

राजकीय आयुर्वेद कालेज,

जयपुर

ग्रंथालय

R

वर्ग

kLB

वर्गीकरण अंक

EA-2

मुद्रक अंक

1281 अ

परिग्रहण संख्या

कुरिका । स्त्री । मन्थायाम् गवि । पालङ्गशाकी ।
भा. । अन्नमेदि । छून्नि । तत्पर्यायः,—ग्रन्थी,
भसिपुत्री, भसिधेनुका (अ.), कुरी (भ.), खुरी,
कुरी, कृपानिका, धेनुपुत्री (हे.), कुरिका (ग्रन्थर.) ।
कुरिकापत्नी । स्त्री । श्रेतानामनुपे । रा. नि.
व. ५ ।

कुरिपत्रिका । स्त्री । हथिकाशीलतायाम् ।

कुरी । स्त्री । कुरिकाछे । हे. । छून्नी ।

क्रेकः । पुं । गृहासङ्केपविधि । श्वे. । मे. ।

क्रेदः । पुं । खण्डे । त्रिका. । व्रणादिक्रेदने । स
चतुर्विधः गोतीयकः सञ्चतोभद्रः दललाङ्गलकः
लाङ्गलकाख्यः । "पाश्च गतेन शस्त्रेण क्रेदो
गोतीयकी सतः । सञ्चतः सञ्चतोभद्रः पाश्च द्दि-
ऽङ्गलाङ्गलः । पाश्च द्वये लाङ्गलकः ॥" तत्र
गोतीयकः काव्यगत-गोमूत्रिकाकारः । सञ्चतो-
भद्रः भद्रकाव्याकारः । य एकस्मिन् पाश्च क्रेदः
दरलाङ्गलकः । कुटासहितहकाकारः पाश्च द्वये
यन्त्रेदः स लाङ्गलकाख्यः सम्पूर्णलाकारः । वा.
च. २८५. अक्षयः ।

क्रेदकम् । स्त्री । कानलौहे । रा. नि. व. १३ ।

क्रेदनम् । स्त्री । द्विधाकरसे, कर्त्तने । वायुजन्य-
व्रणवेदनायाम् । सु. सू. २२५. । कफादिनाशकी-
पधवर्गे । यथा विकट ।

क्रेदनीयः । पुं । कतकहचे । निर्मली । रा.
नि. व. ११ ।

क्रेदारः । पुं । शल्लकी-नाम वानुमेदि । शब्दर.
गुष्ठाङ्क ।

क्रेदो । वि । विद्वेषकरे । वा. सू. टी. ईमा. ।
पुं । कतकहचे । दे. निघ. ।

क्रेद्यः । वि । निःशेषं क्रेदाहं । ते च भगन्दरा-
दयो रोगाः । सु. सू. ५ अ. । पुं । कमीत-
पविधि । र. ।

क्रेद्यकरुहः । पुं । पारावते । रभ. ।

क्रेलिका । स्त्री । छायायाम् । भा. ।

क्रेलुः । पुं । सीमराव्याम् । श. च. ।

क्रेटिका । स्त्री । अक्रुलिधनी । जूङ्गि । हिं
षुटकी । भा. ।

क्रेदः । पुं । चूर्णे । सि. यो. दाष्ट. चि. । "चन्द-
च्छीदवारिणा ॥"

क्रेलङ्गः । पुं । नातुलङ्गहचे । टीर्वा न्बु ।
प. सु. ।

क्रेहारा । स्त्री । गुक्कमहाखर्जुरे । खर्जुरी
गोक्षमाकारा परहोपादिहागता । जायते पश्चिमे
देशे सा ह्योहारति कीर्षते ॥" भा. । See
खर्जुरी ।

ज ।

जं । पुं । स्युञ्जवे । मे. । विधे । तेकसि । श. र. ।

जङ्कुटम् । स्त्री । वार्त्ताङ्कुपथे । वेञ्जनकूल ।
अचि. ३ स्वान. ५६ अ. । पुं । कुङ्कुरे । मे. ।

जङ्कुटः । पुं । सलयपञ्चते । कुङ्कुरे । मे. ।

जगच्चक्षुः (सु) । पुं । सूर्ये । हे. ।

जगत् । स्त्री । सौराष्ट्रचतिकायाम् । प्रह-
र्षाङ्गी । भैष. ज्व. वि. प्राणेश्वररसे । श्रियव्याम् ।

जगत्प्राणः । पुं । वायी । अ. ।

जगत्साक्षी (न) । पुं । सूर्ये ।

जगती । स्त्री । श्रियव्याम् । मे. । गवि । के. ।

जगतीरुहः । पुं । हचे ।

जगदुन्मादका । स्त्री । सुरायाम् । वे. निघ. ।

जगन्नुः । पुं । अग्नी । कीटमेदि । विश. । श. र. ।

जगलः । पुं । कादम्ब्याः सुराया घनतरभानि ।

ভেতা বা পাঁচী নহা । শাহ্. । गुणाः—पाचनी
याही रुचः सिदःकत् विष्टभी दीपपाचनय । वा.
टी. ईमा. । सुराकल्के । गद्रेत्र गेता । तत्-
पर्यायः,—मेदकः (अ.), मद्यपदः (हे.) ।
गुणाः—"शास्त्रुणी जगलः प्रीती रुचन्मृत्कफ-

शोकद्वय ॥” सु. सू. ४६ अ. । मदनद्वये । ग्यनी
गोश्र । पिष्टकसुरायाम् । नी. । क्ली. । गोमये ।
२. मा. ।

जग्धम् । वि. । भुक्ते । अ. ।

जग्धिः । स्त्री । भोजने । रा. नि. व. २० ।

जग्मिः । स्त्री । वायी । के. ।

जघनः । पुं । शरीरावयवे, कटिप्रदेशे । नितम्ब-
शरनं शीघ्रेः क्रीणां जघनसंशतः ।” रा. नि. व.
१२ । कथाशः स्यानि । वै. निघ. ।

जघनकूपकौ । पुं । सन्धिसंज्ञकौ । हला. ।

जघनीफलम् । स्त्री । काकीदुन्दरिकायाम् ।
काक्युग्म. । अम. । ज. द. ११ अ. ।

जघन्यम् । स्त्री । शिघ्रे । से. ।

जङ्गमकुटी । स्त्री । तृणादिच्छत्रे । विका. ।

जङ्गमविषम् । स्त्री । सर्पादिविषं । तत्रात्रय-
भेदेन पीडयथा । तं चात्रयाः दृष्टिनिःशासदप्रा-
नखसूत्रपुरीषयज्ञ-लालात्तं व-सुखसन्दंशविशदित-
गुदास्थिविषयज्ञवाद्यः । तत्र दृष्टिनिःशास-
विषाः दिव्याः सर्पाः, भौमा दद्राविषाः, मार्जारश-
वानरादयो दद्रानखविषाः, चिपिटादयो सूत्रविषाः,
सूत्रिकाः यज्ञविषाः, रूताथ लालासूत्रपुरीष-
यज्ञानंयादिविषाः, श्विषादय आदविषाः, विष-
हताश्विसर्पकण्टकवटानख्यास्यानि चिति अस्थि-
विषाणि, शकलीमख्यादयः पिषविषाः । सु. कल्प.
२ अ. ।

जङ्गलम् । स्त्री । मांसं निज्जन्देशे । विका. ।

जङ्गलम् । स्त्री । रज्जुप्रदेशे । ज्ञानान्नं रज्जु-
शकं, चि. ८ शतकं । कीदारे । तत्पर्यायः,—
शाधिः, सेतुः (ज.) ।

जङ्गलम् । स्त्री । विषे । विका. । जालिनीफले ।
श. र. ।

जङ्घा । स्त्री । गुणकोशं शान्धोभाने । खण्ड ।
रा. नि. ३. १८ । तत्पर्यायः,—प्रसता (अ.),
टडा, टड, टडिका (शब्द.) ।

जङ्घापर्वम् । स्त्री । ऊरुमध्यस्थपर्वणि । वै. निघ. ।

जङ्घापिण्डिका । स्त्री । जडाश्वे । उडग्र-
जङ्घा । अ. शा. ७ अ. । इन्द्रवसौ । पांश्वेत्त-
डिम् ।

जङ्घालः । पुं । जाङ्गलमृगभेदे, एषहरिण्यर्ष-
कुरङ्गकरालकवमाल-शरभशदंश्रु पृषतचारुकारमृग-
माहकाप्रभृतिषु मृगेषु । तन्मांसञ्च कषाय मधुरं
लज्जु वातपित्तघ्नं तीक्ष्णं हृद्यं बलिगोधनञ्च । सु. सू.
४६ अ. ।

जङ्घालवर्गः । पुं । जङ्घालशतीघ्र मृगसमूहे ।
हरिणैश्चकुरङ्गैश्चतायुर्मृगनाहकाः । राजीवः
पृषतश्चैव जङ्घालाः शरभादयः ।” भां. ।

जङ्घाशूलम् । स्त्री । वातव्याधिभेदे । नि. ।

जङ्घास्थि । स्त्री । जङ्घानलकास्थि, ते च द्वे ।
कथ्यन्ति ननां । अ. शा. ७ अ. ।

जटारः । पुं । चदरे । हि. कोषः ।

जटा । स्त्री । भूम्यामलकाम् । रा. नि. व. ५ ।
रुद्रजटाशतायाम् । रा. नि. व. ३ । जटामांशाम् ।
रा. नि. व. १२ । शतावल्याम् । रा. नि. व. ४ ।
वा. उ. ५ अ. । तदसूत्रे । वै. निघ. । कपि-
कच्छौ । २. मा. ।

जटाजूटः । पुं । जटामसूत्रे ।

जटाज्वालः । पुं । प्रदोषे । हा. ।

जटान्ता । स्त्री । जटामांशां । भूम्यामलकां ।
वै. निघ. ।

जटामांसौ । स्त्री । (Valeriana jatá-
māmsi.) खनामख्यातगन्धद्रव्यविशेषे । खण्ड-
नांशौ । तत्पर्यायः,—नलदं, बङ्गिनी, पेपो,
मांसौ, कृष्णजटा, जटौ, किरातिनी, कटिला,
लीमशा, तपस्विनी (र.), मिषिका (अ. टी.),
भूतजटा, (भा.), क्रव्यादी, पिण्डिता, पिण्डी, पेण्डी,
पेण्डीनी, जटा, हिंसा, मांसिनी, जटाला, नलदा,
नेपो, सामसौ, चक्रवर्तिनी, मासा, अमृतजटा,
जनगो, जटावती, मृगभवा (रा.), जङ्घामांशौ,
भिंशिः, निशिः, मिशौ, मिशिका, मिषिः (शब्द.) ।
सा विधा—साधारणजटामांसौ युगन्धजटामांसौ
सूक्ष्मजटामांसौ चिति । विशेषाः पर्यायैः सस्याः ।
सा गुणाः—सुरभिः कषाया कटुः शीतला कफ-
हृत् सूतनी दाहनी पित्तघ्नी च । रा. नि. व.
१२ । तदनुलेपनं ज्वरघ्नं रूचताम्रञ्च । राज्ञः ।
तिक्ता कषाया मेघ्ना कान्तिदा बल्या स्नादुर्दिमा
विदीपरकदाहवीसंपकुष्ठनी च । भा. । रूपं यथा

“सम्भक्तैश्चरा शिखा मांसी पिङ्गजटाकृतिः”
मै.।

जटामांस्यादिः । पुं । कफरीने तदादिस्वरभि-
द्रव्यगणे । जटामांसी नक्षी-पची-खवङ्ग तंगर-
शिलारस-गन्धवावाणेषु । रा. नि. व.।

जटामूला । स्त्री । शतशूल्याम् । शतशूली ।
रा. नि. व. ४ ।

जटायुः । पुं । गुग्गुली । षुग्गुण । प. सु.।

जटास्रदा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा. नि. व.
३ । सुगन्धजटामांस्याम् । शक्याश्री । रा. नि.
व. १२ ।

जटालः । पुं । कर्चुरे । गुग्गुली । रा. नि. व.
१२ । सुक्कहवे । पण्टीपौरुण । वटहवे । रा.
नि. व. ११ ।

जटाला । स्त्री । जटामांस्याम्, गन्धमांस्याम् ।
सुगन्धकृष्णश्री । रा. नि. व. १२ ।

जटावती । स्त्री । जटानांस्याम् । रा. नि. व. १२ ।

जटावल्ली । स्त्री । रुद्रजटायाम् । गन्धमांस्याम् ।
रा. नि. व. ३ ।

जटिः (टो) (इन्) । स्त्री, पुं । प्रचट्टने ।
भाकूडु गीह । श. र. । प्रतुदयचिचिरीषे । कृष्णशू ।
च. सू. २०५. स्त्री । जटामांस्याम् । प. सु.।

जटिका । स्त्री । गुञ्जालतायाम् । वै. निघ.।

जटिलः । पुं । वटहवे । प्रचट्टने । गुग्गुली ।
वै. निघ. । कर्चुरे । रा. नि. व. ६ । दमनकचुपे ।
रा. नि. व. १० । तिखे । रा. नि. व. १६ । सिंह ।
श. च. । स्त्री । विपल्याम् । मे. । उच्चटायाम् ।
र. मा. । शुक्लवधायाम् । वचायाम् । रा. नि.
व. ६ । श्वेतपुननंवायाम् । सुगन्धजटामांस्याम् ।
वै. निघ. । जटामांस्याम् । रा. नि. व. १२ । वा.
८. ६५. महापैशाचघृते । च. सू. ४५. ।

जट्टुः (डू) लः । पुं । पिङ्गी । जङ्गुडु । अम. हे. ।
च. । See जतुमणिः ।

जठरः । पुं, स्त्री । कुचौ, उदरे । रा. नि. व. १८ ।
कर्कटे । मे. । उदररोगे । वि. हरे । मे. ।

जठरघ्नः । पुं । जलोदरे । रा. नि. व. २० ।

जठरज्वालता । स्त्री । उदरशूले । पेटेज्जाना ।
वै. निघ. ।

जठरनुत् । पुं । आरसवधवे । शोन्नीन गीह ।
श. च. ।

जठरयन्त्रणा । स्त्री । गर्भयातनायाम् ।

जठरव्यथा । स्त्री । उदरशूले । उदरवेदना ।
वै. निघ. ।

जठरानलः । पुं । कौषायौ ।

जठरामयः । पुं । जलोदररोगे, उदररोगे ।
खन-उदरौ, उदरश्री । रा. नि. व. २० ।

जठ(ड)री । स्त्री । गर्भांतिकाद्ये । तृण-
विशेष । रा. नि. व. ८ ।

जडम् । स्त्री । शीपके । रा. नि. व. १३ । जले ।
भ. टी. रा. । पुं । शरदि । वै. निघ. ।

जडता । स्त्री । जाथे । रा. नि. व. २० ।

जडसम्भवम् । स्त्री । शीपलजले । वै. निघ. ।

जडा । स्त्री । शुक्रशिव्याम् । आंवाकूनी ।
प. सु. । भूम्यामलक्याम् । र. मा. ।

जतु(क)म् । स्त्री । जतुके । जौ । लाचायाम् ।
नाश । मे. । वै. निघ. २५. चय. वि. लक्ष्मीविलास-
तैले । शिलाजतुनि (कम्) हृद्भुनि । हिं. । भा. ।

जतुका । स्त्री । लाचायाम् । हारा. । वातुके ।
वै. निघ. । चर्मवध्याम् । छांशिकी । श. र. । च.
द. अपघ्ना. वि. । जगोनामगन्धद्रव्ये । भ. टी. ।
पर्वटीनामगन्धद्रव्ये । भा. । सालवे प्रसिद्धलता-
विशेषे । रा. नि. व. ३ । See जतुका ।

जतुकाजननी । स्त्री । सचिकाविशेषे । वै.
निघ. ।

जतुकारी । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा. नि.
व. ३ । अलकके । आंवाता । वै. निघ. ।

जतुकाशमौरम् । स्त्री । कुडुसे । वै. निघ. ।

जतुकाह्वा । स्त्री । लाचायाम् । वै. निघ. ।

जतु(न्तु)स्तत् । स्त्री । जगोनामगन्धद्रव्ये ।
अम. । लाचायाम् । वै. निघ. ।

जतुक्षण्या । स्त्री । पर्वटीनामगन्धद्रव्ये, जतुका-
लतायाम् । भा. ।

जतुनी । स्त्री । चर्मपटिकायाम् । तिका. ।

जतुपत्रिका । स्त्री । चाङ्गेयाम् । सुद्रपपाण-
भेदे । वै. निघ. ।

जतु(न्तु)सधिः । पुं । चद्ररीगविशेषे । छत्रक, कन्दु । लक्षणे यथा—“नोरुजं सममुत्पन्नं मण्डलं कक्षरक्तजम् । सहजं रक्तमीषञ्च ग्रन्थं जतुसधिं विदुः ॥” सु. नि. १३ अ. ।

जतुमुखः । पुं । रक्तमुखशालिधाम्यविशेषे । लक्षणे यथा—“लाचावणे सुखं यद्य ज्ञेयी जतु-सुखस्तु चः ।” भा. पू. १४. धान्यव. । अथ श्रौहि-होत्रगुणः ।

जतुरसः । पुं । अलकके । आन्ता । रा. नि. ४. ६ ।

जतुशिला । स्त्री । शिलाजतुनि । वै. निघ. २४. लनि. चि. विडङ्गादितैले ।

जतूकर्णः । पुं । तन्त्रकारभेदे ।

जतूका । स्त्री । अजिनपत्रायाम् । छात्रिकां प्राची । श. र. । जनीहचे । अम. । वानूक-भेदे । वै. निघ. ।

जनु(क)म् । स्त्री । क्लृप्तकचयोः सन्धौ । पाथुरा । रा. नि. व. १८ ।

जनुस्थि । स्त्री । क्लृप्तकचासम्यस्थनि । पाथु-त्रात्र शङ् । तं च हे । च. श. ७५. ।

जत्वश्मक(ज)म् । स्त्री । शिलाजतुनि । रा. नि. व. १३ । मनःशिलायाम् । वै. निघ. ।

जनः । पुं । लीके । मनुष्ये । अम. ।

जनकम् । स्त्री । पत्राङ्गचन्दने । वरुशउत्त । रा. नि. व. १२ ।

जनकारौ (रन्) । पुं । अलकके । रा. नि. व. ६ ।

जनचा । स्त्री । ह्वे । वै. निघ. ।

जननम् । स्त्री । जन्मनि, उत्पत्तौ । मे. ।

जननिः (नी) । स्त्री । मञ्जिठायाम् । कटुका-याम् । अलकके । रा. नि. व. ६ । जटामांस्याम् । रा. नि. व. १२ । जन्तुकालतायाम् । रा. नि. व. ३ । जनोनामकगन्धद्रव्ये, परंटीनामकगन्धद्रव्ये, पपरीति उत्तरदेशे । जटा. । श. र. । चम्प-चव्याम् । छात्रिका । विका. । वानूके । मञ्जि-कायाम् । वै. निघ. । यूथिकायाम् । यूथे कुलेत्र गौश् । श. च. ।

जनप्रियः । पुं । श्रीमाङ्गनहचे । मञ्जिना गौश् ।

रा. नि. व. ७ । गोधूमं । नागरजह्वे । नात्रश्रा-लेषु । वै. निघ. । धान्यके । धने' । रा. नि. व. ६ ।

जनप्रिया । स्त्री । कुम्भुय्याम् । कौंठा धने' । हिं कीवन्वीर । रा. नि. व. २३ । हिलनोचि-कायाम् ।

जनरञ्जकः । पुं । वनवानूके । वै. निघ. ।

जनरञ्जनौ । स्त्री । जन्तुकालतायाम् । जनो-नामकगन्धद्रव्ये । वै. निघ. ।

जनवल्गभः । पुं । श्वेतरीहितकह्वे । श्वेत-श्रोङ् । रा. नि. व. ८ ।

जनाशनः । पुं । इंद्राशने, वृके । रा. नि. व. १८ ।

जनाश्रयः । पुं । गृहे ।

जनिः (नी) । स्त्री । वानूके । वेतो । वै. निघ. । उत्पत्तौ । अम. । स्वनामख्यातगन्धद्रव्ये । अ. टी. रा. । जन्तुकायाम् । कटुकायाम् । कट्टुकी । रा. नि. व. ६ । (नी) सातलायाम् । वै. निघ. ।

जनिनीलिका । स्त्री । महानील्याम् । वड-नील । रा. नि. व. ४ ।

जनिष्ठा (नेष्ठा) । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा. नि. व. ६ । जातीपुष्पह्वे । रा. नि. व. १० । अ. टी. रा. नि. व. ५ । जन्तुकालतायाम् । रा. नि. व. ३ ।

जनेष्टः । पुं । गन्धराजपुष्पह्वे । शक्रराज कुलेत्र-गौश् । रा. नि. व. १० ।

जनोत्तमः । पुं । शक्रह्वे । श्वेतुन । प. सु. ।

जन्तवम् । स्त्री । विडङ्गे । वै. निघ. २४. अशः-चि. ।

जन्तुः । पुं । वाद्याभ्यन्तरकिमी । वा. टी. हेमा. । प्राणिमात्रे । अम. ।

जन्तुका । पु. । हिङ्गी । ज. द. १२५. । जन्तुका-याम् । वै. निघ. ।

जन्तुकाश्वुः (काः) । पुं । कृमिश्रे । रा. नि. व. १८ ।

जन्तुका । स्त्री । लाचायाम् । रा. नि. व. ८ । मालवदेशप्रसिद्धस्वनामख्यातदवायाम् । हिं पापडी । तत्पथ्यांशः—जतुकारौ, जननो, अक्षयिनी, त्रिवेकफला, निशाया, सपविका, बहुपुत्री,

राजहवा, जनेटा, कपिकच्छूफलीपमा, रज्जवी, सूअमहो, धमरी, कृष्णवन्त्रिका, विज्जुलिका, कृष्णरहा, ग्रन्थिपर्णा, सुवर्षिका, तद्वर्षी, दीर्घ-फला। गुणाः—शिशिरा तिक्ता रक्तपिचकाफली दाहलणावमिहना रचिहत् दीपनी च। रा. नि. व. ३। नाड़ीहिही। पवदात्राम्। भसर्षाम्। ज्वि। रा. नि. व. २३।

जन्तुकारी। स्त्री। जन्तुकालतायाम्। रा. नि. व. ३। नाड़ीहिही। अलक्तके। रा. नि. व. ६।

जन्तुघ्नम्। स्त्री। हिङ्गुनि। विङ्गु। प. सु.। पुं। वीजपूरहवे। टैवां शीह्। रा. नि. व. ११। (ही) स्त्री। विङ्गुयाम्। रा. नि. व. ६। जन्तुकालतायाम्। वै. निघ.।

जन्तुजित्। पुं। जम्बीरहवे। जम्बीर शीह्। रा. नि. व. ११।

जन्तुतन्तुः। पुं। शण्डीजे। वै. निघ.।

जन्तुनाशनम्। स्त्री। हिङ्गुनि। शिः। रा. नि. व. ६। पुं। विङ्गु। पारसीकयमान्याम्। वै. निघ.।

जन्तुपादपः। पुं। कीपामहवे। खण्णार्हे। रा. नि. व. ११।

जन्तुफालः। पुं। उदुम्बरहवे। यज्जुपूर। रा. नि. व. ११। स्त्री। उदुम्बरफली। चि. क्र. क. पदोत्रमेद. चि.।

जन्तुमत्फलः। पुं। उदुम्बरहवे। यज्जुपूर। वै. निघ.।

जन्तुमाता। स्त्री। लावायान्। वै. निघ.। रक्तजहामिमे। च. वि. ७५.।

जन्तुमारो। स्त्री। निम्बुकाहवे। गौण्डानेव् शीह्। रा. नि. व. ११।

जन्तुरसः। पुं। अलक्तके। आन्ता। रा. नि. व. ६।

जन्तुला। स्त्री। जन्तुकालतायाम्। जनीजता। वै. निघ.। कामहवे। त्रिका.।

जन्तुवृक्षः। पुं। कीपामहवे। खण्णार्हे। उदुम्बरहवे। वै. निघ.।

जन्तुशुचुः। पुं। विङ्गु। चि. क्र. क. कैश-रज्जने।

जन्तुहनन(रण)म्। स्त्री। विङ्गु। वै. निघ.।

जन्तुहन्त्री। स्त्री। विङ्गुयाम्। रा. नि. व. ६।

जन्मवलप्रवृत्तः। पुं। असौ रोगविशेषो यो मातुरपचारात्यङ्गु-जात्यन्व-वधिर-सूकमिच्छिण्यवामन्-प्रभवयो जायन्ते। स पुनर्दिविधो रसहती दीह-दापचारकृतयेति। सु. सू. २४. च। एष आध्या-त्मिकः।

जन्मवर्त्म। स्त्री। भगे। त्रिका.।

जन्तुः। पुं। जीवे। शशी। मे.।

जपा (ख्या)। स्त्री। श्रीद्रुपपत्रवे। ख्वा-द्रुनेत्र शीह्। तत्पर्यायः,—जवा (के.), श्रीद्र-पुष्पं, विसम्भ्रा। सा दिधा यो तरक्तमेदेन। गुणाः—कटुणा द्रव्यसुगन्धौ कनिच्छर्दिकरी च। रा. नि. व. १०।

जपाकुसुमसन्निभम्। स्त्री। हिङ्गुले। वै. निघ.।

जपापुष्प(प्रसून)म्। स्त्री। जवायाम्। खवा द्रुव। तस्य अगमंसम्यादनगुणं। चि. क्र. क. गमं-चि.।

जपारत्ताम्। स्त्री। जवापुष्पे। पुं। जपाहच।

जमनम्। स्त्री। भोजने। च. टी. भ.।

जम्बः। पुं। जम्बीरहवे। जम्बीर शीह्। रा. चा. सं.।

जम्बा। स्त्री। जम्बूफले। जाम। अम.।

जम्बाखः। पुं। केतकहवे। श. रा.। शैबाले। पद्मे। त्रिका.। हारा.। स्त्री। सुगम्बलये। वै. निघ.।

जम्बालिनी। स्त्री। पम्बिनान्। शब्दर.। नयाम्। हे.।

जम्बि (स्त्री, नी)रः (का)। पुं। (Citrus medica. Citrus acida.) सुनाम-ख्यातफलहवे। गौण्डानेव् शीह्, जम्बीर। हिं जम्बीरी, निम्बु। सं. इड। कं कंचिन्ते। वै. निघ.चेट्टु। नद. व. ६। तत्पर्यायः,—दन्तमट्टः, जम्बा, जम्बीरः, जम्बलः (श.), जम्बकः, जम्बरः (श.), दन्तहर्षणः, दन्तकर्षणः, गम्बीरः, जम्बिरः (शब्दर.), रियतः, वक्तृशीघी, दन्तहर्षकः (ज.), जम्बी, रीचनकः, सुम्बशीघी, म्यादारिः। स

द्विभिः जम्बीरस्यजम्बीरभेदेन । गुणाः—
 “जम्बीरः पाचनसौष्टः कृमिवातकफापहः । सुरभि-
 दीपनी रुच्यः सुखभैश्याकारकः । कफानिलविष-
 द्यासकाघदीर्गस्यानाशनः । पित्तकृत् पायशूलघ्नः
 सुरभः समुदाहृतः ॥” सु. सु. ४६ अ. । “सत्य-
 जम्बीरिका तद्वत् लघ्नाच्छिनिवारणी ।” भा. ।
 तत्फलमन्मधुरं वातघ्नं पित्तकृत् पथ्यं पाचन
 रीचनं बल्यमाश्रयं । पक्वं तत् मधुरं कफदहनं
 पित्तरक्तदीपघ्नं बल्यं वीर्यवर्धनं रुचिकृत् पुष्टिकृत्
 वर्धनघ्नं । रा. नि. व. ११ । अत्यन्तं शुद्धं सुगन्धि-
 दुर्लभं । राज. । मरुतकहवे । शंका जूननी,
 नाशदना । अर्जकहवे । कूट जूननी ।
 सितार्जके । श्वेतपत्रं कूटं जूननी । रा. नि.
 व. २० । च. द. बाल. चि. ।

जम्बीरिका । स्त्री । जम्बीरभेदे । भा. ।

जम्बूः । पुं, स्त्री । जम्बूह्वे । जाम्बु गीञ् ।
 सुदृग्जम्बूह्वे । वन जाम्बु गीञ् । र. सा. सं. ।
 नागदमन्याम् । ‘गोलापजाम्’ इति ख्याति इवे ।
 वै. निघ. । स्त्री । जम्बूफले । जाम्बु । अम. ।
 तत्पथ्यायः—जम्बूः, जाम्बुवन् । अ. ।

जम्बुकुः । पुं । ‘गोलापजाम्’ इति ख्याति इवे ।
 श. र. । केतकहवे । पं. सु. । गंगाली । रा. नि.
 व. १६ । श्लोषाक्रमेदे । रा. नि. व. ८ ।

जम्बुकटणम् । स्त्री । गन्धहवे । भा. ।

जम्बुडिका । स्त्री । खिद्रमादे । रावणकृमार्-
 तन्ने ।

जम्बु (खू)लः । पुं । केतकहवे । केवरा गीञ् ।
 र. सा. । जम्बूह्वे । जाम्बुशु । मे. । कर्णपाखी-
 गतरीगविभेदे । सु. सु. १६ अ. ।

जम्बुवनजम् । स्त्री । श्वेतजवापुष्ये ।

जम्बूः । पुं, स्त्री । (Ugenia jambolana,
 Syn. Syzgium jambolanum.)
 खनामख्यातमहातरौ । जाम्बु गीञ् । हि जाम्बू ।
 सं जाम्बुक । कं नेरिल्लुसा । तं नेरुडचेट्टु । तत्-
 पथ्यायः—जम्बूः (अ. टी. म.), जम्बूलः (सि.),
 सुरभिपथा, नीलफला, श्यामला, महाकृन्धा,
 राजाहा, राजफला, शक्रप्रिया, सोदमादिनी
 (रा.) । राजजम्बू, काकजम्बू, भूमिजम्बू भेदेन
 द्विधा । तासां विभेदास्तत्पथ्यायै द्रष्टव्याः ।
 सा. गुणाः—कपादमधुरा असपित्तदाहकण्ठशोषघ्नी
 कृमिघ्नी आसातिसार-कफ कासघ्नी विटभिनी

पाचनी च । रा. नि. व. ११ । तत्फलगुणाः—
 “अत्यर्थं वातलं याद्वि जाम्बवं कफपित्तजित् ।”
 सु. सु. ४६ अ. । गुरु स्राट्टु शीतलम् अग्निदृष्टि-
 करं रुचं वातलच । राज. । “जम्बु शोड्डी
 मधुरकफघ्ना रीचनी शतहारी ।” अचि.
 १० अ. । च. द. ज्वरातीघा. चि. कलिहाय गु.
 जम्बुस्थिमस्ये । पृथुश्लेष्मशोषाकहवे । वृद्ध
 शोषी गीञ् । रा. नि. व. १० । नागदमन्याम् ।
 रा. नि. व. ५ ।

जम्बूकः । पुं । गंगाली । प्राङ्गा । लकी शोक ।
 मत्स्याख्या । बाराहीकन्दे । रा. नि. व. २३ ।
 पीतलीप्रे । वै. निघ. । (का) स्त्री । कपिल-
 द्राघायाम् । रा. नि. व. ११ ।

जम्बूह्वयम् । स्त्री । महाजम्बूः राजजम्बूश्च ति-
 ह्वे । अरुणपु एका जम्बूह्वे तत्फला चन्दा
 रसफला काकजम्बूश्च । “जम्बूह्वयाञ्च न-
 कपीतनसीमवल्काः ।” वा. सु. १५ अ. । सु. सु.
 ३८ अ. । न्यशीघादिः ।

जम्बूराजः । पुं । हृत्फलजम्बूभेदे ।

जम्बूलः । पुं । जम्बूह्वे । वितकपुष्पह्वे । मे. ।

जम्बुः (का) । पुं । जम्बीरह्वे । जाम्बीर गीञ् ।
 रा. नि. व. ११ । अ. च. । वै. निघ. । कास वि-
 लीकनाथपोटलीरसे । शकस कि । हृत्देशे ।
 ह्. च. । दन्ते । वका । मे. । स्त्री । अम ।
 पुं (का) पातलोष । च. नि । नृषि ।

जम्बुका । स्त्री । जम्भाव्याम् । हाई तोला ।
 रा. नि. व. २० ।

जम्बुनः (हा) । पुं । अर्कह्वे । आकन्द गीञ् ।
 रा. नि. व. १० । मरुतकहवे । जूननीभेदे ।
 वै. निघ. । स्त्री । मधुने । (ल) जम्बीरह्वचविभेदे ।
 प. सु. विका. । मद्र. । रा. नि. व. ११ ।

जम्बुरः । पुं । जम्बीरे । श. ।

जम्बुला । स्त्री । सुखप्रसवकारणरात्रवीविशेषे ।
 तथा—“समुद्रस्त्रीनरे तीरे जम्बुला नाम रात्रसी ।
 तस्याः अरुणमावेशे विशल्या गर्भिणी भवेत् ॥”
 राजमातङ्गः । नूलेके । जूननी । वै. निघ. ।

जम्भा । स्त्री । जम्भाव्याम् । हाई तोला ।
 कथित् । रा. नि. व. ११ ।

जम्भारिः । पुं । अशौ । वज्र ।

जम्भी (हन्) । पुं । जम्बीरह्वे । श. च. ।

जयः । पुं । अग्निमन्त्रवृषे । -श्वित्री । भा. ।
धीतसुक्ते । ज्ञाणां गुणं । वै. निघ. ।

जयकारिका । स्त्री । लज्जालुकायाम् । शङ्खा-
वती वजा । वै. निघ. ।

जयतस्तुः । पुं । नन्दोहचे । वै. निघ. ।

जयदेवः । पुं । रसासतसंयष्टकारे ।

जयद्रुमः । पुं । वन्दायाम् । वान्जडा । वै. निघ. ।

जयनालः । पुं । यावनालि । जनाज्ञ । वै. निघ. ।

जयन्तः । पुं । चन्दे । वि. । 1281 (5)

जयन्तिका । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा. नि. व. ६ ।

जयन्तौ । स्त्री । (Eachynomene ses-
ban or Sesbania aculeata.) खनाम-
प्लाततिकशाकौषधिचूषे । अस्त्रिंशद्गोष्ठ, धनुष्ट
गोष्ठ । सं कां चौरिदि, तीगर्से । तत्पथ्यायः,—
जया, तकारो, नाद्वी, वैजयन्तिका (अ.), जैवी
(शब्दर.), बला, मोटा, हरिता, विजया, सुखा-
मूला, विकान्ता, अपराजिता । गुणाः—गल-
गुणानिलभूतनी तिका कटुः पथा च । रा. नि.
व. ४ । तत्पथं गरुदोषघ्नं चतुर्थं सधुरं हिमञ्च ।
राज. ३५ । See बलमोटा । (कन्दर्पसारतैले,
महाभवयाम्) । स. की. । कपिकच्छी ।
आनकूमी । रा. नि. क. ३ । हरिद्रायाम् ।
जयायाम् । विजयायाम् । रा. नि. व. २३ । अग्नि-
मन्त्रे । आग्गोष्ठ । भा. । अंतरक्तकासनदये ।
वचायाम् । मञ्जिठायाम् । काञ्जिके । हरीतकां ।
अं तनिगुं ड्याम् । अंतजयन्तीमूलस्य शिरसि
धारणात् सव्यं ज्वरनाशो भवति । च. द. ज्वर.
चि. । "मूलं जयन्त्याः शिरसि धृतं सव्यं
ज्वरपहम् ।"

जयपालः । पुं । खनामप्लातवृक्षे । अश्रुशाल
वृक्ष । जपाल, कामालगोटा इति च भाषा ।
तत्पथ्यायः,—जैपालः (दिः), सारकः रेचकः,
तिन्निडीफलं, दन्तीबीजं, मालद्रावि, योजरेचनं,
कुम्भीबीजं, कुम्भिनौबीजं, घण्टाबीजं, घण्टिनी-
बीजं, निकुम्भाब्जबीजं, शोधनीबीजं, चक्रदन्तीबीजं ।
बीजगुणाः—तीक्ष्णगुणं सारणम् उत्कृष्टकारम् ।
कटुपथः कृमिघ्नः विरेचनः दीपनः कफवातघ्नः
उदरामयघ्नः । रा. नि. व. ६ । "जयपालबीजशसं
तमे दृग्गोमयश्चरसे च । सन्नापितमुच्छ्रं

विद्यादनवद्यतां तदेवास्य ।" अनवद्यतां शुद्धत्वम्,
उच्छ्रं न सिद्धमित्यर्थः । सा. की. । अपि च । "खिन्नं
गोमयतोये वा दुग्धे वा जयपालकं । खर्परि
मुद्दु भट्टं तत् निःश्रेष्ठं शुद्धमुच्छ्रति ॥" अत्रि.
जयपालबीजं निस्तुपं विधाहृत्य बीजमध्यस्थपत्रं
परित्यज्य अष्टमांशटङ्गचूर्णं विमिश्र्य च कैश्र-
यन्त्रेण दुग्धसंयुतं विवारं भाष्यम् । तत्रैवं सार्ध-
पादितैलवत् तैलपीडनयन्त्रे निष्काशयम् । गुणाः
—अल्पुःशरेचकम् आनादीदरघ्नं धनुस्तम्बान्वास-
शिरीरीगन्तं ज्वरघ्नमुन्नादहरनासनातवातशीथनेकाङ्ग-
रीगञ्ज मर्दानात् हनि क्वासञ्च हरति । अत्रि. ।
पररुहचे ।

जयमङ्गलरसः । पुं । विषमज्वरघ्ने औषध-
विशेषे । पाठः—हिङ्गुलसम्भवं सूतं गन्धकं टङ्गणं
तथा । ताम्रं वङ्गं मार्गकाञ्च सैन्धवं मरिचं तथा ।
एत समांशमाहृत्य द्विगुणं स्वर्णभस्मकं । तद्वहं
कान्तलीहञ्च रूप्यभस्म च तत्समं । एतत् सव्यं
विचूर्णाय भावयेत् कनकद्रव्यैः । शिफालिकादलेर्वापि
दशमूलरसेन च । किराततिलकैः काथैस्त्रिवारं
भावयेत् सुधीः । भावयित्वा ततः पथात् गुग्गा-
हयवटीकृता । अनु. मधु जीरकचूर्णं च । सा. की. ।
अन्यः—हिङ्गुलीत्यपारदः गन्धकः टङ्गणचारः
ताम्रं वङ्गं स्वर्णमाचिकं सैन्धवलवणं मरिचचूर्णं प्र-
समं, स्वर्णभस्म एतत्सव्यं द्विगुणं स्वर्णभस्माद्यं
कान्तलीहं तद्वहं रौप्यञ्च । एकत दुधूरपत्ररसेन
शिफालिकापत्ररसेन दशमूलकाथेन किराततिलक-
कादिगणकाथेन च प्र. वारतयं भावयेत् । दशमूलं
भाष्यद्रव्यपारदादिसमं वारि अष्टगुणम् अष्टमांश-
श्रेष्ठं यास्यन् । एवं किराततिलकादिरपि । अपरः
—रससिन्दूरं अर्धं रौप्यं सुपटलीहं तीक्ष्णलीहं
हरितालं स्वर्णमाचिकं चिबकमूलं टङ्गणचारं
विकटुकं प्र. समभागं । पाठानिगुं षड्विंशतिमधुविल्ल-
मूलकपाथेन दिनं मर्दयित्वा सूपया भूषरे पुटे
पचेत् । अनु. दशमूलकाथः । असाधनं गस्त्ररुपि
हितम् । र. चि. र. च. की. ।

जया । स्त्री । विजयायाम् । गिफि । भा. नासा-
रोगचि. जवापुष्पवृक्षे । ज्ञाह्या । महादन्तीहचे ।
कपिकच्छाम् । वै. निघ. । अग्निमन्त्रवृषे । रा. नि.
व. ९ । भा. कर्णकज्ज. चि. । वा. उ. ६५. शनौ-
हचे । रा. नि. व. ८ । नीलदूष्यायाम् । जयन्ती-
हचे । रा. नि. व. ४ । भैष. कुष्ठ. चि. कन्दर्पसार-
तैले । च. द. यज्ञ. चि. रसेन्द्रगुडौ । हरीत-

क्याम् । रा. नि. व. ११ । वै. निघ. संघट्टणी. चि. तालीशचूर्णे । अपरानितायाम् । मद्. व. १ । शान्तालीहचे । वै. निघ. २३. चय. चि. कनक-सिन्दूर ।

जयाञ्जन(मल)म् । स्त्री । सौतीञ्जनविशेषे । जहरपाथर इति पथिसदर्श । “सौतीञ्जनं नदी-जञ्ज कञ्चसौती जयाञ्जनम् ।” प. सु. ।

जयाह्वयम् । स्त्री । तकारो हरीतकी चेति ह्वये । वा. सु. १५ अ. ।

जयापुष्पम् । स्त्री । जयापुष्पे । वै. निघ. ।

जयावटी । स्त्री । ज्वराधिकारे । “विषं विक-टुकं सुप्तं हरित्रा निन्वपवकं । विडङ्गमष्टमं चूर्णे छागमूत्रैः समं समम् । चणकाभा वटी काथ्यो खाज्या यीगवाहिका ॥” अथ जयन्तीमूलचूर्णं तुल्यांश्च देवं यीगवाहिकलात् । र. सा. सं. ।

जयावहा । स्त्री । नीलदून्ध्यायाम् । रा. नि. व. ८ । भद्रदलीहचे । मञ्जु. । रा. नि. व. ६ ।

जयाश्रया । स्त्री । गर्भूटिकादये । रा. नि. व. ८ ।

जयाह्वा । स्त्री । भद्रदलीहचे । रा. नि. व. ६ ।

जरकम् । स्त्री, पुं । हिङ्गुनि । वै. निघ. ।

जरठः । चि । पाण्डो । कठिने । मे. । जीर्णे । द्वे. च. ।

जरङ्गी । स्त्री । गर्भूटिकादये । शंभुशिव । हिंजर । तत्पर्यायः,—गर्भूटिका, गर्भूटिका, सुनाला, जयाश्रया । गुणाः,—मधुरत्वं शीतत्वम् सारकत्वं रुचिकरत्वं रक्तदीपदाहनाशित्वं पयसां दुग्धवर्द्धकत्वञ्च । रा. नि. व. ८ ।

जरगाः । पुं, स्त्री । स्यूलजीरके । वडु जीर्णा । रा. नि. व. ६ । च. द. वातश्लेष्मज्व. चि. । कृष्-कीरके । कामसर्दे । कावकांमना । हिङ्गुनि । रा. नि. व. २३ । सौवर्द्धललवणे । मञ्जु लवण । श. र. । कुष्ठीपथी । कूडु । र. मा. । पीतजीरके । च. द. ज्व. चि. । स्त्री । कृष्जीरके । रा. नि. व. ६ ।

जरण्ड्रुमः । पुं । अथकार्णनामलताशाली । वडां शाल । रा. नि. व. ६ ।

जरती । स्त्री । हहायाम् । रा. नि. व. १८ ।

जरत्पित्तशूलम् । स्त्री । परिशामशुले । “वाल्-माने जरत्पित्ते शूलमाय प्रशाम्यति ।” रस. र. ।

जरदुग्दः । पुं । मधुपक्षिविशेषे ।

जरदुग्गवः । पुं । हह्वये ।

जरन्तः । पुं । मह्वये । विका. ।

जरमानः । पुं । मनुष्ये । चणा. ।

जरा । स्त्री । वार्द्धके । अम. । चीरिकाहचे । श. ।

जराह्वैव्यम् । स्त्री । जराजन्मकैव्यरोगविशेषे । तस्य निदानलक्षणं यथा—“अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः चीयते दृष्णं । रसादीनां चयाच्चैव तथेवा-ह्वसेवनात् । बलवीर्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परि-चयात् । परिचयादायुषशाप्यनाहाराच्छ्रमात् कृमात् । जरासम्भवं क्वैव्यमिलितैरेतुमिदृश्याम् । आयते तेन सोऽत्यर्थं चौणधातुः सुदुर्बलः । विवर्णो विह्वलो दीनः चिप्रं व्याधिमघायुते ॥” च. ।

जरायुः । पुं । अग्निजारहवे । रा. नि. व. ६ । गर्भाशये । गर्भुशनि वा औंउण । रा. नि. व. १८ । स चर्मोकारः सूक्ष्मश्च । तस्य स्थानञ्च गुद-मूत्राशयसम्यग्भागः । यथा—“गुदमूत्राशयान्तःस्थो जरायुर्गर्भमन्दिरं । जरायुपार्श्वे नाडी द्वे । डिम्ब-नाडी प्रकीर्तिते ॥” अति. । “थातु चर्मोक्तविः सूक्षा जरायुः सा निगद्यते ।” तन्मान्तरम् ।

जरायुजः । वि । जरायुजाते प्राणिमात्रे, पशु-मनुष्यव्यालादौ । अम. । “शुक्रशोषितयोर्योगस-मिन् सञ्जायते यतः । तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरायुजः ॥” तन्मान्तरम् ।

जरायुदोषः । पुं । गर्भजरोरुग्मेदो । वै. निघ. ।

जरालक्ष्म । स्त्री । पलिते । रा. नि. व. १८ ।

जराशोषः । पुं । वार्द्धकजन्मशीयतारोगे । लक्षणं—“जराशोषी हृशो मन्दवीर्यवृद्धिवलेन्द्रियः । कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांसपावहत्स्वरः । षीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवासचिपीडितः । सम्यस्तुतास्य-नासाच्चः शृक्कृष्मलच्छविः ॥” मा. नि. ।

जरुथम् । स्त्री । मांसि । विका. ।

जर्जरः । पुं । रक्तरोसेनि । मद्. व. ७ । स्त्री । श्रेयानि । शैलजे । मे. । वि. । हवे । रा. नि. व. १८ ।

जर्जरीकः । वि । बहुच्छिद्रद्रव्ये । शैलजे । मे. ।

जरुथः । वि । जीर्णे । द्वे. च. । पुं । हवे । चन्द्रे । मे. ।

जलः (जलः) । पं। करिणि। योनी। उष्णः ।
जलिनः (जलिनः) कः । पं। आरुणितलकः । बुर्णा
डिव। इ. अ. । रा. नि. व. २२ ।

जलम् । स्त्री । मालकी । राणा । अ. सू. २ अ. ।
भा. दाडव. चि. । रा. सू. १५ अ. एलादी ।
जलवेतसे । उदके । खन । तत्पथ्याय,—मेघ-
प्रसवः (रा.), आपः, वाः, गारि, सलिलं, कमलं,
पयः, कौलालं, अक्षतं, वीषम्, भुङ्ग्, वगं, कवम्,
उदकं, मायः, पुकरं, उद्धृतीसुखं, अभा, अर्णः,
तीर्थं, पानीयं, नीरं, धीरं, अम्, समनं, कंघ-
पुत्रं, घनरसः (अ.), प्रजाहितं (शब्दमा.), प्राणदं
(हि.), आपन्, सलिलं, खलं, जङ्, कं, अम्,
कमम्, उदं, दक, नाचं, शम्, अभपुष्पं, वन
रसं, छलं (भ), पाथं, जलकं (नि.), पथं, (वि.),
पीथं, यादीनिवासः, जीवनीयं, कुलीनसं, कुलीनं
(हि.), पिपलं, कुशं, विटं, काण्डं, सुवरं, सरं,
हपीटं, अन्नीरसं, सडनं, कर्करं, व्योम, समं,
सरः, इराः, बाजं, तामरं (ज), कम्पलं, रुन्दनं,
सम्पलं, कलपीथं, चरं, छरं, जम्, कीमलं,
सीमं, नारा (शब्द-), जलसं (कि.), चक्रः, -चोदः
नमतः, मधु, पुरीथं, रोगः, कशः, जना, हवक,
वृक्षः, तुम्बा, वयूरं, ससिग, धरुणं, सुरा, अर-
विन्दानि, धमम्, जामि, आधुधानि, चपः,
अहिः, अचरं, शीतः, यतिः, रघुः, रसः, भेषजं,
सहः, शंरः, पङ्, शीतः, सुखं, चत्रं, आरयाः,
शुभं, यादुः, भूतं, भविष्यन्, आपः, मङ्ग, व्योम,
यगः, नष्टः, सर्षपकं, खलीकं, सतीनं, गहनं,
गभीरं, गम्भिरं, इं, अन्नं, सविः, सड, योनिः,
अत्सथोनिः, सथं, रियः, सन्, पूषं, सध्वं,
अधितं, बरिं, नाम, सर्पिः, अपः, पवित्रं, इन्द्रः,
ईम, सः, सर्गाः, समरं, अम्, वपुः, अम्, तूर्यं,
तीर्थं, यज्ञं, तंजः, स्रधा, दर्भं, जलापं (वेदनि.) ।
जलस्य पङ्कदीया भवन्ति—स्पर्श-रूप-रस-गन्ध-वीर्य-
विद्याकाण्डाः । तत्र स्पर्शदीये खरता पेक्षित्य-
सुष्णता, रूपदीये पदसिकताशैवालनहनता च,
रसदीये व्यक्तपचता, गन्धदीये अनिष्टगन्धता, वीर्य-
दीये दण्डादिकं सेवनात्, विद्याकदीये च विटम्भा-
दिकं जवयति । जलस्य कानुपताप्रसाधनं सम-
कतक-पीमेद-विषयशक्ति-शैवालनूल-वक्र-सुक्ता-मणय
इति । जलस्य निवेपणं पच । फलादिशैतीकर-
णच सम प्रयातस्यापनादि । सु. सू. ४५ अ. । सा-
गुणाः—मधुरं शीतलं दण्डात् शीपनीहृन्नादि

भुक्ताद्रपाचकं निद्रालसहरं विपन्नं अमहरं रवि-
जगकं धीमलवीर्यं तुष्टिदृष्टिकरञ्च । 'साधारणं
जलं सद्यं दीपनं पाचनं लघु । अमलशापहं
वातकफसेदप्रपुष्टिदम् ॥ पानदेशादिभेदेन जल-
गुणाः यथा—'जातं ताचन्द्रसदेव सलिलं वावादि-
दीपप्रदं देशाज्जाद्यकरञ्च दुर्कारतरं दीपावहं
धुसरम् । वातज्ञान् प्रिलागिरीदमनसं पथं लघु
सादु च श्रेष्ठं श्यामन्दद्विदीपशक्तं स्र्वामयत्रं
पयः ।' रा. नि. व. १४ । 'तथादी द्विविधमान्-
रीचमौमभेदेन । तयोराकारौचं जलमदिद्वैश्व-
रसम् एकान्ततः पयतमच । तदेवाधनिपतित-
मन्वतथं रससुपलभते स्थानविशेषाद्यदिश्ववस्थित-
मिति । तत्र स पृथिव्यादीनामन्वीत्यानुप्रदिवह्यतः
सलिलरसः भवत्युत्पत्पावर्षेण, तत्र खगुणभुवि-
टायां भूमौ लक्षणमत्रच भवति, अन्वीगुणभुविटायां
मधुरं, तन्वीगुणभुविटायां कटुकं तिष्ठच, वायुगुण-
भुविटायां कपाथं, आकाशगुणभुविटायामव्यक्त-
रमवेति ।' सु. सू. ४५ अ. । अन्वीरीचोत्तं जलं
पुनः धारं कारकं तीपारं ईममिति रतुर्था । तत्र
धारमलविधम्—'धारं पृथिव्यां पतितं पथसु
तवैव जातं गुणभेदभिन्नं । नानाविधैरेदगुणैश्च
सम्पक् जातं जलखाटविधं वदन्ति । नवीन्द्रिष्टं
प्रास्तवणञ्च चोष्टा कौपं तडागं सरसीभवञ्च वाष्प-
द्रवं तत्रवदन्ति धीराः ।' नदीजलम्—श्रीन्द्रिदा-
दिकञ्च पथ्यायि दृश्यम् । तत्र कारं जलं यथा—
'स्पर्शथाः शीतवातेन क्षेपविष्कञ्जं सडुलम् ।
शीतासु कठिनं भूता शिलं चातं हिनेन तु ।
पथान् सुमूयंसनापाकिचिद वै द्रवते जलम् ।
वमन्ति मेघाः सखिलं शकलं शीतलं मतम् ॥ गुणाः
कार शीतगुणैः अमीपशमनं शीपार्तिनिर्नाशनम्
मूर्च्छामोहश्रिरोडिनिनाशनकरं हिक्कावन्निर्वारणं ।
शीफानां द्रष्टिनानु दीपशमनं पितामिकानां
हितं संसन्तु प्रवरं गुणैः प्रतिदिनं तथाम् दूरं
हृतम् ॥' इति । 'तीपारं लघु शीतलं
अमहरं पिचाक्षिशान्निप्रदं दीपाणां शमनं जला-
निश्चननं स्र्वामयत्रं पुरं । कृष्टशीपदवर्चिका-
विपहरं पासाविषर्पापहं चोषानां चतशीथियां
हितकरं संसेव्यते मानवैः ॥' ऐमजलगुणाः—
'ईमं घनञ्च मधुरञ्च कफादाकञ्च मुहूर्त्तसंशमन-
सामयिनाशनच । पिचाच्छाः प्रशमनं क्षिप्र-
चतञ्च शान्तद्वरीति हिमसभवादि रयः ॥' भूमि-
विशेषे जलगुणाः—'भूमिः पचविधा श्रेया कृष्णा
रक्ता तथा सित्ता । पीता गौला भवेद्यान्वा गुणा-

सासं प्रकीर्तिताः। सघनं मधुरं नीरं कृष्णभूमि-
परिप्लुतं। पीताश्रितदपायस रक्षायाः चारमाधु-
रन्। सितायामाघ्नमधुरं भूमिभानेन लक्षयेत् ॥”
गुणाः—“साङ्गं वातस्य स्नादु कपायं कटुपाकि
च। पीष्ट्याचारिकरं दध्ने मधुरं कफकारकं।
नेर्भरं लघुपाकस्य दीपन कफनाशनं। सारसं लघु
व्याघ्रं बल्यं स्नादु कपायवत्। पालसं गुर्भमि-
ष्यन्दि विष्टमि दीपले परं ॥” इति। अथ स्वप्न-
जलगुणाः—“लघु द्रव्यं गुणवधः। अणुविलक्षण-
गुणाः—विष्टिसं कृमिलं विषये क्षिप्रं सान्द्रं विरसं
दुर्गन्धं चक्षितस्य। अथ शरदादिजलगुणाः—
सारसं लघु अनभिष्यन्दि च। ईमनं विषयं द्रव्यं
बल्यं शरदं चक्षितस्य। शैशिरं वातकफघ्नं ईमनादी-
घ्नस्य च। वासनं मधुरं कपायं बल्यं कषय।
शैकस्य अनभिष्यन्दीति। सुगन्धजलगुणाः—“लघुघ्नं
सुगन्धितम् अज्वरसस्य। शीतलजलगुणाः—मदघ्नं
मुष्णोद्घ्नं दृढिनाशनं पिण्डव्यवृत्तमलस्यदादा-
नदात्ययविषघ्नस्य। श्रुतशीतजलगुणाः—विष्टीप-
घ्नम्। सुवासितस्यवातस्थितज्ञानं रचिकरं अजीर्णं
शौष्यतुल्यं जीर्णं बलदं भोजनकाले प्राशुष्यम्।
रात्रौ च भुक्षाम्नीपरि चरितम्। राज्ञः। ईम-
नादी जलपानविधिः—ईमने तद्भागं सारसं
वा दितं। इदमेव शिमिरे प्रशस्तम्। शोणवसन्तधीः
पाय्यं वा कीपं वा नेर्भरं वा प्रशस्तम्, नादयस्य
साकल्पतो वर्ज्यम्। शैशिरं बालरीषं वा कीपं
वा प्राश्टकादि। शरदि नादयम् अशुद्धकस्य
हितम्, तथागन्धीदयान् सखं जलं प्रशस्तम्।
“पीपे वारि सरो ज्ञातं माघे तप, तद्भागजं।
फाङ्गने कृपस्युतं चैते शौष्ट्यं दितं मतम्।
वेशाये मेर्भरं नीरं लोहे जलं तथैशिरं। चापादे
शस्तं कीपं श्रावये दिव्यमेव च। माद्रे कीपं पयः
प्रशस्तमिदं शौष्ट्यमेव च। कार्शिकं मार्गशीर्षे
च जलमात्रं प्रशस्तं ॥” वारिपदपकायः—
भीमानाम्भसां प्रायो यद्वपं प्रातरिष्यते। शीतलं
निर्मलत्वस्य यतस्त्वा नद्यान् गुणः। हृदस्युतः।
पुनय जलं चतुर्विधम्। पापीदकं रोगीदकम्
अशुद्धकम् आरोग्योदकस्य। पापीदकं यथा—
“विटायुक्तं यादि नीरकृमिकोटसमाकुलम्। समसं
नीलशैवालं पापन्तु नर्दितस्य यत्। खाने पाने न
तच्छनं नराणां वाहवेषु च। यानेन त्वरभवान्
रोगान् कण्टकठविषयं कृतम्। पानेन कफगुण्डानां
हृन्नायां वरुभवान्। करोति विविधान् रोगान्
तन्मनात्परिवर्जयेत् ॥” रोगीदकं—“अशुद्धत्वता-

कृष्णे कायकृषोऽयवा सरः। अशुद्धयेदधीष्येयं
कृमिशोवायसं दत्तम्। क्षिप्रं सुविष्टिस्तद्वत् इष-
सुलादितं भयेत्। अशुद्धपपयुक्तं दुर्गन्धं सुत-
गन्धवत्। रोगीदकं विज्ञानीवात् रीति विदमान्
गदान्। गुणदुष्टस्य कण्टकं विनिर्गम करोति वि ॥”
अशुद्धकं पथीये दृश्यम्। आरोग्योदकं—“वाद्-
रूपान् कृमितं तन्मारीव्यजसं विदुः। वासनासधरं
पथं भावतचारकथंति। सद्योत्तरं इतराद्य समेद-
कफनाशनम्। प्रतिग्रायं पाचयति गुणगुणार्थ-
नाशनम्। शीपनस्य हृतागन्धं पाण्डुश्रीक्रीदराप-
घ्नम्। अजीर्णस्य क्षरवाद्य पीतसुन्दरीदकं निमि ॥”
अवि. ०८.। गरीगमांशये। वै. निघ.।

- जलकङ्कः। पुं. रक्षित्ति। मध्यरः।
- जलकाण्टकः। पुं। गृह्णाटकं। पानिकण।
प. सु.। कुशीरे। चारः।
- जलकादली। स्त्री। मन्मानज्जातजलकन्द-
विभेदं। जलदमयी। प. सु.।
- जलकान्दः। पुं। गृह्णाटकं। पानिकण। वै.
निघ.। (स्त्री) स्त्री। जलकदल्याम्। प. सु.।
- जलकपिः। पुं। शिशुमारि। उडड। चारः।
- जलकपीतः (कः)। पुं। जलपविभेदं।
जलपिपि। वै. निघ.।
- जलकरङ्कः। पुं। कार्शिककले। पत्रे। मन्ने।
विका। चारः। जलसतायान्। नै.।
- जलकर्णा। स्त्री। कर्णशोथायाम्। कर्णक्षिद्रा,
कर्णक्षिद्रा। च. द. यफ. वि. रसैन्द्रगुह्ये.।
- जलकाल्कः। पुं। जन्वालि। जेठना, शैवि।
चारः। कर्दमे।
- जलकाकः। पुं। जलघरपविभेदं। पान-
कोड़ी। यत्पथ्यायः—दास्युहः, कासकण्टकः।
तन्मांसगुणाः—विष्यं गुणं दिसं वातघ्नम्। रा.
नि. व. १०।
- जलकाङ्कः (क्षिः)। पुं, स्त्री। रक्षित्ति।
चारः।
- जलकामः। पुं। जलवेतसे। ज. द. २९५.।
- जलकामा। स्त्री। अन्नाश्ल्याम्। वै. निघ.।
- जलकामुकः। पुं, स्त्री (का, कौ)। कटुविषी-
नामघ्नं। रा. नि. व. ५।
- जलकिराटः। पुं। नर्कं। शिशुमारि। चारः।

जलकुक्कुटः । पुं । उडुके । डांकु पांथी ।
कारणवे । वै. निघ. ।

जलकुक्कुभः । पुं । जलकुक्कुटे । कोड़ा पांथी ।
ऐ. च. । तत्पर्यायः,—कोयटिः, शिखरी ।

जलकुक्कुटो । स्त्री । गङ्गाचिह्नोपचिणि ।
शांशौन । हारा. ।

जलकुण्ड(न्त)लः । पुं । शैवाले । भूरिप. ।

जलकुण्डला । स्त्री । शङ्काटके । पानिकन ।
कृष्ठीरे । वै. निघ. । पुं । शैवाले ।

जलकुम्भो । स्त्री । (कः) पुं । कुम्भिकायाम् ।
गान्ना । भे. । चक्र. ।

जलकूपो । स्त्री । पुष्करिण्यां । हारा. । रूपे ।

जलकूर्मः । पुं । शिग्रमारे । उडुके । त्रिका. ।

जलकौशः । पुं । शैवाले । हारा. ।

जलगण्डः । पुं । शङ्के । के. ।

जलगुल्मः । पुं । चन्द्रशरीवरे । से. । कच्छपे ।
हारा. ।

जलगोजवाम् । को । पिप्पा श्रयि खगते
काविलदेशकफले । वै. निघ. ।

जलङ्गः । पुं । मष्टाकाले । रा. नि. व. ।

जलचन्द्रः । पुं । तङ्गागे । --

जलचरः (चारो (इन्)) । पुं । शब्दे । मस्ये ।
श. च. । पुं, स्त्री । जलचरप्राणिमात्रे संसारस-
कादम्बवकप्रोवादी । प. सु. । "कुरर वक-सकराः
काद चटक पिङ्ग शङ्क-सारसाः । आङ्गि दान्युङ्ग-संसा
जल करटि-कपिङ्ग-ट्टिभायाय । जलचरा विह-
ङ्गायो ॥" अत्रि. २० अ. । मांसगुणाः—गुरुण्यं
तिग्धं सधुरं वातघ्नं शकलघ्नं । रा. नि. व. १० ।

जलजः । वि. जलवासिजन्तुमात्रे । पुं । हिज्जल-
हवे । रा. नि. व. ८ । मस्ये । श. च. । शैवाले ।
जलवेतसे । कुचेलके । काकतिन्दुके । जलमधूके ।
रा. नि. व. १३ । को । नीक्रिके चान्ते । लवणे ।
लवणे । देवधाम्ने । वै. निघ. । पद्ये । शङ्के ।
नक्षत्ररानक्षगाङ्गे । वै. निघ. २४. चय. वि. ।

जलजन्तुः । पुं । जनवासिप्राणिमात्रे । अम. ।

जलजन्तुका । स्त्री । जलोकायाम् । भ. ।

जलजन्म । स्त्री । पद्मे । ऐ. च. ।

जलजस्वूका । स्त्री । भूमिजस्वूहवे । वन-
जाग । भा. । See चन्द्रजस्वू. ।

जलजसुमनाः । स्त्री । शङ्कपुष्पां । वै. निघ. ।

जलजा । स्त्री । तल्लीयटिमधुनि । रा. नि. व. ६ ।
सोमराज्याम् । वै. निघ. ।

जलजातः । पुं । जलवेतसे । वै. निघ. ।

जलजाता । स्त्री । कुडुमशाली । शांशिक्ष-
विशेष्य । रा. नि. व. १६ ।

जलजिह्वः । पुं । शिग्रमारे । कृष्ठीरे । हारा. ।

जलजीविनी । स्त्री । जलोकायाम् । ज्यौंके ।
वै. निघ. ।

जलडिम्बः । पुं । शकौ । शिग्रुक । मस्यूके ।
शांशूके । हारा. ।

जलतरुडुलौयम् । स्त्री । कच्छटे । कौण्ड-
दाग । भा. ।

जलतापिकः (तापो) । पुं । मत्स्यविशेषे ।
शैविश गोह् । काचकमस्ये । श. र. ।

जलतालः । पुं । इलीशमस्ये । त्रिका. ।

जलतित्ता(क्ति)का । स्त्री । शङ्ककौहवे । रा.
नि. व. ११ ।

जलत्रा । स्त्री । हवे । हाता । हारा. ।

जलदः । पुं । सुसके । च. द. वा. व्या. वि.
एलादिवैले । पीतवालके । शीत वावा । कार-
स्तरहवे । कूटिकां शीह् । भा. ।

जलदागमः । पुं । वर्षाकाले । रा. नि. व. २१ ।

जलदाशनः । पुं । शकौ । शालहवे । श. च. ।

जलधरः । पुं । सुसायाम् । अम. । च. द. अति-
सा. वि. कच्छटादिः । त्रिगिश्रवणे । रा. नि. व. ८ ।

जलधराधारः । पुं । पीतीशोरे । वै. निघ. ।

जलधिः । पुं । समुद्रे । लौला. ।

जलधिगा । स्त्री । गयाम् । ऐ. ।

जलनकुलः । पुं । जलमाञ्जारे । उडुङ्गाव ।
त्रिका. । तत्पर्यायः,—उद्रः, जलमाञ्जारः,
जलाखुः, जलधुवं, (वि.), जलविदासः, नीराखुः
(हा.), पानीयनकुलः, वमी (ऐ.), नीरजः, नकुलः
(मच्छर.) ।

जलनिधिः । पुं । समुद्रे । च. ।

जलनीलः । पुं । श्रेयादे । भ ।
 जलनौलिका (ली) । स्त्री । श्रेयाणि । रा. नि. व. ५ । भा. २३. नाडीत्रये ।
 जलनेत्रः । पुं । जलनधूके । वै. निघ. ।
 जलपटात्मिका । स्त्री । जलोकायाम् । ज्योति. मन्थर. ।
 जलपत्रिका । स्त्री । पत्रितान् । शंभुप्र. शृङ्ग । वै. निघ. ।
 जलपक्षी । पुं । रंजद्विजमचरपक्षिषु । तस्यासिं क्रियं हिनं गुण इष्यं वातहरश्च । रा. नि. व. १० ।
 जलपावाः । पुं । वारिपाके । निरु जय । "कथं यहीवा द्रव्यस्य कायधैर्यात्मिकेऽप्यभिः । अतुं गतं प्रयोक्तव्यं जलपाके तस्य विधिः ।" वा. पि. २८. ।
 जलपादपः । पुं । ईसे । वै. निघ. ।
 जलपारावतः । पुं । जलकपीने । रा. नि. व. १८ । तत्परोक्षः—जीवो, जलकपीत (न.) ।
 जलपिप्पली । स्त्री । मसाराशीकृते । रौंछड़ा राग । निं वापिसम, ललेपिपरो । रा. नि. व. ४ । तत्परोक्षः—मसाराशा, शबरदी, तीव- वल्ली, मन्दापनी, मन्मथ्या, लाङ्गली, मकुला दनी, अग्निज्वान्त, विवपदी, माण्डा, कपशीवा, क्लृप्तिका । गुणाः—जलपिपदिना प्रया चक्षुष्या शुक्रता लघुः । स्याद्विषी हिमा दधा रजदाह- हणामपहा । कटुपाकरसा रक्षा कपादा वति वर्द्धनी ॥" भा. प. गुणक. कटु तीव्रा कपाया मलमुद्विधरी ब्रह्मवैटादिदीपरमदीपदी च । रा. नि. व. ४ ।
 जलपौद्यम् । स्त्री । ली । मन्थर. ।
 जलमुखम् । स्त्री । जलजातमुखे । यथा— "अटथा बामनादि नृजैतवाप्नो चक्षुषदा । कल- जीवी च कुम्भोका जलमुखमयस्यम् ॥" अरु. ।
 जलघृष्टजा । स्त्री । श्रेयाणि । म. च ।
 जलप्रदः । पुं. स्त्री । पीतशालके । वै. निघ. ।
 जलप्राणी । पुं । जलजन्तो । वै. निघ. ।
 जलप्रियः । स्त्री । धन्याके । रा. नि. व. ६ । चातकप्रक्षिपि । म. र. । मन्थे । म. च ।

मीमाजलवृधे । रा. । स्त्री । हिनमीचिकायाम् । शिल्पे । प. न. ।
 जलप्रायम् । स्त्री । जगुपदेशे । म. म. ।
 जलप्लवः । पुं । जलमाजारे । उद्विज्ञान । शारा. ।
 जलफलम् । स्त्री । मन्नाटके । पानिकल । भा. ।
 जलफेनः । पुं । मगुटफेने । वै. निघ. ।
 जलवन्धः (बन्धुः) । पुं । मन्थे । म. च. ।
 जलव्रज्जी । स्त्री । वाङ्मयान् मोदश्रीङ् । वै. निघ. । हिनमीचिकायाम् । शिल्पे । द्विका. । शारा. ।
 जलभृः । पुं. स्त्री । कचटे । रौंछड़ा । म. च. ।
 जलमण्डपिका (पी) । स्त्री । श्रेयाके । वै. निघ. । वारिपत्रांम् । पीपी । म. को. ज्ञाना- सुम्बरसे ।
 जलमद्गुः । पुं । मगररदवक्षिपि । मन्थरीडा । शारा. ।
 जलमधु(धू)कः । पुं । कलजातमधुजवर्धे । जगुपदेशे । तत्परोक्षः—मन्थर, दीर्घपक्षः, मधुपुष्प, शीटद्विध, पतनः, कीरेट, वैरिकायः । गुणाः—सधुरः द्रव्यः बालितः सल-सुद्धवर्धेनः रसात्मः शीतलश्च । रा. नि. व. ११ । "मधु- मुखं नधुरं शीतलं गुण ह'एषं । दन्तगुणकरं शीतं वातपित्तविनाशनम् । फलगुणाः—शीतं गुण स्तादु मकलं वातपित्तघ्नम् । अष्टयं हनि पिचास- दाहदासपतचयान् ॥" भा. ।
 जलससिः । पुं । निवे । श. ।
 जलसक्षिका । स्त्री । वारिसिञ्जायाम् । जलजनी । द्विका. ।
 जलसार्जारः । जलजिह्वी । उद्विज्ञान । द्विका. ।
 जलमीनः । पुं । मन्थामेदे । वै. निघ. ।
 जलमुक् (च) । पुं । मेघे । म. गुणके ।
 जलमुस्तम् । स्त्री । जलजलमायाम् । वै. निघ. ।
 जलमूर्त्तिवा । स्त्री । करजायाम् । म. च. ।

जलमोदम् । स्त्री । उशीरे । रा. नि. व. १२ ।
 जलयट्टिः । पुं । वल्लीयट्टिमधुनि । वै. निघ. ।
 जलशार्दिपच्छट्टिं दृष्याम्बानिचयापहः । अर्कप्र. ।
 जलरङ्गः । पुं । वक्त्रपचिणि । वरु शीथी ।
 छ. च. ।
 जनारङ्गः । पुं । हरिणे । वै. निघ. । दायूष्-
 पचिणि । अर्क शीथी । हारा. ।
 जलरञ्जः । पुं । वक्त्रपचिणि । छ. च. ।
 जलरण्डः । पुं । जलसर्पमेदे । जलविन्दी ।
 छ. च. । श. र. ।
 जलरसः । पुं । लवणे । हारा. । सौवर्चललवणे ।
 चारलवणे । हारा. ।
 जलरुट् (हम्) । स्त्री । पत्रे । छ. च. ।
 जलरुहा । स्त्री । कुडुमगाली । दैह्यलिक
 शंखचिणिव । रा. नि. व. १६ ।
 जलरूपः । पुं । मकरे । तिका. ।
 जललता । स्त्री । शल्लतरङ्गे । ह्रा. ।
 जलवरण्टः । पुं । जलवसन्तरीणे । शीनवमलु ।
 हारा. । तत्पथ्यायः,—सोमः । ह्रा. ।
 जलवल्कलः । पुं । कुम्भिकायाम् । शीना ।
 हारा. ।
 जलवल्गो । स्त्री । श्वाटके । शीनिकव । रा.
 नि. व. ७ ।
 जलवायसः । पुं । जलकाके । शीनकोडि ।
 छ. च. ।
 जलवालिका । सीदामन्याम् । विश्रु. ।
 जलवासः (साः) । पुं । विष्णुश्चे । रा. नि.
 व. ७ । गुणधिनोदणे । रा. नि. व. ८ । स्त्री ।
 उशीरे । रा. नि. व. १२ ।
 जलवाहः । पुं । नेत्रे । छ. ।
 जलविक्रमा । स्त्री । सप्तकोहश्चे । रा. नि.
 व. ११ ।
 जलविडालः । पुं । जलमाज्जारे । उद्विडाल ।
 हारा. ।
 जलविन्दुजा । स्त्री । यावनालीगर्करायाम् ।
 रा. नि. व. १४ ।

जलविल्वः । पुं । कर्कटे । पञ्चाङ्गः । जल-
 वल्कले । शीना । हारा. ।
 जलहृद्यिकाः । पुं । इचाकमत्से । अँठवा नाह ।
 हारा. । चिन्तमत्से । छिम्भौमाह । वि. ।
 जलवेतसः । पुं । जलजातवेतसविशेषे । जल-
 वेत । सं वज्राणु । कं वैशेषमरणु । म. सु. ।
 तत्पथ्यायः,—गिकुचकाः, परिव्याधः, नादेयी ।
 गुणाः—विक्रशीतलः, द्रव्यशीथनः, ककरक्तपित्तघ्नः
 संग्राही कषायो रचीमथ । रा. नि. व. ६ ।
 जलव्यधः । पुं । कङ्कवीटमत्स्यमेदे । कौंकिवा
 नाह वा शीनार्डो । हारा. ।
 जलव्यालः । पुं । जलसर्पे । अम. ।
 जलशिरौषः (षिका) । पुं, स्त्री । शिरीष-
 मेदे । हिं टिटिनी । "निदीपविपकुशाशीहरी
 वारिशिरीषिका ।" भा. ।
 जलशुक्तिः । स्त्री । शम्बूकायाम् । शिपूक ।
 जलसिंघी इति च ख्याते । तत्पथ्यायः,—वारि-
 युक्तिः, क्षमियुक्तिः, पुष्टिका, तीघयुक्तिका, चुद्र-
 युक्तिका, शम्बूका, नरयुक्तिः । गुणाः—"कटुः
 क्षिप्या दीपनी गुणशूलविपदोपहरी रुचा पाचनी
 यत्ना च ।" रा. नि. व. १३ ।
 जलशुचिः । पुं । श्वाटके । शीनिकव ।
 जलशूकम् । स्त्री । शैवाले । छ. च. ।
 जलशूकरः । पुं । शिग्यनारे । शृङ्गक । हारा.
 कुभीरे । छ. च. ।
 जलश्लासाकः । पुं । दृषधान्वविशेषे । गुणाः
 —श्यामाश्वत् ।
 जलसन्वासः । पुं । कुङ्कुरदंशजरीगधिशेषे ।
 येन जल दृश चलति । वा. वि. ।
 जलसम्भवः । पुं । जलवेतसे । रा. नि. व. ६ ।
 जलसपिणो । स्त्री । जलोकायाम् । जौंर ।
 छ. च. ।
 जलसूकरः । पुं । कुभीरे । वनसूकरे । वै. निघ. ।
 जलसूचिः । पुं । क्षौद्रपचिणि । कङ्कवीट-
 मत्से । अटा. । श्वाटके । शिग्यनारे । सि. ।
 काके । छ. च. । स्त्री । कालीकायाम् । जौंर ।
 जलस्था । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् । रा. नि. व. ८ ।
 जलहासः । पुं । समुद्रफेने । तिका. ।

जलाका । स्त्री । जलीकायान् । ङी० ।

जलासुः । पुं । जलमाहारी । विद्या ।

जलास्थ्या । स्त्री । जलमधूकरवै । वै. निघ. ।

जलाञ्जलम् । स्त्री । शैवालै । षे०यां । ङी० ।

जलाटनः । पुं । कदपचिवि । ङी० । पायी ।
स्त्री (श्री) । जलीकायान् । ङी० ।

जलाखटकः । पुं । मिथुनारि । नकराजै । शारा ।

जलाखडकम् । स्त्री । रोहितादिशिशौ । नाच्छेद्र
पौष्णी । शारा ।

जलात्मिका । स्त्री । जलोकाशान् । म. र. ।

जलाधारम् । स्त्री, पुं । पीतीशरीरे । वै. निघ. ।
जलामये । प्रम. ।

जलावु(स्त्रु)का । स्त्री । जलीकायान् । वै. निघ. ।

जलामोदम् । स्त्री । उमीरे । रा. नि. व. १२ ।

जलाम्बिका । स्त्री । कृषि । श. ।

जलायु(वु)का । स्त्री । जलमया जायुरिति
जलीकायान् । ङी० । सं. जलु. सु. सू. १३५. ।

तत्पदान्यायः—रजपा, जलीकसः (र.), जलुका,
जलीका, जलीकाः, जलीरगो, जलायुका,
जलिका, जलामुका, जलजलुका, वैपी, जला-
लीका, जलीकशी (म.), जलीकस, जलीकम्
(म. टी. रा.), रजपायिनी, रजसजिका, तीपता,
वसनी, जलजोवनी, (रा.), रजपाता, वैधनी,
जलसपिपी, जलमूचिः, जलाटनी, जलाका, जल-
पटामिका, जलायुका (मन्दर.) जलपा (ई.),
जलसुर्मिपी, पटालुका, वैपिदधनी, (वि), जला-
दिका, कारण्टी (म.), जलीचः (वै.) । सा दादन
विद्या । मविपाः पटु, तावय एव निद्रिपाः । तत्र
मविपाः ह्यया कक्षुरा जलमदां इन्द्रायुधा नामुटिका
गीचन्दना चैति । ताम् अङ्गमचूर्णेषां प्रचुरिपाः
ह्यया । वनिमलावदायता छित्रीमेतलुचि. कक्षुरा ।
रीमना महापादां ह्ययमुखी जलमदां । इन्द्रायुध-
वदूरेराजिभिर्भविता इन्द्रायुधा । इन्द्रमित-
पीतिका विचित्रपुष्पाहातविधा समुटिका ।
गीहपपवदधीमानं विधाभवाहातिः अणमुखी
गीचन्दनेति । आभिर्दृष्टे व्वरादिर्भवति । निद्रिपाः—
कपिला पिडला शदुमुखो मूषिका पुण्डीकमुखी
सारविका चैति । तत्र मनःशिलारजिताभ्यानिव
पादाभ्यां इष्टे निर्यमुहवर्षा कपिला । किञ्चि-

द्रया ह्यकाया विद्यामया च विद्या । महत्तया
गीहपायिनी शीर्षतीक्ष्णस्यो शदुमुखी । मूषिका-
हतिवर्षा अनिद्रयथा च मूषिकाः इन्द्रयदां
पुण्डीकमुख्यवन्ता पुण्डीकमुखी । इन्द्रया पद्म-
पदवर्षांटादनाद्रुलममाया सावयिका पदवै ।
स. सू. १३५. ।

जलाद्रः (द्री) । पुं, स्त्री । जलाद्रन्ते । डिङ्
दापङ् । विद्या । ई. च. । जलद्राण्युत्थी ।
माय. ।

जलार्णवः । पुं । वर्षाकारि । वि. ।

जलावृद्धः । पुं । वातरुक्क्रीडरीति । "जल-
वृद्धवशातकफादीते जलावृद्धम् ।" वा. उ. २. १५. ।

जलालुः । पुं । पानीयानुके । रा. नि. व. ० ।

जलालुवाम् । स्त्री । पद्मकन्दे । भा. पू. १५.
शाकव. ।

जलालु(ली)का । स्त्री । जलीकायान् । म. र. ।
च. टी. म. ।

जलाशयः । पुं । शरीररे । यद्वाटके । शी ।
उमीरे । प्रम. । खानजकै । श्रुत. देधी । रा.
नि. व. ५ । स्त्री । गुण्यायायान् । रा. नि. व. ५ ।

जलाशयः । पुं । यद्वाटके । रा. नि. व. ० ।
गुणवर्षे । रा. नि. व. ५ । ईशाशयं । रा. नि.
व. १२ । स्त्री । गर्भोदिकाशयं शशीरुषे । रा.
नि. व. ५ । स्त्री । खानजकै । रा. नि. व. १२ ।

जलाशोला । स्त्री । पुपरिखान् । शारा ।

जलालुका । स्त्री । जलीकायान् । म. ।

जलाश्रयम् । स्त्री । वाटके । दायां । उवर्षे ।
इन्द्रि. पुन. । रा. नि. व. १० ।

जलाजी । स्त्री । जलपिपयान् । पायिदधी ।
म. र. ।

जलिः (ला) । स्त्री । जलीकायान् । प्र. टी. म. ।

जलु(लु)का । स्त्री । जलीकायान् । म. र. ।
ई. च. । चर्मचटिकायान् । वा. उ. ६५. ।

जलीचरः । पुं । जलधारि-जीवकसूदं ।

जलीच्छया । स्त्री । क्षमिच्छपीहय । म. र. ।

जलीजात (चह)म् । स्त्री । प्रमे । म. र. ।

जलीम्वनः । पुं । वाटुकाशौ । म. ।

जलीहृहा । स्त्री । कुडम्बिनीतुपे । रा. नि. व. ५ ।

जलीवाहः । पुं । जलकुमुटे । वै. निघ. ।

जलीमयः । पुं । जलचारिन्त्यादी ।

जलीका ; स्त्री । जलायुकायाम् । हार. । अम. ।

जलीदरः । पुं, स्त्री । तन्नामकीदररीमभेदे ।

खल उदग्नी । निदानलक्षणं यथा—“यः खे ह-
पोतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा
गिहदः । पिबेज्जलं शीतलमाय तस्य शीतोऽपि
दूयन्ति हि तदहानि । खेहीपविषेष्यथपि
तेषूदकीदरं पूष्ववदयुपैति । खिधं मष्टन्यरि-
वृत्तगामि समततं पूर्णनिवास्तु ना च । यथा हतिः
पुभ्यति-कम्पते च शब्दायते चापि दकीदरं तत् ॥
जगने वीदरं सख्यं प्रायः कच्छुतमं नतं । बलिन-
सदजातास्तु यत्रसाध्यं नबोत्वितम् ॥” इति ।
ना. नि. ।

जलीदरारिसः । पुं । जलीदराधिकारि रसः ।

रसगन्धकौ प्र. २ तो. (मतान्तरं गन्धकः ४ तो.)
मनःशिला हरिद्रा जयपालवीजं त्रिफला विकटु
चिन्तकमूलं पर्पां प्रति १ तो. दन्तीरसेन खूही-
दीरेषु (गिहून् आठी) गहराजरसेन च पृथक्
७ भावयिला संशोष च बटो कुर्यात् । माता
२ र. ।

जलीद्वयः । पुं । शङ्खे । शौक । कै. निघ. । स्त्री ।

लवुगन्नीशकै । कुटुम्बशाली । रा. नि. व. ५। १६ ।

जलीहृता । स्त्री । गुण्डालायाम् । रा. नि. व. ५ ।

जलीरगौ । स्त्री । जलीकायाम् । शौक ।
अ. टी. ।

जलीलूका । स्त्री । पन्नवीजे । रा. नि. व. १० ।

जलीकाः । पुं । जलवेतसे । वै. निघ. ।

जलीकासः । पुं । (सी) स्त्री । जलीकायाम् । अ. ।

जलीका । स्त्री । जलायुकायाम् । हार. ।

शौक । सा हादशविधा । असगर्हा,
इन्द्रायुधा, लोचन्दना, कक्षुरा, सामुद्रिका, एताः
पट् सधियाः । - कपिला, पित्रला, शङ्खुमुली,
नूपिका, पुण्डरीकमुली, सावरिका, एताः पट्
निधिषाः । जलीकाशोधनाधियथा,—“चिरन्तन-
जलीकायां तासपावेण रचयेत् । चतुर्भासं निशा-
चूर्णं जलाष्टपलके चिपेत् । तस्मिन् चिपेत् जलीकां
तां स्वयं काला परित्यजेत् । सुकृताया जलीकाया

सा योज्या रक्तमोचये ॥” अनुपयोज्या-जलीका-
लक्षणं यथा,—लीमपृष्ठा च कपिला नातिस्थूला
न दुर्बला । वर्जनीया प्रयत्नेन भिपजा कौर्षि-
मिच्छता ॥” रस. च. । See जलायुका ।

जलीकाविधिः । पुं । तया रक्तमोचणकार्ये ।

शौक धनान् । “अथ जलीकावरेकसाध्यव्याधित-
सुपवेश्य संवेस्य वा विहृत्य चास्य तमभकारं सन्नी-
मयचूर्णैर्वैद्यस्यैः स्यात् । गृहीताथ ताः सधंपरजनी-
कस्तीदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलरसकमथ्ये सुहृत्-
स्थिता विगतकृता जाला तामीरीयं याहयेत् ।
सूत्रयुक्ताद्र पिपुडीतावच्छन्नां कृत्वा सुखनपाहय्या-
दगृह्णत्यै चीरविन्दुं शोणितविन्दुं वा दद्याच्छ-
पदानि वा कुर्वीत । यथेषमपि न गृह्णीयात्
तदान्यां याहयेत् । यदा च निविशतेऽश्वरुवदान-
ननं क्लीप्तस्य च क्लृप्तं तदा जानीयात् गृह्णा-
तीति गृह्णन्तीष्वार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेवयेच्च ॥”
इत्यादि । तस्य गुणाः—“श्रीमाधियासा मधुरा
जलीका वारिसभवा । तस्मात्विचोपचष्टे तु हिता
सा त्ववसेचने ॥” सु. सू. १२ अ. ।

जलीदनम् । स्त्री । सजान्ने । भा. कृष्णि. ।

जवनः । पुं । अन्धे । श्रीकारिहरिखे । रा. नि.
व. १६ ।

जवनालः । पुं, स्त्री । धान्यविशदे । जनान् ।

तदीजगुणाः—खादु शीतलं वातलं कफपित्त-
घ्नञ्च । राज. ।

जवनी । स्त्री । खनामखान्त-शोषधिविशदे । हि. ।

जवली । स्त्री । कपायफलस्ये । ज्जुगान् ।

तस्याः फलगुणाः—“कपायं कफपित्तघ्नं किञ्चि-
चित्तं रुचिप्रदम् । हयं सुगन्धि विशदं जवली-
फलमुच्यते ॥” सु. ।

जवसम् । स्त्री । तथे । घासे । प्र. २. ।

जवसाहा । स्त्री । यमान्याम् । मद. त. २. ।

जवा । स्त्री । शोडुपुष्यहृदे । अदांशुलेन शीह ।

तत्पर्यायः,—शोडुपुष्यं (क.), शोडुं (सि.), जवा,
शोडाखा, रक्तपुष्पी, अर्कप्रिया, रागपुष्पी,
प्रगिका, हरिवहभा । गुणाः,—कटुलं, उष्णलं,
द्रव्यसुतविनाशकलं, मलमूत्रकमन-रञ्जनकारि-
लञ्च । राज. । रा. नि. व. १० । छतमञ्जित-
जवापुष्यम् आर्षेवकरम् । च. द. ।

जवादि । स्त्री । गन्तराजे । शुकुत्राक्ष, शोर्ताङ्गी ।

सं जवाष्टीः कनूरी। तन्पथ्यायः—गन्धराजं, कृतिमं, रमयमंजं, समुद्रनमं, गन्धाब्जं, किन्धं, साचापि-
कङ्कं, सुगन्धैर्निर्गमं, जटुमीर्दं। गुणाः—
हृत्प्रमुग्ं सुवकरं वातहितव। तद्रघयं—
“गवादि कोलं सुहृन्मनीषयीतं सुगन्धिदं। चातपे
वृष्ट्यानीर्दं राज्ञं घोषं न चान्धवा ॥” रा. नि.
व. १२।

जवान्नी। स्त्री। यमान्याम्। नद. व. २।

जवापुष्पम्। स्त्री। कीडुपुष्पे। जदा दूव।
म. २।

जवाह्वा। स्त्री। यमान्याम्। नद. व. २।

जविनः। पुं। विन्नेश्वरगदिर्दि, कीकडुचमे।
रा. नि. व. १६।

जवी (इन्)। पुं। अर्थं। उष्ट्रं। रा. नि. व. १६।

जसदम्। स्त्री। यमर्दं। नटा। वै. नि. व. १।

जसुरिः। पुं। वज्रो। उ.।

जहा। स्त्री। कुडितिकायाम्। सूशीर्त्री।
म. च.।

जजग्म्। स्त्री। भवर्गि। रा. नि. व. २०।

जज्जः (ज्जा (न्))। पुं। जजर्गि। यथा।।
ब्रौण। ७ टी. स.। Sec यज्जा।

जागतः। पुं। वीमलतामिर्दं। गु. वि. २६ अ.।

जागरः (णम्) (री)। पुं, स्त्री, स्त्री। नित्रा-
भावे। आगिन्ना धादा। अम.। पुं। कवर्धं।
७. टी.।

जागुडम्। स्त्री। कुटुर्मे। रा. नि. व. १२।

जागुडिः। पुं। अश्वी। री.।

जावनी। स्त्री। जरी। विहा.।

जाङ्गलद्रव्यम्। स्त्री। जङ्गमजातद्रव्यगणेषु,
नक्षत्रीवृष पित्त-वसा मज्जात्वांसविरुद्घ वक्त्रेरीवी
र्जिन्-नाशुल-जङ्गल-खमुर-कै-मनीषगामोमम् ॥ च. सू.।
१४.।

जाङ्गलाः। पुं। कविज्जपचपि। श्रोत्रं त्रिभिन्न
शरीरं। नि.। सवमायवातवर्द्धे। नद-श्रीश
वेदता देशं। “नरमायस्तु वी देशः स चीही
जाङ्गलामिधः।” रा. नि. व. २। “अलीदकीऽज-
ह्वरं पित्तकामदादितः। जातव्यो जाङ्गली

दंगः ॥” गुणाः—जातपित्तकरः उष्णः पचय।
राज.। अविच—“आकाशप्रथम उष्णं ततश्च
सन्धपादपः। प्रसीकरीरविस्वाकैपीगुकारं सुनदुग्ः।
हरिणेषुर्धृष्यतमीरुपंखरसदुग्ः। गुणादुक्ल-
वाष्टमी वातनी जाङ्गलः शूतः ॥” भा.। तन्मल-
गुणाः—स्नाद् विदीपनं रसं दध्मम् आतुर्धृक्कीय-
पुष्टिकातिकारव। रा. नि. व. १४। स्वस्वनामग-
वने। मोऽटविधः यथा—जहाला विविराः
प्रमुष्टा गुदाशयः प्रसृष्टाः पर्यसगा क्लिष्टया
यान्थाय। तत्र जहालाविविरी प्रधानतमी तावेष-
परिष्वङ्गुरद्वं करान् हतानाल-ग्ररम-अर्दंशुष्यत-
पादकररुग्माहकाप्रभृतयो जहालाः कपायमधुरा
व्यवय। “शशन्वावकवाताटा गोधा हरिण-
वृटकाः। डिहुरायामवाचार्यं तितिराद्याथ
कृषकाः। भारदाभापवा ज्येष्ठा सूदका वरवा-
रणाः। इत्येते जाङ्गला जीवा ये जजिन विना
मिताः ॥” अवि. २० अ.। स्त्री। मर्दि। रा.
नि. व. १०।

जाङ्गलमांसम्। स्त्री। शिखिन्वरादिजन्मानी।
रा. नि. व. १०।

जाङ्गलवह्वत्। स्त्री। जाङ्गलवपयकृति। तत्र
रत्नपित्तहरम्। वा. वि. २४.।

जाङ्गला (स्त्री)। स्त्री। गुरुमिन्त्याम्। आना-
दूरी। मे.।

जाङ्गुडम्। स्त्री। कुटुर्मे। विहा.।

जाङ्गुलम्। स्त्री। विपे। जालिनीकदि। गच्छर.।
नासे। रं.।

जाङ्गुलिः। पुं। विषवैधे। मांशूटं। म. र.।
(वो) स्त्री। विपविद्यायाम्। रं. च.।

जाङ्गिकः (वाङ्गयः)। पुं। श्रीकारिहले।
उष्ट्रं। रा. नि. व. १६। वि.। मे.। महा-
नीविनि।

जाजो। स्त्री। जीरके। भा. न. ४म प्रद. वि.।
“दृशा वीवरं लं जीजा”।

जाटलिः। पुं। पट्टीव्यवतायाम्। अम.।

जाटरः। पुं। कठरामदि। वै. नि. व.।

जाटरगन्धिः। पुं। गुकरिमे। रा. नि. व. २०।

जावाम्। स्त्री। अद्रव्यतायाम्। रा. नि. व. २०।

नाद्यारिः । पुं । जन्मीरहचे । गौंडा नेबुन
गोह । रा. नि. व. ११ ।

जातकाध्वनिः । पुं । जलीकाध्वान् । वै. निघ. ।

जातकर्म । स्त्री । शिशो भूमिष्ठे कर्तव्ये
कर्मणि । नाडीरह्णम् । सक्तिकापूजादौ ।

जातज्ञौ । स्त्री । पुत्रज्ञीनामयोनिदीये । वा. उ.
३३अ. । See पुत्रज्ञी ।

जातरूपम् । स्त्री । सुवर्णे । रा. नि. व. १३ ।
धुलूरे । अम. ।

जातरूपप्रभम् । स्त्री । हरिताले । वै. निघ. ।

जातवेदाः । पुं । अग्नी । चित्रकहचे । अम. ।

जातसारा । स्त्री । जिङ्गिन्याम् । वै. निघ. ।

जातापत्या । स्त्री । प्रसूतायाम् स्त्रियि । अम. ।

जातिः । स्त्री । जन्मनि । आमलक्याम् । नालती-
पुष्पलतायाम् । जातीफलै । मे. । च. चि. ३अ.
गुखारीचन्याम् । कामिल्लके । दशमींशुं डिं ।
विच. । रोगसम्प्राप्तौ । सा. नि. । जातीपुष्पहर्षे ।
च. द. वा. व्या. चि. ।

जातिकोफलम् । स्त्री । जातीफलै । ज्ञान्नरुण ।

जातिकोश(प)म् । स्त्री । जातीपत्र्याम् ।
अश्लिषी । आतोफलै । भा. । सु. सू. ४६ अ. ।
हे. च. ।

जाति(ती)कोशा (पौ) । स्त्री । जाती-
पत्र्याम् । अश्लिषी । रा. नि. व. १२ । वै. निघ.
२अ. सुदशमचूर्णे ।

जातिजम् । स्त्री । जातीफलै । वै. निघ. ।

जाति(ती)पत्र(क)म् । स्त्री । जातीफलै ।
“जातीपत्रसुपत्रपत्रकयुतं” भा. उ. वाजी. चि. ।
वै. निघ. २अ. वा. व्या. चि. एरुणपाके । जाती-
हचपत्रे । छामिनीत्र शोभा । रच. र. बाल. चि. ।

जातिपत्रिका(त्रौ) (र्यी) । स्त्री । जाती-
फलत्वचि । अश्लिषी । हिं जावची । कं जात्रपती ।
तत्पर्यायः,—जातिकोपी, सुमनःपत्रिका, नालती-
पत्रिका, सौमनसायनी । गुणाः—कटुतिक्त-
सुरभिः कफनाशहरी मुखवेश्यजननी च । रा.
नि. व. १२ । दुग्न्धहरी । राज. । “जातीफलस्य
लक्ष्मोक्ता जातीपती भिषग्वरैः । जातीपती लघुः

खादुः कटूणां रचिपर्णकृत् । कफकासवन्ध्यास-
टणाहमिवियापदा ॥” भा. ।

जातिपुष्पिका । स्त्री । जातीपुष्प्याम् । अश्लिषी ।

जाति(ती)प्रवालः । पुं । जातिकिसलये ।
जातिशोभा । च. सू. ४अ. ।

जातिफलम् । स्त्री । जातीफलै । ज्ञान्नरुण ।
हे. च. ।

जाति(ती)फलत्वक् । स्त्री । जातीपत्र्याम् ।
अश्लिषी । वै. निघ. ।

जाति(ती)रसः । पुं । रक्तशोले । निर्मादन ।
वै. निघ. ।

जाति(ती)शस्यम् । स्त्री । जातीफलै । ज्ञान्न-
रुण । रा. नि. व. १२ । वै. निघ. २अ. पतिसा.
चि. मोचरसपुटपाके ।

जाति(ती)सारम् । स्त्री । जातीफलै । रा.
नि. व. १२ ।

जाति(ती)सुतः । पुं । जातीफलै । वै. निघ. ।

जातिहिल्लुककम् । स्त्री । हिल्लुके । वै. निघ. ।

जातो । स्त्री । (Jasminum Grandiflo-
rum.) सनामल्यतपुष्पहचे । जाति वां
छामिनींशुनेत्र गोह । हि चन्वेली, सणजाती ।
सं जात्र । कं जाजि । तत्पर्यायः,—सुरभिगन्धा,
सुमनाः, सुरभिप्रिया, चेतकी, सुकुमार, सन्ध्यापुष्पी,
मनोहरा, राजपुष्पी, मनोज्ञा, मालती, वैल-
माविनी, जनेटा, इदामन्था । गुणाः,—श्रीता
वित्ता कफघ्नी सुखपाकघ्नी च । तत्कुशलं नेत्र-
रोगघ्नं त्रणविस्तोटकघ्नं कुष्ठघ्नं च । रा. नि.
व. १० । “जातीयुग्ं विक्तसुष्ं तुवरं लघु दोष-
जित् । शिरोऽचिसुखदन्वाचिं विषकुष्ठानिलास-
जित् ॥” भा. । माल्याम् । सु. सू. ३८ अ. ।
जातीफलहवे । वै. निघ. ।

जातीकन्दः । पुं । जातीमूले । सु. सू.
मिश्र. अ. ।

जातीको(श)घम् । स्त्री । जातीफलै । हे. च. ।

जातीकोषफलम् । स्त्री । जातीपत्र्याम्, जाती-
फलै च । टैस्यी, ज्ञान्नरुण । वै. निघ. अजोर्ण-
चि. वाङ्गरसे ।

जातीनातम् । स्त्री । जातीकीपक्षे । वै. निघ. ।

जातीतेलम् । स्त्री । कर्पूरीमाषिकारे । "जाती-
पत्रके तेल विपक्षं पृथिकर्पूरीम् ।" कटुतेलं
४ म. जातीपत्रकः १६ म. (हृदीपदेश्चात्)
कल्पावे जातीपत्रं १ म. सा. को. ।

जातीदलम् । स्त्री । जातीकीपे । ढेड्डी ।
वै. निघ. २म. रत्नवि. वि. कर्पूरादिचूर्णे ।
जातीपत्रे ।

जातीह्वयम् । स्त्री । जातीकीपक्षे । जात्र-
रुच-उच्छिद्योः । जीवकषयमिति तादीमादिचूर्णे ।
हृदीपदेश्चः ।

जातीपत्रिका (त्री) (स्त्री) । स्त्री । जाती-
कीपे । भा. उ. वाभीकरणे ।

जातीफलम् । स्त्री । ज्ञानामन्यातमुगन्धकदि ।
जात्ररुच । तद्पथ्यायः—जातीकीपे (च. , फलं,
जाती, जातिः, कोपक, कौमं, कोप, जातिहीप
(मन्त्र.), राजमोच (म-), जातीकीः, जाति
फल (म. टी). जातिमन्त्र, मायूक, मानकीफलं,
नक्षत्रारं, जातिकार, पुष्ट, मुनन.फलम् । "जाती-
फलं समृद्धं विभवं गुरुं च शस्तने । लघुं च
शब्दहीनञ्च रसाद्रमतिमिद्विदम् ।" मैप. ।
गुणाः—तिक्तं कटुं कफघ्नं लघुं तपात्रं सुख
हीपनञ्च । रा. नि. व. १२ । लघुशयनम् ।
राज. । र्मे तिक्तं तीक्ष्णं रीचनं चापि चरकरं
द्रोणवातदुःखदैरक्षमत्तदोरंस्थं हृमिक्कासवि-
नाशरीपमानसहस्रोपहरञ्च । भा. । "हृत्त जाती
फलीन्तु सनुक वनमश्रदम् । जीर्वातिनारमनम्
प्राजानावपयल्लक्ष्म् । आमवातहरं हृत्त दन्-
वैद्यनपतिंस्तु १" अत्रि. । जातीकीपक्षदुपम् ।
सु. मू. २६ म. ।

जातीफला । स्त्री । आमवकीह्वे । आमया
गाह । रा. नि. व. ११ ।

जातीफलादिवटौ । स्त्री । वकीदं वटी ।
जातीफलं लवणं विषयी निगुंस्थी (निशिला)
विषं शन्तो धुनुरबीजं हिद्रुतं द्रव्यवारः
(नोशाशात्र थै) एषा म. समभागः जनीररुचि
वटी कार्या । सा. श. २६ रतिः । रा. सा. सं. ।

जातीफलाद्या (वटिका) । स्त्री । वदन्-
धिकारे । सुदमारदः ४ना. कल्पकः ४ ना. वज्जयी
कार्याः जातीफल नीचरुचः सुमक द्रव्यवारः
(नोशाशात्र थै) बहिर्विषा शौरकं नरिच एषां
म. ४ना. विषं १ ना. एकर मयूरी, बंज. आमः
कषटः कौटु) प्रसारणी (प्रसाडादिनि) निर्गुं-
स्थी विषया (निशि) जम्. (अर) कषमां दृशि
दाहिनः वैश्रमाजः (देहदृष्ट) वाटा (आफनादि)
भद्ररायः एषां पत्रकेषांविषया समुद्रां च
कोशान्धिताया वटी कार्या । एषा यथा—
जातीफलं द्रव्यवारः अयं धुनुरबीजं एषां म.
१ ती. अहिर्नं २ ती. प्रसारणीरुचिं सम्यथं वटी
व्यक्त्या कार्या । प्रमे वैश्रकस्यापि सावचनु-
त्वं शैयने । रा. सा. सं. ।

जातुकम् । स्त्री । पिटौ । म. प. ।

जातुकापर्णिका । स्त्री । हृत्तदि । कुटु. ।

जातुजः । पुं । शैष्टे, नर्मिणा प्रमित्यापे । रा. ।

जातुपम् । स्त्री । जात्रुविकारे । गीर्वा ।

जातीचः । पुं । दुवारपे ।

जात्यन्धः । वि. जन्माथे । जन्मकार्या ।

जात्युत्पलम् । स्त्री । येतरशकले । वै. निघ. ।

जातु । स्त्री । जर्हीरमश्रमार्गं, पत्रिकायां, वटी-
व्याने वा । शैष्टे । "जात्रुवैच अत्रिणा ।"
रा. नि. व. १८ ।

जान्धस्त्रि । स्त्री । जात्रुदेनामत्रिदि । शैष्टे शंङ् ।
ते च पे. च. प्रा. ०प. ।

जामाता । पुं । जामपितृव्याम् । प. सु. । चूको-
वसे । हृत्तदि । मै. । मैप. अकपि. वि. सुधा-
व्याम् । धवहसे । मै. ।

जास्त्रवम् । स्त्री । रूपे । रा. नि. व. १२ ।
लक्ष्मणे । ज्ञानं दल । अम. । पुं । जम्मासवे ।
जानेन आदव । "जाम्बवः जीवसहितो जम्-
रसगुहोवः ।" वीङ्. हृत्त. । गुणाः—"जाम्बवी
धृत्तमित्यन्वयवरी वातकीदन्तः ।" सु. ।

जास्त्रवती (वी) । स्त्री । जामदम्याम् ।
नाशदना । रा. नि. प. ५ ।

जास्त्रविः । पुं । वकी । म. ।

जास्त्रवीष्टम् । स्त्री । अतविमीषनरनाशादिदे ।

“नन् प्रजापत्यस्य सुखागाहपपापापरचितवर्षी ।”
 सु. सू. ५ अ. १ -
जाल्मूतदम् । स्त्री । सुवर्ण । रा. नि. व. १३ ।
 पुसुरे । रा. नि. व. १० ।
जाल्मूतम् । स्त्री । जाल्मूत । सु. चि. १२ अ. ।
जायकम् । स्त्री । कलियौ इति व्यासपीतसुगन्धि-
 चन्दने । श्रम. ।
जाया । स्त्री । शमीवृक्षे । वै. निघ. २ भ. कथं क-
 ञ्च. चि. ।
जायाप्लम् । स्त्री । तिलकालके । वै. निघ. ।
जायानुजीवौ (इन्) । वकपचिणि । मे. ।
जायुः । पुं । शीघ्रे । रा. नि. व. २० ।
जारगर्भा । स्त्री । चुद्ररोगविशेषे । वै. निघ. ।
जारणः । पुं । कासमर्दसुपे । कान्कान्कान् ।
 रा. नि. व. ४ । जीरके । वै. निघ. । स्त्री । खूल-
 कीरके । गोष्ठी जीरे । रा. नि. व. ६ ।
जारणवीजम् । स्त्री । रसजारणार्थं बीजद्रव्य-
 नेदं । र. चि. ।
जारी । स्त्री । जाडोतिष्यति शीघ्रविशेषे ।
 ज्ञादि । मे. । “शामनासफलं पिष्टं राजिका-
 लवणान्वितं । भृष्टहिङ्गुयुतं पूतं धोखितं जारी
 रच्यते ॥ जारी हरति शिग्रयाः कटुत्वं कण्ठ-
 शोधनी । मन्दमन्दस्तु पीता सा रीचनी वद्वि-
 शोधनी । भा. ।”
जालः । पुं । कदम्बवृक्षे । मे. । (कः) यत्कृत
 श्वेतरीगमं दे । See जालसंज्ञकः । सु. उ. ४ अ. ।
 स्त्री । लोचकपत्रं । शरीरखजालवत् पदार्थं ।
 तानि च शिरासायुस्त्रिमांसिभ्यः सम्भवन्ति । तथा
 प्रत्येकं चलारि चलारि सञ्चया पोष्य भवन्ति ।
 भा. । चारके । ज्ञानि कुन्नी । मे. ।
जालकम् । स्त्री । कुभाष्यायति वृद्धफलं ।
 ज्ञानि । सा. सु. । कुटुम्बिनौ सुपे । वै. निघ. ।
 शोधकफलं । मे. । पुष्पकीरके । भ. । पुं । गवाचे ।
जालकारकः । पुं । मर्कटे । नाकडुर्भा ।
 उ. च. ।
जालकिनो । स्त्री । मेषाम् । चिका. ।
जालगर्भः । पुं । चुद्ररोगविशेषे । अग्नि-
 योत । तस्य लक्षणं यथा—“विसर्पवत् सर्पति यो

दाहव्यरकरकानुः । अपाकः त्रयसुः पिचान् स
 ज्ञेयी जालगर्भः ॥” सु. ।
जालपात् (दः) । पुं । हंसे । चिका. । के. ।
जालमोटा । स्त्री । शुक्लपृथिकायाम् । वै.
 निघ. ।
जालवर्वरकः । पुं । वर्वरकश्चर्मदं । नांशु
 विशेष । पुलद, जालि । तनपथ्यायः,—कृवायः
 खूलकण्टकः, सुक्रशाखः, तनुक्चायः, रत्नकण्टः ।
 गुणाः—यत्नः यातरीमघ्नः पित्तकृत् कषायोणः
 कफघ्नत् दाहकरश्च । रा. नि. व. ८ ।
जालवव्वूलिका । स्त्री । वव्वूलविशेषे ।
 वै. निघ. ।
जालविन्दुजा । स्त्री । यावनालीशर्करायाम् ।
 रा. नि. व. १४ ।
जालसंज्ञकः । पुं । यत्कृतनेत्ररोगविशेषे ।
 चक्षुः ज्ञानि प्रोडा । लक्षणं—“जालाभः कठिन-
 शिरोमहान् सरक्तः सन्धानः यत इह जालसंज्ञ-
 तस्तु ।” सु. उ. ४ अ. ।
जालदीनम् । स्त्री । तन्नामकद्वयस्य चौररूप-
 विशेषे । सु. कल्प. २ अ. । See चौरविधं ।
जालिः । स्त्री । खायद्रव्यविशेषे । ज्ञानि ।
 हिं जारी । “शामनासफलं पिष्टं राजिका-
 लवणान्वितं । भृष्टहिङ्गुयुतं पूतं धोखितं जालि-
 रुच्यते ॥” गुणाः—निघ्नाकण्टुनी कण्ठशोधनी
 च । भा. ।
जालिकः (कारः) । पुं । मर्कटे । नाकडुर्भा ।
 उ. च. ।
जालिका (की) । स्त्री । कोपातकां । सिद्धे ।
 रा. नि. व. ३ । जलौकायाम् । लीङ् । वस्त्र-
 सिद्धि । मे. ।
जालिनिनी । स्त्री । जलौकायाम् ।
जालिनो । स्त्री । महाकोषतकाम् । सिद्धे ।
 रा. नि. व. ३ । वै. निघ. कामला, चि. । शोपा-
 लतायाम् । घोषागतता । र. मा. । सु. चि. २ अ. ।
 देवदाय्याम् । देशोत्तरी । दाहहरिद्रायाम् ।
 वै. निघ. । प्रमेषपिट्टिकागं दे । लक्षणं—“जालिनी
 तीव्रदाहा तु मांसजालसमाहता ।” सु. चि. ६ अ. ।
 असाध्यलतामेदं । सु. कल्प. ८ अ. । See लता ।

जालिनीफलम् । स्त्री । धोपाफले । षोडश-
कलेन वीटि वा त्रिंशत्कलेन वीटि । च. द.
पा. ३. चि. । गुणाः—शिरसीरोग-पाण्डुरीगहरं चव-
करश्च । शक्तिः ।

जालौ । स्त्री । पटीललताशाम् । रा. नि. व. ७ ।
धोपाशाम् । प. सु. । ज्योत्स्नाशाम् । त्रिंशत् ।
अन. ।

जावकः । पुं । अलकके । वै. निघ. ।

जापकम् । स्त्री । कालीवचन्दने । शीत चन्दनम् ।
अ. टी. सा. ।

जाह्नकः । पुं । ह्यसुरटे । कान्ति शिरशिष्टे ।
रा. नि. व. ११ । गोनाससर्पे । ललीकाशाम् ।
दे. निघ. । विडाली । श. र. । त्रिका. । घोहे ।
षोडश । मे. । तत्पथ्यायः—गावसडीची, सण्डकी,
बहुद्वयकः, कामद्वयी, विद्ययी, विलवासः । रा. ।

जाह्नकध्वनिः । पुं । घोहे । षोडश । लली-
काशाम् । झोंक । हारा. ।

जिगतुः (तुः) । पुं । उच्छासि । प्राणवायो ।
उषा. ।

जिघ्रक्षा । स्त्री । क्षुधाशाम् । ई. च. ।

जिह्विनी । स्त्री । गुडमज्जनिकाशाम्, गुलदुली
इति ख्याता । भैष. योन्यापत्ति. । सु. सू.
लोभादि. । “जिह्विनी ह्यशालकी ।” वा. सू.
१५ अ. रीनादिः, च. वि. ८ अ. । गुणाः—“सधुरा
सोषा कपाया योनिशोधनी । कटुका त्रण्डडीग-
वातागोसारहृत्पटुः । तमालशालवहृथी दाह-
विन्तोऽहृत् पुनः ॥” भा. चटादिः ।

जिह्विः (ज्वी) । स्त्री । मज्जिष्ठाशाम् । प. सु. ।
कन्दर्पसारतेलि । च. द. मेघ. चि. । गुडमज्ज-
निकाशाम् । सु. सू. ३८ अ. ।

जिज्ञासा । स्त्री । परीचाशाम् । यथा—“भैषज-
परीचीवरकालमुपदेक्षते ।” च. वि. ८ अ. ।

जितवः । पुं । घोटके । भा. ।

जितेन्द्रियाहः । पुं । कामद्विनामचुपे ।
रा. नि. व. ४ ।

जिनयानिः । पुं । रुचि. । श. र. ।

जिन्ध (ज्ज) मोहनः । पुं । मेहे । श. र. ।

जिन्धश्लथः । पुं । खदिर. । रा. नि. व. ८ ।

जिन्धा (श्लिका) । स्त्री । जृम्भिकाशाम् ।
हाहे । रा. नि. व. २० ।

जिवाजिवः । पुं । जीवजीवपक्षिणि । श. र. ।

जिब्रिः । पुं । पक्षिणि । उषा. ।

जिह्वम् । स्त्री । तगरपादके । प. सु. । रा. नि.
प. १० । ज. द. १२ अ. । पिण्डीतगरे । वै. निघ. ।
पुं, स्त्री । जिह्वाशाम् । अटी. ३. । पुं । सर्पे ।

जिह्वगः । पुं । सर्पे । जिह्वकसन्निपाते ।

जिह्वकः (ह्वगः) । पुं । तन्नामकसन्निपातव्य-
विशेषे । अक्षयम्—“असनकासवारतापविह्वलः
कठिनकण्ठकवृतीऽतिजिह्वकः । अधिरमूकबलहीन-
लक्षणे भवति कष्टतरसाध्य एव वै ।” वै. निघ. ।
अस्य तन्नामरीक्तलक्षणं भावप्रकाशं च्यम् ।

जिह्वा । स्त्री । अस्त्रेन्द्रिये । जिह्व् । रा. नि. प.
१८ । तत्पथ्यायः—रसजा, रसना (अ.), रशना,
रसनं, जिह्वः (अ.टी.), रसालः, सुधासवा, रसिका,
रसाडा (शब्द.), रसा, लोला, रसाजा, रसला,
ललना (ज.) । सा च उदरे पच्यमानकफशोषित-
नाससारभृता । सु. शा. ४ अ. । तत्परीचा यथा—
वातेन—शाकपवनिभा रसा स्फुटना च । पिचेन
—रसा श्यावा च । कफेन लिम्बा आर्द्रा धवला
च । विदोषेण—परिदग्ना खरस्यर्षा ह्यणा च ।
दीपहयाधिकेन—दीपदितयलक्षणा च । भा. ।

जिह्वानिलखनम् । स्त्री । जिह्वामलहरदशा-
ङ्गुलकाष्ठिकाशाम् । चिद्यङ्गि जिह्वहीला इति
लोके । “जिह्वानिलखन रीष्यं सौवर्णं वाचमेव
च । तन्मलापहरं शक्तं च्छुद्रक्ष्णं दयाङ्गुलम् ॥”
सु. चि. २४ अ. । “निहन्ति वक्तवैरस्यं जिह्वा-
दन्तायितं मलम् । आरीष्यं क्वचित्पाषेठं सद्यो
दन्तविशोधनम् ॥” राज. १ प. ।

जिह्वापः । पुं । विडाले । कुकुरे । भ. त्रु. के. ।
श. र. । चिन्कव्याप्ते । विद्य. ।

जिह्वाप्रवन्धः । पुं । जिह्वानूले । वा. उ. २१ अ. ।

जिह्वामलम् । स्त्री । रसनामले । चिक्का. ।

जिह्वारदः । पुं । पक्षिणि । हारा. ।

जिह्वारीगः । पुं । जिह्वामतरीगे । जिह्वेद्र शो
श्रुति. । नि. । स पञ्चधा—“वातज. पित्त-
जयापि कफजोऽलानसंज्ञकः । उपजिह्विका च
गदा जिह्वायाः पञ्च कीर्त्तवाः ॥ जिह्वानिलेन

स्फुटिता प्रसूमा भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ।
पिचान् सदासिद्धपचोद्यने च दीर्घं सरत्तरपि
कण्टकेय । कफेन गुर्वी बहुलाचिता च मांसोच्छयेः
शान्प्रलिकच्छन्नाभेः । जिह्वातत्र यः श्रययुः प्रगाढः
सोऽभानसञ्जः कफरक्तमूर्तिः ॥ प्रत्यादि । मा. नि. ।
अधिजिह्विकीऽपीति पञ्चविधमाए वाभटः । दद्या—
“प्राकपचवरा सुता स्फुटिता वातद्रूपिता । जिह्वा
पिचान् सदासीपा रक्तोमांसानुरैदिसाः । शान्प्रली-
कण्टकामैस्तु कफेन बहुला गुचः । कफपिचान-
दधःशीफी जिह्वास्तभ्रकदन्नतः । नतस्यगन्धिभवेत्
पक्वः सोऽलसो मांसशानतः । प्रवन्वनेऽपी जिह्वायाः
शीफी जिह्वायसन्निभः । सादुरः कफपिचान् ।
लाभोयास्तभ्रयान् खरः । अधिजिह्वः सरुच्छू-
वांश्याहारविघातकान् । तादृगेवोपजिह्वस्तु जिह्वाया
उपरिखितः ॥” वा. उ. २१ अ. ।

जिह्वालिट् । पुं । कृदुरे । वै. निच. ।

जिह्वास्तम्भः । पुं । स्तम्भनामख्यातवातव्याधी ।
हि. अज्ञादेशां शोऽशो । “वाग्वाहिनीशिरा-
संस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः । जिह्वास्तम्भः स
तेनात्रपानमाक्लेश्वनोश्मना जिह्वास्तम्भे यथावस्थं
वातव्याधिचिकसितम् । सामान्योक्ताः क्रिया-
यावाहृतव्यापि हितता मताः ॥” अथस्य सुख-
रोगे । ज. द. २६ अ. । See सुखरोगः ।

जिह्वास्वादः । पुं । लिहने । छोटो । छे. ।

जीर्णः । पुं । इहो । रा. नि. व. १८ ।

जीर्मूतः (व) । पुं । सुसायाम् । भूतो ।
रा. नि. व. ६ । पीतदिवदाख्याम् । भा. । देव-
दाख्याम् । मेघांताङ्गो । रा. नि. व. ३ ।
घोपकलतायाम् । वोंषां वतां । छे. व. । स्त्री ।
घोपाफले । च. स. २ अ. ।

जीर्मूतसूतेऽनम् । स्त्री । जीर्णतकीतैले ।

जीर्मूतसूटः । पुं । पर्वते । छ. ।

जीर्मूतसूलम् । स्त्री । शय्याम् । प. सु. ।

जीर्मूतवाहो (न्) । पुं । धूमि । छे. ।

जीर्मूताह्वा । स्त्री । देवदास्याम् । मेघांताङ्गो ।
जलनसुसायाम् । वै. निच. ।

जीरः (कः) (णः) । पुं, स्त्री । (Cuminum
cuminum.) Cumin seed. स्वनामख्यात-
उद्रे । वृष जीरे, शोभा जीरे । हिं जीरा ।

ते जीरकर । तत्पर्व्यायः,—जीरणः, अजाजी,
कषा (अ.), दीव्यक. (ज.). जीर्णः. कारः दाप्यः,
जारणः. अजाजका, वृष्टिस्य, सागध., दीपकः ।
गुणाः—कटुकगः वातघ्नः दीपनः गुण्डाफानाति-
सारघ्नः गृह्णोक्तनिहृच । रा. नि. व. ६ । जीरकाः
पञ्च, तत्र श्वेतकण्ठव्यूहसञ्चामेदाश्चतुर्धा, वनजोर-
कथ इति पञ्च । भावप्रकाशस्तु विभेदाभाहृ गृह-
कण्ठकलोर्जाभेदेन । गुणाः—दीपनं पाथनम्
उष्णत्वाद्भवशापकां साहि च । शाङ्गं । खण्ड संघादि
गर्भांशयमुद्धिकं ज्वरघ्नं पाचनं इष्यं मल्यं रुच्यं
कफघ्नं चक्षुष्यकतिसारघ्नञ्च । भा. । विप्रयाः पथ्यांति
दृश्याः । एतत्तैले निमित्तैलगुणं ज्ञेयम् । अत्रि. ।

जीरकद्वयम् । स्त्री । गृह्णोक्तजीरके । गुणाः
—“ताञ्जोणं कटुकं पाके रुच्यं पिचान्निर्वर्धनम् ।
कटुं श्लेष्मानिलघ्नं गन्धाव्यं जीरकद्वयम् ॥”
सु सू ४६ अ. ।

जीरका । स्त्री । शान्प्रिधान्वविशेषि । सा च
वातपित्तघ्नी । अत्रि. १५ ।

जीरकादिस्मोदकः । पुं । गृह्णोक्तजीरके ।
जीरकचूर्णं ८ प. घृतमज्जितकित्तिवीजचूर्णं ४ प.
लीहम् अथ वङ्गं मधुरिका तालीशपत्रं कथिवी
वातीफल धान्यकं आमलकी हरीतकी विभीतकं
गुडलकं तैलपत्रम् एना नागईशरं लयङ्गं श्लेष्मकं
सारचन्दन रक्तचन्दन कटामांसी ट्राचा शटो
टङ्गणधारः कुन्दरुन्नीटो यष्टिमधु वंशरोचना
वाकोलो बालकं गारचा गुण्डो पिपली मरिचं
धातकोपुष्यं विल्वेशो अमृतनलकं शुनुफा देवदारु
कर्पूरं मिथुनः जीरकं मोचरसः कटुकी पञ्चकाष्ठं
नलिका एषां प्रतिचूर्णं २ तो. सर्वचूर्णदिगुणा
शर्करा एकच पचेत् । माता १ तो. ।

जीरकाद्यघृतम् । स्त्री । नृणशोयाधिकारि ।

“जीरकपत्र पशान् सिकघसञ्जरसमिश्रितं हन्ति ।
घृतमभ्रह्वात्पायकदग्धजदुर्खं चषाङ्गं ॥” गञ्ज-
घृतं ४ श. पाकाद्यंजल १६ अ. । कल्पाञ्जोरकं
८ प । सिद्धे सिद्धमज्जरसयोः (अथ ७ धूना)
४ प प्रचेपः । अन्यत् अन्नपिचानाधिकारि—“पिष्टा-
नाजो सधान्याकां घृतमस्यं विपाचयेत् ॥” गञ्जघृतं
४ श. कल्कः १ श. जलं १६ अ. । च. द. ।

जीरणः । पुं । जीरके । रा. ।

जीरिका । स्त्री । धंशपवीहणे । रा. नि. व. ८ ।

जीर्णः । पुं । जीरके । रा. नि. व. ६ । कौ ।
श्रद्धां । रा. नि. व. १२ । वि. वृद्धे । पके ।
रा. नि. व. १८ ।

जीर्णज्वरः । पुं । पुरातनज्वरे । श्रुत्वांतन ज्वर ।
द्वादशदिवसातीते वा तद्विमुखातीते वा एकविंश
दिवसातीते वा तनुभावं गतो यो ज्वरः काये
तिष्ठति । तत्र द्वादशदिवसातीते ज्वरः जीर्णः
इति ज्ञातव्यः । एकविंशदिवसातीते इति सि.
यो. । रा. सा. सं. "विसमाह्वे व्यतीते तु ज्वरोयस्स-
नुतां गतः । द्वीहामिमादं क्रुते स जीर्णज्वर
वच्यते ॥" "यो द्वादशमो दिवसेभ्य ऊर्ध्वं दीपवय-
सद्विगुणेभ्य ऊर्ध्वं । दृषां तनौ तिष्ठति मन्वेवो
भिपगुभिरुक्तो ज्वर एव जीर्णः ॥" भा. ।

जीर्णदाहः । पुं । हृद्ददारकविशेषे । कान्
विच्छांशुक । तत्पर्व्यायः—जीर्णफल्ली, सुप-
षिका, अजरा, सूक्ष्मपर्णा । बीजगुणाः—गौर्लं
पिच्छिलं कफघातकासामदीषघ्नं बल्यञ्च । रा.
नि. व. ३ ।

जीर्णपत्रः । पुं । पट्टिकारीभे । रा. नि. व. ६ ।

जीर्णपत्रिका । स्त्री । वंशपत्नीहणे । रा. नि.
व. ८ ।

जीर्णपर्णः । पुं । पट्टिकारीभे । कादम्बहवे ।
त्रिका । पुरातनपत्रे ।

जीर्णफल्ली । स्त्री । कृष्णहृद्ददारके । रा. नि.
व. ३ ।

जीर्णवालः (सुधाः) । पुं । कृष्णहृद्ददारके ।
रा. नि. व. ३ । स्थूलजीरके । रा. नि. व. ६ ।

जीर्णवृक्षः । पुं । पट्टिकारीभे । प्राणि-
श्रावणोदाह । रा. नि. व. ६ । सुक्तायाम् ।
वै. निघ. ।

जीर्णवृक्षकम् । स्त्री । परिपेल्हणे । करुण्ट
भूजा । रा. नि. व. ८ ।

जीर्णवृक्षम् । स्त्री । वैज्ञानमयी । रा. नि.
व. १६ ।

जीर्णा । स्त्री । स्थूलजीरके । रा. नि. व. ६ ।

जीर्णाहारः । पुं । आहारस्य जीर्णवस्थायाम् ।
आहार-पत्रिणारु अवस्था । लक्षणं—“उद्गार
शब्दिकमाद्यो वेगोदागो यद्योचितः । लज्जता चतु-
पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥” भा. ।

जीर्णः । स्त्री । जीर्णतायाम् । प्र. ।

जीर्विः । पुं । कुठारे । पात्रो । शकटे । शरीरे,
काये । सङ्ग्रह.उष्णः ।

जीवः । पुं । जीवकक्षुपे । जिग्रस्यष्टि । प. सु. ।
प्राणनि, जन्तो । चिका. । कर्णे । घरसिः ।
जीविते । मे. । महानिम्बहवे । के. ।

जीवकः । पुं । Pentaptera tomento-
sa.) A medicinal plant, commonly
called jivaka. पृथ्वर्गात्तर्गतस्त्रिगुणसम्बन्धः ।

इत्युत्पत्तेः । जीवक । हि जीवक । तं वेगिसुपुच्छे ।
तत्पर्व्यायः,—कृष्णश्रीर्षः, मधुरकाः, शृङ्गाः, क्रसाङ्गः
(प्र.), चिरजीवकः (ज.), जीवजः, दीर्घायुः,
प्राणदः, जीव्यः, शृङ्गाङ्गः, म्रियः, चिरजीवः,
मधुरः, महत्त्वः, कृष्णश्रीर्षकः, हृत्तिदः, प्रायु-
ष्यान्, जीवदः, वलदः । यस्य सुदमं यथा,—
“जीवकर्षभको ज्यैषी हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ।

रसोनकान्दवत् कन्दौ निःसारौ स्यापवकौ ।
जीवकः कृष्णकाकारो ऋपभो वपयङ्गवत् ॥” भा. ।

गुणाः—सधुरः शीतः रक्तपित्तघ्नः वातघ्नः चयदाह-
ज्वरघ्नः शकृत्तोष्यवर्धनश्च । रा. नि. व. ५ । See

ऋषभकः । एतदभावे गुडूची याञ्चा । नतान्तरे
विदारामूर्च्छं । असनहवे । टणश्राशांवा । तन्नामदा-

परिचयः । मे. ।

जीवकद्रुमः । पुं । द्वियत्पृथीतिख्याते द्रुमे ।
प. म. ।

जीवकादिः । पुं । जीवनीयगणे । स च जीव-
कर्षभकमेदामहामेदहिं हृत्तिकाकोलीचीरकाकोली-
सूर्पपर्णीदयाम्बवाः । रा. नि. व. २२ । जीवकर्ष-
भककाकोलीचीरकाकोली-सुद्वर्णसार्पपर्णीमेदा-
हचरुहानटिलाङ्गलिङ्गाः । एतानि शकृत्जनानि
प्रभावात् । च. सू. ४५. ।

जीवजो(ज्जी)वः । पुं । श्वजातीये चक्षोर-
पक्षिणि । चिका. । हृत्तिदे । मे. ।

जावत्तोका । स्त्री । जीवत्पुत्रिकायाम् । हि. च. ।

जीवयः । पुं । मयूरः । कच्छपे । प्राप्ते । उष्णः ।

जीवदः । पुं । वैथः । जीवके । वै. निघ. ।

जावदा (तौ) । स्त्री । जीवत्याम् । रा. नि. व.
३ । ऋद्धौ । रा. नि. व. ५ ।

जीवदृष्टा । स्त्री । जीवन्तीहवे । रा. ।

जीवहृन्म । क्ली । जीवके ऋषभके च ।
 "जीवहृन्मसविद्यमूपयम् ।" भैष. वागी. ।
जीवधनम् । क्ली । गवादिपशू । वि. ।
जीवनः । पुं । याते । जीवकचुपे । रा. नि. व. ४ । वेद्ये । पुत्रे । हे. । जीवनीयद्रव्यसमूहे । के. ।
 चुद्रफलवृक्षे । श. । क्ली । अन्ने । रा. नि. व. २० ।
 जले । प्राणधारणे । से. । मज्जायाम् । रा. नि. व. १८ । सद्योहृते । श. च. । दुग्धे । शरीर-
 जीवयोः संयोगे । वि । आयुर्वेदने ।
जीवज्वाम् । क्ली । अन्ने । हे. च. ।
जीवनदशकम् । क्ली । जीवनीयगणोक्तदश-
 द्रव्येषु । वा. सू. १५अ. ।
जीवनपञ्चमूलम् । क्ली । अमीरवीरा जीवन्ती
 जीवकपंभकौ चेति । वा. सू. १५अ. ।
जीवना । स्त्री । सिद्धिपिपल्याम् । रा. नि. व. ६ ।
 मेदध्याम् । से. । जीवन्तीवतायाम् । जिज्ञातौ ।
 अम. ।
जीवनाघातम् । क्ली । पक्षनामे विषे । श. च. ।
जीवनाथम् । क्ली । जले ।
जीवनान्तम् । क्ली । हृत्प्री ।
जीवनाहम् । क्ली । दुग्धे । धान्ये । वै. निघ. ।
जीवनिका । स्त्री । जीवल्याम् । हरीतक्याम् ।
 काकील्याम् । रा. नि. व. ११ ।
जीव(वि)नौ । स्त्री । मेदायाम् । मृगो । मृग-
 मेदायाम् । मृशाम् । रा. नि. व. ५ । काकी-
 ल्याम् । जीवन्तीशक्रे । रा. नि. व. २ । डीडी-
 चुपे । रा. नि. व. ४ । यूषिकायाम् । यूहे ।
 श. च. ।
जीवनीयम् । क्ली । हृते । जले । हे. च. ।
 वि । प्राणधारणे । वा. टी. हे. ।
जीवनीयगणः । पुं । जीवत्यादिगणे । स च
 जीवन्ती काकीली धीरकाकीली मेदा मृगमेदा
 सुहृपणी मापपणी जीवकः ऋषभकः मधुकञ्जति ।
 च. सू. ४अ. । "अष्टधर्मं च पर्णिन्वी जीवन्ती मधुकं
 तथा । जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवगणः पुनसातः ॥"
 प. म. ३ख. । गुणाः—स्तादुः गर्भसन्धानलतु गुसः
 सान्यलतु वृष्टणः हव्यः क्षिप्रः शीतः दृश्यान्ः रक्त-
 पित्तघयशीघ्रवृत्तदाहृत्ततल्लय । शार्ङ्ग. म. ६प. ।

जीवनीया । स्त्री । स्वर्णजीवल्याम् । रा. नि.
 व. ३ । हरीतक्याम् । मरु. व. १ ।
जीवनेत्रा (त्री) । स्त्री । सेंदलीपिपल्याम् ।
 रा. नि. व. ६ ।
जीवनीषधम् । क्ली । जीवनीषधे । अम. ।
 अन्ने । वै. निघ. ।
जीवन्तः (क्तः) । पुं । जीवभाके मालवदेश-
 प्रसिद्धे । गुणाः—मधुरः वृष्टणः पक्षिशोषनः
 दीपनः पाचनः बल्यः हृद्यः पित्तहरणः । रा.
 नि. व. ७ ।
जीवन्ति । क्ली । अन्ने । के. ।
जीवन्तिका । स्त्री । वृक्षीपरिजातवृक्षे । वान्तपुं ।
 गुडूच्याम् । जीवभाके । मं. । भा. शिरीरीगन्धिः
 हरीतकीमेदे । रा. नि. व. ११ । "जीवन्तिका
 स्वादय जीवन्तीगन्धिः ।"
जीवन्तो । स्त्री । स्वनामख्यातभाकविशेषे,
 जीवभाके इति लोके । या शर्करावन्मधुरपुष्या
 व्रततिः, "जियत्पटी" सा रक्तपित्तं वर्ज्या
 इति । भा. स्वर्णनाडु इति चक्रपाणिः ।
 तन्मते मधुरामधुरमेदेन द्विविधा तत्र मधु-
 रायाः विदीपहृन्मूलम् अमधुरायाः सञ्जातपित्त-
 हरत्वम् । आयस्य रसो मधुरः धीर्यं शीतलं
 तथा पाकीऽपि मधुर एव । प्रभावश्चक्षुष्यः सर्वादीप-
 न्तय । एषा शाक्येषु श्रेष्ठा 'वरा शाक्येषु जीवन्ती'
 इति । वा. सू. १५प. । वै. निघ. आस. चि.
 शृण्णादिचूर्णे । गुडूच्याम् । रा. नि. व. १२२ ।
 वन्द्यायाम् । हरीतक्याम् । भा. डीडीशाक-
 चुपे । रा. नि. व. ४ । मेदायाम् । काकील्याम् ।
 हरिण्याम् । रा. नि. व. २२ । मधुकञ्जके । शनी-
 वृक्षे । वै. निघ. (*Celtis orientalis.*)
 लताविशेषे । जीवन्ती. जीवहे, जिज्ञातौ ।
 मं कं लाहानिहरिणवेलि, किरियहंलि । तत्-
 पथ्यायः,—जीवनी, जीवनीया, जीवा, मधुः,
 रक्ताङ्गी (से.), जीवना, सवा, मधुसया
 (अ. टी.), मङ्गल्यनामधेया (भा.), पयन्विनी,
 जीव्या, जीवदा, जीवदावी. शाक्येशा,
 जीवभद्रा, मटा, मङ्गल्या, चुद्रजीवा. यमस्या,
 शङ्गाटी, जीवदृष्टा, काञ्जिका, शशाग्रिका,
 सुपिङ्गला, पुनभद्रा (रा.), मधुसया, जीववृषा,
 सुखदरी, मगराटिका, जीवपत्री, जीवपुषी ।

सा इन्द्रदीर्घस्वरुपवर्णनेदेन विधा। "जीवन्ती स्वरु-
वर्णभा सुराष्ट्रज्ञा च। जीवन्तीयीगात् जीवन्ती
नाम।" मद्र. व. १०। गुणाः—मधुरा श्रोत्रा
रत्नपित्तवातचयदाश्चरप्रो कफवर्धनी दोष्यवर्धनी
च। अन्ना रसनाद्ययोः प्रस्वगुत्या अतविष्टावर्णौ
रसनिद्यामका च। स्वरुवर्णौ इष्या चक्षुष्या
नधुरा श्रोत्रला घातपित्तरक्तदाहनी वलधर्दना च।
रा. नि. व. ३। अत्रिच श्यामकाशधातुचयद्वी
स्वरवरी च। राज.। "जीवन्ती श्रोत्रला स्वादुः
क्षिप्त्वा दीपवयापहा। रसायना वलकरो चक्षुष्या
याहिषा लघुः।" भा.। "चक्षुष्या सख्दीपद्वी
जीवन्ती नधुरा हिमा।" अत्रि. १६ अ.। तैल-
गुणः विभावकतैलवत्। जीवन्तीवाख्यं मण्ड। वा.
सु. १५ अ.। See जावनायगणः।

जीवन्त्यादिवर्गः। पुं। जीवन्तीयगणे। वा.
सू. १५ अ.।

जीवपत्रो। स्त्री। जीवन्त्याम्। के.।

जीवपुत्रकः। पुं। इन्द्रदीर्घवे। श. र.। द्विद्व-
हत्वे। वै. निघ.।

जीवपुण्या। स्त्री। इहजीवन्त्याम्। रा. नि.
व. ७।

जीवपृ(पु)ष्ठा। स्त्री। जीवन्तीशाके। इहन्-
जीवन्त्याम्। रा. नि. व. ३।

जीवप्रिया। स्त्री। हरीतक्याम्। रा. नि. व. १२।

जीवभद्रा। स्त्री। इन्द्रोपधो। रा. नि. व. ५।

जीवशाके, जीवन्तीलतायाम्। रा. नि. व. ३।

जीवमान्दरम्। स्त्री। शरीरे। श. र.।

जीवगन्तम्। स्त्री। पुष्यरागनयो। प. सु.।

जीवला। स्त्री। सिंहपिष्यल्याम्। रा.।

जीववतो। स्त्री। चीरकाकोल्याम्। वै. निघ.।

जीववत्सा। वि। जीवत्पुत्रायाम्। च. श.
८ अ.।

जीववर्द्धिनो। स्त्री। ऋद्धौ। शक्ति। वै. निघ.।

जाववज्ञो। स्त्री। चीरकाकोल्याम्। रा. नि.
व. ३। काकाल्याम्। वै. निघ.।

जाववृषा। स्त्री। जीवन्त्याम्। रा.।

जाववृक्षः। पुं। जीवकृक्षे। जिघ्रापत्त इति
लाक। "जाववृषः पुत्रज्ञोवो जीववृक्ष जीवनः।

कुमारीपुत्रः स ज्ञेयः सुपुत्रो जीवकट्टुमः।"
द्रव्याभिधानम्।

जीवशाकः। पुं। शाकविशेषे। खीपरा इति
लोके। प. सु.। जीवशाक इति मालवदेशे।
तत्पर्यायः—खीसाहः प्रवालकः (द्रव्याभि.),
जीवनः, रत्ननालः, ताम्रपत्रः, प्रवालिकः, शाक-
दीरः, समधुरः, सैयकः। गुणाः—वल्गुः मधुरः
दीपनः पाचनः हृहृष्यः वृत्तिशोधनः पित्तघ्न्य।
रा. नि. व. ७।

जीवशुक्ता। स्त्री। चीरकाकोल्याम्। रा. नि.
व. ३।

जीवशोणितम्। स्त्री। जीवनयोपकण्ठशोणिते।
जीवनरपोषक विशुद्ध द्रव्यं। जीवशोणितरक्त-
पित्तयो जिघ्रासाद्यै पित्तुष्णै वा क्षिपेत्, यद्युष्णी-
दकप्रचालितमपि वस्त्रं रज्जयति तज्जीवशोणित-
मवगन्तव्यम्। समकृच्छ भूने दद्यात् शक्तुमिच्छं या,
स यद्युपमुद्धीत तज्जीवशोणितमवगन्तव्यम्। सु.।

जीवश्रेष्ठा। स्त्री। ऋद्धौ। रा. नि. व. ५।

जीवसंज्ञः। पुं। कामवृद्धिचुपे। रा. नि. व. ४।

जीवसाधनम्। स्त्री। धान्ये। धाने। रा. नि.
व. ६।

जीवस्थानम्। स्त्री। नक्षत्रे। नक्षत्रान्।
रा. नि. व. १८। इदये। वै. निघ.।

जीवा। स्त्री। जीवन्तीलतायाम्। रा. नि.
व. ३। ऋद्धौ। प. सु.। वचायाम्। ने.।
जीवकी। रा. नि. व. २३। हरीतक्याम्।
वै. निघ.।

जीवाख्यम्। स्त्री। नारिपाकारशाकभेदे।

जीवागारम्। स्त्री। नक्षत्रान्। रा. नि. व. १८।

जीवातुः। पुं। जीवन्तीयोपधे। अत्रे। ने.।

जीवात्मा। पुं। देहिनि। हे. च.।

जीवादानम्। स्त्री। जीवशोणितनिर्गमे। च.
सु. १५ अ.।

जीवाधारः। पुं। वेवे। हे. च.।

जीवानन्दा। स्त्री। खनामख्यातवृक्षविशेषे।

जीवापगमः। पुं। पङ्कधातुविभाने। च. भा.
४ अ.। [व. पू.।

जीवाला। स्त्री। सेंहसीपिष्यल्याम्। रा. नि.

जोविका । स्त्री । जीवत्याम् । नै ।
जोवितम् । स्त्री । जीवने । प्राणधारणे । ई ।
च । च. सू. १५. । जले ।
जोवितकालः । पुं । प्राणधि । अम. ।
जोवितज्ञा । स्त्री । शरीरानाः स्थनाभ्याम्,
शिराशाम् । रा. नि. व. १८. ।
जोविता । स्त्री । जलपिपस्थ्याम् । वै. निघ. ।
जोविताभिसरः । वि । जीवनरक्षाकर्त्तरि
(वेद्ये) । च. सू. ११५. ।
जोवितेशः । पुं । यमे । चन्द्रे । सूर्ये । शब्दर. ।
जोविनी । स्त्री । काकोल्याम् । रा. नि. व. १ ।
डीङ्गीवुषे । रा. नि. व. ४ ।
जोव्यः । पुं । जीवकीपथौ । रा. नि. व. ५ ।
जोव्या । स्त्री । जीवत्याम् । रा. नि. व. १ ।
इरीतक्याम् । गौरचदुग्धायाम् । रा. नि. व. ११५ ।
जुगुप्सितम् । स्त्री । श्वेतलघुने । वै. निघ. ।
जुग्धम् । पुं, स्त्री । यवनाले । जनात्र । वै. निघ. ।
जुङ्गः (काः) । पुं । हृद्ददारकलतायाम् । रा.
नि. व. ३ ।
जुङ्गा । स्त्री । हृद्ददारकलतायाम् । प. सु. ।
जुमरः । पुं । नीपधिविशेषे ।
जुलानः । पुं । पवनाले । भ. ।
जुहुवानः । पुं । अग्नौ । वि. ।-चन्द्रे । उ. ।
हव । के. ।
जुष्ककः । पुं । यूषे । श्वेतं । श. च. ।
जूटि(ति)का । स्त्री । कर्पूरविशेषे । तीमगेनौ ।
रा. नि. व. १२ । शिखायाम् । शब्दर. ।
जून(त्तू)लः । पुं । धवलयावनात्माह्रिशिखी-
धान् । देधान । रा. नि. व. १६ ।
जूनाख्यः । पुं । चणूकलणे । उजू । प. सु. ।
जूर्णाख्यः । पुं । लजपलणे । र. ।
जूर्णाह्नः (यः) । पुं । धवलयावनाले । देधान ।
रा. नि. व. १६ । ई. च. । च. सू. २० अ. ।
जूर्शिः(र्त्तिः) । पुं । शरीरे । उणा. । ज्वरे ।
पम. । सूर्ये ।
जूषः । पुं, स्त्री । क्षाये । म. । यमे । भ. ।

जूषणम् । स्त्री । घातकीपथे । श. च. ।
जूष्मः (णम्) । पुं, स्त्री । जृम्भायाम् । शि. ।
श. र. । ना. ज्व. नि. ।
जूष्मा (म्भिका. नौ) । स्त्री । जृम्भकायाम् ।
शि. । रा. नि. व. २० । तत्पथ्यायः,—जृम्भणं
जम्भा, जृम्भा, जृम्भिका, (रा.), जृम्भितम् (ई.) ।
“चतस्रश्रियललायभीलैकं श्रासदृष्टमेत् । विदीर्ष-
वदनः श्रासं जम्भा सा कथ्यते बुधः ॥” शाङ्गं,
पू. ६ अ. । “पील्वेकमनिखीच्छ्राससुदेष्टन् विह्वता-
ननः । यस्मिन्निति सन्चाल” सा जृम्भा इति
संज्ञितः ॥” सु. शा. ४ अ. । एतापथ्याम् ।
श. च. ।
जिन्ताकः । पुं । स्वेदविशेषे । च तु कूटागार-
स्थान्तः—कन्दुसस्थान-बहुसूक्ष्मकिदान्वितस्रस्त्रयाङ्गार-
कोष्ठलक्षणे शयिला यदृष्योयः । च. सू. १४ अ. ।
जिमनम् । स्त्री । लेपे । वै. निघ. । आहारि ।
अम. ।
जैत्रः । पुं । पारदे । रा. नि. व. ११ । स्त्री ।
नीपथे । रा. नि. व. २० ।
जैत्री । स्त्री । अयन्तीहृत्ते । श. र. । जागतीकोपे ।
जोपालः । पुं । जयपालश्चे । हिरूपकोपः ।
जैवाटकः । पुं । कर्पूरे । चन्द्रे । अम. । द्रुमे ।
नीपथे । ई. च. ।-वि । कश्चे । दीर्घावुपि ।
विका. ।
जोङ्गकम् । स्त्री । अगुवणि । विका. । वा. चि.
६ अ. । काकनायाम् । च. चि. १ अ. ।
जोङ्गटः । पुं । गर्भिण्यभिलाषे । जाध । हारा. ।
जोङ्गलः । पुं । कण्ठहृद्ददारके । वै. निघ. ।
जोङ्गी । स्त्री । पीतघीषायाम् ।
जोन्ताला । स्त्री, पुं (लः) । देवधान्ये । देधान ।
ई. च. ।
जोषा । स्त्री । योषायाम् । शब्दर. । नन्त्री ।
जोषिका । स्त्री । नवाङ्गरे । वै. निघ. । जालि-
कायाम् । रुग्नि, ज्ञानि । श. र. ।
जोषिता । स्त्री । योषायाम् ।
ज्ञानेन्द्रियम् । स्त्री । नेत्रादिपञ्चबुद्धीन्द्रिये ।
ज्या । स्त्री । बहुषायाम् । नै. । धनुर्गुण । अ. ।

ज्यावा । स्त्री । धनुर्वेदे । शब्दर. ।
 ज्येष्ठतोयास्त्वस् । स्त्री । काण्डिके ।
 ज्येष्ठवला । स्त्री । महावलायाम्, चहृद्व्याम् ।
 रा. नि. व. ४ ।
 ज्येष्ठा । स्त्री । कदलीवृक्षे । रघुगीषिकायाम् ।
 ऋक्छिन्दि । त्रिका. । तन्त्र्याम् । वै. निघ. ।
 ज्येष्ठासलकाः । पुं । निम्बवृक्षे । रा. नि. व. ८ ।
 ज्येष्ठासूत्रोयः । पुं । ज्येष्ठनासि । वै. निघ. ।
 ज्येष्ठासु (भ्यः) । स्त्री । तण्डुलीवृक्षे । ऋक्-
 निघ्नं । च. द. उन्मा. चि. । प्रस्तुतप्रयाली
 यथा,—इष्टितं तण्डुलपर्यं जलेऽष्टगुणिते चिपेत् ।
 भावयित्वा जलं यावत् देवं सर्वसु कर्मसु ऽ शक्ति-
 तण्डुलपानीयं ज्ञेयं ज्येष्ठानु-चिन्तितम् ॥ वै. ।
 “त्र्येताञ्चैष्टानुनिर्मितम् ।” सु. ८ । त्रिका. ।
 वा. उ. २६ ब. ।
 ज्येष्ठौ । स्त्री । रघुगीषायाम् । ऋक्छिन्दि ।
 त्रिका. । वत्पर्यायः,—नूपली, तुसली, कुञ्ज-
 नन्त्या, रघुगीषिका, नूली, कुङ्कुटो, शङ्खना, रघुपिका । शब्दर. ।
 ज्येष्ठौमधु । स्त्री । यष्टिमधुनि । वै. निघ. ।
 ज्योतिः (सु) । पुं । चित्रकवृक्षे । स्त्री । रक्त-
 चन्दने । वै. निघ. । मेघिकायाम् । रा. नि. व. ६ ।
 इष्टौ । स्त्री । स्त्री । ज्योतिषतीलतायाम् ।
 ज्योतिःसोमस् । स्त्री । रक्तचन्दने । नद. ।
 ज्योतिरिङ्गः (णः) । पुं । खद्योते । श. र. ।
 घृन्दाटपत्रिणि । वै. निघ. ।
 ज्योतिस्तंता । स्त्री । ज्योतिषतीलतायाम् ।
 वताकृष्टौ । रा. नि. व. ३ ।
 ज्योतिर्वोजम् । स्त्री । खद्योते । त्रिका. ।
 ज्योतिषौ । स्त्री । तारकायाम् । हे. ।
 ज्योतिष्काः । पुं । शमिसन्धे । शमिनि । रा. ना. ।
 चित्रकवृक्षे । मेघिकाशीले । रा. नि. व. ६ । स्त्री
 (का) । ज्योतिषव्याम् । च. टी. स्त्रा. । सु. चि. २३. ।
 वचायाम् । वै. निघ. ।
 ज्योतिषतौ । स्त्री । (*Cardiospermum*
halicacabum.) खनीसख्यतलतायाम् ।
 वताकृष्टौ, वन उच्छे । ते वैष्णव्युत्तौ ।
 हिं नं नालकगुणौ, काङ्गमईनिका । कङ्कान्दलौति

डः । सु. सु. २६. । वत्पर्यायः,—पागवताहिः,
 कटभी, शिन्धा (च.), ज्योतिष्का (च. टी. स्त्रा.),
 निफला (भा.), पारावतपदी. लगणा, म्बुटवन्नी,
 पूर्वतैला, इडुदी (र.), सार्णलता, वनलप्रभा,
 ज्योति, खता, सुपिङ्गला, दीता, मञ्जा, नतिदा,
 टुल्लंरा, सरस्वती, चहृता । सा द्विधा लक्ष्मी-
 मेदेन । सा. गुणाः—शतितिका विखिक्कटुः
 चचा वातकफघ्नी दाहप्रदा क्षीपनी च । विमिदेष
 द्वितीया मेधाप्रजाहृदिकरी । रा. नि. व. ७ ।
 तीक्ष्ण त्रपविक्रीटघ्नी । रा. ना. । “ज्योतिषती
 कटुक्षिक्का सरा कफघ्नोरजित् । श्लुष्या वामनी
 तीक्ष्ण वङ्गिहृद्विप्रदा ॥” भा. ।

ज्योतिषतौतैलम् । स्त्री । तण्डुलीवृक्षे ।
 वताकृष्टौ तैलम् । गुणाः—तिक्ष्णं वातघ्नं
 पित्तघ्नं मेधाप्रजावृद्धिवर्धनम् । रा. नि. व. १२. ।

ज्योतिरथः । पुं । निर्दिष्टवर्षविशेषे । सु. कल्प.
 ४२. । See सर्पः ।

ज्योत्स्ना (तिङ्गला) (त्सो) । स्त्री । ज्योति-
 षायाम् । वताकृष्टौ । रेणुकाबीजे । श. च. ।
 चन्द्रिकायाम् । छत्रकिरणं । गुणाः—विदीपघ्नी
 दाहाहृद्विप्रनाशिनी । रा. ना. । कोपातव्याम् ।
 श्वेत घोवा । रा. ना. । पटोलिकायाम् । शि. ५३. ।
 श्रम. ।

ज्योत्स्नाप्रियः । पुं । चकोरे । हे. च. ।

ज्योत्स्नाहृत् । पुं । दीपाक्षरे । शि. ७७. ।
 वि. प्रदीपे । शब्दर. ।

ज्यो(ज्यौ)त्स्नी । स्त्री । पटोलिकायाम् । च. ।
 पटोले । रा. । रेणुकायाम् । श. ।

ज्वरः । पुं । सर्वरोगप्रधानरोगविशेषे । ज्वर ।
 हि वीखार, ज्वर । ज्वरोत्पत्तिः—दद्यापमागसं-
 क्रुद्धरुद्रनिःश्रासेन सम्भूतत्वात् ज्वरः स्वभावात्
 पैक्षिका इति वीहृद्यः, यत उक्तं चरकैष । “क्रोधा-
 विच” मित्वादि । तेन सर्वज्वरैषु पिपीपयमनी-
 चिकित्सा कर्तव्या । भा. । ज्वरस्य मूर्च्छिः—
 सर्वभूततापनः त्रिपात् विशिराः महीदरः कपिल-
 वर्णो व्याघ्रचर्मवासा माख्यधारी पिङ्गलनेत्रः सु-
 तरलहृत्ः विह्वलाकारो भ्रमभूषिताङ्गो महाबल-
 वान् लोकनाशाय लोकेश्वरतिष्ठते । सु. । तस्य
 प्रकृतिः—“तस्य प्रकृतिवृष्टिदा दीपाः शारीर-
 मानसाः । इहिनं न हि निर्होषं ज्वरः समु-

सेवते ॥” ज्वरस्य संख्यारूपसम्भाविः—ज्वरोऽष्टधा, वातिकः पैत्तिकः श्लेष्मिकश्चेति तयः, हृन्मनाथ तयः—वातपैत्तिकः वातश्लेष्मिकः पित्तश्लेष्मिकश्चेति, सान्निपातिकः आगन्तुकश्चेति साकल्येन षष्टधा । सान्निपातिकज्वरः तयोदशविध इति । चर. । See सन्निपातज्वरः । शार्ङ्गधरस्तु पञ्चविंशति-भेदानाह यथा—पृथग्दोषैस्त्रिधा, दन्तजमेदिन च तथा, सन्निपातेन चैकः ; विषमज्वरः पञ्चधा—सन्ततसतताभ्येकतवीकचातुर्थकमेदिन ; आगन्तु-रेक एवेति दयोदशविधः ; आगन्तुः पुनस्त्रिधा, अग्निघातजः चतुर्धा, अग्निपङ्कजय पञ्चविध इति पञ्चविंशतिधा । शार्ङ्ग, पू. ख. ७५. । ज्वरस्य विप्लवकारणं—मिथ्याहारविद्यारदि—तेन वाता-दय आमाशयगतो ज्वरं जनयन्तीति सम्प्राप्तिः । तस्य रूपं—असारतिविवर्णता सुखवैरसनेचप्लवताज्वर-महं - गुदतारोमहर्षान्वि - तसोऽप्रहृषं प्रीतादिकं शीतयतातापेषु सुदुरिच्छादिषी च भवन्ति । तस्य सामान्यलक्षणं—खंदावरोधादि । सामान्यतो ज्वर-चिकित्सा—सामान्यतो ज्वरे पूर्व्यं निवातनिलये र्णसः । व्यजनानिलः तालपत्रवातः वंशव्यजनज वायुः चामर-वक्त्र-मयूरपुच्छ - वेतसव्यजनवायुय । तथा गुफणवसनावरणं यद्यत्तुः पल्लवानीयव्यव-हारश्च । ज्वरे वज्रं स्नानप्रदंसादिकम् । भा. ग. १५. । ज्वरादौ ज्वरं मध्ये पादनं अन्ते च भेषजं प्रयोक्तव्यम् । प्राणभेदे तदसाध्यता—“असाध्यो-ऽय ज्वरो व्याधिः नीमदिपात्रिकुञ्जरे । किञ्चित् कृच्छ्रतप्तो नृषामन्येषां कीमघातकः ॥ यथा रजसायां रजगुर्मल्लिष्ठः तथा गदानां प्रयतो ज्वरोऽयम् । नान्योऽपि शक्नो मनुजं विहाय सादृं सुवि प्राण भूतः सुरायाः ॥” नरस्य ज्वरसङ्घले कारणं—“कर्मणा लभते यथाहं वलं नादधी दिधि । ततश्चैवाश्रुतः स्वर्गान्नाश्रुत्यमभिन्नर्षते । तस्मान् स देवभावास्तु सपते मातुषी ज्वरमिति ॥” अचि. । प्राणिविशेषे ज्वरनाम यथा—“पालकः स तु नागागामभितापस्तु बाजिनाम् । गवासीश्वर-संज्ञस्तु नानवानां ज्वरो सतः । दारिद्री लक्षिपा-काश्च स्वर्गरीशो सनीय च । अजावीनां प्रलापास्त्राः कारभेवः सी भवेत् । गनीऽलर्काः समाख्यातो मत्सीलिनः सतो सतः । पक्षिधामभिघातस्तु व्यालि-वैचिवतसंज्ञितः । गुणस्य ललिका प्रायी भूमिहृषर-नामतः । वृषस्य क्रीटराणस्तु ज्वरः सर्व्वत्र दृश्यते ॥” अचि. २ स्नान. २. अ. ।

ज्वरसुज्वरपारोन्द्रसः । पुं । विषमज्वरे रसः । यथा—“सूक्ष्मं रसकार्थकं तदूर्ध्वं कारि-वाधकं । तारं वायुश्च रजतं रसकं ताम्बु तथा । सौक्ष्मिकं विद्रुमं लौहं गिरिजं गैरिकं शिला । गन्धकं हेमसारुच पषाणैश्च प्रथक् प्रथक् । कीरायी सुरवल्ली च शीयली गणिकारिका । भाटानला ज्योत्स्निका च सतिक्ता च सुदर्शना । अयि-गिह्ना पूतितैला सुपंपर्णी प्रसारणी । प्रत्येकं खरसं दत्त्वा महंशैचिदिनावधि । भचयेत्यर्थंखल्लेन चतुर्गुणप्रमाणावः ॥”..... । सूक्ष्मं द्रव्यं २ तो. क्षारित अज १ तो. अर्धमांशिक, अर्ध, रोगा, थांगर, ताम्र, मूलाभय, श्रैवाल-भय, लोहभय, शिलाजतू, गिरिजाटी, गन-छान, गन्धक, त्रुंतेभय ५. २ तो. । शिरुह, तुलसी, श्वेतपुत्रा, गगिनि, डूई आमला, चिराता, पद्मगुणक, ज्वरनाशुलिना, कता-फट्टकी, पटोल, भृगानी, गन्धताह्वलना, अत्रोत्केर रसे ७ दिन माडिबे । रसा. सं. ।

ज्वरह्नः । पुं । वास्तुवमेदि । स्त्री । वृद्धूच्याम् । रा. नि. व. ७२३ । मञ्जिष्ठायाम् । वास्तु-नि. वि. निघ. ।

ज्वरघ्नी । स्त्री । अत्रिचिह्नीशाके । रा. । मञ्जि-ष्ठायाम् ।

ज्वरघ्नौ(वटिका) । स्त्री । ज्वरे रसः । यज्ञ-जैपालवीजं १ तो. कटुक्री २ तो, गैरिकक १ तो. घृतज्वरारोसेन महंघृत । शुक्र ज्वरपालवीज १ तो. कटुक्री २ तो. गेरुमाटी १ तो. घृतकृमिरोसेन मर्दन । बटा १ कलाय । भा. । अन्वा—रसः १ तो. शिलाजतु पिपली हरीतकी अकर्मरा(वचा) कटुतैलशुक्रगन्धकं दन्-वाक्यीफलं प्र. ४ तो. इन्द्रधान्यारोसेन. महंघृत । पार्रा १ तो. शिलाजतू, पिपुल, हरीतकी, आकर्मकरा वट, कटुतैले शुक्र गन्धक एव शशाङ्गशशांर फल अत्रोत्के ५ तो, रांथान-शशाङ्गशशांर रसे मर्दन । बटा १ मांशकडाहे । शार्ङ्ग. । अथरा—आरदः १ तो. गन्धकः २ तो. द्विद्रुमं २ तो, लैपालवीज ४ तो. दन्तीकाथेन महंघृत । पार्रा १ तो. गन्धक २ तो. हिडुल ७ तो. ज्वरपालवीज ४ तो. दन्तीकाथे मर्दन । रस. र. ।

ज्वरनिशानि । स्त्री । ज्वरनिदानचिकित्सा-
संग्रहे आर्द्रधरकृते ।

ज्वरनाशनः । पुं । पर्यटके । फेरुपीपडा ।
स्त्री (शिनो) । मञ्जिष्ठायाम् । गुडूच्याम् ।
वै. निघ. ।

ज्वरहन्त्रो । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा. नि. व. ६ ।

ज्वराग्निः । पुं । ज्वरसन्नापे । ज्वरेण ताप ।

ज्वराङ्गी । स्त्री । भद्रदन्तायाम् । दन्तौ । रा.
नि. व. ६ ।

ज्वरातङ्कः । पुं । ज्वरोगे । रा. नि. व. २० ।

ज्वरातिसारः । पुं । ज्वरयुक्तातिसाररोगे ।

ज्वराधिष्ठानम् । स्त्री । शरीरे मनसि च ।
“कीदृशं मनसं क्वाञ्च ज्वराधिष्ठानमुच्यते ।” च. चि.
३३ ।

ज्वरान्तकः । पुं । किरातविक्रमे । चिरेत्ता ।
आरम्बधवे । रा. नि. व. ६ ।

ज्वरान्तकारसः । पुं । ज्वरे रसः । ताम्
गन्धकं पारदः सोराष्ट्रमृत् (पङ्कपपटी) लोहं
स्वर्णमाचिकं हिङ्गुलं टङ्गणवार (मोहाशार्त्र शै)
रसाञ्जनं स्वर्णभस्म प्र. समभागं चिबकादीनां
(चिबक-गडूची-सुप्ता-गुच्छीनां प्र १० तोलं वाटि
॥० श.) पादावशिष्टं न कायेन नर्हयेत् । रस. कौ ।

ज्वरापहा । स्त्री । विलसलाटी । प्र. ।
वेनञ्ठ ।

ज्वरारिः । पुं । गडूच्याम् । रा. नि. व. २३ ।
ज्वरे रसविशेषः । पारदः गन्धकः हिङ्गुलं ताम्
श्रीधं टङ्गणं (मोहाशार्त्र शै) विडलवर्णं मनः-
शिला एषां प्र. समभागः । आरम्बधपत्रसेन १०
भावना देयाः । भैष. ; अन्यः—पारदः १ भ.
गन्धकः २ भ. हिङ्गुलं ३ भ. धुसूरधीज ४ भ. ।
दन्तीकायेन नर्हयेत् । रस. कौ ।

ज्वरारि (अश्वत्थम्) । स्त्री । ली. ज्वरे रसः ।
अश्वत्थं ताम् पारदः गन्धकः विषं, एषां समभागः ।
धुसूरधीजम् एकभागं चया द्विगुणं विकट्टं मिलित-
पचयेत् जनेन वटी कार्या । अत्र. तानां,
पौरा, गन्धक, विष एतौकं जगताग, धुसूर-
त्रार वीक्ष २ ड. खिकट्टं निमित्त ५ ड. ज्वरे
नाङ्गिने । रा. सा. सं. ।

ज्वराशनिः । पुं । विषमज्वरे रसः । रसः गन्धकः
सन्धव विषं ताम् प्र. समभागः, सर्वसम लोहचूर्णं
लोहसमम् अश्वत्थम् । लोहपार्श्वं लोहदण्डं न
निर्गुण्डीरसेन समर्थं तत्र सद्यः पारदसमभागं
मरिचचूर्णं मिश्रयेत् । रस, गन्धक, सैन्धव, विष,
तानां प्रतौके जगताग । नर्लसगान लोह-
चूर्णं, लोहनगान अत्रकत्र । लोहपात्रे
लोहनशे निशिनारसे गाङ्गिना ताहार सहित
पौरार समानं मरिचचूर्णं मिश्रितं करिषे ।
र. सा. सं. ।

ज्वरिः । पुं । ज्वररोगे । रा. ।

ज्वरितः । वि । ज्वरात् । रा. ।

ज्वरो (इन्) । वि । ज्वरयुक्ते ।

ज्वलः । पुं । के. । अग्निशिखायाम् ।

ज्वलत्प्रभा (न्ती) । स्त्री । ज्वलत्प्रभा । व.
निघ. ।

ज्वलनः । पुं । चिबकाद्ये । अम. । भा. ४ भ. ।
नाङ्गीवर्ण-चि. । अग्नी ।

ज्वलनात्मा (इसा) । पुं । सूर्यकान्तमयी ।
प. सु. । रा. नि. व. १३ ।

ज्वलनाभः । पुं । गन्धके । वै. निघ. ।

ज्वल(लि)नो । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । गुर्गी ।
रा. नि. व. ३ । अग्निशिखायाम् । हे. ।

ज्वाला । स्त्री । घातकीहचे । चिबकाद्ये । वै.
निघ. । दम्भानं । अ च ।

ज्वालाखरगदः । पुं । बालगर्हभकरीने ।
रा. नि. व. २० ।

ज्वालागर्हभकः । पुं । बालगर्हभकरीने ।

ज्वालाजिह्वः । पु. । अग्नी । हे. ।

ज्वालानलरसः । पुं । अजीर्णाधिकारे । सर्जि-
चारः यवचारः पारद गन्धकः पञ्चकीलम् इति
नव द्रव्यं प्र. समं. सर्वतल्या जया (मिक्कि)
लयाईं शिशुलक (मञ्जिनार छां) चूर्णं । जया-
शिशुचिबकश्ङ्गराजसेन प्र. दिनवधं भावयित्वा
शुकः लघुपुटेन पाच्यः । उद्धृत्य आर्द्रकरसेन ७
भावना देयाः । र. सा. सं. । मतान्तरे टङ्गणमपि
याद्यन् । भावप्रकाशे चारवधं पाठः ।

ज्वालासरिचकः । पुं । कटुवीरायाम् । ग्रीह
गत्रिष्ठ । See कटुवीरा ।

ज्वालासुखरसः । पुं । गृहण्यधिकारे । "गृह-
सुतं समग्रन्तं सुवर्णं सरिचं सुमं । रत्नचित्तकले-
द्राविः जलमण्डपिकाद्रैः । दिनेकं मह्येत् खमं
चतुर्गुञ्जाद्य भवयेत् ॥" शीतं, शकक, वर्ण,

गत्रिष्ठ थोडोक जगतां, ब्रह्मचिंतारं रत्न ७
पानां रत्ने १ दिन गर्दन करित्से । रच. की-

ज्वालासुखी । स्त्री । सृष्ट्यावर्तं । की । अग्नि-
सुखाम् । उज्वालासुखीनाम श्यामलमेदे ।

ज्वालासासभवाः । पुं । जात्यगर्हभकरीणि ।
रा. नि. य. २० ।

पुस्तकालय-विभाग

पुस्तकालय-विभाग, काशी

भाटा (आमला) । स्त्री । भूयामलक्याम् ।
ऊँहै आमला । मा. नि. । वै. निघ. ।

भाटिः । पुं । चन्द्रहवे । उ. ।

भाट्टी । स्त्री । ज्वरहवे । वै. निघ. ।

भाम्पाकः (सः) । पुं । वानरे । सर्कटे । वै.
निघ. । श. र. ।

भाम्याशी (इन्) । पुं । जलकाके । शीतकोष्ठी ।
वै. निघ. । मत्सरहवे । षटा. ।

भाम्यी (इन्) । पुं । वानरे । श. र. ।

भारः । पुं । (रा, री) स्त्री । निर्भरे । अ. ।

भार्भारः । पुं । सुगन्धिद्रव्यमेदे । शब्दविशेषे । अ. ।
नदविशेषे । मे. ।

भार्भारिका । स्त्री । धूमस्याम् । पाणिन्यं ऋषी ।
गुणाः धूमसौशब्दे मृग्याः ।

भार्भारीकः । पुं । शरीरे । उषा. ।

भाला । स्त्री । भिक्षिकायाम् । वै. निघ. ।

भालिः । स्त्री । कसुके । उपात्रि । वै. निघ. ।

भालकण्डः । पुं । पारागते । शरा. ।

भालिका । स्त्री । उदरभेदपटे मली च । मे. ।

भाषः (सः) । पुं । नृत्ये । अग. । जलचरमेदे ।
वा. उ. ५ ।

भाषलोचना । स्त्री । नृत्यास्ताम् । वै. निघ. ।

भासश्रेष्ठः । पुं । तीक्ष्णमन्त्रे ।

भाषा (सा) । स्त्री । गौरवतण्डुलायाम्, नाम-
वलायाम् । प. सु. । अम. ।

भाषाशनः । पुं । शिशुमारि । तिका. ।

भाटः । पुं । जषमाज्जने । मे. । चण्डपाटल-
हवे । शब्द. ।

भाटखः । पुं । चण्डपाटलायाम् । चर्तुपांशुण ।
अम. ।

भाटा (आमला) । स्त्री । भूयामलक्याम् ।
अम. । ज्वरज्वरपारीन्द्ररसे मृग्या । यूथिकायाम् ।
वृ. श. । श. च. ।

भाटिका (टी) । स्त्री । भूयामलक्याम् ।
श. च. । जातीपुष्पहवे । वै. निघ. ।

भासकाम् । स्त्री । दम्बेयकायाम् । शीतं हेष्ट ।
शरा. ।

भालिः । स्त्री । व्यञ्जनमेदे, भारीति भाषा ।
तमाधनं यथा—"आमनासफलं पिष्टं राजिका-
लवणान्वितं । मृष्टश्चिद्रुयुतं पूतं घोलितं भालि-
रुच्यते । भालिहंरति जिह्वाया ज्वरहवं कण्ड-
शोधनी । मन्दं मन्दं निषोता सा रीचनी वज्रि-
वोधनी ॥" भा. ।

भाषुः (कः, का) । पुं, स्त्री । हचविशेषे ।
शीते ग्रीह । श. र. । तनपथ्यावः.—पिचुलुः,
भाषुः, भाषुः (शब्द.), आकण, वहुयन्त्रिः (श.) ।

शिक्षाकाम् । स्त्री । कर्कटीमेदे । प. लघाक-
विशेषे । शिष्टी ग्रीह । खट, भिमनीति पाशाले ।
गुणाः—वित्तं मधुरम् पामवात-मन्दाग्रिकरञ्ज ।
राज. ३ प. ।

भिक्षिनी (ज्ञी) (स्त्री) । स्त्री । जिह्वाम्याम् ।
शिष्टे । भा. । वै. निघ. ।

भिक्षिन्नो । श्री । त्रिभ्रिन्नाम् । छिः ।
 वै. निघ. ।
 भिक्षिरिष्टिका (टा) (रीटा) । श्री ।
 म्नामकातपदिने । भिक्षिरीटा इति श्लोके ।
 तन्पद्याय,—कषा, घेतप्या, भिक्षिरा, रीमा-
 द्यकषा, इत्ता । गुपाः—मीता कषाया रताति-
 मारुतो सन्पद्यो इत्या मदिषोदुग्धवर्तनी च ।
 रा. नि. व. ४ ।
 भिक्षिका (ष्टी) (रीटिका) । - श्री ।
 (Barlaria crstata, or B. Prionitis.)
 पुचषविने । शंति गीष्ट, दूग्धोति । छि
 कटकरेपा । तन्पद्याय,—मीरीयकः (ष.),
 कटकरुष्टः, सैरेयकः, भिक्षिका (रा.) । शं-
 तीन घेत रक्तपुष्यमैदन सा चतुर्था । सैरेयकः
 शं तप्यः सैरेयः कटकारिका । सदाचरः सचचरः
 म च मित्रापि कथने ॥ कुण्डकोऽव घेतः स्यात्
 रक्तः कुण्डकः घृतः । नीले यादाइघोरुती दामे

पाचनय चः ॥ भा. । रा. गुपाः—कटुकाः
 तिगा दन्तरीनगाः गुण्डाः वातकफमीककास-
 त्वन्दीपशनन्ध । रा. नि. व. १० । "सैरेयः
 कृष्टवातासकफकण्टु विपापष्टः । तिन्नीनी मधुरी-
 ऽनसः सुधियः वेगरुक्तनः ॥" भा. । उपधान-
 नेट । गुपाः श्यानाकवर् । च. नू. २० ष ।
 भिक्षिकागुः । पुं । पारावने । विष्ठा ।
 भिक्षी । श्री । कोटयिने । दिदि । तन्पद्याय,
 —भिक्षिका, भिक्षीका, भिक्षिका, भिक्षरा,
 भिरी, चोदिका, चिदीका, चिमी, चोमका
 (गच्छर.), चोरी, भिक्षी (ष.), विष्ठा (ष.
 टी.), करीया (ट.), कषा, मीरका (सि.)
 भुगुष्टः । पुं । नन्ध । गुन् । शोऽ । श. ।
 भूनिः । पुं । क्रमुकं । उपोत्रि गीष्ट । न. ।
 भूगुष्टः । श्री । तन्नामकचुपे । रा. नि. व. ५ ।
 भूगुष्टः । पुं । क्रमुकश्चे । उपोत्रि गीष्ट ।
 भूरिः ।

ट ।

ट । पुं । वामने । पादे । सं ।
 टम् । पुं । करदे । नाद्रिकेणत्र नांता ।
 टकदेशीयः । पुं । वामुकमाकं । वि. । जहा-
 याम् । मच्छर. ।
 टगरः । पुं । टद्वचारे । गोशर्गा । वि ।
 इकरावे । सं. ।
 टक्षः (काः) । पुं । घरदि, जापमाने, ०४ रत्तिके
 वा । प. प्र. १३३ । शो । नीलकपिले । सं. ।
 गुपाः—"मीतं कषायं मधुरं टदं मारुतकटुम् ॥"
 सु. मू. ५६ ष. । टद्वचारे । नं. । ज. वि.
 पचषरसे । जहायाम् । छि. च. । राजामे ।
 शंगि अदि । भा. । रक्तमनुद्रायाम् । पापाप-
 दारवे ।
 टक्षणः । पुं । टद्वचारे । गोशर्गा । छि. च. ।
 वै. निघ. ज. वि. न्तमश्रीक्याम् ।
 टक्षदेशजः (शोयः) । पुं, शो । वामुकमाक
 विने । टद्वचारे । प. नू. ।

टक्षनलः । पुं । वामे । वै. निघ. ।
 टक्षा । श्री । जहायाम् । नं. ।
 टक्षानकः । पुं । हचविने । वृद्धदारुवे ।
 छि. गीष्ट । श. च. ।
 टक्षारी । श्री । म्नामकैव प्रमिदे चुपविने
 टेकारोति भाषा । गुपाः—"टदारी वातत्रिभिला
 नेकनी दीपनी लघुः । शोवीदरव्यघाहनी रिता
 घीठविमर्षियाम् ॥" भा. ।
 टक्षः । पुं । शो । टद्वचारे । श. । चतुसोदक-
 परिभावे । वै. । न्दिने । जहायाम् । सं. ।
 टक्षणः (नः) । पुं, शो । म्निजोदरकविने ।
 गोशर्गा । छि सं टद्वचारे । तन्पद्याय,—
 पाचनकः, मासतीतोराजः, मीद्वेषयः, रस-
 नोपनः (छि.), टद्वचारे, रसः,
 चारः, रद्वदः, रसाधिकः, शोद्वराशो, रसद्व,
 सुभसः, वरुणं, कनकं, चारं, मदिनं, धागुषद्व,
 कनकचारे (रा.), टावकः, मीद्वदिकारकः

(भा.), स्वर्णपाचकः (र.), टङ्गः, टङ्गणः। वै.। रस, र. गृहणीकवाटरसे। स द्विविधः साधारणश्चैत-
मेदेन। प्रथमगुणाः—पत्रिकरी रुचः कफघ्नः
वातपित्तहृद्य। भा. पू. १भ, धातुय.। कटुः उष्णः
कफघ्नः स्यावराट्टिविपन्नः कासघ्नोसघ्नश्च। द्वितीय-
गुणाः—सिग्धः कटुः वात कफघ्नः आमचय-
हरः श्वासविकृतासमलहरश्च। रा. नि. व. ६।
श्रेयसात्मनः चाररसः तीक्ष्णः उष्णः पत्रिवर्देकः।
दृचः मेदकः शलवर्द्धनघ्न। “टङ्गणः क्रामण्टङ्गः
सम्यक् चारय पाचगः। सुभगो मादसीजातो
द्रवो लीहविगृह्णितः” तच्छुद्धिः—“भादी
टङ्गणमादाय काङ्किकास्त्रे विनि.चिपेत्। एक-
रावात् समुद्रल्य रौद्रयन्त्रे विभावयेत्। नरमूत्रगतं
टङ्गं गवां मूत्रगतं तथा। दिनान्त्रे तत् समुद्रल्य
जम्बीराम्बुगतं ततः। जम्बीराम्बुत् समुद्रल्य
नारिकेलस्य पातके। मरीचचूर्णसंयुक्तं चासवे-
च्छीतसाम्बुना” र. सं. ३।

टङ्गाणः (काः)। पुं। हृद्यविशेषे। जून्त शीघ्र।
श. र.।

टङ्गिणी। स्त्री। पाठायाम्। श. च.।

टङ्गनी। स्त्री। गृहणीधिकायाम्। टिक्ठिकि।

टङ्गरी। स्त्री। पट्टवाद्ये। नै.।

टण्टुकः। पुं। पीतलीले। वै. निघ.।

टखनम्। स्त्री। हृद्ये। वै. निघ.।

टा। स्त्री। पृथिव्याम्। एकाचरको.।

टाङ्गमाध्वीकाम्। स्त्री। मद्यमेदे। “शतावरी
टदमूलं लक्षणपत्रमेव च। मधुना सह सन्धानात्
टाङ्गमाध्वीकमीरितम्” तन्त्रं।

टारः। पुं। अश्वे। वै. च.।

टिट्टि(ट्टि)भः (काः)। पुं। पचिविशेषे।
तिडिन्न शीघ्र। अ. टी.। तत्पथ्यायः—
टीटीभकः, टिट्टिभकः (शब्दर.), टिट्टिभः (कि.),
टिट्टिभकः, कौयट्टिकः (अ.), टिट्टिभकः (अ.टी.)।

टिष्टिनिका (नी)। स्त्री। जलशिराधि।
भा.।

टिष्टुकः। पुं। श्लोणाकहृत्। वा. ल. ३०अ.।
पीतलीले। वै. निघ.।

टिष्टिशः। पुं। तिष्ठिशे। टैण्डुभं। हिं
टैण्डी, मिण्डी, रामतरङ्ग। भा.।

टीट्टिभकः। पुं। टिट्टिभपचिणि। श. र.।

टुण्टु(रुडु)काः। पुं। श्लोणाकहृत्। अम.।
श्लोणाकमेदे। रा. नि. व. २३। ल. द. १२ अ.।
च. द. मापतैले। स्वर्णुलीहृत्। जोगांनू।
वै. निघ.। पचिविशेषे। ट्रेण्ट्रेनी शीघ्र।
श. र.। कृष्णखदिरि। श. च.।

टुण्टुका। स्त्री। पाठायाम्। आकृनादि।
टङ्गिनीहृत्। श. च.।

टुनावा। स्त्री। तालमूल्याम्। श. च.।

टेन्दुकाः। पुं। श्लोणाकहृत्। जोगां, जोगांनू।
वैद्यकम्।

टेरः (काः)। वि. काशे। यकनेषु। टैन्ना।
श. र.।

टोलाफलः। पुं। मधुकहृत्। वै. निघ.।

ठ।

ठः। पुं। शिवे। चन्द्रमण्डले। मृद्यंमण्डले।
महाध्वनी। एकाचरको.।

ठकदेशीयः। पुं। बालके। तिका.।

डः । पुं । घाडवाग्री । स्त्री ।

डङ्ग(ङ्गा)रिः (रो) । स्त्री । फलशकलता-
विशेषे । डौंषा, ठिठिद्रा । सं डंगर । कं
डंगर । तत्पर्यायः,—डाङ्गरी, दीर्घ्यांशः,
दण्डरी, डङ्गरी, नामगुण्डो, गजदन्तफला ।
गुणा.—श्रीतला रच्या वातापित्तरक्तदीपघ्नी शोषघ्नी
काथमुत्ररोधकरी तप्यो गौल्या । बालकलगुणाः
—सुमधुर श्रीतलं पित्तघ्नं तणादाहृन्नं रच्यं
सन्तप्यं पुष्टिकरं वीर्योद्रेककरं बलकरं मनसं
ग्रमहरं । पक्वं तत् गुरु तणादाहरकञ्च कुरते ।
रा. नि. व. ७ । See चिचिण्डः ।

डण्डमत्स्यः । पुं । मत्स्यविशेषे । नाडिका गांछ ।
वै. निघ. ।

डमरुयन्तम् । स्त्री । श्रीपथपाकाद्यै डमरुका-
कारयन्त्रविशेषे । तल्लघ्नं यथा,—“यन्तं डमरु
संज्ञं स्यात्तन् स्यात्वीर्युद्रिते सुखे ।”

डल्लकाम् । स्त्री । वंशनिमित्तपात्रे । डानां ।

डल्लणः । पुं । निवन्धसंयष्टकारे ।

डल्लुः (ल्लुः) । पुं । लङ्गचहचे । डेहृशां कन,
डेहोनां गान्धार । श. २ । तत्पर्यायः,—लङ्गचः,
लिङ्गचः (प.) । फलगुणाः—युक् विष्टमि विदीप-
यक्तदीपकरञ्च । राज. ।

डाङ्गरः (रो) । पुं, स्त्री । अजायविशेषे । वै.
निघ. । डङ्गरीफल । डौंषा । रा. नि. व. ७ ।

डालिमः । पुं । दालिमहचे । नाडिम गांछ ।
च. टो. भ. ।

डाहकः । पुं । दाल् हपचिणि । ज. ।

डाहुकः । पुं । हरिणविशेषे । वै. निघ. ।
दाल् हपचिणि । जटा. ।

डिडिमः । पुं । प्रत्युदजातीयपचिणि । सुशु. ।

डिडि(खिड)साणकः । पुं । प्रतुदपचिणाती ।
स. सू. ४६ अ. । च. सू. २० प. ।

डिण्डः (खिडकाः) । पुं । रत्नैरखे । वै. निघ. ।

डिण्डिमः । पुं । करञ्जहचे । वै. निघ. । लण-
पाकफले । पानो आमना ।

डिण्डि(खिडो)रः । पुं । चसुद्रकने । ई. च. ।
नकुन्. १३ अ. ।

डिण्डिशः । पुं । फलमाकविशेषे । टैण्डुशं ।
सं डेडुगफल । वै. निघ. २३. अतिसा. पथ्य. ।
तत्पर्यायः,—रौमशफलः, तिन्दिशः, सुनिनिर्मितः
(रा.), डिण्डिशः । गुणाः—रुचिकृतं मेदनः पित्त-
रोधकः श्रीतलो वातलः सूचलः अग्रमरीचरी
रचय । भा. पू. १५. आकलव. ।

डिण्डोरमोदकम् । स्त्री । गृध्रने । शौकल ।
रा. नि. व. ७ । लशने । रक्तमूलके । वै. निघ. ।

डितिका । स्त्री । बालरीगे । वै. निघ. ।

डिण्डः (भः) । पुं । शिशौ । रा. नि. व. १८ ।
उदररोगे । सुवाशये । गर्भाशये । वै. निघ. ।
स्त्री । फुफुसी । हारा. । अखे । श्लेष्मि ।
पिले । मे. ।

डिण्डिका । स्त्री । नलमृषिकायाम् । वै. निघ. ।
श्रीषाकहचे । कासुकाम् । श. २. ।

डिण्डा । स्त्री । अतिशालिकायाम् । रा. नि.
व. १८ ।

डुङ्गरी । स्त्री । अलावुमेदे । टैण्डुशं । वै. निघ. ।

डुण्डुः । पुं । विसुखसर्पे । तिका. ।

डुण्डुभः । पुं । बलसर्पे । टौंडां मांष । अम. ।
तत्पर्यायः,—राजिनः (प.), दुण्डुभः (भ.),
नागभृत्, डुण्डुः (वि.), धौडः (शब्दर.) ।

डुण्डुनः । पुं । सुद्रपचके । रा. नि. व. १८ ।
तत्पर्यायः,—सुद्रोलूकः, शाकुनेयः, पिङ्गलः,
हचाशयी, हहत्रावी, विशालाचः भास्करः ।

डुण्डुकाः । पुं । हरिणमेदे । पचिमेदे । डांक
पाथो । वै. निघ. ।

डुण्डुरः । पुं । काकीदुम्बरिकायाम् ।

डुण्डुरपर्णी । स्त्री । दनीहचे ।

डुलिः । स्त्री । कच्छयाम् । अम. ।

डुलिका । स्त्री । खड्गरीटाकारपचिविशेषे ।
जटा. ।

डुली । स्त्री । चिह्नोशाके । रा. नि. व. ७ ।
कन्द्याम् ।
डोड़ी । स्त्री । जीवन्तीसुषे । तत्पर्यायः—
जीवन्ती, शाकश्रेष्ठा, सुकालाका, बहुवह्नी, दीर्घ-
पत्नी, सुजापत्नी, जीवनी । गुणाः—मलपक्वकरी
वातला रुचा दुर्ग्रा च । राज. ।
डोड़ि(रिड)का । स्त्री । फलशाकविशेषे ।

डिं करेचका । सं. हरणदोड़ी । गुणाः—पुष्टि-
करी रुचा दीपनी लघुः पित्तकफाशोघ्नी कृमि-
गुणघ्नी च । भा. पू. १५, शाकव. ।
डोरड़ी । स्त्री । हह्व्याम् । रा. नि. व. ४ ।
डोलाफलम् । स्त्री । फलविशेषे । वै. निघ. २
भ. वा. व्या. ।

ढ ।

ढः । पुं । ढङ्गायाम् । कुङ्कुरे । कुङ्कुरलाङ्गुले ।
ढक्कः । पुं । अमिलापे । वै. निघ. ।
ढक्का । स्त्री । वाद्यविशेषे । च. ।
ढङ्गणम् । स्त्री । रै.वाले । वै. निघ. ।
ढ(ढा)मरा । स्त्री । इंसि ।
ढालम् । स्त्री । फलके । टां व ।

ढिरिडणिका (शी) । स्त्री । जलशिरिषे ।
वै. निघ. ।
ढोसः । पुं । वाद्यविशेषे । के. ।
ढालसुसद्रिका । स्त्री । ढोलसमुद्र इति ख्याते
हृद्यविशेषे । सा कौटादिविपहरी । अचि. ।
“ढोलसमुद्रिका प्रोक्ता कौटादीनां विपग्रयुत् ।”
आ. ।

त ।

तः । पुं । अहते । पुच्छे । क्रीडे । मे. । गर्भे ।
शब्दर. । हचे । के. ।
तकालम् (ला) । स्त्री, स्त्री । औगधे । वै.
निघ. । उषा. ।
तक्कोसाम् । स्त्री । ककौले । कौकम् । वै. निघ. ।
तन्नीम् । स्त्री । पादजलघोले । र. मा. । प. प्र.
३ ख. । रा. नि. व. १५ । घोलसामान्ये । (घोल) ।
तत्पर्यायः—गौरसजं, घोले, कालसेयं, विलो-
दितं, दृष्टाहृतं, पारिष्टं, अरुं, उदञ्चितं, मधितं,
द्रवः, प्रमथितं (रत्-), कटुरं (ज.), अम्वरं,
कटुरं, कडुरं (हे.) । तक्रां चतुर्विधं मस्तुमथितो-
दञ्चिद्विघ्नमेदेन । छविका चेति पञ्च । तेषां नाम-
गुणाः—“ससरं निज्जलं धोलं मथितं त्सरीदकं ।
तक्रां पादवाज्योक्तसुदञ्चिदईवारिकां । छविका

सरहीनं स्यादच्छा प्रपुरवारिका ॥” तक्रागुणाः—
“तक्रां विदोपशमनं रुचि दीपनीयं रुचं वमिशस-
हरं क्लमहारि मस्तु । वर्षप्रदं पवननाशसुदञ्चिदाण्यं
शक्तं कफशमनरुधमनेषु घोलम् । अन्नेन वातं
मधुरेण पित्तं कफं कपाथेषु निहन्ति सद्यः ।
श्रमातिसारे च विमृचिकायां वातज्वरे पाण्डुषु
कामलेषु । प्रमेहगुणोदरवातशले निज्जं पिबेत्
तक्रामरीचके च ॥ शीतकालेऽग्निमाह्ने च कफे
पाण्डूनायेषु च । मार्गोपरीषे कुष्ठादिव्याधीं तक्रां
प्रशस्यते । चातोदरी पिबेत्तक्रां पिष्यलीलवणान्वितं ।
शकरानरिचोपेतं खादु पिचोदरी पिबेत् । जवानो-
सैन्धवाजालीव्योपयुक्तं कफोदरे । सन्निपातोदरे
तक्रां तिकटु-श्चारसैन्धवम् ॥ इति तक्रासंवन-
स्थानम् । तक्रां दद्यान्न चते नोपकाले नो
दीर्घव्यं नो वषाम् चित्ते च । नैष भाभी नैष

पित्तालदीपे नेतद्द्वान् सृतिकायां विशयात् ॥” इति बन्धुञ्जानम् । “तक्रं के शान्तिं तन्धानिडा-जाद्यप्रदं गुरु । अर्धवशिष्टं सामान्यं निःशेषं लघु पथ्यदम् ॥” रा. नि. व. १५ । “समुद्गतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विमेषतः । अल्पं लोकोद्गतघृतं गुरु हृद्यं कफावहम् । अनुद्गतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिप्रदम् ॥” इति उद्गतानुद्गतस्वल्पीद्गतघृततक्रगुणाः । आमपकृतगुणाः—“तक्रमानन्दफ-डीठे हस्ति कर्णे करोति च । पीनमथासकासादी पक्रनेव प्रयुज्यते ॥” गव्यादितक्रविशिष्टगुणाः—“यान्मुक्त्वा नि दधीन्वटी तद्गुणं तक्रमादिमेत् ॥” भा. । “उद्विन्तु कफकृदबल्यं नमन्नं परमं सतम् । छमिका शीतला लघ्नी पित्तशय्यापाहरी । वात-नुत् कककृत् सा तु दीपनी लवणान्विता ॥” इति तक्रमेदगुणाः ।

तक्रकूर्चिका(ची) । स्त्री । दुग्धविकारविशेषः । छान्ना । गुणाः—ग्राहिणी वातला रुचा दुर्जरा च । सु. सू. ४५५. दधिच. । “तक्रैष पक्रं यत् चौरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका ।” प. प्र. १२४. ।

तक्रजननी । स्त्री । घीने । वै. निघ. ।

तक्रजम् । स्त्री । दधनि । वै. निघ. ।

तक्रपथ्याया । स्त्री । तक्रा गुपे । रा. नि. व. ४ ।

तक्रपिण्डः (शिङ्का) । पुं, स्त्री । तक्र-द्विं कायाम् । छान्ना । नटदधिपिण्डे । नट् दुध इति देगमेदे । लक्षणं यथा—“दन्ना तक्रैष वा नटं दुग्धं दहं सुवससा । द्रवभावेन स्रितं तक्र-पिण्डः स उच्यते ॥” गुणाः—हृद्यः हंरुणः बल-वर्द्धनय । भा. ।

तक्रभक्षा । स्त्री । तक्रायाम् । रा. नि. व. ४ ।

तक्रभित् । पुं । कपिलहंस । वै. निघ. ।

तक्रमांसम् । स्त्री । यवनदेशप्रसिद्धव्यञ्जनविशेषः । ‘एस्नी’ इति पारस्यभाषा । तक्राधनविधिः—“पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भञ्जयेत् । हागादेः सकलस्यापि खण्डान्यटी च भञ्जयेत् । सिद्धयान्त्वं जलं दत्त्वा पर्वन्मृदुतरं यथा । क्षीर-कादियुते तक्रै मांसपण्डानि धारयेत् ॥” गुणाः—“तक्रमांसानु वातघ्नं लघु रथं बलप्रदं । कफघ्नं पित्तलङ्घि कर्माहारस्य पाचनम् ॥” भा. ।

तक्रवटकः । पुं । तक्रमन्त्रित पिटकविशेषः । यौनवर्द्ध ।

तक्रविट् । पुं । स्वनामप्यातफलमेदे ।

तक्रा । स्त्री । स्वनामप्यातचुपे । गुणाः—कटुः कृमिघ्नी त्रणघ्नी च । रा. नि. व. ४ ।

तक्रारिष्टम् । स्त्री । यष्ट्यामरिष्टीपथविशेषः ।

“यमानौ चामलकं हरीतकी मरिचानि प्र. विपला-यकानि पञ्चलवणानि पलांयानि एकत्र चूर्णयित्वा तक्राङ्कयुतानि तक्रारिष्टं भवति ।” च. द. ।

तक्राह्वा । स्त्री । तक्राचुपे । रा. नि. व. ४ ।

तगर(पादिक)म् । स्त्री, पुं । (Tabernaemontana coronaria.) जलजातद्रव्य-चुपे । उग्रप्रपाङ्क्षा, मिठेनि छोप । छिं तगरचुपी । तं नन्दिबर्देनवेदु, गंधितगरचुवेदु । उतू. पाण्डिसरा । तत्पथ्यायः—कालानुसारिवा, बलं, कृष्टिलं, शठं, सफोरगं, नतं, जिघ्रं, दीपनं, तगरपादिकं (र), विनमं, कुचिचं, चक्रं, नट्ट-पाळ्यं, दग्दहसं, बहृणं, पिण्डीतगरकं, पारिवं, राजहर्षनं, कालानुसारकं, चतं, दीनं । तत्र द्विविधं तगरं पिण्डीतगरश्च । पिण्डीतगरं कीटप-देशे प्रसिद्धम् । गुणाः—उष्णं तिग्धं स्वादु लघु विपाप्यारमूर्धाचिरोगविटोपन्नच । शीतलं तिक्तं हृदिदीपनं पथ्यच । रा. नि. व. १० । तगराभावे कृठं ग्राह्यम् । च. द. ४ च. । चं. द. एलादितैले । वा. सू. १५५. । चाहुल्यचुपे । मदनहवे । रा. नि. व. ४८. । पुष्यहचविशेषः । उग्रप्रपाङ्क्षा । तत्पथ्याय —सितपुष्यः, कालपुष्यः, कटुष्टदः । श. र. ।

तङ्कः । पुं । स्त्री । पाषाणदारणाश्रमेदे । टांघी ।

तञ्ची । स्त्री । हिङ्गुपथ्याम् । रा. नि. व. ४ ।

तङ्गाकः (गः) । पुं, स्त्री । पुष्पकवसरोवटे ।

श. र. । तत्पथ्यायः—पद्माकरः (प.), तङ्गाकः, तटकः (शब्दर), तङ्गः (हि.) । तत्रचणं—प्रशस्तभूमिभागीसी बहुसंवसरोपितः । जलाशय-स्तङ्गाकः स्यात् ताङ्गाकं तज्जलं स्मृतम् ॥” भा. । जलं स्वादु कपायं वातकरश्च । रा. नि. व. १४ । पाके कटु शीतलं हिमन्ते प्रशस्तश्च । राज. । यन्-कूटके । से. ।

तङ्गाका । स्त्री । नदीसमुद्राणां तटमाने । उ. ।

तङ्गाजः । पुं । कालकीठे । कोनरजोङ्ग कफू । प. सु. ।

तड़ित्वान् । मुष्कै । मूर्ता । चम. । सिंघे । च. ।

तण्डुकः। पुं। फेने। खञ्जनपक्षिणि। मे।
रोने। वै. निघ.

तण्डुरीणः। पुं। क्रीटसामान्ये। वै. निघ.।
तण्डुलजले। मे.

तण्डु(न्दु)लः (कः)। पुं। तण्डुलीयशाके।
कौंठानटे। श.र.। भा.स.४भ.प्रद.चि. विडङ्गे।
मे.। (Oryza sativa.) Rice. धान्यनिकरे।
ठाव। हिं चाटल। सं ताण्डुल। ते विथयस।
ग. चोखा। दा. चषोयल। ता. अविशि।
गुणाः—नेह्रः क्लमिघः। नयः सोऽविदुर्जरथ।
भा.। अष्टं तन् सुक्षिग्धं कफघ्नं रघं पिचकरच।
राज.। अष्टसर्षपमितमाने। च.कल्प.१२अ.।

तण्डु(न्दु)लधावनम्। स्त्री। तण्डुलीदके।
ऋतूनिक्षव। रा.नि.व.१५। वै. निघ.।

तण्डुलनामा (न)। पुं। तण्डुलीयशाके।
कौंठानटे। रा.।

तण्डु(न्दु)ला। स्त्री। विडङ्गायाम्। रा.नि.
व.६। महासमज्ञायाम्।

तण्डु(न्दु)लाम्बु। स्त्री। तण्डुलीदके। रा.नि.
व.१५। तत्पथ्यायः—जीहाम्बु, तण्डुलीदकं,
तण्डुलील्यं।

तण्डु(न्दु)ली। स्त्री। तण्डुलीयशाके। कौंठां
नटिशां। रा.नि.व.५। यवतिक्तायाम्। यवेची
इति लीके। रा.नि.व.३। शशाण्डुलीककंठ्याम्।
रा.नि.व.७।

तण्डु(न्दु)लीयः (कः)। पुं, स्त्री। विडङ्गे।
मे.। (Amarantus(thus) spinosus or
Amblogina polygonoides.) Prickly
Amaranth. खनामल्लावपत्रशाकसुते। वन-
तण्डुलीयके। कौंठानटे, गौंशांन नटे, फूटे
नटे। हिं अल्पसहसा, चवडाइ। सं तांदुलिना।
कं किचक्रशाले। दा. काखेमाट। ता.
मुक्किरद। तत्पथ्यायः—अल्पमारीयः (अ.),
तण्डुलीकः, तण्डुलः (शब्दर.), तण्डुरः, तण्डुली,
तण्डुलीयकः, यन्विलः, बहुवीथ्यः, मेघनादः, घन-
खनः, सुशाकः, पथ्यशाकः, स्रजंयुः, खनिता-
दधः, वीरः, तण्डुलनामा। गुणाः—शिमिर-
मधुरविषमः रुचिकहीपनः पित्तदाहृथमघ्नय। रा.
नि.व.५। सृष्टमलमुत्रो विपहारकय। भा.पू.१

भ. शाकव.। रसे मधुरः, वीर्यं शीतपाकी मधुरः,
प्रभावय रक्तपित्तविपहरः। च.द.। 'सधुरो रस-
पाकाभ्यां रक्तपित्तमदापहः। तेषां शीततमी
रुचकण्डुलीयो विपापहः'। सु.प्र.४६अ.। तन्मूल-
गुणाः—“तण्डुलीयकमूलं स्यादुष्णं श्लेष्मविना-
शनं। रजोरोधकरं रक्तपित्तप्रहरसंहरम्॥”
अचि.। विमेषवः शूलघ्नम्। तच्छाकगुणाः—
हिमम् अशःपित्तरक्तविषकासघ्नं याहि मधुरं दाह-
शोषघ्नं रुच्यञ्च। रा.नि.व.७। “त्वादुपाकमसृक्-
पित्तविषघ्नं तण्डुलीयकम्।” अचि.१६अ.।

तण्डु(न्दु)लीयका। स्त्री। विडङ्गायाम्।
विडङ्ग। रा.नि.व.६।

तण्डुलीयदलम्। स्त्री। तण्डुलीयशाके। रा.
नि.व.७।

तण्डुलीयमूलम्। स्त्री। तण्डुलीयकजटायां।
कौंठानटेन शिकुण्ड। अचि.।

तण्डु(न्दु)लीवोजः। पुं। तण्डुलीयशाके।
भा.पू.शाकव.।

तण्डुलीयशाकम्। स्त्री। शाकमेदे। कौंठां
नटिशांन शाक। रा.नि.व.७। सि यो.र.पि.चि.।

तण्डुलुः। स्त्री। विडङ्गे। श.र.।

तण्डु(न्दु)लीरः (कः)। पुं। तण्डुलीयशाके।
भा.पू.१भ.शाकव.।

तण्डु(न्दु)लीय(दक)म्। स्त्री। प्रचालित-
तण्डुलजले। ऋतूनिक्ष जल। तस्य विधिः—
तण्डुलपलं कणशः कला चतुर्गुणजलीन चात्यम्।
प. प्र. १ख.। शीतकपायमानेन वा तण्डुलीदक-
कल्पना इति केचित्। अटगुणजलमिति शाङ्ग.।
“कुट्टितं तण्डुलपलं जलेऽटगुणिते चिपेत्। भाव
यिला जलं यास्यम्।” “जलमटगुणं दत्त्वा पलं
कण्डिततण्डुलान्। भावयिला ततो दीयं तण्डुली-
दककर्मणि।” तन्मान्तरम्। गुणाः—कपायं
मधुरं खण्डं संघाहि विपच्छिद्दि हृष्यादाहनाशनम्।
रा.नि.व.५। [श.च.।

तण्डुलीघः। पुं। वेष्टकवशे। वेष्टेड् वीं।

ततः। पुं। वाथी। वै. निघ.।

ततपत्रौ। स्त्री। कदलीहृत्वे। श.च.। हिङ्गुपत्री-
हृत्वे। के.। [निघ.।

तत्त्वानलवणम्। स्त्री। वीवचंखलवणे। वै.

तत्पदः । पुं । अथल्लक्षणे । वै. निघ. ।
 तत्फलः । पुं । अंतपत्रे । कुट्टे । कुट्टु । चीरा-
 नामनभ्रत्रये । धरणिः । रीटिपल्ले । वै. निघ. ।
 तत्त्वम् । स्त्री । परमात्मनि । स्वदे । वस्तुनि ।
 दिक्षा । विभे । धरणि. ।
 तद्द्रुप्यम् । स्त्री । पातलदधनि । पातलां ददे ।
 रा. नि. व. १५ ।
 तद्विद्यसन्धाया । स्त्री । विजिगीषुणा स्वदेया
 चारीणारपुत्रे गुह्याद्येप्रकटने । अ. वि. ८५. ।
 तदनयः । पुं । पुत्रे । स्त्री । कन्यायाम् । तन्-
 तुकन्याम् । अ. च । इतिमर्त्याम् । वै. निघ. ।
 तनुः (नूः) । स्त्री । त्वि । दृक् । नाशान् ।
 नि. । शरीरे । रा. नि. व. १८ । (नू) स्त्री । शरीरे ।
 वि. । अर्थे । कने । नि. ।
 तनुकम् । स्त्री । धातकीपुत्रे । विभीतके । त्वि ।
 शार्ङ्गिनि । वै. निघ. ।
 तनुकूपः । पुं । रोमकूपे । वै. निघ. ।
 तनुच्छायः । पुं । ज्वालावर्षूरकहरे । दूरे
 वादना । रा. नि. व. ८ ।
 तनुता । स्त्री । चीपताशान् ।
 तनुत्वक् । पुं । तैलाश्राव इति ज्ञाने हरे ।
 प. म. । मूलावधि । शार्ङ्गिनि । वै. निघ. ।
 तनुत्वचा । स्त्री । सुद्राचिन्ने । छेष्टे श्विनि ।
 रा. नि. व. ८ ।
 तनुपत्रः । पुं । इन्द्रुटीहरे । रा. नि. व. ८ ।
 स्त्री । अंशुवदरितादि । वै. निघ. ।
 तनुभस्त्रा । स्त्री । नासिकायाम् । अ. र. ।
 तनुरसः । पुं । स्नेहे । शान । शारा. ।
 तनु(नू)चट्ट(हम) । स्त्री । रीजि । कने । अ.
 र. । नि. ।
 तनुवोजः । पुं । राजवदरे । नागदूले इव ।
 रा. नि. व. ११ ।
 तनुवणः । पुं । व-नीकानामने । अ. र. ।
 तनुमञ्चारिणी । स्त्री । नासिकायाम् । अ. र. ।
 तनु(नू)ह्रदः । पुं । पार्थो, गुदे । नवशद ।
 विक्षा. ।
 तनुचौरः । पुं । आनातकहरे । आनतां गीह ।
 रा. नि. व. ११ ।

तन्ननः । पुं । पार्थो । वै. निघ. ।
 तन्नूनपम् । स्त्री । हते । अ. च. ।
 तन्नूनपात् । पुं । चित्तकहरे । अर्थी । अ. र. ।
 तन्नोतुः । पुं । पटिकशाष्टी । वेष्टे क्षि-
 त्तपेव । वै. निघ. ।
 तन्तुः (क्तः) । पुं । वनशूरे । कायुरीने ।
 भा. म. ४ म. । कलजली । ई. च. । मन्तवी । दूते ।
 प. म. । मन्तुवित्तपमेदे । सु. क. म. ४ प. । मर्पपहरे ।
 अ. टी. रा. ।
 तन्तुकी । स्त्री । शिरायाम् । शरीरान्नायां ।
 रा. नि. व. १८ । गापीनाकमेदे । रा. नि. कायां ।
 शशि । वै. निघ. ।
 तन्तुकौटः । पुं । कीटविन्दे । उजैर्पोर ।
 अ. र. ।
 तन्तुणः (नागः) । पुं । शशि । शशत्र ।
 ई. च. ।
 तन्तुनाभः । पुं । जर्पनाभौ । नादकुशां ।
 तन्तुनिर्यासः । पुं । ताडहरे । अ. र. ।
 तन्तुभः । पुं । अंतर्कर्मपुत्रे । अ. र. ।
 तन्तुर(ल)म् । स्त्री । कपाले । अ. र. । ई. च. ।
 तन्तुवापः (यः) । पुं । लूतायां । नादकुशां ।
 अ. र. ।
 तन्तुविग्रहा । स्त्री । कदलीहरे । तिका. ।
 तन्तुसारः । पुं । गुवाकहरे । तिका. ।
 तन्त्वम् । स्त्री । चीपदे । नि. । द्रव्ये । अग्निवेशादि-
 हातपट्टस्यैवैयकशास्त्रमेदे । अ. मू. १५. । वस्त्रे ।
 पुं । जर्पनाभौ । पुत्रे । वै. निघ. । अह । वै. ।
 तन्त्वकारः । पुं । अग्निवेशादिपट्टकत्वक-
 कारंपु । यथा—“अग्निवेशे च तैलच कर्तृकार्यः परा-
 शरः । शरीतः चारपापित्र कम्पुक्कमुनेषः ।
 तन्व कर्ता प्रथममग्निदेशो यतीऽध्वरु । अथ
 शिलादयश्चतुः स्वं च तन्वप्रवाणि च । चावयान्ता-
 रावेच सन्दिहं स्नेषसः ॥” च. मू. १५. ।
 तन्वयुक्तिः । स्त्री । अचशादिप्रयुक्तवाचप्रति-
 धधनेन स्ववाचपीपकस्यान्तुकी । तन्वाः प्रयोजनं ।
 वाक्पीजननर्धमीजनच । “अचशादि-प्रयुक्तार्गा
 वाक्पानां प्रतिधधनम् । स्ववाचसिद्धिरपि च क्रियते
 तन्वयुक्तिः ॥ व्यक्त नीलाय धे चर्पां लीना ते

चाप्यनिर्मलाः। ज्योतिता ये कश्चित्तत्वे तेषांचापि प्रसाधनम् ॥ यथास्तु जवनास्त्राकः प्रदीपो वेस्सनी यथा। प्रबोधस्य प्रकाशायास्तथा तन्वस्य युक्तयः ॥” रा.च.६५अ.।

तन्ववायः। पुं। लतायाम्। शंकरुणां। अ.टी.।

तन्विका (न्वी)। स्त्री। गुडूच्याम्। अ.द. १२अ.। र.सा.सं.पुटपाकप्रकरणे। कर्षपाखीगत-रीमिश्रिते। लक्षणं—“ह्यथा हृदा च तन्वीवत् पाखी वातेन तन्विका।” वा.च.१७अ.। सेंदुली-पित्तवर्णं। वै.निघ.। शीणितवाहिरायां। नै.।

तन्द्रा। स्त्री। विषयाज्ञाने। रा.नि.व.२०। सा च ह्ये प्रतमोऽनिलसम्भूता। “तन्द्रा ह्ये प्रतमोऽनिल-लेः।” शाङ्ग.पू.६अ.। लक्षणं—“इन्द्रियाण्येव सं-वित्तिः गौरवं लक्षणं क्रमः। निद्रासंशय यस्मिं हा तस्य तन्द्रा विनिर्दिशत् ॥ ना.नि.। निद्रावत्-ज्ञानी। च.पू.१६अ.। तन्पर्यायः,—प्रमौला, तन्दी (अ-), तन्दिः (अ.टी-), तन्दिका, विषया-ज्ञानं (रा.)।

तन्द्राकफः। पुं। तज्जनकश्च भिक्करीगमेदे। निदानम्।

तन्द्रासुः। पुं। निद्राली।

तन्दिः (का)। स्त्री। निद्रायां। आलस्ये। उषा.। च.पू.१६अ.।

तन्दिः (का)। पुं। तन्नामकरुद्रिपानन्वरे। लक्षणं—“प्रभृता तन्द्राचिन्वरेकफपिपासाकुलतरा भवे-च्यामा जिघ्रा घृषुलकठिना कष्टवाहता। श्वी-चारः आचः क्रमधुपरितापी सुतिरुजी म्र्यं कष्टे वासं शयनमनिगं तन्दिगमेदे ॥” ज्वरे प्रथममु-त्पन्ने चक्षुर्थां नैव पश्यति। निदा.।

तन्दिः (न्विः)। स्त्री। चक्रकुल्यावनस्यती। कांशं ज्वरगौ। र.सा.।

तन्वितुः। पुं। राक्षी। उ.।

तन्वी। स्त्री। शालपर्णी। शीनशीणि। हिङ्गु-पत्रां। रा.नि.व.७६। ति। कृशाङ्गाम्। चक्र-कुल्यायाम्। द्रव्याग्नि.।

तपः। पुं। शीतार्थी। शीघ्रं। अम.।

तपःकरः। पुं। तपस्विमत्वे। उषगी गार्ह। श.र.।

तपनः। पुं। शक्ताकंठे। श्वेत आकृन्।

रा.नि.व.१०। भङ्गातकंठे। रा.नि.व.११। सूर्यकान्तमथौ। रा.नि.व.१३। शीतार्थी। छे.च.। उद्राग्रिमये। स्त्री। चक्षुषि। रा.।

तपनकः। पुं। शालिधान्यमेदे। वा.च.६५अ.। See शालिः।

तपनच्छदः। पुं। आदित्यपवचुपे। हृष्टहृष्टे। रा.नि.व.४।

तपनतनया (विष्टा)। स्त्री। महाशमीहृत्। रा.नि.व.८। वै.निघ.।

तपनमणिः। पुं। सूर्यकान्तमथौ। रा.नि.व.१३।

तपना। स्त्री। उद्राग्रिमये। श्वेति गृणित्रि। रा.नि.व.६।

तपनी। स्त्री। पाठायाम्। है.निघ.।

तपनयी(क)म्। स्त्री। स्वर्णे। अम.। रा.नि. व.१३। अत्रे। पुं। शालिधान्यमेदे। च.पू.२७अ.।

तपनेष्टम्। स्त्री। तास्ते। रा.नि.व.१३। (ष्ट) स्त्री। शमीमेदे। इत्य शमी। वै.निघ.।

तपसः। पुं। चन्द्रे। वि। पश्चिणि। सि.कौ.।

तपस्यः। पुं, स्त्री। क्रन्दप्रपहृत्। श.च.। पुं। फाल्गुने नासि। अम.।

तपस्वी। पुं। छतकरञ्जे। रा.नि.व.६। मल्ल-मेदे। उषगी गार्ह। श.च.। हिङ्गुपत्रां। दम-नकंठे। वै.निघ.।

तपस्विनी। स्त्री। जटामांस्याम्। रा.नि.व. २३। कटुकां। छे.च.। सुखीयां। शूलीत्री। भा.। जिह्मिणां। शि.पु.। वै.निघ.। महाश्राव-निकायाम्। वडु शून्कूडी।

तपस्विपत्रः। पुं। मदनकंठे। दनां। रा. नि.व.१०।

तपाः। पुं। शीतार्थी। अ.टी.। साधसासे। नै.। शरदि। च.पू.१५अ.। च.द.।

तपात्ययः। पुं। वर्षाकाले। छे.च.।

तपुः (स्)। पुं। शमी। सूर्ये। उ.।

तपोधनः। पुं। श्रावणीनामसद्याद्युपे मदनक-ठे। रा.नि.व.५१। स्त्री (या)। सुखीयां। शूलीत्री। नै.। श्रावणिकायाम्। शून्कूडी।

तप्त(क)म्। स्त्री। रौष्ये। रा.नि.व.१३। साचिकनामीपधाती। श्वर्णशक्तिर्वापि। र.सा.सं.।

तसकः । पुं । तासपावविनिषे । के. लोसपाव-
विनिषे । उां०शां । भा. ।

तसखलः । पुं । क्षामशक्तिस्यतुपायो लघ्वी-
कृतखले । शंभन शंख । तयथा—“अजाशक्तुपा-
श्रिच चालयिवा सुवि विपित् । तस्तीपरिस्थितः
खलसतखल इति ततः ।” अत्रि. ।

तसराजतेलम् । स्त्री । शिरोरीये तेलम् ।
सर्पपौनं ४ श. गीसुचं १६ श. । कावार्धं—धुमूर-
परश्च भिण्णो जयन्ती-निर्गुणो शिरीष-हिमालबीज-
शियु-दशमूलाणां प्र. २ श. जलं ६४ श. गी.
१६ श. । कन्काट्यं—मदनकल-विकटु-कुष्ठ-कण-
कीरक-गुण्ठी-काट्फन-बगण्ठम्-सुम्ना-हिमाल-
विल-हरिताल-जवापुष्प-विष-सम-शिला-ककट-
शङ्गी-रक्तचन्दन-शियु-यमानो विकटुतलचां प्र. २
ती. । भैष. ।

तसरूप(क)म् । स्त्री । रौघे । रा.नि.व.१३ ।

तसलोमशः । पुं । काशीये । शिर्गाकम् ।
वै.निष. ।

तसाक्षः । स्त्री । उरुचलिले ।

तसः । पुं । काने । अ.टी. ।

तसम् । स्त्री । अश्वकारे । शब्दर. । पादाये । श. ।

तसः । पुं । तमालश्चे । श.च. । अश्वकारे ।
तदगुणाः—तसोभयावहं मोहदिङ्खोहजनकं भवेत् ।
पिचघृत् कफघृत् कासवहंन तमकच तय ॥
भा. । अश्वकारदशने । सु.चि.२२अ. । स्त्री । वात
कफजे प्रकृतेरन्वतसगुरे । वै.निष. । चिन्तोमेप-
हृदयावरणे । विमोहने । रा.नि.व.२१ । व्याधी ।
रा.नि.व.२० ।

तसःप्रवेशनम् । स्त्री । अश्वकारप्रविष्टस्थिवांस-
विन्तौ । ना.नि. । तमःस्यशेष यदृच्छानं ततमः
कथने बुधैः ।”

तसकम्वासः । पुं । यासरीगमेदे । उग्रक-
श्याम । लचणं—“प्रतिलोमं यदा वायुः क्षोतासि
प्रतिपद्यत । शोवा शिरस्य सगृह्य श्लेषास्य समु-
दोष्य च । करोति पानसं नन षडा चर्पूरक
तया । अतोय तोनवेगञ्च यासं प्राथमपीडकं ।
प्रसास्यति सर्वेभन दृष्यते सन्निरुध्यते । प्रमोहडास-
नानय स गत्व ति । इमुद्गुः । श्रेष्ठस्यसुखमान तु
भृशं भवति दुःखितः । तन्व च विभीक्ष्णान्ति
सुहृन् लभते सुख । तदासोडसते कखः कञ्चा

च्छकीवि भापितुम् । न चापि लभते निद्रां शयानः
यासपीडितः । पाचं तन्वावगृह्णाति प्रधानस्य
समीरणः । यासीनो लभते सौख्यसुगन्धैर्वाभि-
नन्दति । उच्छ्रितासौ ललाटेन स्त्रियता भृशमसि-
मान् । विशष्कासौ सुहृः यासो सुहृद्यैर्वाधम्यते ।
सेधाम्बुश्रोतप्रवातेः श्लेष्मैश्च विवर्षते । स
याप्यसतकः यासः साधो वा स्यान्नपीडितः ॥”
ना.नि. ।

तसका । स्त्री । भूयासलकाम् । वै.निष. ।

तसगम् । स्त्री । शीपधातौ । वहे । छे.च. ।

तससम् । स्त्री । अश्वकारे । वि. ।

तससः । पुं । इूपे । अश्वकारे । सं.सा. ।

तसराजः । पुं । शर्कराविकारे । “नवात् गुडं”
इति भाषा । गुणाः—दृष्याञ्चरदाहरकपित्तघ्नः ।
राज. ।

तसस्तौ । स्त्री । राचौ । रा. । [अम. ।

तसस्त्रिनौ । स्त्री । निशयाम् । हरिद्राशाम् ।

तसा । स्त्री । भूधाव्याम् । ऊँई आगवा ।
काकील्यां । कौंकना । रावौ । छे.च. । तमाल-
हृचे । श.च. ।

तसालः (का) । पुं । (Xanthochymus
Pictorius.) खनामख्यातहृचे । उग्राव ग्रीह् ।
नं तमालु । कां कदालड । तत्पथ्यायः,—काप-
स्तम्बः, वापिच्छः (प.), वापिद्धः (म.), कथस्तम्बः
(अ.टी.भ.), तमः, तमा (श.), नीलतालः, तमा-
लकः, नीलध्वजः, कालतालः, महामलः । गुणाः
—मधुरः द्रव्यः हृष्यः शीतलः गुचः दृष्यादाहकरः
कफपित्तकरः अमशान्तिकरच । वरुणहृचे । वरुणं
ग्रीह् । रा.नि.व.२ । कण्ठक्षद्विरे । श.च. ।
स्यलपद्मे । कण्ठतिले । विक्रा. । दंशत्वचि ।
वीर्यश्रे च्चक् । अम. । श. २. । यवासशर्करा-
याम् । खड्गे । वापिच्छे । विक्रा. । स्त्री । श्वेत-
सुनिपखकशाके । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । नि. ।
सु.सू.३२अ. शिरोविरेके । त्वचि । उडुसूद् ।
वै. निष. ।

तसालकम् । स्त्री । सुनिपखशाके । स्यलपत्र-
पुष्यहृच । वि. । तेजपत्रे । रा. ।

तसालका (कौ) । स्त्री । भूधाव्याम् । ऊँई
आगवा । वै.निष. ।

तमालच्छदम् । क्ली । तेजपत्रे । वै.निघ. ।
 तमालपत्र(क)म् । क्ली । तेजपत्रे । रा.नि.
 ५.६ । च.चि.३.५. । तमालवृक्षे, दारुचिनीति
 ख्याते । विलके । से. ।
 तमालिका (नौ) (लौ) । स्त्री । सूयामघ-
 क्यम् । रा.नि.५.५. । ताम्रवल्गुम् । गृक्षिष्ठा ।
 रा.नि.५.९ । "भूधावगानु तमालिनी ।" रा.नि.
 ५.२३ । (लौ) परुषवृक्षे । रा.नि.५.८ ।
 तमाली(न्) । पुं । वरुणवृक्षे ।
 तमाली । स्त्री । ताम्रवल्गुम् । भूयामल-
 क्यम् । रा. ।
 तमाह्वयम् । क्ली । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।
 तमिः (सो) । स्त्री । हरिद्रायाम् । रात्री ।
 चम. ।
 तमिस्रम् । क्ली । अश्वकारि । अ. । क्लीषे । से. ।
 तमिस्रा । स्त्री । हरिद्रायाम् । अश्वकार-
 रात्री । अ. ।
 तमी । स्त्री । रात्री । हरिद्रायाम् । अ. ।
 तमोच्च्योतिः (भित्) । पुं । खद्योते ।
 ज्ञानांकि गौर्वा । वै.निघ. । अ.र. ।
 तमोदर्शनम् । क्ली । पित्तजरीमे अश्वकार-
 दर्शनं । सा. ।
 तमोनूदः । पुं । सुर्वे । शब्दर. ।
 तमोभिद् । पुं । खद्योते । शब्दर. ।
 तमोसणिः । पुं । गोविदरत्ने । प.सु. । खद्योते ।
 तिका. ।
 तमोविकारः । पुं । रोगे । रा.नि.५.२० ।
 तमोव्रणः । पुं । वन्धुके । तिका. ।
 तमोहरः । पुं । चन्द्रे । शब्दर. ।
 तम्पा(स्वा) । स्त्री । गवि । छे.च. ।
 तम्बुत्तः । पुं । तम्बुरी । नेपांनि धमे, । रा.
 नि.५.११ ।
 तरः । पुं । वृक्षे । भुरिप्र. । अश्वी । तथणे । से. ।
 तरः (स्) । क्ली । वने । तटे । प्रवणे । शब्दर. ।
 मांसे । छे. ।
 तरङ्गः । पुं । वल्गे । जर्मनी । टेडे । तत्-
 पथ्यायः,—भङ्गः, जर्मिः, वीचिः (च.), उर्गी,

वीची, विचिः, लहरि, लहरिः, हली, विलिः
 (भा.), स्रष्टिः (हा.), चत्कलिका, जर्मिका
 (ज.), विचो । दि. ।

तरटः । पुं । चक्रगर्हं वृषे । चक्रगर्हं शोष्ठ ।
 तरटो । स्त्री । शोषापुरादौ खनामख्यातरक्त-
 वीजकण्टकवृक्षे । सं तरटि । क र्चुङ्गे । तत्-
 पथ्यायः,—तरदी, तारदी, तीन्ना, खर्वूरा, रक्त-
 वीजका । गुणाः—तिका मधुरा गुणः वल्गु
 कफही । रा.नि.५.८ ।

तरसिः । पुं । अर्कपत्रवृक्षे । आंकरुं शोष्ठ ।
 अम. । ताम् । स्त्री । कण्टकसेवथ्याम् । ग्रेडेति
 गौर्वांश । रा.नि.५.१० । वृत्तगुमाथ्याम् । अम. ।

तराणरत्नम् । क्ली । माणिक्ये । रा.नि.५.१३ ।

तरणो । स्त्री । वृत्तगुमाथ्याम् । प.सु. । ब्रह्मदन्वी-
 वृषे । रा.नि.५.६ । पञ्चचारिण्यां । श.च. ।
 खनामख्यातपुष्पवृक्षे । सं तरणी । क चेंवडे ।
 श्रेडेती गौर्वांश । गुणाः—शीतला किष्वा
 पित्तदाहज्वरघ्नी नधुरा सुखपाकहरौ हृणाकर्दि-
 ग्नी च । राजतरणो कपाया कफकरी चक्षुष्या
 हृद्या सुगन्धिः । रा.नि.५.१० ।

तरणीवल्ली । स्त्री । कण्टकशतपुष्पीपुष्पवृक्षे ।
 वृत्ना गौर्वांश । वै.निघ. ।

तरत् । पुं । कारणवपचिषि । से. ।

तरत्तलः । पुं । हृणाशौ । वै.निघ. ।

तरदो । स्त्री । तरय्याम् । रा.नि.५.८ ।

तरन्तः । पुं । पचिविशेषे । सेके ।

तरस्त्रुजम् । क्ली, पुं । (Lupinus albus
 or Citrullus vulgaris. Syn. Cucur-
 bita citrallus.) तरस्त्रु इति ख्यातफल । हिं
 तरसूजा । प.सु. । तद्वृक्षे । वै.निघ. । वीजं शैत्य-
 कारम् ।

तरक्तः । पुं । माणिक्ये । रा.नि.५.१२ । अं-
 धुसूरके । छारसथ्यसणी । वै.निघ. । (ख) -स्त्री ।
 यवाश्वान् । तिका. । काञ्चिके । नयविशेषे । से. ।
 नधुमचिकायाम् । छे.च. ।

तरवटः । पुं । आहुल्याख्यवृषे । हिं रग । रा.
 नि.५.४ ।

तरसं (तरः, सु) । क्ली । मांसे । वले । वेगे ।
 चिका. ।

तरुखी(न्) । पुं। बायो। गरुडे। रा.।
 तरुचः (क्षुः) । पुं। प्रसृजजातीयस्यगादनव्याप्ते।
 उद्वेगो वाप, नेकृच्छे वाप। हिं तरुच। रा.
 नि.व.१८। तत्पथ्यायः,—तर्चः, तरुचुः, स्या-
 दगः, तरुचुकः (शब्दर.), तरुचः (प.टी.भ.)।
 तरिता । स्त्री। रसीने। तर्ज्ज्याम्। प्र.च.।
 ग्जने। गीर्जा। "तारिका तरिताः तथा।"
 कुलापवतने।
 तरी। स्त्री। धूमं। चिका। नौकायाम्।
 शोखाम्। पेटके। गदायाम्।
 तरुः । पुं। इवे। प्र.।
 तरुकूणिः । पुं। बाग्मुदपचिषि। चिका।
 तरुजः । पुं। अंतखदिरं। प.सु.।
 तरुजीवनम् । स्त्री। तश्मूलं। ग.च.।
 तरुष्टः । पुं। नीलीवल्गुम्। राज.२प.। घ.
 म.२०प.।
 तरुणः । पुं। परगुहृषि। प.सु.। अंतैरुहृषे।
 भा.। रा.नि.व.८। मूलश्रीरके। टोटां शोत्रा।
 रा.नि.व.६। युवके। रा.नि.व.१८। शोडाईव-
 दारो। स्त्री। कुलकपुष्ये, कुन्दपुष्ये। मे.। प्राण-
 नेदरीवास्त्रनि। वै.निघ.।
 तरुणञ्जरः । पुं। नवञ्जरे। नवश्रुत, गूढन
 ज्ञप्र। "वासकरात्रं तरुणं ज्वरमाहमंनोषिषः।"
 ष.८.।
 तरुणञ्जरारिरसः । पुं। ज्वरे मलयक्षिकर-
 ज्वरलापवकररसविशेषे। पारदमन्थकविषमैपान-
 बीजानि समभागानि कुमारोरसेन एकव्य मर्त्यानि।
 पात्रा, गंक्षर, विष, जग्रपावदीक्ष अजोद-
 नमान। सा.कौ.।
 तरुणदधि । स्त्री। पचदीनातीतदधनि। "दधि
 पचादिनातीतं तरुणं दधि उच्यते।" वै.।
 तरुणदासः । पुं। इवदारो। शोडांशुदुः।
 वै.निघ. सन्धिकञ्च.चि.। [निघ.।
 तरुणपीतिका । स्त्री। मनःशिलायाम्। वै.
 तरुणाभासः । पुं। कर्कश्याम्। शोडांशु।
 वै.निघ.।
 तरुणास्थि । स्त्री। प्राणकण्ठचिगुदेषु कीम-
 लास्थिपु। सु.। भा.।

तरुणिः (णो) । स्त्री। मूलकृष्णश्रीरके। सुष्ट-
 दव्याम्। रा.नि.व.६। शोडाईवदारुचि। रा.
 नि.व.१२। तरुणीपुत्रपदे। शेषुडो ग्रीवाप
 द्रुणेत्र ग्रीडा। सु.म.३६प.। तत्पथ्यायः,—
 चिपती (के.), सदा, कुमारी, गन्धाद्या, चारुकिशरा,
 श्रद्धेया, रामतदपी, गूढना, पशुपतिका, श्रद्ध-
 वल्लभा। गुणाः—शीतलं, तिग्मलं, सुधुरलं,
 पित्तदाहञ्जरः सुखपाकयगाविषयश्चिनाशिलय।
 रा. नि. व. १०। घृतकमाथ्याम्। रा. नि. व. ५।
 युवत्याम्।
 तरुणीकटाचमालः । पुं। तिलकगुपे।
 टिगु ग्रीडा। रा.नि.व.१०।
 तरुण्योमूलम् । स्त्री। दन्तीनुर्दं। वै.।
 तरुतू(दू)लिका । स्त्री। बाटुपी। वाड्ड।
 शारा.।
 तरुनखः । पुं। कण्ठके। शोडां। शारा.।
 तरुभुक् । पुं। वन्दाके। श्रद्धेया। वै.निघ.।
 तरुमालिनी । स्त्री। मध्यामलसां। वै.निघ.।
 तरुमृगः । पुं। चानरे। वै.निघ.।
 तरुरागम् । स्त्री। कीमलपद्वे। शारा.।
 तरुराजः । पुं। ताडश्रुषे। रा.नि.व.८।
 तरुसूट (हो) (रोहिणी) । स्त्री। वन्दाके।
 शोडांशु। रा.नि.व.५।
 तरुवल्गो । स्त्री। श्रुगुणालतायाम्। जनीनां
 श्रुण्णया। रा.नि.व.३।
 तरुयायो (दन्) । पुं। पचिषि। शारा.।
 तरुसारः । पुं। कर्पूरे। शारा.। [व.५।
 तरुस्थ्या । स्त्री। वन्दाके। श्रद्धेया। रा.नि.
 तरुष्टः । पुं। कमलमूले। उच्यलकन्दे। गुणाः
 —युगः विटभिः शीतलघ। राज.।
 तर्कारी । स्त्री। (Sesbania aculeata.)
 वायन्तीहवे। शनिष्ठा ग्रीडा। हिं इष्टकमेद। सं
 रान्ध्रिषरि। तै तर्कैडुचैटु। वा. एराजिदुग्ना।
 देवताइहवे। रा.नि.व.३। अग्निमन्त्रे। भा.म.१
 म. ज्व. चि.। रा. नि. व. २। २३। सुद्राघिमन्त्रे।
 वीसूते। रा. नि. व. २३। वै.निघ.वा.ज्व.चि.
 अर्कादि। शिंशपाश्रुषे। वनकर्कश्याम्। वै.निघ.।
 चक्रमहंशुपी। वै.निघ.२म.वा.ज्या.चि.।

तर्किणः (खः) । पुं । चक्रमहं सुपे । चांकनां
गांश्च । प.सु. । वै.निघ. ।

तर्कुः । स्त्री । सूत्रनिर्माणावन्ते । टांक् । ज. ।

तर्कुटम् । स्त्री । कर्त्तुं । वि. ।

तर्कुटौ । स्त्री । तर्कुं । टांक् । झ. ।

तर्कुपोठी । स्त्री । वचंन्यां । टेट्कोत्र वैट्टेन ।
विका. । [विका.]

तर्कुशाणः । पुं । शाणके । टेट्कोत्र भांण ।

तर्जनौ । स्त्री । प्रदेशिन्यामङ्गुली । रा.नि.व.१८ ।
सा तु गर्भस्य चतुर्थे मासि भवति ।

तर्पः (वाः) । पुं । शालिधान्यविशेषे, काश्मीरे
आजव इति प्रसिद्धे । तर्पक इति अरण्यदक्षः ।
स कालमाहीनमुषः स्वादुपाकारसत्त्वादिशुक्तः । वा.
प्र. टी. ६।२ अ. ६मा. । "तर्पकः शकुनाहृतः ।"
गोवत्से । कर्मणे वाङ्मूत्र । अम. ।

तर्पभः । पुं । सयोजातयत्सु । व. ।

तर्पिः । पुं । सूर्ये । इवे । के. ।

तर्पकाः । पुं । काष्ठद्वयाम् । ज.द.१३अ. ।

तर्पः । स्त्री । काष्ठद्वयाम् । काठेन शता ।
अम. ।

तर्पणम् । स्त्री । तर्पे । अम. । तीर्थस्तुतसक्तुषु ।
सि.घो.कदि.वि. । आहारविशेषे । स च द्राचा-
दाङ्गिमखर्जूरादिज्वरघ्नफलरसेः समधुशर्करंलाजा-
चूर्णे मिश्रयित्वालीक्य कृतः मदात्म्यादिज्वरे यवागू-
खले देयः हितय । "तत्र तर्पणमेवादी प्रदंष्ट्रं
लाजमक्तुभिः । ज्वरामहेः फलरसेद्युक्तं समधुशर्करं ।
द्रवेषालोडितासे सुसर्पणं लाजसक्तवः ।" अणु. /२
मे. द्वांश्रान्नम् १ छ. षोडशान्नम् /१० ८श.
३६६७ ४ ८०।. च.द.ज्व.वि. । नेत्रतर्पणानु-
ष्ठाने । यथा— "वातातपरजोष्णिने वैश्वानुत्यान-
शुधिनः । अमितो सापचर्षेण क्तिन्नैर परिपिच्छिती ।
सगौ हृदौ च सन्वीधौ कर्त्तव्यी नेत्रकीशयोः ।
पूर्यदृष्टवसखेन विलीनेन सुखोदकैः । सर्पिपा
शतधौतेन क्षीरजेन घृतेन वा । निमग्नान्धचि-
पव्याणि यावत्सुप्तावदेव हि । पूरयेन्नीलिते
नेत्रे तत्र उन्मीलयेच्छनैः । भिपग्भिरिव विख्यात-
स्तर्पणसोदितोविधिः ॥" भा.प्र.२भ. । वि. नेत्र-
पूरणे । तद्विज्ञाने । वा.टी. ।

तर्पणकषायः । पुं । पञ्चमांशवशिष्टकषाये ।
"तर्पणपञ्चमांशके ।" रा. नि. व. २० । यत्र यत्र
तर्पणकषायविधिसत्र तत्रैवं कल्पनीयम् ।

तर्पणी । स्त्री । पिचनैषु लाजयवधान्यक्ततात्रेषु ।
"लाजाय यवधानाय तर्पणी पिचनाश्रिनी ।" रा.
नि.व.१६ । गुरुस्तान्यहवे, श्लेषाणाहवे । श.मा. ।

तर्पिणी । स्त्री । पत्रचारिण्याम् । श्वश्रुप्रभ ।
श.च. ।

तर्प्यटः । पुं । चक्रमहं । चांकनां । रा. नि.
व. १३ ।

तर्पः । पुं । तृणायां । लिखायां । विका. । इवे ।
ससुद्रे । व. । सूर्ये । सं.सा. ।

तर्पणम् । स्त्री । पिपासायाम् । जटा. ।

तर्कुः । पुं । तरचुशये । श.र. ।

तर्ह्यः । पुं । यवचारि । र.मा. ।

तलः । पुं । तालहवे । मी. । वै.निघ.२भ.वा.
व्या.वि. । वचसि । खुरसाधीभागे । ज.द.२अ. ।
चपेटे । रा.नि.व.१८ । मूले । गत् । विका. ।
आधारि । व.च. ।

तलकाम् । स्त्री । पुष्करिण्याम् । छिं तादाव ।
वै.निघ. ।

तलमौनः । पुं । विलिचिममत्स्ये । भा. ।

तलसारकम् । स्त्री । अश्वस्य वचःस्यलरजौ ।
तद्ग प्रति भाषा । व.च. ।

तलसारणम् । स्त्री । अश्वस्य मीननपात्रे ।

तलहृदयम् । स्त्री । मध्यमाङ्गुलीमयूर्ध्वेण पाद-
तलस्य मध्ये । व.च. । तन्नामकसक्थिमन्थेणि ।
स.शा.६अ. ।

तलच्छिप्रम् । स्त्री । पादतलस्यमन्थेदे । सुटु. ।
See छिप्रम् ।

तला । स्त्री । गोधायाम् । अम. ।

तलाटी । स्त्री । नलनिर्मितकटे । -नलन
मन्मां । झ. ।

तलामणिः । पुं । प्रमालि । विका. ।

तलाहम् । स्त्री । गालीशयत्रे । रा.नि.व.६ ।

तलिवा । स्त्री । तलसारके । व.च. ।

तलित(मांस)म् । स्त्री । सन्तलितमांसि । भांश्र ।

नांश्च । यथा—“शुद्धनांशविधानेन मांशं सम्यक्
प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये संश्लेषं तलितं प्रीष्यते
बुधेः ॥” गुणाः—“तलितं बलनंप्राग्निमांशोन्नः-
शुद्धवृद्धिजम् । तर्पणं चतु सुविश्वं रोचनं दृढया-
करम् ॥” भा. ।

तलिन(स)म् । स्त्री । श्यायान् । वि । तुच्छे ।
हारा । दुर्बल । ई. च. । नि. ।

तलुनः । पुं । पवने । तनये । नि. । (स्त्री, नो)
युक्त्वाम् ।

तलोदा । स्त्री । नयाम् । वि. ।

तलेक्ष्यः । पुं । शूकरे । वै. निघ. ।

तल्कम् । स्त्री । बले । वि. ।

तल्यः । पुं, स्त्री । श्यायान् । प. न. ।

तल्यकोटः । पुं । कौटभेदं । छात्रप्रौढा ।

तल्पनम् । स्त्री । पृष्ठवर्गमांसि । देवप्रदण्डे
नांश्च । हारा । दृष्टिपृष्ठे । वै. निघ. ।

तल्लः । पुं । तदग्रे । वै. निघ. ।

तवराजः । पुं । यवाद्यशर्करायां । नना इति
भाषा । रा. नि. द. १४ । वै. निघ. चय. चि. तवराज-
चूर्णे ।

तवराजखण्डः । पुं । यवाद्यशर्कराजातखण्डे ।
नामथञ्जीविशेषः । सं खण्डतवराज, ननार
खंडः । तत्पथ्यायः,—सुधामोदकजः, खण्डजो
न्नवजः, सिद्धमोदकः, पथ्यतसारजः, सिद्धखण्डः ।
गुणाः—दाहहरः तापशान्तिकरः तमिजनकः
मूर्च्छामोहहरः श्वाकरः इन्द्रितर्पणः शीतलः
सुमधुरश्च । रा. नि. व. १४ ।

तवराजोन्नवः । पुं । तवराजखण्डे, नवात्
इति ख्याति मिटान्ने । वै. निघ. ।

तवराजोन्नवखण्डः । पुं । तवराजखण्डे ।
रा. नि. व. १४ ।

तवर्णकृत् । पुं । शरटे । शिखरिणि । वै. निघ. ।

तवचीरम् । स्त्री । खनामख्यातपिष्टकविशेषे ।
तस्य यवजं नवयचीरपकं चीरजलं । हिं तोपा-
चीर । तत्पथ्यायः,—पयःचीरं, यवजं, यवजो
न्नवम् । गुणाः—नधुरं मिशिरं द्राघपित्तघ्नं चय-
कासकफशान्नं रक्तदोषहरञ्च । रा. नि. व. ६ ।
गन्धपत्रायाम् । वै. निघ. प्रथः चि. चन्द्रप्रभायां ।

तवचीरो । स्त्री । गन्धपत्रायां । रा. नि. व. १४ ।
१० । तवचीरे । वै. निघ. ।

तवचीर्यक्षपत्रिका । स्त्री । श्वाभरिटायां ।
वै. निघ. ।

तवौपः । पुं । सुवर्णे । नि. । (स्त्री, यो) नयाम् ।
सि. कौ. ।

तसरः । पुं । सूत्रवेदने । उपा. । पंढरक-
विशेषे ।

तस्कारः । पुं । शूक्रायां । पिङ्गि शब्दः । प.
सु. । मदनश्लेषे । शत्रुनां शीघ्रं । जटा. । चीरके ।
छोत्रानानन्द शूक्रजवा । वै. निघ. । [व. १ ।

तस्कारज्ञायुः । पुं । काकनासायां । रा. नि.
तस्कारो । स्त्री । काकनासालयां । गन्धिपथ्यां ।
श्वेतसंज्ञानुकायां । वै. निघ. । [भा. ।

तहरौ । स्त्री । तापहरोतिख्याति व्यञ्जनविशेषे ।

तच्छकः । पुं । सर्पविशेषे । सु. काव्य. प्रथ. । हथ-
भेदे । ई. च. ।

तच्छणम् । स्त्री । कृष्णकरणे ।

तच्छणो । स्त्री । अन्नविशेषे । राशेन श्रुति ।
विका. ।

ताडः । पुं । कृष्णवर्णे । उन्नां शीघ्रं । द्विनाले ।
हेडोने । शीतले । कण्ठकताले । वै. निघ. ।
पश्वंते । ई. । करभूषणभेदे । ।

ताडकम् । स्त्री । हृद्ददारकबीजे । भैष गिरो-
रोगघ्न मृदादग्मूलतेले ।

ताडका । स्त्री । देवदाल्यां । देवनाभाङ्गा ।
वै. निघ. । र. चि. ८५. ।

ताडकाफलम् । स्त्री । सूलेलायां । प. सु. ।

ताडनम् । स्त्री । वायुगन्धद्रव्यवेदनाविशेषे । सु. ग.
२२५. । नारवे ।

ताडनी । स्त्री । कशायाम् । शब्दमा. ।

ताडिः (डौ) । स्त्री । तालरसे । ताडि ।
गुणाः—“तालजं तद्वर्णं तोयमतीवमदकन्मृतं ।
पन्नीभूतं तदा तु स्यात्पिचलावातदोषघ्नम् ॥” भा.
पामव. । हृद्यविशेषे । डेटेटुं शीघ्रं । अटो. भ. ।
तत्पथ्यायः,—ताडिः, ताकिः (म.), तालकी
(वि.), तारिका (कि.) ।

ताण्डवम् । स्त्री । दण्डविशेषे । नि. ।

तातनः । पुं । स्रज्जरीटपचिपि । तिका ।
 तातलः । पुं । रोनि । पाके । ने ।
 तानोयकः । पुं । यायनालहवे । जनांश्रीं ।
 वै.निघ. ।
 तानूरः । पुं । बहुवारहवे । छात्रांश्रीं ।
 वै.निघ. । जलावर्षे । म् ।
 तान्त्रिकः । पुं । तन्त्रात्मकसन्निपाते । “श्रुतितन्द्रा
 ज्वरः चासः काससापोऽतिशारकः । स्थूलकण्ठः
 घृताश्यामा जिह्वा कण्ठे च कूजति । शुतिरव्या
 धेति विद्यात् तान्त्रिके सात्रिप्राप्तिके ।
 तान्द्वयः । पुं । वाद्यौ ।
 तापः । पुं । अग्निस्नापिर्दन्तादिभिः कृते खं दे ।
 वा.टी. हेमा. । स्नापि । रा. नि. व. २० ।
 कच्छे । नि. ।
 तापकः । पुं । क्वरे । श.र. ।
 तापनः । पुं । सूर्यकान्तनथौ । रा.नि.व.१३ ।
 सूर्ये । हे. ।
 तापसम् । स्त्री । तेजसमे । त्रेङ्गपाठ । रा.
 नि.व.६ । ल्वचि । दांशुचिनि । वै.निघ. ।
 तापसः । पुं । सदनकाहवे । वकपचिपि । रा.
 नि.व.१६ । तापसेचौ । के. ।
 तापसजम् । स्त्री । तेजपत्रे । वै.निघ. ।
 तापसतद्गः । पुं । इन्द्रदीहवे । अम. । हिं
 इन्द्रुथा । पुत्रजीवकाहवे । सु.सू.३८५. ।
 तापसद्रुमः । पुं । इन्द्रदीहवे । जिज्ञाश्रुता ।
 रा.नि.व.८ । स्वर्णमाचिके । र.सा.सं.नेहवजरीसि ।
 वकहचहवे । वै.निघ. ।
 तापसद्रुमसन्निभा । स्त्री । पुत्रदातीचुपे ।
 रा.नि.व.४ ।
 तापसपत्नः । पुं । दमनकाचुपे । दना । रा.
 नि.व.१० ।
 तापसप्रियः । पुं । इन्द्रदीहवे । प.सु. । र.
 ना. । चारहवे । श्रेयांश्रीं शीं । इची । रुद्राचि ।
 स्त्री । श्राचाजतायाम् । रा.नि.व.११ ।
 तापसहृत्तः । पुं । इन्द्रदीहवे । सु.सू.३०५.
 चि.१८५. वा.सू.१५५.अ.कादिः । “शेतायुग्मं
 तापसानाश्च हृत्तः ।”
 तापसा । स्त्री । श्राचायाम् । वै.निघ. ।

ताप(स)सौ । स्त्री । जटामांस्यां । आसहरि-
 द्रायां । आन आत् । वै.निघ. ।
 तापसेष्टः । पुं । प्रियालहवे । श्रेयांश्रीं
 शीं । रा.नि.व.११ ।
 तापसेत्तुः । पुं । इक्षुविशेषे । गुणाः—“ताप-
 सेत्तुर्भवेन्नृची मधुरा ह्येभकीपनी । तर्पणो रुचि-
 लक्षेपि हृष्या च बलकारिणी ॥” भा. । कान्ता-
 रेचगुण्य । सु.सू. ४५५. ।
 तापस्नेदः । पुं । खं दविशेषे । अलकविष्टि
 काये पक्वसिक्तैः खदिराङ्गारप्रतप्तं बालुकावस्व-
 कांथकान्दुककपालपाणिभिः शयानस्य बहुशोऽङ्ग-
 वापि । भा. । सु.चि.३२५. ।
 तापहरौ । स्त्री । व्यञ्जनविशेषे । ताहड़ी, ताता-
 हीरी इति भाषा । तन्वाधगविधिः—“हृत्ति
 हरिद्रासंयुक्ते मापजा मज्जयेदटीः । तच्छुंक्षायापि
 निर्धोतान् सद्यैव परिभर्जयेत् । सिद्धयोगं जलं
 तत्र प्रचिष्य शुशुभैः पचेत् । लवणार्द्रकहिङ्गुनि
 नावायां तत्र निचिपेत् । एषा सिद्धिं समायाता
 प्रीला तापहरौ बुधैः । भवेत्तापहरौ ब्रह्मा हृष्या
 ह्येसायमाचरेत् । हं हृषी । तर्पणी सूर्या गुर्वी
 पिचहरी अता ॥” भा. ।
 तापिञ्चः (च्छः) (च्छः) । पुं । तमालहवे ।
 अ.टी.म. । (छ) स्त्री । स्वर्णमाचिके, धातु-
 नाचिके । रा.नि.व.१३ ।
 तापिनी । स्त्री । शरतवर्षीयनदीविशेषे । सा च
 पश्चिमदेशे प्रसिद्धा । तज्जलं वेदवती-नलतुल्य-
 गुणम् । रा.नि.व.१४ ।
 तापि(पी)ससुङ्गवम् । स्त्री । माचिकानो-
 पधानी । श्वर्णमाचिक । र.सा.सं. ।
 तापौजम् । स्त्री । स्वर्णमाचिके । रा.नि.व.१३ ।
 ताप्य(क,ज)म् । स्त्री, पुं । धातुनाचिके, स्वर्ण-
 माचिके । हे.च. । र.मा. । तुल्यके । ऊँ उत्रि ।
 रा.नि.व.१३ । सि.यो.सका.चि. ।
 ताप्युत्यसंज्ञकम् । स्त्री । माचिकधानी ।
 श्वर्णमाचिक । र.मा. ।
 तामरम् । स्त्री । हृत्ते । जले । भ. रुद्रः ।
 तामरसम् । स्त्री । कसले । रा. नि. व. १० ।
 नौलपत्रे । वै.निघ. । खर्णे । तिका. । तामे ।
 मे. । सारसपचिदि । अम. ।

तामलकी। स्त्री। मूल्यामलक्याम् । छुँई
आंगना । च.द.सि.गो.यज्ञ.चि.च्यवनप्राग् ।

तामसः । पुं । पेचके । रा.नि.व.१६ । सर्पे । स्त्री ।
तमोगुणे । स्त्री । कटासांसा । रा.नि.व.१२ ।

ताम्बूलम् । स्त्री । (Piper Betle. Syn.
Chavica Betle.) नागवल्लीदले, पर्णे ।
पानि । हिं पान । तं तामलपात्र । ता. वैदिली ।
वम् । नागवेल । तत्पथ्यायः,—गृह्याशया (ग.),
पर्णे (रा.) सुखभूषणम् (वि.) । गुणाः—“ताम्बूलं
विशदं रुच्यं तीक्ष्णं तुवरं सरं । वृश्चं तित्तं
कटु चारं रक्तपिचकारं लघु ॥ बल्यं शोषास-
दौर्गन्धमलवातशमापहम् । सुखवैशद्यसौम्यकान्ति-
सौष्टवकारकम् । हृत्पदन्मलध्वंसि जिह्वेन्द्रिय-
विशोधनं । नवं तदेव मधुररूपायानुरसं गुद्य ।
वलासजननं प्रायः पत्रभाक्युष्णं स्रुतम् । वङ्ग-
देशोद्भवं पर्णे परं कटुरसं सरम् । पाचनं पित्त-
जननमुष्णं कफहरं स्रुतं ॥ पर्णं पुराणमकटु
खल्लकं वतु पाखुरम् । विशिषाद्गुणवैद्यमन्वहीन-
गुष्णं स्रुतम् ॥” भा. । “शिरा पर्णस्य श्रेयित्वं
ऊर्ध्वान्तस्यासृष्टद्रसः । शीघ्रं लघुपदन्नास्यभक्षिते
तु सितसिते । अनिधाय सुखे पर्णे पूगं खादयते
नरः । नतिभंशो दरिद्रः स्यादन्ते न मरते
हरिम् ॥ कृष्णपर्णस्य गुणाः—तित्कोष्णं कषायं
दाहसुखजाब्जमलनाशनम् । शुभपर्णे श्रेष्वाता-
मयत्न पथ्यं रुच्यं पाचनन्दीपनञ्च । सयस्त्रोटितस्य
गुणाः—सुखजाब्यारीचककरम् ।” रा.नि.व.११ ।
ताम्बूलमन्त्रनिषिद्धता यथा—“ताम्बूलमन्त्रितम्
प्रीक्तं प्ररीरे रुचदुर्बले । ज्वरास्यशोषपित्तास्रमद-
मूर्च्छाक्षिरीनिपु ॥” तदनुपयोग्यगुणाः—“ताम्बू-
लातृपयोग्याख्यात श्रेष्पित्तानिलाश्लितः । देह-
दृक्केन्दनाग्निशोचवर्णवलयः ॥” राज. ३ प. ।
गुवाकी । चिन्ता ।

ताम्बूलकरङ्गः । पुं । ताम्बूलपात्रे । श्रीमेन्न
वाणे । हे.च. ।

ताम्बूलपत्रः । पुं । नागवल्लीलतायान् । वे.
निघ. । पिष्टान्नी । रा.नि.व.७ ।

ताम्बूलपत्र(र्ण)कन्दः । पुं । कन्दशाके,
पिष्टान्नी । श्रीग आम्बू, छूवडि आम्बू । रा.नि.
व.७ । गुणाः—युक्तवी विशदः लघुश्च । चि.व. ।

ताम्बूलपर्णिका (र्णी) । स्त्री । नागवल्ली-

लतायाम् । श्रीमेन्न गौह । वे.निघ. ।

ताम्बूलरागः । पुं । मरु । चारा. ।

ताम्बूलवस्त्रिका (ह्यौ) । स्त्री । नागवल्ली-
लतायाम् । श्रीमेन्न गौह । श.र. ।

ताम्बूल(क)म् । क । (Cuprum.) Copper.
स्वनामख्यातधातौ । र.मा. । डाना । हिं तैवा ।
तं रामि । ता. सेनतु । तत्पथ्यायः,—तामकं,
शुक्लं, श्लेष्मसुखं, चाटं, वरिष्टं, उद्गुम्बरं (अ.),
कनीयसं (हि.), शुक्लं, हिष्टं, उदन्वरं, श्रौदुम्बरं,
श्रौदुम्बरं, उद्गुम्बरं (अ.टी.), रविशंजकं, सुनि-
पित्तलं, अर्कं, सूर्याहं, लोहितायसं (शब्दर.),
लोहितायः (वि.), तपनेष्टं, अम्लकं, अरविन्दं,
रविलोहं, रविमिथं, रक्तं, नैपालिकं, रक्तधातुः ।
तामलचयम्—“जवाकुसुमसङ्गायं सिग्धं मृदु चनं
चमं । लौहनागोद्विभक्तं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥”
इति । ताम्रदीपा अटी—ममो मूर्च्छा विदाह्य
उद्वेगं दः शोषवान्त्यः । अरविशिशिसन्नाप एते
दीपा विपीपताः ॥” र.सा.सं. । ताम्रोत्पत्तिः—
“युक्तं यत्काचित्किञ्च पतितं चरपीतले तस्मात्तान्
समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥” गुणाः—“ताम्रं
कषायं मधुरञ्च तिक्तमम्लञ्च पाके कटु सारकञ्च ।
पित्तापहं श्लेष्महरञ्च शीतं तद्रीपथं स्यात्तु
लेखनञ्च । पाण्डुराशोन्वररक्तशकासन्नासुचयान्
पीनसमन्त्रपित्तं । शीघ्रं कृमिं शूलमपाकरोति माहुः
परं हं हृद्यमल्पमेतत् ॥” भा.पु.१भ.धातुव. । ताम्रं
सुपकं मधुरं कषायं तिक्तं विपाके कटु शीतलञ्च ।
कफापहं पित्तहरं विषम्यशूलपाण्डुरगुण-
नाशि ॥” इति शोधितताम्रगुणाः । “घनघातसहं
सिग्धं रक्तपचामलं मृदु । शङ्काकरसमुत्पन्नं ताम्रं
शुभसंस्कारम् ॥” तस्य लक्षणम् । ताम्रमारणम्—
“गोमूत्रेण पचेयान् ताम्रपत्रं दृढान्निना । शुध्यते
गात सन्देहो विषदीपनिवृत्तये । जस्त्रीरससंमुष्टं
रसगन्धकलीपितम् । ताम्रपत्रं श्रावस्थं त्रिपुटे
निपुते धुयम् । सूतालाभि मियग्युज्या धाच हिङ्गुल-
मर्पयेत् ॥” इति । यथैव मारितं ताम्रं ताम्र-
मन्त्रेण न मर्दयेत् । तद्दोषं शूरुष्यान्ते रुद्धा रुद्धिः
प्रलीपयेत् । युक्ते गजपुटे पाथ्यं सर्वदीपहरं
भवेत् । पत्तलीकृतपचायि ताम्रस्याथी प्रतापयेत् ।
निषिद्धं तस्यतमानि तैले तन्ने च काञ्जिके । गोमूत्रे
च कुक्यानां कषाये च विधा विधा ॥ एवं ताम्र-
स्य पचायां विशुद्धिः सम्प्रनायते । तथा—“गोमूत्रे

च पत्रेयामं ताम्रपत्रं दृढाग्निना । शुद्धते नात्र सन्देहो मारणञ्चाव कथ्यते ॥” इति अन्वविध-
शोधनं । “सूतमेकं विधा गन्धं यामं सर्वान् कन्यया ।
इथीस्तुल्यं ताम्रपत्रं लिप्ता स्यात्वां निधापयेत् ।
सम्यक् शरणाजैः साङ्गं पार्थं भय निधापयेत् ।
चतुर्ग्रामं पत्रेषु पातशुद्धे सगोमये । जलं पुनः-
पुनर्द्वयं साङ्गशीतं विमर्दयेत् । म्रियते नात्र सन्देहः
सर्वरीगेषु योजयेत् ॥ जम्बूगामासा सेम्ब-
संयुतेन सगन्धकं स्थापय शुद्धपत्रम् । पक्वायमानं
पुटयेत् सुयुक्ता वाग्यादिकं यावदुपैति शान्तिम् ॥”
इति अन्वविधमारणम् । र.सा.सं. । अक्षपिष्टं
शतं ताम्रं शरण्यं बहिर्मुदा । पुटेत् पञ्चाशतै-
र्वापि विधा बाल्यादिशान्तये ॥” र.वि.६अ. ।
रक्तचन्दने । वि । ताम्रवर्णे । पुं । कुडरीगमेदे ।
वै.निघ. । [नि.व.८ ।

ताम्रकारकः । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । रा.

ताम्रकल्पः । पुं । श्लिष्टाधिकारे कल्पविधिः ।

“अक्षपारदगन्धश्च कर्षद्वयमितं प्रथक् । सर्वैः समं
भवेत्ताम्रं जम्बीरान्नेन मर्दयेत् । सूर्यावर्त्तरसेः
पथात् कणामीचरसेन च । योजयेत्तौन्नवम्भे तु
यावत्सञ्ज्ञं लीयति । जम्बीरस्य रसेभ्यो रसं
दृष्टेन चालयेत् । दृष्टे शिलामये पात्रे चूर्णयेदति-
शीघ्रम् ॥” माता २ रतिः । विभीतक-पारद-
गन्धकाः प्र. २ ती, जारितताम्रं ६ ती, जम्बीर-
रसेन मर्दयेत् । अथ सूर्यावर्त्तरसेन कणामीच-
रसत्वायेन च संमिश्रया यावत्करणं रौद्रे धारयेत् ।
पुनश्च जम्बीररसेन समर्थं शक्ते संति चूर्णयेत् । सा.
२ र. । र.सा.सं. ।

ताम्रकिलिः (कस्मिः) । पुं । इन्द्रगोपक्रीटे ।
आषाढे ऽर्षाका । चारा. ।

ताम्रकुटकः (कूटः) । पुं । (Nicotiana
rustica or tabacum. Latakia to-
bacco.) Tobacco. कलञ्जे, ताम्रकूटे ।
तांमारु । पुं, छिं तनाकु, चिलाठीतनाकु । तं
पीगाकु, धूम्रपत्रम् । ता. पुगइ इलइ । वम्.
तम्बाखु । तन्तम् ।

ताम्रगर्भम् । स्त्री । तुल्ये । रा.नि.व.१३ ।

ताम्रचक्षुः । पुं । कपोते । वै.निघ. ।

ताम्रचूडः । पुं । कुण्डे । प.सु. । च.सू.२अ. ।
कुङ्कुरवृक्षे । कुङ्किमा । रा.नि.व.५ ।

ताम्रतुण्डः । पुं । यतमर्कटे । वै.निघ. ।

ताम्रचपुजम् । स्त्री । कांस्यधातौ । भा. ।

ताम्रदुग्धा । स्त्री । गीरचदुग्धीनामचुपे । रा.
नि.व.५ ।

ताम्रद्रुः । पुं । रक्तचन्दनवृक्षे । वै.निघ. ।

ताम्रधातुः । पुं । गिरिस्तम्भिकायां । वै.निघ. ।

ताम्रपत्रः । पुं । वीवशाके । रा.नि.व.७ । स्त्री ।
ताम्रस्य पत्रे । तांमारु शीत ।

ताम्रपत्रकः । पुं । आवर्त्तकीलतायाम् ।
आषाढे । वै.निघ. ।

ताम्रपत्रौ । स्त्री । संसपादीनामचुपे । लज्जालू-
विशेषे । रा.नि.व.५ ।

ताम्रपर्णी । स्त्री । गन्धतुण्डे । शंकुडांशुलि
विशेष । प.सु. । मञ्जिटायां । वै.निघ. ।

ताम्रपल्लवः । पुं । अशीकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

ताम्रपाकौ (रु) । पुं । प्रचञ्चके, गर्हभाण्ड-
वृक्षे । र.सा. ।

ताम्रपादौ । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम्, संस-
पायाम् । रा.नि.व.३ ।

ताम्रपुष्यः (काः) । पुं । आरम्बवृक्षे । रक्त-
काञ्चने । वै.निघ. । काञ्चनवृक्षे । जट. । भूच-
म्पके । छूँई टांपी । प्र.च. ।

ताम्रपुष्या (पिपका) (प्यौ) । स्त्री । रक्त-
पाटलवृक्षे । प्रोङ्कव शींछ । रा.नि.व.१० । (प्यौ,
पिपका,) रक्तविह्वति । धातकीवृक्षे । रा.नि.व.६ ।
प.सु.चय.चि.खर्जूरासवे । नागारवृक्षे । नात्रांशु ।
ज.द.१२अ. ।

ताम्रप्रयोगः । पुं । उदराधिकारे । “केवलं
जारितं ताम्रं शङ्खैररसेः सह । विगुञ्जं भक्षये-
त्यावः..... ॥” रस.चि. । अन्यः गृह्यादादौ ।
शोधितपारदगन्धयोः प्र. २ ती. कञ्जलीह्वय
अतिमुञ्चताम्रपत्रेन तीलकवृक्षेन एकत्र समिश्रया
स्त्व्यावे संस्थाप्य यावता ज्ञापितं भवेत् तावत्स्मि-
नाथं पक्वजम्बीररसं दद्यात् तावत्कालं ज्ञापये
स्थापयेत् यावता श्रीधर्धं पदभूतं भवेत् । अथ
इत्सेन मर्दयित्वा वटी कार्या । रस.र. ।

ताम्रफलः । पुं । अहीलवृक्षे । आषाढे
शींछ । रा.नि.व.६ ।

ताम्रफलकः । पुं । ताम्रद्वि । जनांश्च षांश्च ।
ताम्रमूला (लिका) (ली) । स्त्री । लज्जा-
लुक्तालतायाम् । रा.नि.व.५ । चीरिणीमेदं ।
बिहृष्टे । र.मा. । मञ्जिष्ठायां । दुरालभायां । रा.
नि.व.४ । भा.म.१म.ज्व.चि. । “सिंही व्याघ्री ताम्-
सूली ।” रक्तदुरालभायां । प.सु. ।

ताम्रमृगः । पुं । रक्तवर्णहरिणे । वै.निघ. ।

ताम्ररसायनी । स्त्री । दुग्धिकायां । वै.निघ. ।

ताम्रवर्णः (कः) । पुं । पल्लीवाइष्टये । रा.
नि.व.८ । गोघ्नमेदं । हरिणे । गिरिन्तिकायां ।
वै.निघ. ।

ताम्रवर्णा । स्त्री । जपाइचे । श.च. ।

ताम्रवल्ली । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । प.सु. । चिब-
कूटदेशे प्रसिद्धायां खनामख्यातलतायां । सु.शा.
१०अ. । तत्पर्यायः—ताम्रा, ताली, तमाली,
तमालिका, त्पत्रवल्ली, नूलीमा, शोधनी,
तालिका । गुणाः—कषया कफघ्नी सुखकण्ठ-
दोषघ्नी श्लेष्मघ्नी च । रा.नि.व.३ ।

ताम्रवीजः । पुं । कुलत्वे । प.सु. ।

ताम्रवृन्तः । पुं, स्त्री (ता, तिका) । रक्त-
कुलत्वे । विका. । छे.च. ।

ताम्रवृक्षः । पुं । कुलत्वे । रक्तचन्दने । र.मा. ।

ताम्रशालिः । पुं । रक्तशाली । शीतशोनि ।
प.सु. ।

ताम्रशिखी (इन्) । पुं, स्त्री । ताम्रचूड़े ।
कुकुडा । जटा. ।

ताम्रसार(क)म् । स्त्री । रक्तचन्दने । प.सु. ।
(कम्) रक्तखटि । रा.नि.व.८ ।

ताम्रा । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायां । सेंहलीलता-
यां । रा.नि.व.३१६ । मञ्जिष्ठायां । रक्तगुञ्जायां ।
मद. । देहाभ्यन्तरचतुर्वीकलायाम् । या त्रीहिरष्ट-
भागप्रमाणा कुष्ठाद्यधिष्ठाना । सु.शा.४अ. ।

ताम्राभम् । स्त्री । रक्तचन्दने । श.च. ।

ताम्राईम् । स्त्री । कांस्ये । कौमां । विका. ।
वै.निघ. ।

ताम्राक्षः । पुं । कीकिलि । विका. । रा.नि.
व.१६ । चक्रीरपचिषि । (ची) कीकिलायाम् ।
वै.निघ. ।

ताम्रिका (मी) । स्त्री । गुञ्जायाम् । रा.
नि.व.३ । रक्तगुञ्जायाम् । मञ्जिष्ठायां । वै.निघ. ।

ताम्रोपधातुः । पुं । तुल्यके । जू.ते । भा. ।

तारम् । स्त्री । कर्पूरे । वै.निघ. । रौप्ये ।
नीक्तके । रा. नि. व. १२ । यइमौक्तिके । पुं ।
वानरविशेषे । वि. निम्बले । धरणिः । अल्युञ्ज-
स्वरे । विका. ।

तारकम् । स्त्री । नेत्रे । से. धनुषि । शब्दर. ।

तारका । स्त्री । देवताइष्टये । मद. । पदचारे ।
र.सा.सं. । इन्द्रवारुणीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।
कनीनिकायां । से. । विका. । मुक्तायां । गचचे ।
वै.निघ. ।

तारकिनौ । स्त्री । रातो । रा. ।

तारकेश्वररसः । पुं । प्रसिद्धाधिकारे रसः ।
रससिन्दूरं वङ्गं लौहम् अमकं प्रत्येकं समं मधुना
मर्दयित्वा मधुना वङ्गसूत्रे लिङ्घेत् । अनुपानं पक्वी-
दुम्बरवीजचूर्णं यथाबलमात्रं मधुना लिङ्घेत् । रस.
र. । अन्यः सूत्रकच्छे रसः । गन्धकः लौहं वङ्गम्
अर्धं दुरालभा यवचारः गोक्षुरवीजं हरितीक्ष्णी
एषां प्रति समभागः । कुष्माण्डलिनेकत मर्द-
यित्वा कुष्मादिदृष्यपञ्चमूलगोक्षुरयोः काष्ठेन च
भावयित्वा रक्तिदया वटी कार्या । उदुम्बरवीज-
चूर्णस्य लिङ्घः ।

तारजम् । स्त्री । रौप्यमाचिके । वै.निघ. ।

तारटी (दो) । स्त्री । तरटीह्वे । रा.नि.व.८ ।

तारणः । पुं । मेलके । शब्दर. ।

तारणिः । स्त्री । नौकायाम् । छान्. ।

तारतण्डुलः । पुं । धवलयावनाले । श्वेत
स्त्रवांश्च वा अशशांश्च । रा.नि.व.१६ ।

तारतालकोवोजम् । स्त्री । रसजारणाद्ये
वीजमेदं । र.चि.३प. ।

तारदो । स्त्री । तरदीह्वे । रा. ।

तारपुष्पः । पुं । कुन्दपुष्पह्वे । रा.नि.व.१० ।

तारमाचिकम् । स्त्री । Iron pyrites.
रूप्यमाचिके, रूप्यस्वीपधाती । श्लो.प्र.गो.क्षक ।
प.सु. । रूप्यभावे तन्माचिकं याज्ञम् । लक्षणम्—
“तारमाचिकमन्यसु तद्भवेदजलीपमम् । किञ्चिद्-
जतसाहिव्याचारमाचिकमौरितम् । अनुकल्पेयथा
तस्य ततो हीनगुणाः स्यताः । न केवलं रूप्यगुणाः

वचं नो वारमाचिके । इव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्व-
येऽपि गुणा यतः ॥” गुणाः—“व्याचारमाचिकं
स्वादु तिमं हृष्यं रसायनम् । चतुष्यं वसिष्ठकृत
पाशु-दंष्ट्र विषीदरान् । अग्नः शीघ्रं घघडरु-
विदापमपि नागयेत् । अग्नं तत् स्वर्णमाचिक
यद्दीपान् करोति च ॥” तच्छीघ्रं यथा—“ककंटो-
मेपगगुल्यं द्रवैर्जन्मोरजैर्दिनं । भावयेदातपे तोत्रे
विमला शुध्यति भ्रुवम् ॥” तन्मारणं यथा—
“कुसुमस्य कपादेन पृष्टा तैर्दिन वा पुटेत् । तैर्दिन
वागमूत्रेण तारमाचिकमच्छति ॥” भा- ।

तारविमला । स्त्री । रीष्यमाचिके । वै.निघ. ।

तारवीजम् । स्त्री । रीष्यादिकृततरुसनिषमग-
वीजे । “कुटिलं विमला तोषां सगचूर्णमकल्पयेत् ।
पुष्टितम्बुसवारान् तारि वास्यं प्रनैर्धमन् । यावद्गु-
गुण तक्षुं तावदीजग्ववेक्षुभम् ॥” र.चि.३५. ।

तारशुद्धिकारम् । स्त्री । चीसके । रा.नि.व.१३ ।

तारा । स्त्री । चीडानामद्वेषदारुभेदे । नेवक-
भौलिकायान् । रा.नि.व.१२।१८ ।

तारापथः । पुं । आकाशे । छे. ।

ताराभः । पुं । यशदभेदे । दृष्टाविशेष । पारदे ।
वै.निघ. ।

ताराभः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

तारारिः । पुं । माचिकघातो । अर्षमाक्षिर ।
विडमाचिके । छे.५. ।

तारारिष्टम् । स्त्री । रीष्यारिष्टे । र.चि.३५. ।

तारिका । स्त्री । तायां । जडि । तन्त्रम् ।

तारिषी । स्त्री । नागरि । अचिमथभाने ।
विका. । [समुद्रे । वि. ।

तारीपम् । स्त्री, पुं । स्वर्णे । वै.गि. १. गे. ।

तारुख्यम् । स्त्री । धौवने । अम. ।

तारुख्यजनवल्लभा । स्त्री । उम्याशाली ।
रा.नि.व.१६ ।

तारुख्यपिडुका । स्त्री । तुखदूपिकायान् ।
वन्नगदण्डां । भैष.सु.प्र.१.वि. ।

तारिश्चरसः । पुं । राजयच्छादि रसः । पारदः
१ तो. रीष्यं । ४ तो. सनःमिला गन्धकः प्र. ४ तो.
शोपुररसेन प्रहरणं समर्थं बानुकायलेप
प्रहरणं पचेत् । शोते सति चूर्दयेत् । भा.३ ।
र. । रस.की. ।

तार्ची । स्त्री । वत्सादनीलतायाम् । शीतानि-
शरुङ्गी वडा, शिनिन्दा । रा.नि.व.२ ।

तार्च्यं (क.ज)म् । स्त्री । रसाञ्जने । भा.स.४स-
नेवविडालरी. चि. । सि.यो.अपपा.वि. सिद्धतम-
योगे । See माणिक्यम् । पुं । अश्वकर्षणतायाम्,
जताशालि । शिशाङ्गि जडा । र.मा. । वा.उ.३६
अ. । सज्जं तरौ । अर्थे । सपे । मे. । स्वर्णं ।
श.र. ।

तार्च्यनायकः । पुं । गवडे । रा.नि.व.१६ ।

तार्च्यप्रसवः । पुं । अश्वकर्षणनामकलताशाले ।
जडांशीग । रा.नि.व.२ ।

तार्च्यशैलम् । स्त्री । रसाञ्जने । र.मा. ।

तालः । पुं । (Borassus flabelliformis.)

The Palmyra tree. खनामस्त्रातडवे ।
जामशाह । प.सु. । र.मा. । छिं ताल, ताड़ ।
उत्. ताड़ । गुर्ज. वड़ । ता. पनम । खरताड
इति अमृतदेशे । सु.सु.३०५. । तनुपथायः,—
तालः (सि.), भूमिपिशाचः (छा.), दीर्घतरुः, दुग-
श्रेष्ठः दुग्देशः (कि.), तालद्रुमः, पथी, दीर्घलम्बः,
ध्वजद्रुमः, वृषराजः, मधुरसः, मदाव्यः, दीर्घ-
पादपः, चिरायुः, तरुराजः, दीर्घपत्रः, गुच्छपत्रः,
आसवदुः (रा.), करपत्रवान्, दीर्घदुः (म.), तनु-
निर्वासः (शब्दर.) । गुणाः—स्त्रादुतिककपायः
मूत्ररीगणः बलप्राणशुक्रहृदिकरश्च । राज. । “पलं
तालफलं पित्तरक्तशैथिल्यविषर्षं । दुर्जरन्मृदुमूत्र
तन्द्रामिष्यन्दशुकदम् ॥ तालमज्जा तु तरुणः
किञ्चिन्मदकरी लघुः । श्लेष्मली वातपित्तघ्नः
सर्षेष्टो मधुरः सरः ॥” भा.आ.स.व. । ताल-
फलस्यगुणाः—रुचः चतुरोगघ्नश्च । तालाश्लिमज्ज-
(तांय-व्यंजि-शोम्)गुणाः—मधुरं शीतं मूत्रघ्नं
गुरु च । तालाम्बुगुणाः—पित्तघ्नं शुकघ्नं सन्धिवर्धनं
गुरु च । तालफलं शीतलं बल्यं किञ्चिं सादुरसं
गुरु विष्टम् शीतपित्तरक्तघ्नदाहचयघ्नश्च । रा.नि.
व.२ । तालरसगुणाः—तरुणो रसो मदकारी ।
अस्तीभूतः स पित्तघ्नं वातदीपहरश्च । भा. ।
स्त्री । हरिताले । लौहे । त्रिका. । तालीमपमे ।
रा.नि.व.६ । तालफलं । तुवरिकायां । प्र.र. ।
मत्स्यशक्ती । सु.पु.७५. ।

तालकाः । पुं । प्रापनामककौटविग्रहे । सु.क.व.
५५. । See कौटः । स्त्री । हरिताले ।

तालकन्दः । पुं । तालहृत्त कन्दे । चि.क्र. क.सोमरो.चि. ।

तालकरीरः । पुं । तालादुरे । च.द.चमव. सारलौह ।

तालकाफलम् । स्त्री । सूलेलायाम् । ज.द. १२५. ।

तालकाभम् । स्त्री । नीलरङ्गे । वै.निघ. ।

तालकी । स्त्री । ताद्याम् । तांङी । निका. ।

तालञ्जः । पुं । पविभेदे । तांङी । के. ।

तालजटा । स्त्री । तालहृत्त जटायां । तांङी । चि.क्र.क.सोमरो.चि. ।

तालती । स्त्री । तालसुरायां । निका. ।

तालद्रुमः । पुं । प्रसूदंशे खरताल इति ख्याते हवे । रा.नि.व.८. ।

तालध्वजा । स्त्री । तालपते ।

तालापतम् । स्त्री । तालध्वजे । निघण्टुशब्दार्थम् । वै.निघ. ।

तालापत्ता (त्री) । स्त्री । निघण्टुशब्दार्थम् । नडेरी ग्राह् । रा.नि.व.४. । तालमूल्यां । सु.ग. ३६५. । चि.१.१.२५५. । वा.उ.१.२५. । लघु-सुपत्तां । ट.व. तांङी । सु.चि.१.२५. । मूषक पत्तां । सं. वनशतान्नायाम् । वै.निघ. ।

तालापत्रिका । स्त्री । तालमूल्यां । रा.नि. व.७. ।

तालापर्णम् । स्त्री । सुरानामगन्धर्व्ये । मूर्त्त-गोश्री । श.च. ।

तालापर्णी । स्त्री । मधुरिकायाम् । रा.नि.व. ४. । सुपत्तां । तांङी । सुरामांसां । अम. । हृत्तवाद्यायाम् । वै.निघ. ।

तालापुष्प(क)म् । स्त्री । तालजटायाम् । तांङी । (कन्) प्रपौष्टरीके । श.र. ।

तालाप्रलस्यम् । स्त्री । तालजटायाम् । गुणाः—“तथा तालप्रलस्यञ्च हृत्तं चतश्चापहम् ।” रा.नि.२५. ।

तालाप्रसिद्धिका । स्त्री । तालरसमये । तांङी । नद, तांङी । तन्पथ्यायः—सैन्धा, हला । तन्पथ्येन यथा,—“तालाप्रसिद्धिकां कञ्जमच तथैव च । तैरेव च सुसन्धानात् तालमथं प्रकीर्तितं ॥”

तन्त. । गुणाः—“श्रीपादीयकरी हृत्ता वातला श्रीपावहनी । कासहृत्तासविष्यं सकरणी ताल-मण्डिका ॥ पूषे कपावपिघे च योग्युक्ता सुरा हृत्ता । यद्दुदीपहरा चैव श्रीपादीये विग्रेषतः ॥” अचि.१.८५. ।

तालासूक्तम् । स्त्री । कटुश्रेणि । दुर्गा ७७. । वै.निघ. । तालहृत्तमन्त्रके । तांङी । गुणाः—“स्वाटुतिक्रकपायलं, बल प्राप-यद्दुदीपकरलं, मृदावदरीगनागिलञ्च । राज. ।

तालासूलिका । स्त्री । तालमूल्याम् । अम. ।

तालासूलौ । स्त्री । (Curculigo orchioides or Hypoxis orchioides. Syn. Curculigo orchiodies.) स्त्रनामञ्जातक-शक्रे । तांङी । उन्न. । दा. हिं कार्थीसुर्ली । तं निघण्टुशब्दार्थम्, निलतारि । सुपलीकन्द इति भाषा । तन्पथ्यायः—तालिका, तालसूलिका (शब्द-), अशोको, सुपली, तापी, खलनी (र.), सुवहा, तालपत्रिका, गोधापदी, ईसपुषी, मृताली, दीर्घकन्दिका, सुपली । सा श्वेतकण-मेदाहृत्ता । यथा स्वल्पगुणा, क्वथा रसायनी च । यथा शफिदसुपली, क्वथा कानीसुपली । सा गुणाः—मधुरा शीतला हृत्ता मधुपिष्टा पिच्छला कफकरी पिष्टाहृत्तमन्त्रे च । रा. नि. व. ७. । अचि—“तालासूलौ च विटमो सुपली परि-कीर्तिता । सुपली मधुरा हृत्ता बीर्था वृहती गुहः । तिला रसायनी इति गुदज्ञाननिर्ला-कथा ॥” भा.

ताला(ल)गडः । पुं । तालजटायाम् । तांङी । र.सा.सं. ।

तालाहन्त(क)म् । स्त्री । तालहन्ते । तांङी । शीतांशु शीथं । तत्र निदीपशमनं लघु । राज. २५. । पुं । शीतलतामिदे । सु.चि.२८५. । See शीमः ।

तालाशस्यम् । स्त्री । तालाशस्यार्थां । तांङी । गुणाः—“हृत्तं क्विथं शीतलं मल्लं मधु-रञ्च । च.गु.२७५. ।

तालासत्त्वम् । स्त्री । इरितालभक्षनि । र.स.चि. ।

तालाचौर(क)म् । स्त्री । तालजटवचरी । रा.नि.व.६. ।

तालाख्या । स्त्री । सुरामांसां । श.च. ।

तालाङ्कः । पुं । शाकभेदे । हे.च. । करपत्तं ।
तालाङ्कुरम् । स्त्री । तावास्त्रियस्त्री । पुं । मन-
 पिषायाम् । क्. ।
तालिः । स्त्री । तालभेदे । तेलुङ् । वै.निघ. ।
 भूम्यामलका । र.भा. ।
तालिकाः । पुं । प्रसारिताङ्गुलिपाणी । हे.च. ।
तालिका (स्त्री) । स्त्री । ताम्रवल्लीवसायाम् ।
 रा.नि.व.३ । तालमूल्याम् । प.सु. । सु.चि.१७५. ।
 भूम्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ । तालवृक्षभेदे ।
 ताङ्गिशां । अम. । मनःशिलायाम् । तालीश-
 पत्रे । वै.निघ. । तुवटिकायाम् । श.र. ।
तालिश(म)(पत्र)म् । स्त्री । तालीशपत्रे ।
 मूरिप्र. ।
तालीतलम् । स्त्री । सुपलीकन्दे । तान्मूली ।
 सु.चि.१७५. । ड. ।
तालीपत्रम् । स्त्री । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६ ।
तालीश(क)म् । स्त्री । तालीशपत्रे । रा.नि.
 व.६ ।
तालीश(स)पत्रम् । स्त्री । (*Abies web-*
biana or *Pinus webbiana* or *Fla-*
courtia cataphracta.) भूम्यामलकौसट्टशे
 स्तनामल्लातपत्रव्ये । तान्नीशपत्रे । भा. । दा-
 ङ्गि तालिशधि, तालिशपत्रे । ते ता, तालिशपत्रे ।
 दा. पनिशल । वम्. तावठ । तत्पर्यायः,—
 तालीश, पलाण्ड, शकौदरं, धात्रीपत्रं, अर्कवैधं,
 करिपत्रं, करिच्छदं, नीलं, नीलाम्बरं, तालं,
 तालीपत्रं, तनापत्रं, तालीशपत्रकं । तदभावे
 कण्टकारीजटा यास्या । गुणाः—तिक्रीणं सधुरं
 कफवातघ्नं हिक्काशस्रवकासच्छर्दिघ्नं च । रा.नि.
 व.६ । लघु अरुचिर्गुणानामिमान्यहरश्च । भा. ।
 भूम्यामलका । मे. ।
तालीशादिमोदकाः । पुं । यजाधिकारे ।
 तालीशपत्रं १ तो. नरिचं २ तो. शण्डी ३ तो.
 पिपली ४ तो. गुडत्वक् ॥० तो. एला ॥० तो.
 वंशलीचना ५ तो. शर्करा ३२ तो. सा.कौ. ।
 च.द. ।
तालु (कम्) । स्त्री । जिह्वापिष्ठानभूतप्रदेशे ।
 तान्त्र, टैन्द्रा । तत्पर्यायः,—काङ्गदं (अ),
 तालुकं । रा.नि.व.१८ । "सुखतत्तालु निर्भिन्नं

जिह्वा तवीपजायते । ततो नाना रसो जम्भे-
 जिह्वया योऽधिगम्यते ॥" भाग. ।
तालुकण्टकः । पुं । तालुगतरीगभेदे । तेलो-
 ७३ । अयस्य प्रायः शिशोरिव भवति । लक्षणं
 यथा—"तालुमांसं कफः क्रुद्धः क्रुते तालुकण्ट-
 कम् । तेन तालुप्रदेशस्य निश्चिता मूर्च्छा जायते ।
 तालुपातान् सगर्हपः कृच्छ्रान् पानं शक्यत्वम् ।
 तदङ्गि कण्ठास्यरुजा गीवाद्दुर्धरता वसिः ॥" भा. ।
तालुजिह्वः । पुं । कुभीरे । हे.च. ।
तालुपाकः । पुं । पिचन्यतालुरीगविशेषे ।
 तेलो ७३ । तत्र पिचन्य अतिघोरं तालुपाकं
 जनयति । "पिचं कुष्यात्वाकमत्यन्तघोरं तालुस्येवं
 तालुपाकं वदन्ति ॥" भा.म.४म. सुखरो.चि. ।
तालुपातः (पीडकाः) । पुं । तालुरीगभेदे,
 तालुकण्टके । तेलो ७३ ।
तालुपुष्पुटः । पुं । तालुदेशे मेटःकफजन्ये
 रीगविशेषे । तदावेदनः स्थायी देवदमावः शोषो
 जायते । लक्षणम्—"नीलकं स्थायी कौलमावः
 कफात्मा मीदीयुक्तः पुष्पुटस्तालुदेशे ॥" भा.म.४म.
 सुखरो.चि. ।
तालुयन्त्रम् । स्त्री । कर्कशासनाङ्गीशल्यागा-
 माहरणाध्ययनविशेषे । तत्र मीनतालाकारं
 दादशाङ्गुलपरिमितम् । तद्विधा—तयोरेकं मल्लं
 तालुवदेकतालं नाम, अन्यत् द्वितालं नाम ।
 सु.सु.७५. ।
तालुरीगः । पुं । सुखरीगभेदे, तालुदेशस्व-
 रीगे । स नवधा यथा—गलगुण्डी तुण्डिकेरीशसूयः
 कच्छपः तालुस्युदः मांससङ्घातः तालुपुष्पुटः
 तालुशीयः तालुपाकश्चेति । भा.म.४म.सुखरो-
 चि. । एषां विज्ञेयाः सुखपर्याये सख्याः ।
तालुविद्रधिः (धौ) । स्त्री । तालुशोषे ।
 "सात्तालुविद्रध्यपि दाहरागशुता भवेत्तालुनि सा
 विदीपात् ॥" च. ।
तालुशोषः । पुं । तालुदेशे वायुजन्यरीगविशेषे ।
 तत्र तालुदेशे विदारणवलीङ्गा आसद्य जायते ।
 "शोषोऽत्यर्थं दीक्षते वापि तातु शोषो यावात्तालु-
 शोषोऽयसक्तः ॥" भा.म.सुखरो.चि. ।
तालुसंहतिः । स्त्री । तालुरीगविशेषे । "तालु-
 मध्ये निरुद्धासं संघतं तालुसंहतिः ॥" या.उ.
 २१५ ।

तालूरः । पुं । जलावत् । हि ।
 तालेश्वररसः । पुं । काष्ठरोग रसः । रसः
 २ तो. लीङ् २ तो. गन्धकः ४ तो. चमं ८ तो.
 हरितालं १ तो. मनःशिला ॥० तो. जयन्ती
 (ऊँठी) एरुडः चाङ्गेरी (आनरुव) तण्डुलीयं
 (कैंटांगटे) केशराजः (केकुलु) भङ्गराजः
 (जीनराज) पत्ररसेन प्र. द्विधा भावयेत् ।
 रस.कौ. ।
 तालपणी । स्त्री । मिश्रयायाम् । शुन्का । रा. ।
 ताल्व्यूदम् । स्त्री, पुं । तालुग्रीवरोगे ।
 टाङ्गना कोनी । लघुचं—पत्राकारं तालुमज्जं
 तु शोभं विद्याङ्गादभूदं पिक्तलिङ्गम् । भा. ।
 ताल्वस्थि । स्त्री । तालुदेश्चै चखनि । ति
 च हे । च.श.०५. ।
 तावीषः । पुं । स्वर्णं ।
 तिक्तः (कः) । पुं । पटोललतायां । प्रन्ता
 नतिः । प.सु. । भा. । वक्ष्यहचे । वक्ष्णं गींछ ।
 श.ना । कुटजहचे । कूङ्गी गींछ । श.च. ।
 किराततिक्तके । छिन्नता । श.र. । वा ३-२५. ।
 झरवकशाके । कूरुग्रा शीक । पण्टकनुपि ।
 फेरुंगीपंङ्गा । प.सु. । हे.च. । वायुकाशमयिष्ठ-
 पडुसाम्यतमरसे । टेडो रन । “यो गले चोद-
 युत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्त्यचिन्त्याद-
 यति हृदयं स तिक्तः ।” सु.सु.४२५. । स निम्बादी
 श्रायते । गुणाः—हृमिन्नः कुटजः अतिसेवनात्
 रानयजापं करोति । रा.नि.व.२० । शीतलघुस्रक्षः
 दीपनः पाचनः शोधनः शरीरक-विपन्नय ।
 तद्विपाकोऽपि कटुः । स च विपाको वातकृन्
 कफपिचन्नय । सु.सु.४२५. । “प्रतिहनि निपाते
 यो वमनं स्रदते न च । स तिक्तो मुखवैशद्यशीप-
 म्हादकारकः ॥” चर. । स घातिशुक्तः शिरःशूल-
 मन्दास्रभयमान् जनयति । तया कल्पमूर्च्छावपा-
 धलशुक्रचयकरय भवति । ब्रह्मदीहचे । भा. ।
 निम्बहचे । वै.निघ. । स्त्री । तेजीहायाम् । तेज-
 वन । वै. निघ. चयरी. चि. गीचुरहते । पिच ।
 विडलवणे । लणखदिरि । श.ना. ।
 तिक्तकष्टतम् । स्त्री । कूटं हृतम् । गव्यहृतं
 ४श. । कायायै विफला हरिद्रा दारुहरिद्रा
 वाचा दुरालभा जैत्रपपटी पटोलपत्रं वायमांषा
 कटुकी निम्बलक् एषां प्र. २ प. वारि ६४ श. शि.

१६ श. । कल्पायै—पिपली सुप्तकं रक्तचन्दनं
 चायमांषा (वर्णा लता) इन्द्रयवः भूमिन्वः एषां
 प्र. ४ तो. मतानरे ६ तो. सु.चि.६५. । च.द. ।
 हृतं ४ श. । कल्पायै—सप्तपर्णलक् अतिविषा
 सम्पाकः (गोमन्दिन) कटुकी पाठा सुप्तकम्
 लगीर विफला पटोलपत्रं निम्बलक् जैत्रपपटी
 दुरालभा रक्तचन्दनं पिपली गजपिपली पत्रकाठं
 हरिद्रा दारुहरिद्रा वचा इन्द्रवायेपी (त्राशाङ्-
 शंश) सुरा वा प्रतावरी श्यामालता श्रनका इन्द्र-
 यवः वासा मूलां गुडचो भूमिन्वः (छिन्नता)
 यष्टिमधु वायमांषा एषां मिलित्वा १ श्रावः
 (१ सेर) । नलं ३२ श. आमलकफलरसः ४ श. ।
 च.द. । रस.र. । महातिक्तकामिदम् ।

तिक्तकान्द(न्दि)का । स्त्री । आमहरिद्रायां ।
 माखदे पलाश इति ख्याति गन्धपत्रहचे । रा.नि.व.
 ६ । तिक्तदन्तकापोति क्वचित् निघण्टी पाठः ।

तिक्तकरोहिणी । स्त्री । कटुक्याम् । कटुकी ।
 च.द. पिचल्ल, चि. कलिङ्गादी ।

तिक्तकर्कोटकी । स्त्री । तिक्तकर्कोटिकायां ।
 तिङ्कैरुडो, कैरुद्रोत्र । श.चि. ।

तिक्तका । स्त्री । गुण्यां, कटुगुण्याम् । तिङ्
 शाडि । प.सु. । काकशदायाम् । करञ्जलतायां ।
 चुञ्जशाके । वै.निघ. ।

तिक्तकाण्डः । पुं । भूमिन्वे । छिन्नांठा ।
 तिक्तकाण्डेरुहा । स्त्री । कटुक्याम् ।
 कटुकी ।

तिक्तकोपातकी । स्त्री । तिक्तकोपायाम् ।
 तिङ्पन्ता । भैष. कृष्टचि. ।

तिक्तगन्धा । स्त्री । राजिकायाम् । शिशै । वै.
 निघ. । वराहकान्तायाम् ।

तिक्तगन्धिका । स्त्री । वराहकान्तायाम् ।
 वराहकांठा । श.ना. ।

तिक्तगुञ्जा । स्त्री । करञ्जहचे । हारा. । तन्-
 पथ्यायः,—सुटरसा, रसघा, विडककर्कोटी ।

तिक्ततरुला । स्त्री । पिपल्यां । रा.नि.व.६ ।

तिक्ततरुडी । स्त्री । कटुगुणीन्तायाम् । तिङ्
 कूर्मक, तेनांकुठा । हिं कटुतराश्र. २। नि.
 व. ३ ।

तिक्तातुम्बी । स्त्री । कटुगुम्बाम् । ति९ वाडे ।
प.सु.।

तिक्तादुग्धा । स्त्री । चीरिण्याम् । पञ्जशशााम् ।
कांफुङ्गाशुद्धी । रा.नि.व.५।८ ।

तिक्ताधातुः । पुं । पिचे । रा.नि.व.२१ ।

तिक्तानित्यः । वि । नित्यं तिक्तामचणशीले ।
च.द.।

तिक्तापर्णी (खिंका) । स्त्री । गोरक्षककंठ्याम् ।

तिक्तापत्रः (चौ) । पुं, स्त्री । कर्कोटकहृत् ।
कांफुङ्गांग वता । छ.च. । भैष.उपदे. चि. ।

तिक्तापर्वा । स्त्री । गुडूच्याम् । यष्टिमधुनि ।
दिलमीचिकायां । मे. । न्नाग्रीमेदे । दूर्वायाम् ।
वाटा.।

तिक्तापुप्या । स्त्री । पाठायं । रा.नि.व.६ ।

तिक्ताफलः (ला) । पुं, स्त्री । कतकहृत् ।
निर्मलीना वृक्ष । रा.नि.व.११ । (ला) कतकबीजे ।
वै.निच. । यवतिक्तालतायां । रा. नि. व. ३ ।
वाचांकायां । पङ्कमुजायां । थन्नगुडू । रा.नि.व.७ ।

तिक्ताभद्रः (कः) । पुं । पटीललतायां । श.च. ।

तिक्तामरिचः । पुं । कतकहृत् । रा.नि.व.११ ।

तिक्तयवा । स्त्री । यवतिक्तालतायां । रा.नि.
व.३ । शङ्खिन्याम् । वै.निच. ।

तिक्तारसा । स्त्री । न्नाग्रीनाम-शाकमेदे ।

तिक्तारोहिणिका (सी) । स्त्री । कटुकायां ।
कटुकौ । रा.नि.व.६ । र.मा. । सि.यो.कफज्व.
चि. । च.द.कफज्व.चि. ।

तिक्ताला । स्त्री । शङ्खिन्यां । नवनामिका ।
क.द.१२५. ।

तिक्तावर्गः । पुं । तिक्तासद्व्यगणे । तद्यथा—
नष्टकपर्णी (धुंनकृष्टि) —वेतकरीर (वेतत्र
कांफु) —परिद्राहय (हस्त्रिजां नांशुत्रिजां) —इन्द्र-
यव-वरुण स्नायुककटक- (वैशेठी) समपर्णहृत्तीहय-
(वृहती, रुष्टिकात्री) शङ्खिनी- (शीकिनौ) द्रवली-
(हेमूवदःणी) चिहन्-कतवैधम- (वेांशा) कारवेल-
(उच्छे) वाचांका-करीर (वःशांशुद्र)-सुमन-
(नाटो) शङ्कपुष्पी (डान्शुष्पी)-अपामार्ग-नाय-
नाथा-(गोशविश्रा) शोकरोहिणी (कटुकौ)-

वैजयन्ती-(झडी) सुवर्चला (हृष्टहृष्ट)-पुनर्नवा-
हृथिकाली-(विष्ठाती) ज्योतिपती (शताकटुकौ)
—प्रभृतीनि द्रव्याणि । सु.सू.५६५. ।

तिक्तावल्ली । स्त्री । सूत्र्यायां । गूर्णी । र.मा. ।

तिक्तावार्त्ताकुः । पुं । The egg plant,
the fruit of which is bitter. वात्तां-
मेदे । तेत वेणुन । हिं तीत् भय्या ।
ज.द.१२५. ।

तिक्तावौजा । स्त्री । कटुगुम्बा । रा.नि.व.३ ।

तिक्ताशाकः । पुं । वरुणहृत् । प.सु. । पत्र-
सुन्दरहृत् । मे. । खदिरहृत् । चि.का. ।

तिक्ताशाकतरः । पुं । श्वेतप्रसूनकहृत् ।
शब्दमा. ।

तिक्ताशाकद्रुमः । पुं । वरुणहृत् । वै.निच. ।

तिक्तापट्पलकं (घृतम) । स्त्री । कुष्ठाधि-
कारे । ज्ञापार्थे—निम्बलक् पटीलपत्रं दार्दी
दुरालभा कटुकी विफला पपेटकः चायमाणा प्र.
४ ती जलं ३२ श. शे. ४ श. कल्पाथे—रक्त-
चन्दनं भूमिम्बः पिप्पली तायमाणा (वर्णा वता)
मुसकम् इन्द्रयवः प्र. १ ती. । च.चि.७४. ।

तिक्तासारः । पुं । विट्खदिरहृत् । प.सु. ।
See अरिमेदः । स्त्री । दीर्घरोहिणे । वडु श्लाम-
कपूत्र । रा.नि.व.८ ।

तिक्तास्कन्धः । पुं । पङ्कधास्यापनस्कन्धेषु तिक्ता-
वर्गीयद्रव्यकृतास्यापनविशेषे । च.चि.८५. ।

तिक्ता । स्त्री । जताकसूरिकायाम् । वतांकरु-
त्रिका । सि.यो.यक्षा.चि.चन्दनादिरेले । “हरिद्रे
शारिचे तिक्ता ।” कटुकायां । रा.नि.व.६ । सि.
यो.द्विजाथासलेहे । च.द.सू. चि. । वा.उ.२५. ।
“तिक्ताकाञ्चनगैरिकम् ।” छिङ्गिन्यां । भा. ।
सूत्र्यायाम् । गूर्णी । रा.नि.व.३ । सि.यो.कासचि. ।
कटुरोहिण्यां । पाठायाम् । रा.नि.व.६ । यव-
तिक्तायां । कटुगुम्बा । रा.नि.व.३ ।

तिक्ताख्या । स्त्री । कटुगुण्डीलतायाम् । कटु-
त्राहे । रा.नि.व.३ ।

तिक्ताङ्गा । स्त्री । पातालगरुडीलतायाम् ।
भिमिन्दा । रा.नि.व.३ ।

तिक्ताहयम् । स्त्री । एका कटुका अथवा काक-
तिक्ता च । वा.घ.१५५. ।

तिक्तामृता । स्त्री । गुडूच्यान् । वै.निघ. ।
 तिक्तालावूः । स्त्री । तिक्कतुग्गां । ति२वा३ ।
 क.द.१२५. ।
 तिक्तास्यता । स्त्री । पिचजन्मसुखरोति । वै.
 निघ. ।
 तिक्तिका । स्त्री । कटुतुग्गां । श.र. । काक-
 नाच्यां । रा. नि. व. ४ । तिक्कपटोन्त्यां । ति२
 अन्त्यां । चा.कौ.श्रवमारणे ।
 तिक्तोत्तमा । स्त्री । पटोले । वै.निघ. ।
 तिक्त्सम् । स्त्री । तीली । अ. ।
 तिक्त्सांशः । पुं । मूर्धे । इ. ।
 तिक्कुदः । पुं । इन्दुदोहदे । वै.निघ. ।
 तिक्जिलः । पुं । चन्द्रे । इ. ।
 तिक्पटो । स्त्री । श्लोषाके । विद्यतायां । ग.प. ।
 तित्तउः । पुं । प्रतपोपके । ङादनी ।
 तित्तिभः । पुं । इन्द्रगोपकीटे । इ.च. ।
 तित्तिरिः । पुं । तिक्किरपचिपि । रा.
 तित्तिन्तम् । स्त्री । तिक्कपिचटे । वै.निघ. ।
 तित्तिङ्गीकः (रौका) । पुं, स्त्री । आच-
 दंतदं । तिन्तिद्यां । वै.निघ. ।
 तिक्किरः (रिः) । पुं । पचिचिदिदे । डिडिड्र
 प्रादी । तं तीतुक्कपिच । वसन्तगौर इति च ।
 तत्पथ्यायः,—कपिङ्कलः, खड्गनांसः(वि), खर-
 कोपः(इ.), चिदपदः(न), तिक्किरिः, तैक्किरः,
 याङ्गुपीदरः । गौरङ्गनांसदं तित्तिरो द्विविधः ।
 तयोः लघुः तिक्किरिः, गौरः प्रमलः कपिङ्कल
 इति कथ्यते । मांसगुणः—वर्णं याद्वि द्विद्वाग्रं
 द्विदोषग्रं श्वाकामन्त्ररघ्नम् । भा.सांख्य. । रक्त
 पिचे हितम् । ति.गो.र.पि.चि. । तिक्त्वं सप्त
 वल्लवीयंकरं कपायं सधुरं शीतलं द्विदोषग्रम् ।
 रा.नि. व. १० । “तिक्किरिः लघुवर्णः स्वाचिबीऽन्वी
 गौरतिक्किरिः । तिक्किरिर्दंशदो याद्वि द्विद्वादीप-
 दयापचः । श्वाकामन्त्ररघ्नरघ्नोऽधिको
 गुणैः ॥” अपिच “तिक्किरिः सख्खेदीपत्रो याद्वि
 वर्णं प्रसादनः । द्विद्वाद्यामानिलहरो विनेपाक्षीर-
 तिक्किरिः ॥” सु.र.५६५. । तथैव तित्तिरो ह्यथः
 निघाति वल्लवदंशः । सख्खेदीपहरो वन्वी वलाका-
 सन्ता गुणैः । गौरतिक्किरिर्दंश त्रेही गौरय
 तित्तिरः । वतीवतित्तिरोऽन्वीपि सामान्यगुण-

लघुः । स वातघ्नीऽतिवसहृद्यः किञ्चिदसा-
 यनः ॥” अदि.२१५. । सारस्यदिवि । लैपाल-
 हचे । वै.निघ. ।
 तित्तिरोफलम् । स्त्री । लैपालवीजे । वै.निघ. ।
 हचाम् ।
 तिक्कः । पुं । अग्री । प्राश्ट्काले । सं.गा. ।
 तिक्किप्रणीः । पुं । चन्द्रे । इ. ।
 तिक्किशः । पुं । डिण्डिगे । ङेडुम् । वै.निघ. ।
 तिक्किगजः । पुं । तिक्किगजे । खाद्वन गीह ।
 श.र. ।
 तिक्किनिः । पुं । तिक्किगजे । खाद्वन गीह ।
 “कटुफलं तिक्किगजेवम् ॥” सु.चि.१६५. ।
 तित्तिन्का । स्त्री । यवनालञ्चे । ङगांश गीह ।
 वै.निघ. ।
 तिक्किनिगः । पुं । (Lagerstroemia flos-
 Reginae or Dalbergia oujeincis)
 सनामख्यातञ्चे । खाद्वन गीह, ज्ञानन गीह ।
 प.सु. । हिं तिक्किरिः । सन्धन इति .न.द्वाराष्ट्रे
 कर्णाटे अनूपदेशे च प्रसिद्धः । च.चि.१५. । तत्-
 पथ्यायः,—तिक्किगजः, सन्धनद्रुमः (प्रच्छरः),
 अचक्रः (रः), चिदकक्षा (श), सन्धनः, त्रेनी,
 रघद्रुः, अविमुक्तकः, वङ्गुः, चिदकक्षा (च.),
 चक्री, प्रतादः, प्रकटः, रथः, रथिकः, भयगमः,
 सेवी, कलधरः, सन्धनिः । गुणाः—कपायः उष्णः
 कफरक्षातिमारघ्नः शार्दकः टाडजनकः वातरोमे
 हितय । रा.नि. व. २ । “तिक्किगः त्रे मपिचावनेद-
 कुटप्रसिद्धिजित् । गुजरः दिददाहप्रो रघुपास्तु-
 हनिमगुन् ॥” भा. ।
 तिक्किन्तिङ्गः । पुं । हचाम् । विच. ।
 तिक्किन्तिङ्गि(ङ्गी)कः (कम्) (का) । पुं, स्त्री,
 स्त्री । The tamarind tree or its fruit.
 (Tamarindus Indica.) सनामख्याताख-
 दनञ्चे । त्रेडुल गीह, त्रेडुल । हिं अन्वी,
 इन्वी । सं इन्वी, चिन्ना । कं मुनिचि । तं
 चिष्ट । चत्. कर्ण. । ता. पुलि । वन्. टिन्टुङ् ।
 तत्पथ्यायः,—चिन्ना, अन्नीका (अ), तिक्किङ्गीकः,
 तिक्किङ्गीका, तिक्किङ्गिकं, अन्नीका, अन्नीका,
 अन्नीका, तिक्किङ्गीका (अ. टी.), हचाम्,
 तिक्किङ्गः (वै.), तिक्किङ्गी, तिक्किङ्गिका, अन्नीका,
 चुकुः, चुका, अन्नीका, अन्नीका, मुता,

भुक्तिका, चारिवा, गुग्गुलु, पिच्छला, दश
दूतिका, चरिता (शब्दरः), शाकचुम्बिका, सुचु-
म्बिका, सुतिन्त्रिणी। गुग्गुलाः—आमा (कौंठा)
गुग्गुलुहरा पित्तकफरुहो। पक्का (गौंठा वा
गौंठा) सरा रज्या वल्लिकत् वलिशीधनी।
गुग्गुला (शुक्ला) हृद्या लघुः द्यनभान्तिव्याहरी
च। मद्. व. ६। आन वातघ्नो गुग्गुः पित्तकफा-
रुहन्, पक्का द्योपनी रज्या सरा उपा वातकफघ्नो
च। भा. पू. १४. आसं वातघ्नम् उष्णम् अतिगुण-
च। पक्कं लघु संशोधि रघुषो कफवातघ्निय।
मद्. व. ६। आमतिन्त्रिणी (कौंठा तेंडूल)
अल्पम्। पक्का (गौंठा तेंडूल) मधुराम्ना
वातघ्नो पित्तदाहरणकफमकोपकरी। तिन्त्रिणी
कम् आममथम् लघु पित्तघ्नम्। पक्कं फलं
मधुराम्नां मीदन विटग्गवातघ्नम्। अम्नं वट्टु
कपायं कफाशोषमुष्णं वातीदरद्व्याहरोमथम्ना
तिसारघ्नम्। रा. नि. व. ६। पक्कविद्याफलरसः
मधुराम्नाः रुचिदः शीघ्रपाककरलेपः त्रयदोषघ्नः।
विद्यापत्तं (तेंडूलपीठा) शीघ्रघ्नं रक्तदोषघ्न्या-
हरम्। तस्य गुणलक्षणः (शुक्र तेंडूलखालेन
कार) गुग्गुलुसालाहरः। रा. नि. व. ११।

तिन्त्रिणीकम्। क्ली। उचाम्ने। तेंडूल।
अम। सि. धी. स्वरमेद. वि. चर्यादिनिर्दि। पुं।
अम्लवेतसे। वै. निघ.।

तिन्त्रिणीद्युतम्। क्ली। सुचुम्बान्। कौंठ-
वीरिण्णं खोवां।

तिन्त्रिणी(लो)फलम्। क्ली। उचाम्ने।
तेंडूल। मश आता। रा. नि. व. ६। जैपाल-
वीजे। प. सु.।

तिन्त्रिणी (ला) (लि(ली)का) (लो)।
तिन्त्रिणी। अ. श्रो.। श. र.। दे. निघ.। रघुषो वि.
यमान्वादिचूर्णं।

तिन्त्रिणीरङ्गम्। क्ली। वयलीहे।

तिन्त्रिणीः। पुं। टिन्त्रिणीः। रा. नि. व. ७।

तिन्दुः (कः)। पुं, क्ली (कम्)। (Diospyros
glutinosa or D. Cordifolia or D.
Embryopteris.) मूलासमस्त्रिणी तद्वन्ति
च। गांठ, तेंद, गांठ्ठा केंद्रं। हिं तेंद,
माण्डुकाकेंद, गांठ्। नं टिन्त्रिणी। कं रंजुव।

तें तमिक्। ता. तुम्बिक। वस्. तिन्त्रिणी। तन्-
पथीयः,—सुज्जं कः, कालकम्बः, शितिसारकः
(अ.), सुज्जं कः, केन्दुः, तिन्दुः, तिन्दुल,
तिन्दुकी (शब्दरः), नीलसारः, अतिमुक्तक,
सय्यकः, रामणः, सुज्जं नः, स्पन्दनाद्ययः, काल-
सारः। च. सू. ४ अ.। सु. म. १८ अ. नयोधादिः।
फलगुणाः—स्यादानं तिन्दुकं शोधि वातलं शीतलं
लघु। पक्कं पित्तप्रमेहाद्यघ्नो भयं मधुरं गुणः॥ भा.
आमव.। अक्षीणं लघु संशोधि क्रिथं पिचाधि-
वर्धनं। आसं कपायं संशोधि तिन्दुं वात-
प्रकोपनम्॥ सु. म. ४६ अ.। तिन्दुकामं जपायं
स्यात् संशोधि वातघ्नपरं। पक्कन्तु मधुरं क्रिथं
दुर्जरं ज्ञेयं लघु गुणः॥ रा. नि. व. ११।
(Diospyros melanoxylon.) Ebony
tree. काकतिन्दुके। तिन्दुकमेदे। केंद,
आवन्नुशं। हिं केन्दु, तेंदु। तें तुमि, तुम्बिक।
ता. तुम्बि। उदिलके। तिन्त्रिणी। टेंडुणं।
वै. निघ.। क्ली। कथं, २ वी.। प. म. १४.।

तिन्दुकाकतिफलः } पुं। दीवान्तरखजूरी-
तिन्दुकामफलः। } इवे। पिण्डीथेजूर।
वै. निघ.।

तिन्दुकास्त्रिणी। क्ली। तिन्दुकवीजे। तेंद-
कलेन वीजे।

तिन्दुकिः। क्ली। तिन्दुकघ्ने। श. र.।

तिन्दुकिनी। स्त्री। भायतंकीलवायां। आं-
गोडा। रा. नि. व. २।

तिन्दुकी (इन्)। पुं। तिन्दुकघ्ने। गांठ-
गांठ्। र. मा.। श. र.।

तिन्दुजः (कः)। पुं। लोभ्रवे। प. सु.। च.
द. परिणामश्ले।

तिन्दुलः। पुं। तिन्दुकघ्ने। श. र.।

तिन्दुवीजम्। क्ली। केवकवीजे। केंडु वीजं।
र. वि. कृ. वि.।

तिमिः। पुं। चागरजमहामखी। तिमि गांठ्।
गुग्गुलाः—सासुद्रा गुग्गुलुः विन्ध्या मधुरा नाति-
पित्तलाः। उपा वातहरा हृद्या वर्धसाः ज्ञेय-
वर्धनाः। मलावद्या विधिषेण मांसाशिलासमु-
द्रजाः॥” सु. म. ४६ अ.।

तिमिकीपः। पुं। मधुरं।

तिमिङ्गिलः । पुं । सानरजाति तिमितीऽपि
 मइति मन्थे । अश्विनमिभचक्रः वदुग्यथ । अम. ।
तिमिङ्गिलगिलः । पुं । राघवमन्थे । अथे
 तिमिङ्गिलमचक्रः । प्रायव वीशान । स.च. ।
तिमितः । वि । क्लिप्ते । जिज्ञे । रा.
तिमिरः (रोगः) । पुं, क्ली । लिङ्गनाशा
 परनामवेधे नेत्ररोगविशेषे । द्राक्काशां । हिं
 नजला । तत्र पङ्क्तिं वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्नि-
 पातमेदेन । निदानादि यथा—दोषाश्चतुर्थपटल-
 नाद्रित्य तिमिरमुपादयन्ति । तेन साकल्येन दृष्टि-
 रोधी भवति । गाढे च तमिन् तेनःपदाद्यमपि न
 दृश्यते । “तिमिराश्रयः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः ।
 रूपद्वि सर्वती दृष्टिं लिङ्गनाशमतःपरम् । अस्मि-
 न्नपि तमीभूते नातिदृष्टं महामदे । चन्द्रादिली
 सनचवाचनरीचे च विद्युत् । निम्बोषानि च
 तैजांसि भागिण्युत्थ पश्यति ॥ शिरानुसारिणि
 मले प्रथमं पटलं त्रिते । अश्वक्लमीचने दृपं
 व्यक्तमप्यनिमित्ततः । प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि
 पश्यति । भूतानु यत्रादासन्नं दूरे सूत्रं नैवने ।
 दूरान्तिकस्थं दृपञ्च त्रिपञ्चांशेन मन्यते । दोषे
 सखलसंस्थाने सखलानोव पश्यति । द्विषेकदृष्टि-
 मध्यस्थे बहुधा बहुधास्त्रिते । दृष्टेरभ्यन्तरगते
 द्रव्यद्विषयंयम् । नान्तिकसमध.संस्थे दूरं
 नोपरिस्त्रितं । पात्रं पश्यन्न पात्रंस्थे तिमिराश्रो-
 ऽयमासयः ॥” वातजे यथा—“...वाते तु सङ्घी
 चयति दृक्शिराः । दृष्टखलं विश्वन्तो गभीरा
 दृगधी कृता ॥” पित्तजे यथा—“पित्तजे तिमिरे
 विद्युत्खद्योतीयोतदीपितम् । शिखितित्तिरपिक्काभं
 प्रायो नीलञ्च पश्यति ॥” कफजे यथा—“कफेन
 तिमिरे प्रायः खिन्धं यं तञ्च पश्यति । शङ्खे-
 कान्दकशुभेः क्लमुदैरिव चाचितम् । रक्तेन तिमिरे
 रक्तं तमीभवत्त पश्यति । संसर्गसन्निपातेषु विद्यात्
 सतीर्णलक्षपम् ॥” वा.उ.१.२४. । अश्वथ नेत्र-
 रोगविशेषं । सांथा । लक्षणं—“कदाचिद्दीचते
 दृपं कदाचिच्च न वीच्यते । तिमिरं त विज्ञानो
 यान् निङ्गमानेन बुजिमान् ॥” ल.द. १०. अ. ।
 लौकिके । दासं । विका. । नखजहचमेदे ।
 नखरन्ननहवे । (रुमी) गां । द्रव्याभि. ।
तिमिरा । क्ली । हरिद्रायाम् । भेष.वातरक्तनि.
 विषतिन्दुकहेले ।
तिमिराः । पुं । मन्थमेदे । वै.निघ. ।

तिमिरी (इन्) । पुं । इन्द्रोपकीटे । वै.निघ. ।
तिमिषः । पुं । कुमाखलतायाम् । कुम्भं
 गां । विका. । साम्यकर्कटिकायाम् । विका. ।
 तरन्नु नखतायाम् । नाटासि । हारा. ।
तिमौ । स्त्री । तिमिमन्थे । विष्पकोपः ।
तिमोरकः । पुं । नखरञ्जकहचे । मेरुदि
 गां । प.सु. ।
तिरथो । स्त्री । पयपचिन्धियाम् । गोपि ।
तिरस्कारिणी । स्त्री । व्यवधायकवस्त्रे । अ. ।
 कानां ।
तिरिजिह्विकाः । पुं । पारिजातहचे । वै.निघ. ।
 पांत्ते ।
तिरिः । पुं । इन्द्रदण्डे । वै.निघ. ।
तिरिः । पुं । इन्द्रयन्त्रे । श. सा. ।
तिरिणोकाण्डः । पुं । पारिजातहचे । पांत्ते.
 नान्नात्र । वै.निघ. ।
तिरिसः (रियः) । पुं । शालिधान्यमेदे ।
 गुणाः—सधुरः क्षिण्यः शीतलः दाह-पित्तघ्नः रुच्यः
 विदोषघ्नः पच्यथ । रा.नि.व.१६ ।
तिरोटः । पुं, क्ली । लोभ्रहचे । प.सु. । रा.नि.
 व.६ । भेष.नेत्ररोग.वि. । किरौटे । उ. ।
तिरोटकः । पुं । पट्टिकावीर्णे । सि.श्री.रकार्णः-
 वि. । भा.स.४भ. ।
तिरोपशालिः । पुं । सासवयपके शालिधान्य-
 मेदे । वै.निघ. ।
तिर्यक् । पुं । चञ्चलघातो । पांत्ता । पचि-
 जाता । वै.निघ. ।
तिर्यक्पातनम् । क्ली । पारदस्य पातन-
 क्रियाविशेषं । तसाधनविधिः—“घटे रसं विनिः-
 चिष्य सजलं घटमन्यकम् । तिर्यग्मुखं इयोः कृत्वा
 तन्मुखं रोधयेत् सुधीः । रसाधो ज्वालयेदग्निं
 यावन् सतोन्नयं विशेत् । तिर्यक्पातनमित्युक्तं
 धिर्दं नांमासुनादिभिः ॥” र.सा.सं. ।
तिर्यक्फला । स्त्री । ननुकावतायाम् । अ. ।
 गोडां । रा.नि.व.३ ।
तिर्यक्सोताः (स्) । पुं । पयपच्चादी ।
तिर्यक्क्षिप्तम् । क्ली । अस्त्रिमहविशेषे ।
 See मयम् ।

तिर्य्यगातः । वि । चन्धिलानं त्यक्त्वा यत्रां गते ।
भा.न.३भ.नप्र.चि. ।
तिर्य्यगा । स्त्री । पूतनीशाके । श्रुदिना । प.सु. ।
तिर्य्यगामी (इन्) । पुं । कर्कटे । वै.निघ. ।
तिर्य्यग्यन्तम् । स्त्री । पारदस्य तिर्य्यक्पात-
नार्थं यन्त्रविशेषे । "यद्यपाते लघोभास्ते त्रिभाग-
जलपूरिते । तोयमन्यदैभाण्डस्य तद्भाण्डलोहे-
विसृतं । विषेष्टं व्यासयेदङ्गं तस्योपरि च
गोमयेः । तिर्य्यकृतञ्च तथान्नं तिर्य्यग्यन्तमुदी-
रितम् ॥" रस.चि. ।
तिर्य्यग्यवीदरम् । स्त्री । यवधान्ये । वै.निघ. ।
तिर्य्यग्यानः । पुं । कर्कटे । चिका. ।
तिर्य्यग्योनिः । पुं । पशुपत्त्यादी । सुसु. ।
तिर्य्यङ् (ञ्च) । वि । विहङ्गादी । मे. ।
पशौ । इ. ।
तिर्य्यञ्चौ । स्त्री । पशुपत्त्यादी । सुश्वधी. ।
तिलः (कः) । पुं, स्त्री, । (Sesamum In-
dicum.) सनामस्यातद्युपे । तिन शीछ ।
प.सु. । हिं मिठातिल । नं तिल । नं एषु । ते
शुशुशु, मधिनूने शुशुशु । वा. वाक्त्रेय । फा.
कुञ्जद । दा. वारिक तिल । तत्पर्यायः,—
हीमधानं, पवित्रः, पितृतर्पणः, पापघ्नः, पूतधान्यं
(रा.), त्रेहफलः, त्रेहफलपूरफलः । श्वेतकृष्ण-
रक्तवन्धमेदेन चतुर्धा । सा. गुणाः—विग्धः वर्षं
बलाग्निहृदिकरः सन्ध्रः वातघ्नः-गुरुः उष्णः
पित्तकरः सूत्रलाघवकारः व्रणे हितः पथ्यः ।
संघासौ मधुरः कषायः तिलः कटुविपाकः पथ्य
वमथ । इति कृष्णतिलगुणाः । सितः अल्पगुणदः ।
रा. नि. व. १६ । "कृष्णः श्रेष्ठस्तमलेषु गृह्णती
मध्यमः सितः । अन्ये हीनतराः शोकाक्षज्वरैः
रक्तादयस्तिलाः ॥" भा.पू.१भ.धान्यव. । "तिलो
विपाके मधुरो बलिष्ठः क्षिप्रो व्रणालेपनपथ्य
रक्तः । बल्योऽग्निनिषाजनगो वरेण्यो स्वस्व
दोषाहरणो गुरुयः । तिलेषु सर्वेष्वसितः प्रधानो
मध्यः सितो हीनतरास्तथान्ये ॥" अग्नि.१५अ. ।
तच्छाकगुणाः—"धातुलं कटु तिलान्धमधोमार्ग-
प्रवर्धकम् ।" च. इ. २७ अ. । (कः) श्रीप्रह्वे ।
लोभां शीछ । रा.नि.व.६ । मरुवकाश्च । नरप्र
शूत्यत्र शीछ । तत्पर्यायः,—विद्रवकः, सुख-
मण्डनकः, पुष्टः, पुष्टकः, स्त्रियुष्ठी, द्विन्नरः,

दग्धरुहः, सतजीवः, तद्वशीकटाचकामः, वासन्-
सुन्दरः, दुग्धरुहः, भालविभूषणसंज्ञः, पुत्रागः,
रैचकः (रा.) । गुणाः—मधुरः शीतः वातपित्त-
कफघ्नः बलपुष्टिकरः हृद्यः लघुः मेदोहृदिकरच ।
रा.नि.व.१० । कटुपाकः उष्णः रसायनः कफ-
कुष्ठकृमिघ्नः वक्षिदन्तमुखरोगघ्नय । भा. । केतकी-
ह्वले । गुडूच्याम् । सुपथ्याम् । उच्छे । रा.नि.
व. २३ । नूनाशये । अश्वविशेषे । मे. । तिड-
कालकरीमे । अम. । (कम्) स्त्री । चौवर्चल-
खवणे । रा.नि.व.६ । कान्तलोहे । गुडू । कृष्ण-
तिले । वै. निघ. । मत्सिके । स्त्रीणि । रा.नि.व.
१८ । कृष्णचौवर्चलखवणे । काचलखणे । चित्तके ।
त्रिका. ।
तिलकटः । पुं । तिलपुपरैषौ । तिलचूर्णे
वै.निघ. ।
तिलकाणः । पुं । मार्जिततिले । शोकां तिन ।
च. इ. ४अ. ।
तिलकालक । स्त्री । तिलवल्कले । तिलेन्न
ह्राग । गुणाः—कषायदा उष्ण पुंस्तत्री दन्तदोष-
हरो कृमिशोफत्रणघ्नी रक्तदोषघ्नी । रा.नि.व.१० ।
तिलकान्दः । पुं । विषर्षीकान्दे । रा.नि.व.७ ।
तिलदास्ताः (ज) । पुं, स्त्री । पीडिततिल-
पिण्याके । तिलेन्न थोत्र । रा.नि.व.१६ ।
तिलका । स्त्री । कस्तुरीघ्नमेदे । रा. ।
तिलकालकः । पुं । चुश्रीरोगमेदे । तिन ।
तत्पर्यायः,—तिलकः (अ.), कालकः, पिप्पुः,
जडूलः (हे.) । लक्षणं—"कृष्णानि तिलमावाणि
नौरुजानि समानि च । वातपित्तकफोद्रे कानान्
विद्यात्तिलकालकान् ॥" मा. नि. । शूकरोद्यमेदे ।
"कृष्णानि चिवाण्यथवा शूकानि सविषाणि च ।
पातितानि पथन्यागु कटुं निरनशेषतः ॥ कालानि
भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः । सन्निपात-
समुत्थानं तं विद्यात्तिलकालकम् ॥" सु.नि.१४अ. ।
तिलकाश्रयः । पुं । ललाटे । ललाटे ।
शब्दार्थकल्पतसः ।
तिलकिष्टम् । स्त्री । तिलकालके । तिलेन्न
श्वेथ । गुणाः—लेखनं रुचं विदग्धि हृदिदोष-
करच । भा.पू.१भ. ।
तिलकौ (इन्) । वि । तिलकालकयुक्ते ।
तिलकुष्टम् । स्त्री । तिलकिष्टे । भा. ।

तिलछक्तिः । पुं । तिलकिट्टे । भा ।
 तिलचित्रपत्रकः । पुं । तैलकान्दनामककान्द-
 याके । रा.नि.व.० ।
 तिलचूर्णम् । स्त्री । तिलकल्के । तिनकूटो ।
 तत्पर्यायः—तिलकल्के, पल्लवं, पिटकम् ।
 गुणाः—मधुरं रुच्यं रसपित्तबलपुष्टिकरञ्च । रा-
 नि.व.१६ ।
 तिलच्छकः । पुं । इहाहमे । वै.निघ. ।
 तिलजम् । स्त्री । तिले । वै.निघ. ।
 तिलजटा । स्त्री । तिलमञ्जरीम् । दुग्धेनैतत्
 ज्ञायः श्रावुविषहरः । वा.उ.३.५५ ।
 तिलजा । स्त्री । तिलवासिनीशाली । टैश्मलिक-
 धान्याविशेषः । रा.नि.व.१६ ।
 तिलतण्डुलकम् । स्त्री । शालिद्रमे । श.मा. ।
 तिलतण्डुले । सतिलतण्डुले ।
 तिलतैलम् । स्त्री । तिलमयतले । तिलेन
 तेन । गुणाः—तीक्ष्णं तृणोपहृत् चक्षुष्यं सूक्ष्मं
 कफहृत् वृद्धिदकं हृमिन्नं नीत.शोधकं हृत्स्य
 धातुपुष्टिकरञ्च । वा.तैलव. । वृश्चं सधुरं तिलं
 कपायम् उग्रं तीक्ष्णं दल्यं कफवातज्वरुत्त्रण
 कण्डूतिहृत् कान्तिर.रञ्च । रा. नि. व. १५ ।
 “कपायानुरसं स्नाद्यु सूत्रं च व्यवायि च । पित्त-
 कृशातममन श्लेष्मरीयादिवह्नौ । अल्पं सविकरं
 नञ्चं कण्डूकुष्ठविकारमुत् । हृष्यं यमापहं ज्ञेयं
 तिलतैलं विदुर्गुणः । छिन्ने भिन्ने च्युते छष्टे भस्त्रेऽपि
 दाहकेऽपि च । वाताभिरुन्दिष्टुटने चाभ्यङ्गे तिल-
 तैलकम् । विदं व्याजगुनः सर्पं मेकेऽभ्यङ्गावनाहने ।
 पाने वथौ वसासे च तिलतैलं विधीयते । तिल-
 तैलं विदं यान् दुग्धोऽभ्यङ्गारसं ॥” अत्रि-
 १४५ ।
 तिलनामा । स्त्री । तिलवासिनीशाली । रा.
 नि.व.१६ ।
 तिलनालभूतिः । स्त्री । तिलनालचार ।
 तिलेन अत्र । गुणाः—अमरीरः । च.द.
 अम.चि. ।
 तिलनी । स्त्री । तिलवासिनीशाली । रा.नि.
 व.१६ ।
 तिलपर्णः । पुं. स्त्री । त्रीवेष्ट । देवपार्श्व-
 निर्वाण । रा.नि.व.१२ ।

तिलपर्ण(क)म् । स्त्री । रक्तचन्दने । भा. ।
 त्रीखण्डचन्दने । श्वेत्तन्दने । रा.नि.व.१२ ।
 तिलपर्णिका । स्त्री । त्रीखण्डचन्दने, त्रीवे-
 ष्टके । अत्रगोत्रायाम् । श्रामि । रा.नि.व.२३ ।
 रक्तचन्दनश्चै । हृ.च. ।
 तिलपर्णी । स्त्री । रक्तचन्दने । प.सु. । वै.निघ.
 २३.ज्व.भैरवीगय्याम् । तिलवासिनीशाली । रा-
 नि.व.१६ । “तिलीनी” नामकशकभेदे । र.सा.
 सं.रसमारणे । गुणाः—लडुः कफशोथहरी च ।
 सु.सू.५६५. । चन्दने । वै.निघ. ।
 तिलपिच्छटम् । स्त्री । तिलपिच्छके । तिन-
 कूटो । कश्चित् ।
 तिलपिच्छः । पुं । त्रैतिलकश्चै । शार्दा
 तिन । निम्बतिलकश्चै । अम. । वन्तिले ।
 काटिलिन । वै.निघ. । [प.सु. ।
 तिलपिच्छी । स्त्री । तिलकल्के । तिन श्वेत् ।
 तिलपिच्छम् । स्त्री । पल्लवं, कृष्टितिल-
 क्तपिच्छके । तिनकूटो, तिलेन गन्धेन । गुणाः
 —“पल्लवं समाख्यातं सैष्यं तिलपिच्छकम् ।
 पल्लवं नगल्लङ्घ्यं वातघ्नं कफपिच्छकम् । हृत्स्यं
 गुरु हृत्स्यं विश्वं नृत्तनिवर्त्तकम् ।” भा. ।
 तिलपुष्पकः । पुं । विभीतकश्चै । वै.निघ. ।
 व्याघ्रनखश्चै ।
 तिलपिजः । पुं । तिलपिञ्जे । श्वेत् तिन,
 मिश्रण तिन । वै.निघ. ।
 तिलभाविनी । स्त्री । नातोप्यश्चै । रा-
 नि.व.१० । [वै.निघ. ।
 तिलभेदः । पुं । खाडमश्चै । पोतु ग्राञ्च ।
 तिलमयूरः । पुं । पचिभेदं । तिलेन नयूर ।
 तत्पर्यायः—गुरुष्टकः । विका. ।
 तिलभल्लम् । स्त्री । तिलकिट्टे । के. ।
 तिलभोदकः । पुं । तिललडुके । वै.निघ. ।
 तिलरसः । पुं । तिलतैले । वै.निघ. ।
 तिलवासिनी (सौ) । स्त्री । पुं । स्नानाख्यात-
 शालिघान्यविशेषे । टैश्मलिक धान्याविशेषः ।
 गुणाः—पित्तकफघ्नी मित्रा कामयासहरा शीत-
 पाककारी लडुः हृत्सा गुरुवर्द्धनी महागुणा
 पाण्डुश्लामवातिय मशका च । रा.नि.व.१६ ।

तिलशास्त्रिः । पुं, स्त्री । तिलशास्त्रिणी ।
रा. नि. व. १६ ।
तिलशास्त्राणा । स्त्री । कृपरायाम् । थिङ्ङी ।
प. मु. ।
तिलसन्धवम् । स्त्री । तैल । वै. निघ. ।
तिलसन्धेहः । पुं । तिलसन्धे । (शब्दकल्पतरुः) ।
तिलाङ्गितदलः । पुं । तैलकन्दे । रा. नि.
व. ७ । See तैलकन्दः ।
तिलापत्त्या । स्त्री । कृष्णजीरके । श. च. ।
तिलिक्तः । पुं । गोनाभसर्पे । अम. ।
तिलौदनम् । स्त्री । तिलाङ्गे । हारा. ।
तिल्यम् । स्त्री । तिलके । रा. नि. व. २ ।
तिल्लः (ल्लः) (काः) । पुं । मन्वकाह्वये ।
नक्षत्रांशुलक्ष्मींशु । रा. मा. । रोधह्वये । अम. ।
शेवरीभे । रक्तरोधे । अ. टी. समृद्धि. स्त्रा. । रोधा-
कारे हृदयने रक्तवैरेचनिकह्वये । सु. सु. ३८. अ. ।
श्यामादिः उ. । वा. न. १५. अ. । श्वत्थरोधे । सु. सु.
३८. अ. । अघःसंशमने । इन्द्रदीह्वये । वै. निघ.
विषयज्ज. कोलादिह्वये ।
तिल्वकातरुः । पुं । लोधह्वये । वै. निघ. ।
तिल्वनी । स्त्री । कर्णकोटायाम् । काण्हिङ् ।
वै. निघ. ।
तिल्यः (काः) । पुं । पीपनासे । श. र. । आम-
लकह्वये । असमह्वये । वै. निघ. ।
तिल्यद्रुः । पुं । सव्यायाम् । भट्टि. ।
तिल्यपुष्पा (फला) । स्त्री । आमलकीह्वये ।
श. च. । अम. ।
तिल्या । स्त्री । आमलकीह्वये । श. र. ।
तिल्या । स्त्री । शङ्खुपीलतायाम् । वै. निघ. ।
तिल्यान् । पुं । तथु. ली. । त्रि. । सीमिणि ।
उषा. । धनुषि । सं. सा. ।
तीरः । पुं, स्त्री । वल्ले । मे. ।
तीरगः । पुं । करञ्जिकायाम् । वै. निघ. ।
तीरभुक्तिः । पुं । त्रिङ्गुदितिल्याते देगभेदे । वि. ।
तीरुपदौ । स्त्री । सुपलीकन्दे । तानभुधी ।
श. च. ।
तीर्थम् । स्त्री । स्त्रीरजसि । मे. । योनी । ऐ.

च. । अग्नौ । निदाने । उषा. । स्त्री । कदलीह्वये ।
रा. नि. व. ११ ।
तीर्थवाकाः । पुं । केशे । ऐ. च. ।
तीर्थसेवी (इन्) । पुं । वक्त्रचिणि । रा. नि.
व. १६ ।
तीवरः । पुं । समुद्रे । अ. ।
तीव्रम् । स्त्री । लीहे । तीष्णलीहे । रा. नि. व.
१३ । वल्ले । उषा. । त्रि. । तीष्णे । कटुनि ।
विका. ।
तीव्रकन्दः (खटुः) । पुं । शूरणे । उषा. । कटु-
शूरणे । वृत्तां उषा. । रा. नि. व. ७ ।
तीव्रगन्धा (स्विका) । स्त्री । यमान्याम् । रा.
नि. व. ६ ।
तीव्रज्वाला । स्त्री । धातकीह्वये । रा. नि. व. ६ ।
तीव्रवेदना । स्त्री । अतिवेदनायाम् ।
तीव्रशक्तिः । स्त्री । कटुवीरायाम् । लक्ष्-
मिष्ठि । अ. ।
तीव्रसन्तापः । पुं । श्वेनपक्षिणि । दाक्ष
प्राथी । वै. निघ. ।
तीव्रा । स्त्री । महाज्योतिषातीलतायाम् । वङ्
लडाकृष्टी । तरटीह्वये । तुलसीह्वये । रा. नि.
व. ६. अ. १० । धातकीह्वये । पाण्डुशिशपायाम् ।
वै. निघ. । गण्डदूर्वायाम् । राजिकायाम् । शिरे ।
कटुव्याम् । मे. ।
तीर्थाः । पुं । कृष्णसर्पे । विदे । अम. । तिक्त-
तायाम् । यवचारि । पाणनामूलके । रचनधूम-
पानविशेषे । तत्र धूमनाडी २४ अक्षुल्यः, धूप-
द्रव्याणि च तीर्थाणि भाष्यानि । श्वेतकीह्वये ।
शेवरीभे । छिन्न्यां । शेवमन्वकी । कृष्णशिश-
पायां । पुंरोगे । वै. निघ. । सितदर्भे । कुन्दुरी ।
कुन्डुशिशु । रा. नि. व. १२ । स्त्री । रत्निका-
लक्षणे । तीष्णवस्तुनि । ह्रीरकादी । खर्परधाती ।
वै. निघ. । लवणे । लीहे । प. सु. । तीष्णलीहे ।
रा. मा. । लवणे । मुक्के । मे. । मरिचे । वै. निघ.
२५. अतिसा. वि. देवदार्यादिः । चविकायां । रा.
नि. व. ६ । मूलके । अम. । त्रि. । तीव्रगुणभूयिष्ठे ।
तदाश्रयद्रव्यं पित्तकारं वातकाफघ्नं लिखनञ्च । सु. ।
तीर्थाकाः । पुं । सिद्धार्थे । धैर्य मन्त्रिणा । रा.
नि. व. १६ ।

तीक्ष्णकाण्डः (कः) । पुं । यास्यपे । व्युत्पन्नः । रा.नि.व.४ । इन्द्रदीहचे । करीरहचे । ववरकहचे । रा.नि.व.८ । धूमुरहचे । जटा । कुहीहचे । वै.निघ. । क्ली । धूमुरफल ।

तीक्ष्णकाण्डका । स्त्री । कन्यारोहचे । रा.नि. व.८ । कणवकीहचे । कथिभनमा । वै.निघ. ।

तीक्ष्णकन्दः । पुं । पलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

तीक्ष्णकल्कः । पुं । रेचनाख्यधूमपानकल्कं । स च धू पण्यदिः । भा. । कुम्भुन् रुहचे । तामूलफल, नेशानि धने' । रा.नि.व.६ ।

तीक्ष्णकीलः (कः) । पुं । यककर्करे । शुक्लमदनहचे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णगन्धः (का) । पुं । पलाण्डौ । मैरवीवचायां । शोभाजनहचे । गन्धतुलयां । प.सु. । चवकहचे । टेंटेडा । रा. नि. व. ८ । कण्यशिशौ । एलायां । कण्यार्जके । फणिन्नकहचे । वै.निघ. । कुन्दुखोटौ । शब्दाण्यः । महाराजप्रसातेले ।

तीक्ष्णगन्धा । स्त्री । कुञ्जोलायां । र.मा. । श्वेतवचायां । कन्यारिहचे । रक्तसर्पणे । त्रार्हे । रा.नि. व.६ । वचायां । मे. । भा.स.४भ. तुट्टरी । चि. । जीवन्त्याम् । श.च. । श्वेतमीरके । वै.निघ. ।

तीक्ष्णगन्धीया । स्त्री । शुक्लवचायां । वै.निघ. ।

तीक्ष्णगुणकर्म । क्ली । तीक्ष्णद्व्यगुणक्रियायाम् । तन् दाहपाककरं सावर्णं दृष्ट च । सु. ।

तीक्ष्णतण्डुला । स्त्री । विष्ण्व्याम् । प.सु. । रा.नि.व.६ । भा.पू.१भ. ।

तीक्ष्णतण्डुः । पुं । पीलुहचे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णतैलम् । क्ली । मथे । सर्जरसे । कुहीचरे । श.र. । ज्योतिषतोतैले । नार्त्तकृष्कौत्र । टेलन । र.स.२. ।

तीक्ष्णत्वक् । पुं । तुम्बुरौ । नेशानि धने' । वै.निघ. ।

तीक्ष्णदंष्ट्रः (कः) । पुं । व्याघ्रे, चित्रकव्याघ्रे । रा.नि.व.१६ ।

तीक्ष्णदग्धा । स्त्री । कीडये ख्याति यावनालहचे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णद्रुः । पुं । पीलुहचे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णपत्रः । पुं । कुमरिचे । वक्षान्त्रिष्ठ । प.सु. । तुम्बुरुहचे । रा.नि.व.११ । रत्नीर्षी । इन्द्रदीहचे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णपर्णम् । क्ली । कर्मारद्रहचे । के. ।

तीक्ष्णपुष्पम् (प्या) । क्ली, स्त्री । लवङ्गे । रा. नि.व.१२ । (प्या) श्वेतकेतकीहचे । रा.नि.व.१० ।

तीक्ष्णप्रियः । पुं । यवे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णफलः । पुं । तुम्बुरुहचे । रा.नि.व.११ । क्ली । तैजःफले । वै.निघ. ।

तीक्ष्णफला । स्त्री । राजसर्पणे । त्रार्हे त्रिषिवा । रा.नि.व.१६ ।

तीक्ष्णमञ्जरो । स्त्री । नामवलीलतायाम् । शोभनेत्र गांछ । वै.निघ. ।

तीक्ष्णमूलः । पुं । कुलङ्गहचे । रा.नि.व.६ । मिशुहचे । गङ्गिने गांछ । रा.नि.व.७ ।

तीक्ष्णरसः । पुं । यवचारे । र.मा. ।

तीक्ष्णलीहम् । क्ली । रक्तलीहे । इत्यात, विदरोति भाषा । गुणाः—रुचम् लण्' तिकं वातपित्तकफप्रमेहपाण्डुशूलत्रं सुष्ठाधिकगुणश्च । रा.नि.व.१३ ।

तीक्ष्णवल्कः । पुं । तुम्बुरुहचे । रा.नि.व.११ ।

तीक्ष्णवृक्षः । पुं । पीलुहचे । वा.टी.हेमा, अरण्य । सू.१५.प.श्यामादिः ।

तीक्ष्णशूकः । पुं । यवे । प.सु. । रा.नि.व.१६ ।

तीक्ष्णसारः । पुं । मधूकहचे । गडेल गांछ । कण्यशिशपायाम् । घण्टापाटलायाम् । घण्टी-पांजन । लोहे । वै.निघ. । स्त्री । कण्यशिशपायां । कान् भिक्षु वा अशुक्र । रा.नि.व.८ ।

तीक्ष्णा । स्त्री । श्वेतपण्यां । वचायाम् । संपकडालिकालतायाम् । प.सु. । चविकायाम् । रा. नि. व. ६ । मृदाज्योतिषतोतैलायाम् । नार्त्तकृष्की । कपिकच्छी । आर्त्तकृष्णी । रा. नि. व. ३ । छिक्किण्याम् । टेंटेडा । वै.निघ. ।

तीक्ष्णाग्निः । पुं । जाठराग्न्यन्वतमे अग्नी । प्राचक्र अग्निदिशेष । "नादातिमावाप्यभिता तीक्ष्णाग्नेः पचते सुखं । अतएव हि कैनापि सतसीत्याग्निरचमः ॥" भा. । See अग्निः ।

तीक्ष्णावसम । क्ली । तीक्ष्णलोहे । तिर्था वां

इशां२। रा.नि.व.१२। तत्पूर्यायः,—खीहं, श्रमायसं, शक्तं, पिण्डा, पिण्डायसं, श्रष्टं, आयसं, निश्चितं, तीव्रं, खड्गं, सुष्ठिसं, अघः, चिन्तायसं, चीनजं। गुणाः—रुचीयतिक्ततीक्ष्णत्वं वातपित्त-काफप्रमेहपाण्डुग्लनाशित्वं सुष्ठुखीहृद्गुणाधिक-त्वञ्च। रा.।

तुक्का(गा)चीरी। स्त्री। वंशलोचनायाम्। ह.च.। रा.नि.व.६। च.द.यच्वा.चि.सितीपलादि-चूर्णे।

तुगा (ख्या)। स्त्री। वंशलोचनायाम्। २९श-घोष्ठन। रा.नि.व.६। च.द.सि.यो.स्व.भे.चि.। वा.सू.१५अ.।

तुङ्गः। पुं। पुन्नागवृक्षे। शृङ्गांशु शीघ्र। र.मा.। च.सू.५अ.। हृद्ददारकवृक्षे। सु.कल्प.८अ.। नारि-केलवृक्षे। भा.। गण्डके। शंभूरी। रा.नि.व.१६। पत्रकेसरि। वै.निघ.। वि। उथे। प्रधाने। उथे।

तुङ्गकः। पुं। पुन्नागवृक्षे। श.र.। हृद्ददारक-वृक्षे। पत्रकेसरि। वै.निघ.। [केसरि।

तुङ्गकेशरः। पुं। पुन्नागवृक्षे। प.सु.। नाम-

तुङ्गभद्रा। स्त्री। दक्षिणदेशप्रसिद्धनद्यां। तज्जलं क्षिप्रं निर्मलं स्याद् गुरु कण्डूपित्तजनकं चामेयं पथ्यकरञ्च। रा.नि.व.१४।

तुङ्गलवः। पुं। नारिकेलवृक्षे। वै.निघ.।

तुङ्गस्त्वाम्बफलः। पुं। नारिकेलवृक्षे। भा.। आम्रवर्गे।

तुङ्गा। स्त्री। वंशलोचनायाम्। रा.नि.व.६। वै.निघ.प.सा.चि.हृद्ददारकादिचूर्णे। शसीवृक्षे। रा. नि.व.८। अल्पशनीवृक्षे। च.वि.८अ.।

तुङ्गारिः। अत्रतदारवीरवृक्षे। र.।

तुङ्गाचीरी। स्त्री। वंशलोचनायाम्। वै.निघ.।

तुङ्गिनो। स्त्री। महाशतावथ्यां। रा.नि.व.४।

तुङ्गौ। स्त्री। कर्णस्कोटायां। कांगहिङ्गा। वै. निघ.। वनतुलसां। हरिद्रायाम्। मे.। वर्जरी-वृक्षे। शब्दर.।

तुङ्गौनसः। पुं। प्राणनाशककीटविशेषे। सु. कल्प.८अ.।

तुङ्गौपतिः। पुं। चन्द्रे। वि.।

तुङ्गौशः। पुं। सूर्ये। शब्दर.।

तुच्छम्। स्त्री। पुलाकजे, तुपे। जूषि। उषा।

तुच्छद्गुः। पुं। एरण्डवृक्षे। श.च.।

तुच्छधान्यकम्। स्त्री। नीवारधान्ये। उडि-धाने। पुलाके। आंगुठां। र.मा.।

तुच्छा। स्त्री। गौक्षीवृक्षे। तुल्यके। भा.।

तुट्टमः। पुं। मूषके। विकार.।

तुडो। स्त्री। आदक्यां। अत्रशर। र.मा.।

तुणः (पिः) कः। पुं। नन्दिहृक्षे। तूण-गांश्च। अटी.खा.।

तुण्डम्। स्त्री। मुषि। रा.नि.व.१८।

तुण्डकी। स्त्री। कारझवक्रां। वै.निघ.।

तुण्ड(खि)केरिः (रिका) (री)। स्त्री,

पुं। कार्पास्याम्। कांगीम शीघ्र। विम्बिकायां।

तेनांकूटां। अ.टी.खा.। रा.नि.व.४। वन-

कार्पासीफलं। (कः, का) तन्नामकताडुरीगवशेषे,

शिशीगंलरीगमेदे। लक्षणम्—“शोषः खूबसी-

ददारुप्रपाको शिशासन्नां कौन्तिता तुखि-

केरी।” भा.। सु.। “हनुसम्याश्रितः कण्ठे

कार्पासीफलसन्निभः। पिच्छिलो मन्दरुक् शीफः

कठिनस्तुखिकेरिकः॥” वा.उ.२१अ.। वायव्य-

कीटविशेषे। तद्वदं वातजन्यरोगा भयन्ति। सु-

कल्प.८अ.।

तुण्डाहतदष्टकम्। स्त्री। अदंष्ट्राहतदंष्ट्रे।

छांद्वांन। “यत्र सालापरिक्लेदमात्तं गात्रे

प्रदृश्यते। न तु दंष्ट्राकृतो दंष्ट्रः तनुण्डाहतमादि-

शेन् ॥” वा.उ.३६अ.।

तुण्डिः (खडी)। पुं, स्त्री। मुषि। पचिचक्षी।

प्राचीन ठौंठि। उषा,। स्त्री। शिशिनीभिगण्ड-

रीमे। गौंङ्। लक्षणं यथा—“वातनाष्पापिता

नाभिः सरुवा तुण्डिच्यते।” भा.। सु.शा.१०

अ.। नाश्री। श.र.। अरण्यविम्बिकायाम्। रा.

नि.व.२३। देवधान्ये। वै.निघ.। (खडी) काकादनी

वृक्षे। र.।

तुण्डिका। स्त्री। पीलुपण्याम्। रा.नि.व.२३।

विम्बिकायाम्। तेनांकूटां। नामौ। श.र.।

कार्पास्याम्। काकशहायाम्। कुन्दरुलतायाम्।

कून्डूशकी। वै.निघ.।

तुण्डिकेरि(री)फला। स्त्री। कुन्दरुलतायाम्,

मधुरविम्ब्याम्। कून्डूशकी। वै.निघ.।

तुखिडकेरुफला । स्त्री । तन्नामगलरोगविशेषे ।
वै.निघ. ।

तुखिडकेशी । स्त्री । निम्बिकायां । अ.टी. ।

तुखिडभः (सः) । ति । पुष्टे । हृद्भ्रामियुक्ते ।
अम. ।

तुल्य(क)म् । स्त्री । Sulphate of copper.
तामस्योपधातो स्तनामख्यातपण्डुर्ये । ऊँ छिया ।
र.भा. । तुल्यं द्विविधं मयूरं खर्परीतुल्यञ्च । तत्-
पथ्यायः—नोलाजनं, हरिताम्य, तुल्यकं, मयूर-
शीतकं, तास्रगर्भं, अश्वतीह्वयं, मयूरतुल्यं, शिखि-
कण्ठं, नीलं (रा.), तुल्याजनं, शिखिशीतं, विवृ-
ल्लकं, मयूरकं (अ.), भूतकं, मृगतुल्यं, घृतामदं
(अ.), हेमसारं । र.चि. । गुणाः—“तुल्यं कटु
कषायोष्णं शिवनेत्रामयापहं । विपद्दीपेषु सर्वेषु
प्रशस्तं शान्तिकारकं । खर्परी कटुका तिका
चक्षुष्या च रसाशनी । तन्दीपशमनो रुच्या दीप्या
पुष्टिविवर्द्धनी ॥” रा.नि.व.१२ । “तुल्यं ताम्रोप-
धातुर्हि किञ्चिच्छालेथ तद्रवेत् । किञ्चिच्छालगुणं
तस्यात् वक्ष्यसाधुगुणञ्च तत् ॥” भा.पू.१म. ।
चारं निशैलं लघु मेदकं कृमि-कण्डू-कृच्छ-कफ-
पित्तघ्नम् । राज. । “गन्धकेन पचेत्तुल्यं तुल्याहो-
नाहंयामकं । वाक्निभान्नी यदा न सः तदा शुद्धिं
विनिर्दिशेत् ॥” इति शुद्धिः । सा.कौ. । अन्वञ्च—
“विष्टया नर्द्ध वैतुल्यं भाञ्जारककषीतयोः । दशांशं
टङ्गणं दद्यात् पचेत्तुल्यपुष्टे तमः । पुष्टं दद्यात् पुष्टहृष्टैः
द्वयं तुल्यविशुद्धये ॥” भा. । ह्यविमरसाहने ।
चणा. ।

तुल्यखर्परिका (रौ) । स्त्री । खर्परिकायां ।
शांशुद्र । वै.निघ. ।

तुल्यनी । स्त्री । एलायां । शिवलिङ्गिन्यां । वै.
निघ. ।

तुल्या । स्त्री । नीलीहृष्टे, महानील्यां । रा.नि.
व.४ । चुष्ट्रे लायां । अम. ।

तुल्याञ्जनम् । स्त्री । तुल्ये । अम. ।

तुलिकः । पुं । तुनीहृष्टे ।

तुलुभः । पुं । सर्पपहचे । भा.पू.१म.षात्वय. ।

तुलुम् । स्त्री । उदरे । रा.नि.व.१८ ।

तुलुदः । पुं । स्यविरि । रा.नि.व.२० । नामौ ।
विका. ।

तुलुदूपिका (पी) । स्त्री । नाभ्याम् । हे.
च. । विका. ।

तुलुदपरिमार्जः (सृजः) । वि । अलसे ।
अ.टी.र. ।

तुलुदः । स्त्री । उदरे । हे.च. । स्त्री । नामौ ।
विका. ।

तुलुदकः । पुं । शूद्ररसातुपे । स्त्री । नामौ ।
अ.र. ।

तुलुदकारः । पुं । नामौ । विका. ।

तुलुदिका । स्त्री । नामौ । शब्द. ।

तुलुदभः (सः) । वि । स्थूलोदरे । ऊँ छि ।
अ.र. ।

तुलुदलफला । स्त्री । त्र्युपोलतायाम् । रा.
नि.व.० ।

तुलुदी । स्त्री । नामौ । अ.र. ।

तुलुः (काः) । पुं । (Cedrela Toona.)
हृत्विशेषे, वृषीहृष्टे । तुलु ग्रीह । हिं महा-
निम्, तुलु । उतु महालिम् । पुं, द्रावी । अ.म. ।
वि । पीडिते ।

तुलुकारिका । स्त्री । भूयामलक्याम् । वै.
निघ. ।

तुलुसेवनी । स्त्री । शिरःकटीकपालघन्विदेशेषु ।
सु.शा.५अ. ।

तुलुभः । पुं । वकर्णे । लोकां छांशुद्र । वै.निघ. ।

तुलुलः । पुं । विभीतकहृष्टे । से. ।

तुलुस्वः (काः) । पुं । अलाव्याम् । नाडे । प.सु. ।
अ.र. ।

तुलुस्वाम् । स्त्री । धन्याके । धनिशां । कन्दर्पसा.
वै.ले. ।

तुलुस्वः । पुं । तुलु, रौ । ‘नेपथानि धने’ । वै.
निघ. ।

तुलुस्वा । स्त्री । अलाव्याम् । प.सु. । तिक-
तुल्याम् । वै.निघ. ।

तुलुस्विः । स्त्री । तिकतुल्याम् । अलाव्याम् ।
अ.र. ।

तुलुस्विक्का । स्त्री । कटुतुल्याम् । रा.नि.व.९ ।

तुलुस्विनी । स्त्री । कटुतुल्याम् । रा.नि.व.३ ।

तुम्बो । स्त्री । अलाव्याम् । प.सु. । कटुतुम्बा ।
 त्रिभुजि । भा. । पुं (इन्) । सरलहृत् । रा.नि.
 प.१२ । विमिकाफले । कुलिकहृत् ।
तुम्बोतैलम् । स्त्री । गन्धमन्त्राधिकारे तैलम् ।
 कटुतैल ४ अ. पुराण तिकासाहूरसः, १६ अ. ।
 कल्याण—विद्वन् युवधारः सैभवं वया रासा
 चित्तकमुक्तं विद्वद् देवदाय एषां प्रति न ती. ।
 मेघ. । घ.द. ।
तुम्बोपुष्पम् । स्त्री । अलावुपुष्पे । लताम्बुजे ।
 घरा. ।
तुम्बुकः । पुं, स्त्री । अलाव्याम् । वाडे ।
 पञ्चपत्रः ।
तुम्बुरः (रौ) । पुं, स्त्री । तुम्बुहृत् । र.सा. ।
 चार्द्रधान्ये । तिका. । कुङ्कुरक्रिया । भं. ।
तुम्बुवः । पुं, स्त्री । (Xanthoxylon ala-
 tum. Syn. Z. hostile.) स्यामलातफल-
 हृत्प्रशंसे । त्रैलोक्येण ग्राह्ये, नेपालि ध'ने,
 ताम्रं कल । हिं तैजपल, तुम्बु । सं तन्दु ।
 कं तुम्बु । तत्पुष्पावः—गुल्फः (र.), सोरुः,
 शीरुः, शीरुः, वनशः, सातुः, दिशः, अत्यः,
 तोषाकः, तोषाकः, तोषापः, सदासुतिः,
 कुटलः, सुगन्धिः । तत्फलं वरिचवत् । घ.सू.३५. ।
 एतदभावे धान्यकं वासम् । गुचाः—सधुरः तिकाः
 कटुः वात-कफघ्नः शूल-शुष्कीदरापान्दुग्निघ्नः
 अप्रिदीपमथ । रा.नि.व.११ । "तुम्बु प्रथितं
 तिकं कटु पाकेऽपि तत्कटु । रुचीयं दीपनं
 तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदारि च । वातघ्नोऽपि चिकित्सा
 शिरोरग्युक्ततास्तीन् । कृष्ण शूलारवि-शाम्नी-
 कृष्णाण्य नामवेत् ॥" भा. ।
तुर(ग,ङ्क)गन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायां । प.सु. ।
तुर(ङ्क)हृदिप(वेपि)थी । स्त्री । मदिप्या ।
 रा.नि.व.१६ । वै.निघ. ।
तुर(ङ्क)प्रियः । पुं । यवे । रा.नि.व.१६ ।
तुरगशिक्रा । स्त्री । अश्वगन्धाम् । च.द.वा.
 व्या.पि. ।
तुरगाघ्ना । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । म.द.व.१ ।
 घोष्यायां । शंभ्राहू । रा.नि.व.८ ।
तुरगौ (इन्) । वि । अश्वारोहं । रं.च. । स्त्री ।
 अश्वगन्धायां । घोष्यायां । रा.नि.व.१८ । अश्यां ।

तुरङ्गः (सः) । पुं । घोटकौ । प.सु. । पित्तौ ।
 श.र. । स्त्री । गन्धके । र.सा.सं. । सैन्धवे । अ. ।
तुरङ्गकां । पुं । रजिषीपायां । र.सा. ।
तुरङ्गरिपुः (ङ्गारिः) । पुं । करवीरहृत् ।
 र.सा. । वै.निघ.२म.विषमञ्ज.वि. । महिषि ।
तुरङ्गा (ङ्गा) (ङ्गो) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् ।
 वै. निघ. । म.द.व.१ । प.सु. । घोष्यायाम् ।
 योष्ठीविद्वन् । रा.नि.व.८ ।
तुरङ्गारिः । पुं । करवीरहृत् । र. ।
तुरङ्गिका । स्त्री । देवदानीलतायां । देव-
 भां । रा.नि.व.१३ । See अशरी ।
तुरङ्गौ । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । शब्द. ।
 घोष्याहृत् । रा. ।
तुरङ्गः । पुं । शिपके । निर्वाने । प.सु. ।
 स.सू.२८५. । वा. टी. देसा. । अश्वत्थु कृमि-
 भिर्घातिकां पमाह । वै.निघ.प्रतावरीगारायथनेले ।
 च.द.वा.व्या.पि.१८५.गतिरुमाराजप्रसारयोतैले ।
 तद्वैगीयाथे । वा. द. ६ अ. । अश्वत्थापटलहृत् ।
 योष्ठीशिक्रा ग्राह्ये । श्रीवासे । ताम्रिण त्रैलोक्ये
 ग्राह्ये । प्राण्ये । तिका. ।
तुलम् । स्त्री । ब्रह्मदारुनामहृत्प्रशंसे । अ. ।
तुलसौ । स्त्री । (Ocimum sanctum.)
 Holy basil. स्यामलातङ्कहृत् । तुलसी
 ग्राह्ये । हिं वरुणा, तुलसी । सं तुलसीचंभाहृत् ।
 तं कृष्ण, गन्धे रवेदु, इष्टुलसी, तुलसीचंभु । ता.
 तुलसी । दा. तुलसी । वत्. तुलस । तत्पुष्पावः,
 —सुभगा, तीना, पावनी, विष्णुवन्ध्या, सुरेज्या,
 सुरसा, कयस्या, सुरदुन्दुभिः, सुरभिः, सुरुपनी,
 नञ्जरी, इरिप्रिया, अवेराचसी, श्यामा, गौरी,
 विदमनञ्जरी, भृगुषी, भृगुपत्री (रा.), पर्णांगः,
 हन्दा, कठिञ्जरः, कुठेरकः (मन्त्र-), वैष्णवी,
 पुष्पा, पवित्रा, माधवी, अश्या, पद्मपुष्पा, सुगन्धा,
 गन्धहारिणी, सुरवल्ली, प्रेतराचसी, सुवहा,
 याम्या, तुलभा, सहस्रञ्जरी, देवदुन्दुभिः (भा.) ।
 अन्वा—(O. gratissimum.) द्रौगडुगन्ती ।
 हिं रामतुलसी । तं निम्बतुलसी । ता. एतुमिच्छन्-
 तीलसी । दा. रामतुलसी । अश्या—(Ocimum
 Basilicum.) See विश्वतुलसी । सुष्टव-
 तुलसी गन्धतुलसी-हृत्तुलसी विल (थ) गन्धतुलसी-
 थं तुलसी चञ्जरीतुलसी, इति पङ्.सेदा तुलसी ।

ना. गुणाः—कटुः तिक्तीष्ण वातघ्नो यस्त्री सुरभिः क्रिमिघ्नी भूतघ्नी रुष्या वातशान्तिकरी । “तुलसी उभया च कासवातकृमिविमृतापहारिणी पूता ।” इति श्रेतकण्यगुणाः । रा.नि.व.१० । “तुलसी कटुका तिक्ता द्रव्योष्णा दाहपिचकृत् । दीपनी ऊदकृच्छासपाथं रूक्कफवातजित् ॥” श्रेतकण्यगुणाः—“शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्तिता ।” भा. ।

तुलसीच्छद(पत्र)म् । क्ली । बृहत्कालीश-पत्रे । वै.निघ. ।

तुलसीद्वेषा । क्ली । वर्ज्यार्थम् । वांशुं जूजुगौ । र.मा. ।

तुल्या । क्ली । ४०० तोलकपरिमाणे, पलशतमाने । तुलामाने । निखि । मे. । सादृश्ये । विका. ।

तुलाकोटिः (टी) । क्ली । परिमाणभेदे । अर्धुदे । छे.च. । कोटिसंख्यायाम् । वै.निघ. । नूपरे । छे. ।

तुला(लि)वोजम् । क्ली । गुञ्जायाम् । विका. ।

तुलिका । क्ली । हागुविकापचिषि । शंजनशौची । विका. ।

तुलिनी । क्ली । शाकलीहने । रा. ।

तुलिफला । क्ली । शाकलीहने । र. ।

तुल्यायता । क्ली । एकसामान्यरुपायां नुयोगितायां । च.सू.१५. ।

तुवरः (कः) । पुं । तुवरयवनाले । नान् कान् खनारि । रा.नि.व.१६ । आदक्याम् । अत्रश्र । (कः) ऊषान्यभेदे । “पत्रैस्तु केशरकारैः कलायसदृशैः फलैः । इत्यस्तुवरको नाम पश्चिनाखं वतीरवः ॥ आरुकरं तीवरकं कषायं कटुपाकि च । उष्णदृमिञ्चरानाहमोहीदावचं नाशनम् ॥” सु.सू. ४६५. । वा.उ.३२५. । अयमयुपुरे । शौवा । अजातयज्ञगवि । अम. । वि. । कषाये । मे. । तिक्ते । सु.म.४५५. ।

तुवरयावनालः । पुं । स्वनामख्यातरकृत्तय शिखीधान्ये । ब्रह्म रुक्म खनारि । मं वृरिजी घलि । कं श्रीङ्करनाल । तत्पव्यायः—तुवरः, कषाय-यावनालः, रक्तयावनालः, लोहितकुम्भु रूधान्यं । गुणाः—कषायः उष्णः शोफघ्नः संयाही वातशमनः विदाही शोषजनकच । रा.नि.व.१६ ।

तु(तू)वरिका (री) । क्ली । (Cajanus Indicus.) आदक्याम् । अत्रश्र । रा. नि. व. १६ । भुजादक्याम् । तीरसिदि लोके । टोडोडार कवात्रि । छिं तीरी । प.सु. । तत्पव्यायः,—सू. सीराश्री, सूतधा, आदकं. मसी, सुराद्रजा, सत्तलकं, काली, रत्तिका, सुरसत्तिका, तुल्या, काची, सुजाता, सौराश्री । गुणाः—कटुतिक्कषाया उष्णा याद्विषी चतुष्या कृद्दिपित्तजन्मानाश्री च । रा.नि.व.१६ । याद्विषी लघुः कफविपरकृषी तीक्षा उष्णा दीपनी कण्डूकुडकोटकमिहरो च । भा.सू.१म.धा.व. । A kind of lentil (Cytisus Cajan.) मन्त्रकलाये । सौराश्रसत्तिकायां । मे. । गोवीचन्दने । तिनकनाष्टे । भा. । राजिकायाम् । श्रेत शत्रिवा । वै.निघ. ।

तुवरोसूत् । क्ली । सौराश्रसत्तिकायाम् । तिनकनाष्टे । पदपपष्टे । रा.नि.व.१३ ।

तुवरौशिम्बः । पुं । चक्रमदं हवे । श.च. ।

तुविः । क्ली । तुम्बाम् । वांडे । श.मा. ।

तुपः । पुं । विभीतकहवे । तुपे । तूष । अम. ।

तुपग्रहः । पुं । अमो । वि. ।

तुपजलम् । क्ली । तुपीदके । कौञ्जिदिभय । अभावे काञ्जिकम् । सि.यो.बृहज्जु.कसम्बानि ।

तुपधान्यम् । क्ली । तुपे । तूष । र.मा. । रक्तशाल्यादौ । वै.निघ. । कडूदिक्पधान्यवर्गे । यथा—“कडूश्रीनः कोद्रवय श्यामाको वनकोद्रवः । शणवीजं वंशवीजं गविषुय प्रसाधिका । तावन्वैतानि चोक्तानि तुपधान्यानि वै नव ॥”

तुपसारः । पुं । अश्री । शब्दमा. ।

तुपसौवोरकम् । क्ली । सतुपयवकाञ्जिके, तुपीदके । वै.निघ. ।

तुपखेदः । पुं । अश्वस्य वातव्याधी स्वेदविशेषे । “सुतमकाञ्जिकैः सिद्धं वृषं वद्धा पु(पु)तं भिषक् । तुपखेदं तुरङ्गस्य धान्यैर्वापि प्रदापयेत् ॥” ल.द. ३८५. ।

तुपानलः । पुं । तुषाश्री । छे.च. ।

तुपासु । क्ली । तुपीदके । विदलितामयवैः सहिते अन्नतां गने तुपासु नि । “तुपासु सन्धितं ज्ञेयमानैर्विदलितैर्वैः । शाङ्ग. । गुणाः—“तुपासु

दीपनं ह्य' हृत्पाण्डुपात्रं रोगघ्नं यद्यस्यो-
विकारघ्नं मेदि सौवीरकं तथा ॥" सु. १ ।
तुपासुवटम् । स्त्री । तुपासुपक्षात्रे । वै.निघ. ।
तुपासः । स्त्री । तुपासुनि । भैष.र.मि.शुलचि. ।
"यस्यतुपासः ।"

तुषारः । पुं । कर्पूरे । चीनकर्पूरे । रा.नि.व.
१२ । जलकषायः । मे. । "अपि नद्याः समुद्रान्ते
वज्रिरामसदुद्भवाः । धूमावयवनिर्मुक्ताः तुषारा-
ख्यास्तु ताः स्यूताः ॥" भा. । त्रि. श्रौतले ।
६ । मे. ।

तुषारकालः । पुं । शरत्काले । वै.निघ. ।

तुषारगौरः । पुं । कर्पूरे । भीमसेनौकर्पूरे ।
चीनकर्पूरे । वै.निघ. ।

तुषारासु । स्त्री । नीहारजले ।

तुषीत्यम् । स्त्री । तुषीदके । सौरीरकाञ्जिके ।
रा.नि.व.१५ ।

तुषीदकम् । स्त्री । सतुषयवकाञ्जिके । हारा ।
सौवीरकाञ्जिके । रा. नि. व. १५ । च. म. ३३ ।
तत्राद्यं—“अद्यान् मापतुषान् विज्ञान् यवांसु
चूर्णसंयुतान् । आशतानश्रवा तद्वज्जातं तत्र
तुषीदकम् ॥” च. । “तुषीदकं यदैरानेः सतुषेः
शकलीहृतेः ।” गुणाः—“तुपासु दीपनं ह्ययं
पाण्डुहृत्पात्रं रोगघ्नम् । तौष्णीयं पाचनं पित्तरक्तघ्नं
यस्यशुलघ्नम् ॥” भा. । “तुषीदकं वातपित्ताहरन्
प्रसेदकं रक्तपित्ताहरञ्च । विपाचके स्यात्तरणं
कृमिघ्नं अजीर्णघ्नं कटुकं विपाके ।” च.वि.११
५. । “तुपासु दीपनं ह्ययं हृत्पाण्डुपात्रं रोगघ्नं ।
यद्यस्योविकारघ्नं मेदि सौवीरकं तथा ॥” सु. ।

तुष्टिः । स्त्री । हृत्प्रापे । वै.निघ. ।

तुसः । पुं । तुषे । अ.टी.र. ।

तुस्तम् । स्त्री । रजसि । धृणा । के. ।

तुहिनः । पुं । कर्पूरे । स्त्री । हिने । चम. ।
स्त्री । युक्तनाशायाम् । शोभा । वै.निघ. ।

तुहिनांशुः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

तुहिनांशुतैलम् । स्त्री । कर्पूरतैले । रा.नि.
व.१५ ।

तूष्णः । पुं । तूष्णीकवले । जूष ग्रीह ।

तूष्णि(णी)कः । पुं । (Cedrela Toona.)

कीदृशे नदीहच इति ख्यारि हवे । जूष ग्रीह ।
हिं तूष्णि, मदानिम् । अत्. महालिम्बु । पुं द्रवी ।
तत्पर्यायः,—तूष्णीकः, तूष्णी, पीतकः, कच्छपः,
नदी, कुठेरकः, कान्तः, तुत्रीकः, चापीनः,
कच्छकः, कान्तकः, नदीहचः, नन्दकः,
तूष्णीयकः । गुणाः—कटुः तिक्तः पीतः रक्तपित्त-
दाहघ्नः शिरीषेदनाघ्नः श्वेतजुह्वनः सुगन्धिः पुष्टि-
करः वीर्यकरश्च । रा.नि.व.१२ ।

तूष्णी (इन्) । पुं । नन्दोहले । जूष ग्रीह । रा.नि.
व.१२ । “तूष्णी रक्तः कटु पाके कपायी मधुरी
लघुः । तिक्तो याही हिमी हृषी ब्रणकुष्ठान्त-
पित्तान् ॥” भा. । नीलोहचे । वै.निघ. । स्त्री ।
वातव्याधिविग्रहे । लघुचं यथा—“अथो या वेदना
याति वर्षीन्नाशयोल्लिता । भिन्तीव गुदीपस्यं
सा तूष्णीत्युपदिश्यते ॥” सु.नि.१३ ।

तूतः (दः) । पुं, स्त्री । तूलकाष्ठे । गुणाः—“गुं
पक्षं गुरु स्वादु हिंसं पित्तानिलापघ्नम् । तदेवासं
गुरु सरमन्तोयं रक्तपित्तघ्नम् ॥” भा.श्रावव. ।
अचहले । रा.नि.व.८ ।

तूतकम् । स्त्री । तुत्ये । श.च. ।

तूरी । स्त्री । शुकुषुसूरके । भा. ।

तूर्णकः । पुं । शालिधान्विशेषे । काश्मीरे
आजव इति प्रसिद्धे । वा.म.६३. । [निघ. ।

तूष्णिः । स्त्री । विद्यायां । अथा. मनसि । वै.

तूलः । पुं, स्त्री । (Morus Indica or
Morus Nigra.) खगामख्यतपाहविशेषे ।
जूष, अनांशुं शिशुं, आंवसु इति कथित् ।
हिं तूत्री, साहृह । सं पारिप्लपिप्लु, वंगरलि ।
ते कन्वलिचेट्ट । ता. मयुकट्टश्चेट्टि । तत्पर्यायः,
—तूदः, ब्रह्मकाष्ठं, ब्राह्मणेष्टः, पूषकः, ब्रह्मदारु,
सुपुष्पं, सुसर्पं, नीलहन्तकं, कसुकः, विप्रकाष्ठं,
मदसारः (रा.), पूषः (भा.) । गुणाः—मधुरान्नं
वातपित्तघ्नं सरं दाहघ्नं कपायं हृष्यं कफघ्नञ्च ।
रा. नि. व. ८ । मधुरान्नं हृष्यं दाहघ्नं कपायं
कफघ्नं गुरु सारकम् अन्नम् उष्णं रक्तपित्त-
करञ्च । भा. । कार्पासे । श्वेतजुसूरके । मयाश्ले ।
चम. ।

तूलकम् । स्त्री । कार्पासे । श्व.च. ।

तूलग्रन्थिसमा । स्त्री । अहिनामकौषधी ।
वै.निघ. ।

तूलनासिका (लो) । स्त्री । पित्रकायाम् ।
श्रीदेश । विका । [टी.म.]

तूलपिचुः । पुं । कापांसि, तूले । तूना । च-
तूलफलः । पुं । चकंहले । आरुन्त गीह ।
रा.नि.व.१० ।

तूल(लि)फला । स्त्री । शाकलीहले । र.मा. ।
तूलवती (श्रया) । स्त्री । तूलश्रयायाम् ।
जोषक । भा. ।

तूलवृक्षः । पुं । शाकलीहले । रा.नि.व.७ ।

तूलशर्करा । स्त्री । कापांसधीजि । श.मा. ।

तूला (लो) । स्त्री । रक्तकापांसाम् । रा.नि.
व.४ । नीलीहले । भा. । वचाम् । श.र. ।

तूलिः (लि(लो)जा) । स्त्री । नील्या । रक्त-
कापांसां । वै.निघ. । चिदलेखन्यां । तूनि ।
अम. । वीरणादिशलाकायां । श्रयोपकरणे ।
जोषक । मे. । वक्षो । श.र. ।

तूल(लि)नौ (फला) । स्त्री । शाकलीहले ।
शिम्न गीह । प.सु. । र.मा. । भा. । लक्षणा-
कन्दे । रा.नि.व.७ ।

तूवरः । पुं । See तवरः । [श.र.]

तूस्तम् । स्त्री । धूलौ । धृजा । सं. । सून् ।

दृषम् । स्त्री । शातीफल । श.च. ।

दृष्ट । स्त्री । दृषया । दृष्ट्या । ने. ।

दृषम् । स्त्री । कृषि । शृङ्ग । रा.नि.व.८ ।
खटे । नडादी दृषधर्म । "निधा वंशः कुशः कास-
त्रिधा.....नलः । गुन्त्री सुष्ठी दर्भसंधीचणकादि-
गणलृषम् ॥" अर्क. ।

दृषकतेलम् । स्त्री । कुशाधिकारे तैलम् ।
पाठः—“नक्षिडावङ्गनिघा - चक्रमदोरस्वधपद्मवैः ।
दृषकस्वरचे सिद्धं तैलं कुठहरं कटु ॥” कटुतैलं
ध्रुव, क्षीणघासस्वरसः ४ श, जलं १६ श, । कृष्णाधि
—नक्षिडा कुठरं (कुठु) हरिद्रा चक्रमर्दपत्र
(कारुन्नात्र पांठा) सीनासुपत्रं (सीनासुपांठा)
एषां मिलित्वा शरावः (१ अंगु) । रस,र. ।

दृषकुङ्कुमम् । स्त्री । काय्मीरदेशे खनान्ना
प्रसिद्धे सुगन्धद्वये । कुङ्कुमघास् इति भाषा । सं
दृषकेशर । गुणाः—कटु, वातकफशोथघ्नं कण्ठुति-
पामाकुष्ठानदीपनं दीपिकरच । रा.नि.व.१२ ।

दृषकूटी । स्त्री । दृषाच्छादितगृहे । नि.
तत्पर्यायः—दृषीकः । इ. ।

दृषकूर्मः । पुं । अतालान्वा । श्रेष्ठ जाति ।
वै.निघ. । श.मा. । [निघ.]

दृषकीतकौ । स्त्री । वंशलोचनविशेष । वै.
दृषकीतुः (कः) । पुं । दृशि । वीथि । रा.
नि.व.७ ।

दृषकीसरम् । स्त्री । दृषकुङ्कुमं । रा.नि.व.१२ ।

दृषगन्धा । स्त्री । हृद्द्वारकालतायां । वै.निघ. ।

दृषगोधा । स्त्री । सरटे । शिन्नशिटे । हृक्-
लासे । ने. । दृषजलौकायाम् । श्रद्धकल्प. ।

दृषगोधूमः । पुं । खनान्नातनोद्धुमे । शशि
गम । प.सु. ।

दृषगौरम् । स्त्री । दृषकुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।

दृषग्रन्थिः । पुं । स्वर्णनीवल्यां । रा.नि.व.३ ।

दृषग्राहो (इन्) । पुं, स्त्री । नीलहीरके । प.
सु. । नीलमयो । काङ्करान्ता । रा.नि.व.१२ ।
तत्पर्यायः—शुक्रापटः, दृषगणिः (हा) ।

दृषचरः । पुं । गोविन्दमयो । वै.निघ. ।

दृषजलौका । दृषचरजलौकाविशेष । चीन
जोषक ।

दृषद्रुमः । पुं । तालहले । केतकीहले । पुग-
हले । खजूरीहले । ताडोद्गमे । तेड्डे गीह ।
नारिकेलहले । हिमालहले । हेतान गीह ।
एषां मञ्जनिर्वासाः लघवः शीतला वय्या मोहना
इत्या दृषतापहराय । रा.नि.व.८ ।

दृषधान्यम् । स्त्री । दृषोद्भवश्यामाकादी ।
शांशा शनि अत्रुति । गुणाः—“श्यामाकः
श्रीपयो रुचः वातलः श्लेष्मिक्त्वा । जडिका
कीटवधैव हस्तिश्यामाकचीनकौ । पीनसघास-
काशोदलभकच्छमदान् जयेत् । कङ्कुक्षांशपि
जानीयात् एतान् श्यामाकवद्गुणैः । जडिका तत्र
कथिता वलासत्र्य विवर्दिनी । कीटवध परं
शाही वातलः कफनाशनः ॥” राज.३.प. । See
कुधान्यम् ।

दृषधुक् । पुं । वाडवाग्री । नि. ।

दृषध्वजः । पुं । वलजायां । उन् । रा.नि.व.
८ । वंशे । अम. ।

दृष्यनिम्बः । पुं । नेपालनिम्बे । छिन्नज ।
रा.नि.व.६ ।
दृष्यपञ्चकम् । स्त्री । दृष्यपञ्चकम् । भा. ।
दृष्यपञ्चमूलम् (सौ) । स्त्री, स्त्री । कुशकाश-
शरे सुदमेपु । दमे उदपः । शरे सुदमेवासमावय
इति चरकः । "श्रेतधीरं विवेधापि पञ्चमूल्या
दृष्यास्वया ॥" मि.यो.र.पि.चि । रुपाः—दृष्या-
दाहपित्तरक्तसूत्रसङ्घरो । "कुशः काशः शरी
दमे इत्येति दृष्योदमे । पिचलच्छुहरं पञ्चमूलं
वन्तिविशोधनम् ॥" भा.यू.क.चि. ।
दृष्यपञ्चमूलाद्यष्टतम् । स्त्री । अग्न्यधिकारे
ष्टतम् । गज्यष्टतं ४ ग. । कायाद्यै—कुशः काशः
शरः इष्ट दमेमूलं गोक्षुरः एषां प्र. १० प. वारि
६४ ग. ग्रे. १६ ग. । कस्तूर्यै—गुड़मीशुरधीजे
प्र. ४ प. । भा. ।
दृष्यपत्तिः । पुं । राजघाते । दानांरथुत्र । के. ।
दृष्यपत्तिका (ती) । स्त्री । इष्टदमीयाम् ।
देहूरी छुप । (ती) गुण्डासिमोदये । रा.नि.
व.८ ।
दृष्यपर्णम् । स्त्री, पुं । चीनापद् इति प्रसिद्ध-
दये । रस.र.सदाभहातकगुदे ।
दृष्यपुष्पम् । स्त्री । दृष्यकुटुम्बे । रा.नि.व.१२ ।
दृष्यपुष्पो । स्त्री । सिन्दूरपुष्पोदये । रा.नि.व.
१० ।
दृष्यपूलिकम् । स्त्री । हीयमंद् १.के. ।
दृष्यपूलो । स्त्री । चञ्चान् । छि. छारा । प.
चि.२५ ।
दृष्यमण्यः । पुं । मीनपीरके । धारा । दृष्य-
मण्योकायाम् ।
दृष्यमसिका । स्त्री । मसिकापुष्पमंद् । दाठ-
नसिका । "कुमारिका योगमया सुगन्धा दृष्य-
मसिका ।" वै. ।
दृष्यसुहः । पुं । श्यामाकषायः । शीना धान ।
प.सु. ।
दृष्यसुन्धिका । स्त्री । सुन्धदये । सुन्धायाम् ।
रस.र.समादये ।
दृष्यमूलम् । स्त्री । गज्यदृष्यमूलं । भा.म.३३.
मू.क.चि. ।
दृष्यमेरुः । पुं । यद्राजदृष्ये । शब्द.र. ।

दृष्यराजः (कः) । पुं । तालदृष्ये । - तान
गीह । नारिकेलदृष्ये । दंश । रा.नि.व.११११२ ।
इत्युदये । यल्लजायाम् । वै.निच. ।
दृष्यराजवर्गः । पुं । गुवाकादि समदृष्ये । यथा
—"गुवाकासालसिन्धुसलया ताडो च वैतकी ।
स्य रानारिकेलीच समैते दृष्यराजकः । दृष्यराज
शिरामवेनं कुर्वाहन्तथावनम् ॥ याङ्गि. त. ।
दृष्यराजाक्षः (यः) । पुं । तालदृष्ये । रा.नि.
व.११ ।
दृष्यवह्ना(ल्य)जा । स्त्री । यल्लजायां । उज्जु ।
रा.नि.व.८ ।
दृष्यवोजः (जीत्तसः) । पुं । श्यामाकदये ।
मीनां धान । र.मा. ।
दृष्यवृक्षः । पुं । नारिकेलदृष्ये । तालदृष्ये ।
पुगदृष्ये । केतकीदृष्ये । खर्जूरीदृष्ये । रा.नि.व.८ ।
वै.निच. ।
दृष्यशिवो । स्त्री । निषाये । मीन गीह ।
प.सु. ।
दृष्यशोतः । पुं । देवतादृष्ये । वै.निच । स्त्री ।
कक्षुम् । गज्यदृष्ये । र.मा. । स्त्री । सशाराश्री-
लतायां, जलपिपल्यां । दौंछा । रा.नि.व.४ ।
दृष्यशून्यम् । स्त्री, पुं । नागदसनचुपे । प.सु. ।
च.चि.३५. । स.चि.१८५. । दृ.त.केतव्यां । च.सु.
२५५. । मसिकायां । वैतकीदृष्ये । मी. ।
दृष्यशोणितम् । स्त्री । दृष्यकुटुम्बे । दूक्षुस धान ।
रा.नि.व.१२ ।
दृष्यशोषकः । पुं । राजिमस्यर्षविक्रये । सु.
कल्प. ४५. । Sec सर्पः ।
दृष्यषट्पदः । पुं । कीटविशेष, वरीजे । छीम-
कृष । चिका. ।
दृष्यसंज्ञकाः । पुं । वैद्यकीक-पञ्चदृष्ये । "कुश-
काशनलदमेसान्तेषुकाः ।" सु.पु. ।
दृष्यसारा । स्त्री । कदल्याम् । धारा. ।
दृष्यसिंहः । पुं । कुठारे । शब्द.क. । [व. ८ ।
दृष्याख्य(ल्य)म् । स्त्री । पर्वतदृष्ये । रा. नि.
दृष्याङ्गुपः । पुं । गज्यानकदृष्ये । रा.नि.व.८ ।
दृष्याङ्गनः । पुं । अजलाते । दौंक्षाम ।
चिका. ।
दृष्याधिपः । पुं । मज्जानकदृष्ये । रा.नि.व.८ ।

तृणाक्षम् । स्त्री । देवधान्यं । ग्रीवारधान्यं । भा. पू. म. धा. व. ।
 तृणाक्षम् । स्त्री । लक्ष्मणवरे । रा. नि. व. ८ ।
 तृणारिः । पुं । पर्यटकं । अक्षरपांशुः । वै. नि. ।
 तृणावर्तः । पुं । तृणासिनीवृक्षे । वै. नि. व. ।
 तृणाच्छक् । स्त्री । तृणकडुमे । रा. नि. व. १२ ।
 तृणाक्षा । स्त्री । चीनेवास इति प्लाति तृणमेदं ।
 तृणो । स्त्री । आनष्टरिद्रायाम् । वै. नि. व. ।
 तृणेषुः । पुं । वल्लजायाम् । ऐतृ. रा. नि. व. ८ ।
 तृणोत्तमः । पुं । ऊपरवृक्षे । रा. नि. व. ८ ।
 तृणोत्थम् । स्त्री । तृणकडुमे । रा. नि. व. १२ ।
 तृणोद्भवः । पुं । नीवारि । बोद्रो धान । रा. नि. ३. १६ । [वा. ३. ३७५. ।
 तृणोत्तुपम् । स्त्री । चतुपवृक्षे । ऐतृ. श्रु. ।
 तृणोक्ता । स्त्री । तृणायां । शृङ्गेर आशुन ।
 तृणोक्तः । पुं । तृणाच्छादितवृक्षे । शृङ्गेर श्रु. ।
 तृणोपधम् । स्त्री । एतृधान्ये । श. म. ।
 तृणमान् । वि । तृणायुक्ते । वा. चि. १६. ।
 तृतीयकः । पुं । विषमचरविदेदं । एकदिनं चरन्न अत्र । "दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् तृतीयकः ।" भा. । "कफपिपासि तृयासी इहाशा तृकफात्मकः । वातपिपासि चिरोयासी विविधः स्यात् तृतीयकः ।" सा नि. व. ।
 तृतीयकविपर्ययः । पुं । तृतीयकस्य चरम्य मेदं । अथन ७ शेषं मित्ने छाडिन्ना द्वितीयं दिनं चर । यथा—पादावने च चरति सद्ये एकं दिनं चरयति । भा. ।
 तृतीय(या)प्रकृतिः । पुं । नपंसके । अ. टी. ।
 तृप(फ)ला । स्त्री । लतायाम् । विफलायाम् । अ. टी. । दिका. ।
 तृप्तिः । स्त्री । चरपि भोजनसामर्थ्यं अनन्नाभ्यामे । भा. म. १. म. अ. चि. । "सामन्त्रिरप्यापिवा ।"
 तृप्तिघ्नः । वि । तृप्तिघ्नके । दुधामान्यकरे ।
 तृप्तिवर्गः । पुं । नामरविचक्रव्यविष्टरवर्ग- ५८ शोभनानुपपिद्योपटीयितुः । अ. ग. ४५. ।

तृप्तिः । पुं । हवे । अ. टी. ।
 तृप्तिः । पुं । रवे । अ. टी. ।
 तृप्तता । स्त्री । विहृति । तेडेडे । शुकविहृतायां । देउ तेडेडे । वा. चि. ३५. ।
 तृप्तफलम् । स्त्री । विहृति । [प. सु. ।
 तृप्तौ । स्त्री । शकशिम्याम् । आंशुशै ।
 तृप्ता । स्त्री । तृणायाम् । रा. नि. व. २० । लाड- डि कालतायाम् । श. च. ।
 तृप्ताभूः । स्त्री । मृदाश्वे । कौमि । श. च. ।
 तृप्ताह(क)म् । स्त्री । जले । श. च. । वै. नि. व. ।
 तृप्ताहा । स्त्री । श्वताहायाम् । मधुरिकायाम् ।
 तृपितम् । स्त्री । तृणायाम् । वि । तृणाशे ।
 तृपितोत्तरा । स्त्री । गोरुपर्षिनामश्वयाम् । वै. नि. व. । अश्वनपर्षितायाम् । श. च. ।
 तृप्याक् । वि । तृणावति । वा. व. चि. १५. । नर्थे । अ. म. ।
 तृप्या । स्त्री । पानेच्छायां । पिप्रीना । नै. । तृप्यायां—उदया, विपासा, तृटा, तृपः (प.), तृपा (शर), तृपं, तृपं (ज.), उपलसिका, धृतिः (इ.) । तृपं च । तृपासारीगे । रा. नि. व. २० । "मयशमायां वलसदुवाहा ऊर्ध्वितं विहृतिवर्धनेय । विधं सवातं कुपितं नराणां तालु- प्रपत्रां लक्ष्मणविपासाम् ॥" "सवातं वः पिप्रीतोयं न तृप्तिमधिगच्छति । पुनः काडति तोयच तं तृपा- दितनादिमेत् ॥" "स्रोतःसपांशादिपु दृषितेपु दीपेय वद सभृत्तोह जलोः । दिसः श्रुतासाः चतत्रा चतुर्थी अवात्तयास्त्रामसदुद्रवा च । भक्तो- दवा सतमिकेति तासां विषीष विद्वान्यनुपुच्छंशु । चामाभ्यता नास्तसभवायां तोहसया शठभिरःसु चापि । स्रोतोमिरीषी विरसच रक्तं शीताभिरद्विय विहृतिमिति । सूच्छांमविदेपयिनापदासा रक्तेष्वनं प्रततय शोभः । शीताभिन्या सुखतिक्रवा च विषात्मिकायां परिदृश्यच । वाचावरीषात् कफ- संशनेऽशौ तृपा वनासेन भवेत्तया तु । निद्रागुरुत्वं मधुराभ्यता च तृपादितः गृह्यति चातिमात्रम् । अतस्य रुक्षीचितनिर्गमायां तृणा चतुर्थी चतत्रा मता तु । रससयाया अयमभवा सा तथाभिभूतय निद्रादिनेपु । पेपीयन्तेऽथः स सुत्वं नै गति तां सन्निपासादिति कैचिदापुः ।" इत्यादि । मा. नि. । पणं— "जीधनं भगवं मित्रा नामं कषणपारं ।

कीद्रवाः शालयः पेया विलिपी लाजसक्तवः ।
पद्मसङ्घो धवरसाः शिता सुहादिजा रसाः ।
खर्जूरं दाडिमं धावी कक्षीचं नलदन्तु च । जम्बीरं
करमहृषं वोजपूरं गवां पयः । मधुकपुष्पं
तिक्तानि मधुराणि विशेपतः । बालतालकशीताम्बु
माचिकं सरसीजलं । घनसारी गन्धसारः कौस्तुभे
शिशिराणि च । एला जातीकपद्मश्च कुस्तुम्बु च
टङ्गणम् । चन्दनाद्रिमियाश्रेयो रजामरणधारण ।
हिमासुखेपनञ्च स्वाल्पमेतत् तृपातुरे ॥” पथ्या-
पथ्यम् ।

त्वण्यारिः । पुं । पण्टक । क्र२भां वडा । रा.
नि.व.५ ।

तेजः । स्त्री । मञ्जायां । रा.नि.व.१८ । गुणाः—
वृद्धघानिद्रालशमेष्टुनेषु । रस, र.ज्व.चि. । पित्त ।
रा.नि.व.२१ । हृते । कान्ती । स्वर्ण । रा.नि.व.१३ ।
गुक्ते । मी. । नवनीते । अग्नी । छे.च. । भीजसि ।

तेजःफलः । पुं । तेजफलहवे । तेजवत् ।
रा.नि.व.११ ।

तेजनः (काः) । पुं । शरे । प.सु. । वंशे । भा. ।
सुजातणे । उत्पत्तये । ज.द.१२५. । रा.नि.व.
८ । स्त्री । भीजने । रा.नि.व.२० ।

तेजना(ख्यः)ह्वयः । पुं । सुजतणे । गूछ ।
रा.नि.व.८ ।

तेजनौ । स्त्री । मूर्त्त्यां । अम. । चौरमूर्त्त्यां ।
कद्रुधान्ये । वै.निघ. । वचायां । भैष.सु.रो.चि. ।
ज्योतिषतीलतायां । श.र. ।

तेजपत्रम् । स्त्री । खनामख्यातपत्रे । तेजपत्र ।
प.सु. । तत्पर्यायः,—पत्रं, पत्रकं, गन्धजातं
(शन्दर.), पाकरञ्जनम् (श.) । See अंशुकम् ।

तेजफलः । पुं । हिमालयादीं ख्याते खनाम-
ख्यातहवे । तेजवत् । मं काश्फल । कं गावटे ।
तत्पर्यायः,—वृष्टफलः, शाकलीफलः, सधकफलः,
सैयफलः, गन्धफलः, कण्टहचः । गुणाः—कटुः
तीक्ष्णः सुगन्धः दौपनः वातघ्नोऽपाचिघ्नः बाल-
रचाकारकः । “तेजफलः कटुसौख्यः सुगन्धिर्दौपनः
परः । वातघ्नोऽपाचिघ्नश्च बालरचाकारः परः ॥”
रा.नि.व.११ ।

तेजलः । पुं । कपिञ्जलपचिपि । तित्तिरं शीथी ।
रा.नि.व.१९ ।

तेजवती । स्त्री । लजपिप्लव्यां । कौटु ।

वै.निघ.२भ.५.च.चि. । गजपिप्लव्याम् । श.र. ।
तेजवत्कल, तेजवत् इति च ख्याते द्रव्ये । गुणाः
—“तेजस्विनी कफ-श्यास-कासासामय-वातहृत् ।
पाचन्युष्या कटुस्तिक्ता रुचिबलिप्रदीपनी ॥” भा. ।
वचायां । वृ. । भैष.सु.रो.चि. ।

तेजसाह्वयः । स्त्री । सुजतणे । वै.निघ. ।

तेजस्कारः । वि । तेजोवहंके ।

तेजस्विनी (जिनी) । स्त्री । मूर्त्त्याम् ।
चविकायाम् । महाज्योतिषतीलतायाम् । रा.नि.
व.३ । च. वि. दम्. । तेजोचलहवे । वै.निघ. ।
ज्योतिषतीलतायाम् । वृत्तां कृष्णी । श.र. ।

तेजाह्वा । स्त्री । तेजवत् । महाज्योतिषती-
लतायाम् । के. ।

तेजिका । स्त्री । ज्योतिषतीलतायाम् । के. ।

तेजोवेषः । पुं । पिचजरीगे । भा. ।

तेजोधातुः । पुं । पित्ते । वै.निघ. ।

तेजोमन्यः । पुं । इन्द्राग्निमन्यसुपे । छोटि
शगिन्नि । प.सु. । गुणाः—“तेजोमन्यगुणाः प्रोक्ता-
याग्निमन्यसमा बुधैः । विशेषादावशीघ्रं च प्रोक्ताः
पूर्वैश्च सरिभिः ॥” वै.निघ. ।

तेजोमयम् । स्त्री । पित्ते । वै.निघ. ।

तेजोवती । स्त्री । महाज्योतिषतीलतायाम् ।
वृ. । वृत्तां कृष्णी । हिं उमिजिनि । भैष. कृ.८.
चि. पञ्चतिक्कृते । वै.निघ. २भ. नीर्यञ्ज. चि. ।
चविकायाम् । छे. । प.सु. । भा. । सा.कौ.अर्थः
चि.बाहुशालगुडं । गजपिप्लव्यां । श.र. । वचायां ।
सि.घो.दि.श्यास.चि.बाहुशालगुडं । “तृहत्तेजोवती
दन्ती ।” यव चवी तेजोवती चासि तव तेजोवती
ज्योतिषतो याह्या । श्रीकण्ठः । तेजोवत्कले ।
तेजवत् । स्वर्णजोवन्याम् । भा.म.४भ.सु.रो.चि. ।
सु.चि.२२५. । मरिचे । वै.निघ. ।

तेजोवोजम् । स्त्री । मञ्जायाम् । गच्छां । वै.
निघ. ।

तेजोवृक्षः । पुं । इन्द्राग्निमन्य । छोटि शगिन्नि ।
रा.नि.व.२ ।

तेजोह्वा । स्त्री । तेजोवत्याम् । तेजवत् । भा.
म.४भ.सु.रो.चि. । सु.चि.२५. । वै.निघ.अर्थःचि.
बाहुशालगुडं । वचायाम् । वृ. । सु.रो.चि.
बालकचूर्णे ।

तेमनम् । ली । आर्शकरपि । नी । व्यञ्जने ।
“व्यञ्जनं नृपशाकादिनिटात्रं तेमनं स्मृतम् ।” रा-
नि व. २० ।

तेमनौ । स्त्री । तुल्लोमेदं । इ. च. ।

तेरः (रणः) । पुं । स्नानाम्यातवृषि । उदग्रङ्गा
ग्राह् । सं तेरपा । कं वेवत्तिने । गुणाः—शीतलः
तिलः त्रयत्रः अरुणरङ्गदः । रा. नि. व. ४ ।

तेजवल्ली । स्त्री । प्रतातव्याम् । रा. नि. व. ४ ।

तेजसम् । स्त्री । हने । रा. नि. व. १५ ।

तेजसार्वर्त्तिनौ । स्त्री । स्वर्णादिपाकसुपायां ।
शुक्ति । अम. ।

तेजसौ । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा. नि. व. ६ ।

तैतिलः । पुं । खड्गमिनि । शंङ्गात्र । नी ।

तैत्तिरः । पुं । तितिरपक्षिणि । रा. नि. व. १६ ।
गल्बके । शंङ्गात्र । नी ।

तैरणो (रिणौ) । स्त्री । तैरणवृषे । रा. नि. व. ४ ।
तत्पथ्यायः,—तैरणः, तैरः, कुनीली, रागदः ।
गुणाः—तिक्तत्वं, शीतलं, त्रणनाशित्वं, अरुणवर्ण-
व्यक्तत्वञ्च । रा. ।

तैलम् । स्त्री । सिद्धहे । शिवात्रय । च. द. ।
सि. यो. रा. य. चि. चन्दनादितैले । तिलादिमन्मत-
वं हे, तैलसामान्यं । उदगी । तत्पथ्यायः,—
चचयं, चं हः, अम्यञ्जनं (हं) । तच्चाटादशविधम् ।
तद्वयथा—तिलकं साष्टपं कौमुभम् अतसीन घान्य-
जम् परल्लजं कारुञ्जम् ऐद्दुटं नैस्वं विभीतकजं
निगुण्डं ज्योतिषतीजम् अमयाजं मधुरिकोत्वं
कौशाञ्ज चिद्रामवं कर्पूरजं तपुपवीजजघेति ।
एषां विशेषगुणाः स्वरुपश्यायेषु ज्ञेयाः । “तैलं न
देवदेहमान् यस्य कस्य च यद्भवत् । विपसान्-
गुणत्वाच्च योगे तन्न प्रयोजयेत् । उक्तञ्च, विपस्य
तैलस्य न किञ्चिदन्तरं न्तस्य सुप्तस्य न किञ्चि-
दन्तरम् ।” रा. नि. व. १५ । तैलसामान्यगुणाः
स्वरुपञ्च । “तिलादिकिञ्चिद्वस्तुनां चै हलैलमुदाह-
रम् । तत्तु वातहरं रुच्यं विशेषाधिकसम्भवम् ।
तैलं स्वयोनिसुपहृत् द्याग्भट्टेनाखिलं नतं । अत-
स्यैस्य तैलस्य गुणाः ज्ञेयाः स्वयोनिवत् । तैलं
पक्कमनकां वा चिरस्यापि गुणाधिकं ॥” भा. पू. २ भ.
तैलत्र. “श्रानाहाठोलवातात्तु क्लीहोदावतैगुलिनां ।
हन्ति वातविकाराणां विदध्याञ्च प्रशान्तये । यावन्तः
स्यावराः सै ह्यः समासेन प्रक्रीतिं याः । सर्वं

तैलगुणाः ज्ञेयाः रुच्यं चानिलनाशनाः ॥” अवि.
१८ च. । तैलत्वाग्नेयसुष्यं तौषां सधुरं सधुर-
विपाकं हृहृथं शीषणं व्यवायि मूत्रं विशदं युर
धुरं विकामि हृथं त्वक्प्रसादनं सैधामार्दवमांस-
स्यैव्यवर्णवलयकरं चक्षुष्यं बद्धमूलं तैखनं तित्त-
कपायागुरसं पाचनमनिलवलासुचयकरं कृमिघ्नम-
शीतपित्तजननं योनिशिरःकर्णशूलप्रशमनं गर्भा-
शयशीघ्रनञ्च । सु. पू. ४५ अ. । कटाहपक्कतैलगुणाः
—“तैलश्रीकी प्रशक्ता विविधगदमये वातरीगा-
दितिष्ठु व्याकुल्ये पङ्कमृते सर्दिपसवधिरं सिक्किने
गदगदं च । धन्वद्दे स्याद्यष्टे प्रचलितपवने गाद-
कस्ये कपायां योनामङ्गेषुपवने च्यघधिरभवे
सूत्रकृच्छ्रे च वली ।” राज. २२ प. । सन्ध्या शिरतैल-
दानगुणाः—शिरःशूलखालित्वातिव्यहरं केशदाय्य-
करं केशस्थापनदोषतासान्द्रताकरम्, इन्द्रिय-
प्रसादकं वज्रिगुडिकरञ्चेति । सदाकर्णपूरणगुणाः
—सन्ध्यागुणसंघटीचैः शुक्तिवाधिश्रेयकथं वातजरोगात्-
नकञ्च । “सौवर्चलेहः शीघ्रीशुश्रिपासारसम्भवं ।
सरलागुरुदेवादिपादपैः सम्भवन्तु यत् । तुम्बुदल्यं
करञ्जोत्थं ज्योतिषम्लुङ्गदं तथा । अश्रु. कुट्टहामि-
शं मयुकमिदोऽनिलापहम् । करञ्जारिष्टके तिले
नात्युषे च विनिदिग्म् । कपायं सधुरं तिलं
सारथं त्रणशीघ्रं । अस्वातिशुक्काचीडनारि-
केरमधुक्कजम् । तपुपैवां हृङ्गमाच्छेपान्तकपिलु-
ङ्गवं । वातपित्तद्वद्गोत्रं शेषलं गुर शीतलं ।
पित्तशोषप्रशमनं शीघ्रशीघ्रिकीङ्गकीङ्गम् ।” अवि.
१४ अ. ।

तैलकाम् । स्त्री । अल्पपरिमाणतैले ।

तैलकान्दः । पुं । स्नानाम्यातमहाकन्दश्राके ।
तैलकान्द इति भाषा । सं कं मृजिगुदिगुट्टे ।
तत्पथ्यायः,—श्रावककान्दः, तिलादितदलः, कर-
वीरकान्दसत्रः, तिलचित्रपत्रकः । गुणाः—कटुवृष्यः
वातापसारत्रः विपन्नः लौहद्रावी शोफघ्नः रसवन्-
कारी च । तद्वचयं यथा—“अथारिपत्रसदाशः
तिलमिन्दुसनन्तितः । सधिरथाघस्यभूमिस्थालि-
कान्दोऽतिविल्लतः ॥” रा. नि. व. ७ ।

तैलकाल्काजः । पुं । तैलकित्ते । श्व । रा. नि.
व. १६ ।

तैलकित्ठम् । स्त्री । पिष्ठाके । श्व । तत्पथ्यायः
—पिष्ठाकः, खलिः, तैलककजः । गुणाः—
कटुकं गौर्यं कफघातप्रमेहघ्नञ्च । रा. नि. व. १६ ।

तैलकौटः । पुं । तैलपायिकायाम् । रा. ।
 तैलङ्गः । पुं । तैलपायिकायाम् । शब्दर. ।
 तैलचो(चो)रिका । स्त्री । तैलपायिकायाम् ।
 श.र. ।
 तैलद्वीणो । स्त्री । तैलमानपात्रे । तेलद्वज
 देना । तैलपूर्णकाष्ठपात्रे । प्राकण्डमज्जनाथं
 तैलपूर्णकाष्ठादिपात्रे । तेलद्वज इती । तत्र
 स्थितिगुणाः—नातञ्जाकुखरोगपक्षु वाधिर्धिमिदिन-
 गद्गदधन्वस्तन्वपृष्टप्रचलितपवनगात्रकल्पश्रीवाभङ्गा-
 पतन्यकचय-धिरजसूत्रलक्ष्-वन्तिरीनेगु प्रशस्ता ।
 राज. ।
 तैलधान्यम् । स्त्री । तिलादिशीजनम् । यथा—
 तिलात्सी च तोरी च द्विविधयापि संपपः । द्विधा
 राजी खालुषच्च बीजं कौसुम्भसम्भवम् । एतानि
 तैलधान्यानि पठितानि च पूर्णवत् ॥ अर्कः ।
 तैलनिर्यासः । पुं । गन्धराजे । रा.नि.व.१२ ।
 तैलनो । स्त्री । तिलकिष्टे । वै.निघ. ।
 तैलपञ्चकम् । स्त्री । द्रव्यपञ्चकसिद्धतैले । यथा
 —“तैलं प्रसन्ना गीमूवमाख्यालं यवायजः । गुन्ध-
 नाठरसानाहपीतमेकच साधयेत् ॥” च. ।
 तैलपर्यः (कः) । पुं, स्त्री । यन्त्रिपर्यहवे ।
 र्णोर्णो । भा. । चन्दनहवे । वै.निघ. ।
 तैलपर्यङ्कम् । स्त्री । तैलचन्दने । तदु शीतलं
 धवलं तिलपर्यङ्करजातञ्च । भ. । हरिचन्द्रे ।
 अम. ।
 तैलपर्णी । स्त्री । लवणखीश्याम्, देवदारु
 निर्वासे । प.सु. । रक्तचन्दने । चन्दने । गिलारसे ।
 मे. ।
 तैलपा । स्त्री । पंचके । तैलपायिनि । तेलना-
 षोर्का । रा.नि.व.१६ ।
 तैलपाकः । पुं । तैलसाधने । तैलन पांरु
 रुद्रा । See कृष्णपाकविधिः ।
 तैलपातनम् । स्त्री । सन्ध्वीजासैलनि.सारणे ।
 यथा—“सुपक्वतालपवाणां रसमादाय भावयेत् ।
 समस्तबीजचूर्णं यदुक्तानुक्तं पृथक् पृथक् । आतपे
 सुषते तैलं साध्यासाधं न संशयः ॥” र.चि.७प. ।
 तैलपायिका । स्त्री । तैलपायाम् । तेलना-
 षोर्का, आंश्रणोना । अम. । तन्वपर्यायः,—
 परोर्णो तैलचोरिका (शब्दर.), तैलपा, तैलपायी

(रा.), तैलाशुका, खलाधारः (त्र), यक्षदायिका
 (श.), सुखविष्टा, हतेली, पिङ्गकपिशा (र.),
 बल्लुविका ।
 तैलपिच्छः । पुं । अरखतिलकहले । वै.निघ. ।
 तैलपिपीलिका । स्त्री । तैलपायिपिपीलिका-
 भेदे । रा. नि. व. ११ । तर्पण्याः,—उदया,
 कपिशाहिका । रा. ।
 तैलपिष्टकः । पुं । तैलकिष्टे । शंखे ।
 तैलपोतः । पुं । तैलपिचौ । च.द. ।
 तैलफलः । पुं । इक्षुशीहवे । रा. नि. व. ८ ।
 विभीषकहवे । रा.नि.व.११ । तिलहवे । वै.निघ. ।
 तैलभाविनी । स्त्री । जातीपुष्पहवे । रा.नि.
 व.१० । [श.ना.]
 तैलमाली । स्त्री । वच्चांम् । शंखे, वाति ।
 तैलमूर्च्छा । स्त्री । तैलस्य मूर्च्छनायां । तेलन
 गूर्च्छा रुद्रा । यथा—“तैलं कृत्वा कटाहं दृढतर-
 विमले सन्दमन्दानलैस्तत् तैलं निष्क्रेममात्रं गतमिष्ट
 हि यदा शैत्ययुक्तं तदैव । सञ्जिहाराविलीषैर्जल-
 धरनलिकैः सामलेः साक्षय्यैः, सूचोपुष्यादिनीरै-
 रपहितमथितैर्मन्थयित्वा जहाति ॥” तथा—तैलस्य-
 न्दुकलाशिकी विसृष्टिकाभागस्तु मूर्च्छाविधौ ये
 चान्ये त्रिफलापयोद-रजनी-कोवेरलीभाविताः ।
 सूचोपुष्यवटावरोदनलिनास्तस्यैव पादांशिका दुर्गन्धं
 विनिहन्ति तैलमरुणं सौरभ्यमाकुर्वन्ते ॥” मेप. ।
 मूर्च्छाद्रव्यमात्रं यथा—नञ्जिहा ५ ती. । अन्यं पाच
 सावा सञ्जिहाचतुर्थीशा इति ।
 तैलयन्त्रम् । स्त्री । तैलनिकाशनायं यन्त्रभेदे ।
 षानि ।
 तैलवल्ली । स्त्री । शतमूल्याम् । रा. ।
 तैलवीजः । पुं । भस्मातकहवे । रा.नि.व.११ ।
 तैलसाधनम् । स्त्री । कस्तूरिकायां । वै.निघ. ।
 बाकोल्यां । कैंक्वा । श.च. ।
 तैलस्फटिकाः । पुं । हणमणौ । ह्.च. ।
 तैलस्यन्दा । स्त्री । सूमिकुष्माण्डे । काकोल्यां ।
 अंतापराजितायाम् । वै.निघ. ।
 तैलाख्यः । पुं । तुलकनाम-गन्धद्रव्ये । शब्दर. ।
 शिनांस्रम् ।
 तैलाग(गु)रु । स्त्री । दाहागुरुणि । रा. नि.
 व. १२ ।

तैलाङ्गः । पुं । वक्रुलह्वे । प.सु. । [छ.च. ।
 तैलाटी । लघुपट्टपदे । वरठायी । वान्छा ।
 तैलाम्बुका । स्त्री । तैलधीरिकायां । आङ्-
 शोभा । कटा. ।
 तैलिनी । स्त्री । तैलपायिकायाम् । रा.नि.व.
 १८ । दशाधर्त्ताम् । श.ना. । [छ.च. ।
 तैलिशाला । स्त्री । तैलिकरुहे । शानिषत्र ।
 तैलौनम् । स्त्री । तिलवेवे । रा.नि.व.२ ।
 तैलु(लु)कः । पुं । लोभे । च.द.पाण्डु-चि. ।
 चा.चि.६च. ।
 तैल्वणपूगम् । स्त्री । पूगफनविशेषे । मेखत्रत्
 इति भाषा । रा.नि.व.११ । See अकोटः ।
 तैपः । पुं । वीपमासे । अम. ।
 तैच्छणम् । स्त्री । तीक्ष्णतायाम् ।
 तोकः । पुं । बालके । त्रिका. ।
 तोककः । पुं । चापपचिषि । नौनदृष्टे । वै.
 निघ. । चातकपचिषि । अ.म. ।
 तोक्यः (क्यः) । -पुं । अमक्यवे । हरितनिः-
 शुकचुद्रयवे । रुहे । "तीक्ष्णसहस्रहरितः तसः
 सख्यय कीर्त्तितः ।" शीऽतियवाचौनगुणः । भा.
 पू.१भ.धा.व. । पञ्चबायदुरे । भागवतम् ।
 तोडिमल्यः । पुं । मल्यविशेषे । उंरुहे गाँह ।
 वै.निघ. ।
 तोत्रम् । स्त्री । गवादिताडनदण्डे । अ. ।
 तोदः (नम्) । पुं, स्त्री । सूक्ष्मधनेनेव श्लि-
 नेव वा व्यवायाम् । र.ना. । मा.न.१भ.आगलुञ्ज. ।
 तीत्रवेदनायाम् । पुं । वाद्यौ । वै.निघ. ।
 तोदनः । पुं । फलशाकविशेषे । तत्फलं कपायं
 रुचं वातकफत्रय । सु.सु.४६अ. । अस्त्रीणं लघु
 संशाधि दिग्धं पिशाग्रिकरुच । च.सु.२०अ. ।
 तोदपर्णी । स्त्री । तोयपर्णाम् । शीनां ।
 कुधान्वमेदे । सु.सु.४६अ. ।
 तोसरः । पुं । अन्नविशेषे । शीदव । अ. ।
 तोसरधरः । पुं । अश्वौ । वै.निघ. ।
 तोसरिका । स्त्री । वीराप्रवृत्तिकायां । श.र. ।
 तोयम् । स्त्री । जले । रा.नि.व.१४ । बालके ।
 वावां । वै.निघ. ।

तीयकामः । पुं । जनवेतसे । म.द. घ. ५ ।
 परिव्याधत्तले ।
 तीयकुम्भा । शैवालि । वै.निघ. ।
 तीयगर्मः । पुं । नारिकेलह्वे । वै.निघ. ।
 तीयजः । पुं । चमीरे । खानञ्जके । वै.निघ. ।
 तीयडिम्भः । पुं । घनोपले । ह्यार. ।
 तीयदः । पुं । चशीरे । नागरकुसायाम् । वै.
 निघ. । सेषे । स्त्री । हृते । मे. ।
 तीयद्रुमः । पुं । कतकह्वे । निर्गन्धकमेत्र
 गाँह ।
 तीयधरः । पुं । मुसायां । नागरकुसायाम् ।
 सुनिपलकशाके । मेवे । मे. ।
 तीयधिप्रियम् । स्त्री । लङ्गे । श.च. ।
 तीयपर्णी । स्त्री । तृषधान्यविशेषे । गुणाः
 श्यामाकवत् । च.सु.२०अ. । वारिपर्णां । शीनां ।
 कारवेत्तौलतायाम् । के. ।
 तीयपाषाणजमलम् । स्त्री । खपरे । शीप्र ।
 वै.निघ. ।
 तीयपिप्पलो । स्त्री । कचटे । कौंछुं । रा.
 नि.व.४ ।
 तीयपुष्पी । स्त्री । पाटलह्वे । श.ना. ।
 तीयप्रष्टा । स्त्री । पाटलह्वे । वै.निघ. ।
 तीयप्रसादन(फल)म् । स्त्री । कतकफले ।
 निर्गन्धकल । र.मा. ।
 तीयफला । स्त्री । बालककटिकायाम् । कौंछुं ।
 रा.नि.व.० ।
 तीयसञ्जरी । स्त्री । जलापामार्गे । वै.निघ. ।
 तीयसलम् । स्त्री । समुद्रफले । वै.निघ. ।
 तीयवती । स्त्री । अश्वतथत्रयाम् । वै.निघ. ।
 तीयवल्ली । स्त्री । जलपिप्लयाम् । कौंछुं-
 तान् ।
 तीयवस्त्रिका (स्त्री) । स्त्री । अश्वतथबालता-
 याम् । चिवकृटे रुदनौति क्लातायाम् । अगुञ्-
 रङ्गी वत् । कारवेत्तके । उटछ । रा.नि.व.३ ।
 महादुग्धायाम् । रा.नि.व.२३ ।
 तीयवृत्तिः । पुं । जलापामार्गे । वै.निघ. ।
 तीयवृद्धः । पुं । शैवालि । वै.निघ. ।

.ीयशाला । स्त्री । वारिशालायाम् ।
 तीयशुक्तिका । स्त्री । जलगुक्तौ । जग-
 लार्तिहे । रा.नि.व.१८ ।
 तीयशूकः । शैवालैः । वै.निघ. ।
 तीयसप्तिका । स्त्री । मेक्याम् । वै.निघ. ।
 तीयसूचकाः । पुं । मखूके । शब्दार्थकल्पः ।
 तीयस्नावः । पुं । अश्वस्य निवती नषसावरीने ।
 “अनसं पश्यातां व्ययु खच्छं सवति चक्षुषः ।
 तीयसावीति तं विद्यादिकारं मारुतात्मकम् ॥”
 क.द.३.३. । जलसावे ।
 तीयाधिवासिनौ । स्त्री । पाटलवृक्षे । प.सु. ।
 तीयापामार्गः । पुं । जलापामार्गः । वै.निघ. ।
 तीयोद्भवा । स्त्री । जलापामार्गः । वै.निघ. ।
 तीरणम् । स्त्री । शीतयाम् । चारा । पुं ।
 वहिहारे । अ. ।
 तीलः (काः) । पुं, स्त्री । टङ्गपरिमाणे । >
 त्वां । अशीतिरत्तिकमाने । ६६ रत्तिकमाने ।
 प.प्र. । शण्डयमाने । श.मा. । तत्पथ्यायः—
 कौलं, ब्रह्मणं, वटकं, कर्पाईं, वैधं, कर्षं । लोला ।
 तीषफला । स्त्री । एम्बोरलतायाम् । वडु
 कौकूड । रा. ।
 तीक्ष्णम् । स्त्री । कर्षमले । त्रिका. ।
 तीतिकः । पुं, स्त्री । युक्तौ । शिशुक । प.सु. ।
 सुतायाम् । रा.नि.व.१३ ।
 तीषारम् । स्त्री । तुषारजले । रा.नि.व.१४ ।
 त्यद् । स्त्री । वायो । आकाशे ।
 त्रयु । स्त्री । रङ्गे । सीसके । ने. ।
 त्रयुकार्कटौ । स्त्री । कार्कटिकामेहं, वपुष्याम् ।
 शशां । रा.नि.व.७० । [र.मा. ।
 त्रयुटौ । स्त्री । मूत्रोत्पायाम् । छोटि अर्जाठ ।
 त्रयुलम् । स्त्री । वङ्गे । रङ्गे । भ.दि. ।
 त्रयुष(स)म् । स्त्री । कार्क्याम् । कौकूड ।
 प.सु. । कृष्णविभक्ति । कानं उठेडुडै । र.मा. ।
 वङ्गे । रा.नि.व.१३ । त्रयुषीफले । शशां । भा. ।
 त्रयुपतैलम् । स्त्री । त्रयुषीजीवितैले । शशां-
 वीरक्षत्र उच्यते । गुण्याः—वातपित्तहरं केशं
 त्रैयसं गुरु शीतलञ्च । वा. टी. हेमा. । मधुसं

गुरु शीतलं केशं कफपित्तघ्नं कान्तिजनकञ्च ।
 रा.नि.व.१५ ।
 त्रयुषा (षो) (सा,सौ) । स्त्री । (Cucu-
 mis sativus. Syn. C. Hardwickii.)
 The cucumber. स्वनामख्यातफलशाक-
 विशेषे । शशां शीष्ट । हिं ह्रीरे, लघुखीरा,
 बालमखीरा । सं तीसीकर्कटौ । कं तस्यैकायि ।
 तं दीजवाश्च । उत्. कण्टकारि काकुडि । वा.
 महैवेहृदि कोङ्कणे । तत्पथ्यायः—शीतपुष्पा,
 काण्डालुः, काण्टालुः, त्रयुकार्कटौ, बहुफला,
 कण्टकिलता, कीपफला, तुन्दिलफला, सुधावासा ।
 फलगुणाः—रुच्यं मधुरं शीतलं गुरु भ्रमपित्त-
 विदाहवान्निघ्नं बहुमूलकरम् । रा.नि.व.७ । “वपुषं
 लघु नीलञ्च बलहृत्कृमिनाहृत् । स्वादु पिप्पापहं
 शीतं रक्तपित्तहरं परम् । तस्याष्टु कफकृन्वीर्णमन्त्रं
 वातकफापहम् । तस्यकमन्त्रमुष्णं स्यात्पित्तलं कफ-
 वातगुत् । तद्वीजं सूचलं शीतं रुचं पिप्पासकञ्च-
 जिन ॥” भा. भाष्यव. । कृष्णतहति । कानं
 उठेडुडै । र.मा. । महैन्द्रवारुण्यम् । रा.नि.व.
 ३ । कार्कटिकायाम् । छे.च. ।
 त्रयुसिनी । कार्कटिकायां । वै.निघ. ।
 त्रयुस् । स्त्री । वङ्गे । भा.न.४४.कर्णरी.वि.सु.घ.
 ६८.वशादिः । शीषके । रा.नि.व.१३ । ने. ।
 प.सु. । पुं । त्रयुषलतायां । शशां शीष्ट ।
 त्रयुषादिः । पुं । रङ्गादिस्वमधातुषु । त्रयुषीष-
 तात्पर्यजनकण्टकौहसुवर्णलीहमलानि । गुण्याः—
 गरुडनिहरः तृणाविषहृद्गीगपाखुमेहघ्नच । सु.सु.
 ३८५. ।
 त्रयुसम् । स्त्री । घनेतरदधनि । वशादिहे ।
 त्रयो । स्त्री । सीमराज्यां । श.च. ।
 त्रयोदशाङ्गुगुलुः । पुं । वातव्याधी । आह-
 (भा)वा इति ख्यातं वपिन्द्रुश्च (अभावे सुप्ता
 लग्न विस्वफलं वा) अश्वगन्धा इक्षुपा (इक्षुसुवनं)
 गुडूचो (शुनकं) अताथरी गीचुरवीजं वीजताडक-
 वीजं रासा शुलुफा शटी यमानो धरणी एषां प्र-
 चूषे १ प. शुद्धगुलुः १२ प. घृतं ६ प. । रच.र. ।
 सा.की. । आहृच लग्ने प्रोक्तः आही विस्वफले
 तथा ।” विच. ।
 त्रसम् । स्त्री । बले ।
 त्रसरैणुः । पुं । त्रिंशत्परमाख्यात्मकमागधयानि ।

स जालान्तरगतं रविकिरणेषु दृश्यते । "वसरेणस्तु विज्ञेयः त्रिंशता परमाणुभिः ।" प.प्र.३ख. । तत्पथ्यायः,—ध्वंसी ।

त्राणम् । स्त्री । वायमाणावतायाम् । नै. ।

त्राणा (णो) । स्त्री । वायमाणावताया । वना नडा वा ड्रुग्न । रा.नि.व.५ । गे. ।

त्रायन्ती (न्तिका) । स्त्री । त्रायमाणायां । वना ड्रुग्न । वन ङांशुनिग्रा । रा. नि. व. ५ । भैष.कुष्ठ.चि.महमल्लान्तकगुह्ये । सि.यो.सुत्याद्यष्टे । "त्रायन्ती तुवरा तिला सरा पिचकफापहा । ज्वरहृद्रोगगुल्माशोभसगुलविपप्रणु ॥" भा. । च.द. सन्या.ज्व.चि. । सि.यो.च.द.यजा.चि.कीषल्याद्यष्टे । वात.ज्व.द्राचादिः । च.द.ज्वर.चि.पिपल्यादिष्टे । नखरञ्जके । सेहदीति लोके । वै.निच.चयरी.चि. जलाद्यष्टे । च.द.श्लचि. ।

त्रायमाणा (णिका) । स्त्री । हिमवत्सिद्धखनामख्यातमहाचुपे । वनाड्रुग्न, वना नडा, बड्वा, वन ङांशुनिग्रा । हिं वायमाणा । तत्पथ्यायः,—वार्धिकं, त्रायन्ती, बलमद्रिका (श्र.), बलदेवा (नै.) सुभद्रानी, भद्रनामिका (र.), कतवा, वायमाणिका, बलमद्रा, सुकाना, वार्धिका, गिरिका, भनुजा, मङ्गल्याहा, देवधला, पालिनी, भयनाशनी, प्रवनी, रचणी, वाणा । गुणा,—श्रीतमधुरा गुञ्ज्वरकफरक्तौ । भमतृणाघघविपच्छेदिनी च । रा.नि.व.५ ।

त्रायमाणादिः । पुं । पित्तज्वरसिद्धकपाय भेदे । च.द.ज्व.चि. । "त्रायमाणा च मधुकं पिपलीमूलमेव च । किराततिकाकं सुलं मधुकं सविभीतकम् ॥"

त्रायवन्तम् । स्त्री । गण्डीरेतिख्याने श्रानुवशाक भेदे । उछिग्रा । वै. ।

त्रासः । पुं । भये । श्र. ।

त्रासदष्टः । पुं । कुहुरदष्टरोगभेदे । यथा— "योऽन्नान्द्रस्ये ददष्टोऽपि शब्दसस्यर्षदर्शनैः । जलसन्नासनामानं दष्टं तमपि वर्णयेत् ॥" वा. उ. ३८श्र. ।

त्रिंशत्पत्रम् । स्त्री । कुमुदपत्रे । देवा वा वानि फूल । श.मा. ।

त्रिकम् । स्त्री । त्रिकलायां । त्रिकटुनि । त्रिभेदे । (सुखबोधः) । कटिप्रान्तभागे । रा. नि. व. १८ ।

"स्त्रिकसकपूः पृष्ठवैभ्राश्लोथः सन्धिकाचिकं मतम् । पुं । गोचुरके । गृह्णाटके । वै.निच. ।

त्रिकाग्रहः । पुं । वातरोगभेदे । त्रिकटुवदनं च.सु.२०श्र. ।

त्रिकाग्रहो । त्रि । वेदनया त्रिकव्यापिनि मानि. ।

त्रिकटः । पुं । गृह्णाटके । गोचुरके । श.र. ।

त्रिकाटु । स्त्री । गुण्ठीविपलीमरिचेषु । तं श्रुतिपिपलि मरिचालु । तत्पथ्यायः,—तृणपत्रं, वी (श्र.), कटुविकं (के.), कटुवयं । गुणाः—दौषश्रासकासघ्नं चर्करोगगुलमेहकफसौल्यमेदःश्रीपदपीनसादिकं हनि । भा. ।

त्रिकटुगुडिका । स्त्री । प्रविष्टपिडकायाम् । त्रिकटु त्रिफला गुग्गुलु प्रत्येकं समभागः । गोचुरकायिन मह्यां ।

त्रिकट्टादिवर्तिः । स्त्री । नेत्ररोगाधिका वर्तिः । "वोषि कटुनि कारञ्जफलाणि हे रश्मी सद्यैश्वर्ये । विद्यतरोर्ध्वरूपस्य च मूलं वारिचरं दशसं वदन्ति ॥" वारिचरः शङ्खनाभिः । र.स.र. ।

त्रिकाण्ट(का)म् । स्त्री । कण्टकारी दुरालभा गोचुरकश्चेति चुपनये । सि. यो. सन्निपातज्वरे । हृहतोगणिकारीदुरालभासु । रा.नि.व.२२ । गुणाः—"त्रिकाण्टकानां काथः- स्यात्पित्तज्वरविनाशनः । नेत्ररोगं वमिषेव मक्षकष्टं खलं तथा ॥" वै. निच. । पुं । मल्यविशेषे । टोःरन्ना गोह, शीश्रु ग्राह । त्रिका. । गुणाः—पित्तघ्नः कफघ्नः रुचः खडुः दीपनय । राज.२प. । गोचुरके । र.मा. । च.द.ज्व. चि. यका, चि. नागबलाद्यते । गृह्णाटके । गुडूच्याम् । कण्टकार्याम् । गुण्ड्याम् । वै.निच. । कृ.हीष्टके । तेकौण्डि मिडू । श.च. । कापभजातीयकौटविशेषे । सु.कल्प.८श्र. ।

त्रिकण्टका । स्त्री । विष्टतायां । तेउड्डी । ज.द.१२श्र. । गोचुरे ।

त्रिकण्टकादिष्टतम् । स्त्री । सूचककारिष्टतम् । गोचुरः परण्डमूलं कुशमूलं काशमूलं शरमूलं इक्षुमूलं उलुपमूलं शतमूली फर्कटिवीजं एषां प्र. खरसः ४ श. । खरसाभावे गोचुरैरख-मुलकुशादिपत्रमूलं प्र. १४ प. ५ तो. २ मा. ७ र. । जल ४४ श. गे. ११ श. । शतमूलीरसः कर्कटीरसः इक्षुरसः प्र. १२ प. २ तो. ५ मा. ३ र.

घृतं ४ अ. १ पाके सिद्धं प्रक्षेपः पुरातनगुडः ।
सा.कौ. । त्रिकाण्डकादीनां मिलिता ४४ प. वारि
४४ अ. ग्रे ११ अ. शतावर्षादीनां रस. मिलितः
५ अ. । रस.र. । भा. । गन्धघृतं ४ अ. नीचुरा
दीनां प्र. २ अ. काषाईजलं प्र. १६ अ. ग्रे. ४ अ. ।
शतावरीकुङ्गपाण्डानां स्वरसः प्र. ४ अ. । प्रक्षेपः
शर्करा २ अ. । भैष. ।

त्रिकाण्डाख्यः (काः) । पुं । शृङ्गाटकैः वै.
निघ. ।

त्रिकालयम् । स्त्री । समत्रिकटुत्रिफलाविनदौ ।

त्रिकालयादिलौहम् । स्त्री । पाण्डुरोगे हितम् ।
शोधितमसुरं १ प. गन्धघृतं १ प. शर्करा १ प.
मधु १ प. कान्तलीहं १ तो. त्रिकटु त्रिफला
सुखं चित्रकमूलं विडङ्गः एषां प्र. १ तो. एषां
काषेयन लौहपात्रे ताम्रपात्रे वा सम भावयित्वा
ततः हृतेन च सप्त भावयित्वा रौद्रे शिशिरे च
स्वाप्यम् । सा.कौ. ।

त्रिवापे (पिक)म् । स्त्री । नागरातिविपासुसासु ।
उट, आउडैठ, मूठा । "नागरातिविपासुसा
तयनेतत्रिकपिकम् ।" रा.नि.व.२२ ।

त्रिकाशूलम् । स्त्री । वातव्याधिमेदौ । कण्ठिश्चांशु
शूल । लक्षणं—"स्निग्धकृद्भिः पुष्टंशास्त्रोर्ध
सम्भिसत्तिकं ऋतं । तत्र वातेन या पीडाविक
शूलं तदुच्यते ॥ कारयेहालुकास्त्रं दं त्रिकाशूली
प्रयततः । खट्वाधकात्करीषान्नि धारयेत्सततं नरः ॥"
भा.स.२भ. ।

त्रिकासन्धिः । पुं । फिकवाक्यविष्टष्ठंशास्त्रिसन्धि-
स्थाने । च.भा.७अ. ।

त्रिकासन्धप्रस्थि । स्त्री । त्रिधास्त्रिनि । कण्ठि-
मक्षिप्र शांङ् । च.भा.७अ. ।

त्रिकूट(लवण)म् । स्त्री । सामुद्रलवणे । कद्र-
कठ वदने । प.सु. । र.सा. । द्रोणौलवणे । रा.
नि.व.६ ।

त्रिकूटाह्वयम् । स्त्री । काचलवणे । वै.निघ. ।

त्रिकूचकम् । स्त्री । व्रणविखावणार्थम् पङ्कज
शल्मलिशेषे । सु.सु.८प. । "अङ्गुलानि तषाट्च
शल्मलार्थे त्रिकूचक । फलेरन्तःखाकारैरङ्गुलैर-
न्वितं त्रिभिः । एकैकस्य फलस्य धामनारं त्रौहि-
समितं । वृत्तं पञ्चाङ्गु पायामहायं रुचकभूपितं ॥"
सु.टी.४. ।

त्रिकोणम् । स्त्री । योनी । शृङ्गाटकैः पुं ।
त्रिधारतृणे । वै.निघ. ।

त्रिकोणकाः । पुं । गुण्डतृणे । रा.नि.व.८ ।

त्रिकोणफलम् । स्त्री । शृङ्गाटकैः । प्राणिकुल ।
भा. । पुं । त्रिधारतृणे । वै.निघ. । [निघ. ।

त्रिकोणा । स्त्री । योनी । शृङ्गाटकतृणे । वै.
त्रिखम् । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वै. निघ. ।
वपुषे । अ.च. ।

त्रिगन्ध(का)म् । स्त्री । लगेलापत्रेषु । वै.निघ.
२भ.अष्ट.चि शाङ्गिमाष्टके ।

त्रिगर्त्ता । स्त्री । सुक्तायाम् । वै.निघ. । सुष्टु-
रिकायां । मे. । कासुकायाम् । मे. ।

त्रिशुणम् । स्त्री । सत्वरनक्षत्रःसु ।

त्रिशुणाख्यरसः । पुं । वातव्याधिमेदौ रसः ।
गन्धकः १ भ. पारद ८ भ. (मतान्तरे गन्धकः १
भ. पारदः २ भ.) चङ्गुशिया पक्कावतार्थे सुखुख्यं
च तेन समभागं हरीतकीचूर्णे मिश्रयेत् । रस-
कौ. । अन्यः श्ले—टङ्गणं (सोदांशीरं थै)
चङ्गुश्ले—गन्धक-रससिन्दूरं समभागं आर्द्रक-
रसेन पिष्टा रुद्धा गजपुटे पचेत् । भावा १ मा-
अनु-सधु । र.सा.८. ।

त्रिजटा । स्त्री । विलम्बे । तन्त्रम् ।

त्रिजात(का)म् । स्त्री । मिलिततुल्यलगेला-
पत्रेषु । वाक्कठिनि, एवांठ, तेलजपत्रं मगशार्थं ।
रा.नि.व.२२ । तं दक्षिणीचक्र, एलकुलु, आङ्ग-
पर्वोक । "लगेला-पत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजात-
कम् । नागकेशरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥" प.प्र.
३ ख. । गुणाः—"तद्वयं रोचनं रुचं तीक्ष्णं ।
सुखगन्धघृतं । लघु विद्याद्विहृदयै कफवात-
विधापहम् ॥" भा. ।

त्रिणम् । स्त्री । तृषे । अ.र. ।

त्रिणता । स्त्री । धनुषि । वि. ।

त्रितयम् । स्त्री । सन्निपाते । भा. म. ४भ.
श्रीरी. चि. ।

त्रिदला । स्त्री । गोधापदोलतायाम् । शोभा-
विधां वता । प.सु. । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.
निघ. । यष्टिसधुनि । ज.द.१२अ. । [च. ।

त्रिद(दा)सिका । स्त्री । चर्मकपायाम् । अ.

त्रिदशगोपः । पुं । इन्द्रगोपक्रीटे । वै.निघ. ।
 त्रिदशदासः । स्त्री । देवदासकाठे । चि.क्र.क.
 स्त्री.चि. । [व. १० ।
 त्रिदशमञ्जरी । स्त्री । तुलसीरुचे । रा. नि.
 त्रिदशवरभोज्यम् । स्त्री । अद्यते । चि.क्र.
 क.केशररसे ।
 त्रिदशसर्पपः । पुं । देवसर्पपञ्चके । वै.निघ. ।
 त्रिदशाहारः । पुं । अद्यते । जला. ।
 त्रिदिवा । स्त्री । एलायां । गङ्गायां । वै.निघ. ।
 त्रिदिवीङ्गवा । स्त्री । स्यूलेलायाम् । वङ्ग
 एवांठ । रा.नि.व.६ ।
 त्रिदिवीङ्गता । स्त्री । सूओलायाम् । वै.निघ. ।
 त्रिदीप्यम् । स्त्री । यमानीत्रये, यमानी खीरा-
 सानी अजमोदा च । वै.निघ. २.भ.अर्था.चि.मध्यक-
 वच्यम् ।
 त्रिदोपम् । स्त्री । वातपित्तकफाण्ड्यदोषद्वये । रा. ।
 त्रिदोपजः । चि । त्रिदोपजनिते ।
 त्रिदोषदावानलकालमेघः । पुं । सन्निपाद्य
 ज्वरे रसः । हरितालपुटितवङ्गं मनःशिलापुटित-
 शीयं शीपुटितक्षण्णरौप्यताम्राणि प्रत्येकं पुनः
 द्विगुण्युटितानि कृत्वा प्र. समभागी याद्वयः
 एतस्मिन्निघण्टुषुः पारदः गन्धकः तुल्यकश्च द्विगुणः
 (मताम्बरे चतुर्द्रव्यायां प्र. एकेको भागः, गन्धक-
 तुल्ययोः द्वौ भागौ) एकत्र निम्बुकरसेन समार्द्धं
 गोलकञ्च कृत्वा यथाविधि पुटेत् । अथ तत्र तुल्य-
 भागं पुनः गन्धकं दत्त्वा चित्रकरसेन मर्दयेत् ।
 तदनु पीड्यशां विषं समिधया पुनः तद्रससिक्तं
 कृत्वा पचेत् । अथ रीहितमाल्यपिनेन भावयित्वा
 रक्तिहयमिता वटी काये ।
 त्रिदोषदावानलरसः । पुं । ज्वराधिकारि
 रसः । अर्कसूचि रसः यदि तास्यपात्रे जलौरादि
 रसैः पुनरपि भावितः स्यात् तदा त्रिदोषदापानलो
 भवति । भैष. ।
 त्रिदोषरोहिणी । स्त्री । द्वैदीपिकगलरीग-
 विशिषे । वै.निघ. । [व. २२ ।
 त्रिदोषसमम् । स्त्री । समदोषपत्रके । रा. नि.
 त्रिदोषसम्भवः । पुं । सन्निपाते । वै.निघ. ।
 त्रिदोषहारी (रसः) । पुं । ज्वराधिकारि

रसः । "मलशिलातालवाम्यतुल्योदधिमलटद्र-
 निङ्गुण्णाम्नास्यताप्य" । दलितं सद्यपिचतस्रिधा
 स्याद्भिरगतः शिरसि त्रिदोषहारी ॥" र.चि.२५. ।
 त्रिधातुः । पुं । गणपतौ । धिका. । स्त्री ।
 धातुवये ।
 त्रिधारकः । पुं । कृ.हीमेदे । तेंकैांठी मनगा ।
 त्रिधारकाखडवल्ली । स्त्री । त्रिधारकारवे-
 न्नाम । तेशिरे उच्छे । वै.निघ. ।
 त्रिधारसुह्री । स्त्री । त्रिधारवञ्जीरके ।
 तेंकैांठी मिङ्गु । रा.नि.व.८ ।
 त्रिनेत्ररसः । पुं । पित्तकासे रसः । ताम्रमद्य
 अममद्युतीक्ष्णलोहमद्युसमभागम् । कासमर्द-
 तालान्धवेतसरसेः दिनेकं मर्दयित्वा द्विगुञ्जा मटी
 कार्या । रस.र. । अपरः परिणामशूलै—टद्रथं
 (मोशंशांशं थंहे) स्यगमङ्गं स्रथं रससिन्दूरम्
 एयां प्र. समभागं दिधा चार्द्रकरसेन पिष्टा गज-
 पुटेन पचेत् । घृतमधुभ्यां सेव्यम् । रस.र. । अन्यः
 शीथे—पारदः गन्धकः श्टटद्रथं ताम्रं लोहम्
 एयां प्र. समभागं चार्द्रकरसेन मर्दयित्वा लज्जु-
 पुटे पचेत् । अनुपानं—एरखरसः पदामागंरसः ।
 अन्यः हृष्याधिकारि—पारदगन्धकताद्याणि सम-
 भागानि निर्गुण्डीरसेः दिनेकं मर्दयित्वा गुकीकृत्य
 मृषामध्यगतं बालुकायन्त्रे प्रहरत्तयं पचेत् । पथं-
 खण्डेन सेव्यः । र.चि.२५. । अपरः सन्निपात-
 ज्वरे—पारदगन्धकताद्याणि संसभागानि द्रव्यत्रय-
 तुल्यैः गन्धदुग्धैः शिशुरसैश्च दिनेकं समार्द्धं गोलकं
 कृत्वा खरातये गुकीकृत्य च अन्यमृषामगतं बालुका-
 यन्त्रे प्रहरत्तयं पचेत् । र.चि.२५. । अन्यः सन्नि-
 पातज्वरे—रसः १ म. गन्धकः १ म. ताम्रं
 चतुर्थांशं सर्वतुल्येन गन्धदुग्धेन निर्गुण्डीरसेन
 शिशुरसेन च खरातये दिनेकं मर्दयित्वा शीपयेत् ।
 भा. । अपरः ऊरुसाभे—नारितस्यथंमात्रिकं
 द्विगुलं लोहं पारदः वङ्गं गन्धकः ताम्रम् अर्धं
 समुद्रफेनः गिरिसिक्तिका स्रथं शीयं चित्रकमूलं
 द्विगु. त्रिकटु त्रिफला शिशुवीचम् अजमोदा
 (त्राञ्जुनि) यमानी पिपलीमूलं भार्गी (वाग्भनशुनि)
 लशुनं नीरककण्ठीरके एयां प्र. समभागः चार्द्र-
 करसेन मर्दयः । रस.र. । अपरः मूलकञ्जे, रस-
 गन्धकवद्दानां प्र. समभागः । दूर्वायटिसाधुगीचुर-
 प्राकलिरसेर्भावयित्वा मूषरयन्त्रे पक्त्वा च पुनले-
 भावयेत् । सा. २ र. । र.रा.भं. ।

त्रिनेत्रा (त्रो) । स्त्री । वाराहीनाममहाकन्द-
शक्ते । रा.नि.व.७ ।

त्रिपट्ट । स्त्री । विडुसैम्बकाचलवयोपु । वै.निघ. ।

त्रिपत्नः । पुं । चण्डालकन्दभेदे । रा.नि.व.७ ।
त्रिदलविल्ववृक्षे । रा. नि. व. ११ । स्त्री । त्रिदल-
विल्वपत्रे ।

त्रिपन्नकः । पुं । पलाशवृक्षे । छे.च. ।

त्रिपथम् । स्त्री । त्रिपथे । तेषाम्थो पथं । छे. ।

त्रिपथगा । स्त्री । गङ्गायाम् । ऋ. ।

त्रिपदा । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । रा.नि.व.
५ । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. ।

त्रिपदी । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । छोटि
गौशाग्निशो लता । प.सु. । रा.नि.व.५ । शत-
दलमल्लिकायाम् । “त्रिपदी शतपत्रा तु सोहिनी
श्रेष्ठमल्लिका ।” ब्रह्मसि. ।

त्रिपर्यः । पुं । पलाशवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

त्रिपर्णा । स्त्री । वनकापर्णायाम् । वन कर्पांशम् ।
शुक्रिपर्णां । छाङ्गनिशा । र.मा. । वनगङ्गायाम् ।
वै.निघ. । त्रिपर्यंकाकन्दे । रा.नि.व.७ । शाल-
पर्णाम् । भा.स.ख.१भ. ।

त्रिपर्णिका । स्त्री । यासुचुपे । कुत्राणता ।
रा.नि.व.४ । खनामव्यातकन्दशाकविशेषे । त्रि-
पर्णो मुरङ्गल इति कीङ्कटदेशे अमृपदेशे च
प्रसिद्धा । त्रिपर्णम् । तत्पर्यायः—हृत्पत्रा,
छिन्नपत्रिका, कन्दानुः, कन्दबहुला, अन्नवल्ली,
विनाच्छा, त्रिपर्णी । तल्लक्षणं यथा—“अशारि-
पत्रघटाशः त्रिपर्णसन्वितः । सक्त्रिधावस्य-
भूमिस्थः त्रिपर्णोऽतिविलसतः ॥” गुणाः—सधुरा
शीता त्रासकासनी पित्तशमनी विपक्षी ब्रणघ्नी
च । रा.नि.व.७ । तच्छाकगुणाः—शाकं युव च
रुचश्च प्रायो विटथ्य जीर्यति । सधुरं शीतवीर्यञ्च
पुरीपस्य च भेदनम् ॥ च.सू.२७अ. ।

त्रिपर्णी । स्त्री । शालपर्णायाम् । भा. । वन-
कापर्णायाम् । प.सु. । “त्रिपर्णी कलसीविल्वः ।”
मूल्यायाम् । रा.नि.व.३ । आरख्यगङ्गायाम् । वै.
निघ. । त्रिपर्णीकन्दे । छिन्नकम् । रा.नि.व.७ ।

त्रिपत्ता । स्त्री । विफलायाम् । भ.दि. ।

त्रिपात् । पुं । ज्वरे । वैद्यकम् । “ज्वरस्तु
त्रिपात् ॥” भाग. ।

त्रिपादः । पुं । त्रिपर्यंमूले । वै.निघ. ।

त्रिपादिका । स्त्री । हंसपादीलतायाम् । रा.
नि.व.५ ।

त्रिपादी । स्त्री । हंसपादीलतायां, कीटमारि-
कायाम् । वा.सू.१५अ.विदार्यादिः । “द्वे पञ्चके
गोपसुता त्रिपादी ।” रक्तलज्जालुकायां । वै.निघ. ।

त्रिपिवा (न्) । पुं । लम्बकर्णे छागे । वै.निघ. ।

त्रिपिष्टकम् । स्त्री । आकाशे । शब्द-र. ।

त्रिपुटः (का) । पुं । तालके । श.र. । गोक्षुर-
क्षुपे । प.सु. । सवीलके, मटर इति ख्यातत्रिदल-
क्षुपे । र.मा. । शिखीधाम्यभेदे । त्र्यमात्रि कव्यादे ।
त्रिं खिसारि । गुणाः—“त्रिपुटी सधुरकिङ्कतुवरी
रुचणी श्रमम् । कफपित्तहरी रक्ष्यो याहकः
शीतलक्षया । किन्तु खञ्जलपद्मलकारी वाताति-
कीपनः ॥” भ.पू.१भ.धा.व. । “रक्षी विप्रोषी
सधुरः प्रदिष्टः स्नायुं करीलस्त्रिगतं चलिष्ठं ।
विषम-शूल-मम-शोफकर्ता दाहार्णहृद्गणिकार-
कारी ॥” अवि.१५अ. । तस्मै गुणाः—“त्रिपुटानां
कलायानां स्यः स्वादुश्च वातलः । आशानशूल-
जनकः पित्तालरुचिवालिहा ॥” ब्रह्मसि. ।

त्रिपुटको । स्त्री । अतिविहति । वै.निघ. ।

त्रिपुटा । स्त्री । अरुणविहति । रा. नि. व. ६ ।
कर्णाकोटालतायाम् । रा.नि.व.३ । त्रिर्वाचा ।
कण्ठचणके । प.सु. । स्थूलैलायाम् । सूक्ष्मायाम् ।
रा.नि.व.६।२३ । वार्धिकमल्लिकायाम् । श्लिर्का-
विटथ्य । रा.नि.व.१०।२३ । नावीहवे । गोक्षुरके ।
कलथिकायाम् । वै.निघ. ।

त्रिपुटी (इन्) । पुं । परच्छे । श.मा. । स्त्री ।
विहति । तेउडेडि । अ.टी.भ. ।

त्रिपुटीफलः । पुं । परच्छे । चार. ।

त्रिपुरभण्डिका । स्त्री । यद्रण्टायाम् । भांद्
इति भाषा । भैष.पानीयभक्तवध्याम् ।

त्रिपुरभैरवरसः । पुं । ज्वरे रसः । शुद्धविषं
१ भ. टङ्गणघारः (गोशंशीर थै) २ भ.
गन्धकः ३ भ. सिद्धुलं (सवान्नेर तावं) ४ भ. दन्ती-
वीजं ५ भ. । दन्तीकायेन सद्देयेत् । मात्रा ३
र. । अतु. आर्द्रकरसः । रस.र. । रस.स्त्री. । अन्वी
यथा—विषं १ अ. पिपली ३ भ. मरिचं ४ भ.

तामं ३ म. द्विदुर्भं २ म. धादं करवम महं शिम् ।
माता ७० र. । भा. म. ३३ भि. ।

त्रिपुरमञ्जिका (मालिका) । स्त्री । तथा-
मलिकायाम् । रा. नि. क. १०१ । तृपुपथीयः—
त्रेणद्धी । त्रिका. ।

त्रिपुरमाली । स्त्री । षट्षताहतिवपुष्वप-
भेदे । “भोदमा त्रिपुरा रीता षट्षता च
भोदिकी ।” इत्याभि. ।

त्रिपुरा । स्त्री । त्रिपुरमालीभेदे । इत्याभि. ।

त्रिपुषा । स्त्री । त्रिपुषायाम् । कल्पवृत्ति । म. म. ।
स्त्री । त्रिपुषयः । त्रिपुषीभ्योः । इत्याभि. ।

त्रिपुष्या । स्त्री । त्रिपुष्यायाम् । वै. नि. क. ।

त्रिफला (स्त्री) । स्त्री । Three myroba-
lans. फलत्रये । त्रिफला । त्रिपुष्यायाम्,—
त्रिकली, फलत्रये, फलत्रिकं (त्रा.), फले (फे) ।
ना त्रिषुषी महती त्रया महत्या त्रपुरा च ।
तयोर्महती चामलकादीनां इत्येकमथमानाः ।
तदुक्तं—“पला विभीतकं पाती त्रिफला महती
कृता ।” त्रि. श्री. दाशोदकव्यापहने । चामलक
हरीतकीविभीतकेषु । रा. नि. म. २२ । द्वितीया—
पात्रमथैश्वरीदाया प्रवर्द्धेषु । श्रीमन्निरुक्तम्,
द्विगुम्निम्, पद्वय दत्तम् । “इत्येकामथैश्वरीका
पद्वयज्ज्यादि च ।” श्रीरघुः । त्रिकलायां इत्य-
त्थं सुमभारं शिष्यम् । एता योर्महं इत्यायाः । एता
—श्रीवती विष्णुकफ्त्री हृत्विर्द्वी रथ्या मल
शोधनी । इत्युक्तविवतत्रयनामिती च । भा. पु. १५ ।
सहाकनविमज्जरविमद्धी च । रा. नि. क. । सुयथा-
त्रिफला यथा—त्रातोफलयत्प्रपुनेषु । सपुरत्रिफला
यथा—ठाथादादिमपत्त्रैरेषु ।

त्रिफलाद्युतम् । स्त्री । पाण्डुरीभे । मज्जहयं ४
म. । पाकायै मीमुवं ११ म. । कल्पायै त्रिफला
दन्तीषिश्चतुस्रमलपाकपित्त (कम्पां छं डि) निमित्त-
प्रसायः । र. म. र. । इदं मन्त्रम् ।

त्रिफलाद्युतम् । स्त्री । श्वेतीनाथिकारि
ष्टम् । मज्जहयं ३ म. । काकायै—त्रिकलायाम्;
१२ म. सरसामाथे त्रिफला २ म. श्यामे ४८ म.
श्री. १२ म. । दुग्धं ४ म. । कल्पायै—त्रिकला
विकटु घटितपु कटुको पुण्डरीकं चूड्रेला विडुहं
नामिश्चरं नीलोत्पलम् चमनासुभं श्यामायता रक्त
चन्दनं हरिटा दासहरिटा एषां प्र. स्त्री. का.

की. । भा. । इदं मज्जहयम् । त्रिपुरं—मज्जहयं ४
म. । काकायै—त्रिकला २ म. श्यामे ११ म. श्री. ४
म. । अद्वयप्रसवः ४ म. श्यामायाम् ४ म. ।
सरसामाथे श्यामासुभं २ म. श्यामे ११ म. श्री. ४
म. । त्रिसुम्भोरसः ४ म. श्यामायाम् ४ म. श्यामा-
याम् ४ म. श्यामायाम् ४ म. श्यामायाम् ४ म. ।
कल्पायै—विष्णुनी मज्जहयं श्यामायाम् श्यामा-
याम् विभीतकं नीलोत्पलम् घटितपु कटुको नीलो-
मायाश्रीवती कल्पायै एषां त्रिफला प्रसायः
(३ ग्रेड) । मे. र. । र. म. र. । इदं इष्टम् । त्रि-
यथा—इदं ४ म. । काकायै—त्रिफला ४ म. श्यामे
१२ म. श्री. ११ म. । मज्जहयं ४ म. । श्यामायाम्
विष्णुनायाम् शिष्यम् । त्रिपुरं—इदं ४ म.
श्यामायाम् ११ म. । कल्पायै—त्रिफला यद्वि-
मपु १ म. । पाकायै मज्जहयः १ म. । श्यामायाम्
श्रीवतीभे—इतं ४ म. । कल्पायै—त्रिकला
विष्णुनायाम् श्यामायाम् श्यामायाम् श्यामायाम्
दाशो रथा चमनासुभं श्यामायाम् एषां निमित्त-
प्रसायः (३ ग्रेड) । मज्जहयं ११ म. भा. ।

त्रिफली । स्त्री । त्रिफलायाम् । म. ।

त्रिबला । स्त्री । त्रिबलायाम् । त्रिबलायाम् ।
त्रिबलायाम् ।

त्रिबलिः । स्त्री । त्रिबलायाम् । त्रिबलायाम् ।
त्रिबलायाम् ।

त्रिवलीकाम् । स्त्री । त्रिवलीकाम् । त्रिवलीकाम् ।

त्रिभङ्गी (गट्टी) (गट्टी) । स्त्री । त्रिभङ्गी ।
ट्टेड्डे । म. म. । “मज्जहयं काकानिदां विमल्यो
दिया ।” त्रि. श्री. पा. भि. । म. र. का. नि. । सु. म.
४४५. । वि. १०५. ।

त्रिभण्ड(ड)म् । स्त्री । त्रिभण्डम् । त्रिभण्डम् ।

त्रिमण्डला । स्त्री । त्रिमण्डलायाम् । त्रिमण्डलायाम् ।

त्रिमदः । पं. । त्रिमदसुम्भितकेषु । “त्रिमदसुम्भ-
पित्तं त्रिमदः ।” म. म. र. म. वि. कल्पवृत्ति ।

त्रिमदद्वितयम् । स्त्री । त्रिमदद्वितयम् । त्रिमदद्वितयम् ।

त्रिमधु । स्त्री । त्रिमधुयाम् । त्रिमधुयाम् ।
रा. नि. म. २२ । गुणाः—“सपुत्रवदे, सपुत्रवदकंराह ।
पानिदायकं । त्रिपदीयं रसपित्तं तृणायै
विनाशयेत् ४” वै. नि. क. ।

त्रिमशोभटः । पं. । त्रिमशोभटायाम् । त्रिमशोभटायाम् ।

त्रियष्टिः । स्त्री । पपंटके । फेः२ पावडा । प.सु. ।
त्रियामा । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा. नि. व. ६ ।
नील्याम् । क्लृप्तत्रिवृति । उष्ण । राती ।
यमुनायाम् । उ. ।

त्रिरेखः । पुं । शङ्ख । शंख । हे. ।

त्रिलवणम् । स्त्री । सौवर्णसन्निभविज्ञानीति
लवणचये । सि.यो.सात्रिपातिकञ्च । "मातुलुङ्गा-
द्रंकरसं केचित्त्रिलवणान्वितम् ।" च. द. ज्व. चि.
नखे । रा. नि. व. २२ ।

त्रिलिङ्गगतिः । स्त्री । त्रिदोषजनायाम् । भा.
म. ४ भ. सु. रो. चि. । "त्रिलिङ्गगतिः सौविरी ।"

त्रिलोहकम् । स्त्री । स्वर्णरजतताम्रेषु । सुवर्णे
रजतं ताम्रं तयमेतन्निलोहकं । रा. नि. व. २२ ।
गुणाः—त्रिलोहस्य गुणाः प्रोक्ताः पञ्चलोहसमा
गुणैः । वै. नि. च. ।

त्रिवर्गः । पुं । विकटुनि, विफलायां, विमदे
च । सु. चि. २५. ।

त्रिवर्गचितयम् । स्त्री । विफलाविमदे । खिफला
७ खिगद । र. स. र. कृष्णायाम् ।

त्रिवर्णकम् । स्त्री । गोचुरके । विफलायाम् ।
त्रिकटुके मे. । विजातके । सु. च. ४४ प. ।

त्रिवर्णस्तम् । पुं । शरटे । कौकुत्ताम् । वै. नि. च. ।

त्रिवर्णा । स्त्री । वनकापर्णायाम् ।

त्रिवर्षिका । स्त्री । विषर्षागवि । तिन व२ गुरेण
शंक्र । हे. ।

त्रिवर्षी । स्त्री । इन्दीवरायाम् । वै. नि. च. ।

त्रिविक्रमरसः । पुं । अश्वर्यधिकारे रसः ।
ताम्रमभ्र तुल्येन क्षागदुग्धेन पक्ता, क्षागदुग्धपक्ता-
ताम्रमभ्र १ तो. पारदः १ तो. गन्धकः १ तो.
निर्गुणो (निर्मिन्ना) रचेन दिनं सद्दयित्वा
गोचकङ्कवा बालुकायन्ने दिनेकं पचेत् । शीते
उद्दस्य दिगुजा मावा देया । र. स. र. ।

त्रिविधायतनम् । स्त्री । इन्द्रियाणां त्रियोग-
कक्षां त्रियोग-काला त्रियोगद्वेषु रोगाणां त्रिविध-
कारणेषु । च. न. ११ प. ।

त्रिविष्टपम् । स्त्री । आकाशे । अ. टी. प्र. ।

त्रिवीजः । पुं । श्यामाके । शीनां शीन । रा.
नि. य. १६ ।

त्रिवृतादिगणः । पुं । तदायधीभागहरद्रव्य-
समुहः । यथा—"त्रिवृता श्यामा दन्ती द्रवन्ती
(इन्द्रकाणी) समला (चांगन्नक्या) शङ्खिनो
(श्वेत वृक्षा) विपाणिका (करुटिशुश्री, मेडु-
शिष्ठे) गवाची (श्रीगुक्, त्रांशानशशा) ह्यग्लान्ती
(विहताङ्कुर) सुक् (मनमां मिद्ध) सुवर्णचौरी
(उर्वधविशेष वा शिशालकौंटा) चिवकः कियिही
(आंशीर) कुशः काशः तिलकः कम्पिलकः
(कमणां कुं डी) पाटला पूगः हरीतकामखकी
विमीतकं नीलिनो (नील) चतुरदुलः (मोनाल)
परण्डः पूतिकः (कुरल) मघावचः (तेतकौंटा
मिद्ध) समच्छदाकञ्जीतिमचयेति अधीभाग-
हराणि ।" सु. च. २८ प. ।

त्रिवृत्तिका । स्त्री । त्रिवृतायां । रा. नि. व. ६ ।

त्रिवृत् (ता, ह्यया) । स्त्री । (Ipomoea
turpethum. Syn. Convolvulus tur-
pethum.) Turpeth Root. खनामख्यात-
लतायाम् । तेउड्डी । छिं तरुद, निम्नोत्, नक्-
पतर, पिथोरी । मं तियङ् । कं तिगङ् । ते
आलवेगङ् । ता. त्रिवृद । वम्. फुटुङ्करी, निम्नो-
थोर । तत्पर्यायः,—सञ्जातुभूतिः, सुवहा,
त्रिपुटा, त्रिवृता, त्रिभण्डी, रेशनी, सरहा, सरणा,
सरसा, रोचनी (भ), मालविका, मरुती, श्यामा,
परुचन्द्रा, विदला, सुषेयी, कालीङ्गिका, काल-
मेयी, काली, त्रिवेला, त्रिवृत्तिका (रा.), श्वेता,
सारा (शच्छर). श्वेतकृष्णारुणमेदात् सा त्रिविधा ।
श्वेतायाः पर्यायः,—त्रिवृत्, वृकाची, सुवहा,
त्रिभण्डी, त्रिपुटा । कृष्णायाः पर्यायः,—श्यामा,
पालिन्दी, सुषेनिका, काशा, मरुविदला, अर्द्ध-
चन्द्रा, कालमेपिका (अ.), पालिन्दी, काल-
नेशिका (भ). अरुणायाः पर्यायः,—आत्रादनी,
कुटुरुणा, निःसता, त्रिवृता, अरुणा (र.),
कलिङ्गा, परिपाकिनो (य.) । सा. गुणाः—कटुर्गुणा
कृमिघ्नीदरान्तिकुष्ठकण्डूज्वरघ्नी विरेचने प्रशस्ता
च । रा. नि. य. ६ । अरुणागुणाः—खादुः कषाया
सदुः रेशनी रुचा कटुका पिचकफापहा. च ।
रा. नि. च. द. चिरञ्ज. चि. । कृष्णागुणाः—श्वेतायाः
हीनगुणा विरेचनी तीव्रा सूक्ष्मादाहसदभ्यान्नि-
कण्ठीत्कर्षकारिणी च । श्वेतागुणाः—विरेचनी
खादुः उष्णा वातला रुचा पिचञ्चरुद्धे अपिच-
शीफीदरघ्नी च । भा. । रेशनी अर्थात् विपकम्-

वक्तं वा मलादि द्रवतां नयेत् रचयति च ।
शास्त्रं । एषा रक्तमूलैव, चाद्या । सु. म. ३५२६
अ. । त्रि. यो. च. द. र. वि. चि. । निद्रतामीदृके ।
त्रिहृत्पत्रम् । स्त्री । षट्पदे । रस. र. । त्रि-
मन्नातके ।
त्रिहृत्पर्णी । स्त्री । द्वादशोचिकायां । श. घ. ।
त्रिहृत्(ताख्य)जे ह्रः । पुं । तेषवमागपे ऋ ह्र-
द्रव्ये । भा. ।
त्रिहृत्तिका । स्त्री । त्रिहृत् । रा. ।
त्रिहृन्तः । पुं । पन्नाशब्दे । वै. निघ. ।
त्रिवेणी । स्त्री । चायकपचिपि । के. । गङ्गाया
यसुनासरस्वतीर्वियोगस्थानमपे तीर्थं ।
त्रिवेला (स्त्री) । स्त्री । त्रिहृत्वायां । टे. डे. डी ।
रा. नि. व. १ ।
त्रियङ्गुः । पुं । चायकपचिपि । त्रिका. । सुगन्ध-
माञ्जारे । शकशकूल । वै. निघ. । विज्ञाने ।
ग्रहमे । मे. । खयोने । प्र. मा. । [निघ. ।
त्रिशतपत्रम् । स्त्री । पुच्छरीके । प्र. मा. । वै.
त्रिशंकरा । स्त्री । गङ्गोत्पन्ना हिमालया मधुरा
चेति मिलितशंकराद्याम् । "गङ्गोत्पन्ना हिमालया
मधुरा चेति त्रिशंकरा ।" रा. नि. व. २२ ।
त्रिशिखरः । पुं । त्रिशङ्खे । रा. नि. व. ११ ।
त्रिशिखः । पुं । त्रिशङ्खे । रा. नि. व. ११ । स्त्री ।
त्रिशिखिदला । स्त्री । नासाकन्दे । रा. नि.
त्रिशिराः (स) । पुं । ज्वरे । भा. ग. ।
त्रिशिरा । स्त्री । पाठायाम् । रा. नि. व. ६ ।
त्रिशूलो (स्त्री) । पुं । पारदे । रस. र. उन्मा. घि.
चण्डभैरवरी ।
त्रिशृङ्गी (स्त्री) । पुं । रीरितमन्थे । ऋष्टे शाह ।
शब्दकल्पतरुः ।
त्रिसन्धिः । स्त्री । पुण्यवचविनये । द्रुक दे. वि. ।
मं त्रिसन्धि । कं त्रिसन्धि । तृपथांशः, --साय्य
ऊषमा, सन्धिवत्री, सदाफला, त्रिसन्ध्याऊषमा,
कात्वा, सुकुमारा, सन्धिजा । यस्य कृमूनानि
सन्धिकानि एव विकसन्ति । सा रक्तसितासित-
कुसुममेदान् तिधा । परन्तु गुणैस्तुल्या । गुणाः—
कफकासहरा रुच्या तप्योपन्नो च । रा. नि. व. १० ।

त्रिसन्धिपुष्पदा । स्त्री । त्रिसन्धिष्वे । वै. निघ. ।
त्रिसन्धी । स्त्री । गृह्णितसन्धी । वै. निघ. ।
त्रिसन्ध्याम् । स्त्री । त्रिसन्धिष्वे ।
त्रिसन्ध्याकुसुमा । स्त्री । त्रिसन्धिष्वे । रा.
नि. व. १० ।
त्रिसन्ध्या । स्त्री । त्रिसन्धिष्वे । वै. निघ. ।
त्रिसन्ध्या । स्त्री । समभागा इरीतद्वी गङ्गो
गङ्गोत्पन्नी च । रा. नि. व. २२ । गुणाः—“समवयं
रुचिकरं चतुर्थं मलशोधनम् । वातं विधं नाश-
यति ।” वै. निघ. ।
त्रिसरः । पुं । तिलोदमे । वै. निघ. । रु. च. ।
त्रिसरा । स्त्री । कृषराद्याम् । "तिलतण्डुल-
सायैश्च कृषरा त्रिसरति ।" प. म. २३३ ।
त्रिसरी । पुं । यस्याग्रस्य सर्वत्र मिश्रवर्षं
केवलं त्रिः कृषं च त्रिसरी । "अथर्वण्ये वाह्य
शिरः कृषं यदा भवेत् । त्रिसरी नाम च प्रीतः
भर्तुः कुलविनाशनः ।" ज. द. २५ ।
त्रिसवनम् । स्त्री । त्रिसन्ध्यायां । च. शा. ५५ ।
त्रिसिता । स्त्री । त्रिशंकरायां । रा. नि. व. २२ ।
त्रिसुगन्धम् (स्त्री) । स्त्री । मिलितसमभागा-
त्वमेवापर्वणम् । रा. नि. व. २२ । च. द. वा. साय्य-
ऊषाष्टे । गुणाः—“तदर्थं मुखदुर्गन्धच्छेदनी मल-
मेदनः ।” अर्थः ।
त्रिसूतः (स्त्री) । स्त्री । हेतुविश्रौण्डपज्ञान-
रूपे (चाण्डोदके) । त्रीणि हेतादौनि मवान्ते
यमिन् । तयो हेतादयः स्तत्रमप्या यत्न इति ।
च. म. १५ ।
त्रिस्रोताः (स) । स्त्री । गङ्गायाम् । त्रिनिति-
ख्याते गङ्गोदके । मे. ।
त्रिद्विमम् । स्त्री । अंतररुचिचन्दनेतिख्याते
चन्दनवर्षे ।
त्रिचारम् । स्त्री । चारवर्षे । रा. नि. व. २२ ।
समवयवचारवर्षिचारट्टण्यचारिपु । कामाग्निशब्दी-
पनरसे । च. द. ।
त्रिचुरः । पुं । अंतकीकिलाषड्वे । अंत
रुत्पेक्षांज्ञां शाह । र. मा. ।
त्रिचुरी । स्त्री । गोक्षुरे । वै. निघ. २३. र. वि. चि.
ऊषाष्टावसिहे ।

तुटिः (टी) । स्त्री । एजैशायाम् । ष्टाष्टि
एवाष्टि । रा. नि. व. ६ । वा. म. १५ अ. गु. तादिः ।
“कुष्ठं तुटी ईमवती ।” चि. क. क. अर्द्धा. चि. ।
च. द. रा. य. चि. लघुङ्गायचूर्णे । “तुटिसङ्गथा ।”
कटुफल । वै. नि. च. ।

तुटिवीजः । पुं । कच्चीष्ठचे । ऊर्ध्वं शीघ्रं ।
श. मा. ।

तुटीह्वयम् । स्त्री । एजैशायाम् । सूक्ष्मजायाश्च ।
वा. प्र. १५ अ. शिरोविरेचने । “तुटी प्रथीका
प्रोधयन्प्रचमाङ्गम् ।”

तैकटु । स्त्री । तिकटुके । चि. क. क. स्त्री. चि.
मकसयलि ।

तैफलम् । स्त्री । तिकलायाम् । श. चि. ।

तैलीव्यचिन्तामणिरसः । पुं । ज्वराधिकारे
रसः । पारदः क्षीरकं स्वर्णं रौप्यं ताम्बूलीहम्
अभं सुक्ता गन्धकः शङ्खभ्रम प्रवालं चरितालं मन-
शिला प्र. समभागं चितकमूलजायेन ७ दिनानि
भावयेत् । अर्कनिर्घोषेन (आकटमन्त्र आठौ)
निर्गुंखीरसेन श्रीहरसेन सुक्ष्मीचीरेण (समगार
आठौ) च. प्र. ३ दिनानि भावयित्वा पीतकपर्द्ध
काभ्यन्तरे दत्त्वा अर्कचीरेण टङ्गनं समदां तेन
कपर्द्धकसुखानि संसिष्य अथ कपर्द्धकानि भाण्ड-
मध्ये संस्थाप्य भाण्डमुखं ढुङ्गा वासुकायन्नेण
पचेत् । शीते सचूर्णं चूर्णतुल्यं रससिन्दूरं वात्-
चसुर्थांगं वैक्रान्तञ्च समिश्र्य शिग्रुरसेन ७ चित्रक-
मूलरसेन च भावनादयं दैयम् । माता ४ र. ।
भेद. ।

तैलीव्यङ्गस्वररसः । पुं । नवज्वरे हितः ।
पारदः गन्धकः ताम्बू पित्तली जैपाल कटुकी
हरीतकी विद्रव् सधुरतिन्दुकफलं, एषां प्र. सम
भागं सुक्ष्मीचीरेण मर्द्दयेत् । माता २ गुञ्जा ।
अनुपानं मधु । अन्यः—रसः २ भ. गन्धकः ४ भ.
अभ-चित्रक विद्रव्-गुडू-क्षीसार-श्रीयक-कृष्णजीरक-
तिकटुसौन्धवयवधारणां प्र. १ भ. निर्गुंखीवीजपूर-
रसेन मर्द्दयेत् । माता ३ र. । हृतेन दैयः । अन्यः
मातव्याधी—क्षीरकभ्रम स्वर्णं विषं शसुक्ता
कान्तलीहं, एषां प्र. १ ती. अभ्रमभ्रम ४ ती. रस-
सिन्दूरं ४ ती. कुमारीरसेन मज्जः । र. सा. मं. ।

तैलीव्यविजया । स्त्री । शक्ताशनह्वे । निम्बि
शीघ्रं । श. च. ।

तैलीव्यविजयापलम् । स्त्री । विजयापले ।
शक्ति । (मदनमोदके, लक्ष्मीविलासरसे) ।

तैलीव्यसुन्दररसः । पुं । चदररोगे रसः ।
पारदः १ ती. गन्धकः २ ती. अभ्रं सैन्धवं विषं
कृष्णजीरकं विद्रव् गुडू-क्षीसारः वचा यवचारः
प्रत्येकं ॥० ती. निर्गुंखीरसेन वीजपूररसेन च
दिनं मर्द्दयित्वा शोषयेत् । माता २ गुञ्जा । हृतेन
सैन्धः । रस. चि. २ थ. । अन्यः—रसः १ मा. गन्धकः
२ मा. काञ्चलीकृत्य कृतजतालमूलोधुनूरकेशराज-
(दूरुञ्जले) इक्षीयक-(धुनूव) वायन्तीमण्डू क-
पर्णोष्णां (शुशुङ्गि) प्र. शाणमितपत्ररसेन खल्ल-
येत् । र. सा. सं. ।

तैष्टुभः । पुं । मोमलताभेदे । सु. चि. २६ अ. ।
See सोमः ।

तोटकः । पुं । शं प्रकृतिकोटविशेषे । See
कोटः । सु. कल्प. पञ्च. ।

तोटिः (टी) । स्त्री । पचिचञ्चौ । कटुफल ।
पक्षिणि । मत्स्यभेदे । मे. ।

तोटिहस्तः । पुं । पक्षिणि । श. ।

त्रस्जनम् । स्त्री । कालाञ्जनपुष्पाञ्जन-रसा-
ङ्गनाख्ये अञ्जनवितये । शूर्वायत्र । रा. नि.
व. २२ ।

त्रस्पृसम् । स्त्री । घनेतरदधनि । अ. टी. ।

त्रस्वकाम् । स्त्री । ताम्बू । ताम्बू । रा. नि.
व. ११ । [व. ११ ।

त्रस्वकाफलः । पुं । नारिकेलह्वे । रा. नि.

त्रष्टकाम् । स्त्री । प्रसाधनार्थं जलरचयाधार-
विशेषे । सु. म. ५५ अ. । पुं । राशिकायाम् । त्र्यंशु
मद्रिशां । रस. र. म. चि. ।

त्रस्तः । पुं । विषट्जुषे । गृष्टेन शीघ्रं । र. मा. ।
व्याघ्रनखे । नथीविशेषः । रा. नि. व. १२ । स्त्री ।
शकृषिभृति । वै. नि. च. । वाणिकमल्लिकायाम् ।
शक्तिर्वा । रा. नि. व. १० ।

त्रस्तफला । स्त्री । शलकीह्वे । वै. नि. च. ।

त्र्यक्षिका । पुं । ज्वरविशेषे । धी ज्वरः हृतीये
दिने भवति । “हृतीयेक्षिके हृतीयकः” इति ।
मा. नि. । [वै. नि. च. ।

त्र्यक्षफलः (ला) । पु, स्त्री । नारिकेलह्वे ।

त्वक्चरः । पुं । नागबीट । विकारः ।

त्वक्चिकित्स्वरः । पुं । हस्तीधंसिद्धिर्भव चरः ।
अप. स्त्री ।

त्वक्(तू)प(ण)म् । स्त्री । चिकटुनि । उट्टे
शिशुं गच्छ । राज. नि. २२ । "पिप्लो गद्र-
वरश्च मरिचं तूपणं विदुः ।" प. प्र. ३४. ।

त्वक्पथाव्यद्युतम् । स्त्री । यद्यथा एतम् ।
गव्यद्युतं ८ प. । कल्काद्यै—चिकटुपिफलासिद्धिं
पणं गुडपणं कलं ३२ प. । "तूपणचिकलाकल्के
विल्लमात्रे गुडान् पणं । सर्पिषोऽटपण पक्षा मावां
सन्ध्यामिलः विनेत् ॥" च. चि. १२४. । अन्यत्कासि—
"तूपणं चिकलां द्राक्षां कागमथ्याणि परुषकम् ।
पे पाठे सरखं व्याघ्रौ स्वगुहां घनकं शटी ।
नाक्षीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरौ ।
विकण्टकां विदारीच पिशा कर्षसमं दृशात् ।
प्रस्थं चतुर्षुघोरं मितं कासहरं पिबेत् ॥"
कल्काद्यै—चिकटुदीनी प्र. २ती. दुग्धं १३७. दृतं
३ प्र. । च. चि. २२४. ।

त्वक्पथाव्यमण्डुरम् । स्त्री । पाण्डुरीमे हितं ।
विकटु विकला सुता विदुः चवी (उट्टे) चिनक-
मूलं दारुहरिटा गुडत्वक् स्रग्माचो पिपलीमुहं
देवदारु, एषां प्र. चूर्णं २ प. चूर्णसमट्टिगुणं
गुहमण्डुरं गोमूत्रं मण्डुरान् ८ गुणम् । गोमूत्रे
मण्डुरं पक्षा घनोभूतं चूर्णप्रक्षेपी दैयः । भैष. ।

त्वक्पथाव्यलीहम् । स्त्री । स्त्रीन्याधिकारः ।
विकटु विकला चन्मं काचलवणं (कद्रुद्रु) मेथ्व-
लवणं विट्खवणं सौवर्णलवणम् (मठण) अमं
मीनराजी लीहमथ, एषां प्र. समभागः । रस र. ।

त्वक्पणम् । स्त्री । तूपणे । वै. निच ।

त्वक् । स्त्री । वरकलं । छानि । मे. । इन्द्रिय-
विशदे । अर्धेन्द्रिश्च गुडत्वचि दाकिचिनि ।
रा. नि. क. ६ । तालीशपत्रं । वै. निच. । चर्मणि ।
छान्डी । यथा—“धीरस्य पथमानस्य यथा
सन्तानिका भवेत् । पथमानस्य गुरुस्य रजस्य
तथा त्वचः । पृथिव्यासिद्धौ तामां सिध्दामानस्य
सा भूता ॥ शरीरे पट् त्वचः—तथाया—उदकधरा
असुधरा सिध्दकिलासमभवाधिहाना कुष्ठशुभवा
धिहाना अलजी-विद्रुधिसमभवाधिहाना यस्यां
द्विजायां ताम्यन्य इव च तमः प्रविशतिः चान्-
धिहाय अरुपि नायन्ते पक्षेऽल्पिषु कश्चरकानि

मूलमूलानि दुश्चिकित्सतमानोति पट् त्वचः एताः
पट्टं शरीरमवतल्य तिष्ठति ।" च. प्रा. ०५. ।
सुतुगन्तु रन त्वच आह । १ अवभासिनी २
लीहसा ३ शंता ४ वासा ५ वेदिनी ६ रोहिणी
७ मांसधरा चेति । तत एसा सर्ववर्णानवभाम
यति, शीहः अटादशभागप्रमाणा सिध्दपत्रकाधि-
हाना । स्या शीहः षोडशभागप्रमाणा तिल-
कालकयच्छरद्राधिहाना । स्या द्वादशभागप्रमाणा
चर्मदलाधिहाना । अर्धं अष्टभागप्रमाणा किलास
कुठाराधिहाना । प्रथी पञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविषयां
धिहाना । ६ती त्रीहिसमाणा स्यायाधिहाना ।
७ती त्रीहिसमाणा भगन्दरविद्रुधधिहाना च ।
सु. प्रा. १२५. ।

त्वक्मण्डुरः । पुं । जगै । हारा ।

त्वक्मन्दः । पुं । वनग्रन्थं । नूनां उग । भैष.
यद्यचि । [र. मा.]

त्वक्छदः । पुं । शीरीशरुचि । श्रीद्रुक्षुदः ।

त्वक्तरङ्गः (काः) । पुं । धन्याम् । रा. नि. १२८ ।
चर्मवेनि । वै. निच. ।

त्वक्पञ्चकम् । स्त्री । तयोधोदुग्धराशुक्लप्र-
वेतसवल्कलिषु । रा. नि. १२२ ।

त्वक्पत्रम् । स्त्री । दारुचिनीविशेषः । दक्षिणि
दाकिचिनि । विशपने । मे. । पुं । चिद्रुद्वं । वै.
निच. ।

त्वक्पत्री । स्त्री । सिद्धपत्रायां सिद्धुद्वे ।
तमालपत्रे । वै. निच. । कारव्याम् । कृष्णक्षीरां ।
मे. ।

त्वक्पाकः । पुं । गुरुरीगं । तद्वचणं यथा—
"पित्तरक्तहतौ प्रैयः त्वक्पाकी चरदाहनात् ।"
सु. नि. १४५. ।

त्वक्पुष्पम् । स्त्री । रोमाचं । विकारः । किमासि ।
छूनी । उ. च. ।

त्वक्पुष्पिका । स्त्री । शिन्व्याम् । शिन् ।
शिवकुष्टे । किलासि । धवण, छूनी । विकारः ।

त्वक्पुष्पो । स्त्री । शिवरीगे । किलासि । धवण,
छूनी । जटा ।

त्वक्शून्यता । स्त्री । स्वशून्यतायाम् । "स्युग्-
नाना त्वचा या तु शीतोष्णं चटु कर्कशं । न
वागाति मुष्णकमा शून्येति परिकीत्यते ॥" निदा. ।

त्वक्तारः । पुं । शण्चुपे । भृगुर्गोष्ठ । रा. नि. व. ४ । रन्मुवंशे । रा. नि. व. ७ । वंशलोचनायाम् । वंशलोचना । गुडत्वचि । सु. नृ. ४४ अ. । वंशे । अम. ।

त्वक्तारनिर्यासविषम् । स्त्री । स्यादरविष-
गंघे । यस्य त्वक्तारः निर्यासश्च विषम् । तानि
सुभ यथा—अन्नपाचककार्शरीयसौरीयककरघाट
कारभानन्दनवरटाकानीति । "त्वक्तारनिर्यासविषे
रूपयुक्तैर्भवंति चि । आस्यदौर्गन्धपाक्यशरीरुक्कफ-
संशयाः ॥" सु. कल्प. २ अ. ।

त्वक्तारसेदिनी । स्त्री । चन्द्रचुचुपे । रा. नि. व. ४ ।

त्वक्तारा । स्त्री । वंशरीचनयाम् । रा. नि. व. ६ ।

त्वक्तुगन्धः । पुं । नागरङ्गहृत्वे । नात्राङ्ग
लेवृत्तं गोष्ठ । भा. । लवङ्गे ।

त्वक्तुगन्धा (न्यिका) । स्त्री । सूत्रे लायाम् ।
एखवानुके । वै. निघ. । जटा. । [निघ. ।

त्वक्खाद्ये । स्त्री । त्वक्तारे । दाङ्गिनि । वै.

त्वक्स्त्रापः । पुं । स्यर्गाङ्गतायाम् । निदा. ।

त्वक्चौरम् । स्त्री । तवचौरे, वंशलोचनायाम् ।
वै. निघ. २ म. कास. चि. ।

त्वक्चौरी । स्त्री । चौरशक्त्यायां, वंशरीचना-
याम् । रा. नि. व. ६ ।

त्वगः । पुं । गुडत्वचि ।

त्वगङ्गुरः । पुं । रोमाच्चे । तिका. ।

त्वगाचौरा (रौ) । स्त्री । वंशलोचनायाम् ।
जटा. । अम. ।

त्वगूर्मिः । स्त्री । बल्याम् । मांसलोक्षतायाम् ।
रा. नि. व. १८ ।

त्वग्गन्धः । पुं । नागरङ्गहृत्वे । नात्रेङ्गा । रा. नि. व. ११ ।

त्वग्जम् । स्त्री । रक्तघातो । ब्रह्म । केशे, रीम्नि ।
रा. नि. व. १८ ।

त्वग्दोषः । पुं । चन्द्रोरे, श्रीतपिपीदईकुष्ठ-
कीटादी । चर्म रोगे, टकादि । निदा. ।

त्वग्दोषापहा । स्त्री । सोमराज्याम् । रा. नि. व. ४ ।

त्वग्दोषारिः । पुं । हृत्कन्दे । रा. नि. व. ७ ।

त्वग्ध्वंसी । स्त्री । वंशत्वचि ।

त्वग्भो । स्त्री । चर्मचटके । दाङ्गिनि । वै. निघ. ।

त्वग्भेदः । पुं । त्रये । वै. निघ. ।

त्वचम् । स्त्री । गुडत्वचि । दाङ्गिनि । गुषाः
—गुरु शीतं कफकासत्रं यक्रामशमनं कण्ठशोध-
नश्च । रा. नि. व. ६ । चि. यो. र. मि. चि. खण्डखाद्य-
लीङ्गे ।

त्वचा । स्त्री । निघवल्कले । दाङ्गिनि । चर्मणि ।
वल्कले । श. र. ।

त्वचाङ्गः । पुं । नागरङ्गहृत्वे । रा. नि. व. ११ ।

त्वचापत्रः । पुं । हिरुहृत्वे । स्त्री । लघायाम् ।
दाङ्गिनि । श. र. ।

त्वचिसारः । पुं । वशे । मद्. व. ७ ।

त्वचिसुगन्धा । स्त्री । चूद्रे लायाम् । हारा. ।

त्वच्यगणः । पुं । त्वक्प्रसाधनवर्गे वैलादी ।
यथा—“वैलन्त नवधा भोक्तं वाङ्गुची चक्रमदंके ।
स्त्रीषेयं पर्पटी स्पृक्षा लचोर्ध्वं गण उच्यते ॥”
अर्क. ।

त्वरारोहः । पुं । पारावते । वै. निघ. ।

त्वरितवा । स्त्री, पुं (कः) । श्रीन्नपाकिशालि-
धान्यमेदे । सु. नृ. ४६ अ. ।

त्वष्ट(ष्ट्र)म् । स्त्री । त्वच् । वै. निघ. । वि. ।
तनूकृते । टांटांष्टां । अ. ।

त्वष्टा (ष्ट्री) । स्त्री । क्रान्तीशके । वै. निघ. ।

त्वचम् । स्त्री । त्वक्त्वैले । दाङ्गिनि त्तेन ।
गुषाः—“वक्रिनान्यानि लघ्वरमाधानानि पनाशनम् ।
वान्युदक्ते शप्रशमनं सयादि दशनापिभित् । त्वाच्
तैलं रजःसावि तीर्थे चितं निमज्जति ।” अग्नि. ।

थः । पुं । पर्वते । मे । रोगविशेषे । भक्षणं ।
 श.र. ।
 युक्कारः । पुं । निष्ठोवनत्यागानुकरणशब्दः ।
 युधुहात् । पुं । पक्षिविशेषे । धूलि शीथी ।
 वै.निघ. ।

थोडुनम् । स्त्री । थाक्तादने । वै.निघ. ।
 थोनियकः । पुं । यन्त्रिपर्णे । शीतिशान्ता । च-
 चि.३.अ. प्रसूतेने । च.द.विप.चि. ।

शुक्लाक्षय-त्रयम्

शुक्ल-आधुर्वेदिक कांसेज, धपुः

द ।

दः । पुं । दन्ते ।
 दंशः । पुं । दन्ते । हे.च. । मक्षिकाविशेषे ।
 डौंभ । अम. । शोभाघ्नहृत्ते । महिषे । सर्पवते ।
 ममंषि । विथ. । त्रिका. । वै.निघ. । दंशने । मे. ।
 दंशकाः । पुं । ककटे । कुकुरे । वै.निघ. ।
 मक्षिकायाम् । डौंभ । हारा. । तत्पर्यायः—
 वनमक्षिका (च.), गीमक्षिका, अरखमक्षिका,
 मन्थरालिका (शब्दर.), पांशरः, दंशकः (हा.),
 दुष्टसुखः, क्रूरः, चद्रिका (रा.), भड्दारी, मन्थ-
 रालिका (वि.) ।
 दंशनम् । स्त्री । दन्तेन कर्तव्ये । कोमङ्गलम् ।
 हे.च. । दग्धंषि ।
 दंशनाग्निनी । स्त्री । तैलकीटे । वै.निघ. ।
 दंशभौरः (काः) । पुं, स्त्री । नक्तुणे । महिषे ।
 त्रिका. ।
 दंशमूलः । पुं । शिशुबृत्ते । गङ्गिनां शीघ्र ।
 रा.नि.घ.७ ।
 दंशवदनः । पुं । कण्डपक्षिणि । वै.निघ. ।
 दंशिका । स्त्री । वनमक्षिकाविशेषे । डौंभ
 शंशी, रौंशानी । वै.निघ. ।
 दंशी (दन्) । पुं, स्त्री । कुकुरे । वै.निघ. । वन-
 मक्षिकायाम् । चद्रदंशे । रौंशानी । अम. ।
 दंष्ट्रः । पुं । शक्रे । प.सु. ।
 दंष्ट्रकम् । स्त्री । सर्पदंशविशेषे ।

दंष्ट्रा । स्त्री । दृढदन्ते । मांङ्गि । हे.च. । विष-
 दन्ते । वै.निघ. ।
 दंष्ट्रायुधः (द्रास्तः) । पुं । वनशक्रे । वै.
 निघ. ।
 दंष्ट्रिका । स्त्री । दादिकायाम् । हे.च. ।
 दंष्ट्री (दन्) । पुं, स्त्री । वनशक्रे । अम. । सर्पे ।
 श.र. ।
 दकम् । स्त्री । जले । त्रिका. । वा.चि.१.अ. ।
 दकलावणिकाः । पुं । यूपविशेषे । “नाति-
 नांसाफनुरसा दकलावणिकाः कृताः” । अन्वय
 “अल्पमांसपटुकेषु दकलावणिकाः कृताः ।”
 वा.टी.१.अ.अरण्यः ।
 दकोदरम् । स्त्री । सदररोगमेदे । खलोमन्त्री ।
 “यः खेहपीवीऽप्यनुवासितो वा वाक्त्रो विरिक्तोऽ-
 प्यथवा निरुद्धः । विवेज्जलं शीतलमाय तस्य
 सीतांसि दुष्यन्ति हि तद्वह्निनि । खेहोपलितेष्वथ-
 वापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति । क्रियं महत्
 सम्परिहृत्तनाभि श्श्रीत्रतं पूर्णनिवास्तुना च ।
 यथा द्रविः क्षुभति कम्पते च शब्दायते चापि
 दकोदरं तत् ॥” सु.नि.७.अ. । [अ. ।
 दग्धम् । स्त्री । कपृष्णे । र. । वि. । मन्थोक्तते ।
 दग्धकः । पुं । महाशतावयव्याम् । रा.नि.व.४ ।
 दग्धकाकः । पुं । डीमकाके । डोम काक ।
 हे.च. ।

दग्धभूमिलशालिः । पुं । दग्धवेतनशाली । गुणा—“दग्धावामवनी जाताः शालयो लघु-पाकिनः । किञ्चित्किञ्चा मधुराः पाचना बल-वर्धनाः ॥” रा.नि.व.१६ । “दग्धयामाचली जाताः शालयो लघुपाकिनः । सुपया बहुविष्णु वा रूचाः द्वापामकार्षिणः ॥” अति.१५५ ।

दग्धमत्स्यः । पुं । अग्निदग्धमीने । ऋषिः । तस्य विवरणम् । “पलाखिर्वेष्टितो मत्स्यः कर्हमीन च क्षेपितः । दग्धीऽद्वारे सलवणो दग्ध मत्स्यः प्रकीर्तितः ॥” वैद्यकम् । गुणाः—“दग्ध मत्स्यो गुरह्णथो हृद्यः प्राणवर्धनः । धीणशक्ताय ये कैचित् भयजर्जरिताय ये । निलं स्त्रीसिन्धुयो ये च शीणतेजस एव च । दग्धमत्स्यो हितलेपां सर्वे ललवपान्वितः । ताम्बाक्षीनगुणः किञ्चिद्विमल्य उदाहृतः ॥” राज. । [रा.नि.व.१० ।

दग्धरूहः । पुं । तिलकचुपे । त्रिजुग्रीह ।

दग्धरूहा । स्त्री । दग्धाह्वे । हिं कुरही । रा.नि.व.९ । [वै.नि.घ. ।

दग्धवर्णकः । पुं । रोहिण्यलणे । त्रामकशूत्र ।

दग्धहीरम् । स्त्री । वैभ्रान्तमणौ । भैषज्य-पानीयभक्तव्याम् ।

दग्धा । स्त्री । कुरही इति कोरुणे प्रसिद्धं हृद्यविशेषे । तत्पर्यायः,—दग्धरूहा, दग्धिका, स्थलेरुहा, रोमशा, कर्कशदला, भमरीहा, सुदग्धिका । गुणाः—कपाया उष्ण वातकफघ्नी अग्निदीपनी पित्तकीपनी च । रा.नि.व.९ ।

दग्धान्नम् । स्त्री । दग्धभक्ते । ऋषिः । तत्पर्यायः,—भिषाटा, मिषाटा, मिक्विका (च. टी.मा.) मिषटा । च. ।

दग्धास्यः (स्याह्नः) । पुं । कुमरिचचुपे । गङ्गामिश्रितं ग्रीह । प. सु. । “दग्धास्यः स्यात् वीक्ष्यपवः क्षुपद्रु-कुमरीचकः ॥” द्रव्याभि. ।

दग्धाह्नः । पुं । तिलकपुष्पहवे । वै.नि.घ. ।

दग्धिका । स्त्री । दग्धावाम् । कुरहीति कोरुणे । रा.नि.व.९ । दग्धाह्वे । शत्रो वा अंकां जात । चांषीति केषित् । भ. ।

दग्धेष्टका । स्त्री । अग्निदग्धेष्टकायाम् । पांका हेष्टे, शीगां । हारा. ।

दच्छदः । पुं । शीवे । शेट ।

दण्डः । पुं । चतुर्हंसनामे । यष्टिपलमिते कौलि । अर्थे । यष्टिकायाम् । नाडी, छुडि ।

दण्डकाः । पुं । वातव्याधिविशेषे । तत्रचर्ण—“पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणिस्तम्भातिमारुतः । दण्ड-वत् सन्धगातस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः ॥” भा. । शरे । सु.कल्प.७५. । वा.ट.५५. ।

दण्डकान्दः (काः) । पुं । धरणीकन्दे । रा.नि. व.७ ।

दण्डकाकः । पुं । खनामख्यातकाके । पांङ्क-काक । ह.च. ।

दण्डधारणम् । स्त्री । यष्टिधारणे । गुणाः—“शुनः सरीसृपव्यालविषाण्णभ्यो भयापहं । यम-रुजलनदीपन्नं स्यविरं च प्राशस्यते । सतीत्याह्वल-स्त्रीर्धैर्येवीर्यविवर्धनं । अवष्टभकरुषापि भय-घ्नम् ॥” सु.चि.२४५. । मूलतः सम्प्रतिष्ठानम् अवष्टभनं शत्रुवारणं भयघ्नमायुष्यच । राज. ।

दण्डपातः (ती) (इन्) । पुं । सन्निपातज्वर-विशेषे । लक्षणं—“नक्तं दिवा न मित्रासुषैति गृह्णाति सृष्टधीर्नभसः । उल्लाप दण्डपातो भग-तुरः सर्वतो भसति ॥” भा.स.१५. ।

दण्डपालः । पुं । अर्धशफरनख्यविशेषे । डान्-कांशी ग्रीह । हारा. ।

दण्डपालकाः । पुं । दण्डमत्स्ये । डान्कांशी ग्रीह । मकुलमत्स्ये । अडेज ग्रीह । हारा. ।

दण्डपाली । स्त्री । तुलायन्ते । पांङ्गिशीवा । च.घ.१५५. ।

दण्डवालाधः । पुं । हस्तिनि । श.र. ।

दण्डमत्स्यः । पुं । खनामख्यातमत्स्ये । पांङ्किका ग्रीह । हिं दण्डारी । गुणाः—“दण्डमत्स्यो रसे तिकः पिचरककफं हरेत् । वातसाधारणः प्रीक्तः शुक्लो बलवर्धनः ॥” भा. । कफवायुपित्तघ्नः तिकः लघुच । राज.२५. ।

दण्डमातङ्गः । पुं । तगरे, पिछीतगरे । वै.नि.घ. ।

दण्डयामः । पुं । दिवसे । वै.नि.घ. । यामि । ने. ।

दण्डरौ । स्त्री । उड्गरीफल । रा. ।

दण्डवालाधिः । पुं । हस्तिनि । शब्द. ।

दण्डवृक्षः (काः) । पुं । सुहीह्वे । मिडू ग्रीह । रा.नि.व.८. ।

दण्डहस्तः (स्त्री) (इन्) । पुं । तगरपुष्पे ।
उग्रत्र फूल । रा. नि. व. १०।२३ । पिण्डीतगर ।
उग्रत्रशीर्षका । वै. नि. व. ।

दण्डा । स्त्री । नागभवायाम् । वै. नि. व. ।

दण्डापतानकः । पुं । वातव्याधिभेदे ।
लक्ष्यम्—“कफान्तिती यदा वायुर्धमनीष्वेव
तिष्ठति । स दण्डवत्सम्भवति कृच्छी दण्डापता-
नकः ॥” सु. नि. १४. ।

दण्डारः । पुं । मद्यहन्निधि । मे. ।

दण्डान्तुः । पुं । सनामस्त्रात्तानुविशिषि । शीग
शान् । प. म. । “ताम्बूलपत्रो दण्डान्तुगन्धानुः
सोममत्स्यः ॥” इति द्रव्याभिधानम् ।

दण्डाहतम् । स्त्री । पादत्रनेन विभागदधि-
कृते तस्मै । रा. नि. व. १५ ।

दण्डिकः । पुं । दण्डमन्त्रे । डान्कणां
नाह ।

दण्डिका । स्त्री । शोषाकाह्वे । वै. नि. व. ।

दण्डो (इन्) । पुं । दमनकचपे । दना । रा.
नि. व. १० ।

दण्डोत्पलम् । स्त्री । वृचविशेषे । मधुसूतम्,
डान्कूनि, डान्कूनीना । हिं डान्कूनुहे । सं
सृष्टदेवो । तच्च धीतर्यं तरकपुष्पभेदेन विधा
भवति । र. मा. । धीतपुष्पस्य पर्यायाः,—गोवन्दनी
(र.), देवसहा (वि.), गन्धवह्नी, सृष्टदेवो, सृष्टा
(र.) । रक्तस्य पर्यायाः—विश्वदेवा । र्वस्य
पर्यायाः,—दण्डोत्पला । गुणाः—त्रासकासपय-
न्नम् अग्निदीप्तिकरञ्च । रा. नि. ।

दण्डोत्पला । स्त्री । धीतपुष्पदण्डोत्पले । डान-
गानां, डान्कूनी । र. मा. । भेष. च पि. चि. वृहत्
रुषायतीगुत्याम् । “दण्डोत्पलाया मूलानि ॥” सा.
कौ. द्रव्यायतेले । वै. नि. व. श्वी. चि. भद्रातकलेहे ।

दत् । पुं । दन्ते । श. च. ।

दत्तम् । स्त्री । स्वर्णे । वे. नि. व. ।

दद्दुः (का) । पुं । चन्द्रकृष्टभेदे । दाद । लक्ष्यं
यथा—“सकच्छुरागपिडकं दद्दुमच्छलसुन्नतम् ॥”
सा. नि. । (क.) कच्छपे । श. र. ।

दद्दुः (डू) षः । पुं । चक्रमहं चपे-न चारुणां शीह ।
रा. नि. व. ४ । भा. कुष्ठ. चि. ।

दद्दुन्नपतम् । स्त्री । दद्दुमहं पत्रे । श. चि. ।

दद्दुः (डू) षः । चि । दद्दुरीगिणि । अम. । अ.
टी. र. ।

दद्दुनाशिनी । स्त्री । वृचविशेषे । दादमर्दनी ।
तैलिनौकीटे । रा. नि. व. १८ ।

दद्दुमर्दी (इन्) । पुं । (Cassia alata.)
दद्दुमहचविशेषे । दादमर्दनी वृचविशेषः । हिं
दादमर्दन । तं सिमन्तविशि । उन् जादुमारि ।
ता. सिमन्तप्रगति । “अगदी दद्दुमर्दी स्यात्
कौटारियाङ्गमुन्दरः ॥” इति किञ्चित्तन्म ।

दद्दुरीगो (इन्) । वि । दद्दुरीगयुक्ते ।

दद्दुहनः । पुं । चक्रमहं ह्वे । मे. ।

दद्दुः । पुं । दद्दुरीगे । अ. टी. भ. ।

दधि । स्त्री । शोषासे । मत्तव निर्वायम् । वसने ।
श. र. । कपिले । वै. नि. व. । दुग्धविकारि । द्धे ।
हिं दही । सं दहिं । कं मीसर । तत्पथायः,—
चीरजं, महत्स्यं, विरलं (रा.), पयस्यं, घनेतरं,
दधिम्रपसं (अ.) । तद्देवाः—मन्दकदधि मधुरदधि
मधुरासदधि अन्नदधि पत्यन्नदधि चिति । “आदी
मन्दं ततः स्राट् स्राहन्नञ्च ततः परं । अन्नं
चतुर्थमत्यन्नं पचमं दधि पचथा ॥” तत्सूत्रप-
गुणाः—“मन्दं दुग्धं यदव्यक्तं रसं किञ्चिदघ्नं भवेत् ।
मन्दं स्यात् सृष्टविष्णुत् दीपवयविदाहकत् ।
यत् सम्यक् घनतां याते व्यक्तस्त्रादुरसं भवेत् ।
अव्यक्तान्नरसं तत्तु स्राट् विज्ञं रुटाहृतम् । स्राट्
स्यादत्यभिष्यन्दि इष्यं मेदः कफापहं । वासन्नं
मधुरं पाके रक्तपित्तसादनं । स्राहन्नं सान्द्रमधुरं
कपायानुरसं भवेत् । स्राहन्नस्य गुणा ज्ञेयाः
सामान्यदधिवज्जनेः । यत्तिरोहितमाधुष्यं व्यक्तावर्तं
तदन्नकम् । अन्नञ्च दीपनं पित्तारक्तश्लेष्मविषेदं ।
तदत्यन्नं दन्तरीमर्षकृष्णादिदाहकत् । अत्यन्नं
दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम् ॥” इति । नि. सार-
दुग्धदधिगुणाः—“असारं दधि संराहि शीतलं
वातलं गुरु । विष्टभि दीपनं रुच्यं यक्ष्णरीोग-
नाशनम् । दधि पक्कं दुग्धभवं रुच्यं त्रिगुणं,
गुणोत्तमं । पित्तानिलापहं सर्वधानप्रियलवर्धनम् ।
सशर्करं दधि अंष्टं हृषा-पित्तान्न-दाहजित् ।
सगुहं वातनुहृष्यं वृष्ट्यं तर्पणं गुरु ॥” भा. पू. २
म. द. ५. । भा. । “न नक्तं दधि सुजीत न
चाद्यधिकशर्करं (अहृतशर्करम्) । नामुन्नपुं
नाचीद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥” इति । रा. वि-
दधिसेवनविशेषविधी । भा. पू. २भ. । च. र. । सु. ।

“पीनसे चातिचारे च शीतके विषमञ्जरे । अरुची मूलकं च काशे च दधि शस्यते । रक्तपित्त-
धिकारेषु कफोत्प्लव न तद्वितं । ज्वराद्यक्पित्त-
वीर्यपङ्कषपाङ्गुसयान् क्रमान् । प्राशुयान् काम-
खाद्यानि विधिं हिला दधिप्रियः ॥” राज.१५ ।
दधिविशेषगुणाः स्वस्वपथीयेषु स्रग्याः । सुजाता-
त्यन्तमन्दातमेदेन विधेति शिवदासकृतभेदाः ।
सा. गुणाः—अन्नविपाके संगादि गुरु चणुगुणं
वातघ्नं शुक्रनिदोषलयं पापित्तरक्तान्निवर्तकं सुख-
रीचकं शीथकरम् अरुचिघ्नं विषमञ्जरमूलकञ्च-
पौनस्यञ्च । मन्दकम् अनभिव्यक्तान् दधि,
मूलमूलनिःसारकं विदग्धपाकं विदीपनकञ्च ।
मधुरदधि कफकरं वनकरं नेदीवर्तकञ्च । हृतीयं
दधिसामान्यगुणम् । चतुर्थमात्रेयं पित्तरक्तकफ-
वर्तकञ्च । पञ्चमं दानदर्भरीमाचकच्छदादकरञ्च ।
वा.सू.५५. शारददधिगुणाः—“शारदं दधि
गुर्वन्नं रक्तपित्तविवर्तनं । शोफलणाज्वरार्तानां
करोति विषमञ्जरम् ॥” हेमनन्ददधिगुणाः—“गुरु
विग्धं सुमधुरं कफकृत्स्नवर्तनं । हृष्य नेध्यञ्च
हेमनं पुष्टिदं तुष्टिद्विदम् ॥” वसन्तदधिगुणाः—
वातघ्नं मधुरं विग्धं किञ्चिदन्नं कफात्मकं ।
बलहावीर्यकृतीकं वसन्ते न प्रशस्यते ॥” यौगदधि-
गुणाः—“लघु चान्नं भवेद्वीर्यं चाल्युष्णं रक्त
पित्तकृत् । यौषममपिपासाकृत् दधि शोक्तं न
यै पिके ॥” तथा—“द्व्यङ्गं गुरु वातदीपशमनं
संवादि मुत्रावहं बल्यं शोफकरञ्च रुच्यशमनं
वर्ज्यं शान्तिप्रदं । कासे चास अपीनसेषु विषमे
शीतञ्जरे स्याद्वितं रक्तौट्टिककरं करोति सततं
शुक्रस्य हृदि पराम् ॥” रा.नि.व.१५ । सादु षष्ठ
रीचनं माङ्गल्यञ्च । राज. दधिसरः । दृश्यते
मांथी । “दध्नूपरि यो भागो घनः कं हसम-
वितः । स लोके सर इत्युक्तः..... । सुरः स्वादु-
गुरुहृद्यो वातवह्निप्रणाशनः । सान्नी बलिप्रशमनः
पित्तघ्नो भविवर्तनः ॥” भा. दधि नवधा गद्यादि
भेदेन—अग्निमान्यकरं कास-चास-गीतञ्जरेषु
हितञ्च । लवणमरिचघृतशर्वरासुहामलकपुष्परस
हीनं न नित्यमश्रीयात् । तथा शरदि वसन्ते यौगं
राची कृत्तविकारे पित्तदीपे च नायात् । इति
दधिवज्जस्थानम् । त्रिकटुघृतं सपेपचूर्णमिथं दधि
कफघ्नं वातघ्नमग्निदीपनञ्च । तुङ्गिगन्धिरिकालि
चातिपय्यं देहदायं कालिञ्च करोति । इति
संयोगदधिसिपनकालः । “दधि मधुरनीपदन्नं

मधुरान्नं वा हितं न चाल्युष्णं । यावद्यावन्मधुरं
दोषहरं तावदुक्तमिदम् ॥” रा.नि.व.१५ ।
दधिकाः । पुं । शीथकहृत् । मत्रव, भांशांशे ।
हिं शालाह । ज.द.१२५. स्त्री । दधिसिपित-
भक्ते । भा. ।
दधिकूर्चिका । स्त्री । दधा सद्यं पक्के पयसि ।
हृन्तां । र.सा. । “दधा सद्यं पयः पक्कं सा
भवेदधिकूर्चिका ।” प.म.३५. । अत्र दधि दुग्धं
समानं भाव्यम् । गुणाः—“वातघ्नी शार्दिणी रक्षा
दुर्जरा दधिकूर्चिका ।” राज. ।
दधिन्ना (न्) [ज्ञावान्] । पुं । घोटकं । के. ।
दधिचारः । पुं । दधिमन्दनदण्डं । धारा. ।
दधिजम् । स्त्री । दधनि । नवनीते । रा.नि.
व.१५ ।
दधिजलम् । स्त्री । मन्तुनि । दृश्यते मांश. ।
रा.नि.व.१५ ।
दधित्यः । पुं । कपित्तहृत् । र.मा. । च.म.
३५. । स्त्री । कपित्तफलं । ज.द.१२५. । सि.यो.
हृददाह-चि. । च.द.विदार्यादिलेपे । “दधित्यं
वीनपूरकम् ॥”
दधित्याख्यः (ह्वः) । पुं । धूपविशेषे, सरस्व-
द्रवे । लीवान् इति लोके । र.मा. ।
दधिद्रुपसम् । स्त्री । घनेतरदधनि । के. ।
दधिनाम (कम्) । स्त्री । कपित्तफलं ।
कृत्स्नं देव । सि.यो.द्विक्काशास दि. । “काशीगं
दधिनाम च ।” पुं (मा) । कपित्तहृत् । च.द. ।
दधिपुष्पिका (प्यौ) । स्त्री । कटभौहृत् ।
कटुद्रुमम् । रा.नि.व.२३ । शंतापराजितायाम् ।
रा.नि.व.३ । शुकमिन्वाम् । भांशांशुनी । वै.
निच. । तन्नामकफलशाकविशेषे । छिच्छिं,
ह्यंशां । हिं कृदिरो । भं गोडोक्कृहिलो । कं
काकण्डोला, कुगरी । गुणाः—कटुः मधुरा
शीतला सन्नापपित्तघ्नी वातकरी शुष्णः परीचघ्नी
च । रा.नि.व.३ । वीनगुणाः—गुरु हृद्यं रुच्यं
मूलसन्नामकं कफाग्निमान्यकरं वातपित्तहरञ्च ।
वै.निच. । [वै.निच.]
दधिपूपः (कः) । पुं । दधिवटके । दृश्यते वडां ।
दधिफलः । पुं । कपित्तहृत् । रा.नि.व.११ ।
दधिभवम् । स्त्री । नवनीते । ननि । वै.निच. ।

दधिमण्डः (स्तु) । पुं, स्त्री । दधिजले । दधित्र
मां९ । र.मा. । गुणाः—“मस्तु क्रीमहरस्वस्थं
लघु मक्ताभिलाषकम् । स्त्रीतोविशोधनं हादि कफ-
दण्णानिलापहं । अहृष्यस्योषणं शीघ्रमिहनिचि नल-
सचयम् ॥” भा. । “उष्णान्नं रुचिपक्तिदं कृमहरं
बल्यं कषायं सरं भुक्तिच्छेदकरं तपोदरगदशीघ्रा-
ग्रसां नाशनं । स्त्रीतःशुद्धिकरं कफानिलहरं विष्टभा-
श्लापहं पाण्डुश्चासधिकारगुण्यशसनं मस्तु प्रयस्यं
लघु ॥” रा.नि.व.१५ ।

दधिमण्डातकम् । स्त्री । दधिमस्तुनि । च.चि.
१८५. पञ्चकोलघृते । [वै.निघ. ।

दधिमण्डोद्भवम् । स्त्री । नवनीते । ननि ।

दधिसुखः । पुं । वानरमेदे । दर्वीकरजातीय-
संप्रविशेषे ।

दधिलुसरसम् । स्त्री । चीरसज्जातदधनि ।
चिनिर्भाज दहे ।

दधिलेहः । पुं । दधिसरे । दधेयत्र मत्र,
वां नाथां । र.मा. ।

दधिवटौ । स्त्री । शीघ्रप्रवटिकाविशेषे । शेट्टे
उंड़ा, शरिज्जत्र उंड़ा, उं डूनेत्र द्वारा
पारा, एवमं डौमराज्जसे गृकक शोधन
करिषे । एं पारां १ डो. एं गृकक १
डो. देशंर रुज्जनि ; शरिडांन, विष, डूँते,
एणवावूक, अज, थापत्र, दुर्गमाशुकेक उ
कांशलोश् एत्तेक ॥० डो. निगिन्का,
नताफुट्टेकी, अपत्राजिडां, ज्जन्डी उं चित्तर
यू, हेशांदेर त्रसे डांवना । वटो १ नत्रिषा ।
नेप. कज्जलिः २ तो. हरितालं, विषं, तुल्यम्,
एलवालुकम्, अमकं, खपरं खर्णमाचिक लीहं
एयां प्रति ॥० तो. निगुंछोणयन्तीगोतिप्रतो-
चिमकरसेन हाथेन वा भावयेत् ।

दधिवास्तुका । स्त्री । गौदन्तहरितालि । दुरा-
लभाभेदे । वै.निघ. ।

दधिशीणः । पुं । शुक्रवानरे । दर्वीकरसंप-
विशेषे । सु.कल्प.४५. । See सर्पः । गोलाङ्गुल-
वानरे । मूथं षोडां । विका. ।

दधिसक्तवः । पुं (षड्) । दध्युपसिक्तसक्तुपु ।
दशैमांथां छात्रुं वां रमांवां । अम. ।

दधिसक्तुः । पुं । रसालायाम् । प.स. ।

दधिसरः । पुं । दध्ययभागे । दधित्र मत्र ।
वै.निघ. । See दधि ।

दधिसारम् । स्त्री । नवनीते । इ.च. ।

दधिस्रेहः । पुं । दधः स्त्रेहभागे, दधिसरे ।
विका. । तत्पथ्यायः—दधिसरः (रा.), सरः,
दध्युत्तरगम्, कट्टरम् (र.) ।

दधिसहा । स्त्री । लवणखोद्याम् । अ.धि. ।
See वैलपथी ।

दधिस्वेदः । पुं । तक्ते । षोणं । कटा. ।

दधौचा(च्य)स्थि । स्त्री । चीरके । विका. ।

दधममम् । स्त्री । दधिसरे । वै.निघ. ।

दध्यङ्गः । पुं । सरलद्रवे । विका. ।

दध्यानी । स्त्री । कट्टकां । कट्टकी । वै.निघ. ।

दध्याली । स्त्री । सुदमंनालतायाम् । दधेयत्रे,
उग्रतिश्रुति । हिं मदममस्तु । र.मा. ।

दध्याह्नः । पुं । कपिलहृत्वे । वै.निघ. ।

दध्याह्वयः । पुं । सरलद्रवे । लोदान् । रा. ।

दधुत्तर(क)म् । स्त्री । दधिसारे । र.मा. ।
स.स.३३५. ।

दन्तः । पुं । तक्षप्रकाण्डं । रा.नि.व.२. । कृञ्जे ।
मे. । शैलमङ्ग । नि. । चर्वणसाधनास्थनि दग्ने ।
दौत । तत्पथ्यायः—रदनः, दग्नेनः, रदः (प.),
दिजः, खदः (शब्दर-), दिजन्मा, खादनः (हे.) ।
स च शिशोः पठे मासि जायते । सुषधीधः ।

दन्तकाः । पुं । पर्वतमङ्ग । नागदन्ते ।

दन्तकडुमङ्गिः । पुं । तन्नामकथालरीगे । यव
वालकः निद्रितोऽपि दन्तशब्दं करोति । रस.र.
वाल.चि. ।

दन्तकरालः । पुं । दकरीगमेदे । “करालः
सुकुमाराणां दग्नेनां समुद्भवः ।” वा.उ.२१५. ।

दन्तकर्षणः । पुं । निम्बहृत्वे । लेनुर्गोहं ।
श.र. ।

दन्तकाष्ठः । पुं । चर्कहृत्वे । खदिरहृत्वे ।
अर्जुनहृत्वे । करञ्जहृत्वे । वै.निघ. । विकङ्कतहृत्वे ।

वंशैठी ग्राहं । रा. नि. व. ६ । स्त्री । दन्तधावन-
काहृ । दौतन काटि । तक्ष हादशाङ्गुलं
कनिष्ठाङ्गुलिस्थूलम् ऋजुं पययि कीटायचतं
याह्यम् । तदुक्तं—“हादशाङ्गुलमायतम् । कनि-

ठिकापरीणाद्दन्तव्ययितमत्रयम् । निम्नखदिर-
यष्टिमधुकरज्जम्बयम् । स्रुतुवीर्यरसदीपविशेषेषु प्रग-
क्षम् । अवेद्यासुंश्च दोषश्च रसं वीर्यञ्च योजयेत् ॥”
सु.चि.२४५. “कपाथं मधुरं तिक्तं कटुकक्यातक-
स्थितः । निम्बय तिक्तके श्रेष्ठः कपाथे खादिर-
सया । मधुको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा ।”
च.सू.५५. “केऽप्यत्र करवीरामकरञ्जवकुलास-
नान् । दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सञ्ज्ञान् कण्टकिनीऽ-
भ्यधुः । गुवाकतालहिन्नालखञ्जैः केतकीयुतैः ।
नारिकेलैश्च ताद्या च न कुर्याद्दन्तधावनम् ।
अर्दिती कर्णश्ली च दन्तरोगी नवञ्जरी । शोषी
काशी च सूक्ष्मांशो दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ।”
राज.१प. ।

दन्तकाष्ठकम् । क्ली । आङ्गुल्युत्पे । रा.नि.
व.४ । दन्तधावनकाष्ठे । [वै.निघ. ।

दन्तकेतुः । पुं । लघुनिम्बहृत् । जेवन्न शीघ्रं ।

दन्तधर्मणम् । क्ली । दन्तमाज्जने । पातमाज्जा ।

दन्तघातः । पुं । निम्बूवृत्ते । शिशोर्दन्तकण्डमङ्कि-
रोगे । वै.निघ. ।

दन्तचालः (नः) । पुं । दन्तरोगविशेषे । पात
नष्टे । “चालश्चलद्विदग्धनैः भक्षणादधिकव्यथेः ।”
वा.उ.२१५. ।

दन्तच्छदः । पुं । शीठे । हला. ।

दन्तच्छदा । स्त्री । मधुरविन्ध्याम् । विन्ध्याम् ।
रू.सू.क. । उटनाङ्काला । वै.निघ. ।

दन्तच्छदोपमा । स्त्री । कुन्दुरी । विन्ध्याम् ।
रा.नि.व.७. ।

दन्तध(धा,प)वनम् । क्ली । दन्तमाज्जने ।
पात माज्जा वा पातन करण । दन्तधावनकाष्ठे ।
पातन कण्ठी । दन्तधावनविधिः—“पातर्भेदुक्ता
च स्रुथय कपायकटुककम् । भक्षयेद्दन्तपवनं
दन्तमासान्वाधवन् । केऽप्यत्र करवीरामकरञ्ज-
वकुलासनान् । दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सञ्ज्ञान् कण्ट-
किनीऽभ्यधुः । निषिद्धं यथा—गुवाकतालहिन्नाल-
खञ्जैः केतकीयुतैः । नारिकेलैश्च ताद्या च न
कुर्याद्दन्तधावनम् ॥ इति । दन्तधावने दिव्य—
“स्रुथुः स्याद्दन्तधावने पथिसाधने चामसः ।
पूर्वाश्वी नोचरास्त्रेण सम्पदी दन्तधावनात् ॥”
इति । दन्तकाष्ठव्यवहारे निषिद्धजनाः यथा—
“अर्दिती कर्णश्ली च दन्तरोगी नवञ्जरी । शोषी

काशी च सूक्ष्मांशो दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥” इति ।
राज.१प. ।

दन्तधावनः । पुं । खदिरहृत् । ज.द.२१५. ।
रा.नि.व.८. । गुच्छकरञ्जे । रा.नि.व.८. । वकुल-
हृत्ते । श्र.च. ।

दन्तनाडी । स्त्री । दन्तमूलगतनाडीनामरोगे ।
दृशनीवी । या पञ्चविधा वातपित्तकफसन्निपाता-
गन्तुवनिमित्ता । “दन्तमूलगता नाडाः पञ्च त्रिंया
यधेरिताः ।” भा.न.४भ.सु.रो.चि. ।

दन्तपत्रकम् । क्ली । कुन्दपत्रे । श्र.च. ।

दन्तपातनयन्त्रम् । क्ली । दन्तोत्पादनयन्त्रे ।
पातनयन्त्रे वा पातनयन्त्रे । “शरपुण्ड्रमुखं यन्त्रं दन्त-
पातनयन्त्रम् ।” अ.वि. ।

दन्तपाली । स्त्री । शिशोर्दन्तरोगे । वा.उ.२१५. ।

दन्तपौठकम् । क्ली । दन्तवेष्टे । पातन
गाडि । ज.द.२५. ।

दन्तपुष्पुटः (काः) । पुं । दन्तरोगविशेषे ।
पातनयन्त्रे गाडि फोना वा पातनयन्त्रे गाडि
फोना । “दन्तयोस्त्रिषु वाय्वत्र श्रययुर्जायते
महान् । दन्तपुष्पुटको नाम स व्याधिः कफ-
रक्तजः ।” भा.न.४भ.सु.रो.चि. । “दन्तयोस्त्रिषु
वा यथ्य श्रययुः सरुवी महान् । दन्तपुष्पुटको त्रिंयः
कफमारुतपित्तजः ।” सु. । “दन्तयोस्त्रिषु वा शोषी
वदरास्थिमिमी घनः । कफासात्तौत्ररुक् शीघ्रं
पचते दन्तपुष्पुटः ॥” वा.उ.२१५. ।

दन्तपुष्पुटः । पुं । अथत्यहृत्ते । वै.निघ. । क्ली ।
कतकफले । श्र.च. ।

दन्त(न्ता)फलः । पुं । पिपल्याम् । “दन्त-
फलसु पिपल्याम् ।” रा.नि.व.२३. । क्ली । कतक-
फले । निर्ग्रीवा फल । श्र.च. ।

दन्त(न्ता)फला । स्त्री । पिपल्याम् । रा.नि.
व.६. । अथत्यकाहृत्ते । वै.निघ. ।

दन्तभागः । पुं । हृत्तयभागो । अम. ।

दन्तमेदः । पुं । दन्तरोगविशेषे । लक्ष्यम्—
“दन्तमेदं दिवास्तोदमेदरुक्क्युटनान्विताः ।” वा.
उ.२१५. ।

दन्तमलम् । क्ली । दन्तमले । पातनयन्त्रे
वा पातनयन्त्रे । श्र.च. ।

दन्तमांसम् । क्ली । दन्तवेष्टे । पातनयन्त्रे गाडि ।

दन्तमूलम् । स्त्री । दन्ताशुद्धरोगः । रा. नि. व. २० । दन्तवेष्टे ।

दन्तमूलिका । स्त्री । दन्तीवृत्तेः । श.र. ।

दन्तरञ्जनम् । स्त्री । काशीपि । शिष्टेयम् । रा.मा.सं. ।

दन्तरीगः । पुं । दन्तगतमुखरोगः । स अष्ट-विधः । यथा—दालनः क्लमिदन्तः भङ्गनकः दन्त-हर्षः दन्तविद्रधिः दन्तशर्करा कपालिका श्याव-दन्तकथेति । भा. । दन्तविद्रधिमगपथ्य हृत्तमोच-माह । सु.नि.१६५. । अस्य दन्तगतरीगः । ज.र. २८५. । See मुखरोगः ।

दन्तरीगो (इन्) । वि । दन्तरीगशुद्धे ।

दन्तलेखनम् । स्त्री । अश्वविशेषः । दाँतेर पांशुत्रिं छेत्वा । यथा—“एकधारं चतुर्कोणं प्रहङ्गाकृति चकतः । दन्तलेखनकं तेन शोधये-दन्तशर्करान् ॥” अवि. ।

दन्तवल्गः । पुं । हस्तिनिः । वै.निघ. ।

दन्तवस्त्रम् (वासः) । स्त्री, पुं । चीटे । रा. नि.व.१८ ।

दन्तविद्रधिः । पुं । दन्तवेष्टगतरीगविशेषः । दाँतेर गौड़ा नोर्वा, पाँ९कड़ा । यत्र दन्त वेष्टगतरीगस्य सरत्तन हेतुना बाह्यतो दाहकजा-युक्तः महान् शयथुः भिन्नः पूथं सवेत् स दन्त-विद्रधिः । “दन्तमाद्यमलैः सास्त्रैः बाह्यतः शयथुर्म-घान् । सदाहृक्त् सवेद्भिन्नः पूयास्य दन्तविद्रधिः ॥” भा.न.४म.सु.री.वि. ।

दन्तवौजः (कः) (जा) । पुं, स्त्री । दाडिन्व-वृत्ते । भा. । रा.नि.व.११ । (जा) अलाव्याम् । वै.निघ. ।

दन्तवेष्टः । पुं । दन्तवेष्टनमांसि, दन्तमादिका-याम् । दाँतेर गाँडिं दृष्टशोधितजे तन्नामक-दन्तवेष्टजरीगः । यदि पूयशोधितं सवेत् दन्ताय चला भवन्ति तदा दन्तवेष्ट इत्यभिधीयते । “सवन्ति पूथं शोधितं चला दन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्टः स विज्ञेयी दृष्टशोधितसम्भवः ॥” भा.म.४म.सु.री.वि. ।

दन्तवेष्टजरीगः । पुं । दन्तवेष्टनमांसगतमुख-रोगः । स दोड़शविधः (दाँतेर गाँडिं १७ श्लोकां) यथा—दन्तवेष्टः सौधिरः महासौधिरः परिदरीपङ्कशौ वैदर्भः खलि(ज्ञो)वडेनः (आद्रेण

दृष्ट) अधिमांसकः करालकः, पञ्च दन्तनाशः वातादिभेदेन, शीतादः दन्तपुष्पुट इति । “शीतादी गदितः पूर्वं दन्तपुष्पुटकक्षाया । सुरष्टावीहयोर्दन्त-मूलं तु दश षट् तथा । दन्तवेष्टः सौधिरय मष्ट-सौधिर एव च । ततः परिदरः प्रोक्तस्तन्पुष्पुङ्गः शृतः । वैदर्भय ततः प्रोक्तः खलि(ज्ञो)वडेन एव च । अधिमांसकनामा च दन्तनाशाय पञ्च च । दन्तविद्रधिरप्यत दन्तवेष्टेपु पीडण ॥” भा.म.४म. सु.री.वि. । मा.नि. । करालक्याने दन्तविद्रधिमाह भावमियः । सुश्रुतानु करालकं न गणयति । प्यां लक्षणाणि तत्रोक्त्याये स्यवापि ।

दन्तवेदर्भः । पुं । दन्तमूलगतमुखरोगी । See वैदर्भः ।

दन्तशङ्कुः । पुं । तीक्ष्णकण्ठकप्रथमधवपत्रशुद्धे दन्ताहरणार्थं शस्त्रमेदं । “शुद्धवच्च सुखं तस्य काथ्यमङ्गाङ्गुलायतम् । चतुरस्रं समस्यैव तीक्ष्णधारं समाहितम् । इत्याद्यं तस्य कर्तव्यं शस्त्रं हीहि-सुखाकृति । कपालिकां शर्कराश्च दन्तानां तेन शोधयेत् ॥” सु.सु.८५. । सु.टी.ड. ।

दन्तशटः । पुं । दन्तशटे । अ.टी.म. ।

दन्तशठः । पुं । कपिलहृत्ते । कञ्जोरुहृत्ते । रा.नि.व.११।२३ । चाङ्गुल्याम् । आमातकहृत्ते । कर्मरुहृत्ते । से. । तिलिङ्गीवृत्ते । वै.निघ. ।

दन्तशठा (ठी) । स्त्री । चाङ्गुल्याम् । आङ्-द्रव । रा.नि.व.५ । तिलिङ्गान् । भा. ।

दन्तशब्दः । पुं । यद्गुणुष्टमालकस्य दन्तपीडन-रोगः । दाँत कड़मड़ श्लोकां । लक्षणम्—“कडं निरीचते दन्तान् खादेत्कृत्वति जृम्भते ।” मा.नि. ।

दन्तशर्करा । स्त्री । दन्तगतमुखरोगः । दाँतेर पांशुत्रि । लक्षणं यथा—“मलो दन्तगतो यस्तु पित्तमाहतशोधितः । शर्करेश्च खरस्यशौं सां ज्ञेया दन्तशर्करा ॥” मा.नि. ।

दन्तशाणम् । स्त्री । दन्तधर्षणं, दन्तनिशुद्धय-टथ्यं । गार्जन, मिषि । विका. ।

दन्तशिरा । स्त्री । दन्तवेष्टे । दाँतेर गाँडिं । श.र. ।

दन्तशूलम् । स्त्री । दन्तवीदं । दन्ताशुद्धे । दाँतेर शून्नि । रा.नि.व.२० ।

दन्तशैथिल्यम् । स्त्री । वातशदन्तरीगविशेषः । दाँत.आगुशा । च.सु.२०.५. ।

दन्तशोधनी । स्त्री । दन्तगतमलनिकाशनाथे
शलाकाविशेषे । शूङ्गक ।

दन्तशीफः । पुं । दन्ताक्षुद्रोमे । रा.नि.व.२० ।

दन्तहर्षः । पुं । दन्तगतसुखरोगे । ढौंउ भिश्र्ना,
टैका । लक्षणं—“श्रीतरुचप्रवाताम्रस्यशानामसहा
दिजाः । पिचमारुतकीपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥”
मा.नि. । “दशनाः श्रीतसुखञ्च सहेत्ते स्पर्शनं न
च । यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात्समीरण्यात् ॥”
सु. । “श्रीतरुचप्रवाताम्रस्यशानामसहा दिजाः ।
तत्र सुवर्षातपिचाभ्यां दन्तहर्षः स कीर्तितः ॥”
भा. ।

दन्तहर्षकः (रुः) । पुं । जम्बोरुहवे । तिका ।
जटा. ।

दन्ताघातः । पुं । निष्कूकहवे । णोड़ा वेद्वर
गोह. । रा.नि.व.११ ।

दन्तायुधः । पुं । वन्यशूकरे । चिका. ।

दन्ताक्षुद्रः । पुं, स्त्री । दन्तरोमविशेषं । ढौंउत्त
गोड़ांन आद्. । रा.नि.व.२० ।

दन्तालिका । स्त्री । बलायाम् । षोड़ांन
वांशाम् । ति. ।

दन्तावलः । पुं । करिणि । अम. ।

दन्तिका (जा) । स्त्री । दन्तीहवे । अम. ।
श.र. ।

दन्तिनी । स्त्री । दन्तीसुपे । रा.नि.व.६ । वै.
निघ. २भ. क्रमि-चि. चित्रकादिहैले । हस्तिन्याम् ।
मादी शार्डी । रा. ।

दन्तिनौवीजम् । स्त्री । जैपालवीजे । जज्ञ-
पाल । रा.नि.व.६ ।

दन्तिमदः । पुं । हस्तिमदजले ।

दन्तिला । स्त्री । नागदन्त्या । शक्तिशुं. ६ ।
सु.सु.२७अ. ।

दन्तो (न्) । पुं । पर्वत । कै. । हस्तिनि । अ. ।

दन्तो । स्त्री । (Baliospermum montanum.
Syn. Croton polyandrum.)
सुनामख्यातंरुच्युपे । ढौंउी शीह. । सिं हजम् ।
मं दान्ति । कं दन्ति । तं दन्तिचेट्टु, कीछअमदुम् ।
वम्. आसालगोटा । तत्पथ्यायः,—निकुम्भः,
दन्तिका, प्रत्यक्षुपर्णी (अ.), उटुस्वरपर्णी (अ.),
निकुम्भः (अ.टी.), शीघ्रा, श्वेनवण्टा, निकुम्भी,

नागश्लीता, दन्तिनी, उपचिचा, भद्रा, रुचा,
रेचनी, अतुकूला, नि.गल्या, चक्रदन्ती, विशल्या,
सधुपुथा, एरुखफला, तरुणी, एरुखपधिका,
एरुखपत्नी, अशुरैवती, विशोधनी, कुम्भी,
उटुस्वरदला, उटुस्वरदला, वृषमिया, मकुलकः ।
ऋसदीर्घमेदेन दन्ती विधा । तयोर्ऋसा उटुस्वर-
दलाकारा, अन्या एरुखदला । सा. गुण्याः—
कटूया शूलघ्नी अशोत्रपाशुरीची दीपनी च ।
अन्या कटूया रीचनी क्रमिघ्नी शूलकुठामञ्जी
तुदामयघ्नी च । रा.नि.व.६ । “दन्तीहयं सरं पाकि
रसे च कटु दीपनं । गुदादुराग्न्यासासकण्डुकुष्ठ-
विदाहसुत् । तीक्ष्णोष्णं हस्ति पिचासकफशोषोदर-
क्रिमीन् । सुद्रदन्तीफलं तु स्यात् मधुरं रसं-
पाकयोः । शीतलं सृष्टविष्णु तगरशोथकफापहम् ॥”
भा. । वा.सु.१५प. श्यामादिः । “श्यामा दन्ती
द्रवन्ती ॥” सु.सु.३६प. । च.सु.२अ.वमने । जैपाल-
वीजे । वै.निघ.२भ.श्रीतज्ज्व.चि. । “तायेन दन्ती-
विद्यतीहवेन ।” वा.व्या.चि.महानाराचरसे । ४थं
विपगर्मतैले । पुं (रन्) । हस्तिनि । प.सु. ।

दन्तीफलम् । स्त्री । पिपल्याम् । दन्तीवीजे ।
वै.निघ. ।

दन्तीफलसमाहतिः । पुं । पिताहवे ।
णोछा शीह. । वै.निघ. ।

दन्तीवीजम् । स्त्री । जैपालवीजे । रा.नि.व.६ ।
वै.निघ.२भ.अशु.चि. मरुदधिबन्ध्याम् । वा.व्या.
सुतसञ्जीवनीरसे, वातगजकेशरीरसे ।

दन्तीहरीतकौगुडः । पुं । गुलाधिकारि ।
पाठः—“जलद्रीणे विपकव्यं भिंशतिः पच चाम-
याः । दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तद्यैव
च । तेनाष्टभागशेषेण पचेद्दन्तीसमं गुडं । तच्चो-
भयं विहृञ्च्योत्तैलाद्यापि चतुष्पलं । पलमेकं
कषायशुद्धीः सिद्धं लिहै च शीतले । चीद्रे तैल-
समं दद्याच्चतुर्गौतपलन्धा । ततो लिहपलं सिद्धौ
जग्धा चैका हरीतकीम् ॥” षोडशीवहहरीतकी
२५, दन्तीमूलं २५ प. चित्रकमूलं २५ प. जलं ६४
श. श्रे. ८ श. । पुरातनगुडस्य २५ प. कायेन गुडं
गोलयित्वा पचेत् । पाके सिद्धे अवतार्ये सिन्धे
सति विहृञ्च्यै ४ प. कषायशुद्धीः प्र. पलं तैल-
तैलं ४ प. प्रचेप्यम् । शीते मधु ४ प. गुडलक्
पलातेजपत्रनागसंस्तराणां प्र. २ तो. मिश्रणीयम् ।
मात्रा २ तो. हरीतकी १० श. । रस.२. ।

दन्तुरः । वि । उच्चदने । नतानते । से ।
दन्तुरच्छदः (त्वक्) । पुं । मातुलुङ्गहचे ।
 गेदां शाह् । रा.नि.व.११ । [निघ. ।
दन्तोञ्जला । स्त्री । च तनातीपुष्यहचे । वै.
दन्तोद्देदः । पुं । बालदन्तोद्दे । दौठ उंठा ।
 “दन्तोद्देदः शिशोः सन्तरीणाणां कारणं न्तं ।
 विशेषान्नरविशुद्धकासच्छर्दिशिरीरज्जान् । नभि-
 चन्दस्य पीयूषा विरपयं च जायते ॥” भा.स.
 ख.४भ. ।
दन्तोलूखलम् । स्त्री । दन्नाधिष्ठानास्यनि ।
 तानि २० । च.ग.७अ. ।
दन्द्मः । पुं । दन् । वै.निघ. ।
दन्द्मू(क्)लाः । पुं । सपे । वै.निघ. ।
दमः । पुं । दमनकचुपे । वै.निघ. । कर्दमे ।
दमनम् । स्त्री । दमनपुष्ये । दनां द्रुग । सि.
 यो.च.द.वा.व्या.चि.सहाराजर्ध.तेले । पु । कुन्द-
 पुष्यहचे । दूँफरूदनत्र शाह् । रा.नि.व.१० । दम-
 नकहचे । विद्या. । “दमनमुवरसित्तो ह्यथो ह्यथः
 सुगमिकः । ग्रहणात् विपक्षकासक्तं दकच्छुविदीप-
 जित् ॥” भा. ।
दमनकः । पुं । (Artemisia Scoparia
 or A. Indica.) दना इति ख्यातं पुष्यचुपे ।
 दनां शाह् । प.सु. । हिं दवथा । पं दीया ।
 तन्पुष्पायः—पुष्पक्षानरः, मदनकः (त्रि.), दमनः
 दानः, गन्धीतृकटः, सुनिः, कटिला, सुनिपुवः,
 तपोधनः, दण्डो, पाखुरामः, ब्रह्मजटा, पुष्परीकाः,
 सामसपत्नी, पत्नी, पवित्रकाः, देवशेखरः, कुलपतः,
 विनीतः, तपस्विपतः (रा.) । गुणाः—शीतलः
 तिक्तः कषायः कटुकः हृद्दीपविदीपनः विप-
 विम्कीटन्नय । अस्य वन्यदमनः वीक्ष्यलभन-
 कारो बलदायी आसदीपहारी च । रा.नि.व.१० ।
दमनी । स्त्री । अग्निदमनीनामचुपे । शोभा ।
 रा.नि.व.४ । नागदमनाम् । नागदना । वै.निघ. ।
दमयन्ती । स्त्री । भद्रनद्रिकापुष्यहचे । मन्त्रिका
 दूनोज शाह् । रा.नि.व.१० । कर्कटिकायाम् ।
 वै.निघ. ।
दमु(मू)नाः (सु) । पुं । अग्नी । शब्दर. ।
दम्पती । पुं (हि.) । नायापत्नीः । वै.निघ. ।
दम्भः । पुं । अतीकाररोगे दाहकर्मविशेषे ।

“नामिहं हुलकादधीऽर्धशशिवहंशास्त्रिसूक्ते तथा ।
 दाहः प्रञ्जलितायसस्य कथितो दम्भो गृह्ण्यातुरे ॥”
 तन्नातरम् । कल्के । शब्दर. । वञ्जे । वा. ।
दम्भाफलः । पुं । सेवहचे । ऐ.७ । वै.निघ. ।
दम्भीरः । पुं । लावपक्षिणि । (भयः) महिपे ।
 वै.निघ. ।
दम्यः । पुं । पखं । हपे । वै.निघ. ।
दरः । पुं । शर्द । वै.निघ. २भ. सधुर ज्व.
 विखचिकादिकपाये । विषे । वै.निघ. । कन्दरे ।
दरकाण्टिका । स्त्री । शतावथ्याम् । रा. नि.
 व. ४ ।
दरद् । पुं । पखंते । से । तटभूमौ । सि.कौ. ।
दरदः । पुं । हत्तपत्रशाके । नटे शार्क । प.
 स. । स्त्री । हिन्दुलघातौ । रा.नि.व.११ । र.मा. ।
दरहारः । पुं । लज्जवदरे । छोटै कूण ।
दरिमदः । पुं । विदखदिरहचे ।
दरो (रिः) । स्त्री । पर्लतगुषायाम् ।
दर्हूरः । पुं । पखंते । से । मेके ।
ददरास्रः । पुं । नीनाकीने, व्यञ्जनविशेषे ।
 श.मा. ।
दर्दरीकः । पुं । मेके । संघे । उषा. ।
दर्दूरः । पुं । पुनर्नवायाम् । इन्द्रगोपकीटै ।
 वर्षाभ्याम् । रा.नि.व.२३ । कणाभे । नीलाभर्मेदे ।
 रा.नि.व.१३ । र.चि.३अ. । “बलिददूरपुतिषीह-
 तापम् ॥” मेके । संघे । से । शालिधान्यभर्मेदे । अयं
 पटिकाहीनगुणः । च.न.२०प. ।
दर्दूरच्छदा । स्त्री । ब्राह्मीचुपे । वै.निघ. ।
दर्दूरदला । स्त्री । सखूकपर्णां, सा च ब्राह्मी,
 ब्राह्मी, वरभीति महाराष्ट्रे ख्याता । शूलकृष्टि-
 देन । भा.स.१भ.चित्तधस.ज्व.चि. । “हनुचिच-
 र्नीऽय दद्दूरदला ।”
दर्दूरपर्णी । स्त्री । ब्राह्मीचुपे । वै.निघ. ।
दद्दुः (दूँ) । पुं । लज्जवहचे । छेलो शाह् ।
 रा.नि.व.२ । महाकुष्ठभेदे । दादि । मा.नि. । स्त्री ।
 दद्दुरीगे । उषा. ।
दद्दुञ्जः । पुं । चक्रमर्दहचे । टाकन्ता शाह् ।
 श.र. ।

दद्दु घ्नपत्रम् । स्त्री । पतशाकविशेषः । द्वा-
नदिनी । चक्रमर्दपत्रे । छांङ्गनां पीता । हिं
चकवड । गुणाः—दीपहरम् असं वातकफघ्नं
कण्टूकासक्तमिथासदद्रुकुसुमं लघु च । भा.पु.१भ.
शा.व. । See दद्रुघ्नी ।

दद्दु (द्रू)णः । ति । दद्रुरोगिणि । अ.टी.भ. ।

दद्दु (द्रू)रोगी (द्रु) । ति । दद्रुरोग्युक्ते ।
अ.टी.भ. ।

दर्पः । पुं । कनूरिकाह्वे । से. । अण्डि ।
विका. ।

दर्पणम् । स्त्री, पुं । नेत्रे । कटा- । आदर्शं ।
आर्शि । तत्पथ्यायः,—सुकूरः, आदर्शः (अ.),
आत्मदर्शः, मन्दरः, दर्शनं, प्रतिविम्बानं (शब्दर.),
कर्मः, कर्मरः (ज.) । गुणाः—आयःशोकारित्वं
पापघ्नमनलच । राज.२प. ।

दर्पपत्रकः । पुं । काशघ्ने । वै.निघ. ।

दर्पा । स्त्री । कनूयाम् । वै.निघ. ।

दर्भः । पुं । (Poa cynosuroides. Syn.
Eragrostis cynosuroides.) कुशघ्ने ।
द्रुमं द्रुवं । हिं दाम् । तं द्रुमं अम । सु.गु.
३८५. (Imperata cylindrica. Syn.
Saccharum cylindricum.) उलूके ।
उज्जु, शोशुङ्गा । प.सु. । वा.गु.१५५, वरुपादिः ।
“वस्त्रपत्रवदर्भस्वाकराः ।” च.सू.४५. । काश-
घ्ने । श.र. । “काशाः कुशा वल्ज्जाय तथेषु-
तोष्णरीमशाः । मौञ्जाय माडलायैव पड् दर्भाः
प्रकीर्तिताः ॥” वायुप्र. ।

दर्भकः । पुं । अदस्य पादरोगविशेषे । लघुणं
—“मण्डुका विवरं यस्य दर्भसुज्जकरं भवेत् ।
तस्य दर्भक इत्युक्ते व्याधिः कटचिकित्सितः ॥”
ज.द.३२५. ।

दर्भकुसुमः । पुं । हृमिजातो । उदाकाङ्ग-
कृमिजाति । वै.निघ. ।

दर्भपत्रः । पुं । काशघ्ने । रा.नि.व.८ ।

दर्भपुष्पः । पुं । तन्नामकदर्भिकरसर्पविशेषे ।
राजिमच्छर्पविशेषे । वैकरञ्जनातीयसर्पे । सु.कल्प-
४५. । See सर्पः । कफघ्नहृमिमर्दे । च.वि.७५. ।

दर्भमूलम् । स्त्री । कुशमूले । उलूके । च.
द.हृद्री.चि. ।

दर्भरः । पुं । लावपचिणि । वै.निघ. ।

दर्भवटम् । स्त्री । अकर्म्ये । विका. ।

दर्भाशसः । पुं । परञ्चदहणे । उज्जुशुङ्गा । रा. ।

दर्भाह्वयः । पुं । सुज्जघ्ने । उज्जु । रा.नि.व.८ ।

दर्भः । पुं । हिंस्रप्राणिणि ।

दर्भरौकः । पुं । बायो । बाद्यमेदे । सं.सा. ।

दर्भ्विः (र्व्वी) (कः) । स्त्री । सर्पप्रणायाम् ।

दर्भ्विकायाम् । स्त्री । अम. । श.र. ।

दर्भ्विका । स्त्री । दन्वाम् । स्त्री । अ.टी.

रा. । कञ्जलमेदे । काङ्गल । तच्च सीवीर-
जासलतुल्यमयूरशोकरदर्भिकासेव्यनीलमेदेन पट्ट-
भवति । तल्लघुणम् अञ्जनमन्दे द्रष्टव्यम् । पुराणम् ।
गोविद्यायाम् । वै.निघ. ।

दर्भ्विपत्रिका । स्त्री । गोविद्यायां । दाडिन्ना
भोक् । ज.द.१२५. ।

दर्भ्विकरः । पुं । सर्पजातिविशेषे । कर्षण-
मर्थे । लक्षणं यथा—“रयाङ्गलाङ्गलच्छस्त्रनि-
काङ्गुशधारिणः । फणिनः शीघ्रगतयः सर्पां दर्भ्वि-
करा मताः ॥” वा.उ.१६५. । दर्भ्विकरमेदाः—
लणसर्पं मृष्टाङ्गणकण्ठीदर-श्वेतकपीतवलाहकमृष्टा-
सर्पशट्पाललोहितासगवेयुकपरिसर्पलण्डककुद-
पन्न-मृष्टापय दर्भपुष्प-दधिसुख-गुण्डरीक-मुकुटीसुख-
विकिरपुष्पाभिकीर्ण-गिरिसर्पं कृतुसर्पं श्वेतोदरमृष्टा-
शिरालगदार्भ्विविषाथं ति । दर्भ्विकरस्य प्रथमे विष-
वेने श्याववर्णे दुष्टश्च रक्तं स्नात् । तथा सुखादौ
श्यावता स्यात् । द्वितीये यन्मयः, तृतीये शिरी-
गुरुत्वादयः, चतुर्थे हीवनादयः, पञ्चमे सन्धि-
विशेषणं तन्द्रा पर्व्वमेदेः दाहः क्लिप्ता च, षष्ठे
हृत्वीडायाः, सप्तमे च शशां प्रायः क्लत्वादिमङ्गः
सर्व्वैद्यैरानिहतिय स्यात् । वा.टी.अ.रु. ।

दर्भ्विक्षित् । पुं । सर्पे । शब्दर. ।

दर्भः । पुं । अवलीकने । से. ।

दर्भतः । पुं । मर्थे । चन्द्रे । उणा. ।

दर्भनम् । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८ । दर्पणे ।

सर्पे । से. ।

दर्भनी । स्त्री । तैलकौटके । वै.निघ. ।

दर्भनीयः । पुं । अकर्म्ये । श्वेतार्के । वै.निघ. ।

दर्भनीज्वला । स्त्री । श्वेतलातीह्वे । वै.
निघ. ।

दर्शविपत् । पुं । चन्द्र । हारा ।
 दलम् । स्त्री । तेलपत्रं । रा.नि.व.६ । वा.उ.५
 प. । चन्द्र.सि.सो.समग्रकर्त्तृत्वं । “शुद्धीकृणा-
 नरिचनागदलत्वशेला ।” पत्रे । शीतल । विका. ।
 पदंशि । लीला. । पुं । गन्धके ।
 दलकीमलम् । स्त्री । पत्रं । वै.निघ. ।
 दलकीपः । पुं । मन्त्रिकापुष्पत्रये । वै.निघ. ।
 क्रन्दपुष्पत्रये । श.मा. ।
 दलनिर्माकः । पुं । भुजंभवे । श.मा. ।
 दलनी । स्त्री । लीष्टं । डेवना । शब्दर. ।
 दलपः । पुं । सुवर्णं । उषा. ।
 दलपुष्पा । स्त्री । केतकीहृत्वे । केय्यां ग्राह् ।
 रा.नि.व.१० । अंतकैतकाम् । अंतु केय्यां । वै.
 निघ. ।
 दल(अर्द्ध)लाङ्गलकः । पुं । तदाकारच्छेद-
 विशेषे । यं एकस्मिन् पात्रे क्लृप्तः स दललाङ्गल-
 काण्डः । वा.उ.२८५. । “अस्मिन्कतरं यच्च सोऽर्द्ध-
 लाङ्गलकः क्षतः ॥” सु.चि.८५. ।
 दलशालिनी । स्त्री । कश्चुकशके । कष्ट
 शीक । वै.निघ. ।
 दलसायसी । स्त्री । अंतुलसीहृत्वे । वै.निघ. ।
 दलसारिणी । स्त्री । केमुकहृत्वे । केउ ग्राह् ।
 र.मा. ।
 दलसूचिः । पुं । कण्टकहृत्वे । कौण्ठि ग्राह् ।
 कण्टके । कौण्ठि । हारा. ।
 दलस्रसा । स्त्री । पत्रशिरायाम् । शीतल
 शिरा । हृ.च. ।
 दलहीनफला । स्त्री । सुलेमानीखर्जूथ्याम् ।
 अंशुत्र विशेष । भा. ।
 दला । स्त्री । नगवज्राम् । नागिडा । प.सु. ।
 अलमीदायाम् । श्राद्धनी, दमवमानी । रा.नि.
 व.६ । [रा.नि.व.७ । पलाशलीहितापि पद्यते ।
 दलाग्रलीहिता । स्त्री । चित्रीनामपत्रशके ।
 दलाढकः । पुं । नागकेशरहृत्वे । नागेश्वर
 ग्राह् । वैरिक्के । ग्रेत्रिगौणे । समुद्रफेने ।
 आरण्यतिलकहृत्वे । दम तिल । काके । प्रत्रि-
 टाकूले । चक्रवाके । से. । करिकर्णं । क्रन्द
 हृत्वे । शिरीषहृत्वे । हृ.च. । कुम्भिकायाम् । ज. ।

दलाढकी । स्त्री । फणिककडने । वै.निघ. ।
 प्रप्रिपण्याम् । टाकूले । से. ।
 दलाढ्यः (काः) । पुं । क्रन्दपुष्पहृत्वे । वै.निघ. ।
 पद कर्षटे । मनुमनिशा दादा । विका. ।
 दलामलम् । स्त्री । मूर्खायाम् । शूर्पा । मध-
 वकहृत्वे । मरुशा । दमनकहृत्वे । दना । से. ।
 मदनहृत्वे । मशनां ग्राह् । श.र. ।
 दलान्तम् । स्त्री । चुक्रनामपत्रशके । फूटा
 शीक । रा.नि.व.७ ।
 दलाह्वम् । स्त्री । तमालपत्रे । तेलपत्रे । मद्र.
 व.३ ।
 दलिः । स्त्री, पुं । लीष्टं । डेवना । शब्दर. ।
 दलिकम् । स्त्री । काठं । हृ.च. ।
 दलितम् । स्त्री । विदले । उड्रेण ।
 दलीमृगः । पुं । विनेश्वरनली ।
 दलेगन्धः (न्धिः) । पुं । सप्तपर्णहृत्वे । छात्रिम्
 ग्राह् । विका. ।
 दवः । पुं । पशौ । अ.टी.नी. । उपतापि । दवथो,
 सुखतालीठानां दाह् । वै.निघ. । वने । वनाश्री ।
 अ. । कन्दरि । ज. ।
 दवदग्धकम् । स्त्री । कश्चुके । शंक्रुण वा
 श्रोगकशूत्र । रा.नि.व.८ ।
 दवद्युः । पुं । दवे, चक्षुरादिभ्यकीतीपमहृत्वे ।
 वा.ज्व.चि.१८. । “उड्रिकपिसे दवद्युः ।”
 दवाग्निः । पुं । दावानले । हि. ।
 दशकम् । स्त्री । प्रसिद्धदशमूले ।
 दशजटा । स्त्री । दशमूले । वै.निघ.२भ.वा.व्या.
 चिरासादिचूर्णं ।
 दशनः । पुं । दन्तं । अ.टी.भ. । कवचे । से. ।
 दशनवासः । स्त्री । चीष्टं । अम. ।
 दशनवौजः । पुं । दाडिमहृत्वे । वै.निघ. ।
 दशनाढ्या । स्त्री । चाड्रेय्याम् । आमरुण ।
 चुक्रशके । फूटांशोर । श.च. ।
 दशनोच्छिष्टः । पुं । निःश्रासे । से. । अथर-
 चुवने । से. ।
 दशपु(पूर)म् । स्त्री । जलमुसायाम्, कैवर्ष-
 रुमके । अम. । अ.टी.भ. ।

दशमूलकम् । स्त्री । दशविधमूत्रे । इति-
मण्डिपीड्यगवाननेपाद्यगर्दभनरनारीणां मूत्रे । रा.
नि. ५. २२ ।

दशमूलम् । स्त्री । विस्त्रादिदशविधमूलमूत्रे,
पञ्चमूलीइत्ये वा । “विलम्बोपाकगाभारीपाटला-
गधिकारिकाः । शाखपर्णी इत्रिपर्णी इहतीष्य-
गीचरम् ॥” रा. नि. ५. २२ । वर्गोऽयं वायव्यः ।
वा. ए. १. ५५. भद्रदात्र्यादौ । गुणाः—दशमूलं
विदीपनं यासकासशिरोरुजः । तन्द्राशीवज्वरानाह-
पायपीडावचीर्हरेत् ॥” भा. । “गणः यासहरीक्षीप-
कफपित्तानिखापहः । आमस्य पाचनदेव सख्यज्वर-
विनाशनः ।” सु. । मृत्तिकारोगहरम् । अर्कः ।

दशमूलघृतम् । स्त्री । गुञ्जे घृतम् । गव्यघृतं
४ श. । काषायं—दशमूलं ६४ प. वारि ६४
श. गे. १६ श. । कक्कार्यं—गुञ्जी विपली मरिचं
यवचारः सैन्धवत्वणम्, एषां प्र. २ प. । च.
धि. ५५. ।

दशमूलतैलम् । स्त्री । कर्णरीगे तैलम् । पाठः
—“दशमूलिकपायिग तैलमस्यं विपाचयित् ।
एतत्कल्कं प्रदायैव वाधिर्यं परमौषधम् ॥” तिल-
तैलं ४ श. दशमूलं ४ श. वारि १६ श. गे. ४
श. । काषायं—दशमूलं १ श. । च. द. । सा. की. ।
अन्यत् शिरीरीगे—दशमूलं प्र. ६ प. करञ्जनिगुं गङ्गी-
जयन्ती-धसुराणां प्र. ६ प. कर्ल ६४ श. गे. १६
श. । कटुतैलं ४ श. । कक्कार्यं—दशमूलधसुर-
करञ्जनिगुं गङ्गीजयन्तीनां प्र. ६ तो. । अवाष्टाङ्गाव-
लेहकक्कमपि ददति हृष्टाः । सा. की. ।

दशरथः । पुं । शरीरे । कै. निघं. ।

दशराजो(न्) । पुं । चन्द्रे । हे. ।

दशशतकारटुगधम् । स्त्री । अर्कशरीरे । आरुन्
आठि । वै. निघं. २४. कपंक. ज्व. धि. ।

दशशताङ्घ्रिः । स्त्री । शतावध्याम् । अतगुली ।
वै. निघं. ।

दशशाकः । पुं । लक्ष्मणमूलफलदण्डाद्भुरपुष्प-
कपिलच्छूपर्पटकङ्कमारीषु ।

दशसारवटी । स्त्री । यातव्याधी वटी । “घटि
धानी मला द्राचा एवा चन्दनमालुकं । मधूकपुष्पं
खर्जूरं दाडिमं पेषयेत्कर्म । सर्वतुल्या सिता योज्या
पलाहं भधयेत्सदा । दशसारवटी ख्याता..... ।”
र. सा. सं. ।

दशा । स्त्री । वाव्याद्यवस्थायाम्, वाव्यधीवन-
श्रीदवाद्यं वयिषु । अथस्य चैवफलदशविधकालपरि-
माणे । सा च समाह्वयं सप्तादशदिन वर्षतयं त्रियम् ।
“वाकराः सप्तसिः षो च वर्गापात्र तथा त्रयं ।
दशमापात्रं वाहानां शालिहोत्रेषु कौर्त्तवम् ॥”
ज. द. ५५. ।

दशाकार्षः (र्षिन्) । पुं । प्रदीपे । हे. ।

दशाङ्गः । पुं । दशमूले । कि. ।

दशाङ्गगुग्गुलुः । पुं । मीदीरीगे । विकट
चिवकमूलं चिफला सुखा विङ्गुलु एषां प्र. चूर्णं
१ तो. गुग्गुलुः २ तो. । भा. ।

दशाङ्गधूपः । पुं । दशविधद्रव्यकृतधूपविशेषे ।
यथा—“पञ्चाशद् गन्धपापायातावान्नाह्विपगुग्गुलुः ।
चतुरंशं चन्दनञ्च जटामांठी च तावती । विभागः
सार्जं वाः सार. ताषदेव टि बालकं । शशीरन्तु
दिभागं स्यादष्टतष्टदनलं समम् । कर्पूरी मृगमाभिय
एकभागी प्रकौर्त्तवी ॥” अन्यः—“वशाङ्गिङ्गु-
विङ्गुलानि सैन्धवं गजपिपली । पाठा प्रतिविपा
व्यीपं दशाङ्गः कश्यपीदितः ॥” अयं धूपः सर्ज-
गृह्णित् । वा. द. ३५. ।

दशाङ्गलेपः । पुं । लेपाङ्गदशविधयोगविशेषे ।

“शिरोपमधुयटोच तगरं रक्तचन्दनं । एवामांशी
निशायुष्मं कृष्टमालकमेवच ॥ इति सञ्चुर्णं खोपोऽयं
पञ्चमांशघृतमुत्तः । जलेन क्रियते सुत्रे दशैङ्ग इति
संज्ञितः ॥ विसर्पञ्च विपक्वोऽटान् शीघदुष्टघ्नपान्
जयेत् ॥” भा. ।

दशाङ्गुलः । पुं, स्त्री । खर्जूनायाम् । धर्गुजा-
गोश् । भा. ।

दशाङ्घ्रिः । पुं । दशमूले । वा. व्या. महारराज्ञादौ ।

दशानिकः । पुं । दन्तीरुचे । श. च. ।

दशासृष्टा । स्त्री । कैवर्त्तसुसायां । रा. नि. ५. ६ ।
कैवर्त्तकालतायाम् ।

दशाशी । स्त्री । नदीविशेषे ।

दशाश्वः । पुं । चन्द्रे । शब्दर. ।

दशान्वमः । पुं । प्रदीपे । शब्दर. ।

दशैरः । पुं । हिंसजनौ । छ. ।

दष्टपौडितम् । स्त्री । दंशनविशेषे । “दंष्ट्रा-
पदानि चलारि तददष्टनिषीदितम् ।” वा. च.
३५५. ।

दक्षः । पुं । अश्विनोक्तमारि । गर्दभे । मे । स्त्री ।
 नृदिने । उणा ।
 दक्षी । पुं । (वि.) । अश्विनोक्तमारौ । अम ।
 दहनः । पुं । चिमकवृक्षे । रा.नि.व.६।२३ ।
 वा.सु.१५अ. । भद्रातकवृक्षे । रा.नि.व.११ । मि.
 यो.सू.भे.चि.च.व्यादिलेहे । “तालीशजीरकनुगा-
 दहनः ।” वा.स.१५अ.वरुणादिः । “दहनमीरट-
 विल्वविपायिकाः ।” च.ट.अ.च.चि. । इथिका-
 ल्याम् । विज्ञाती । रा.नि.व.२३ । गुग्गुली ।
 पक्षिमिगे । प्राशना । रा. नि. व. १६ । स्त्री ।
 दाहे । अगुसिषि । काञ्जिकभेदे । वै. निघ. ।
 अशौ । सं. ।
 दहनकीतनः । पुं । धूम । ऐ.च. ।
 दहनविटपी । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । ऐम-
 नाशना ।
 दहनाग(गु)रु । स्त्री । दाहागुसिषि । रा.नि.
 व.१२ ।
 दहनाशतिः । पुं । कलि । रा.नि.व.१४ ।
 दहनाशयः । पुं । अन्याशये । भा. ।
 दहनौ । स्त्री । मुञ्जायां । गुरी । रा.नि.व.३ ।
 दहनोपलः । पुं । मृशकान्तमथौ । ऐ.च. ।
 दहरः । पुं । कुकुटे । बालके । मृषिके । मे ।
 दह्रः । पुं । अशौ । दावानले । उ. ।
 दक्षः । पुं । कुकुटे । तिका. । मि.यो.काठ-चि.
 दक्षमूलवृत्ते । वृचभेदे । विघ. । स्त्री । (चा.) पृथि-
 व्याम् ।
 दक्षाण्डम् । स्त्री । कुकुटाण्ड । चक्र. ।
 दक्षाण्डत्वक् । स्त्री । कुकुटाण्डत्वचि । कूक्-
 ङात्र डिमत्र (धांवा) । भैप.भैव चि. । भा.स.४भ.
 कर्षरीचि. । “दक्षाण्डत्वक् च सा ।”
 दक्षाव्यः । पुं । गृध्रे । वै.निघ. ।
 दक्षिणः । पुं । सञ्चेतरे । ऊर्ध्वे । ऐ. ।
 दक्षिणदेशजा । स्त्री । लताकनूत्याम् । मला-
 कृच्छ्री । श.चि. ।
 दक्षिणवायुः । पुं । मलयमादते । दक्षिण-
 वायु । गुणा.—“मधुरदाविदाधी च कषायानुरसौ
 लघुः । दक्षिणी मायतः श्रेष्ठः । चक्षुषी बलवर्द्धनः ।
 रक्तपित्तप्रशमनी न च वातप्रकीपनः ॥” सु.सु. ।

दक्षिणाचलः । पुं । मलयपर्वते । ऐ. ।
 दक्षिणायनम् । स्त्री । रवेर्दक्षिणतो गतौ । यदा
 रविः कर्कटराग्यवस्थितो भवति तदा तदारभते ।
 तत्र द्वावर्षादिमासपटके भवति । “कर्कटापस्थिते
 भानौ दक्षिणायनमुच्यते ।” सु.सु. ।
 दक्षिणावर्त्तको । स्त्री । श्रथिकाया । विष्ठाति
 ग्रीष् । रा.नि.व.६ । मेषग्रहा । वै.निघ. ।
 दक्षिणावर्त्तफला । स्त्री । वृद्धीपक्षे । वै.
 निघ. ।
 दक्षिणावर्त्ता । स्त्री । मेषग्रहा । रा.नि.व.६ ।
 दक्षेयः । पुं । गृध्रे । वै.निघ. ।
 दाडकाः । पुं । दन्ते । शब्दार्थकल्यतयः ।
 दाडिका । स्त्री । चिबुके । दाडि । ऐ. ।
 दाडिमः । पुं । एलायाम् । सं. । (Punica
 Granatum.) The Pomegranate.
 स्वनामख्यातफलवृक्षे । दाडिन् ग्रीष् । हिं आनार ।
 मं दाडिम । कं दाडिम । तं डाडिमचेट्टु । उन्.
 दालिन् । ता. सादलवचेहेडिड । गुर्ज. डालम ।
 तत्पठ्यायः,—कारकः (अ.), पिच्छपुष्यः, दाडिमः,
 पर्वकट्ट, स्वादक, पिम्पूरः, फलशाडवः, शक-
 वल्लभः (वि), सुखदल्लभः (शब्दमा.), रक्तपुष्यः
 (र.), डाडिमः (प.टो.म.), गकादनः(अ.), दाडिनी-
 सारः, कुटिमः, फलशाडवः, फलपाडवः, रक्तवीजः,
 सुफलः, दन्तवीजकः, मधुवीजः, कुचफलः,
 रीचनः, मणिवीजः, कल्कफलः, वृत्तफलः, सुनीलः,
 नीलपत्रः, नीलपत्रकः । फलगुणाः—मधुरान्मृदुपायं
 वासवातक्षफपित्तघ्नं शोधि दीपनं लघूणं शीतलं
 यमघ्नं रुचिकरम् । दाडिमम् अस्त्रमधुरमेदिन
 द्विविधं, तयोः प्रथमं वातकफघ्नारि, द्वितीयं ताप-
 हारि लघु पथ्यञ्च । रा.नि.व.११ । स्वादुस्वादु-
 केपलास्त्रमेदिनं त्रिमैदमिच्छति भावप्रकाशः—स्वादु
 तन्निदीपहरं लण्णादाहज्वरघ्नं छत्कण्डमुखदुर्गन्धघ्नं
 तपथं गृह्णते लघु कषायानुरसं शोधि द्विधं मेधा-
 वलाहरम् । स्वादुस्त्रं—दीपनं रुच्यं लघु किञ्चित्
 पित्तकरञ्च । अस्त्रम्—पित्तजनकं वातकफघ्नञ्च ।
 तन्मूलञ्च लमिहरम् । भा. । हयम् अस्त्रं चास-
 रुवित्शोहरं कण्डशीघ्रं पित्तकफविदीपकम् ।
 राज. । “श्रेष्ठं वातादिकण्डहरं दाडिमसा-
 मयम् ।” अचि.१७अ. । स्त्री । दाडिमफले । सि.
 यो.हृद्दाहन्व.चि. ।

दाङ्गिमत्वक् । स्त्री । दाङ्गिमफलवल्कली ।
 दाङ्गिमत्र (थो) । सि.यो.अ.सा.चि.चत्वत्तादिः ।
 दाङ्गिमपत्र(पुष्पः)कः । पुं । रोहितकवृक्षे ।
 द्रोणं, व्रजनां शीघ्रं । रा.नि.व.८ ।
 दाङ्गिमप्रियः । पुं । शकपचिण्णि । लक प्रकी ।
 श.र. ।
 दाङ्गिमभक्षणः । पुं । शकपचिण्णि । श.च. ।
 दाङ्गिमाम्बु । स्त्री । दाङ्गिमफलरसे । चक्र. ।
 दाङ्गिमाष्टकम् । स्त्री । यक्ष्यां हितम् ।
 "कर्षीन्मिता तुगाचीरी चानुजांतं द्विकापिलम् ।
 यमानीधाम्नाजानौषधिव्योषं पलाञ्जिकं । पलानि
 दाङ्गिमादद्यां शितायाश्चैकतः कृतम् ॥" च.द. ।
 दाङ्गिमौ । स्त्री । दाङ्गिमवृक्षे । वै.निघ. ।
 दाङ्गिसौरसः । पुं । दाङ्गिमाम्बुनि । च.द. ।
 दाङ्गिसौविषम् । स्त्री । दारुसौषणामकविष-
 मेदं । मातृ.४ । प.सु. ।
 दाङ्गिसौसारः । पुं । दाङ्गिमवृक्षे । रा. नि.
 व. ११ ।
 दाङ्गि(डो)म्बः । पुं । दाङ्गिमवृक्षे । प.म. ।
 दाढा । स्त्री । दंष्ट्रामेदं । मातृ.४ । हे.च. ।
 दाढिका । स्त्री । दाढी इति ख्याते मुखवयवे ।
 हे.च. ।
 दाढ्युहः । पुं । शकपचिण्णि । प.सु. । इहक-
 पचिण्णि । डारु पीथौ । तत्पुप्यायाः,—काल-
 कण्ठकः (श), अल्यूहः, दाढ्युहः, कालकण्ठः,
 मासङ्गः, गुलककण्ठकः, शितिकण्ठः, कचाटुरः,
 कटाङ्कः (अम्बर-), काकमदगुः (वि.), डाहुकः
 (ज.) । गुणाः—वातघ्नः हृष्यः बलदः शुक्रदः
 यमघ्नय । अवि.२२५ । चातकपचिण्णि । तिका. ।
 दाढ्युहः । पुं । बलवान्, दाढ्युहः । श.र. ।
 दातम् । स्त्री । अन्नविशेषे । तां ।
 दाधिकः । वि । दधिसञ्चन्निनि । स्त्री । दधि-
 संस्कृतमन्त्रे । भा.स.३भ.अन्नद्र.श.चि. ।
 दानम् । स्त्री । कुटुम्बे । च.द.वा.आ.चि.१८श-
 यतः.प्रसारणोत्तैले । राजसदे । मे. । तदुकोटरज
 नमुनि । कूट्टेद्र गदु । गुणाः—रुचं दोषणं कफ-
 च्छटिनेद्वेष । राज. ।
 दानगन्धिः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । हाङ्गिर ।

दानवप्रिया । स्त्री । नागवह्नीलतायाम् । वै.
 निघ. ।
 दान्तः । पुं । दमनकघुपे । दनां शीघ्रं । रा.
 नि.व.१० ।
 दामम् । स्त्री, स्त्री । रज्जी ।
 दामनः । पुं । दमनकवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री ।
 रज्जी । स्त्री । (नी) पशुवन्धनरज्जी । अ. ।
 दामबन्धः (नः) । स्त्री । व्रणवन्धनविशेषः ।
 लक्षणं—“दामाह्वतिशतुष्यादी बन्धः स्याद्दाम-
 सञ्जितः ।” इति । सु.सु.१८प. । दाम अनेकयो-
 बन्धनीरज्जुः । दौर्का । तदाकारः चतुष्यादयुक्तः
 दामबन्धः । च.द. ।
 दामाञ्जलम् । स्त्री । अश्वार्थः पादवन्धनरज्जी ।
 हे.च. ।
 दामोदरः । पुं । व्याजगंलाख्यवैद्यकयज्ञप्रणेतारि ।
 दाम्भिकः । वि । वाचाले । पुं । वकी । रा.नि.
 व. १८ ।
 दायकः । पुं । बालके । मे. । पुत्रे । हे.च. ।
 दारकः । पुं । शालग्रामकरी । रा.नि.३.१८ । ति ।
 विदारके । वै.निघ. । हरिचर्षण्यारविषमेदं ।
 अति-स्थान. ५६अ. ।
 दारकर्म । स्त्री । विवाहं । तिका. ।
 दारणम् । स्त्री । कतकफलं । निर्गुणं कर्म । श.
 च. । व्रणविदारणद्रव्यं । द्रोणं शीतं ज्वला ।
 यथा—“चिरविलोमिको दन्तो चिचकी हयमा-
 रकः । कपीतम्यभ्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् ।
 चारद्रव्याणि यानीह चारी वा दारणम् ॥”
 सु. । पुं । कतकवृक्षे । वै.निघ. ।
 दारदः । पुं । द्विभुक्ते । तिका । पारदे । मे. ।
 दरदद्विशीयविषे । विषमाचे । अम. । [१८ ।
 दारवलिभुक् । पुं । वकपचिण्णि । रा.नि.व.
 दारौ । स्त्री । पाददारिनामद्वारोने । “वदि-
 कान्णशीलस्य वायुरव्ययवचयोः । पादयोः कुर्वते
 दारौ सर्जनां तलसंश्रिताम् ।” सु.नि.१३च. ।
 दारु । पुं, स्त्री । काष्ठे । अम. । स्त्री । दाढ्युहम् ।
 मातृ.४.३.३. । रा.सा.८.मे.हस्तद्वारुसे । च.द.पाण्डु.
 चि. । वै.निघ.२भ.अ.सा.चि.पाठाःदिक्कवाये । या.
 व्या. स्वल्पनारायणतैले । देवदारुणि । प.सु. ।
 सि.यो.सा.अ.चि.अष्टादशान्ते । “भूनिम्बदाहदय-

शूल... ।" चन्द्र-वृ-चि-सपरान्जिताभूषं । याञ्ज-
राभादिः । "राजाहवादिगोदारु ।" दारुगुणैः ।
गोशूल । रसासं. । विषण्णं । नै. । कपूर-
परिद्रायाम् । भा. ।

दारुकाम् । स्त्री । देवदारुणि । रा.नि.व.१२ ।
ना.प्रा.वि. । वृणदेवदारुणि । गोशुविषण्णे । वै.
निघ. ।

दारुकदली । स्त्री । काठकदल्याम् । दम-
रुणी । रा.नि.व.२१ ।

दारुमन्था । स्त्री । श्रीङ्गामासकदेवदारुमन्थं ।
रा.नि.व.१२ ।

दारुगरलम् । स्त्री । दारुमूषाण्डविषं ।

दारुणः । पुं । चितकचुपे । रा.नि.व.६.२७ ।
दारुणदारुनि । स्त्री । कतकफलं ।

दारुणकाः । पुं । सुश्रीमेदे । वरुणशब्द । य.
मिष.२भ.मूषां-चि. । स्त्री । तन्नामकपुटरीनि ।
श्री. श्री.श्री. । लघुसं यथा—“दारुणा कपु.रा
रुचा केशभूमिः प्रपाद्यन्त । कफमारुतकीपेन
विगाहादपकन्तु तम् ॥” सु.नि.१२.प. ।

दारुणकर्म । स्त्री । मृदुवपानां कठिनीकरणि ।
देवात्मन कठुहान कठिनं कर्ता । सु. ।

दारुनिगा । स्त्री । दारुपरिद्रायाम् । भां.क-
रिद्रिज्ञा । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.मध्यमलासा-
नेके । चन्द्रवा.रु.चि. मेषु.चि. । “वयादमीदाग-
निगा ।”

दारुपत्नी । स्त्री । रिद्रुपत्याम् । रा.नि.व.६ ।

दारुपौता । स्त्री । दारुपरिद्रायां । रा.नि.व.६ ।

दारुफलम् । स्त्री । पेसा इति ख्याते फले ।
वै.निघ. ।

दारुभद्रम् । स्त्री । देवदारुणि । भा. ।

दारुमत्स्या (स्रया, स्रा) । स्त्री । गोधायाम् ।
श्री.श्री.श्री. । रा.नि.व.१८ ।

दारुमुखा । स्त्री । दारुमूषाण्डविषं । भा. ।

दारुसुख्या । स्त्री । गोधायाम् । रु. ।

दारुमूषा । स्त्री । दारुशु रति प्रमिद्धं स्यात्वर-
विषमन्दे । गोशूलं । भा.न.१भ.वृ.चि. ।

दारुमोषः । पुं । सशामप्रातविषमन्दे ।
गोशूलं । प.सु. ।

दारुविषम् । स्त्री । दारुमोषविषं । “भवेदागु-
विषं दारुविषं पायाण्यसंशकम् । यद्देदाः यद्ग-
मोदगदाङ्गिमीकटिकादवः ॥” प.सु. ।

दारुसिता । स्त्री । (Cinnamomum
zeylanicum.) दारुविनीमिव्यातायां मधुर-
वृचि । भां.क.रि.नि. । हिं डालचिनि । तं समसिंघु ।
ता. करुणा । गुणाः—“छन्ना दारुसिता स्याद्दी-
विका चामिषविषघ्नत् । सुरभिः शुक्रसा यक्षां
सुखशीपलयापघ्ना ॥” भा.उ.वा.श्री.चि. ।

दारुहरिद्रा । स्त्री । (Coscium fenest-
ratum, [Berberideae] Berberis
Asiatica and other species.) स्यात्स-
ख्यातपीतमलादिभिरेषु । भां.क.रि.नि. । हिं दी-
दारुहरिद्रि, आरुकरुलदि । क. मद्रुहरिद्रि । तं
समिपसुपु । ता. सरसद्वि. । तत्पथ्यायः—
पोषणः, कामिकः, हरिद्रा, र्धमकान्तिः, दार्शनी,
पषण्पषा, पशुनी (न.), हरिद्रा (शुद्धर.), काम-
वती, दारुपीता, कर्कटिनी, काठा, मन्थरी (मि.),
द्वितीया (भा, ग.), कपोतकं (भा.), धोतिका,
पीतदारु, म्बिरराया, कामिनी, कटुहरिद्रि,
पञ्चान्या, पीता, दारुनिगा, कापीयकः । गुणाः
—तन्ना कटुसा त्रण्णो मेघ्नो कपु.मिषमं-
लद्योपकषांथिरीमन्त्री च । रा.नि.व.६ । “दारुवि-
निगागुणाः किन्तु नेतकषांथरीमन्तु ।” भा. ।
कफपित्तशोकघ्नी विमेष्य कफामिण्डहरि च ।
राश. । [सु.गु.०प. ।

दारुहस्तकः । पुं । दर्नाता । कर्णैश्च शोर्ष ।

दारुदरः । पुं । दक्षिणतुरगर्भं । साधायाम् ।
वर्षे । शश्यानेकस्यवदः । विषमन्दे । वै. ।

दारुवण्डः । पुं । मधुरे । वै.निघ. ।

दारुवाघाटः (तः) । पुं । काठकुटपविषि ।
काश्टोद्ग्रा शोर्षी । प.भ. । ज.र. ।

दारुविकरः । पुं । विषमन्दे ।

दारुविका । स्त्री । खर्परधाती । शोषणं । प.
सु. । गोशुहाचुपे । रा.नि.व.७ । रसासने । वै.
निघ. ।

दारुविकपित्तिका । स्त्री । दारुविकपित्तिका । गोशुहा
शाकं । रसा. ।

दारुवी । स्त्री । दारुपरिद्रायाम् । प.सु. ।

दाव्यीक्षासमुद्भवम् । स्त्री । कृतिमरसाञ्जने ।
रा.नि.व.१३ ।

दाव्यीक्षायोद्भवम् । स्त्री । कृतिमाञ्जने । रसोत्
इति पारस्यभाषा । प.सु. । “दाव्यीक्षासमं चीरं
पादं पक्ता यथा घनं । रसाञ्जनमिति ख्यातं नेत्रयोः
परमं मतम् ।” भा. ।

दाव्यीत्वक् । स्त्री । दावहरिद्रालघि । सि.यो.
काम.चि.मण्ड.रवटके । “दाव्यीत्वक्प्रलाव्यीयं ।”
लघु एव प्राग्वह्यम् । प्रभाषे काष्ठम् । श्रीकण्ठः ।

दाव्यीभेदा । स्त्री । कर्पूरहरिद्रायाम् ।

दाव्यम् । स्त्री । रसाञ्जने । वै.निच. ।

दाव्यादिः । पुं । कषायविशेषे । “दाव्यीरसाञ्जन-
किरातभषाण्ड-बिल-सचौद्रपचन्दन दिनेशभद्रप्रणैः ।
कायः कृतो नधुयुतो विधिना विनीतः रक्तं सितञ्च
सरजं प्रदरं निहन्ति ।” भा. । “दाव्यीरसाञ्जन-
भषाण्ड-किरात-बिल-भङ्गातकौरवकृती मधुना
कषायः ।” च.द. ।

दाव्यम् । स्त्री । अटविधसध्वन्यतमसधुविशेषे ।
द्रुष्टे नधु । एतदादीतवर्षे मधुसन्धिकाभिः
इन्द्रनीलसर्पाभिः तवकोटरादी उच्यते । “इन्द्र-
नीलदलाकाराः स्याथिन्नानि सपिपाः । यदृच-
कीटरान्तःस्थं मधु दाव्यमिदं प्लुतम् ॥” गुणाः—
कटु कषायमग्नं मधुरं विषकरञ्च । रा.नि.व.१४ ।
अपिच—“संगुल्य पतितं पुष्यात् यत्तु पत्नीपरि-
श्रितम् । मधुराम्नकषायञ्च तद्दालमधु कौर्तितम् ।
दायं मधु लघु प्रोक्तं दीपनीयं कफापहं । कषायानु-
रसं रुधं रुधं रुधिं प्रमेहनिहन् । अधिकं मधुरं
किञ्चिद् बृहत्तं गुणमारिषम् ॥” भा. । पुं । कीदृवे ।
ऐ.च. ।

दालकाशर्करा । स्त्री । दालकमधुकृतमशर्करा-
याम् । दोगमधुत्र छिनि । सा तन्मधुत्वगुणा ।
रा.नि.व.१४ ।

दालनः । पुं । वायुजन्यदन्तगतमुखरीणे ।
“दीर्घमाग्निविय यजा यश्च दन्तेषु जायते । दालनी
नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः ॥” मा.नि. ।
तथा “दाल्यन्ते यदृधा दन्ता यमिन् वीररुग्म-
न्विताः । दालनः स इति ज्ञेयः सदागति-
निमित्तजः ॥” सु.सू.४३श्र. ।

दालवः । पुं । स्वावरविषभेदे । ऐ.च. ।

दास्या । स्त्री । पारिखदिरः । रा.नि.व.८ ।

इन्द्रवारुण्याम् । वै.निच. । महाकाले । गार्काण ।
भा. ।

दालिः । स्त्री । द्विदले । दाज । “रसोत्तु चण-
कादीनां दालिस्तु परिकीर्तिता ।” रा.नि.व.१६ ।

दालिका । स्त्री । दाल्याम् । जण । महा-
काले । गार्काण । भा. ।

दालिमः । पुं । दाङ्गिस्वहवे । अ.टी.भ. ।

दाली । स्त्री । देवदालीलतायाम् । शीत
षोषानज । हिं घघरवैल । रा.नि.व.३ । See
अगरी । द्विदले । दाज । “दलितस्तु शनीधानं
दालिर्दाली खियासुमे ।” तत्प्राकविधिः—“दाली
तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकङ्कडिभुमिः । संयुक्ता
मूषणाम्नी स्यात्वायन्ते सद्गुणा अथ । मूषी विष्टभाकी
रुचः शीतस्तु स विग्रेयतः । निस्तुपो भृष्टसंघिही
लाघवं सुतरां ब्रजेत् ॥” भा. । विट्खदिरहवे ।
उदयवावर्णा । रा.नि.व.८ ।

दावः । पुं । वले । दावाग्री । अ. । अग्री ।
अ.टी. ।

दावाग्निः (नलः) । पुं । वनीहवाग्री । शब्द.र. ।

दायः । पुं । आर्चगले । बाँणे ।

दासः । पुं । नीलकिण्ट्याम् । उद्रे । वै.निच. ।

दास(श)पु(पूर)म् । स्त्री । जलसुप्तके, परि-
प्लवणे । नाशत्रयज्ञे । श.र. । रा.नि.व.८ ।

दासिका । स्त्री । दासीकुरण्टके । नीमशूष्ण
बाँणे । श.चि. ।

दासी । स्त्री । पीतपुष्पकिण्टीरुपे । शीतबाँणे ।
नीलकिण्ट्यां । कूलबाँणे, नीमबाँणे । रा.नि.व.
१० । वाकनह्वयाम् । के.उ.बाँका । रा.नि.व.
४ । See नीलामानः ।

दासीकुरण्टकः । पुं । नीलपुष्पकिण्टीरुपे ।
नीमबाँणे । सु.सू.३८५. See नीलामानः ।
“नीलपुष्पः स एव दासीकुरण्टकः ।” उल्लस्यः ।

दासेरः (कः) । पुं । उद्रे । मे. ।

दास्यादिः । पुं । विषमञ्जरे कषायभेदे ।
“दासीदारु-कलिङ्ग-लीहितलता-ग्रामा-कपाठाशठी-
शण्डुशोर-किरात-कुञ्जरकषा-चायनिकापत्रकैः ।
वज्री-धान्यक-नागराण्ड-सरलैः श्रियुस्तु सिंहीशिवान-
व्याघ्रीपट्टदभंसूल-कटुकानान्तास्तोपकारैः । घातुस्थं
विषमं विदोषजनितं,.... ।” भैय. ।

दाहः । पुं । भस्मीकरणे । सञ्जादसन्नाये । "सञ्जा-
द्रीपक्षीव्रटमा दाहः ।" अरण्यः । वा.ञ्च.चि.। प. ।
तन्नामकपित्तशरीरे । अत्रुनि द्रोण । "सर्वं प्राप्य
समानोमा पिचरक्ताभिमुद्धितः । दाहं प्रकुरुते घोरं
पिचरवचनं मेपशम् ॥" दाहः दृष्यादीषणरक्तपूर्णा-
कीठजघानुचयजपित्तजघतत्ररक्तजमेदेन पट्टिधः,
नर्माभिघातशर्यै क इति सप्तविधः । [नि.व.६ ।
दाहकः । पुं । चित्तकी । रक्तपित्तकण्ठे । रा.
दाहकार्पितः । वि । दाहपीडितं ।
दाहकाष्ठम् । स्त्री । दाहागुह्ये । वै.निघ. ।
दाहगुह्यम् । स्त्री । अगुह्येऽप्ये गुह्यं रदंश-
प्रसिद्धे । अगुह्येऽप्ये गुह्यं रदंश-
गुर, दाहनागुर, दाहकाठं, धुमागुर, तैलागुर,
पूरं, वनदशमं । गुहाः—दाहागुर कटुकोषं
द्वेषवदेत्ये वर्षकरं केशदोषघ्नं सौमन्यप्रदञ्च । रा.
दि.४.१२ ।
दाहज्वरः । पुं । दाहपूर्वके ज्वरे । माइशूर्सेक
अत्र । "करी-वादी तथा पित्तं लक्ष्यं दाह-
मही च । तस्मिन् प्रमाने चित्तरी कुरुतः शीत-
मन्तः ॥" मा.नि. ।
दाहदा । स्त्री । नागवद्वीकृत्याम् । वै.निघ. ।
दाहनिःश्वासः । पुं । मुग्धाजकहने । वै.
निघ. ।
दाहलवः । पुं । मगाने । वि. ।
दाहसरः । स्त्री । मगाने । तिका. ।
दाहहरणम् । स्त्री । उमीरे । श.च. ।
दाक्षाख्यः । पुं । मगपचिनि । अ. ।
दाक्षायणम् । स्त्री । लव । वै.निघ. ।
दाक्षाय(या)णौ । स्त्री । दन्तीसुपे । र.मा. ।
दाक्षायणोपः (पतिः) । पुं । चन्द्र । वि. ।
दाक्षिणात्यः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.
११ । माइशूर्सेक दक्षिणदेशीयम् ।
दिक् । स्त्री । राती । शिठम । सु.४.२५. ।
दिक्कः । पुं । करिमावके । श.र. ।
दिक्कारिका । स्त्री । नदीभेदे ।
दिक्करो । स्त्री । धक्तीरियाम् । ई. ।
दिक्पालसङ्ग्रहा । स्त्री । अष्टसंख्यायाम् ।
पाणि । भा.ञ्च.कस्यती ।

दिग्धः । वि. । विपाके । प. ।
दिग्धविद्यः । नि । विपाकवापविद्ये । च.ट. ।
विप.चि. ।
दिह्युः । पुं । विद्यायां । ९ वा ८ खगणेषु ।
शब्दायंकल्पतरुः ।
दितः । वि । द्विजे । अम. ।
दिनम् । स्त्री । दिवसे । रा.नि.व.२१ । तत्-
पर्यायः,—चक्षः, चक्षः, दिवसः, वासरः (प.),
भासरः, दिवा (रा.), वासः, अशकः, य
(शब्दः), मुख्यकालः (शः), वस्तीः, युः, मातुः,
समराणि, प्रंसः, चर्मः, धृषः । देवेदिने, अविद्यति
(देदिने) ।
दिनकारः (कृत) । पुं । मुख्यं । ई.च. ।
दिनकारात्मजा । स्त्री । यगुनानयाम् ।
दिनकेशरः । पुं । अशकः । शब्द. ।
दिनकेशान्तकः । पुं । यटपत्रपापापभेदे ।
वृद्धं प्राथम्यकृष्णं । वै.निघ. ।
दिनचर्या । स्त्री । दिवसे धीविधिः स्वाभ्य-
कारसंवाचरयं । तत्र ब्राह्मणशुद्धीत्यानाभीष्टदेवता-
गणम्, ततोदध्यान्वाद्यदेवित्तगीरोचनादिदंश-
म्यगनादि, इतं तसुखदंशम्, उपसि सर्पादि-
विषजं नम्, दन्तधावनजिह्वानिदे खनसुखप्रचालप-
तैलाभ्यद्रवानभीमनादि च । भा.च.ट. ।
दिनज्योतिः (म्) । स्त्री । आतपे ।
दिनदुःखितः । पुं । चक्रवाके । स्त्री । तत्-
पवगाम् । श.र. ।
दिनप्रणोः । पुं । मुख्यं । ति. ।
दिनप्रभा । स्त्री । आतपे । रा. ।
दिनमणिः । पुं । मुख्यं । तिका. ।
दिनादिः । पुं । ममाते । रा.नि.व.२१ ।
दिनान्तः । पुं । सावेकावे । अम. ।
दिनाम्नः । पुं । पचके । वै.निघ. ।
दिनान्तकः । पुं । अशकः । वि. ।
दिनावसानम् । स्त्री । दिनान्ते । ई. ।
दिनेशः । पुं । मुख्यं । अकहणे । वै.निघ. २३.वा.
व्या.चि.मगपुषावपे ।
दिनेशपुष्पम् । स्त्री । केरवपुष्पे । नीलठन्नी
शूष्णं । वि.क्र.क.प्रदरचि. ।

दिलीरम् । क्ली । शिलीम् । कौण्डक छात्रा ।
हारा ।

दिवसः । पुं, क्ली । दिने ।

दिवससुखम् । क्ली । प्रभाते । उला ।

दिवा । व्य, पुं (न्) । दिवसे । अम ।

दिवाकरः । पुं । काके । सूर्यपद्म । श.च. १ ।
प्रकेहवे । अम ।

दिवाकीर्त्तिः । पुं । पंचके । नापिते । हे.च. ।

दिवाटनः । पुं । काके । शब्दार्थकल्प ।

दिवाभ्यः । पुं । पंचके । रा.नि.व.२३ । दि ।
दृष्टिरीगयुक्ते । दिनदाना । लक्षणं—“प्राप्ते लतीयं
पटलत्र दीपे दिवा न पश्येत् निशि वीचते सः ।
राक्षो स शीतानुष्टहीतदृष्टिः पिचास्यभावादपि
तानि पश्येत् ॥” मा.नि. (भ्या) स्तो । वयुला-
पचिषि । रा.नि.व.१६ ।

दिवाभ्यको (न्धिका) । स्त्री । कुकुन्ध्याम् ।
छूटा । वै.निघ. ।

दिवाभीतः (तिः) । पुं । पंचके । तिका ।
श.र. । क्ली । अंतपथे । वै.निघ. ।

दिवाभधरम् । क्ली । मध्याङ्ग । हे.च. ।

दिवास्त्रापः । पुं । दिवानिद्रायाम् । दिने
भ्रमान् । तस्य विधिः—“सर्वेषु दिवास्त्रापः
प्रतिषिद्धः अन्यत यौभान् ।” सु.शा.७अ. । “दिवा
साक्षीकृतं येन्तु राक्षो वा यदि वा दिवा । न तेषां
स्वपतां दीपो जायता वा विधीयते ॥” दिवास्त्रापं
न कुर्वन्ति यतोऽसौ स्वात्कफावहः । यौभवर्षासु
कालेषु दिवास्त्रप्री नियिच्यति ॥” “व्यायान-
प्रमदाध्ववाहनरतान् कान्नानतिसारिणः, श्ल-
यासवतलूषापरिगतान् छिक्का-नशत्-षोडितान् ।
चोषान् चीषकाफान् शिशन् सदृष्टान् इद्वान्
रसाजीर्णिनो राक्षो जागरितान् नरान् निरग्रान्
कामं दिवा स्त्रापयेत् ॥”

दिवास्त्रापा । स्त्री । पचिविशेषे, वयुला इति
लोके । रा.नि.व.१६ ।

दिविः । पुं । चापचिषि । प्र.ना. ।

दिविजम् । क्ली । कुडुमायुचन्दने । वै.निघ. ।

दिवी । स्त्री । उपगिहिकाकीटे । हारा ।

दिवीकाः । पुं । चातके । मे. हरिके । वै.
निघ. ।

दिवीदासः । पुं । काशीराजधनन्तरो । यः
चन्द्रश्रीयभीसरयनरपतेः पुत्र आसीत् । चिका. ।

दिवीङ्गवा । स्त्री । एषायां । शब्दार्थकल्पतः ।

दिव्यः । गुग्गुली । रा.नि.व.१२ । यक्षे । रा.
नि.व.१६ । अञ्जुनहवे । वै.निघ. । क्ली । कान्त-
लीहे । प.सु. लवङ्गे । रा.नि.व.१२ । चन्दने ।
वै.निघ. । बालके । दावा । का.द.११५. ।

दिव्यकः । पुं । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प
४अं. ।

दिव्यगन्धः । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३ । क्ली ।
लवङ्गे । रा.नि.व.१२ ।

दिव्यगन्धा । स्त्री । स्युदैलायाम् । - वृद्ध
अणोश्च । रा.नि.व.६ । महासुचुचुपे । रा.नि.व.
४ । लवङ्गलतायाम् । श.चि. । [वै.निघ. ।

दिव्यचन्दनम् । क्ली । हरिचन्दने । लवङ्गे ।

दिव्यचक्षुः । पुं । वागरे । श.ना. । उपचक्षुषि ।
चक्षुषां । सुगन्धमेदं । मे. ।

दिव्यतुम्बो । स्त्री । अनावमेदं । वै.निघ. ।

दिव्यतेजाः । स्त्री । ब्राह्मीनामहाक्षुपे । रा.
नि.व.५ ।

दिव्यपञ्चामृतम् । क्ली । समभागव्यष्टतदधि-
दुग्धसङ्गुशर्करासु । “गन्धमाज्जं दधि चौरं नाषिकं
शर्करान्वितम् । एकत मिलितम् ॥” रा.नि.व.
२२ । [व.१० ।

दिव्यपुष्पाः । पुं । अंतकरवीरहवे । रा. नि-
दिव्यपुष्पा (प्यो) । स्त्री । देवद्रीष्याम् ।
वृद्ध षण्णमां । रा.नि.व.५ ।

दिव्यपुष्पिका । स्त्री । देवद्रीषुचुपे, महा-
श्रेण्याम् । वृद्ध षण्णमां । वै.निघ. । रत्नाकंठवे ।
र.मा. ।

दिव्यरथः । पुं । व्योमयाने । शब्द. ।

दिव्यरसः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

दिव्यलता । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । रा.नि.व.३ ।

दिव्यसारः । पुं । सज्जं हवे । शील वा भ्रुनात्र
शांश्च । रा.नि.व.६ ।

दिव्या । स्त्री । महामेदायाम् । प्रज्ञायाम् ।
लक्ष्मी शीक । वन्ध्याकर्काटकां । शतावथ्याम् ।
स्युलजीरके । वृद्ध क्षीरां । रा.नि.व.५ । अंत-

द्व्यायां। रा.नि.व.५। आमलकां। नै। हरी-
तकाम्। रा.नि.व.११।

दिव्यान्नम्। स्त्री। उक्तमात्रे। वै.निघ.।

दिव्येलकः। पुं। रा.निलवद्वैकरुद्रसर्पविशेषे।
सु.कल्प.४५.।

दिव्यौदकम्। स्त्री। आनरीचजले। वत्-
पथांयः—पाकाशजलं, खवारि, व्योमोदकं,
अनरीचजलम्। गुणाः—नधुरं, विदीपनाशि,
पथदं, रुच्यं, अग्निकरं, तृणायममहापहारकं,
पात्रपिचिगुणलघु, अनासंबन्तु वत् विदीपजनकं।
रा.।

दिव्यौषधिः (धौ)। स्त्री। मनःशिलायां।
च.द.। वृत्तलोहे। भा.। च.द.सि.यो.र.पि.चि.
खण्डखायलोहे। “दिव्यौषधिस्तस्यापि।” अमो-
मुले। स्त्री। स्वर्णमाषिके। के.।

दिष्टम्। स्त्री। दासद्विष्टायाम्। श.मा.।

दिष्टान्तः। पुं। स्वलो। प.म.।

दिष्टिः। स्त्री। परिमाये। नै.।

दोषिका। स्त्री। चिमत्तधनुःपरिमितजलाशये।
निषि। “पञ्चलं दोषिका वापी यटिका नौन-
गोषिका।” विका.।

दोदिवि। स्त्री। अन्नं। प.सु.।

दीनम्। स्त्री। तगरपादिके। रा.नि.व.१०।

दीना। स्त्री। कुक्कुट्याम्। वै.निघ.। मूषि-
कायां। विका.।

दीनारः। पुं। नापचतुष्टयमाने। ४ भावाः।
अम.। स्वर्णसुद्रायां। नोश्त्रं। स्वर्णकपंडवे।
अ.टी.सा.। वक्तिस्त्रज्वलदग्निशिखायाम्।

दीपकः। पुं। कासमहं चूपे। छादन्ता। रा.
नि.व.४। चित्रकहचे। वै.निघ. २ भ. वा. व्या-
यमान्यां। र.ना.। अन्नमोदायाम्। जीरुके। वै.
निघ.। ज्ञेयपचिपि। वाङ्ग आदी। ह.च.।
स्त्री। कुडुमे। शर. नयूरपुच्छे। विनिशदसर्पविशेषे।
सुश्रु.।

दीपकपूरजः। पुं। कर्पूरे। वै.निघ.।

दीपकिष्टम्। स्त्री। दीपकजले। श.मा.।

दीपकूपो (खोरी)। स्त्री। दीपवर्ष्याम्।
अन्व.। श.मा.।

दीपतरुः। पुं। सरलतरौ, सरलद्वेषारौ।

दीपवृचे। डेन.द.। रा.नि.व.१२।

दीपध्वजः। पुं। कञ्जलि। वटा.।

दीपनम्। स्त्री। रसस्य संस्कारविशेषे। तन्ना-
मकरससाधनकाव्यविशेषे। तथया—“काशीपं
पञ्चलवर्षं राजिका मरिचानि च। भूश्रियुवौज-
नेकत टङ्गयेन समन्वितं। शालीय काञ्जिके
दीलायन्ते पाकाद्दिनैस्त्रिभिः। दीपनं जायते सव्यक्
सूतराजस्य जारणे॥” अथवा चित्तकटावैः काञ्जिके
त्रिटिनं पचेत्। र.सा.सं। मञ्जोदके। विका.।
See पारदः। कुडुमे। विका.। तगरमुले।
र.ना.। पुं। पत्ताखी। रा.नि.व.१०। शाब्दिक-
शाके। नांशु शीदं। अ.च.। पठांशावशिष्ट-
कपाये। “दीपनम् पङ्कजम्” रा.नि.व.२०।
चक्रमहं वृचे। काशमहं वृचे। रा.नि.व.४। अग्नि-
गुणभूषिष्टे द्रव्यमात्रे। “पचिन्नानं वरुणिकयद्दीपनं
तथया निषिः।” भा.। दि। पाचने। अग्नि-
गुणभूषिष्टे। सु.सु.४१.५.।

दीपनी। स्त्री। नैदिकायां। नेति। पाठायां।
आद्वनामि। यमान्याम्। रा.नि.व.६। कर्षटिका-
याम्। कर्षट्ठी। वै.निघ.।

दीपनीयः। पुं। यमान्याम्। रा.नि.व.६।
हरितपत्राखी। वै.निघ.। ति। अग्निदीप्तिकरे।

दीपनीयवर्गः। पुं। तन्नामकाग्नेयमहाकषाय-
वर्गं। यथा—“मिषली-मिषलीमूल-चञ्चचित्तक-
मह्वैरान्न-वेतस-नरिषाजमोदामहातकास्थि हिङ्गु-
निर्यासा इति दग्मानि दीपनीयानि भवन्ति।”
पिशुन, पिशुनमूत्र, छे, छिडा, छुटे, अम्न-
वेतस वा शैशुन, मन्त्रिष्ठ, यमानो, तेनार्त्र
मूत्रे, शिष्ट्। च.सु.४५.। “शिविषयिषकोधान्य-
मजमोदा च जीरकम्। चतुर्दां हृत्तपा द्वेषा
गणोऽयं दीपनः स्य तः॥” अर्क.चि.।

दीपनीया। स्त्री। यमान्याम्। न.द.व.२।

दीपनीयौषधम्। स्त्री। आग्नेयौषधे, पञ्च-
कोलादौ। सि.यो.सदा.चि.। च.द.।

दीपपुष्यः। पुं। चम्पकहचे। रा.नि.व.१०।

दीपवती। स्त्री। कामरूपस्यनदीमेदे। का.पु.।

दीपवृक्षः (काः)। पुं। सरलद्वेषारहचे। वै.
निघ.।

दीपशिखा । स्त्री । कञ्चले । शब्दायकल्पः ।
 दीपसंज्ञः । पुं । चिवकवृत्ते । वै.निघ. ।
 दीपास्यभस्म । स्त्री । दग्धदीपशिखायाम् ।
 अदीपत्रेण शोभां शीघ्रं । रस.र.खनरी.चि. ।
 दीपिका । स्त्री । वषायाम् । वै.निघ. ।
 दीप(क)म् । स्त्री । हिङ्गुनि । शि. रा.नि. व.६ । कांस्यधातौ । कौंशा । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ ।
 जम्बीरे । वै.निघ. । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१६ ।
 नासारोगविशेषे । नांरुज्ज्वला । लक्षणे यथा—
 “प्रागे च्छं दाहसमन्विते तु विनिःसरेद्भूम इवेषु
 वायुः । नासा प्रदीर्घे च यस्य जन्तोर्व्याधिस्तु तं
 दीपमुदाहरन्ति ।” सु. । निम्बूकवृत्ते । रा.नि. व.११ ।
 दीपकंसम् । स्त्री । गृहकांस्यधातौ । शोष्णे
 कौंशा । रा.नि.व.१३ ।
 दीपजिह्वा । स्त्री । उक्तामुखीग्रगाल्याम् ।
 धिका. ।
 दीपपिङ्गलः । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१६ ।
 दीपयुष्या । स्त्री । लाङ्गलीह्वे । विस्नांशनिशा ।
 वै.निघ. ।
 दीपसरसः । पुं । किञ्चुलुके । कै.रि. । श.च. ।
 दीपलोचनः । पुं । विडालि । रा.नि.व.१६ ।
 दीपलोहम् । स्त्री । कांस्यधातौ । प.सु. ।
 दीपा (सिः) । स्त्री । लाङ्गलिकाक्षुपे । विस्-
 नांशनिशा । रा.नि.व.४ । न्योतिमतीक्ष्णायाम् ।
 नटांशुके । रा.नि.व.३ । लाचायाम् । रा.नि. व.६ । मनःशिलायाम् । वै.निघ. । कांस्यधातौ ।
 रा.नि.व.१३ । दीपनामनासारोगमेदे । वा.उ. १६अ. । See दीपः ।
 दीपान्निः । वि । दीपजठराशौ । मः.नि. ।
 दीपाङ्गः (क्षः) । पुं । मयूरे । श.र. । विडालि ।
 श.र. ।
 दीपानलम् । स्त्री । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ ।
 दीपाक्षः । पुं । विडालि । धिका. । मयूरे ।
 वै.निघ. ।
 दीप्तिः । स्त्री । दीपने । अ. । लाचायाम् ।
 कांसे । रा. ।

दीप्तिकः । पुं । दुग्धपायाने । क्लृप्तं यद्धि । वै. निघ. ।
 दीप्तिकांस्यम् । स्त्री । कांस्ये । रा. ।
 दीप्तोपलः । पुं । सूर्यकान्तमणौ । प.सु. ।
 दीप्यः (काः) । पुं, स्त्री । मयूरशिखायां । रुद्र-
 जटायाम् । अम. । रक्तचिम्बके । कुटुम्बे । तमरे ।
 निम्बूकवृत्ते । श्वेनपक्षिणि । भ. । कीरके । रा. नि.व.६ । रस.र.सृष्टिका.चि.प्रखलीरकमुद्दे । श्वेप. कुष्ठ.चि. । च.द.पञ्चतन्त्रवृत्तगुणौ । उन्मा.चि. लयनाथवृत्ते । अजनीदायाम् । श्रांशुनि । भा.पू. २भ. । यमान्याम् । च.द.सि.यो.कास.चि.दशमूल-
 पट्टपलकवृत्ते । “तालोभवद्दीप्यकम् ।”
 दीप्यका । स्त्री । यमान्याम् । अजनीदायाम् ।
 श्रांशुनि । भा.पू. २भ. ।
 दीप्यवल्ली । स्त्री । अजनीदायाम् । वै.निघ. ।
 दीप्या । स्त्री । कृष्णजोरकमेदे । शोष्णे कृष्ण-
 जीरे । रा.नि.व.६ । यमान्याम् । भा. । पिच्छ-
 खञ्जु.रिकायाम् ।
 दीर्घः । पुं । रामशरे । रा.नि.व.८ । लताशाले ।
 र.मा. । कीरुण्णदेशप्रसिद्धे माङ्गुले । रा.नि.व. ६ । रक्तकशालौ । रा.नि.व.१६ । इत्यटे । र.मा. ।
 नकटये । रा. । उष्ट्रे । रा.नि.व.१६ । ति ।
 आयने ।
 दीर्घकम् । स्त्री, पुं । कृष्णजोरके । म.द.व.२ ।
 शरवृत्ते । श्वेतजीरके । उशीरे । उष्ट्रे । शाकवृत्ते ।
 शोष्णेन शींश् । वै.निघ. ।
 दीर्घकण्ठा । स्त्री । गौरजीरके । शींशां शौष्णा ।
 रा.नि.व.६ ।
 दीर्घकण्ठः (काः) । पुं । वर्षूरवृत्ते । वांशुनां
 शींश् । रा.नि.व.८ ।
 दीर्घकण्ठः (काः) । पुं । वक्त्रपक्षिणि । श.च. ।
 दीर्घकान्दः (काः) । पुं । माषाकान्दे । वै.निघ. ।
 सुखालौ । शोष्णे श्रांशु । (कम्) स्त्री । मूषके ।
 मूनां । रा.नि.व.७ ।
 दीर्घकान्दिका । स्त्री । तालमूल्याम् । रा.नि. व.७ । कृष्णतालमूल्याम् । वै.निघ. ।
 दीर्घकान्धरः । पुं । वक्त्रपक्षिणि । रा.नि.व.१६ ।
 स्त्री । वक्त्रियाम् । वै.निघ. ।

दीर्घकार्णः । पुं । कानि । छांगन ।
 दीर्घकाण्डः । पुं । गुण्डलम् । रा.नि.व.८ ।
 दीर्घकाण्डा । स्त्री । बसादनीडनायाम् ।
 भांगन शरुङ्गी । रा.नि.व.३ ।
 दीर्घकोलः (कः) । पुं । बडोन्नहचे । यल-
 षोकोङ्ग, षोकोङ्ग शीह । रा. नि. व. ८ ।
 वटा । "बडोवो दीर्घकोलकः ।" रा.नि.व.३ ।
 दीर्घकुल्या । स्त्री । गजपियल्याम् ।
 दीर्घकूरकम् । स्त्री । वृषावनामरुगानिधाय-
 भेदे । ब्राह्म अन्न । रा.नि.व.१६ ।
 दीर्घहाया । स्त्री । तिदवाग्निनीशानो । रा.नि.
 व.१६ ।
 दीर्घकेशः (शो) । पुं । भद्रुके । रा.नि.व.१६ ।
 दीर्घकोमा (या) । स्त्री । पदगुणो । सुभ्रुवि,
 किभ्रुव । धारा । गण्डूयाम् । केरुङ्ग ।
 वै.निघ. ।
 दीर्घकोमि(पि)का (शी) । स्त्री । पदगुणो ।
 धारा । गण्डूयाम् । वै.निघ. ।
 दीर्घखरच्छदः । पुं । शकट । ईशकङ्ग ।
 प.व. ।
 दीर्घगतिः । पुं । उष्ट्र । रा.नि.व.१६ ।
 दीर्घगोधूमः । पुं । नदागोधूम । वै. निघ. ।
 दीर्घग्रन्थिः । पुं । गजपियल्या । रा.नि.व.६ ।
 दीर्घघोवः । पुं । उष्ट्र । ई. च. । नीलश्रीव-
 पत्त्रिणि । रा.नि.व.८ ।
 दीर्घघाटिकाः । पुं । उष्ट्र । वके । वै. निघ. ।
 दीर्घचञ्चुः । पुं । पवित्रिणये । वम्, रङ्गोडा ।
 वै. निघ. ।
 दीर्घच्छदः । पुं । शाकहचे । अशुन शीह ।
 इचो । भा. ।
 दीर्घजङ्गलः । पुं । सख्यविशेषे । छांगन शीह ।
 प्र. भा. ।
 दीर्घजङ्गुः । पुं । उष्ट्र । वटा । वकपधियि ।
 विका. ।
 दीर्घजिह्वः । पुं । चपे । ई. च. ।
 दीर्घजीरकः । पुं । मूलजीरक । भा. पू.१भ. ।
 दीर्घतन्वी । स्त्री । आलुकभेदे । वै.निघ. ।

दीर्घतरः । पुं । गकरे । प्रलव. ।
 दीर्घतरः । पुं । तावहचे । प्रथायकल्प. ।
 दीर्घतिसिपा । स्त्री । वकटिकायाम् । कृष्ण
 उडो कौङ्ग । प्र. भा. ।
 दीर्घतुण्डा (खडो) । स्त्री । कुङ्कुम्याम् ।
 कुङ्ग । वै. निघ. ।
 दीर्घदणः । पुं । पत्रिमाहवनी । वम्. वीकण-
 लम् । रा.नि.व.८ ।
 दीर्घदण्डः (कः) । पुं । अनेरुते । रा.नि.व.
 ८ । वटा । तामहचे । रोहीतकविशेषे । वै.निघ. ।
 दीर्घदण्डो । स्त्री । गीरव्यायाम् । अशुन-
 छाङ्गल । रा.नि.व.५ । [निघ. ।
 दीर्घदन्तः । पुं । माहाकन्दे । प्रामाके । वै.
 दीर्घदर्शी (दृष्टिः) । पुं । यधे । श.र ।
 भद्रुके । रा.नि.व.१६ ।
 दीर्घद्रुः । पुं । तालहचे । प्र.व. ।
 दीर्घद्रुमः । पुं । जगलिहचे । शिभुल शीह ।
 रा.नि.व.८ । [१६ ।
 दीर्घनादः । पुं । शङ्ख । शीह । रा.नि.व.
 दीर्घनालः । पुं । दीर्घरीहदे । वडु शक-
 टुण । गुण्डलम् । रा.नि.व.८ । आलुके । शालि-
 धानभेदे । वै.निघ. । यावनायनामिग्नीधाम् ।
 रा.नि.व.१६ ।
 दीर्घनिद्रा । स्त्री । सथो । ई. ।
 दीर्घनिखनः । पुं । शङ्ख । वै. निघ. ।
 दीर्घपटोलिका (ली) । स्त्री । पटीलायार-
 दीर्घफलशाकविशेषे । सुद्रुण । वम्, रोडपरवड ।
 गुणाः—गुण विरघं विटभि कटुकं सुधुरं शीतलं
 वातपित्तत्रोपानसिधकरम् । राज. ३प. ।
 दीर्घपलः (काः) । पुं । पुनर्नवायाम् । अशुन
 श्रुला । रा.नि.व.५ । राजपत्रायो । विष्णुकन्दे ।
 रा.नि.व.७ । शरपदभेदे । कुन्दुसहने । रा.नि.व.
 ८ । तालहचे । रा.नि.व.८ । हरिवङ्गु । रक्त-
 पुनर्नवायाम् । सङ्गहचे । मिश्रवर्णचो । छि वङ्गी
 पा । गुणाः—सुकटिनः सचारय । भा. । वातकरः
 कफविघ्नः कपायः विदाही च । सु.सु.४५
 प. । कुशीलो । कुँठिगा । भा. । सधुसहचे । वै.
 निघ. । (क) वीतसहचे । नद.व.५ । रङ्गरुजिने ।

शान्ति ब्रह्म । रा.नि.व.७ । एरुहवे । द्विजल-
हवे । रा.नि.व.८ । शङ्करसीने । श्वेत ब्रह्म ।
हे.च. । जलनधुके । गटा. । करीरहवे । श.च. ।
दीर्घपत्ता । स्त्री । हृदयीक्षुपे । द्रोणपुण्याम् ।
वधपत्ता । रा.नि.व.४५ । शालपत्त्याम् । मा. ।
सुद्रमूले हवे । वन क्षीम गीह । र. मा. । कितकी-
हवे । रा.नि.व.१० । घृतकुमार्याम् । अतपुननं-
वायाम् । आनहरिद्रायां । कदलीहवे । श्लोकाक-
हवे । कुमातुल्याम् । गौरी नाडे । वै. निघ. ।
चिचारां । टैलडा । भा. पू. १५. शा.व. ।
दीर्घपत्रिका । स्त्री । अतवचायाम् । श्वेत
वट । रा.नि.व.६ । घृतकुमार्याम् । घृतकुमार्यां ।
रा.नि.व.५२२ । शालपत्त्याम् । शालपांनि । रा.
नि.व.४ । भा. । कितकां । रा.नि.व.२३ । आट-
रुपके । वांगक । मातुलुद्रहवे । छांनश्र लेव् ।
हापतालमूल्याम् । कदलीहवे । वै. निघ. ।
दीर्घपत्नी । स्त्री । पनाशीलतायाम् । शंभर-
गांवी । रा.नि.व.३ । महासुसुचुपे । छूँ शीक ।
रा.नि.व.४ ।
दीर्घपर्णः । पुं । पञ्चकर्षणामकयाले । वता-
शान् । रा.नि.व.८ । 'तोपचिनी' इतिख्याते द्रव्ये ।
वै. निघ. ।
दीर्घपर्णी । स्त्री । घृतिपर्ण्याम् । टांकुनिद्रां ।
रा.नि.व.४ । शालपत्त्याम् । शालपांनि । वै. निघ. ।
दीर्घपर्वा । पुं । इची । वै. निघ. ।
दीर्घपलाशुः । पुं । विशुक्कन्दे । राज-
पलाशौ । तालहवे । रा.नि.व.७८ । हरितकुश-
हर्म । कुन्दरहणे । इक्षुमेदे । कुपेलहवे । कुँटिगां
गीह । भा. ।
दीर्घपल्लवः । पुं । शशुचुपे । शंभ गीह । रा.
नि.व.४ ।
दीर्घपत्रः । पुं । मन्त्रविशेषे । वै. निघ. ।
दीर्घपात् (दः) । पुं । कौशिके । कौँट
वक । कद्रवचिधि । कौँटपांवी । विका. ।
ह. च. ।
दीर्घपाट्यः । पुं । तालहवे । रा.नि.व.८ ।
गुयाकहवे । रा.नि.व.११ । See अकीटः ।

दीर्घपुष्यः । पुं । सुसुकन्दहवे । सुकून् । प-
सु. । अतमन्दारके । रा.नि.व.१० ।
दीर्घपृष्ठः । पुं । सपे । श.म. ।
दीर्घपीरः । पुं । वंशमानेचुमेदे । "दीर्घपीरः
सुकठिनः सचारी वंशकः क्षुतः ।" भा. ।
दीर्घफलः (कः) । पुं । स्थूलारवधहवे ।
वड् शोभांशु । रा.नि.व.८ । पलाशहवे । अकं-
हवे । वै. निघ. । (कः) अगतिपुष्यहवे । वांगना-
कूणत्र गीह । रा.नि.व.१० ।
दीर्घफला । स्त्री । कौषातक्याम् । किंठे
श्रुति । रा.नि.व.७ । जनुकालतायाम् । रा.नि.
व.३ । कपिलद्रावायाम् । रा.नि.व.११ । शेष-
श्रमा । तिक्तालाव्याम् । वै. निघ. ।
दीर्घवाला । स्त्री । चमरीसगे । वै. निघ. ।
दीर्घवालुकः । पुं । हृददारकलतायाम् ।
वीजतांशुक । रा.नि.व.३ ।
दीर्घमासतः । पुं । हस्तिनि । विका. ।
दीर्घमूलः । पुं । मीरटलतायाम् । रा.नि.
व.३ । वासुचुपे । श्रुतावतां । रा.नि.व.४२३ ।
वेल्लरहवे । रा. नि. व. ५२३ । विल्लहवे ।
लज्जाशुकायाम् । लामञ्जके । रा.नि.व.१२२३ ।
विभीतकहवे । देवधर्षे । इन्द्रयवे । स्त्री । मूलके ।
वै. निघ. ।
दीर्घमूलकम् । स्त्री । मूलके । भूगां । रा.नि.
व.७ । पुं । स्थूलशरै । रा.नि.व.८ ।
दीर्घमूला (सिका) । स्त्री । शालपर्णीचुपे ।
वै. निघ. । श्यामालतायाम् । प.सु. । (ला) दुरा-
लभायाम् । सु.सू.२८५. शरहणे । शंभ गीह ।
शौरमूल्यायां । शेषश्रुतां । वेल्लरहवे । वै. निघ. ।
दीर्घमूली (सिका) । स्त्री । दुरालभायाम् ।
श. ना. । तालमाच्याम् । काकजहायाम् । वै.
निघ. ।
दीर्घरङ्गा । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै. निघ. ।
दीर्घरतः (दः) । पुं । शङ्करे । विका. ।
दीर्घरसनः । पुं । सपे । श. च. ।
दीर्घरागा । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ ।
दीर्घरात्रिकः । पुं । महुरानाशुवन्वीचरमेदे ।
भा. ।

दीर्घरोमा । पुं । भद्र के । वै.निघ.
 दीर्घरोहिप(क)म् । स्त्री । रोहिपभेदे । वडु
 शकृत् । तत्पर्यायः,—दृढकाष्ठं, दृढच्छदं,
 यज्ञेष्टं, दीर्घनालं, विकस्यारं । रा. । गुणाः—विकसं
 कटुषु कफवातानि त्रपचतरोपपद्य । रा.नि.व.८ ।
 दीर्घलता । स्त्री । व्याघ्रवृष्टायाम् । शिवाङ्गि
 लता । वै.निघ. ।
 दीर्घलताद्रुमः । पुं । अद्यकसंहृत् ।
 दीर्घलोहितयष्टिका । स्त्री । रक्तची ।
 दीर्घवंशः । पुं । नले । नग । रा.नि.व.८ ।
 दीर्घवक्रः । पुं । हनिनि । श.ना. ।
 दीर्घवच्छिका । स्त्री । कुम्भीरे । शब्दायंकम् ।
 दीर्घवर्षाभृः । स्त्री । अं तपुनर्नवायां । वै.निघ. ।
 दीर्घवस्त्रो (लिका) । स्त्री । महिष्ठवाद्यपी
 लतायाम् । वडु नादाय । वसादनीलतायाम् ।
 भातान शङ्कु । पद्मशीलतायां । शंभ्रनापी ।
 रा.नि.व.२ ।
 दीर्घवीजा । स्त्री । अलाव्याम् । शिन्धीभेदे ।
 प.सु. ।
 दीर्घवृन्तः (काः) । पुं । पृथुशिवश्रीपाक-
 हृत् । शोभापाठे । प.सु. । पीतवीधे । वै.निघ.
 लतायाम् ।
 दीर्घवृन्ता (न्तिका) । स्त्री । इन्दीवराश्या-
 लतायां । श्रेष्ठिर्दिष्टे । रा.नि.व.२ । कपर्दकभेदे ।
 र.सा.सं. । एलापर्णां । श.च. । दौष्टिं आमृशनी ।
 दीर्घवृक्षः । पुं । तालहृत् । लताशालहृत् ।
 वै.निघ. ।
 दीर्घशरः । पुं । यावदासनामकशिकीधान्ये ।
 जनात्र गीष्ट । रा.नि.व.१६ ।
 दीर्घशाखः । पुं । शयहृत् । शन गीष्ट । रा.
 नि.व.३ । शाकतरो । शेषम गीष्ट । वै.निघ. ।
 शाखहृत् । श.च. ।
 दीर्घशाखिका । स्त्री । कृपपीठीशीहृत्,
 नीलान्नीमुपे । रा.नि.व.३ ।
 दीर्घशिखा । स्त्री । शिखीदिग्धे । प.सु. ।
 दीर्घशिखिका । पुं । राजमाये । वडुष्टे ।
 रा.नि.व.१६ ।

दीर्घशूकः (काः) । पुं.स्त्री । शूकाकारमालि-
 धान्यविशेषे । च सारामुखाहीनगुणः स्वादुपाक-
 रसत्वादियुक्तः । प.म.२०७. । राजान्ने । रा.नि.व.
 २३ ।
 दीर्घसमुच्चयः । पुं । नलहृत् । प.सु. ।
 दीर्घसस्यः । पुं । तिन्दुकहृत् । -उल्लेख गीष्ट ।
 वै.निघ. ।
 दीर्घसुरतः । पुं । ऊरु.रे । शुकरे । विका. ।
 दीर्घस्नान्यः । पुं । तालहृत् । रा.नि.व.८ ।
 दीर्घा । स्त्री । शत्रिपर्णाम् । रा.नि.व.४ ।
 दीर्घाङ्गुरः । पुं । राजमापी । शत्रि अन्न ।
 वै.निघ. ।
 दीर्घाङ्गी । स्त्री । शालपर्णाम् । भा.पु.१.भ. ।
 दीर्घाङ्गिः । स्त्री । शालपर्णाम् । वै.निघ. ।
 दीर्घाध्वगः । पुं । उष्ट्रे । विका. ।
 दीर्घायुः । पुं । शक्रलिहृत् । शिम्बुल गीष्ट ।
 रा.नि.व.८ । जीवकीयधौ । काके । सं. । रा.नि.
 व.५ । विका. ।
 दीर्घायुधः । पुं । वनशुकरे । श.ना. ।
 दीर्घायुष्यः । पुं । जीवकी । ने. । अंतमन्दा-
 राके । रा.नि.व.१० । [१०]
 दीर्घासर्कः । पुं । महाशैतार्कहृत् । रा.नि.व.
 दीर्घिका । स्त्री । हिन्दुपवाम् । रा.नि.व.६ ।
 गोशिहायाम् । वै.निघ. । विशतधनु.परिमित-
 जलाशये । तत्पर्यायः,—वापिः, (भ) वापो । अ. ।
 तज्जलं गुरु कटु चारं पित्तकारं कफवातघ्नच ।
 रा.नि.व.१४ ।
 दीर्घवार्चः । पुं । महालाव्याम् । दीर्घकर्कटि-
 कायाम् । रा.नि.व.७ ।
 दीविः । पुं । चापपक्षिपि । श.ना. । [१२]
 दुर्लभः । पुं । शीरनामकगन्धद्रव्यं । रा.नि.व.
 दुःखम् । स्त्री । रोगे । मानसधर्मभेदे । इ.३.५ ।
 तसु सवधिषे व्याघ्रावुपनिपतति । सु.सु.२४.७. ।
 See व्याधिः ।
 दुःखकोट्टवा । स्त्री । नगरिकाभेदे । टकांदादे ।
 “किञ्चिदुभनिमित्तं न जायते राजिकाकृतिः । एषा
 भवति शालाना सुखं यद्यति च स्वयम् ॥” भा. ।

दुःखत्वयम् । स्त्री । आध्यात्मिकसाधिभौतिक-
साधिदैविश्वेति विविधदुःखे । सु.म.२४७. ।

दुःखदग्धनः । पुं । गृध्रपक्षिणः । भूकृनि ।
दं. निघ. ।

दुःखद्विरः । पुं । विट्खद्विरः । रा.नि.३.८. ।

दुःखवर्द्धनः । पुं । कर्णपाणीरीणे । लक्षणेम्
—“वर्द्धमाने यदा कर्णे कण्डू-दाह-रुगन्वितः ।
श्रीक्री भवति पाकश्च त्वक्स्त्रीऽसौ दुःखवर्द्धनः ॥”
सु.चि.२५७. ।

दुःसहा । स्त्री । नागदमन्याम् । रा.नि.३.५. ।

दुःसाध्यः । वि । दुश्चिकित्से । पुं । शम्भुके ।
भम्भुके ।

दुःस्पर्शा । स्त्री । कपिकच्छाम् । शरालभायाम् ।
कण्टकायाम् । आकामधर्याम् । रा. ।

दुकू(गु)लम् । स्त्री । श्रृङ्गावस्त्रे । विका. । इ.च. ।

दुग्धम् । स्त्री । कृच्छे । त्रिमरुर्गृत्र । र.मा. ।

चीरः । इक्षु । रा.नि.३.१५. । तत्पठ्यायः,—
चीरं, पीयूषं, उधस्यं, क्षयं, पयः, अस्तं (रा.),
बालजीवनं (भा.), दीहजं (के.), अशदीहं,
दीहापनयः (वि.) । तदुपादि—“चीरं त्रिन्धं
तथा रक्तं पिप्पेन पाकतां गतं । रक्तं शैतल
मायाति तथा चीरं सितं भवेत् । चीरनाडी
कुमारोपां बभ्यानाश्च कथं भवेत् । अल्पधातुयत्वं
यस्मात् तस्मात् चीरं न जायते । मथ्यानां
चीरनाद्यन्तु वातेन परिपूरीताः । चीरश्च न
भवेत् तस्मात् क्षात्रं वचाधिकं युक्तं । प्रस्तापु च
नारोपु यत्नेन सह गृह्यते । तेन खोतीविशुद्धिः
स्यात् चीरमाद्यं प्रवर्त्तते । तस्मात् सद्यःप्रस्तायां
जायते त्रिंशदं पयः । तेन कठिनतां याति
तस्मात्तत् परिशुद्धं भवेत् । खोतीविशुद्धिकरणं बल-
हृद्दीपनाशनम् । पयस्त्रिदीपनमनं हृत्पचाग्निप्रवर्द्ध-
नम् ॥” तत्र अत्रेतादृश्यं श्रेयकारं, रक्ताया वातलं,
पीतायाः पित्तसंशमनं विशिष्टं, कृष्णायाश्च पित्त-
लम् । अग्नि, ८८. । दुग्धं बहुविधं गव्यादि-
भेदात् यथा—गायन्तु दग्धा काली विधाशी
विधिधा मता । सद्य एवास्त्रिधा नियो विधीयते
दशधा इत्ये । पञ्चधा करिणो नारी दशधा गृह्णी
विधा । व्याधी यनो यदंश्री च रासभो पञ्चधा
एयक् । विधा ह्यनष्टधा सत्यो गवयो खड्गिनो
इत्ये । दुग्धं ह्यतश्च तत्रैव दधि ताभ्यः प्रजायते ॥

अर्कः । गवादिदुग्धगुणाः स्वस्वपठ्याधिपु सत्याः ।
दुग्धमात्रगुणाः—आमं गुण काश्च-वास-प्रकीपकं
रोगजनकश्च । ततस्मात्विर्नितश्च तत् पथ्यम् । नारी-
चीरन्तु आममेव रोगघ्नं भवति । धारीण्यं
गव्यादिदुग्धम् अस्तोपमं सञ्चरीगर्भं । विरसं स्यं
दीपदश्च । तथा—“केऽध्याविकं पयसतं शतीण्यं
चीरं तजानां श्रुतशीतमाहुः । दीहान्तशीतं
मद्विपीपयश्च गव्यन्तु धारीण्यमिदं प्रशस्तम् ॥”
पूर्वाह्नपीतं दुग्धं हृद्यं बल्यं हृद्यमाग्नेयश्च,
मध्याह्नपीतं बलदं कफघ्नं कृच्छ्रघ्नश्च । बाल-
अग्निकरं धीवने बल्यं धीव्यं दश्च वाटकी
भवति । रात्रौ नानादीपशमनं श्रुतः चीरं
सदा सैवम् । सुहृत्सैवयपथ्यपित्तमततं न सेवेत ।
पठोपितं दीपकरं तद्वर्द्धं विपीपमं त्रियम् । अ्वरे
तदुग्धाः—“कौण्डवरे कफे चीये चीरं सोदधतो-
पमम् । तदेव तरुणे पीतं विपवद्वनि मानवम् ।
चतुर्धभागं सलिलं निधाप्य यवाद्यदावर्त्तितमुचमं
तत् । सञ्जामयघ्नं यत्पुष्टिकारि वीर्यघ्नं चीर-
मतिप्रशस्तम् ॥” इति दुग्धज्ञानः । “गव्यपूष्याङ्गकानि
स्यादपरान्ते तु माद्विपम् । चीरं सशकरं पयं यदा
साम्ना च सर्वदा । पित्तघ्नं श्रुतशीतलं कफहरं
पक्वं तदुग्धं भवेच्छीतं यत्तु न पाचितं तदखिलं
विट्अदीपघ्नं । धारीण्यं त्वस्यं पयः अरुहरं
निद्राकरं कान्तिदं हृद्यं हृद्यमग्निवर्द्धनमतिस्वादु
विदीपापटम् ॥” श्रुतशीतादिचीरगुणाः—“चीरं
न भुञ्जीत कदाप्यतमं ततं न चैतन्नवणेन साईम् ।
पिटान्नसम्भानकमापसुहृत्कीशान्तकीकान्दफलादिर्के-
य ।” तथाच. “सत्यमांसगुडसुतसूयकैः कुडमावह-
ति निवितं पयः । शाकजाम्बवरसैस्तु निवितं मार-
यन्नुधमागु सर्ववत् ॥” इति चीरवर्जं नस्थानम् ।
“स्त्रिन्धं शीतं गुरु चीरं सर्वकालं न सेवेत् ।
दीमाग्निं कुरुते मन्दं सन्दाग्निं नष्टमेव च । नित्यं
दीमाग्निना सैव्यं सुपक्वं माहृदं पयः । पुष्यन्ति
धातवः सर्व्वे वलपुष्टिविषवर्द्धनम् ॥” इति चीरसेवन-
स्थानम् । “चीरं गवाशकाद्वर्द्धं चारं गवप्रस्ता-
नाम् । रचं न पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरु-
ते ॥ मधुरं द्विदीपशमनं चीरं मध्यप्रस्तानाम् ।
त्वचं मधुरं चीरं विदाहजननं चिरप्रस्तानाम् ॥
गुणहीनं निःसारं चीरं प्रथमप्रस्तानाम् । सिध्यच्च
सरसायनमुक्तमिदं दुग्धं लज्जु हृष्टानाम् ॥ तासां
मासमयादूर्ध्वं गुर्विषीनाश्च सत्यः । यदादि त्वचं
चीरं मधुरं पित्तदीपकम् ॥ गवादीनां वर्षभेदाद्दुग्धा

दुग्धादिने इत्यम् । कैशिकेन विनेषाच्च विधिषो
इत्यनेदतः ॥" तथा उक्तञ्च । ईरुपु ईरुपु च तेषु
तेषु लक्षणाभूतौ यादृशदोषयुक्ते । तस्मिन्नादिव गंधा-
दिहानां गुणा हि दुग्धादिषु तादृशवन् । शीतं
द्विचं गुरु मौल्यं इत्थं विनापहं परं । ज्ञेयसैवा-
मिधोतन्व क्षीलात्तन् पयश्चदः ॥" रा.नि.व.१५ ।
प्रमातदुग्धं—“निशाशीतांशुसंशोतं निद्रासुखदना-
दुग्धं । सघनं शीतकफकृत् क्षीरं प्रामातिकं
मवेत् ॥" अदि.प.प्र. ।

दुग्धकान्दमोषः । पुं । दुग्धप्रधाने पत्रगन्धा-
दिप्रधाने । यथा—“कथमन्वा च सुगन्धी विद्यारी
च प्रतापरी । क्षीरकाराहिका चेति दुग्धकान्द-
नपन्थयम् ॥" गुपाः—“बाणकी वहेति क्षीरैरिन्द्र-
वांसला नह । एतदकंश पानेन कन्या पीडय-
वापिञ्ची ॥" अर्क. ।

दुग्धकूपिका । स्त्री । हृतदुग्धमिश्रिततण्डुल-
सुप्लवितकविशेषः । तद्विनापविधिः । यथा—
“तण्डुलसुप्लवितकविशेषेन नष्टक्षीरेण नाष्टमिष्टेन ।
इहकूपिका विदध्यात्वाच्च पचेत् सर्पिषा सद्यक् ।
अथ तां क्षीरितसर्पिणां घनपयसा पुष्यमांशुः ।
सङ्कमुद्रितवटनां सर्पिणि सपकृष्टनाञ्च । अथ
पाण्डुलसुप्लविकं कापयेत् कर्पूरवाग्निं कुम्भः ॥”
गुपाः—“अथ दुग्धकूपिका सा बन्धा विनामि-
द्यापसा । इथा शोता गुर्लीं युक्त्वा री इहपी
रन्था । विदधाति कायपुष्टिं इरममारिषीं सुचि
रन् ॥” भा. ।

दुग्धतालीयम् । स्त्री । दुग्धसरः । इ.च. ।
दुग्धाने । क्षीरदेने ; सं. ।

दुग्धतुम्बी । स्त्री । क्षीराब्जाब्जम् । वै.निघ. ।

दुग्धदयम् । स्त्री । गोमहिषच्छान्दुष्टदुग्धम् । र.
.का.सं. ।

दुग्धद्रा । स्त्री । अपिकालपः । रा.नि.व.८ ।

दुग्धनिका । स्त्री । रक्षापात्राभिः । अर्कहृत् ।
वै.निघ. ।

दुग्धपाचनः । वि. । दुग्धपाचकरः । स्त्री ।
दुग्धपाचपात्रे । हारा. ।

दुग्धपापाणः (काः) । पुं । खटिकाविशेषः ।
शुक्लशुद्धि, शङ्खुशुद्धि । हिं शिरसीला । तन्-
पयःशुद्धिः—दुग्धपापाणः, दुग्धान्ना, क्षीरी,
गोमदसद्विमः, ब्रह्मान, क्षीतिकः, दुग्धो, क्षीरपयः,

क्षीरः । गुपाः—गन्ध इन्द्रदुग्धः क्षीरमित्तद्विरीग-
कासग्लान्जानहरश्च । रा.नि.व.१६ ।

दुग्धपापाणिका । स्त्री । दुग्धपापाणि । दुग्ध-
शुद्धि । रा.नि.व.६ ।

दुग्धपुच्छी । स्त्री । हृत्विशेषः । इन्द्रपुच्छः ।
श.च. । तन्पयःशुद्धिः—सर्वकान्तुः, गिशाभद्रा,
नमस्कारी (श.). ।

दुग्धफेनः (काः) । पुं. स्त्री । क्षीरदेने । इन्द्र-
फेना । रा.नि.व.१५ । गुपाः—“क्षीरमोक्षपय-
फेनसन्धानं वेति शक्यते । सन्धाक्षीनादुग्धानाच्च
विमेषादतिसारिणाम् । उन्नाहृदीपनस्यै नक्षुरं
वातनाशनं । सद्यो बलकरश्चैव तच्च क्षीरक्षीली-
दितं । क्षीरक्षीराविहारो च सानि च विपसञ्चरे ।
सन्धाश्री कफनाशित्वं पयःफेनप्रशक्यते । क्षीरं
नवाक्षीरफेनं सक्तं वा हितमेव च । पक्षानमचपा-
द्यापि ग्रहण्यो तन्व नग्नति । तान्मुक्तं नैव सेवेत
क्षीरम्योला तु नाशयः । यावन्नच त्वेत् क्षीरशुष्का-
नाद्यापि शक्यते ॥” अर्क. ।

दुग्धफेनी । स्त्री । सन्धानस्यैव । सं. वं.
दुग्धफेनी, हाद्युगोत्थवि । तन्पयःशुद्धिः—पयःफेनी,
फेनदुग्धा, पयस्विनी, सतारिः, मण्डकेतुही,
गोशापर्णी । गुपाः—कटुः तिक्ता हिमा विपरीती
ब्रह्मी रुन्था । रा.नि.व.५ । पक्षाद्रविशेषः । वै.
निघ. ।

दुग्धरहः । पुं । तिक्तकहवे ।

दुग्धवटी । स्त्री । शोधि वटी । विश्वं हिदुलं
धनुर्वीजं सनमगं गृहीत्वा धनुर्वपवरसेन प्रहृतं
सर्दयित्वा सुदधाना वटी काथां । मैप ।

दुग्धवीजः (जा) । पुं. स्त्री । ‘यावन्नाद्यादि-
हृत्विशेषः । ऊर्णाप्र वा ज्ञोत्रादेर जिद्धे ।
‘वि चान्यं यावन्नाद्याद्यादिपिटासुनतण्डुलाः ।
अननतण्डुलां तु दुग्धवीजाः प्रक्षीरिताः ॥” गुपाः—
“दुग्धवीजा सुमधुरा दुर्लभा वीर्य-पुष्टिदा ।
यास्तिय-यावन्नाद्यायाः विपिटाः पुष्टिवर्धनाः ॥”
रा.नि.व.१६ ।

दुग्धसन्तानिका । स्त्री । दुग्धसरः । वै. निघ. ।

दुग्धहरण्यो । स्त्री । दुग्धवहनाद्याम् । र.च. र.
सनदी.वि. ।

दुग्धचीरिका । स्त्री । दुग्धतण्डुलघृतशर्करा-
हृतपायसे । यथा—“दुग्धाटनांशभागेन तण्डुलान्
घृतसंस्तुतान् । शुद्धं ऽहं पके दुग्धे तु चिन्ना सिद्धा
हि चीरिका । पायसं शर्कराशुक्लघृतमवेपथाहवे-
त् ॥” गुणाः—“सा गुरुर्वातकृदल्पा मलावष्टमका
तथा । अरुचिं मेदहृदिच कफमश्रेय मन्दताम् ।
कृत्वा च रक्तपिचं हि वातविचच नाशयेत् ॥”
द्रव्यगुणः ।

दुग्धा (ग्धी) । स्त्री । चीरिकायां । किन्नाई ।
रत्न । भैषज्यचूडरी, चि. । काकीव्याम् । पलाशी-
जतायाम् । शारिवायाम् । वै. निघ. १ । दुग्ध
पापानि । दून्शङ्गि । रा. नि. व. १३ ।

दुग्धास्त्रम् । स्त्री । दुग्धताम्यै । औत्वेन गच्छे
द्ध । गुणाः—“दुग्धान् शीतलं स्वादु हृष्यं वर्ण-
करं गुरु । वातपित्तपहं रथ्यं हृदयम्वलवह-
नम् ॥” रा. नि. व. १५ ।

दुग्धाशसा । पुं । दुग्धपायाणे । दून्शङ्गि ।
रा. नि. व. १२ ।

दुग्धाक्षः । पुं । चीरफट्टिके । शब्दायकल्पनरः ।
दुग्धिका । स्त्री । चूडरीचिकायाम् । ह्येष्टि
थिन्नाहे । सं दुग्धि । कं दुग्धे । तं पित्रपालवेद्दु ।
तन्पथ्यायः—दुग्धी, चीरी, चीरालिका (शब्दर.);
अपिच “दुग्धिका स्वादुपर्णी स्यात् चीरावी चीरिणी
तथा ।” भा. । गुणाः—“दुग्धिकीन्ना गुरु रुचा
दातला गर्भकारिणी । स्वादुचीरा कटुतिक्ता चट-
सूतमनापदा । स्वादुर्विष्टभिनी हृष्या कफकृठ-
हृमिप्रणुत् ॥” भा. । चि. क. क. प्रदेरं चि. । रस,
र. ज्वराति, चि. । द्रव्यीवरायाम् । ऐज्जठिर्जो ।
शुक्लकटुफालाव्याम् । ति० गाडे । वै. निघ. ।
हृषमेदे । थिर्णी गींछ । रा. मा. ।

दुग्धिनि (नी) का (नी) । स्त्री । कापा-
नागं दुधि । रा. नि. व. ५९ । गुरुदुग्धालाव्याम् । वा.
च. ३०५ ।

दुग्धकाः । पुं । सुरामान्याम् । नै. । तालीश-
पत्रे । वै. निघ. ।

दुग्धिः (सिः) । स्त्री । कच्छपिकायाम् । अ. टी.
रा. । नै. ।

दुग्धुमः । पुं । सर्पमेदे । टौंजां भां । उणा. ।

दुग्धुमा । स्त्री । सर्पमेदे । वै. निघ. ।

दुद्गुमः । पुं । कन्दविशेषे, हरितपलाण्डौ । अम. ।

दुन्दुः । पुं । दण्डकाम्याम् । दांशुश । शब्दर. ।

दुन्दुभिः । पुं । सर्पदण्डं गुरादी, दन्दुर इति
लोके । रा. कल्प. ७५. । प्रगुदपाचविशेषे । च ग.
२७५. । विदे । ह्. च. ।

दुन्दुमारः । पुं । विहासि । वै. निघ. ।

दुन्दुमारः । पुं । धुम्भुमारः, गृहधूमि ।

दुम्बकः । पुं । स्वनामख्यातमेवे । दुम्बा । वै.
निघ. ।

दुरभिग्रहः । पुं । अपामार्गं सुवे । रा. नि. व. ४ ।

दुरभिग्रहा । स्त्री । दुरालभायां । कपिकक्ती ।
अपामार्गं । रा. नि. व. २३ । अलाव्वा । वै. निघ. ।

दुराधर्पः (पं) । पुं, स्त्री । विहासे । श्रेष्ठ
मन्त्रिणां । (पं) कुटुम्बिनी सुवे । रा. नि. व. ५ ।

दुराग्रहः । पुं । नारिकेलहृदे । विस्वहृदे ।
रा. नि. व. ११ ।

दुराग्रहा । स्त्री । खञ्जूरीहृदे । श्रेष्ठुन्न गींछ ।
नारिकेलहृदे । तालहृदे । बंशे । रा. नि. व. २३ ।

दुरारीहः । पुं । तालहृदे । शाकलीहृदे ।
खञ्जूरीहृदे । वै. निघ. । शरटे । रा. नि. व. १६ ।

दुरारीह्या । स्त्री । शीघ्रशीहृदे । रा. नि. व. ८ ।
शरटे । शिन्नशिटे । रा. नि. व. २३ । पिण्डीखञ्जू-
र्याम् । भा. । शाकलीहृदे । तिका ।

दुरालभा (लम्भा) । स्त्री । (Alhagi
maurorum. Syn. Hedysarum Al-
hagi.) स्वनामख्यातवृक्षे । हिन्दुया इति ख्याता ।
दुग्धाग(ला)डा । हिं वम्, कवासुं दुराला,
धमासा । सं वैलिकाम्बुली । कं वल्लिदुग्धे । तं
पिलरेण्टि टुलमोडि । तन्पथ्यायः—यामः, यवामः,
दुःस्वर्गः, कुनाशकः, रोदनी, अनन्ता, समुद्रान्ता,
(अ.), धगुर्थासा, वषटः, कच्छुरा (शब्दर.), धन्व-
यवास. (अ. टी. म.), विकरटकः (अ.), आत्ममूली,
पशुसुखी, इरंकार्या (श.), दुरालभा, धन्वयासः,
ताममूला, कच्छुरा, दुःस्वर्गा, धन्वी, धन्व-
यवासकः, प्रवीधनी, सुप्रदला, विहवा, दुरभियहा,
दुर्लभा, दुग्धधर्मा सा हिधा सू. उच्छमिदात् ।
गुणाः—कटु. तिक्ता उष्ण चारात्मिका मधुरा
वातपित्तघ्नी ज्वर-गुल्म-प्रमेहघ्नी च । रा. नि. व. ४ ।
“वासः सादुः सरतिक्ता-सुवरः शीतलो लघुः ।

कम् सेदो-मद-मानि-पित्तस्य-कृष्ट-कासजित् ।
 हथा वीसर्प-वातान्-वनि-ज्वरहरः स्मृतः । यवास्य
 गुणैरुक्ता बुधैस्तुल्या दुरालभा ।" भा. वा.पि.
 १५. । सि.यो.कास.चि. । "दुरालभाज्वरहः ।"
 काशसत्तुपे । मृद्धार्था । सिद्धिं शीक । श. चि. ।
दुरालभादिः । पुं । दुरालभा-रुता-मुष्ठा-
 नागरकृत. कपायः वातज्वरे हितः । दुरालभादिरयं
 पित्तज्वरहरकारकपित्तदाहघ्नः । वा. चि. १ अ. ।
 "दुरालभा-पपेटक-मियद्-भूनिस्-वासा-कटुरीहिणी-
 नाम् । जलं पित्तं शर्करयावगाढम् ।" च.द.पि.
 ज्व.चि. ।
दुरालम्बा । स्त्री । दुरालभायाम् । रा. ।
दुरासदः । पुं । दुःखे । शब्दर. । ति. ।
 दुष्पाथे ।
दुरिः । स्त्री । जलमयाम् । शब्दर. ।
दुरितद(श)सनी । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.
 नि.व.८ ।
दुरिष्टहात् । पुं । अमिचारकर्त्तरि ।
दुर्हराहः । पुं । पुष्टकयुक्त-दुःखलाहाय ।
 "दुःखलाहो दुर्हराहः पुष्टकैश्चैव कीर्तितः ।" ज.द.
 ३५. ।
दुरोहः । पुं । नागकेसरवृक्षे । वै.निघ. ।
दुर्गः । पुं । गृगुली । रा.नि.व.१२ ।
दुर्गकारकः । पुं । तरुमेदे । श.मा. ।
दुर्गन्धम् । स्त्री । सौवर्चलवणे । छ.च. ।
दुर्गन्धः । पुं । आमहृत्ते । श.च. । पलागुली ।
 भा. । चि. । प्रसिगन्धयुक्ते ।
दुर्गन्धहायः । पुं । विट्खदिरवृक्षे । अष्ट-
 वादना ।
दुर्गन्धा । स्त्री । वाङ्ग्याम् । न्यागशांख । वै.
 निघ. ।
दुर्गन्धास्यः । पुं । सुखरीगमेदे । शूथ शूर्णक
 हृश्री ।
दुर्गन्धिः । पुं । आमहृत्ते । दुर्गन्धे । स्त्री । सौव-
 र्चलवणे । वै. निघ. ।
दुर्गपुष्पी (इन्) । पुं । वनस्पतिमेदे । केशपुष्पा
 इति लोके । श.च. ।

दुर्गलङ्घनः । पुं । चष्टे । छ.च. । [अ. ।
दुर्गसञ्च(ञ्च)रः । पुं । संक्रमे । जौटका, श्रु. ।
दुर्गा । स्त्री । यामपत्तिषि । शिवांशोषी । रा.
 नि.व.२३ । कृष्णचटके । कृष्णशारिवायाम् । श्रु.मां
 लता । नील्यां । मे. । कोकिलायाम् । वै.निघ. ।
 अपराजितायां । श.च. ।
दुर्गाह्लादः । पुं । भूमिजगुगुली । वै.निघ. ।
दुर्गाह्वः । पुं । भूमिजगुगुली । रा.नि.व.१२ ।
दुर्गह्वः । पुं । अपामार्गचुपे । रा.नि.व.४२३ ।
दुर्गहा । स्त्री । सुक्षायाम् । रा.नि.व.२३ ।
 अपामार्गे । सा.पू.१५. ।
दुर्घटा । स्त्री । पृष्ठयन्त्री । वै.निघ. ।
दुर्घोषः । पुं । भद्रुके । रा.नि.व.१८ ।
दुर्जरः । वि. । दुष्पथे । वै.निघ. ।
दुर्जरफलम् । स्त्री । कर्काटिकायाम् । वै.निघ. ।
दुर्जरा । स्त्री । ज्योतिषतीक्ष्णायाम् । लता-
 फण्टिकी । रा.नि.व.३ । घोले । वै.निघ. ।
दुर्जलजेता (रसः) । पुं । नवज्वरे रसः ।
 पाठः— "विषं भागद्वयं दग्धं कपटं पचभागकं ।
 मरिचं नागरक्षैव चूर्णं वस्त्रेषु शोधयेत् । आर्द्र-
 कस्य रसेनास्य कुर्यात् सुन्ननिभां वटीं । बारिष्या
 वटिकायुक्तं प्रातः सायञ्च भक्षयेत् ।" विषं २ भ.
 वराटकमथ मरिचचूर्णं गुण्ठीचूर्णं प्र. ५ भ. ।
 भा.म.१५. ।
दुर्दग्धम् । स्त्री । अग्निदग्धरीगे ।
दुर्दर्पः । पुं । भलातकवृक्षे । वै.निघ. ।
दुर्दवम् । स्त्री । ज्वरमौषधी ।
दुर्द्रिता । स्त्री । लतामेदे । लटा. ।
दुर्दिनम् । स्त्री । मेघाच्छन्ने दिने । "मेघाच्छन्नेऽपि
 दुर्दिनम् ।" अ. ।
दुर्द्रुमः । पुं । हरित्यलाखी । रा.नि.व.७ ।
दुर्द्वरः । पुं । स्यपमकौषधी । मे. । भलातक-
 वृक्षे । अनडुहि । रा.नि.व.२३ । पारदे । वै.निघ. ।
दुर्द्वर्षी । स्त्री । नागदमन्यान् । नागदनां । रा.
 नि.व.५ । कन्यारीवृक्षे । कनिगनां । रा.नि.व.८ ।

दुर्नाम(क)म् (मा) । स्त्री, स्त्री । अश्लीली । रा.नि.व.२० । स्त्री । पदगती । सिंधुः । हारा । गच्छ पदे । के.निघ. ।
 दुर्नामारिः । पुं । शरथे । उच । रा.नि.व.७ ।
 दुर्नाम्नी । स्त्री । अश्लीली । श.र. ।
 दुर्न्यासः । पुं । असम्यक्स्थापने । भा.स.१३ ।
 दुर्वला । स्त्री । जलमिरीये । भा. । वि. । मलधीने ।
 दुर्भरा । स्त्री । ज्योतिषमीलतायाम् । वै.निघ. ।
 दुर्भिचा । स्त्री । काकजहायाम् । वै.निघ. ।
 दुर्मनाः । स्त्री । शतावर्थ्याम् । रा.नि.व.४ ।
 दुर्मरः । पुं । पिपलह्वे । अथथ ग्राह । वै. निघ. ।
 दुर्मरा । स्त्री । शतमूल्याम् । रा. नि. व. ४ । अंतद्व्यायां । रा.नि.व.८ । दुर्व्यायां । नटा. ।
 दुर्भाषा । स्त्री । शकगुत्रायाम् । म.व.२ ।
 दुर्मुखः । पुं । धानरे । घोटके । चर्पे । वि.का. ।
 दुर्मुखा । स्त्री । शकगुत्रायाम् । वै.निघ. ।
 दुर्मोक्षा । स्त्री । अतगुत्रायाम् । वै.निघ. ।
 दुर्मोक्षाः । स्त्री । काकादनीलतायाम् । अथथ कूट । रा.नि.व.३ । रक्तगुत्रायाम् । वै.निघ. ।
 दुर्लभः । पुं । कर्चुरे । शठी । वम् । कचौरा । रा.नि.व.६ । वै.निघ. । आस.रो.वि.आसकालेश्वरे ।
 दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । रक्तदुरालभायाम् । वै. निघ. २३.मधुरञ्ज.वि.सप्रकादिः । शक्याम् ।
 दुर्वरा । स्त्री । ब्राह्मणवष्टिकायाम् । वामूनशः ।
 दुर्वर्ण(क)म् । स्त्री । रौप्ये । प. सु. । एल-यालके । रा.नि.व.४ ।
 दुर्विधेया । स्त्री । कर्पूरशक्याम् । आम आदा । वै.निघ. ।
 दुर्लिः (ली) । स्त्री । कच्छ्याम् । नदि काहिन् । अ.टी.भ. ।
 दुश्कामः । पुं । गोचुरके । रा.नि.व.४ ।
 दुश्(ज्)रः । पुं । भङ्गके । रा.नि.व.१६ । शक्ये । हारा. ।

दुश्चर्मा । पुं । लघ्वेपरोगे । अक्षयः । ते च शीतपित्तोदकौठरीगाः । रा.नि.व.२० ।
 दुष्कूलः (लीनः) । पुं । चौरकनामगन्धर्व्ये । रा.नि.व.१२ । श.र. ।
 दुष्खदिरः । पुं । अरिमेदे । विडेशमित्र । तत्पथ्यायः—कास्वीत्री, कालकृष्णः, गोरटः, अनराज, पन्नतकः, बहुराजः, सारखदिरः, मसाराजः, सुद्रखदिरः । गुणः—कटु-तिक्तौषः रक्तप्रथकच्छू विपवीसपंश्वरकुष्ठोन्मादभूतघ्नय । रा. नि.व.८ ।
 दुष्टम् । स्त्री । कृष्णीयधो । कूफ । श.च. ।
 दुष्टपोनसः । पुं । पीनसरीगे । वै.निघ. ।
 दुष्टप्रतिश्यायः । पुं । नासातीगत्रिभे । “प्रक्षिप्यते पुनर्नासा पुनश्च परिगृह्यते । पुनरानुवृत्ते चापि पुनर्धिमिष्यते तथा । निश्वासी वाति दुर्गन्धो नरो गन्धं न वेत्ति च । एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानी-यात् कृच्छ्राधनम् ॥” मा.नि. ।
 दुष्टसुखः । पुं । दंशकीटे । ऊँश । रा. ।
 दुष्टन्नणः । पुं । दूषितचने । नाडीत्रये ।
 दुष्टान्मम् । स्त्री । विपादिदुष्टे अन्ने । भा.ष. फिचि. ।
 दुष्टान्मु । स्त्री । दुष्टजले । घी. ।
 दुष्पन्नः । पुं । चौरकनामगन्धर्व्ये । चौरा इति पार्श्वताः । रा.नि.व.१२।२३ । चण्डालकन्दे । यमानोमेष्टे । वै.निघ. ।
 दुष्पदम् । स्त्री । सौविराजने ।
 दुष्पुष्प(र्षि)णी । स्त्री । कण्टकायाम् । रा. नि.व.४ । आर्त्तायाम् । प.सु. । वृष्ट्याम् । भा. ।
 दुष्पुष्पा । स्त्री । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । खर्चुरोहवे । अथथ ग्राह । रा.नि.व.११ ।
 दुष्पुवेशा । स्त्री । कथारिह्वे । अग्निमन्ना । रा.नि.व.८ । वृष्टकन्यायाम् । वै.निघ. ।
 दुस्पर्शः । पुं । दुरालभायाम् । अ.टी.भ. । सि. यो.वातकासावलेहे । च.द वातकफञ्ज. १. “व्याघ्रो-दुस्पर्शमो वृष्टः ।” भा. । लताकरञ्जे । रा.नि.व.८ ।
 दुस्पर्शा । स्त्री । कपिकच्छाम् । आर्त्तायाम् । रा.नि.व.३ । रक्तदुरालभायाम् । रा.नि.व.४ ।

पाटलवृत्ते । आंकाशवल्लीलतायाम् । आंटाका-
नता । वनवदरे । वै.नि.व. । कण्टकाश्याम् । रा.
नि.व. ४।२३।

दुस्कोटः । पुं । दुष्टवणे । शस्त्रभेदे । हे.च. ।

दुस्स्थः । पुं । कुङ्कुरे । कुङ्कटपक्षिणि । शब्दार्थ-
कल्प. ।

दुहिता । स्त्री । कन्यायाम् । अ. ।

दूः । पुं । रोगे । वै.नि.व. ।

दूतः । पुं । वैद्यानितरि । गमनाय प्रन्नाय वा-
गने पुरुषे । सु.सू. १० अ. । तल्लक्षणम्—“यथि-
कित्सकमानिवृ' याति दूतः स कथ्यते । दूता. सु-
जातयोऽव्यङ्गाः पटवी निम्बलाश्वराः । सुखिनो-
ऽथःपाण्डुः श्वभृत्प्रफलेयुताः । सजातयः सुचे-
ष्टाय सजीवद्विशि सज्जताः । भिषज समवे प्राप्ता
रोगिणः सुखहेतवे ॥” भा. ।

दूतघ्नौ । स्त्री । कदम्बपुष्पाम् । श.च. ।

दूति(तौ)का । स्त्री । सारिकापक्षिणि ।
भौतिक । रा.नि.व. १८ । अंतकण्टकाश्याम् । वै.
नि.व. ।

दूती । स्त्री । रक्तपाटलायाम् । शारिका-
पक्षिणि । रा.नि.व. १८ । वै.नि.व. ।

दूरगः (सः) । पुं । उष्ट्रे । गङ्गे । रा. नि. व.
१८ । वै. नि. व. ।

दूरजम् । स्त्री । वैदूर्यमणौ । भा. ।

दूरदर्शनः (दर्शी, दृक्) पुं । गृध्रे ।
विका. । पण्डिते । हे.च. ।

दूरमूला । स्त्री । सुञ्जे । मूले । दुरालभायाम् ।

दूरैरितेक्ष्णः । वि । केकरे । टैत्रे, गङ्गा ।
श.भा. ।

दूर्थम् । स्त्री । विष्टायाम् । श.र. ।

दूर्वा । स्त्री । (Cynodon dactylon.

Syn. Agrostis cynosurioides, or
panicum doctylon.) खनामन्नातघास
विशेषे । दूर्वा । हिं चत्, दुर् । तै गरिकेगडिड,
गरिककसुटु । वा. अरुगम् पुल्लु । तत्पर्यायः,—
शतपर्णिका, सहस्रवीर्या, भार्गवी, रुद्रा,
धनन्ता (अ.) गुष्पा (रा.), नन्दा, महाधरा
(शब्दर.), हरितालिका (वि.), तिरुपर्णा, दुम्भर,

वहुवीर्या, हरिता, हरितानी, कच्छरुद्रा ।
अंतायाः पर्यायः,—शतवीर्या, गङ्गाली,
शकुलाचका, गौलीनी (ज.), सितदूर्वा,
वितालता (र.), शतपर्णा, सिता (र.) । दूर्वा
वहुधा अंतोलमात्रागणभेदेन । तासां विशेषाः
स्वरूपार्थाय ख्याः । सा. गुष्पाः—कपायाः मधुराः
श्रीतपित्तलशारीचकवमिन्नाः दाहसूक्ष्मापहभूत-
शानिघ्नेषामश्वसिन्मय । रा.नि.व. ८ । वा.म. १५
अ. । “दूर्वान्तानिखवासाः ।” अंतदूर्वायाम् ।
भा.शुभ.वालरो.वि. । “अंता दूर्वा घृतं मधु ।”
शब्दाम् । रा.नि.व. ६ ।

दूर्वादिवर्गः । पुं । दूर्वान्तानिखवासात्-
गुष्पागुष्पाभीरुश्रीतपाकौप्रियङ्गुपथेति वर्गे । गुन्दः
शरः, अमीठः शतावरी सुसल्लण वा, श्रीतपाको
गुष्पा । अथर्व वर्गः पित्तघ्नः न्यषिषपन्नकाटिवत् ।
वा.सू. १५ अ. ।

दूर्वाद्यष्टतम् । स्त्री । रक्तपित्तं घृतम् ।
गन्धघृतं ४ श. । कल्पाय—दूर्वामूलं उन्मूलमूलं
कुङ्कुमं मञ्जिष्ठा एलवालुकम् चशोरं सुक्ता रजो-
चन्दनम् एषां प्र. २ तो. । पाकार्थं—आतपतण्डुल-
नलं १६ श. कामदुग्धं १६ श. । (तण्डुली-
दकार्यं तण्डुलं ४ श. जलं १६ श.) । भैष. । भा. ।

दूर्वासोमः । पुं । सोमलताभेदे । सु.वि. २८ अ. ।

दूरकम् । स्त्री । तुलके । दूर्वा । रत्न.र.वाल.वि. ।

दूर्लि(लो)का । स्त्री । नील्याम् । नील शीघ्र ।
श.र. ।

दूर्यम् । स्त्री । वल्लगृहे । उँवू । अ.टो. ।

दूरकाः । पुं । शालिधान्वभेदे । गुष्पाः शालि-
वत् । सु.सू. १६ अ. । भा.पू. १.भ.धा.व. । पक्षिभेदे ।

दूरिः (घि[षो]का) । स्त्री । नेत्रमले ।
चक्रुर्ग मिहृजे । रा.नि.व. १८ । अ.टो.म. । श.र. ।
तत्पर्यायः,— पिबोडकं पिङ्गेटः पिङ्गेट (शब्दर.) ।
सुखदूरिकात्तरे । वा. उ. ३१ अ. । नृत्तिकायाम् ।
ने. ।

दूर्षीविषम् । स्त्री । औषधादिहतावीर्यविषे ।
भोजनादिदोषेण निद्रया वा दूर्षितं चोषविषं
धातुनपि काये दूषयत् दूर्षीविषमित्युच्यते । “दूर्षितं
दंश-कालान्न-दिवास्तुभैरभीक्ष्णशः । यस्माद्दूषयते.
धातुन् तस्माद्दूर्षीविषं स्रूतम् ॥” तस्य चि. अजेय-
घृतादी । सु.कल्प. २ अ. । तत्र विषं प्राणहरम् ।

यथा—दूपीविद्यं प्राणदरमिति सङ्घेपतो मतम् ।
लक्षणं—“गातं रक्तं सितं रक्तं श्यावं वा पिङ्ग-
कान्तिं । सकण्ड दाहनीधर्मपाकि स्यात् कीयनं
तथा ॥” च । गुणाः—“उदरगुणकण्डप्रसङ्गम् ।”
राज ।

दूपीविषारिः । पुं । दूपीविषविषघ्ने अगदविघ्ने ।
“विषखी ध्यामकं मांघी रोधमेला सधचिंका ।
कुटन्नटं नतं कुटं यटीचन्दनगैरिवाम् । दूपीवि-
षारिणासायं न चान्वापि वायते ॥” वा. उ.
२५५. । सु. कल्प १५. ।

दूप्यम् । स्त्री । रक्तं वा. न. २५५. । पूये । इ.
च. । वस्त्रं । वस्त्रदृष्टे । ने. ।

दूप्यजलम् । स्त्री । विष्णुवादिदुष्टवारिणि ।
विष्ठादिदृष्टे जल । यथा—“विष्णुवादिदुष्टवारिणि-
काविषघ्नं तप्तं घनफेनिलं दन्तशास्त्रमनासंभं
नालवर्षं ग्रीवालकैः संशतम् । जन्तुघातविमिश्रितं
गुह्यतरं पर्षाघपद्माविलं चन्द्रार्कागतिरोद्धतं च
न विवेत् नोरं लङ् दूषितम् ॥” रा. नि. व. १४ ।

दूप्या । स्त्री । इलिकचरञ्जी । ङांठमिडि । इ. ।

दूप्युदरम् । स्त्री । त्रिदोषजोदररोगे । निदान-
लक्षणं यथा—“द्वितीयोऽन्नपानं नखरोमसूत्रविङ्गा-
भैरैथैकमसापुहृथाः । यथै प्रयच्छन्वरो गरांय
दृष्टान्दूपीविषसेवनादा । तेनागु रक्तं कुपिताय
दोषाः कुञ्चन्ति घोरं कठरं त्रिखिद्रम् ।... प्रकी-
र्तितं दूष्युदरन्तु घोरम् ॥” सु. नि. ७५. ।

दृक् । स्त्री । नेते । रा. नि. व. १८. ।

दृक् । स्त्री । क्षिप्ते । उर्ध्वो. ।

दृक्कटः । पुं । इलकटे । मिका. ।

दृक्कर्णः । पुं । सर्पे । इ. च. ।

दृक्प्रदम् । स्त्री । सौवीराङ्गने । रा. नि. व. १२ ।

दृक्प्रसादः । पुं, स्त्री । कुलत्यायाम् । वन-
वीन्द्रा । रा. नि. व. ५ । कुलत्याङ्गने । रा. नि.
व. १२ ।

दृक्श्रुतिः । प । सर्पे । हला. ।

दृक्सेकः । पुं । श्रायगीतने । वै. नि. च. ।

दृग्धराक्षः । पुं । सूर्ये । ।

दृग्योनिः । पुं । इत्यं कर्त्तव्ये । निदा. ।

दृग्विषः । पुं । सर्पे । इ. च. ।

दृग्व्याधिहतम् । स्त्री । रक्ताङ्गने । वै. नि. च. ।

दृङ्कः । पुं । कुम्भ्याम् । उद्भूम ।

दृङ् । पुं, स्त्री । एलवासुके । रा. नि. व. ४ ।
शान्तालीहले । धेवदत्ते । लीहे । प्र. च. । हीरके ।
वै. नि. च. । चि. । कठिने । ने. ।

दृङ्कण्टकः (का) । पुं, स्त्री । खर्जूरहले ।
वै. नि. च. । अदीटहले । धन औकण्डु गीह ।
प्र. च. ।

दृङ्काण्डम् । स्त्री । दीर्घरोहिषहले । वङ्
शकृ लृण । रा. नि. व. ८. । पुं । वंशे । वींशं । रा.
नि. व. ७ ।

दृङ्काण्डा । स्त्री । वसादनीलतायाम् ।
पांजान शकृङ्गी । रा. नि. व. ३ ।

दृङ्गभ्रमम् । स्त्री । हीरके । प. सु. ।

दृङ्गात्रिका । स्त्री । मत्स्याण्डिकायाम् ।
मिहत्रि । प्र. ।

दृङ्गमन्यः । पुं । वंशे । वींशं । रा. नि. व. ७ ।

दृङ्गच्छदः । पुं, स्त्री । तालहले । रा. नि. व. ८ ।
दीर्घरोहिषे । वङ् शकृ लृण । रा. नि. व. ८ ।

दृङ्गतरः । पुं । धवलहले । धांशुगं गीह । रा.
नि. व. ८ ।

दृङ्गलणः । पुं, स्त्री । मुञ्जहले । मूङ् । (णा)
वल्गजायां । उद्भू । रा. नि. व. ८ ।

दृङ्गलक् । पुं । यावनालगरि । रा. नि. व. ८ ।
मुञ्जहले । वै. नि. च. ।

दृङ्गदंशकः । पुं । जलचरविघ्ने । शंशुत्र ।
वै. नि. च. । प्रच्छाद्यं कल्पतरुः ।

दृङ्गनौरः (लः) । पुं । नारिकेलहले । रा.
नि. व. ११ ।

दृङ्गपत्रः । पुं । वंशे । वींशं गीह । रा. नि. व.
७ । मुञ्जहले । वै. नि. च. ।

दृङ्गपत्नी । स्त्री । वल्गजायां । उद्भू । रा. नि. व. ८ ।

दृङ्गपादा (पादी) । स्त्री । भूम्यामल-
क्याम् । यषतिक्कायाम् । रा. नि. व. १५ । [व. ५ ।

दृङ्गपदी । स्त्री । यन्दाके । शंशुगं गीह । रा. नि.

दृङ्गपुष्पा । स्त्री । गुणुष्ककन्दे । वै. नि. च. ।

दृङ्गपृष्ठकः । पुं । कच्छपे । रा. नि. व. १८ ।

दृढप्ररोहः । पुं । प्रचरवे । शोकुङ् शीङ् ।
रा.नि.व.११ ।

दृढफलः । पुं । नारिकेलहृत्वे । गुवाकहृत्वे ।
रा.नि.व.११ । कतकहृत्वे । निष्ठीना । वै.निघ. ।

दृढवन्धिनी । स्त्री । श्यामालतायाम् । श.च. ।

दृढवालुकम् । स्त्री । एलवालुके । रा.नि.व.४ ।
वै.निघ. ।

दृढभार्गवकम् । स्त्री । हीरके । रा.नि.व.११ ।
See वज्रम् ।

दृढमाला । स्त्री । भूषाव्यां । वै.निघ. । भा. ।

दृढमूलः । पुं । सुन्नहणे । मूङ् । मयानकहृत्वे ।
रा.नि.व.८ । नारिकेलहृत्वे । शब्दाद्यकल्पतरुः ।

दृढरङ्गदा (ङ्ग) । स्त्री । स्फटिकारिकायां ।
भा. । रा.नि.व.११ ।

दृढरजाः । स्त्री । श्रौढस्त्रियाम् । वै.निघ. ।

दृढलता । स्त्री । वत्सादनीलतायाम् । शीतान्न
शकृङ्गी । रा.नि.व.३ ।

दृढलोमा (न्) । पुं, स्त्री । शक्रे । श.च. ।

दृढवल्कः (लः) । पुं । क्रमुकहृत्वे । रा.नि.
व.११ । लकुचहृत्वे । उह्व्रां शीङ् । रा.नि.व.८ ।
(ल्का) स्त्री । श्वन्टायां । रा.नि.व.४ ।

दृढवल्गः । पुं । सुन्नहणे । वै.निघ. ।

दृढवोजः । पुं । वर्वरहृत्वे । चक्रमह्वे । रा.नि.
व.८ । नारिकेलहृत्वे । वदरहृत्वे । रा.नि.व.११ ।

दृढहन्तः (चः) । पुं । नारिकेलहृत्वे । वै.
निघ. ।

दृढस्रतिका । स्त्री । मूर्त्तयाम् । मूर्त्ता ।
श.च. ।

दृढस्कन्धः (न्धा) । पुं, स्त्री । राजादनहृत्वे ।
शौर्गी । कटा. । रा.नि.व.११ । [११ ।

दृढस्थितिः । पुं । नारिकेलहृत्वे । रा.नि.व.

दृढ(ढे)चुरा । स्त्री । वलजायां । उचू ।
रा.नि.व.८ ।

दृढेचुरः । पुं । सुन्नहणे । वै.निघ. ।

दृढा । स्त्री । सुपल्यां । जानशूमी । प.सु. ।
शूषाव्यां । वै.निघ. ।

दृढाङ्गम् । स्त्री । हीरके । रा.नि.व.११ । पुं ।
गण्डकपशी । शकृङ्ग ।

दृढारङ्गा । स्त्री । स्फटिकारिकायां । भा. ।

दृढतम् (ता) । स्त्री, स्त्री । लीरके । वै.निघ. ।
श.च. ।

दृढतिः । पुं । मल्लयां, चक्रपुटके । सु.सु.८.४. ।
मत्स्यविशेषे । मे. ।

दृढतिधारकः । पुं । तरुमेदे । आकनपांतां
शीङ् । श.च. । तत्पथ्यायः,—आनन्दी, मृषिका,
राट्. वामनः (श.) ।

दृढतिहरिः । पुं । कुकुरे । व्याक. ।

दृढभूः (म्भू) । स्त्री । सर्पे । मे. । वज्रे । मूर्त्ते ।
हृ.च. ।

दृढ(प)त् । स्त्री । प्रस्तरे । भम. । पेषणशिलायां ।
शिन । मे. ।

दृढहतौ । स्त्री । नदीमेदे । मे.

दृढा । स्त्री । चक्षुषि । श.च. ।

दृढाकाङ्क्षम् । स्त्री । पत्रे । श.च. ।

दृढशिः (शौ) । स्त्री । लीषने । श.र. ।

दृढोपमम् । स्त्री । श्वेतपत्रे । श.च. ।

दृढया । स्त्री । कपिकच्छौ । आनाङ्गी ।
वै.निघ. ।

दृढत्पत्नी । स्त्री । शिर(शु)डाम् । वन्. सेगुङ्गी,
शेगुङ्गति । रा.नि.व.४ ।

दृढत्सारम् । स्त्री । सुन्नहणे । रा.नि.व.११ ।

दृढ (ङ्गे) दः । पुं । करन्वीडिपापाचमेदे ।
शाङ्गजाङ्ग । हिं साधाजीङ्गी । वै.निघ. ।

दृष्टरजाः । स्त्री । प्रातवयक्तायां, मध्यमायां
स्त्रियि । रा.नि.व.१८ ।

दृष्टान्तः । पुं । दृष्टान्तीनाम् “मूर्खविदुषाम्बुद्धि-
साम्ययो वर्षे वर्षयति—यथाश्रित्वाणो द्रवमुदकं
स्थिरा वृषिवी आदित्यः प्रकाश इति । यथावा-
दित्यः प्रकाशकः, तथा साह्यवचनं प्रकाशक-
मिति ।” च.वि.८.४. । सरणे । मे. ।

दृष्टिः । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८ । ज्ञाने ।
दशने । मे. । [श.र. ।

दृष्टिहात् (तम्) । स्त्री । स्वल्पत्रे । श.च. ।

दृष्टिपूतना । स्त्री । बालानां स्त्रीयदृष्टिश्रेणे,
अक्षपूतनायाम् । वा.उ.६.५ ।

दृष्टिप्रदा (वर्तिः) । स्त्री । नेत्ररीगे वर्तिः ।
निफला, कुङ्कुटाखन्वक् (कुङ्कुटारं डिग्ग्नं (शोणा)
काशीसं (शिवाङ्ग) चौहं नीलोत्पलं विङ्गु
समुद्रफेनं प्र. समं वेपथिला ताम्पावे ह्यागदुर्धन
सताहं भावयेत् । अथ पुनश्चागदुर्धनं संमिश्र्य
वर्तिः कार्या । भ. ।

दृष्टिवन्धुः । पुं । खद्योति । श.र. ।

दृष्टिमण्डलम् । स्त्री । दर्शने । वै.निघ. ।

दृष्टियोनिः । पुं । ईर्ष्यकलोवे । उ. ।

दृष्टिरोगः । पुं । नेत्ररीगे ।

दृष्टिवर्त्म । स्त्री । नेत्रवर्त्मनि ।

दृष्टिविषः । पुं । सपें । वै.निघ. ।

दृष्टिसन्धिः । पुं । नेत्रकीणे । वै.निघ. ।

देवः । पुं । पारदं । रा.नि.व.१३ । स्त्री । इन्द्रिये ।
मेषे । ङ. ।

देवकाईमः । पुं । पञ्चसुगन्धी । समभागश्रीखण्ड-
चन्द्रनागुरकपूर्वकृष्णसु । रा.नि.व.२२ ।

देवकाष्ठम् । स्त्री । देवदारुणि । प.सु. ।
काष्ठदारुणि । सि.यो.काम.चि मण्डु.रवटके ।
तत्पथ्यायः—पुतिकारु, भद्रकारु, सुकारुकं,
विश्वदारुकं, काष्ठदारु । गुणाः—तोलाण
रुचं श्लेष्मातम्रघ । रा.नि.व.१२ ।

देवकुक्षुटकः । पुं । सुनिषण्णकशकभेदे ।
उडनि शीरु । वम्. कुरडु । गुणाः—शीतो हृद्यः
मूत्ररीगहरः अग्नरीनामकः । वै.निघ. ।

देवकुण्डम् । स्त्री । देवखातके ।

देवकुतुम्बकः । पुं । महाद्रीणपथ्याम् । वड
वधवागशा । वै.निघ. ।

देवकुम्भः (भा) (भौ) । पुं, स्त्री । कुनाम-
खातकविशेषे । हि तुम्बा, दण्डला । गन्ध-
प्रसारणी कुम्भेति कौडुणं । यम्.श्वेतवडु । गुणाः—
कटुः तिक्तः मेघः पारदशोधकः पिशाचमाघाकफघ्नः
वाताग्निमान्द्यघ्नः द्रोणपृथीगुणय । वै.निघ. ।

देवकुम्भ्या । स्त्री । महाद्रीणपथ्याम् । रा.नि.
व.५ ।

देवकुसुमम् । स्त्री । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ ।

देवखातकम् । स्त्री । अक्षत्रिमशलाशये । सुसु. ।
गुहायाम् । अ.टी.भ. ।

देवखातविलम् । स्त्री । गुहायाम् । अ. ।

देवगन्धकम् । स्त्री । रोहिण्यहणे । शकृत्पु
वै.निघ. ।

देवगन्धा । स्त्री । महादिदायाम् । रा.नि.व.५ ।
आरागश्रीसलायाम् । वै.निघ. ।

देवगिरिः । पुं । हिमालय-पर्वते ।

देवग्रहः । पुं । भूतयष्टविशेषे । लक्ष्मणौ ।
तल्लक्षणं यथा—“सन्तुष्टः शुचिरितिदिव्यमास्थगन्धी
निसन्दो अवितायसंस्कृतप्रभायी । तेजस्वी स्थिर-
नयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवग्रुष्टः ।
संस्त्रेदी दिजगुष्टदेवदोषयक्ता जिज्ञाची विगतभयी
विभागदृष्टिः । सन्तुष्टो न भवति चान्नपानजातेः
दुष्टात्मा भवति स देवग्रुष्टुष्टः ॥” निदा. ।

देवचिकित्सकी । पुं । अश्विनोकुमारी । हला. ।

देवजग्ध(क)म् । स्त्री । रोहिण्यहणे, कचुणे ।
सूशकृष्ण । अम. ।

देवष्टी । स्त्री । चिह्नपचिविशेषे । अक्षुष्टिज ।
गाश्चिज । हारा. । [निघ. ।

देवतरणी । स्त्री । राजतरणीपुष्पहले । वै.

देवतरुः । पुं । अथत्यहवे, चैत्यहवे । त्रिका. ।
विकटतरुवे । वै.निघ. । मन्दारहवे । पारिणास-
हवे । देवदारुहवे । हरिचन्दने । अम. ।

देवता । स्त्री । धूमूरहवे । वै.निघ. ।

देवताकुसुमम् । स्त्री । लवङ्गे । देवकुली इति ।
ख्याते गन्धद्रव्ये । अ.द. ।

देवताङ्गः (कः) । पुं । (ङी) स्त्री । देवदाली-
हल । देशाङ्गाङ्गा । घोषाजतायाम् । प.सु. ।
विश. । तत्पथ्यायः—वेणी, खरा, गरी, जोमूतः
(ष), अगरी, खरागरी, गरागरी (अ.टी.भ.),
देवताङ्गी, आम्बुविपसा (ज), जोमूतकः (सुशु.),
आसुः, विपणिङ्गः, महाच्छदः, खुर्जाकः, कदम्बः,
खुजाकः, देवताङ्कः (रु.) ।

देवताण्डः । पुं । देवदालीहले । सं.द.व.१ ।

देवतामणिः । पुं । महाभेदे । वै.निघ. ।

देवदग्धम् । स्त्री । रोहिण्यहणे । श.चि. ।
रीहीतकभेदे । वै.निघ. ।

देवदण्डा । स्त्री । नागवलायाम् । रा.नि.व.४ ।
 देवदण्डोत्पन्ना । स्त्री । नागवलायाम् । वै. निघ. । [श्लिषोर्वा । र.भा. ।
 देवदानो । स्त्री । देवदाव्यां । पीतधीषायां ।
 देवदारु । स्त्री । (Cedrus deodara. Syn. Pinus deodara.) खनानख्यातसुगन्धिकाङ्क-
 विशेपे । देवदारु । हिं देवदारु । तत्पर्यायः,—
 शतपादपः पारिभद्रकः, पूतिकारु (अ.), किलिमं.
 सुरसुरदः, भद्रदारु, दृक्किलिमं, पीतदारु, दाघ,
 कल्पपादपः (नेप.), किलिमं (अन्तर.) सुरदारु,
 दाघकं, जिम्बदारु, अमरदारु, शिवदारु, शाश्वतं,
 भूतहारि, भवदारु, भद्रवत्, प्रकट्टमः, इन्द्रहचः,
 (क.), सुराङ्कः, देवकाष्ठं (रे.), दाघभद्रं, इन्द्रदारु,
 मत्तदारु । भा. । तत्र द्विविधे जिम्बदारुकाष्ठदाघ-
 मदेन । तयोः द्विविधौ वातश्लेष्मन् आमदीप-
 विवस्वार्थः प्रमेहञ्जरप्रच । काष्ठदारु तिक्तौष-
 ण्यमवातघ्नं भूतदीपघ्नञ्च । रा.नि.व.१२ । “सुगन्धि-
 लघु रुचञ्च सुरदारु प्रकौचित्तम् ।” भेष. ।
 “देवदारु लघु स्निग्धं तिक्तौषं कटुपाकिच ।
 विवहाभानशीथानतन्द्राहिक्काज्वरास्रजित् । प्रमेह-
 पीमसश्चेत्तन्काष्ठञ्छू-समीरतुत् ॥” भा. ।
 देवदालिका (स्त्री) । स्त्री । (Andropogon serratus) सूधिकविषघ्नपीतदेवताहाख्य-
 लताविशेषे । अस्याः खलासवत् फलपुष्पहन्तानि,
 फलञ्च कर्कोष्ठकौषत् । शीत शोषां, देवताडोडा ।
 हिं घघरवेत् सनेया । भा.पू.१भ. । सं देवदाली ।
 कं देवडंगरी । तं छानरगञ्जि, लताविशेषसु ।
 देवल इति । सु.टी.३८अ.ड. । तत्पर्यायः,—
 कौमूलकः, कष्टफला, गरा, गरी, वेणी,
 महाकौषफला, कटुफला, घोरा, कदम्बी, विषहा,
 कर्कोटी, सारसूयिका, हन्तकीशा, आमुविषहा,
 दाळी, रोमशा, पत्रिका, तुरङ्गिका, सुतर्कारी,
 देवताडः । गुणाः—तिक्तौषा कटुका पाण्डुकफनी
 अर्थः आसकासकामलाभूतघ्नी च । रा. नि. व. १ ।
 तत्फलं मलसञ्चयं स्वस्थानात् ऊर्ध्वं अधो वा
 वद्विनयेत् । र. सा. सं. । वा. च. १५ अ. । अपिच
 “देवदाली रसे तिक्ता कफार्शःशीघ्रपाशुताः ॥
 नाशयेद् वामनौ तिक्ता अय-हिक्काक्षिभिज्जान् ॥
 देवदालीफलं तिक्तं क्षिप्तश्लेष्म-विनाशनं । खंसनं
 गुल्मसूत्रघ्ननर्मांघ्रं वातानिन् परम् ॥ भा. । वाय-
 माणायाम् । वै.निघ. ।

देवदासी । स्त्री । वनवीजपूरहचे । रा.नि.व.११ ।
 देवदीपः । पुं । जेजे । वै.निघ. ।
 देवदुन्दुभिः । पुं । रक्ततुल्ययाम् । र.भा. ।
 कृष्णतुल्ययाम् । वै.निघ. ।
 देवदूता (ती) । स्त्री । वनवीजपूरहचे । रा.
 नि.व.११ । मधुकुक्कुटिका नाम निवृत्तं दे ।
 देवदुग्धम् । पुं । देवदारुहचे । भा. स. १भ.
 शालिश्रकाये । [व. ५ ।
 देवद्रोणी । स्त्री । भीहाद्रोणपुष्पोक्षुपे । रा.नि.
 देवधान्यम् । स्त्री । धवलयावनालाख्यशिवी-
 धान्ये । देधान । हिं पीनरी, जुहल । रा.नि.व.
 १६ । तत्पर्यायः,—यवनालः, धोनालः, जूर्णाङ्गयः,
 जोन्नाला, वीजपुष्पिका । हे. । गुणाः—द्विसं-
 खाद् श्लेष्मपिचघ्नम् अह्वयं तुवरं रुचं क्लेदन लघु
 च । भा. ।
 देवधूपः । पुं । गुग्गुली । प.सु. । राखे ।
 वै.निघ. । [निघ. ।
 देवनम् । स्त्री । पद्मे । श.च. । तेजसि । वै.
 देवन(जा)लः । पुं । महानले । वपु नव गीह ।
 हिं नर्कोट । सं घोर्देवनलु, हिरियदेवनाल ।
 तत्पर्यायः,—देवनालः, महानलः, बन्धः,
 नलीचमः, स्थूलनालः, स्थूलदण्डः, सुरनालः,
 सुरद्रुमः । गुणाः—अतिमधुरः हृद्य इंपक्वपायः
 रसकार्यं शक्तः नलादधिकगुणय । रा.नि.व.८ ।
 देवनिर्मिता । स्त्री । गुडूच्याम् । वै.निघ. ।
 देवपत्नी । स्त्री । रक्ताली । मध्वाली । तिका ।
 देवप(पु)त्रिका (त्री) । स्त्री । सृकायाम् ।
 वै. निघ. ।
 देवपर्णम् । स्त्री, पुं । सुरपर्णमिषपत्रशाके ।
 सृकायाम् । पिङ्गि शाक । रा.नि.व.१० ।
 देवपुष्पम् । स्त्री । लवङ्गे । वै.निघ. कौर्षव्य. चि.
 लवङ्गादिकपाये ।
 देवपुष्पो । स्त्री । हृत्विशेषे । देवहृत्वी इति
 लोके । च.द.वा.व्या.चि. । “देवपुष्पो वीलपत्रम् ॥”
 देवप्रियः । पुं । पीतशृङ्गराजे । रा.नि.व.४ ।
 Sec मार्कवः । कागि । तिका । पीतोशीरे ।
 अगस्तिहचे । (या) स्त्री । नागवलीलतायाम् ।
 वै. निघ. ।

देववला । स्त्री । महाभलायाम् । त्रायसाणा-
लतायाम् । रा.नि.व.४५५ ।

देवभवनम् । स्त्री । अथत्यहसे । श.च. ।

देवभूतिः । स्त्री । स्वर्गमद्राघाम् ।

देवमणिः । पुं । महामेदायाम् । प.सु. । रा.
नि.व.३ । मेदायाम् । वै.निघ. । अथत्य निगाला-
वर्त्ते । हारा । कौमुभमणौ । से. ।

देवमर्त्या । स्त्री । महामेदायाम् । वै.निघ. ।

देवमातृकाः । पुं । वटपत्रुपालिने द्वेष्टे । रा.
नि.व.२ ।

देवमानकः । पुं । कौमुभमणौ । श.र. ।

देवमासः (काः) । पुं । गर्भाष्टमे सासि ।
विका. ।

देवमित्रः । पुं । अर्जुनहसे । वै.निघ. ।

देवराजाशनाख्यः । पुं । संविदायां । त्रिक्रि ।
रस. २. ।

देवरातः । पुं । सारसपविमिद्वे । शब्दार्थकल्प. ।

देवलाता । स्त्री । वटपत्रमत्रिकायां । नखगलिका ।
श.च. ।

देवलाङ्गुलिका । स्त्री । हृषिकाण्यां । विहाङ्गि
गाह् । रा.नि.व.८ । अङ्गुलपत्रगां । छष्टि
नेङ्गामिद्वेष्टे । वै.निघ. ।

देववत्तम् । स्त्री । चयौ । ऊंछन । श. ।

देववत्तमः । पुं । पुत्रागहसे । अम. ।

देवहृत्तः । पुं । गुरुगुहसे । से. । गोपघोषट्टा-
यां । षष्ठीशङ्कम् । वै. निघ. । सुसपर्यहसे ।
विका. । सन्दारहसे । मन्त्रांशु गीष्ट । से. ।

देवशत्रुः । पुं । देवघटे । मा नि. ।

देवशालिः । पुं । शालिधान्यविशेषे । वै.निघ. ।

देवशेखरः । पुं । दमनककुशे । मना । रा.नि.
व.१० ।

देवश्रेणो । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । रा.नि.व.३ ।

देवसर्पपः । पुं । कुक्कुटपायां । मन्त्रिषाविद्वेष ।
मं देवसिरस । कं देवसिरसमेद । तत्पर्व्यायः—
अथाचः, वदरः, रक्तमूलकः, सुरसर्पपकः,
सुषुदलः, निज्जरसर्पः, क्रूरवाहिः । गुण्याः—
कट्याः कफघ्नः कर्मदीपतः रुच्यः सुखरीगणय ।

रा.नि.व.८ । रुचके । मातुलुङ्गहसे । विभीतके ।
कलिङ्गके । ईल्लयव । रा.नि.व.२३ ।

देवसहा । स्त्री । सहदेवायाम्, महाभलायां ।
रा.नि.व.४ । दण्डोपलायां । विघ. । त्रायसाणा-
यां । रा.नि.व.५ ।

देवसृष्टा । स्त्री । सदिरायां । हे.च. ।

देवा । स्त्री । अशनपर्णां । पन्नवारिण्यां । श.च. ।

देवात्मा । पुं । अथत्यहसे । श.च. ।

देवाद्ग्रीणा । स्त्री । महाद्ग्रीणपुष्ये । वडु
श्रोत्रपुष्प ।

देवाह्वयम् । स्त्री । एका सहदेवा (महादेवा)
द्वितीया विश्वदेवा (नागदेवा) । वा.सु.१५५.
विदायोदी । देवाह्वयमिति पाठदर्शनात् । अक्षयः ।

देवानाम्मियः । पुं । क्षाणि । विका. ।

देवाभोष्टा । स्त्री । पूगहसे । व.निघ. । ताम्बू-
ल्याम् । शीम । श.च. ।

देवाहम् । स्त्री । सुरपर्णनामपत्रशाके । रा.नि.
व. १० ।

देवाहर्षा । स्त्री । महाभलायाम् । शीठ
श्रेण्डा । रा.नि.व.४ ।

देवावसः । पुं । अथत्यहसे । चैत्यहसे । विका. ।

देवाहः । पुं । वामकर्म ।

देवाहः (यः) । पुं, स्त्री । देवदारहसे । वा.सु.
१५५.ववादि, विदायोदि । वै.निघ.२.भ.चय-चि.
सूर्यगभाग्याम् । च.द.उ.ल.चि. । वा.उ.२५. ।

देविका । स्त्री । धूमूरहसे । भा. । नदीमिद्वे ।
शब्दर. ।

देविता । पुं । धूमूरहसे । भा. ।

देवी । स्त्री । लिङ्गिनीलतायां । मन्त्राक्षकौटव्यां ।
सुव्यायां । रा.नि.व.१ । सौराष्ट्रमृत्तिकायां ।
अङ्गुपर्णैः । रा.सा.सं. । रस. कौ. ज्वरान्तरसं ।
प्रकाया । पिङ्गि शीरु । रा.नि.व.१२ । शाल-
पर्णां । पाठायाम् । रा.नि.व.१६ । आदित्य-
गतायां । हृङ्गुहृङ्गि । बलायां । ऽवन्तु ।
महाद्ग्रीणायां । वडु श्रोत्रपुष्पौ । नागरसुखायां ।
रा.नि.व.२३ । अतसीहसे । हरीतक्यां । पचि-
विशेषे । शीमां शीमे । रा.नि.व.१११११११८ ।

देवीलता । स्त्री । अमलमूले । ज.द.१४५. ।

देवीवीजम् । ली । नभके । भैषज्यचि.षकी-
रुने ।

देवैः (ष्टा) । पुं. स्त्री । गुरुलो । रा.नि.
व.१२ । सज्ज हस्ते । वै.निघ. । सदानिशायां । रा.
नि.व.५ । वनशीजपूरहसे । रा.नि.व.११ ।

देवीन्मादः । पुं । देवहतीन्मादरीने । लचवं
—“अमर्त्यं वाग्मिअमर्त्योद्यं चेटकी ज्ञानाद्विज्ञान-
यसादिगुरुः । प्रकीपकाखी नियतय यम दंवादि-
जन्मा मनसो विकारः ॥” भा. ।

देव्या । स्त्री । सुरामान्यां । प्राप्नोतुपि । वै.निघ. ।

देशः । पुं । स्थाने । स विविधः, चानूपजाद्रल-
मिष्टमोदेन । विर्गपाः पयार्थे दृग्ग्याः ।

देयसमाख्यवीजम् । ली । इन्द्रयवे । ऐन्द्रयव ।
वै. निघ. ।

देशिनी । स्त्री । तर्ज्याम् । श.र. ।

देहः (क्रः) । पुं, स्त्री । हिपने । शरीरे । रा.नि.
व.१८ । स स्यूलहसमथ इति विविधः—“कर्पवेद-
हं ह्येसापि सदा स्यूलहस्यो नरः । रचयश्चे व मध्यस्य
कुर्वीत सततं मियक् । यग्माइलवतः सख्यक्रियाप्रह-
मिन्नप्राहलन्प्रधानमधिकरपानाम् । केचित्कृशाः
प्रापयन्तः स्युलाद्यान्पथदा नराः । तस्मात् स्थिरत्व-
व्यायामैषैर्लं यैः प्रतर्कयेत् ॥” सु.गु. ३५५. ।

देहकोपः (चर्म) । पुं । तपि । छांम्झा,
रुद् । वै. निघ. । पक्षे । प्रांयां । श.ष. ।

देहत्वक् । स्त्री । चर्मपि । वै.निघ. ।

देहदः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१२ ।

देहदुर्गन्धता । स्त्री । शरीरदोर्गन्धं । शीट्य
दुर्गन्ध । तत्रागकोपर्थं यथा—अर्जुनपुत्रं जम्बू पत्र
लोभ्रचेति समभामं निषेत् । पुरापम् ।

देहधारक(ण)म् । ली । अस्थनि । छ.च. ।
आहारि । वै.निघ. । अविप्रत-विदोषे । “नसो देहः
कफादस्ति न पिचात्र च साहसात् । शीयितादपि
वा निर्यं देह एतेषु धार्यते ॥”

देहधिः । पुं । पक्षे । प्रांयां । श.ष. ।

देहष्टक् । पुं । बायो । वै.निघ. ।

देहवन्धास्थि । ली । कटानि । ज. ।

देहभृत् । पुं । औषे, प्रापिनि । वै.निघ. ।

देहयात्रा । स्त्री । सूर्यां । अत्रे । भोजने ।
विका. ।

देहला । स्त्री । सुरागाम् । वै.निघ. ।

देहवल्कलम् । ली । वसायाम् । छर्कि ।
रा.नि.व.१८ ।

देहसारः । पुं । सज्जायाम् । रा.नि.व. १८ ।

देहजयः । पुं । रीगे । श.ष. ।

देहिका । स्त्री । उपजिहिकाकीटे । (पुष्टे)
पौंदां । विका. ।

देही (इन्) । वि । शरीरिणि । विका. ।

दैत्यः । पुं । लोहे । रच.र. त्रयमश्रादुमे ।

दैत्यकुसुमम् । ली । सुगन्धिद्रव्यमेद ।

दैत्यग्रहः (त्योन्मादः) । चसुरग्रहे । लचवं

यथा—“जिह्वदृष्टिं दुरात्मानं गुरुदेवद्विजदिपं ।
निभयं मानिनं शूद्रं कीधनं स्ववसायिनं । रुद्रः
स्त्वदी विशाखीऽष्टमिन्टोऽष्टमिति वादिनं । सुरा-
मांसरुचिं विद्यात् दैत्यग्रहदोतकम् ॥” वा.उ.
उन्मा चि. । दैत्यावेगप्रत्योन्मादरीने । लचवं —
“संश्र्णे दी विजगुरुदेवदीपवका जिह्वाचो विगतमयी
विभागदृष्टिः । सन्नुष्टी भवति नचाज्ञपानज्ञातैः
दृशामा भवति स देवमृत्तुष्टः ॥” भा. ।

दैत्यदेवः । पुं । बायो । छ. ।

दैत्यमेदजः । पुं । भूमिजगुरुगर्वा । मदिपाच-
गुग्गुली । रा.नि.व.१२ । स्त्री । (जा) वृषियाम् ।

दैत्यरक्तकम् । ली । हिट्टुले । र.सा.न. ।

दैत्या । स्त्री । सुरामांस्याम् । रा.नि.व.१२ ।
मये । विका. । यगागीमेदे । वै.निघ. । चण्डौ-
पथी । मे. ।

दैत्येन्द्रः । पुं । गत्यके । भैष. पञ्चामनरसे ।

दैत्येन्द्ररक्तम् । ली । हिट्टुनि । सा.को.
विदोपनीहाररुषे ।

देन्चम् । ली । लीवचिचसायाम् । भा. ।

दैर्घरत्निकाः । वि । मारात्मके । च.चि.६५. ।
दोषं रावामुशभिश्चरे । भा. ।

दैवम् । ली । पूर्वैकतकर्मणि । “दैवं पुरा यन्
कृतमुच्यते तु ।” च.ग.२५. ।

दैवच्छिद्रम् । ली । कर्मच्छिद्रे । वा.उ.१४५. ।

दैवदारु । ली । देवदारुणि । र.सा. ।

देवदोषः । पुं । लोचने । त्रिका ।
देववलप्रवृत्तः । पुं । षाधिदेविक रीतेषु ।
 ये देवदोहादभिगमका अथर्वज्ञता उपसर्गज्ञताः ।
 ऽऽपि शिषा, विद्युद्गमनिज्ञताः पिशाचादिकृताश्च ।
 इ.पू. २४५. ।
देवव्यपाश्रयः । वि । मणि-मन्त्रीपथ-पूजीप-
 धारद्वेषोपधवाचके । च.वि.८५. ।
देवाकारः । पुं । यमं । स्त्री (री) यमुनायाम् ।
देवो । स्त्री । बलिपूजादिरुपे चिकित्साविशेषे ।
 यथा—“मासुरो मासुषो देवी चिकित्सा विविधा
 मता ।” वैद्यकम् ।
देवोदासिः । पुं । दिवोदासापत्ये । श.चि. ।
दोः । पुं । वाहो । रा.नि.प.१८ ।
दोःगिखरम् । पुं । स्तम्भे । रा.नि.प.१८ ।
दोग्धा (गु) । पुं । गोवत्से । शब्दर. ।
दोग्धो । स्त्री । दुग्धवत्याम् गव्याम् । रा. ।
दोण्डिका (खडो) । स्त्री । तरदीलतायाम्,
 कोपातक्याम् । वै.निघ. ।
दोषः । पुं । गोवत्से । (कन्दःशाश्वम्) ।
दोमंडुः । वि । वाहूकुण्डे । शूटयो । त्रिका ।
दोर्दण्डः । पुं । वाही । शूरिप. ।
दोर्मध्यम् । स्त्री । वाहूजगामो । शीटउन्न
 वाहू ; शब्दायंक्रय. ।
दोमूलम् । स्त्री । वाहूमुले । वर्णन । वै. निघ. ।
दोला (लिका) । स्त्री । नीलोद्भवे । वै.निघ. ।
 कोशार्थं काठादिमध्ये छिन्दोनेके । ईदना ।
 तद्वत्तणगुणाः—वातकोपनञम् अतस्येधेवलापि-
 काखिलञ्च । राज्ञ. ।
दोलायन्त्रम् । स्त्री । रसस्त्रेदनाद्यै यन्त्रविशेषे ।
 तद्वत्तणम्—“निवृत्तमोदयं मृतं भर्जं सन्निवृत्तं
 यरे । रसवीटनिदानं काठे हृष्टे बद्धा गुग्गुलुं छि ।
 मशानपुष्पं कुम्भानः स्वावलम्बनसंस्थितम् । अथस्ता
 ज्ज्वालयेदपि तस्यदुग्धमेष छि । दोलायन्त्रमिदं
 प्रोक्तं त्वं दनात्वं तदेव छि ।” भा. । “द्रवद्रव्येण
 भाग्यस्य पुरिताडौदरस्य च । नृत्वे तियेकू ते दग्धे
 द्रव्यं मूत्रेण लम्बयेत् । स्त्रेदयेयान्ना एगतं दोलायन्त्र-
 न्दोदितम् ॥” अति. ।
दोषः (वाः) । पुं । वातपित्तकफरजसनीरुपेषु ।

श.च. । तत्र त एव धातुमलपदवाचाः “तेषु क्रमा-
 दनी दोषाः कफपिचानिलाः स्थिताः ।” रा.नि.
 प.१२ । “मानसः पुनरुद्दिष्टो रजस्य तस्य पथ च ।”
 च.पू. ४५. । तत्रिरुक्तिः—“धातवस्य मलाद्यापि दुष्य-
 न्त्ये भिद्यंतततः । धातपित्तकफा एते तयो दोषा इति
 ख नाः । ते धातवोऽपि विरुद्धिर्गदिता देहधारणात् ।
 मलाश्च ते रसादीनां सखिनीकरणात्मताः ॥”
 भा. । उक्तञ्च यथा—“दोषधातुमलमूलं हि शरी-
 रम्... । तत्र प्रसून्दनीदहनपूरणाविवेकधारण-
 सख्यो वायुः पचथा प्रविभक्तः शरीरं धारयति ।
 सन्धिसंज्ञे पणवे हनरोपस्यपूरणवलयै व्यं ह्यु शोभा
 पचथा प्रविभक्त उदककर्मणागुणसं करोति ।
 रागपक्षीत्रलीशोमेधोपाहावितं पचथा विभक्तम्
 चन्द्रिकर्मणानुसं करोतीति । एषां विधिवत्
 परिद्वेषं कुर्वीत ॥ एषां चये मन्दचित्ता मन्दी-
 पाता रुचतादि देहहानिरायति । तत्र स्वगोनि-
 वदेनद्रव्याख्येव मतोकारः । एषां हृष्टो लक्ष्णारुघ्या-
 दिवं भवति । तेषां यथासं संगोधनं चपयञ्च
 जयादविरुद्धैः क्रियाविशेषैः प्रतिज्ञुर्वीत ।” सु-
 १५५. । गोवत्से । श.र. । [प.सु. ।
दोषकारः । पुं । लक्ष्मणश्च । भान्नात्र शीष्ट ।
दोषज्ञः । पुं । वैद्ये, चिकित्सके । छे.च. । वि ।
 दोषवैचरि ।
दोषत्र(त्रित)यम् । स्त्री । त्रितयवातपित्त-
 कफेषु । रा.नि.प.२२ ।
दोषपाकौ(न्) । पुं । आनातकश्च ।
दोषपाचनः । पुं । कपित्थश्च । प.सु. ।
 वि । दोषपाचके ।
दोषप्रकृतिः । स्त्री । दोषार्थां स्तनागंसंचारे ।
 भा.ज्व.चि. । वातादीनां यथाक्रमं यथाशरदसन्त-
 प्रकोपे तस्यनशरन्कोपे वा । “यद्युक्तुपिती दोषो
 दोषप्रकृतिरुचये ।” वि.र. ।
दोषवलप्रवृत्तः । पुं । रोगविशेषे । ते च ते
 रोगा ये आतदसमुत्पन्ना मित्याहारारभवाद्य ।
 ऽऽपि पुनः शिषा आनाश्रयोः पक्षाग्रयोः ।
 एत एवाध्यात्मिकरोगाः कथ्यन्ते । सु.पू.२४५. ।
दोषलः । वि । दोषयुक्ते ।
दोषसम्बन्धः । पुं । निरुद्धवक्तिमिदं ।
 यथा—“प्रियङ्गु मधुकं सुता वधैव च रसाज्जनम् ।
 सदीरं शक्यते वक्तिः दोषार्थां शयनः परम् ॥” भा.

दोषहरवस्त्रिः । पुं । तन्नामकनिरुद्धवस्त्रो ।
 “शताह्ना मधुकं विलं कौटजं फलमेव च । सक्ता-
 त्तिकाः सगोमूत्रो वनिर्दोषहरः स्मृतः ॥” भा. ।
दोषा । स्त्री । बाह्यै । रा.नि.व.१८ । रा.वै । मे. ।
दोषाकरः । पुं । चन्द्रे ।
दोषा(पोत्)क्षेत्रो । स्त्री । वनवर्धेरिकायाम् ।
 वन वांशुः । रा.नि.व.१० ।
दोषातिलकाः । पुं । दोषे । त्रिका. ।
दोषान्धः । पुं । दृष्टिरोगभेदे । लक्षणं—
 “चक्षुःस्तमसाकन्यक्षगमको क्षाभमागताः । स्थगयन्ति
 दृशं दोषाः दोषान्धः स गदोऽपरः ॥ दिवाकर
 कारस्य धा भेदा दृष्टिपदान्मलाः । विखीनलीना
 यच्छन्ति व्यक्तमतास्त्रि दर्शनम् ॥” अथ रोगिणी
 दिवारूपं पश्यन्ति । वा.उ.१२अ. ।
दोषास्यः । पुं । प्रदीपे । शब्दर. ।
दोषिकाः । पुं । रोगे । श.च. । निघ. ।
दोहः । पुं । दोहने । दीहनपात्रे । दुग्धे । वै.
दोहजम् । स्त्री । दुग्धे । शब्दार्थकल्पतरुः ।
दोहदः (लः) । पुं । गर्भिणीदोहदं । गांध. ।
 छ.च. । गर्भचिह्नं । भरतधृतकोपालरम् ।
दोहदलक्षणम् । स्त्री । गर्भधारणे । गर्भे ।
 षयःसन्धौ । मे. ।
दोहदवती । स्त्री । गर्भवत्यां स्त्रियां । छ.च. ।
दोहनम् । स्त्री । सनाह्वयनिःसारणे । पोत्रा. ।
दोहनो । स्त्री । धातकौहवे । वै.निघ. । दोह-
 नमाह्वे । त्रिका. ।
दोहनः । पुं । वक्त्र-पुष्पहवे । रा. । गर्भस्थ-
 मिलापे । शब्दार्थकल्पतरुः ।
दोहलवती । स्त्री । दोहदवत्यां । शब्दार्थकल्प. ।
दोहलो । स्त्री । अशोकहवे । रा.नि.व.१० ।
दोहापनयः (पयनम्) । पुं, स्त्री । गव्यदुग्धे ।
 त्रिका. । वै.निघ. ।
दोमिषकम् । स्त्री । दुग्धकासूत्रे । विश्वेश्वरम् ।
 वा.उ.३७य. ।
दोमिषिका । स्त्री । कोपातकां । वै.निघ. ।
दोमिषम् । स्त्री । दुग्धेऽतारुपपिचजरोगविशेषे ।
 दुग्धेऽतारु । तन्नाशकतैलं—चन्दनं कुडुमं मांसी
 कर्पूरी वातिपचिका । वाती-कङ्किल-पुमानं

लवङ्गम् फलानि च । अगुश्रीरकामव्यं कुष्ठं
 तगरनालिका । गोरीचना प्रियङ्गुय चोल मदगळं
 नखं । सरलः सप्तपण्यं चाद्या चानलको तथा ।
 काष्ठीरकः पञ्चकश्च एतैस्तलं प्रसाधितम् ॥” गारुड-
 प्रसिद्धम् ।

दोमिषः । पुं । घोटके ।
दोमिषम् । स्त्री । दुर्जलतायाम् । वै.निघ. ।
दोमिषम् । स्त्री । इष्टपण्ये । दूष्कारसे । मे. ।
दोमिषम् । स्त्री । गर्भे । दोहदं । छ.च. ।
दोमिषम् । स्त्री । गर्भवत्याम् नियाम् । सुयु. ।
दोमिषः । पुं । कच्छपे । छ.च. ।
दोमिषुलियः । पुं । शन्यिपर्यन्तुले । शै.रु. ।
 वै.निघ. ।
दोमिषुलियः । पुं । दिवसे । वेदनि. ।
दोमिषुलियः । पुं । दिने । गगने । वि. ।
दोमिषुलियः । पुं । दिवसे । पुं । अश्री. । मे. ।
दोमिषुलियः । पुं । पचके । वै.निघ. ।
दोमिषुलियः । पुं । काके । वै.निघ. ।
दोमिषुलियः । पुं । पचिषि । रा.नि.व.१८ ।
दोमिषुलियः । पुं । सुव्ये । छ. ।
दोमिषुलियः । पुं । कल्पतरौ । वै.निघ. ।
दोमिषुलियः । पुं । चकंहवे । अम. । र.सा.
 सं. विद्याधररसे । सारितताम् । भा.न.१भ.ज्व.वि. ।
 चिपरभैरवरसे । “द्युमणिरक्तकमाद्रं कर्महिं तम् ॥”
दोमिषुलियः । स्त्री । वले । मे. ।
दोमिषुलियः । स्त्री । कापहंके । त्रिका. ।
दोमिषुलियः । स्त्री । स्तम्भे । रा. ।
दोमिषुलियः । पुं । रौद्रे । ष. ।
दोमिषुलियः । स्त्री । दर्शने । छ. च. । पुं ।
 प्रदोषे । उ. ।
दोमिषुलियः । पुं । पचिषि । श.च. ।
दोमिषुलियः । स्त्री । आकाशे । अ. ।
दोमिषुलियः । स्त्री । वीजे । उषा. ।
द्रव्यम् । स्त्री, पुं । दृढहयमाने । (इति कालिङ्ग-
 गानम्) । “सुद्रमीरटक्यापि द्रव्यः स निगद्यते ।
 शाखी ह्यै द्रव्यः ।” (इति मागधसानम् ।
 प.प्र.१ख. । वीचके । श.सा. ।

द्र(द्रा)स[स्र]म् । क्ली । तरलदधनि ।
वशापहे । श्व. । च.टी.भ. ।

द्रवः । पुं । तक्ल । रा.नि.व.१५ । तरले ।
पाठना । गुणाः—कृदकरः व्यापकश्च, शकः ।
विपरीतगुणः । भा. । रसि । विश्व. । क्ली । जली ।
सि.शो.उन्मा.वि.महापैशाचघृते ।

द्रवजः । पुं । शर्करायाम् । गुडं । रा.नि.व.१४ ।

द्रवत्पत्रो । क्ली । शिमडीभं च । रा.नि.व.४ ।

द्रव(व)दास् । क्ली । पिचली । व्य. । लाषायाम् ।

द्रवद्रव्यम् । क्ली । तरलदधे ।

द्रवन्तिजा (न्तो) । क्ली । (Anthericum
tuberosum) सनागख्यातद्रव्येषु । शूशान्नी
मठा, वृद्धिउष्णानि, गुषाकाणी । सं भौपना ।
कं बहिर्हर्दे तं एतुक्चंविचेट्टु । गुषाः—मधुरा
श्रीता । रसवन्धकरो ज्वर कृमि-शूलघ्नी च । रा.नि.
व.५ । कृण्णदन्तोचुपे । र.मा. । ब्रह्मद्वयान् ।
शीरितपवदन्तोसेदे । च.सू.१५ । सु.सू.३८५ ।
शुतत्रणौनाममहाचुपे । देन्दुद्रमात्री । रा.नि.व.४ ।
द्रव्यासुकर्णौलतायाम् । रा.नि.व.३ । वा.सू.हेमा.
टी. १५५. श्यामादिः । “श्यामा दन्तो द्रवन्ती ।”
द्रवद्वयान् । च.सू.२३५ ।

द्रवरसा । क्ली । लाषायाम् । रा.नि.व.६ ।

द्रवशूनाः । पुं । अन्नद्रवशूने ।

द्रवस्नेदः । पुं । वातहरस्नेदविशेषे । स च
द्रव्यक्ताधूपं कटाहे, पङ्क्तिशूलकुलायाम्बोच्छायगुक्ते
चतुःकोणे सौवर्णादिस्नेदकोष्ठके वा श्रवणाद्यौषधिष्व
च गृह्यते । “द्रवस्नेदस्तु वातघ्नी द्रव्यक्ताधेन
पूरिते । कटाहे कोष्ठके वापि सुवर्णितेऽवगाहयेत् ।
सौवर्णे राजतं वापि तावत् कोष्ठेषु दारुणम् ।
कोष्ठकं तत्र कुर्वीतीच्छाये पङ्क्तिशूलम् ।
‘श्रायामे वा तदेष स्याच्चतुर्कोणानु चिक्रपम् ॥’ भा. ।

द्रवा । स्त्री । नेदायाम् । रा.नि.व.५ ।

द्रविडो । क्ली । एलायाम् । वं.निघ. २३. वा.
व्या.वि.गतावरीतेषु । [सि. ।

द्रविणम् । क्ली । सुवर्णं । रत्नं । यक्षि । अन्न. ।

द्रविणनाशनः । पुं । शिशुहृदये । गङ्गिना
गोष्ठं । श.र. ।

द्रविणोदाः (सु) । पुं । धर्मो ।

द्रवोकरणम् । क्ली । तरलतापादने ।

द्रव्यम् । क्ली । वस्तुनि । पिचली । मर्षे । जली ।
विपेने । जतुके । वा । सि. । शौषधीपकरणे ।
शौषधे । विना. । तत्र द्रव्यमातं प्रथिव्यादिभूत-
समुदायादुच्यते । तदुत्कर्षस्याभिव्यञ्जकत्वात्,
तत्पचविधं पार्थिवम् आद्यं तैजसं वायव्यमाकाशी-
यञ्च । तत्र “व्यूलसारसान्द्रसंखरगुरुकाठिनगन्ध-
बहुलनीपकपायस्रायशी मधुरस्पर्धाधिवम्, तत्र
स्त्रीश्वलादिकरं विक्षेपतथाधोगतिस्त्रभावम् । यत्र
द्रव्यं शीतद्विगन्धगुरुसरसान्द्रं पिच्छिलेपकपा-
याक्षलवर्णं मधुररसप्रायं तदाप्यम्, तत्र श्रीरुमाहा-
दनादिकरम् । यद्गुणगुणबहुलम् ईषद्वल्लवणं
कटुरसप्रायं विक्षेपतवीडुंगतिस्त्रभावं तस्मैजसं, तत्र
दहनपचनदारणादिकरम् । सूक्ष्मरुखरविशदं
स्पर्शबहुलमोपतिक्तं विक्षेपतथ कपायं वायव्यम्,
तत्र पयलाघवादिकरम् । श्लेष्मसूक्ष्मदुष्यवायि-
विक्रमव्यञ्जरसं शब्दबहुलमाकाशीयम्, तत्र माहृ-
वलाघवादिकरम् । अनेन निदर्शनेन शानौषधी-
भूतं जगति किञ्चिद्रव्यमस्ति कला तं तं युक्ति-
विक्षेपमयं वाभिसमौत्स्य स्ववीर्यगुणानि द्रव्याणि
कर्मकाराणि भवन्ति । तानि यदा कुञ्चन्ति
स काणः, यत्कुञ्चन्ति तालकर्म, येन कुञ्चन्ति तदीयै,
यत्र कुञ्चन्ति तदधिकरणं, यथा कुञ्चन्ति स लपायः,
यन्निपादयति तत्फलमिति । तत्र विरेचनद्रव्याणि
प्रथिव्यान्तु गुणभूयिष्ठानि प्रथिव्यापो गुर्व्यं गुरु-
त्वात्तद्योगच्छन्ति तस्माद्विरेचनमधोगुणभूयिष्ठमनु-
मानात् । वमनद्रव्याण्यग्निमधुगुणभूयिष्ठान्यग्निवायु
दि लघु लघुत्वाच्च तान्युद्गुणितानि तस्माद्-
मनमप्युद्गुणभूयिष्ठसुक्तम् । उभयगुणभूयिष्ठसुभय-
तोभाग । आकाशगुणभूयिष्ठं संश्रमनं । संचाह-
मनिलगुणभूयिष्ठमनिलस्य शोषणामकत्वात् । दोष-
नमग्निगुणभूयिष्ठं । लेखननितानलगुणभूयिष्ठं ।
हृदयं प्रथिव्यान्तु गुणभूयिष्ठं । एतसौषधकर्मोप्यनु-
मानासाधयेत् । भवन्ति चात—सूतेकोवारिकैर्द्रव्यैः
लिप्रमाज्ञोति निर्भतिं ॥ खतेनोऽनिलजैः स्त्रोपा
श्रममेति शरीरिणः ॥ वियलवनजाताभ्यां हृदिसा-
प्रोति नास्ततः ॥ आग्नेयमेव यद्रव्यं तेन पिचसुदी-
र्यते । वसुधाधलजाताभ्यां कलासः परिचदेते ॥
एवमेतद्गुणाधिरा द्रव्यं द्रव्यं विनिश्चितं । द्विशो
वा बहुशी वापि ज्ञात्वा दोषेऽवचारयेत् ॥” सु.प.
४१५. । दोषमनमधातुद्रव्यस्यस्वस्वचित्वात् द्रव्यं
निविधनाह चरकः ॥ तत्र पुनस्त्रिविधं जाडशौ-

द्विद्विधैवमेदात् । तत्र जाङ्गमसूनविंशतिः, भीमं विंशतिः, उद्भिदस्त्रह । तत्र चतुर्विधं वनस्पति-वीरुहानस्पत्यौपधयः । इति । च.ग.१५. । द्रव्यं पुनः द्विविधं भुक्तमाद्रं चेति । तयोः शुष्कद्रव्यापेय-चाद्रं स्य द्विगुणा माता याद्या । “शुष्कद्रव्यं तु या माता आद्रं स्य द्विगुणा हि सा ।” तदपवादभाह — “वासानिन्वपटोलसंतिक्विलाकुपाण्डु कौन्दीवरी-वर्षामृकुटजाशुगन्धसफिताः ताः पूतिगन्धान्मृताः । मांसीनागवलाकुचयत्कसुरोद्भिद्राद्रं क चैलवं याह्या-स्तत्तृणमेव न द्विगुणिता ये चैचुजाता गणाः ।” इन्दीवरी शतावरी । पूतिगन्धा प्रसारणी । कुचयत्कः पीतमिण्टी । इक्षुमाता गुडययः । गणाः दशमूलादयः । “वासान्कुटजकुपाण्डुशतपुपासहा-चताः । प्रसारणशुगन्धा च नागाध्यातिविलावलाः । मिलमाद्राः प्रवीकन्ध्याः न तासां द्विगुणो भवेत् ।” शाङ्गः । “शुष्कं नवीनं द्रव्यं च योज्यं सकलकर्मासु । आद्रं च द्विगुणं विद्यादिय सत्त्वं निययः । द्रव्या-ख्यमिन्वान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ । चते ह्य-गुडचीद्रधान्यह्याविडङ्गतः ॥” प.म.१ख. ।

द्रव्यकण्ठः । पुं । हृपदि पेषितद्रव्यं ।

द्रव्यगुणाकारः } पुं, स्त्री । द्रव्यगुणसंयहविशेषे ।
द्रव्यरत्नवाली }

द्रव्यसंग्रहः । पुं । करचरणहरीतकादिद्रव्य-सङ्घेपे । च.स.१५. । [संग्रहं]

द्रव्याभिधानम् । स्त्री । चौषधादीनां नाम-द्राघिष्ठम् । स्त्री । दीर्घरोहिण्यपे । वङ्ग-शकृणं । रा.नि.च.८. ।

द्राघिष्ठास्यः । पुं । भल्लुके । रा.नि.व.१२. ।
द्राणः । ति । सुतं ।

द्रापः । पुं । पङ्के । शब्दार्थकल्पः ।
द्रापसूम् । स्त्री । द्रप्ये । अ.टी. । वज्रादरे ।

द्रावः । पुं । उष्णतायाम् । वै.निघ. ।
द्रावकम् । स्त्री । विबुधके । रा.नि.व.१३. ।
लौहबुधके । वै.निघ. । प्रोहीषधविशेषे । महा-द्रावकादौ । पुं । प्रसारविशेषे । उल्लकांठमणि ।
ने. । रसविशेषे । श.र. ।

द्रावककन्दः । पुं । तैलकन्दे । रा.नि.व.७. ।
द्रावकरम् । स्त्री । श्वेतद्रव्ये । मोहांशां ।
रा.नि.व.६. ।

द्रावकावर्गः । पुं । द्रवकरद्रव्यपचके । यथा—
“गुल्फाटङ्गमध्याव्यगुड्या द्रावकपचकाः ।” र.
सा.सं. । [र.मा. ।

द्रावण(फल)म् । स्त्री । कतकफले । निर्गोना ।
द्रावणकः । पुं । टङ्गणचारि । वै.निघ. ।

द्राविका । स्त्री । लालायाम् । बाल, शू. ।
श.र. ।

द्राविडः (कः) । पुं । वेधसुखे । विग्रह्येष्टि ।
अम. । मे. । गन्धशट्याम् । पसु. । आनहरिद्रा-
याम् । कौंठां इक्षुं । श.र. । स्त्री । विडुलवणे ।
रा.नि.व.६. ।

द्राविडभूतिकः (सिजः) । पुं । चामहर्-
द्रायाम् । कौंठां इक्षुं । श.र. ।

द्राविडो । स्त्री । खैलायाम् । प.सु. । भान.
४भ.सौभाग्यगुटीसौदके । “द्राविडोनां पलम् ।”
स.सु.२८५. ।

द्राविडोद्भवः । पुं । सुगन्धये । सुगन्धप्रियङ्गो ।
(वा) स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

द्राविणः । पुं । टङ्गणे । मोहांशां । रा.सा.सं. ।
द्राविणो । स्त्री । काकलदायां, काकमाथां ।
वै.निघ. ।

द्रावो (द्रु) । पुं । टङ्गणचारि । र.सा.सं.
टङ्गणशोधने । अन्धवेतसि । वै.निघ. ।

द्राक्षम् । स्त्री । द्राक्षाभवमयो । ज. ।
द्राक्षा । स्त्री । (Vitis vinifera.) Dried
fruits called Kismis. स्वनामत्वात्तत्ता-
याम् । किम्बिभ, मनेका । हिं दाख, भाङ्गुर ।
स द्राक्षा । तं द्राचपीण्डु, द्राचवेदं, ता, कीङ्गिम
ण्डिरिपभाम् । तत्पथ्यायः,—कृष्णा, चादफला
(ज), रसा (शब्द.र.), स्वहीका, गीसनी, ज्वावी,
मधुरसा (अ.), यक्ष्मिणी (शब्द.मा.), प्रियाला, तापस-
प्रिया, गुच्छफला, रसाला, अश्वतफला, स्वादु-
फला, हारहरा । गुणाः—पका सा सरा शता
चक्षुष्या हृदणी । अपका स्वल्पगुणा गुर्वी च ।
अन्ना सा रक्तपित्तज्ञात् । “द्राक्षा पका रसा श्रौता
चक्षुष्या हृदणी गुरुः । स्वादुयाकरसा स्वर्था तुवरा
सृष्टमूलधिदं । कीडमाश्वतङ्गस्य कफपुष्टिस्वि-
प्रदा । हन्ति लघ्नाञ्जरासवातवातास्रकामलाः ।
कृष्णासपित्त-सन्धी-दाहशोषमदालयान् । वृष्या

ग्राहोत्तमो द्राघा गुर्वी च कफपित्तनुत् । अग्रीजा-
न्या स्वल्पतरा गीसनीगुटशी गुणेः । द्राचा पक्व-
तजा मधुो सान्ना द्वेपासाविधकृत् । द्राचा पक्व-
तजा वाट्टाट्टशी करसर्दि का ॥ भा. द्राचाय. ।
“द्राचाफलं सधरममृकपायगुणं” शरिष पित्तगरतां
कफहारि शौद्रम् । चैठ' निरुन्ति खधिरानयदाह-
शीपमूत्रं श्वरयसनकामविनाशकारि । कयाथास्त्रा
विपाके च द्राचा चैव कफे हिता ॥” अति.
१७५. । एतदभावे नाभ्रासोफलं शाल्यम् । सि.यो.
ज्व.चि.विषय्यादी । वा.घ.२.५.प.प.कादिः ।
‘प.प.कं वरा द्राचा’ । च.द.वा.ज्व.चि. विष-
य्यादिः । वा.ज्व.चि. द्राचादिः । रसावायान् ।
रा.नि.व.२३ ।

द्राचादिः । पुं । वातज्वरे कपायः । “द्राचा-
गुडुचीकाम्नाथेवाथनाथाः सशारिवाः । मिथ्याथ
सगुडुं कायम्... ।” च.द.वा.ज्व.चि. । अथः—
द्राचाभयापट्टकादिति भागतः कपायः वैजिकज्वरे
प्रलापमूच्छांशमन्नः । च.द.पि.ज्व.चि. ।

द्राचाफलः । पुं । पिथालहचे । वै.निघ. ।

द्राचायणो । स्त्री । दन्तीहचे । प.सु. ।

द्राचारसम् । स्त्री । द्राचाभवन्चे ।

द्राचारिष्टः । पुं । यच्चाधि तारे अरिष्टविश्रिदे ।
पाठः—“द्राचातुलाद् द्विद्वीगे जलान्य विपचेत्
सुधीः । पादशेषे कपाये च पूते शीते विगिचयेत्
गुडस्य हितुलां तत्र त्वरीलापन्नदेसरं । शिवहु-
नरिचङ्गणा विडुचेति विचूर्णयेत् । पृथक्
पनीकित्तमिर्गुं तमारुते निधापयेत् । समन्ततो
घट्टयित्वा पिबेज्जातरसं ततः ॥” मेप. ।

द्राचासभूतः । पुं । द्राचासुदे । वै.निघ. ।

द्राचासवः । पुं । द्राचाहतासवे । गुणाः—
रोचनी दोपनी हृद्यः बल्यः पिताहिराधी विषम्यन्नः
कफघ्नः खनः स्वल्पमारुतय । च.घ.२.७५. ।

द्राचासुरा । स्त्री । द्राचाहतासवे । च.घ.२.७५. ।

द्राचोत्थः । पुं । द्राचासवे । वै.निघ. ।

दुः । पुं । हचे । ख. ।

दुक्किलिसम् । स्त्री । देवदारुणि । प.सु. ।

दु(द्रु)घनः । पुं । भूमिचम्पकहचे । द्रुं हे
जापो । अ.च. । रुद्धे ।

दु(द्रु)णः । पुं । अनरे । हन्तिके । धूम्राटपचिणि ।
फिटले । ह.च. । सधुनचिकुवायां । वै.निघ. ।

दुष्णहः । पुं । खड्गपिधाने । हा. । तत्रश्लोत्र
धात्रे । स्त्री । धनुषि ।

दुष्णो । स्त्री । कर्पजलायुकायान् । कर्प-
कोटोत्रि । कच्छपिकायान् । अम.भ. ।

दुतः । पुं । हरिणे । प्रयत्ने । हचे । धरणि. ।

दुतमांसम् । स्त्री । शमादिहरिणादयः स्वयं
दुतगमनात् दुतसंज्ञकाः पाताः, तेषां सति ।
गुणाः—पथ्यं बल्यं लघु वीर्यकारि च । रा.नि.
५.१७ ।

दुत्स्रः । पुं । कण्टके । कौठे । त्रिका. ।

दुत्पदी । स्त्री । दन्दाके । मानुङ्गा । वै.निघ. ।

दुमः । पुं । हचे । त्रिका. । कुटजहचे । आरन्वध
हचे । च.द. कुट-चि. गळीरायतैले । पारिजात-
हचे । मे. ।

दुमवाचटका । स्त्री । शान्दलीहचे ।

दुमकिलः । पुं । देवदारुहचे । वै.निघ. ।

दुमगः । पुं । सन्जलदेगे । वै.निघ. ।

दुमत्वक् । स्त्री । कुटजवक्ष्मि । च.द.कुट-चि. ।

दुमध्वजः । पुं । तालहचे । वै.निघ. । [मे. ।

दुमनखः । पुं । कण्टके । हारा. । पारिजातहचे ।

दुमनिर्यासः । पुं । तरुमिर्गुं हे । गांछेन्न
आठे । वै.निघ. ।

दुमरः । पुं । कण्टके । हारा. ।

दुमव्याधिः । पुं । लाघायान् । रा.नि.घ.६ ।

दुमशयः । पुं । वानरे । वै.निघ. ।

दुमशोषः । पुं । दाहिनं ।

दुमश्रेष्ठः । पुं । तालहचे । वै.निघ. ।

दुमाङ्गः । पुं । हचमाङ्गायान् ।

दुमास्यः । पुं । लाघायान् । प.सु. ।

दुमारिः । पुं । हन्तिके । वै.निघ. ।

दुमारुहा । स्त्री । योवर्तुत्तुवायां । रा.नि.घ.३ ।

दुमाश्रयः । पुं । सरटे । शिन्नगिष्टे । रा. नि.
५. १८ ।

दुमेश्वरः । पुं । तालहचे । रा.नि.घ.२३ ।

दुमोत्वजः । पुं । (Abroma augusta.)
कार्पिकारहचे । ७७९ दपल । अम. । अतुयत्वे
हितः ।

द्वयवम् । स्त्री । परिभाषे । वै.निघ. ।
 द्वुसस्तकः । पुं । विद्यालक्षणे । पेश्यांशान् ।
 ग. र. ।
 द्वुः । स्त्री । लघुं । वै.निघ. ।
 द्वेकः (का) । पुं, स्त्री । निम्बत्रिजिमे । षोडशं
 निम् । हिं वकाणनिम्ब । भा.स.४भ.महाभद्रावके ।
 चोक्तं इति ख्याते तुरे । चन्द्रदावार्द्धिकपाये ।
 "सरलाद्रेकास्तथासकैः ।"
 द्वोणः । पुं । ४०० घतुःपरिमितजलाशये । काक-
 विशे । दौण्ड काक, डोम काक । मे. ।
 द्वोणपुण्ड्रके । घनपत्रे । अधिके । रा.नि.व.१६ ।
 पुं, स्त्री । चाटुकमाने । ४ श्रेत्र । खारीषोडशशि ।
 नीलावन्यां । चाटुकघतुष्टये (३२ ग.) । "चतुर्भि-
 राटुकैर्द्रोणः ।" तत्पुण्यायः, —उन्मानः, गन्धनः,
 चर्मणः, घटः, कलमः । प.प्र.१ख. । स्त्री । ररि-
 चन्दने । द्वोणोलवणे । वै.निघ. ।
 द्वोणकाकः । पुं । तत्रासककाके । डोम
 काक । घन. । तत्पुण्यायः, —काकीलः (घ.),
 शोणः, चरखवायसः, वनवासी, मद्राशणः,
 मूररात्री, पलमियः (रा.), काकालः, काकलः
 (शन्दर.) ।
 द्वोणकुतुम्बका । स्त्री । देवकुम्भायाम् । देव-
 द्रोण्या । वड घनपत्रावित्थर । वै.निघ. ।
 द्वोणगान्धका । स्त्री । राक्षायाम् । जटा ।
 द्वोणपर्णी । स्त्री । द्वोणपुण्याम् ।
 द्वोणपुष्पिका । स्त्री । द्वोणपुण्याम् । घन-
 घना । वै.निघ. ।
 द्वोणपुष्पो । स्त्री । घलघसा हलकपा दल
 कालम् इति ख्याते चेतजद्रससुप्ते । द्वोणपुष्पोति
 भाषा । र.सा. । सं कुंदा । कं तुवे । हिं गुणा,
 गुमा । तं एतुगुम्भि । तत्पुण्यायः, —चवपवी,
 कुम्भयोनीः, कुम्भिका, चित्रासुपः, कुम्भिका,
 सुपुष्पो, चित्रपत्रिका । गुणाः—कटूश्चा द्रव्या वात
 कफघ्नी श्रिमिमात्यकरी पथा च । रा.नि.व.२ ।
 च. द. सि. यी. काम. चि. अन्नने । "अन्नम कान-
 लात्तानां द्वोणपुष्पोरसः शुभः । द्वोणपुष्पोरशीऽप्येव
 निहन्ति पियमञ्जरान् ।" शाङ्ग. म. ख. १ च. ।
 कफाग्निः कामलाकृमिशोधनी । राज. । द्वोणपुष्पो
 गुहः खाटुपाका कट्टो भेदनो कृष्णकामवाशोध-
 तमकञ्चाचकृमिघ्नी च । सा. ।

द्वोणपुष्पोदलम् । स्त्री । द्वोणपुष्पोपले ।
 घनघनमेतन्न पीता । गुणाः—खाटु रक्तं गुरु पिप-
 करं भेदनं कामलाशोधनीहृत्वरुचरं कटु च । सा.
 प.१भ.शा.व. ।
 द्वोण्या । स्त्री । द्वोणपुण्याम् । घनघना ।
 भा.वा.उ३६च. । इन्दीवराक्षतायाम् । वै.निघ. ।
 द्वोण्णः । स्त्री । सूर्पहयमाने । १२८ग. । प.प्र.
 १ख. ।
 द्वोणिका । स्त्री । नील्याम् । ग.र. । [व.६ ।
 द्वोणि(णो)जम् । स्त्री । द्वोणिलवणे । रा.नि.
 द्वोण्णनी । स्त्री । चपरिण्याम् । वै.निघ.२भ.
 मन्निष्ठावष्टने ।
 द्वोणी । स्त्री । इन्द्रचिर्मटां, इन्दीवरायाम् ।
 रा.नि.व.३ । द्वोणिलवणे । ग.र. । नील्याम् ।
 सूर्पहयमाने । १२८ग. । "सूर्पाभ्याश्च भवेद्वोणी ।"
 प.प्र.१ख. । काठाम्बुवाहिन्याम् । नी. ।
 द्वोणोजम् । स्त्री । द्वोणिलवणे । रा. ।
 द्वोणोदलः । पुं । केतकौपुष्पवले । के.शं
 गीह । हारा. ।
 द्वोणोलः । पुं । केतकवले । वै.निघ. ।
 द्वोणोलवणम् । स्त्री । वारिजलवणे । सं
 दीणोचेभोट । कं दीणोय'उप । गुणाः—भेदनं किम्बं
 गुलमं नातिपित्तलं पाके मालुञ्जक । रा.नि.व.६ ।
 द्वोणियम् } स्त्री । वारिजलवणे । रा.नि.व.६ ।
 द्वोणम् }
 द्वन्द(न्द्)म् । स्त्री । मिथुने । युगले । सुम्भ-
 दुःखादौ । प्र । रोगभेदे । ग.र. ।
 द्वन्दगः । पुं । चक्रवाके । वै.निघ. ।
 द्वन्दगदः । पुं । इन्द्रजतीने ।
 द्वन्दचरः (चारौ) । पुं । चक्रवाकपक्षिणि ।
 छ.च. । विका. ।
 द्वन्दचरौसहायः । पुं । चक्रवाकपक्षिणि ।
 द्वन्दजः (द्रोपोत्यः) । पुं । विपमञ्चरे । रा.
 नि.व.२० । द्विदोपरीने । वि । द्विदोपोत्ये । सा.
 ज्व.नि. ।
 द्वयग्निः । पुं । चित्रकवले । छिटा । ग.च. ।
 द्वादशपत्रिका । स्त्री । प्रताप्ता ख्युपे ।
 उन्कां गीह, मउत्रि ।

द्वादशाङ्गवायः । पुं । सत्रिपातञ्जरे कषायः ।
दशमूनीरूपायन्तु पित्तलीवीकरान्वितः । सत्रिपात-
ञ्जरे देयः शासकासप्तमन्विते ॥ भा.म.१भ. ।
द्वादशाङ्गलः । पुं । वितकी । विगुं२ । अम. ।
द्वादशात्मा । पुं । सूयं । अकंठवे । अम. ।
द्वादशायसकाः । पुं । ऊरुक्तभाधिकारे रसः ।
विनेत्राध्यन्त एव । रस-र. । See विनेचरसः
वावरक्तं ।
द्वादशायुः । पुं । ऊरुरे । अ-मा. ।
द्वारम् । स्त्री । उपाये । निगमे । त्रिका. ।
द्वारकाण्डकः । पुं । कवाटे ।
द्वारका । स्त्री । कार्पाश्याम् । वै.निघ. ।
दारदारः (तु) । पुं । शाकहवे । वै.निघ. ।
भूमौचष्टहचे । भा. ।
द्वारवल्लिभुक् । पुं । काकविशेषे । त्रिका. ।
द्विकः । पुं । काके । त्रिका. । चक्रवाकि । मे. ।
स्त्री । अगुरुकाष्ठे । चक्र. ।
द्विककारः । पुं । काके । अ-र. ।
द्विककुत्, द्विकाष्टः । पुं । चष्टे । छे.च. ।
द्विकटुकाम् । स्त्री । पिपलीमरिचरूपे कटूषये ।
चक्र. ।
द्विकाकोली । स्त्री । काकीलीचोरकाकोली. ।
वा.उ.२५. ।
द्विखुरो (इन्) । पुं । गोखुरवत् द्विधाविभक्त-
सुरायभाषे. । "द्विखुरं गोखुराकारङ्गुरेद्विधाद्विच-
क्षणः । अथवा सोवनोयुक्तैर्मिश्रसथ्यं सु निर्दिशेत् ॥"
ज.द.२५. ।
द्विष्टधनखौ । स्त्री । मिलित-कुलिक-
कोलिहव । कुण्डलोष्ठीं ० कुण्डलाष्ट ।
द्विचिचकाम् । स्त्री । अंतरक्तचिचकधीः । चि-
वी अयिमा.चि. ।
द्विजः । पुं । दन्ते । रा.नि.व.१.२२ । तुम्बु स-
हचे । रा.नि.व.११ । ब्राह्मणे । चक्षिषे । वैश्वे ।
मे. । सपें. अष्टजे । अम. ।
द्विजकुलिनः । पुं । वडुनारहचे । ठानिता
-गाष्ट । रा.नि.व.११ ।
द्विजकेतुः । पुं । जम्बोरविशेषे । वै.निघ. ।

द्विजव्या (सन्) । पुं । पक्षिणि । दन्ते । अ-
र. । भारद्वाज्ये । नौक्तिके । अष्टजे । वै.निघ. ।
द्विजप्रिया । स्त्री । सोमलतायां । रा.नि.व.२ ।
द्विजभक्तः । त्रि । वैद्ये भक्तिमति (रीगिणि) ।
वै.निघ. ।
द्विजयष्टिः (ष्टिका) । स्त्री । भार्याम् ।
वांगू शणै । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. ।
द्विजराजः । पुं । चन्द्रे । कर्पूरे । अ. । गवज-
पक्षिणि । मे. ।
द्विजव्रणः । पुं । दन्तमूलचने । रा. ।
द्विजशमः । पुं । राजमावे । वदणै । अ-च. ।
द्विजस्नेहः । पुं । पलाशहचे । वै.निघ. ।
द्विजा । स्त्री । रेणुकायां । रेणुकर । रा.नि.व-
६ । भार्याम् । मे. । लोवान् इति प्ल्याते गन्धद्रव्ये ।
वै.निघ. । पालक्यशाकौ । अ-च. ।
द्विजाङ्गिका (ङ्गौ) । स्त्री । कटुक्याम् ।
रुष्टेकी । रा.नि.व.६. ।
द्विजातिः । पुं । दन्ते । अष्टजे । पक्षिणि ।
द्विजायनौ । स्त्री । यज्ञोपवीते । त्रिका. ।
द्विजालयः । पुं । तरुकोटरे । अ-च. ।
द्विजिह्वः । पुं । सपें. अम. । अधिजिह्वनामक-
कण्ठरोगे । आण्ड्रिदेवैर ग्रेणै । सु.नि.१६५. ।
द्विजेन्द्रकः । पुं । निम्बूहवे । गेवुन गाँष्ट ।
वै.निघ. ।
द्विड़ा । स्त्री । स्त्री-गवि । गींठी । के. ।
द्वितिक्ता । स्त्री । कटुक्यां, करञ्जिकायाच । वा.
टी.इमा. सुक्तकादि. ।
द्वितोयः । पुं । पुर्वे । अश्वर. । स्त्री(या) ।
भार्यायाम् ।
द्वितीयनिफला । स्त्री । द्राक्षाखञ्जूर-
गाभारीफलपु । किम्बिमि, थेंडू, गींनार-
फल । वै.निघ. ।
द्वितीयाभा । स्त्री । Curcuma zantho-
orrhiza.) हृद्यविशेषे । दारुहरिद्रायाम् । अ-च. ।
द्विदलः । पुं । अम्लनकाहवे । पापटा इति
प्ल्याते । आंष्टे । वै.निघ. । स्त्री । द्विदलमाचे ।
तयूपगुणाः—“यूपः लतो द्विदलानामटादशगुणे-
ऽभासि । स एव सदिक्कटुकः सपें.सैन्धवसंयुतः ।

मद्रेद्रुत्तररश्चैव कृतमित्येव तं विदुः । चित्तैर्द्रव्यै-
र्हिनासिद्धमकृतम् । अर्जुं बद्धम् । फलास्रधान्यतश्चैत्र
कृता मरुतरा नताः । वातशा रुचिदाः प्रो'गः
पूर्वपाकविद्यारद्वै. ॥" द्रव्यगणः ।

द्विधागतिः । पुं । शिशुमारि । उडुव ।
वे. निघ. । कुशोरि । कुमोठ । हं.च. ।

द्विधातुः । वि । विप्रकृतिवे ।

द्विधात्मकम् । लो । जालीफल । वै.निघ. ।

द्विधालेख्यः । पुं । द्विकालवे । शै'डो'न
शास्त्र । रा.नि.व.२ ।

द्विनिशा । स्त्री । हरिद्रा-दासहरिद्रा-रुचि
हरिद्रा-रुचि । भे. ।

द्विपः । पुं । हस्तिनि । प.सु. । नागकेसरह्वे ।

द्विपञ्चमूलम् । दगमूले । चक्र. ।

द्विपत्रकः । पुं । चण्डालकन्दे । रा.नि.व.० ।

द्विपदः । पुं । ननुखे । पचिपि । प्रयसारः ।

द्विपवन्ता । स्त्री । नागवन्तायां । वै.निघ वा.
व्या.वि. ज्ञानवराहह्वे ।

द्विपमटः । पुं । करिमटजनि ।

द्विपर्णी । स्त्री । शानपर्णी पृथ्विपर्णी चेति
ह्वे । शानपाणि, ठाकूनिशा । च.द.य.६.वि ।

द्विपसर्पः । पुं । नागकेसरि ।

द्विपक्षः । पुं । पक्षसहचि । दौ'डो'नशास्त्र ।

द्विपाख्यः । पुं । नागकेसरह्वे । प.सु. ।

द्विपाठा । स्त्री । चन्द्रठाह्वे । चरा. ।

द्विपाटिका । पुं । नागकेसरह्वे । प.सु. ।

द्विपाथी (रु) । पुं । करिपि । छा.ग. ।

द्विपाथ्वः । पुं । हस्तिनि । द्विकर्षमाने ।
४ छात्रि त्रैणां । चक्र. ।

द्विपिनखः । पुं । व्याघ्रमखे । नथीविशेष ।
रा.नि.व.१२ ।

द्विपी (रु) । पुं । शिवकमेदि । च.वि.८.च. ।

द्विपुटः । पुं । (Impotiens Balsamina)
पुष्पपुष्पविन्दे । दौ'डो'न । श.चि. ।

द्विपुटो । स्त्री । नलिदायाम् । वे. ।

द्विपुनर्नवम् । स्त्री । मरुलीहितलतामेदिन

पुनर्नवाह्वे । श्वे'उ'श्रुतां, शानांश्रुतां । सि
काम,चि.श्रीपाथह्वे । 'निफला द्विपुनर्नव
द्वित्राह्वो । स्त्री । द्रव्यदोषद्राह्वे । ८
७ रुद्र श्रुती । सु.ग्रा.१०.च. ।

द्विमधुकः । पुं । स्वयज-जलशरीरादृ र्वा
ह्वे । चर. ।

द्विमापम् । स्त्री । सुहृत्पर्णीनामपायर्णीः । दृ
७ मादाके । च.द.उन्द्रा.च.महाकल्याणह्वे

द्विमुखः (खाहिः) । पुं । द्विपसर्पणी
राजसर्पे । द्राक्षनाथ, कुम्भेश नाथ, श्री
नाथ । वन् दृदुल । ह्वे । रज.र.विप
ति । सुखदयमुक्ते ।

द्विमुखा । स्त्री । न्नारिकायां । शी'डू ।
कायान् । खौ'द । ह्वे ।

द्विमुखाहिः । पुं । राजसर्पे । शैथिनी
तनपर्थायः, -थडीवदिः, राजहिः, रा
हि'स्व', सपमुक् । च. ।

द्विमुखोरगः । पुं । द्विमुखसर्पे । वटा. ।

द्विरजनी । स्त्री । हरिद्रायां दासहरि-
रुचि, दासहरिद्रि । सि.यो.काम.चि.
ह्वे ।

द्विरटः । पुं । हस्तिनि । प.सु. ।

द्विरदपिप्लौ । स्त्री । गजपिप्लौ
निघ.२.भ.दा.व्या.चि.दासि'गजगुग्गुली ।

द्विरदान्तः (काः) । पुं । सिंहे ।
१८ ।

द्विरदारान्तिः । पुं । शरसे । मिश्र.
वै.निघ. ।

द्विरदाशनः । पुं । श्वदलह्वे । वै.नि
द्विरद्वुदम् । लो । श्वदमेदि । त

—“श्वद्वज्जातं दुग्गपन् क्रमादा दि-
मवेदनाध्यम् ।” सु.नि.११.च. ।

द्विरगनम् । स्त्री । वारह्वयमीजने । वि

द्विरसनः । पुं । सर्पे । विद्या. ।

द्विरा । स्त्री । इयियाम् । श्वद्वर. ।

द्विरापः । पुं । हस्तिनि । श.मा. ।

द्विरि । पुं । गह्वे । वै.निघ. ।

नपुंसके । "बीजासमाश्रुतपतमवीजान् स्त्रीपुंसविह्नी भवति द्विरेताः ।" च शा.२.२५. ।

द्विरेफः । पुं. स्त्री. अमरे । अ. ।

द्विरेफगणसम्पत्ता । स्त्री. पुष्पवचमदे । वन (मैडेती) वे. निच. ।

द्विलग्नकः । पुं. दुर्धर्मणि । ऐ.च. ।

द्विवर्षा (पिंका) । स्त्री. द्विहायव्याम् गवि । यम । ऐ.च. ।

द्विवात्ताकी । स्त्री. ब्रह्मवीदये । वृक्षती, अंष्टिकाशै । भा.म.५.भ.वाल.चि. "द्विवात्ताकी फलरसम् ।"

द्विवाहिका । स्त्री. दीलायाम् । पूणि ।

द्विविदं । पुं. वानरमेदे । ऐ. ।

द्विविषम् । स्त्री. पाखुक्कणतिविषायाम् । वे. निच. २.५.वा.व्या.चि. ।

द्विदन्तः । पुं. नखरञ्जकनुपे । देवैर्गौ ग्राह । यम. ।

द्विद्वहती । स्त्री. कण्टकारिका-वृक्षयोः । अंष्टिकाशै । वा.पु.१.५.अ. । "द्विद्वहती द्विकरघजयाद्वयम् ।"

द्विशफः । वि. द्विखुरपपसावे । "गौरलो महिपः कण्ठः शूकरी गवयो रवः । द्विशफः पशवधेने अविगृह्य रावसः ५" भागवतम् ।

द्विशृङ्गिका । स्त्री. भेषजद्रव्याम् । गेडाशिडौ । वै. निच. । [शृङ्ग] वै. निच. ।

द्विशृङ्गो (रन्) । पुं. सख्यविशेषे । शिश्रौ

द्विषा । स्त्री. एलायाम् । वै. निच. ।

द्विष्टम् । स्त्री. वाने । अ. टी. सा. ।

द्विस्त्रिद्वान्म । स्त्री. सिद्धतण्डुली. । गिरु हाउल । पुराणम् । [तण्डु.]

द्विहरिद्रा । स्त्री. हरिद्रा-दासहरिद्रेतिवये ।

द्विहा (न्) । पुं. हस्तिनि । शब्दर. ।

द्विहृदया । स्त्री. गर्भवत्यां स्त्रियां । वै. निच. ।

द्विचारम् । स्त्री. यवचारसर्वि चारयोः । सि. यो. अग्निमा.चि. ।

द्विचौरम् । स्त्री. गव्याजदुग्धयोः । ग्राहेशुक्ष्णं ७ हांशुक्ष्णं । च. द. य. चा. चि. सर्पिर्गुण्डे ।

द्वोपः । पुं. कक्षीलवचे । वै. निच. । जलवेदित- व्यलभागे । अ. । स्त्री. व्याघ्रचर्मणि । म. ।

द्वोपकर्पूरः (जः) । पुं. चीनकर्पूरे । रा. नि. व. १२ । [दोपान्तरखजूरैः । रा. नि. व. ११ ।

द्वोपखजूरम्, द्वोपजम् । स्त्री. महापारिवते, द्वोपवती । स्त्री. नयाम् । भूसौ । मे. । [४४जटा.]

द्वोप(पि)शतुः । पुं. शतावर्थ्याम् । रा. नि. व.

द्वोपसम्भवः । पुं. कक्षीलवचे । कौकुम्भा । जीरके । (दा) स्त्री । महाखजूरवचे । वै. निच. ।

द्वोपान्तरवचा । स्त्री. तोपविनोति ख्याते मूले । गुणाः--"द्वोपान्तरवचा किञ्चित्कीष्णा वक्रिदीगिह्वम् । निवसाधानमूलयो शहान्युत्तविशो- धिनो । वातस्थाधीनपसारसुन्नादं तनुवेदनाम् । व्यपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाग्निनी ४" भा. ।

द्वोपिका । पुं. चित्रकवचे । चर. ।

द्वोपिका । स्त्री. शतमूल्याम् । रा. नि. व. ४ ।

द्वोपिनखः । पुं. व्याघ्रनखे । नथी । वै. निच. ।

द्वोपिनी । स्त्री. वटपतयापथमदे । वै. निच. ।

द्वोपिपलाशः । पुं. हस्तिकर्णपलाशे । वा. म् १५.अ.मुष्कादिः । "मुष्काकक्षु क्पलाशद्वीपि- पलाशघवशिशपाः ।"

द्वोपो (रन्) । पुं. व्याघ्रविशेषे । चित्रकनुपे ।

द्वोप्यः । पुं. वाके । स्त्री. कक्षीले । वै. निच. ।

द्वोप्या । स्त्री. शतावर्थ्याम् । रा. नि. व. ४ । पिच्छोखजूरवचे । रा. नि. व. ११ ।

द्वोषः । पुं. शबलाविशेषे । र. स. र. जीरी. चि. ।

द्वोष्यम् । स्त्री. कक्षीले । रा. नि. व. १२ ।

द्वोपेयम् । स्त्री. कर्पूरतैले । आ. । [रा. नि. व. २ ।

द्वोसाढवाः । पुं. नदीवृष्ट्यनुपाकिते देशे ।

द्वोषणीया । स्त्री. नागवल्लीविशेषे । सोसयले हस्तिप्र इति चारसमुद्रदेशे ख्याता । द्वेसनीया इति पुस्तकान्तरे पाठः । रा. नि. व. ११ । [आंथेमर ।

द्वोष्वलम् । स्त्री. अङ्गुलीद्वयपरिमाणे ।

द्वोन्वारः । पुं. नातिहयसभूते सपे । पांश्वान्ता गांशु । सु. काल. टी. ।

द्वोष्टम् । स्त्री. वाने । यम. । [ज्वरे । मा. नि. ।

द्वोष्टिकः (द्वोनः) । पुं. दिनत्रयान्तपथे

ध

धटः (कः) । डु । धवट्टे । शठत्रां गाह ।
वै.निघ. । कुडानाने । उत्राङ् गाह । ऋ. ।
१४ वनाने । ४२ टडि । लोडावती ।

धटो (खटो) । खो । धवट्टे । वै.निघ. ।
लोडं वनखटो । धट्टि । नै. ।

धत्तूरः । डु । धत्तूरुवे । रा.नि.व.१० ।

धनम् । डु । धनम् । ऋ. । वै.निघ. ।
धं धनम् । ऋ. ।

धनकम् । ली । धानके । धनिता । वै.निघ.
२म. सञ्ज्ञे. वि. गुरुवादिः ।

धनच्छः (ञ्चः) । डु, ली । धनिच्छे ।
धानन गादी, ऋद्धिना गादी । दिवा. ।

धनञ्जयः । डु । धनञ्जये । रा.नि.व.२ ।
वै.निघ. २म. पद्यो, वि. महाप्रिभूटं । ऋ. । ऋ. ।
धनञ्जये । र.सा. । सञ्ज्ञे. नै. ।

धनदः । डु । धनदये । रा.नि.व.१० ।

धनदायी (त्) । डु । धनदा । ऋ. ।

धनदात्री । ली । धनदाये । रा.नि.व.१० ।
धनदाये । रा.नि.व.१० ।

धनपिशाची (चिका) । ली । धनपिशाची ।
चिकाः । धारा. ।

धनप्रिया । ली । धनप्रिया । धन प्रिया ।
रा.नि.व.२१ ।

धनस्यः । डु । धनस्ये । दिष्टे गादी ।
वै.निघ. ।

धनस्य (स्य)कः । डु । धनस्ये । ऋ. ।

धनहरः । डु । धनहरे । ऋ. ।
धनहरे । वै.निघ. । धनहरे । ऋ. ।

धनह (हा)री । ली । धनहरे । ऋ. ।
धनहरे । ऋ. । धनहरे । ऋ. ।

धनहृत् । डु । धनहृत् । वै.निघ. ।

धना (नी) । ली । धनाने । वै.निघ. ।
धाने । वै.निघ. २म. दा. धा. वि. पट्टीविद्युत्तुली ।
धति २म. २म. ।

धनिकाः । डु । धनिके । धने' गाह । रा.

नि.व.१ । ली । धानके । धने' । ऋ. । वि. यो.
सन्निपातक. धटाहकपादे । "तिहेष्टवीजपनिधि" ।

धनिका । ली । धानके । धने । धनि, रम्या. ।
नियदुत्तायान् । ऋ. । धनिकीयान् ।
धनिका । ऋ. ।

धनीदकम् । ली । धनिके । धानके ।

धनुः (स्) । डु । धनाने । धनाने ।
धनाने । ऋ. । धनाने । ऋ. ।

धनुःप (प्य)टः । डु । धनाने । रा.नि.व.
११ । ऋ. ।

धनुःगाथा । ली । धनाने । धनाने ।
धनाने । ऋ. ।

धनुःश्रेणी । ली । धनाने । धनाने ।
धनाने । ऋ. ।

धनुःश्रेणी । ली । धनाने । धनाने ।
धनाने । ऋ. ।

धनुःश्रेणी । ली । धनाने । धनाने ।
धनाने । ऋ. ।

धनुःश्रेणी । ली । धनाने । धनाने ।
धनाने । ऋ. ।

धनुःश्रेणी । ली । धनाने । धनाने ।
धनाने । ऋ. ।

धनुःश्रेणी । ली । धनाने । धनाने ।
धनाने । ऋ. ।

धनुःश्रेणी । ली । धनाने । धनाने ।
धनाने । ऋ. ।

धनुःश्रेणी । ली । धनाने । धनाने ।
धनाने । ऋ. ।

धनुःश्रेणी । ली । धनाने । धनाने ।
धनाने । ऋ. ।

धनुःश्रेणी । ली । धनाने । धनाने ।
धनाने । ऋ. ।

धनुःश्रेणी । ली । धनाने । धनाने ।
धनाने । ऋ. ।

धनुःश्रेणी । ली । धनाने । धनाने ।
धनाने । ऋ. ।

धनुःश्रेणी । ली । धनाने । धनाने ।
धनाने । ऋ. ।

धन्वः । स्त्री । धन्वति । क्व ।

धन्वेच्छुः । पुं । करेद्रूपचिणि । [भ. ।

धन्वेयकम् । स्त्री । धन्वाके । धन्विना । अ.टी.

धन्वेषणा । स्त्री । एषणात् नरस्य द्वितीयेषणा-
याम् । धनश्रीर्थात् । “प्रायेभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव
पर्येत्यर्थं भवति । तदुपकरणानि च कृपियाश-
पाख्यवाणिश्वराजोपमेवादीनि । यानि चान्यान्वयि
सतामविगर्हितानि कर्माणि त्रिपुष्टिकराणि
विधात् ।” अ.प्र. १.१३. ।

धन्व्यः । पुं । अशकणशाले । वृत्तां शील । रा.
गि.प्र. ८ । स्त्री । द्रव्ये । वे.गि. १. । कौवर्षमुखायां ।
क.द. १.२३. । धन्वाके ।

धन्वहत्तः । पुं । अश्वत्थवे । वै.निघ. ।

धन्वा । स्त्री । धन्वाके । धन्वे । छे.च. ।
उपमातरि । वै.गि.च. । आसलक्याम् । गे. ।
निर्जलप्रदेहि । वै.निघ. ।

धन्वाकम् । स्त्री । (Coriandrum sati-
yum.) Coriander plant. खनासग्यात-
पखट्टये । अ.प्र. । धन्वे । छिं धनिया । वै कीचि-
निरचेष्ट, धनियन् । ता. कोटमलि । तत्पथ्यायः,
—कृवा, वितुन्नकं कुन्तुम्बू र (अ), धन्व, धन्वाकं,
तुम्बू र, धनिकं, धनीयकं, कान्तुम्बू री, धान्याकं,
धन्व, तुम्बू री, धनेयकं (भरतधृतराजको). धागकं,
धान्यं, धानियं, धनिका, कृवाधान्यं, सुगन्धि, शक-
वोग्यं, सुगन्धकं, जनप्रियं, धान्यवीजं, वीजधान्यं,
अवरिका, वेधकं (रा.), उगा (कि.); धन्विका ।
भा. । अ.द.सन्निपातञ्च.वि.नागरादिः । “धन्वाकं
वृष्टीद्वयम् ।” पि.ञ्च.चि. । “व्युधितं धन्वाक-
जलम् ।” पि. झे.पाख्य.चि. गृह्युद्यादिः । गुणाः—
तुवरं तिग्मम् अत्रयं मुदकं जगु तिकं कृदृण-
वीथं टीपनं पाचनं ज्वरघ्नं रोचकं यादि ह्लादुपाकं
विदीपनं तण्णादाहवमिशासशासकाश्रयंजमिन्नञ्च ।
आर्द्रं तत् तद्गुणमपन्नं स्वादु विमेषतः पित्तघ्नञ्च ।
भा.प्र. १.३. । म.द. ३.२ ।

धन्वः । पुं । दुरालभायात् । वै.निघ. ।

धन्वकाः (गाः) । पुं । धामनहवे । अ.द.सै.चि. ।
“पाठाञ्जुनधन्वकाणां ।”

धन्वङ्गः । पुं । धामनहवे । धामनां ग्रीह ।
गुणाः—“धन्वङ्गस्तु धनुर्वे गोवहचः पुनिजनः ।

धन्वङ्गः कफपित्तासकासहृत्तुवरी लघुः । इहयो
बलकट्टचः सन्धिकृदृणरीपणः ॥” भा.न.३ भ.प्र.ने.
चि. । इग्ने । वै.निघ. । [७३. ।

धन्वचारो । ति । निर्जलदेशवारिणि । वा.चि.

धन्वजा । स्त्री । सर्प्याम् । आ. ।

धन्वतरुः । पुं । सोमवल्गाम् । वै.निघ. ।

धन्वदुर्गम् । स्त्री । निर्जलदेशे । पुराणम् ।

धन्वनः । पुं । धामनहवे । धामनां ग्रीह ।
र.सा. । छिं धामिनी । सं धमात् । कं उद्वे
तत्पथ्यायः,—पिच्छिलवक् (रा.), रक्तकुसुमः,
धनुर्वच, महाबलः, रजामहः, पिच्छिलकः, सच-
स्वादुफलः । गुणाः—कटुः उष्णः कषायः कफघ्नः
दाहशोथकरः संघ्राही कण्ठोपघ्नय । रा.नि.व. ८ ।
एतत्फलं कषायं हिंसं खादु वातकफघ्नञ्च । स.प्र.
४६.अ. ।

धन्वन्तरिः । पुं । वैदे । चित्ती आयुर्वेदप्रथेतरि
देववेद्ये । तन्नाहुर्भाषः—“एकदा देवराजस्य
दृष्टिर्निपतिता भुवि । तत्र तेन नरा दृष्टा
व्याधिभिः परिपीडिताः ॥ तान् दृष्टा दृश्यं तस्य
दयया परिपीडितम् । दयाद्वैष्टदयः शक्तो धन्वन्तरि-
मुवाच ह ॥ धन्वन्तरे सुरश्रेष्ठ भगवन् किञ्चि
दुच्यते । योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरौ
भव ॥ उपकाराय लोकाणां केन किं न कृतस्युरा ।
वैकीक्षाधिपतिर्विष्णुरभून्मस्यादिरुपवान् ॥ तथात्तं
पृथिवीं याहि कामीमर्थे दृपो भव । प्रतीकाराय
रोगाणामायुर्वेदमकाश्रय ॥ इत्युक्त्वा सुरश्रेष्ठः
सर्वेभूतहितेभ्यसा । समसामायुषी वेदं धन्वन्तरि-
मुपादिशत् ॥ अघोव चायुषी वेदमिन्द्राहन्वन्तरिः
परा । आगव्य पृथिवी काश्यां वातो वाह्रजवेग्नि ॥
नाम्ना तु गोऽभवत् प्यातो दिवोदास इति चितौ ।
पाल एव विरक्तोऽभूच्चार समहत्तपः ॥ यवेन
महता ब्रह्मा तं आश्रयामकरीभूषम् । ततो
धन्वन्तरिर्लोकैः काशिराजोऽभिधीयते ॥ हिताय
देहिनां स्त्रीया संहिता विहितसुना । अयं
विद्यार्थिनो लोकां संहितानामपाठयत् ॥” भा. ।
चिकित्सादीपकनिदाननिघण्टुादिप्रथेतरि ।

धन्वन्तरिग्रस्ता । स्त्री । कटुकां । कृष्टकौ ।
श.च. । [विशेपे ।

धन्वन्तरिपञ्चकम् । स्त्री । धन्वन्तरिकृतपण्य-

धन्वन्तरिभागः । पुं । औषधकरणार्थं वैद-

लघ्वीपधादिभाने । सिद्धरगानां ॥० भ. तैलवृत्त-
लोहानां ८ भ. निष्ठवटिकानां ७ भ. । वै.नि.व. ।

धन्वपटः । पुं । प्रियालहचे ।

धन्वमांसम् । स्त्री । निर्जलदेशपयमांसि । वा.
चि.१२५. । See जाडलमांसम् ।

धन्वयवासः (कः) । पुं । दुरालभायान् । रा.
धन्वयासः । पुं । दुरालभायान् । रा.नि.व.४ ।

चि. । "धन्वयवासः सनायारः कथिताः ।" च.सू.
४५. । सि.यो.सन्निपात-ज्व.चि.षडादशाङ्कपादे ।

धन्वी (न्) । पुं । मरुमनो । रा.नि.व.२ । च.
चि.१५. ।

धन्वामिषम् । स्त्री । जाडलपयमांसि ।

धन्वी (स्त्) । पुं । दुरालभायान् । रा.नि.व.४ ।
अन्वैतहचे । रा.नि.व.६ । वकुलहचे । वकूल ।
रा.नि.व.१० ।

धमनः । पुं । नखलये । नख शीङ् । रा.नि.व.
८ । निम्बहचे । निम् शीङ् । रा.नि.व.६ ।

धमनिः (नी) । स्त्री । एभिपण्यांम् । ङाकूले ।
रा.नि.व.४ । उत्तरापयमसिद्ध नालकानामगन्धद्रव्ये ।
भा. । छे.च. । नखोनामगन्धद्रव्ये । हरिद्रायाम् ।
शोशयाम् । छे. । शिरायाम् । रा.नि.व.१८ ।

शिराविकार एव धमनो । धमन्य नाभिजाः,
तत्संख्या च २४ । तेषु दशोद्गुगाः, शेषास्त्रियंग्याः ।
तेषुद्गुगाः रूपरसगन्धस्वगन्धप्रथासीक्याससाम्भ-
क्षत्तृहासमापणरोदनगानादिकर्म्म सन्पादयन्ती
देहं धारयन्ति । ताश्च हृदयं गत्वा प्रत्येकं
शाखात्वर्यं विस्तारयन्त्यः ३० संख्या भवन्ति । तासु
प्रत्येकं द्वे द्वे ह्यत्वा दश धमन्यो वातविधकफ-
श्रीणिसरसान् वृहन्ति । अतो च रूपादोनि
वृहन्ति । शिष्टासु वादशसु बाभ्यां वाङ्मिथितः,
हाभ्यां धीपथं, बाभ्यां निद्रा, बाभ्यां कागरण,
बाभ्याश्च रज्जवहनं भवति शिष्टेन सनसस्थितेन
इयेन च स्त्रियाः सन्धवहनं पुंस्य शक्रवहनं स्तनाभ्यां
भवति । पक्षोगास्तु दश विनाशयमधिगम्य
विंशन्मन्त्राः । तासु द्वे द्वे वातविधकफरससान्
वृहन्तः । शिष्टाभ्यश्च द्वे अन्तसाश्रित्वाद् वृहन्तः ।
द्वे जलं वृहन्तः, द्वे वस्तिर्माश्रित्य मूलं वृहन्तः ।
बाभ्यां पुरुषस्य शक्रं, स्त्रियश्चाप्यश्व प्रादुर्भवति,
द्वे च तद्वयं निःसारयतः । द्वे स्थूलान्निवृत्ते शून्वा
पुरीषं निःसारयतः । अवशिष्टाशाष्टी त्रियंग्या-

मिन्यो म्नेदं निःसारयन्ति । एतावाधीना धमन्यः
पक्वाण्य कठिमुत्परीपयच्छयस्त्रिमेन्द्रपादप्रभृतीन्वाश्रित्य
तेषां पीपथं सन्पादयन्ति त्रियंग्याश्च धमनोचतुष्टयं
प्रत्येकमसंख्यशास्त्राविभक्तं द्वे द्वे रभ्युभयिह
करोति । एतासाश्च सुखानि प्रतिस्वीमकूपं
संनयानि । तेभ्यश्च सुदिभ्यः खेदा निर्गच्छन्ति,
देहरथी वहिरन्त्य सन्तर्पयति । अन्धहादिना च
तैलादिदीर्घमन्तःशरीरं प्रविश्य त्वक्पाकादिकं
करोति तेनैव च गुभाशुभम्ययोजनं भवति ।" सु.
शा.६५. । भा. ।

धमन्यः । पुं । धन्वहचे ।

धमिः । स्त्री । अन्वे । धमन्याम् । छारा. ।

धयनम् । स्त्री । पाने । रा.नि.व.३० ।

धरः । पुं । कार्पांसतूलके । से. । पर्वते ।
कृष्णराजे । से. ।

धरणः । पुं । तुलायां । सने । धान्ने । छे.च. ।
तम्बुले । वै.नि.व. । स्त्री । कालिङ्गचतुर्णांपमित-
माने । रीच्यपीडगसाये । वै.नि.घ. ।

धरणी । धारणीकन्दे । रा.नि.व.७ । शिरायां ।
रा.नि.व.१८ । खदिरहचे । रा.नि.व.२३ । पुन-
र्नवायाम् । केदायाम् । वै.नि.व. । शाङ्गलिहचे ।
प्र.च. । प्रथिव्याम् ।

धरणीकन्दः । पुं । धरणीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

धरणीकौलकः । पुं । पर्वते । शब्दर. ।

धरणीधरः (ध्रः) । पुं । पर्वते । कच्छपे । रा.
नि.व.१६ ।

धरणीपूरः (ध्रवः) । पुं । समुद्रे । शब्दर. । वि. ।

धरणीवन्धः । पुं । अरिष्टवन्धने । जर्षीर्षादे
वक्रनविदग्धे । स शाखादष्टस्य दंशदेशाच्चतुरङ्गुले
न्यायः । वदाह वामटः—"दंशस्थोपरि वशीया-
दरिष्टं चतुरङ्गुले । शौनादिभिर्बालकया सिद्धै-
र्नन्दैश्च मन्त्रवित् ॥" च.द.विप.चि. ।

धरणोया । स्त्री । धारणीकन्दे ।

धरणौरुहः । पुं । हचे । अ. ।

धरा । स्त्री । शिरायाम् । नाश्याम् । रा.नि.व.
१८ । वसायाम् । गर्भायधे । से. ।

धराकदम्बः (कः) । पुं । कदम्बहचे । छारा. ।

धराङ्गुरः । पुं । भूच्छवाके । वै.नि.घ. ।

धराकदम्बः । पुं । धाराकदम्बे । छारा. ।

धराजकुपाण्डः । पुं । भूमिकुपाण्डे । ऊँहे
 कूण्डा । चि.क्र.क.स्त्रीरो.चि. ।
 धराफलः । पुं । कर्मरत्ने । कर्मशशा । रा. ।
 धराफलाः । स्त्री । वाचांश्याम् ।
 धरिमा (न्) । पुं । तुलायाम् । तत्राञ्च ।
 आकरे । वै.निघ. ।
 धरुणः । पुं । जले । से. ।
 धर्त्तम् । स्त्री । गृहे । उ. ।
 धर्त्तरः । पुं । शक्तधर्त्तुरे । वै.निघ. । [धर्त्तपि ।
 धर्मैः । पुं । स्वभावे । आचारे । गणे । से. ।
 धर्मज्ञः । पुं । विभीतकह्वे । वै.निघ. ।
 धर्मणः । पुं । धमन्यवचे । धर्मनां गीष् ।
 र.मा. । सर्पभेदे । ढेभनां गाथं । से. ।
 धर्मद्रवो । स्त्री । गङ्गायाम् । वि. ।
 धर्मद्वेषो (इन्) । पुं । विभीतकह्वे । वै.निघ. ।
 धर्मपत्तनम् । स्त्री । मरिचे । रा.नि.व.६ ।
 धर्मपत्रः । पुं, स्त्री । उदुम्बरह्वे । श.च. ।
 धर्मपालः । पुं । खड्गे । शब्दर. ।
 धर्मह्वयः । पुं । अथलह्वे । रा.नि.व.११ ।
 धर्मसूः । पुं । धूनाटपविधि । श.र. ।
 धर्मिणी । स्त्री । रेणुकाम् । रेणुक ।
 रा.नि.व. । [नाथे ।
 धर्मः (धितम्) । पुं, स्त्री । मैथुने । चि.का. ।
 धलण्डः (काः) । पुं । स्वमासख्यातह्वे । धमा
 योःटकाङ् । श.च. ।
 धलसङ्कटः । धलण्डह्वे । से. ।
 धवः । पुं । (Anogeissus latifolia. Syn.
 Conocarpus latifolia.) स्वनामख्यातह्वे ।
 धाश्र गीष् । र.मा. । सं धामीडा । कं
 सिरिषह । तें नारिञ्जचेट्ट । तत्पथ्यायः—
 धरन्तरः, -भाकटाव्यः (रा.) दृढतकः, गौरः,
 कपायः, मधुरत्वकः, शकह्वयः, शकान्नः, पाण्ड-
 तवः, धवलः, पाण्डुरः । गुणाः—कटुः कपायः
 कफघ्नः वातघ्नः पित्तकीपनः रुच्यः शोषनश्च ।
 राज. । "धवः शोतः प्रसेहार्थःपाण्डुपित्तकफापहः ।
 मधुरतुषरकस्य फलस्य मधुरंमनाम् ॥" भा. ।
 अन्यथ—'धवः कपायः कटुकः कफघ्नोऽनिल-

नाशनः । पित्तप्रकीपनी रुच्यो विज्ञेयो शीपनः
 परः ॥' फलमीपन्यधुरम् । रा.नि.व.६ । काके ।
 विका. । मनुष्ये । अम. । खदिरि । र.सा.सं.
 मधुह्वयलोहे । [वै.निघ. ।
 धवनो । स्त्री । शक्तिपण्याम् । काङ्कणिश्र ।
 धवलः । पुं । धवह्वे । धाश्र गीष् । रा.नि-
 व.६ । अर्जुनह्वे । भा. । शङ्गे । चीनकपर्परे ।
 रा.नि.व.१२ । धातकीह्वे । वै.निघ. । स्त्री ।
 अंतमरिचे । रा.नि.व.६ । वि । शक्ते । सुन्दरे ।
 विका. । [नि.व.१६ ।
 धवलपद्मः (स्त्री इन्) । पुं । हंसे । रा. ।
 धवलापाटली । स्त्री । शकपाटल्याम् । ६३०
 श्रीकण । रा.नि.व.१० ।
 धवलपुनर्नवा । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् । चक्र. ।
 धवलसृत्तिका । स्त्री । खटिकायाम् ।
 कून्थङ्गि । रा.नि.व.१३ ।
 धवलयावनालः । पुं । अंतवर्णयावनालह्वे ।
 शीर्षां ज्ञानंश्र । सं अंतजुवारी । कं विलिय-
 जाल । तत्पथ्यायः—पाण्डुरः, तारतण्डुलः,
 नचतकानि-विलासः, हतः, यौनिक-तण्डुलः ।
 अथ शिथीधान्ये वर्धते । गुणाः—नील्यः बल्यः
 विदोषघ्नः हृद्यः रुचिप्रदः अर्शघ्नः पथ्यः
 गुल्मघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।
 धवलशारिवा । स्त्री । शकशारिवायाम् ।
 अनखगुण । वै.निघ. ।
 धवला । स्त्री । अंतशारिवायाम् । See अनन्ता
 अंतशारिवा च । भा.पू.१भ. । गवि । गीष् गृह ।
 चि.का. । वचायाम् । अंतपराजितायाम् । र.चि.
 पापरीमानकरचे ।
 धवलो । स्त्री । शकगवि । अम. ।
 धवलेच्छुः । पुं । श्वेतो । रा.नि.व.१४ ।
 धवलोत्पलम् । स्त्री । कुष्ठदपथ्य । नागकूण,
 श्लेष्वा कूण । रा.नि.व.१० ।
 धवाणकः । पुं । वाचां । उ. ।
 धवित्रम् । स्त्री । मृगचर्मनिर्मितव्यजने । अम. ।
 धाकः । पुं । हवे । स्त्री । अने । स्वर्गे । उषा. ।
 धातकी । स्त्री । (Woodfordia floribun-
 da. Grislea tomentosa.) स्वनामख्यात-
 पुष्पह्वे । धाईकूलेश्र गीष् । हिं धावद,

धातुवादी (इन्) । पुं । खनिजविद्यामित्री ।
 धातुविट् । स्त्री । शोषके । वै.निघ. ।
 धातुविपम् । स्त्री । हरितालादी । र.सा.सं. ।
 धातुवृद्धिः । स्त्री । रसादिशब्दौ, रसादिधातु-
 साम्ये । च.सू.१३५. ।
 धातुवृद्धिकारः । पुं । धातुवर्द्धकद्रव्यं, अय-
 नस्यामपलोप्रतापय्यादी ।
 धातुवैरौ (इन्) । पुं । गन्धके । श.च. ।
 धातुवैषम्यम् । स्त्री । विकारागमरूपकाय-
 योनी । च.वि.८५. ।
 धातुसुखरम् । स्त्री । Green sulphate
 of Iron. धातुकाशोपे । शिद्रेरुम् । छे.च. ।
 धातुशोधनम् । स्त्री । शोषके । वै.निघ. ।
 धातुशोधनकरौ । स्त्री । हरीतक्याम् । वै.
 निघ. ।
 धातुसम्भवम् । स्त्री । शोषके । वै.निघ. ।
 धातुसाम्यम् । स्त्री । विकारोपग्रहप्रकाश्यां ।
 च.वि.८५. । आरीग्ये । च.सू.१३५. ।
 धातुस्तम्भनकारम् । स्त्री । जातीफलै । वै.
 निघ. ।
 धातुहा (च्) । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।
 धातुह्यकासः । पुं । धातुचयकरकापरीगे ।
 रुद्रकाश । निदा. [रा. ।
 धातुपरसः । पुं । भक्तमण्डे । भातेरु गण्ड ।
 धातुपलः । पुं । खड्गिकाध्याम् । थडि ।
 वै.निघ. ।
 धातिका । स्त्री । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ ।
 धात्री । स्त्री । आमलक्याम् । आग्ना । रा.
 नि.व.११ । भा.सू.१५. । See अकरा । उप-
 नातरि । माहे । तद्वचं —“दीताय यदि बालस्य
 विदध्यादुपमातरम् । सुविचार्यं गणान् दीयान्
 कुर्यादातीं तदेष्टशीम् । सर्वां मन्थयसां
 सञ्चोलां मुदितां सदा । शब्दद्वयां बह्वचोरां
 सवक्ष्यामतिवक्ष्याम । स्वाधीनामन्वसन्नुटां कृतीनां
 सञ्जनामाम्नाम् । कैतवेन परित्यक्तां निजप्रवृष्टं
 शिशौ ॥” मा. । धात्रीकर्म । यथा—“धात्री
 तु यदा स्वाहु-बहुल-शब्दद्वयां स्यात्, तदा क्रातानु-
 विमा शक्यम्” परिधाय. ब्राह्मणायीपधं धारयन्ती

कुमारं प्राङ्मुखं प्रयत्नं दक्षिणं सनं पाययेत् ।”
 इत्यादि । च.शा.८८. ।
 धात्रीपत्रम् । स्त्री । तालोशपत्रे । रा.नि.व.६ ।
 आमलकौपत्रे ।
 धात्रीफलम् । स्त्री । आमलकफले । आग्ना ।
 मद.व.१ । (ला) स्त्री । आमलक्याम् । आपना
 गीष्ट । रा.नि.व.११ ।
 धात्रीलीङ्गम् । स्त्री । गृह्याधिकारे । प्रथमः
 पाठः—ग्रहमण्डलं ६ प. यवः ४ प. पाकाद्यजलं
 २ श. श. ॥० श. शताशरीरसः ८ प. आमलकी-
 खरसः ८ प. दधि ८ प. दुग्धं ८ प. मूत्रिकापाण्ड-
 खरसः ४ प. घृतं ४ प. इत्रुरसः ४ प. । एकत्र
 पक्ता पाके सित्ते प्रचेपः—गौरकचूर्णं धान्यकचूर्णं
 लक्ष्मणं नेत्रपत्रचूर्णम् एलाचूर्णं गजपियलोचूर्णं
 मुनाचूर्णं हरीतकीचूर्णम् अममय लोहमय रेषक-
 चूर्णं विकलाचूर्णं तालोशपत्रं नागकेसरचूर्णं म.
 रतो । उक्तगुण ७५. यव ४५. पीकार्थं खल
 २५. ८५. ॥० श. । शतमूलोरुम ८ प. आमलकीरुम
 ८ प. दधि ८ प. गुड ८ प. लुम्बिकाशुकर
 रुम ४ प. घृत ४ प. ऐकुरं ४ प. । एकत्र
 पीक सिद्ध इहेने, अक्षरुप—झीरा, धने,
 उडुङ्गक, तेजगज, एलाइच, गजपिपुल,
 मूत्रा, हरीतकी, अन्न, लोह, शेरुं, विकला,
 तानीशगज, नागेश्वर अत्रोक्त चूर्णं २८०. ।
 र.सा.सं. । सा.कौ. । द्वितीयः—धातुचूर्णं ८ प.
 मण्डुरचूर्णं ४ प. यष्टिमधुचूर्णं २ प. गृह्णीकाधि
 समवारं साधयेत् । साधनाकाधये क्वाप्यद्रव्यम्
 औषधतन्त्रनादाय ८ गणे वारिणि साधयेत् ।
 आग्नाकौर्णं ८ प. मण्डुरलौहचूर्णं ४ प. यष्टि-
 मधुचूर्णं २ प. । अनुष्णकाथे गृहीह भावना-
 स्तरं शुक करिषां वृत्तभावे राधिवे । भाव-
 नार काथ उवधेर तुला नईरा ८ गुणं क्षणे
 प्रसूत करिवे । तृतीयः पाण्डौ—आमलक-
 लोहविकटमन शिलाचूर्णं नष्ट घृतं शर्करा म.
 समम् । आग्नाचूर्णं, लोह, विकट्ट, मनछाल,
 मधु, घृत, चिनि अत्रोक्त मगना । चतुर्थः
 यात्रीकरणे—आमलकचूर्णं ८ प. विकलाकाथिग
 २१ साधयिचाः मय घृतलोहमधुघृतशर्कराः म. २
 प. मिश्रयेत् । आग्नाचूर्णं ८ प. विकलाकाथे
 २१ भावना दिवे । वृत्तलोह २ प. गधु २

प. श्रुत २ प. शूर्करा २ प. अदख मिश्रित
रुद्रिदे । रस.र. । अन्वः पित्तरीगे—“धात्रीचू-
न्धाटी पलानि चत्वारि लोहचूर्णम् । यदोमधुक-
रज्य द्विपलं दद्यात् पुटे छटम् । धान्याय काषेण
तच्चूर्णं भान्यश्च सप्तार्हं । चण्डातयेन संशुष्कं भूयः
पिष्टं घटे स्थितं । हृत्तेन मधुना युक्तं भोजनादन्त-
मध्यतः । नीन् वारान् भक्षयेन्नित्यं..... ।” र.
भा.सं. ।

धानौश्वरो । स्त्री । धान्यधान् । रा. ।

धात्रीपटपलकष्टतम् । स्त्री । गुन्ने छतम् ।
“धात्रीफलानां स्ररसैः पटपलं विपक्षितम् ।
शर्कराहैन्वकोषेत् तद्वितं सञ्जगुन्निनाम् ॥” धात्री-
रसः छतसप्तः । रस.र. । भेष. ।

धात्रेयि(यो)का । स्त्री । आनलक्ष्याम् । रा.
नि.व.११ । उपनातरि ।

धात्ररिष्टम् । स्त्री । पाण्डुरोगे । “धात्रीफल-
सहस्रे द्वे षोडशिला रसन्तु तं । चौद्राष्टाशिन संयुक्तं
हृष्याईकुड्वेन च । शर्कराईतुलीन्मिथं पकं क्षिप्यं
घटे स्थितं । प्रविशेन्नाभया प्रातः..... ।” च.चि.
२० अ. ।

धात्रादिः । पुं । चातुर्विकम्बरै धात्रीमुष्णा-
न्तचौद्रकते कपाये । वा.चि.१५. ।

धानकः । पुं । नाभपरिमाणं । च.कल्प.१२५. ।
स्त्री । धन्याके । सद.क.२ ।

धाना (नाः) । स्त्री । चिपीटके । छिडे ।
प.सु. । अटयवादी । छांड़ां ववादि । द्विं बहुडा ।
गुणाः—विटभिनी वसा तदर्थो लेखनी मुख्य ।
वा. । “धनादयश्च वै अटा धानासि परिकीर्त्ति-
ताः ।” रा.नि.व.६ । “धानाः सुदुर्जरा रुचाच्छट-
प्रदा गुरवस्तु ताः । तदा मेरुकफच्छर्दिनाग्निः
सम्प्रकीर्त्तिताः ॥” धन्याके । धनिश्री । भा. ।
शुकभटयवे । सु.चि.१०अ. ।

धानाकाः । स्त्री । धान्याके । धने' । वा. स.
१५.अ.गुडुयादिः । “धानाकारकचन्दनम् ।”
(वहवचनान्ताः) ।

धानाचूर्णम् । स्त्री । अटयवादिचूर्णं । यवादित्र
हार्त् । हे.प. ।

धानाली । स्त्री । हचमेदे ।

धानिका । स्त्री । धान्यके । धने' । वै.निघ.
अ.सा.चि.यवान्वादी ।

धानी (रन्) । पुं । पीलुहवे । रा. ।

धानी । स्त्री । धान्यके । धने' । सद.व.२ ।
पीलुहवे । रा.नि.व.११ ।

धानुष्का । स्त्री । अपामार्गहृष्टे । आपां गृह्ण ।
श.च. ।

धानुष्यः । पुं । वगे । रा.नि.व.८ ।

धानेय(क)म् । स्त्री । धन्याके । रा.नि.व.६ ।
आर्द्रधान्यके । दौंठां धनिश्री । वै.निघ. ।

धान्या । स्त्री । एलायाम् । श.च. ।

धान्यम् । स्त्री । ४ तिलमाने । ६ गुञ्जामाने ।
धन्याके । धने' । रा.नि.व.६।२३ । सूर्यामलक्या ।
रा.नि.व.२३ । (Oryza sativa.) Common
rice plant. शाख्यादिहवे । सतुपतख.ले ।

धानि । तत्पर्यायः,—भोगं, भोगाहं, अन्नं,
आयं,जीवनधनं, सन्धकारि, प्रोहिः । धान्यं विधा
शालिपटिकत्रीहिमेदतः । यथा—“शालयो हिमना-
सत्र पटिका यैषिका अपि । प्रोह्यस्तामवः ख्याता
भारट्कालसमुद्भवः ॥” राज.३५ । शुकशिनौ-
दणधान्यमेदेन विधा । रा.नि.व.१६ । शालि-
प्रोहिःशुकशिनौचुद्रधान्यमेदेन पञ्चविधम् । “शालयो
रक्तशाख्याया प्रोह्यः पटिकादयः । यथादिकं
शुकधान्यमुद्भवं शिन्धिधान्यकम् । कङ्गादिक-
कुट्टधान्यं दणधान्यश्च तत् खतमिति ॥” भा.पू.

१भ.धा.व. । अटादशविधम् । यथा—“रक्त-
शालिमंदाशालिः कलमा पटिकापरा । खच्चरी
टीपसाही च जीरकान्वा कपिलला । सौमन्वी
शुकला चान्या तिलवासो कचोरका । गण्डा
रुक्मन्वी च कलमान्या तवापरा । विस्वना मागधी
पीता ता अटादश शालयः ॥ कङ्गायतुविधः प्रोक्तः
श्यामाकथीनकः कटः । कोटयो द्विविधः प्रोक्ती
वंशवीकं शरोद्भवं । कुसुमवीकं तोली च योनरी
च गवेधुकः । हिजाङ्गला राजनी च चुद्रधान्य-
गणस्तयम् ॥” चुद्रधान्यम् । विधा यवय गीधूवी
मुद्गः पट्टिध ईरितः । द्विविधः प्रोच्यते साधो
राजमापस्विधा मतः । मङ्गलसुवरी मेधा
नित्यावकमसुरकी । विधा चणक उद्दिष्टः
कलायय त्रिपुण्ड्रकः ॥” अदि. । एषां गुणाः
स्वस्वपर्याये सूच्याः । शरद्रीपीडवधान्यगुणाः—
“धान्यं शरद्रीभमवं पाकेऽन्नं पित्तकृद्क ।”
चतुसन्निभधान्यगुणाः—“चतुसन्निभववीथं पित्तक्षं

कफनाशनम् ॥" रा.नि.१५ । स्यलजधान्यगुणाः—
 "स्यलजं कफ-पित्तघ्नं कपायं कटुपाकि च ।
 किञ्चित् तु तिक्त-मधुरं पवनानलवर्धनम् ॥"
 वापितावापितधान्यगुणाः—“वापितं गुरु तदान्यं
 किञ्चिदीनसवापितम् ॥” रौध्यातिरौष्यधान्यगुणाः—
 “रौध्यातिरौष्ये लघुनी शीतपाके गुणीतरै ।
 षदादिनी दीपहरं पत्ये मूत्रविवर्धने ॥”
 यक्षुक्षसमन्वितं ग्रीह्यादिकं तच्छूकधान्यम्, शिखी-
 निगुलं सुह्रमशुककादि शिखीधान्यम् । हरीश्व-
 तथा वृषधान्यम् । इति । “पक्वं हरितलूनञ्च
 धान्यं सञ्चमुषायहम् । गुणं लूनन्तु निःसारं रुचं
 तस्त्वानाशनम् ॥” इति हरितलूनान्नशुकलूनान्न-
 गुणाः । “कीशधान्यं नवस्वल्पं मधुरं वल्गरीपितं ।
 निर्द्वैषं लघु पथ्यञ्च तद्वर्षादचिरम्भवेत् । नवं
 धान्यमभियन्दि लघु संशयरीपितं । पृथ्वीपितं
 लघु पथ्यं विशर्षाद्वलम्भवेत् ॥” इति नवधान्य-
 कीशधान्यगुणाः । धान्यं वापितम् उत्तमं, तदेव
 द्वितीयां नवधान्यम् । दम्भभूमौ चने वा वापितं
 द्वितीयां नवधान्यं विष्णुसुधश्चकरम् । चारीदक-
 ससुम्भं शीतरीतम् । सुखिन्धुमिजम् श्रीजी-
 यलकरम् । मालुकाम्निगजकलपुष्टिरत्न । रा.
 नि.व.१६ ।

धान्यकम् । क्ली । स्नानमध्यातपस्थद्रव्ये ।
 धनं । हिं कीधुमुनि । घनिवा । मद्.व.२ ।
 गुणाः—मधुरं शीतलं कपायं पित्रां ज्वरकास-
 दपाक्ष्णिकफघ्नं दीपनञ्च । रा.नि.व.६ । च.सू.४
 प. । च.द.ज्वराति, चि. । “विलधान्यकनागरैः ।”
 पुं । मापमितमाने । ७ ङूँऽ । प.प्र.१ख. ।

धान्यकञ्चुकी (इन्) । पुं । धान्यत्वचि । धानेन
 र्थेना । गुणाः—धान्यगुणयुक्तः । रा.नि.व.१६ ।

धान्यकातरुलः । पुं । काष्ठितधन्यकातशुले ।
 धानेन र्थेना । भा.स.१म. शक्तकञ्च, चि. धान्यक-
 काये । “प्रातर्षाग्न्यकतशुलकायः ।”

धान्यकान्तः । पुं । तुषे ।

धान्यचतुष्कम् । क्ली । अतीसारे धान्यमुक्तक-
 वालकविलकृतकपायविशेषे । वैद्यकसं. ।

धान्यचमसः । पुं । चिपीटके । ङिँऽ । त्रिका. ।

धान्यजम् । क्ली । धाने । रा.नि.व.६ ।

धान्यतुपीदम् । क्ली । धान्यतुषकृतसम्भान-
 विशेषे । एतदभावे काञ्जिकम् । सि.यो.प्रजी.चि. ।

धान्यतैलम् । क्ली । गीधूमयोवनालत्रीहियवा-
 दिजतैले । गुणाः—तिदीपयमनं कण्डूकुटादिहरं
 चक्षुष्यञ्च । रा.नि.व.१५ ।

धान्यपञ्चकम् । क्ली । आमशुलादौ कपाये ।
 “धान्यकं नागरं सुक्तं मालकं विल्लमेव वा ।
 आमशुलविषन्धं पाचनं वङ्गिदीपनम् ॥” वैद्यकसं. ।
 पञ्चविधधान्येषु शालित्रीहिगृकशिखीचुद्रान्वेषु ।
 “शालिधान्यं ग्रीह्मिधान्यं शूकधान्यं तृतीयकं ।
 शिखीधान्यं चुद्रधान्यमित्युक्तं धान्यपञ्चकम् ॥”
 भा. ।

धान्यपटोलः । पुं, क्ली । पित्तघ्नपाज्वरे योग-
 विशेषे । अत्र धान्यस्य १० मापाः पटोलस्य च ६
 मापाः । सि.यो.ज्व.चि. ।

धान्यपानकम् । क्ली । धान्यकृतपानकविशेषे ।
 धानेन र्थेना । तस्य साधनविधिः—“शिलायां
 साधु सन्पिष्टं धान्यकं वल्लगाचितं । शर्करा-
 दकसंयुक्तं कर्पूरादिमुसंस्कृतं । नूतने कृष्यये पात्रे
 स्थित पित्तहरं परम् ॥” भा. ।

धान्यपिप्पलो । क्ली । आमज्वरे । ज्वरे दीपनी
 पाचनी च । धान्यादीनां प्रत्येकं ६ मापा
 ४ रतिः । यी.रवा. ।

धान्यभक्षकः (नः) । पुं । गृहकार्चरि पत्रिणि ।
 वासुदे प्रोथौ । रा. ।

धान्यमञ्जरी । क्ली । धान्यशोषके । धानेन
 शीय ।

धान्यमण्डः । पुं, क्ली । धान्यकृतमण्डे । धानेन
 गण्ड । गुणाः—“धान्यमण्डं पित्तहरं यमन्न-
 चाग्नीहरं । वात- रक्तशमनं ग्राहि सन्दीपन-
 प्यरम् ॥” अत्रि.१२५. ।

धान्यमद्यम् । क्ली । धान्यकृतमद्ये । धेनेना
 न्न । गुणाः—गुरु विटभि च । रा.नि.व.१४ ।

धान्यमाषः । पुं । कलाये, मापे । वै.निघ. ।
 पीडशस्यपरिनाये । च.कान्त.१२अ. ।

धान्ययोनिः । पुं । काञ्जिके । अ.टि.म. ।

धान्यमूलम् । क्ली । काञ्जिके । अ.टी.म. ।

धान्ययूपः । पुं । धन्याककाये । चक्र. ।

धान्यराजः । पुं । यवे । रा.नि.व.१६।२३ ।

धान्यवर्गः । पुं । धान्यपञ्चके । भा. ।

धान्यवोजम् । क्ली । धन्याके । रा.नि.व.६ ।

धान्यवीरः। पुं । नादे । नावरुनाश्च दा
विशि दनाश्च । रा.नि.व.१६ ।

धान्यशाकम्। स्त्री । धन्याकयाके । धने'त्र
शाक । रा.चि.२५. ।

धान्यशौर्षेकम्। स्त्री । धान्यकण्डिगे । धाने'र
७७ वा शीव । ऋट ।

धान्यश्रेष्ठम्। स्त्री । हैमलशालिधान्यमेद्रे,
वृषात्रे । ऐश्वर्यिके शीष्टरिचेषव । रा.नि.व.१५ ।

धान्यस्त्रेदः। पुं । धान्यान्त्रेः स्त्रेदः । नापादि-
कीपधान्याः स्त्रेदे । सु.चि.१३. ।

धान्या। स्त्री । धान्यके । अवि.र.खान.२५. ।

धान्याकम्। स्त्री । धान्याके । मद्.२५. । वे.
निघ.२५.द्वि.चि. ।

धान्याग्रम्। स्त्री । धान्यकण्डिगे ।

धान्याभ्र(क)म्। स्त्री । अश्वकविशेषे । कृषिन्
अश्वविशेषव । त.कर.प.प्रणाली भावप्रकाशि—
“पादांशं शादिसंयुक्तमथं वडा च कम्बले । चिरात्
स्यामंशेनैरे तत् क्षिन्नं नद् येकरेः । कम्बला-
द्वाहितं सूक्ष्मं बालुकारहितञ्च यत् । तद्वान्याभ्र-
मिति प्रोक्तममारण्यमिदमे ॥” इति । तद्वन्-
प्रकरपम्—“वज्राभ्रञ्च धनेरुहो ततः चीरे
विनिधिरेत् । मिद्वपवन्तु तत् कृत्वा तण्डुलोयान्-
योर्द्वैः । भावदृष्टयाननन्दं वं यज्यति चाश्वकम् ।
कृत्वा धान्याभ्रकं तन्तु शोषयित्वा तु मद् येत् ।
अकं चीरेर्दिनं मयंमकं मूलत्रयेषु वा । वेष्टयेदं पत्रैस्तु
सम्यगजपुष्टे पचेत् । पुनर्मथं पुनः पाच्यं सप्तवारं
प्रयततः । ततो वटजटाकायैसावड्वैयं पुष्टयम् ॥”
रा.चि.४५. ।

धान्याश्ववम्। स्त्री । शशुत्रस्त्रीरक्षतसम्मान-
विशेष । लेवुत्र आश्रय । मधुभाण्डं जम्बीररसै
रामुख्यं धान्यराशौ मासं स्यापवेत् । वै.निघ. ।

धान्याम्बु। स्त्री । धान्योदके । वा.चि.६५. ।

धान्यान्त्र(क)म्। स्त्री । रसस्त्रेदनाकाङ्क्षि-
विशेष । यथाशब्दानिस्तुपधान्यानि जर्जल भाण्डमथे
तावद्वजन्तु यावदन्नत्वं नाशयन्ति । ततश्च तन्मध्ये
भङ्गराज-मण्डपराजिता-मन्वाची-सर्पाची-सहृद्दी-
विकलातीलापराजिता-रुसपादीचिककं समूलं यथा
द्वारं कुडयित्वा दैयम् । “नानाधान्यं यथापाने-
स्तुपवर्जं जैलान्तिः । यद्वाण्डं पूरितं रत्नं यावद-
न्नत्वमायुः । तन्मध्ये भङ्गरा सुखी विपुजान्ता

पुनर्नवा । नीनाची चैव सर्पाची सहृद्दी प्रतावरो ।
दिकुला गिरिकर्षी च हृन्पपादो च धिवकं ।
समूलं कुडयित्वा तु यथानामं त्रिभिः त्रिपित् । पूर्वोद्ग-
भाण्डमथे तु धान्यान्त्रकमिदं ज्ञेयम् । स्त्रेदना-
दिषु मध्येव रसराजस्य याजयेत् ॥” भा.प्र.भ. ।
च द टणा-पि. । काङ्क्षिके । कौश्लि । रा.नि.व.
१५ । तत्राधनप्रणाली यथा—“धान्यान्त्रं शालि-
चूर्णञ्च कीटवादिहृतं भवेत् । धान्यान्त्रं धान्य-
योनिव्यापणनं जप दापत् । अरुची वातरोगेषु
सर्वेष्वान्यापनेषु च ॥” भा.प्र.भ. ।

धान्यारिः। पुं । वनस्पके । रा.नि.व.१६ ।

धान्यासवः। पुं । धान्यक्षतासवे । गुडधाचौ-
धातकीसुरासौवीरकसैरेयनेदकधान्यान्त्रेषु यत्सु ।
च.प.२५.५. ।

धान्योत्तमम्। स्त्री, पुं । शालिधान्ये । रा.नि.
व.१६ ।

धान्यः। वि । काङ्गले । वा.चि.३५. ।

धान्यनम्। स्त्री । धन्यनवचफलि ।

धान्यन्तरष्टमम्। स्त्री । प्रमोधाधिकारे षष्ठम् ।
गन्धघृतं १६ श. । ज्ञायार्थे—दन्तीमूलं चित्तक-
मूलम् एषां प्र. ८ प. हरीतकी २० प. देवदारु-
कदम्ब-केलिकदम्बकं वषट्पत्रकं-पारम्वधलकं-
शामलकं-पुनर्नवा-करुणकं प्र. ६ प. दशमूलं
मिलिन्ना ६४ प. वारि चतुर्गुणं शि. चतुर्गुणः ।
कल्कः—पञ्चलवर्षं पञ्चकीलं प्र. २ तो. इति
हृद्दधान्यन्तरम् । सा.की. । शूत १७ श. ।
ज्ञायार्थे—दशमूलं, चिन्तामूलं प्रतोक ८ प.
हरीतकी २० प. देवदारु ७ प. रुद्रपत्र,
केलिकदम्ब, वक्रपत्र, शोभास, आंशु, पुनर्नवा,
करुण प्रतोक २० श. ५ प. दशमूलं मिलिन्ना
७४ प. जल चतुर्गुणं, शि. चतुर्गुणः । रुद्रार्थं
—पञ्चलवर्ष, पिपुल, पिपुलमूलं, हृदे, चिन्ता-
मूलं, शूट प्रतोक २ तो. । द्वितीयम्—
गन्धघृतं ४ श. । ज्ञायार्थे—दशमूलं करुणवर्ष
फलं (तदभावे त्वकं) देवदारु हरीतकी गुरुपुन-
र्नवा वरुणमूलं दन्तीमूलं चित्तकमूलं पुनर्नवा
कदम्बकं केलिकदम्बकं नुडीलकं विजलकं
भद्रातक शटो पुष्करमूलं कणामूलम् एषां प्र. १०
प. यवकीलकृत्तलानां प्र. १६ प. वारि २१० श.
श. ५४ श. ४ प. । कल्कार्यं—द्विजलमूलं त्रिफला

भार्गी रोहितकमूलं गजपियली गुण्टी वषा विडकं गुण्टीगनी एषां प्र. ५॥० वी.। च.द.। गुण्ट ६ प.। क्वाथार्थ—मशमूल, करञ्ज, रक्त-करञ्ज, देवदारु, द्रोतकी, श्रेतपुनर्नवा, वरुण, दण्डो, चिता, पुनर्नवा, कदम्ब, केनि-कदम्ब, मिडू, विष, डेना, शठी, पुंरुमूल, पिप्लुमूल, अत्रोक्त १० प. यव, कुल, कुलथ अत्रोक्त १७ प. स्रन २१० म. ८५. ८६ म. ८ प.। क्वाथार्थ—हिल्लमूल, खिफला, वायुनाशक, रघुनामूल, गजपिप्लु, उट्ट, वच विडङ्ग, कमला उड्डि अत्रोक्त १॥० डो.। रच.र.। [से.। गृह.।

धाम (न्)। स्त्री। शरीरे। अम.। जन्मनि।
धामकम्। स्त्री। कचूले। गङ्गुण वा त्राम कर्पूर। रा.नि.व.८। पुं। सापपरिमाणे। "हिस्य धामकयेव।" प्र.प.।

धामनी। स्त्री। शोणितवाहिशिरायां। श.च.।
धामार्गवः। पुं। पोतवोपयाम्। शौठ-षोषा। धूम्रु। हि नेनुका। प.सु.। स.सु.२६अ. च.सु.२७। अषामार्गे। रक्षापामार्गे। सा पू.१ भ.। महाकीशातकाम्। सिंकेण। हि. तर.१। तं उत्तरेषि, चित्तवैर। रा.नि.व.७। राज-कीशातकाम्। वा.टो.हमा.।

धारः। पुं। पाषाणविशेषे। सन्तती। द्रवद्रव्य-मात्रे। स्त्री। बट्टादके। उड्डिद्र सल। तत्र द्विविधं गार्ह सामुद्रचेति। "धारामिं पतितं तीर्थं गृहीतं स्फोटवाधत्ता। शिलायां वसुधायां वा धोतायां पतितवध यत्। सीवर्णे राजते ताम् स्फाटके काच-निर्मिते। भाजने चक्षुष्य वापि स्थापितं धार सुच्यते ॥" गुणः नलशब्दे न्यग्याः। भा.।

धारकः (णः)। त्रि। संघादिद्रव्यमात्रे। सु सु. १५.प.।

धारणी (या)। स्त्री। स्वनामख्यातमहाकन्द-शाकविशेषं। धारणीकन्द, मेलगङ्गे इति च अनुप-दिशे ख्याता। धरणीकन्द। तन्पथ्यायः—धरणी, धारणोया, धीरपत्नी, सक्तकः, कन्दालुः, पनकन्दः, कन्दाव्यः, दण्डकन्दकः, धरणीकन्दः। गुणाः—मधुरः कफपित्तः मुखदोषघ्नः कण्डू-कुष्ठघ्नः। रा.नि.व.७। ज्ञान्याम्। शरीरान्तराङ्गी-विशेषः। से.। पृथिव्याम्।

धार। स्त्री। द्रवद्रव्यस्य सन्ततरक्षणे। गुडूच्यां। वै निघ.२भ.जीर्णञ्च.चि.सेवलीपाके। हरिद्रार्था। तिका। आसुवक्याम्। नीरकाकील्याम्। दे. निघ.। शम्बाणां शाण्ठीश्यायाम्। धारि। हिं तेज। सा च शस्त्रधारा मासूर्यईमासुरीकैशिक्यै-कैशिकी चिति चतुर्षां शस्त्रकर्माविशेषेषु भिन्न-प्रकृतिका। तव भेदनानामप्रायां मासुरी (समुर-धारातन्वी) मण्डलावादिलेखनानाम् अर्द्धमासुरी (समुरदलधाराद्वतन्वी), सूचीकुशुपवादिश्वधनानां विस्त्रावधानाच्च कैशिकी (केशप्रमाणतन्वी, इन्दि-पनादिच्छिदनानामईकैशिकी (अर्द्धकेशप्रमाणतन्वी) चिति। सु.सु.८५.।

धारकदम्बः। पुं। (Adina cordifolia. Syn. Nauclea cordifolia.) सन मख्यात-हृत्तविशेषे। केविकदम्। हिं हल्लु। सं धारा-कल्लु। कं धारियकडु। तं मीगुलुकडिमि। तन्पथ्यायः—समरप्रियः, प्राहृष्यः, प्राहृष्यः, कलम्बकः, भद्रबल्लभः, मेधाभः, प्रियकः, नीपः, पुलकी। गुणाः—कटुः वृष्यः हिंसः कषायः तिक्तः पित्तघ्नः वीर्यवृद्धिकरः विपशीघ्रहरः। रा.नि.व.८.।

धाराल्लुरः। पुं। लवणुट्टी। श्रीकरे। घनी पक्ष। से.।

धारारटः। पुं। चातकविहङ्गे। घोटकी। श.र.। मेघे। नत्तहस्तिनि।

धारधरः। पुं। मेघे।

धारफलः। पुं। मदनश्चे। मृगनां गाह्। रा.नि.व.८। (ला) स्त्री। कीपायकाम्। सिंकेण। रा.नि.व.७.।

धारायन्त्रम्। स्त्री। वारिसंचनयन्त्रे। श्यांशानां। सुगन्धवारिरचणपात्रे। गोंगाव-पाश। अदि.।

धारावनिः। पुं। वाद्यौ।

धारासत्त्वम्। स्त्री। गुडूचीस्वरसे। उवक्षेत्र-ज्ञ। वै.निघ.२भ.चय.चि.सेवलीपाके।

धारासुहो। स्त्री। विधारसुहोमिदे। तेषांटा-मिडू। रा.नि.व.८.।

धारि। स्त्री। आयुषि। (धारयति शरीरं पृथित्वां गन्तु न ददातोति)। च.मू.१.८.।

धारिणी । स्त्री । शाश्वतीहृदि । श.च. ।
 धारौ (इन्) । पुं । धीलुधुधे । स्यात्कारोऽ ।
 जटा. ।
 धास् । ति । सत्यपाविनि । जटा. ।
 धारोष्णम् । स्त्री । दीहनेनोष्णधारया पतिने
 दृग्धे । धारोष्णं द्रुष । गुणाः—“धारोष्णम् अथवा-
 ग्पयो भ्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं हृद्यं हृद्यमग्नि-
 वदं नमतिस्त्राद् विदीपापहम् ।” रा.नि.व.१५ ।
 ति । धारया लपं, यस्य सुखमेव पातम् ।
 “धारोष्णमद्यतीपनम् ।” या.टी.हंसा. ।
 धार्तराष्ट्रः । पुं । ईपच्छुक्तराजसंसे । लण-
 च्चुचरणसंसे । शौडि शैश । अम. । सपं दे ।
 नं. ।
 धार्तराष्ट्रपत्नी । स्त्री । हंसपादीनवायान् ।
 रा.नि.व.५ । रत्नलज्जालुकायाम् । वै.निघ. ।
 धाव(वि)निः (नी) । स्त्री । श्रित्रिपर्णाम्
 चाद्रुनिश । प.सु. । या.चि.१.च. । “धाविनी-
 योफलेः क्वताम् ।” कण्टकायाम् । धात शोभते ।
 रा.नि.व.४।६ । कणिकच्छाम् । आनादूरी । च.
 द हि.यो.यज्ज.चि । शण्डधे । वै.निघ. ।
 धावनिक्ता । स्त्री । कण्टकायाम् । प.सु. ।
 वै. निघ. २.भ.सुसनेवसन्निपातज्ज.चि. । श्रित्रिपर्णाम् ।
 धितिका । स्त्री । गोमयाशिमदे । चूँटैत्र
 आंशुन ।
 धोः । स्त्री । बुद्धौ । अम. । उपदिष्टयहण
 शकौ । वा. ।
 धोतिः । स्त्री । विपासायाम् । हे.च. ।
 धोन्द्रियम् । स्त्री । ज्ञानेन्द्रिये । तत्र मनः नवे
 शीतं तत्र रचना प्राणचेति पट् । अम. ।
 धोमीदिनी । स्त्री । मर्या । रा.नि.व.१४ ।
 धोरः । पुं । ज्यपभके । रा.नि.व.५ । स्त्री ।
 कुडुमे । तिका. । पुष्करमूले । वै.निघ. ।
 धोरस्कन्धः । पु । वनशकर । वै.निघ. ।
 महिधे । हे.च. ।
 धोरा । स्त्री । वेदायाम् । प.सु. । नहान्वोति-
 ष्ठीलतायाम् । वड् मठाकटुकी । काकोल्यां ।
 रा.नि.व.३ । धोरकाकोल्याम् । वै.निघ. । शिशपा-
 हवे । शिलु ग्रीह । प.सु. । कण्ठशिशपायां,

कावभिल वा काव अशुक्र । रा.नि.व.६ ।
 एकमवायाम् । कण्टकसेवयाम् । वै.निघ. । मय-
 विग्धे । रा.नि.व.१४ ।
 धोरावी । स्त्री । पीतशिशपामाम् । वै.निघ. ।
 धोवरौ । स्त्री । शतमूल्याम् । रा.नि.व.४ ।
 धोहरा । स्त्री । कुन्दुरी । वै.निघ. ।
 धुः । पुं । कम्पने. ।
 धुक्ताः (क्ता) । पुं, स्त्री । भूमिपदरहवे । वै.
 निघ. ।
 धुक्ताधुक्ताम् । स्त्री । बदरीफलं । मद.व.६ ।
 धुक्ती । स्त्री । भृगुदरे, पश्चिमिकोल्याम् ।
 ज्ञानदेवी । मद.व.६ ।
 धुत्तूरः । पुं । धुत्तूरधे ।
 धुत्तुमारः । पुं । इन्द्रोपनामकोटविग्धे ।
 गृहधुमे । यून । मे. ।
 धुरणोफलः । पुं । सुद्वधे । प.सु. ।
 धुरन्धरः । पुं । धवहवे । प.सु. । र.मा. ।
 धुर्वरः, धुर्यः । पुं । ज्यपभके । रा.नि.व.५ ।
 धुस्तू(स्तू)रः । पुं । (Datura fastuosa.)
 कण्ठधुत्तूरः । (Datura elba.) चैतधुत्तूरः ।
 (Datura metel.) उपविपपर्यायसनागफ्यात-
 रसधुमे । दूडुग्रीशे । र.मा. । हिं धावरा ।
 मं धत्तूर । कं मदकृषिने । तं उम्भेचिदु. नज
 उम्भेच । ता. कायचमने । तत्पर्यायः—
 उम्भेचः, कितवः, धूर्तः, कनकाद्यः, सातुलः,
 नदनः, पुरीभीष्टः, मुत्तंनत्, धत्तूरः, घण्टकः,
 गठः, नातुलुकः, ग्यामः, शिवशेखरः, खड्गुर्ध्रः,
 काहलापुष्यः, खलः, कण्टकायः, मोहनः, कलमः,
 मसः, शवः, द्विविका, तुरी, नहानीही, शिवप्रियः,
 धुत्तूरः, धुत्तूरः, स्वरदूषणः । गुणाः—कटुपणः
 कान्तिकारी त्रणः त्वग्दीपखर्जूरकण्डुज्वरः भ्रम-
 जनकय । रा.नि.व.१० । मूर्च्छाजनकः श्रिग्नः
 विचणय । राज. । “धुत्तूरद्वयं यदीजमन्यधीप-
 निपद्य यत् । चोरिण पाचयेद्दीवायलेष गृह्णित्वा-
 यान् ।” इति शोधनम् । सा.स्त्री. । घण्टाकर्ष-
 चपे । वैदु ग्रीह । गृह्णते । सा.को. ।
 धुत्तूरतैलम् । स्त्री । कर्पूरोगाधिकारे पक्क-
 तैलम् । “निशागन्धपत्रे । पक्कं कटुतैलं पलाटकं ।
 धुत्तूरपत्रत्रसे कर्पूनाङ्गीजित्तमम् ।” कटुतैलं

८ प. धूपरपतरसः १६ प.। कल्काथै—हरिद्रा-
गन्धकयोः प्रत्येकं १ प.। सा.की.। इदमेव रस-
रत्नाकरे गन्धकतैलम्।

धूकः। पुं। बायो। ब्रह्महृषी। विडाली। हृ-
षिघ।

धूनवाः (नः)। पुं। शालनिर्यासे। धूना।
विक्रा.। स्त्री। कम्पने।

धूनुराजः। पुं। हृचविशेषे। नमिमस्तुकीति-
पथिमदेशे ख्यातः। तत्पथ्यायः,—पीतरसः,
भङ्गुरा, गन्धिनी। गुणाः—मूयजः। याही कफघ्नः
दन्तरीगन्नी बन्धः निहास्यद्रघ्नय। अति.।

धूनिः। स्त्री। कम्पने। व्याक.।

धूपः। पुं। चण्डेदिं। भाष्ये। सुगन्धीकरणे।
गन्धद्रव्योत्पत्तये तदर्थं च। हृ.च.। साह्यरादौ।
धूपार्थं द्रव्यगणो यथा—“द्विधागुदेवदारुच गन्ध-
पापाथकन्निधा। गुग्गुलुः पञ्चधा सर्वा गन्धाः
चरलस्य च। पद्मकाष्ठं मोचरसी निर्यासः सल्लकथ
च। रालं नीपालकचंति गणोप्य धूपसंज्ञकः॥”
अकं. वि.।

धूपकम्। स्त्री। मूषकाष्टे। रा.नि.व.६।

धूपगन्धिनम्। स्त्री। रोहिषदले।

धूपद्रुमः। पुं। रक्तखदिरे। रा.नि.व.८।

धूपनम्। स्त्री। धूपाविनासने। धूपेन चर्मा-
कर्षणे। भाष्ये। Pumigation. ब्रण्णादीनां
क्रियानिर्दिष्टे। उदकां गुणम्। स च ब्रण्णशीघना-
नन्तरं विधेयः। तद्रथ यथा—“श्रीवेष्टके सर्जरसे
सरले देवदारुणि। सारैष्यपि चं कुर्वीत मतिमान्
ब्रणधूपनम्॥” सु.।

धूपनः। पुं। धूपके। धूना। श.भा.।

धूपहृत्तः (काः)। पुं। रक्तखदिरहृत्ते। रा.नि.
व.८। देवदारुहृत्ते। सरलहृत्ते। तिका.। श.र.।

धूपसञ्चारी। स्त्री। कस्तूर्याम्।

धूपसरला। स्त्री। धूपाङ्गसरलहृत्तविशेषे। वं.
निघ.। [१२]

धूपग(सु)र। स्त्री। हाहागुरणि। रा.नि.व.

धूपाङ्गः। पुं। श्रीवेष्टनामकसुगन्धकाष्ठे।
टोर्पण्टेहिन् ग्रीष्। रा.नि.व.१२।

धूपार्चम्। स्त्री। कृष्णागुरणि। रा.नि.व.१२।

धूप्यः। पुं। नखीनामगन्धद्रव्ये। रा.नि.व.१२।

धूमः। पुं। शिलारसे। गृहधूमै। शूंग। निचकी।

धींउत्रां। तत्पथ्यायः,—भम्भः, नढाएः, खल-
नालाः, शिखाध्वजाः, शिभिध्वजाः, अग्निवाहः,
तरी, काचमालः अम्भ.सूः, वायुवाहः, सेवयोनि,
निचकाः। गुणाः—“सद्यः शोषकरी धूमो नेचयो-
रहिती भयम्। शिरोगौरवह्वयापि वातपित्तच
कोपयेत्॥” भा.। वातपित्तवैकः। राज.१प.।

अन्यः पानार्थं पञ्चविधः—प्राथोगिकः खं हनः
रेचनः कासघ्नः वामनीययेति। पञ्चविधा एव
धूमवर्चयः। तत्रैलादिना कुष्ठतगरवर्जेन शृष्ण-
पित्तेन हादशाङ्गुलं शरकाखं चौनेषाङ्गुलं परि-
षेष्टालिपयेत्। एषा प्रायोगिकधूमवर्तिः। खेह-
फलसार-मधुच्छिष्ट-सर्जरस-गुग्गुलुप्रभृतिभिः खेह-
मिश्रैः खेहने। शिरोविरेचनद्रव्यं वैरेचने। कासघ्ने
कासहरैर्हृत्तीकण्टकारिकायिकटुकासमर्देहिङ्गि-
ङ्गुदीलङ्गानःशिलाकिङ्गुलकाककटुशङ्खीप्रभृतिभिः।

वामनीये वामनीयेः क्षागुचसंशुभ्रककटुकासि-
गुष्णमल्यधूरक्तमिप्रभृतिभिर्द्रव्यै च वर्तिः काथ्या।
तत्र प्रायोगिकनेत्रं कनिष्ठिकापरिष्ठादनर्थं कलाय-
मात स्त्रीतो मुलेऽङ्गुष्ठपरिष्ठाणं धूमवर्तिप्रवेग-
सोतीऽङ्गुल्यान्यचलापरिंशत्। वातिंशत् खेहने।
चतुर्विंशतिवैरेचने। पोद्गुशङ्गुलं कासघ्नं वामनीये
च। एते अपि कोलास्थिमातकिष्टे भवतः। ब्रण-
नेतमष्टाङ्गुलं ब्रणधूपनार्थं कलायपरिष्ठाणं कुलत्व-
वाह्निना प्रति। सू.चि.४०अ.। See धूम-
पानम्। [भा.।

धूमगन्धिकम्। स्त्री। रोहिषदले। त्रिभक्तपूत्रे।

धूमजाङ्गजम्। स्त्री। घनचकारे। रा.नि.व.६।

धूमदशी। पुं। नेचरीगन्धिने। “श्रीकञ्चरा-

यासशिरोऽभितापेरग्याहवा यत् नरस्य हृदिः।
धूमांशया पश्यति सर्वमावान् स धूमदर्शीति नरः
प्रदिष्टः॥” सा.नि.।

धूमनाडो। स्त्री। प्रायोगिकादिधूमप्रयोगार्थे

नलाकारयन्त्रे। धूमपीठेन नम। लक्षणं—

धूमनाडो भवेत्तत्र निखण्डा च निपल्लिका। कनि-

ष्ठिकापरीणाहा राजमापागमान्तरा ॥ भा.।

धूमपानम्। स्त्री। धूमसेवायाम्। हृष्टे

धींउत्रां वा धूमपाने। तत्र पञ्चविधं जसनेहं हृष्ण-

रेचनकासघ्नावामनत्रणधूपनानीति। एषां विशेषाः

खसपथ्याये सत्याः। तद्विधिः—अत्र सर्वांशामेव

धूमनाडीनां द्विद्राणि कलायस्यलानि भाव्यानि ।
 द्वादशमात्राभ्योपिका यथासधूमद्रव्यकर्मितकल्क-
 नानिघाटाद्द्रव्येन कशाशुष्कां कारयेत् । अथ
 तां सिद्धान्तमहारदीपितां कृत्वा निचरन्ध्रं धृत्वा च
 वदनेन धूमं पिवन् तैर्नैव सन्वजेत् । ततो नासि-
 काभ्यां पोत्वा वदनेन वनेत् । तथा शरावसपुटे
 कल्कं निधायाद्गारदीपितां कृत्वा छिद्रे नैव
 निवेग्य ब्रणञ्च धूपयेदिति । भा. । अथ सुखीपविटः
 सुमना ऋज्वीहृदिरतन्द्रितः स्रंहातां प्रदीपायां
 वचिं नैवस्रोतसि प्रविधाय धूमं पिवेत् । "सुखेन
 तं पिवेत्सुखं नासिकाभ्यां ततः पिवेत् । सुखपीतं
 सुखेनैव वनेत् पीतञ्च नासया । सुखेन धूमनादाय
 नासिकाभ्यां न निर्हरेत् । तेन हि प्रतिबोधन
 दृष्टिस्तत्र विहन्यते ।" विग्रेपतन्तु प्रायोगिकं प्राण-
 नाददीप्तं वेहनं सुखनासाभ्यां । नासिकया वैरे
 चनं सुखेनैवेतरे । तत्र प्रायोगिके वचिं व्यपगत
 शरकाष्ठां निधातातपशुकाम् अहारिखवदीप्य
 नेवमूलस्तातसि प्रयुज्य धूमनादरेति नृयान् । एवं
 स्रंहेनं वैरेचनिकञ्च कुर्यादिति । इतरथोव्यं पगत
 धूमोऽद्गारस्थिरे समाहिते शरावे प्रसिध्य वनिं
 मूलकिद्रेणानेन शरावेण विधाय तस्मिन् छिद्रे
 नैवमूलं सधोव्यं धूममासेवेत । प्रशान्ते धुमे वचिं
 सवशिष्टां प्रविध्य पनरपि धूम पाययेदादीपविगदं ।
 एष धूमपानोपायविधिः । गुणा. — दन्तप्रचालन-
 नस्यदानभोजनशस्त्रकर्मोन्तेषु प्रायोगिक इति ।
 तत्र स्रंहेनो वातं शसयति । स्रंहादुपलेपाञ्च
 वैरेचनः श्लेष्माणसुतुक्लेग्नापुर्णति, रीत्यान्ते ऋणा-
 दीणाद्गैश्याञ्च प्रायोगिकः श्लेष्माणसुतुक्लेग्नापु-
 त्तुक्लेष्टं चापकर्तति साधारणत्वान् पूज्यांथानिति ।
 भवति चात— "नरो धूमोपयोगाञ्च प्रसन्नंन्द्रिय-
 वासमाः । दृष्टकेशद्विजग्मयुतुगन्धिविपदाननः ॥"
 कासश्यासरोचकाश्वीपलेपसरमेदमूखासावस्य-
 तन्द्रानिद्राहनुमन्प्रासम्पानसश्रिरोरोगकर्णाच्चि
 ग्लवातकफनिमित्ताश्यास्य सुखरोगा न भवन्ति ।
 प्रायोगिकं तौ वीनुच्छासानाददोत मुखनासिकाभ्याञ्च
 पस्यांशान्नीयतुरी वेति स्रंहेनिक यावदसुपहतिः ।
 वैरेचनिकमादापदंशनात् । तिलतसुसुसधवागुपीतेन
 पातशो वामनीयः । यासान्दरेषु कासश्च इति ।
 नृ.चि. ४०. च. । [विक्रा. ।

धूममहिषो । स्त्री । नोहारं । दृश्यां ।

धूमसृत्तिका । स्त्री । स्वर्णशोधनयोग्यरूप-
 सृत्तिकायाम् । श.चि. ।

धूमयोनिः । पुं । सुलके । अम. । मेघे ।

धूमरः । पुं । इटिमखलगतरीगविशेषे । (शंश्री
 देशे) । लक्षणे— "शोकञ्जर(श्री)रोगसन्तस्य-
 निलादयः । धूमाविलां धूमदर्शा इष्य कुर्यैः म
 धूमरः ॥" वा.च. १२३. । [चि. ।

धूमरजः । स्त्री । रघुधूमं । दू.नु. । भैष.कर्णरो.

धूमलाः । पुं । कण्णलोहितवर्णे ।

धूमस्रजः । पुं । सरलरुचे ।

धूमसः । पुं । शाक्तरी । वै.निघ. ।

धूमसारः । पुं । रघुधूमं । दू.नु. । र.सा.सं. ।

धूमसो । स्त्री । सुद्धिदलाटिकृतरीटिकायाम् ।
 भा.पडु, मानवडि. दू.नु.नि. । प्रणाली यथा—
 "नापाणां दालवलीय स्यापितास्यककञ्चकाः ।
 आतपे शोपिता पात्ते पिटाणा धूमसो कृता ।
 धूमसो रुचिरा सव प्रोक्ता भुम्भुरका बुधैः । भुम्भुरी
 कफपित्तघ्नौ किञ्चदातकरो कृता ॥" भा. ।

धूमा(ङ्गः) । स्त्री, पुं । कण्णशंभ्रपाशाम् । वै.
 निघ. ।

धूमाभः । पुं । धूमवर्णे ।

धूमिका । स्त्री । कुञ्जफिकायां । त्रिका. ।
 प्रसहजातीयपचिणि । च. ।

धूमोत्थम् । स्त्री । वज्रचारे । रा.नि.व.६ ।

धूमोत्तारः । पुं । पित्तजरीगमेदं । भा. ।

धूम्या(स्त्रा)टः । पुं । कुलिङ्गपचिणि । फि.८ ।
 अम. ।

धूम्रः (कः) । पुं । सितके । शिवांशु. । रा.
 नि.व.१२ । उट्टं । जटा. । तुषु.रुहवे । कण्ण-
 लोहितवर्णे ।

धूम्रपत्रा । स्त्री । खनामख्यातपुष्पे । भा.च. ।
 सं. नाधानो । क कचगिरि । उ.नु. धूपापतर ।
 तन्पथ्यायः— धूम्राहा, रघ्रपता, रघ्रनाणी. कृमिघ्नी,
 शौमलापहा, सुलभा, स्वभुवा । गुणाः— तिक्ता
 शोफघ्नी कृमिघ्नी उष्णा कासघ्नी रुचा दीपनी च ।
 रा.नि.व.५ ।

धूम्रपत्रिका । स्त्री । धूम्रपतायाम् । रा.नि.
 व.२२ । गन्धरुणे । गन्धरुणमेदं । वै.निघ. ।

धूमसृत्तिका (लौ) । स्त्री । शचीरुचे । रा.
 नि.व.८ ।

धूम्रलोचनः । पुं । कपोते । वन्यकपोते । रा. नि.व.१६ ।
 धूम्रवर्णः (कः) । पुं । सिद्धके । शिवाग्रम् । रा.नि.व.१२ । कोकडुनामविलस्यस्यम् । रा.नि. व.१६ । कृष्णलोहितवर्णम् ।
 धूम्रवर्णा । स्त्री । वराटिकाभेदे । रा.नि.व.१३ ।
 धूम्रशूलः । पुं । उष्ट्रे । वै.निघ. ।
 धूम्रा । स्त्री । शशाणुत्व्याम् । कौ.कूडविशेष । रा.नि.व.७ । [व.५ ।
 धूम्रा(ख्या)ह्वा । स्त्री । धूमपवायाम् । रा.नि. धूम्राक्षिः । स्त्री । धूमसुक्रायाम् । वै.निघ. ।
 धूम्रिका । स्त्री । कृष्णविंशपाह्वे । कौ.लशिशु वा अशुभम् । रा.नि.व.२ ।
 धूम्रोयः । पुं । इपमे ।
 धूम्रः । पुं । अतकृष्णधूम्रह्वे । प.सु. । ऋतून- ह्वे । कृष्णाह्वे । वै.निघ. । चोरक-नामगन्धद्रव्ये । र्णोऽङ्गे । रा.नि.व.१२ । स्त्री । लालकट्टे । ह्वे.च. । विडलवणे । रा.नि.व.६ ।
 धूर्त्वा । पुं । कृष्णधूम्रैः । कै.लिकदम्बे । प.सु. । मगाल । श.र. ।
 धूर्त्तः । पुं । धूम्रह्वे । श.भा. ।
 धूर्त्तजन्तुः । पुं । मगुष्ये । श.च. ।
 धूर्त्तमानुषा । स्त्री । राज्ञायाम् । श.च. ।
 धूर्त्तरः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।
 धूर्त्ता । स्त्री । शकृत्कृत्काथाम् । वै.निघ. ।
 धूर्त्तरः, धूर्त्थः । पुं । ऋषभके । वै.निघ. । धवह्वे ।
 धूर्त्तः । पुं । धवह्वे ।
 धूर्त्तकम् । स्त्री । विधे । श.च. ।
 धूर्त्तः । पुं । पराने । गर्दभे । पार्थिवरजसि । अम । तत्पथ्यायः—रेणुः, पायः, रजः, धूली, पांशु । चितिकणः चोदः, चूर्णं, तूलं, मण्डाद्रवः, चातकेतुः, कणा, चितिकणा, गभःकेतुः, मंदिनी- द्रवः, वायुस्तु । अम. । [ह्वे ।
 धूर्त्तिकादम्बः । पुं । नीपे । तिमिश्रह्वे । वरुण- धूर्त्तिका । स्त्री । धूलौ । पुष्पपराने । वै.निघ. । कुञ्जभटिकायाम् । श.र. ।

धूर्त्तगुच्छः (कः) । पुं । पिष्टातके । आवीर । विका. ।
 धूर्त्तजङ्घः । पुं । काके । कंक । वै.निघ. ।
 धूर्त्तजङ्घः । पुं । वाधौ । वाताम् ।
 धूर्त्तपुष्पिका । स्त्री । वेतकौह्वे । केकाशा गाह् । रा.नि.व.१० । अतकैतके । वै.निघ. ।
 धूर्त्तिकादम्बः (कः) । पुं । कदम्बह्वे । शिवाग्रम् । धूर्त्तिकादम्बु । सं. धूर्त्तिकादम्बु । कं. धूर्त्तिकादम्बु । कुलीः धाराकदम्बुत्व्यः । रा.नि.व.१० । तिमिश्र- ह्वे । वरुणह्वे । मे. ।
 धूसरः । पुं । गर्दभे । उष्ट्रे । वनचटके । कपोते । रा.नि.व.१६ । सुद्धे । वै.निघ. । वि । पाण्डु- वर्णम् । मे. ।
 धूसरच्छदा । स्त्री । अतवुद्धायाम् । प.सु. । शकृत्पथराज्ञायाम् । वै.निघ. ।
 धूसरपत्रिका (त्री) । स्त्री । हस्त्रिकाख्याम् । विशाति । शिवब्रह्मोशाके । प.सु. । हस्त्रिकाश्री- नामरूपे । शक्तिशब्दे । रा.नि.व.५ ।
 धूसरसुद्धः । पुं । धूसरवर्णसुद्धविशेषे । सं. धूसरसुद्धः । कं. पीयरसुद्धः । गुणाः—रसवीर्यविपाकेषु हरिम्, द्रसमं कपायः मधुरः रुच्यः पित्तकृत् घातविषम्भञ्जकः । रा.नि.व.१६ ।
 धूसरा । स्त्री । पाण्डु रफलीनामरूपे । रा.नि.व.५ ।
 धूसराह्वयः । पुं । गर्दभे । वै.निघ. ।
 धूसरो । स्त्री । गर्दभ्याम् ।
 धूसूरः । पुं । धूसूररूपे । प.सु. ।
 धूसुराष्ट्रः । पुं । हंसभेदे । हंसजातीयपक्षिणि । ह्वे.च. । सपंभेदे ।
 धूसुराष्ट्री । स्त्री । हंसविशेषपद्माम् । मे. ।
 धूतः । स्त्री ।- धैर्ये । वैगविधाने । भा.म.३भ उदा.चि. ।
 धूष्णुः । स्त्री । कश्चिकायां । कश्चि । श.च. ।
 धूष्णिका । स्त्री । धानागके । धनम् । भा. ।
 धेनुः । स्त्री । दुग्धवत्यां गवि । अम. ।-
 धेनुका । स्त्री । धानागके । धनम् । मद्.व.२ । हस्तनगां । गवि । मे. ।
 धेनुकारिः । पुं । नागकेशरह्वे । वै.निघ. ।

धेनुजिह्वा । स्त्री । गोमिष्ठानामधुपे । (शोडश्यां) ।
रा.नि.व.४ ।

धेनु(का)दुग्धम् । स्त्री । विभंडायाम् । भा. ।
गोदुग्धे ।

धेनुदुग्धकारः । पुं । मञ्जरहर्षे । रा.गि.व.८ ।
मृध्ननके । शीघ्रम् ।

धेनुमत्तिका । स्त्री । गोमधिकायाम् । उंश
नाशि । वै.निघ. ।

धेनुयन्त्रम् । स्त्री । वैलपातपथम् । दानि ।

धीङः । पुं । दुग्धुभिः । ङोङ्गाया । श.र. ।

धीतम् । स्त्री । रीधधातोः । रा.नि.व.१३ ।

धीलकाग्रोसे । नील दिव्येदम् । वै.निघ. ।

धीतकौशियम् (पजम्) । स्त्री । धीतकीपत्रे ।
पत्नीर्षे । ऐश्व.म. श.र. ।

धीतखण्डौ । स्त्री । खण्डशकंरायां । वै.निघ. ।

धीतगि(श्री)लम् । स्त्री । म्फटिके । त्रिका. ।

धीमतम् । स्त्री । रत्नवीने । धूनशास्त्राणि ।
वै.निघ. ।

धीरः । पुं । धवर्षे । शोश्रौ शीङ् । भा. ।

धीरियः । पुं । ह्यने ।

धाङ्गः । पुं । काके । वके । जलकाके ।
शान्ददोङ्गे । अम. । जलपदमावे । तचके ।
वै.निघ. । [रा.नि.व.४ ।

धा(ध्वा)ङ्गजरा । स्त्री । काकजरायाम् ।

धा(ध्वा)ङ्गजखूः । पुं । काकजखूहर्षे ।
जपजम् । रा.नि.व.११ ।

धा(ध्वा)ङ्गतखडुलफला । स्त्री । काक-
जरायाम् । वै.निघ. ।

धा(ध्वा)ङ्गतुण्डा (गड्डी) । स्त्री । काका-
दनीजतायाम् । काकनासालतायां । कूँच शीङ् ।
रा.नि.व.३ ।

धा(ध्वा)ङ्गदन्तो (नखौ) । स्त्री । काका-
दनीजतायाम् । काकनासालतायाम् । रा.नि.व.३ ।

धा(ध्वा)ङ्गनामा (नान्नी) । स्त्री । काकी-
दुम्बिकायाम् । रा.नि.व.११ ।

धा(ध्वा)ङ्गनाशिनौ । स्त्री । एषुषामेदं ।
इयुव दग्ग । रा.नि.व.४ । भा. ।

धा(ध्वा)ङ्गनासा (सिका) । स्त्री । काक-
नासालतायाम् । कूँच शीङ् । रा.नि.व.३ ।

धा(ध्वा)ङ्गपुटः । पुं । कीकिले । सारा ।

धा(ध्वा)ङ्गमाचो । स्त्री । काकनाचोषुपे ।
रा.नि.व.४ ।

धा(ध्वा)ङ्गवल्ली । स्त्री । काकजरायाम् ।
रा.नि.व.४ ।

धा(ध्वा)ङ्गादनी । स्त्री । काकादनीजता-
याम् । रा.नि.व.३ ।

धा(ध्वा)ङ्गरातिः । पुं । पंचके । एषा. ।

धा(ध्वा)ङ्गौ । स्त्री । काकीक्याम् । रौंरुवा ।
मे. । काकजरायाम् । वै.निघ. ।

धा(ध्वा)ङ्गोलो । स्त्री । काकीक्याम् ।
रौंरुवा । प.सु. । रा.नि.व.३ । द्राचामेदे ।
वेदोना रिमदिन् ।

धापनम् । स्त्री । अशिसमुचये ।

ध्यासम् । स्त्री । दमनकध्वे । मे. । यत्तये ।
शान्दकश्रुते । प.सु. । सु.चि.२२५. । च.द.सद्वि-
पातञ्ज.वि.अपराजिताधुपे । च.द.या.आ.१८३.श्री-
प्रसारपोतंले । वै.निघ.२३.गग्गुलादिधुपे । तुलके ।
सु.म.२४५. ।

ध्यामकम् । स्त्री । कपूषे । शान्दकश्रुते । प.सु. ।
च.प.५५. । सु.सू.१८५. । एलादिः । रोषिपे ।
वा.प.१५५. ऐमा. (अमावे उशीरं) । भा.म.४३.
विप.चि. । "विषवी ध्यामकं मांसी ।" भा.स.१
म.ज.चि. ।

ध्रुवः । पुं । धवर्षे । शोश्रौ शीङ् । र.मा. ।
वटवर्षे । म.द.व.५. । त्रिका. । जीवके । शरारो-
पचिपि । नासायै ।

ध्रुवा । स्त्री । शालपर्णायाम् । रा.नि.व.४ ।
नूजायाम् । मे. । शरारोपचिपि ।

ध्वंसः (काः) । पुं । मयविकाररीने । लचधं
यथा—“तं पप्रसक्तः कण्ठात्मगोपः शब्दासहिष्णुता ।
तन्मनिद्राभिधीयते प्रथं ध्वंसकलचपम् ॥” च. ।

ध्वंसो । स्त्री । मानविशेषे, तस्मिन्परपश्यां
नामधमाने । “तस्मिन्पुनः पर्यायनाया ध्वंसो निग-
द्यते ।” प.प.१५. । पुं (रन्) । गिरिजवीली ।
श.र. ।

ध्वजः । पुं, क्ली । शिखे । भा.म.उ. । “ध्वजः पतत्यसौ नृणां क्लैव्यं समुपजायते ।” “ध्वजं चिह्नं पराकार्यां मेरुने ।” विश्व. । ताण्डहचि । रा.नि.व.६।
ध्वजद्रुमः । पुं । ताण्डहचि । रा.नि.व.६।
ध्वजप्रहरणः । पुं । वायी । श.र. ।
ध्वजभङ्गः । पुं । विरूपपातकृतकं व्यरीगविशिषे । क्षत्रजडप्र द्रोणी । निदानलक्षणे यथा—“अति व्यवायशीलो यो न च बाजोक्रियारतः । ध्वजभङ्ग-मवाप्नोति स प्रकचयद्देतुकः । अत्यन्तलपणचार-विरुद्धाजीर्षभीषणनात् । अत्यन्तपानादिवमात् पिष्टा-न्नगृहभोजनात् । दधिचीरानुपमांसनिवनाह्रादि-कार्यणात् । कल्याणीगमनाज्ञापि विधीनिगमनादपि । दीर्घरीक्षीं चिरोन्मृष्टां तवेष च रजःखलाम् । दुर्गन्धं दुष्टयोनिञ्च तवेष च पुरिस्तुतां । ईदृशीं प्रमदां मीढान् यो गच्छेत् कामधितः । चतुष्पादि-गमनाच्छे फसपामिघाततः । अघावनाहा मीदृश्य-शब्ददन्तनखचतात् । काष्ठप्रहारनिषे पशूनानाञ्च निषेवणात् । चेतस्य प्रतीघातान् ध्वजभङ्गः

प्रवर्तते ॥” व. । Sec क्लैव्यम् ।
ध्वजह्वः । पुं । ‘माङ्’ इति कौडण्देश्यात-
 हचि । रा.नि.व.६।
ध्वजो (इन्) । पुं । मयूरे । रा.नि.व.१६।
 सपे । से. । रथे । जम्बे । पञ्चते ।
ध्वनमोदी (इन्) । पुं । भमरे ।
ध्वनिग्रहः । पुं । कर्णे । विका. । [वै.निघ. ।
ध्वनिबोधक(न)म् । क्ली । सुगन्धरोहिण्ये ।
ध्वङ्गः । पुं । काके । वक्त्रे । मथ्यादपचिणि ।
 अम. । जलचरपचिमावे ।
ध्वान्तम् । क्ली । अश्वकारे ।
ध्वान्तवित्तः । पुं । खद्योति । श.र. ।
ध्वान्तशात्वः । पुं । श्लोषाकहचि । श.च. ।
ध्वान्तोन्मेषः । पुं । खद्योते । ज्ञानादि-
 षोका । विका. । तत्पर्यायः—ध्वान्कारिः,
 ध्वान्तारातिः ।

न

नः । पुं । रत्ने । ए.की. ।
नःसुद्रः । वि । इक्ष्मनासिके । धीन्ना । इ.च. ।
नकुटम् । क्ली । नासिकायान् । श.ना. ।
नकुलः । पुं । (The bengal mungoose, Viverra ichneumon.) खनामल्यातजनकौ ।
 नेडेण । हिं वेजी । सं नेउरा । कं संगुल ।
 तत्पर्यायः—पिङ्गलः, सर्पहा, वभुः, कोटिरः,
 सर्पहणः, सूधीवदनः, सर्पादिः, लोहितानगः ।
 लक्ष्यं—यः स्थूलपुच्छो रक्तनेत्रो दधुर्दृष्टः स
 नकुलः । शाखिदीव. । नकुलनांसगुणाः—पिच्छिलं
 धातुं श्लेष्मपित्तञ्च । रा.नि.व.१७ । “गुरुत्वं
 त्त्रिंशदधुरन्वलीपचसवर्द्धनम् । हृष्यं परं धातुहरम्
 ..... ॥” च.सू.२०च. ।
नकुलाव्या । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । गीक-
 त्राणा । रा.नि.व.७।
नकुलान्ध्रम् । क्ली । नेत्ररीगमेदे । लक्ष्यं—
 “विद्योतते चक्ष नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य
 यद्यत् । विवाषि रूपाषि दिशा च पश्येत् स वै

विकारी नकुलान्ध्रसंज्ञः ॥” भा.म.४च. । नकुलान्धो
 दिवा चित्तं पश्यति न तु निशि । अरुण. ।
नकुलारिः । पुं । विडालि । वै.निघ. । सपे ।
नकुलौ । स्त्री । शाकलीहचि । वै.निघ. । शङ्कि-
 न्याम् । धरणि. । क्रुदुमे । इ.च. । नकुलपत्रान् ।
 नास्यां । कृष्णमांशौ । कुक्कुव्याम् । शुर्गि । से. ।
नकुलेष्टका (ष्टा) । स्त्री । रात्रायाम् । अम. ।
 सर्पास्याम् ।
नक्तम् । क्ली । रात्रौ ।
नक्ताकः । पुं । निवपटले । वै.निघ. । कर्पटे ।
 नेक्कड़ा । अ.टी.म. । मयूरे । हृदिनि ।
नक्ताचारी (इन्) । पुं । पंचके । विडालि ।
 विका. ।
नक्ताचरः । पुं । शुग्गुली । शुग्गुलुग । पंचके ।
 जटा. । सीमराव्यां । दुण्डुनि । रा.नि.व.२१ ।
 विडालि ।
नक्तामालः । पुं । हृदयारङ्गहचि । उहन्नकप्रज्ञ ।

रा.नि.व.२। सु.म.३८अ.इन्द्रारिषाद्यतेने। सि.
यो.उन्मा.चि.। [करञ्ज। वै.निघ.।

नक्तमूलकम्। स्त्री। करञ्जमूले। पुं। मघा
नक्ता। स्त्री। छाङ्गलोचुपे। विष्वाश्रुनिघां।

रा.नि.व.३। दृणविशेषे। गुलवास इति लोके।
गुणाः—वातला शीता गलगण्डरौ च। अपका
सा अमोक्षी। वै.निघ.। रात्री। हरिद्रायाम्।

नक्तान्धः। वि। रात्र्याम्। ज्ञातत्वात्। रात्र्य-
न्धाद्यस्य लक्षणं यथा—“दिवा पश्यति यः स्वप्न”
रात्री नैव च पश्यति। नक्तान्ध इति तं विद्यात्
विकारं पवनोद्भवम् ॥” ज.द.३०५।

नक्तान्धम्। स्त्री। रात्र्यन्धत्वात्। निदा।

नक्ताह्नः। पुं। करञ्जह्वे। मैप.ने.री.चि.।
“नक्ताह्वीजवर्तिः” च.द.ग्र.श्री.चि.। भा.वा.
र.चि.विक्रशागुणुली।

नक्तम्। स्त्री। नासिकायाम्। मे।

नक्ताः। पुं। याद्वे। वै.निघ.। कुक्षीरे। अम.।

नक्तराजः (ट)। पुं। मद्याग्निगुरि, याद्वे।
शश्रज्ज। तन्पथ्यायः,—याद्वे, जलकिराटः,
जलाश्टकः। त्रिका.।] श.र.।

नक्ता। स्त्री। नासिकादंशुश्चान्। नासिकायाम्।

नक्ताखड्गम्। स्त्री। कुक्षीराखड्गं। च.चि.२५।

नखम्। स्त्री, पुं। शरीरोपधागुविशेषे, करजे।
नख। तन्पथ्यायः,—पुनर्मवः, कररुद्धः, नखरः,
कानाडुशः, करजः, पापिजः, अङ्गुलीसम्भूतः,
पुनर्मवः, करायजः, करकण्टकः, क्कराडुशः, रति-
रघः, करचन्द्रः, करारुशः। रा.नि.व.१८। तन
गर्मस्त्रस्य पत्रे मासि भवति। सुखवीथः। नखो-
नान गन्धद्रव्ये। नखी। तं नखचुचिष्य। च.द.
चन्द्रनाद्यतैस्त्रि। नखीभेदे। प.सु.। च.ग.५५.।
चुत्रनिषादे। दर्बजै, छोटि शिन्। वै.निघ.।

नखकुट्टः। पुं। नापिते। त्रिका.।

नखगु(पु)च्छ[ञ्ज]फला। स्त्री। हन-
निषाधिकायाम्। श्वेत शिन्, श्वेत दर्बजै।
रा.नि.व.७।

नखच्छेदनम्। स्त्री। नखस्य लघुने।
नखकाणि। गुणाः—“पीटिकं वल्यमायुष्य”
श्रीचरुपविपाजनम्। कैशस्पृजुनखारोनां हान्यनं
सम्प्रसाधनम् ॥” राज.१५.।

नखच्छेद्या। स्त्री। मेदायाम्। रा.नि.व.५।

नखनासा। पुं। नीलह्वे। वै.निघ.।

नखनिहान्तानम्। स्त्री। नखच्छेदनाद्यं।
नरुन। श.चि.।

नखनिष्यावः (विका)। पुं, स्त्री। मिन्वी-
भेदे। छोटि शिन्, श्वेत दर्बजै। रा.नि.व.७।
तन्पथ्यायः,—हृत्त-निष्याविका, अद्भुलिफला,
यान्या, नखगुच्छफला, यानजनिष्यावो, नख-
फलिनी। गुणाः—मधुर-कषायः, कण्टमीषकः,
गन्धः, अग्निदीपनः, रुचिकरः। Sec निष्यावी।

नखपर्णी। स्त्री। हृत्तिकादीक्षुपे। विशति।

नखपुङ्खो (प्यौ)। स्त्री। म्पूकायां। पिङ्गिः।
रा.नि.व.१२।

नखपुञ्जफला। स्त्री। श्वेतनिष्याव्याम्।

नखपूर्विका। स्त्री। मिन्वीषान्धविशेषे।
हृत्तित दर्बजै। रा.नि.व.७।

नखभेदः। पुं। वातरोगभेदे। कुण्डल्यादे।

नखरः। पुं। नखे। अम.।

नखरगञ्जिनो। स्त्री। नखीनाम-गन्धद्रव्ये।

नखरञ्जकः। पुं। नखरञ्जिनोह्वे। नेश्शैरी
शाह्। “तिमिरः कौकन्दना च विहन्तो नख-
रञ्जकः।” वै.द्रव्याभि.।

नखरञ्ज(स्त्रि)नो। स्त्री। (Myrtus com-
munis) हृत्तविशेषे। नेश्शैरीशाह्। वै.
द्रव्याभि.। नखरञ्जक्यां। नरुन। उहटः।

नखरायुधः। पुं। नखगन्धद्रव्यमात्रे। सिंहै।

नखायुधः। ताम्बूडै। व्याप्त्रे। रा.नि.व.१४।
“शयकगन्धकीमीषामाजांराधाः।” च.दि.२०५.।

नखराह्वः। पुं। श्वेतकरवीरह्वे। रा.नि.व.१०।

नखरौ। स्त्री। नखीनाम-गन्धद्रव्ये। अम.।

लघुशिक्ष्याम्। वै.निघ.। [चि.।

नखविष्कारः। पुं। नखादुधपचिमात्रे। श.

नखहृत्तः। पुं। नीलह्वे। रा.नि.व.२।

नखग्रहः। पुं। चुद्रग्रहं। श.र.।

नखग्रस्त्रम्। स्त्री। नखच्छेदनार्थम् अङ्गुली-
धारायुक्ताटाद्गुलमन्धविशेषे। नरुन अङ्गुति।
“हृत्तपवनखग्रस्त्रुट्टिकीत्यलपवकाङ्गधाराणि हृदिने

भेदने च । सू.सू.८५. । तस्य फलं वृद्ध्यायानम्
एकाङ्गुलविल्लतम् । सू.टी.७. । तच्च छेदन-
भेदनयोः प्रशस्तं नवाङ्गुलम् । तत्राचिः ।
“वक्रजघारं हि सुखं नखशम्भं नवाङ्गुलं । सूत्र-
शब्धोद्दिष्टे दमेदप्रश्नादलीखने ॥” इति ।

नखाङ्गम् । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्ये । श.र. ।
नखवर्ते ।

नखाङ्गुरः । पुं । नखे । वै.निघ. ।

नखाङ्गुम् । स्त्री । नखीनामगन्धद्रव्ये । र.मा. ।

नखाभ्यङ्गः । पुं । नखे तैलमद्ने । “तद्विंशो
नखाभ्यङ्गः शिरोनासास्थि(चि)तापजित् ।” प्रथीग-
पारिजातः ।

नखायुधः । पुं । सिंह-व्याघ्र-कुक्कुटादी जन्तौ ।

नखासिः । पुं । सुद्रमहे । श.श. ।

नखालुः । पुं । नीलीह्वे । रा.नि.व.८ ।

नखाशौ (इन्) । पुं । पेषके । त्रिका. ।

नखो । स्त्री । स्वल्पगखाख्यगन्धद्रव्ये । छेष्टे
नखौ । ‘नखं खलं नखो प्रोक्ता ।’ भा. । सा
रचोर्भित्ति राजवन्नभः । नखोऽसाधे । ‘नखो पच-
विधा प्रोक्ता गन्धाश्वा गन्धवत् परैः । काचिददर-
पत्राभा तयोत्पलदन्तीपमा । काचिदथसुराभा च
गजकरंसमा तथा । वराहकण्ठसदाशा पञ्चमी
परिकीर्त्तिता ॥’ च.द.टी. । तत वराहकण्ठाभा न
यास्या । सा विधा एका शूदनखा अन्य गन्धाख्या
वदरीच्छदा । र.मा. । सा. गुणाः—यहन्निभ-
वातापञ्जरकुनद्वी जयः उपा वर्णा प्रकणा खादुः
त्रणविपालज्योमुखदौर्गन्धाहरी पाके-रसे च कटुः ।
भा. । उपा कटुः विषग्नौ कुठकण्डुमृगशी भुत-
वित्रायणे च । रा.नि.व.१२ । गुहिः यथा—
नीविट्काञ्जिकचिसुखिद्रा मधुपाचिता नखौ
गच्छति । सङ्गे पात् यथाशार्धं गोमथादिपु गोमथजले
वा प्लव्या । उडोपदेशेन हतेन भर्जयित्वा चूर्णी-
कचं व्या । ततः कुङ्कुमादिगन्धद्रव्येण भावना
काव्या । सर्वेषां गन्धद्रव्याणां गुन्तीश्वन
प्रवालमभावने हत्वा रौद्रमूर्त्तं कचं व्यम् । सा.
को. । च.द. ।

नखौ (इन्) । पुं । नखायुधे जन्तौ । उन्दुरी ।

नखौतयम् । स्त्री । विविधनख्यां । नखौ,
उत्पलपत्राभा, अथसुराभा चेति । च.द.वा.व्या.चि.
महाराजप्रसारणीतैके ।

नखीह्वयस् । स्त्री । कानागङ्ग, कुरकराणी,
इति ह्वये । च.द.वा.व्या.चि. । “विश्वरूपनखी-
ह्वयम् ।”

नख्यम् । स्त्री । व्याघ्रनखे ।

नगः । पुं । ह्वये । पर्वते । पञ्च. ।

नगकर्णी । स्त्री । अंतापराजितायां । वै.निघ. ।

नगगन्धा । स्त्री । राक्षायाम् । वै.निघ. ।

नगजः । पुं । हस्तिनि । च.टी.सा. ।

नगजा । स्त्री । क्रूरपापाणभेदे । रा.नि.व.५ ।

नगजित् । पुं । पापाणभेदेके । रा.नि.व.५ ।

नगणा । स्त्री । पारावतपथाम् । वनजेच्छं वा
जडाफुटिकी । रा.मा. ।

नगपतिः । पुं । तालह्वये । वै.निघ. । पनसह्वये ।

नगपथ्यायकर्णी । स्त्री । अपराजितायाम् ।
वै.निघ. ।

नगभित् । पुं । पापाणभेदे । आंशत्रकूटि ।
रा.नि.व.५ । करज्योडिपापाणभेदे । वै.निघ. ।

नगसूः । पुं । पापाणभेदे । रा.नि.व.५ ।

नगसेदनः । पुं । करज्योडिपापाणभेदे । वै.
निघ. ।

नगसालः । पुं । शालिधान्यभेदे । गुणाः
शालिवत् । अर्क-चि. ।

नगरघातः । पुं । हस्तिनि । व्याकरणम् ।

नगराहम् । स्त्री । गण्डाम् । शूटे । रा.नि.
व.६ ।

नगरीवकाः । पुं । काके । त्रिका. ।

नगरीत्या । स्त्री । नागरसुक्तायां । रा.नि.व.६ ।

नगरौषधिः । स्त्री । कदलीह्वये । श.च. ।

नगहृत्तिकाः । पुं । गुडसञ्जिनिकायां ह्यिकाल्यां
वा । सु.चि.२०अ. ।

नगहृत्तिका । स्त्री । सन्नकीह्वये । सु.चि.१५
अ. । कल्प-५अ. ।

नगाटनः । पुं । वानरे । त्रिका. ।

नगाशयः । पुं । हस्तिनन्दनामके महाकान्द-
शक्रे । रा.नि.व.७ ।

नगौकाः । पुं । सिंह । से. । काके ।
श.च. । पचिषि । अम. । शरभे ।

नग्नङ्गः । पुं । स्त्रीती । नानाद्रव्यकृतसुराबीज ।

वाखर इति लीके । भ. ।

नग्निक्वा । स्त्री । अनागतार्चवकन्यायाम् । रा. नि.व.१८ । दुग्धिकायाम् ।

नद्युषम् । स्त्री । तगरपादिके ।

नटः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१०।२१ ।

श्रीषाकवृक्षे । अम. । लोभ्रवृक्षे । देवनालि । नटा. ।

स्त्री । परिवेत्तवणे । रा.नि.व.८ ।

नटपत्रिका । स्त्री । वाचाकृष्टे । वै.निघ. ।

नटपर्णम् । स्त्री । लघि । चाग्ङ्गा । वै.निघ. ।

गुडलघि ।

नटभूषणम् । स्त्री । हरिताले । र.मा. ।

नटमण्डनम् । स्त्री । हरितालविशेषे ।

शोनिडा । प.सु. । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।

नटसंज्ञकः । पुं । हरिताले । त्रिका. ।

नटाख्यः । पुं । श्रीषाकवृक्षे ।

नटी । स्त्री । नलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व. १२ । अशोकवृक्षे । वै.निघ. ।

नडः । पुं । नले । नलशार्ङ्ग । रा.नि.व.८ ।

नडकौयः(प्रायः) । वि । नलमवर्द्धे । छे.च. ।

नडमौनः । पुं । चिलिचिममले । अम. ।

नतम् । स्त्री । तगरपादिके । उग्रशार्ङ्ग ।

प.सु. । रा.नि.व.१० । वा.सु.१५ अ.भद्रदाव्यादिः ।

“भद्रदानं नतं कृष्टम् ।” च द.सि.यो.यच्.चि.शत

पुत्र्यादिलेपे । “अथपुत्रं नतं कृष्टम् ।” सि.यो.

पानोयकव्यापहते । “स्त्रियारं नतं हरिद्रे हे ।”

भा.म.४भ. । “नतवार्त्ताकिनोकृष्ट..... ।”

नतद्रुमः । पुं । लतागाले । र.मा. ।

नतनाडिका । स्त्री । प्रहरहयान् मध्यरात्रि-

पथ्यन्तं काले । वै.निघ. ।

नतनासिका । वि । वृद्धनासायुक्ते । शौदी ।

नताङ्गौ । स्त्री । कर्कटयङ्गाम् । नद.व.१ ।

नदनुः । पुं । सिंह । श.मा. ।

नदी । स्त्री । अन्नानाटसहस्रधनुष्यांते जल-

प्रवाहे । तञ्जलगुणाः—लघु, पाचनं, रुचिकर,

मधुरं, द्रूपदुग्धं, दाहदृश्यान्नस ।

नदीकदम्बः(स्त्रा) । पुं, स्त्री । गोरच-

सुष्पां, मन्नाशावणिकायाम् । रा.नि.व.५ ।

नदीकान्तः । पुं । द्विजलवृक्षे । द्विजल शीष्ट ।

रा.नि.व.८ । जलवेतसे । वै.निघ. । विन्मुधार-

वृक्षे । ने. ।

नदीकान्ता । स्त्री । काकजहाचूपे । रा.नि.व.

४ । ब्रह्मकारवेत्तके । छोट्टे उच्छ । जम्बूवृक्षे ।

श्रीम शीष्ट । ने. ।

नदीकुठेरकः । पुं । नन्दीवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।

नदीकूलप्रियः । पुं । जलवेतसे । जटा. ।

नदीजम् । स्त्री । स्त्रीतीऽङ्गने । पुं । अज्जुनवृक्षे ।

प.सु. । वायनाले । द्विजलवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

नदीनियामे । रा.नि.व.१६ । खड्गजूरीवृक्षे । वै.

निघ. । विट्माचिके ।

नदीजलम् । स्त्री । नद्या नक्षि । नदीवृक्षे ।

सर्वा एव नद्याः प्राङ्मुख्या गुरुजलाः पश्चिमसुख्या

लघुसलिलाः; देशविशेषगुणानुसारेण गुरुलघु-

जलाश्च भवन्ति । तथा विन्मुद्रादिगैव्य पूर्वसुख्या

वाताटीयं पश्चिमसुख्या पितृदोषनाशं दक्षिण-

सुख्या पितृदोषकम् उत्तरसुख्याः पृथ्व्याकञ्च

कुर्वन्ति । हिमवद्विन्ध्यमलयसञ्ज्ञादिप्रभा नद्याः

श्रीरीरोगादोन् जनयन्ति । पारियात्रप्रभाश्च तान्

नाशयन्ति । इति देशविशेषान्नदीजलगुणाः । सामान्य-

नदीजलगुणाः—लघु, पाचनं, दीपनं, रुच्यं

दृश्यान्नसं पृथ्वं मधुरम् द्रूपदुग्धं । कालमेदाद्नदी-

जलगुणाः—यथा प्राष्टकालीननदीजलसेवनात्

पीनसुककन्दासकासा लायन्ते, शारदीयनदीजल-

पानं पृथ्वं वातकफघ्नं, हैमकाननदीजलपानं बुद्धि-

प्रदम्, शिशिरवसन्तकालीननदीजलं सन्नापशमनं

दृश्यादाहवमिन्नप्रशमनं, तथा श्रीषनदीजलं

सङ्घुषमिव करोति । रा.नि.व.१४ “तथा प्राच्यद्रमा-

थान्याः पश्चिमात्तुगमात्तथा । ससैकता सपापाया

द्विविधा चान्नुवादिना । एवं चतुर्विधा नदी

वातपित्तकफामिकाः ॥” अथ पायाचनदीगुणाः—

“घनविमलशिलानां स्थालनाञ्जातमैत्रं बहुलसजल-

वीचीच्छन्नसङ्गीभट्टनम् । ननु लघु च सुशीतं

नाति चीथं घनघ्नं हरति पवनपित्तं त्रैपल्लवारि

सस्यक् ॥” सवालकनदीगुणाः—“न घनविमल-

तोय सैकतायाः प्रवाही न च भवति लघुत्वं

त्रैपल्लवन्ति पित्तम् । भवति मधुरमेवं किञ्चिदुष्णं

कपायं भवति पवनकारो शीघ्रमूर्च्छां निहन्ति ॥

गङ्गा सरस्वती शीषी यमुना सरयूः सद्यो । वेष्पा

सरावती नीला उत्तरा पूर्ववादिनी । हिमवत्प्रभा

होता हिमवतश्रीतलाः । समाः सर्वगुणैर्नयी
नातन्नोपहरा वृषाम् ॥ आसां नवश्लेषुंका गङ्गा
श्रीका मनीषिभिः । तथा चमीषती वेतावती
पारावती तथा । चिमा महानदो पीता मूसकन्या
मर्गावती । शिवती शैवखिनाय सिन्धुगुफाः
चमुद्रगाः । वातपिचहरं नीरं विदोषन्नं गतं परम् ।
यन्मलानिहरं ह्यसुचराशानुगामि च ।" इति नय
उचराशुगाः । "तापो तावा च गीर्वाती गोमती
सन्निता मदी । सरस्वतीयुता नद्यी नर्गदापथिसा-
नुगाः । आसां जयं धनं पीतं पिचघ्नं कफज्जघन-
यासदोषहरं ह्यं कण्ट-कुठविनाशनम् ।
पश्चिमाद्रिचमुद्रता गीतनो पुत्रभाषना । आसां
शीतं जले यापि कफनातत्रिकारजुत् । पित्तदं
शमनं यस्य सूक्ष्मोपविकारजुत् । पूर्णां पयस्विनी
वेता प्रकीता च वरानना । श्रेष्ठा गोवर्द्धनी याग्या
गीतम्यगुगता इमाः । कावेरी धीरकान्ता च
मीमा धेव पदस्त्रिनी । विभावरी विशाला च
गीवन्दी नदनसुखा । पाञ्चन्यापरा नथो दक्षिणी-
दिग्गमा इमाः ॥" इति ७८- ।

नदीजा । स्त्री । जलशुभात् । शिबुर् । वै.
निघ. । अग्निमन्त्रहृत् । रा.नि.व.१६ ।

नदीनः । पुं । वरुणहृत् ।

नदीनिष्पावः । पुं । निम्नीधानादिशेषे, कटु-
गिम्नाम् । सं नदीधेयर्षे । सं तीरे भावरं ।
यन्पथ्यायः—कटुनिष्पावः, कर्बूरः, नदीजः ।
गुणाः—तिक्तः कटुः गुणः रक्तकरः वातकफदः
रुचः कपायः विपदीपहरश्च । रा.नि.व.१६ ।

नदीवह्न्याः । पुं । मेघशुभात् । वै.निघ. ।

नदीभक्षतकः । पुं । भक्षतकविशेषे, पानीय-
भक्षतकी । पयु. ।

नदीभवः । पुं । चन्द्रशर्त् । वै.निघ. ।

नदीमाह्वकः । पुं । देशभेदे । यो नयसुभिः
पालयते । "नयसुभिर्गो धान्यैः नदीमाह्वक
उच्यते ।" रा.नि.व.२ ।

नदीसापवामः । स्त्री । शाकभेदे । गुणाः—
"विषदं गुरु शीतञ्च सममिषन्दि कीचते ।" च.
स.२०५. । [५८६]

नदीया । स्त्री । अग्निमन्त्रे । शिबिन्नि । रा.नि.

नदीवटः । पुं । वटोहृत्, ब्रह्मपत्रपटञ्चविशेषे ।
नलोवटः । सं पुंजावक । सं नातिनाथ । गुणाः—

कपायः मधुरः शीतलः पित्तघ्नः तृषादाहयमथास-
च्छदिहरश्च । रा.नि.व.११ ।

नदीसर्जः । पुं । अशुभं नहचे । रा.नि.व.१६ ।

नदीयो । स्त्री । जलवेतसे । वै.निघ. । सूस्मि-
जम्नाम् । श.च. ।

नद्याम् । स्त्री । ऊषाञ्जने । वै.निघ. ।

नद्यान्नः । पुं । समशीलक्षणे । हिं कौकुयां ।
सं कीवृन्ता । रा.नि.व.४२३ । गुणाः—कटुः उष्णः
रुच्यः सुखशीघ्रनः । दाहो दीपनः कफनातत्रय ।
व.निघ. ।

नद्यावर्त्तः । पुं । मल्लभेदे । वै.निघ. ।

नध्नो । स्त्री । चर्मरक्षणां, चर्मरञ्जो । श.च. ।

नन्दः । पुं । हृत्कम्नाम् । वडु क्षय ।

नन्दकाः । पुं । नन्दीहृत् । कुन्दुरी । भेके ।
विका. ।

नन्दकिः । स्त्री । पिपल्याम् । श.च. ।

नन्दगोपिता । स्त्री । राजायाम् । श.च. ।

नन्दनः । पुं । नधनिष्पावे । मूर्कृशिन् । प.सु ।
भेके । श.र. । स्त्री । सरलदेवदारो । रत्नाञ्जनी ।
वै.निघ. । विषश्चभेदे ।

नन्दनजम् । स्त्री । हरिचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

नन्दनविषम् । स्त्री । तन्नामकहृत्तश्च त्वगार-
निर्वासविषे । सु.कल्प.२५. । See लक्ष्मिनिर्वास-
विषम् ।

नन्दनी । स्त्री । चन्द्रशरे । शिबिग ।

नन्दा । स्त्री । सुरशायाम् । वावृशैरुपनी ।
प.सु. । योनिरोगविशेषे । पालस्य तन्नामकमाहका-
यष्टे । तथा च प्रथमे दिने नासि वर्षे वा पाण
आक्रान्ती भवति । तेन च ज्वरादिभवति । च.द. ।

नन्दा (न्य)वर्त्तः । - पुं । तगरपुष्पहृत् ।
उगन्नं दूतन्नं शीघ्रं । र.मा. । मन्त्रविशेषे ।
गुणाः—नन्दावत्तं न्तु संघ्राही कफपित्तविनाशनः ।
राज २५. ।

नन्दिकाः । पुं । नन्दिहृत् । श.र. ।

नन्दितरः (दु) । पुं । धवहृत् । भा. ।

नन्दिनकाः । पुं । धवहृत् । वै.निघ. ।

नन्दिनो । स्त्री । शट्मास्याम् । रेणुकायाम् ।
द्वेगुर्क । रा.नि.व.६ । हरीतक्याम् । मद.प.१ ।

नन्दिहचै । मिश्रहो । गुच्छकरहो । युक्तापानार्गे ।
वै.निघ. । चन्द्रशरै । त्र्योक्ताश्री । भा. १

नन्दिपादपः । पुं । नन्दिहचै । वै.निघ. ।

नन्दिहृष्यः । पुं । कान्तादे । वै.निघ. ।

नन्दिहृक्षः । पुं । नन्दिहै । नेपयन्ना । प.सु. ।

नन्दौ (इन्) । पुं, स्त्री (न्दी) । नन्दिहृक्षे । चट
हचै । प्रचइहचै । से. । गुच्छकरहो । रा.नि.व.८ ।
युक्तापानार्गे । रा.नि.व.४ ।

नन्दौकामुक्तः । पुं । पानीयान्नके । वै.निघ. ।

नन्दौसुखः । पुं । वंशधान्यविशेषे । दीर्घगोधूमे ।
वै.निघ. । प्रवनातौषपचिविशेषे । ग्रीहज्जाति
मेदे । सु.सू.४६अ. । गुणाः—“निःशुक्रो दीर्घ-
गोधूमः क्वचिन्नन्दौसुखासिधः ॥”

नन्दौसुखा (खो) । स्त्री । शुक्रशय्ययवे ।
निद्रायाम् । गोधूसै । वै.निघ. । जलचरपचि-
विशेषे । च.सू.२०अ. । “स्यूना कठोरा हसा च
यस्यायसुपरि स्थिता । गुटिका लम्बु सट्ठी प्रोक्ता
नन्दौसुखीति सा ॥” नि.शुक्रगोधूसै । “शक्रला
हं हृषो पय्या तद्वत् नन्दौसुखा कृता ।” भा. ।

नन्दौवरलः । पुं । सभारयङ्गकस्यै । वै.निघ. ।

नन्दोवर्तः । पुं । तगरे । वै.निघ. ।

नन्दौहृक्षः । पुं । ऋषीमुखपत्रशाले अश्वत्थ-
विशेषे । शशां अथथै । प.सु. । कोडपदशमसिद्धे
सुगन्धहृक्षविशेषे । छुन शोछ । सिं वै लयापिपर ।
तें वहिचंद्रु । वत्पथ्यायाः—तृनिकः, तूषो,
पीतकः, कच्छपः, नन्दौ, कुडेरकः, कान्तः, तुन्नः,
कुवेरकः, कुण्डिः, कच्छः, कान्तलकः, तूषिः,
कूषिः, तुन्दः नन्दिकः, नन्दिहृक्ष, नन्दिहृक्षकः ।
वा.सू.३५अ. अश्वत्थादिव. । . . “नन्दौहृक्षपलाश-
कच्छुराः ।” सु.सू.२८अ. न्ययोषादिव. । गुणाः—
“नन्दौहृक्षो लघुः स्वादुः सित्तस्तुवर चणकः ।
कट्टपाकरसो शास्त्री विपपिककफाघ्नित् ॥”
भा. । कटुसिक्तः शीतः पिशासदाहघ्नः । शिरः-
पोद्धान्नः कुष्ठघ्नः सुगन्धिः पुटिकीयैकरस्य । रा.नि.
घ.२२ । माश्यायान्, गह्वंभाण्डं वा । सु.सू.३८
अ. अश्वत्थादिव. । नेपयन्नाम् । र.सा. ।

नन्द्यावर्तः । पुं । तगरइवे । मत्स्यमेदे ।
वदगुणाः—संयाश्री, कपपित्तविनागी ।

नपुंसकम् । स्त्री, पुं । पण्डपुनये । स्त्रीवे ।
दिकट्ट । तत्र शुक्रवाहल्यान् पुमान्, आर्धवमह-

ल्यात् स्त्री । साम्राट्टभयोः नपुंसकमिति कारयम् ।
नपुंसके प्राति गर्भचिह्नं यथा—यस्याः पाश्व इयसु-
न्नतं पुरमात्रिर्गतमुदरं प्रागमिदितलचणच तस्या
नपुंसकमिति वियात् । नपुंसकं चतुर्विधम् । यथा
—आर्धक्यय सुगमो च कुम्भोकर्येष्य कसया ।
सरेतसत्तमो ज्ञोया अयुक्तः पण्डसहितः । सु.गा.२
अ. । तेषां लक्षणार्थिकं तप्तनृगच्छे स्यम् ।
नप्तका । स्त्री । चटकविशेषे । सु.सू.४६अ. ।
गुडूषिकायाम् । वै.निघ. ।

नभम् । स्त्री । कसले । रा.नि.व.१० ।

नभः । पुं । श्रावणमासि । श.र. । अम. । (स्)
स्त्री । आकाशे । पद्मो । अमषयातो । वै.निघ. ।

नभःकेतुः । पुं । धूसो । शूल्वा ।

नभःकान्ती (इन्) । पुं । सिद्धे । श.सा. ।

नभःसङ्गमः । पुं । पचिणि । अम. ।

नभश्चमशः । पुं । चित्तापूपे । ने. ।

नभस्यः । पुं । मद्रपदे .मासि । अम. ।

नभाः । पुं । श्रावणमासि । द्राणि । विसतन्ती ।
वे. । पलितशीर्षे । धरणि । सेवे ।

नभोऽम्बुपः । पुं । चातकपचिणि । हे.च. ।

नभोरिणुः । पुं । नीशारे । विक. ।

नभोलयः । पुं । धूमै । श.र. ।

नसप्कारौ । स्त्री । दुग्धपुच्छीहचै ।

नसप्कारः । पुं । विपमेदे ।

नसप्कारौ । स्त्री । खदिरिकाशकै, वराह-
कान्तायाम् । वराहान्छा । प.सु. । गक्तलजानु-
कायाम् । रा.नि.व.५ । वा.गु.३५अ. अश्वत्थादिव. ।
“अश्वत्था मधुकं नसप्कारौ ।” नीलदूर्वायाम् ।
वै.निघ. ।

नमिसः । पुं । सुरपुत्रागवचे । सूत्रथूनां ।

छाना । रा.नि.व.१० । सरलदेवदारौ । वै.निघ. ।
वद्रावे । भूरिप्र. । [भा.]

नम्ः (वाः) । पुं । वेतसवचे । मद्.व.५ ।

नयनम् । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८ ।

नयनचन्द्रलीहः । पुं । नेत्ररोगे लीहः ।
विकटु विकला गृह्णे शटो राक्षा शृष्टी द्राचा
नीलोत्पलं काकोली यदिसधुकं वला सागकेभरं
हहती कश्यकारी एषां प्र. २ प. कान्तसौर्षे १

प. अम' १ प.। आदौ विफलाज्ञायेन तदद्य
विलतैलेन अने भङ्गराजरेण भावयेत्। घटी
वदरास्थिवन्। जिक्कू, जिफणा, कौरुडाशुद्धी,
शुजा, रात्रा, उठ, जौफा, नीलोत्पल,
कौरुजा, यष्टिभू, वेडुणा, नागेश्वर, ब्रह्म,
कटिकारी प्रत्येक २. प. काष्ठलोह १
पं. अज १ प.। अथे जिफनाकाथं, तस्ये
त्रिकटन, शेषे भौमराजस्ये भावना दिवे।
वजो हूल-शोणित्वात्। भेष.।

नटनाचन्तकाः। वि। दृष्टिविज्ञानक्षमली।
माने-री.वि.।

नयनप्रसादः। पुं। कतकहृत्। वै.निघ.।

नयनप्लवः। पुं। निचयोर्यु पूर्णत्वे। मानि.।

नयननुहुदः। पुं। नैतनुहुदे। "विद्यादाङ्गुल-
वाङ्गुलं खाङ्गुलीदरसमितं। द्रुह्रुलं सन्तः सार्धं
भियङ्गुयननुहुदम् ॥" सु.उ.१.अ.।

नयनशीणान्ननम्। स्त्री। नेचरीने अन्न-
नम्। पिपलीतशुखं वैभवलवणं मरिचं रसान्नं
जायाङ्गनं चसुद्रकेनः शर्करा पुनर्नवा हरिद्रा
रक्तचन्दन यष्टिमधु तुल्यं हरीतकी सन.शिला
निम्बपत्रं रीमं फटिकारी अङ्गनाभिः कर्पूरं एषां
सुखं प्रसनं घोहपात्रे तानुखलेन मधुना मर्दयेत्।
शिपूक्षमां, मैसूरुव, मरिच, ब्रमाङ्गन, शुभा,
मधुसूक्त, चिनि, श्वेत्पुष्पा, इन्द्रिका, ब्रह्म-
चन्दन, यष्टिमधु, तुल्ये, हरीतकी, मनहाण,
निमपांता, गोक्ष, फटिकारि, अन्नाञ्जि,
कर्पूर—सम्भागां दूधार्घ्यं करिग्रः घोहपात्रे
ताम्रथोपाशां मधुरं महितं मर्दनं करिदेव।
इशां अञ्जनं प्रयोज्या। भा.।

नयनापाङ्गः। पुं। नेवप्रान्तं। अम.।

नयनी। स्त्री। कनीनिकाशां। अ.च.।

नयनीपान्तः। पुं। अपाङ्गं। रा.नि.व.१८।

नयनार्धमरोसराजिः। स्त्री। मुवि। लूक।
रा.नि.व.१८।

नयनौषधम्। स्त्री। श्वेतघातुनाशीये। ह.प.।

नरः। पुं। मनुष्ये। नीलहृत्। रा.नि.व.८।
स्त्री। नश्वलये। रा.नि.व.११। नि.।

नरङ्गम्। स्त्री। शिन्ने। पुं। वरङ्गके। नात्राशां।
उषा.।

नरटङ्गणम्। स्त्री। नरसारि। निशांदिन।

नरनामा(न्)। पुं। नीलीहृत्।

नरनामिका(नो)। स्त्री। यशुसत्यां
स्त्रियाम्। अ.र.। तिका.।

नरप्रियः। पुं। नीलीहृत्। रा.नि.व.८।
पारावते। वै.निघ.। [ह.च.।

नरस्मालि(नि)नो। स्त्री। यशुसत्यां स्त्रियाम्।

नरसूत्रम्। स्त्री। मानुषमूत्रे। यश्वेश्वर १९।

गुणाः—यामन्नं क्लमिषिपन्नं तिकीणं लवणं रचं
भूतघ्नं लम्बोपहरं वातहरञ्च। रा.नि.व.१५।

"मानुषं चारकटुकं तिकीणं लव चोच्यते। चतु-
रोगहरं वल्य दीपनं कफनाशनम् ॥" अमसूताया
घनं मूत्रं प्रसूताया द्रवं लघु। न किं गुणविशेषः
स्यात् समना पाकवीर्ययोः ॥" अत्रि.२५।

नरवस्त्रभः। पुं। कपोते। वै.निघ.।

नरवृक्षः। पुं। नीलीहृत्। रा.नि.व.८।

नरषण्डः। पुं। गर्भविकारजन्यपुरुषभेदे। शू-
नपू.मरु.। यथा—"मन्दास्यवीजास्यवसापहर्षा
स्त्रीवे च पितृविकृतवयस्य ॥" च.शा.१.अ.।

नरसादरः। पुं। नरसारि। निशांदिन। भेष-
गहाप्रहृदावके।

नरसारः। पुं। निशादय इति च्याते द्रव्ये।
हिं नोसादरं। तत्करणाधिः—"श्रीष्टं वा साहित्यं
गव्यं पुरीषं भक्षतां शतं। चारपाकविधानेन
नृसारसिद्धिर्यते ॥" गुणाः—"पटुप्रहृषिशीलानां
सावणः शीघ्रहृदिमः। यद्गहीने ज्वरे झीरि
शिरःश्लेष्मद्विदादिषु। सनरीने रक्तपित्ते कासे
मग्रामये तथा। योगिश्चापत्सु च ज्ञेयो नरसारः
सुखावहः ॥" र.सा.सं.। तच्छुद्धिः—"नरसारो
भवेच्छुद्धिर्चर्पतीये विपाचितः। दोलायन्तेषु यत्रेण
सिर्षिभर्षागसिद्धये ॥" अत्रि. सा.कौ.।

नरसिंहरूपज्वरः। पुं। विषमज्वरभेदे।
"विदम्बेऽनरसे देहे श्लेष्मपिचे व्यथस्थिते। तेनार्धं
श्रीतल देहमर्षेणुषु प्रजायते ॥" निदा.।

नरहरिः। पुं। राजनिवष्टुकारि।

नराङ्गमेदिनी। स्त्री। जटाभास्याम्।

नराधिपः। पुं। महारण्यवधवे। स.वि.३०.अ.।

नरौ। स्त्री। मानुष्याम्। जटा.। लघायाम्।
ताम्रजां। वै.निघ.।

नरेन्द्रः । पुं । आरम्बधे । काष्ठागुरुहृत् । सु-
चि. १६५. विषवेद्ये । नै. । राजिके । चिदा. ।
नरेन्द्रद्रुमः । पुं । आरम्बधे । नोनाल
गीष् । मैथ.कट.चि. । "पृतीकाकंलु कुनरेन्द्रद्रुमा-
याम् ।" च.द.कुठ.चि. ।

नरेन्द्राङ्गः । पुं. स्त्री । काष्ठागुरुणि । वै.निघ. ।
नक्तुटकम् । स्त्री । नामिकायाम् । हे.च. ।
नक्त कः । पुं । मधुरे । करिणि । हे.च. ।
देवने । श.र. ।

नर्त्तिका (की) । स्त्री । नलिशानामगन्धद्रव्ये ।
रा.नि.व.१२ । हस्तिनाम् । मयुर्थां ।

नक्त नप्रियः । पुं । मधुरे । वै.निघ. ।

नर्त्तापहारकः । पुं । धूलोकरव्ये । वै.निघ. ।

नर्मैठः । पुं । खपरे । शोषत्र । हारा. । न्यु. ।

नर्मैठः । पुं । कुवाये । श.र. । मेदुने । वै.निघ. ।

नर्मैदा । स्त्री । भारतवर्षावधनदीविशिषे ।
सा विश्वपादवाचिनो । तच्छुगुपाः—खत्रु शीतलं
पथं कफपित्तप्रकोपकरं सर्वरोगघ्नं रच्यं मधुरच ।
रा.नि.व.१४ । सूत्रायाम् । हे.च. ।

नर्मैरा । स्त्री । चरवायाम् । निष्कवायाम् ।
सन्नायाम् । नै. ।

नलः । पुं । Phragmites karka.
Syn. Arundo karka.) खनामज्जातहृत् ।
दृक्षांकारादुरोऽन्नाःगुपिरः खनामज्जातः । सु-
३८५.ड. । नल । सं देशननु । कं देवनाथ ।
ते किके शगडि । तन्पथायः,—घनगः, पोडकल,
नाथः, नडः, कुचिरमुः, कौचकः, दीर्घवंशः,
गुल्ममध्यः, विमोपयः, छिट्रानाः, मटुपदः, वंश
पदः, कटुच्छदः, लालवंशः । अथ द्विविध.
सुत्रदोषमेदात् । तयोः प्रथमः शीतकपायः मधुरः
नचिकरः रक्तपित्तघ्नः दीपनः बद्धदथ । देववत्.
मधुरः द्रव्यः ईयत्प्रदायः बोधाधिः रक्तकम्पि
प्रमत्तय । रा.नि.व.८ । वा.सू.१५५.वीरतरादिः ।
"हृत्वादी-न-कुशय-गुठ-गन्दाः ।" खगडे ।
शोषत्र । सु-३८५.लवणयसुत्वे । तालीमपने ।
वै.निघ.वा.व्या.दशमूलादितैले । कदम्बहृत् ।
नातुडुहृत् । देववाये । सुगन्धे । वै.निघ. ।
स्त्री । पत्ने । रा.नि.व.१० ।

नलकम् । स्त्री । शाखास्त्रनि । हे.च. । घटा-

स्त्रनि । पिठेन शङ् । रा.नि.व.१८ । पद्मादे ।
पद्मदीङ् । वै.निघ. । [भा.म.३५. ।

नलकास्त्रि । स्त्री । नाडीवयरन्नास्थिपथ्ये ।

नलकिनो । स्त्री । जामुडे । जान्म्यनि ।
जहायाम् । हे.च. ।

नलकीलः । पुं । जामुडे । हे.च. ।

नलदम् । स्त्री । उशीरवयोतच्छविशामञ्जके ।
उशीरमेडे । भा. रेवतीय.चि. । "वन्दपायं
नलदे ।" प्रथापकञ्च.चि. । "नलदतुगयथा ।"
पुयरे । उशीरे । नै. । वै.निघ दा.चि.रमादि-
गुथ्याम् । वा.व्या.चि.दशमूलादितैले । जटा-
नास्यां । सु-३८५. । च.सू.४५.चङ्गनादिः । वै.
निघ.र.पि.चि.खन्दादिचूर्णे । च.द.यञ्च.चि.
खन्दायचूर्णे । वा.व्या. एलादितैले ।

नलदम्बुः । पुं । निम्बहृत् । भृत्प्र. ।

नलदा । स्त्री । जठामान्याम् । रा.नि.व.१२ ।
उशीरे । परागे । वै.निघ. ।

नलदासु । स्त्री । उशीरकृत् । वै.निघ. ।

नलपट्टिका । स्त्री । नलनिमित्तपट्टिकायाम् ।
नलेन पाणि, ठेठी, मांश्र । हारा. ।

नलसोनः । पुं । चिखिषिममले ।- प्र. ।
गुणः—कफकरत्नम् । अग्नि-२२५. ।

नलसूलम् । स्त्री । शीरघमुदि । वेणींर मूत्र ।
स.सू.३६५. ।

नलिकाः । पुं । नलि । वै.निघ. ।

नलिकाः । स्त्री । इन्दीवराजतायाम् । रा.नि.
व.३ । मि.वी.यञ्च.चि.चन्दनादितैले । नाडो-
ग्राके । वै.निघ. । खनामज्जातसुगन्धवृक्षे । या
च उचरापये तद्रासा प्रसिद्धा सुगन्धा प्रभासाकृतिः
प्रवालः इति क्वचित् प्रसिद्धा, पवारा इति च
क्वचित् ख्याता । नान्दे । सं नलिकाजाडे ।
कं वेतलचिके । तै पक्के सुक, सुगन्धिद्रव्यम् ।
तन्पथायः—कपोताङ्गि, विटुलनलिका, कपोत-
वापा, नलिनो, निम्बेया, यविरा, चाक्रानो,
सुथा, रक्तदला, नसंको नटी । लक्षणम्—
"मध्ये सारविहीना या सूरसा कौटवज्जिता ।
नलिका सा भवेद्गुडा... ॥" मैप. । गुणाः—तिका
कटुका तीक्ष्ण मधुरा हिमा हृत्तिनी वातोदरघ्नी
अग्नि-गुल्मघ्नी मलशोधनी च । रा.नि.व.१२ ।
"नलिका शीतला लघ्नी चतुथा कफपित्तघ्नी ।

उत् । कृश्यामवातवपासकुककण्डूज्वरापहा ॥”
भा ।

नलिकायन्त्रम् । स्त्री । तन्नामके उदररोग-
ग्रमनाथे यन्त्रविशेषे । लक्षणे यथा—“हिदारा
नलिका पिकनलिका वा दन्तीदरे ।” अत्रि ।

नलितः । पुं । तिक्तपट्टयुक्ते । उदरे पांटे ।
वा नावित्ता पांठा । - तेष्वयं तिक्तं पिचलं
शरुलक्ष । राज ।

नलिनः । पुं । सारसपथिषि । अम । पानी-
यामलके । श.च. । स्त्री । कमले । रा.नि.व.१० ।
यंतस्त्रीगन्धके । श्वेतं शुद्धि । च.सू.४५ ।
गीच्यम् । जले । ऐ.च. । पत्रकेशरे । सु.सू. ३५ ।
नलिनेकीशरम् । स्त्री । पत्रकेशरे । सु.सू. ३८
अ.अ.पत्रनादिः ।

नलिनौ । स्त्री । पत्रिन्याम् । प्रप्रेर रांङ् ।
रा.भि.व.१० । नलिकायाम् । नावृको । वै.
निघ.२५.अ.३. चि.विड्डादिचूर्णेति । नारिकेल-
सर्वे । चिका ।

नलिनीद्वयम् । स्त्री । पत्रपत्रे ।

नलिनोरुद्रम् । स्त्री । च्याले । प्रप्रेर
रंङ् । रा.नि.व.१० ।

नलौ । स्त्री । नलिकानामके गन्धद्वये । रा.नि.
व.१२ । मनःशिक्षायां । विश्व ।

नलुक्ता । स्त्री । नलिकायाम् । नावृको ।
जातोहवे । वै.निघ. ।

नलीत्तमः । पुं । देवमले । रा.नि.व.८ ।

नल्लकी (द्रु) । पुं । नले । नम । भैष.यो.
व्या.वि. ।

नल्लणः । पुं । श्लेषपरिमाणे । १६ श्ले । प.प्र.
१४. । वा.उ.३६५. ।

नल्लवत्सगा । स्त्री । काकनासायां । श.च. ।

नलः । द्वि । नूतने । पुं । रत्नपुनर्नवायाम् । रा.
नि.व.५ ।

नवकापिकागुगुलुः । पुं । भगन्द्रे हितः ।
“निकजापुरकणामिन्दियैकांशयोजिता । गुडिका
शोधगुणाशोभगन्द्रेवतां हिता ।” रस.२. । भा. ।

नवगान्धिका । स्त्री । नवमासिकायाम् ।

नवज्वरहरौ (वटी) । स्त्री । नवज्वरे रसः ।
पारद-गन्धक-विष-तिकाटु-सिफाला-शुद्धदन्तीबीजानि

ग. समानि । श्लेषपथीरसे मर्द्दं नं गजपुटे पाकथ ।
पौरा, शंकर, विष, उंटे, शिपूंग, मरिच,
श्रीतकी, बहेड़ा, आगला, शुद्ध दण्डीबोज,
प्रेतोक गन्धक, श्वकवार रसे मर्दन ७
गंजपुटे पाक करिषे । भांजा गांजकलायेन
श्या । भा. ।

नवज्वरेक्षसिंहः । पुं । नवज्वरे रसः । “शुद्ध-
सूतं तथा गन्धं सौहं ताम्बू सौपकम् । मरिचं
पिचली विश्वं समभागं विचूर्णयेत् । अर्द्धभागं विषं
दद्यात् मर्द्दं येहासरद्वयम् ।” पौरा, शंकर, कौह,
तामा, गौवा, मरिच, शिपूंग, उंटे, प्रेतोक
> तो. विष ॥० तो. जन दिशा २ दिन
माडिषे । र.सा.सं. ।

नवदलम् । स्त्री । कोमलपत्रे । इच्छन्दः ।
पत्रकेशरसमीपस्थदले । तत्पथ्यायः—सम्बर्त्तिका,
सन्तर्षी, सम्बर्त्तः । अम. ।

नवधान्यम् । स्त्री । प्रलयधान्ये । नूतन धान्ये ।
गुणाः—तत्र मालिन्यात् सौतसां चूतिरुपपन्नैः पाण्यं
करोति गुरु च । वा.सू.६५. । अरण. । “चषात्त
यवगीधूमविलसापा नवा हिताः ।” रा.नि.व.१६ ।
नवनीतम् । स्त्री, स्त्री । दुग्धजसारे । ठांङ्कां

ननि, गांधन् । तत्पथ्यायः,—नवीडूतं, नवनो,
सरजं, मन्वजं. ऐश्वर्यो न. दधिसारः, कलशूटः,
दधिज. सारं. ऐश्वर्यो नकं । तन्नानादुग्धमत्वात्
दशविधं । गव्यं माद्विपमाजनामिकं गर्द्दं भगनीडूम्
ऐडूकं द्राक्षिकं माशुयसश्रीडूच ति । विशेषाः
खलपथ्यायि मृग्याः । सा. गुणाः—शीतं वर्षं
वलदं मधुरं हृष्यं संघाहकं वातघ्नं कफघ्नं रुच्यं
सर्वाङ्गशूलघ्नं कासघ्नं श्मशं सुखजनकं कान्तिप्रदं
पुष्टिकरं चतुष्षण्ड । गव्यं नवनीतं—सर्वदोषघ्नम् ।
नवाडूतं—शीतलं रुच्यं मधुरं हृष्यं वातघ्नं कासघ्नं
कृमिहरं कफघ्नकं संघाहि शूलघ्नं । दधिजं नवनीतं
—चलपुष्टिकरं दशासन्नापहरं चतुष्यं यमघ्नं
तर्पनं पिचलघ्नं । तथा—“एकाहाद्युषितं प्रोक्तमुच-
रीचरगन्धदम् । अन्नयं सर्वरोगाघ्यं दधिजं तद
घृत सममिति ॥” रा.नि.व.१५ । माद्विषं
नवनीतं,—कषायं, मधुरं, शीतं, हृष्यं, बल्यं,
माद्वि, पिचलघ्नं । क्षामं नवनीतं,—बल्यं,
दीपनं, कफनासचयनेवरीगघ्नं । आधिकं नवनीतं,
—दिसं, खडु, कफघातघ्नमं, शुद्ध-शीत-शूलहरं ।
ऐडूकं नवनीतं,—क्षमं, शीतलं, गुरु, दीपनं,

नेधानामि, पुष्टिकरं, मेदीवहकच । हसिकं नवनीतं,—कषायं, शीतलं, लघु, तिक्तं, विटमि, कफपिच्छिमिनाशि च । अशीतं नवनीतं,—कटुकषायं, उष्णं, अचुष्यं, कफघातघ्नम् । गाह्वं नवनीतं,—लघु, कषायं, बल्यं, दीपनं, कफघातघ्नं, मूत्रदीघनाशि च । शीट्टं नवनीतं,—शीतपाकि द्रव्य-किमि-कफास-वात-नाशि च । मातुष्यं नवनीतं,—लघु, रुच्यं, दीपनं, चक्षुष्यं, मूर्ध्नामय-विषदीपहरम् । (नीतम्) कुन्दरुखीटो । मेघ-यक्ष-चि. वृद्धवीरकायमोदके ।

नवनीतकम् । क्ली, पुं । गन्धके । आगना-आत्र शकृक । र.सा.सं. ।

नवनीतजम् । क्ली । छते । रा.नि.व.१५ ।

नवनीताह्वयगन्धः । पुं । आमलासार वा लाडया गन्धक इति लोके ख्याते गन्धक भेदे । र.सा. सं. नेत्राश्रनिरसे । [निघ. ।

नवनीतीङ्गवम् । क्ली । दधनि । छते । वै.

नवपल्लवः । पुं । कीमलपल्लवे । सुरिप्र. ।

नवफलिका । स्त्री । अचिरजातरजक्तायां श्लिषि । मे. ।

नवमल्लिका (क्ली) (मालिका) । स्त्री ।

J. Zambac floribus multiplicatis.) सनामख्याते पुष्पवृक्षविशेषे । सा शीतोद्भवा । वासन्ती मेयाली सञ्चती नवारी इति लोके । वाग्लौ शीह । नं रोमाली । कं विरवन्निभेद । वममोगरा । तत्पथ्याय,—मद्रवशां, देवलता, गन्धनिलया, सालिका, शोषमवा, अतिमीदा, शोषी, शैषी, शोषोर्हवा, सलला, सुकुमारी, सुरभिः, रुचिमल्लिका, सुगन्धा, शिखरिणी, नवाली । गुणाः—अतिशीता सुरभिः सर्वरोगघ्नी च । रा.नि.व.१० ।

नवयौवना । स्त्री । युवत्याम् । चारा. ।

नवरत्नम् । क्ली । बज्र-सौक्तिक माषिक-नील-मरकत गोमेद-पद्मराग-वैट्ठ्यं-प्रभालेषु नवमणियु । प.सु. । तद्देवतानि सूर्यादयः । तद्वारणविधिः—“वैट्ठ्यं धारयेत् सूर्ये नीलञ्च मृगलाञ्छने । आव-नेधेऽपि माषिकं पद्मरागं शशाङ्गजे । गुरौ सुक्ता श्चो वज्रं प्रनीं नीलं विदुर्बुधाः ॥” द्योपिका । तच्छुद्धिः—“विद्रुमं चारुमंश वास्यं गोदुग्धत-क्षया । पुष्परागच सन्धानैः कुल्लव्यायसंमृदेः ।

तच्छुलीयजलैस्त्वैव नीलं नीलोत्तरेण वा । रोषना-मिथ गोमेदं वैट्ठ्यं विफलामलैः ॥” मारच-यया—“लकुचचारसम्पिष्टैः शिलागन्धकतालकैः । वज्रं विनान्वरवानि मियन्तेऽप्युदैः खलु ॥” र.चि.७५. ।

नवरत्नदेवता । वि । वृथादिरवानामधिष्ठा-देवते । See नवरत्नम् । [१२ ।

नववल्गुभम् । क्ली । दाहागुण्डि । रा.नि.व.

नवविधानम् । क्ली । सृषणकव्यञ्जनमिष्टी-दनीपदंशवितर्दिशसस्थानरोचनेषु । वै.निघ. ।

नवशस्यम् । क्ली । नवीनशस्ये । वै.निघ. ।

नवसागरम् । क्ली । वज्रचारे । वै.निघ. रम-चय.चि.चयकेसरिरे ।

नवसारः । पुं । नरसारे । निर्भादन ।

नवसू(ता)तिका । वि । नवमशतायां । वा.उ. ३३-५. ।

नवाङ्गम् । क्ली । वातपित्तज्वरे विश्वादिनवद्रव्यक-कषाये । “विश्वाद्यताद्वृष्टिभिः पञ्चमूलीसमन्वि-तैः । कतः कषायो हृत्वाद्य वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥” उट्टे, षुनक, मूत्रा, चित्रता, शूलिणां, चाकूनिना, वृहती, कणिकारी, गोकुलः सा.कौ. । अन्वयम्—विकट्टुविफलाविवकतुक्ता-विडङ्गकतकषाये । च.द.पन्द्र.ज्व.चि. ।

नवाङ्गा । स्त्री । कर्कटशङ्खाम् । कौकङ्गाशुभ्री ।

नवान्नम् । क्ली । नूतनान्ने । See अन्नम् ।

नवाश्वरम् । क्ली । नूतनवस्त्रे । अम. ।

नवायसचूर्णम् (सौहम्) । क्ली । पाखु-रीगे । चूर्णपत्रिफलासुक्ताविडङ्गचिचकाः समाः । नवाधीरकसो भागासचूर्णं सधुसर्पिषा । सचयेत् पाखुहृशोगङ्गाशःकामलापहम् । उट्टे, पिप्पल, गरिष्ठ, खिफना, मूत्रा, विडङ्ग, चित्राशूल, प्रेतोत्क १ तो. कार्निजगोह २ तो. गांजा १ नां । सा.कौ. ।

नवाली । स्त्री । नवमल्लिकायाम् ।

नवोद्धृतम् । क्ली । सद्योजातनवनीते । अम. ।

नव्यः । । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.३५ ।

नशाकः । पुं । काकसदृशपत्रिविशेषे । वै.निघ. । काकभेदे । उष्णः ।

नश्यत्सूतिका । स्त्री । न्यतवत्यायाम् । ऐ.च. ।

नष्टचेष्टता । स्त्री । नृच्छांशाम् ।

नस् (सा) । स्त्री । नासिकायाम् । नाश्याम् ।
विका ।

नखलर्काः । पुं । नख्यवातिञ्चरे । गजवे. ।

नस्तः । पुं । नासिकायाम् । भा.म.३भ.श्रि.री.
चि. । "सर्पिंश्वा नस्ततलयोः" स्त्री । नखे ।
रः सा ।

नस्तकर्म । स्त्री । प्रतिमर्षावपीडनस्यप्रथमन-
श्रिरोविरेचनेषु पञ्चसु । "नावनञ्चावपीडय च्चवनं
धूम एव च । प्रतिमर्षय विज्ञेयं नस्तकर्म च
पञ्चधा ।" च.सिद्धिस्था. ।

नस्तप्रच्छेदं नम् । स्त्री । पधश्रिरोविरेचनेषु ।
प.सु. ५. ।

नस्तो(स्यो)तः । पुं । सनासारञ्जु-हये ।
नाङ्कफौड़ा वनम् । अ.टी.र. ।

नस्यम् । स्त्री । नासायाश्चौषधे । नास, नञ् ।
नासयोर्नस्यञ्चाकथ्यते यत् । "नस्यं तत्कथ्यते
धीरेः नासायाश्च यदोपधम् ॥" नस्यं रेचनञ्चिह्न-
मेदिन विविधम् । तयो रेचनं जर्षणं, क्लृप्तं
हृद्यञ्च । तस्य फालः—"कफपित्तानिलञ्च से पूर्वं
मध्येऽपरारिक्तिके । दिनस्य गृह्यते नस्यं रादौ
वानुक्ते गदि ॥" तत्र नस्यं प्रतिमर्षावपीडनस्यप्रथ-
मनश्रिरोविरेचनमेदिग पञ्चधा । जडैकद्रादिरोनि
अरीचकादौ च वैरेचनिकं नस्यं धितम् । भौह-
स्त्रीकृशवालानां चिह्ननस्यं देयम् । यालरीगादौ
अवपीडनन् अत्युत्कटदोषादौ प्रथमनम् । श्लेष्मि-
नस्यमागम् अटविन्दवः । निषेचकालः—"नस्यं
त्यज्जोजनान्ते दुर्दिने चावतर्पितः । तथा मवप्रति-
श्लायी गर्भिणी गरुडपितः । अजीर्णं दलवस्तिथ
पीतखं दीदकासवः । क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च तपार्था
हृदवालको । वेगावधारी त्रालय चातुक्रामश्च
वञ्चयेत् ॥" अटवर्षात् पूर्वं अशीतेरुहं च न
देयम् । भा. स्त्री (सा) नासिकायाम् ।

नहुनौ । स्त्री । हचमेदि ।

नहुषम् । स्त्री । तगरपुष्पे । रा.नि.व.१० । पुं ।
सर्पे । वै.निघ. ।

नहुषाख्यम् । स्त्री । तगरपुष्पे । रा.नि.व.१० ।

नक्षत्रम् । स्त्री । अश्विन्वादिस्तविंशतितारकासु ।
सु.सु.३.च. । नौक्तिके । रा.नि.व.१३ ।

नक्षत्रकान्तिविस्तारः । पुं । धवलयाव-
नान्नाल्यशिश्वीधान्यमेदि । रा.नि.व.१६ ।

नक्षत्रमालिनी । स्त्री । नातोपुष्पहवे । वै.
निघ. ।

नक्षत्रशः । पुं । चन्द्रे । कर्पूरे । अम. । युक्तौ ।
विका । खण्डे । ऐ.च. ।

नाक्कनः । पुं । वंशधान्यविशेषे । प.सु. ।

नाकुः । पुं । वन्योक्तिकायाम् । उईगाणि ।
मय.आ.वा.चि.खंदि ।

नाकुली । स्त्री । (Vanda roxburghii.)

A variety of rásná. खनामव्यातमहाकन्द-
श्राकविशेष, रास्नाश्वे । ज्ञाश्री, शृङ्गाश्री । प.सु. ।
नाकुली नायि विषमृंगरीति च लोके । हिं चन्द्रा ।
तत्पर्यायः—सर्पगन्धा, सुगन्धा, रक्तपत्रिका,
ईशरी, नागगन्धा, अहिमुक्तं, सरसा, सर्पादनी,
व्यालगन्धा । नाकुली द्विधा—नाकुली गन्धानुली
च । गुणाः—नाकुलीगुगलं तिक्तं कटुश्चिदीपलं
नानाविपन्नञ्च । हितोया तु किञ्चिच्छंठा । रा.नि.
व.४ । चर्थे । प.सु. । मरिचे । शाकलिहवे । से. ।

नाकुलीद्वयम् । स्त्री । गन्धराद्यां राक्षयाञ्च ।
सि.यो.उन्मा.चि.मर्षिशाचछते । "वयस्यां नाकुली-
द्वयम् ।"

नाकुसन्ना (न) । पुं । सर्पे ।

नागः । पुं, स्त्री (गं) । शीपघाती । वननामे ।
रुष्टिविष । नागकेशरहवे । प.सु. । वङ्गे । उडु-
वायी । नागवलायाम् । कन्दायाम् । करिदन्ते ।
सुखके । सुरपुत्रागहवे । रक्षाभके । से. । हस्तिनि ।
नागवलीलतायाम् । अ.टो.भ. । सि.यो.समशकंर-
चर्षे । भेष.च पि.चि.पिपलीखण्डे । सर्पे । विका ।
वीजद्रुमे । अमन वृक्षे । रा.नि.व.२३ ।

नागकन्दः । पुं । हस्तिकन्दाख्यमहाकन्दश्राके ।
रा.नि.व.७ । [हस्तिकर्षपलाशि ।

नागकर्णः । पुं । रक्तखण्डे । रा.नि.व.८ ।

नागकर्णी । स्त्री । आखुकर्णीलतायाम् । रा.
नि.व.३ । शैतापराजितायाम् । अ.चि. ।

नागकञ्जल्कम् । स्त्री । नागकेशरपुष्पे । रा.
नि.व.८ ।

नागकुमारिका (री) । स्त्री । गुडूच्याम् ।
रा.नि.व.३ । मञ्जिष्टायाम् । रा.नि.व.६ ।

नागपत्नी । स्त्री । नागदमन्याम् । वै.निघ. ।
 नागपत्नी । स्त्री । लक्षणाकन्दे ।
 नागपर्णी । स्त्री । नागबल्लोलतायाम् । वै.निघ. ।
 नागपर्यायकर्णी । स्त्री । शंघापराजिता-
 याम् । रा.नि.घ.३ ।
 नागपुटभावना । स्त्री । पीड्यशपलेन भावना-
 याम् । वै.निघ. ।
 नागपुरगम् । स्त्री । सीसधातौ । रा.नि.घ.१३ ।
 नागपुराषच्छतम् । स्त्री । गजपुरीपजाते
 ह्येति । वा.उ.२०४ ।
 नागपुष्पः । पुं । पुत्रागहचे । नी. । नागकेसर-
 हचे । प.सु. । नागकेसरपुष्पसमुपे मद्यातरी ।
 सु.ग.३२५.एलादि. । स्त्री । नागकेसरपुष्पे । च.
 द.र.पि.चि.कासदेवहृते । सु.कल्प.५५. । मा-
 फिरङ्गरीगे । च.चि.३५. । नागचम्पके । नी. ।
 नागपुष्पकः । पुं । कपिलहचे । स्वर्णयुधिका-
 याम् । कुशाष्टे । रा.नि.घ.२३ । पुत्रागहचे । नाग-
 केसरहचे । वै.निघ. ।
 नागपुष्पफला । स्त्री । कुशाष्टीलतायाम् ।
 रा.नि.घ.७ ।
 नागपुष्पा । स्त्री । नागदमन्याम् । मन.शिला-
 याम् । वै.निघ. ।
 नागपुष्पिका । स्त्री । स्वर्णयुधिकायाम् । रा.
 नि.घ.१० ।
 नागपुष्पो । स्त्री । नागदमन्याम् । भा. ।
 स्वर्णयुधिकायाम् । रा.नि.घ.१० । पृथ्वहचविशेषे ।
 तत्पर्यायः—शंघापुष्पा, नागिनी, रामदूतिका ।
 गुणः—“नागिनी रश्चनी तिका वीर्योष्ठा कफ-
 पिच्छनुत् । विनिष्पत्ति विषं शूलं धीनिदीपवनि-
 क्तिसीम् ॥” भा.चर्क.चि. ।
 नागफणः । पुं । (Opuntia Dillenii.
 Syn. Cactus Indicus.) हचविशेषे ।
 रुगिगमना । तं ता. नागदलि ।
 नागफलः । पुं । पटीजे । रा.नि.घ.३ । कटु-
 पटीजे । वै.निघ. ।
 नागफेनम् । स्त्री । अहिफेने । वै.निघ.२५.
 अ.सा.चि. कुडुसवटी ।
 नागवधूम्रियः । पुं । सन्नकोनियार्ति । शूना ।
 वै.निघ. ।

नागवन्धुः । पुं । उदुन्वरहचे । श.चि. । अश्वत्थ-
 हचे । श.च. ।
 नागवलः । पुं । रत्नैरहचे । कांन भेत्तेशु ।
 नागवला । स्त्री । (Sida spinosa. Syn.
 Sida alba.) गौरचतष्टुलायाम् । गौरत्रफ-
 टाकुनिश्री । हिं गुलशकरी ककही ।
 तत्पर्यायः—गाङ्गेशकी, भसा, इस्त्रगवेषुका,
 खरगन्धिनी, गौरचतष्टुला, भट्टीदनी, खरगन्धा,
 चतुःपलाः महीदया, महापवा, महाशाखा,
 महाफला, विशदंवा, अनिटा, दीवदखा, महागन्धा,
 घग्टा । च.द.यज्ज.चि.श्रृङ्गायचूर्णे । च.चि.
 १५.नागररसायने । सा.कौ.महाकाशेश्वरमोदके ।
 नागानामिव बलं यथाः सा । सि.यो.यज्ज.चि.
 वसायहृते । भा.सू.क.चि.नागवलातेले । योगरत्न,
 उ.ख. । गुणः—मधुरान्ना कषाया रूपा गुरुः
 कष्टु, कुष्ठवातत्रणपित्तघ्नी च । क्षिप्र्या प्रायुष्या
 याहिषी ह्य्या सूत्रकृच्छीषचयरीगेषु हिता च ।
 भा. । मधुरान्ना कषाया रूपा गुरुः कष्टु, कुष्ठ-
 वातत्रणपित्तघ्नी वाजीकरणी च । रा.नि.घ.४ ।
 नागवलातेलम् । स्त्री । वातरके तैलम् ।
 तिलतेले १६ श. । क्षाधार्यं—गौरचतष्टुलामूलं
 १२५० श. वारि ६४ श. शै. १६ श. छागदुग्धं
 १६ श. । कल्पायं—तगरं यष्टिमधु प्र ५ प.
 वा २ श. । तुलाद्रव्ये बालद्रोणाः इति । प.म. ।
 तिलतेले १७ श. । क्षाधार्यं—गौरचतष्टुलाकु-
 निश्री १२॥० श. ज्वन ७४ श. शै. १७ श.
 छागदुग्धं १७ श. । कल्पायं—तगराण्डिका,
 यष्टिमधु अंत्यक ६ प. वा २ श. । च.द. ।
 नागभूः । स्त्री । चद्रपाषाणभेदायाम् । छोटि
 पांश्वरकुटा । रा.नि.घ.५ ।
 नागभृत् । पुं । दुष्टुभसंपे । चिका. ।
 नागसती । स्त्री । लण्णतुलसाम् । वै.निघ. ।
 नागसह्यः । पुं । ऐरावत-हस्तिनि ।
 नागमाता । स्त्री । शारिवायाम् । वै.निघ. ।
 मनःशिलायाम् । वै.च. । मनसादील्याम् । श.र. ।
 नागमारः । पुं । शङ्कराजे, केशराजे ।
 के.उ.ते. । चिका. । वि । हस्तिमारके ।
 नागरम् । स्त्री । सुसायां । नी. । च.सू.२५. ।
 गुह्याम् । रा.नि.घ.६ । भा. । वा.सू.१५५.
 वचादिह. । “नागरासिनिषाभयाः ।” वा.चि.५.१

दुरालभादिः। शृण्णाम्। हरीतक्याम्। च-द-
सन्निपातञ्च, चि-मङ्गलपानीये। च-म-४५। पुं।
नागररुहवे। श.र.।

नागरकः। पुं। नागररुहवे। वै.निघ.।

नागरक्तम्। स्त्री। सिन्दूरै। ऐ.च.।

नागरघनः। पुं। नागरसुसायाम्। नाशत्र-
भूता। रा.नि.व.६।

नागरङ्गः। पुं। (Citrus aurantium.)

Orange. जम्बीरविशेषे। कर्मणा जेवु।
हिं नाराङ्गो, सेना। सं नारङ्ग। तं मंजनिम्,
नारंजिचेट्टु। ता. किशिलिचेट्टु। उत्. नारिङ्गी।
तत्पथ्यायः,—नारङ्गः, ऐरावतः, नाय्यङ्गः,
नागरः, नागरकः, किमिरः, किन्धीरलवः,
चक्राधिवासी। गुणाः—तटकलम् अम्लम् अल्पम्
वातपित्तघ्नं सरसम्। पक्वं स्वादुम् हृद्यं दुर्जरं
वातघ्नम्। मद्.व.६। मधुरमहं गुरु उष्णं
रीचनम्। आमशातकामिशूलघ्नं श्रमघ्नं बलकरं
रुच्यम्। रा.नि.व.११। सुरभि पाके गुरु दुर्जरम्
अम्लम् मधुरकर्म हृद्यं वातघ्नम्। तर्काशरं रुच्यं
वातघ्नम्। राज.। वातघ्नं दुर्जरं गुरु च।
सु.भ.४६५।

नागरमुस्तकम् (स्ता)। स्त्री, स्त्री। (Cy-
perus pertenuis. Syn. Mariscus
cyperus.) नागरदेशप्रसिद्धसुसायाम्। नाशत्र-
भूता। हिं नागरमीया। तं तुन्नगच्छलविम्। ता.
सुष्टकाच। दा. गरमीटा। तत्पथ्यायः,—
नागरीत्या, चक्राहा, नादीयो, चूडाला, सुसा,
शिशिरा, हृषभाङ्गी, कच्छरुहा, चारुकेशरा,
उघटा, पूर्णकोष्ठसंज्ञा, कलापिनो। गुणाः—
तिक्ता कटुः कषया शीतला कफघ्नी पित्तज्वराति-
सारारुचिहृत्पादाहनी भ्रमघ्नी च। रा.नि.व.६।

नागरा। स्त्री। पानीयामलकी। वै.निघ.।
शृण्णाम्।

नागरादिः। पुं। कषायमेदे। “नागराति-
विपासुक्तभूमिन्वासतवत्सकैः। सञ्ज्वररुहः क्लायः
सर्वातोसारनाशनः” च-द.अ.सा.चि.। अन्यः—
“नागरं देवकाष्ठं चन्मार्कं हृष्टतीक्ष्णम्”।
च-द. सामान्यञ्च. चि.। शृण्णाम्दीनां प्रत्येकं
रुचिहृत्पादाहनी भ्रमघ्नी चतुष्पलजलेन पक्ता
पक्वमवशेषयत्। सा.कौ.। अपरः—“नागरं

सुरतस्य धान्यकं कुण्डली हृष्टतिकायुगं निमि”
अदि.ज्व.चि.। नागरसुसायाम्। वै.निघ.।

नागरादिघनसंज्ञका। स्त्री। नागर-
सुसायाम्।

नागराहम्। स्त्री। शृण्णाम्। रा.नि.व.६।

नागरो। स्त्री। कुट्टीहृष्टे। मननां शीष्टे।
श.च.। [वै.निघ.।

नागरीकान्या। स्त्री। मन्त्राककोटक्याम्।

नागरकः। पुं। नागररुहवे। कर्मणा जेवु
शीष्टे। श.र.।

नागरूपप्रभम्। स्त्री। हरिताले। वै.निघ.।

नागरैः (कः)। पुं। सिन्दूरै। रा.नि.व.
१३। (कः) नागकेशरहृष्टे। वै.निघ.।

नागरीत्या। स्त्री। नागरसुसायाम्। “नाग-
रीत्या कच्छरुहा”। रा.नि.व.६।

नागलता। स्त्री। शिशिरे। तिका, नागवज्र्याम्।

नागवज्ररी। स्त्री। नागवज्र्याम्। सा.।

नागवज्रिका (स्त्री)। स्त्री। पदशाकविशेषे।
नामिता शीष्टे। ताम्बूलीलतायाम्। पानि शीष्टे।

तत्पथ्यायः,—नागवज्रिका, ताम्बूली, वृषलता,
सप्तशिरा, सप्तलता, फणिवह्नी, भुङ्गलता, भच-
पत्ता, पर्णवह्नी, ताम्बूलिः, दिवाभीटा, नागिनो,
नागवज्ररी। गुणाः—कटुकोष्ठा तिका पीनस-

वातघ्नी कफकासहरा रुचा दाहहृदीपनी च।
सा स्थानविशेषजातत्वात् बहुधा भिन्नगुणा। तत

श्रीवाच्यन्वाटी सातसी सदाशिरान्नसरादयः
प्रसिद्धाः। तत अम्लसरा मालवे अग्रापर्यं इति

ख्याता, चान्द्रं पीटुकुलिपर्णं हेसनोद्या च,
घोरसमुद्रदेशे घोरसमुद्रदेशपर्यं इति प्रसिद्धा।

श्रीवाटीगुणाः—मधुरा तीक्ष्णा रसाद्या सरसा
रुचा च। अम्लवाटी—कटुकास्तोष्णतिक्ता उष्णा

विष्टकरो वातघ्नी च। सातसी—मधुरा तीक्ष्णा
कटुरुचा पाचनी रुचा दीपनी च। सदाशिरा—

अतिरसा सुमन्धिः रुचा तीक्ष्णा मधुरा दीपनी
पुंस्तकरी अतिबल्या विरेचनी सुखयोग्यकरो

च। अम्लसरा—तीक्ष्णा मधुरा रुचा हिमा
दीपनी बल्या सुखामोदिनी गुल्मापानादिक्रिच।

पटुलिका—कषया उष्णा कटुः मलकार्षणी
पित्तघ्नी वातघ्नी च। हेसनोद्या—कटुकोष्ठा हृद्या

दीर्घपत्रा रुचा दीपनी पाचनी च। ताम्बूली

सयस्वीटितं सुखरीगादिजननं दाहारीपकरुदं
मलकरं विष्टमि यान्तिजननम् । चिरवीटितं
ताम् लटलं जलपीपितं गणकरं रथं वल्यञ्च ।
हणं पथे विक्रमणं कषायं दाहजनकं सुख-
लाह्यकरं नलजननञ्च । श्रमं पथे वातश्र्परीगधं
रथं पथं दीपनं पाचनञ्च । शिरापथं रक्तहृत्
शैथिल्यजनकञ्च । रा.नि.व.११ । नागवह्नीफलं
इयं सुगन्धि कषयातजिञ्च । अत्रि.१७५ ।

नागवारिकः । पुं । मयूरे । करीन्द्रे । से ।

नागविन्ना । स्त्री । नागच्छवायाम् । नाग-
दन्त्यां । वा.उ.६५ ।

नागवीजम् । स्त्री । शीघ्रवृत्तसर्वेषकवीज-
विग्रहे । यथा—“मानिकेष इतं ताम् नागञ्च
रञ्जयेन्मृद्ः । तं नागं वाश्येद् वीजे द्विषोद्गु-
गुंयामिह । योजन्तिदं वरं अष्टं नागवीजम्कौत्सि-
तम् ॥” । र.चि.१५ ।

नागवीरकः । पुं । काकपक्षिणि ।

नागहन्ता (न्तिका) । स्त्री । इशिकालीक्षुपे ।
प.सु. ।

नागशुखो । स्त्री । हस्तिगुण्याम् । वै.निघ. ।
ताम्यालाञ्चाम्, उद्धरीफले । रा.नि.व.७ ।

नागश्रीवल्लभः । पुं । सल्लकीनिर्यासि । वै.
निघ. ।

नागसत्त्वः । पुं । सेपयज्ञाम् । वै.निघ. ।

नागसम्भवम् । स्त्री । सिन्दूरे । अम. ।

नागसिन्दूरम् । स्त्री । सोसक्तव-सिन्दूरे ।
तत्प्रकरणं यथा—“सुगन्धमस्मग्ल्यञ्च पिष्ट्वा पत-
न्मक्षिपयेत् । तत संविट्टते नागे वासामार्गससुङ्गयम् ।
घारं वा मित्रयेत्तव चतुर्थांशं गुरुकितः । प्रहरं
पाचयेत्सुहृतां वासादर्थ्यावघटितं । तत सङ्कुत्य
तत्रूर्णं वासानोरैर्विमद्देवेत् । पुटेत् ५नः ससुङ्गय
तेनैव परिमद्देवेत् । एवं सप्तपुटेनागः सिन्दूरं
जायते ध्रुवम् । तारख रञ्जनी नागः वातपित्त-
कफापहः । यदृषीरुठगुल्फार्थःशीघ्रवृत्तविषापहः ॥”
र.च.चि.६५ । [अ.टो.भ.खा. ।

नागसुगन्धा । स्त्री । राक्षायाम्, सर्पगन्धायां ।

नागस्तोत्रकाम् । स्त्री । वत्सनाभास्त्रविपे ।
मिठी विष ।

नागस्फोता । स्त्री । दन्तीक्षुपे । रा.नि.व.६ ।
नागदन्तीक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

नागहनुः । पुं । नखीनामगस्यद्वय । रा.नि.ः
व.१२ ।

नागहन्वी । स्त्री । बन्धाककौटकायाम् । रा.
नि.व.७ । हिं भौम्भ कौकरील ।

नागा । स्त्री । नाकुल्याम् । पुनदाचाम् ।
लाङ्गलीहवे । वै.निघ. । [रस्थान-२५ ।

नागास्थः । पुं । नागकेशरे । तिका. । अत्रि.

नागाञ्जना । स्त्री । हस्तिग्याम् ।

नागान्तकः । पुं । मयूरे । गरुडे । अम. ।

नागारातिः । पुं । बन्धाककौटिकायाम् ।
रा.नि.व.७ ।

नागारिः । पुं । देवदासीखतायाम् । वै.निघ. ।
बन्धाककौटिकायाम् । रा.नि.व.१ ।

नागार्जुनयोगः । पुं । अश्वप्रधतिरीगेषु योग-
विशेषे । त्रिफला पञ्चलवर्णं कुष्ठं कटुकी देवदास्य
विडङ्गं निम्बफलं बला गीरचतण्डुला हरिद्रा
दारुहरिद्रा सौवर्चललवणं प्र. समम् । करञ्च-
लयसैम पिष्ट्वा यदरास्त्रिप्रमाणा गुठी कार्या ।
उत्थजलीनाशेयः तक्रेशः काञ्चिदेन गुळं
खदिरजलीन तयोर्गं जदन मूत्रकृच्छं तैलेन छट्रीं
निगुण्ड्या सर्वज्वरञ्च हन्ति । त्रिफला, शंकुवर्ण,
कुण्ड, कपूरकी, देवदारु, विडङ्ग, निमरुण,
वेङ्केना, गौराशफाकुलि, हरिद्रा, शंकराश्रिद्रा,
गुठनवर्ण, अत्रोक्त मन्त्रांश । कुरङ्गडाट्टेन
नम गश् मर्दन । कुण्ठशर्माणं सुशी इहेवे ।
च.द. ।

नागार्जुनवटिका । स्त्री । नेवरीने हिता ।
“त्रिफलाव्योपसिन्धुस्ययष्टीतुत्परसाङ्गनं । प्रपौखरीकं
ननुत्तं लोभं ताम् चतुर्दश । द्रव्याण्येथानि
संचय वत्तिः कार्या नताम्बुना ॥” र.स.र. ।
नतास्यु तगरवारि ।

नागार्जुनाश्रम् । स्त्री । छट्रीने श्रौपथम् ।
“सहस्रपुटेनैः गृहं बवाभमगुम्भमलचः । सलैर्विम-
दितं सप्तदिनं खल्ले विशोपितं । छायाशुक्ला बटो
कार्या नार्कदमज्जुंमाहयम् ॥” रसा.घ. ।

नागार्जुनी । स्त्री । दुग्धिजायाम् । त्रिङ्गरे ।
वै.निघ. । [व.७ ।

नागालावुः । स्त्री, स्त्री । कुम्भतुम्बां रा.नि. ।

नागाह्वः । पुं । वनचम्पकहवे । रा.नि.व.१० ।

कौ । नागकेशरपुष्पे । वा.सू.१५अ.चञ्चनादिः ।
“सेलामधुकनागाडम् ।” सि.यी.साङ्ग्यालगुडे ।
“नागाहृद्यपि पट्पलम् ।” च.द.मू.कृ.चि. ।

नागाह्वयम् । कौ । नागकेशरपुष्पे । वा.घ. १५अ.एलगदिः । “पुत्रागनागाह्वयम् ।”

नागाह्वा । कौ । लक्षणाकन्दे । रा.नि.व.७ ।
नागवक्रोत्तवायाम् । नागदमन्याम् । वै.निघ. ।

नागिनो । कौ । नागदमनीचुपे । रा.नि.व.६ ।
लक्षणाकन्दे । रा.नि.व.७ । नागवक्र्याम् ।
नागपुष्पीहृत्ते ।

नागो । कौ । वन्याकाकर्ण्टक्याम् । वै.निघ.२भ.
कीर्णञ्च.चि.कल्याणघृते ।

नागोयः । पुं । नागकेशरे । रा.नि.व.६ ।

नागेश्वररसः । पुं । गुल्मे रसः । पारदः
गन्धकः शीपः रङ्गं ननःशिला वृसारदः यवचारः
सन्निवारः टङ्गणं लौहं वासुम् अमं प्र. समम् ।
वज्रीचोरेण सङ्गं । पश्चात् वासाचिचकदन्तीमुल-
कायेन दिवसं सङ्गयेत् । सात्रा मापप्रमाणा ।
पान्ना, शक्रक, गौगा, वज्र, मगझान, निर्माण,
स्वक्रान्न, माटिफ्रान्न, मोशंगी, लोह, डांय,
अज्ज, अथोत्तक नमजार्ग । मिङ्गुर आठीय
नर्दिन । पत्रे वासक, छिता ७ दन्तीय मूल
मगजार्ग नरीश्री एकत्र क्वाथ करिशा, नेद्रे
क्वाथ नह एक दिन नर्दिन करिषे । नाड्य
नाचकनात्रेण मत् । मेघ. ।

नागोद(र)म् । कौ । गभंजरीगविशेषे ।
“शक्रशोणितं वायुनामिमपन्नम् अबलान्तजीव-
नाभापयस्युदरम्, तत्कदाचिव्यहृच्छयोपशान्तं नैग-
मेवापहृत्तनिति भासन्ते । तन्मेघ कदाचित्
प्रलोयमानं नागोदरमित्याहुः ।” तु.शा.१०अ. ।

नागोद्भवम् । कौ । क्वाथसर्पविषे ।

नाङ्करः । पुं । सारसपचिपि ।

नाचकैतः (तुः) । पुं । अन्नो । [विका.]

नाटान्नः । पुं । कालिङ्गकलवायाम् । उन्नमूञ्ज ।

नाडः । पुं । नदी । गज गाश् । रा.नि.व.८ ।
नाडोवक्रवायाम् । च.घ.१थ. ।

नाडिः । कौ । शरीरान्तनाडिकायास् । अ.टी.
भ. । सिंहपिपल्याम् । कालशाके । दूर्वामेदि ।
नाडोत्रणे । नावि सा । वै.निघ. ।

नाडिकम् । कौ । कालशाके । कर्मणां शौर्य ।
भा.पू.१भ.शा.घ. ।

नाडिका । स्त्री । कालशाके । घटपरिमाये ।
वै.निघ. ।

नाडिकायन्त्रम् । कौ । यन्त्रविशेषे । दक-
यज्ज, जाटियज्ज । तस्य लक्षणं यथा—“विनिधाय
घटे द्रव्यं कनीयांसंमधीमुखं । घटमन्थं सुखे तस्य
स्थापयित्वाभयोसुखम् । घटसद्विः समानिथ
नाडिकां विनिवेशयेत् । यन्त्रात् कृष्टलिताङ्गिता
जलट्रोणीं सङ्कोचमा । आधारमाङ्कपथ्येन ततश्चक्रां
विधारयेत् । अथसाञ्जालयेदङ्गिः यावदाप्यो
विगृह्यः । गृह्णोयादाधारगतं निर्गम्यं रसमुत्त-
मम् । नाडिकायन्त्रमेतद्दि मुनिभिः परिकीर्ति-
तम् ॥” इति । अति. ।

नाडिकेरः (लः) । पुं । नाडिकेरहृत्ते । अ.
टी.भ. ।

नाडिचौरम् । कौ । निर्वेदने । नवो । हारा. ।

नाडिन्धमः । पुं । स्वर्णकारे । विका. ।

नाडिपत्रम् । कौ । नाडोचशाके । श.मा. ।

नाडौ । स्त्री । गिरायाम् । रा.नि.व.१८ ।
नासायाम् । नक्षत्रे । रा.नि.व.२३ । नालं । गण्ड-
दूर्वायां । मे. । नाडोत्रणे । रा.नि.व.२० । ६०
पलायककाले ।

नाडोकः । पुं । पटशाके । पाटिशौर्य । कोठीय
शौर्य । हिं पट्टया । भा.पू.१भ.शा.घ. । तस्य
वित्तमधुरमेदेन द्विविधं, तथोक्तं ह्यमिङ्गुहृदरं ;
मधुरं पिच्छलं शीतं विटमि कफघातकञ्च ।
गुल्फपत्वं—नखितमित्युच्यते । नाविता । ज्वरप्रं
पित्तकफज्वरप्रञ्च । तज्जलञ्च पित्तन्न रोचनं व्यञ्जने
हितञ्च । राज्ञ. कौ । कालशाके । हि कालशाके ।
तत्पर्यायः,—नाडिकं, कालशाकं, यासशाकं,
कानकम् । गुणाः—“कालशाकं सरं रुच्यं
वातहृत्कफशोषहृत् । बल्यं चचिकरं मेघं रक्त-
पित्तहरं हिनम् ॥” भा. ।

नाडोकलापकः । पुं । सर्पाव्याम् । भा. ।

नाडाकल्पनविधिः । पुं । सूक्ष्मस्य नाडो-
च्छेदनविधौ । “नामिदमनात् प्रभृति हि त्वटा-
ङ्गुलमभिन्नानं कृत्वा छेदनावकाशस्य हयोत्सवयोः
शरीरं ह्रीत्वा तीक्ष्णं रौप्यराजवायसानां छेदना-
नामन्यतमेन ऊर्ध्वधारणं छेदयेत् । तामये सूत्रे-

पीपनिवन्ध कच्छे चास्य शिथिलमवच्छेत् । तस्य चेन्नाभिः पच्यतां लीधमधुकाश्रियद्गुदारुच्छरिद्रा-
कल्कसिद्धेन तैलेनाभ्यन्यात् एषामेव तैलीपधानां
चूर्णेनावचूर्णवेदिति ।" च.शा.५५. ।

नाड़ीकीरः(लः) । पुं । नारिकेलः । श.र. ।

नाड़ीपत्रः । पुं । तिलपट्टशाले । नागिनी शीतं ।

"नाड़ीचवीजकल्कः ।" भेष.चुद्ररी.चि. । पेचुके ।

रुद्र । त्रिका. । तत्पथ्यायाः—कैचकं, पेचुली,
पेचुः, विश्वरीचनः । See नाड़ीकः ।

नाड़ीचक्रम् । स्त्री । नाड़ीनिर्णयकग्रन्थे ।

नाड़ीचरणः । पुं । पचिणि । त्रिका. ।

नाड़ीचवीजम् । स्त्री । नागितावीजं । भेष.
पृथ्वीसारतैले ।

नाड़ीजङ्घः । पुं । काकै । त्रिका. । वकी ।

नाड़ीतरङ्गः । पुं । काकीलविषे । नी. ।

नाड़ीतिलः । पुं । नेपालनिम्बे । छिन्नैः ।

रा.नि.व.६ ।

नाड़ीनक्षत्रम् । स्त्री । जन्मनक्षत्रे । वै.निघ. ।

नाड़ीनिदानम् । स्त्री । नाड़ीज्ञानसंयहभेदे ।

नाड़ीपरिचा । स्त्री । शङ्करसिंहतनाड़ी-
ज्ञानशास्त्रे, नाड़ीप्रकाशे ।

नाड़ीयन्त्रम् । स्त्री । तन्नामकविशतिविधयन्त्रे पुं ।

यथा—एकच्छिद्रभेदेन भगन्दरयन्त्रेऽहं । अशौचयन्त्रे

अपि इ । त्रययन्त्रेकं । वक्तिनेतयन्त्रं चत्वारि ।

उत्तरवक्तिनेत्रं द्विविधं । सूत्रहृदयन्त्रमेकं ।

दक्षोदरयन्त्रमेकं । धूमनेवापि चौपि दैरेचनिक-

क्षेत्रिकग्रायोगिकभेदेन । निरुद्धप्रकाशमेकं ।

सन्निवृत्तयन्त्रमेकं । अलावूयन्त्रमेकं । अर्धुद-

यन्त्रमेकम् इति । तानि चानेकप्रकाराणि अनेक-

प्रयोगानि, एकलौमुखानि, उभयतोमुखानि,

सोतीगतशब्दोद्धारणार्थं रोगदर्शणार्थम् आचूषणार्थं

क्रियासौकर्यार्थं च । तानि सोतीहारपरिणामानि

यथायोगपरिणामाहदीर्घाणि च । स.सू.१५. ।

"यन्त्रे नाड़ी त्रयाभ्यन्तःशालणाय पङ्क्तुला ।

वस्त्रियन्त्राङ्गानिर्मूलमुखेऽङ्गुष्ठकण्ठायति । अथवाः

कार्यिके मूले निवृत्तसदृशमपि ।" अति. ।

नाड़ीपत्रणः । पुं । तन्नामकरीमे । नाशीषा ।

तस्य निदानं यथा—"यः शीयमानमतिपक्वमुपे-

क्षतेऽग्नी धी वा त्रथं प्रचुरपूमसाधुहन्तः ।

अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्यं तस्य स्थानानि

पूर्वविहितानि ततः स पूयः । तस्यातिमात्रगमनाहति-

रिष्यते तु नाड़ीव यदहति तेन मता तु नाड़ी ।"

सा.नि. । "द्वीपैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशय सं-

सृष्टिवैरपि च श्रवणनिमित्ततोऽप्या ।" सु.नि.१०५. ।

अमेदात् पक्वोपस्य त्रये चापथ्यसिदिनः । अतु-

प्रविश्य नासादोन् दूरं पृथोऽभिधावति । गतिः

सा दूरगमनात् नाड़ी नाड़ीव संकुतेः । नाभ्येका-

दृशुरन्त्ये पां सेवानेकगतिर्गतिः । सा दीपैः पृथगे-

कस्यैः शल्यहेतुय पचमी । वातात् सखसूक्ष्मासुखी

विषर्णां क्षेणिलोदना । सबन्धमधिकं राती

पित्तासृज्ज्वरदाहकृत् । पीथोऽपूपविप्रायस्त्वं दिवा

चातिनिपिचति । घनपिच्छलसंस्वा कच्छला

कठिना कफात् । निशि चाभ्यधिकतेदा सबः

सञ्जाहतिं त्यजेत् ॥" वा.ज.२.६५. ।

नाड़ीशकः । पुं, स्त्री (कम्) । पट्टशकः ।

शुष्कशकः । नासिता । गुणाः—"कीठकृमि-

विनाशनम् । मधुरं पिच्छिलं शीतं विष्टमि कफघात

कृत् । तच्छुष्कं जलदीपन्नपिचत्त्रैः फामवातकृत् ॥"

राज.३प.कृष्णाखादी ।

नाड़ीखेदः । पुं । खेदविशेषे । वा.ज.२.६५. ।

"खेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रशुष्कादीनां स्रग्-

शकुनिपिशितभिरःपादानासुष्णस्वभावातां यथाहम्

अन्तःखण्डे हीपसंक्षिप्तानां सूत्रधीरादीनां वा

कुम्भ्यां वाप्यसतुहमन्यासुत्कथितातां नात्या शरेशी-

कामेशदलकरञ्जाकंपवान्येतनकृतया गणापहस्त-

संस्थानया व्यामदीर्घया वा व्यासचतुर्भागाष्टभाग-

सूलायपरिणाहसौतसा सञ्जतो वातहरपत्रसंज्ञत-

क्षिद्रया हिस्रिवां विनमितया वातहरसिन्धुक्षेष्टा-

भ्यक्तगात्रस्य वाप्यसुपधरेत् । वाथो ह्यत्रकुमाभी

विष्टतचण्डवेगस्तपमविदहन् सुखं खेदयतीति

नाड़ीखेदः ।" च.प.१.१४५. ।

नाड़ीहिङ्गुः । पुं, स्त्री । हिङ्गुभेदे । शिष्ट-

द्विभयं । हिं कलःपतिहिङ्गु । सं नाड़ीहिङ्गु ।

कं कलहति । तत्पथ्यायः—पलाशाख्यं, जनुका,

रामठी, बंशपत्री, पिण्डाष्टा, सुवीर्या, हिङ्गु-

नाड़िका । गुणाः—कटूयः कफघातशानिकृत्

विदम्बघ्नः आमाहृषय । रा.नि.व.६ । हिङ्गुपत्रा ।

प.सू. ।

नाथहरिः । पुं । पशो । न्याकः ।

नादेयः । पुं । जलवेतसे । मद.व.५ । कास-
हये । रा.नि.व.८ । तज्जातीयानूपरीहितपाठी-
नादिनीनयने । तन्नासयुथाः—सधुरं गुरु वातघ-
सुण्यं रक्तपित्तकरं ह्यं खिग्धञ्च । स्त्री । सौवर्चं ल-
खवणे । रा.नि.व.६ । सासुद्रलवणे । काशहणे ।
रा.नि.व.२१ । सैश्वलवणे । र.मा. । कृष्णजने ।
नदीजलादौ । भा. । “नद्या नदस्य वा नीरं
नादेयमिति कौर्चितम् ।”

नादेयिका (थी) । स्त्री । नागरसुखायाम् ।
रा.नि.व.६ । नागरिकायाम् । भा. । भूमिजन्मां
र.मा. । नागररुहचे । ज्यन्त्याम् । प.सु. । जल-
वेतसे । काशहणे । वाराहीकन्दे । बज्जुले । रा.
नि.व.२३ । भूम्यामलक्याम् । एरण्डहचे । वै.निघ. ।

नानाकान्दः । पुं । पिच्छाक्षी । रा.नि.व.७ ।
नान्दीमुखी । स्त्री । कृष्णान्धमेदे । यद । सा
दिग्धा । सु.सु.४६अ. । “नान्दीमुखी मधुली च
मधुरा सिग्धशीतला ।” च.र. ।

नापाकम् । स्त्री । पप्रथीजे । वै.निघ. ।

नापितशाला (लिका) । स्त्री । नापित-
भवने । विका. ।

नाभः । पुं, स्त्री । शिघ्रं ।

नाभकः । पुं । हरीतकीहचे । वै.निघ. ।

नाभिः । पुं, स्त्री । उदरावर्ते । नाहे । रा.
नि.व.१८ । तत्पथ्यायः,—नाभी, तुन्दकूपी,
तुन्दकूपिका, तुन्दिः, तुन्दिक्ता, तुन्दी, तुन्दिः,
उदरावर्तः । स च गर्भस्थस्य समभिर्मासे भवति ।
तन्नामक-मन्त्रेस्थाने । सु.शा.६अ. । स्त्री ।
कस्तुरिकागद्दे । से. ।

नाभिकण्टकः । पुं । नाभिरोगे । गौणं ।

नाभिकां । स्त्री । कृष्णकटभीहचे । रा.नि.व.६ ।

नाभिगुडकः । पुं । नाभी गुडकवदयन्तौ ।
नाहेत्यत्र गौणं । विका. ।

नाभिगीलकः । पुं । नाभिगुडके । जटा. ।

नाभिच्छेदनम् । स्त्री । नाडिकाच्छेदने । च. ।

नाभिनाडौ । स्त्री । अमलानामनाभिनाड्यां ।
नाडिनाडौ । च. ।

नाभिपाकः । पुं । नाभिगोधे । नाहे पाका ।

नाभिनाला । स्त्री । नाभिनाड्यां । विका. ।

नाभिलापः । पुं । अनिच्छायाम् । वै.निघ. ।

नाभिश्ङ्गः । पुं । खनामाख्यात-वणिग्द्रव्य ।

नाभी । स्त्री । नाभी । श.र. । कस्तुर्याम् ।
मदिरायाम् ।

नाभीलम् । स्त्री । स्त्रीकटिसन्धौ । नाभिगुडके ।
ने. । पोडायाम् । नाभिकूपे । छे.च. । चण्डिसन्धौ ।
वै.निघ. ।

नाभ्यभ्यङ्गः । पुं । नाभी तैलमर्दने । [फले ।

नामशुण्डी । स्त्री । उद्गरीति खनामप्रसिद्धे ।

नायिका । स्त्री । पिच्छिकातः किञ्चिदस्थूली
कस्तुरीमेदे । शुर्गनाडिविणेश्व । यथा—“सूर्णा-
कृतिस्तु खरिका तिलका तिलाभा कौलस्यधीज-
सङ्गी च कुलस्यिकायाः । स्य सा ततः किञ्चिदियं
किल पिच्छिका स्यात् तस्याश्च किञ्चिदधिकायि
च नायिकीया ॥” रा.नि.व.१२ ।

नारः । पुं । गीवर्त्से । जले । से. । शुण्डी ।

नारकौटः । पुं । अयसकौटविशेषे । से. ।

नारकीरः । पुं । नारिकेलहचे । जटा. ।

नारङ्गम् । स्त्री । गर्भरन्तुलके । शीघ्रप्रगुणां ।
रा.नि.व.७ ।

नारङ्गः । पुं । नागररुहचे । कृष्णान्धमेदे ।
ग्रीह । तत्पथ्यायः,—सुखप्रियः, नागररुहः,
सुररुहः, त्वग्गन्धः, इरावतः, वल्लुवासः, योगरुहः,
सुररुहः, गन्धाब्जः, गन्धपत्रः, वरिष्ठः । फलशुष्पाः—
मधुराक्षं गुरु उष्णं रोचनं वातामकानियुत्तयमर्त्त
बल्यं रुच्यञ्च । रा.नि.व.११ । मद.व.६ । “नारङ्गं
सादुशुष्पपत्रं सन्दीपनं रोचकमशंसञ्च ।
विदीपयन् शूलकनीत्रिहनि सन्धाप्रिकासत्रसनाप-
हारि ॥” अमि.१७अ. । मरिचयूथे । पिपलीरुसे ।
से. ।

नारङ्गवर्षकम् । स्त्री । रुद्धने । शीघ्रगमं ।
भा.पु.१भ.शा.व. ।

नारदा । स्त्री । इक्षुमूले । मूर्त्वायां । वै.निघ. ।

नारा । स्त्री । जले । श.र. ।

नाराचचूर्णम् । स्त्री । उदावर्षाधिकारं चूर्णम् ।
पाठः—“दृढतृष्णाया हरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
गुडिका गुडतुल्या सा विद्विबन्धगदापष्टा ॥”
तेडुङ्गी २ तो. शिपुल ४ तो. हरीतकी
६ तो. सर्कसुम १५ । अन्वत्—विद्विबन्ध
पिपलीचूर्णं प्र. २ तो. शर्करा १ प. । वीलकद्वयेन

मधुना लिख्यात् । एतद्वायुपरीप पित्तकफ देयम् ।
तेजोऽङ्गोष्णं, पिप्रुमर्च्यं श्रोत्रोक्तं २तोः ।
ठिनि १ पं. । २ तोः । मधुन महित सेवा ।
सा.कौ. ।

नाराचिका (चौ) । स्त्री । खर्णमौलनयने ।
निखि । श.र. ।

नारायणः । पुं । वैद्यहृन्दनामवैद्यकाग्रजकारे,
वैद्यामृतकारे ।

नारायतैलम् । स्त्री । वातव्याधी तलविशेषे ।
पाठः—“विलोडप्रिमन्थः श्लोषाकः पाटला पारि-
भद्रकः । प्रसारण्यधगन्धा च हृष्टतो कण्टकारिका ।
बला चातिमला चैव अर्द्धा सधुमर्नवा ।
एषां दशफलान् भागान् चतुर्दशैःश्लेषः पचेत् ।
पादशेषं परिखास्य तैलपातं प्रदापयेत् । शतगुण्या
द्वैदारु मांसी त्रैलोक्यं वचा । चन्दनं तगरं कुष्ठं
एषां पर्विचतुष्टयं । राम्ना तुरगगन्धा च सैम्बव
सधुमर्नवं । एषां द्विपलिकान् भागान् पेषयित्वा
विनिक्षिपेत् । शतावरीरसचैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ।
आजं वा यदि वा गन्धं चोरं दद्याच्चतुर्गुणम् ।’
इति स्वल्पम् । शीते गन्धद्रव्यं देयम् ।
बेण, गविश्री, श्लोषां, पौकल, निमखान्,
गुरुभाङ्गिग्न्या, अश्वगन्धा, वृहती, कटिकाश्री,
वेङ्केला, श्वेत वेङ्केला वा (गोत्रफटाङ्ग-
विश्री), गौशुन, प्रुमर्नवा श्रोत्रोक्तं १० पं. ।
रुथार्थ—झज २६७ शं. शं. ७४ शं. तिल-
तैल १७ शं. । कर्कार्थ—शुम्फा, देवदारु,
कटानारिणी, शैमज, बठ, वरुचन्मन, तगद-
पाङ्कना, कुङ्ग, एवाशैठ, शीलपाणी, चाकूले,
मूर्गानौ, मोवाणी, राम्यां, अश्वगन्धा, शैम्बव,
श्वेतप्रुमर्ना श्रोत्रोक्तं २ पं. शतमूर्गीरुम १७
शं. झाग वां गवा झङ्ग ७४ शं. । नीतल हईले
गन्धप्रवा मिवे । रस.र. ।

नारायणप्रियम् । स्त्री । पीतचन्दने । मरु. ।

नारायणी । स्त्री । शतमूर्ल्याम् । रा.नि.व.४ ।
सा.कौ.लक्ष्मीविलासि । भैष. ।

नारिकेरः (लः) । पुं । Cocos nucife-
ra.) The cocoanut tree. सनामव्यातहले ।
नाश्लिकेण गौडं । श.र. । प.सु. । छिं नेरिएल् ।
मं खं नारिकेलं । तं नारिकेदम । उल्. मङ्गिधा ।
वन्. नारेलो । ता. टैत्रा, टैत्रा । हन्पथार्थः,—

लाङ्गलो, नारिकेरः, नारिकेरिः, नाङ्गिकेलः,
नारीकेली, नारीकारी, नारिकेलिः, सदागुणः,
शिरःफलः, मृदुफलः, पुटीदकः, नालिकेरः,
रसफलः, सुतङ्गः, कूर्चशेखरः, हृदनीरः,
नीलतरुः, मङ्गल्यः, लजतरुः, लपरानः,
स्त्वन्तरुः, दाक्षिणात्यः, दुरारुहः, चास्वकफलः,
हृदफलः, शिरीफलः, करकाम्बाः, पयोधरः,
सुतङ्गणः, कौशिकफलः, फलसुखः, चटाफलः,
सुखफलः, विश्वामिदप्रियः, नाङ्गिकेलः, नारिकेलः,
सुभङ्गः, फलकेसरः, वरफलः । सा. गुणाः—गुरुः
क्षिग्धः शीतलः पित्तघ्न्य । अर्द्धपक्वफलं ह्याशोपन्नं
दुर्ज्वरश्च । तद्वाहसलिलं लघु गन्धं शीतलं
रसपाके मधुरं पित्तशमनं पीनसशमनं हृद्यालं
दाहघ्नं शीघ्रशमनं सुखदह । तत्पक्वजलं
किञ्चिन्निषकारि मधुरं रचिकरं दीपनं श्लककरं
गुरु हृद्यं बलवर्धनञ्च । नारिकेलखर्बुरं क्षिग्धं
गुरु दुर्जरं दाहविट्भकारं रुच्यं श्लयोर्वर्धनञ्च ।
रा.नि.व.११ । “दुग्धन्तु नारिकेलस्य बल्यं रुच्यं
गुरु व्युत्तम् । पाके स्वादु सप्तद्विष्टं क्षिग्धं हृद्यञ्च
दाहकम् । किञ्चिदुष्णं वातकफगुल्मकासविनाश-
कम् ॥ नारिकेलघृतं माम हृद्यं बलवर्धनम् ।
केश्यं रसे च पाके च मधुरश्च रचिप्रदम् । हृद्यञ्च
वातपित्तघ्नं तज्जीर्णं गुरु वातहृत् ॥ नारिकेलस्य
पुष्पान्तु शीतं रक्ताविसारहृत् । रक्तपित्तशमनं हृद्यं
सीमरीगञ्च नाशयेत् । मलसम्भारश्चापि प्रीकम्...
... ॥ नारिकेलशिरीमन्ना रसे पाके मधुः
स्य ता । नारिकेलपुष्पजलं गुरु हृद्यम्कौर्तितम् ॥”
वै.निघ. । “वालस्य नारिकेलस्य जलम्रायो
विरचनम् ।’ राज. । “क्षिग्धं स्वादु हितं हृद्यं
दीपनं वस्तिशोधनम् । हृद्यं पित्तपिपासाघ्नं
नारिकेलोदकं गुरु ॥” सु. । तन्मसकगुणाः—
“नारिकेलस्य तालस्य खज्वरस्य शिरांसि तु ।
कषायक्षिग्धमधुरहृषणानि गुरुषु च ॥ नारिकेल-
फलं शीतं दुर्जरं यस्तिशोधनम् । विष्टमि
हृषणस्त्वल्यं वातपिपासादाहनुत् । विष्टपतः
कीमलनारिकेलं निघ्नितं पित्तश्वरसूतदीपान् ।
तदेव जीर्णं गुरु पित्तकारि विदाहं विष्टमि-मतं
मिपन्मिः ॥ तस्मात्तं (तदुत्तरः) शीतलं हृद्यं
दीपनं शकलं लघु । पिपासापित्तजित् स्वादु
यस्तिशुद्धिकरम्परम् ॥” भा. । तस्य तैले गुरु
वाजीकारं शीघ्रधातुदीपणं वातपित्तघ्नं मूलाघात-
प्रमेहघ्नासकासयक्ष्मसि हितं मेषाघ्नं च तनाशमञ्च ।

“नारिकेलं सुमधुरं गुरु विम्वच शीतलम् ।
हृद्यं संहृद्यं वल्लिशोधनं रक्तपित्तनुत् ॥ विटभि
पक्कं सतिमन्नपक्कं कफवातलम् । हृद्यं शीतलं
हृद्यं नारिकेलफलं विदुः ॥” अत्रि, १०प. ।

नारिकेलचौरिका । स्त्री । नारिकेलचौरी-
नाम निघात्रभेदे ।

नारिकेलखण्डम् । स्त्री । गृह्याधिकारे
श्रीषधम् । पाठः—“कुडुवमितमिच स्यान्नारिकेलं
सुपिष्टं पलपरिमितसर्पिःपाचितं खण्डतुल्यम् ।
निजपयसि तदेतत् प्रम्यमाने विपक्कं गुडवदय
सशोते श्रापभागान् चिपेच । धान्याकपिप्यन्निपयीद-
तुगाङ्गिनीरान् शार्थं निशातकनयापि च कैसरच ।
इत्यन्वपिधमरुचिं चयमसपित्तं गूलं वसिं
सकलपौरुषकारि हारि ।” सुपिष्टनारिकेलशस्यं
४ प. भज्जनायेष्टतं १ प. शर्करा ४ प. नारिकेल-
जलं ४ श. । पाकसिद्धौ प्रलेपः—धन्याकं
पिपली मुस्ता बंशरीचनौ जीरकं कृष्णजीरकं
गुडलक् तेजपत्रम् एला नागकैसरपुश्यम् एषां
प्र. चूर्णं ४ मा. । इदं पित्तशूलि । सा. कौ. । रस. र. ।
भैष. । अमृतं—कोमलनारिकेलशस्यं ८ प.
शर्करा २ म. नारिकेलजलं ८ श. घृतं ५ प.
गुळीचूर्णं २ प. दुग्धं १ श. एकत्र पचेत् ।
पाकसिद्धौ बंशलोचना कटुको मुस्ता गुडलक् एला
तेजपत्रं नागकैसरं धान्याकं पिपली गजपिपली
प्र. चूर्णं ४ वी. प्रचेप्यम् । रस. र. । इदमन्वपिचि ।

नारिकेलजम् । स्त्री । नानामिषजजातमद्यभेदे ।
इन्द्रविह्वा पक्कधात्री नारिकेलफलनया कदलीफल-
सम्भानात् सयं तन्नारिकेलजम् ।

नारिकेलजलम् । स्त्री । प्रसिद्धं, रक्तपिचि
हितम् । सि. यो. रक्तपि. चि. ।

नारिकेलतेलम् । स्त्री । तत्फलतेलम् ।
तद्व्युत्पादः—“नारिकेल-फलीद्भूतं तैलं बालीकरं
गुड । पीपणं चौणघातुनां वात्रपित्तप्रणाशनम् ।
मूत्राघाते प्रमेहे च द्यासे कासे च यज्ञापि ।
सेधालीपे च हितदं चतान्करणाया ॥” अत्रि. ।

नारिकेलत्वणम् । स्त्री । सजलनारिकेल-
मध्ये सैम्बलत्वणं प्रथित्वा तन्नारिकेलं सदावेम्ब
शोषयेत् । अथ दृग्धा तन्मध्यान्ववर्णं शार्थं ।
नात्रा ४ मापाः । भैष. ।

नारिकेलचौरी । स्त्री । नारिकेलदुग्धशर्करा-
हृतनिघात्रे । यथा—“नारिकेलं तनूक्त्य क्तिन्न-

म्यसि गोः पिपेत् । सितागव्यान्वसंयुक्तं दत्वच-
न्दुनाग्निना ॥” गुणाः—“नारिकेलीहवा चौरी
मिन्ध्या पितातिगुष्टिदा । गुर्वी सुमधुरा हृद्या
रक्तपित्तानिलापहा ॥” भा. ।

नारिकेलासृतम् । स्त्री । अन्नपिपाधिकारे
श्रीषधम् । “नारिकेलफलप्रस्यं सुपिष्टं घृतमर्जितं ।
प्रस्यं प्रस्यं समादाय गुष्ट्यायूषस्य तद्युतं । द्विपार्थं
नारिकेलान्, तत्समं चौरीमेव च । धान्याय
स्वरसप्रस्यं खण्डस्यापि तुदां न्यसेत् । एकीकृत्य
पचेत्सर्वं शनर्हं इग्निना मिपक्क । सिद्धशोते प्रदातव्यं
चूर्णे तत्र सुगुष्टितं । त्रिकटाः सचतुर्जातं प्रत्येकन्तु
पलोन्मितं । भात्रीमीरकगुग्गुलु धन्याकं अम्यि-
पर्णकं । तुगापयोदचूर्णाणि त्रिकर्पणं पृथक् पृथक् ।
सधुनः पलचत्वारि त्रिन्धे भाखे निधापयेत् ॥”
रस. र. । भैष. ।

नारिकेलिः (सौ) । स्त्री, पुं (इन्) । नारि-
केलहवि । भा. । श. र. ।

नारिकेलोदकम् । स्त्री । नारिकेलजले ।

नारी । स्त्री । तन्नामकौपधिविशेषे । या अथ-
वलेति कथ्यते । यथाः पवन् अन्नचदश्च । च.
चि. १प. । रसत्यां । नेत्रे नांशुव । -सा माल-
शीष्णतोत्तरा विपमतिर्था जाता च । सुखशीघः ।

नारीघृतम् । स्त्री । नारीदुग्धोत्वघृते । नेत्रे
नांशुवेन्न श्रुषत्र पि । गुणाः—कफोऽनिले योनि-
दीपे रोगेवन्निपु तद्वितम् । चक्षुषमाचं स्त्रीणाञ्च
सर्पिः स्यादन्वतीपमम् ॥” अत्रि. ८प. । चक्षुषं
पथं सर्वरोगघ्नं मन्दाग्निदीपनं रुचं पाके लघु
विपन्नञ्च । रा. नि. च. १५ ।

नारीचम् । स्त्री । शाकविशेषे । नागिती ।
तद्विविधं तिलकं सधुरञ्च । तिलकं रक्तपित्तघ्नं कृमि-
कुष्ठहरञ्च । सधुरं पिच्छिलं शीतलं विटभि
कफवासकरञ्च । राज. ।

नारीदुग्धम् । स्त्री । नानुपीदुग्धे । See
नानुपीचौरम् ।

नारीपयः । स्त्री । नारीदुग्धे ।

नारीवल्लभा । स्त्री । गन्धमिषङ्गी । वै. नि. च. ।

नारीपण्डः । पुं । स्त्रीनपुंसके । च. शा. २प. ।

नारीष्टा । स्त्री । नन्निकापुष्यहचे । गङ्गिका
शूलेन ग्रीह । रा. नि. व. १० ।

नारीचौरम् । स्त्री । नानुपीचीरे ।

नार्यङ्गः । पुं । नामरङ्गवे । कर्णा लवुन्न
शां । श.र. ।
नार्यतिक्तः । पुं । किराततिक्तकं । चित्रांता ।
वै.निघ. ।
नालः । पुं, स्त्री । पत्रदण्डे । अम. । हरिताले ।
त्वामी । नैते । पिच्छिन्नि । पुं । नले । रा.नि.
८ । मेट्टे । भा.म.२३.मूलीगङ्गे ।
नालकः । पुं । कलाये । मेट्टे । रा.नि.व.१६ ।
नमक इति पात्रोऽपि पुनकाकारे दृश्यते । [८ ।
नालवंगः । पुं । नले । नल शां । रा.नि.व.
नालपिका । स्त्री । गुरुशिवीबीजे ।
नाला । स्त्री । नले । कान्ते । उँटि, नाङ् ।
अम.म. ।
नाला (लि) कण्ठः । पुं । अपासारं चूपे ।
नालावती । स्त्री । नामवन्नीलवायां । प.सु. ।
नालिः । स्त्री । नलकाम्पुगि । नधि । नायां,
शिरायां । दि.को. ।
नालिकः । पुं । खत्रके । शैली । मरुपे ।
विका. । रज.गन्धवीर्ये । नाङ्गीशके । चर्मकपा-
यान् । वै.निघ. । स्त्री । पत्रे । श.र. ।
नालिका । स्त्री । नालायाम् । श.र. ।
नायां । अ.टी. । चर्मकपायाम् । जटा. । करिकण-
वेधनाम् । हारा. । नलाकारतस्मात् । नलिका-
नामगन्धर्व्ये । शैलुष्टे । वै.निघ. । मिष्टपत-
नाशिरायाम् । श.मा. ।
नालिकिनी । स्त्री । कर्माश्रित्याम् । अष्टम
शां । वै.निघ. । [टी.र. ।
नालिकेरः (कः) । पुं । नारिकेलहवे । अ.
नालिजस्तः । पुं । शीलकाके । हारा. ।
नालिता । स्त्री । (Arum colocasia.)
सुनामन्त्रावपवशाके । नांशितां शां । "नालिता
पद्मशाक्य मिष्टपते तु नालिका ।" प.सु. ।
गुषाः—नाङ्गीचयत् ।
नाली । स्त्री । मगःशिलायाम् । नादिकायाम् ।
वै.निघ. । शाककण्डुर्वकं । उँटि । से. । नाडां,
शिरायाम् । अ.टी.म. । कर्णवेधनी-नामास्त-
विशेषे । पत्रे । श.र. ।
नालीकः । पुं । पत्रे । मृषाने । शरे । स्त्री ।
पद्ममण्डे । वै. ।

नालीकिनी । स्त्री । पत्रमसूदे । श.र. ।
नालीनणः । पुं । नाङ्गीनणं । श.र. ।
नाल्पपुष्यो । स्त्री । महाशयचूपे । प.सु. ।
नावनम् । स्त्री । नले । सु. ।
नासत्यौ । पुं । अश्विनीकुमारी । अम. ।
नासा । स्त्री । नासिकायाम् । वासकहवे । रा.
नि.व.४।१२।
नासाच्छिन्नौ । स्त्री । पूर्णिकानामपचिविशेषे ।
विका. ।
नासा(प्रतौ)नाहः । पुं । नासारीगविशेषे ।
लक्षणं यथा—“कफाहती वायुरदानसंज्ञी यदा
स्वमागं विगुणः स्थितः स्यात् । प्राणं हृषीतोव
यदा स रोगो नासाप्रतौनाह इति प्रदिष्टः ॥” सु-
उ.२२५. ।
नासापरिशोषः । पुं । नासारीगविशेषे ।
लक्षणं यथा—“प्राणश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन
पित्तेन गाढं परिशीयते च । सतुच्छित्तुर्दसधय
कृत्वायस्य नासापरिशोष उक्तः ॥ सु.उ.२२५. ।
नासा(सिका)पाकः । पुं । नासारीगविशेषे ।
लक्षणं यथा—“प्राणश्रिते पित्तमरुं वि कुर्वाद्
यस्मिन् विकारे यलवायं पाकः । तं नासिकापाक-
मिति व्यस्यत् विक्रेदकोवापय यत दृष्टौ ॥”
सु.उ.२२५. ।
नासायन्त्रम् । स्त्री । प्राणाहुंदादिदृग्नाथं
यत्प्रदेशे । लक्षणं यथा—“प्राणाहुंदासामि-
च्छिद्रा नाङ्गुलहया । प्रदेशे शिवीपरीणाहा साह-
भगन्दरयनयत् ॥” अति. ।
नासारीगः । पुं । नासागवैकतिशयेषु ।
यथा—“अपीनसः पृथिनस्यं नासापाकस्यैव च ।
तया शीघ्रतपित्तच पूयशोषितमेव च । चवथु-
भंशुदीप्तौ नासानाहः परिचयः । नासाशोषेण
सहिता दृशेकाशेरिता गदाः । चलायेशीसि
चलारः शीफाः समामु दानि च । प्रतिग्राधाय वै
पत्र यत्त्वन्ते मुचिकिसिताः । एकविंशन्मितासौ तु
नासारीगाः प्रकीर्तिताः ॥” सु.उ.२२५. । विशेषः
स्वल्पयोगे दृश्यः ।
नासार्गः । स्त्री । प्राणेश्विज्जातार्गमि । नांके
अर्धे । तत्र लक्षणम्—प्रतिग्राथोऽतिमात्रं चवथुः
कृत्वासासता पृथिनस्यं सानुनासिकवाक्चलं
शितोदःखचेति । सु.नि.२५. ।

नासातुः । पुं । नातोफलहृद्ये । वै.निघ. ।
कटुकलहृद्ये । श.च. । [सु.सू.२२५. ।
नासावंशः । पुं । नासादृष्टे । नादु दौडि ।
नासा(सिका)शोषः । पुं । नासापरिशोष-
रोगे । सु.उ.२२५. ।
नासासंवेदनः । पुं । काष्ठोरभतायाम् ।
दुद्रयो । रा.नि.व.२ । द्विद्विभ्याम् । ट्ये.ठटा ।
सुटकारद्वये । वै.निघ. ।
नासास्थि । स्त्री । प्राणस्थिति । नादुद्र
दोड । च.शा.०५. ।
नासा(परि)स्त्रावः । पुं । नासात्तावरोगे ।
सु.उ.२—“असमसं नृदिप्रकाशं यस्या विवर्णं
नशतीह नासा । रात्रौ विमेषेद दितं विकारं
नासापरिस्त्रावमिति व्यवर्थात् ।” सु.उ.२२५. ।
नासिकान्धः । वि । नासिकया निःश्वस-
नादिषि । व्याक. । [व्याक. ।
नासिकान्धः । ति । नासापदेन पागमौलि ।
नासिका । स्त्री । प्रादेष्टिये । तत्पदान्यः—
गन्धबहा, घोषा, शिष्टिनी, सिष्टिनी, नासिक्यं,
नासिक्यकं, नन्दा, गन्धमाश्री, गन्धपन्था, नन्दा,
प्रादेष्टियः, नक्षी, किङ्कणिका, प्रातिः, हस्ता ।
रा.नि.व.१८ । सा नर्मस्य पञ्चमिमांसेः भवति ।
सुखवीधः । [वीनसरीने ।
नासिकामयः । पुं । नासागत-रोगसमुद्भे ।
नासिकामलम् । स्त्री । सिंघादि । निद्वि
रा.नि.व.१८ । [डादा ।
नासिकाशब्दः । पुं । नासाशब्दे । नाद-
नासिक्यम् । स्त्री । नासायाम् । विका ।
नासिक्यौ । पुं । अदिनोडुमारद्वये । ट.च. ।
नास्त्रितः (दः) । पुं । चायहृद्ये । श.च. ।
नाहः । पुं । चागाह, मलावटर्धे । वै.निघ. ।
निःश्वत्या । स्त्री । इन्द्रनीचुपे । रा.नि.व.६ ।
निःशूक्त । पुं । नृत्पमालिधान्ये । रा.नि.व.१६ ।
निःत्रेणः । स्त्री । वनखड्गैरिकायान् । नै. ।
निःत्रेणिका । स्त्री । कोरपमसिद्धे लघुविनेदे ।
चात्रिदेनेव । तत्पदान्यः—त्रेणिवथा, निरसा,
वनवल्ली । गुणः—नीरसा उरु पग्मानसक-
प्रदा । रा.नि.व.८ ।

निःत्रेण्यौ । स्त्री । वज्ररीहृद्ये । थेट्टु शीह ।
रा.नि.व.११ ।
निःश्वमन (सित)म् । स्त्री । मिथामे ।
निःश्वसः । पुं । नासाशयो, प्रथादि । ट.च. ।
निःसरणम् । स्त्री । निर्गमने । ट.च. ।
निःमारः । पुं । पृथुनिम्बगोपाकहृद्ये । दड
नेति ठोपां शीह । रा.नि.व.८ । नारीयत्ति-
कायाम् । वै.निघ. । प्राणोदहृद्ये । श.च. ।
निःमारकः । ति । रेषके ।
निःमारा । स्त्री । कदलीहृद्ये । रा.नि.व.११ ।
निःसृता । स्त्री । अददवर्ण-विश्रतायाम् ।
निःस्नेहफला । स्त्री । श्वेतकण्टकायाम् ।
निःस्नेहा । स्त्री । अतसोहृद्ये । नदिना । विका ।
निःसृष्टा । स्त्री । अददतिश्रतायाम् ।
निःस्यन्दः । पुं । साहे । चरये ।
निःस्त्रावः । पुं । मन्त्रसमुद्रवमष्टे । भाँउदे
नाड, केन । ट.च. ।
निकापः । पुं । श्रावे । कटि शीधर । मर्मरोगी ।
च.टी.म. ।
निकारणम् । स्त्री । मारदे । च.म. ।
निकुचः । पुं । उडुके । डेडो । च.सू.४५. ।
निकुचकः । पुं । सुटिपरिनादे । म च कुट्ट-
पादः । मरुतधृतसंक्षेपे । वामीरहृद्ये । भा. ।
निकुचः । पुं, स्त्री । अलवससे । म.द.व.५. । वै
निघ.२भ.पाठु-वि.मण्डूरायारिटे ।
निकुञ्जिकान्ता । स्त्री । निकुञ्जिकानान-
दीषदीवृत्त्युपकण्टकहृद्ये । मिहृन्निके । निरीय-
वहोति भाषा । रा.नि.व.८ ।
निकुम्भः । पुं । दनीचुपे । र.मा. । वा.सू.१५
च.शीधरव. । “निकुम्भकृन्निदलागवाची ।” भा.
न.२भ.नासारी.वि. । “निगुमिहीनिकुम्भानाम् ।”
च.सू.३च.पट्टप्रदेहे । अलधेतवे । सु.वि.१०५. ।
निकुम्भवोजम् । स्त्री । औषावोजे । रा.नि.
व.६ ।
निकुम्भा (भी) । स्त्री । कटुकले । वै.निघ.
२भ.कण्ठकञ्ज.वि. । टकोहृद्ये । प.सु. । अन्द्र-
प्रभागुश्याम् । [रा.नि.व.६ ।
निकुम्भाख्यवोजम् । स्त्री । नयपालवीजे ।

निहतनः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।
 निकेतनः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. । पलाण्ठी ।
 श.च. ।
 निकोचः (टः, ठः) (काः) । पुं । अङ्गीठहवे ।
 षोऽङ्गो शीह । रा.नि.व.९ । च.टी.भ. ।
 च.सू.२०ष. । (टःकः) वृषभेदे । [८शेखां शीह ।
 वै.निघ. । [कन् ।
 निखण्डिका । स्त्री । गुडूचोकन्दे । षुबूष्-
 निखर्व्वः । पुं । वामने । ऐ.च. ।
 निगडुः । पुं । धातुजारणवौजविशेषे । यथा—
 सन्नकेचोरं पलाशवोजं गुग्गुलुः प्रत्येकं समं
 केन्धयद्विगुणं सप्त नद्द्विधा विधेयः । र.चि.२ष. ।
 निगदः । वि । पुरातने । वा.चि.०ष. ।
 निगन्धिकः । पुं । सवर्षचम्पके । वै.निघ. ।
 निगरः । पुं । भोजने । रा.नि.व.२० ।
 निगरणम् । स्त्री । भोजने । रा.नि.व.२० ।
 पुं । गले । मे. ।
 निगारः । पुं । भचये । अम. ।
 निगालः । पुं । गले । शर्वा । रा.नि.व.१८ ।
 अथस्य घण्टामथसमीपस्थदेशः । न.द.२ष. ।
 निगालवान् । पुं । चथे । अम. । [उषा. ।
 निगुः । पुं । मनसि । त्रिका. । मले । नूले ।
 निगूढः (कः) । वनसुद्धे । ऐ.च. । त्रि । गुह्ये ।
 निग्रहः । पुं । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० ।
 निग्रहस्थानम् । स्त्री । भिषजां वादसार्ग-
 ज्ञानाद्यमधिगन्तव्यपदविशेषे । “नित्यकृत्य वाक्यसा-
 न्नानं परिपदि विज्ञानवत्याम् अननुवीन्यसात-
 योगीऽनुवीन्यस्य चाननुवीगः ।” च.वि.८ष. ।
 निघण्टिका । स्त्री । गुलचकन्दे । तत्पठ्यांयः, —
 गुलचकन्दः, गुल्कालकन्दः, घलाद्रकन्दः ।
 गुषाः, —सधुरः, शीतलः, हयः, तर्पणः, दाहजः ।
 निघण्टुः । पुं । अमिषानि, नामसंयुते । ऐ.च. ।
 निघण्टुराजः । पुं । नरहरिकृतवाननिघण्टौ ।
 निघसः । पुं । भचये ।
 निघृत्वः । पुं । सुरे । वराहे । उषा. । वायो ।
 निचयात्मकाः । त्रि । साम्प्रियातिके ।
 निचिकौ । स्त्री । उचसायां गवि । प्रधान
 गाहे । अ.टी.भ. ।

निचितः । वि । सञ्चिते । व्याप्ते । ऐ.च. ।
 निचुलः । पुं, स्त्री । हिज्जलहवे । प.सु. ।
 वेतसहवे । रा.नि.व.९ । च.सू.२ष. । जलवेतसे ।
 मद.व.५ । निचोले । शीहूङ्गे । अम. । मिम्बहवे ।
 वै.निघ. ।
 निचुलकाम् । स्त्री । हिज्जलफले । च.द. ।
 सि.यो.अप.चि.३.पञ्चगव्यष्टौ । “विज्ञानिचुलानि
 च ।” निचोलेके । ऐ.च. ।
 निचुलवीजम् । स्त्री । हिज्जलवीजे । लक्षो-
 विलाससे ।
 निचोलेकः । पुं । कञ्चुलिकायाम् । कौटुम्बो ।
 ऐ.च. ।
 निण्डिला(का) । स्त्री । विठलायां । वै.निघ. ।
 कलायभेदे । तेउङ्गी । श.च. ।
 नितम्बः । पुं । शीथ्याम् । प्रांशु । रा.नि.व.
 १८ । तद्वुद्धे । रा.नि.व.२ । स्त्रम् । मे. ।
 नितम्बिनौ । स्त्री । नाथ्याम् ।
 नित्यगः । पुं । आयुषि । “नित्यं शरीरं
 चणिकलेन गच्छतीति ।” च.सू.१ष. ।
 नित्यगतिः । पुं । वायो ।
 नित्यनाथः । पुं । रसरत्नाकारयन्त्रकारे ।
 नित्ययुक् । त्रि । आमोक्षं चित्तागुरुरणे,
 पदायांनुसारिणि । च.श.२ष. ।
 नित्या । स्त्री । मनसादेव्याम् । तन्मम् ।
 निदम् । स्त्री । विषे । श.च. ।
 निदद्गुः । पुं । मनुष्ये । श.च. ।
 निदर्शनम् । स्त्री । दृष्टान्तेनाथः प्रसाध्यते
 यत्र तम् । सु.उ.६५ष. ।
 निदाघः (कालः) । पुं । शीथकाले । स च
 लौहापादौ, वैशाखज्येष्ठौ वा । अम. ।
 निदानम् । स्त्री । रोगनिर्णये । विद्य. । रोग-
 लक्षणे । रा.नि.व.२० । रोगहेती, कारणे । तद्य
 द्विविधम् विप्रकृष्टसन्निहृष्टभेदेन । तयोः विप्रकृष्टं
 विरुद्धाचारादि । सन्निहृष्टं वातादि । मा.नि. ।
 निदानार्थकारः । पुं । रोगजनके । मा.नि. ।
 निदिग्धा । स्त्री । कण्टकायाम् । रा.नि.व.४ ।
 पलायां । श.च. ।
 निदिग्धिका । स्त्री । कण्टकायाम् । रा.नि.

य.४। च.२. सन्निपातञ्च, वि, विषय्याशयते ।
“तायमाणा निदिग्धिका।” एलायाम् । ग.च. ।
निदिग्धिकागणः । पुं । सख्यपत्रमूले ।
अर्क.चि. ।

निदिग्धिकादिः । पुं । निदिग्धिकादिसिद्ध-
कथाये । कष्टकारी गुणो गृह्यो चेति ।
अन्तः—“निदिग्धिकापक्षाराघासायमाणासताकुतेः ।
सद्विद्वैः जायैः... ।” च.२.भा.पि.ञ्च.चि. ।

निदेशः । पुं । भाजने । धरणि. ।

निद्रा । स्त्री । स्वप्न । शून्यं । यत्पर्यायः—
शयन, स्नान, श्रद्धा, संवेगः, संवेगः, सुप्ति,
स्वप्नं । तत्कारणम्—“तम-कफाश्या निद्रा
स्यात् ।” शाब्. । सा च वैश्वी मायेत्युच्यते । यदा
चेतन्यवशां शिरां प्रति तमोगुणप्रधानः कफः शिरा
रूपं, तदा घोरनिद्रा जायते । तदा च ज्ञाना-
भावो भवति । सा च प्रलयकालिकी सुषुप्तिः ।
निद्रा विधा तामनी सामाविकी ईकारिकी चेति ।
सु.शा.३५. । निद्राया विधिनियेधौ—“दिवा स्वपं
न कुर्वति यतोऽसौ मालकफावहः । योऽस्यजंयु
कामेषु दिवास्वापो निदिध्यते । उचितो हि
दिवास्वापो निव्यं येषां शरीरिणाम् । सातादयः
प्रकुण्डलि तैदाममपयसां दिवा । व्यायामप्रमदा-
ध्यासद्वन्द्वान् खान्दान्तोकारिणः, शलयासवत-
त्त्वापरिगतान् रिजामरत्पोद्भितान् । घोषान्
शोचकफान् शिगन् मदरुतान् बटान् रसाजोषिणः
राधो जामरिताद्भ्रात्रिरुगान् कामं दिवा
स्वापयेत् ॥” भा. । “दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा
खामोहता तु येः । न तेषां स्वपतां दोषो जायतां
घोषजायते ॥” सु.शा.३५. । उपयुक्तकाले निद्रा
गुणाः—“निद्रा तु संविता काले धातुसाम्यस्त
द्वितान् । पुटिवर्णयनीसादान्निदोमि करोति
च ।” राज.३५. ।

निद्राकारम् । स्त्री । सुनिषण्णकशाके । प.सु. ।

निद्रागौरवम् । स्त्री । निद्रासाहचर्ये । मा.मि. ।

निद्रानाशः । पुं । अमिटायाम् । मा.मि. ।

निद्रारिः । पुं । निपालनिम्बे । छिद्रडा । रा.
त्रि.५.६ ।

निद्रालुः । पुं । वनवर्धेरिकायाम् । वन वांशुर्दे ।
वाचांकी । रा.नि.व.१० । ननीनामगभट्टये ।
ग.च. ।

निद्रासञ्जननम् । स्त्री । ज्ञेयनि । श. मा. ।
निधगम् । स्त्री । मरुदे । अम. । पुं । वधतारा-
याम् । [रा.नि.व.६.]

निधमनः । पुं । निम्नहृषे । निम् शीष्ट ।

निधायकः । पुं । परम्परे ।

निधिः । पुं । नखिकायाम् । नांगुल्का । रा.
नि.व.१२ । जीवकौषधी । ग.च. ।

निधुवनम् । स्त्री । सुरते । अम. ।

निध्यानम् । स्त्री । दर्शने । अम. ।

निनन्दुः । स्त्री । यतधन्यायाम् । उ.च. ।

निन्द(न्त्र)तलः । त्रि । निन्दितरुके । श.र. ।

निपः । पुं । कटम्परे । श.च. । कलसे । अम. ।

निपाकः । पुं । रथने, पाके । श.र. ।

निपानम् । स्त्री । दोहनभाष्टे । तिका. ।
कृपसमीपे जिनादिपदं कृषीरुतागुल्याने । भ. ।

निपुणः । पुं । पिकियाके । सु.नि.१६५. ।

निफला । स्त्री । ज्योतिषनीलतायाम् । यडा-
रुष्टेः । भा. ।

निफालनम् । स्त्री । दर्शने । वै.मिधं. ।

निफेनम् । स्त्री । अरुफने । रा.नि.व.२ ।

निवन्धः । पुं । मलमूत्ररोधरीणे, दानादे । उ.
च. । निम्नहृषे । जटा. ।

निवन्धनम् । स्त्री । हृत्ते । भा. ।

निभालनम् । स्त्री । दर्शने । धिका. ।

निमज्जथुः । पुं । शयने । निद्रायाम् । वै.निच. ।

निमज्जनम् । स्त्री । याने, अवगाहने । वै.
मिध. । [वा.चि.०५.]

निमर्दकः । पुं । नांसय विविधयप्रमकारि ।

निमित्त(क)म् । स्त्री । हेतो । मा.मि. ।
चि. । अम. । (कम्) पुच्यते । श.मा. ।

निमित्तकृत् । पुं । काले । रा.नि.व.१२ ।

निमोलः (नम्) । पुं, स्त्री (नम्) । निमिदे ।
उ.च. ।

निमेषः । पुं । वीतधर्मगतरीगरीदे । लक्षणे—
निमेषपोः शिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंस्थाः ।
शालयेदति वर्मानि निमेषः स मदी मतः ॥” सु.
उ.५५. । निमिये । श्वेत् । श.र. ।

निमिषरुक् । पुं । खद्योते । तिका ।
 निम्नगम् । स्त्री । जने । रा.नि.व.१४ ।
 निम्बः (कः) । पुं । (Melia azadirach-
 ta. Syn. Azadirachta Indica.) मनाम-
 ज्ञामहवे । निम्बु ग्राह्य । हिं निम् । मं निंदु,
 हिन्द । कं देउ । तं वेपथेदु । ता, वेपथुमरम ।
 तत्पथायः,—चरिष्टः, सधताभट्टः, दिहुनिव्यासः,
 मासकः, निचुमर्दः, पकङ्गः, पूषारिः, एङ्गः,
 कर्षपादनः, पूकमानकः, कोटकः, विषभः,
 मित्कः, कैटथः, परत्वचः, एदिप्रः, प्रभट्टः,
 पारिभट्टकः, काककळः, कोरेटः, नैता, सुमनाः,
 निशोरपयः यवनेटः, पीतसारकः, शोतः,
 राजभट्टकः । गुणः—शोतः तिक्तः प्रपङ्कमिवमि-
 श्रोप्रभः शोतः सधुविपिषधः विरंपयी हृदय-
 विदाहशान्तकरय । रा.नि.व.८ । तत्फल-
 गुणः—रने तिकं पात्रे कटु भेदनं क्षिप्रं खडु
 चणं कुहलं गुणेशः कृमिमेहनाय । भा ।
 'हृश्यागन्तानिम्बवासायगुणाः ।' वा.प.१५च.
 चारुवधादिः । सुवर्जूरहृद्ये । तालीगपवे ।
 मारिषे । पन्थापी । उधनुलुके । रा.नि.व.२३ ।
 निम्बतचः । पुं । पारिभट्टहृद्ये । रा.नि.व.८ ।
 निम्बहृद्ये । नन्दारहृद्ये । प्रम ।
 निम्बतैलम् । स्त्री । निम्बफलोत्पले । निम्-
 बहृद्ये टेटनं । गुणः—कटुभूतुमिहृत्कारकप्रय ।
 रा.नि.व.१५ ।
 निम्बपञ्चकम् । स्त्री । पचनिम्बे । रा.नि.व.२२ ।
 निम्बपत्रम् । स्त्री । प्रसिद्धं, र-विधे दितम् ।
 निम्बशोडा । नि.यो.र.वि.पि.सुखस्वायं । गुणः—
 "निम्बपत्रं कटुं तैला हृमिपित्तविषमगुणम् ।
 वातलट्टुपाकाय सर्वार्थोपकृष्टहनुम् ॥" भा ।
 च.द.पटाद्रपम् ।
 निम्बप्रसवः । पुं । निम्बपत्रे । वा.वि.३५ ।
 निम्बरकाः । पुं । नशानिम्बे । नक्षनिम् ।
 निम्बवोजः । पुं । राजादभीहृद्ये । यनी
 ग्राह्य । रा.नि.व.११ । स्त्री । निम्बम वोजे ।
 निम्बुः (स्युः) (कः) । पुं । (Citrus me-
 dica. Var. acida.) अम्लमशोरहृद्ये । टेट
 लेदुल ग्राह्य, काशको लेदु । नं निवे । कं निवू ।
 तत्पथायः,—अम्लमशोरः, बडिः, दीता,
 बडिबीजः, अमसारः, दन्तापातः, मोधनः,

जनुमारी, निम्बुः, रोचनम् । गुणः—फलमम्लरसे
 कटुपं गुच्छामपातहरम् आयेयं चक्षुष्यं कास-
 कफकण्ठच्छद्दिहरं । पङ्कमतीवक्ष्यम् । रा.नि.
 व.११ । निम्बुकमलं वातघ्नं दीपनं पाचनं खडु
 हृमिघ्नं तीक्ष्णसुदरयहृद्यं श्लेष्मिघ्नं रोचनं सन्दापी
 बडुगदं च दितम् । भा । "निम्बुकटुमिसूड-
 नाशनं तीक्ष्णसुदरयहृद्यपम् । वातपित्तकफ-
 गुलिनां दितं नटधान्यदधि-शोधनम्परम् ॥
 विदोपसयोन्नरपीडितानां दीपायितानाञ्च सन्-
 क्षानानां । मलयके बडुगदं दितञ्च विगुचिक्वायां
 मूनयी बटुलि ॥" चवि.१७प. ।
 निम्बुकापानफम् । स्त्री । निम्बु रसकृतप्रयान् ।
 लेदुल शर्बे । निम्बु रसः १ भ. शर्करोदकं ६ भ.
 लवङ्गमरिचचूर्णेन समिधया कृते पानके । भा ।
 नियतः । पुं । गन्धके । र.सा.सं.वसन्ततिलक-
 रसे ।
 नियमनः । पुं । निम्बहृद्ये । वै.निघ. । स्त्री ।
 रसस्य संस्कारविशेषे । See पारदः ।
 नियामकागणः । पुं । रसगियामकद्रव्य-
 समुहे । यथा—"सर्पाधीवनककंठौ कचुको यम-
 चाःचका । शतावरी शठपुथो शरपुडा पुगनंवा ।
 सुधापर्षी च नन्दाची ब्रह्मदण्डी शिखरिणी ।
 चमत्ता काकशुडा च काकमाची च पीतिका ।
 पिच्छकान्ता सृष्टचरा सृष्टेयो मसामला । बला
 नागबला सूखी चक्रमहं करुणको । पाठा तामलकी
 भीली मालिनी पत्रचारिणी । घण्टा विषय्या
 गाजला कीकलाची घनधमिः । आखुपर्षी
 क्षीरिणी च सिपुटी मेघमङ्गिका । कृष्णपर्षी च
 तृणसो मिरी च गिरिकाणिका ॥" र.सा.सं. ।
 नियोगः । पुं । इदमेव कर्त्तव्यमिति अवधारणे ।
 यथा—पद्ममेव भोक्तव्यम् । सु.उ.२५प. ।
 नियोद्धा । पु । कुक्षुटे । रा.नि.व.१८ ।
 निव्या । स्त्री । सर्वपदवांशमाने । प्र.प्र. ।
 निरन्नता । स्त्री । उपवासे ।
 निरश्नम् । स्त्री । अमशने । व्याक. ।
 निरसनम् । स्त्री । निहोवने । प्रम. ।
 निरसा । स्त्री । निःशं चिकाहृद्ये । रा.नि.व.८ ।
 निरातङ्गः । वि । रोगमुक्ते । रा.नि.व.२० ।
 निरापशालिः । पुं । खडुगमलेषु, हृष्यसु-
 सन्नतमानिधान्यविशेषे । निर्ज्वल्लेप्येव देहम-

सिद्धि शक्ति । सं रूपशालि । कं तु रनेतु । गुणाः
—नङ्गुरः स्रियः शीतलः पितृदाहृष्टः विदीपन्नः
रुच्यः पयः सर्करोगप्रथ । रा.नि.व.१६ ।

निरामज्वरः । पुं । पक्षज्वरे । लक्षणं—
“सुत्वामता लघुलघु गात्राणां ज्वरमाह्वयम् ।
दोषप्रशान्तिरुत्साही निरामज्वरलक्षणम् ॥” भा.नि. ।

निरामयः । पुं । शूकरे । श.भा. । वनच्छागे ।
ने. । ति. । रोगशुक्ते । रा.नि.व.२० ।

निरामासुः । पुं । कपिलवृक्षे । श.प. ।

निरालोकः । तदाक्यमत्स्यमेदं ।

निरालम्बा । स्त्री । आकाशमांसां । शूद्रा
कृष्णोमांशौ । रा.नि.व.१२ ।

निरिन्द्रियः । ति. । इन्द्रियशून्ये । [६५.]

निरोहः । ति. निशेष्टे । निर्वापारे । वा.चि.

निरुत्यः (स्थितः) । ति. । मृते । र.सा.सं. ।

निरुत्योत्तरणम् । स्त्री । मृतलौहस्य मित-
पक्षकादिभिः पक्षिण मारणं । “सञ्चरन्मृत लौहं
पक्ष्यं मितपक्षकैः । यद्येव स्यान्निरुत्यञ्च संख्यं
रक्तचतुष्टयम् ॥” मत्तान्तरं यथा—“गोशतङ्गस्य कं
लौहं तमखर्बं विमर्दयन् । दिनेकद्वयकाट्याव-
रुदा गजाटे पचयेत् । इत्यथ सञ्चलौहानां कतञ्चं
रान्निरोद्धतम् ॥” र.भा.स. ।

निरुद्धगुदः (पायु) । पुं । तन्मन्त्रश्च-
रोग । लक्षणं यथा— वेगसन्धारणादारुणिः तो
गुदम श्रित । निरुद्धं स हन स्रोत मृच्छाग-
करात् च ॥ साग्रेण सौक्ष्मात् कृच्छ्रेण पुरोध तय
गच्छति । सन्निरुद्धं दं व्याधनन विद्यात् सुदुष्क-
रम् ॥” सु.नि.१२५. ।

निरुद्धप्रका(का)शः । पुं । मृदुजसुदरोग
विशेष । लक्षणं— वातापचष्टमेऽन्तु र्भ्रमं संयत
माषम् । मणिश्मोपनदस्तु सूत्रघाती रुण्डि च ।
निरुद्धप्रकाशं तस्मिन्मन्धारमवेदनम् ॥ सु.नि.
१३५. । [५.]

निरुद्धमणिः । पुं । निरुद्धप्रकाशं । वा.च. ३३

निरुपमः । पुं । गौधेरकजातिमेदं । गोधांशोप
विशेष । ५५. ।

निरुहः । पुं । शक्तिविशेषे । “कपायसौरतंलेयीं
निरुहः स निगद्यते ।” स.को. । तत् परिमाणं
—कफे ११ तो. पित्ते ८ तो. वाते च ६ तो.
श्राद्धम् । संहमधुनीय ३१६६ पलानि यथाक्रमं

कफपित्तवातेषु याद्याणि । तथा कल्कस्य २ प.
मैश्वस्य २ तो. । रसचौरात्मस्थानाच्च एकैकं
पलं याज्याम् । इति निरुहवन्तिकल्पनामावा
श्रया । वै निच.ज्व.चि. स चीतक्षेत्रनदीयहरममग-
लेखनं हृष्यपिक्किलमधुतेनयापनयुक्तरेषसिद्धीत्तर-
वन्निभेदन बहुधा । तेषां लक्षणाणि तत्तत्पथ्याये
मस्याणि । भा. । तस्य कालादि—“अनुवाख्य
भिन्धतन् हतोयेऽङ्गि निरुहयत् । मध्याङ्गे किञ्चि-
दावृत्ते प्रयुक्ते दलितमङ्गलं । अम्यक्तस्त्रिदितानष्ट-
मलं नातिवृमुञ्चतम् । मधुक्ते हनकल्काव्यकपायो-
वापत. क्रमात् वीनि पट्टे हे दश चोपि पलाय-
निलरोगिणां । पित्ते चलारि चत्वारि हे हृष्यव-
चतुष्टयम् । पट्टे वापि हे दश तोपि कफे चापि
निरुहयम् ॥” च.द. ।

निरोधः । पुं । नाशे । रोधे । मे. ।

निरोप्यशालिः । पुं । वापितशाली । वानां
धानं । गुणाः—लघवः शीतलाका गुणोक्तरा विदा-
हिन दापन्ना वृथा मूलवर्द्धनाय । रा.नि.व.१६ ।

निरुतिः । स्त्री । बालस्य तन्नामकमाहलायह-
विशेष । वानर्धश्वित्शेष । यथा दग्धम दिने मासि
वर्षे वा बालो मृच्छन् । तत तस्य ज्वरगात्रोहेननादि
भवति । च.द. शालरोचि. ।

निम्बपुया । स्त्री । श्रावनिश्च । श.प. ।

निगुण्डो (खड्डो) । स्त्री । (Vitex negun-
do.) खनामक्यातवचे. विस्फुरणव. निशिन्या
गाह् । हिं सञ्जडोसभानु, निर्गुण्डो. म लिङ्गर ।
ते नगविलिचिद्रु, तिलव । वन. कटारि । ता.
नाक्षि. दा. सान्वालि. फा. 'संस्वान्. गुर्ज.
लगाड. कीडुणे निर्गुण्डे सन्दुवार इति च ।
तनपर्यायाः,—सिन्धुः, सिन्धुकः, इन्दुरिप,
इन्दुरसः, निर्गुण्डो, इन्द्राणिका, इन्द्राणो,
सिन्दुकः, सिन्दुवारिका, पौलोमी, श्रद्धाणी,
कासनाशनी, सुरमा, यक्षप्रकः, विसुव्यक्तः,
सुरसः, सिन्दुवारितः, स्थिरसाधनकः, अनन्तः,
सिद्धकः, शर्वसिद्धकः । भा. । सा चतुर्धा—श्रुता
नीला आरण्या कचरो चीति । श्वेतपुष्पागुणाः—
“निर्गुण्डो कटुका तिक्ता रुचा चोषा कपायका ।
स्वातप्रदा नेवहिदा वृश्या लघुश्रिदीपनी । मध्या
वर्णा च सम्पुष्का गदशतचयापहा । सन्धिवत्तच्च
वातश्च शोकचामरुमीलथा । क्लृष्टदर्पं व्रणं शीघ्रं
गुल्महृच्छस्रज तथा । विषं ग्लवाश्च विषं चरं सेदी-

रुजं तथा । गृह्णन्तीति । प्रतिश्रायडासं श्रासच
नाशयेत् । पित्तनाशकरी प्रोक्ता पणमथा लव
युक्तम् । कमिनाशकरम्योक्तं..... ॥” नीलपुष्पा-
गुणाः—“मोला निर्गुणिका तिका रुषा चीष्वा
कटुः मृता । आधानवातमृदरडासं श्रासहर्षं
हरेत् । वातनाशकरी प्रोक्ता..... ॥” वैद्यगुणः ।
रा.नि.व.४ । कर्षणीगुणाः—निर्गुणो कर्षणीयुक्ता
कटुः तिक्ता कफापहा । वातहृद्यश्च शूलश्च
कण्डू हृद्यश्च नाशयेत् ॥ चारुगुणोः श्रेत-
रुणयोः गुणाः—प्रोक्ता चारुगुणनिर्गुणो पया
पित्तज्वरं हरेत् । विषय गृह्णन्तीति नाशयेत्
कारिणो । पण्चास्यास्तु कटुकञ्चाग्निद्विकर्ष-
लवः । हामीन् कफश्च वातश्च नाशयेत्..... ॥
पुष्पास्याः कटु चीष्वा तिक्तद्रुमिकफापहम् ।
श्रीर्षा गुणश्च वातश्च कण्डू शीघ्रश्च नाशयेत् ।
पद्वेनीशकम्पीकण्डूश्चैव विनाशयेत् ॥” वै-
द्यगुणः । See सिन्दुवारः । नीलनिर्गुण्यो ।
रा.नि.व.४ । सु.सं.३०फ. नीलशफालिकायां
श.र. ।

निर्घातः । पुं । अक्षविशेषे ।
निर्घातनम् । क्ली । इत्येतेषु विद्याल्य शल्यो-
द्धारूपे कर्मणि । सु.सं.७फ. ।
निर्जरः । त्रि । नरारहितः । क्ली । सुधायाम् ।
श.र. ।
निर्जर्सर्षपः । पुं । देवसर्षपे । रा.नि.व.२ ।
निर्जस्ता । क्ली । गडूषां । तालपर्णां । भूर्गी ।
से. ।
निर्भरः । पुं । गजे । शीजे । श.र. । त्रय-
मले । से. । शैलनि.सुत जलप्रवाहे । संरणी ।
तत्परायाः—भरः, मिर्भरः, भरा, भरी ।
सञ्जनगुणाः—मधुरं, पयः, अग्निदोहन, कफनाश ।
निर्भरिणो (रो) । क्ली । नयाम् ।
निर्णायनम् । क्ली । गजापाङ्गे । श.र. ।
निर्णयकः । पुं । रणके । अम. ।
निर्णयनम् । क्ली । चालने । धावने ।
निर्णयम् । क्ली । तद्वसारे, हृद्यगुणो । से. ।
निर्दहनः । पुं । भजातकहृद्ये । क्ली । तपीजे ।
रा.नि.व.११ ।
निर्देहनो । क्ली । रुखायाम् । भूर्गी । र.
मा. । २.६.३.६.चि. । “तथासया निर्देहनां च- ।”

निर्दिग्धः । त्रि । बलवति, मांसले, ऐ.च. ।
निर्देशः । पुं । विस्तरवचने । यथा—“शारीर-
मागन्तु चेति ।” सु.उ.६५फ. ।
निर्भस्वनम् (ना) । क्ली, क्ली । अखनके,
शाचायाम् । रा.नि.व.६ ।
निर्भिन्नचिभटः । पुं । फुटिकायां । श.चि. ।
निर्भुगः । त्रि । विस्फारिते । ता.नि. ।
निर्भ्र्म(र्मे)ध्वा(ध्या) । क्ली । नलिकान,सगम-
द्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।
निर्भ्र्मनम् । क्ली । कतकफले । निर्भ्र्म(र्मे) ।
अभके । से. । वि । पविने ।
निर्भ्र्मलोपनः । पुं । स्फटिके । रा.नि.व.१३ ।
निर्भ्र्माल्यम् । क्ली । शिन्धुनिर्भ्र्माल्ये । उ.उ.उ.ना,
चि. । देवीस्तुष्टये । प्र.णम् । [व.१२ ।
निर्भ्र्माल्या । क्ली । स्फुक्तानामग्नद्रव्ये । रा.नि. ।
निर्भ्र्मटः । पुं । वनस्यतिवशिषे । तिका, ।
खपरं । शीघ्रं । हारा. ।
निर्भ्र्मिकाः । पुं । सर्पकक्षुके । गार्धपत्र
थोऽर्थम् । भा.सं.४.भ.सर्भके ।
निर्भ्र्मणम् । क्ली । गजापाङ्गदेशे । ऐ.च. ।
निर्यातनम् । क्ली । मारथे । ऐ.च. ।
निर्यासः (काः) । पुं । तरुचौरे । शीघ्र
आठे । बल्लके । हाने । र.मा. । कषाये, क्षाये ।
श.मा. । लाचायाम् । वै.नि.च. ।
निर्या(सि)सौ (इन्) । पुं । शाखोटकहृत्ते ।
प.सु. ।
निर्य्यपः । पुं । निर्घाते । श.मा. ।
निर्य्यसः । पुं । शिन्धुधाम्यकृतकष्ये । कृथ-
निश्च । र.मा. । प.प्र.ख. । “शिन्धुधाम्यकृतं
तम्” न्य्यस इति संज्ञितम् । उ.उ.सु. । निर्याते ।
आने । अम. ।
निलहम् । क्ली । मोलनासग्नद्रव्ये । थुन्-
शत्रुणी । रा.नि.व.६ । व्याघ्रनले । नथी ।
वै.नि.च. । [वै.नि.सु. ।
निर्व्व (वं)यनी । क्ली । अहिनिर्भ्र्मके । ऐ.च. ।
निर्व्वचनम् । क्ली । निश्चितवचने । यथा—
“आयुर्विद्यतर्षामत्रित आयुर्वेदः ।” सु.उ.६५फ. ।

निर्वापणः । ति । रोपणे । नाशने । वा.वि. १५. । [सपे ।
 निर्विषः । पुं । अलसपे । वै.निष. । विषहीन-
 निर्विषा (पी) । स्त्री । (Curcuma zedoaria.) कैदारदेशीयद्वीपविशेषे । निर्दिष्टी
 वाग् । निर्विषा इति मध्याष्टे प्रसिद्धा ।
 तत्पथ्यायाः,—पपविषा निर्विषी, विषहा, विषा-
 पहा, विषहन्त्री, विषाभावा, अविषा, विषवैरिणी ।
 गुणाः—कटुः शीता कफ-वातरक्तघ्नो बहुविषघ्नो
 मृपरीपयो ष । रा.नि.व.६ ।
 निर्वाजा । स्त्री । काकलीद्राधायां । किमुदिन् ।
 रा.नि.व.११ ।
 निर्हृत्तिः । स्त्री । उच्यते । निषादे । “निर्हृ-
 त्तिरामयस्त्रासौ ।” मा.पञ्च.नि. ।
 निर्वेधिमः । पुं । तन्नामककर्णवन्धनाहती ।
 “स च पीठीपमपाविः उभयतः चोपपुत्रिका-
 भितः ।” सु.सं.१६५. ।
 निर्वेष्टनम् । स्त्री । नाडीघोरि । हारा. ।
 निर्व्यथनम् । स्त्री । छिद्रे । चम. ।
 निर्हारः । पुं । मलमूत्रत्यागभवने । प्राङ्गिक-
 गतम् । निर्हारे, मल्ल्याद्युत्पादने । म. ।
 निर्हारगृह(स्थान)म् । स्त्री । निर्हारभवने ।
 प्राग्शान्ता । मल्लोत्पादगृहे । ऋ.ति. ।
 निर्हारी (रन्) । वि । दूरगाभिमर्त्त । चम. ।
 निलिम्बा । स्त्री । दीह्वनमाखे । स्त्रीगवि. ।
 विका. । [च. ।
 निवन्धः । पुं । अचल कज्जलसमागे । ल.द.२
 निवातम् । स्त्री । वाताभावे । गुणाः—“निवातं
 घ्राणुषे संज्वसारीग्याय च सञ्ज्वेदे ।” सु.चि.२४५. ।
 निहत्तसंज्ञम् । स्त्री । गुह्यरोगभेदे । निदा-
 नादि यदा—“विमर्दनादिदृष्टेन वायुना चर्षं
 नेद्रजं । निवर्षते सरदाहं क्वचिन्नाकच गच्छति ।
 पिच्छितं यदितं चर्षं तत्रलम्बमधीनयोः । निहत्त-
 संज्ञं सकम्पहृष्टु काठिन्यवसु तन् ।” वा.उ.३२५. ।
 निशल्या । स्त्री । इक्षुदन्तीचुपे । रा.नि.व.६ ।
 निशा । स्त्री । हरिद्रायाम् । प.सु. । रा.नि.व. ६ ।
 चावहरिद्रायाम् । म. संपहृष्योताशीशादि-
 चपे । दावहरिद्रायाम् । रात्री ।
 निशाकारः । पुं । ऊहुटे । श.र. । चन्दे ।

निशाख्या । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ ।
 निशाचरः । पुं । चौरकतानगम्यद्रव्ये । अथ
 अश्विपथंखौष मेदः । मटेवर इति नेपाखेटके
 प्रसिद्धः । रा.नि.व.१२ । पंचके । श.ग.नि. सपे ।
 ने. । चक्रवाके । श.र. । रात्रिचरजीवे ।
 निशाचरो । स्त्री । कैशिलीतानगम्यद्रव्ये ।
 ऊटा. ।
 निशाटः । पुं । पंचके । ह.प. ।
 निशाटकाः । पुं । गुरुश्लौ । रा.नि.व.१२ ।
 निशाटनः । पुं । पंचके । ह.प. ।
 निशाणशिला (लिका) (पी) । स्त्री ।
 अनिश्चितसुरादिसुनिशाणायै नापथयंष्टकानायित-
 शिलायाम् । शुद्धिश्चन शिला । सु.सं.५५ ।
 निशादर्शी (रन्) । पुं । पंचकपचिपि ।
 निशादिः । पुं । हरिद्रादिगणे । वा.उ.२५. ।
 निशाह्वयम् । स्त्री । हरिद्रा दावहरिद्रा ष ।
 वा.सं.३५:४२ सुतादिव. । “दिनिशा वितिका ।”
 निशान्तम् । स्त्री । प्रातःकालं । गृहे ।
 निशान्यः । वि । रावन्ने । ब्राह्मकाण् ।
 स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.नि.व.३ ।
 निशापतिः । पुं । कर्पूरे । चम. । चन्दे ।
 निशापुष्पम् । स्त्री । उच्यते । उन्नि ह्वल ।
 रा.नि.व.१० । [श.च. ।
 निशाभङ्गा । स्त्री । दुग्धपुच्छ्याम् । हृत्पदंश ।
 निशासूया । स्त्री । अश्वसूयायां । र.उ.२. ।
 टिका-वि. ।
 निशाच्छगः । पुं । श.ग.नि. । श.र. ।
 निशालीहम् । स्त्री । पाण्डुरोगे लीहम् ।
 “लीहवृषं निशायुष्मं विमलारोहिणीयुतं । प्रलि-
 श्यान्मधुदपिथ्यांशान्वापाखु, प्राक्चये ॥” र.सा.सं. ।
 निशावनः । पुं । श.प.सुपे । रा.नि.व.४ ।
 निशावेदो (रन्) । पुं । ऊहुटे । ह.प. ।
 निशाहासः । पुं । ऊहुटपुपे । विका. ।
 निशाहासा । स्त्री । शकालिकायाम् ।
 निशाघ्ना । स्त्री । हरिद्रायाम् । चम. ।
 मालवदेशप्रसिद्ध-कतुकाल्यलतायाम् ।
 निशान्नान्दः । पुं । बालानां रात्रिदहनयोगे ।
 “ऊहुन्दरमली मानी हरिद्रा विल्लपन्नकं । सवि-

गुंभीरुलं धूमात् निष्कन्दोऽस्ति नो शिशोः ॥
रस.र.वा.ल.चि.।
निश्चितम् । स्त्री । तीक्ष्णौहे । रा.नि.व.१९।
निश्चिपुष्या (पिक्वा) (प्यी) । स्त्री ।
शेफालिकाश्चे । त्रिका.। श.र.।
निश्चुम्भनम् । स्त्री । मारणे । हला.।
निश्चैतः । पुं । वक्षपचिणि । त्रिका.।
निश्चोत्रा । स्त्री । श्रुतनिष्ठति । विवृति ।
'ते उडेडो । वै.नि.घ.२भ.भ.चि. शृष्ट्यादिगुटी ।
निश्चला । स्त्री । शालपर्ण्यम् । रा.नि.व.४।
'प्रविद्याम् ।
निश्चलाङ्गः । पुं । पक्षे । रा.नि.व.१२।
निश्चारकः । पुं । पुरीषद्वेषपरपर्याये प्रथा-
दिकासेदे । मे.। सि.यो.पयाहिका चि.त्रीकण्डः ।
'प्रवाधिकेति सा ज्ञाता कैयिन्नियारकन्तु सः ।'
पराशरः उल्लेख्य । [त्रिका.।
निश्चुक्कणम् । स्त्री । दन्तशाणे । दन्तशङ्खम् ।
निश्वासः । पुं । श्वासनगमे । बहिर्मुखयासे ।
हे.घ.।
निश्वासकः । पुं । वायौ ।
निष्कङ्कधिः । पुं । दणविशिषे । कर्म्ये । उषा.।
निष्कणकम् । स्त्री । श्वासने । सुनिष्कणशान्के ।
श.र.।
निष्कुरः । पुं । कर्द्दने ।
निष्पादग्रहः । पुं । ग्रहविशिषे । तदाविष्टस्य
सचर्षं यथा—“गृहीता काठ-क्रीडादि भ्रमनं
चौरवाससं । नम्रं धावन्तसुसप्तसर्दष्टं दणविभूषणं ।
गमशानशुन्यायतनं रथैकद्वन्द्वसैवितं । तिलाप्रमथ
नासिपु सतनं सक्रलोचनं । निष्पादाधिष्ठितं धियात्
वदनं पर्यापि च ॥” वा.उ.४भ.।
निष्पादौ (रन्) । पुं । हस्तिपक्षे । प्रम.।
निष्पेकः । पुं । सेके । निःशब्दे । गर्भाधान-
संस्कारे । भ.।
निष्पेक्षा (सु) । पुं । कुक्कुटपक्षिणि ।
निष्कः । पुं, स्त्री । स्वर्णे । मापचतुष्टये । प.म.।
कर्मपरिभाषे । “चतुर्भिर्मापकेः श्रापः स निष्को-
ऽष्टकनेव च ।” गोविन्दो परिभाषा । स्वर्णपले ।
स्वर्णकर्म । साष्टशततोलके । हे.घ.।
निष्कारणः । पुं । वक्ष्यपक्षे । श.घ.।

निष्कलाः । त्रि । बोध्यहीने । ने.।
निष्काला (लो) । स्त्री । हलायाम् । रा.नि.
व.१८। निष्ठचरजस्त्रायाम् । श.र.।
निष्कुटः । पुं । गृहसन्निहितनिष्कुटं । गुप्त-
गृहे । प्रम.। [रा.नि.व.१।
निष्कुटिः । स्त्री । एलायाम् । सूत्रं लायाम् ।
निष्कुटी । स्त्री । सूट्टेलायाम् । अ.टी.भ.।
निष्कुम्भः । पुं । दन्तीवृत्ते । अ.टी.रा.।
निष्कुलः । त्रि । लक्ष्मिरास्त्रिरहिते । सि.यो.
यज्ञ-चि.व्यवनप्राप्ति । पुं । तदकीटरे । प्रम.।
निष्कलायः । पुं । मांसादिकाये । हे.घ.।
निष्ठा । स्त्री । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२०।
निष्ठानम् । स्त्री । व्यञ्जने । प्रम.।
निष्ठौवः । पुं । निष्ठौवने ।
निष्ठौवनम् । स्त्री । सुखेन शोभादीनां वसने ।
शू.र.फेना । च.द.सान्निपायव्य.चि.। “नखं
निष्ठौवनन्तया ।” तत्पर्यायाः,—निष्ठेवः,
निष्ठूतिः, निष्ठेयम्, निष्ठेवां, निष्ठेवं, निष्ठौरः,
निष्ठौविका । रा.नि.व.६।
निष्ठौविका । स्त्री । निष्ठौवने । च.श.२घ.।
निष्ठेवः (नम्) । पुं, स्त्री । निष्ठौवने । प्रम.।
निष्पेक्षम् । त्रि । कथिते । प्रम.। अतिपक्ष-
व्यञ्जनादी । भ.।
निष्पेक्षकः (त्रिका) । पुं, स्त्री । करीरवृत्ते ।
गुणाः—आधानकरः कटुणकवायः कफकरः
श्लेष्माशुशीतलक्षणाः । रा.नि.व.८।
निष्पेक्षाक्षतिः । स्त्री । अतिशोभयाम् ।
अदिकं वेदना । हे.घ.।
निष्पावः (कः) । पुं । (Phaseolus radi-
atus.) A sort of pulse. शिन्ध्याम् । शौभ ।
प.सु.। श्रुतशिन्ध्या । गार्गा निम् । र.शा.। च.द.
च.चि.चि.। राजशिन्धौवैजे । “निष्पावस्तु राज-
शिन्धौवैजे भेटरासु, भेटवासु प्रति लोके ।” भाः
समुद्री.नि.। हिं भेटरासु । तं आनपचेद्गु. राज-
शिन्धि । हेमाः । तत्पर्यायाः,—निष्पावः, राज-
शिन्धौ, वल्लकः, श्रुतशिन्धिका, निष्पावः । गुणाः—
वातादिकरः शुष्कः सरः विदाहो दृष्टिघ्नः शूलकफ-
शीफनिपापघ्न्य । वा.सु.। “निष्पावकफलं भेट”

बहवर्षंकरं गुरु। राज.३५। "निषावी मधुरी
रक्षी विपाकीऽन्वी गुरुः सरः। कपायः सन्वपितान-
सूत्रवातविषयज्ञत्। विदास्तुणी विपरीमशीय-
हृष्टुक्तायतः।" भा.पू.१भ.धा.व.। गुणार्द्धवे।
राजमाये। हिं लोविषा। वृषि। वृषगणाः—
"युवी निषावजः सन्धं भृशमुवाद्दधेन सने।
ज्ञे सापं दृष्टिरोमञ्च नाशयेत्सुपासितः॥" मृष्टय
वृषगणाः— "निषाववृषः पितासुत्रसन्धानिलप्रदः।
विदास्तुणी गुरुः शीतकफहृष्टुक्लः सृतः॥"
द्रव्य.गु.। तुषे। सर्मषायो। से.।

निष्यावो। स्त्री। (Vigna Catiang.
Syn. Dolichos sinensis.) सिन्धोधान्य
विशेष। राजमाये। बोडा इति भाषा। वृषि।
हिं लोविषा। नं रुडुवर्णं। कं तद्वरे। सा
विषा हरिस्तुभमेदन। हरिहर्षायाः पद्यायाः—
यामजा, फलिनो, नखशुद्धिका, सखपा, फलिका,
सिन्धो, गुच्छफला, विशालफलिका, निष्यावि,
चिथिटा। प्रभायाः पद्यायाः— अन्ननिफना,
नखनिष्याविका, हृषनिष्याविका, याम्या, नख-
पुञ्जफला, अगना। गुणाः— हं एव कपायि
मधुरे कष्टयुद्धिकरे दीपने रुच्ये द्वितीया तु
द्वैपच्छेष्टा। रा.नि.व.७।

निप्युत्यनीकम्। त्रि। उपचाराद्यैव्ये। भा.
स.४म.चुद्रो.वन्दो.क. चि.। "निप्युत्यनीकं चिरञ्जं
विशेषात्।"

निप्यलौ। स्त्री। निप्यलायां। वय्याककोन्धां।
श.र.। निष्ठकरशक्त्यायाम्। हृदायाम्।

निसारा। स्त्री। कदलीहवे। रा.नि.व.११।

निंसन्धुः। पुं। निम्बुलीहवे।

निसुन्धरः। पुं। निर्गुणोहवे। सेम.ज्व.चि.
यानोयवर्था।

निस्तता। स्त्री। रत्ननिस्ततायाम्। प.सु.।
श्यावाकहव। वै.निघ.।

निस्ततान्वकः। पुं। कीटगतरीगमेदे, हृदि-
रोगे। वै.निघ.।

निस्तनी। स्त्री। वटके। वडि। श.च.।

निस्तर्णम्। स्त्री। नारणे। चम.।

निस्तलः (स्तो)। त्रि। वरुंके। चम.। पुं।
तलवर्द्धे। छ.च.। [व.१६।

निस्तुपः। पुं। गोधूमे। प.सु.। शम्। रा.नि.

निस्तुपरत्तम्। स्त्री। स्फटिके। रा.नि.व.१३।

निस्तुपचौरः। पुं। गोधूमे। रा.नि.व.१६।

निस्तुपितः। त्रि। त्वयहिते। से.।

निस्तुपीपलम्। स्त्री। स्फटिके। प.सु.।

निस्तोदः। पुं। अतिव्यथायाम्। [व.८।

निस्त्रिंशपतिका। स्त्री। कुक्षीहवे। रा.नि.

निस्त्रुटी। स्त्री। एषायाम्। वै.निघ.।

निस्त्रिंशपुष्पकाः। पुं। राजधुत्तुरके। रा.
नि.व.११। [त्रिका.।

निस्त्रेहः (ह्रा)। पुं, स्त्री। अतलीहवे।

निस्त्रेहफला। स्त्री। अतकष्टकार्याम्। रा.
नि.व.४।

निस्त्यन्दः। पुं। स्तन्दे। त्रिका.।

निस्तृहा। स्त्री। असुखवनस्तौ। वै.निघ.।
अशिशिखाहव। श.च.।

निस्तावः। पुं। भक्तवर्षे। डाउरेन देन।

निस्तारकः। पुं। प्रवाहकारोगे। च.द.
रत्नातिसारे।

निहाका। स्त्री। गोषिकायां। चम.।

निहारः। पुं। नोहारे। श.र.। [लोप.।

निचा। स्त्री। लिख्यायां। निरि। उपादि-

नोकः। पुं। हृषमेदे। उषा.। [रा.नि.व.१२।

नोचः। पुं। शोरकनामगन्धद्रव्ये। शै.वै.व.।

नोचकः। त्रि। ज्वे। श.र.। स्त्री (का)।
उत्तमायां गवि। अ.टी.भ.।

नोचकादम्बः। पुं। गीरपमुष्णाम्, मधा-
सावभिकायाम्। वै.निघ.।

नोचकुलिशम्। स्त्री। वैकान्तवरे। प.सु.।

नोचगम्। स्त्री। जले। वै.निघ.।

नोचभीज्यः। पुं। चलाःशौ। श.च.।

नोचवज्रम्। स्त्री। वैकान्तमथौ। पोथशोह।
रा.नि.व.१२।

नोडः। पुं, स्त्री। पञ्चकुलायि। चम.।

नोडजः } पुं। पञ्चसामान्ये। छ.च.। चम.।
नोडोडजः }

नोतम्। स्त्री। धान्ये। शम्बे। वै.निघ.।

नीयम् । क्ली । जले । उषा ।
 नीयः । पुं । कदम्बहृत्, धाराकदम्ब । केनि
 क्प्रम । सं राशंकदम्ब । रा.नि.व.६ । गुणः—
 गरदीपहरः । सु.सु.४६५ । अशोकहृत् । नीला-
 शोके । मन्थकहृत् । बोक्षुनि शोह । मे । भूकदम्ब ।
 कूर्क्षिमा । वै.निघ. ।
 नीयराजः । पुं । राजकदम्बहृत् । वै.निघ. ।
 नीरम् । क्ली । जले । रा.नि.व.१४ । बालकी ।
 रमा । वै.निघ. २३, ४५, चि. दाहचि. चन्दनादि-
 कषाये ।
 नीरजः । पुं । काशमेदे । छोटि फेफे । रा.
 नि.व.८ । जलनकुलं, जलमाञ्जरि । उद्विड़ान ।
 प्र.र. । क्ली । जलले । अशु । नीलात्पलं । कुष्ठी-
 यधो । मे । "नीरजशारिवे च ।" सु.चि.२५५ ।
 शीकिके । रा.नि.व.१३ ।
 नीरजाः । क्ली । अजातरजस्त्रायां क्रियि ।
 नीरदः । पुं । सुसायां । रा.नि.व.६ । वै.निघ.
 २३, दाहचि. चन्दनादिकषायः । ति । अदन्त ।
 नीरप्रयः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. ।
 नीरहृत् । पुं । जलमधुकहृत् । वै.निघ. ।
 नीरसः । पुं । दाहिस्रहृत् । धारा । ति ।
 रसदानं ।
 नीरसा । क्ली । नि.त्रि.षिकाहृत् । रा.नि.व.८ ।
 नाराखुः । पुं । जलमाञ्जरि । उद्विड़ान ।
 धारा ।
 नारन्दुः । पुं । अशशाखोऽहवेन आशुशांउडा
 शां । प्र.च. ।
 नारुक् } नि. रोगनक्ते । रा.नि.व.२० । क्ली ।
 कुप्रमेदे । कूर्कुविशेष । जटा ।
 नीरुजम् } पु । उशीर्षाम् ।
 नारीङ्गवा । क्ली । ब्राह्मणम् । उशीर्षांरु ।
 नीलम् । क्ली । (Indigofera Tinctoria.)
 नीलाम् । नीलपत्रे । मे । सीवर्चल्लवणे ।
 तालीशपवे । विधे । रा.नि.व.६ । तुल्यके । नीली
 मले । रा.नि.व.१३ । कृष्णाञ्जने । वै.निघ. ।
 नीलः । पुं । नीलासनहृत् । नीलगज आसन
 शाह । रमा । नीलहृत् । रा.नि.व.६ । वटहृत् ।
 रा.नि.व.११ । नीलकालमयो । रा.नि.व.१३ ।
 वै.निघ. २३, अयचि. गवररराजस्रगाहृत् । नीलवर्षे ।

सारिकापचिधि । नीलवानरे । मे । कृष्णकृष्णहृत् ।
 कृष्णनिगृह्याम् । वै.निघ. ।
 नीलकाम् । क्ली । कृष्णलवणे । काव्ये । जले ।
 गन्धबोल । वै.निघ. । कान्तलीहृत् । रा.नि.व.१३ ।
 नीलकाः । पुं । नीलभृङ्गराजे । रा.नि.व.५ ।
 नीलवीजे, नीलवीजासनहृत् । रा.नि.व.६ ।
 कृष्णसारहृत् । भलातकहृत् । वै.निघ. । वर्षल-
 कलायि ।
 नीलकणा । क्ली । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ ।
 शारके । वै.निघ. । [मयूरं । अम, ।
 नीलकण्टकः । पुं । चातकपचिधि । वै.निघ. ।
 नीलकण्ठम् । क्ली । मूलकं । गुला । प.सु. ।
 नीलकण्ठः । पुं । पीतमालहृत् । शिशोभाग ।
 रमा । मयूरं । अम । मियुहृत् । चापचिधि ।
 खड्गरीटे । दात्यहृत् । कपोत । गाम्बटक । इ.
 च । सारसपचिधि । वै.निघ. । नीलकदलपुष्प-
 हृत् । लक्षण यथा— "लक्षणया अभावे तु नील-
 कण्ठाशफा मत्वा ।" सु.टी. मधुमती । [११]
 नीलकण्ठ चम् । क्ली । रुद्राचं । रा.नि.व.
 नीलकन्दः । पुं । मन्दिपीकन्दे । कान्त आनु-
 विशेष । रा.नि.व.० । अस्य पर्यायाः,—सपोष्यः,
 वनवासा, विषकन्द, मन्दिपीकन्दः । गुणाः—
 कटुः, उष्णः, रुचाः, कफघातामय-मुस्रजाघनाग्नी
 च । सितस्तु र्हरास्रहृत्करः ।
 नीलकपित्थकः । पुं । महाराजचूने । नील-
 कण्ठकपित्थमेदे । रा.नि.व.१ । See टट्टः ।
 नीलकमलम् । क्ली । नीलपत्रे । नील पत्र ।
 गुणाः—शीतलं खादु पित्तघ्नं शुग्धं रुच्य रसायने
 श्रेष्ठं देहदायकं करं केशधृत् । रा.नि.व.१० ।
 नीलकलस्त्री । क्ली । (Ipomoea heder-
 acea. Syn. I. Coerulea.) सनामन्नात-
 लतायाम् । नील कल्मी । हिं कालदाना । पस्या
 बीजचूर्णं विरेचने हितम् । [नि.व.६ ।
 नीलकाचोद्भवम् । क्ली । काचलवणे । रा.
 नीलकुरुपट्टकः । पुं । (Barlaria coe-
 rulea.) नीलकण्ठीसुपे, नीलाम्बाने । नील
 शीमे । रा.नि.व.१० । मेष-कुष्ठ-वि. ।
 नीलकुसुमा । क्ली । नीलपुष्पकिष्कीसुपे ।
 नील शीमे । रा.नि.व.१० । See नीलासागः ।

नीलकेशी । स्त्री । नीलोत्पले । रा.नि.व.४ ।
 नीलकान्ता । स्त्री । विण्कान्तायाम् । नील
 अपत्राक्षिता । रा.नि.व.५ ।
 नीलकौस्तुभः । पुं । नीलवर्णकौस्तुभचिपि ।
 नील रूढ । वै.निघ. । घस पर्यायाः,—नीलाङ्गः,
 दोषघातः, प्रतिजागरः ।
 नीलगिरिकार्पिका । स्त्री । नीलापरानिता-
 याम् । रा.नि.व.१ ।
 नीलगिरिजा । स्त्री । (Clitoria Terna-
 tea.) विण्कान्तायां । अपत्राक्षिता । द्वि.
 कवधेय्ये । वम्. गोकर्णौ । आस्तायाम् ।
 शोभनान्वी । कौषान्तरम् ।
 नीलङ्गुः । पुं । हनिविशेदे । कौटमात्रे ।
 श्याले । म.दि.को. ।
 नीलचर्म । स्त्री । पद्मपत्रफले । रा.नि.व.११ ।
 नीलच्छदः । पुं । द्वैपलवर्णरुहचे । वै.निघ. ।
 नीलच्छविः । पुं । कुङ्कुमचिपि । वै.निघ. ।
 नीलजम् । स्त्री । नीललीहे । रा.नि.व.१३ ।
 नीलभ्रूण्यो । स्त्री । नीलपुष्पकिण्टीरुपे ।
 नील शंखे । रा.नि.व.१० । See नीलान्नः ।
 नीलतरुः । पुं । नारिकेलरुहचे । रा.नि.व.११ ।
 नीलतालः । पुं । तमालरुहचे । तगान् शीघ्र ।
 वै.निघ. । द्विन्तालरुहचे । रा.नि.व.८ ।
 नीलतुत्यम् । स्त्री । तुल्यमेदे । वै.निघ.२भ. ।
 चय.चि शब्दं चररसः ।
 नीलदूर्वा । स्त्री । हरितदूर्वायां । नील
 दूर्वायां । सं नीलीहरियालो । कं हृष्यकके ।
 तं हरितदूर्वायु । तत्पर्यायाः,—हरिता, श्राध्वो,
 श्यामा, शीता, शतपर्जिका, अश्वता, पूवा,
 शतगन्धिः, अतुल्यवज्रिका, शिवा, शिवेटा, सङ्गला,
 जया, भूतकन्धी, प्रतमूली, नहापथी, विजया,
 गौरी, शान्ता, रुद्रा, अनन्ता, भार्गवी. शतवन्धी,
 मर्यं, सहस्रवीर्यां, शीतकृष्णी, शीतला, वान्तिनी ।
 गुणाः—मधुरा तिक्ता शोथला रीचनी रक्तपिसा-
 तिसारघ्नी कफघातञ्जरघ्नी च । रा.नि.व.८ ।
 “कफपिपासवोसर्पदण्डाहलामानयान् ।” भा. ।
 नीलद्रुमः । पुं । नीलबीजासनरुहचे । रा.नि.
 व.८ ।

नीलधातुः । पुं । खटिकायां । नील शङ्खि-
 नागि । र.मा. । [रा.नि.व.८ ।
 नीलध्वजः । पुं । तमालरुहचे । तगान् शीघ्र ।
 नीलनिर्गण्डो । स्त्री । (Gendarussa
 vulgaris. Syn. Justicia gendarussa.)
 नीलपुष्पविशुद्धारुहचे । नील निगिन्ता । अश्व-
 मादन । तं नारवविले । वम्. कलशरुहसा ।
 दा. कालिसुम्बालि । गुणाः—कटूष्ण तिक्ता रुचा
 कासघ्नी श्रेणशोफवायुप्रदराशानहरि । रा.नि.व.५ ।
 नीलनिर्यासकः । पुं । नीलबीजासनरुहचे ।
 रा.नि.व.८ । See नीलबीजः ।
 नीलपङ्कजम् । स्त्री । कृष्णवर्णकङ्कमे ।
 नीलपङ्कजम् । स्त्री । नीलकमले । नील शंखे ।
 रा.नि.व.१० ।
 नीलपत्रः । पुं । गुच्छरुहचे । रा.नि.व.८ ।
 नीलबीजासनरुहचे । अश्वत्थरुहचे । रा.नि.व.८ ।
 दाहिसरुहचे । रा.नि.व.११ । स्त्री । नीलपत्रे ।
 श.च. । [वै.निघ. ।
 नीलपत्रा । स्त्री । मूलम्बुम् । वन शंखे ।
 नीलपत्रिका । स्त्री । नीलासनरुहचे । नीलशंखे
 आनन गाह्य । र.मा. । कृष्णतालमूल्याम् ।
 वै.निघ. । [४ ।
 नीलपत्री । स्त्री । प्रसनीलीरुपे । रा.नि.व.
 नीलपद्मम् । स्त्री । नीलकमले । नील शंखे ।
 तत्पर्यायाः,—नीलाम्बुजम्, नीलान्, नीलोत्पलं,
 नीलपद्मं, नीलान् । गुणाः,—शीतलं स्वादु,
 सुगन्धि, पित्तनाशि, रथं, रसायनं, केशवर्धकं,
 देहदाहकारि । रा.नि.व.१० । [रा.नि.व.११ ।
 नीलपर्णम् । स्त्री । पद्मपत्रफले । इन्द्रिया ।
 नीलपर्णी । स्त्री । विदारीरुहचे । र.मा. ।
 वन्द्याकहचे । वै.निघ. ।
 नीलपिच्छः । पुं । रथरुहचे । श्रेण शोथी ।
 रा.नि.व.१८ ।
 नीलपिण्डम् । स्त्री । वज्रलीहे ।
 नीलपिण्डो । स्त्री । हृष्यविशेदे । पीटीनी
 इति लोके । वै.निघ. । [कल्प.८.च. ।
 नीलपीतः । पुं । सहाविषवधिकमेदे । सु-
 नीलपुननवा । स्त्री । नीलदलपुननवायाम् ।

हिं नीलमद्दपद्दीया । सं काशीयवेष्ट । कं
करियनेलङ्किलु, करियगणजिले । तत्पथ्यायाः,—
नीला, श्यामा, कृष्णाद्या, नीलवर्षाभूः । गुणाः—
तिक्ता कटूणा रसायनो हृदीमपाण्डुश्रयथुयास-
नासत्रो । रा.नि.व.५ ।

नीलपुष्पः । पुं । नीलभृङ्गराजे । नीलफिण्ट्यां ।
रा.नि.व.४ । विल्वन्तरहचे । कण्ठनिर्गुण्ड्याम् । वै.
निघ. । क्ली । यन्त्रिपथे । भा. ।

नीलपुष्पकः । पुं । नीलनिर्गुण्डोहचे । वै.निघ. ।

नीलपुस्या । स्त्री । अपराजितायाम् । प.सु. ।
विशुक्लान्तायाम्, नीलापराजितायाम् । रा.नि.व.
५ । नीलफिण्टीचुपे । नीम खीजे । रा.नि.व.१० ।
See नीलास्नानः । यन्त्रिपथ्याम् । कण्ठनिर्गुण्ड्यां ।
नीव्याम् । वै.निघ. ।

नीलपुष्पिका (प्यो) । स्त्री । नीलपुष्पाप-
राजितायांम् । नील अपराजिता । रा.नि.व.३ ।
नीलपुष्पायाम् । नीम खीजे । प.सु. । नीव्याम् ।
रा.नि.व.४ । अतसीपुपे । मन्थिनात्र शीष्ट ।
रा.नि.व.१६ । [वै.निघ.]

नीलपृष्ठः । पुं । मन्थविशेषे । कृत्रे शीष्ट ।

नीलपृष्ठा । स्त्री । नीलोहचे । भा.स.१४. ।

नीलपौरः । पुं । कण्ठेचो । गुणाः—वातकरः
कफपित्तघ्नः कफघ्नः विदाही च । भा. सु.स.४५५. ।

नीलफला । स्त्री । लम्बूहचे । ज्ञान शीष्ट ।
रा.नि.व.११ । वाक्पाङ्कचे । वै.निघ. ।

नीलमण्डः । पुं । विद्यालहवे । प्रिशाशोव ।
प.सु. । See अलङ्कः । [वै.निघ.]

नीलभूमिसलचारः । पुं । खर्परधातौ ।

नीलभृङ्गराजः । पुं । नीलपुष्पभृङ्गराजे ।
नीम रुरुत्रिशां । हिं मनेरिया । तत्पथ्याया, —
महाभृङ्गः, महानीलः, सुनीलकः, नीलपुष्पः,
श्यामलः । गुणाः—तिक्तोष्णः अचुष्यः ईश्वरजनः
कफामशोकशिवघ्नः रसायनश्च । रा.नि.व.४ । [च.]

नीलमकुष्ठः । पुं । नीलवनसुद्धे । शकल.११

नीलमञ्जरौ । स्त्री । नीलनिर्गुण्ड्याम् । वै.
निघ. ।

नीलमणिः । पुं । खनामल्लासमथौ । नील-
वर्ष ग्रनि । तत्पथ्यायाः,—सौरिनीलास्ना, नीलोत्-
पलः, लथयारी, सहानीलः, सुनीलकः । गुणाः—

विक्रीणः कफपित्तवातघ्नः धारणात् शुभद्रथ ।
रा.नि.व.१३ ।

नीलमण्डलम् । क्ली । पद्मकफले । पुं ।
तहचे । रुक्तां । रा.नि.व.११ ।

नीलमयूरः । पुं । मयूरभेदे । गुणाः—
“मिषाहृदि” सौतगात्र करील्ल्याटनं शिखी । स
वातलोऽतिवमकृत् पुनः किञ्चित्सायन ॥” अत्रि.
२१५. ।

नीलमस्तिका । स्त्री । कपिलहचे । रा.नि.
व.११ । [वै.निघ.]

नीलमस्तिका । स्त्री । पृथुकरणमस्तिकायाम् ।

नीलमाषः । पुं । राजमाषे । वरुणी । प.सु. ।
कण्ठमाषे । काण कृवांश ।

नीलमौलिकः । पुं । खयोते । श.सा. ।

नीलमृत्तिका । स्त्री । कण्ठमस्तिकायाम् ।
पुष्पासीसे । रा.नि.व.१३ ।

नीलमेहः । पुं । पित्तजन्यमेहरीने । अत्र रीगे
सफेनं खच्छं नीलमेहमेहति । सु.नि.६५. ।

नीलयष्टिका । स्त्री । कण्ठेचो । कण्डूना
हेतू । कण्ठकृटके । वै.निघ. । [व.१३]

नीलरत्न(क)म् । क्ली । नीलमथौ । रा.नि.

नीलराज्ञा । स्त्री । नीलपुष्पराज्ञायां । र.मा. ।

नीलरूपकः । पुं । ब्रह्महचे । वै.निघ. ।

नीलसोहम् । क्ली । वर्चसीहे, कण्ठसीहे ।
रा.नि.व.१३ ।

नीललोहितः । पुं । नीलरक्तमिश्रितवर्णे ।
वेधुने ३२ ।

नीललोहिता । स्त्री । भृङ्गमूहचे । मेढो
ज्ञान । श.च ।

नीलवक्तः । पुं । नीलवर्ण-वक्त्रे ।

नीलवटी । स्त्री । नीलवध्याम् । नीलवटि ।
चि.क.व.केशरजने ।

नीलवर्षम् । क्ली । रसायने । र.मा. । नील-
मूलहे । पद्मकफले । वै.निघ. । [नि.व.५]

नीलवर्षाभूः । स्त्री । नीलपुष्पगन्धायाम् । रा.

नीलवस्त्रा । स्त्री । वन्दायाम् । शत्रुशीष्ट ।

नीलवस्ती । स्त्री । वन्दके । वांनङ्ग । र.मा. ।

नीलबीजः । पुं । सनामध्यातासनश्च ।
 नीलबीजं अमनस्यम् । नं लीहिर्वाभीया । कं
 कविर्वाभीने । गुणाः—बीजश्चौ कटु शोथो कपाथी
 कुट्टनी सारको कष्ट दृष्टनी । तयोरेवित यं दृष्ट ।
 रा.नि.व.८ । [प.सु.]
 नीलबुद्धा । स्त्री । हगलान्द्राम् । नील वीणां ।
 नीलहृष्ठा । स्त्री । नीलद्रुड्यायाम् ।
 नीलहन्तकम् । स्त्री । नृपकाटे । नृत्वे । रा.
 नि.व.८ ।
 नीलहृष्ठा । स्त्री । वातावी । रा.नि.व.७ ।
 नीलहृत्तः । पुं । कीदृशमालवयोः स्वगामप्रसिद्धे
 हृत्ते । तत्पर्यायाः,—नीलः, वातारिः, शोफनाशनः,
 नरनामा, नखश्चः, नखालुः, नरप्रियः । गुणाः—
 'नीलहृत्तस्य कटुकः कपाथीष्ठी लघुस्त्रया ।
 वातामयप्रशमनो नानाशययुनाशनः ॥' रा.नि.व.८ ।
 नीलशिशुः । पुं । शोभाजनश्च । रा.नि.व.७ ।
 नीलशिखिका । स्त्री । शिखीभेदे । वै.निघ. ।
 नीलशुक्रः । पुं । मद्याविपश्यिकजातिभेदे ।
 सु.कल्प.८५. । [वै.निघ.]
 नीलशोधनो । स्त्री । नील्याम् । नील ।
 नीलपट्टिकः । पुं । पट्टिकाशालिशेषे ।
 नीलवर्णं श्लेष्ते धानं । गुणैः शौरपट्टिकाक्लिष्टि-
 दूनः । रा.नि.व.१६ । [याम् ।
 नीलसन्ध्या । स्त्री । नीलपुष्पापराजितालता-
 नीलसस्यम् । स्त्री । बाजरा इति ख्यति शम्भे ।
 वाङ्मत्रा । वै.निघ. ।
 नीलसहाचरः । पुं । नीलपुष्पकिण्ड्याम् ।
 हिं नीलपुष्पकटसरैया । भा.न ४४-मुखरो.चि. ।
 "वृत्ताष्टतं नीलसहाचरन्तु ।" मैय. ।
 नीलसारः । पुं । नीलबीजासनहृत्ते । रा.नि.
 व.८ । तिन्दुकश्च ।
 नीलसिन्दुकः (का) (वारः) । पुं, स्त्री ।
 नीलनिगुण्ड्याम् । नील निशिक्ता । रा.नि.व.७ ।
 नीलसिन्दुवारः । पुं । नीलवर्णं सिन्दुवार-
 हृत्तः । नीलनिशिक्ता । हिं नीलसिन्दु । तत्पर्यायाः ।
 —सःतासहा. निगुण्डी, सिन्दुकाः, कपिका,
 मुतशो, इन्द्राथी, नालिका, नीलनिगुण्डी ।
 गुणाः—कटु, लघुः, तिक्तः, कास ह्यंशोकरः,
 वातापिप्रदराधाननाशी च ।

नीलस्यन्दा । स्त्री । नीलापराजितायाम् ।
 रा.नि.व.७ ।
 नीला । स्त्री । नीलोद्भवे । नकुल-१५५. । नील-
 पुननंशायाम् । लाच्याम् । रा.नि.व. ५४ ।
 लुकायाम् । हृत्तकीरके । वै.निघ. । तन्नामकाह-
 लचुगतमम्यंश्च । तत्प्यान कण्ठनाडी, अथतः ।
 सु.शा.६५. । नीलमसिकायाम् । अम. ।
 नीलाख्यः । पुं । नीलमथौ । वै.निघ. ।
 नीलाङ्गः । पुं । नीलकौचपक्षिणि । पारावते ।
 वै.निघ. । सारसपक्षिणि । चापक्षिणि । रा.नि.
 व.१८ ।
 नीलाङ्गुः । पुं, स्त्री । गीमचिकायाम् । दि. ।
 क्रिमौ । अम. ।
 नीलाञ्जनम् । स्त्री । रसाङ्गे । सुत्यके । रा.
 नि.व.१२ । सोवोराञ्जने । नरेन्द्र ७२० । र.मा. ।
 गुणाः—लघु रसाशनं तिक्तं धृत् श्लेष्मसुखं व-
 रोगप्रदाहरणं भेदकञ्च । रा.नि.व.१३ । तच्छीधनं
 —"नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा लक्ष्मीरटवगावितं ।
 दिनेकमातपे शुद्धिर्भवेत्कायेषु योजयेत् ॥" र.सा.
 सं. । [ज्ञानरत्न । वै.निघ. ।
 नीलाञ्जनच्छदा । स्त्री । लम्बूश्च ।
 नीलाञ्जना । स्त्री । वीजश्च । वै.निघ. ।
 नीलाञ्जनो । स्त्री । कालाञ्जनायाम् । नील
 कापीन । रा.नि.व.४ ।
 नीलाण्डकः । पुं । रोहितमथौ । वै.निघ. ।
 नीलाद्रिकर्णी । स्त्री । नीलापराजितायाम् ।
 रा.नि.व.३ ।
 नीलापराजिता । स्त्री । नीलपुष्पापराजिता-
 याम् । नील अत्राजिता । नं नीलपुष्पी,
 कं नीलगिरिकर्णिके । तत्पर्यायः,—नीलपुष्पी,
 नद्यानीली, नीलगिरिकर्णिका, गवादनी, व्यङ्ग-
 गत्वा नीलसन्ध्या । गुणाः—शोथला तिक्ता
 ल्वरदाहरकातिसारघ्नी विच्छर्दिकोन्दाहमदम-
 न्नासातिकासघ्नी श्रामासघ्नी च । रा.नि.व.२ ।
 नीलाजम् । स्त्री । नीलकमले । रा.नि.व.१० ।
 नीलाभम् । स्त्री । हृत्तार्थे । नील अद् ।
 रा.नि.व.११ । See अक्षकम् । [व.६ ।
 नीलाम्बरम् । स्त्री । तालीशुपवे । रा.नि.
 नीलाम्बुजम् (म्) । स्त्री । नीलपत्रे । प.सु. ।

नीलास्त्रानः । पुं । नीलपुष्पभिः शोभते । नील
 रंजिते । सं कालाकोरायट । सं करियगोरटे ।
 गुणाः—कटुः तिक्तः कफ-वात-शूलघ्नः कण्ठ-कुष्ठ-
 द्रवणं प्रीकलरदापघ्नय । रा.नि.व.१० ।

नीलास्त्री । स्त्री । स्वनामख्यातफलहृषी । हिं
 ग्रत्रयुल्लगुड, कालीपिठालि । सं अजगन्धि । सं
 वंशियगिडु । सा अं तनोलमेदन क्षिधा । गुणाः—
 मधुरा रूच्या कफवातहरी च । रा.नि.व.४ ।

नीलालिः । पुं । धमरे ।

नीलालुः । पुं । नीलवर्णालुकविशेषे । नील
 पान् । सं नीलालु । सं करियगणेषु ।
 तत्पथ्यायौ,—असितालुः, श्यामालुकः । गुणाः—
 मधुर-शीतः विषदाहप्रमघ्नय । रा.नि.व.७ ।

नीलाशी । स्त्री । नीलनिगुण्ड्याम् । वै.निघ. १

नीलाश्मजम् । स्त्री । तुल्यके । वै.निघ. ।

नीलाश्मा । पुं । नीलमणौ । रा.नि.व.१३ ।

नीलासनः । पुं । नीलवर्णान्नाशनमेदे । शिशो-
 शांशदित्तेश । तत्पथ्यायः,—नीलनीमः, नील-
 पदः, सुनीलकः, नीलद्रुमः, नीलसारः, नील-
 निर्व्यांसकः । गुणाः—कटुः शीतः कषायः कठकण्ठ-
 दद्रुघ्न-सारकय । रा.नि.व.६ । [निघ. ।

नीलाहा । स्त्री । कृष्णापरजितायाम् । वै.

नीलाक्षः । पुं । हंसै । वै.निघ. ।

नीलिक्वा । स्त्री । रक्तनीहे । विटरीतिभाषा ।
 नील्याम् । नील । रा.नि.व.४ । नीलनिगुण्ड्याम् ।
 वर्णलोहे । रा.नि.व.१३ । चन्द्ररीगविशेषे । लघुपं
 —“कण्ठमेहं गुणं यथां गाने वा नीलिकां विदुः ।”
 भा.मि. । “शोकक्रोधादिज्वपिताघातपिणाम्बुषे ततु ।
 श्यामल मण्डल व्यङ्गं यक्षादन्त नीलका ॥”
 वा.उ.२१५ । विङ्गनाशनामरूपनिकट्टिरीगे ।
 भा. । See काचः । इन्दीवराजतायाम् । वङ्गे ।
 कालनीहे । वै.निघ. । वारिञ्जरे । गजने ।

नीलिनो । स्त्री । नील्याम् । च.सू.२५ ।
 नीलवृक्षायाम् । रा.नि.व.४ । सु.सू.२५ । सि.गो-
 प.मा.चि.पद्यम्यवृते । “नीलिनीं कटुरोहि-
 णीम् ।” च.द.ज्व.चि. । “नीलिनीमजगन्धाद्य ।”
 नीलपुनर्नायाम् । रा.नि.व.५ । वा.सू.१५५ ।
 “सु-शक्तिनीलीनीलित्वकामि ।” अं तवलायां ।
 च.द.गुण-चि. । “संशया नांलनी वचा ।” श्याम-
 विहतायां । शर. । सिंहपियल्याम् । वै.निघ. ।

नीलिनीफलम् । स्त्री । नीलीबीजे । नीलेन्द्र
 वीज । सु.सू.१५. ।

नीली । स्त्री । स्वनामख्यातद्रुपे । नील शींष्ट ।
 रा.नि.व.४ । Sec अक्षिका । नीलवृक्षायाम् ।
 नील वोगा । तत्पथ्यायः,—काला, क्लौतिका,
 यामोणा, मधुपर्णिका, रङ्गनी, शोफली, तुल्या,
 तूषी, दीला, नीलिनी, दूखी, दूखिका, ट्रोणिका,
 अक्षीका, कुत्सला, मेषवर्णा, यामणी, यामिणी,
 नीलपुष्पिका, नीला, तूली, द्रीणी, मेला, तुच्छा,
 नीलपत्री, राज्ञी, नीलिका, नीलपुष्पी. काली,
 श्यामा, शोधनी, शोफला, याम्या, सद्रा, भार-
 वाही, मोषा, ज्ञाया, व्यञ्जनदेश्ये, महाफला,
 असिता, क्लौतनी, केशी, चारटिका, गन्धपुष्पा,
 श्यामलिका, रङ्गपत्री, महावला, स्थिररङ्गा,
 रङ्गपुष्पी, कालकेशी । गुणाः—“नीलिनीं रेचनी
 तिका केश्या सीरुमनापहा । उष्णा हृन्त्युदरघ्नीह-
 वातरक्तकफानिलान् । आमवातहृदायधे मन्ध
 विपमूहतम् ॥” भा. । च.द.स्रिप्रातज्व.चि.
 चटादशाङ्गे । “नीली कम्पिकं विहृत् ।”
 तन्नामकोषघ्नी, यथाः चीरं नीलं पुष्पापि
 नीलम् । या चानेक-लताप्रतानवतो भवति ।
 च.चि.१५. । नीलाञ्जनिकायां, शारदफलायां,
 सिंहपियलीति उल्लयः । सु.चि.२५५. । कालाञ्ज-
 न्याम् । काल कर्णाय । वा.टी.हेमा । शीफलि-
 कायाम् । वेणु शींष्ट । हृद्दरादी । “नीलीतुल्यं
 तनेलच ।” “चूर्णं श्यामा वृद्धीषी ।” सु.सू.४५. ।

नीलीफलम् । स्त्री । शोफले । सु.चि.१७५. ।

नीलीमापः । पुं । राजमाये । वर्दणै ।

नीलावृक्षाकृतिः । स्त्री । शरद्वृक्षायाम् ।
 शतशृङ्गा, वन नील । वै.निघ. ।

नीलोत्पलम् । स्त्री । (Nymphaea stel-
 lata or N. Caerulea.) नीलकमले । नील
 पत्र, नीलोत्पल । नीलकुरुदे । नील उन्मि ।
 हिं नीलोपर । सं नीलोत्पल । सं निद्रदिल्लु । सं
 मङ्गकुलुव । तत्पथ्यायः,—उत्पलकं, कुम्भकं,
 इन्दीवरं, कन्दोव्यं, सौमन्धवं, सुगन्धं, कुङ्कुमकं,
 असितोत्पलं, कन्दोदं, इन्दिरावरं, इन्दीवारं,
 नीलपत्रम् । गुणाः—अतिस्वादु शीतं सुरभि
 सुखकृत् पाकेऽतितीक्ष्णं रक्तपित्तघ्नय । रा.नि.व.१० ।
 “नीलोत्पलमतिस्वादु शीतं सुखकरं मत्तं । पाके-

द्वितिकं सुरभि रक्तपित्तस्य नाशकम् ॥” द्रव्य-
गुणः । च.प्र.प्र.चि. । तन्मूलगुणाः—युक्त विटभि
श्रोतलव । राज.२५. । पुं । नीलमणौ ।

नीलोत्पलिनो (सौ) । स्त्री । नीलकम-
लिन्वा । नीलगम्येन बाँड़ । कुष्ठदिन्यां । चम्पौ
वा कुशुकनेन बाँड़ । रा.नि.व.१० ।

नीलोदरः । पुं । महाविषवृत्तिकजातिभेदे ।
सु.कल्प.८५. ।

नीलोपलः । पुं । नीलमणौ । नीलकाष्ठ
मणि । रा.नि.व.१३ ।

नीवरम् । स्त्री । जले । वै.निघ. । पुं । पड़े ।

नीवारः । पुं । Wild variety of Ory-
za sativa. दणधान्यविशेषे । उद्धि धान । हिं
तोमो । तें निवविरुद्ध । तत्पर्व्यायः,—दणधान्यं,
वनत्रीहिः, अरखधान्यं, सुणधान्यं, दणोद्गन्,
अरखशाक्तिः । गुणाः—मधुरः क्षिप्तः लघुः
पवित्रः पथ्यदथ । रा.नि.व.१६ । “नीवारः
श्रोतलो याही पित्तघ्नः कफवातहृत् । भा.धा.व. ।
तदन्नगुणाः—“नीवारमक्ती रुचिदो लघुर्दीपन-
कृद्गुः । वातकारी यकृच्छासन्नोद्गन्नाशनाशनः ॥”
वै.निघ. । रक्तपित्ते हितः । सि.यो.र.पि.चि. ।
खण्डलायं ।

नीवारतुण्डिका । स्त्री । नीवारः । उद्धि
धानं । र.मा. ।

नीहारः । पुं । हिमे । शिशिर । तत्पर्व्यायाः,—
निहारः, मिहिका, अवश्यायः, तुषारः, तुहिनं,
हिमं, प्रादियं, महिका, खललं, निशानलम् ।
स च कफ-वातघ्नकः । “शताधिकः सनीहारः
सधियन्तुस्तनयित्वा न् । राज.२५. ।

नुत्तः । प । सुद्रपनसवचे । लक्ष्मणसे । वै.निघ. ।

नूतनगुडः । पुं । अभिनवगुडं । नूतन गुडं ।
गुणाः—दाहघ्नः तापघ्नः रसनेन्द्रियतपणः श्रोतः
सुमधुरश्च । रा.नि.व.१४ ।

नूदः । पुं । ब्रह्मदारुहृत्वे, पथ्यमेदे । शत्रो
अश्वशं । अम. ।

नृदन्ता (क्तो) । स्त्री । महासिदायाम् । वै.
निघ. ।

नृपः । पुं । नृपमले । श्वेतक । प.सु. ।
राज्यद्वन्द्वे । थिनीं शीष्टं । वै.निघ.२५.चन्दमा-

दिवैले । “चन्दमान् नृपं वाक्यम् ॥” तगरपाद-
कायान् । वै.निघ. ।

नृपकान्दः । पुं । राजपनाखौ । लाल पेनाख ।
रा.नि.व.० ।

नृपतत्तः । पुं । आरम्भधवे । राजादनीहचे ।
थिनीं । चि.क्र.क.४५. ।

नृपद्रुमः (पादपः) । पुं । शूलारम्भधवे ।
बड़ शोर्गात्र । रा.नि.व.२ । भा.वा.र.चि.तिफला-
गुमगुलो । राजादनीहचे । थिनीं । रा.नि.व.११ ।

नृपप्रियः । पुं । राजपलाखौ । रा.नि.व.० ।
राजशरे । शोर्गात्र । रा.नि.व.८ । आम्भधवे । रा.
नि.व.११ । सारसपक्षिणः । वै.निघ. । वज्रभेदे ।
वेणु वीजं । श.च. । [७० ।

नृपप्रियफला । स्त्री । वार्चाकौहचे । रा.नि.

नृपप्रिया । स्त्री । केतकीहचे । केरा शीष्ट ।
रा.नि.व.१० । पिच्छीखजूरः । शालिधान्ये । वै.
निघ. ।

नृपवदरः । पुं । राजवदरहचे । रा.नि.व.११ ।

नृपमाङ्गल्यकम् । स्त्री । आहल्यधुपे । रा.
नि.व.४ ।

नृपमापः । पुं । राजमापे । रा.नि.व.१६ ।

नृपवल्गुमः । पुं । राजावहचे । राजवदरे ।
रा.नि.व.११ । गृहण्यां रसविशेषे । कञ्जलिः ८
तो. जातीफलं (काशकम्) लवङ्गं (लवङ्गं) सुष्वा
(भूत) गुडलक् एला टङ्गुष्वायः (शोर्गात्र
ध्वे) कौरकं (कोरा) तेजपत्वं यमानो गृहो सैन्धव-
लवण लौहम् अक्षं ताम्बु एषां प्र. ४ तो. भरिचं
८ तो. छागोदुग्धेन घातोरसेन वा नह्येत् ।
हृत्तं यथा—पारदः गन्धकः लौहम् अक्षं शौपक
चित्रकमूलं त्रिहन्मूलं टङ्गुष्वायः जातीफलं
हिरण्यं गुडलक् एला सुष्वा लवङ्गं तेजपत्वं यमानो-
ह्वं गृहो सैन्धवं भरिचं शौघं प्र. १ तो. स्वर्णमक्ष
१२ रत्तिकं । आर्द्राकरसेन आमलकौरसेन वा
भावयेत् । मावा मापकलायसिता । र.सा.सं ।

नृपवल्गुमष्टतम् (तेलम्) । स्त्री । नेवरीगे
ष्टतं तैलम् । गव्यष्टतं, तैलं वा ॥ ० ग्र. दुग्धं २ग्र. ।
कन्काषं—जीवकाः (श्वेत) चक्षुषकाः (वर्ण-
लोचन) कंदा (अश्वगन्धा) ट्राच (विन्मिन्)
शालपर्णी कण्टकारी हृत्ती यष्टिनधु वाय्यालकं

(वेदवेदा) विद्वन् सज्जहा शर्करा (तिनि) राजा
 नौलोपल गोचरं पुण्डरीकं (शुक्लत्रिणा) पुननंवा
 केचव पिपली (शिथुण) प्रत्येवं १० तो. । तैलनस
 घृतवैवमच । भेदः । अथवा तैल-वृतयोः प्र.
 ४ प्र. दग्धं १६ प्र. कल्कद्रव्यं प्र. २ तो. रस.र. ।
नृपवस्त्रभा । स्त्री । कैविकाप्यहदे । रा.नि.
 व.१० । मधुराशुचूतत्रये । वै.निघ. ।
नृपवृक्षः । पुं । राजवृक्षे । नोनांज गौह् ।
नृपात्मजा । पुं । मधुराशुचूतवृक्ष । रा.नि.
 व.११ । आमातकवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री (जा) ।
 कटुशुष्कान् । र.मा. ।
नृपान्नम् । स्त्री । शालिधानविभिदि, राजान्ने ।
 मुष्णः—विदीपन्नं सुन्नम् मधुरं लघु दीपनं बल्यं
 पयं कान्तिदं बोध्यवैक्यम् । रा.नि.व.१६ ।
नृपामयः । पुं । राजयज्जपि, चयरोमे । रा.
 नि.व.२० ।
नृपाहम् । स्त्री । शालिधानी । ऐश्वर्यिक
 धातु । प.स. ।
नृपावर्तः । पुं, स्त्री । राजावर्तमयो । रा.
 नि.व.१२ ।
नृपाह्वयः । पुं । राजावर्तमयो । प.सु. ।
 राजपलाय्यो । रा.नि.व.० ।
नृपेष्टः । पुं । राजपलाय्यो । रा.नि.व.० ।
 राजवदरहृत् । रा.नि.व.११ । नौलोहवै । वै.निघ. ।
नृपोद्धितः । पुं । राजमादे । वदति । प.सु. ।
 रा.नि.व.१६ । [पाणो । रा.नि.व.१८ ।
नृमागम् । स्त्री । पादात्-ज्वरविज्ञातदोः
नृसा(द)रः । पुं । मिषादल इति ख्याते द्रव्ये ।
 मधुरावर्तके ।
नेता । पुं । मिथुवारचुपे । निर्दिष्टो । रा.नि.
 व.४ । निघ्नहृत् । रा.नि.व.२ ।
नेत्रम् । स्त्री । दृग्नेत्रिवे । उन्मूः । रा.नि.व.
 १८ । नेत्रपरीक्षा यथा—जातेन रुचं घृत्तमणयव ।
 पितात् पोषरकसरितवर्षे सदाहृत् । कर्कशं घृतं
 ज्योतिर्हीनच । सा । तदुक्तं—“नियामाहुः
 यादुःखं व्यादुःखीदरसमत् । ह्यदुःखं सञ्जतः सगुं
 भिषङ्गयन्मुमुदं । सुवृत्तं नीममाकारं सर्वभूत-
 गुणोद्भवम् । कालं सुधीःप्रियो रक्तं वातागं हृत्
 कितं जलान् । आकाशादधुमागोश्च वायुश्चो नेत्र-
 सुष्टु । दृष्टिज्ञातं तदा वदति यथा जयादिश

रदः । नेत्रायामतिगाम्बु कथमखलमुच्यते ।
 कथं च समानमखनि दृष्टिं दृष्टिभ्यारदाः ।
 मण्डलानि च सर्वेषु पटलानि च लोचने ” सु.उ.
 १५ । तदसूत्रं । शांछेत् शिकण्डु । रा.नि.व.२ ।
 च.द.वि.ज्व.चि. । “दाघपर्यककण्ठोन्नेत्रम् ।
 वक्षिप्रशाश्याम् । शला इति लोके । यथा—
 नेत्राणि, सुवर्णरजतराःसादीरातिदन्तशङ्खमण्डल-
 सारमयानि द्रव्यानि दृष्टानि गोपुष्पाकाराणि
 चञ्जान गृष्टिकागम्यानि । तदभावे नल्लंघनास्थि-
 सन्ध्या । नेत्रप्रणिधानदीपाः पट्टः पादावधोद्धित
 मन्तुस्त्विष्टमवसन्नं तिथ्यन्त्सं चलिता विद्विन्त-
 निति । इतिख्यं कर्कशमवतमणु मित्तं सन्नि-
 कृष्टविप्ररुष्टवर्णकं सूच्यतिद्विद्रमतिदीधमति-
 रुक्षमित्येकादश नेत्रदीपाः । सु.चि.१५.प. । Sec
 पदुवासंगवत्ति ।

नेत्रकर्म (प्रसाधनम्) । स्त्री । सतविध
 नेत्रीपणारेषु । यथा—“सिकथायीतसपिण्डो
 विडालमापणसथा । पुष्टपाकोऽन्नं नेत्रे यथावश्यं
 प्रयोशयेत् ॥” तोड- । भा. । [अम. ।
नेत्रच्छदः । पुं । निवारणं । उन्मूत्र पांती ।
नेत्रजलम् । स्त्री । अयुनि । उन्मूत्र जल ।
नेत्रधावनम् । स्त्री । चक्षुषोःने । तस्य विधिः
 —“दक्षसूईमधी वृष्टा प्रातः सिञ्चैव लोचने ।
 तीक्ष्णपुष्पखलेन दृष्टिराप प्रसोदति ॥” राज.१५ ।
नेत्रनैसल्यकारी । पुं । खर्परधाती । वै.निघ. ।
नेत्रपथ्यन्तः । पुं । अवाहद्वेष्टि । रा.नि.व.१८ ।
नेत्रपाकः । पुं । चक्षुषः पाके । रुचणं—
 “कण्डुपदंसासुतः पक्षीदुन्दरसन्निभः । संरम्भो
 पचने यन्तु नेत्रपाकः स शोधनः ॥” भा.नि. ।
नेत्रपाषाणः । पुं । कटुकायान् । र.मा. ।
नेत्रपिरडः । पुं । विडाली । नेत्रगोलकी ।
 शारा. ।
नेत्रपुटम् । पुं । नेत्रच्छदं । [२ ।
नेत्रपुष्करा । स्त्री । रुद्रगटायान् । रा.नि.व.
नेत्रयन्त्रम् । स्त्री । रसाञ्जने । वै.निघ. ।
नेत्रभूषणम् । स्त्री । जण्डाञ्जने । व.नि.उर्मी ।
 वै.निघ. । [वै.निघ. ।
नेत्रसङ्कलकारी (दन्) । पुं । खर्परधाती ।
नेत्रसलम् । स्त्री । विडाली । शिर्षुणो । वै.निघ. ।

नेत्रमीला । स्त्री । यवतिक्तालतायाम् । रा. नि.व.३ ।

नेत्ररञ्जनम् । स्त्री । रञ्जने । कर्णज्ज ।

नेत्ररोगः । पुं । दृष्टिगतरीगः । छट्फ़र्र रोगः । तस्य निदानं—सन्ततदृष्टेः चणरीदनकोपशोकाभिघातादिभिर्वातादयः कृपिता नेत्रविकारान् जनयन्ति । ते च रोगाः पट्सनतिः । यथा—वातशादयः, पित्तजादयः, कफकास्रयोदयः, रक्तजाः पोदयः, त्रिदोषजाः पक्षद्विभ्रतः, वाह्यौ हौ । ते च पुनः पट्सनतिप्रकारा अवयवभेदेन पट्सनतिभवंति । यथा—सन्ध्यात्रया नव, वर्तमा एकविंशतिः, शुक्लशा एकादश, कृष्णमास्यन्तः सञ्च्यन्ते; सप्तदश, दृष्टिमाः द्वादश, दृष्टिमासौ हौ चेति । मानि । अथस्य नेत्ररोगा यथा—“तीयसायः प्रसन्नासौ नक्रान्तिमिरस्तथा । सुञ्जको सुञ्जलास्रश्च पटलन्नुहुदस्यवा ॥ पुयसायय काचाची रक्तकावस्यैव च । चिपिटी वर्तमरोगय अभियन्तस्यैव च ॥ वातपित्तकफैर्दृष्टं नेत्ररोगा भवन्त्यमी । लिङ्गचिकित्ति तेषां प्रवक्ष्याम्यतुपूर्वशः ॥” अ.द.

नेत्ररोगहृत् । पुं । वृत्तिकार्या । विज्ञाति । रा.नि.व.८ ।

नेत्ररोम । स्त्री । नेत्रपद्मणि । वै.निघ. ।

नेत्रवती । स्त्री । पश्चिमदेशप्रसिद्धभारतवर्षीयनयाम् । एतन्मूलगुणाः—सुसधुर कान्तिजनकं हृथं पुष्टिकर दीपनं पाचनं दृष्यच । रा.नि.व.१४ ।

नेत्रवर्त । स्त्री । दृष्टौ, नेत्रे । वै.निघ. ।

नेत्रवत्तमन्वः । पुं । नेत्ररोगविशेषे । वै.निघ. ।

नेत्रवस्तिः । पुं । नेत्रे वस्तिदानप्रकरणे । “नेत्रे चित्र परित्यज्य साहं च हयनङ्गुलम् । सञ्चतशापि चमर्षी बलं दृष्ट्वा प्रमहं वैम् ॥ तेन पिच्छं गालवाल दृष्टं सन्धिविर्जितम् । कृत्वालवालं दृक्प्रान्ते शुक्लभागं द्रवेष वै । पूरवेव यथापञ्च पुरितस्यैव जायते । नेत्रे पलं प्रकृर्त्वीत विक्रासस्तु तथैव च ॥ स्वस्ते कफे सन्धिरोगं नावा पञ्चमत्तं विदुः । कफे वाने कृष्णरीगे सात्रा सप्तमत्तं सता । दृष्टिरीगेऽष्टमत्तं पश्चिमन्ते सप्तमत्तम् । शुक्लेऽति क्रांटेऽलं ऋक्षे स्यात् द्वादशमत्तौ सता ॥ पित्तरीगे नवमत्तं सप्तमत्तं वातरागिणाम् । एकाहं वा द्वादशं वापि पञ्चाहं चैव्यतेऽथवा ॥ द्रवञ्चापाङ्गती नीत्वा नीलद्रव्यं विधीक्य च । सुखं निरोच्यत् पथान् नेत्रवस्तिविश्लेषम् ॥ निर्हस्तिव्याधिशाक्तिय

क्रियालाघवनैव च । सत्यक् रोगे सुखसर्तिर्भयं वषं पाटवम् ॥ श्रीकाञ्चुपातगुरुता सैन्धे स्यादति- तर्पिते । रुचाविलं सरक्तञ्च नेत्रं त्याज्जीनतर्पितं ॥ इवे द्विभ्यः क्रमशाव प्रयोज्यः सभ्रदायतः ।” तोड् । See सु.घ.१.८५. ।

नेत्रविभूषणम् । स्त्री । भीलाञ्जने । वै.निघ. ।

नेत्रवैमल्यकारौ (रन्) । पुं । खर्परधासौ । वै.निघ. ।

नेत्राभियन्द्ः । पुं । नेत्रसञ्चलनरीगः । नेत्र- शूल वा ङा क उर्ठा । स चतुर्विधः वाताभियन्द्ः, पित्ताभियन्द्ः, कफाभियन्द्ः रक्तकथंति । अयं रोगः प्रायेणाधिमत्यादिसञ्चलनेत्ररोगाणामाकारः । लक्षणं यथा—“प्रायेण सञ्चं नयनामयास्ते भवन्त्यभियन्द्निमित्तमूलाः । वातापिदात् कफा- दृक्तादभियन्द्गुद्विधः । प्रायेण जायते धोरः सञ्चनेचामयाकारः ॥ निक्षीदनस्रश्नरीसहस्रहर्ष- पाख्यशिरुभितायाः । विशुक्लभावाः शिथिराश्रुता च वातामिपत्रे नयने भवन्ति ॥ द्वादशप्रमाकी शिथिराभिमन्दा धूमाघनं वायुसमुच्चयय । लणाश्रुता पीतकनेत्रता च पिन्नामिपत्रे नयने भवन्ति ॥ उष्णामिनन्दा गुरुताच्चिरीकः कण्डू पदेहा- वतशोतता च । सायो सुदुः पिच्छलं एव चापि कफामिपत्रे नयने भवन्ति ॥ तासाश्रुता क्षीणित- नेत्रता च राज्यः समन्तादतिलोहिताय । पिचस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्तामिपत्रे नयने भवन्ति ॥” सु.घ.६५. ।

नेत्रामयः । पुं । नेत्ररीगः । रा.नि.व.२० ।

नेत्रामयहरः । पुं, स्त्री । खर्परे । वै.निघ. ।

नेत्रासु । स्त्री । अश्रुणि । छट्फ़र्र जल । अम. ।

नेत्रारः । पुं । सु.हीठवः । ननगा शाह् । रा. नि.व.८ ।

नेत्रार्शः । स्त्री । अचिजातार्शसि । तत्र दन्तार्श- राधः वेदनासाधो दर्शननामयः । सु.नि.२५. ।

नेत्रास्थिः । स्त्री । नयनाधिष्ठाने धोणाप्यास्थि- तये । च.शा.७५. ।

नेत्रौ । स्त्री । नाम्नां । श.र. ।

नेत्रोदकम् । स्त्री । नेत्रजले । अश्रुं ।

नेत्रोपसः । पुं । वातासौ । वातासः । भा. ।

नेत्रोपमफलः । पुं । वातामयचे । भा. ।

नैत्रौपधी । स्त्री । अशश्याम् । तीत शूची,
 र्क्षेणो । प.स. । र.मा. । स्त्री । नेत्रहितोपध-
 नादे । पुष्पकाशोधि । नीलाञ्जने । नील
 शीत्राङ्कम् । रा.नि.व.११ ।
 नेत्रवर्गः । पुं । चतुर्दशकरद्वयगणे । यथा—
 *विधा रसाञ्जनमोक्तं विफगा लीङ्गकद्वय ।
 कुमारिका च विमला गन्धोऽर्थं नेत्रसंज्ञकः ॥”
 अर्कं वि. ।
 नेद्विष्टः । पुं । अडोटहले । जटा. ।
 नेपः । पुं । चदके । ज्वन ।
 नेपा । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । नेउती । रा.
 नि.व.१० । कस्युथ्याम् । वा.उ.५५. । मग.शिला-
 याम् । वै.निघ. द्वि.का.चि.४३. ।
 नेपालः । पुं । कथोचौ । वै.निघ. । [नि.व.१३]
 नेपालकम् । स्त्री । तामघातो । जामा । रा.
 नेपालनिम्बः । पुं । किरातनिम्बके । छिन्नातो ।
 चिरइता नेपालनिम्बु, चिराइते इति च लीके ।
 तत्पथ्यायः,—नेपालः, दृष्यनिम्बः, ख्वरान्तकः,
 नाङ्गोत्तकः, निद्रादिः, सन्निपातरिपुः, सन्निपात-
 तुम् । गुणाः—“नेपालनिम्बः श्रोतोन्धो योगवाही
 लघुसघा । तिकोऽतिकफपित्तस्रग्ग्रीफटण्णाञ्जरा-
 पङ्कः ।” रा.नि.व.२ ।
 नेपालसूक्ष्मकम् । स्त्री । गमदनाकारे सूक्ष्म-
 भेदे । भा.पु.१३.भा.व. ।
 नेपालशृङ्गी । स्त्री । नेपालदेशीयशृङ्गीविधे ।
 नेपालदेशे नीर मिठी विव । गुणाः—“नेपालशृङ्गी
 नेपाली इति सा कफशान् गदान् । वातशा-
 त्रिखिलांशपि सन्निपातोद्भवं ज्वरम् । आमवातं
 मङ्गाघोरं हृद्दोगमपि दाहयम् ।” अति. ।
 नेपालि(लो)का । स्त्री । सीमलतायाम् ।
 वै.निघ. । मन्.शिलायाम् ।
 नेपालीयम् । स्त्री । तायं । वै.निघ. ।
 नेपालीस्तुः । पुं । पुण्ड्रकेशी । श्रुंङ्गि हेङ्गु ।
 रा.नि.व.१४ ।
 नेमिः (सो) (इन्) । पुं । शकसदिरि । रा.
 नि.व.८ । चक्रवाकपक्षिणि । च.इ.१५. । विनिग्र-
 हचे । अम. । र.मा. ।
 नेमिहृत्तः । पुं । अंतलदिरहचे । रा.नि.व.८ ।
 नैऋतवायुः । पुं । दक्षिणपश्चिम-कोणवाहि-

समीरणे । तद्गुणाः—“नैऋतो न विदाहकृत् ।”
 नैकुम्भम् । स्त्री । नैपालबीजे । सा.कौ. । पुं ।
 नैपालवृक्षे ।
 नेगमेघः । पुं । विटवृष्टसंज्ञके बालरोगे ।
 तदाविष्टं लक्षणं यथा—“यः फेनं वमति विनम्यते
 च मध्ये कीदृशं बिलपति चोदुंभीषमापः ।
 खर्थ्येन प्रतप्तमथो वसासगन्धनिःसञ्जी भवति हि
 नेगमेघलुष्टः ॥” नेगमेघस्तु पार्श्वेन्य सद्यो विधा-
 नतो वष्टः । कुमारधारो देवस्य गुह्यस्यात्मसः
 सन्ता । सु.उ.३०५. ।
 नेगमेघापहृतः । पुं । नागोदरे । नागोदर ।
 सु.शा.१०५. ।
 नैचिकौ । स्त्री । उक्तमायां गवि । अम. ।
 नैचुलम् । स्त्री । द्विज्जलबीजे । च.पु.२५.ममन. ।
 नैदानिकः । त्रि । निदानशास्त्रकुशले ।
 नैपालः । पुं । नेपालनिम्बे । छिन्नरु । रा.
 नि.व.२. । [शृणां ।
 नेपालसूक्ष्मकम् । स्त्री । उद्वृत्सूक्ष्मके । वड
 नेपालिकाम् । स्त्री । तामघातो । रा.नि.व.१३ ।
 नेपालौ । स्त्री । मन शिलाभेदे । नेपांवि
 मन्शान् । मे. । सु.चि.२५. । मनःशिलायां ।
 र.मा. । रा.नि.व.१३ । नोल्यां । श.र. । नक्ष-
 मल्लिकायाम् । नेउती । वसन्ती नेवारोति लीके ।
 भा. । रा.नि.व.१० । शैलालिकायाम् । मे. ।
 इक्षुभेदे, नेपालीचौ । गुणाः—वातकरः कफ-
 पित्तघ्नः कषायो विदाही च । सु.पु.५५. ।
 नैयग्रीधम् । स्त्री । वटवृक्षफले । वटफले ।
 अम. ।
 नैर्भरजस्तम् । स्त्री । निवर्भरवारिणि । सर्पात्र
 ज्वन । “शैलसानुलवहारिप्रवाहे निर्भरो भ्रुरः ।
 स तु प्रसवपथ्यापि तत्रत्य नैर्भरं जलम् ।” भा. ।
 नैषधकः । पुं । निषधसंश्रौषे शालिधान्यभेदे ।
 गुणाः—शालिधम् । च.पु.२०५. ।
 नोदयन्ता । स्त्री । नृवमल्लिकायां । र.मा. ।
 नोमालो । स्त्री । नवमल्लिकायाम् ।
 न्यक्कारः । स्त्री । विष्ठाकीटे ।
 न्यक्कात्वा । स्त्री । पतङ्गावशेषे, विष्ठाकीटे ।
 चारा. ।

न्यग्रोधः । पुं । वटशृङ्गे । वटशृङ्गे । रा.नि. ८.२३।१ । सु.सु.३८.न्यग्रोधः । युतश्रेण्यान् आसुकुर्णोत्तयायान् । न्यूनाकांक्षी । रा.नि.व.२३ । प्रमोहवे । मे. । विपपख्यां । मोहननाभौवधौ । विश्व. । [विशिषं । प्र.मा. ।

न्यग्रोधपरिसखलता । स्त्री । सुन्दरीस्त्री-

न्यग्रोधपुटपाकः । पुं । वटकक्षादिसाध्य-पुटपाके । यथा—“न्यग्रोधादेय कल्केन पूरयेद्-नीरतिनिरे; । निरन्वमुदर सव्यध् पुटपाकेन वपुषेत् ॥” अस्य रसो मधुना रसोत्तिसारे हितः । शाङ्ग.स.ख.१५. । [श्रेष्ठकानि ।

न्यग्रोधा । स्त्री । आसुकुर्णोत्तयायान् ।

न्यग्रोधादिगणः । पुं । तटादिद्रव्यवर्गे । यथा—“न्यग्रोधपिपलसदाफलरीप्रयुग्म कल्क-इवाचूर्जन-कपीतग-मीनवल्क-भ्रुवाम्बुजल-पियाल-पलाशगन्धिकोकोकोकदम्बदिरलामधुक मधुकम् ॥” इति द्रव्याणि । अन्यः—“न्यग्रोधीदुस्वराश्चत्वप्लव-मधुक-कपीतन-कक्रमकोशासचोरकपवशास्व हय-पियाल-मधुक-रीक्षिणो-वज्जुन-कदम्ब वदरी-तिन्दुकी-शक्रकौरीप्रभावरीप्रभगातकपलाशगन्-न्दहल येति । गुणाः—“न्यग्रोधादिर्गणो ब्रह्मः सयाही भग्न-साधकः । रक्तपिसहरी दाहमेदहो योनिदीप-हन ॥” वा.सु.३५. । सु.सु.३८. ।

न्यग्रोधिका । स्त्री । आसुकुर्णोत्तयायान् । रा.नि.व.३ ।

न्यग्रोधी । स्त्री । द्रव्यायान् । वटशृङ्गे । र-नि.व.५ । आसुकुर्णोत्तयायान् । युतश्रेण्यान् रा.नि.व.४ । सुखलुडीति कथित् । अथ म. ।

न्यङ्कुः । पुं । शम्बरशरी । शम्बर इति भाषा-द्विं वराहमिह्या । मांसगुणाः—छादु लघु-वर्षं विदीपयत् । भा.मांसक. । मण्डिविग्रेषे । मे. । **न्यङ्कुभ्रूसहः** । पुं । आरग्वधहवे । वै.नि.च. । श्लोणाकहवे । शोणांशो । तिका ।

न्यच्छम् । स्त्री । चन्द्ररोगमेदं । तल्लक्षणं—“मण्डलं महदत्वं वा श्दानं वा यदि वा सितं । सहजं नीरजं गात्रे न्यच्छनित्यभिधीयते ॥” सु.नि.१३. ।

न्यच्छः । पुं । गण्डके । शृङ्गा । वै.नि.च. । महिषं । स्त्री । घासे, हवे । मे. ।

न्याक्यम् । स्त्री । भर्जिततण्डुलं । मूढि । श.च. ।

न्यादः । पुं । भीजने । आधारे । अम. ।

न्युवाः । पुं । रीगे । व्यधायाम् । कृषि । वै.नि.च. । श.च. । वि । कुडो । कूडो । मे. । रजाशुभे । अम. । स्त्री । कम्बरके । कांयशां । मे. ।

न्यूनपञ्चाशद्भावः । पुं । जन्मन उन्मादशक्ते । शोथन । का.पुरार्थं ।

न्यूनार्द्धः । वि । हीनार्द्धे । खड्गे । [श.च. ।

न्यूनैन्द्रियः । वि । अल्पपूर्णेन्द्रिये, खड्गादौ ।

प

पः । पुं । शयौ । पथे । एकाक्ष. स्त्री ।

पङ्कती । स्त्री । प्रवहवे । शोण्डु शृङ्गे । वै.नि.व. ।

पङ्क(क्त)पौडः । पुं । वडनहवे । हिं पखोहा । तत्प शिवा,—पञ्कण्यः, पञ्चकणः, वडनः । गुणा —रश्मिद्रवविधौ प्रसः सटुः जीर्णस्वरप्रथ । रा.नि.व.८ ।

पङ्क(क्त) । वि । स्वयं पाककृत्तरि । पुं । अश्री ।

पक्तिः । स्त्री । गौरवे । पाके । मे. । पाकशक्ती । च.द.शिरालवधे ।

पक्तिशूलः । पुं, स्त्री । परिणामशूलरीगे । रा. नि.व.२० । Sec अदृष्टयुक्तः ।

पक्वः । वि । कथिते शक्ते वा (वस्तुनि) । रा.मां. । परिणते । शोकां । अम.म. । स्त्री । विद्वत्पु-लादौ । पुराणम् । [पाकके । वै.नि.च. ।

पक्वलात् । पुं । निम्बहवे । श.च. । वि. ।

पक्वपात्वम् । स्त्री । पक्वशरावे । वा.उ.५.श. ।

पक्वमांसम् । स्त्री । पाकसिद्धजांसे । शोक्-कृतां मांसन । गुणाः—हितं वलनवडन वीर्यवर्धनञ्च । रा.नि.व.१७ । हृहृहृदरे । मद.व.६ ।

पक्षरसः (सिकाः) । पुं । नखे । श-र. ।
तोष्यमयमेदे, शीघ्री । गुणाः—पणवर्णकरः सरः
शोफतः वातघ्नः पाके मधुरः श्वयः इन्द्रियबोधगय ।
सु.सू.४५५. । “रोषगो दीपगो ह्ययः शोषशोफा-
शंसं हित. । खेहश्चेत्पिक्कारहो यथैः पक्षरसी
नराः ॥” च.सू.२०५. ।

पक्षवारि । स्त्री । उष्णमले । काङ्क्षिके । श.घ. ।
पक्षाश्वस्यसमीक्षति । पुं । राजकदम्बे ।
वे.निघ. । [द्रव्ये ।

पक्षान्नम् । स्त्री । पाचितान्नं । घृतादिपक्षभक्ष्य-
पक्षाशयः । पुं । नामेरधोभाने । गीर्वाणशय ।
“पक्षाशयो ह्यधो गामेः ॥” रा.नि.व.१८. । अपिच
“नाभिसनान्तरं जनीराडुरानाशयस्युधाः । चामा-
शयादधः पक्षाशयादूर्ध्वं नु पाकला । पक्षाशयस्त्वधो
गामेरधुनामाशयः स्युः ॥” भा. ।

पक्षेष्टका । स्त्री । दग्धेष्टकायाम् । वे. संघः ।
पक्षीष्टः (पीडः) । पुं । पक्षपीडहृत्से ।
श्वे.पीडः । रा.नि.व.८. ।

पक्षः । पुं । कर्हने । कान्ति । गुणाः—पक्षा-
दाहमाशिलं भयव्यथित्वं हिमत्वञ्च । राज. ।
शोषघ्नत्वं सरत्वञ्च । भा. ।

पक्षकूर्वटः । पुं । नीमलकहृत्से । शितन
शनि । निका. । [शीथी । विका. ।

पक्षकौरः । पुं । कौश्टिकपक्षिणि । टिड्डिन
पक्षक्रोडः । पुं । याम्यशकरे । वे.निघ. ।

पक्षगडवाः । पुं । (Magrognathम् ।
पडालमन्थे, अद्रमन्थमेदे । शीकांग शील-
तर्पणार्थः—गवाटी, पडगतिः, तन्नो । चि. ।

पक्षगतिः । पुं । पक्षालमन्थे । श.मा.
पक्षग्राहः । पुं । शिशुमारः । वे.निघ. । हरे ।
हारा. ।

पक्षजम् (न्म) । स्त्री । पक्षे । प.सु.
पक्षजातः । पुं । भङ्गरागचपे । शी.शं. ।
वे.निघ. । [शृंगान्न शोषः ।

पक्षजिनो । स्त्री । पक्षाशये, का.
पक्षजपटी । स्त्री । पक्षपडजाते ।
नौराष्ट्रसत्तिकाभावे इयं यास्या ।
वे.निघ. ।

पक्षमण्डूकः । पुं । नखग्रह्णी
शयके । शी.शं. । सारा. ।

पक्षरुट (हम्) । स्त्री । पक्षे । रा.नि.व.१० ।
पक्षयारि । स्त्री । काङ्क्षिके । वे.निघ. ।

पक्षवासः । पुं । कर्कटे । रा.नि.व.१८ ।
पक्षशुक्तिः । स्त्री । शकौ । शिथूक । विवा. ।

पक्षशू (पू.सू.) रण्यः । पुं । पन्नकान्दे । शी.शं. ।
विवा. ।

पक्षारः । पुं । (Vallisneria, or Tropae-
bispinosa.) जलजहृद्यविशेषे, कण्टकवेवत्यां ।
कौटिल्येण्डेजी । वे. ।

पक्षिलः । त्रि । पङ्कमये । मन्दिने ।
पक्षीरः । पुं । टिट्टिमपक्षिणि । टिट्टिम शीथी ।
वे.निघ. ।

पक्षेज (खह)म् । स्त्री । लसले । रा.नि.व.१० ।
पु । सारसपक्षिणि ।

पक्ष्तिवाचकः । पुं । अपामार्गचपे । रा.
नि.व.४ ।

पक्ष्तिवन्दः । पुं । माषाकान्दे । रा.नि.व.७ ।
पक्ष्तिवर्णः । पुं । शरसपक्षिणि । रा.नि.व.
१८ । कौश्लपक्षिणि । श.चि. ।

पक्ष्तिवीजः (काः) । पुं । वर्षूरकहृत्से ।
वाव्वा शीथे । रा.नि.व.८. । आरव्यकहृत्से ।
कर्णिकारहृत्से । शी.शं. । टीनेन कन्नवी शीथे ।
रा.नि.व.८. ।

पक्ष्तिशूलः । पुं, स्त्री । परिष्णामश्ले । निदान-
श्लेषणे । “क्षेनिदानैः प्रकृपिगो वातः सन्निहितो
प्यदा । यथापिने समाहृत्य श्लेकारौ भवेदली ।
मुक्तो नीयति यच्छूलं तदेव परिष्णामकम् । तस्य
सख्यमर्थे तत् समासिनामिधीयते । आभाषाटोप-
दिशु, वविवन्वारतिवैपनैः । दिश्वेतीपथमप्राथं
यातिकं तद्वद्विषकम् । दण्डादासारविस्त्रे दकटुस-
णवथोत्तमम् । शूलं शीतघनमार्थं वैतिकं तद्वद-
द्विषकम् । छर्दिहृत्साससथी इत्यल्यवन्दीघसन्ततिः ।
कटुसिक्तोपशान्तौ च विज्ञेयश्च कपात्मकम् ॥”
इत्यादि ।

पक्षुः । पुं । मातव्याधिविशेषे । “पक्षुः सक्थी-
इयोर्धाम् ॥” सु.नि.१५. ।

पक्षुर्व (ख)हारिणौ । स्त्री । शिग्रहीचपे ।
रा.नि.व.४ । [व्यादिः । सत्ताय ।

पक्षुलः । पुं । परखटके । या.सू.१५५.विदा-

पङ्क्त्यम् । स्त्री । पङ्क्त्यादि । रा.नि.व.४ ।

पञ्चतः । पुं । मूर्ध्नि । अग्नौ ।

पञ्चत्पुटः । पुं । मूर्ध्नि । अग्नौ ।

पञ्चनम् । स्त्री । पाके । पुं । अग्नौ । अ.च. ।
स्त्री (गौ) । वनवोधपुरे । रा.नि.व.११ ।

पञ्चम्याचा । स्त्री । दास्युत्प्रेषाम् । प.सु. ।
भा.न.१भ.रात्रिकञ्च.चि. । "मरिचकचपचम्याचा-
वशादक् ।"

पञ्चा । स्त्री । पाके । अ.म. ।

पञ्चिः । पुं । अग्नौ ।

पञ्चिलुकाः । पुं । पाचके । तिका. ।

पञ्चमानज्वरः । पुं । खरविशेष । अत्रिण्ड
ज्वर । लक्षणे— "खरवेगोऽधिकस्यैवा ल्यं ती-
चारविद्युत्पाः । मयप्रशस्तिरुत्प्रेषः पञ्चमानस्य
लक्षणे ॥" सा.नि. ।

पञ्चः । पुं । तिलपट्टे । वै.नि.घ. ।

पञ्चकक्षयम् । स्त्री । क्षीयनपञ्चमूर्ध्नि । अ.च.पञ-
च.नू. च । वा.सु.१.५.प. ।

पञ्चकान्दाः । पुं । पञ्चकान्दाः । तिका. ।
च तिलकन्द-कौटुकन्द-सुधाकन्द-सदको-सर्षप-
कान्दाः । रा.नि.व.२२ । See सिद्धीपथिः ।

पञ्चकपित्तम् । स्त्री । कपित्तस्य मूलत्वक्पस-
नस्यपथेषु । वा.सु.१.५.प. ।

पञ्चकर्म । स्त्री । वनन-विरिक-नन्द-निन्द-
नुवासेषु । वननादि शोचिष्यकार क्रिया । "अथ
वननं पथात् विरेकयानुवासन । एतानि प-
ञ्चकर्मणि निन्दन्ती वाचनं तथा ॥" भा. । तेषु नू-
सनाद्ये अतीताशौचस्ये च नर्था, ऊनदादये धूम-
ऊनपचमे कवचः, ऊनदग्ने अतिक्रान्तसप्त-
शोपनं, नू नवीपुत्रे सप्तसिवादिषु च रक्तमीचपं-
न इत्यम् । एतानि दीपनिर्देशेषु यथाकारं
प्रदीप्यानि । प.प्र.४.छ. । विरेकपास्तस्ये च ग्याः ।

पञ्चकर्म्मन्द्रियम् । स्त्री । इन्द्रियादवायुपुण्य-
क्रिया चिति इन्द्रियेषु ।

पञ्चकपायः । पुं । वचावासापटीवप्रियङ्गु-
निष्पत्त्यकटव्ययम् । सा.म.४म.योन्वा.चि. । "चूर्णः
पञ्चकपायः ।" भैष.कर्पूरी.चि. । मरुत्वातोय-
पञ्चविधकपायप्रत्यसमुद्दि । "अन्वमान्वालोवाद्याली
वक्रुलं वदरं तथा । कपायाः पञ्च विज्ञेया दिव्या
श्रीतिकराः शुभाः ॥"

पञ्चकीरः । पुं । जलपुङ्खुके । तिका. ।

पञ्चकृत् (त्यः) । पुं । पकटोच्छे, परतोऽर्धम् ।
रा.नि.व.८ ।

पञ्चकृष्णः । पुं । शीघ्रकोटमेदि । सु.कल्प.८.अ. ।
See कोटः ।

पञ्चकोलम् । स्त्री । विषय्यादिपञ्चद्रव्यहत-
कपाये । मिश्रय, मिश्रयमूल, चरे, छिन्नामूल,
शुंटे मन्त्रांग । "विषयीविषयीमूलचव्यचिवक-
नागरम् । कोलमाशेषयोगिताम् पञ्चकोलक-
र्षितम् ॥" सि.श्री.च.द.वा.कफञ्च.चि. । गुप्ताः
—रसे पाके कटुकं गन्धं तीक्ष्णं वाचनं
दीपनं वायकफघ्नं गुणशोदीराणापञ्चमूलं विष-
कीपनस्य । भा.प्र.१.भ. ।

पञ्चकोलघृतम् । स्त्री । गुन्दरोगे घृतम् ।
"विषयीविषयीमूलचव्यचिवकमागरेः । पलिकैः
सवधधारेः घृतप्रत्यं विपाचयेत् । क्षीरप्रत्यय
सकर्मिणाम् गुणदकामकम् ॥" श्रुताश्रुत ६५. ।
रुकार्थ—शुक्रदानेन यदन्तरि अण्डात् १५. ।
इष्ट ६५. । च.चि.५.प. ।

पञ्चगणः । पुं । विदारोकन्दः उच्यते पञ्चिपर्षि
निर्दिशिका अदृष्टा चिति नपविशं । इष्टे-
रुम्डा, इष्टौ, छात्रेण, कश्चिदादौ, गोशुभ्र ।
रा.नि.व.२२ ।

पञ्चगव्यम् । स्त्री । समभागोमृत्तमोमयदधि
न्यूनपुष्टयम् । गोमिथ, गोमूत्र, मधु, शर्करा, घृत
—तानि । "पञ्चगव्यं पञ्चैरुत्पन्नं दधीनि
युक्तमेतद्यथायोगे पञ्चगव्यं दधीनि ॥"
नि.व.२२ । अथ दुग्धमाद्यैश्चतुर्णां प्र. १. प.

पञ्चगव्यं । पुं । पञ्चगव्यं । पञ्चगव्यं दुग्ध-
भागोमृत्तमोमयदधि । घृतच पञ्चमासं स्यात्
गोमयं तीक्ष्णकवयं । दधि प्रयत्नमात्रं स्यात् पञ्चगव्य-
मितं ॥ अ.तम् ॥ अथवा— "गोमूत्रमिष्टं मूत्रं
पयः स्वाधचतुर्गुणं । घृतं तद्विष्टं शीतं पञ्चगव्यं
तथा दधि ॥" अथवा— "पयः काचनवर्षायाः
श्रीतपयः १५ गोमयं । गोमूत्रं सामवर्षाया
तीक्ष्णवर्ष-
भवं घृतं । दधि १५ स्यात् रूपवर्षाया दधीदक-
समायुतम् ॥"

पञ्चगव्यघृतम् । स्त्री । अथप्यारे घृतम् ।
गव्यघृतं ४ श. गोमयस्यः अन्वदधि दुग्धं गोमूत्रं
प्र.४श. यथाविधि त् । इष्टयथा—गव्यघृतं ४

श. काद्यर्थ—दधमूलं प्र.२प. विफला प्र. २ प. हरिद्रा दारुहरिद्रा कुटजलक् समपर्णलक् अपा-
 मार्गमूलं नीलीमूलं कटुकी आरम्बधफलज्जा
 काकीदुम्बरिकामूलं कुष्ठं दुरालभा च एषां प्र.२प-
 वारि ६४ श. श्रे. १६ श. । कल्कार्य—भार्गीमूलं
 पाठामूलं विकटु तिस्ता हिज्जलबीजं गजपिपली
 तुवरीमूलं (अत्रश्रमून) मूर्त्वामूलं दन्तीमूलं
 भूमिस्वं चिचकमूलं श्यामालता अनन्तमूलं मञ्जिष्ठा
 गन्धतणं (शान्कर्श्रु) सदनफलम्, एषां प्र.
 २ तो. गीमघरसः गोमूतम् अन्नदधि दुग्धम् एषां
 प्र.४श. यथाविधि पचेत् । च.द. । च.वि.२५श. ।
पञ्चगुप्तः । पुं । कच्छपे । श.र. ।
पञ्चगुप्ता (सिः, रसा) । स्त्री । स्यकायान् ।
 शिङ्गि शौक । रा.नि.व.१२ ।
पञ्चजटा । स्त्री । पञ्चमूले । च.द. । "पञ्चजटा-
 श्वतदुग्धमसम् ।"
पञ्चजनः । पुं । पुत्रये । वै.निघ. ।
पञ्चतत्त्वम् । स्त्री । चित्तमेकीमरुज्जीमसु पञ्च-
 भूतेषु । मयनांसमख्यसुद्रामेषुनेषु । तत्त्वम् ।
पञ्चता (त्वम्) । स्त्री, स्त्री । सत्यौ । अम. ।
पञ्चतिक्तः (काः) । पुं । पञ्चविधतिक्तद्रव्यगणे,
 तत्त्वपाये वा । तद्विधा—काण्टकारी गुडूची
 गूडी कुष्ठं निराततिक्तम् । च.द.पि.श्र.प.ज्व.चि. ।
 अन्यः—निम्बमूललक् पटोलपत्रं वासालक्काण्ट-
 कारी गुडूची चेति । भा. ।
पञ्चतिक्तघृतम् । स्त्री । कुष्ठाधिकारे घृतम् ।
 गव्यघृतं ४ श. । काद्यर्थ—निम्बमूललक् पटोल-
 पत्रं काण्टकारी गुडूची वासामूपम्, एषां प्र. १०
 प. वारि ६४ श. श्रे. १६ श. । कल्कार्य—विफला
 १ श. यथाविधि पचेत् । भैष. । अन्यत् विस्कीटा-
 धिकारे—गव्यघृतं ४ श. । काद्यर्थ—पटोलपत्रं
 समपर्णमूललक् निम्बमूललक् वासामूललक्
 गुडूची विफला एषां प्र. ६ प. २ तो. वारि ६४ श.
 श्रे. १६ श. । कल्कार्य विफला १ श. यथावत्-
 पाच्यम् । रस.र. ।
पञ्चतिक्तघृतगुग्गुलुः । पुं । कुष्ठाधिकारे ।
 गव्यघृतं ४ श. । काद्यर्थ—निम्बलक् (निगहान्)
 गुडूची (अशक) वासामूलं (वागुरुमूल) पटोल-
 पत्रं काण्टकारी, एषां प्र. १० प. जलं ६४ श. श्रे.
 ८श. । कल्कार्य—आकनादीमूलं विडङ्गं देवदारु

गजपिपली यवचारः सज्जिं चारः (माङ्गिगोपी)
 गूडी हरिद्रा गुलुफा चव्यं (चई) कुष्ठं (कूड)
 ज्योतिषती (लताशुक्ली) मरिचम् इन्द्रयवः
 यमानी चित्तकमूलं (चित्तमूल) कटुकी भल्लातकं
 (लेला मूला) ? वा पिपलीमूलं मञ्जिष्ठा अतिविधा
 (आंजरेठ) विफला चन्थनानी, एषां प्र. २
 तो. श्वदुग्धमूलुः ५ प. । (गुग्गुली, पीटुर्थं बद्धा
 दीलायन्ते कल्कीः सद्य ह्यं पक्त्वम्) । पाके
 सति कल्कं छागयित्वा पुग्गुग्गुलुमा सद्य पक्त्वा
 गृहीतव्यम् । सा.का. ।
पञ्चदण्डम् । स्त्री । कुशकाशशरदंशुल्लस्यदण-
 पञ्चमूले । "कुशः काशः शरीरं दर्शनं इत्यथैव दण्डो-
 ऽवम् । पञ्चदण्डमिदं ज्ञातं दण्डमपञ्चमूलकम् ॥"
 प.प्र.३ख. । अन्यच्च—"शालीकुशकाशौ स्यात्
 शरीरेण दण्डपञ्चकम् । एषां मूलं तपादाहपितास-
 च्चूचसङ्घत् ॥" भा. ।
पञ्चथः । पुं । कीकिलि । वै.निघ. ।
पञ्चदीर्घम् । स्त्री । पञ्चशरीराययव-दैर्घ्यनिग-
 श्मलचये । तद् यथा—"वाह्ने पञ्चयं कुविर्त्तु
 मासं तथैव च । सनयोरन्तरपञ्च पञ्चदीर्घं प्रपद्यते ॥"
पञ्चनखः । पुं । व्याघ्रि । रा.नि.व.१६ । कच्छपे ।
 जटा. । गजि । तिका. । व्याघ्र-शरभ-श्राद्धं-
 गोषाकच्छपशरदसिहेषु । मत्स्यपञ्चमखाः—"शशकः
 शल्लको गोषा खड्गो कूर्मश्च पञ्चमः ।" ज.ति. ।
पञ्चनखरः । पुं । गोषायाम् । ऽर्गीगांशु ।
 वै.निघ. ।
पञ्चनिदानम् । स्त्री । रोगज्ञानस्य पञ्चविधो-
 पायेषु । यथा—"निदानं पूर्वैरुपापि रुपाण्युप-
 शयस्यथा । सम्यागिच्छेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा
 स्य तम् ॥" सा.नि. ।
पञ्चनिम्बम् । स्त्री । समभागलक्पत्रफलपुष्प-
 मूलरूपे निम्बपञ्चने । "निम्बस्य पत्रलक्पुष्पफल-
 मूलैर्विनिश्चितैः । पञ्चनिम्बं समाख्यातं तत्तिलैः
 निम्बपञ्चकम् ॥" रा.नि.व.२२ ।
पञ्चपचा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् ।
पञ्चपटु । स्त्री । पञ्चविधलयणभेदैः ।
पञ्चपलः । पुं । चण्डालकन्दे । रा.नि.३० ।
पञ्चपत्रिका । स्त्री । गोश्चाम् । रा.नि.व.५ ।
पञ्चपरिणीका । स्त्री । गोरच्यां, गोरच-
 चिञ्जायाम् । रा.नि.व.५ ।

पञ्चपञ्चवम् । स्त्री । आसपास्युक्तविल्वीजपूर-
विल्वपत्रत्रयेण । आन, छान, कलेर, टावां ७
विश्वश्ल । "आस-जम्-वपिल्वानां वीजपूरक-
विल्वयोः । गम्यस्यमपि सञ्ज्ञेय पवाणि
पत्रपत्रवम् ॥" प.म.३.प. ।

पञ्चपित्तम् । स्त्री । अन्वमहिषवराहमयूर-
च्याःपित्तेषु । गण्ड, नदिव, शूद्र, मयूर, छान
देशोत्तर गिष्ठ । "वराहस्यागमहिषमथ्यमायूर-
पित्तकं । पञ्चपित्तमिति ख्यातं सञ्ज्ञेय हि
कर्मसु ॥" वै.संप.६. । तेषां गृहि—मन्त्रादिपित्तं
मिन्त्रावैर्भावितां ग्रहिसमायाति । स.को. ।

पञ्चप्राणाः । पुं । प्राणायामस्यानोदानसमाजा-
स्येषु पञ्चविधदेशान्तर्वायुषु । स. ।

पञ्चपत्ता । स्त्री । वलातिपलानागरलाराज-
वलामहापत्ता । वै.निघ. ।

पञ्चसुषीन्द्रियम् । स्त्री । पञ्चज्ञानेन्द्रियेषु ।
स्पर्शं रसनं श्रावं दर्शनं श्रोत्रवेति । प. ।

पञ्चभद्रम् । स्त्री, पुं । गुडशोपपंतमुक्ताकिरात-
विश्वमेवलेषु । अणुशक, केरुपीपडा, मूला,
छिन्ना ७ ७ ७ । "गुडशो पपंतं मुक्तं किरातं
विश्वमेवकम् । पञ्चभद्रम् ॥" सि.यो.ख.ट.ज्य.पि. ।

पञ्चभूतम् । स्त्री । विल्वमैजोमरुशोमसु । प. ।

पञ्चष्टङ्गम् । स्त्री । देवतादृशमीमद्रातासौश-
निमुंश्रीषु । देशोत्तरा, शोरे, मिक्ति, तालीश-
पत्र ७ निशिता । वै.निघ. ।

पञ्चमम् । स्त्री । मैथुने । तन्त्रम् ।

पञ्चमकारम् । स्त्री । मयमांसमत्स्यसुश्रांमेषुमरुपे
मकारपञ्चके । तन्त्रम् ।

पञ्चमास्यः । पुं । कौकिलि । श.र. । [व.१८ ।

पञ्चमुहः । पुं । सिंह । पिङ्गसिंह । रा.नि.

पञ्चसुखी । स्त्री । वासकचुप । वासक शोह ।
रा.नि.२.४ । जवागुपमेदं ।

पञ्चसुष्टिः (कः) (टी) । पु, स्त्री । साम्नि-
पातिकज्वरे वृषविदं । आहोश्चन्द्रवा विभोव ।
स च यववदरीफलकुलल्यमुद्रकाष्ठामलकानामिकेकां
सुष्टिं गृहीत्वाटगुपतीये पकः । च.द.सन्निपात-
ज्य.पि. "यवबीलकुलल्यानां सुष्टुमूलकगुष्टयोः ।
एकैकसुष्टिमाह्वय पचेदटगुये जलि । पञ्चसुष्टिक-
द्रुपे वातपित्तकफापहः । ग्लि प्रशस्यते गुञ्जे

वासं प्राप्ति चये व्वरे ॥" ८ जी.के. । वै.निघ. ।

पञ्चमूलम् । स्त्री । मृतपञ्चके, तथ गटंभी-
नीमपीप्यागोमहिषीमिन्त्रितमूले । "गवामजगं
मेयोषां नदिपीपाथ निश्चितम् । मुनेषु गटंभीपाथ
तन्मृतं मृतपञ्चकम् ॥" रा.नि.प.२२ । गुपात-
नश्चञ्चे स्रग्वाः ।

पञ्चमूलम् (स्त्री) । स्त्री । पञ्चानां मूलानां
समष्टौ । ताणि च इष्टमूलमहण-प्रताशरी-जीवन-
पला-गोशूर-गुडू-आदिकानि नवविधाणि प्रत्येकं
पञ्चपञ्चमूलानामकानि भवन्ति । । "विश्वस्योपाक-
गाभारीपाठसागपिकारिका" इति इष्टमूल-
मूलम् । च.द । सु.म.३.प. । १ । शालपर्णी
शुश्रुपर्णी इहती कण्टिकारिका गोशूरच । अन्व-
पञ्चमूलम् । गुपा.—अग्नरीशूरन् । अन्वशिरीषमम् ।
अर्क.वि. । See लडपञ्चमूलं । ३ । कुगकासदधे-
मेषुमूलानामकं ह्यपञ्चमूलं पित्तकासधीरपाने
याह्यम् । सि.यो. कास-पि.श्रीकण्डः । ४ । प्रताशरी-
विदारीकन्द-जीवनो-विपाषी-जीवकात्तकं गता-
वर्धादिपञ्चमूलं । गुपा.—अन्वकरं गुरु इष्यं
वल्गं प्रीतलं कान्तिदमाश्रेयश । ५ । जीवकधर्मक-
नैदामदान्दाजीवनीषु । जीवकादिपञ्चमूलं ।
गुपाः—इष्यं पञ्चमूलं भातुवर्देनं वल्गं दाहपित्त-
स्परहणादिषु । ६ । वलागुमनैवेरगुष्टुद्रुपर्णी-
मापपर्णाषु । वलादिपञ्चमूलं । गुपाः—मेदकं
शोफज्वरतत्र । वै.निघ. । ७ । गोशूरवदरोन्-
वारणोकासमद् संपेषु । गोशुरादिपञ्चमूलं । ८ ।
गुडूशोनिपगद्वौशारिवापिदारीशूरिद्रासु । वल्ली-
पञ्चमूलं । ९ । करमद् विकण्टकमेरीयक दीपि)
शत वरोन्मूलखीषु । इति कण्टकपञ्चमूलं । सु-
म.३.प. । गुपाः—तत्तत्तथावे स्रग्वाः ।

पञ्चमूल्यादिः । पुं । ज्वरातिसारे कपायः ।
"पञ्चमूली-वला-विल्व-गुडूशो सुष्ठु-नागरैः । पाठा-
भुनिस्वशीवेरकुटजलकफलेः शतम् ॥" च.द. ।

पञ्चरत्नम् । स्त्री । स्वर्णमौक्तिकमापिकशीरक-
राजपट्टेषु । अन्वच—“कनकं शीरकं गोलं प्रम-
रागञ्च मौक्तिकम् । पञ्चरत्नमिदं प्रीक्ष्यपिभिः
पुन्येदग्निभिः ॥" रवानाचाप्यभावे तु स्वर्णं कर्पास-
निघ च । सुवर्णस्याभावे तु आर्यं ज्ञेयं विचक्षणे ॥"
हेमा. ।

पञ्चरसलीहम् । स्त्री । वर्कलीहे । वै.निघ. ।

पञ्चरसा । स्त्री । षरीतकाम् । नद.व.१ ।
कामलकाम् । सारा ।

पञ्चरत्नकः । पुं । पञ्चोत्तमैः । रा.नि.व.८ ।

पञ्चराजिफलाः । पुं । पटोललतायाम् ।
रा.नि.व.४ ।

पञ्चलवणम् । स्त्री । काच-सैन्धव-सामुद्र-(कन्न-
कट)-विङ्गुवीवर्चलवणेषु समभागेषु । “काचसैन्धव-
सामुद्रविङ्गुवीवर्चलैः समैः । स्यात् पञ्चलवणम् ।”
रा.नि.व.२२ । “सीवर्चलं सैन्धवश्च विङ्गुवीवर्चलमेव
च । सामुद्रेषु सदैतानि पञ्च सुखंनयानि च ॥”
प.प.३५ । तदुक्त्वाः—“मधुरं सटविष्णुं तं सिग्धं
सुखां वलापचम् । सौर्वीणं दीपनं तीक्ष्णं कफ-
पित्तविषहंनम् ॥” शार्ङ्ग.स.३५ ।

पञ्चलक्ष्णः । ति । वातपित्तकफसन्निपातान्नुनां
लघण्युक्ते । त्रपत्य गन्धवर्णस्वावर्षेदनाकृतिरूप-
लघण्युक्ते । सु.चि.१५ ।

पञ्चलोह(क)म् । स्त्री । सौराष्ट्रकलोह । इ.
च. । सुवर्णरजततामसवज्रनागरूपेषु पञ्चसु धातुषु ।
“सुवर्णे रजतं ताम्रं वयमेतत्तिलोहकम् । वज्रनाग-
समायुक्तं ताम्राङ्गः पञ्चलोहकम् ।” इति प्रथमम् ।
समभागसुवर्णरजततामसवज्रनागयुतेषु । “सुवर्णे
रजतं ताम्रं तपुः क्वायसं समम् । यद्वाङ्गमिति वा
द्रव्यं द्वितीयं पञ्चलोहकम् ॥” इति द्वितीयम् ।
रा.नि.व.२२ । वा.उ.३२५ ।

पञ्चवक्त्राः । पुं । पञ्चमुखरुदाचे । अ.ति. ।

पञ्चवक्त्ररसः । पुं । रसोऽयं सन्निपातज्वरे हितः ।
“गन्धेश-टङ्ग-मरिचं विषं धसुरबौद्धैः । दिनं
समर्द्धितं शुक्लं पञ्चवक्त्रो रसो भवेत् । आद्रं कस्य
रसं नैव दातव्यो रक्तिकाभितः ॥” भा. ।

पञ्चवटी । स्त्री । विज्ञाश्रवणवटाशोकीदुम्बरेषु ।
वै.निघ. ।

पञ्चवर्णकः । पुं । धुनूरकहले । वै.निघ. ।

पञ्चवर्षेनः । पुं । पञ्चोत्तमैः । रा.नि.व.८ ।

पञ्चवल्कलम् } स्त्री । वटाश्रवणोदुम्बरश्च-
पञ्चवेतसम् } वेतसवल्कलम् । वटे, अश्रयं,
वज्रधूम्रं, पाण्डुः ७ वेतसं ह्यं । “न्ययो-
दुम्बराश्रवणश्च वेतसवल्कलैः । सर्वैरेकम् मिलितैः
पञ्चवेतसमुच्यते ।” रा.नि.व.२२ । शिरीषपिपल-
वटश्चवेतसिदु । वा.उ.३६५ । गूणाः—“लक्-

पञ्चकं दिनं याद्वि त्रयशोथविसर्पजित् ।” भा. ।
अपिच “न्ययोधोद्भवराश्रवणपारीषद्पञ्चपादपाः ।
पञ्चैते चौरिणां हवाक्षेपां लक् पञ्चवल्कलम् ।
चौरहवाक्षेपां योनिरीगत्रयापहाः । रवाः
कवाया सिदीना विसर्पानयनाभिनः । शोफपिच-
कफासन्नाः क्षन्वा भग्नाश्रियोजकाः ॥”

पञ्चवोजम् । स्त्री । कर्कटीवपुपदाङ्गिमपञ्च-
कपिकच्छुकेषु पञ्चवोजेषु । कौटुङ्ग, भृशो, पाङ्गि,
शृङ्ग ७ ज्वालाङ्गुलीत्र वीज । राजिकाजनीदा-
नौरकतिलखसूखसेषु । त्रादेशशिवा, यमानौ,
चौत्रो, तिन ७ पौष्ठ ।

पञ्चसुचोन्द्रियम् । स्त्री । सञ्चःशोत्रप्राणजिह्वा-
सर्गोन्द्रियरूपे इन्द्रियपञ्चके ।

पञ्चशस्त्रम् । स्त्री । धान्तिलसुद्गवयर्थे तसर्पेषु ।

पञ्चशाखः । पुं । रको । रा.नि.व.१८ ।

पञ्चशिखः । पुं । सिंहे । तिका. ।

पञ्चशलाः । पुं । सौम्यकोटजातो । सु.कल्प.८
५. । See कौटः ।

पञ्चशूरणम् । स्त्री । शूरणपञ्चके अत्यन्तपर्णो-
काखीरमालाकन्दशूरणाश्रयशूरणात्मके । “अत्यन्त-
पर्णोकाखीरमालाकन्दश्चिशूरणैः । शोको भवति
शोकोऽयं पञ्चशूरणसंज्ञकः ॥” रा.नि.व.२२ ।

पञ्चशैरीपम् । स्त्री । शिरीषपञ्चके फलपत्र-
लक्ष्णेषु समभागेषु । “शैरीषं कुसुमं मूषं फलं
पत्रं लग्नियं । कौटारिः कथितो योगः पञ्चशैरीप-
कामिधः ॥” रा.नि.व.२२ ।

पञ्चसर्पिणी । स्त्री । शोपधिविशेषे । लघणं—
“मण्डलैः कपिलैश्चितैः सर्पाभा पञ्चसर्पिणी ।
पचारविप्रमाणा ।” सु.चि.३०५ ।

पञ्चसार(राख्य)पानकम् । स्त्री, पुं । पानक-
मेदे । आनाञ्जिणेषु । स चाभिनवच्छत्यात्रस्यः
कदलीपनसन्निशोऽन्नरसमिश्रय । तदुक्तं—“द्राक्षा-
मधुकखञ्जूरकायसर्षपैः सपदपकैः । तुल्याभिः
कल्पितं पूर्णं शीतं कर्पूरवासितम् ।” वा.सू.५५ ।
काखीरमधुखञ्जूरश्चहोकाफालसफलं । तेषां जलं
शहीत्वा तु एकीकृत्य चिपेदमूत्रं । चातुर्गतेऽनु-
सरिचगकरायाद्रंकादिकान् । यस्मिन् गात्रयिला
तत् पञ्चसाराख्यपानकम् । गुणं हृद्यं धातुकरं
पित्तहृद्यमदाहगुणं ।” वै.द्रव्यगुणः ।

पञ्चसाराम्बु । स्त्री । खञ्जूरवाराम्बुनि । “मधु-

खर्जूरश्रीकापरपकसिताभसा ।" वा.चि.१५. ।
पञ्चसिद्धीपथी । स्त्री । पञ्चकन्दामकसिद्धी-
 पथिपु । "तैलकन्द-सुधाकन्द-श्रीङ्कन्द-यदनिकाः ।
 सर्पनेत्रगुताः पञ्च सिद्धीपथिकः संज्ञकः ॥" रा.नि.
 व.२२ । See सिद्धीपथी ।

पञ्चसुगन्धिकम् । स्त्री । कर्पूरकडीलखवङ्ग-
 जातोफलपुगेपु । "कर्पूरकडीलखवङ्गपुष्पगुवाक-
 जातोफलपञ्चकेन । समांशभागेन च योमितेन
 मनोहरं पञ्चसुगन्धिकं स्यात् ॥" रा.नि.व.२२ ।

पञ्चचारम् । स्त्री । यवपलाशसर्षपविलसुक्कक-
 लचारेपु । "यवमुक्ककसर्षानां पलाशतिलयो-
 स्तथा । चारैश्च पञ्चभिः प्रोक्तं पञ्चचारामिथो
 गणः ॥" रा.नि.व.२२ । पञ्चलवये । वै.निघ. ।

पञ्चक्षीरवृक्षः । पुं । वटाशय्योदुस्वरपकटी-
 र्दन्भास्तेपु । वटै, अश्वथं, वृद्धपुष्ट, शीङ्गु,
 शकनुषु । सि.यो.पञ्च-चि.सर्पिर्गुण्डे । अन्यः—
 उदुस्वरवटाशय्यवेतसप्तपेषु वृक्षेते । "उदुस्वरो
 वटोऽश्वथो वेतसः पञ्च एव च ।" प.प्र.३५. ।
 See चीरवृक्षः ।

पञ्चाङ्गम् । स्त्री । योगविशेषः । स चैकस्य
 वृक्षस्य समभागमितिलवक्त्वफलनूलपुष्पात्मकः ।
 "लकपत्रकसुमं मूलं फलमेकस्य शाखिनः । एकव
 मिलितं तत्रैत् पञ्चाङ्गमिति संज्ञितम् ॥" रा.नि.
 व.२२ । पुं । कच्छपे । ग.मा. ।

पञ्चाङ्गुलः । पुं । कच्छपे । तिका. ।

पञ्चाङ्गुलपञ्चगणः । पुं । स्तल्पमहत्तप-
 वल्लीकण्टकसंज्ञकेषु पञ्चमूलेषु । सि.यो.लणा.चि. ।

पञ्चाङ्गीवन्धः । पुं । पञ्चाङ्गुलाकारत्रणवन्ध-
 विशेपे । "चिबुके चापि पञ्चाङ्गी हस्तस्यै विश-
 म्भिते । स्वेदयित्वा स्थिते सर्वां कुर्व्यांश्चान्गुला-
 ह्नितम् ॥" सु.शा.ड. । सु.चि.१५. ।

पञ्चाङ्गुलाः । पुं । श्वेतैरखे । परण्वपे । रा.
 नि.व.८. । स्त्री । तेजपत्रे । वै.निघ. ।

पञ्चाङ्गुली स्त्री । तकावृषे । रा.नि.व.५ ।
 ऊर्ध्वजुञ्जत्रणस्य वन्धनविशेषे । सु.प्र.१८८. ।

पञ्चाज्यम् । स्त्री । ह्यगदध्यादिपञ्चके । वै.निघ.
 २५.कौर्ण्य.चि. ।

पञ्चात्मा । पुं । शरीरान्तर्वायी । यथा—“प्राणो-
 ऽपानः समानयोदानान्वायानौ च वायवः ।" निदा. ।

पञ्चाननः । पुं । शिवे । सिंह. । मे. ।

पञ्चाननरसः । पुं । हृद्रोगाधिकारे रसः ।
 पाठः—“सुतद्रन्धो द्रवैर्धातुमा मद्वैद्वीकनीट्टैः ।
 यद्विखर्जूरसलिलेर्दिनं हृद्रोगजिद्रमः । धातुपुष्पं
 चित्वाञ्जानु पित्तद्रोगापनुत्तये ॥” रस.चि. ।

पञ्चासृतम् । स्त्री । दुग्धादिपञ्चविधद्रव्यसम-
 वाये । गुडूचीगीशुरतालमूलीसुष्टिकाशतापरीषां
 मिलितसमभागे । "गुडूची गीशुरश्चैव सुपली
 सुष्टिका तथा । शलावरीति पञ्चाना धीगः पञ्चा-
 सृतामिधः ॥" छन्दुक्तं, ढेरीङ्गु, तांजमूली,
 मूलीश्री, शंठमूली । रा.नि.व.२२ । इदमीपथं
 पञ्चासृतमुच्यते । द्वितीयं देवपूजनायाम् । घृतमधु-
 शर्करादिद्रव्येषु । शर्षपे, श्वेत, त्रिनि, नधु ।

पञ्चासृतपर्पटी । स्त्री । यक्षुष्यधिकारे ।
 गन्धकं ८ तो. रसः २ तो. लौहं १ तो. श्वसं ४
 मा. ताम्रं ४ मा. पर्पटीवत् प्राकः । रस.र. ।

पञ्चासृतपिण्डः । पुं । अथस्त वक्षुष्टिकर-
 पिण्डविशेषे । "कटुका च श्यवी च ममरी सुरसा
 घनः । पञ्चासृतमयः पिण्डः..... ॥" नकुल.
 १३५. ।

पञ्चासृतयूपः । पुं । कुषुलादिपञ्चद्रव्यसम-
 यूपविशेषे । कूशथं, नृशं, अश्वत्थ, भांसकपाशं,
 वर्वणं (वा ब्राह्मिथोत्र योज) । यथा—“कुण्डिल-
 सुहादकमापवापां निष्पावयुक्त्य हवीरि युपः ।
 सन्दीपनः पावनवातुहृदिकारी लघुः स्यादग्नि-
 प्रणाशः । त्वरं तलासं श्यमद्रमदं चीयति
 पञ्चासृतयूपकोऽयम् ॥" वै.निघ. ।

पञ्चास्त्रम् । स्त्री । तदाख्य-द्रव्यपञ्चके । यथा—
 "अथल्यमेकं पितुमहमेकं न्यधोधमेकं दग्ग पुष्प-
 जातीः । हे हे तथा द्वादिभ्यमातुगुह्ने पञ्चाम
 वापी नरकं न याति ॥"

पञ्चास्त्र(फल)म् । स्त्री । १ । समभाग-
 मिश्रितकोलदाडिमतिनिङ्गीचुत्रकाधवेतसेषु । कूश,
 दाडिम, तेंतुन, चूचक, अन्नवेतन । २ ।
 समभागमितिलजन्वीरनारदाह्वेवसतिनिङ्गीवीजं-
 पूरकेषु । गौड़ा, नात्रश्री, अन्नवेतन, तेंतुन,
 टांवालेव । ३ । "कोलदाडिमहवाचानुचक्रव्यः सान्त-
 वेतसाः । फलयुक्तास्त्रद्विष्टमन्त्रपञ्चकेन पूतम् ॥"
 ४ । "बन्वीरनारदाह्वेवतैः सतिनिङ्गीकेश
 सबीजपूरकैः । समांशभागेन तु सेवितैरिदं द्वितीय-
 सुक्तं च फलान्नपञ्चकम् ॥" रा.नि.व.२२ । भा. ।

पट् । “कोलदाडिमहचात्तुकीकापुत्रिकारसः । पञ्चमकी सुखे लेपः सदा तेषां नियच्छति ॥” सा.को. ।

पञ्चारविन्दम् । स्त्री । अरविन्दस्य मणाल-
विमकीसरपतमीजेषु । वा.उ.३८५. ।

पञ्चालकः । पुं । अग्निप्रकृतिकीटविशेषे । सु-
कल्प.८५. । See कौट. ।

पञ्चावस्थः । वि । मते ।

पञ्चाविकाम् । स्त्री । गेपीदधिद्रुमघृतमूल-
मलेषु । वै.निघ.२भ.कोषं.वि. ।

पञ्चास्यः । पुं । सिंह । अम. ।

पञ्चेन्द्रियम् । स्त्री । इन्द्रियपञ्चके । ऋक्षः,
रुर्ष, नागा, जिह्वा, शृङ्ग । वाक्पाणिपादपायू-
पक्षेषु ।

पञ्चोपविषम् । स्त्री । चुल्लकंकरवीरलाङ्गलि-
विषमुष्टिकेषु । ननना, आरुन्त, ऊन्नवी, विषवा-
द्रुमि, विषमूढे । ‘सुष्ठुर्कंकरवीराणि खाद्रुसी
विषमुष्टिकं । एतान्युपविषास्याहः ।’ रा.नि.५.२२ ।

पञ्चोपगम् । स्त्री । पञ्चकीले । पिप्पली-
पिप्पलीमूलषड्यधितकगुण्डोषु । वै.निघ. अ. वि.
अर्कादिः ।

पञ्चोष्माणः । पुं । शरीरान्तःपञ्चविधपाच-
काग्निषु । मया—“भीमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः
उनामसाः । पञ्चाहारगुणान् खान् खान्
पार्थिवादीन् पचन्त्यसौ । पार्थिवाः पार्थिवानिवं
श्रयाः शर्पांस्य देहगान् ॥” सा.को. ।

पञ्जरः (लः) । पुं । पटोल । कोलकन्दे ।
रा.नि.५.७ । स्त्री । शरीरे । शरीरास्थिसमूहे ।
रा.नि.५.७ । स्त्री । शरीरे । शरीरास्थिसमूहे ।
विद्या. ।

पञ्जरास्थि । स्त्री । पञ्जरस्य षतुदशस्थिषु ।
च.शा.०५. ।

पटम् । स्त्री । भृङ्गणे । शकृत्तृण । रु.मा. । पुं ।
कार्पासि । वै.निघ. । प्रियालहणे । सं. । रस, र-
वाल्.वि. ।

पटञ्जरम् । स्त्री । जीर्णवस्त्रे । वै.निघ. ।

पटदः । पुं, स्त्री (दा) । कार्पासेषु । रु.मा. ।

पटरकः । पुं । गुन्द्रहणे । रा.नि.५.८ ।

पटरञ्जनम् । स्त्री । पत्रञ्जं । वक्रनकाष्ठं ।

पटलः । पुं । कासमर्द्दहृत्ते । कार्पासहृत्ते । वै.
निघ. । पटोलहृत्ते । लवि । शृङ्ग । भा. । स्त्री ।
दृष्ट्यावरकच्छदिरूपे । नेत्ररोगे, तिमिरादी । मा,
नि. । तत्रतुल्येषु । तत्र प्रथमं वाच्यं पटलं
रसरत्नाययम्, द्वितीयं सांसाश्रयं, तृतीयं नैद-
संशयं, चतुर्थं कालकास्थिसंशयम् । “अधस्तादुप-
रिष्ठाहा पटलं यस्य जायते । रुणद्धि नश्यते सद्यः
..... ॥” ज.द.३०५. । See तिमिरः ।

पटवासः । पुं । पिष्टावके । आवीरज ।

पटाकः । पुं । पविनेदे ।

पटालुका । स्त्री । जलौकायाम् । विद्या. ।

पटः(का) । स्त्री । कुम्भिकाहवे । सं. । वस्त्रे ।

पटीरम् । स्त्री । मूलके । भा.म.३भ.५५.वि. ।
चन्दनं । प.सु. । पुं । खदिरहृत्ते । सद्दे ।
उषा. । वंशलीचने । सन्धिवायौ । वै.निघ. ।

पटुः (काः) । पुं । पटोललतायाम् । प.सु. ।
कारवेत्त्रां । उच्छे शीघ्रं । रा.नि.५.३ । शिशौ ।
रा.नि.५.१८ । चीनकपर्परे । चीरकनामगम्भद्रव्ये ।
रा.नि.५.१२ । लवणे । सं. । स्त्री । पटोलपत्रे ।
विद्य. । पाशुललवणे । प.सु. । चीरके । मचायां ।
३७ । द्विक्रियाम् । देहोच्छेदां । वै.निघ. । स्त्री । (कं)
पटोलविशेषे । वि । रोगहृत्ते । रा.नि.५.२० ।
पटुतूल (हण) कम् । स्त्री । लवणहृत्ते ।
रा.नि.५.८ ।

पटुत्रयम् । स्त्री । लवणवद्ये, पिटुसैन्धवसौवर्षेण-
लवणेषु । वै.निघ.२भ.संश्रुत्तृणा.वि. ।

पटुपञ्चकम् । स्त्री । लवणपञ्चके । श्रेष्ठमयप ।
See पञ्चलवणम् ।

पटुपत्रिका । स्त्री । चीरिकायां । सुदुष्पुष्पेषु ।
रा.नि.५.४ ।

पटुपर्णिका । स्त्री । चीरिणीषु । शिशुदे ।
रा.नि.५.४ ।

पटुपर्णी । स्त्री । स्वर्णचीर्याम् । ज्योतीशिरुदे,
श्रेष्ठान्कौण्डि । अम. । [५६ ।

पटुभेदनिका । स्त्री । कृष्णशीरके । रा.नि.

पटुलका । स्त्री । नागवल्लीमेदे । पीटकुलि-
केति आम् । रा.नि.५.११ । See नागवल्ली ।

पटुत्तम् । स्त्री । सैन्धवलवणे । रा.नि.५.६ ।

पटेरकम् । स्त्री । सुप्तकलये । वै.सं. ।

पटोटजम् । स्त्री । ह्वाले । श.र. ।

पटोलः । पुं । *Trichosanthes dioica* Roxb.) सनामलयावकलशाकविशेषः । श्रुता-
वता । हिं परवत् । सं. कश्चिपुत्रवत्, कतुपटोल-
वं सीगवती । तं कोमुपोटल । गुर्ज. चुर-
निहारकपिलवर्षा । ता. कोमुपुटलै । कान्यकुब्ज-
नोरहरी । तत्पर्यायाः,—कुलकं, तिककः, पटुः,
पटुकः, ककंमदलः, कुलम, वाशिमाम्, लता-
फलः, रात्रफलः, रात्रपटोलः, वरतिलः,
अशवाफलः, तिकमटुकः, कटुकलः, कटुकः,
कटुः, ककंमदलः, राजनामा, अशमपुत्रः,
पाण्डुः, पाण्डुफलः, वीजगर्भः, नागफलः, कुठारिः,
कासमईमः, पद्मरः, रात्रीफलः, जीतूची,
कच्छुमी । गुणाः—पटोलः कटुतिक्तोष्णः रक्त-
पित्तलासजित् । कफकण्टिकुष्ठार्यम्बुरदाहा-
सिनाशनः ।" रा.नि.व.३ । तन्मूलादिगुणाः—
"पटोलस्य भवेत्सुखं विरेचनकरं सुखान् । नासं-
क्षीभहरम्पित्तहारि फलं पुनः । दीपवयहर-
स्त्रीकं तदधिकं पटोलिका ॥" भा. । फलं रक्त-
पित्तघ्नम् । मि.वी.र.पि.वि. । फलं पित्तघ्नं, नासं-
क्षयघ्नं, फलं विदीपघ्नं, सुखं विरेचनम् । रा.नि.
व.७ । स्त्री । पाण्डुफल । श्रुतोल । वा.म.१५
च. ।

पटोलकाः । पुं । पटौ । श.ना. ।

पटोलपत्रम् । स्त्री । वनीशाकमदं । श्रुता-
वता । रा.नि.व.७ । See पटोलः ।

पटोलादिः । पुं । पटोलचन्दनकुषण्डनमूला-
दिषु जीपाठाकटुरीहिषीकृते पञ्चद्रव्यकषाये । गुणाः
—पटोलादिगुणः पित्तकफारोचकनाशनः ।
ज्वरीपथमगो बल्यः कृद्दि कष्टू विनाशनः ॥" सु. ।
अन्यः—पटोलसारिवामुक्षपाठाकटुरीहिषीसाधि-
तकषाये । अयं सततकञ्जरमनः । वा.चि.१४ ।
अन्यः—पटोलमिन्त्रविफलासुखीकामुक्षवसककृते
कषाये । अयं अन्येभ्यो हितः । अपरः—पटोल-
रक्तचन्दनमूलाविक्रापाठावगन्धाम् । च.र. ।

पटोलिका (लौ) । स्त्री । स्वाडुपटोलनाम-
फलशाकविशेषः । श्रुतोलोत्प्रेत, पौद्रल, वां
दून् । हिं मिडपीडनि । तत्पर्यायाः,—
श्यातूका, श्यातूची, जाली । नि. । गुणाः—

स्वादुः पित्तघ्नी रुचिहृत् ज्वरघ्नी बलकरि शीपनी
पाचनी च । रा.नि.व.७ । च.द.त्र.प.चि. ।

पट्टः । पुं । पेपपमिलोयान् । वृषभस्यद्रव्यं ।
श्रुतौ । सु.स.५५ । पट्टाके । प्राणिशास्त्रे । श.ना. ।
पट्टर(ङ्ग)म् (रञ्जक[न,क]म्) (रागम्) ।
स्त्री, पुं । पचाद्रचन्दने । दक्षय दाठे । रा.नि.व.
१२ ।

पट्टशाकः । पुं । (*Corchorus capsularis* or *C. olitorius*.) शाकविशेषः । प्राणिशास्त्रे,
नानिर्वाणोत्त । हिं पट्टया । गुणाः—रक्त-
पित्तहरा विटभी वातकोपनय । भा. ।

पट्टिकाः । पुं । ताम्रवर्णतीक्ष्णैः । श.टी.रा. ।

पट्टिका (ख्यः) । स्त्री, पुं । ताम्ररीधे ।
ब्रह्मवर्ण लोथ । अम. ।

पट्टिकारो(ल)घ्नः । पुं । सनामलयावतीधे,
रक्तरीधे । प्राणिशास्त्रे । तत्पर्यायाः,—
कमुकः, लाषाप्रसादः, दाषाप्रसादनः, पट्टिका,
पट्टिलोघ्नः, पट्टिलोघकः, पट्टी, वत्तलीघ्नः, इह-
दलः, वीर्यवृद्धिः, इहदलकः, शीर्यपत्रः, अचि-
मेपत्रः, शावरः, अतलीघ्नः, गालवः, बहुलत्वचः,
वत्कः, म्यूलवत्कलः, वीर्यपत्रः, इहदपत्रः ।
गुणाः—शास्त्री लघुः पित्तकफपित्तातिसारशोथघ्नय ।
भा. । कषायः शीतलः वातकफरक्तविघ्नः चक्षुष्यः ।
तत्र कच्छरीधे एव श्रेष्ठः । रा.नि.व.६ ।

पट्टिलः । पुं । (*Coesalpinia bonduc-*
cella.) हृषविशेषः । श्रुतिद्वयप्रक्ष । लटा. ।

पट्टिलोघ्नः (कः) । पुं । पट्टिकाशोघ्ने । श.र. ।

पट्टी (इन्) । पुं, स्त्री । लोघ्नहृदे । श.टी.म. ।
रक्तरीधे । रा.नि.व.६ ।

पण्यः । पुं । कपर्दे । वै.निघ.२भ.सधुरञ्ज,पि,
विज्जचिकिकाकषाये । शुश्रूषानानि । प.प्र. ।

पण्यदा । स्त्री । पण्यान्वायाम् । रा.नि.व.२१ ।

पण्यशः (सः) । पुं । (*Artocarpus inte-*
grifolia.) कष्टावफलहृदे । दौष्टेण शीशु ।
हिं कटहरा । नं कपमु । नं हलसिन । तं उन्,
यस । ता, पित्रा । तत्पर्यायाः,—कष्टकिफलः,
कष्टाकालः, चाशयः, सुरजफलः, पलसः, जलसः,
चम्यकालुः, चम्याकीपः, चम्यालुः, रसालः, रुदङ्ग-
फलः, पानसः, मण्डसज्जः, फलिनः, फलहृचकः,

कण्टाफलः, मूलफलदः, अणुफलदः, पूतफलः ।
गुणाः—फलं मधुरं पिच्छिलं गुणं घृतं बलवीर्य-
वृद्धिकरं शमदाहशीपन्नं रसिकरं यासि दुर्जरं च ।
तदीजम् ईषत्कपायं मधुरं वातलं गुणं तत्फल-
विकारघ्नं त्वदीपन्नं च । बालपणसफलम् दीरसं
घृतं च । मध्यपक्वं तत् दीपनं रुचिदं लवणादि-
गुणं च । रा.नि.व.११ । पक्वफलं रक्तवर्षकं मधुरं
शोथलं दुर्जरं वातपित्तघ्नं श्लेष्मगुणवत्करं च ।
तदीजं रक्तपित्तघ्नं खादुं फलवत्तुल्यगुणं च ।
तदपक्वफलं कपायं खादुं वातलं शोथलं च ।
राज. । तन्माञ्ज (ह्रँति) गुणाः—गुणलं विदीपन्नं
विश्लेष्यं गन्धना न हितम् । रा.नि.व.११ । अथ
क्वाथः मांसगन्धिशोके, तन्माञ्ज (ह्रँति) अण्डहृत्तौ,
कीमलपक्वः चर्मरोगे च हितः ।

पषास्त्रिकाम् । स्त्री । वराटके । रुड़ि ।
चिका. । हं.च. ।

पणिकावर्त्तः । पुं । राजावर्त्तमणौ । प.सु. ।
See चावर्त्तः ।

पण्डः (कः) । पुं । ननुंसके । अम. ।

पण्डविलासिनौ । स्त्री । नखीनामगमद्रव्ये ।
रा.नि.व.१२ ।

पण्डा । स्त्री । ज्योतिषमतीलतायाम् । लज्जा-
रुष्टे.स्त्री । वै.नि.च. ।

पण्डान्धः (न्धा) । पुं, स्त्री । खनामव्यातहये ।
नं पणधे । कं हननेमुद्य । यत्पण्ड्यायाः,—
पणधा, पण्डा, पण्डा, कद्रुणी । सा दोषां
मथ्या द्रव्या च इति विधा । एतासु मथ्यमा
रसवीर्यविपाकेषु गुणाधिका । अपरत्रय समशीर्यं,
तिक्तं चार्द्रं सारण्यं, तत्कालशक्तवातत्रण-
रीपण्यं । रा.नि.व.८ ।

पतगः । पुं । पक्षिणि । अम. ।

पतङ्गः (सः) । पुं । पक्षिणि । अम. ।
जलमधूकहवे । रा.नि.व.१६ । रक्तशाली । मे. ।
वा.सू.६५. । च.सू.२७५. । स्त्री । पारदे । मे. ।
पतङ्गचन्दने । वरुणं रुठि । अ.च. ।

पतङ्गमः । पुं । पक्षिणि । व्याकरणम् ।

पतङ्गिका । स्त्री । पुनिकानाममधुमलिका-
याम् । अम. । तत्पण्ड्यायी.—पुनिका, पूनिका ।

पतङ्गा । स्त्री । शालिधान्यमेदे ।

पतत्रम् । स्त्री । पत्रे । अम. ।

पतत्रिः (त्री) । पुं । पक्षिणि । अम. ।

पतङ्गीरः । पुं । श्लेष्मपक्षिणि । वा.प. । श.र. ।

पतमः (सः) । पुं । पक्षिणि । पतङ्गे । उषा. ।

पताका । स्त्री । चिह्ने । जटा. ।

पतिः । पुं । सूने । गतो । अम. ।

पतिवाचिरम् । स्त्री । पित्रलाभ्य-मिच्छयातुमेदे ।

पतिस्वरा । स्त्री । कृष्णजीरके । अ.च. ।

पतिश्यायः । पुं । प्रतिश्याये । हि. ।

पतिरः । पुं । पक्षिणि । चाटुके । उषा. । गारि. ।

पत् । पुं । पादे । रा.नि.व.१८ ।

पत्त(त्र)ङ्गम् । स्त्री । *Caesalpinia sap-
pan.* रक्तकान्तविशेष, पत्राङ्गं । वरुणं रुठि ।
हिं पतङ् । तै श्री कनुकट्टु । उन्. वकमी । गुञ्जं ।
पारख. ता. बट्टही । रु.मा. भा.उ.वाजी. ।
तत्पण्ड्यायाः,—पत्राङ्गं, रक्तकाष्ठं, सुरद्रवं,
पतान्यं, पट्टरङ्गं, पट्टरङ्गकं, भाष्योद्भयः,
रक्तकं, लोहितं, रङ्गकाष्ठं, रोगकाष्ठं, कुचन्दनं,
पट्टरङ्गनकं, सुरङ्गम, रक्तसारं, रङ्गनं, पचूरुम् ।
गुणाः—“पत्तङ्गं मधुरं शीतं पित्तघ्नं पत्रघातयुत् ।
हरिचन्दनवर्द्धयं विग्नपाहाहनाशनम् । चन्दनानि
च सञ्जाणि सट्टयानि रसादिभिः । गन्धेन तु
विग्नपीडसि पूलेः त्रैष्ठतमी गुणेः । भा. । रक्त-
चन्दने । श.र. । सु.चि.२१५. । “पत्तङ्गं रक्त-
चन्दनम् ।” भा.चुद्र.री.चि.कुङ्कुमायतेनि । काष्ठ-
क्वाथः रजोबाहुल्यकारी मलसंघारो च । पुं ।
भृङ्गराजे । जीनग्रांङ् । रु.मा. । केयराजे ।
रे.७.७. ।

पत्तूरः (रा) । पुं, स्त्री । शालिचय्याके । रु.मा. ।
च.द.चि.श्री.कनि.चि. । सु.चि.१९५. । जल-
पिण्डव्याम् । पत्रंटीहवे । वै.नि.घ. । शमीहवे ।
मे.प. ने.री.चि. । स्त्री । कुचन्दने । भा. । सु.ग-
१९५. वातशमने । पत्तङ्गं । वै.नि.घ. ।

पत्रम् । स्त्री । कदे । पांती । अम. । तेनपत्रे ।
रा.नि.व.६ । सु.सू.१८५.एलादिः । वा.चि.१५. ।
“पत्रं कटुकरीरिणी ।” पक्षिपत्रे । मे. ।

पत्रकः । पुं । पत्राशहवे । रा.नि.व.२३ ।

पत्रकल्कात् । स्त्री । गन्धद्रव्यं च एव एव
सन्निध्यं पत्रकं यत् कर्पूरश्मृगनाम्नादिकं दीयते ।
गन्धं गन्धना दे उया । “पत्रकद्रुतेऽप्युप एव सम्यग्-

यत् पेष्य वर्धितम् । दीयते गन्धहृद्यर्थं पत्रकल्कं
 वट्टयते ॥” च-द वा-आ-चि-महासुगन्धितं ।
पत्रकेष्टः । पुं । शालिग्रामके ।
पत्रगुमः । पुं । कुहीवचमेदं । तेषां णिङ् ।
 श.च. ।
पत्रघ(घ)ना । स्त्री । सातलायाम् । सेहृष्टे ।
 भनना गीष्ट । रा-नि.व.८ ।
पत्रजासवः । पुं । पटीलतालपत्नीत्वासवे ।
 च-मू.२५.अ. ।
पत्रतण्डुला (स्त्री) । स्त्री । यवतिकायाम् ।
 रा-नि.व.७ ।
पत्रतरुः । पुं । विट्खदिरहृष्टे । रा-नि.व.८ ।
पत्रतालकम् । स्त्री । वंशपत्रहरिताले । वै.
 निघ. ।
पत्रदारकः । पुं । ककचे । कत्रात । त्रिका. ।
पत्रद्रुमः । पुं । ताड़ीहृष्टे ।
पत्रनाडिका । स्त्री । ताम्बूलीशिरायाम्,
 पत्रशिरायाम् । ङटा. ।
पत्रनामकम् । पुं । तेजपत्रे । वै.निघ. ।
पत्रपरशुः । पुं । अन्नविशेषे । छेनी ।
पत्रपालः । पुं । हृष्टकुरिकायाम् । छे.च. ।
पत्रपाली । स्त्री । अन्नविशेषे । कौंठि । हला. ।
पत्रपिशाचिका । स्त्री । वारिवायां । ढोका,
 पेटक । त्रिका. । हारा. ।
पत्रपुष्पः । पुं । *Ocimum pilosum*)
 रक्ततुलसीहृष्टे । श.च. ।
पत्रपुष्पकः । पुं । भूर्जहृष्टे । श.सा. ।
पत्रपुष्पा । स्त्री । *Ocimum Sanctum*)
 तुलसीहृष्टविशेषे । श.सा. । चद्रपत्रतुलस्यां । र.सा. ।
पत्रभद्रा । स्त्री । हृष्टस्त्रीवक्त्याम् ।
पत्रमालः । पुं । वेतसहृष्टे । वै.निघ. ।
पत्रयौवनम् । स्त्री । नवाङ्कुरे । ङटा. ।
पत्ररघः । पुं । पत्रिणि । अम. ।
पत्रलम् । स्त्री । पत्रलदुग्धे । वै.निघ. । द्रष्टे ।
 शोठयां मरे । छे.च. ।
पत्रवर्णः । पुं । समपर्णहृष्टे । रा-नि.व.१२ ।
पत्रवल्ली । स्त्री । पत्ररघनायाम् । छे.च. ।

कट्टत्रटायाम् । पलाशीलतायाम् । रा-नि.व.३ ।
पत्रविषम् । स्त्री । विषपर्वाकादौ । तानि च
 विषपत्रिकालम्बावरदारुककरम्भहाकरभागीति
 पत्र । गुणा—“कृन्माहीहेट्टनथासा च या पत्र-
 विषेण तु ।” सु.कल्प.२.प. । “जुम्भणं विषन आसः
 तृषां पत्रविषैर्भवेत् ।” भा. ।
पत्रवृश्चिकः । पुं । तन्नामकाग्निप्रकृतिककोटे ।
 सु.कल्प.८.अ. । See कौट. ।
पत्रशङ्खः । पुं । समपर्णहृष्टे । “शृङ्गि ।
पत्रशाकः । पुं, स्त्री । भक्ष्यशाकहृष्टमात्रे । तत्र
 पञ्चविधम् । “पत्रं पुष्पं फलं नालं कान्ठं संस्तेदकं
 तथा । शाकं पङ्क्तिं सुदृष्टिद्रुकं विद्यायथोत्तरम् ॥”
 राज. । पत्रशाकगण्यो यथा—काकमाचीकासमेदं-
 पुनर्नवा-पूतिका पटीलपत्र मेघनाद-शालिञ्च-हृष्ट-
 मीचिकापालङ्कसुनिपथकमिति । “द्विर्वास्तुर्कं द्विः
 पीतकौ त्रिसंयं सखु लीयक । द्विधा पालथयपि
 द्विधा पटया कालशाककम् । करवी लोणिका
 घोलौ चुञ्चुथाङ्गेरुचक्रिका । सुनिपथकगोत्रिहृष्टा-
 द्रोणपुष्पीपटीनकम् । शतपुष्पा मेघिना च कुन्नर-
 लीच्यकण्टकः । धान्यकं द्विधकवर्त्तो लौवकी
 काकमाचिका । पर्यटः कासमेदं द्विधा राजगिरी-
 तकः । .....द्विधा कौष्ठः पत्रशाकगणंस्त्वयम् ॥”
 अर्क. । [हारा. ।
पत्रशिरा । स्त्री । पर्णनाद्यां । शोणत्र शिन्ना ।
पत्रशृङ्गी । स्त्री । मूषिककाणिकायाम् । हेमूत्र-
 काणौ । वै.निघ. । [रा-नि.व.३ ।
पत्रश्रेणी । स्त्री । मूषिकपण्यां । द्रवन्त्याम् ।
पत्रश्रेष्ठः । पुं । विलहृष्टे । रा-नि.व.११ ।
पत्रसुन्दरः । पुं । शोणसुन्दरके । शोभाशोक ।
पत्रसूचिः । पुं । कण्टके । त्रिका. ।
पत्रहिमम् । स्त्री । हिमे । दुर्दिने । त्रिका. ।
पत्राख्यम् । स्त्री । तेजपत्रे । श.च. । तालीश-
 पत्रे । रा-नि.व.६ ।
पत्राङ्गम् । स्त्री । *Soymida febrifuga*
 or *Caesalpinia Sappan*. Syn. *Swie-*
tenia febrifuga.) Rohan tree. सनाम-
 ख्यातसप्तविधचन्दनान्यतमचन्दने । पत्रङ्गे । वट्टम्,
 त्रोद्दिन् । हिं यम्. पत्रङ् । तै.वे.व.म.३ ।
 गुणा—कटु-रुचान्न-शीतं वात-पित्त-ज्वरोन्माद-

विस्फोटकवच । रा.नि.व.१२ । अथ लक्कावः
उदरान्धे रक्तातिशारे च परिणमे हितः । रक्त-
चन्दने । अम. । मूलपत्रे । पत्रकाष्ठे । मे. । See
पत्रकम् ।

पत्राव्यम् । स्त्री । दृणाव्यवहारे । गुरु
दृग्विद्येव । पञ्चतन्त्रे । रा.नि.व.८ । पत्राङ्ग-
चन्दने । रा.नि.व.१२ । पिपलीमूले । रा.नि.व.६ ।
वंशपत्रहरिताले । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

पत्राञ्जा । स्त्री । चुक्रिकायाम् । चूर्णां शौण्ड. ।
भा । See चुक्रा ।

पत्रालुः । पुं । इक्षुदमन्तये । रा.नि.व.८ ।
कासाली । रा.नि.व.७ ।

पत्रावलिः (स्त्री) । स्त्री । गेरिके । श.च. ।
द्वैशरीलतायाम् । वै.निघ. ।

पत्रिकम् । स्त्री । तेजपत्रे ।

पत्रिका (स्त्री) । स्त्री । मातोपचयाम् ।
छिद्यो । वै.निघ. २३७. कृमि.चि.सुवर्चिंकादिचूर्णे ।

पत्रिकाव्यः । पुं । कर्पूरमेदे । रा.नि.व.१२ ।

पत्रिकापत्रम् । स्त्री । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

पत्रिणी । स्त्री । नयादुरे । पत्रवे । श.च. ।

पत्री (स्त्री) । पुं । शालात्रवे । र.मा. । पश्चिषि ।
हवं । श्लेषपश्चिषि । मे. । स्त्री । दमनकसुपे ।
दुना । च.द.महासुगन्धतेले । गङ्गापत्र्यां । रा.नि.
व.१० । दुरालभायाम् । खदिरवृक्षे । तालवृक्षे ।
जातापत्र्याम् । वै.निघ. । सप्ततेजपत्रे । च.द.वा.
व्या.पि.महाराजप्रसारणीतेले ।

पत्रैला । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

पत्रोपस्करः । पुं । कासमहसुपे । हारा. ।

पत्राणः । पुं । श्लोणाकवृक्षे । अम. । पोतलीत्रे ।
वै.निघ. । अमोकवृक्षे । स्त्री । धीतकीपत्रे । अम. ।

पत्राज्ञासः । पुं । पुचकलिकायाम् । वै.निघ. ।

पथिका । स्त्री । कृष्णद्राघायाम् । रा.नि.व.१ ।

पथिद्रुमः । पुं । शकवृक्षे । रा.नि.व.८ ।
खदिरवृक्षे । जटा. ।

पथ्यम् । स्त्री । पादाङ्गारे । "पादाङ्गारं पथ्य
माह. ।" रा.नि.व.२० । सैन्धवे । वै.निघ. । साम्द्र-
मन्धवे । हितभोजने । श.च. । पुं । हरीतकी-
वृक्षे । श.मा. । तण्डुलीयशक्रे । वै.निघ. ।

पथ्यकारी । स्त्री । ककशास्त्री । रा.नि.व.१६ ।

पथ्यका । स्त्री । मेघिकायाम् । वै.निघ. ।

पथ्यकारी (स्त्री) । पुं । पट्टकधाम्ये । रा.नि.
व.१६ ।

पथ्यभोजनम् । स्त्री । हितभोजने । भा. ।

पथ्यशाकः । पुं । तण्डुलीयशक्रे । नटिग्री
शोक । रा.नि.व.५ ।

पथ्यसुन्दरः । पुं । हरीतकीवृक्षे ।

पथ्या । स्त्री । हरीतक्याम् । भा.पू.१५. । रा.
नि.व.११ । च.द.वि.व्व.चातुर्थके । चिभंटायाम् ।
वन्धाकर्णिक्याम् । मृगादन्याम् । रा.नि.व.२३ ।

पथ्यापथ्यम् । स्त्री । रोगाणां हितान्दियद्रव्ये ।

पथ्यापथ्यविधिः । पुं । रोगाणां पथ्यापथ्य-
नियन्त्रणम् । [वस्तुनि. मे.]

पदन् । स्त्री । पादे । रा.नि.व.१८ । वाक्ये ।

पदकम् । स्त्री । निकमितस्रणे । वै.निघ. ।

पदगण्डौरः । पुं । शीपदरीगे ।

पदन्धासः । पुं । गोचुरसुपे । श.च. ।

पदरथी (स्त्री) । पुं । पादुकायाम् । त्रिका. ।

पदरोहिणी । स्त्री । बन्दार्के । वान्तरां ।
वै.निघ. । [याम. वै.निघ.]

पदवौ । स्त्री । किष्ठीसुपे । सौणि । नागमला-

पदाकः । पुं । संपं । वै.निघ. ।

पदाङ्गी । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. ।
हंसपायाम् । रा.नि.व.५ ।

पदारोही (स्त्री) । पुं । वटवृक्षे । म.द.५.व. ।

पदार्थः । पुं । द्रव्यगतरसबोधादौ । स पञ्च-
विधः—“द्रव्यं रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव
च । पदार्थाः पञ्च सिद्धन्ति खं खं कुर्वन्ति
कर्म च ॥” भा. । “वीर्यादिभिहितः सूते पदे वा स
पदार्थः ।” सु.स.६५५. ।

पट्टिका । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । हंसपा-
याम् । लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ । [२७५.]

पट्टेन्द्राभः । पुं । विष्करपत्तिसिन्धे । च.स.

पट्टिमम् । स्त्री । पादशौतलायाम् । व्यास. ।

पद्मम् । पुं, स्त्री । Nelumbium Specio-
sum, Salvadora Indica. कमल । पुत्र ।
रा.नि.व.१० । हिं कनेल । तं तन्मिपुष्पु । ता-

अन्धव । तत्पथ्यायाः,—नखिनं, परविन्दं,

सहस्रलक्ष, सहस्रपत्रं, कमलं, शतपत्रं, कुशेशयं, पद्मेरुहं, तामरसे, सारसं, सरसीरुहं, विसप्रमृत्, वारिजं, राजीव, पुष्करं, शम्भोरुहं, कवारं, शान्मपत्र, वनश्रीभन, सरोरुह, जलजन्म, जलरुट, जलरुह, सरोजं, सरोजन्म, सरोरुट, पद्मेज, पद्मं, शम्भोजं, शम्भूलं, सरसिज, श्रीवास, श्रीपथं, इन्दिरालयं, जलेजातं, पद्मं, कञ्जं, नलं, नासिकं, नालीकं, वनजं, शम्भानं, पुष्करं, शजः । गुणाः—वीजं वानिहरं । पत्रशय्या शीतला ज्वरे दाहहरं । पुष्पं गुदमंशहरं । “यत्र तु पद्मनिलमिति तत्र प्रायः पद्मकेशरं याच्यम् ।” सि. यो. पि. पद्मं शान्म. चि. श्रीरुहः । सि. यो. सन्निपातज्व. शम्भुजं । च. द. वा. पि. ज्व. चि. । See कमलम् । श्वेतकमले । च. स. ४५. । शीपशती । रा. नि. व. १३ । पुष्करमूले । रा. नि. व. ६ । मा. नि. । वै. नि. च. २. म. ज्व. चि. गुड. च्यादिः । जले । वै. नि. च. । पद्मकाष्ठं । धरणि । न. नि. च. श. सा. चि. पद्मादिशुष्कं । भेष. कुष्ठ-चि. कन्दपंसारतेले । धुसूरुहश्चे । पद्मकेशरे । च. द. गमोधिकारे मधुकादिः । पुं । गुरुगुणविशेषे । “पद्मोमाण्डिष्यमश्वयः ।” दर्वीकरसर्पमेदे । सु. कल्प. ४५. ।

पद्मकाम् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । अश्रुकाष्ठे । धरणि । हिं पद्माक । ते एणुगुसदवि । तत्पथ्यायाः,—पद्मकाष्ठं, पीतं, पीतव, मालियं, शीतलं, हिंसं, गुमं, केदारजं, रक्तं, पाटलापुष्प सन्निभं । गुणाः—“पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु । विसर्पदाहविस्कोटकुष्ठश्चेष्वास-पित्तहृत् । गर्भसंस्थापनं रुच्यं वनिम्रणतृपाप्रणुत् ॥” भा. । शीतलं तिक्तं रक्तपित्तघ्नं माहदाहज्वरस्मान्तिकुष्ठ-विस्कोटघ्नच । अपिच,—पद्मकं पद्मगन्धि स्यात् तदा पद्माहयं स्मृतं । पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ॥ विसर्पदाह विस्कोट-कुष्ठ-श्चेष्वास-पित्तहृत् । गर्भसंस्थापनं रुच्यं वनिम्रणतृपाप्रणुत् ॥ रा. नि. व. १२ । तत्राशक्तं यथा—“पद्मकं सर्लं मद्र कोटदीपविवर्जितम् ॥” भेष. । कुष्ठं । कूड । रा. नि. व. १२ । च. स. ४५. । तन्नामकलूवाटिकोट-विपद्मगद् । वा. उ. ३७. ।

पद्मकण्टकः । पुं । तन्नामकचन्द्ररीगमेदे । पद्मकांटी श्लोणि । लक्षणम्—“ते पद्मकण्टका ज्ञेया यैः पद्मनिव कण्टकैः । चीयते नो वजैश्चैतैः शरीरं कफवातजैः ॥” वा. उ. ३१. ।

पद्मकन्दः । पुं । कमलकन्दे । अश्रुगर्भेण्डो

वां शीतूक । हिं कमलकन्द । तत्पथ्यायाः,—शालुक, शालुकं, पद्ममूलं, कटाहयं, जलालवं । गुणाः—कटुः विष्टम्भो रुचः रुच्य. कफघ्नः कपायः कासविघ्नघ्नं लघ्नादाहघ्नय । रा. नि. व. १० । शालुकं शीतलं हृद्यं पित्तदाहासृग्द्रुक दुर्जर स्वादु-पाकञ्च सान्ानिलकफघ्नम् । संघाहि मधुरं रुचं मिषाण्डमपि तद्गुणम् ॥” भा. । स्त्री (न्दा) । जलपत्त्रविशेषे । वै. नि. च. ।

पद्मकर्कटः (टी) । पुं, स्त्री । कमलावि । अश्रुवीरु । वै. नि. च. । रा. नि. व. १० । [नि. च. ।

पद्मकर्णिका । स्त्री । कमलकर्णिकायाम् ।

पद्मकादिगणः । पुं । पद्मकपुष्पवृक्षितुगर्भं । अश्रुमत्सादशजीवनसंज्ञकये । गुणाः—कम्यकरः । वातपित्तघ्नः प्राणनादिगुणयुक्ताय । वा. स. १४ । १५. ।

पद्मकाष्ठम् । स्त्री । स्वनामख्यातसुगन्धकाष्ठे । अश्रुकाष्ठे । रा. नि. व. १२ ।

पद्मकाह्वयम् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । च. द. वा. व्या. चि. एकादशशतीसहस्रसारणीते । “फलनी-दिनिशाचीद्रसर्पिमिः पद्मकाह्वयम् ॥”

पद्मकिञ्चल्कः । पुं । पद्मकेशरे । वै. नि. च. ।

पद्मकी (रन्) । पुं । मूलं हृद्ये । शं. मा. ।

पद्मकोटः । पुं । अग्निप्रकृतिकोटविशेषे । सु. कल्प. ८५. । See कोटः ।

पद्मकेश(स)रः । पुं, स्त्री । पद्मकिञ्चल्के । अश्रुरेणु । रा. नि. व. १० । च. द. वा. पि. ज्व. चि. । “विफलां पद्मकेशरम् ॥” सु. स. ३८. प्रियङ्गादिः । च. स. ४५. । गुणाः—मलसंघाहि शीतलं दाहघ्नम् अश्वंसः स्नावहरञ्च । राज. । [भा. ।

पद्मगन्धकम् (गन्धि) । स्त्री । पद्मकाष्ठे ।

पद्मचारटो । स्त्री । स्थलकमलिन्त्याम् । शूल-पद्म । वै. नि. च. । नवनीतखीक्या । च. द. वि. प. चि. ।

पद्मचारिणी । स्त्री । सार्व्या । वाग्नहाणि । प. न. । शमीहले । हरिद्रायां । लोचायां हृद्वी । मे. । रा. नि. व. २३ । (Hibiscus mutabilis.) स्थलपद्मायाम् । या उभरापये स्वनामो ख्याता । तत्पथ्यायाः,—अलिषा, अतिचरा, पद्मा, चारंटी । गुणाः—“नशानुषा कटुनिक्ता कपाया कफवात-निह् । मूलकृच्छ्राशश्लघ्नी श्रासकाचविपापद्मा ।” भा. ।

पञ्चतन्तुः । पुं । स्थणालि । रा.नि.व.१० ।
 पञ्चतीर्थम् । स्त्री । पुष्करमूले । वै.निघ. ।
 पञ्चदशनः । पुं । सव्वरुहे । वै.निघ. ।
 शोकातः लोवान् इति भाषा । श.च. ।
 पञ्चनाडिका । स्त्री । स्थलपत्रिन्या । वै.निघ. ।
 पञ्चनालम् । स्त्री । कमलनाले । श्रेष्ठत्र
 ङिति । रा.नि.व.१० । [१६ ।
 पञ्चनेत्रः । पुं । जलचरपचिमेदे । रा.नि.व.
 पञ्चपत्रम् । स्त्री । श्रामण्डे । रा.नि.व.२३ ।
 पुष्करमूले । रा.नि.व.६ । पञ्चदले । श्रेष्ठत्र
 ङिति । वै.निघ. ।
 पञ्चपत्रा । स्त्री । स्थलपत्रिन्याम् । वै.निघ. ।
 कर्पूर-हरिद्राधाम् ।
 पञ्चपण्डम् । स्त्री । पञ्चपत्रे । वै.निघ. । पुष्कर-
 मूले । अ.टी. ।
 पञ्चपुष्करजम् । स्त्री । पुष्करमूले । रा.नि.व.६ ।
 पञ्चपुष्पः । पुं । पारिमदकण्ठे । पिकाङ्गपचिणि ।
 वै.निघ. । (Webera Corymbosa.)
 कणिकारश्चे । कणिकार मूल । श.च. ।
 पञ्चवन्तुः । पुं । समरे । सूर्य ।
 पञ्चमधु । स्त्री । पञ्चपुष्पाहृतमाचिके । श्रेष्ठत्र
 नक्षु । गुणाः,—अरविन्द्राहृतः शोको नकरन्द-
 तिवृष्टणः । तिदोपशमनः सख्यनेत्रामयनिर्दहनः ॥
 पञ्चमुखी । स्त्री । कण्टकाध्याम् । वै.निघ. ।
 दुरालभ.याम् । श.च. ।
 पञ्चसूत्रम् । स्त्री । पञ्चकन्दे । शै.वृ.क । रा.नि.
 व.१० । चि.क्र.क.गर्भ.चि. ।
 पञ्चरक्ता । स्त्री । पञ्चगन्धाहचे ।
 पञ्चरजः । स्त्री । पञ्चकेशरे । वा.सू.३.अ.प्रिय-
 ङ्गादः । "पञ्चाद्रजो योगनवह्वानन्ता ।"
 पञ्चरागः । पुं । रक्तपर्णे माणिक्यमेदे । See
 माणिक्यम् ।
 पञ्चरेणुः । पुं । पञ्चकेशरे । वै.निघ. ।
 पञ्चलाञ्जनः । पुं । सूर्ये । मे. ।
 पञ्चवती । स्त्री । स्थलपत्रिन्याम् । वै.नि. ।
 कसलिन्या । श्रेष्ठत्र ङिति । रा.नि.व.५ ।
 पञ्चवर्णः । वि । लोहितपर्णे । भा.४भ. ।
 "पञ्चवर्णो संज्ञापञ्चः ।"

पञ्चवर्ण(क)म् । स्त्री । पञ्चकाष्ठे । वै.निघ. ।
 पुष्करमूले । इटा. ।
 पञ्चवीजम् । स्त्री । कमलबीजे । श्रेष्ठत्र वीटि ।
 हिं कमलमाष्टा । पञ्चाच इति मञ्जाराष्टकण्ठोदयोः
 ख्यःतम् । तत्पथ्यायाः,—पञ्चाचं गाखीया,
 कदलो, मेष्टा, क्रीसादनौ, क्रीसा, श्यामा,
 पञ्चककटी । गुणाः,—कटु स्वादु पित्रघ्नं हृदिकरं
 दाहरक्तशमनं पाचनं रुच्यञ्च । रा.नि.व.१० ।
 "पञ्चवीजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु । विटभि
 ह्वयं रुच्यञ्च गर्भसंस्थापकं परम् । कफघातकरं
 बल्यं शांति पितासजित्..... ॥" भा. ।
 पञ्चवीजाम् । स्त्री । मखात्रफले । साखभा
 इति भाषा । भा. ।
 पञ्चिवृत्तः । पुं । पञ्चकाष्ठतरौ । रा.नि.व.२३ ।
 नन्दीवृत्त । रा.नि.व.१२ ।
 पञ्चशायिनौ । स्त्री । जलचरपचिमेदे ।
 वै.निघ. ।
 पञ्चा । स्त्री । पञ्चचारिण्याम् । खलुशंशु । रा.
 नि.व.२३ । च.वि.पञ्च. । वा.सू.१.५.५. । भार्याम् ।
 वागनशंति । च.प.४.५. । चि.३.५. । च.द.गर्भ-
 साधि । भा.म.४भ. गर्भ.चि. । सु.चि.२.५. । "समहा
 रजनो पञ्चा ।" तन्नामकोपवी । या पञ्चाकारा
 पञ्चगन्धाः पञ्चशद्वृत्ता च । पञ्चाकारा पञ्चरक्ता
 पञ्चगन्धा । च.चि.१.अ.कन्दर्पसारतेले । सञ्चिष्ठा-
 याम् । स्थणालि । वै.निघ. । णवङ्गे । अरु. ।
 मनसादेव्यां । मे. । फञ्जिकायां । श.र. । कुतुम्भ-
 पुष्पे । र.मा. ।
 पञ्चाकारः । पुं । तङ्गागे । अम. ।
 पञ्चाटः । पुं । चक्रमदंघ्रये । चांरुन्ता । अम. ।
 भैव सु.रो.चि.४.खदिरवर्ष्या । स्त्री । तबीजे ।
 मञ्जामल्लतकगुह्ये ।
 पञ्चान्तरम् । स्त्री । पञ्चपत्रे । वै.निघ. ।
 पञ्चालया । स्त्री । खड्गलताधाम् । अम. ।
 पञ्चावती । स्त्री । स्थलपत्रिन्याम् । जटा. ।
 मगसादेव्यां । श.र. ।
 पञ्चाङ्ग(य)म् । स्त्री । पञ्चकाष्ठे । भा. । वै.
 नि.व.२.भ.सख्यञ्च.चि.सुदशनवर्णे । च.द.म.रो.चि.
 हृदरखदिरपञ्चा । [नि.व.५. ।
 पञ्चाङ्गया (ह्या) । स्त्री । स्थलपत्रिन्यां । रा.

पद्मालम् । स्त्री । पद्मबीजे । रा.नि.व.१० ।
 पद्मिनी । स्त्री । पद्मपत्रे, वामलिन्वा । श्रुद्धाव
 शोष्ठ । गणाः—सधुरा विक्रा कपाया मिश्ररा
 पित्तघ्नी क्षमिघ्नी शोषान्निभान्नितापक्कान्निहृच्च ।
 रा.नि.व.१० । “सूतनालदलीनफलैः समृदिता
 पुनः । पद्मिनी प्रीच्यते ।” भा.पू.व. । पत्रे ।
 विश्व. । शृणानि । श.मा. । हस्तिन्यां । घर्णि. ।
 पद्मिनीकण्टकः । पुं । चुट्टरीने । श्रेष्ठांशे ।
 “कण्टकेराचितं वृक्षं कण्डू मव्याण्डु मण्डलं । पद्मिनी
 कण्टकप्रखी सदाद्यं कफवातनाम् ॥” सु.नि.१३५.
 पद्मी (इन्) । पुं । गजे । अम. । [र.मा. ।
 पद्मीत्तम(र)विकासः । पुं । कुष्ठप्रपुष्पहृत्वे ।
 पद्मीत्तरः । पुं, स्त्री । कुष्ठप्रहृत्वे. तत्पुष्पे । रा.
 नि.व.४ । स्त्री । कुसुमबीजे । वै.निघ. ।
 पद्मीश्रवा । स्त्री । मनसादेव्याम् । पुराणम् ।
 पनशः (सः) । पुं । वह्नि कण्टकमहाफलहृत्वे
 पणशहृत्वे । काठिन शोष्ठ । हिं कटहल । भा. ।
 तत्पयोयाः,—कण्टकिकफलः, कण्टकालः, आशयः,
 सुरजफलः, पलसः, फलसः, चम्पकालः, चम्पकीपः,
 चम्बालः, रसानः, रुद्रफलः, पानसः, सहासवजः,
 फलिनाः, फलहृत्कः, स्यूलः, कण्टाफलः, मूल-
 फलदः, अपुष्पफलदः, पूतफलः । गुषा—“पनसं
 शीतलं पक्वं सिम्भं पिचानिलापहं । तर्पणं त्रं हणं
 स्वादु सांसलं शीफलं भृशं ॥ वल्यं शुक्रप्रदं हन्ति
 रक्तपित्तचतुश्चयान् । आमं तदेव विटभि वातलं
 तुवरं गुरु । दाहहन्मधुरं बल्यं कफमेदी-
 विमहंनं ॥ पनसीद्गतवीजानि वृष्यानि सधुराणि
 च । गुरुणि बहुवर्षोपि शृटमूर्वानि संवदेत् ।
 मज्जा पनसनी हृथ्यो वातपित्तकक्षापहः ॥ मण्डलि-
 सुर्पविश्रुपे । सु.कल्प.४५. ।

पनसतासिका । स्त्री । कण्टकीफलहृत्वे ।
 काठिन शोष्ठ । श.मा. ।
 पनसा (सिका) । स्त्री । कर्णजचुट्टरीगमेदि ।
 काणेर शोष्ठ । लघुणं—“कर्णस्याभ्यन्तरे जाता
 पिडकामुसवेदनाम् । स्थिरां पनसिकां वान्मु
 विद्याहातकफोद्धिताम् ॥” भा. । [से.]
 पन्नगः । पुं । सर्पे । पन्नकाडे । शोषधिशिषे ।
 पन्नगक्षीशरः । पुं । नागक्षीशरहृत्वे । रा.नि.व.६ ।
 पन्नगी । स्त्री । सर्पिण्याम् । मनसादेव्याम् ।
 सर्पिणीश्रुपे । रा.नि.व.५ । [च. । त्रिका. ।

पन्नहा (घ्नी) । स्त्री । चर्मपाटुकायाम् । हिं. ।
 पन्नूरः । पुं । शालिचगणके । वा.चि.१५. ।
 पपीता । स्त्री । (Carica Papaya.)
 सनामव्यातफलविशेषे । [श्रुद्धे] हिं पपीथा ।
 तें वपयि । ता. पपयो गणाः—सधुरा पाचनी
 हिना वातातुनीमिनो श्रोहृद्धी ।
 पपुः । स्त्री । उपमातरि, धात्र्याम् । उपा. ।
 पमरा । स्त्री । सन्नकीनासगन्धर्व्ये । राज. ।
 पयः । स्त्री । जले । दुग्धे । से. । बालके । वांजा ।
 भा.म.१भ.चित्तभसज्व.वि । “पाटा पटोली पयः ।’
 पयःकन्दा । स्त्री । चौरविदार्यां । ऊँदे कूमडां ।
 रा.नि.व.७ ।
 पय.पालिनौ । स्त्री । बालके । उशीरे । वै.
 निघ.२भ.वि.ज्व.वि. ।
 पयःपेटौ । स्त्री । नारिकेले । प.सु. ।
 पयःप्रसादम् (दि) । स्त्री । निर्मलीबीजे ।
 निर्मीया । भा. । [नि.व.५ ।
 पयःफेना (नौ) । स्त्री । दुग्धफेनीश्रुपे । रा.
 पयःसात्स्यम् । स्त्री । तन्ने । वै.निघ. ।
 पयस्यः । पुं । बिडाले । श.च. । स्त्री । पयो-
 विकारे हृतादी । अम. ।
 पयस्या । स्त्री । चौरकाकील्याम् । रा.नि.व.
 २३ । सु.सु.३६अ.पित्तशमने । सा.वर्षेणो चि.
 योनिरौ.वि. । यैतविदारिकान्दे । ऊँदे ऊँदे
 कूमडां । च.सु.४अ. हंइये । सु.चि.१७अ. ।
 कुट्टुम्बिकीश्रुपे । सा.४भ.पूतना.चि. । “नवा पयसा
 गीलोमी ।” स्रर्णचीव्याम् । से. । च.वि.८अ. ।
 अर्कपुष्प्याम् । र.सा. । सु.चि.१७अ. दुग्धिकायां ।
 से. । आमिचायाम् । हि.च. ।
 पयस्वलः । पुं । छागे । रा.नि.व.१६ ।
 पयस्विनी । स्त्री । राधौ । से. । चौरकाकी-
 ल्याम् । प.सु. । रा.नि.व.३ । दुग्धफेनीश्रुपे । रा.
 नि.व.५ । चौरविदार्याम् । रा.नि.व.७ । काकी-
 ल्याम् । रा.नि.व.३ । जीवन्त्याम् । सां. । ज्योति-
 फलोक्ततायाम् । शृक्कालाव्याम् । मन्थ्याम् । वै.
 निघ. । छाग्याम् । रा.नि.व.१६ । दुग्धवत्याम् ।
 पयस्वी । स्त्री । चौरकाकील्याम् । वै.निघ. ।
 पया । स्त्री । शृष्ण्याम् । वै.निघ. ।

पयोगतः } पुं । करकायाम् । गिन ।
पयोघनः } पुं । करकायाम् । गिन ।
पयोदः । पुं । नक्तके । भेष हृदिकिद्धिणीतेले ।
 च द शूलचि, नारिकेलखण्डे ।
पयोधजः । पुं । ससुदकेने ।
पयोधरः । पुं । कने । रा. नि. व. १८ । नागर-
 सुक्तके । इधी । वै. निघ. । नारिकेलहृत्ते ।
 कंशरी । से. ।
पयोधि(स्वि)क[ज]म् । स्त्री । लवणे ।
 "लवणन्तु पयोधिजम् ।" रा. नि. व. २३ । ससुदकेने ।
 वै निघ. ।
पयारः । पुं । खदिरहृत्ते । श. च. ।
पयोलता } स्त्री । चीरविदा-
पयोविदारिका(री) } र्याम् । छङ्ग ङ्ङे-
 कूमङ्गा । रा. नि. व. ७ ।
पयो(ष्टि)ष्णः । पुं । पंचके । वै. निघ. ।
पयोष्णौ । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । सा-
 च विन्ध्याचलदक्षिणे प्रसिद्धा । जलगुणाः—सर्व-
 रोगघ्नं रच्यं पवित्रं लघुं बलकाम्निजनकं पापघ्नं
 सुखदञ्च । रा. नि. व. १४ ।
पयोहेतु । स्त्री । देधनि । वै. निघ. ।
परकः । पुं । केशराजे । वै. निघ. ।
परग्रन्थिः । पुं । सन्धौ, सन्धिस্থाने, अङ्गुलि-
 पक्षिणि, पक्षावधी । हारा ।
परङ्गः । पुं । केने । तैलनिषेधपथयन्ते । घानि ।
 छुरिकाफले । से. ।
परदृक् । पुं । काके । वै. निघ. । [वै. निघ. ।
परद्रव्यहा । स्त्री । यन्त्रिपथे । र्गैर्लेना ।
परपत्रिका । स्त्री । सुदृशुचुपे । रा. नि. व. ४ ।
परपुष्टः । पुं । कौकिलि । रा. नि. व. १८ ।
परपुष्टमहोत्सवः । पुं । आत्महृत्ते । श. सा. ।
परपुष्टा । स्त्री । कौकिलायाम् । वै. निघ. ।
 यन्दायाम् ।
परभृतः (त्) । पुं । कौकिलि । काके । श. म. ।
परमदः । पुं । सरापानजन्तोरुग्मेदि । लघणम्
 —"श्लेष्मोच्छयोऽङ्गुवसा विरसास्तता च विष्णु व-
 सतिरय तन्दिररोचकश्च । लिङ्गं परस्य च मदस्य

वदन्ति तज्जज्ञाः दृष्या रुजा शिरसि सन्धिषु चापि
 'मेदः ॥' मानि. ।
परसपूतिकः । पुं । अक्षिकेने । प. स. ।
परमा । स्त्री । सुगन्धद्रव्यविशेषे, गन्धशब्दायाम् ।
 तदालोपनं स्वरघ्नं रच्योद्भवञ्च । राज. । च. द. वा. व्या.
 चि. सहासराशप्रसारखोतले ।
परमाणुः । पुं । रजसस्त्रिंशत्तमं, भागे ।
 "वासान्तरगतं भानौ यत् सञ्जा दृश्यते रजः ।
 तस्य त्रिंशत्तमोभागः ॥" प. प्र. १२. ।
परमान्नम् । स्त्री । चीरिकायाम्, पायसे ।
 शोण्यम्, शत्रुमात्रं । तस्माधमप्रयासौ यथा—
 "यज्ञेऽपके दुग्धे तु हृत्वाक्तास्रण्डुलान् चिपेत् ।
 ते सिद्धा चीरिका दुर्जरा मध्या धातुपुष्टिप्रदा
 गुरुः । विष्टमिनी हरेत् पित्तरक्तपित्ताग्निमास्-
 तान् ॥" भा. ।
परमायुः । स्त्री । कीवितकाले । यथा—"शतं
 वर्षाणि विश्वस्या निशामिः पशुभिः सङ्ग । परमायु-
 षिदस्माकं नराणां करिष्यामिह ॥" श. सा. ।
परमःयुधः । पुं । असनहृत्ते । श. च. ।
परसृत्युः । पुं । काके । तिका. ।
परमेश्वरः । पुं । पारदे ।
परमेष्टः । पुं । महानिम्बहृत्ते । र. सा. ।
परमेष्ठिनौ । स्त्री । ब्राह्मीचुपे । वाग्मशाणौ ।
 रा. नि. व. ४ ।
परसः । पुं । Eclipta prostrata.) नील-
 शङ्कराजे । केशवाङ्ग । तिका. । [रसे ।
परला । स्त्री । पटालहृत्ते । रसर कुष्ठमैलेन्द्र-
परलोकोषणा । स्त्री । परलोकोत्थ गवेषणार्था ।
 च. म. ११४. ।
परवासिका (नी) । स्त्री । यन्दायाम् ।
 शत्रुमात्रं ।
परशम् । स्त्री । प्रकुरविशेषे । शत्रुमात्रं शीथत्रं ।
 पराणम् ।
परशुच्छिन्नः । पुं, स्त्री । कुठारिया इति ख्याति
 हृत्ते । कोमादले, कूडले । संयष्टः लौहचालने ।
 कन्दगुडु. च्याम् ।
परशुरामः । पुं । रसरजशिरोगणिकारे ।
परा । स्त्री । बन्ध्यापकोटयाम् । हृदयाम् ।

पराक्पुष्यः (प्यो) । पुं । धूम्रकदनवधे ।
 रा.नि.१.८ । शंसापानामे । रा.नि.१.४ ।
 परागः । पुं । पद्मकसरे । कर्पूररत्नमित्रे कै.
 निघ. । पुष्परेणो । अम. । चन्दने । मं. ।
 परागपुष्यः । पुं । धूम्रकदनो । कै.निघ. ।
 पराचौनः । वि । पराश्रुति । वा.उ.२.८५. ।
 पराचक्षः । पुं । तैलनिधोहनवले । फेने । श.र. ।
 पराग्रियः । उनुपवधे । उजू. श.च. ।
 कासद्वय. । य.निघ. ।
 परादिगुणाः । पुं । परापरत्वादी । यथा—
 “परापरत्वे दुक्तिय संख्या संयोग एव च । विभागश्च
 प्रयत्नश्च परिसाधनमपि च । संस्कारोऽप्यास
 इत्येते गुणाः श्रियाः परादयः ॥” च. ।
 परानसा । स्त्री । श्लेषप्रयोगे, चिकित्सायां ।
 श.च. ।
 परान्नम् । स्त्री । पलाशे । पाकराशः ।
 परापरम् । स्त्री । परपककले । भा. ।
 पराभिधम् । स्त्री । कुडुम । कै.निघ. ।
 परानृतम् । स्त्री । वर्षापले । त्रिका. ।
 पराचः । पुं । कारवेहके । त्रिका. ।
 पराचुकाः । पुं । पापयि । त्रिका. । [निघ. ।
 पराचम् । स्त्री । चन्दने । कुडुमे । उशीरे । कै.
 पराचतम् । स्त्री । परपकफलं । रा.नि.व.११ ।
 पराचरम् । स्त्री । परपककले । रा.नि.व.११ ।
 परावेदी । स्त्री । इहत्याम् । वा.उ.४.४. ।
 कोषान्तरम् । [तन्त्रकारः ।
 पराशरः । पुं । तन्त्रामकायुर्वेदतन्त्रकारे । See
 पराश्रया । स्त्री । माधनौलतायाम् । वै.निघ. ।
 तन्त्रायां । शंसापानां । श.च. । [सु.सू.३.३५. ।
 परासङ्गः । पुं । अशरीधे । शीघ्रवरीधे ।
 परिकत्तनम् । स्त्री । अघर्हृदे । सु.सू.२.४. ।
 देहमन्दतुभवे । वा.टी.चि.१.५. ।
 परिकर्त्तिका । स्त्री । कर्त्तव्यवतीङ्गायां । च.
 चि.३.५. । वमनविरेचनव्यापदिशये । सु.चि.३.४. ।
 परिकर्मम् । स्त्री । अश्रुते । परिचर्याकरणे ।
 वै.निघ. । कुडुमादिना कायप्रसाधने । अम.भ. ।
 परिकर्मिणी । वि । सर्वकर्मकर्तृपु, परिचार-
 केपु । सु.सू.५.५. ।

परिक्रमसहः । पुं । दाने । त्रिका. ।
 परिगर्भिकः (भवः) । पुं । घालरीगधिरुधे ।
 अर्द्धां गार्गा । हिं अर्द्धांति खोके । “मातुः
 कुमारी गभिलाः सन्ध्या प्रायः पिपपयि । याम्नाघ-
 सादवमद्युतन्त्राकासाक्षिभमेः । युज्यत कीट-
 वृक्षा य समाहुः परिर्भिकम् । रोगं परिभवाग्रथ
 तव युष्मत् दोषनम् ॥” भा । [भ. ।
 परिग्रहः । पुं । क्रियाम् । सुले । कन्दे । अम.
 परिघः । पुं । तन्त्रामकसूदनभविर्गधे, यत्र गर्भः
 परिघ इव योनिमुखमावृत्य तिष्ठेत् । यथा—
 “यामां स्थिताः स परिघः परिघेन तुल्यः ॥” स.
 नि.८.५. ।
 परिचरः । पुं । भुखे, सेवके । र.मा. ।
 परिचरकर्म । स्त्री । सेवाकार्यं ।
 परिचर्या । स्त्री । सेवायाम् । अम. । श.र. ।
 परिचारकः । पुं । सेवके । अम. । सुषर्ष-
 —“विश्वो सुशसुर्मलवान् युष्मे व्याधितरचरे ।
 वैद्यवाचकदृशानो युष्मन् परिचारकः ॥” भा. ।
 परिच्छदः । पुं । परिधानवस्त्रे, प्राच्छादने ।
 भागवते । परिवारे । ऐ.च. ।
 परिजातः । पुं । शंसापानावधे ।
 परिणतः । वि । परिपक्वे । अम. ।
 परिणामः । पुं । परिपाके । त्रिकारे । वै.निघ. ।
 परिणामज(शूल)म् । स्त्री । पत्तियज्ञे । रा.
 नि.व.२० ।
 परिणोहः । पुं । वर्षुलतायाम् । सु.सू.७.५. ।
 विश्वारे । अम. ।
 परितापः । पुं । रोगे । वै.निघ. । कथे ।
 विश्व. । उष्णतायाम् । च. ।
 परितिक्षः । पुं । निम्बहले । वै.निघ. ।
 परिदरः । पुं । दन्तमूलगतनखरोगे । सुषर्ष-
 —“दन्तमांसानि शीघ्रमेव यस्मिं हीयन्ति चाच्छसम् ।
 विश्वसकफजो व्याधिः शयः परिदरो हि सः ॥”
 सु.नि.१.६.५. ।
 परिधूमायनम् । स्त्री । धूम्रद्वारे । कौ.७.३. ।
 ऐ.च. । सु.नि.६.५. ।
 परिपचनम् । स्त्री । तैलपाचनिकायाम् ।
 अ.सू.१.५.५. ।

परिपाकः । पुं । परिष्णने । भा. ।
 परिपाकिनी । स्त्री । विहतायाम् । अ.च. ।
 परिपिष्ट(क)म् । स्त्री । शीपके । रा.नि.व.१३ ।
 परिपुटनम् । स्त्री । पाककरणे । वै.नि.व. ।
 परिपुष्करा । स्त्री । कर्कटीभेदे, गीडून्वायाम् ।
 त्रिकुण्डीमूले । अ.च. ।
 परिपूतम् । स्त्री । अपतुपधान्ये । सनुः । वि ।
 पविचोक्तते ।
 परिपेलम् । स्त्री । कवर्चसुप्तके । प.सु. ।
 वि.च.८५. ।
 परिपेलवम् । स्त्री । कुटत्रटे, जलसुप्तायाम् ।
 ऋकृष्टे भूजे । वा.सू.१५५.प्रभादिः । “शैलवाल-
 परिपेलवमोषाः” सुप्तायां । ज.द.१२५. ।
 परिपेक्षम् । स्त्री । जलजातलघुविशेषे, जल-
 सुप्तायाम् । अल्पत्र भूजे, ऋकृष्टे भूजे । नं
 जलसंभवे । कं वल्लिगड्ड । गुणाः—कटूणं कफ-
 वातघ्नं रणघ्नं दाहघ्नम् आमशूलघ्नं रक्तदीपनञ्च ।
 रा.नि.५.६ ।
 परिपीटः (कः) । पुं । कर्णपालीगतरीगे ।
 कांठेन शोत्रेण त्रोगे । लघुणं—“सौकुमाय्या-
 धिरोत्तुचटसदसामिप्रवर्द्धते । कर्णशोफो भवेत्
 पाल्यां सखजः परिपीटवान् ।” सु.चि.२५५. ।
 तन्मभेदे । वा.उ.२८५. ।
 परिपीषणम् । स्त्री । हृद्गुनि । ज.द.१२५. ।
 परिप्लुता । स्त्री । योनिरोगविशेषे । लघुणं
 यथा—“परिप्लुतायां भवति यान्मधुसौ सजा
 मशम् ।” सु. । तथा—“पित्तलाया वृसंवासे
 चवधुद्धारधारयात् । पित्तसंमुच्छित्तौ वायुर्धोनिं
 दूषयति क्रियाः । शूलाः स्यात्समाः सति नोल-
 पीतमसृक् सवेत् । श्रोत्रिष्वङ्गणपृष्ठासिञ्चराणांयाः
 परिप्लुता ॥” च. । वा.उ.२३५. । सदिशायाम् ।
 ऐ.च. ।
 परिभवः । पुं । पारिगर्भिकरीगे । अं षेनांशौ ।
 परिभाव्यम् । स्त्री । कुष्ठौषधे । कूड़ ।
 परिभाषा । स्त्री । वैद्यकमानादिविषयकयन्त्रे ।
 परिमण्डलः । पुं । मशकजातिभेदे । सु.कल्प-
 ८५. । See मशकः । ति । सम्यक्चुलि । भा. ।
 चद्रती.पि. । स.सू.०५. । [चम.भ. ।
 परिमलः । पुं । समन्ते । मैथुने । विमर्दने ।

परिमाणम् । स्त्री । माने । See मानम् ।
 परिमार्जनम् । स्त्री । खायभेदे । मधुमसुके ।
 अ.च. । परिष्करणे । मधुवैलपात्रे ।
 परिमोक्षः । पुं । मलोत्सर्गे ।
 परिष्णानः । पुं । रक्तकिण्टीभेदे । वै.नि.व. ।
 परिष्णायितिसिरः । पुं । पित्तजन्मापर-
 तिसिररीगे । लघुणं—“पित्तं कृष्यात्परिष्णायि
 मूर्च्छितं पित्ततेजसा । पीता दिशस्तु खयोतान्
 भास्करश्चापि पश्यति । पिकीयंमाणान् खद्योते-
 षु चासौकीभिरिव वा ॥” मा.नि. ।
 परिलेही । पुं । कर्णपालीरीगे । लघुणम्—
 “कफासृक्कृमिसश्रुतः सविशर्पांन्वितसतः लिङ्गात्
 सशकुर्वी पालीं परिलेहीति स अतः ॥” सु.पि.
 २५५. ।
 परिवर्त्तनम् । स्त्री । पार्श्वपरित्यागे । मा.नि. ।
 परिवर्त्तिका । स्त्री । शूकरीगे, मीदृजचुद्ररीगे ।
 भूजा । लघुणम् । “सर्दनात् पीडनाद्यापि
 तथैवात्यभिधाततः । मेद्वचमं यदा वायुर्भजते
 सख्यतथरन् । तदा वातोपचष्टन्तु तन्मभं परिवर्त्तते ।
 सवेदनं सदाहञ्च पाकञ्च त्रजति क्वचित् । सखेरध-
 न्नात् कीशस्तु शत्रुरूपेण लभते ।” इत्यादि । सु-
 नि.१३५. । [ऐ.च. ।
 परिवापः (नम्) । पुं, स्त्री । सुष्ठने । जी. ।
 परिवर्द्धितम् । स्त्री । वृद्धौ । ति । परिवर्द्धिते ।
 परिवेषकः । पुं । परिवेषणकर्त्तरि । तल्लघुणम्
 —“स्नातयन्दनचर्चितः सुवसनः सख्यौ प्रसन्नाननः
 स्यष्टात्मा सुभगः प्रसन्नहृदयः श्रीकान्तपूजापतः ।
 स्नामित्तेष्टपरः स्वपाकनिद्रुपः प्रौढो वदान्यः
 शुचिर्विभ्री वा परिवेषकस्तु कुलजयान्मोषि वा
 भूपतेः ॥” पाकराजः ।
 परिवेषणम् । स्त्री । भोजनार्थं भोजनपात्रे
 क्षत्रादिदाने ।
 परिव्याधः । पुं । (Pterospermum a-
 cerifolium.) द्रुमोत्पले । उज्ज्वे कथम् ।
 प.सु. । जलवैतसे । रा.नि.व.८ । भा. । कर्षिकार-
 हवे । कनकं कूलेन ग्रीह । रा.नि.व.८ ।
 श्राववधवे ।
 परिव्राजौ । स्त्री । श्रावणीमहाचुपे । शूडीश्री ।
 रा.नि.५.५. ।

परिशुष्क(मांस)म् । स्त्री । पक्षमांसभेदे । नाशनेन वाहन विभवे । "नामं बहुशुष्कं च विनये चान्नुना सुष्टुः । जौरकायैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते । म.च. । राज. । See मांसम् ।

परिश्रु(श्रु)तम् । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।

परिश्रमसहः । पुं । हाने । छाश्रम ।

परिपत् । स्त्री । सभायाम् । सा विषा ज्ञान-वतो सद्रपरिपत्तिं । पुगन्विधा सुष्ठुपरिपत्, उदासीनपरिपत्, प्रतिनिविष्टपरिपत्ति । च.वि. ८५. ।

परि(रौ)पेकः । पुं । जानादी । शिरसि धारापातने । मूर्हेतैलविधिभेदे । भा. । त्रणवेदनोप-शमनाय सुगन्जायसेचने । सु.चि. १५. । वा.चि. १५. ।

परिपेकास्त्रेदः । पुं । ह्येदविशेषे । यथा— "वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलकलशुद्धादीनामुत्-क्तावैः सुलोचैः कुम्भीर्युपिकाः प्रमादौर्वा पूरयित्वा यथाहंजिम्बुके ह्याभ्यसनात् बन्नायच्छद्रे परिपेच-येत् ॥" च.सू. १४५. ।

परि(रौ)सर्पः (सर्पणम्) । स्त्री । वीसर्प-रोगभेदे । तन्नामकमुद्रकुठभेदे । "अनैः शरीरे पिङ्गकाः स्वयन्ः सर्पन्नि वान्तं परिसर्पणाहः ।" सु. नि. ५५. । पुं । दर्शिकरसर्पविशेषे । सु.कल्प ४५. ।

परिसर्था । स्त्री । ज्ञेयायाम् । वै.निघ. ।

परिसिद्धिका । स्त्री । सगुणविशेषे । वै.निघ. । सिद्धिजायाम् । वा.च. ३२५. ।

परिस्पन्दः (नम) । पुं, स्त्री । कल्पे । रं.च. ।

परिस्पन्दः । पुं । चरणे, स्पन्दे । विन्दुशः चरणे । छात्रानि । अगम. ।

परिस्रावः । पुं । वसनेविरचनस्यापविशेषे । सु.चि. ३४५. । सुष्ठुजावै । नासास्रावः । गुदस्रावः । च.सू. १५५. ।

परिस्रावौ (रन्) । पुं । कफजमगन्दरे । लज्जं यथा— "कण्ठशूनी घनस्रावौ कठिनौ मन्दविद्वनः । चैतावभासः कफजः परिस्रावो भगन्दरः ॥" ना. नि. । वि. निरन्तरस्रावशौलं । भा. ।

परिस्राव्युदरम् । स्त्री । उदररोगभेदे । लज्जं यथा— शल्यं उदरोपरिष्ठं तदन्तं भिनत्ति यस्या-गतमन्यथा वा । तस्यान् चेतान्मान् सल्लसप्रकाशः स्रावः सवेहै गुदतस्तु म्यः । नाभिरधशोदरकति

हतिं निम्नयतिऽतीव विदग्धने च । एतन् परि- नाव्युदरम् ।" सु.नि. ०५. ।

परिस्तुतः । वि । विन्दुशः चरिते । स्त्री । नये । वै.निघ. ।

परिस्तुतदधि । स्त्री । बन्धगान्धितदधनि । ह्रींकां गृहे । गुणाः— वातघ्नं कफहृत् क्षिप्यं हृहृषं पित्तघ्नम् । सु.सू. ५५. ।

परिस्तुता । स्त्री । ट्राचामये । वै.निघ. । वाक्यां । तांही । नै. ।

परिस्तुत् । स्त्री । मयसामाये । रा.नि. ३. १४. ।

परिहारः । पुं । तस्यैव दीपवचनस्य परिहरणं । यथा— "नित्यमाकनि शरीरस्थे जीवितलिङ्गान्युप-लभ्यते । तस्य पुनरपगमाद्रौपलभ्यते । तस्मादप्यः शरीरादात्मा नियथेति ।" च.वि. ८५. ।

परिहार्यम् । स्त्री । कुटौषधे । सू.सू. । वै.निघ. ।

परिक्षिपो (रन्) । पुं । वातपिण्डजमगन्दरे । "वातपिण्डात् परिक्षिपो परिक्षिप्य गुष्टं रतिः । वायते परितकत्र प्राकारपरिष्ठि च ॥"

परोतिः । स्त्री । पुण्याञ्जने । वै.निघ. ।

परोरः । पुं । कारवेद्रे । स्त्री । तत्फलं । उषः ।

परोवत्तः । पुं । कच्छपे । वै.निघ. ।

परोष्टिः । स्त्री । परिचव्यायाम् । नै. ।

पक्षः । पुं । अङ्गुलिसन्धौ । रा.नि. ३. १८. । वंश-यन्धौ । वांशेभ्र शोष्टे । अयं निर्गुणः । रा.नि. ३. १८. । पक्षकहच । वै.निघ. । पर्वते । समुद्रे ।

पक्षारः । पुं । अर्थ । श.ना. ।

पक्ष(रु)पः । पुं । पक्षकहच । रा.नि. ३. ११. । वंशयन्धौ । घामनहच । वै.निघ. । नीलमिष्ट्याम् । श.च. । तन्नामकवायव्यकोटे । सु.च. ८५. । See कौटः । स्त्री (पा) । प्रतपदीभेदे । सु.कल्प. ८५. । स्त्री । पक्षकफलं । भा. । कर्करवर्षे । रुचं ।

पक्ष(रु)पकाः । पुं । (Zylocarpus Granatum or Grewia Asiatica.) खनान-ख्यातफलहच । शूकरवृक्षेभ्र शोष्टं, रुचंगौ । हिं फलुहं, शुक्री, फक्षपा । नं पपका । वेष्टहा । तैं प्रष्टिको । स विषा हचवितपमेदात् । सु.सू. ३८. । अ-पक्षकफादिः । वा.सू. १५५. । तत्पयोयाः— पक्षकं, नागदक्षीपत्तं, गिरिपीलु, परावत्तं, नीलचर्मं, नीलमखलं, परापरं, अस्वावि ।

गुणः—अन्तकटुकं कफरोगहरं वातघ्नं पित्तकरम् ।
 द्रव्यमपस्वगुणः । पक्वं तत् नधुरं रुचिप्रदं पित्तघ्नं
 तर्पणं शोफहरञ्च । तत्फलं नेहपित्तसन्निवातघ्नम् ।
 क्रि. १७५ । “परुषकद्रुपायाम्नामं पित्तकरं
 चतुः । तत् पक्वं मधुरं पाके श्रोतं विटमि हं ह्यम् ।
 ह्यं तद्द्विचदाहासव्वरचयसमीरहत् ॥” भा. ।
 फलं मूलसंघादि शैत्यकरं । पक्वं त्रणपिडकादी
 हितम् । त्वक्पाया शीतला च । द्रव्यगुणान्तरम् ।
 परुष् । स्त्री । परुषकफले । अक्षय कृष् । रा. नि.
 व. ११ । यन्वी । अम. ।
 परुषकादिः । पुं । तदादिगणकृतकपावे ।
 ष ष परुषका-वरा-श्रचा कटफल-कातकफल-
 राजाह-दाङ्गिम शाकात्मकः दण्डा-वात-सूतत्रय ।
 वा. मू. १५ थ. १-
 परेष्टका । स्त्री । बहुवत्यायां गवि । अम. ।
 परैधितः । पुं । कीकिले । श. मा. ।
 परोटः । पुं । ह्यसिद्धरीटिकाभिदे । अत्रेठे ।
 वै. निघ. ।
 परोस्थी । स्त्री । तैलपायिकायाम् । अम. ।
 पर्काटः । पुं । पञ्चात्तपि । कौचपचिषि । वै. निघ. ।
 पर्काटिः (टी) । स्त्री । इचहवे । भा. ।
 पर्काटौ (इन्) । पुं । इचहवे । आकुण्ड शीङ् ।
 तै जुल्विचेट्टु । प. सु. । र. मा. ।
 पर्जनौ (न्या) । स्त्री । दाहहरिद्रायाम् । प.
 सु. । रा. नि. व. ६ । [अम. ।
 पर्याम् । स्त्री । ताम्बूनि । रा. नि. व. ११ । पञ्च ।
 पर्याः । पुं । पलाशहवे । रा. नि. व. १० ।
 पर्याकाः । पुं । सुनिपणशाकि । भा. पू. १ भ. प्रा. व. ।
 पर्याकारः । पुं । वारजीविनि । वाक्त्रहे ।
 पर्याखण्डः । पुं । ताम्बू लखण्डे । वृत्तस्यति-
 विशेवे । श. च. ।
 पर्याचोरकः । पुं । चौरनामकगन्धद्रव्यं ।
 शेटेना । रा. नि. व. १२ ।
 पर्यापिखलीतः । पुं । मदनहवे । वै. निघ. ।
 पर्याभेदिनी । स्त्री । मियङ्गुलतायाम् । रा. नि.
 व. १२ ।
 पर्याभोजनः । पुं । कामपशो । त्रिका. । चि ।
 पथभोजिनाते ।

पर्यामाचलः । पुं । (Averrhoa caram-
 bola.) कर्करङ्गहवे । श. मा. ।
 पर्यामूलम् । स्त्री । ताम्बू लसूले । राज. ३ प. ।
 पर्यामृगः । पुं । हचमर्कटिकायां, स्वोति लीके ।
 वानरे । हचमानारे । शेट्छा विज्ञान । तद्वर्ग्य
 ननु सूयिकहचशायिकावक्रुशपतिवाचवानरप्रभृतिः की
 भवति । तन्नासं मधुरं गुरु ह्यं चसुयं शोषितकरं
 कासाशः श्वासनाशनं सूत्रपुरीपातुलीमकञ्च । सु.
 मू. ४६ थ. । “वनौकी हचमानारहचमर्कटिकादयः ।
 एते पर्यंशुगाः मीकाः ॥” भा. ।
 पर्यालता । स्त्री । नामवलीलतायाम् । रा. नि.
 व. ११ ।
 पर्यावल्ली । स्त्री । नागरदेशस्थान पलाशी-
 लतायाम् । रा. नि. व. ३ ।
 पर्याशिरा । स्त्री । ताम्बू लपत्रशिरायाम् ।
 प्राणेश्चि ।
 पर्यासिः । पुं । पक्षि । वारिहृहे । जगद्वृद्धौ ।
 शाके । उषा. ।
 पर्याकाः । पुं । सुनिपणशाकि । वै. निघ. ।
 पर्याशः (सः) (नः) । पुं । ह्याजैकहवे ।
 तुलसीविशेषे । अम. । च. द. सि. ती. षिकाशास-
 चि. । पर्णादपचके । “व्याश्री पर्णाससाधितम् ।”
 पारसोक्तयमान्याम् । वै. निघ. ।
 पर्यासिः । पुं । ह्यावर्जके । वै. निघ. ।
 पर्याका । स्त्री । स्थलपशायाम् । इन्पत्र ।
 रा. नि. व. ५ । इन्द्रिपण्याम् । टांकुनिश । शाल-
 पण्याम् । अस्मिन्थे । शिनि । वै. निघ. ।
 पर्यानी । स्त्री । शालपण्याम् । वै. निघ. वि. ज्व.
 कल्याणहने । इन्द्रिपण्याम् । मापण्याम् । र. मा. ।
 पर्यानीहयम् । स्त्री । मापपर्णी सुद्रपर्णी
 चेति हये । सि. यो. रकाविसा. चि. कृतगादी ।
 पर्या (इन्) । पुं । पलाशहवे । आरम्बहवे ।
 वै. निघ. । सतपर्णहवे । हवे । इ. च. । स्त्री । शाल-
 पण्याम् । इन्द्रिपण्याम् । चि. क. क. ।
 पर्याचतुष्कम् । स्त्री । शालपर्णी इन्द्रिपर्णी सुद्र-
 पर्णी मापपर्णीषु । च. द. वा. व्या. चि. मन्मना रायर्ष-
 तैले ।
 पर्यारिम् । स्त्री । शीवेरे । वांता । वै. निघ. ।
 पर्यात्यम् । स्त्री । कर्पूरतैले ।

पर्यः (नम्) । चपानवायुत्वानि । वै.निघ. ।
 किशसम्भे । उपा. । ६.च. ।
पर्यम् । स्त्री । नववरी । छुर्वाङ्गुल । उपा. ।
पर्यटः (कः) । पुं । (Oldenlandia Cor-
 ymbosa. Syn. Oldenlandia biflora.)
 च्चनानप्याति क्रमचुपे पत्रशाके वा । ट्फरपीवुडा ।
 हिं दवनपापडा । सं वम्. पित्तपापडा । कं
 पर्याटक । उन्. जड़पीपुडा । तत्पथ्यायाः—
 विषटिः, तिकाः, चरकः, रेणुः, लपारिः, परकः,
 चरकः, शीतः, शीतमिथः, पायः, कल्याणः,
 यम्यकपटकः, कृमशाखः, प्रगन्धः, सुतिकः, रक्त-
 दुपकः, पिचारिः, कटुपत्रः, वक्रः । गुणाः—
 शीतलः पित्तहृत्पित्तपहः रक्तदाहार्चिन्मानि-
 नदविभनन्नय । रा.गि.व.५ । मि.श्री पि.ज्व.चि. ।
 “कूर्कोटकं पर्यटकम्” अपिच “पर्यटो हन्ति
 पिशाचममद्यपाककञ्जरात् । संघाही शीतलपित्तकी
 दाहदुग्न् वातकी लडः ॥” भा. । कृष्णीहचे ।
 रक्तगन्धोले । वै.निघ. । चपकसुहादिकृतपिटक-
 मेहे । पापर इति भाषा । सत्करपविधिः—
 “धूमनीरचिताः छिद्रुहरिद्रालवपट्टुताः । जौरक-
 क्कशिककाभ्याश्च यदुक्तत्वा च वेदितः । पर्यटासौ
 कदादाश्चष्टाः परमरीचकाः । दीपनाः पाचना
 रथा गुरवः किचिदीरिताः । शीद्राव तद्रुपाः
 शोका विगेषाद्भवती हितः । चपकस्य गुणैर्युजाः
 पर्यटायचकोद्भवाः । सेहभट्टान्तु ते सर्वे भवेयु-
 र्मध्यना गुणेः ॥” भा. । “चारः पर्यटकः प्रोक्ती
 ददचारसमी गुणैः ।” वै.निघ. । वातपित्तज्वरे
 मन्दज्वरे च हितः ।
पर्यट(टो)द्रुमः । पुं । कोडणदेशममिडकुष्मी-
 हचे । गुग्गुनुतरी । रा.नि.व.२ ।
पर्यटादिः । पुं । पर्यटचन्दनोदोच्यनागरसिद्ध-
 कपादि । “एकः पर्यटकः चैठः पित्तज्वरविनाशनः ।
 किं पुनर्यदि वृष्यते चन्दनोदीच्यनागरैः ॥” च.द.
 पि.ज्व.चि. । भा. ।
पर्यटो । स्त्री । शौराष्ट्रपत्तिकापरनाममुगन्धद्रव्ये ।
 अङ्गपर्यटो । ६.च. । पद्मावती, पर्यटो इति च
 उन्नरदेशमसिद्धे मुगन्धद्रव्ये । गुणाः—“पर्यटो
 गुवरा तिका गिमिरा वर्णकृत्तुः । विपत्रपहरी
 कष्ट्रूकपित्तालकृत्तुः ॥” भा. । पलदयमाने ।
 प्र.प्र. । पिटकमेहे । श्रीपत्र । उपा. ।
पर्यटोरसः । पुं । ज्ञेयज्वरे रसः । रघः ।

भ. गन्धकः २ भ. भद्रराघरसेन मयोः । तामं
 लीहं भं. रसगन्धयोः पादाशं दत्त्वा एकत्र सगन्धं
 पर्यटोवत् पचेत् । पथ सघन्धं निर्गुण्टाडिरसेन
 ०दिनानि नदंघित्वा चरारैः स्वीदयेत् । रस.कौ. ।
 र.सा.सं. ।
पर्य(र्व्व)रीणम् । स्त्री । पर्वणि । श्रीद्. श.
 र. । पुं । पर्यश्नारसे । पर्यशिरायां । जै. । पत्र-
 चूर्णरसे । श.र. ।
पर्यिकः । पुं, स्त्री । खड्गं । व्याक. ।
पर्यगः । पुं । कटाहे । च.म.१५५. ।
पर्यङ्गः । पुं । खट्टायाम् । अम. ।
पर्यङ्गपादिका । स्त्री । कीलशिव्याम् ।
 श्वेत द्यावाङ्गी । भा.१म.भा.व. ।
पर्यङ्गी । स्त्री । दारहरिद्रायाम् ।
पर्ययः । पुं । क्रमोद्धरणे, व्यतिक्रमे । अम. ।
पर्यस्तिका (स्त्री) । स्त्री । पथ्येदे । चिका. ।
पर्यागतः । वि । पके । यु.चि.२१५. ।
पर्यासः । वि । यवेटे । कौ. । वती । मे. ।
पर्यासिः । स्त्री । वती । वै.निघ. ।
पर्यायः । पुं । क्रमं । अदुक्रमे । अम. ।
पर्यायमुक्तावलिः । स्त्री । उव्यामिधान-
 विभवे ।
पर्युपितम् । स्त्री, पुं । शिलायाम् । वै.निघ. ।
 वि । व्युटे । तानि ।
पर्युपितानम् । स्त्री । पृष्वदिवसज-जलसिकात्रे ।
 शीत्यं जातं ।
पर्व । स्त्री । वंशयन्त्री । दौशेत्र गिष्टि । अम. ।
 चद्रव्यादियन्त्री । अश्रुमित्र शीव । जै. ।
पर्वकम् । स्त्री । जातुपदेशे । औद्. श.च. ।
पर्वणिका (णी) । स्त्री । नेत्रसन्धिजरीने ।
 लचपम्—“तामा वन्वी दाहशुलीपपद्मा रक्तान्-
 न्द्रया पर्वणो हसश्रीफा ।” सु.उ.२५. । शाक-
 विशेपं । सा च हसियस्योति लीके । च.सू.२०५. ।
पर्वतः । पुं । हचे । किराततिकके । वै.निघ. ।
 शैले । शाकमेहे । मत्स्यमेहे । श्रीकां नाह ।
 जै. । तदगुपाः—“पर्वती वातहा क्रियः शकलो-
 वलवर्धनः ।” राज. ।
पर्वतकाकः । पुं । श्लेषकाके । ६.च. ।

पर्वतजा । स्त्री । गिरिनाम्नद्राचाविशेषे, यहारोमि लोके । गुणाः—“द्राचा पर्वतजा लघु साक्षाद्द्राचापित्तकत् ।” भा. ।

पर्वतदण्डम् । स्त्री । पर्वतजातदण्डाट्यनामदण्ड विशेषे । हिं संड । तत्पर्यायाः,—दण्डाब्ज, पताब्ज, चगमियम् । गुणाः—वलपुष्टिकरं रुच्यं पयनां दित्तच । रा.नि.व.८ ।

पर्वतनिम्बः । पुं । सहानिम्बे ।

पर्वतभेदः । पुं । करज्वोडिपापाणभेदे । भा. म.३म.सू.ल.चि. ।

पर्वतभेदी (दन्) । पुं । पापाणभेदे । शीथंन-कूचि । च.द.सू.र.चि. । “पर्वतभेदिपथगाम्याम् ।”

पर्वतमोचा । स्त्री । गिरिकदल्याम् । वन-कदल्याम् । वीछे कना । रा.नि.व.११ ।

पर्वतवासिनी । स्त्री । आकाशमांस्याम् । शृङ्गकृष्णमांशौ । रा.नि.व.१२ ।

पर्वताश्रयः । पुं । सहासिंहे । रा.नि.व.१९ ।

पर्वतालयः । पुं । धाराकदम्बच्छे । वै.निघ. ।

पर्वतोद्भवम् । स्त्री, पुं । हिङ्गुले । पारदे । वै. निघ. ।

पर्वतोद्भूतम् । स्त्री । रुमकधाती । वै.निघ. ।

पर्वपुष्पिका (ष्यी) । स्त्री । हस्तिपुष्प्याम् । शठिष्ठं डे । वा.सू.१५.५. । तच्छाकगुणः— वातपित्तहरः । च.सू.२७.५. । रामदूतीतुलस्याम् ।

पर्वभेदः । पुं । सन्धिभङ्गरीगे । तथा सन्धि-वेदनायाम् यथा चालने भङ्गाशङ्का जायते । च.द. ज्व.चि. ।

पर्वमूला । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् । अपत्राञ्जिता । रा.नि.व.५ ।

पर्वयोनिः । पुं । श्वौ । वेतसे । वंशे । छे.च. ।

पर्वरौणम् । स्त्री । पर्वण्यि । शीति । पुं । पर्वण्ये । शीतेन रौणे ।

पर्वचट्ट । पुं । दाडिमच्छे । त्रिका. ।

पर्ववसो । स्त्री । वल्लीदूर्वायाम्, सालादूर्वा-याम् । दूर्वावसो । रा.नि.व.८ ।

पर्वसन्धिः । पुं । अङ्गुलिसन्धी । रा.नि.व.१८ ।

पर्वितः । पुं । (Silurus pobda.) पर्वित-सन्धी । शीथमांशे ।

पशुका } स्त्री । पञ्चरासनि । अम. । सु.चि. ।
पशु } ३५. । च.द.१०.५. ।

पलम् । स्त्री । मांसे । रा.नि.व.१७.१८ । च. द.विप.चि. । “कर्कटपलहरितालं ।” शक्तिद्वये, ८ तो. । “शक्तिभ्याश्च पलं ज्ञेयम् ।” प.म.१.ख. । कर्षचतुष्टये । अम. । पुं । पलाले । छे.च. । लटामांस्याम् । लाचायाम् । वै.निघ. ।

पलक्या । स्त्री । पालङ्कीशके । रा.नि.व.७ ।

पलङ्कः । पुं । निषावे । शिम्, दर्वणौ । रा.नि. व.२३ ।

पलङ्करः । पुं । पित्ते । त्रिका. ।

पलङ्कषः । पुं । कण्यगुल्ली । रा.नि.व.१२ । निषावे । शिम् । प.सु. ।

पलङ्कषा । स्त्री । श्वेतनिषावे । श्वेत शिम् । रा.नि.व.१६ । गोक्षरके । मे. । च.सू.४५.संज्ञा-स्थापने । वै.निघ.अ.ष्मा.चि.वपायहते । गुग्गुली । मे. । च.द.सि.यो.महापैशाचहते । वि.ज्व.षटा-दशाङ्गधूपे, पलङ्कपायहते । पलाशबीजे । वै. निघ.२म.कामिचि.साविद्वटके । लाचायाम् । प.सु. । वा.सू.६५.महापैशाचहते । क्षुद्रगोक्षरके । वै.निघ. । मचिकायाम् । रा.नि.व.१९ । राक्ष-याम् । वै.निघ.२म.अ.ष्मा.चि.पलङ्कपातेले । सुखीर्याम् । मे. ।

पलङ्कारम् । स्त्री । रक्ते ।

पलमियः । पुं । श्लेषकाके ।

पलभिदु । पुं । पायाणभेदे ।

पल्ललम् । स्त्री । तिलकल्के । तिनकूठे । हिं तिलकूठे । रा.नि.व.१६ । सु.चि.२०.अ. । च.द. छद्रीम-चि. । लक्षणं—“पल्ललसु समाख्यातं सैचवं तिलपिटकं । पल्ललं मल्लकदल्यं वातज्ञं कफपित्त-कम् । इन्द्रपञ्च गुह हस्यं क्षिभं भूतनिवर्तकम् ॥” भा. । मांसे । रा.नि.व.१७.१८ । गुल्फमांसे । सु.सू.४३.अ. । तिलपुष्पे । वै.निघ. । श्वेततिलकल्के । वा.सू.३८.अ. । पङ्के । मे. ।

पल्लज्वरः । पुं । पित्ते । हारा. ।

पल्लमियः । पुं । श्लेषकाके । शिंङ्काकं ।

पल्ललाशयः । पुं । अजीर्णे । त्रिका. । गण्ड-रीगे । श.र. ।

पल्लसः । पुं । पनसे । कौण्डेण ।

पलाग्निः । पुं । पिते । चार ।
पलाङ्गः । पुं । शिशुमार । उर्पोक । चार ।
पलाखुः । पुं । *Allium Cepa*.) Oni-
 on. Fr. Oignon. मूलगाकविशेष । पौनोञ्ज ।
 द्वि विद्याज, विपन्न । सं श्रुतक्रान्ता । कं उल्लि ।
 तै नोस्त्रिचेष्ट । ना. वेन्नयम् । वम्. कान्द ।
 पारस्य. बुद्धिगड्डुनु । तत्पर्यायाः,—निकेतनः,
 नोचमोज्यः, लोहितकन्दः, लोसाकन्दः, उज्यः,
 सुखद्रूप्यः, गुद्रमिथः, दीपनः, क्षिमिन्नः,
 सुखगन्धकः, बहुपत्रः, विद्रगन्धः, रोचन,
 वधमेष्टकः, सुकन्दः, सुकन्दकः, सुक्रन्दकः,
 सुक्रन्दकः । रा.नि.३-६ । स श्रुतहारिद्रवर्षमेदिन
 शिधा । तयोर्हारिद्रो रक्षी वा राजपलाखुरित्यु-
 च्यते । गुणाः—कटुः धव्यः गुदः कफपित्तघ्नः हव्यः
 रोचनः क्षिप्रः वाग्निप्रथ । रा.नि.२-० ।
 “पलाखुस्तु बुधैर्ज्यो रसोत्तमो गुदः ।
 स्वादुः पाके रसेऽगुपः कफक्षन्नातिपित्तलः । हरते
 केवलं वारं बलबोध्यैकरो गुदः ॥” भा. “वातहरः
 क्षेष्टमावात् ॥” स.सू.४०७. “पलाखुर्वातकफघ्ना
 गुक्तलः शूलगन्धुत् ॥” अ.वि.१६७. । वज्यः,
 ज्वरे उदरे शूलि सञ्चितश्लेष्मकाष्ठे पानायां
 कर्षणं ग्लि वरटादिद्वै च हितः । द्रव्यगुणान्तरम् ।
 “पलाखुर्गुपपुञ्जः श्यात् शिशिरः पित्तनाशनः ।
 कफहृद्दोषनर्ध्वं व वृद्धिद्राकरसया ॥” See
 राजपलाखुः ।

पलाञ्चम् । स्त्री । समानवेशवारादिचिह्नमस्त्री ।
 पौनोञ्ज । एतस्याधनविधिः यथा—हागमांशस्य
 शरावः तप्तुलस्य शरावः, दृप्तस्य शरावचतुर्धाशः
 त्वनेत्यालवद्धानां प्रत्येकं नावचयं तरिचतेजपदयोः
 प्रत्येकं तोलकद्वयं कुटुमस्य नापकं, चार्द्रक
 धान्ययोश्च प्रत्येकं तोलकद्वयं लवणस्य पृथ्वीलकं
 द्राक्षाद्याश्च पलमिति । पाकराजेश्वरः ।

पलापः । पुं । करिगन्धः । श.सा. ।

पलापहा । स्त्री । नेदाङ्गने । वै.निघ. ।

पलाष्टम् । स्त्री । सुवर्षकद्वय । ४तो. । च.कल्प.
 १२७. [चन. ।

पलालः । पुं । निःशस्त्रधान्यमस्त्री । पौनोञ्ज ।

पलालजशाकः । पुं, स्त्री । पलालजातशाकः ।
 पौनोञ्ज । शा. गुणाः—“खादुपाकरसा रुचा
 दीपलान्तु पलालजाः ।” राज.३५. ।

पलालदीहदः । पुं । आशुषे । श.सा. ।
पलाशम् । स्त्री । श्रुते । तेजपोष । रा.नि.
 ३६ । पर्षे । पांती । अम. ।

पलाशः । पुं । किंशुकः । शिबुल । स.सू.३-२७
 प्रस्रहादिः । च.सू.३-२७-यवागुमकरये । (*Butia*
frondosa.) Butia-gum. सनामस्रगतमहा-
 तद्वर्षाद्युषे । अनाश शीघ्र । प.सु. । द्वि धःरा ।
 मं पलस । कं सुचनु । तै । मोटुग । उन्.
 पराग । वन्. खारकी । ता. परसन् ।
 तत्पर्यायाः,—किंशुकः, पर्षे, वातपीयः, करकः,
 यायिकः, विपवकः, ब्रह्मपादपः, समिहरः, द्विपर्षः,
 वक्रप्रथः, पूतट्टः, ब्रह्मब्रह्मकः, ब्रह्मोपनेता,
 रत्नप्रथकः, काठट्टः । गुणाः—कषायीणः
 क्षमिन्नः । तद्वैर्षं पानाकण्डू दृष्टुलन्दीपन्नं क्षमिन्नं
 लघुषुं कटुपाकि वचस । भा. । तत्प्रथम् लघुं
 कटु कुट्टमञ्च । “कटुतिक्तकषाया खादुपाकि ॥”
 रा.नि.३-१० । भा. । स च रक्षणीतश्च तनीलप्रुथ-
 मेदिन चतुर्दिशः । किंशुकैण गुणसाम्येऽपि चित्ती
 विज्ञानदो भवति । तच्छैलं गाभारीतैलगुणं ।
 भूमिक्रमाष्ट । पारीषदस्य । अनाश शिबुल ।
 शय्यां । मे. । स.वि.२०७. ।

पलाशकाः । पुं । शय्यां । खाद्यानाम् ।
 रा.नि.३.२३ । किंशुकः । शिबुल । स.सू.३-२७.
 सुक्कादिः । पलाशवर्षे । श.र. । [निघ. ।

पलाशगन्धजा । स्त्री । वंशलोचनमेदि. । टै.

पलाशच्छदनम् । स्त्री । तमालपत्रे । वै.निघ. ।

पलाशतरुजः । पुं । कीमलपलाशपत्रे ।
 च.द.पि.ज्व.श्रु.पे. “पलाशतरुजैर्दिहेत् ॥”

पलाशतरुशीणितम् । पुं । तद्वचनितम् ।

पलाशनियासः । पुं । अनाशपत्रे । आठि ।

गुणाः—“पलाशभवनियासी याही च सप्वेद-
 नुवम् । यद्वर्षी सुखजान् व्याधीन् कासान् ज्वेदा-
 तिनिर्यमम् ॥” कैचित् । मै.ने.रो.चि. ।

पलाशनः । पुं । शारिकायां । विका. ।

पलाशपत्नी (र्षी) (वल्ली) । स्त्री । चन्द्र-
 गन्धायाम् । रा.नि.३-७ । पलाशौलतायाम् । वै.
 निघ. । [नि.व.७ ।

पलाशलोहिता । स्त्री । चित्रीशाकः । रा.

पलाशवीजम् । स्त्री । पलाशबीजे । अनाश

प्रीडां । रा.नि.व.१० । गुणाः—पत्नीसरे शक-
द्रक्षरम् । वाचि ८५ । See पलाशः ।

पलाशा । स्त्री । गन्धश्याम् । श्याम् । प.सु. ।
कुभाण्डे । पद्मशीलतायाम् । वै.निघ. ।

पलाशाख्यः (ख्या) । पुं, स्त्री । नाडोडिडो ।
रा.नि.प.६ ।

पलाशान्ता । स्त्री । गन्धपतायाम् । रा.नि.
व.१० ।

पलाशाभा । स्त्री । यमानिकायाम् वै.निघ. ।
पलाशिकाम् । स्त्री । ब्रह्मदारो । श्याम-
शिथुल ।

पलाशिका । स्त्री । पलाशोलतायाम् । रा.
नि.व.३ । भूमिङ्गुभाण्डे । रा.मा. । श्यां ।
खासायाम् । रा.नि.व.२१ । आसातके । कन्दली-
हवे । वै.निघ. ।

पलाशो (इन्) । पुं । चीरोडदे । धित्ति । प.
सु. । इषसामान्ये । विका. । स्त्री (श्री) । नागरदेशे
प्रसिधायान् सानामख्यातयतायाम्, कामीरे
मटोलि पदातायाम् । उषा. । तत्पर्यायाः,—
पद्मवल्ली, पद्मवल्ली, पलाशिका, सुवर्णा, सुवर्णा,
दीर्घवचो, विषादनो, पद्मपत्नी, दीर्घवचो, रसाक्षा,
चरिका, अस्त्रातिहा, काञ्चिहा । गुणाः—
मधुराका मृदुः सुखदीपारीषकः पित्तकीपनी
पश्चाच्च । रा.नि.व.३ । लासायाम् । रा.नि.
व.२३ ।

पल्लिकांशम् । स्त्री । पलपरिमाणे । ८ आटे
तेना ।

पल्लित्नी । स्त्री । हडायाम् । अम. । बाल-
गमिष्ठा । विका. ।

पल्लिचः । पुं । काचकलसे । वै. ।

पल्लितम् । स्त्री । केशशकृतायाम् । रा.नि.व.
१.५.२३ । निशान-अपणे—“कौशर्माकथमकृतः
दरीरोमा शिरोगतः । पिप्लव केशान् पचति
पल्लितं तेन जायते ॥” सु.नि.१.३.५. । मैत्रवे ।
रा.नि.व.२३ । मरिचे । वै.निघ. । पुं । गुग्गुली ।
कपालरोने । वै.निघ. । तापे । कर्हने । जं. ।
केशपत्रि । हृ.च. । वि. । हडे । (ता) हडायाम् ।
जटा. ।

पल्लितग्रहः । पुं । पुष्यहृदविशेषे । उग्र-
रुच्येन शीघ्र । वै.निघ. ।

पल्लिनी । स्त्री । कृष्णोद्वरे । कांक् डूयुङ्ग ।
वै.निघ. ।

पल्ली । स्त्री । गृहमचिकायाम् । वै.निघ. ।

पल्लोलः । पुं । पटोलि ।

पल्लयानः । पुं । इरिक्के । वै.निघ. ।

पल्लः । पुं । पलालि । टीशान । च.चि.१.८.५.
पिष्ठासवे ।

पल्लकः । पुं । मत्स्यभेदे ।

पल्लवः । पु, स्त्री । किशलये । विका. । त्रिजपचे ।
भा.स.१.भ.ज्व.चि. । “सन्तपन्नवदाहसनायः ।”
लावारानि । यत् । विटपे । विका. । बलये ।
श.र. । अशोकपुष्यहवे ।

पल्लवकाः । पु । सख्यविशेषे । हला. ।

पल्लवद्गुः । पु । अशोकहृत्वे । रा.नि.व.१० ।

पल्लवाद्गः । पुं । हरिणस्ये । वै.निघ. ।

पल्लवाधारः । पुं । शाखायाम् । श.च. ।

पल्लवाह्वयम् । स्त्री । सालीशपचे ।

पल्लवितम् । स्त्री । लावारङ्गे । मे. ।

पल्लवो (इन्) । पुं । हवे । श.मा. ।

पल्लिका । स्त्री । सरटे । गोवायां । वै.निघ. ।
गृहगोधिकायाम् । रा.नि.व.१८ ।

पल्लिवाहः । पुं । ताम्रपत्रवृक्षविशेषे । वन् ।
पीकलमवत । गुणः—पद्मगामवल्दम् । “पल्लिवाहो
दीर्घवृक्षः सुपदस्तासवर्णकः । अट्टः शाकपत्रादिः
पद्मनामवल्दः ॥” रा.नि.व.५.८ ।

पल्लो । स्त्री । गृहगोधायाम् । टिकृटिको । रा.
नि.व.१८ ।

पल्लूरम् । स्त्री । शुकनासे । पथापथ्यम् ।

पल्लवः । पुं । रागो । शीतां । च.चि.१.५.भला-
तकचीरे ।

पल्लवाम् । पुं, स्त्री । सख्यसरोवरे । अम. ।
लक्ष्य यथा—“सख्य' सरः पल्लव स्याद्यव चन्द्रचने
रक्षी । न तिष्ठति कले किञ्चित् तदव्य' वारि
पल्लवम् ॥ पल्लवं गुर्वभिष्यन्दि विटपि दीपलं
परम् ॥” भा. । See कलन् ।

पल्लवावासः । पु । कच्छपे । रा.नि.व.१८ ।

पल्लवोदकम् । स्त्री । पल्लवजले ।

पवः । पुं । वायो । श.च. । निषादे, धान्यादीनां

निर्गुणीकरणे । व०णां, शींछुंन । अम. । क्ली ।
नीमथे । श.च. ।
पवनः । पुं । वायो । रा.नि.व.२१ । पीतशङ्ख-
राले । रा.नि.व.४ । See मार्कवः । मञ्जरुणे ।
रा.नि.व.८ । क्ली । जले । श.मा. । धामघटादि-
पाकस्थाने । णीश्रीन । ने. ।
पवनहृषिः । पुं । गृयुली । वै.निघ. ।
निषावे । ने. ।
पवनरिपुः । पुं । परण्डहचे । रा.नि.व.८ ।
पवनरिपुजटा । स्त्री । परण्डमूले । वै.निघ.
२म.अभिन्नासञ्च.चि. ।
पवनव्याधिः । पुं । वायुरोगे । त्रिका. ।
पत्रनालः । पुं । (Andropogon saccha-
ratus.) देवधान्ये । जधानं, खनां । हिं पुनेरा,
कुडल । तन्पथोयाः,—देवधान्यं चूर्णाङ्गः,
चूर्णाङ्गः, कुडलः, कुलनः, बीजपुष्पः, पुष्पगन्धः ।
गुणाः—दिनः स्यादुः लीहितः शोषितस्तत् अथवाः
तुवरीरुचः जेदज्ञच । भा.द्र.१म.धान्यव. ।
पवनाशः (नः) । पुं । सर्पे । हला. । अम. ।
शोषके । र.सा.सं. ।
पवनाशनाशः । पुं । नयूरे । वै.निघ. ।
गरुडं । हला. ।
पवनाशयः । पुं । वाताशये ।
पवनौ । स्त्री । वनबीजपूरके । रा.नि.व.११ ।
पवनेन्द्रियः । पुं । गर्भविकारसम्भृतशुक्रहीन-
पुरुषविशेषे । कदाचिद्दृष्टौ वायुः गर्भस्थस्य
शुक्रस्थानं समूलं हला तमयज्ञं करोति, स
पवनेन्द्रियः । यथा—“शुक्राशयं गर्भगतस्य हला
करोति वायुः पवनेन्द्रियत्वम् ।” च.शा.२अ. ।
पवनेष्टः । पुं । निम्नूहचे । राजावौलेवृ ।
वै.निघ. । मशानिम्बे । र.मा. ।
पवनास्त्रुजः । पुं । पदपकहचे । क्ली ।
तन्फलं । श.च. ।
पवमानः । पुं । वायो । रा.नि.व.२१ ।
पवारः । पुं । कारवेले । त्रिका. ।
पविः । पुं । वज्रे । शौत्रे । रा.नि.व.१३ ।
कु.हीहचे । वै.निघ.२म.अय-चि.वै.लीक्यचिन्तामण्यि-
रुचे ।
पवितम् । क्ली । नरिचे । रा.नि.व.६ ।

पवितम् । क्ली । मधुनि । घृते । रा.नि.व.१४ ।
.१५ । वाये । जले । भीमसेनीकपूर्णे । कुण्ठे । ने. ।
चर्षये । विश्व. ।
पवितः (कः) । पुं । तिलहचे । रा.नि.व.१६ ।
पुवजीवकहचे । रा.नि.व.२ । (कः) दमनकहचे ।
रा.नि.व.१० । उदुम्बरहचे । अश्वत्थहचे । रा.नि.
व.११ । शरपवदभे । रा.नि.व.८ । द्विजलहचे ।
हरिद्रायाम् । तिलकहचे । वै.निघ. । क्ली । जले ।
अम. । जाले । श.र. ।
पवित्रधान्यम् । क्ली । यवे । रा.नि.व.१६ ।
पवित्रा । स्त्री । अश्वत्थिकायाम् । शत्रां अर्थं ।
रा.नि.व.११ । तुलसीहचे । श.ना. । हरिद्रायाम् ।
रा.नि.व.६ । शमूहचे । वै.निघ. ।
पशुः । पु । जन्तुभेदे । अम. । उदुम्बरहचे ।
यज्जुशुद्धेन शीं । श.च. । ज्ञाने । त्रिका. । स
श्याम्यारण्यमर्दनं चतुर्दशविधः । गौरविरकीऽशी-
ऽश्वतरः गर्दभः मनुष्यश्चि सप्त श्याम्याः । महिय-
वानरश्चसरोत्सपयसृष्टपतधगाथेति सप्तारथाः ।
सांसयुषाः—“लघवः शीतगधुराः सकयाथा हिवा
वृषाम् ।” राज. ।
पशुक्रिया । स्त्री । मेषुने । द्वे.च. ।
पशुगन्धा (न्धिका) । क्ली । अजगन्धायाम् ।
वनजुगता । वा.सु.३३अ.वसकादिः । “पशुगन्धा-
पञ्चकालकं हनि ।”
पशुपल्लवम् । क्ली । कैवर्त्तमुषाके । श.प. ।
पशुमाहनकारिका । स्त्री । चन्द्रशूरे । भा. ।
पशुमोहनि (नी) का । क्ली । कटुस्थान् ।
रा.नि.व.३ ।
पशुराजः (ऋ) । पुं । सिंह । श.च. ।
पशुहरीतकौ । स्त्री । चाचातकफले ।
आनङ्गा । त्रिका. ।
पञ्चात्कर्म । क्ली । वलवर्षाप्रिकाथ्ये । यथायम-
संज्ञने । निवृत्तातदस्यानुवन्धीपचरणाय यत्
क्रियते तस्मिन् कर्मणि । सु.सु.३अ. ।
पञ्चाट्टजः । पुं । बालानां व्रणरोगविशेषे ।
“दुष्टमन्त्रादिभिर्भावुः सन्धं सन्धितः शिशोः ।
यदा प्रकृपितम्पिचं गुदं समभिधावति । तदा
सन्नायते तव जलीकीदत्सन्निभः । ग्रणः सदाह-
चारकः च्वरकार्शकः परः । हरितं पीतकं वापि

वर्चसेन भवेद्भुवम् । त्रयः पथाद्दृशो नाम व्याधिः
परमदायणः ॥” रत्न-रत्न, माल-पि. ।

पक्षिमवातः । पुं । पश्चिमदिग्भववायी ।
अश्लिष्टेन वातान् । गुणाः—विषदी रुघपदपः
खरः क्लृष्टवशापहः । पश्चिमी मारुतसीत्याः कफ-
मेदीविशोषणः । सद्यः प्राणव्यकरः शोषणस्तु
‘शरीरिणाम् ॥” सु-चि. १५. ।

पक्ष्मः । पुं, स्त्री । विन्दुजाले । पक्ष्मे । विक्रान् ।
पक्ष्मिका । स्त्री । वारिपण्डाम् । टोकापीना ।
श. मा. ।

पक्ष्मः । पुं । शरीरे । पिच्छे । छे. च. । पक्ष्मती ।
डाना । अम. । पाशे । पक्ष्मशास्त्रात् । बले ।
‘जुह्वीरन्ते’ । राजहस्तिनि । मे. । पक्षिणि । श. र. ।
गदति । शीथे । म. । केशपाशे । वै. निघ. ।

पक्ष्मघातः । पुं । पक्षवधरीगे । निदा. । See
पक्षवधः ।

पक्ष्मचरः । पुं । हस्तिनि । मे. ।

पक्ष्मतिः । स्त्री । पक्षमूले । शीथेना । अम. ।

पक्ष्मधरः । पुं । पक्षिणि । वै. निघ. ।

पक्ष्मपत्रः । पुं । सीमलवायान् । वै. निघ. ।

पक्ष्मभागः । पुं । पार्श्वभागे । भजपार्श्वभागे ।
अम. ।

पक्ष्मसाल्ज्वारः । पुं । पक्षविडाले । वै. निघ. ।

पक्ष्ममूलम् । स्त्री । पक्षती । उमात्र
भूजभोगे । अम. ।

पक्षवधः (वातः) । पुं । वातव्याधिविशेषे ।
अक्रापात् । निदा. । “गृह्णीताद् तमीर्षागुः
शिराः स्नायुर्विशोष्य च । पक्षमन्यतरं हस्ति सन्धि
सन्धान्निमोचयन् । हृत्कोशैर्कायस्तस्य स्यादकर्मणो
विषेतनः । एकाक्षरीगे तद्धेचिदन्व्ये पक्षवधं
विदुः ॥” मा. नि. ।

पक्षवान् } पुं । पक्षिणि । श. च. ।

पक्षवाहनः } पुं । पक्षिणि । श. च. ।
पक्षविन्दुः । पुं । कौषपक्षिणि । कौचवक् ।
वै. निघ. ।

पक्षसुन्दरः । पुं । लीपहवे । छारा. ।

पक्षालुः । पुं । पक्षिणि । म. च. ।

पक्षिकः । पुं । पक्षिराजशाली । रा. नि. व. १६ ।

पक्षिणी । स्त्री । वनकापास्यान् । वै. निघ. ।
स्त्रीपक्षिणि ।

पक्षिपातः । पुं । पतङ्गज्वरे । गजवै. ।

पक्षिराजः । पुं । गरुडे । नद्यरे ।

पक्षिराजशालिः । पुं । खनामक्यातशालि-
धान्यविशेषे । अश्लिष्टाङ्ग धान । नं पांशियाशालि ।
रा. नि. व. १६ । [नि. व. १६ ।

पक्षिलावण्यः । पुं । पक्षिराजशाली । रा.

पक्षिशाला । स्त्री । पक्षिज्जलाये । विक्रान् ।

पक्षिसिंहः । पुं । गरुडे । विक्रान् ।

पक्षिस्वामी (इन्) । पुं । गरुडे ।

पक्षी (इन्) । पुं । माचिकधाती । स्वर्गमात्रि ।
र. सा. सं. । विहङ्गमे । शीथे । हिं चिडिया ।

तत्पथ्यायाः,—खगः, विहङ्गः, विहङ्गमः, विहङ्गः,
विहङ्गायाः, शङ्कन्तः, शङ्कन्तः, द्विजः, पतची, पतगः,
पतन्, पतवयः, चण्डनः, नगीकाः, वाजी,
विकिरः, विकिरः, पतन्ति, नौडीङ्गवः, गरुत्मान्,
पिच्छन्, नभसङ्गमः, नाडीचरणः, कण्ठाभिः,
पतङ्गः, अगीकाः, चञ्चुभन्, छुरण्डः, तरण्डः,
पिपत्तिपुः, पत्रवाहः, युगः, कुलायस्थः, वचायवः,
चञ्चुमान्, जिह्वारदः, तदशवी, नौडुजः,
पतङ्गमः, पतमः, पतसः, विहङ्गवयः, यथेटाचारी,
व्योमचारी । स चतुर्विधः विकिरप्रतुदप्रसङ्गव-
नेत्न । तत्र विकिरा लावतिचिरकपिञ्जलादयः ।
कपोतपारावतादयः प्रतुदाः । काककड्कुरादयः
प्रसङ्गाः । ईससारसक्रीवादयश्च इवा इति । एषां
गुणादिकं स्वल्पपथ्याये च्यम् । भानूपमांसगुणाः

—“धान्याः ज्वलचरा ये तु तेषां मांसं लघुणमम् ।
भानूपक्षलक्ष्णांसं क्षिप्रं ह्यरुतरं यत्तम् ॥” भा.
पू. र. म. । खलकायपक्षिमांसगुणाः—“गुरुमचा
बहुभुजो ये चोपचितमेदसः । एतद्देहेपि पूर्वार्धे
स्युणाणां पक्षिणां परम् ॥” उच्चरीतरं तदङ्गुल-
लम् । यथा—“सर्वे पात्र शिरःस्तम्भोद्भव-
यङ्गुदम् । पादपुच्छास्तु मसिकानुकाकीडाः
सनेहनाः । घातवः शीथितायाश्च गुरवः स्युः
परम्परम् ॥” राज. ।

पक्ष्म । स्त्री । पक्षे । अम. माला । पुष्पकेसरे ।
नेत्ररीजि । अम. म. ।

पक्ष्मकोपः । पुं । नेत्रवर्त्मगतरीगे । त्रैश्रान्त्र
त्रोगे, कोतो । लक्षणं यथा—“पक्षाग्रयुगता

दोषा तीक्ष्णायापि खरापि च । निर्वर्त्तयन्ति
पक्षापि तैर्जुष्टयापि दूयते ॥ छत्वाटिगैः पुनः
शान्तिः पक्षमिथोपजायते । वातातपानान्वहेषी
पक्षाकीपः स उच्यते ॥” सु.उ.३५.

पक्षघातः । पुं । पक्षगतनेत्ररीगभेदे । पक्ष-
वधरीगे । निदा ।

पक्षमयूका । स्त्री । पक्षगतकीटे । वै.निघ.

पक्षमरीधः । पुं । पक्षगतरीगविशेषे । “पक्षी-
परीधे सदीपः यवार्ना जायते तथा । खरतान्-
सुंयन्त्र लीमामन्यानि वा पुनः । कण्टकैरिव
तीक्ष्णार्थः घृष्टं तैरपि दूयते । उग्रते चानिलादि-
दिङ्स्वाहःशान्तिरुदतेः ॥” या.उ.८८.

पक्षमशातः । पुं । पक्षकीपरीगे । लक्ष्यं—
“वर्षं पक्षमशवगतं पित्तं रोगाणि पावयेत् । कण्ठं
राशुच कुरुते पक्षमशातं तमादिशेत् ॥” भा.नि. ।

पक्षमशः । स्त्री । नेत्रवर्त्तारोगीगे । निदा ।

पक्षि (क्ष्मी) कः । पुं । आच्छु कश्चे ।
शौचकूलं गीष्ट ।

पक्ष्मीत्तल्लः । पुं । पक्षमशरीगे । निदा ।

पांशवः । पुं । पांशुलवणे । शौंछी नवण ।
रा.नि.५.६ ।

पांशुः । पुं । पर्यटके । रा.नि.५.४ । भा.म.१
भ.पि.पथमज्ज.चि. । “पुरपाणिजपांशुभिः ।
भीतनेनोक्तपर्यटके । रा.नि.५.१२ । चारश्चिकायां ।
तालवत्त्वे । पुत्रागहत्त्वे । धूपी । अम. । शालि-
धान्यविशेषे । गुणाः—शालिवत् । च.सू.२०च. ।
श्लार्थं रचितगोमये । शौंछी । नै. ।

पांशुकम् । स्त्री । कासीसे । शिन्नकम् । रा.नि.
५.१३ ।

पांशुका । स्त्री । रजस्तलायाम् । वै.निघ. ।

पांशुकासीसम् । स्त्री । धातुकाशीशे । शीन्न-
कम् । भा. ।

पांशुसुरः । पुं । अश्वस्य पादतलसुरीगे ।
लक्ष्यं यथा—“पांशुभिः शर्करामिश्रं पृथ्वते यस्य
कीटसम् । तले तस्य विगानीयान् रोगं पांशुसुरं
मिषम् ॥” वा.द.३६८.

पांशुचत्वरम् । स्त्री । पांशुधामि । शौंछीकूड ।
श.मा. । घनोपले । शिव ।

पांशुचन्दनः । पुं । शिवे । त्रिका. ।

पांशुचामरः । पुं । शूद्रकर्कटिकायाम् ।
दृष्ट्वांमयप्रदेशे । नै. । पटभवने । कटा. ।

पांशुजम् । स्त्री । पांशुलवणे । शौंछी नवण ।
र.मा. । सचिकालवणे । शौंछी । [रणे.]

पांशुपट्टु । स्त्री । पांशुलवणे । र.सा.सं.रसप्रक-

पांशुपत्रम् । स्त्री । वासूकी । देवळां शक्ति ।
श.मा. ।

पांशुभवम् । स्त्री । सचिकालवणे । वै.निघ. ।

पांशुभिन्ना । स्त्री । धातुकोपले । धाशुद्वेन्द्र
शीष्ट । वै.निघ. । [चारा.]

पांशुरः । पुं । खच्चनघोटके । दंशके । उंश ।

पांशुरागिणी । स्त्री । महामेदायाम् । रा.नि.
५.५ ।

पांशुलः । पुं । शिवे । पूतिकरश्च । कौटो-
कत्रश । श.च. ।

पांशुलवणम् । स्त्री । शौंछिदलवणे । कृत्वा
नवण, शौंछी नवण । तत्पथ्यायाः—रौमकं,
शौंछिन्वं, वसुकं, वसुपांशुः, जपरजं, शीपरं,
परिणं, शौंछिन्वं, सधं, ऊपं, शौंछिदं, पाकं,
पांशुजं । ५.सू. । गुणाः—“शौंछिदस्यांशुलवणं
यन्नातं श्रुतितः—अयम् । चारं गुदं कटुं धिक्
श्रीतलं यातनाशनम् .” भा.पु.१.भ. । तीक्ष्णम्
अत्युष्णं कटुं तिक्तं दीपनं दाहशोषकरं याचि
पित्तकोपनञ्च । रा.नि.५.६ । मेदकं पाचनं
पित्तकरञ्च । रा.म. ।

पांशुला । स्त्री । कितकोपले । केम्यां शीष्ट ।
रजस्तलायाम् । रा.नि.५.१०।५

पांशुवाप्यः । पुं । पांशुभूमिशापित्तशालिधान्य-
विशेषे ।

पांशुचारः । पुं । चारश्चिकायां । शौंछी ।
वै.निघ. ।

पांसवम् । स्त्री । सचिकालवणे । शौंछी ।
वै.निघ. ।

पांसुः । पुं । धूली । चणा. ।

पांसुक(ज)म् । स्त्री । पांशुलवणे । सचिका-
लवणे । च.द.सन्निपातज्ज.चि.कर्णमूलधीदे ।
“नैरिक्तं पांसुजं शूछी... ।”

पांसुजचारः । पुं । सचिकालवणे । शौंछी ।
वै.निघ. ।

पांसुलः । पुं । केतकं वृक्षे । खावपचिष्णिः वै. निघ. । [वृक्ष]

पांसुलवणम् । स्त्री । पांसुलवणे । शौंङी

पांसुला । स्त्री । श्वेतकेयले । व्यभिचारिण्या । वै.निघ. ।

पाकाः । पुं । केशशीले । पेचके । से. । चतस्रभवे परिणामे । “कण्टरीहसुखमासानां पाकः ।” मा.नि. । मासजाते शिशौ । रा.नि.व.१८ । पचने । शौं । अम. । रचने । स सप्तविधः—भर्जन-तखनखेदनपचनक्षयनतान्द्रपुटपाकमेदात् । तत्र भर्जनं क्षेवलपात्रे, तखनं चं हृदये, खं दनमग्न्यु-त्तापे, पचनं जले, क्षयनं सिद्धद्रव्यरसयुद्धये, तान्द्रं वारषडवतयन्ने, पुटपाकः अधोर्हायितापे च ज्ञेयः । पाकराज. । घटिकशास्त्रिधन्ये । [घटि-धानं] शीघ्रतविकारे । द्रव्यपरिणतिनन्यरसे द्विविध एव पाकः, मधुरः कटुकश्च, तयोर्मधुराख्यौ गुरुः कटुकाख्यौ लघुरिति । तत्र पृथिव्यग्नीवायु-काशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्यापय गुर्व्याः शेषा लघवः, तस्माद्विविध एव पाकः । “द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवी-गुणाः । निर्वर्तन्तेऽधिकान्नत पाको मधुर उच्यते ॥ तैजोऽग्निताकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु । निर्वर्तन्तेऽधिकान्नत पाकः कटुक उच्यते ॥” सु.स. ४०८. । घृतादीनां पचनसाधने । फेणोपशमः घृतस्य पाकसिद्धिः । फेणोत्पथी तैलस्य पाकसिद्धिः । तन्नुपपत्ता चं हस्य पाकसिद्धिः । अग्नु मज्जनं पाक-लक्षणम् । पाकश्च विविधः मन्दः चिकणः खरयेति । खं हपाकम्याद्गुलिधाहितं मन्दपाकः । वा. कल्प.६८. । ख्यात्याम् । पेचके । स्त्री । सौवर्हं ख-लवये ।

पाककण्ठः (-फलः) । पुं । पानोयामलके । श.च. । करञ्जवृक्षे । वै.निघ. ।

पाकजम् । स्त्री । परिष्ठाभश्वले । रा.नि.व.२० । विष्टलवये । रा.नि.व.६ । ऊठीवधे । वै.निघ. ।

पाकतुण्डो । स्त्री । राजरीतौ । शिठल विन्दव ।

पावानाडो । स्त्री । अन्नपाचकनाद्याम् ।

पाकपात्रम् । स्त्री । हृष्टंकादौ ।

पाकपुटी । स्त्री । ऊभशाजायां । पौशांन् । श.च. ।

पाकफलः । पुं । पानोयामलके । श.च. । अन्नकरञ्जे । अम. ।

पाकभाण्डम् । स्त्री । पाकपात्रे ।

पाकमत्स्यः । पुं । अर्भकैः सप्त सञ्चरणशीले नख्यविशेषे । पौंटेका मांछ, वेणो, छाश, भुडन, मांशुत्र श्रृङ्गिति । सु.कल्प.३५. । अग्नि-प्रकृति कीटविशेषे । सु.कल्प.८५. । See कीटः । नख्यकृतव्यञ्जने । मांछेत्त्र उन्नकांती । श.च. ।

पाकारञ्जनम् । स्त्री । तेलपत्रे । श.च. ।

पाकलम् । स्त्री । ऊठीवधौ । रूड । अम. ।

पुं । हस्तिज्वरे । मे. । प्रहससम्यहोत्रवातादिज-सन्निपातज्वरे । तस्य निदानलक्षणम्—“यस्य प्रहस-होत्रैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगान्तपथोक्ता यथा दीपशलायथाः । नीहप्रलापमूर्च्छाः स्युः सन्नासश्चः शिरोयष्टः । कासः श्वासी अमसान्द्रा संज्ञानाशो हृदि व्यथा । खेभ्यो रक्तं विद्वज्जति संरक्तसम्भवेन च । तत्रार्थे ते विशेषाः स्युरख्याक्-चल्लिवासरत् । भिषगिः सन्निपातोऽयं कथितः पाकलाभिधः ।” भा.म.१भ.व्व.चि. । ति । ब्रथादिपाककारिणि ।

पाकलिः (स्त्री) । स्त्री । कर्कटिकायाम् । श.मा. ।

पाकशाला । स्त्री । रचनशालायाम् । रूडैश्च यत्र । जटा. । “प्रशस्तदिन्दे शकृतं शुचिभाण्डं सप्त-श्लुषि । सजालकं गवाचाद्यम् आत्मवर्गनिर्गमिणं । विकचष्टष्टसंष्टष्टं सवितानं कृताचनं । परीक्षित-स्त्रीपुरुषं भवेद्यापि महानसम् । तत्राभ्यर्चं नियुक्तीत प्राथो वैद्यगुणान्वितं । शुचयो दक्षिणा दत्ता विनीताः मियदर्शनाः । संविभक्ताः सुमनसः नौचकेशनखाः खिराः । स्नाता हृष्टं संयमिनः कृतीश्रीपाः सुसंयताः । तस्य चाङ्गा विधेयाः स्युर्विधिधाः परिकर्मिणः । आहारस्थितयथापि भवन्ति प्राणिनो यतः । तपान्नाहानरी वैद्यः प्रमादरक्षितो भवेत् । माहानसिकपीडाः सौपीदनिक्कपीपिक्ताः । भवेद्युर्वैद्ययशसा ये पाष्यन्ते च केचन ॥” सु.कल्प.१८. ।

पाकशुक्लः (स्त) । पुं, स्त्री । कठिण्याम् । श्रुं । प.सु. ।

पाकस्थाली । स्त्री । पाकपात्रे । ईडि ।

पाकात्ययः । पुं । सव्यगताचिरीने । विदोपन-

नैवरीगे । लक्ष्यं—“उपाद्युपावः पिङ्गना च
कृष्यं यस्मिन् भवेत् जगन्निमघ शकं । तदप्यसाध्यं
प्रशदन्ति वैश्विन्यथ यत्तिष्ठिरपचतुल्यं । संज्ञायते
ऋतनिमिन्न सृष्टीदेशे यन्नामितनपुल्लनु ।
तमदिपाकाव्यमचिरिगं समुद्रितं तीव्रदलं
वदन्ति ।” सु.७.६५. ।

पाकारिः । पुं । ऋतकाचने । प.सु. । र.ना. ।

पाकिम् । ति । पक्षे । सु.चि.१६५. । “लवणं
त्वच पाकिम् ।”

पाकुक् । पुं । स्पकारे । उपा. ।

पाक्यम् । स्त्री । पांशुलवणे । दूर्वा वदने ।
र.ना.७.वि.८५. । सौवर्चलवणे । ति । गृते ।
वा.चि.१५. । [अम. ।

पाक्यः । पुं । यवचारि । रत्नकात्र, लोत्रा ।

पाक्यजम् । स्त्री । काचलवणे । रा.नि.व.६ ।

पाक्यच्चारः । पुं । यवचारि । प.सु. ।

पाक्या । स्त्री । स्रिंचारि । यवचारि । लोत्रा ।
सौवर्चलवदे । कृत्तिकावदे । वै.निघ. ।

पाक्यापटु । स्त्री । पाशुलवणे । वै.निघ. ।

पाक्याह्नः । पुं । यवचारि । वै.निघ. ।

पागलः । पुं । वातुले । [सं.नः ।

पाङ्क्तः । पुं । सौमल्यगर्भे । सु.चि.२८ । See

पाङ्क्त्यम् । स्त्री । पद्मतायाम् । वै.निघ. ।

पाचकाः । पुं । चक्षी । हृत्वा । स्पकारे ।
विष्णे, तन्नामकाश्री, यो भृशं पचति । तत्र तिल-
प्रमाणं—“पाचकं तिलमापं स्यात् ।” वा. । तस्य
स्थानं पद्मानाशयनस्थानम् । सु.सु.२१५. । स
नाहारं पचति, दीपकसमूहपुरीषाणि पृथक्
करोति । भा. । “तवस्पर्शे च स्वस्वार्थेषामां
विच्छिन्नानां शरीरस्य चाग्निर्गम्यमानुषं करोति,
तस्मिन् पिपे पाचकोऽग्निरिति संज्ञा ॥” सु.सु.२१
५. । See अग्निः ।

पाचका । स्त्री । कर्षटिकायाम् । वै.निघ. ।

पाचकाशयः । पुं । अन्त्याशये । पक्षाशये ।

पाचनम् । स्त्री । पानपाचके अत्रिङ्कृति द्रव्ये,
नानैशरषिचकादी । पाचकद्रव्यवर्गः यथा—
“पापापमेदो नरिचं यवानो जलश्रीर्षकम् । गृह्णी
चञ्चं गजकपा शृङ्गादिः पाचनो गपः ॥” अर्कः ।
पाचककपर्धे । शक्तिम् । “प्रयुक्तं पाचयेद्दानं

यत्तन्पाचनमुच्यते ।” वा.चि.१५. । “दशरुग्नि-
नानेन गृहीत्वा कर्षकद्रव्ये । दत्त्वाभः पीडनगुणं
याद्यं पादावशेषितम् ॥” प.प्र.१५. । चरे
तस्य दानकालमात्रं चक्रपाणिः । “स्वरितः पट-
हृत्तीनं लघुप्रतिभोजितं । सताप्यात्यरतीऽप्यर्थं
सामं स्यात् पाचनं चरे ॥” इति । च.द्व.व.वि. ।
त्रयोपक्रमविशेषे । तत्र विरचनादि । सु. ।
चर्तव्यमिदकावे । “पाचनोऽंशोऽप्यनु ।” रा.नि.
५.२०. ।

पाचनः । पुं । अन्नतायाम् । अन्नद्वय । द्वि.ष. ।
अग्नी । नै. । रत्नारण्ये । रा.नि.व.५. । ति ।
पाचने । नै. । टट्टपचारि ।

पाचनकाः । पुं । टट्टपचारि । द्वि.ष. ।

पाचनी । स्त्री । हरीतकाम् । नै. ।

पाचलः । पुं । अग्नी । श.र. । पाकयज्ञौ ।
वायो । श.र. । स्त्री । पाचने । नै. ।

पाची । स्त्री । स्वनामस्थानपवयाके । पाटो,
पक्षे इति महाराष्ट्रादे । तत्पथ्यायाः—
सरकतपथी, हरिततलता, हरितपत्रिका, पत्नी,
सुरभिः नावारिटा, गरुडतपत्रिका । गुणाः—
“पाची कटुमित्रीया रुकपाया वातदीपहनी च ।
दृग्भृतविकारकरौ लघ्वीपप्रदनी श्रेष्ठेयु हिता ॥”
रा.नि.५.१०. ।

पाचीकुटकाः । पुं । विषकहृदे ।

पाजः (स) । स्त्री । वक्षि । उपा. । [नै. ।

पाञ्चजन्यः । पुं । शक्रे । नक्षत्रे । अग्नी ।

पाञ्चप्रसृतिकी । स्त्री । पेयाविशेषे । “सर्पि-
र्क्षेण यथा मज्जा तपुलमसृष्टैः यता । पाचप्रसृ-
तिकी पेया पेयाक्षिणमिच्छता ।” च.म.१५५. ।

पाञ्चालः । पुं । देशविशेषे । “कुर्वचेनात्यन्तं
तु तवाचीचरभागताः । इन्द्रप्रस्थान्महेमानि दग्-
वीशमकहृद्ये । पाञ्चालदेशः... ।” अग्निचन्द्रमन्त्रं ।

पाञ्चाली । स्त्री । पिपल्याम् । वै.निघ. ।

पाटः (क) । पुं । विचारि । (कः) कित्तौ ।

पाटनम् । स्त्री । हृदने ।

पाटलः । पुं । नादेशमत्यामिदे । See मत्स्यः ।
श्रीनरकवर्षे । अम. । पुद्गलवृत्ते । पाटलश्रीषी ।
विका. । सु.सु.४६५. । स्त्री । तन्नामकपुष्पे ।
श्रीशय दूष्य । अम. । रोहिषतले । वै.निघ. ।

पाठलच्छदः (द्रुमः) । पुं । सुरपुत्रागहवे । रा.गि.व.१० ।

पाठल(ला)त्रीहिः । पुं । वर्षापाकित्रीहिमेदे, प्रायधान्ये । आदिभं धनि । "पाठलः पाठलापुष्प-वर्णको ग्रीहिद्वयते ।" भा.पू.१भ.धा.व. । गुणाः— "कल्पणो महानियन्दी पाठलसु विदीपदत् ।" राज.३प. । "वहुमूत्रपुरीषोभा विदीपद्वय पाठलः ।" च.सू.२०प. ।

पाठला ([ड्र]लिः) । स्त्री, पुं । (Stereo-
spermum suaveolens or Chelonioi-
des, syn. Bignonia suaveolens.)
सनामख्यातहवे । शौरुन शीष्ट । अम. । हि
पदं । सं पाडुली । कं हादरि । तं कलगीर
कलिगीरु चेदु । उन्, पाटुहि । ता, पट्टि
तत्पुण्यायाः,—पाटलिः, पनीषा, काचसालो,
फलहरा, कृष्णहना, कुवेराची, अम्बुवासिनो,
कायहना, तीपुष्पी, कम्बूरा, तासपुष्पी,
कुम्भिका, सुपुष्पिका, वसन्तदूती, खालो,
स्थिरान्या, अम्बुवासी, कासहनी, कामदूती,
कुम्भी, तीयाधिवासिनो, अलिमिया । पाठला
पीतगुण्ये तपुष्पमेदेन विधा । मा. गुणाः—तिका
कट्टया कफवातघ्नी शीघ्राभानवनिश्याससन्निपातघ्नी
च । रा.गि.व.१० । घटापाठलकाठपाठलमेदेन
च विधा । सा. गुणाः—तुवरा तिका शीतला
विदीपहरा तथादचिशोवरकक्षदि हिकाट्टयासो ।
तत्पुष्पं कपायं मधुरं हिमं हृद्यं कफरक्तघ्नम् ।
तक्ष्णं पितातिसारघ्नं हिकारक्तापघ्नञ्च ।
नधुनद्धितं हिकाघ्नम् । भा. सु.१.३८प. ।
च.द.सन्निपातज्व.च. । "पाठला गणिकारिकाः ।"
वा.सू.१५प.आर.व.पादिः । "आर.व.पेन्द्रव-
पाटलिकाकतिकाः ।" अथ तपाठलहवे । वै.निघ. ।
रक्तलीम् । श.च. । सुककहवे । अम. । शालि
धान्यमेदे । रा.गि.व.२३ । विहिदानिति खान्ति
पिच्छिलवीजविशेषे । "पाठला पिच्छिला ग्रीहि
सा सिन्धु कासवारिणो । भिन्नधीनो
त्रयदाहनिवारिणो ॥" । तिक-

पाठलादिः । पुं । विश्वादिद्वयसूक्ष्मशालि-
अथं शोधकरकपायः । च.सू.४प. । अत्रे ।

पाठलापुष्पः । पुं । सुरपुत्रागहवे । वै.निघ. । १६.४ ।

पाठलापुष्पवर्णकम् । स्त्री । पद्मर । निघ. । १५ । वै.

पाठलापुष्पसन्निभम् । स्त्री । पद्मकाष्ठे ।
शुक्रकाष्ठे । रा.गि.व.१२ ।

पाठलाभः । पुं । रक्तालुके । वै.निघ. ।

पाठलिका । स्त्री । रक्तकरवीरहवे । वै.निघ. ।

पाठलिपिच्छिका । स्त्री । महाश्वेत-
किण्ठीहवे । वै.निघ. ।

पाठलो । स्त्री । पाण्डुरफल्याम् । रा.गि.व.५ ।
पाठलाहवे । कृष्णकटभीहवे । कृष्णसुष्कके । रा-
नि.व.९ । भूमिचम्पकहवे । रक्तपाठलिहवे ।
रक्तलीम् । वै.निघ. ।

पाठलीकुसुमः (पुष्पः) । पुं । पुत्रागुष्प-
हवे । वै.निघ. ।

पाठलोपमः । पुं । सर्वरसे । धूना । वै.निघ. ।

पाठलोपलम् । स्त्री । नाणिक्ये । वै.निघ. ।

पाठवम् । स्त्री । आरोग्ये । रा.गि.व.२० ।
पट्टायाम् ।

पाटहिका । स्त्री । गुञ्जायाम् । हारा ।

पाटितम् । स्त्री । काण्डमग्रास्त्रिमेदे । "पाटित-
मसुवहुविदारितं वेदनावच ।" इति लक्षणम् ।
सु.गि.१५प. ।

पाटी (इन्) । पुं । पाठीनमख्ये । वेशशाल
माष्ट । वै.निघ. ।

पाटी । स्त्री । मलायाम् । वेष्टेणा ।

पाटीरः । पुं, स्त्री । वंशलोचने । वज्रे । चन्द्र-
हवे । वायुरीगमेदे । वै.निघ. ।

पाट्यकम् । स्त्री । लवणविशेषे । च.चि.८प. ।

पाव्यम् । स्त्री । पट्ट्याके । शृङ्गिणीरु । राज. ।

पाठः । पुं । पाठायाम् । वै.निघ. । १६.१ ।

पाठकः । पुं, पुं । पट्टरङ्गे । शृङ्गे त्रिंशो । गुणाः
पाठसूक्ष्मपिचिनामिलं तिकलं लघुलज्ज । राज. ।

पाण्डुरच्छदः । पुं । केतकहवे । प.सु. ।

पाण्डुरद्रुमः । पुं । कुटजहवे । दूडुडि शीष्ट ।
रा.गि.व.९ । तिका ।

पाण्डुरफली । स्त्री । खनामख्यातचुप्रे । सं
पीटरफलमिति प्रसिद्धं । म. मण्डलम् । कं
पाण्डुरफालरे । तत्पुण्यायाः,—पाण्डुः, धूसरा,
हचवीजका, भूरिपलितदा, पाण्डुफली । गुणाः
—शीतला गौख्या बल्या पिचघ्नीश्वया मृत्वाघातघ्नी
च । रा.गि.व.५ ।

पापचेलिका, घटिका, स्थापनी, श्रेयसो. विदु-
कणिका, एकाडोला, कुचेली, दीपनी, वन-
तिका, तिकुपुया, वृष्टिका, शिशिरा, हकी,
मालवी, बरा, देवी, हचपर्षी, तिशा,
एकीशिका, हका, अश्वरकी, वनतिका, रसा,
पापचेली, विदुकर्षी, पटिका, अविदुकर्षी,
कुचेली। गुणाः—तिका गुणवत्या वातपित्तज्वरघ्नी
भयसन्धानकरो विषदाहातोसारशूलघ्नी च।
रा.नि.व.६। अविष,—“अश्वटा वातिका घाला
शठाश्या शालिकाशिका। अस्या च साधिका चैव
हृदयस्था मधुरिका ॥ गन्धर्वी चित्रपुषी श्रेयसो
सुखसाधिका ॥ किन्नपशो भूरिमसो विज्ञया
पोडुशहया ॥ अश्वटा सकपायाम्ना कफशूल-
रक्षापदा। वातामय-चलासघ्नी रुचिकृद्दीपनी
परा ॥” मा।

पाठा(ठी)कुटः (ठः)। पुं। चिककठचे।
रा.नि.व.६।

पाठादशकम्। क। सन्यशोधकगणभेदे।
पाठायच्छीदिवदासुसामूर्त्वागुडूचोन्द्रयवकिरात-
तिककटुरीहिषोसारिवा इति सन्यशोधनाः। च
सू.४.५.।

पाठादिकपायः। पुं। पाठीश्रीरवाशककते
कपायं। गुणाः—दीपपावनः स्वरारोचकलगा-
सुखवैरस्यापकिलय। वा.चि.१५। “पाठीश्रीरं
सवालकम्।” अयः—कपायभेदे। “पाठेन्द्रयव-
मूनिन्धसुप्तपपटकाश्रताः। कयन्यासमतीसारम्।”
च.द.५.सा.चि.।

पाठाद्यचूर्णम्। स्त्री। यदृष्यां चूर्णम्। पाठा
(आंङनादि) विज्ञगलाटुः (देवसुंठे) चित्रक-
करीव-
तिककटु अमूलक (कृमि रुज्ज्वल आंठीर
विषयानानां शरीरस्य चाश्रितम्। च.द.।)
तस्मिन् पिपे पाचकीऽश्रिति संज्ञेयं कटुकी
त्र.। See अग्निः।

पाचका। स्त्री। कर्पटिकायाम्। वै.निघ.।

पाचकाशयः। पुं। अग्न्याशये। पक्षाशये।

पाचनम्। स्त्री। पाचपाचके अवक्रिक्रति ट्वी,
नामकेशरचित्रकादी। पाचकट्व्यवर्गः वधा—
“पापायभेदो मरिचं यवानो जलशीर्षकम्। शुण्ठी
चत्रं गजकष्या शृङ्गादिः पाचनी गपः ॥” चर्क.।
पाचककपायं। शौचन। “प्रयुक्तं पाचयेदामं

पाठासप्तकः। पुं। पाठादिसप्तत्यसिद्धकपायं।
स च किरातनागरहस्तगुडूचोपाठीदीप्योश्रीरट्व-
साधितः। च.द.कफाधिकपि.त्रे.ज.चि.।

पाठिका। स्त्री। पाठायाम्। आंङनादि।
रा.नि.व.६।

पाठी (रन्)। पुं। चित्रकघुषे। रा.नि.व.६।
द्रव्यविषये। त्रांछिता। श.च.।

पाठीनः। पुं। मर्यादविशेषे। वृत्रात्रय नाहं।
गुणाः—त्रोपनः हृष्यः कुष्ठजनकाक्षपित्तकरय।
सु.गु.४.५.। “पाठीनः श्रेयसो बन्धो निशानुः
पिशितानिलं। दूषधेदुधिरं विषं कुठरीमं करीति
च ॥” भा.पू.२.भ.भा.व.। गुणगुणौ। चित्रक-
घुषे। सि.।

पाडिनी। स्त्री। वृद्धाष्टे। वै.निघ.।

पाण्डिः। पुं। कृत्तं। कर्पपरिमाणे। २ तो.।
कुलित्वे। प.प्र.।

पाण्डिजः। पुं। नखे। नक्षी। रा.नि.व.१२।
भा.स.१.म.चिचमसज्ज.चि.। “पुरपाण्डिजपांशुभिः।”
नखे। नथ। रा.नि.व.१८.। [१४.।

पाण्डितलः। पुं, स्त्री। कर्पपरिमाणे। प.प्र.

पाण्डिनी। स्त्री। नौडापराजितायाम्। वै.
निघ.।

पाण्डिव्ययः। वि। पाण्डिना पानकर्षरि।

पाण्डिपृष्ठम्। स्त्री। करपृष्ठे। च.मा.७.५.।

पाण्डिभुक्। पुं। चद्रुमरहचे। श.च.।

पाण्डिमणिका। स्त्री। मणिवन्धास्थनि।
तानि संख्या चत्वारि। च.मा.७.५.।

पाण्डिसन्धः। पुं। करज्जहवे। वै.निघ.२.म.
कर्पकसन्निपातज्ज.चि.। सू.चि.४.५.।

पाण्डिमटः (कः)। पुं। करज्जहवे। रा.नि.
व.२.।

शिस्मानिकाः (का)। पुं। तीक्ष्णहवे,
पाञ्चै। प.प्र.१.४.।

पाटः (ध)। पुं। सनामव्यातकन्दशाकविशेषे,
पाटः। शौवि शौवु। गुणाः—विदीपनः

पाटः। रा.नि.व.७.।

शौवः। पुं। नखे। नखीनामशुष्कव्ये।
त्रिकाट.१.२.। [शठः।

शौवः। पुं। चत्रनातीय-शठभेदे। See

पाणीतलम् । स्त्री । तोलकहये । श.ना.।
 पाणीसय्या । स्त्री । बलनहये । ऊनू शंङ ।
 रा.नि.व.८ ।
 पाण्डुरम् । स्त्री । गैरिके । कुन्दपुष्प । श.च.।
 पुं । कुण्डलकहये । वै.निघ. । कुटजहये ।
 पाण्डुवर्णे ।
 पाण्डुरपुष्पिका । स्त्री । शीतलाहये । श.च. ।
 भिडेवी श्यां ।
 पाण्डुवः । पुं । चवर्जुनहये । वै.निघ.।
 पाण्डुविकः (का) । पुं, स्त्री । कणचटकै ।
 च.मृ.२७५.।
 पाण्डुः । पुं । लीहविशेषे । रा.नि.व.१२ ।
 पाण्डुः । पुं । पटीले । रा.नि.व.३ । तन्नामकुरीगे ।
 शीङ्खलां, शीङ्खलां । रा.नि.व.२० । निदान-
 लक्षणे—“पाण्डुरोगः यः ताः पञ्च वातपित्तकफै-
 स्त्रयः । चतुर्थेः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणान्मदः ।
 व्यवायमन्त्रं लक्षणानि सर्वं सृष्ट दिवास्त्रप्रनतोव-
 तीचा । निषेव्यमाणस्य विद्रव्य रक्तं कुर्वन्ति
 दीभास्त्रिचि पाण्डुभावम् ॥” सनिदानसंभातिः ।
 पूर्ववत् लक्ष्णोटनादिकं भवति । वातजलचक्षु-
 लक्ष्णं वनयनादीनां रुचकृष्णारुणात्मता । वात-
 पण्डुसमये कम्पतीदानाद्यसमादयः । पीतमूत्रशुक्र-
 त्तं वी दाहदृष्ट्यान्वयान्वितः । भिन्नविट्कोऽति-
 पोतामः पित्तपाण्डुसमयी नरः । कफप्रसेकश्चयुवतन्द्रा-
 लसातिगौरवैः । पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैः लङ्का ह-
 नयनाननैः । ज्वरारोचकृष्णसञ्चर्दिहृष्टाक्षमा-
 न्वितः । पाण्डुरोगी विभिर्दोषैः त्याज्यः चौषी हते-
 न्द्रियः । अचिकादनशीलस्य क्रयत्यन्वयसमी मलः ।
 कपाया मारुते पिचसूपरा मधुरा कफम् ।” मा-
 नि. । शालिधान्यभेदे । च.मृ.२७५. । पारावते ।
 मरुवकहये । वै.निघ. । पाण्डुरफलीहये ।
 गुक्तपीतगणे । श्वेतवर्णे । स्त्री । माषपर्णाम् ।
 श.च. । वनसुहृदे । लवलीहये । मा.।
 पाण्डुकाः । पुं । पाण्डुरोगे । श.र. । तिल-
 पटीले । सर्जरसे । धूना । वै.निघ. । पाण्डुशालि-
 धान्यं । स.मृ.४६५. । अर्क.चि. । स्त्री । यन्त्रे ।
 वै.निघ. ।
 पाण्डुकण्टकः । पुं । अषामार्गे । रा.नि.व.४ ।
 पाण्डुकाश्वलः । पुं । प्रसरभेदे । मे. । निघ. ।
 पाण्डुकार्कशा । स्त्री । औषधिविशेषे । वै.

पाण्डुकार्कम् । स्त्री । कुर्यानां पाण्डुवर्णतापादने ।
 स.चि.१५. ।
 पाण्डुतक्षः (द्रुमः) । पुं । धवहये । शीङ्खलां
 शीङ् । रा.नि.व.२ ।
 पाण्डुनागः । पुं । पुत्रागहये । श.र. ।
 श्वेतकृत्तनि । श्वेतसर्पे ।
 पाण्डुपत्नी (पत्नी) (पुत्री) । स्त्री । रंगु-
 कायाम् । ज्येष्ठकृत्तनी । रा.नि.व.६ ।
 पाण्डुपुच्छी (पुन्) । पलाखी । पेशाङ्ग ।
 पाण्डुपुत्रा । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. ।
 पाण्डुप्रहारिणी । स्त्री । शिषुङ्गीहये । वै.
 निघ. ।
 पाण्डुफलम् । स्त्री, पुं । पटीले । रा.नि.व.७ ।
 तिलपटीले । भा.पु.१भ.शा.व. ।
 पाण्डुफला । स्त्री । चिर्मिटायां । कूटि । रा.नि.
 व.५ । वम्.कडुसेन्दार । [व.५ ।
 पाण्डुफली । स्त्री । पाण्डुफलायाम् । रा.नि.
 पाण्डुभूमिः । स्त्री । पाण्डुवर्णहृदि । रा.नि.व.२ ।
 पाण्डुमत्स्यः । पुं । शुक्रमत्स्ये । See मत्स्यः ।
 पाण्डुसूत (त्तिका) । स्त्री । पाण्डुवर्ण-
 हृदिकायाम् । रा.नि.व.२ । खटिकायाम् । शङ्गी ।
 रा.नि.व.१३ ।
 पाण्डुरः । पुं । धवहये । शीङ्खलां शीङ् । रा.
 नि.व.२ । धवलयावनाले । रा.नि.व.१६ । पाण्डु-
 रोगे । श.र. । कपोते । शुक्रवर्णे । मरुवकहये ।
 शुक्रखडिकायाम् । वक्षे । वै.निघ. । स्त्री । श्वेत-
 कुहरीगे । ध्रुव । हला. ।
 पाण्डुरङ्गः । पुं । पट्टरङ्गे । शिष्टि शिष्टि । गुणाः
 श्वेतपापिचनाश्रितं तिलकलं लघुलघु । राज.।
 पाण्डुरच्छदः । पुं । श्वेतकहये । प.सु. ।
 पाण्डुरद्रुमः । पुं । कुटजहये । कूटि शीङ् ।
 रा.नि.व.२ । तिका. ।
 पाण्डुरफली । स्त्री । खनामख्यात्रचुपे । सं-
 पीटरफलमिति प्रसिद्धं । म. मणमण्डे । कं-
 पाण्डुरफालरे । तत्पण्यायाः,—पाण्डुः, घुसुरा,
 हतवीजका, भूरिपलितदा, पाण्डुफली । गुणाः
 —शीतला गीत्या बल्या पित्तघ्नी श्रया मृताधावघ्नी
 व । रा.नि.व.५ ।

पाखुरा । स्त्री । मापपण्याम् । गोवांशि । रा.नि.व.३ । शक्युधिक्रवचे । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. ।

पाखुरागः । पुं । दसनकचपे । दना । रा. नि.व.१० ।

पाखुरागप्रियः । पुं । वज्रलह्वे । वै.निघ. ।

पाखुरेत्तुः । पुं । श्वेतैचौ । रा.नि.व.१४ ।

पाखुलोमशा (सा) । स्त्री । मापपण्याम् । जटा.र.मा. । [विद्यकम् ।

पाखुशर्करा । स्त्री । तन्नामकरीगविशेषे ।

पाखुसूदनरसः । पुं । पाखुरीगन्नरस- विशेषे । 'रसं गन्धं चतं ताम' कथपालघ गुरुगुणम् । समांशमाव्यसंयुक्तं गुडिकां कारयन्मिताम् । एकैकां खादवेहैयः शोषपाखुपतुचये । शीतलघु ललं चाम् । वज्रं धितुं पाखुसूदने ।' पारद. गन्धकः कारितताम् । जैपालनीलं गुग्गुलुः प्र. समं । घृतेन वटी काये । रस.रं. । मेष. ।

पातम् । स्त्री ।- हरिताले । र.सा.सं.रस.प्र. ।

पातनम् । स्त्री । जडांघसिन्ध्वयूपे द्विविधे पारदनिष्काशनप्रकारि । प्रथमद्वये तत्तत्पथ्यांघं पश्य । द्विपे पारदशब्दं पश्य ।

पातयन्त्रम् । स्त्री । पातयन्त्रे । र.सा.सं. ।

पाता (क्त) । पुं । गन्धपत्रे । दावूरे । श.च. ।

पातालगरुडाह्वयः । पुं । पातालगरुडी- लतायाम् । वै.निघ. ।

पातालगरुडी । स्त्री । तिकालाव्याम् । तिस्र नाडे । र.सा.सं.ब्रह्मरसे । छिलिहिएह्वे । भिन्निन्ना । हिं छेत्तडा । तं दूसरतोगे । तत्पथ्यांघाः,—वत्सादनी, सीमवह्नी, तिकाङ्गा, मोचकाङ्गा, मोचकामिधा, वार्ची, ८ गारुडी, दीर्घकाण्डा, हृदकाण्डा, सन्नावध, दीर्घवह्नी, हृदलता । गुणाः—“छिलिहिएः परं ह्वयः कफघ्नः पवनपहः ।” भा.पू.१भ.गु.व. । पातालगरुडी हस्या पिचदाहरकदीपविपदीवह्नी रथ्या सन्धपथी च । रा.नि.व.३ । नद. ।

पातालपतिः । पुं । शीपके । शीम । स.कौ. । मेष.वार.चि.वाद्दशायेसे । रस.र. ।

पातालयन्त्रम् । स्त्री । मेषनपाकाय यन्त्र- विशेषे । शीतानं यज्ञ । लघुषं यथा—जर्हनापसले

वज्रिर्मध्ये तु रजसंघट्टः । पातालयन्त्रमेतद्धि शीपवेत् सूतकादिकम् ।” रसयन्त्रः ।

पातालवासिनी । स्त्री । नागवह्न्याम् । वै. निघ. ।

पातिकः । पुं । (Gangetic porpoise.) शिशुमारि । शुशौक । श.मा. ।

पातितम् । स्त्री । शरीरोत्पतितस्योन्नये । वा. च २६५ ।

पात्रम् (पात्रापात्रम्) । स्त्री । पादक- परिमाणं । ६४ प. । प.प्र.१ख. । च.चि.१च. । शरीरे । माखे । वै.निघ. ।

पात्रटः । वि । जगाह्ने । वै.निघ. । पुं । कर्प- टके । श.र. ।

पात्रटीरः । पु । काके । श.र. । लौहकिष्टे । क्रौञ्चपक्षिणि । वै.निघ. । कडुपक्षिणि । श.र. ।

पाथम् (स) । स्त्री । वारिणि । मे. । रा.नि. व.४ । बालके । वाना । भा.म.१भ. रक्तुडीवी ज्व.चि. । “मधुकमधूकपदपकाथः ।”

पाथिस । स्त्री । लोचने । उषा । पुं । सनुद्रे ।

पाथोजम् (सहम्) । स्त्री । कमले । गुण । रा.नि.व.१० ।

पादः । पुं । चरये । रा.नि.व.१८ । तस्मूले । रा.नि.व.२ । चतुर्थ्यांशि । यम ।

पादगण्डि (गुडी)रः । पुं । शीपदरोगे । शोभ्रेण शोभ । विका. ।

पादचत्वरः । पुं । छाये । अथलह्वे । सेकते । मे. ।

पादत्रधारणम् । स्त्री । उपानहायि । ऊतां गुण । गुणाः—“पादरोगहरं ह्वयं रक्षोन्नं शीतिवह्नं । सुखप्रचारसौमसं सदा पादत्रधार- णम् ॥” सु.चि.२४५. ।

पादत्राणम् । स्त्री । उपानहादी । जटा. ।

पाददारिका (री) । स्त्री । पादगतचन्द्ररोगे । शोभ्रेण उना फाटां शोभ । लघुषं—परिक्रमण- शीलस्य वायुरलर्धंरचयोः । पादयोः कुरुते दारिं स्रज्जां तलसंनिताम् ॥” सु.नि.१३५. ।

पाददाहः । पुं । पादरोगविशेषे । श्री ज्ञानां । लघुषं—“पादयोः कुरुते दाहं पिचाचकश्चित्ती-

ऽनिलः । विशेषतश्चक्षुष्यात् पाददाहं तमादि-
शेत् ।” सा.नि. । सु.वा.व्या.चि.१५. “वातरक्तकमं
क्त्यात् पाददाहे विशेषतः । मसुरविदलेः पिटैः
शतशेतेन वारिषा । चरणी लेपयेत् सम्यक्
पाददाहप्रशान्तये । नवनीतेन संलिप्तौ वङ्गिना
परितापितौ । सुच्येते चरणी चित्रं परितापात्
सदाकृष्णात् ॥” संयष्टः ।

पादपः । पुं । द्रुमोत्पले । वै.निघ. । ३६ ।
अम. ।

पादपरुहा । स्त्री । वन्दाकचुपे । रा.नि.व.५ ।

पादपुष्पकः । पुं । भूमिचम्पकहृत् । वै.निघ. ।

पादपृष्ठम् । स्त्री । पादपृष्ठभागे । ते च हं ।
च.शा.७५. ।

पादपोत्पलः । पुं । कर्णिकारहृत् ।

पादप्रक्षालनम् । स्त्री । पादधावने । श्री.क्षेत्रां ।
गुणाः—“पादप्रक्षालनं पादमखरीगन्धमापहम् ।
चक्षुःप्रसादनं हृद्यं रक्षीर्णं शीतिवर्द्धनम् ।”
सु.चि.२४५. ।

पादमूलम् । स्त्री । चरणधोभागे । हे.च. ।

पादरीगः । पुं । पादगतरीगे, चिथीपनख-
कुनखादौ । सु.नि.१३५. ।

पादरोह(हि)णः । पुं । वटहृत् । वटेशोऽहं ।
रा.नि.व.११ ।

पादरोहिणी । स्त्री । वन्दायाम् । वै.निघ. ।

पादरोहो (श्नु) । पुं । वटहृत् । वै.निघ. ।

पादवल्मीकम् । स्त्री । शीपदरीगे । रा.नि.
व.२० ।

पादविदारिका । स्त्री । अश्वस्य पादरीग-
विशेषे । लक्षणे—“पार्श्वजा पिच्छिका यस्य दृश्यते
तीक्ष्णवेदना । तस्य विद्याङ्गिपग् व्याधिं श्लोरं
पादविदारिकाम् ॥” वा.द.३८५. ।

पादविरजा । स्त्री । चर्मपादुकायाम् । वै.निघ. ।

पादवृक्षः । पुं । मेघशङ्कराम् । वै.निघ. ।

पादशलाका । स्त्री । शलाकावल्पादाख्यम् ।
शुद्धेन नवि । ते च हं । च.शा.७५. ।

पादशाखा । स्त्री । पादाद्ये । श्री.क्षेत्रां ।
वै.निघ. ।

पादशिष्टजलम् । स्त्री । चर्दुर्धाभावशिष्टे
पक्वजले । तद्गुणः त्रिदोषनाशिवम् । रा.नि.व.१४ ।

पादशुङ्गा । स्त्री । मेघशङ्कराम् । वै.निघ. ।
पादशीथः । पुं । पादगतशीथे । श्री.क्षेत्रां ।
यथा—“अनन्वोपट्टवक्रतः शीथः पादसमुच्चितः ।
पुरुषं षन्ति नारीन् सुखञ्जी गृह्णन्ती हयम् ॥”
सा.नि. ।

पादसुप्तिः । स्त्री । पादस्यग्रयन्तता । श्री.
अनाङ्ग ३७३ । वै.निघ. ।

पादस्फोटः । पुं । पादरीगविशेषे । पाद-
स्फोटे । श्री.क्षेत्रां १०३ । रा.नि.व.२० ।
तत्पश्यायाः,—विपादिका, स्फुटिः । लक्षणे—
“खिन्नस्यादायमानस्य कण्डू रक्तकफोद्भवाः ।
कण्डूयुनात्ततः चित्रं स्फोटः स्यावश्च जायते ।”
सु.नि.१३५. । पादगतचुद्रकण्डमेदे । लक्षणे—
“कण्डू मृती दाहकञ्जीपपत्रा विपादिका पादगतैय-
मेव ।” सु.नि.५५. ।

पादहर्षः । पुं । तन्नामकपादरीगविशेषे ।
श्री.क्षेत्रां सिद्धिनी । लक्षणे—“दृष्येते चरणी यस्य
भवतश्च प्रसृतकौ । पादहर्षः स विज्ञेयः कफवात-
प्रकोपजः । पादहर्षे तु कर्णव्यः कफवातहरी
विधिः ॥” सु.नि.वा.व्या.चि.१५. ।

पादहीनजलम् । स्त्री । चतुर्धांशेन हीने
पक्वजले । वातजरीगमादेऽहितम् । रा.नि.व.१४ ।

पादहीना । स्त्री । आकाशलतायाम् ।
आलोकरं वज्ज । वै.निघ. ।

पादाग्रम् । स्त्री । प्रपदे । “पादागं प्रपदं
मतम् ।” रा.नि.व.१८. ।

पादाभ्यङ्गः । पुं । पादयोर्द्वैलमर्दने । “स्वीतसां
माह्वं वकरः कफवातविनाशनः । धानूनां पुष्टि-
जननी रुजावर्णवलप्रदः ॥ मित्राकारी देहसुखः
स्वरव्यः पादरीगदा । पादलङ्घनसुदुर्करा च पादा-
भ्यङ्गः प्रशस्यते ॥” वीङ्. ।

पादिकन्दः । पुं । मालाकन्दे ।

पादिनः (वर्गः) । पुं । कुम्भीरादिजलजन्तुषु । ते
च कुम्भीरकूर्मगङ्गोषामकरमृदरगिद्युमारोदयः ।
“कूर्मकुम्भीरककंठककण्ठककंठकगिद्युमारप्रभृतयः
पादिनः ।” सु.सू.५६५. । एतेषां सांसृग्णाः—
“पादिनोऽपि ये ते तु क्रीपास्त्रानां गुणैः समाः ॥”
पादुका । स्त्री । चर्मकृतपादवाणे । खूर्जा ।
तज्ञारण्यगुणाः—उपानदारण्यशब्दे कन्याः ।

पाट्टः। स्त्री। पाट्टकायाम्। अम।
 पाट्टोत्पलः। पुं। ट्टमीपलव्वे। वै.निघ.।
 पाट्टः। पुं। पाट्टे। शीं। जटा.।
 पाट्टम्। स्त्री। जले।
 पानम्। स्त्री। पीतो, द्रवद्रव्यमलाभःकरण-
 व्यापारे। रा.नि.व.२०। प्राग्भवस्तुनावे। भाजने।
 नै.। पुं। निःशसि। हे.च.। शौण्डिके। जटा.।
 पानकाम्। स्त्री। सव्याण्डिकादिनिष्टद्रव्यकृत-
 पानीये। परिमितमूर्धरागिन्स् रसयुक्ते अन्वविधान-
 रसयुक्ते वा पकरसे। शीं। भद्रवत्। गुणः—
 “असुक्षुद्रकमहं पानकं प्रीणनं गुर। विटभि
 मूदलं ह्यं पिचत्रं ग्रीतलं तथा ॥” वा.सु.।
 पानकपर्पः। पुं। स्वनामज्जातव्वे। शीं-
 कश्रुं। वै.निघ.।
 पानकी। स्त्री। पाण्डुरीगमेदे। लक्षणं—
 “सन्नाये भिद्रवर्चस्त्वं वहिरन्त्य श्रौतता। पाण्डुता
 नेत्रयोश्च पानकीलक्षणं भवेत् ॥” ना.नि.।
 पानगोष्ठिका। स्त्री। सुरापानालये। अम.।
 पानपात्रम्। स्त्री। सुरापानपात्रे। अम.।
 पानवर्षिक्। पुं। शौण्डिके। हे.च.।
 पानभाजनम्। स्त्री। सुरापानपात्रे। त्रिका.।
 पानमात्रा। स्त्री। सुरापाने प्रशस्तमात्रायाम्।
 यथा—“यावन्न च्यते दृष्टिः यावन्न चीभते मनः।
 पानमात्रा परा तावत् विपरीता विषोपमा।”
 श्रौतकः।
 पानविध्वंसः। पुं। नदात्ययेमेदे। लक्षणं—
 “हृद्रावतीदकपसंसवकापण्डुमसूक्षावमिञ्चरशिरौ-
 रुजनप्रदाहाः। ह्येप. सुरात्रेविल्लित्त्वपि तेषु तेषु
 तं पानविध्वंसमुशन्त्यविल्लेन घोरः ॥” ना.नि.।
 पानसम्। स्त्री। पानसमये। कौण्डिलेन गत।
 जटा.।
 पानाजीर्णः। पुं। तन्नामकरीगमेदे। लक्षणं
 यथा—“आशानसुशयवतीङ्गिरुं दिदाहः पाने
 त्तजोर्षुपमञ्चति लचपानि। ज्ञेयानि तत्र
 भिपञ्जा सुविगिदितानि पित्तप्रकीपजनितानि च
 कारणानि ॥” ना.नि.।
 पानात्ययः। पुं। नदात्यये रोगे। तस्य
 निदानम्—नदात्ययशब्दे दृश्यम्।
 पानिलम्। स्त्री। पानपात्रे। श.च.।

पानीयम्। स्त्री। जले। रा.नि.व.४। See
 जलम्। पानके। शीं। अन्विकापानीयं पित्त-
 वमिहरं। सधुरदाङ्गिनं प्रतिश्यायकासघ्नं। अम-
 दाङ्गिमजं जठरविकारि धारकं क्षुधावर्धकञ्च।
 निम्बं हृदि-हृद्रास-पित्त-ज्वरहरं सव्याहार-
 पाचकञ्च। नागरज्जपानीयं पित्तकासहरञ्च।
 पाकराजः।
 पानीयसुकुटः। पुं। जलकुकुटे। डीं।
 वै.निघ.। [निघ.।
 पानीयचूर्णिका। स्त्री। वातुकायाम्। वै.
 पानीयतण्डुलम् (सी)। स्त्री, स्त्री। रज्ज-
 शाके। कौण्डिलेन गत। वै.निघ.। [हे.च.।
 पानीयनक्षुलः। पुं। जलविहाले। उद्विडान।
 पानीयपृष्ठजः। पुं, स्त्री। कुम्भिकायाम्।
 टोका शीं। प.सु.। र.सा.।
 पानीयफलम्। स्त्री। नखान्ने। शीं। पानक।
 हिं सखानः। भा.भि.।
 पानीयभक्तवटिका। स्त्री। यद्व्यधिकारे
 रसः। अथमस्य गुहमण्डुरं विडङ्गं प्र. १ प. चव्यं
 त्रिकटु फलवयं केशराजमूलं दन्तीमूलं सुखा
 पिपलीमूलं चित्तकमूलं चण्डिकाकण्ठमूलं (वेणुमूलं)
 मानमूलम् श्रीराममूलं शक्रशततोमूलं मृद्यावर्चमूल
 विष्णुमूलं पुनर्नवान्मूलं प्र. २ ती. पारदः १० ती,
 गन्धः १० ती. आर्द्रकरसेग नद्यां। संघणान्तरे
 (पयोदस्त्राने यमानी, तथा मृद्यावर्चपुनर्नवयो-
 रयहपम्) एषानिधे कशीधितानां प्र. २ ती. रस-
 गन्धकयोः प्र. ४ माषा लघिन (सताकरे चार्द्रक-
 रसेन) समिष्य सांपमिता वटी कार्या।
 पानीयमूलकम्। स्त्री। सोमराजधीने।
 श.च.। [नि.व.४।
 पानीयवर्षिका। स्त्री। वातुकायाम्। रा.
 पानीयशास्त्रः। पुं। पानीदकन्दमेदे। शीं।
 कूटु। एन्. पाषिषाय। प.सु.।
 पानीयशाला (लिका)। स्त्री। उदक-
 शालायाम्। ज्ञानछ्व। अम.। वै.निघ.। /
 पानीयशिरौषिका। स्त्री। जलशिरौषि।
 वै.निघ.।
 पानीयाभा (शा)। स्त्री। वज्रजायाम्।
 उन्। रा.नि.व.८।

पानीयामलकम् । स्त्री । (Flacourtia cataphracta.) सनामख्यातद्रुपे । श्रीनिष्पत्तिः । र.ना. । हिं मानि अन्दरा । तेषु प्राचीनामलकसु । गुणाः—तिदीपनं ज्वरघ्नं । भा. । अहं क्वदु मलवदं कं विदीपञ्चरत्नं सुखशीघ्रमञ्ज । राज. ।

पानीयास्त्या । स्त्री । बलजाहणे ।

पानीयासुः । पुं । कन्दशार्कं । वगसौ । वै. निघ. । तत्पथ्यायाः,—जलादूः, चपासुः, बालुकः । गुणैः—विदीप-नाशित्वं सन्तपथ-कारित्वञ्च ।

पापः । पुं । नापपण्डान् । शोभाणि । वै. निघ. । पापकर्मणि, अदद्यादानादौ । तत्र दशविधं यथा—“अदद्यानासुपादानं हिंसा चैवाभिधानतः । परदारोपसेवा च काशिकं त्रिविधं मतम् ॥ पारुष्यमदृशत्वञ्च पैशुष्यञ्चापि सर्वाशः । अश्वत्थ-प्रलापञ्च यःस्यै स्थावतुर्द्विधं ॥ परदव्ये चमिध्यान् मनकांनिटचिन्तनं । शितयामिगिवेशय त्रिविधं नानसं ज्ञातम् ॥” च.ट.दिगचर्या. ।

पापघ्नः । पुं । तिले । रा.नि.व.१६ ।

पापघ्नौ । स्त्री । तुलसीहृद्ये । वै. निघ. ।

पापचेलिकाम् (का) (लौ) (चैला) । स्त्री, स्त्री । पाठायाम् । अङ्कनादि मूल । प.सु. । रा.नि.व.८ । मेष. । च.दि.३५. ।

पापनाशिनौ । स्त्री । शमीहृद्ये । रा.नि.व.८ । लणतुलसीहृद्ये । वै. निघ. । [त्रिका. ।

पापरोगः । पुं । मन्त्रिकायाम् । वसुदेवश्रेण ।

पापशमनौ । स्त्री । शमीहृद्ये । रा.नि.व.८ ।

पापोदकम् । स्त्री । विद्याहमिकीटादिद्रुक्त-जले । अति. । Sec जलम् ।

पाप्सा । पुं । ज्वरे । रघु.२.ज्व चि.याङ्वरसे ।

पासघ्नः । पुं । गन्धके । र.ना. । [व.६ ।

पासघ्नौ । स्त्री । कटुकायां । रुष्टेकी । रा.नि.व.८ ।

पासघ्नः । वि । कञ्चूरानिधि । शंभो । अम. ।

पासन् । स्त्री । पासरोगे । श्रीठड्यां । अम. ।

पासरीञ्जारा । स्त्री । गुडूषाम् । श.च. ।

पासा (न्) । स्त्री । छट्टाठरोगविशेषे । शोभित्वाश, श्रीठड्यां । लघपम्—“यथा वासाः

साववत्यः प्रदासाः पानित्युक्ताः पिङ्गकाः कण्डुमल्यः ॥” सा.नि. सु.नि.१३५. ।

पासाघ्नः । पुं । गन्धके ।

पासाघ्नौ । स्त्री । कटुकायाम् ।

पासारिः । पुं । गन्धके । छे.च. । र.सा.छं. ।

पाय(य्य)म् । स्त्री । जले । विश्व. । परिमाणे । अम. । पाने । उषा. ।

पायना । स्त्री । श्लेष्मधारामा सृष्टमध्यसीङ्गी-करणप्रक्षिपयाम् । ऐन्द्रोनां । सा च चारोदक-तैलनिमग्नमैदेन विधा । तत्र चारपायितं श्लेष्मादिच्छेदने । उदकपायितं सांसादिपाटने । तैलपायितं शिराव्यधनादौ च । सु.सु.८५. ।

पायसः । पुं, स्त्री । पयःसिद्धयवान्वाम् । शत्रुनाश । प.सु. । पायसपाकप्रकारगुणः यथा—“अतततस्यु ली धीतः परिशुटी हृतेन चं । खण्ड-युक्तेन दुग्धेन पाचितः पायसी भवेत् ॥” पुराणम् । श्रीवासे । जार्जि. । अम. ।

पायुः । पुं । गुदे, मलद्वारे । रा.नि.व.१८ । च गर्भस्थशिशोः समसे नासि भवति । सुखबोधः ।

पाय्यम् । स्त्री । जले ।

पारः । पुं । पारदे । च.टी.सा. ।

पारक् (ज्) । पुं । सुवर्णे । उषा. ।

पारटीटः । पुं । प्रक्षरे । त्रिका. ।

पारणः । पुं । मेघे ।

पारतः । पुं । पारदे । छे.च. ।

पारतन्त्रम् । स्त्री । पराधीनतायाम् । सा.नि. ।

पारदः । पुं । (Hydrargyrum.) खनाम-ख्यातखनिजतरलधातुविशेषे । श्रीश्री । तत्-पथ्यायाः,—रसरानः रसनायः सधारयः रसः महातेजः रसलघुः रसीचमः सुतराटः चपलः जैठः शिवबीजं शिवः अस्तं रसेन्द्रः लीकेशः दुईदः प्रभुः रुद्रजः हरतेजः रसधातुः अचिन्तजः अविचयः खिचरः अमरः देहदः सत्यनाशकः सुतः कन्दः कन्दशकः देवः दिव्यरसः रसाधन-श्रेष्ठः यथोदः सुतकः सिद्धधातुः पारगः परधीजः रजस्रलः नृसिंः पारः शिवाद्ययः शिवबीज्यः । स अन्ननीली वाह्योच्चलं त्रौपथयोग्यः श्रेष्ठश्च । “असाध्यैष्वपि दातव्यो रसोऽतः श्रेष्ठ उच्यते ॥” र.सा.नं. । केशवः पारदन्विदीपनः प्रधानवौ

बलदय । उच्यते । रोगमोचकलाप्यारद उच्यते । तत्र चण्ड—“ब्रह्मःसुनीलो बहिरञ्जली यो नध्याङ्ग-सूर्यप्रतिमप्रकाशः । शक्तोऽय धूसः परिपाशुरय धियो न शीघ्रो रसकर्मविद्वो ॥ रसदोषः यथा—
“नागो बद्धो मसो बद्धिवाचस्य च विषं गिरिः । असत्ताग्निर्महादोषा निरुग्नात् पारदं म्रिता ॥ इति । दीपहीनो यदा सूतसदा मृगुज्वरापहः । शुद्धोऽयममृतं साक्षात् दोषयुक्तो रसो विषम् ॥” रसा-सं । “मिथाज्ञात् मध्यतं रसः पतितं धरणी-तने । तद्देहसारजातत्वाच्छुक्रमधमभूय तत् ॥” पारदमप्य चतुर्थां ऋग्धे तपोविरक्तमेदात् । तेषु रक्तमप्य रसविन्दुर्न, ऋग्मप्य कञ्जलिष्य प्रधानतो व्यवहार्यः, शुभोऽगुहः । “सिधमेदेन विर्यं यं शिवोर्थं चतुर्विधम् । त्रैतं रक्तं तथा भीतं ऋग्ं तेषु भवेत् क्रमात् !.....यं तं शस्तं रुजां नाग् रक्तं किल रसायनम् । धातुवादे च तत् जीतं विगतौ ऋग्मेव च ॥” गुणाः—“योगवाही महाहव्यः सटा दृष्टिवलप्रदः । सव्यामयहरः प्रीक्षी विशेपात् सर्वकृष्टगुत् । संस्कारहीनं खलु सुतराजं यः सेवते तस्य करोति वाधाम् । देहस्य नायं विदधाति नरं कटाक्षं रोगान् जनयेन्नरापाम् ॥” भा.पु.र.भ.धो.व. । धान्वास्त्रेण एतदभावे अत्यन्त-रणादिन वा रसं स्वे दयेत् । त्रितोयं यथा—विकट उखणराजिकारजनीरिफलास्त्रकनहायलानागवला-निघनादपुनर्नयामेवगुहोचिदकापि समभागानि, सनकानि व्यक्तानि वां पृथ्वांमेव पिष्टा नैन कश्चिनाद्गुलमाचं वस्त्रामिष्य तन्मध्यं मृतं दत्वा वदा च दिनवयं दीलायन्ते च काश्चिन्ने पचन् । इति स्वेदः । रसनर्दनम्—द्रवकाचुषुषुर्दाभ्यामादो मयः । ततोद्देशा गुह्येन सिन्धुस्यराजिकारदुधुर्ग-नयः ॥ अथवा हृष्टोक्तकारिकाचिकाररक्तसर्प-साधितैः कदायेर्मयः । “रक्तं कानिशाधूमसारो-र्षामभ्यतुम्बिकैः । जस्योत्पद्यसंयुक्तैर्नागदोषापनुच-ये ॥” र.चि.२५. । “विफलाकन्यकातोयैः धिपदीयो-पमान्नेव ॥” अथ मूत्रना—“तृपचविफलावश्या-कन्दैः सुद्राहयान्तिवैः । चिदकीर्षानिशाखार-कान्यार्ककनकद्रवैः । सूतं कृतेन यूपेण वारान्ताभि-मर्दयेत् । इत्वं संसृष्टितः सूतस्युक्तेन् सदापि कञ्चु-कम् ॥” इति । “अपामार्गस्य वीजानां मृपायुग्मं प्रकल्पयेत् । तन्मृष्टे चिपेत् सूतसलाद्दुग्धमिश्रि-तम् । द्रोणपुत्रीप्रसूनानि विद्वन्नसरिन्दकः । एतद्दूर्णमवधीडं दत्वा सुद्रां प्रदीयेत । तन्नो-

भ्यापयेत्साम्यक् सग्न पानंयुटे पचेत् ॥ एवमेकपुटेभेन नूतकं भयतां व्रजेत् ॥” इति सूतभाग्य । भा. । एतस्माधकानि ऊनयिंशकर्मोपि भवन्ति, तद्वयथा—स्वेदन-मर्दन-सूक्ष्मीत्यापेन-पातन-वीधन-नियमन-दीपनाशुभासनगगनादियासप्रसाधचारण्यगभंष्टुतिषा-द्यदृतिवीगशारण्यरजनसारण्यकागवधमघपानि । ऊर्ध्वपातनाधःपातने पय्याग्नि दृष्टव्ये । “घटे रसं विनिचिष्य सजानं घटमन्यकम् । तिथ्यद्गुग्ं हयं कृत्वा तन्मुग्ं रोधयेत् शुषोः । रसाधी ज्वालयेदग्निं यावत् मृत्तो जल्पं विगन्तु । तिथ्यक्-पातनमित्युक्तम्... ॥” इति तिथ्युपातनम् । “लवणनाम्निपेटेन च्छिक्तानागतं रसं । पाश्चा-त्यामजलं किविन् चिथा गार्धेष रोधयेत् । ऊर्ध्वं खण्डपुटी द्यो मन्वयासो भवेद्वसः ॥” इति धोध-नम् । “सर्पाधी चिचिका कन्या धन्वारकनका-न्मुभिः । दिनं संस्रे दितः सूतो नियमात् स्थिरतां व्रजेत् ॥” इति नियमनं । “काशीसं पञ्चलवर्णं राजिकामरिचानि च । दिग्शिषु वीजमेकच द्रव्येण समन्वितम् । चाश्रीय काश्चिके दीलायन्ते पाकाद्दिनेभिः । दीपनं जायते सम्यक् सूतराजस्य कारणं ॥” इति दीपनम् । “दीपितं रसराजसु जस्योररससंयुतम् । दिनेकं धारदेषन्ने स्यात्वे यासितो भवेत् ॥” इत्यनुवासनम् ॥ रसजारणादि पातनगालनव्यतिरेकेषु घनहमादि-यासपूर्वकं पृथ्वावस्थापन्नत्वम् । आरणा । र.चि. २५. । आरितरसगुणाः—“गुह्यगन्धेषु । कीर्षंस्तु गुहास्यतगुणाधिकः । पङ्गुगुं गन्धके कीर्षो रसो भवति रोगहृ । तप्याश्चसगुणो व्योमसस्य कीर्षंस्तु तस्यमे । ताप्यखर्परतालादिसत्ते कीर्षो गुणावहः । इच्चि कीर्षे सृष्टैकगुणसदप्रदायकः ।” इति । अथ यासवोग्वरसः—“मूर्च्छा-व्यायोक्तपदुष्ण-वलिजोर्दपिडिकीसितो रसः खर्हेऽप्यन्धुमुषितो घनहंसव्यादि स्वरितनेव यसति ॥ इति । मूर्च्छना यथा—व्यवहारिकतीत्यकद्वयप्रमाणेनापि परिशुद्धो रसो मूर्च्छयितव्यः । मूर्च्छनाप्रकारस्तु बहुविधः । तत्र पङ्गुगुणमश्वकारणप्रक्रिया साधीयसी । रसगुणसंज्ञिकारणं विनायं न खलु राजाहरणसो रसेन्द्रः । न चाखदकलधोतपाकहीनः स्रष्टि रसायनयामिति प्रसिद्धः ॥ तन्निमित्तकं सिकता-यन्त्रहयं कथ्यते । यथा—निरवधिनिषीदित-शुद्धरावादि-परिलिप्तमतिकठिन-काचघटीनयं वल्लानागप्रकार-रसगभिणीमधसक्तं न्यूह्लि-प्रना-पित्तिद्रवायानुपपद्यसिक्तावामारोष्य परितप्तं

दिवाङ्मुक्तिमितेन निरन्तरालोकारणपुरःसरं सिक-
ताभिरापूर्वै बर्हमानक चारोपयोग्यम् । कमतय
विचतुरापि पञ्च वापि यासुरापि ज्वलनज्वालय
पचनोयमित्येकं यनम् । र.चि.३.भ. । रसभचण-
मावा—“गुणामात्रं रसं देवि ह्येनजीर्णन्तु भक्षयेत् ।
द्विगुणं तारजीर्णस्य रविकीर्णस्य च तयम् ।
तीक्ष्णामकामनायैका प्रायोमावेति कौशिता ।”
र. चि. । (आभ्यन्तरिकप्रयोगे)—परिवर्चकः
खान्तिःसारकः रजोनिःसारकः पित्तनिःसारकः
घर्माकारकः मूत्रकारकः विरेचकः पचसादकः
शोथकः प्रदाहनागकः । (वासप्रयोगे)—परिवर्चकः
लालानिःसारकः शोथकः पचननिवारकः प्रत्यु-
द्यत्साधकः दाहकश्च ।

पारद्वन्धनम् । स्त्री । सारलीह । वै.निघ. ।

पारवतः । पुं । ऋषोतपत्रिणि ।

पारंश्वम् । स्त्री । लीह । वै.निघ. ।

पारश्वयः । स्त्री । सुवर्षे । वै.निघ. ।

पारसीकयमानो । स्त्री । तद्देशीययमानो-
विशेषे, खोरासानीयमान् । किरमानो श्रीम्ना
इति महाराष्ट्रादी । सि.यो.प.द.हानि.चि. । गुणाः
—“पारसीकयमानो तु यमानोसङ्गो गुणैः ।
विशेषात्पाचनी रुष्णा यादृष्यो माद्रीभो गुरुः ॥”
भा. । “पारसीकयमानो तु तिक्तोऽपि कटुधीपचा ।
चन्द्रिदोदिकरो हृष्या खड्वो चैव प्रकीर्षिता ।
त्रिदोषाजीर्णहनिगुच्छूषामस्य च नाशिनो ॥” वै.
निघ. ।

पारसीकवचा । स्त्री । श्वेतवचायाम्, खोरा-
सानीयवायाम् । श्वेत दह । गुणाः—“हृम-
बन्धुहिता तद्वत् यातं रुन्ति विशंपतः ।” भा. ।

पारसीकाश्वः । पुं । तद्देश्यलघोटके ।

पारापतः । पुं । कपोते । अ.टी.र. ।

पाराचकः । पुं । प्रसरे । अ.र. ।

पारावतम् । स्त्री । परपकफले । श्वेतस्य रुद्र ।
श्रेयशांशुः । गुणाः—“पारावतं सुगधुरं रुष्ण-
मकृश्रिवातघ्नम् ।” सु.सू.४६.प. । “द्विविधं शीत-
सुगन्धं मधुरस्वाग्मस्य च । गुरु पारावतं ज्ञेय-
मरुष्यत्यग्निनाशनम् ॥” अ.सू.२०.प. ।-

पारावतः । पुं । कपोतशक्तिमेदे । गृहकपोते ।
श्रेयशांशुः । तेषां पारवति । तन्पार्यायाः,—भित्त-
कण्डः पारावतः घरनिघः द्वन्द्वकण्डः कपोतः र.ग-

लीचनः कलध्वनिः पारापतः कलरवः अरुण-
लीचनः मदनः काङ्करवः कामी रज्ज्वलणः मदन-
मोहनः चाम्बिलासी, कङ्कोरवः गृहकपोतः ।
तन्मांसमुषाः—द्विगुणं मधुरं गुरु शीतलं रक्तपित्त-
दाहघ्नं वल्यञ्च । रा.नि.व.१० । विपाके मधुरं
गुरु च । सु.सू.४६.प. । “तदा पारावतो ज्ञेयो
वातश्लेष्मकरो गुरुः ।” अति.२.१. । Sec
कपोतः । परपकफले । अ.सू.२०.प. । लीह ।
नीलाजने । सारान्ते । वै.निघ. । हृद्यविशेषे ।
श्रेयशांशुः । सु.सू.४६.प. । तिक्तके । आश्विनस्य,
देवम् । नै. । न. । मण्डलिसर्वविशेषे । सु.कण्ड.
४.प. । [४६.प.]

पारावतकः । पुं । त्रीद्विधाम्बिशेषे । सु.सू.

पारावतकालिका । स्त्री । महाज्योतिषतौ-
लतायाम् । बड् वतांकरुके । वै.निघ. ।

पारावतपद्मे । स्त्री । ज्योतिषतौलतायाम् ।
वतांकरुके । र.मा. । काकजडायां । रा.नि.व.४।

पारावतशङ्खत् । स्त्री । कपोतविहायाम् ।
श्रेयशांशुः । गुणाः—यद्यितरक्तरीधकम् । वा-
चि.२.प. ।

पारावताङ्गिः । स्त्री । ज्योतिषतौलतायाम् ।
वतांकरुके । वन उच्छ्र । प.सू. । र.मा.सं ।
महाज्योतिषतौलतायाम् । रा.नि.व.३ । काक-
जडायाम् । रा.नि.व.४ ।

पारावताङ्गिपिच्छः । पुं । बन्देशीयपारावते ।
श्रेयशांशुः श्रेयशांशुः । रा.नि.व.१.८ ।

पारावती । स्त्री । लवलीफले । नै. ।

पारावरः । पुं । भूषामनद्वये । र.निघ. ।

पारि । स्त्री । सुरावागवाचे । तिका. ।

पारिगर्भिकः । पुं । कपोते । परिगर्भिक-
रीणे । वै.निघ. ।

पारिजातः । पुं । पारिभद्रकफले । श्रेयशांशुः
श्रेयशांशुः । रा.नि.व.८ । र.मा.सू.चि.१.१.प. ।

पारिजातकः । पुं । श्वेतजवाहरे । श्रेयशांशुः
श्रेयशांशुः । प.सू. । रोहितकफले । निम्बुवृक्षे । सुर-
तरी । वै.निघ. । काण्टकपारिजाते । श्रेयशांशुः
श्रेयशांशुः । सु.चि.१.१.प. ।

पारिजाता । स्त्री । तैजीवलायाम् । तेजस्वला ।
वै.निघ. ।

पारिणामः । वि । वयःपरिवर्तनम् । वा. ८.२२५. [हि.च.] विज्ञा. ।

पारि(री)न्द्रः । पुं । मिह । अन्नरसयोः ।

पारिपेक्षम् । स्त्री । वेत्तमसुखम् ।

पारिमद्गः । पुं । निम्नहृत् । रा.नि.क.८ । वै.निघ.२.भ.भा.व्या.चि. कण्ठकनाद्यादिकषायि । (Erithrina Indica.) The Indian coral tree. पारिजातहृत् । श्रीमते नान्नात्र गीह । हिं कर्षद । मं दा. पाद्मरा, पद्मीर । कं हरिवाल । तं मोदुग, पारिदेवेदु । ता. सुराफ । तत्पश्यायाः,—रत्नपुष्पकः क्षिप्रमधुः रत्नकुमुदः क्षिप्रः बहुपुष्पः रत्नकेशरः । गुणाः—कृष्टुः कफघ्नः शरीषकः पथः दीपनः । रा.नि. च.८ । चिकीरोगः कर्षीरोगः । भा. प्रविषीत्य सन्निवातः नेवरीष च हितः । कञ्जं चतुष्प । पृथं वरिःप्रयोगात् सन्निवेदनाच्च । देवदारुणिः । नं. सु.स.१.१५. सखदेवदारो । अ.प. ।

पारिमद्गः । पुं । पर्यतनिम्न । वि.श्री.कृति चि. । निम्नहृत् । रा.नि.क.८ । वै.निघ.२. भ.भा.व्या.चि.नारायणवर्ते । पारिमद्गहृत् । श्रेष्ठ आदन्त गीह । राजाहृत् । देवदारो । अ.म. । स्त्री । कुटीवधी । दू.३. रा.नि.प.१२ ।

पारिमद्गजटा । स्त्री । पालिषानुद । श्रीमतेनाम्नाद्रेत्र शिखर । अ.द.गुण.चि. । “व्याघ्रोक्तं पारिमद्गजटा ।”

पारिमद्गसः । पुं । दृष्टुं हित । “मूर्च्छितं चतकं चाक्षीकलं निम्नस्य चाहरेत् । तुल्यामि खदिरहायैः दिनं नयं च भवश्चेत् ।” भावा । निरुमिता । र.स.चि. । [प.गु.]

पारिम(भा)व्यम् । स्त्री । कुट्टे । दू.३ ।

पारिगः (सः) । पुं । अदत्तविन्दे । श्रीमते- शिखर । हिं नञ्छ । भा. वै.निघ. । See पारोमः । [वै.निघ.]

पारिहार्यम् । स्त्री । कुटीवधी । दू.३ ।

पारिचिः । पुं । क्षयिदिनेपे । च. ।

पारो । स्त्री । गावीपवाम् । अग्निश्री । वै.निघ. । दौह्याम् । पानपात्रे । विज्ञा. । परागे । विद्य. ।

पारीवणः । पुं । कच्छपे ।

पारोमः (पः) । पुं । (Thespesia popul- nooides, or populnea.) The tulip tree. अष्टमे । प्रादुर्भू गीह । मह भाग्यहृत् । गीकीडीह । अष्टमे । अदत्तविन्दे । श्रीमते- अश्वत्थ । श्रीमते शिखर, श्रीमते शिखर । नञ्छ- सदीरा इति च लीके । हिं परमनिघ्न, परिपु । तं नञ्छ । व.गु. मेदि. । ता. पोरिग । गुणाः— “पारोयो दुर्मरः विष्यः क्षमिगुणकफघ्नः । फलेऽस्मात्पुत्री मूर्धे कषायत्वाद्गुणः ।” भा. ।

पारुः । पुं । अश्वी । गुण्ये ।

पारुली । पुं । पाटलाहृत् ।

पारुपः । पुं । गणे । वै.निघ. ।

पारु(रु)पकतैलम् । स्त्री । वातरुत्ते केतुम् । तिलतेषु परपकान्तरुः आचारुः नाभारोः रुः इधुरः भूमिज्ज्वात्तरुः, एषा म. ४ म. दुग्ध १६ म. पाप्यम् ।

पारुष्यम् । स्त्री । अदुर्गणि । म.प. ।

पारिवतः । पुं, स्त्री । फलहृत् । श्रीमते । अ.द. व्या.३ । हृत्विन्दे, कामधुपे रियात इति प्याने, यथ फल महाकायफलवर्गति । तद्यु दिविधं वाताय महापारिवतं सर्वपारिवतं इति । सामान्यगुणाः—मधुर हृत्विन्दं वातरु हृत्वं तपात्परविदाहृत् हृत्वं मूर्च्छासन्निवेदनेषु हृत्विन्दं चर्षं वृषीयेकरुच । महापारिवतं रीत्यं हृत्वं दुष्टिदनेन हृत्वं मूर्च्छासन्निवेदनेषु हृत्वं गुणाधिक्य । रा.नि.क.११ । सादत्वं शीतल- नुपच । वा.गु. । दीपान्तरुत्तरु । वै.निघ. ।

पाचटम् । स्त्री । भगनि । हृत् । हारा. ।

पार्थः । पुं । अदुर्गणि । प.गु. । भा.पृ.श्री.चि. ।

पार्थवा । स्त्री । शीरुहायाम् । श्रीमते । म.चि. ।

पार्थवल्काः । पुं । अदुर्गणित्वे । अदुर्गणित्वे । अदुर्गणित्वे प्रथीत्यः ।

पार्वा । स्त्री । सुवर्णायाम् । हृत् । म. १५ म. शीरुहायाम् । “महू कसीरुत्तरुत्तरु- रभपायोः ।” ब्राह्मीसुवे । वै.निघ. ।

पार्थिवम् । स्त्री । तगरुपे । अदुर्गणित्वे । कीटये पिच्छीतय । रा.नि.क.१.०२३ । पुं । मरुति । अश्वी । घटाशो । विज्ञा. । अदुर्गणित्वे ।

दि। च्छिनिमित्ति। पृथोगुणभुविष्ठे। सु.सू.४१७।
पार्थिवचूर्णम्। स्त्री। धूली। धूनी।

पार्थिवजम्। स्त्री। अर्जुनलक्षि। अर्जुन-
ह्वान्। च.द.हृद्रो.चि।

पार्थिवा (वी)। स्त्री। सौराष्ट्ररक्षिकायाम्।
शुभ्रपञ्जि। मगःशिलायाम्। वै.निघ.। वाजि-
देहगतच्छायाविशेषे। "सुद्विम्बा पार्थिवी क्वाया
नागान्जोति.समन्विता।" ज.द.३२.।

पार्व्वणः। पुं। हरिणभेदे। श.च.।

पार्व्वतः। पुं। निम्बहृत्। प.सु.। मद्भानिन्-
हृत्। षोडशानिम्। र.मा.। स्त्री। हिन्दु.नि।
श्रियाणतुके। शीपके। वै.निघ.।

पार्व्वतपीलुः। पुं। क्वचीटहृत्वे।

पार्व्वती। स्त्री। सुद्रपापायमेदायाम्। छोटि
शौश्रुक्रुष्। रा.नि.व.५। सौराष्ट्ररक्षिकायाम्।
शुभ्रपञ्जि, वेष्ठी गौणे। इ.च.। र.मा.। मेष-
भाग.चि.त्रणमजाशुशे। पिपयल्याम्। घातकीहृत्वे।
सिंहरूपयल्याम्। रा.नि.व.६। गजापयल्याम्।
रा.नि.व.२३। यतस्याम्। भा.। शलकीहृत्वे। मे.।

पार्व्वतीयः। पुं। क्वचीटहृत्वे। आश्रुत्रोति
गोष्। वै.निघ.। मशकजातिविशेषे। सु.कल्प.८
अ.। शाधिपाचभेदे। अर्च.चि.। स्त्री। नीलाञ्जने।
वै.निघ.।

पार्व्वतीरजः (स्)। स्त्री। गन्धके।

पार्व्वतीसम्भूतः। पुं। गन्धके। र.स.सं.
पार्व्वतीरसे।

पार्व्वतियः। पुं। गजापयल्याम्। प.सु.।
घितकचुपे। रा.नि.व.६। सूर्यवर्षहृत्वे।
शुद्धशुद्धि। र.मा.। स्त्री। सोवीराशने। शुम्भा
इति लोके। र.मा.श.च.। स्त्री। घातकीहृत्वे।
जिह्विन्याम्। वै.निघ.।

पार्श्वः। पुं, स्त्री। कचाया दधोभागे। शौश्रु।
रा.नि.व.१८। स्त्री। पार्शास्थिदम्हृत्वे। शौश्रुश्रार
शुद्धि। मे.।

पार्श्वक्षम्। स्त्री। पार्शास्थिनि। शौश्रुश्रार
शुद्धि। रा.नि.व.८।

पार्श्वपिप्पलम्। स्त्री, पुं। हरीवकीभेदे,
पारोपहृत्वे। गजहृत् इति पश्चिमदेशे। भा.म.
४५,श्रीनिरो. चि.क्र.क.मथ्याप्रतोकारे।

पार्श्वशूलः। पुं, स्त्री। शूलरोगभेदे, पार्श्व-
देशस्थशूलरोगे। शौश्रुवेदनां वा शौश्रुशूलं। तस्य
निदानलक्षणम्—“क्षफं निश्चय पवनः सूक्ष्मिरेव
निस्तुदन्। पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्व्यादाभात-
संयुतम्। तेन चक्षिति पक्षेण नरोऽन्नच न
काङ्क्षति। निद्राक्त प्राप्नुयादिव पार्श्वशूलः
प्रकीर्णिवः॥” भा.म.३५.।

पार्श्वसंहतिः। स्त्री। पार्श्वभागे। भा.।

पार्श्वसन्धिः। स्त्री। लघनातिशयेऽङ्गुलमधः-
पार्श्वकरप्रतिपक्षपृष्ठमन्धेपि। स.शा.६५.।

पार्श्वशूलः। पुं। बालरोगभेदे। वै.निघ.।

पार्श्वस्थि (का स्थि)। स्त्री। चतुर्विंशति-
पञ्जरास्थिनि। रा.नि.व.१८। च.शा.७५.।

पार्श्वोदरप्रियः। पुं। कर्कटे। इ.च.।

पार्षतः। वि। मगसन्धिविनि। श्रुतविन्दुहरिण-
सन्धिविनि। सु.कल्प.१५.।

पार्श्वः। पुं, स्त्री। गुल्फस्थाधोभागे। शौश्रु-
शुद्धि, शौश्रुनि। रा.नि.व.१८। स गम्येस्थस्य
माघद्वयेन भवति। सुखदोषः। पृष्ठभागे। हृत्वा.।

पार्श्वप्रस्थि। स्त्री। गुल्फाधोभागास्थिनि। ते
च हृत्वे। च.शा.७५.।

पालः। पुं। चित्रकहृत्वे। वै.निघ.। निष्टोवन-
पाचे। इ.च.।

पालकाः। पुं, स्त्री। चित्रकहृत्वे। रा.नि.व.६।
गजज्वरे। गजवै.। कुष्ठे। कुष्ठे। र.स.स.प्रद-
रारिरसे। हिन्दु.नि.। वै.निघ.।

पालकविषम्। स्त्री। तन्नामकस्यावरकन्द-
विषे। सु.कल्प.२५.। See कन्दविषं।

पालकाख्यः। पुं। गजवैद्यकप्रणेतृत्वे चृषी।
विका.।

पालकाप्यः। पुं। चरकोक्ते सुनिविशेषे।
च.। धन्वन्तरो। विका.।

पालक्या (ङ्ग्रा)। पुं। वास्तुकाकारपालङ्-
शाके। शौश्रुशौश्रु। प.सु.। तत्पर्व्व्यायाः—
पलक्या मधुरा चुरपचिका सुपवा द्विगुणवा
यानीया साम्यवहभा चुरिका। गुण्याः—वातला
शीता द्रव्यला मेदिनी गुदः विष्टमिन्नो मद्दश्री
शासपितरककफघ्नी च। “पालङ्गा वास्तुकाकारा
चुरिका चौरितच्छदा। पालङ्गा वातला शौवा

द्र फला मेदिनी गुरुः ॥ विटशिकी नदथासपित्त-
रक्त-कफापहा ॥ भा.पु.१भगा.व.। कफपित्त-
वातविद्वन्धौ रक्षा च। राज.। कुन्दुरखीटौ।
चन.।

पालङ्गः (ङ्गः)। पुं, स्त्री। (Beta bengo-
lensis.) A sort of Beet root. खनान-
ख्यातपत्रशाके। पालङ्गशाक इति दाचिपालभापा।
श्रीनि. शीकरं। हिं पलकी। पालं शाक इति
चिचकूटे प्रसिद्धम्। गुणाः—ईषत् कटुकं मधुरं
पयं शीतलं रक्तपित्तघ्नं वाहि सन्तपयम्।
रा.नि.व.७। शलकीहृत्ते। वाजिपचिषि। वाङ्
श्रीश्री। ने.।

पालङ्गी। स्त्री। कुन्दुरी। कुन्दुरश्रीणि।
च.टो.म.। उषोदिकायान्। शू.इ.। पालङ्गे।
शान् शीकरं।

पालङ्गः (ङ्गः)। पुं। हृदाके। छाता,
कौण्डिक। अम.। जलदधि, हृत्वातिच्छे। श.र.।

पालनम्। स्त्री। नवप्रभतायाः गोः दुग्धे।
श्रीकला छं। श.च.।

पालनिका (ल[लि]नी)। स्त्री। वायमा-
यायान्। वनां जला। रा.नि.व.५। वा.चि.१च.।

पालाशम्। स्त्री। तेजपत्रे। रा.नि.व.६।

पालाशी। स्त्री। चोरीहृत्ते। र.मा.।

पालासः। पुं। पलासहृत्ते। वै.निघ.।

पालिंहिदः। पुं। मन्त्रलिखपमेदे। वोग्राणाप
विशेव। सु.कल्प.५च.।

पालिः (ली)। स्त्री। कर्णलतायामे। ने.।
जलीकायान्। कल्पितभोजने। हे.च.। कर्णरोग-
विशेषे। वनांशेन प्राञ्जल रोगि। पाली
पत्रविधा। "परिपोटस्तयोत्वात् सन्मयो दुःख-
वर्धनः। पञ्चमः परिलेही च कर्णपाल्या गदाः
स्य ताः ॥" तेषां लक्षणाणि तत्कल्पशास्त्रे सन्मयाणि।
चिकित्सा—अभ्यङ्ग-परिपेक प्रदेह-रक्तमोचणानि।
(ली) मस्युक्तुक्तियान्। हारा.। पःकपाचे।
चिचकहृत्ते। वै.निघ.। परिमाणमेद्दे। प्राणि।
द्विका.। प्रत्यपरिमाये। हे.च.। चालवाले।
च.र.। "यवनापसयो पालीं।"

पालिका। स्त्री। पाल्याम्। श.च.।

पालिधा। स्त्री। पारिमहृत्ते। (जयमङ्गलरसे)।

पालिन्दः। पुं। कुन्दुरखीटौ, सलकी-
नियंते। वै.निघ.।

पालिन्दा (न्दिः, न्दी) (न्या, न्यिः, न्यी)।
स्त्री। श्यामालतायाम्। प.सु.। च.र.५च.।
हृत्वातिहृत्ते। अम.। सु.कल्प.१च.। कुन्दुरखीटौ।
रा.नि.व.१२। अम.। भाग्यान्। शान्मदाणि।
शेतापराजितायान्। वायमायावतायान्। वनां
जला। वै.निघ.। मालविकाविहतायान्। वा.च.
३च.। कारवेज्यां। रुद्रना। सु.चि.१०च.।

पालि(ली)शोषः। पुं। कर्णरोगविशेषे।
लक्षणे—"शिरास्यः कुरुते वायुः पालीशीपं
तटाह्वम्।" वा.च.१०च.।

पालीकुटः। पुं। चिचकहृत्ते। वै.निघ.।

पालिवतः। पुं। हीपान्तरखड्गूर्वीहृत्ते। वै.निघ.।

पावकः। पुं। रक्तचिचके। चिचके। रा.नि.
व.६। ने.। वै.निघ.२भ.अ.चि.। शुक्लाह्वने। सूर्य-
कालमथौ। वै.निघ.। कुमुभहृत्ते। रा.नि.व.५।
अग्निमन्त्रहृत्ते। भद्रातकहृत्ते। विडङ्गे। सदाचारि।
ने.। वैद्युताशौ।

पावकमणिः। पुं। सूर्यकालमथौ। वै.निघ.।

पावकमन्थनः। पुं। अग्निमन्त्रसुपे। वै.निघ.।

पावकारणिः। पुं। अग्निमन्त्रसुपे। प.सु.।

पावकाहः। पुं। अग्निमन्त्रे। वै.निघ.।

पावकोष्ठा (न्)। पुं। सूर्यकालमथौ। वै.
निघ.।

पावनम्। स्त्री। ऊर्ध्वपथे। कूडु। रा.नि.व.१२।
रुद्राचे। रा.नि.व.११। जलि। ने.। चन्दने।
वै.निघ.। गीमथे। श.च.। पुं। चिचके। सिद्धके।
शिवाङ्गन। विश्व.। पीतधङ्गराजि। रा.नि.व.४।
शङ्गे। वै.निघ.।

पावनध्वनिः। पुं। शङ्गे। रा.नि.व.२।

पावनी। स्त्री। तुलसीहृत्ते। रा.नि.व.१०।
हरीतक्याम्। विश्व.। गीरीचनायाम्। नाग-
वज्रीलतायाम्। व.निघ.।

पावशालिः। पुं। सूक्ष्मशाली। नक्र धान।

पावासः। पुं। सुद्रपणसे। वै.निघ.।

पाशः। पुं। कचे। जालि। तिका.। अन्नमेद्दे।

पाशवपालनम्। स्त्री। घासे। श.च.।

पाषी (इन्) । पुं । वरुणहचे । अम. । रस.र.
उद चि.वङ्गिभलातकरसे ।

पाशुपतः (काः) । पुं । अंतरक्तवकपुष्पहचे ।
रा.नि.व.५ । नै. । अगस्तिपुष्पहचे । प.सु. । रा.
नि.व.१० । महावक्रुणहचे । वै.निच. ।

पाश्यात्पाकरसम्भवम् । स्त्री । शाश्वरलवणे ।
र.मा. । तत्पश्यायाः, -रीमकं रामलचणम् ।

पाषाणः । पुं । गन्धके । प.सु. । करज्वीङ्गि-
पाषाणभेदे । वै.निच.२भ.अ.सा.चि. पातकादि-
भेदके । च.द.अ.सा.चि. । प्रक्षरे । अम. ।

पाषाणकादली । स्त्री । कदलीभेदे । कर्ष्ण-
कदली । वै.निच. ।

पाषाणकुट्टकः । पुं । पाषाणभेदके ।
शोधनकृष्ण । वै.निच. ।

पाषाणगर्दभः । पुं । हनुसम्बिजवृद्धरीगे ।
शीतले । निदानलक्षण—“वातह्यससुसूतः
अयद्युर्हनुसम्बिजः । शिरी मन्दरुजः किन्धो ज्ञेयः
पाषाणगर्दभः” सा.नि. । भा.म.४भ. । “हनुसम्बो
सुसुतं शीकसत्त्ववर्जं म्लिखं । पाषाणगर्दभं
विद्यात् वशासपथनाम्बकम् ॥” सु.नि.१३भ. ।

पाषाणगैरिकम् । स्त्री । गिरिचिकीशाम् ।
शित्रिभाजि । वै.निच. ।

पाषाणजतु । स्त्री । शिलाजतुनि । सैप.
शेद्यचि.रसाभसल्लुरे ।

पाषाणसित् । पुं । पाषाणभेदे । शोधनकृष्ण ।
र.मा. । कुलत्वे । (एरण्डसमके) । करज्वीङ्गि-
पाषाणभेदे । वै.निच. ।

पाषाणभेदः (काः) (नः) (द्वी (इन्) ।
पुं । (Coleus amboinicus. Syn. Coleus
aromaticus.) खानानख्यातद्रव्यस्युपि. । पाषर-
वुनीति लोके । च.मू.४थ. । शोधनकृष्ण,
शिवशोधन । हिं पाषरवुर, लोहाचूर । सं कं
पाषाणभेदि । तं पिङ्गिचिद्रु । तत्पश्यायाः, -अम्भ-
भेदः अम्भमित् अम्भः शीलाभेदः अम्भभेदकः
अ वा उपसभेदो उपलमित् शिलाभंजः नगमित् ।
सा विधा वटपदौशिलावल्कलुटभेदेन । सा. गुणाः
—मधुरः तिक्तः सेचनः बृहदाहसूदहाहृद्रः शीतलः
अम्भरोपथ । रा.नि.व.५ । “अम्भभेदो हिमसिक्तः
कपायो वसिशीघ्रः । भेदनो हन्ति द्रोपार्श-

गुब्बहाङ्गायमहृद्रुजः । धीनिरीगान् प्रमेहांश्च
श्रीहृत्खत्रणानि च ॥” भा.पू.१भ.४.व. । चासहरः
सञ्चितश्च पाणि अकारे आचपके हितः वातशान्ति
करथ । अवशिष्टयोर्गुणाः स्वरूपार्थायै सन्त्याः ।

पाषाणरोगः । पुं । अस्मरीरोगे । च.द.
अम्भ.चि. ।

पाषाणवज्जकरसः । पुं । अम्भार्थधिकारे
रसः । पारदः १भ. गन्धकः २भ. अतपुनर्गवारसैः
दिनं मर्दयित्वा भूधरयन्ते पचेत् । उदुल्य शब्दां
चूर्णयेत् । तुल्येन पाषाणभेदचूर्णेन यथाहर्दं
मादा दीया । रस.र. ।

पाषाणविषम् । स्त्री । दारुमोचभेदे ।
शोधनकृष्ण । प.सु. ।

पाषाणसम्भवल्ली । स्त्री । प्रवाल । अथर्वनि ।
वै.निच. ।

पाषाणान्तकः । पुं । अम्भन्तकहवे । चापट
इति लोके । रा.नि.व.२ ।

पाषाणी । स्त्री । परिमाणवीधक-पाषाणखण्डे
वाटिशोत्रा ।

पाहाडः (तः) । पुं । ब्रह्मदाहहचे । श्वनांशं
शिशुल । श.च. ।

पिकः । पुं । कीकिले । स्त्री । कीकिलायान्
कैरिक्व शोषी । अम. ।

पिकदेवः } पुं । आसहचे । वै.निच. ।
पिकप्रियः }

पिकप्रिया । स्त्री । महाशम्भूहवे । रा.नि.व.
११ । कीकिलायान् ।

पिकचम्बुः । पुं । आसहचे । पिका. ।

पिकभक्तका (च्या) । स्त्री । भूमिजम्बूहवे ।
वन जात्र । रा.नि.व.११ ।

पिकमहोत्सवः । पुं । आसहचे । वै.निच. ।

पिकरागः । पुं । आसहचे । रा.नि.व.११ ।

पिकवह्मभः । पुं । आसहचे । भा. ।

पिकोङ्कः । पुं । चातकपविणि । श.च. ।

पिकानन्दः । पुं । वसन्तकाले ।

पिकाचः । पुं । कीकिलाके । कृविशोधन ।
रा.नि.व.२१ । रोचनीवनस्यती । श.च. ।

पिकी । स्त्री । कोकिलायाम् ।
 पिङ्गुरसः । पुं । मय । वै.निघ. ।
 पिकीक्षणा । स्त्री । कोकिलाचक्षुषे । कृष्ण-
 थाङ्ग । रा.नि.व.४ ।
 पिङ्गः । पुं । करिपोते । श.मा. ।
 पिङ्गम् । स्त्री । शोषपिचने । वै.निघ. । सालके ।
 वांवा । हरिताले । पुं । वनमूपिके । रा.नि.व.
 १०।१३।१८ । वि । पिङ्गलवर्णे ।
 पिङ्गवापिशा । स्त्री । तैलवायिकायां । जेठवा-
 णांका । इ.च. ।
 पिङ्गचक्षुः । पुं । कुम्भीरे । इ.च. ।
 पिङ्गभासः । पुं । गौधरकजातिभेदे । सु.कल्प.
 ८५ । See कौटः । [रा.नि.व.० ।
 पिङ्ग(ल)मूलम् । स्त्री । गज्जंर । शाक्य ।
 पिङ्गलम् । स्त्री । रीतो । शिउव । रा.नि.व.
 १३ । हरिताले । पुं । नकुले । स्यावरविषभेदे ।
 इ.च. । पेषके । कूर्कुरे णोटा । रा.नि.व.१८ ।
 चमोरे । राकायाम् । वै.निघ. । मण्डलिसर्प-
 विंशये । सु.कल्प.४५ । वानरे । तिका. ।
 चम्री । पिङ्गलवर्णे ।
 पिङ्गलनासकः । पुं । शिखारसे । वै.निघ. ।
 पिङ्गललोहम् । स्त्री । रीतो । शिउव । रा.
 नि.व.१३ ।
 पिङ्गलसारि । स्त्री । हरिताले ।
 पिङ्गला । स्त्री । भिगपाहचे । शिशु शीङ् ।
 र.मा. । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ । नकुल.
 १४५ । राजरीता । शिउवविशेष । रा.नि.व.
 १३ । ज्योतिष्पतीलतायाम् । वै.निघ. । निर्विष-
 जलीकायाम् । सु.स.१३५ । पचिभेदे । शिउवा
 शीथी । रा.नि.व.१८ । कर्णिकायाम् । नाङ्गी-
 विशेष । इ.च. । सा च दक्षिणाष्टाध.स्या धनुर्वका
 दक्षिणनासार्त्तं गता । (सारदातिलके) । “पिङ्गला
 सितरत्नाभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिता ।” योगार्थः ।
 पिङ्गलाक्षः । पुं । पिङ्गलापक्षिण । वै.निघ. ।
 पिङ्गलिका । स्त्री । वकपक्षिणि । जटा. ।
 चाचिकाविशेषे । सु.कल्प.८५ । हरिताले ।
 पिङ्गवर्णकाम् । स्त्री । गर्जरमूले । शीङ्गवर्णम् ।
 वै.निघ. ।

पिङ्गसारः । पुं । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।
 पिङ्गस्फटिकः । पुं । गोमिदमयो । तत्पथ्यायाः
 —गोमिदः, रासुरथ, तमोमोनिः, स्वर्भानवः, पिङ्ग-
 स्फटिकः । गुणाः,—अम्लत्वं उष्णत्वं टीपन-पाचनत्वं
 वातविकारनाशित्वं धारणे पापनाशित्वम् ।
 रा.नि.व.१३ ।
 पिङ्गना । स्त्री । वंशे । वंशलोचने । रा.नि.व.६ ।
 शमोहचे । र.मा. । हिट्टुनि । मे. । गोरीचना-
 याम् । रा.नि.व.१२ । हरितायाम् । रा.नि.व.२३ ।
 रक्तवाहिनायाम् । वै.निघ. ।
 पिङ्गाणः । पुं । काचे । वै.निघ. ।
 पिङ्गाशः । पुं । सम्बन्धिने । शीर्षांशे नाह ।
 स्त्री । स्वर्णे । पांका शोभा । मे. ।
 पिङ्गागी । स्त्री । नोहोहचे । मे. ।
 पिङ्गास्यः । पुं । पिङ्गाशमस्ये । श.र. ।
 पिङ्गाह्नः । पुं । पचिनिशे । वग्-कालवट-
 पची । वै.निघ. ।
 पिङ्गाक्षः । पुं । विङ्गाशे । वै.निघ. ।
 पिङ्गी । स्त्री । शमोहचे । प.सु. ।
 पिच(चि)ण्डः । पुं । वदरे । रा.नि.व.१८ ।
 पशुपटभाने । इ.च. ।
 पिचव्यः (व्या) । पुं, स्त्री । कार्पांसि । इ.च. ।
 पिचिण्डिका । स्त्री । इन्द्रवकी । शीर्षांशे
 डिम् । इ.च. ।
 पिचिण्डिलः । वि । जम्बोदरे । इ.च. ।
 पिचुः । पुं । कार्पांस्याम् । रा.नि.व.४ ।
 कार्पांसतूलके । अम. । तीक्ष्णकश्चि । प.प्र.१ख. ।
 कठरीगभेदे । मे. । सूदतैलविषभेदे तैलाक्तपिचु-
 धारणरूपे । तैलाक्तं तूलफाहा इति । भा.स.४५.
 योनिरौ.चि. । स्त्री । वृक्षे । पून । सु.च.५५ ।
 पिचुकाः । पुं । मदगहचे । कौण्ठे गन्नना ।
 प.सु. । पक्षकरीरजफलकार्पांसि । कर्णपुष्याश्रमहा-
 दुष्ये । नीलोत्पले । सु.चि.७५ । साकुरण्डहचे ।
 वै.निघ. । शस्यविशेषे । मदगहचे । कार्पांस्याम् ।
 पिचुत(तू)लम् । स्त्री । कार्पांसि । तिका. ।
 पिचुमन्दः (महः) । पुं । निम्बहचे । निम्
 शीङ् । रा.नि.व.८ । सि.यो.सन्निपातञ्ज.चि. ।
 पिचुलः । पुं । भाङ्गकहचे । शीङ्ग शीङ् ।

अम.। कार्पासहृत्ते। ललकाके। तिलकहृत्ते।
हिल्लहृत्ते। नी.। वृत्ति। अ.टी.सा.।

पिचुली। स्त्री। मूर्त्त्यायाम्।

पिचुवर्त्तिः। स्त्री। वृत्तवर्त्ताम्। वृत्तत्र
वाति। च.द.आश्रीताधिकारे।

पिच्चक(ट)म्। स्त्री। वक्रं। रा.७.। प.सु.।
रा.नि.व.१३। शीघ्रके। नी.। [नी.।

पिच्चटकाः। पुं। नेत्ररीने। शिबूणे त्रोगे।

पिच्चिटः। पुं। अग्निप्रकृति कीटविशेषे। सु.
कल्प.८५.। See कौटः।

पिच्चितम्। स्त्री। अस्त्रिभङ्गविशेषे। हाड
टेपुटे यां उग्रं। तच्च प्रयुतां गतनल्पश्रीफम्। सु.
नि.१५५.। सञ्जीवणभेदे। "प्रहारपीडनाभ्यान्
वदङ्गं प्रयुतां गतम्। सास्त्रि तन्निचितं विद्यात्
मञ्जरक्तपरिभूतम् ॥" रु.चि.२५.।

पिच्छः(काः)। पुं। मोचरसे। अम.। लाङ्गुले।
नी.। स्त्री। मयूरपुच्छे। अम.।

पिच्छनम्। स्त्री। अत्यन्तपीडने। च.सू.१८५.।

पिच्छपादौ। ति। तन्नामकपादरीगाक्तात्
(अर्थ)। रोमान्तः शूयते यय समन्नाद्रैव पचते।
कन्द्य पिच्छिणी यश्च पिच्छपादौति तं विदुः ॥"
ज.द.३२५.।

पिच्छभारः। पुं। मयूरपुच्छे। वै.निघ.।

पिच्छलः। पुं। मोचरसे। आकाशवज्रान्।
वह्वारहृत्ते। वै.निघ.।

पिच्छलच्छदा (दला)। स्त्री। उपोदि-
कायां। शू.दे. शीघ्रं। वदरीहृत्ते। तिका.।

पिच्छलत्वक्। पुं। नागरहृत्ते। स्त्री।
नागरहृत्तकले। वै.निघ.। [वै.निघ.।

पिच्छलवौजः। पुं। वनपणसे। आनांशम्।

पिच्छला। स्त्री। शूलीहृत्ते। रा.नि.व.८।
शाकलीहृत्ते। आकाशवज्रान्। वै.निघ.। उपो-
दिकायां। तिका.।

पिच्छवाणः। पुं। रणशङ्के। श्चैन प्रांथी।
रा.नि.व.१२६।

पिच्छा। स्त्री। मोचरसे। प.सु.। भैप. स्त्री-
रो.वि.सधकादिलिङः। वा.उ.३४५.प्रथ्यातुगचूर्णे।
शिशपाहृत्ते। अ.च.। मच्छे। भक्तमच्छे। कीपि।
पूगहृत्ते। कदलीहृत्ते। नी.। सर्पविषे। लावायाम्।

शाकलीहृत्ते। घोले। वै.निघ.। अन्नपादरीने।
क.द.। कतकहृत्ते। आकाशवज्रान्। वै.निघ.।

पिच्छावस्तिः। स्त्री। पिच्छिलवस्ती। वा.
धि.२५.।

पिच्छावृद्धः। पुं। शाकलीहृत्ते।

पिच्छितिका। स्त्री। शिशपाहृत्ते। शिशु
शीघ्रं। अ.च.।

पिच्छिलः। पुं। पिच्छालुके। प.सु.। वहु-
वारहृत्ते। भा.। स्त्री। समष्टदधनि। वै.निघ.।
सरसव्यञ्जनादौ। भ.। किम्बसूपादौ। भातुदत्तः।
समष्टभक्ते। सजलव्यञ्जने। नीलकण्ठः। त्रि.।
भक्तमच्छुक्ते। अम.रा.।

पिच्छिलकः। पुं। धन्वनहृत्ते। शंभना शीघ्रं।
रा.नि.व.२६। शाकलीहृत्ते। वै.निघ.।

पिच्छिलगुणकर्म। स्त्री। पिच्छिलद्रव्यस्य
गुणकर्मणि। तच्च वल्यं सन्धानं शंभलं गुणं। सु.।

पिच्छिलच्छदा। स्त्री। उपोदक्याम्।
शू.दे.श्री.। प.सु.।

पिच्छिलत्वक्। पुं। धन्वनहृत्ते। शंभना
शीघ्रं। प.सु.। र.मा.। नागरहृत्ते। तिका.।

पिच्छिलदला। स्त्री। वदर्याम्। कूज शीघ्रं।
उपोदिकायाम्।

पिच्छिलवस्तिः। स्त्री। निरुद्धवस्तिभेदे।
"वदरीरावती शैलु शाकलीपुष्पनाङ्कुराः। चीर-
सिताः चीत्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलसंज्ञिताः। अजीर-
भैषजधिर्युक्ता देया विचचणैः। सावा पिच्छिल-
वस्तीनां पलेर्षादशभिर्मेता ॥" भा.।

पिच्छिलफलम्। स्त्री। डिण्डिमफले।
टै.डुशं। तद्गुणाः—वलपुटिकारित्वं प्रसेशास-
पिचविषदीपनाशिलञ्च।

पिच्छिलसारः। पुं। मोचरसे। रा.नि.व.८।

पिच्छिला। स्त्री। हृथिकाल्याम्। विह्वती।
रा.नि.व.५.। पीतशिशपाहृत्ते। शिशु शीघ्रं। र.
मा.। कच्युं। कटू। अ.च.। अतस्याम्। शंभना।
रा.नि.व.१६। शाकलीहृत्ते। उपोदिकायाम्।
नी.। शूलीहृत्ते। रा.नि.व.४.। हृत्तेभेदे। विहि-
दाना इति केचित्। कीकलावे। कूजेशीघ्रं।
रा.नि.व.४.।

पिञ्चोडुवाम्। स्त्री। नेत्रपिचटे।

पिङ्गः । पुं । कर्पूरः । लीमलेनी कर्पूरः ।
 रा.नि.व.१२ । स्त्री । वस्त्रे । ङ. ।
 पिङ्गकम् । स्त्री । हरिताले । र.सा.सं. ।
 पिङ्गटः । पुं । पिङ्गटरीये । पिङ्गु । श.र. ।
 पिङ्गनम् । स्त्री । तृणवृत्ति । तूलां धोना ।
 विका. ।
 पिङ्गारम् । स्त्री । नागदेशरपुष्पे । रा.नि.व.६ ।
 पश्चिमपङ्कजे । च.टी. । श्यामाके । हरिताले ।
 अम. । खण्डे । ङ. । त्रि । पीतवर्णे ।
 पिङ्गारकम् । स्त्री । अतस्थाम् । नशिना ।
 प.सु. । हरिताले । रा.नि.व.१३ ।
 पिङ्गलम् । स्त्री । हरिताले । प.सु. । कुशपत्रे ।
 धरणी. । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. ।
 पिङ्गा । स्त्री । हरिद्रायाम् । तृणके । ङ. ।
 पिङ्गानम् । स्त्री । सुषणे । रा.नि.व.१३ ।
 पिङ्गिका । स्त्री । तृणनालिकायां । श्रीशै. ।
 विका. ।
 पिङ्गूलम् । स्त्री । तृणवर्तिकायाम् । वै.निघ. ।
 पिङ्गुपः । पुं । कर्षण्ये । छ.च. ।
 पिङ्गुटः । पुं । नेत्रमले । पिङ्गु । श.र. ।
 पिटः(क) । पुं । विस्फोटके । ङ. ।
 पिट(टि)का । स्त्री । पिङ्गकायाम् । रा.नि. ।
 व.२० । मष्टिकायाम् । देवकम् ।
 पिटङ्गाकी । स्त्री । कटुहन्दावने । वै.निघ. ।
 पिटङ्गाशः । पुं । मत्स्यमेदे, पञ्चवीर्णमले ।
 श.कल्प. ।
 पिटङ्गोटिः(की) । स्त्री । इन्द्रवारुणौलता-
 याम् । प.सु. । [र. ।
 पिटकम्(का) । स्त्री, स्त्री । दन्तकटकं । श. ।
 पिठः । पुं । षोडश्याम् । देवमले । वै.निघ. ।
 पिठरम् । स्त्री । नागरसुसके । मन्थनदण्डे ।
 ङ. । पुं । श्यात्याम् । अम. । च.सु.१५५. ।
 पिङ्कः(का) । पुं, स्त्री । त्रणविशेषे ।
 दूरकृष्णि । लक्षणे—“सत्ययतिःसत्यवकृष्णीफा
 चिमन्नाप्युपगम्यति । पायुनदेशे पिङ्कका सा
 र्ज्यान्वा भगन्दरा ॥ भगन्दरा तु विज्ञेया
 पिङ्ककाती विपद्येयात् । पायोः साद्द्वारुण्ये देशे
 गृह्णन्ना सखान्वरा ॥” मु.नि.४५. । प्रसेहजन्य-

विस्फोटकमेदे, प्रसेहपीङ्ककायाम् । शराविकादी ।
 सा दशधा । See प्रसेहपिङ्कका । कुहपिङ्ककायाम्,
 यवप्रज्यादी । ताः षोडशः । सा.नि. । तासां
 लक्षणानि पद्याये सन्वाषि ।

पिङ्कालिका । स्त्री । नेत्रमले । च.र.पि.नि. ।

पिङ्किकापत्रः । पुं । वृक्षाशाके । पिङ्गुशोक ।

पिण्डः । पुं । शीपके । निशीपन । प.सु. ।
 गभे । करिण्डसूत्रे । अम. । शरीरेकदेशे ।
 विका. । देहे । जवाहले । सिद्धके । बले । ङ. ।
 मदनहवे । रा.नि.व.११ । स्त्री । लीहे । प.सु. ।
 मौलनामगन्धर्व्ये । शंक्रुवाले । रा.नि.व.६ ।
 शरीरे । रा.नि.व.८ ।

पिण्डकः । पुं । पिण्डसूत्रके । पिण्डाली । रा. ।
 नि.व.७ । गुणाः—“पिण्डकी वातलः स्त्रीषी
 याही हथी महागुरुः ।” अति.१६५. । शिलारसे ।
 अम. । स्त्री । गन्धर्वीले । तीक्ष्णलौहे । रा.नि.व. ।
 ६।१३ । नवगीते । ऋत्रे ।

पिण्डकान्दः । पुं । पिण्डाली । रा.नि.व.७ ।

पिण्डका । स्त्री । मष्टिकायाम् । वै.निघ. ।

पिण्डखर्जूरः । पुं । खनामख्यातहृत्के ।

पिण्डिधेज्जुगु शीघ्र । प.सु. ।

पिण्डखर्जूरिका(री) । स्त्री । शीपादि-
 विदेशजातप्रभुमिष्टफलखर्जूरीहृत्के । पिण्डि-
 धेज्जुगु । तत्पर्यायाः,—राजजन्तुः । पिण्डो-
 फलमुद्गरिका दीप्या सपिण्डा मधुरसखा फलपुष्पा
 खाद्युपिण्डा हृद्यमत्त्वा । मे. । सा विधा पिण्डो
 राजपिण्डो चेति । तक्षोर्मुष्पाः—फलं गीर्वा हिंसं
 खाद्यु गुरु दाहपित्त-श्यासन्नं वीर्यहृत्कारम्
 अग्निमान्यकरं विषघ्नञ्च । रा.नि.व.११ । See
 खर्जूरी ।

पिण्डगुडूचिका(ची) । स्त्री । कन्द-
 गुडूच्याम् । रा.नि.व.३ । [टी.र. ।

पिण्डगो(ड)सः । पुं । मन्धर्वीले । भा. । अ. ।

पिण्डतगरः । पुं । तगरपुष्पे । वै.निघ. ।

पिण्डतैलम् । स्त्री । वातरक्तधिकारे तैलम् ।

“समर्पुष्कटमन्त्रितं सखर्जरसगारिवम् । पिण्ड-
 तैलं तदभ्यङ्गादानरक्तवजापहम् ॥ ऋतुतेल १
 शं. भग, मक्षिठा, धूना, अनसृग्गुण श्रोत्रोत्तर १
 छटांक् । रस.र. ।

पिण्डतैलकः । पुं । सिद्धके । शिलात्रय ।
रा.नि.व.१२ ।

पिण्डपादः(द्यः) । पुं । इक्षिणि । त्रिका ।

पिण्डपुष्पम् । स्त्री । अशोकपुष्पे । जवापुष्पे ।
वै.निघ. । पुत्रपुष्पे । मे. । तगरपुष्पे । श.र. ।
पुं । दाडिमवृक्षे । त्रिका । [श.सा. ।

पिण्डपुष्पकः । पुं । शकविशेषे, बालूके ।

पिण्डफला । स्त्री । अलावाम् । प.स. । सु-
चि.१८५. । "आक्षिप्येत्पिण्डफलाकंभार्गोः ।"
कटुतुम्बाम् । तिन्त्राडि । जटा. ।

पिण्डमुस्तकः(का) । पुं, स्त्री । नागर-
सुन्तायाम् । रा.नि.व.६ ।

पिण्डमूल(क)म् । स्त्री । पत्रविधमूलकान्-
तममूलके । गज्जर्मूलके । बाँदूला मूला ।
तन्पश्यायाः,—गज्जर्म' राजाख' पिण्डकं ।
गुणाः—कटूष्णं गुण्णवातघ्नम् । रा.नि.व.० ।

पिण्डयोनिः । स्त्री । योनिरोगमेदं । च.द-
योनिरो.धि. ।

पिण्डरोहिण(त)कः । पुं । विकटतवृक्षे ।
वैशेचि शाह । रा.नि.व.८ ।

पिण्डबीजः(कः) । पुं । (Olcander
oborum.) कर्षिकारवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

पिण्डशर्करा । स्त्री । खट्टीमर्दरायां । मूल-
खड्गि । वै.निघ. ।

पिण्डस्वेटः । पुं । पिण्डेन स्त्रेदे । वा.उ. २८५. ।

पिण्डहरिद्रा । स्त्री । -यन्त्रिहरिद्रायाम् ।
गिष्ठा शत्रिजा । वै.निघ. ।

पिण्डा । स्त्री । कस्तूरीमेदं । गृशनाडि-
विशेष । सा कुलत्त्रिकायाः किञ्चित् मूला ।
रा.नि.व.१२ । हरिद्रायाम् । बंशपतीञ्चम् । भा. ।
खज्जर्मूरीवृक्षे । पिण्डीवेष्ट्र । पिण्डायसे । पिण्ड-
लोहं । रा.नि.व.११ ।

पिण्डाञ्जनम् । स्त्री । अञ्जनविशेषे । वा.उ.
१४ प्र. ।

पिण्डातः । पुं । सिद्धके । शिलात्रय । र.सा. ।
गन्धरसे । र.स.र. पिण्डव्याखलीधे ।

पिण्डापा । स्त्री । नाडीहिड्डी ।

पिण्डाभा । स्त्री । शर्करामेदं । वै.निघ. ।

पिण्डाभ्रम् । स्त्री । करकायाम् । श.सा. ।

पिण्डास्तता । स्त्री । कन्दगुडूच्याम् । वै.निघ. ।

पिण्डाञ्जम् । स्त्री । चाङ्गेरीलिङ्गचान्नवैवस-
वाक्षीर-कर्पूर-नारङ्ग-फलपाण्डुवसमभागमिश्रिते ।
"चाङ्गेरीलिङ्गचान्नवैवसयुतं जखीरकर्पूरकं नारङ्गं
फलशाठयस्त्विति तु पिण्डाञ्जञ्च बीजाञ्जकम् ।"
रा.नि.व.२२ । [१३ ।

पिण्डायसम् । स्त्री । तीक्ष्णलोहे । रा.नि.व.

पिण्डारः । पुं । विरुद्धतवृक्षे । वैशेचि शाह ।
वै.निघ. २भ.ज्य. । वृक्षविशेषे । पिण्डैलि शाह ।
मे. । कण्ठमदनवृक्षे । स्त्री । (Trewia mudi-
flora.) फलशाकविशेषे । हिं पिण्डारा । फल-
गुणाः—“पिण्डारं ग्रीतलं बल्यं विचित्रं रुचिकार-
कं । पाके लघु विशिष्टेषु विषशान्तिकरं लघु ॥”
भा.पू.१भ.शा.भ.ज्योतिषभ.नीनर्थे ।

पिण्डालः(लुः) । पुं । स्रनामल्ल्यातकन्दशाक-
विशेषे । लूबङ्गि आन्नु, गौल आन्नु, शक्ति-
शोखा आन्नु, मं पिउलु । कं त्रिलयसेण्डल ।
उन्, घटा अलु । तन्पश्यायाः,—यन्त्रिलः
पिण्डकन्दः यन्त्रिः रोमशः रोमकन्दः रोमालूः
तामूलपत्रः लालाकन्दः रोमालुः । गुणाः—
मधुरः शीतः सूक्ष्मरसः दाहशीघ्रमेघघ्नः हृद्यः
गुणः सन्तपणः । रा.नि.व.० । “पिण्डालुकः
शोभाकरः शक्रवृक्षिकरो मृदुः” अति.१६५. ।
कन्दगुडूच्यां । रा.नि.व.१ ।

पिण्डालु(लू)कम् । स्त्री । हचालुके । गौल
आन्नु । नो आन्नु । हिं सुचनी । गुणाः—गुण-
कफघ्नं वातकोपनम् । राज. । शकं सधंपशाक-
गुणम् । च.ए.२०५. ।

पिण्डासवः । पुं । वृष्ट्यासासवविशेषे ।
तन्साधनविधिः—“प्रास्थिकीं पिण्डालीं पिष्ट्वा गुडं
मथ्यं विमीतकम् । उदकप्रस्यसंयुक्तं यथपक्षे
निधापयेत् । तथाप्यलं गुजावापु सलिलाञ्जलि-
संयुत । पिषेत्पिण्डासवो स्रसः..... ।” च.चि.
१८५. । पिण्डलीकन्दः २ श. गुडः २ श. मधु
२श. पारि ४ श. एकत्र कालसखं कला. वि.सप्तकं
सासं वा यवपल्लमथं स्यात्तम् ।

पिण्डाह्वम् । स्त्री । तगरपादुके । र.सा.सं. ।

पिण्डाह्वा । स्त्री । नाडीहिड्डी । रा.नि.व.६ ।

पिण्डः। स्त्री । पिण्डिकायाम् । शीघ्रं
डिन । अटी.र. ।

पिण्डकः। पुं । सुरभोतिष्ठाते गन्धद्रव्य-
भेदे । शिवांग्रण ।

पिण्डिका (खडी)। स्त्री । चैतान्निकायाम् ।
रा.नि.व.४ । इन्द्रकौ । "तन्मध्ये पिण्डिका
तथा ।" रा.नि.व.१८ । तालहचे । वै.निघ. ।
अलाब्याम् । पिण्डोत्तमरे । पिण्डोखर्करे । नै. ।
नेतामिष्यन्दरीने नैवकर्मभेदे । तदुभे—"युक्त-
सिपजकस्तस्य पिण्डो कवलनामया । वस्तुखण्डेन
सम्बद्धा नेवामिष्यन्दनामिनी । सिन्धोर्या पिण्डिका
वाते पिण्डे सा मीतला नता । रुचोर्या त्रिपण्डि
श्रीला विधिवत्तो बुधैरयमिति ॥" भा. । पिण्डे ।
सा.कौ.अथमारखे ।

पिण्डिकोष्ठे टनम् । स्त्री । कान्धो जहा
कांसिपिण्डस्य दृष्टादिपीडनेनैव वेदनायां । शीघ्रं
डिने देवनां । मा.नि. ।

पिण्डितः (कल्काः) । पुं । शिलारसे । प.
सु. । See किल्कः । रा.नि.व.१२ । स्त्री । कांम्य-
घातो । वै.निघ. ।

पिण्डितैलम् । स्त्री । शिलारसे । वै.निघ. ।

पिण्डिनो । स्त्री । गिरिकर्षिकायाम् ।
अपन्नविता । रा.नि.व.२१ ।

पिण्डिरिका । स्त्री । नक्षत्रायाम् । तण्डुली
यके । वै.निघ. ।

पिण्डिला । स्त्री । कर्कटीभेदे, गोडुकायाम् ।
गो.गुरु. । अ.च. ।

पिण्डो । स्त्री । पिण्डीतमरे । अलाब्यौ । पिण्ड-
खर्करे ।

पिण्डोत्तकः । पुं । कण्ठमदने । कण्ठ मयनां ।
सु.चि.१० २५५. । नदनहचे । रा.नि.व.८ । सि.
यो.कदि.चि. । भा.स.५५.गर्भचि. । कपिञ्जक-
हचे । विद्य. । स्त्री । पिण्डीतमरे । उग्रप्रोङ्का ।
विद्य. ।

पिण्डोत्तकफलम् । स्त्री । कण्ठमदनफले ।
पाण्डुवर्णमदनफले । सु.चि.२५५. । मरुवकफले ।
वै.निघ. ।

पिण्डोत्तमरः (काः) । पुं, स्त्री । तगरप्रुष-
वभेदे । उग्रप्रोङ्का । कौडये पिण्डीतमरनामा

प्रसिद्धः । विका. । रा.नि.व.२० । रस.र.विष.
नि. । [६]

पिण्डोत्तकः । पुं । महापिण्डीहचे । रा.नि.व.

पिण्डोत्तकः । पुं । अशोकहचे । रा.नि.व.१० ।

पिण्डोरः । पुं । दाडिमहचे । विका. । समुद्र-
फले । अटी.रा. । नक्ष.११५. ।

पिण्डोद्भवा । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।

पिण्डोलिः । पुं । छट्टे । वै.निघ. । वि ।
भुक्तसमुष्किले । छ.च. ।

पिण्डा (का) । स्त्री । ज्योतिषतीखतायाम् ।
नतां कर्कटी । वन उच्छे. । प.सु. । वै.निघ. ।

पिण्डाकः । पुं, स्त्री । तिलकल्के । रनि ।
तै.किकि. । तिलकूटे । रा.नि.व.१६ । "तिलादीनां
निषीदितः कल्के उडुवतैलतिलादिपिण्डः ।"
हेमाद्रिः । च.ग.२५.तैलव्यापदयवायाम् । गुणः
—ज्वानिकारी रुचः विटम्भी दृष्टिविकारहृद्य ।
वा.सु.६५. । सिद्धके । शिवांग्रण । रा.नि.प.१२ ।
हिङ्गी । कुडुने । तैलपण्डांम् । ज्वण्णथोष्ठी ।
शूलकन्दे । च.द.यन्त्रि.चि. ।

पितामहः । पुं । सुभ्रवणे । भूँक्ष । पितुः
पितरि । वै.निघ. ।

पित्तग्रहः । पुं । वायुरोगभेदे । ज्योत्सनादि-
ग्रहविशेष । तज्जुटलचर्थ—"प्रतानां स दिग्गति
संस्तरपु पित्तान् शान्तात्मा जलमपि चापसञ्च-
यन्तः । सांसिपु तिलगुडपायसामिकानसङ्गी
भवति पित्तग्रहामिमुटः ॥" ना.नि. । "रोमस्यो
सुहृषंतिः ।" वा.सु.१५. ।

पित्तजः । वि । शरीरे पित्तजातेषु केशग्रन्थु-
नसदन्तास्थिलीमशिरासाशुषमनोषु । च.ग्रा.१५. ।

पित्ततर्पणम् । स्त्री । तिले । रा.नि.व.१६ ।

पित्तप्रसूः । स्त्री । सायदाले । अम. ।

पित्तप्रियः । पुं । मार्कवे । जौमराङ् ।
रा.नि.व.४ । स्त्री । अगस्त्यहचे । छद्गराजे ।
कालशाके । रा.नि.व.२३ ।

पित्तभीजनः । पुं । माषे । ग्रांशु कवांत्र ।

पित्तम् । स्त्री । गीरोचनायां । च.द.उन्मा.चि. ।
"सपित्तं स्थितमन्नं ।" (Fel.) Gall or bile.
पाचकाम्बपरनामकशरीरस्थतेजीघातो । पिण्ड ।
हिं पीत् इफ्रा । तत्पथ्यायाः—मायुः,

पलायिः, पल्लवज्वरः, तैलः, तिक्रधातुः, उपा, अग्निः, अमलः । पित्तस्य स्वरूपं यथा—“पित्तसुखं द्रवं पीतं नीलं स्रक्तुगुणोत्तमम् । सरं कटु लघु क्षिप्रं तीक्ष्णमम्लं पाकतः ॥” भा. । प्रकोपगुणाः—“पित्तञ्च तिकाङ्गरसञ्च सारकं चीरं द्रवं तीक्ष्णमिदं मधीं षड् । वर्षान्तकाले भृशमङ्गरावकी मध्यदिनेऽन्नस्य जरे च क्लृपति ॥” रा.नि.व.२१ । “पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं दयैव च । उखं कटुरसचैव विदग्धचाकमेव च । तदुष्णैश्चकाले च निदाने च विशेषतः । मध्याह्ने चाङ्गरावे च कौश्ल्ये च क्लृपति ॥” सु.स.२१५ । “सर्वं पित्तमपकारकुलदुष्टरूपापहम् । चक्षुष्यं कटु-तीक्ष्णोष्णमुन्मादहृदिनाशनम् ॥” राज. । तत्र पाचकरञ्जकसाधकवीचकमाजकमेदेन पचाविधमधिष्ठानमेदतः यथाक्रमं अग्न्याशययुक्तज्ञीर्णनव-हयलवहृत्प्ररैरेपु तिष्ठति । एतेषाञ्च कक्षाणि—“पाचकं पचते भुक्तं शिष्याग्निमलवर्द्धनम् । रसमूह-पुरीषाणि विरेचयति निम्बशुः । रञ्जकं नाम यत्पित्तं तद्रसं शीघ्रितं नयेत् । यच्च साधकसंज्ञं तत् कुश्यादुष्णिं धृतिं ह्युतिम् । यदास्त्रीचकरंज्ञं तत् रूपपहणकारणम् । आजकं कान्तिकारि स्वास्त्रिपा-भ्यङ्गादिपाचकम् ॥” भा. । पित्तं पचात्मकं तच्च पक्वमाशयमध्यगं । पचभूतात्मकलेऽपि यत्तोजर-गुणोदयात् । त्यक्तं द्रवत्वं पाकादिकर्मणानल-संज्ञितं । पचत्यत्र विभजते सारकिष्ठीं प्रथक् तथा । तत्रस्वमेव पित्तानां प्रेषाणामप्यनुग्रहः । करोति वलदानेन पाचकं नामतः क्षुत्तम् । आमाशया-चितं पित्तं रञ्जकं रसरञ्जनात् । बुद्धिमैधाभि-मानाद्यैरभिप्रं ताद्यसाधनात् । साधकं द्रवतं पित्तं रूपलोचनतः शूतम् । हृत्स्थमालोचकं त्वक्त्वं साजकं भाजनात्स्वप्नम् ॥” या. । See अग्निः । पित्तप्रकृतिलक्षणम्—एकाले कैशशुक्रतामोरवर्षता-घर्मादिषु । यथा—“गोरातिपिङ्गः सुकुमार-सूचितः प्रीतः सुशीतो मधुविद्धनेतः । तीक्ष्णोऽपि कोऽपि लघुमदुरय वासी मृदुगर्वमलोमकं स्नात् । गोव्यग्रियन्तिकरसानुभोजी हरेषी च तीक्ष्णो च नवोत्पसेवी । स्तुतिमिथो दक्षनिष्ठद्वेषो ज्ञातः स पित्तप्रकृतिर्मनुष्यः ॥” अवि.५५ । “पित्तप्रकृतिर्को लोकी यादृशोऽथ निगद्यते । श्रकालपलितो गीरः क्लोषी खेदी च शुद्धिमान् । बहुसुक् तासनेवच स्वप्नं ज्योतीषि पश्यति । एवंविधो भवेद्यत् पित्तप्रकृतिर्को नरः ॥” भा.पू.१५ ।

पित्तकफज्वरः । पुं । पित्तज्ञेयज्वरे ।

पित्तकारः (क्षत्) । त्रि । पित्तजनकद्रव्यं, वंशकरीरादौ ।

पित्तकासः । पुं । पित्तजन्यकासरीगे । लक्षणं—“उरी विदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्द्धितस्त्रिकसुख-क्षयाद्यैः । पित्तेन पीतानि वनेत्कटुनि कासेन् स पाण्डुः परिदृश्यमानः ॥” मा.नि. ।

पित्तघ्नम् । स्त्री । घृते । मधुरतिक्रमपायद्रव्य-माने । त्रि । पित्तनाशके शीतमृदुपिच्छिलगुण-त्वात् । सु.स.५२५ ।

पित्तघ्नी । स्त्री । गुडुष्याम् । श.च. ।

पित्तज्वरः । पुं । पित्तजन्यज्वरे । लक्षणं—“वेगक्षीच्छोऽतिसारथ निद्रान्यत्वं तथा रतिः । कण्ठीद्वसुखनासानां पाकः खेदय जायते । प्रलापी वक्त्रकटुता मुर्च्छादाहौ मदच्छपा । पीत-विष्णुत्वेनैवत्वं पैत्तिकी भ्रम एव च ॥” निदा. ।

पित्तदावी (इन्) । पुं । मधुरजन्वीरहचै । रा.नि.क.११ । त्रि । पित्तद्रवकारिणि ।

पित्तधरा । स्त्री । पट्यां शारीरकलायां, यद्-खाम् । अहृषी । “या चतुर्दिग्मन्नपानसुपयुक्त-मानाशयात् प्रसृतं पक्वाशयीपस्थितं धारयति । सु-श्रा.५५ । एषैव ग्रहणीत्युच्यते । “पटौ पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता । पक्वमाशयमध्यस्था ग्रहणी परिकीर्तिता ॥” सु.उ.४०५ ।

पित्तनाडी । स्त्री । दक्षसुलगतरोगे । पित्त-जन्यनाडीग्रहे । लभयलक्षणम्—“पित्तानुपाज्वर-करीं परिदाहयुक्ता पीतं सवत्यधिकसुणमष्टःसु चापि ।” ना.नि. ।

पित्तपाण्डुः । पुं । पित्तजन्यपाण्डुरोगे । लक्षणं—“पीतमूत्रशक्त्रेवो दाह-लणा-ज्वरान्वितः । मित्रविटशोऽतिपीतामः पित्तपाण्डुसथी नरः ॥” मा.नि. ।

पित्तप्रकृतिः । त्रि । पित्ताधिकधतुविशिष्ट-जन्तौ । स तु खेदनी दुर्गन्ध-पीत-शिलार-स्त्रान्नखनयन-सु-निज्जोष्ठ-पाणिपादतलो दुर्भंगी वलोपलितवर्णः सु-दुःसुगुणश्च पी चिप्रकोप-प्रसादो म-मान्ध्यामायुध भवति । “निधानो निपुण्यमति-मृदुवक्त्रा तैजसी समितिपु दुर्निवार-वीर्यः । सन् कनक-पलाश-कणिकारान् सप्यग्नेदीपं च इताश-विद्युद्गुल्काः ॥ न भयात्

प्रथमेदनेतिष्वयुः प्रथमेष्वपि सान्त्वदानयविः ।
भवतीह सदा व्यथितास्य गतिः स भवेदिह पित्त
हृतप्रकृतिः ॥ मुञ्जद्वीलूक-गन्धर्व-यच-माज्जार-
दानराः । व्याघ्राचनकुलीलूकाः पित्तिका जन्तवः
स्युताः ॥”

पित्तप्रकोपी । त्रि । पित्तवर्धके पानेऽन्ने च,
यथाह्ननं तक्रसुरादिके मांसादिके चेति । भा.श्मन्.
पि चि. । “क्रीषणीकभयकामायासोपवासविदग्ध-
नेद्युनीपममनकटुस्त्रलवणतीक्ष्णीणखटुविदाहितिष-
तेष्वपिथ्याककुसुमसर्पपातवीहरितशकगीधामव्या-
जाविकमांस-दधि-तक्रकृचिकानसु-सोवीरकसुरा
दिकाराह्नकलकटुआकं प्रमृतिभिः पित्तप्रकोपमाप-
द्यते ।” सु.सू.२।५।

पित्तप्रवर्त्तनम् । क्ली । ऊर्ध्वामागेष पित्त-
निर्गमे ।

पित्तभेषजम् । क्ली । मधुरे । वै.निष. ।

पित्तरक्तम् (शोणितम्) (तासम्) ।

क्ली । रक्तपित्तरीगे । रा.नि.व.२० ।

पित्तरेताः । त्रि । पित्तभूयिष्ठशुक्ले । रस.र.
सू.घा.चि. ।

पित्तरोगः । पुं । पित्तकोपरीगे ।

पित्तरोहिण्यौ । क्ली । पित्तजन्मगलरीगे ।

लक्षणम्—“चिप्रोद्गमा चिप्रविदाहपाका तीव्रञ्चरा
पित्तनिमित्ततः स्यात् ।” सु.नि.१६५. ।

पित्तलम् । क्ली । हरिताले । प.सु. । सू.ऊर्ध्वपते ।

श.सा. । स्वनामख्याततामयशदयो रूपघातौ ।

श्लिष्ठन, कौंठा श्लिष्ठन । हिं पीतरौ, कांची

पीतरौ । तत्पथ्यांवाः,—आरकूटं, रीतिः, रीती,

पतिकावेरं, द्रव्यदार, मिश्रं, चारः, चन्द्रसुवर्णं,

सिंहलं, पीतनकं, लोहितकं, पिङ्गलं, पिङ्गलोदं,

पीतकं । राजरीति-ब्रह्मरीति-भेदात्तत्त्वं द्विविधं ।

“राजरीतिः ब्रह्मरीतिः कपिला पिङ्गलापि च ।

रीतिरशुपघातुः स्यात् तामस्य यशदस्य च ॥

पित्तलस्य गुणा ज्ञेया स्वयोनिसदृशा जनैः ।

संयोगजप्रभावेण तस्याप्यग्रे गुणाः स्मृताः ॥” गुणाः

—“रीतिकाशुगर्धं रुचं विक्लञ्च लवणं रसे ।

श्रीघनं पाण्डुरीगर्धं क्रमिघ्नं नातिलिखनम् ॥”

भा.सू.१स.घा.व. । अस्य मारणं श्रीघनञ्च ताम्रवत्

ज्ञेयम् । र.सा.सं. त्रि । पित्तशुक्ले । पित्तला ।

स्त्री । शालपथ्यांम् । रा.नि.व.४ । जलपिपल्याम् ।

ने. । पित्तजयोनिव्यापविशेदे ।

पित्तवर्गः । पुं । पञ्चविधपित्तेषु । तानि च
मत्स्यगवाश्वरुचवर्हिजानि । मतान्तरे वाराह-
च्छागमाह्विपमाह्वामायूरजानि । “पित्तं पञ्चविधं
मत्स्यगवाश्वरुचवर्हिजम् ।” इति । र.सा.सं. ।
“वाराह-च्छाग-माह्विप-माह्वामायूरपित्तजमिति ।”
मतान्तरम् । [निष. ।

पित्तवस्त्रभा । स्त्री । कृष्णातिविषायाम् । वै.

पित्तविदग्धहृष्टिः । पुं । हृष्टिरीगविशेदे ।

लक्षणं यथा—“पित्तेन दुष्टेन गतेन हृष्टिं पीता

भवेद्यस्य नरस्य हृष्टिः । पीतानि रूपाणि च तेन

पश्येत् स वै नरः पित्तविदग्धहृष्टिः ॥ प्राप्ते हवीथं

पटलन्तु दीपे दिवा न पश्येन्निति वीचते च । राक्षो

स शीतानुष्टहीतहृष्टिः पित्तात्यभावात् सकलानि

पश्येत् ॥” सा.नि. ।

पित्तवि(वी)सर्पः । पुं । पित्तजन्मविसर्परीगे ।

भा. । लक्षणं—“पित्ताद्रुतगतिः पित्तञ्चरलिङ्गी-

ऽतिलोहितः ।” सा.नि. ।

पित्तव्याधिः । पुं । पित्तजन्मरीगे । भा. ।

पित्तशूलम् । क्ली । पित्तजन्मशूलरीगे । लक्षणं

—“हृष्णादाहारतिस्त्रेदहृष्टदृक्कलवणोत्तरम् । शूलं

श्रीतसप्तप्राथं पित्तिकं लक्षयेद्बुधः ॥” सा.नि. ।

“पित्ते तु शूले वसनं पयोऽस्युरसैस्त्रधेचोः सपटील-

नित्यैः । शोतावगाहाः पुलिनाः सुवाताः कांसा-

दिपावाणि जलशुतानि ॥ गुडः शालिधेवाः शौरं

सर्पिःपानं विरेचनं । जाङ्गलानि च मांसानि

नेपजं पित्तशूलिनाम् ॥” च.द. ।

पित्तश्लेष्मञ्जरः । पुं । पित्तकफाधिकञ्जरभेदे ।

लक्षणं—“क्षित्तिकास्यता तन्त्रा मोहः कासी-

ऽरुचिच्छपा । सुहृदांशो सुहृः शोतं पित्तश्लेष्म-

ञ्जराकृतिः ॥” सा.नि. ।

पित्तश्लेष्मोत्त्वणः । पुं । पित्तश्लेष्माधिक-

सन्निपातविशेदे । लक्षणं यथा,—पित्तश्लेष्माधिकी

यस्य सन्निपातः प्रकृष्यति । अन्तर्दांशो वह्निःशोतं

तस्य हृष्णा प्रवर्द्धते ॥ तुयते दक्षिणं पाशं सुरः-

श्रीर्षंगलशृङ्गाः । शीघ्रति श्लेष्मपित्तञ्च कृच्छ्रत्

कण्ठस्य दृश्यते ॥ विड्मदेदः चासदिक्काय बर्द्धन्ते

सप्तमोलकाः । ऋषिभिर्भङ्गुनामायं सन्निपात

रुदाहृत ।

पित्तसंश्रमनवर्गः । पुं । पित्तशान्तिकरद्रव्य-

गणे । यथा—चन्दनकुचन्दनीश्रीरञ्जोवेरमञ्जिष्ठा-

पथस्या-विदारि-शतावरी-गुग्गुशैवालकह्वारशुद्धी-

मल-कदली-कन्दली-दूली-सूर्वा-श्ववीनि, काकी-
ल्यादिभ्योधादिभ्यश्चमुलमिति समाह्वेन पित्त-
संशमनीवर्गः । सु.स. ३८५ ।

पित्तसावः । पुं । नेत्रसन्धिगदरीगे । लक्षणे
यथा—“पीतभासं नीलसुग्णं जलाभं पित्तसावं स
खवेत् सन्धिमध्यात् ॥” सु.उ. २५५ । [निघ. ।

पित्तज्ञा । पुं । पर्यटके । वि । पित्तज्ञे । वै.
निघ. ।

पित्तहरः । पुं । काकील्यादिगणे । सि धो.
दृणा-चि. । च द-वर्द्धि-चि. । उशीरे । वै. निघ. ।

पित्तातिसारः । पुं । पित्तजन्यातिसाररीगे ।
Sec शरीसारः । [अ. ।

पित्तानुबन्धः । पुं । पित्तानुमले । वा.चि. ३

पित्ताण्डः । पुं । अथम्य अण्डकन्दरीगे । ज.
द.५.५ ।

पित्ताभिव्यन्दः । पुं । मञ्जुगताचिरीगभेदे ।
पिण्डकृच्छ्रं कोट् उक्ती । यथा—“दाहो धूमायनं
शोकः श्वावता वर्मणो वधिः । अन्तःकोटोऽयु-
पीतोष्णं रागः पीताभदग्नेनम् । चारोघितचता-
घिलं पित्ताभिव्यन्दलक्षणम् ॥” वा.उ. १५५ ।

पित्तारिः । पुं । पर्यटे । श्लेष्मणोपशङ् । रा.
नि.व.५ । लाचायाम् । वाशिं । रा.नि.व.६ ।
वर्धेत्पद्वन् । रा.नि.व. १२ ।

पित्तिका । स्त्री । शतपदीभेदे । केन्द्र-
विशेष । सु.कल्प. ८५ ।

पित्तोत्कृष्टम् । स्त्री । नेत्रवर्माशयरीगे ।
लक्षणं यथा—“सदाहृक्कृदिनीलीटं-रक्षाभं स्पृशं
नाचमं । पित्तेन त्रायते ह्यमं पित्तोत्कृष्टसुगन्धि-
तत् ॥” वा.उ. ८५ ।

पित्तोदरम् । स्त्री । पित्तजन्तोदररीगे । तस्य
लक्षणं यथा—“यद्योपयत्ताञ्जरदाहयुक्तं पीतं
गिरा यद्य भग्नं पीताः । पीताचिबिस्सुयनखान-
नस्य पित्तोदरं तत्त्वचिरामिहन्ति ॥” सु.नि. ७५ ।
पुं । मध्यापिपहयिकजातो । सु.कल्प. ८५ ।

पित्तोत्खणः । वि । पित्तापिठे । वा.चि. ७५ ।

पित्तोत्खणसन्निपातः । पुं । आशुहादि-
सन्निपातञ्जरे । तस्य लक्षणं—“पित्तोदररो भूमौ
सूर्वा सुखपाकलक्षणे च । गात्रे च हिन्द्वो र.का
दाहोऽतोव प्रजायते । पित्तोत्खणस्य लिङ्गानि
सन्निपातस्य लक्षणम् ॥” भा.स. १४५ ।

पित्तर्हः । पुं । मापकलाये । भे. ।

पित्तग्रम् । स्त्री । मधुनि । रा.नि.व. १४ । पुं ।
माये । भावकवायि । रा.नि.व. १६ ।

पित्तसन् । पुं । पचिषि ।

पित्तसः । पुं । नासारोगे, अपीनसे । निदा. ।

पिनाकः । पुं, स्त्री । तन्नामकनीलाभभेदे ।
वै. निघ. । Sec शमूम् ।

पिन्यासः । पुं । हिङ्गुनि । जटा. ।

पिपासा । स्त्री । दृषायाम् । रा.नि.व. २० ।
अत्र यथायुः सद्योकादिसिद्धा प्रशस्ता । च.सू. २५ ।

पिपासुः । वि । दृषायतुरे ।

पिपिलौ । स्त्री । पिपीलिकायाम् । वै. निघ. ।

पिपीलकः । पुं । कृष्णवर्णमहापिपीलिका-
याम् । बड़ डेँट्या पिण्डे । इ.च. ।

पिपीलिका (ली) । स्त्री । पिपिल्याम् ।
पिण्डे । ताः पङ्क्तिः—खूलशीर्षां संवाहिका
नासिकाया अङ्गुलिका कर्पिलिका चितवर्णति ।
ताभिर्देहे दग्निं यद्यदुराग्निस्यर्गवद्दाहशोको भवतः ।
सु.कल्प. ८५ ।

पिप्पटा । स्त्री । शकंरायाम् । वै. निघ. । गुड-
शकंरायाम् । विद्या. ।

पिप्पलः । पुं । अथत्यहञ्जे । र.मा. । वा.गु.
१५ प्र.म्यशोधादिः । पचिबिगिषे । भे. । स्त्री ।
जनि । विद्या. ।

पिप्पलकः । पुं, स्त्री । मनागे । भे. । च.शा.
८५ । सोयनस्ये । से. ।

पिप्पलपर्णी । स्त्री । मेघशङ्काम् । वै. निघ. ।

पिप्पलिः (ली) । स्त्री । (piper longum.
Syn. Chavica Roxburghii.) Long
pepper. स्वनामव्यातपण्ड्रव्ये । पिपूलं शीघ्रं ।
दिं पीपरं । मं पिपली । कं हिपली । तं
पिपर्णचेटु । वम्, बह्नालिपिपरि । वा. निविदि ।
तन्पर्व्यायाः,—कृष्णा उपकुण्ड्या वैदेही नामधो
चपला कथा उपया उपया शीघ्रो कोला कटौ
एरुणा चचला कीत्या मगधा तीक्ष्णतण्डुला
ककला कटुवीजा पीरुती तिक्ततण्डुला
श्यामा सूक्ष्मतण्डुला दन्तफला मगधोद्भवा ।
पिपली वनपिपली मजपिपली सिंहरपिपली
चेति बहुधा । गुणाः स्वस्वपर्याये मर्याः ।

सा गुणाः—ज्वरघ्नी हृष्या तिक्तौषा कटुः तिक्ता दीपनी मारुतश्यासकासत्रेणचयघ्नी च । रा.नि.व. ६ । पार्श्वपिप्यली कफकरौ चिम्बा शीतला मधुरा गुरुः पिप्पली च । गुक्ता सा पिप्पलीपनी । मधुना सा सिद्धोद्दिकफश्यासकासत्रेणो मेषाप्रिहदिकरो च । गुङ्गेन सा लीपञ्जराग्रिमाम्बुहरी । तत्र भागैकं पिप्यल्या भागद्वयञ्च गुङ्गेति हृदाः । भा. पू. १५ । कटुका पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्यतात् । सु.सू. ४०।४६थ. । प्रचक्षेव । म.द.व.५ । अश्लि- कायाम् । शशां अश्लथं । रा.नि.व.११ । कण्ठगत- रोमे । लक्षणे—“एकी नीरुगनेकी वा गभे मांसादुरः स्त्रियः । पिप्यली पिप्यलीमानः..... ..” वा.च.१०थ. । [आङ्गु.]

पिप्यलीका । स्त्री । ऋक्षप्रचक्षमेदे । छेदि- पिप्यलीखण्डः । पुं । See खण्डपिप्यली ।
पिप्यलीहृद्यम् । स्त्री । पिप्यली गजपिप्यली चेति इवे । च.द.कफञ्च.चि.निम्बादिः ।

पिप्यलीमूलम् । स्त्री । स्वनामव्यातइस्त्रसता- मूलं । पिप्यलीमूलं । मं पिप्यलीमूलं । कं हृष्यलि- यवेरु । तं पिप्यलीदुग्म । तत्पथ्यायाः,—द्वयिकं चटिका चटिकाशिरः चटिकाशिरः सर्व्वयन्त्रिकं पङ्कयन्त्रिः शिरः मूलं कटुयन्त्रि कटुपणं कोलमूलं सर्व्वयन्त्रि पन्नाञ्च विरुपं शीघ्रसम्भवं सुगन्धि यन्त्रिलं । गुणाः—कटूष्णं श्रेण्णमिन्नं दीपनं वातरोगघ्नं रोचनं पित्तकोपनञ्च । रा.नि.व.६ । रोचनं कटूष्णं लघु मेदि कफश्यासोदरघ्नम् यानाहृष्टीहृष्टीमत्रं श्यासचयहरञ्च । भा. । च.द. । “हृष्टीकापिप्यलीमूलचव्यचित्रकनामरैः ।”

पिप्यलीरसायनम् । स्त्री । मेषाकररसायन- विग्रेषे । “तिसप्तिसस्तु पूर्व्वोक्ते मुक्ताये भोजनस्य च । पिप्यल्याः किंशुकधारभाक्षिता घृतभक्षिताः । प्रयोज्या मधु-सर्पिर्थां रसायन-गुरैपिषा ॥” च.चि.१थ. ।

पिप्यलीवर्द्धमानम् । स्त्री । रसायनविग्रेषे । यथा—प्रथमदिने दश पिप्यलीतण्डुलं दुग्धेनारभ्य प्रतिदिनं दश दश दशाष्टपथ्यं ददंथेत् । अथ क्रमेण प्रत्यहं दश दश दशाष्टशिला पुनर्नवाङ्गिकं यावत् पूर्व्ववत् दुग्धेन सेवेत, प्रतिदिनञ्च श्लेषध पाके सति सघृतदुग्धं पष्टिकात्रं भक्षयेत् । इति लक्षनस्य भावा । मध्यस्य पट्ट, हीनस्य वीषि च भावा । च.चि.१थ. ।

पिप्यल्यादिकपायः । पुं । पिप्यल्यादिगण- सिद्धे कफपाचनकपाये । सु. । १ । पिप्यलीमूल- गुडू चोविश्रमपत्रसिद्धे कपाये वातज्वरे हिते । वा. चि.१थ. । २ । पिप्यली शारिखा-द्राचा-श्रवणप्रया- हरेणुभिः कृतं कपाये वातज्वरे हिते । च.द. ।

पिप्यल्यादिगणः । पुं । गणोऽयं वातकफहरः दीपनञ्च । “पिप्यलीपिप्यलीमूलचव्यचित्रकगज- वेरमरिचहृत्पिप्यलीहरेणुकैलाजमोदिन्द्रयवपाठा- नीरकसर्पपंमहानिम्बमदमकमरिचु-भार्गीमूल्याति- विपावचाविडवानि कुटुरीहिणी चेति ।” सु. सू.५८थ. ।

पिप्यल्याद्यष्टतम् । स्त्री । शूलं घृतम् । गव्य- घृतं ४ ग. । कावायं—पिप्यली ४ ग. वारि ६४ ग. गं. १६ ग. । कल्कायं—पिप्यली १ ग. । अन्यकनिपातज्वरे—गव्यघृतं ४ ग. । कल्कायं— पिप्यली रज.चन्दनं सुतम् उशीरं कटुको इन्द्रयवः भृम्यामलकी अनन्तमूढम् अतिविषा शालपर्षी द्राचा आमसकं शिखामूलकं वायमाणा (वर्णा डूम्ब) फटिकारो, एषा प्रति २ तो. वारि १६ ग. । रस-र. ।

पिप्यल्याद्यल्लिहः । पुं । हिक्कायाम् कासे च ल्लिहः । “पिप्यल्यामलकीद्राचाकोलाशिमधुशर्करा- विडङ्गपुकरेयुंकी लेही हलि सुदुग्धैधम् ॥” रस.चि. । रस.र. । अन्यः उदरे—“पिप्यलीमूल- पिष्ट्याभिवक्तयैन्दुसैत्यैः ।” योजितो नियतं हलि ल्लिहः सर्व्वोदरामयम् ॥” पिष्ट्याभः गन्धरसः । इन्दुः कर्पूरं । सर्व्वसमं लौहचूर्णं ग्राह्यम् । रस-र. ।

पिप्यिका । स्त्री । दन्तमले । तिका ।

पिप्पुः । पुं । जतुमणौ । खण्डुः । च.इ.१थ. ।

पिप्परिः । पुं । ऋक्षप्रवे । रा.नि.व.११ ।

पियारकम् । स्त्री । स्वनामव्यातफले । प्रेशात्रो फले । अर्कः ।

पियालः । पुं । (Buchanania latifolia.) स्वनामव्यातमहातरौ । अथ वीजं चिरौञ्जीति लोके । पिशाभात् । हिं नियवेरु । मं चारोली । पञ्जा. चिरौली । उत. चर । ता. काटमरा । तत्पथ्यायाः,—राजादनं धनुष्यटः रानातनं रानातनः सन्नः कटुः सन्नकटुः धनुः पटः ऋक्षप्रकः धनु.पटः प्रियालः प्रियालकः खरकृन्धः चारः बहुलवल्कलः तापसेटः । सु.सू.३८थ. । वा.सू.

१५५. न्ययोधादिः । वीजगुणाः—गुरु सरं दाह-
ज्वरदण्डान्नं । रा.नि.व.११ । सधुरं क्षिण्वं हं हणं
वात पिचन्नम् । राज. । च.सू.२४५. । तैलं
विभोतकतैलगुणं । पिशालमज्जा सधुरी वृष्यः
वातपिचन्नम् । सु.सू.४६५. । पस्य निर्यासः
उदरास्यघ्नः । योवामांसघनिश्रीफे च हितः ।
See अखटः ।

पियालास्त्रिजः । पुं । पियालफलमज्जायाम् ।
शिशान् ओषिन्नं शृणु । मैष.शुलचि.पू.गखण्डे ।
पिरजम् । स्त्री । पेरोजेतिश्रुते उपरवमेदे ।
See पेरोजम् ।

पिलिपिच्छिका । स्त्री । शिशोमांढकायुष्ट-
मेदे । या एकादशे दिने मासि वर्षे वा गृह्णाति ।
तेन बालस्य ज्वरमावभङ्गादिर्भवति । च.द.बाल-
रोग.चि. ।

पिलुकः । पुं । पीलुवृक्षे । श.र. ।

पिलुनी (पर्णा, पत्नी) । स्त्री । सूक्ष्मायाम् ।
नोरटायाम् । र.मा. ।

पिलः । पुं । क्लिन्ननैलरीने । अम. । वा.उ.१६५. ।

पिलका । स्त्री । करेणुक्याम् । श.मा. ।

पिशङ्गः । पुं । पिङ्गलवर्णम् ।

पिशाचः (ग्रहः) । पुं । भूतग्रहविशेषे । पिशाच-
ग्रहलक्षणं यथा—“उद्धतः कृशपक्ष्मिणीश्चिरप्रवाधी
दुर्गन्धो भ्रममशुचिसथातिलोलः । बह्वाशी विजन-
वनान्तरोपसेवी व्याचेष्टन् भमति वदन् पिशाच-
बुष्टः ॥” मा.नि. ।

पिशाचघ्नः । पुं । श्वेतसर्पे । प.सु. ।

पिशाचद्रुः (वृक्षः) । पुं । शाखोटवृक्षे ।
मे.७५ गी. । तिका. । र.मा. ।

पिशाचिका (ची) । स्त्री । सूचाजटा-
नास्याम् । See आकाशमांवी ।

पिशितम् । स्त्री । नांसं । रा.नि.व.१८ । स्त्री ।
जटामास्याम् । रा.नि.व.१२ ।

पिशितरोहिणी । स्त्री । नांसरोहिण्याम् ।
वै.निघ. ।

पिशितोदकम् । स्त्री । कुङ्कुमे । वै.निघ. ।

पिशिनौ (ता), पिशी । स्त्री । जटामास्याम् ।
रा.नि.व.१२ ।

पिशोतकः । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

पिशुः (ना) । स्त्री । स्पृहायाम् । शंकरायाम् ।
रा.नि.व.१२ । (ना) यन्त्रिपथे । गौठेना ।
वै.निघ. ।

पिशुनम् । स्त्री । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ । स्त्री ।
पुं । तगरे । काके । कापांसि । वै.निघ. । नि. ।
शूरे ।

पिशूनः । पुं । काके । स्त्री । (ना) स्पृहायाम् ।

पिष्ट(क)म् । स्त्री । शीपके । शीव । अश्वि-
भङ्गविशेषे । सु. । पुं । नन्दिहचे । वै.निघ. ।
तिलकस्के । तिनकूटे । रा.नि.व.१६ । पुं, स्त्री ।
शक्तगताचिरीगमेदे । लक्ष्मम्—“उल्लसः सलिल-
निभोऽथ पिष्टयुक्ते विन्दुर्धुः स भवति पिष्टकः
सुवत्तः ।” सु.उ.४५. । “स्त्रोपसारतकीपेन युक्ते
नांसं समुन्नतं । पिष्टवत् पिष्टकं विद्धि मलात्का-
दर्शसन्निभम् ॥” भा.म.४५. । तण्डुलचूर्णादिकृत
भक्ष्यद्रव्यविशेषे । पिष्टे । तत्पथ्यायाः,—पूपः

चपूपः चापूपः पिष्टः । सा. गुणाः—“पिष्टं
प्रायकरं रुचं विदादि गुरु दुर्जरम् ।” शालि-
तण्डुलपिष्टकगुणाः—“शालिपिष्टमथा भक्ष्याः कफ-
पित्तविनाशनाः ।” वैदलकृतपिष्टगुणाः—“वैदला
गुरवी भक्ष्या विष्टभिष्टकमाचवाः ।” गुड्यादिकृत-
पिष्टगुणाः—“सगुडाः सतिचार्यैव सचौद्रचौर-
शर्कराः । भक्ष्या हृदाय बल्याय गुरवी हं हणाः
पराः ॥” क्षेप्तिसिद्धीधूमकृतभक्ष्यगुणाः—“सक्षेप्ताः
क्षेप्तिसिद्धाय भक्ष्या गोधूमसम्भवाः । गुरवसर्पण्या
हृदा मलीपचयवर्जनाः ॥” राज.१५. ।

पिष्टका । स्त्री । पिष्टद्विदक्षे । ऊर्हेज वांटे ।

पिष्टपर्णी । स्त्री । श्रुतिपर्ण्याम् । पिठाकरञ्जे ति-
ख्याते करञ्जमेदे ।

पिष्टपचनम् । स्त्री । पिष्टकपचनपाने ।
पिष्टपाकभृत् । स्त्री । तेलानौ । अम. हि.च. ।

पिष्टपाचकः । ति । पिष्टकपाककारिणि ।

पिष्टपायसः । पुं, स्त्री । कृशरायाम् । शिश्यां ।
प.सु. ।

पिष्टपूरः । पुं । हृतभजितगोधूमकृतखाद्यद्रव्ये ।
श्रुतिपिष्टे । वटके । वड्यां । तिका. ।

पिष्टमेहः । पुं । प्रमेहरीगविशेषे । अत्र नरः
सपुलकं पिष्टरसतुल्यं मेहति । लक्षणे—“संश्ल-
रीमा विष्टेन पिष्टवद्वहले, स्मृतम् ।” मा.नि. ।

पिष्टयोनिः । स्त्री । खर्परपीलिकायाम् । वै.निघ.

पिष्टवर्त्तिः । पुं । सुहादिहृतपिष्टकमेदं । छत्रग्री, कण्ठी । वै.च.

पिष्टवान् । वि । गृह्णे । भा.नि.री.चि.

पिष्टवेक्षतम् । स्त्री । पिष्टान्ने । वै.निघ.

पिष्टसौरभम् । स्त्री । चन्दने । हारा.

पिष्टातः । पुं । किङ्किराते । आवीर । विष्णु.

पिष्टिकम् । स्त्री । तण्डुलजतवचौरि । आट्ट । रा.नि.व.१६ ।

पिष्टिका । स्त्री । पिष्टकमेदं । डान्पिष्टे । हिं पिनी । तत्करणविधिः—“दाणिः संस्थापिता तीव्रे ततोऽपहृतकञ्जुका । शिलायां साधु संपिष्टा पिष्टिका कथिता बुधः ॥” भा पू.२भ.हृताङ्गव. ।

पिष्टो(ट्टी)डी (खडी) । स्त्री । योताही चुपे । रा.नि.व.४ ।

पिस्तम् । स्त्री । (Pistacia vera.) The pistachio nut tree. पेस्ता इति प्रसिद्धं काविलदेशीयकलं । पेट्टा । गुणो—उष्णं दीर्घलघुहरं । अथ वस्त्रलक्षणीयं हितम् ।

पीचः । पुं । अक्षरविबुद्धे । छात्रान । वै.निघ.

पीठः । पुं, स्त्री । चित्रकवृत्ते । भा. । देवनलं । धावनालादिचूर्णं । वै.निघ. । प्रासने । पिङ्गि, षोडी, कूर्शागन । श.र. ।

पीठसर्पी (इन्) । पुं । पद्मौ । खड्गं । हारा.

पीडनम् । स्त्री । पीडायाम् । छात्रन, छिन्नन । भा.नि. । वायुजन्यत्रणवेदनायाम् । सु.सू.२२२. । त्रणस्य पूयनिर्गमनायै अङ्गुल्यादिना पीडायाम् । छिन्ना । सु.सू.७५. ।

पीडा । स्त्री । पीडने । अम. । शारीरादिषु हृ-विषरोगे । सु. । सरलकाठं ।

पीडाभञ्जीरसः । पु. । गूढाधिकारे रसः । अभ्रमस्य ३ भ. पारदः १ भ. गन्धकः १ भ. औषालबीजं २ भ. टङ्गुचारः ३ भ. । जम्बीररसेन मयम् । मात्रा कौलमिता । अमु. गुडकाङ्गिके । रस.चि. ।

पीतः । पुं । वेतसलतायाम् । वेत गीश्च । र.मा. । अङ्गीकृतं च । अष्टकाङ्गु गीश्च । रा.नि. व.८ । नरखट्टमे । शाखोटवृत्ते । श्री उड्डा पीश्च ।

रा.नि.व.८ । पुष्परागमथी । रा.नि.व.१२ । शालिषान्धविशेषे । नन्दिहृत्ते । सोमसतामेदं । पीतकिष्ट्यां । वै.निघ. । हरिद्रावर्णं । अम. । स्त्री । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व.१२ । हरितालि । रा.नि.व.१३ । पीतीमीरे । कुसुमे । कुसुमे । प्रवाने । पञ्चकेसरे । पीतचन्दने । वै.निघ. । पाने । मे. ।

पीतकम् । स्त्री । पीतचन्दने । कुसुमे । काष्ठा-गुहणि । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व.१२ । वर्धूरमेदं । मधुनि । गज्जरमूले । पीतमीरके । पीतलीले । किराततिक्ते । छिडांती । वै.निघ. । सुवर्णं । रोती । पिठन । स्वर्णनाचिके । रा.नि.व.१३ । हरितालि । अम. पुं । पीतशालवृत्ते । पिशांशाल । र.मा. । पृथुशिवशरीणाकवृत्ते । हरिद्रवृत्ते । रा. नि.व.८ । चिरविले । सु.म्.२८५. । नन्दिहृत्ते । रा.नि.व.१२ । त्रीहिमेदं ।

पीतकचूर्णम् । स्त्री । सुखरोगे चूर्णम् । “मनः-शिला यत्रचारो हरितालं सदैस्ववं । दर्वावलक्-चेति तच्चैव माचिकेष समायुतं । सूक्ष्मं चृत-मस्यै न कष्टरोगेषु धारयेत् ॥” च.चि.२६५. ।

पीतकटुकी । स्त्री । पीतरीहिष्याम् । शीत-वर्णकटुकी । प.सु. ।

पीतकदली । स्त्री । स्वर्णकदल्याम् । छींशां-कना । वै.निघ. ।

पीतकद्दुः (सः) । पुं । हरिद्रवृत्ते । रा.नि. व.८ । [रा.नि.व.७ ।

पीतकान्दम् । स्त्री, पुं । गज्जरमूलेके । शीघ्र ।

पीतकरवीरः । पुं । पीतपुष्पकरवीरवृत्ते । शीतशुष्कं कर्षवीरुदं । तत्पथ्यायौ,—पीतप्रसवः सुगन्धिकुसुमः । गुणैः साधारणकरवीरतुल्यः । रा.नि.व.१० । See करवीरः ।

पीत(ति)का । स्त्री । हरिद्रायाम् । प.सु. । दाहहरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । मेघ कुख.री.चि. । स्वर्णशुषिकायाम् । रा.नि.व.१० । कुपाण्डं । घोपालतायाम् । वै.निघ. । स्याकायाम् । पिङ्गि-शोक् । वा.व्या.चि.हिंससामरतेले । शतपदीनाम-कीटमेदं । सु.कल्प.८५. । हृच्छसाधुलूताविशेषे ।

पीतकाञ्चनः । पुं । पीतपुष्पकाञ्चनमेदं । गुणाः—“पीतम् काञ्चनी याही दीपनी त्रणरीपपः । तुवरी मृतकचन्दन्य वफनाश्रीय नाशनः ॥” वै.निघ-

पीतकायता । स्त्री । पिचजरीगे ।
 पीतकाचैरम् । स्त्री । कुङ्कुमे । पिचले । मे. ।
 पीतकाष्ठम् । स्त्री । पत्रकाष्ठे । शृङ्गकाष्ठे ।
 पीतचन्दने । रा.नि.व.१२ । पुं । हरिद्रुहचे ।
 रा.नि.व.८ । [याम् । रा.नि.व.३ ।
 पीतकीनका (ला) । स्त्री । आवर्चकीलता-
 पीतकुरवः (काः) । पुं । पीतभिक्षुटीक्षुपे ।
 शीत शीते । रा.नि.व.१० । See किङ्किरातः ।
 पीतकुम्भाखम् । स्त्री । वैदेशिककुम्भाखम् ।
 विनांति कूम्भा । गुणाः—“अपरं पीतकुम्भाखं
 गुरु पिचकरं परं । अत्रिमाम्यकरं खादु श्लिषर्षं
 वातकोपनम् ॥” आश्वेयः ।
 पीतकुसुमः । पुं । पीतभिक्षुटीक्षुपे । शीत
 शीते । रा.नि.व.१० । See किङ्किरातः ।
 पीतगन्धम् । स्त्री । पीतचन्दने । रा.नि.व.१२ ।
 पीतगन्धकाः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।
 पीतघोषा । स्त्री । पीतपुष्पघोषालतायाम् ।
 किण्डे । शीत घोषा । तत्पथ्यायाः,—स्त्री-
 फला कोषिफला कर्कोटकी श्रातकी राजकः
 सङ्गनाली । प.सु. ।
 पीतचन्दनम् । स्त्री । कलम्बक इति द्राविड-
 देशप्रसिद्धं पीतवर्णचन्दनकाष्ठं । मलेन्द्रोत्ति मद. ।
 तत्पथ्यायाः,—पीतगन्धं कालिं पीतकं माधवप्रियं
 कालेदकं पीतकाष्ठं यस्वरं कालीयकं कालीयं
 पीताभं हरिचन्दनं हरिप्रियं कालसारं कालानु-
 सार्यकं । गुणाः—रक्तचन्दनमुल्यगुणं व्यङ्ग-
 नाशनम् । भा. । वातघ्नं । मट. । शीतलं तिक्तं
 कुष्ठकण्डूविचर्षिकादद्रुकमिष्टं कान्तिकारघ ।
 रा.नि.व.१२ । कुङ्कुमे । दासहरिद्रायाम् ।
 हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।
 पीतचम्पकः । पुं । स्वरुचम्पके । जटा. ।
 पीतजातिः । स्त्री । स्वरुजातिहचे । वै.निघ. ।
 पीतभिक्षुटी । स्त्री । पीतपुष्पभिक्षुटीक्षुपे ।
 शीत शीते । चुरिकाहहत्याम् । रा.नि.व.४ ।
 पीततण्डुलः । पुं । कङ्कुषीधान्ये । काश्मी
 धान । रा.नि.व.१६ । सर्गतौ । शीतशीतं ।
 वै.निघ. । स्त्री । हरिकाहहत्याम् । रा.नि.व.४ ।
 पीततण्डुलिका । स्त्री । सर्गाहचे । शीत
 गीह । वै.निघ. ।

पीततुण्डः । पुं । पचिबिण्णेषु, कारखवपचिणि ।
 तिका. ।
 पीततैला । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् ।
 वाजकण्टकौ । रा.नि.व.३ । वा.सु.१५ अ.अर्कादिः ।
 “प्रत्यक्षपुष्पी पीततैलोदकीर्त्या ।”
 पीतदन्तता । स्त्री । पिचजन्यदन्तरीगे ।
 पीतदासः । पुं, स्त्री । दासहरिद्रायाम् । रा.
 नि.व.६ । सु.चि.१८ अ. । सरलायाम् । मृत्प
 काष्ठं । र.मा. । हरिद्रायाम् । वै.निघ. । देव-
 दासणि । र.मा. । हरिद्रुहचे । रा.नि.व.८ ।
 किराततिके । पूतिकरजे । वै.निघ. । आसुक्क-
 पुष्पहचे ।
 पीतदुग्धा । स्त्री । स्वरुचीर्त्याम् । शेषान-
 कांठे । हिं चोक । चीरिष्णाम् । थिकहे ।
 रा.नि.व.५ । सातलायाम् । वै.निघ. ।
 पीतदुः । पुं । देवदारुभेदे, सरले । प.सु. ।
 दासहरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ ।
 पीतदुमः । पुं । हरिद्राहचे । वा.चि.६ अ. ।
 सरुदेंवदासणि । दासहरिद्रायाम् । अम. ।
 पीतनः (काः) । पुं । आमातकहचे । आंगड़ा
 गीह । उचइचे । रा.नि.व.११२३ । स्त्री । कुङ्कुमे ।
 हरिताले । पीतदारणि । आमातकफले ।
 वै.निघ. । [निघ. ।
 पीतनखता । स्त्री । पिचजन्यनखरीगे । वै.
 पीतनाशः । पुं । दुद्रपपथे । आंगराश ।
 वै.निघ. ।
 पीतनो । स्त्री । शालपर्णाम् । मद. ।
 पीतनेत्रता । स्त्री । पिचजननेत्ररीगे । भा. ।
 पीतपरागः । पुं । पत्रकेसरे । वै.निघ. ।
 पीतपर्णी । स्त्री । हयिकाल्यां । विशांती ।
 श.च. । [चि.८ अ. ।
 पीतपाकी (इन्) । पुं । वाद्यालकभेदे । च.
 पीतपाठी (इन्) । पुं । चित्रकहचे । वै.
 निघ. ।
 पीतपादपः । पुं । पृथुगिन्धशीषाकहचे ।
 वृष्ट शेषांशी गीह । रा.नि.व.८ । पीतलीपत्रहचे ।
 वै.निघ. । शीथी । हे.च. ।
 पीतपादा । स्त्री । सारिकायाम् । भांजिक

पीतपिटम् । स्त्री । शीतके । वै.निघ. ।
पीतपुष्पः । पुं । पीतकिण्ट्याम् । कण्ट्याश्लुया
 इति लीके । कण्ट्यापिण्डारी । मग्ननाविशेष ।
 प.सु. । इन्द्रदीहवे । र.मा. । कण्टिकारहवे । प्र.
 घ. । काचनारहवे । प्रकटाक्षनं रूपं । चम्पक-
 हवे । रा.नि.व.१० । स्त्री । आङ्गुल्युपे । रा.
 नि.व.४ । कण्ट्याम् । भा.पू.१भ. । पीतवर्णपुष्पसामि ।
पीतपुष्पकः । पुं । वज्रुरहवे । वै.निघ. ।
पीतपुष्पका । स्त्री । कर्कटीभेदे । वन
 दांङ्गो । वै.निघ. ।
पीतपुष्पा । स्त्री । श्वेतवाद्यालके । प.सु. ।
 इन्द्रवाद्यलीलतायाम् । रा.नि.व.३ । कीयातकी-
 लतायाम् । शि.श्री. । प.सु. । पीतपुष्पाद्यालके ।
 शीत वेष्टेना । पीतकिण्ट्याम् । शीत दांङ्गो ।
 र.मा. । किञ्चिरीटायाम् । रा.नि.व.४ । आङ्-
 क्याम् । रा.नि.व.१६ । पीतकरवीरे । स्वर्णयूधि-
 कायाम् । गणिकारिकायाम् । वै.निघ. ।
पीतपुष्पिका (प्यौ) । स्त्री । नद्यावलायाम् ।
 रा.नि.व.४ । तपुष्याम् । श.श्री. । रा.नि.व.७ ।
 इन्द्रवाद्यलीलतायाम् । दाशानशम् । मद्रपुष्पां ।
 श्वेत अपत्राङ्गिता । नद्याकीप्रातक्याम् । रा.
 नि.व.३ । पीतयूधिकायाम् । अतिवलायाम् ।
 नद्यामणहवे । वै.निघ. । [११]
पीतपृष्ठा । स्त्री । वराटिकाभेदे । रा.नि.व.
पीतप्रसवः । पुं । पीतकरवीरहवे । शीत
 कद्रवौ । रा.नि.व.१० ।
पीतफलः (कः) । पुं । शाखीटहवे । ८१७५
 शाब्. विका. । घबहवे । दांङ्गां शीष् । विका. ।
 कर्मरहवे । दांगत्रां शीष् । रा.नि.व.११ ।
पीतफेनः । पुं । अरिष्टकहवे । शीष् शीष् ।
 वै.निघ. ।
पीतवस्त्रिः । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।
पीतवाणुका । स्त्री । हरिद्रायाम् । विका. ।
पीतभद्रकः । पुं । श्वेतवज्रुरहवे । वै.निघ. ।
पीतभस्म । स्त्री । भञ्जीकरणेन पारदस्य पीती-
 करणे । यत् सर्वाङ्गसुन्दर इति चन्द्रिकाकारः
 आह । तद्यकरणे—“मद्वैत् रसगन्धौ च हस्ति-
 युष्ठीरसैट्टं । भूषादीकरसः पिष्टा पथ्यन्तं
 दिवसनतः । विष्टय वानुकायन्तं मूषायां सन्निवेश-

वेत् । दिनमेकं द्वादशं मन्दं मन्दं निशावधि ।
 एवं निययते पीतः शीतः सूतसु गच्छते । पण-
 खल्लेन तद्गुणां भवेत् त्र्युतां नया । सुहाधं
 कुरुते पूर्वसुदराणि विनाशयेत् । ज्वराणां नाशनः
 श्रेष्ठः तद्वत् शीमुखकारकः । बलप्रदः सदा देहं
 ज्वरानाशनतत्परः । अन्नभङ्गादिकं दीपं सर्वं
 नाशयति चपात् । एतन्नात्रापरः सूतो रसात्-
 सर्वान्नसुन्दरात् ।” र.सा.सं. ।
पीतभृङ्गराजः । पुं । पीतपुष्पभृङ्गराजस्युपे ।
 इन्द्रो जैनराज । दे.उ.उ. । तत्पुष्पायाः,—
 स्वर्णभृङ्गारः हरिमियः देवमियः वन्दनीयः पावनः ।
 गुणाः—तिक्रीणः चक्षुष्यः केशरञ्जनः कफामशीफन्नः
 नीलपुष्पय रसायनः । रा.नि.व.४ ।
पीतमण्डिः । पुं । पुष्परागमणौ । रा.नि.व.१३ ।
पीतमण्डलदर्शनः । पुं । पित्तज्वररोगे ।
 निदा. ।
पीतमण्डूकः । पुं । स्वर्णमण्डूके । गोपी
 बाष्. । वै.निघ. । स्वर्णचातकपचिपि ।
पीतमस्तकः । पुं । हृदयेनपचिपि । वै.निघ. ।
पीतमाचिकम् । स्त्री । स्वर्णनाचिके । रा.
 नि.व.१३ ।
पीतमुण्डः । पुं । हरिपमेदे । वै.निघ. ।
पीतमुद्गः । पुं । स्वर्णमुद्गे । गोपी भूष् ।
 र.मा. ।
पीतमूलता (त्वम्) । स्त्री, स्त्री । पित्तज-
 म्वररोगे । भा. ।
पीतमूल(क)म् । स्त्री । गर्जरमूलके । शीष्त्र
 नूना । रा.नि.व.७ ।
पीतमूली । स्त्री । रिकमूलविशेषे । रिकचिनि
 इति लीके । यदा—“गन्धिनौ पीतमूली च
 बल्या सा सद्गुरेचनी । हृत्तकीर्णसतोसारं वज्रि-
 मान्यमरोचकम् । विटसङ्गं शीतपित्तञ्च दुष्टत्रण-
 विरोहणी ॥” (अर्वाचीनाः) ।
पीतयूथौ (थिका) । स्त्री । स्वर्णयूथिका-
 याम् । अर्षं वृंहे । रा.नि.व.१० ।
पीतरक्तः (कः) । स्त्री । पुष्परागमणौ । रा.नि.
 व.१३ । पत्रकाष्ठे । वै.निघ. ।
पीतरक्त(क)म् । स्त्री । मण्डिविशेषे । पीतरक्त
 इति लीके । भा.पू.१भ.र.व.व. ।

पीतरन्भा । स्त्री । सुवर्णकदलीहृत् । ठाँशा-
रुवांश्र शीछ । रा.नि.व.११ ।
पीतरसः । पुं । कशेरौ । कृशुन्न । प.सु. ।
धूनराजे । पीतवर्णपारदमन्थ । स्त्री । हरिद्रायाम् ।
पीतरागम् । स्त्री । सिक्थुकी । मृग । पञ्चकेसरे ।
रा.नि.व.१२ । पुं । पीतवर्ण । वै.निघ. ।
पीतरोहिणी । स्त्री । पीतकटुकाम् । शीत-
रुष्टकी । प.सु. । कायस्थाम् । शीमात्र । भा. ।
पीतल(क)म् । स्त्री । रीती । शित्तन । रा.
नि.व.१३ । पुं । पीतवर्ण । वै.निघ. । हरिताले ।
पीतलोहम् । स्त्री । पिचले । हे.च. ।
पीतवर्णः (कः) । पुं । स्वर्णमण्डूके । तालहृत् ।
कदम्बहृत् । हरिद्रहृत् । काञ्चनहृत् । वै.निघ. ।
स्त्री । मनःशिलायाम् । पीतचन्दने । कुटुमे ।
पीतवस्त्रो । स्त्री । आकाशलतायाम् । आलोक्
वृत्ता । वै.निघ. ।
पीतविट्कता । स्त्री । पिचविकारजरीगे ।
पीतवौजा । स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ ।
पीतवृक्षः । पुं । पृथुशिवश्लोषाकहृत् । वड़
ढाँशां शीछ । रा.नि.व.८ । पीतलोहहृत् ।
सरसदेवदारौ । रा.नि.व.१२ ।
पीतशा(सा)लः (कः) । पुं । असनहृत् ।
विवालहृत् । शिशांश्र । हिं असन, अस्ना ।
सं दिवसा । तै महि । तम्. अस्नू । अम. ।
तत्पथ्यांश्रः—प्रियकः वीजकः पीतशालकः
पीतसालः पीतसारः वभूकपुष्पः सञ्जकः
आसनः । अस्य त्वक्कृत्वायः उदरामयन्नः, प्रलेप.
नाक्षीप्रवे द्वितः । एतद्वैजगुणाः—“वीजकः
कुष्ठवीसर्प-दिवमेघगुदकिमीन् । इति श्रियास्त्र-
पिसच त्वचः केश्यो रक्षायनः ॥”
पीतशालिः । पुं । सूत्रशाली । मरु धान ।
रा.नि.व.१६ ।
पीतसहाचरः । पुं । पीतकिण्ट्याम् । च.द.
वा.श्र.महाराजप्रसारणोत्तै ।
पीतसारः । पुं । अदीहृत् । औत्काष्ठ
शीछ । रा.नि.व.८ । सिद्धने । शिजांश्र । रा.
नि.व.१२ । वै.निघ.श्र.चि.चन्दनमलात्तैले । नीसद-
नषी । नै. । स्त्री । हरिचन्दने । प.सु. ।
पीतसारकः । पुं । निम्बहृत् । निग्शीछ ।

रा.नि.व.८ । अदीहृत् । रा.नि.व.८ । असनहृत् ।
वै.निघ. । [च. ।
पीतसारि । स्त्री । लीतोऽञ्जने । शुभ्री । श्र.
पीतस्कन्धः । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।
पीतस्कटिकः । पुं । पुपरामगणौ । प.सु. ।
पीतस्फोटः (टा) । पुं. स्त्री । पीतवर्णस्फोटके ।
वै.निघ. । पासायाम् । रा.नि.व.२० ।
पीता । स्त्री । हरिद्रायाम् । प.सु. । वै.निघ.
चय.चि.मूर्धप्रभायाम् । दासहरिद्रायाम् । रा.
नि.व.६ । सद्यज्योतिषतीलतायाम् । वड़ वृत्ता-
रुष्टकी । रा.नि.व.३ । गीरीचनयाम् । मिथुनी ।
रा.नि.व.१२ । वनवौजपूरके । वन गांजूवृक्ष ।
रा.नि.व.११ । कपिलशिशयायाम् । रा.नि.व.८ ।
अतिविषयां । आउरैठ । श.च. । स्वर्णकदम्बां ।
ठाँशां क्वा । हरिताले । पीतजाल्यां । शीत
जाति शूलत्र शीछ । धूनके । द्विदाराणि ।
शालपर्णाम् । अथगन्धायाम् । आकाशलतायाम् ।
वै.निघ. ।
पीताङ्गः । पुं । पृथुशिवश्लोषाकहृत् । वड़
ढाँशां शीछ । रा.नि.व.८ । पीतलोहहृत् । पीत-
मण्डूके । म्गाँशांवेष्ट । नागरहृत् । स्त्री ।
हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।
पीताम् । पुं. स्त्री । पीतचन्दने । वै.निघ. ।
पीताम्बम् । स्त्री । पीतवर्णाम्भेदे । रा.नि.
व.१३ । See अभुक्कम् ।
पीतास्नानः । पुं । पीतकिण्टीचुपे । शीत-
शींश्रै । रा.नि.व.१० । See किडिरातः ।
पीतावलीकनः । पुं । पिचकन्यहृत्पिरीगे ।
पीताशमा (न्) । पुं । पुपरामगणौ । रा.नि.
व.१३ ।
पीताह्वः । पुं । सर्वरसे । धूनां । वै.निघ. ।
पीतिः । स्त्री । पाने । रा.नि.व.२० । पुं ।
अथ । अम. । करिण्डायाम् । श.च. ।
पीतिका । स्त्री । हरिद्रायाम् । स्वर्णमूर्धहृत् ।
दारुहरिद्रायाम् । सूद्राश्रुं । तदगुणाः—
“पीतिकारुण्यराग्य सा स्यात् व्रणनिघृदनी ॥”
पीतिनी । स्त्री । शालपर्णीचुपे । रा.नि.व.४ ।
पीती (इन्) । पुं । अथ । अम. ।
पीथम् । स्त्री । छते । उषा । जले । हे.च. ।

पौघिः (थींन्) । पुं । अश्वे । अ.टी.का. ।
 पौनः । वि । सू.ले. नोषि ।
 पौनद्रुः । पुं । सरलवच । रा.नि.व.१२ ।
 पौनसः । पुं । अश्विनसनामनासारीने । पौनस
 श्लोशं । तत्पथ्यायाः,—प्रतिश्यायः, अपौनसः,
 प्रतिश्याः, नासिकामयः । रा.नि.व.२० । See
 अश्विनसः । [व.० ।
 पौनसा । स्त्री । कर्ष्याम् । कौडू । रा.नि.
 पौनसो (इन्) । वि । पौनसरीमिषि । निदा. ।
 पौनस्कन्धः । पुं । वनशूकरे । नहिषे । वै.निघ. ।
 पौपरिः । पुं । इन्द्रवच । छेष्टि पीडू ।
 रा.नि.व.११ । [स्वर्ण ।
 पौष्टुः । पुं । काकैः पचके । त्रिका. । ह्री ।
 पौयूपम् । स्त्री । दुग्धे । रा.नि.व.१५ । चि.क्र.
 क.सानरी.चि । अश्वते । अम. । नवप्रसताया गोः
 सप्तदिनाभ्यन्तरीषदुग्धे । गी.३ नां दुग्धे । यथा—
 “आसतरात्रप्रभवं क्षीरं पौयूपमुच्यते ।” गुणाः
 —मधुरं हृद्यं हृद्यं । सु.स.४५ अ.द.व. । च.स.
 २० अ. ।
 पौयूपसिन्धुरसः । पुं । अश्वोऽधिकारे रसः ।
 पृष्टगुणस्य वैवाणुकायन्तं मखीकृतपारदः स्वर्ण
 लौहमय्य अमृमय्य गन्धकम् एषां प्र. समभागः,
 ग्रहणं (७०) दन्तीमूर्धं सुच्छी (सू.धीत्री) काक-
 नाची भद्रराजः (जीमदाह) अर्कः (आकन्त)
 चित्तकम् एषां रसिण ७धा मर्दः । रस.चि. ।
 पौयूषीत्या । स्त्री । (Eulophia campe-
 tris.) शाकुन्निधि इति ख्याति इत्ये । इयं वन्या ।
 पौलकाः । पुं । पिपीलिकायाम् । हे.च. ।
 पौला । स्त्री । पिपीलिकायाम् । वै.निघ. ।
 पौलुः । पुं । (Salvadora persica ; or
 S. Olesides, Syn. S. Indica.) Tooth-
 brush tree. कौडूमदंशं स्वनामख्यातफलवृक्षे ।
 शीतं शीघ्रं । हिं कल । सं पिनु । वै गोलुगुवेदु,
 पित्रवरगोष्ठ । वम्. ककुहन् । ता. कोकु ।
 भूमिजामि आखरीट इति लोके । तत्पथ्यायाः—
 गुडफलः संती शीतसहः धानी विरेचनः फलशाखो
 श्यामः करभवल्लभः कलमवल्लभः । च.सू.२ अ.
 शिरीविरेचने । फलगुणाः—“पौलु स्त्रीभसमीरत्तं
 पित्रलं मेदि गुणगत् । स्वादु तिक्रम यस्मिन्

तन्नालुपं विदोषहत् ॥” भा. अश्व. । संहपित्त-
 चन्निवातघ्नम् । अ.वि.१७ अ. । स्वादु तिक्रकटूणं
 कफवातघ्नम् । “विक्रं पित्तकरं तेषां मरं
 कटुविपाकि च । तीक्ष्णं कटुकं पीणु सखेहं
 कफवातघ्नम् ॥” सु.सू.४६।१२ अ. शिरीविरेचने ।
 अस्य तेलं मूलकवैलगुणं । कञ्चु कशाके । शरत्पण-
 पुष्ये । किङ्किरातवृक्षे । अखीटवृक्षे । करतले । वै.
 निघ. । अश्विखण्डविशेषे । इतिनि । पुष्ये । से. ।
 परमापी । त्रिका. । पियालवृक्षे । च.सू.५ अ. ।
 ह्री । पीलुफले । च.सू.२ अ.वमने । काचनदेशीय-
 गिरिजाखीटफले । च.सू.३ अ.कुठादिप्रलेपे ।
 पीलुनी । स्त्री । मूर्ध्नायाम् । रा.नि.व.३ । च.
 द.परिणामगुने । “पीलुनी विहता यथा ।”
 कञ्चु कशाके । वै.निघ. ।
 पीलुपत्रः । पुं । अमलकवृक्षे । छात्रिजा
 शाह् । रा.नि.व.६ । मोरटायाम् । नजार्कुराडु ।
 रा.नि.व.३ ।
 पीलुपत्रा । स्त्री । चीरनीरटायाम् । वै.निघ. ।
 पीलुपर्णिका (पीं) । स्त्री । बीधविशेषे ।
 मे. । मूर्ध्नायाम् । गुशती । र.मा. । वै.निघ.२ म.
 अ.आ.वि. । तुण्डिकायाम् । तेलनाकुटु । रा.
 नि.व.२३ । मोरटे । नजार्कुराडु । तच्छाकगुणाः
 —गुण रचं विटन्नाजीर्णकरं मधुरं शीतं मल-
 भेदनञ्च । च.सू.२० अ. ।
 पीलूषणा । स्त्री । पीलुफले । वै.निघ. ।
 पीवरः । पुं । कच्छपे । वटा. । वि । सू.ले ।
 पोवरा (री) । स्त्री । शालपर्ण्याम् । शीत-
 पापि । भा.पू.१ म. । अश्वगन्धायाम् । रा.नि.व.४ ।
 रसर.हृद्यकल्याणवृक्षे । शतावर्ष्याम् । र.मा. ।
 शीतकाम्बल इति ख्याति हृद्यविशेषे । तद्गुणाः—
 “पोवरी योपिणो सा स्यात् योनिश्यापद्विनामिनी ।
 रजोदोषप्रगमनी प्रदराशोनिवारिणी ॥”
 पोवा । स्त्री । जले । उषा. ।
 पुंजातुकः । पुं । जोवनवृक्षे । श्वीवन शीघ्र ।
 पुंध्यजः । पुं । मूषिके । वै.निघ. ।
 पुंलक्षणा । स्त्री । पुत्रपलषयायाम् । नपुंसक-
 न्दियाम् । वै.निघ. ।
 पुंलिङ्गम् । स्त्री । मिश्रे । हे.च. ।
 पुंलता । स्त्री । पुत्रपलषयानाम् । च.शा.८ म. ।

पुं ह्यपः । पुं । मन्मृषिके । ३८६ । तिका ।
 पुं श्वलः । ति । कन्त् रीमिणि । धर्मा । सि ।
 पुं चिह्नम् । स्त्री । मिश्रे । तिका ।
 पुं मवनम् । स्त्री । दुग्धे । संस्कारविशेषे ।
 पुं स्त्वम् । स्त्री । शक्ते । ऐ.च. । पुं । भूहृदि ।
 शंकरुष । रा.नि.प.८ ।
 पुं स्त्वदा । स्त्री । लघ्वाकन्दे । वै.निघ. ।
 पुं स्त्वनाशनः । पुं । लघ्मेदे । वै.निघ. ।
 पुं स्त्वविग्रहः । पुं । भृत्तये । दुर्गक इव-
 दिग्मत् । रा.नि.प.८ ।
 पुकासो । स्त्री । नील्याम् । म.र. । पुष्पकमि-
 कायाम् । मं. ।
 पुलः (काः) । पुं । मरुत्तम् । (कः) मरुपुत्राभ्याम् ।
 एव नीत्येवम् । र.म.नि. ।
 पुलिका । स्त्री । मरुपुत्रायाम् । वै.निघ. ।
 पुल्लवः । पुं । लघ्वाकन्दे । रा.नि.प.५ । पुं ।
 पुच्छः । पुं । लो । मादृष्टे । चम. । विश्वं ।
 एवा. ।
 पुच्छकः । पुं । मेषमेदे । इ.र. ।
 पुच्छटी । स्त्री । चट्टनिगोत्रमे । त्रि.रा. ।
 पुच्छदा । स्त्री । लघ्वाकन्दे । रा.नि.प.८ ।
 पुच्छफलः । पुं । बहरोत्तरे । प.सु. ।
 पुच्छमूलम् । स्त्री । पुच्छमूलतो मांसप्रमाणं ।
 म.र.२५. ।
 पुच्छा (च्छिवा) । स्त्री । मापदस्याम् ।
 दादादि । वै.निघ. ।
 पुच्छाधीभागलोहितः । पुं । देवके । छं. ।
 निघ. । ८१६ ।
 पुच्छी (दन्) । पुं । चक्रंशं । आनन्द शीर्ष ।
 रा.नि.प.१० । इट्टे म.च. ।
 पुच्छदक्षम् । स्त्री । सुनिपगतमाक्षे । प.सु. ।
 पुटम् । स्त्री । परिवेष्टयै । रा.नि.प.८ । ज्ञाती-
 ऋषि । रा.नि.प.१२ । शैश्यामृतके । निवपञ्जवि ।
 पाते । सादने । चट्टी.भ. । पत्रपुटके । पातदयो-
 भवमूत्रधरोत्तरे । पुं । चट्टनुरे । म.र. । गुग्गुली ।
 पुट्टे । तिका । शीघ्रपापकथनामेदे । भूहृ-
 तीरुद्र दक्ष । तमनमेदे—महापटमञ्जुडवराह-

पुटकौमुटपुटकपीतपुटनीवरपुटभाण्डपुटभेदेन । एषां
 विभेषाः सप्तपद्याये श्रव्याः । "सङ्घाठे तुषेः
 पूर्णे मञ्जे च्यां विधारयेत् । चिद्यार्थं सुद्रयेहाण्डं
 तद्भाण्डं पुटसुणवे ॥" भा. ।
 पुटकम् । स्त्री । पत्ते । म.र. । नासारीमविशेषे ।
 लघ्पं—“विधार्थे नासमञ्जीडनार्थायां शीघ्रयेत्-
 मन्त् । कर्षं सद्यकपुटयां प्राप्नोति पुटकन्त् तन्त् ॥”
 वा.च.१८५. ।
 पुटकन्दः । पुं । कौलकन्दे । रा.नि.प.७ ।
 पुटकिनी । स्त्री । पत्रिन्याम् । ऐ.च. ।
 पुटग्रीवः । पुं । तामरुष्टे । मं. । गर्भायाम् ।
 पुटपत्नी । स्त्री । पत्रमाकमेदे । मेष.उपदे.म.वि.
 पुटपाकः । पुं । पत्रपुटेन मरुसुद्रव्यकण्ठपाके ।
 मन्मादिपथैः कृद्भवमितद्रव्यकण्ठं वेदयित्वा रज्या-
 दिना वडा पाटुलम् एकाटुम् वा पाटुलुपथेन
 वा मत्तं च कृत्वा चर्षी दरेत् सिप्य रज्यादग्ने-
 पथेनाम् । मा.र.१-५ । "पुटपाकस्य द्रव्यस्य
 सारणी यथाते यतः । पत्नीयं पुटपाकः स्यात्
 त्रिधानं तस्य कर्षणे । द्रव्यमापेयितं क्षम् यट-
 पवादिगुष्टे । वेदयित्वा ततो वडा दटं रज्या-
 दिना तदा । मत्तं च पाटुलं यथादिवाटुनि-
 नापकम् । दरेत् पुटानारादग्ने याम्नेपस्य रतता ।"
 प.सु.१५. । सत्ता—पत्रमिती रसः कर्षिततपुना
 देयः । "पुट्रेण पण्णते यथात् पुटपाकस्यो मतः ।
 क्ष्विष्ट कृत्वं द्रव्यं शारिणा काष्ठिकेन च । पुट-
 कान्तंते मन्त् सान्द्रपुटेन वेपितं । चट्टुहमानतः
 पत्राग्नीमथेनादिना बुधः ॥ विन्दूरवर्षतां प्राभं
 याद्वेषाटम ममम् । मीथनेन रज्यावाग्निर्भेदिदि-
 विनिदितम् ॥ पुटपाकस्य पाकीःथं मरुतराक-
 वर्षता । पत्रमाती रमी स्यात् कर्षमाथं सध
 रियेत् । कन्ठसुष्टेयथाय शैवा मरुसुष्टे बुधे ॥"
 नेतमसाधनमेदे । "दे विन्त् भिष्यसास्य परटव्य-
 पथं मतम् । द्रव्यस्य कृद्भोय्यागं सधमेकव
 देपयेत् । तदेवम समान्थोच्य पथैः सुपरिवेष्टितम् ।
 पुटपाकविधानेन तत्पद्याचटसं बुधः । मेषोतीनेन
 त्रिभिना यथावदधधारयेत् ॥" भा. ।
 पुटरागम् । स्त्री । पत्राहचन्दने । वरुम् दाष्टं ।
 रा.नि.प.१२ । [प.सु.]
 पुटलीहम् । स्त्री । लघ्वाकन्दे । (विहरी) ।
 पुटसावः । पुं । गानासावरीनि । वै.निघ. ।

पुटस्वेदः । पुं । बालुकापुटकैः स्वेदे । अङ्गि-
येन । "बालुकापुटकैः स्वेदः..." ज.द.१.८८.

पुटा (टिका) । स्त्री । एलायाम् । हारा ।
कौपीने । छः ।

पुटालुः । पुं । कौलकन्दे । रा.नि.व.० ।

पुटोदकः । पुं । नारिकेलवृक्षे । हारा ।

पुण्डः (काः) । पुं । तिलकवृक्षे । नटा ।

पुण्डराह्वः । पुं । पुण्डरीकवृक्षे । श्रुतिश्रुति ।
वै.निघ.

पुण्डरा (इन्) । पुं । पुण्डरीके । श्रुतिश्रुति ।
वै.निघ.

पुण्डरीकम् । स्त्री । A white lotus.
अतकमले । श्रेष्ठपद्मे । नं पाटरे कमल । कं
विद्वियतादरे । तै तिलतामर । वत्पथ्यायाः,—

सिताम्बीकं शतपत्रं महापत्रं सिताम्बुम् । गुणाः—
हिमं तिक्तं नधुरं पित्रघ्नं दाहघ्नं यमघ्नं रक्तघ्नं
पिपासाघ्नम् । रा.नि.व.१० । "पुण्डरीकं स्वादु
शीतं तिक्तं रक्तघ्नं ज्ञापयन् । कर्षं दाहं यमं पित्रं
नाशयेत् .. । द्रव्य.गु. । भा.स.१भ.ज्ज.चि.सुदर्शन-
चूषे । सु.म.२८५.उपल्लादिः । सङ्घसदलश्रेत-
कमले । च.म.४५. । शालितपुष्पे । अतच्छ्वे ।
सै. । पुं । दहनकक्षुपे । नना । रा.नि.व.१० ।
दर्श्याकरसर्पमेदे । राजिमच्छर्पविशेषे । सु.कल्प.
४५. । व्याघ्रे । रा.नि.व.१८ । शर्करायाम् ।
श्याम् । रा.नि.व.२१ । अतकुरुरीगे, शिवे ।
"तच्छ्रुतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमं । सरागश्चैव
सोमं धं पुण्डरीकं कफोत्थपम् ॥" ना.नि. ।
गजवन्दे । शालपर्णपित्तदन्तवे स्नानाम्घ्रातवृक्षे ।
श्रुतिश्रुति शीङ् । गुणाः—नेत्रहितलम् । आच-
हृक्षे । हे.च. । इचौ । वै.निघ. । शालिधानमेदे ।
गुणाः—शालिवत् । सु.म.४६५. । व्याघ्रे । कीम-
कारे । सै. ।

पुण्डरीकमुखी । स्त्री । निम्बिपत्रलौकामेदे ।
श्लो.द. । सु.म.११५. । See ललायुका ।

पुण्डरीकाक्षः । पुं । श्ववनातीयजलपत्रमेदे ।
नांसगुणाः श्वशब्दे स्वयाः । सु.म.४६५. ।

पुण्डरीयकम् । स्त्री । स्रलपत्रे । शा.मा. ।
प्रपौण्डरीकवृक्षे । श्रुतिश्रुति । रा.नि.व.१२ ।

पुण्डर्यम् । स्त्री । प्रपौण्डरीके । श्रुतिश्रुति ।
रा.नि.व.१२ । तत्पथ्यायाः,—पुण्डरीकं पुण्डरी-

काव' प्रपौण्डरीके प्रपौण्डरीकं प्रपौण्डरीकं चतुष्यं
वालपुष्पकं सालपुष्पं दृष्टिहृतं स्रलपत्रं सालकं
शीतं त्रीपुष्पं सुपुष्पं सानुजं अतुजं । गुणाः—
नधुरं तिक्तं शीतलं कषायं गुल्मघ्नं वण्णं पाके मधुरं
चतुष्यं कफपित्तरक्तघ्नं ज्वरदाहहृणाशासकञ्च ।

पुण्डुः (काः) । पुं । तिलकक्षुपे । तिनशाङ्ग ।
रा.नि.व.१० । अतिमुक्तके । नीध्वी नटा । रा.
नि.व.२१ । इक्षुवृक्षवृक्षे । रा.नि.व.८ । प्रपौण्ड-

रीके । श्रुतिश्रुति । कनिमेदे । सै. । चिबवृषे
इक्षुविशेषे । श्रुतिश्रुति आन्, श्रुतिश्रुति । नं
पुण्डाकम् । कं वासरकठु । तत्पथ्यायाः,—पुण्डुः
रसातलः इक्षुवाटी वीनिः इक्षुवीनिः रघात्वी

रघदालिका करडशालिः । गुणाः—अतिमधुरः
शीतलः कफकरः पित्तघ्नः दाहघ्नः यमघ्नः रघ्यः
अतिसन्पण्य । रा.नि.व.१४ ।

पुण्डुका । स्त्री । माधकौलतायाम् । तिलक-
वृक्षे, शुकजातीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

पुण्डुशर्करा । स्त्री । पुण्डुकेषुभवशर्करायाम् ।
श्रुतिश्रुति आन्, श्रुतिश्रुति । गुणाः—स्निग्धा शीघ्रि
चयेऽरीचके च हिता । रा.नि.व.१४ । पञ्चविधे-
शर्करायाम् । वै.निघ. ।

पुण्डुसाह्वः । पुं । पुण्डरीकवृक्षे । श्रुतिश्रुति ।
वै.निघ. ।

पुण्डुगन्धः । पुं । महानागकेशरचक्षुषकवृक्षे ।
विका । स्त्री । स्वर्णयूषिकायाम् । वै.निघ. ।

पुण्डुलणम् । स्त्री । मितदर्मे । श्रेष्ठ दूधम् ।
रा.नि.व.८ ।

पुण्डुदर्शनः । पुं । चापपत्रिणि । नोवदर्थ ।

पुण्डुफलः । पुं । छयाने । श.मा. ।

पुण्डुसागरः । पुं । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

पुण्डु । स्त्री । श्वशब्दायाम् । वै.निघ. । तुलसी-
वृक्षे । श.मा. ।

पुत्ति (त्रि)का । स्त्री । पिङ्गलवर्णपृथुमधुमचिकी-
विशेषे । पिङ्गवर्णं मोमांश्चि । अम. । यथा—
"अत्रना मचिकाः पिङ्गाः पुत्तिका इति
कौत्तिकाः ।" रा.नि.व.१४ ।

पुत्रः (काः) । पुं । दहनकक्षुपे । पुत्रे । सिंह-
मेदे । सै. । मृषिकमेदे । तदृष्टे—"पुत्रकेत्याह-
सादय पाण्डुवर्ण्ये नायते । चोद्यते यन्मिथ्याह-
नासुशावकसन्निभैः । शिरीषेद्दुदककन्दे तु लिङ्गाय च

समाचिकम् ।" स.कल्प.६अ. [स्त्री] कन्यकायाम् ।
पुत्रकान्दा । स्त्री । लक्षणाकन्दे । रा.नि.व.७ ।
पुत्रघ्नी । स्त्री । योनिरोगविशेषे । लक्ष्यं यथा—
 "स्त्रितं स्त्रितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तस्रवात् ।"
 स.उ. । "रीत्यादायुर्गदा गर्भं जातं जातं
 विनाशयेत् । दृष्टधीषितजं नाथोः पुत्रघ्नी नाम सा
 मता ॥" च ।

पुत्रजननी । स्त्री । पुत्रदात्रीलतायाम् । वै.
 निघ. । लक्षणाकन्दे ।

पुत्रजी(स्त्री)वः (काः) । पुं । (Putranji-
 va Roxburghii. Syn. Nagera putra-
 njiva.) कीलापुरदेशे तन्नाम्ना प्रसिद्धे वृक्षविशेषे ।
 जिज्ञाश्रुतां, श्रुतजिज्ञा । हिं पित्तौजिया, जिता-
 पुटन, पुत्रजीवः । सं जिवनपुत्र । ते कश्चरुजि ।
 वम्. जीवमपुत्र । तत्पथ्यायाः,—गर्भकरः, जीव-
 पुत्रकः, श्लेषदापहः, कुमारजीवः, पवित्रः, गर्भदः,
 सूतजीवकः । गुणाः—हिमः वृष्यः गर्भजीवदः
 चक्षुष्यः पित्तशमनः दाहलघ्नाघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।
 रुचः खादुः गुरुः कटुः पटुः वातघ्नो भद्रः श्लेष्मल-
 मूल्य । भा. । तत्फलगुणाः—“पुत्रजीवफलमक
 शीततीयेन पेषयेत् । भोजने चाञ्जने पाने लेपः
 सर्जविषापहः ॥” रस.र.विष वि. ।

पुत्रदा । स्त्री । बन्धाकर्कोश्यां । लक्षणासूत्रे,
 पुत्रदात्रीलतायाम् । रा.नि.व.२३ । श्रेतकण्टका-
 रिकायाम् । जीवत्याम् । वै.निघ. ।

पुत्रदात्री । स्त्री । बन्धाकर्कोशिकायाम् । मालव-
 देशे खनाम्ना प्रसिद्धे लताविशेषे । शूखदात्री,
 शूखदात्री वता । तत्पथ्यायाः,—वातारिः भ्रमरी
 श्रेतपुष्पिका वृक्षपत्रा भ्रतिगन्धालुः वैश्रीजाता
 सुवहरी । गुणाः—कटुश्चा वातकफघ्नी सुरभिः
 सदा पथ्या बन्धादोषहरी च । रा.नि.व.३ ।

पुत्रपिच्छटम् । स्त्री । रज्ज् । शोण. । र.मा. ।

पुत्रप्रदा । स्त्री । चुरिकावृक्षस्याम् । बन्धाकर्कोशिका-
 याम् । वै.निघ. । [नि.व.३ ।

पुत्रमद्रा । स्त्री । हृहजीवकीलतायाम् । रा.

पुत्रमञ्जरिः (री) । स्त्री । पुत्रदात्र्याम् ।
 भा.स.४भ.योनि.रो.चि. । “पुत्रमञ्जरिमूलम् ।”

पुत्रमाञ्जरी । स्त्री । जीवपुत्रके । जीज्ञाश्रुतां ।

पुत्रमृङ्गी । स्त्री । अजगद्भ्राता । गेदाश्रुती ।
 रा.नि.व.८ ।

पुत्रश्रेणिका । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । ऊर्ध्वे
 आम्ना । वै.निघ. ।

पुत्रश्रेणी । स्त्री । कण्ठदन्तीवृषे । कान्ठ दन्ती ।
 र.मा. । अजगद्भ्राता । कौकडाश्रुती । रा.नि.व.८ ।
 मूषिकपण्ड्याम् । हेमूत्रकाणि । रा.नि.व.३ । स-
 कल्प.७अ. ।

पुत्रिका । स्त्री । यावतूलके । आम्ना ।

पुत्रिणी । स्त्री । बन्धायाम् । गान्धारा । नक्तुल-
 १२अ. । प्रनेहपिडकाविशेषे । तस्या लक्ष्यं—
 “महत्सत्याचिता ज्ञेया पिडका सा तु पुत्रिणी ॥”
 स.नि.६अ. ।

पुत्रलाम् । स्त्री । गन्धद्वये । शंखलुण, शंखशुभ्र ।
 रा.नि.व.८ । पुं । शरीरे । आम्नि । त्रिका ।

पुनःखुरी (इन्) । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे ।
 लक्ष्यं—“प्रसरन्ति खुरा यस्य अथवा पादुकोपसाः ।
 पुनःखुरीति तं विद्यादश्वं विह्वलगाग्निनम् ॥”
 ज.द.३.२५. ।

पुनर्नवः । पुं । नखे । नथ । रा.नि.व.१८ ।

पुनर्नवा । स्त्री । (Boerhaavia diffusa.
 Syn. Procumbens andrecta. or B.

Diandra.) खनामख्यातपत्रशाकभेदे । श्रेत
 शृंगा, शोणशृंगा । हिं शान्त । सं पाण्डुरी-

वेष्टु ली, रक्तवेष्टु ली । कं विलियदुवेष्टुकिण्डु,
 कोमिनवेष्टुकिण्डु । तं अतिकममेदि । ता. सुकरचे
 किरि । वम्. पुनर्नरा । च.सू.३८अ. । सा विषा

श्रेता रक्ता नीला चिति । श्रेतायाः पर्यायाः,—
 हथीरा चिराटिका वर्षाङ्गी वर्षाङ्गी विशाखः

कटिलः शशिवाटिका पञ्चो सितवर्षासुः घनपत्रः
 कठिलकः । रक्तायाः पर्यायाः—श्रीशक्ती वर्षासुः

प्राणपायणी कठिलकः रक्तपुष्पा । निलायाः पर्यायाः,
 —निलाटिका चद्रवर्षासुः वर्षकेशुः । तत्र श्रेता-

गुणाः—“श्रेता पुनर्नवा सोष्णा तिक्ता कफविषा-
 पहा । कासहृद्दीगश्लासपाण्डुशोफानिलाचिनुत् ॥

रक्ता पुनर्नवा तिक्ता सारिणी शोफनाशिनौ । रक्त-
 प्रदरदीपणी पाण्डुपित्तप्रमर्दिनी ॥” रा.नि.व.५ ।

“पुनर्नवा श्रेतसूला शोचघ्नी दीर्घपत्रिका । कटुः
 कपायोऽरुच्यर्थःपाण्डुहृद्दीपनी परा । शोफानिल-

नरशोषहरी ब्रह्मोदरपण्डुत् । पुनर्नवारुणा तिक्ता
 कटुपाका हिमा लघुः । वातला शार्दिणी स्त्रोपपित्त-

रक्तविनाशिनौ ॥” भा.पू. तच्छाकगुणाः—पुनर्नवा
 तु वीर्थोष्णा भेदिनी च रसायनी ।” राज. ३

प.। मूलकायः मेदकः उदरामयः शीतलः विशिष्टेन चासि हितः अधिकमात्रया वान्तिकरः। पत्रप्रद्वेष्टः ब्रणनाद्यां हितयः।

पुनर्नवागुग्गुलुः। पुं। वातरक्ते गुग्गुली। शुक्रपुनर्नवामूलं १०० प. एरुडमूलं १०० प. शुण्ठी १६ प. गुग्गुलुः ८ प. एकत्र कुट्टयेत्। काथार्थं—जलं ३२ वा ६४ श. जे. ८ श.। गाल-यित्वा तत्र एरुडतन् ॥० श. दत्त्वा पुनः पत्रन् पाकसिद्धे चतुर्थांशं विहृत्तुं ५ प. दन्तीमूलचूर्णं १ प. गुडूचीचूर्णं २ प. विफला विकटु चिवक-संश्लेषभाजातकविडुङ्गानां प्र. चूर्णं १॥० प. स्वर्ण-माचिकं २ती, पुनर्नवाचूर्णं १प. प्रचेष्टम्। श्वेत पुष्पांश्च मूल १०० प. एरुडमूल १००प. सुंठ १७प. शुग्गुलु ८प. एकत्र कुट्टिवे। काथार्थं जल ७२ श. शै. ८ श.। ह्यंकित्रा एरुड-तैल ॥० श. दिग्ना पुनः पाकं करिवे। पाकं शेषं हृदये नानाशिकां तेडुडीचूर्णं ६ प. दन्तीमूलचूर्णं १ प. गुलकचूर्णं २ प. त्रिफला १॥० प. त्रिकटुचूर्णं १॥० प. चितामूलचूर्णं १॥० प. सैन्धव, तैला, विडुङ्गचूर्णं (प्रतेक) १॥० प. स्वर्णमाचिकं २ तो. पुनर्नवामूलचूर्णं १ प. प्रक्षेप दिवे। भा.।

पुनर्नवाव्यष्टतम्। स्त्री। शीघ्राधिकारे घृतम्। पाठः—पुनर्नवाचिवकदेददाकपञ्चोपचारहरितीतकी नाम्। कल्केन पक्वं दशमूलतीये घृतीचमं शीघ्रनिघृदनञ्च ॥” दशमूलं मिलित्वा ६० प. जलं ५१२ प. शै. १२८ प. घृतं ३२ प.। कल्काद्यैः—पुनर्नवामूलं चिवकमूलं देवदाह पत्रकीलं यवचारः हरितीतकी प्र. ८ तो.। रस र.।

पुनर्नवाष्टकः। पुं। शीघ्रि कषायः। पाठः—“पुनर्नवानिषपटीलगुण्ठीतिकासृतादार्श्लभया-कषायः। सञ्ज्ञाद्दशमीदरपाश्वश्लश्यासावितं पाण्डुगदं निहन्ति ॥” भेष.श्रीथ.चि.।

पुनर्नवः। पुं। नखे। रा.नि.व.१८। रक्त-पुनर्नवायाम्। रा.नि.व.५।

पुनर्नवः। स्त्री। पुनर्नवायाम्। घोलि। वै.निघ.।

पुत्रागम्। स्त्री। पुत्रागपुष्ये। देववल्गुं राज-चम्यकमिति लोके। सु.सू.३८अ.एलादिः। ड.।

पुत्रागः। पुं। (Calophyllum inophyllum.) Alexandrian Laurel. स्तनाम-

ख्यातपुष्यश्चे। दक्षिणापथेऽसुरपतिनाम्ना प्रतीत.। सु.सू.३८अ.एलादिः। पुनार् १ ग्रीष्, त्राञ्जिचम्पक.। हिं सुलतानचम्पक.। मं पुत्राग.। कं सुरहीनेरमेद.। तं सुरपोन्नचेट्टु.। उन्.पुष्पां। चम्.ऊदि। दा.पित्रय.। तत्पथ्यायाः,—पुरुषः तुङ्गः केशरः देववल्गुः अरुणकेशरः केशरी कास्मीनः नागपुष्यः कुम्भीकः रत्नकेशरः पाण्डुनागः पुत्रागाम पाटलदुमः, रत्नदुप्यः रत्नरेणुः। गुणाः—कषायः कफरक्तघ्नय.। राज.। मधुरः शीतः सुगन्धिः पिचलः भूतविद्रावणः। रा.नि.व.१०। वा.सू.१५अ.। जातीफलं। शुक्र-पत्रे। श्रितहृत्तिनि। मे.। तिलपुष्यश्चे।

पुत्रागकीशरम्। स्त्री। पुत्रागपुष्यकिल्लके। सु.सू.३८अ.एलादिः।

पुत्रागपुष्यम्। स्त्री। पुत्रागकुसुमे। वै.निघ.।

पुत्राटः (डः)। पुं। चक्रमहं। रा.नि.व.४।

पुत्रामा (न्)। पुं। पुत्रागश्चे। रा.नि.व.१०।

पुष्यटः। पुं। दन्तघृत्तगत्रोमे। तालुरीगे। निदा.।

पुण्डुलः। पुं। जठरवाते। निदा.।

पुण्डुसः। पुं। वामपाश्वस्थमलाशक्ते, कीठे। हूम्हूम्, फौपडा, मूलवडा। श.च.।

पुरमान्। पुं। पुत्रागश्चे। रा.नि.व.१०। पुरुषे। स्त्रीवायां। च.।

पुरम्। स्त्री। दाहागुहणि। रा.नि.व.१२। शरीरे। रा.नि.व.१८। नागरसुसायाम्। र.मा.। चर्मणि। श.र.। पुं। गुग्गुली। शुग्गुल.। रा.नि.व.१२। च.द.ज्व.चि.अपराजिताधूपे, अन्ध-प्रमागुद्याम्। शल्लकीनिर्यांसि। वै.निघ.। पीत-किण्णाम्। श.च.।

पुरच्छदः (च्छ)। पुं। सलये। उलू खड। कनाथे। वै.निघ.।

पुरटम्। स्त्री। सुवर्णे। विदग्धमाधवः।

पुरन्दरम्। स्त्री। चविकायाम्। श.च.। मरिचे। वै.निघ.।

पुरमथनवल्गुभः। पुं। दाहागुहणि। रा. नि.व.१२। [व.१२।

पुरा। स्त्री। सुगन्धद्रव्यं, सुरानांशयाम्। रा.नि.

पुराणः (तनः)। वि.। प्राचीने।

पुराणकिएम् । ली । लीरुमले । नृपुत्र ।
वे.निघ. । पाण्डु.वि. मर्दभसिंरुते ।

पुराणष्टतम् । ली । दगादिक्कौणष्टते । रु.
मा. । गुणाः—“सदापकारमूर्च्छादिगिरःकर्णा
विज्ञा रजः । सर्पिः पुराणं जयति त्रयशोधन-
रीपणम् ॥” रा.नि.व.५ । “उद्यगर्भं पुराणं स्याद
दशवर्षं पितृसं पृतम् ॥” अर्था पुनर्वर्षातीतं पुराण-
मुच्यते । “अस्वामिपान्दि नपूरं वल्लं संवत्तरीदितं ।
अस्वर्णं देव दीपायां पुराणं तपकीर्णितम् ॥”
नि.श्री.छ.वि. ।

पुरातनगुडुः । पुं । प्राचीनगुडुः । गुडुगं
उडु । गुणाः—विषयः चातरीगणः विदीपणः
दण्यः उद्यः संदीपेन अरररः तापत्रः विष्णुप
गोधनः अष्टिकरः पाण्डुपरीहण धिन्धः सादुतर.
नः द्रमत्रः पच्ययः । रा.नि.व.१४ ।

पुरातनधान्यम् । ली । संवत्तराद्युदिने धान्ये ।
गुडुगं धानि । तस्य लज्ज चनमिल्यन्दि । उगच
“सर्वातीतं सर्वमक्षं परिलभति नीरवम् ॥” वा.प.
१८.६.मादिः निम्नीधान्यवर्गं । [रा.नि.व.४]

पुरास (सि) स्त्री । स्त्री । मण्डपलायाम् ।

पुराक्षयः । पुं । नृपुत्री ।

पुरीतत् । ली । अर्था । रा.नि.व.१८ ।

पुरीमोहः । पुं । भृगुरहणे । न.मा. ।

पुरीपम् । ली । विद्यायाम् । रा.नि.
व.१८ । यथा—रूपं रिदच यथान् तत् पुरीप
निदयते । समाप्तवायुना नीतं सुगिरति मलाग्धे ।
मूलचोपगमर्ण्ये पुरी-गुदमार्तः । अस्मानवायुना
धिनं अरिधाति शरीरस्य ॥” भा. ।

पुरीपक्रमिः । पु । विद्याज्ञातहमौ । मा.नि. ।

पुरीपणः । पुं । विद्यायाम् । निहा. ।

पुरीपधरा । स्त्री । तन्नामकपद्यमकलायाम् ।
यान्तःकीर्ते मज्जमिभिसज्जने पकाशय ह्य । ए.
शा.४८. ।

पुरीपधानम् (पाधारः) । ली, पुं । मला-
धारलायाम् । मलाधाररुपकोटाहं । उल्लु.के ।
च.शा.०८. ।

पुरीपमः । पुं । माये । नावकदायि । निहा. ।

पुरीपवह्मोतः । ली । मलवपणायाम् ।
तस्य मुभं पकाशयः स्तुनगदय । च.वि.५८. ।

पुरीपसङ्गः । पुं । मलरीवे । च.सिंह.२५.

पुरीपोष्णता । स्त्री । पिपजान्यरीगे । भा. ।

पुरदम् । ली । स्तुपे । मैद.भय.वि.त्रयमजादुग्रे ।

पुरदंशकः । पुं । इने । त्रिका. ।

पुरभोजाः (स) । पुं । केषे ।

पुरुपः । पुं । चेतनाधात्री । चाकाशादिपत्रकं
चेतनाधातवयेति तन्नायः पुरुपददः । सिध्यादि-
अनुमितिसत्त्वामकः पुरुपसंगः । च.शा.१८. ।
“अथ कर्मफलसात प्राभवाय प्रतिदितं । अथ
नीरः सुतं दुष्टं जीवितं मरणं तथा । एवं यो
येद तत्त्वेन म वेद प्रलयोदयो ॥” च. । “चेतना-
वान् निर्गुणः अक्षयवर्षी बीजवर्षी मध्यवर्षी
धेति ॥” भा.पु.१४. । पुभागहणे । पूनाडु ।
रा.नि.व.१० । पारदे । र.स.८.हदि. च.एकादशा-
यधि । गुग्गुली । र.स.८.त्रयमजादुग्रे । तिलकी ।
धीरनीरुदमेदे । वे.निघ. । कुभोरि । तुष्टं ।
पथमसाभूतशरीरिसमवाये । नृ.गु.१८. । चेतना-
गुणात्मि । सु शा.३५. ।

पुरुपत्वम् । ली । पुंस्ते । मैदुदसामर्थे ।

पुरुपदन्तिका । स्त्री । सिदायाम् । रा.नि.व.३ ।

पुरुपपुण्डरोकः । पुं । पुंव्यात्रं ।

पुरुपव्याधिः । पुं । उपदंशं । भा. । [निघ. ।

पुरुपचौरमीरटः । पुं । नीरटायाम् । वे.

पुरुपाख्यः । पु । पुनागपुवहणे ।

पुरुहृतः । पु । इष्टयये । वे.निघ. ।

पुरीगतिः । पुं । कुमुदे । धरणिः ।

पुरीडाम् (ङ्गामः) । पु । छने । त्रिका. ।
पिटकपमयाम् । गौमसतारसे । ई.च. । यवचूर्ण-
निर्मित रोटिकायाम् ।

पुरीती । स्त्री । समागलातवर्षमेदे । सूतर्धना ।

पुरीङ्गवा । स्त्री । मण्डमेदायाम् । र.मा. ।

पुलकः । पु । रोमाञ्च । त्रिका. । मण्डीदीवे ।
जिन्नामेदे । हरिताले । से. । सर्वपगेदे । वे.निघ. ।

पुलकौ (इन्) । पुं । धाराकदम्बे । के.वि.
रुमद । रा.नि.व.८. ।

पुलाकः । पुं । तपे । र.मा. । तुष्टधान्ये ।
आंगुला । अक्षमिक्षणके । अम.भ. ।

पुलाकी (इन्) । पुं । हवे । हे.च. ।
 पुलिकिरः । पुं । सपे । वै.निघ. ।
 पुलीमा । पुं । वचायाम् । वै.निघ. ।
 पुलीमही । स्त्री । अहिफेने । वै.निघ. ।
 पुषा । स्त्री । लाङ्गलीहचे । श.च. ।
 पुष्करम् । स्त्री । पुष्करमूले । अभावे कुष्ठं
 यासं । सि.धो.सा.व्व.अभ्यङ्गे । भा.म.व्व.चि.विश्रादि-
 योगे । जले । रा.नि.व.१४ । कुष्ठे । कूङ् । अम. ।
 रसाङ्गने । कन्दविषमेदे । “पुष्करं पुष्कराकारं ।”
 पुष्करः । पुं । पद्मकन्दे । वै.निघ. यास. चि.
 गृह्यादिचूर्णे । सारसपत्रिणि । से. । सपे ।
 कुष्ठमेदे । वै.निघ. ।
 पुष्करकाम् । स्त्री । पुष्करमूले । चि.क्र.क.१
 सवकः ।
 पुष्करजटा । स्त्री । पुष्करमूले । सि.धो.हि.
 यास.चि. । च.द.कास.चि. ।
 पुष्करणी । स्त्री । चुद्रजलाशये, पल्ले ।
 वै.निघ. । तज्जलगुणाः—“पाल्लं गुल्बमिष्यन्दि
 विटभि दीपलं परम् ।”
 पुष्करनाडी । स्त्री । खलपत्रिन्याम् । रा.
 नि.व.५ ।
 पुष्करपरिष्वा (र्षी) । स्त्री । खलपत्रिन्याम् ।
 रा.नि.व.५ ।
 पुष्करमूल(क)म् । स्त्री । The root of
 Alpotaxis auriculata. कुष्ठमेदे । कूङ्-
 विटशे । च.सू.४७. । पुष्करदेणे सनाना प्रसिद्धे
 मूले । पातालपत्रिनोति ख्याते काश्मीरदेशप्रसिद्धे
 कन्दविशेषे । शूद्रजमूल । हिं पौष्टीकरमूली । तं
 पुष्करदेशं लोप्रसिद्धमेव शोषविशेषसु । तत्पुष्पायाः,
 —पद्मवर्णके पद्मवर्णे पद्मपत्रके मूलं पुष्करं पद्मपर्णकं
 पुष्करिणी वीरं पीष्करं पुष्कराख्यं पुष्कराङ्गयं
 पुष्करसागरः पुष्करहं काश्मीरं ब्रह्मवीथं यासादि
 मूलपुष्करं पुष्करजटा पुष्करशिफा । गुणाः—
 कटुतिक्तौष्णं कफघातज्वरापहं श्वासकासारीचकघ्नं
 शोफपाण्डुहरञ्च । रा.नि.घ.६ । “पुष्करं कटुकं
 तिक्तमुष्णं वातकफज्वरान् । हन्ति शोधावचिश्चासान्
 विशेषात् पात्रं गुलनुत् ।... पद्मपत्रञ्च काश्मीरं
 कुष्ठमेदमिमं वयुः ॥” भा.पू.१म.६.व. । बीजगुणाः
 रसपाकयोर्मधुरम् । च.सू.२०७. । पद्ममूले । च.द.
 शब्दादी । च.द.गुल.चि.हिक्कादी ।

पुष्करबीजम् । स्त्री । पुष्करमूले । रा.नि.व.६ ।
 पद्मबीजे ।
 पुष्करव्याघ्रः । पुं । गृध्रं । वै.निघ. ।
 पुष्करश्यायिका । स्त्री । इवजातीवजलाविहङ्गम-
 मेदे । वै.निघ. ।
 पुष्करशिफा । स्त्री । पुष्करमूले । रा.नि.व.६ ।
 पुष्करसागरः । पुं । पुष्करमूले । वै.निघ. ।
 पुष्करसज्जी । पुं । अश्विनीकुमारयोः । श.र. ।
 पुष्कराङ्गिज(क)म् । स्त्री । पुष्करमूले ।
 वै.निघ. ।
 पुष्करा(ख्य)द्यम् । स्त्री । पुष्करमूले । वै.निघ. ।
 पुष्कराद्या । स्त्री । खलपत्रिन्याम् । रा.नि.व.५ ।
 पुष्कराङ्गम् । स्त्री । पुष्करमूले । सि.धो.काश-
 चि.दशमूलहृते ।
 पुष्कराङ्गः (यः) । पुं । सारसपत्रिणि । अम. ।
 च.सू.२०७. । स्त्री । पुष्करमूले । रा.नि.व.६ ।
 (कम्) च.द.मद.व.११ ।
 पुष्करिका । स्त्री । शूकरोगविग्ने । लक्षणे
 यथा—“पित्तशीणितसभूता पिङ्गका पिङ्गकाचिता ।
 पद्मपुष्करसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा ॥” सु.नि.
 १४७. । वा.उ.३३७. ।
 पुष्करिणी । स्त्री । खलपत्रिन्याम् । दूतपत्रम् ।
 रा.नि.व.५ । पुष्करमूले । खलजलाशये । अम. ।
 हसिन्याम् । पत्रिन्याम् । से. ।
 पुष्करहम् । स्त्री । पुष्करमूले । वै.निघ. ।
 पुष्कालं । स्त्री । अष्टकुञ्चि-परिमाले ।
 पुष्कालकाः । पुं । गन्धसगे । कृच्छ्री-गृध्रं ।
 शकं शोकरून् । से. ।
 पुष्टिः (दा) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा.नि.
 व.४ । हृदौ । शूकानामकं उवधि । से. । रा.नि.
 व.५ । (पुष्टिः) पोषणे ।
 पुष्टिका । स्त्री । सुक्ताशुक्तौ । कृच्छ्रम् । रा.नि.
 व.११ । र.सा.सं.रसकर्मरे ।
 पुष्प(क)म् । स्त्री । कुसुमे । कूल । तत्पुष्पायाः,
 —प्रसूनं कुसुमं सुमनसः सुनं प्रसवः सुमनः ।
 नरशरीरे पुष्पगन्धर्वपारिचिह्ने । च.इ.२७. ।
 तिलकापुष्पे । पुष्परेणौ । पुष्पमधुनि । मदनकुसुमे ।
 मन्त्रनां कूल । पूगफले । वै.निघ. । नेत्ररोगमेदे ।
 कूनी । हे.च. । स्त्रीरजसि । वसु शब्दाशुद्ध-

त्वाहिविधं—तयोः शुद्धं फलति अशुद्धं न फलति । तयोर्लक्षणे—“शशास्त्रकप्रतिभं यत्तु यदा साचा- रक्षीपमं । तदाचैवं प्रशंसन्ति यदासी न विरञ्जयेत् । तदेषानिप्रसङ्गेन प्रथममवतावपि । अष्टगदरं विजातीयोद्यादतोऽन्यद्रक्तलक्षणात् ॥” “तथाचैवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थैः प्रथमद्वन्द्वसमसौषधीषष्ट- मबीजं भवति तदेव दीपवर्णवेदनादिभिर्ज्ञेयम् ॥” सु.शा.२२५. “यस्या वातघ्नं पुष्पं फलं तस्या न विद्यते । अतः शुक्लं कसुमं मेदीद्वन्द्वसन्निवत् । कटीशूलं योनिशूलं बहुरक्तञ्च दृश्यते । यस्याः पित्तघ्नं पुष्पं फलं तस्या न विद्यते । लज्ज फल- समञ्जोष्णं तस्या वदति शोणितं । कटीशूलं मूत्रघ्नं उदरे शूलमेव च । यस्याः स्त्री भवति पुष्पं फलं तस्या न विद्यते । बहुलं पिच्छिलं विषमं घनं सवति शोणितं । योनी नामो तु शूलानि ऋतौ परमदाहणम् ॥” इति । रघ.२. । पुष्पाञ्जने । भैष. भंग. चि. ब्रण्यगजाङ्गुशे । रसाञ्जने । छे.च. । सु.सु.३६५. । रस.र.ब्रण्यगजाङ्गुशे । पुष्करशूले । वै.निघ.छिन्नाचि. । लवङ्गे । वै.निघ.२४.५.च.चि. गुण्डादिचूर्णे । (कम्) । लौहकांस्ये । के. । काशीसे । शिरेरकम् । छे.च. । पुं (कः) । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.४५. । घान्यभेदे ।

पुष्पकाशीश(क)म् । स्त्री । किञ्चित्कीटकाशीसे । शिरेरकमविशेषे, जैव. शीतवर्ण शिरेरकम् । तत्पुष्पायाः,—नयनीषधं कंसकं नेत्रीषधं वत्सकं मलीमसं ब्रह्मं विषदं नीलरक्तिका । “द्वितीयं पुष्पकाशीषमसितञ्च सितञ्च तम् ॥” र.मा. । “काशीशं धातुकाशीशं पांशुकाशीसमित्त्वपि । तदेव किञ्चित्कीटान् पुष्पकाशीशमुच्यते ॥” गुणाः— “काशीसमन्वयश्च तिलञ्च तुवरं तथा । वातघ्ने पा- हरे केशं नेत्रकण्ड विषप्रणत् । सूत्रकृच्छाशरी- थि दनाशनं परिकीर्तितम् ॥” भा.पू.१५.भा.वा.४५. उपदेशचि. । “पुष्पकाशीषकं तिलञ्च शीतं नेत्राजया- पदं । क्षेपेनास्यामकुण्ठादिनानालन्दीपनाशनम् ॥” रा.नि.व.१३ ।

पुष्पकीटः । पुं । भ्रमरे । त्रिका. । **पुष्पकीर्तुः ।** पुं । पुष्पाञ्जने । रा.नि.व.१३ । **पुष्पगणः ।** पुं । पुष्पवर्गं । यथा—“चतुर्धा स्थलपद्मानि सेवती गुलदाश्वती । नेपाली च गुलावासय गुलावासय दक्षिणी । जाली यूथी राजधनी सुद्रयूथी त्रिधा मता । चम्पकी नाग- चम्पय वज्रलक्ष कदम्बकः । कुन्दश्च त्रिवसन्ती च

द्विकुलः केतकी त्रिधा । किङ्किरातः कर्णिकारी शाशीकी वाणपुष्पकम् । कुबयटकयतुर्धा च तिलकी सुशुक्रन्दकः । बसूकश्च चतुर्धा स्याज्जपा इधा वसुन्धरी । अगतिर्दमनो मावः पपरी बहुवर्णिका । द्वि.पाटलः स्यसुखी शाशः पुष्पगणस्तयम् ॥” अर्क. चि. ।

पुष्पगन्धः । पुं । यवनालक्षचे । वेतसहचे । वै.निघ. ।

पुष्पगन्धा । स्त्री । शुक्युधिकायाम् । वै.निघ. ।

पुष्पगवेधुका । स्त्री । नामवलायाम् । वै.निघ. ।

पुष्पघातकः । पुं । वंशे । श.मा. ।

पुष्पचासरः । पुं । दमनकहचे । त्रिका. । केतकहचे । श.मा. ।

पुष्पजः । पुं । पुष्पद्रवे । कुलेत्र त्रय, गौर्वाणं जल आदि । रा.नि.व.१० । पुष्पमधुनि । स्त्री । पुष्पशर्करायाम् । वै.निघ. ।

पुष्पजासवः । पुं । पञ्चायेकादशपुष्पोल्यासवेपु । च.सु.२३५. । “पद्मोत्पलनलिनकुसुमदुर्लभसिक्का- पुष्परीकशतपत्रमधूकप्रियङ्गुघातकीपुष्पदशमाः पुष्पा- सवा भवन्ति ॥”

पुष्पदः । पुं । हचे । छे.च. ।

पुष्पदर्शनम् । स्त्री । रजोदर्शने । च.शा.८५. ।

पुष्पद्रवः । पुं । पुष्पजातरसे । कुलेत्र त्रय, गौर्वाणं जल अञ्जति । तत्पुष्पायाः,—पुष्पसारः पुष्पकंदः पुष्पजः पुष्पाञ्जः । गुणाः—सुरभिः शीत. कपायः गौल्यः दाह-शम-वसि-नीह-सुख- रोगघ्नश्च । रा.नि.व.१० । मधुनि ।

पुष्पनिर्यासः (कः) । पुं । पुष्पोल्यद्रवे । कुलेत्र त्रय, गौर्वाणं जल अञ्जति वा मधु । रा.नि.व.१० ।

पुष्पनि(लि)त्तः । पुं । भ्रमरे । जगत्र । श.च. ।

पुष्पन्वयः । पुं । भ्रमरे । रा.नि.व.१० ।

पुष्पपद्यः । पुं । योनी, भगे । त्रिका. । [अ. ।

पुष्पपाखुः । पुं । मण्डलिसर्पभेदे । सु.कल्प.४

पुष्पपिण्डः । पुं । अशोकहचे । वै.निघ. ।

पुष्पफलः । पुं । कपिलहचे । भा. । स्त्री । अञ्जुनहचे । कुष्माण्डादौ । भा.पू.शा.व. ।

पुष्पफलशाकः । पुं । पुष्पशाकफलशाकानां

अलाञ्छादी । गुणाः—“विचित्रान्वितं कुर्यन्मघा
मन्दकफानि च । मृदुमृदुपुरीषाणि स्वादुपाक-
रसानि च ॥”

पुप्यफला । स्त्री । कृष्णाण्डतायाम् । वै.निघ. ।

पुप्यफलोद्भवः । पुं । कृष्णाण्डौ ।

पुप्यमञ्जरिका । स्त्री । इन्दीवरालतायाम् ।
नीलपत्रिन्याम् । वै.निघ. ।

पुप्यमञ्जरी । स्त्री । घृतकरञ्ज । घांङाकृतञ्ज ।
वै.निघ. ।

पुप्यमासः । पुं । वसन्तसमये । रा.नि.व.२१ ।

पुप्यमृत्युः । पुं । देवनलत्रये । वै.निघ. ।

पुप्यरक्तः । पुं । मूत्रमण्डिके । श.च. ।

पुप्यरजः । स्त्री । मकरन्दे । पुष्यपराने । वै.निघ. ।

पुप्यरसः । पुं । मधुनि । मण्डे । रा.नि.व.१४ ।
च.द.कासपि. अगल्यहरीतक्याम् । मकरन्दे ।
श्रम. । [१४]

पुप्यरसाह्न(य)म् । स्त्री । मधुनि । रा.नि.७.

पुप्यरसोद्भवम् । स्त्री । मधुनि । वै.निघ. ।

पुप्यरागः । पुं । पीतवर्णस्कटिकविशेषे । पीगराज
इति लोके । तत्पर्यायाः,—पुप्यराजः मङ्गमणिः
वापस्पतिवन्नमः पीतः पीतस्कटिकः पीतरक्तः
पीताग्रा गुरुरत्नं पीतमणिः । वै.निघ.२भ.चय.
चि.नवरत्नराजसमाह्वे । गुणाः—अम्लः शीतलः
दातृग्री दीपनः । धारणात् आशुः शिवं प्रज्ञाञ्च
करोति । रा.नि.व.११ । रसाञ्जने । रस.र.
एकादशायसि ।

पुप्यरेशुः । पुं । पुष्यराने । श.र. ।

पुप्यरोचनः । पुं । नागकेशरह्वे । त्रिका. ।

पुप्यवती । स्त्री । रजस्रलायाम् । श्रम. ।

पुप्यवर्षिणी । स्त्री । निर्गुण्ड्याम् । वै.निघ. ।

पुप्यवह्निभः । पुं । मल्लिकापुष्यह्वे । प.सु. ।

पुप्यविट् (ह्) । पुं । मकरे ।

पुप्यविषम् । स्त्री । वेतादिपत्रसु । “वेतिकादध्व-
वलिजकरभ्रमहाकरमानीति पत्र ।” सु.कल्प.
२४. । गुणाः—हृदिंरासानं मूर्च्छनञ्च । “मवेत्
पुप्यविषैर्हृदिंरासानं मूर्च्छनं तथा ।” भा.म.४भ.
विष.चि. । [कल्प.४अ. ।

पुप्यशकली । पुं । निर्विषवर्षविशेषे । सु.

पुप्यशर्करा । स्त्री । पुष्योद्भवशर्करायाम् ।
कूलेन चिनि । गुणाः—खादुः हृद्या शीतला गुहः
विचरक्री च । वै.निघ. ।

पुप्यशून्यः । पुं । उदुम्बरह्वे । रा.नि.व.११ ।

पुप्यसमयः । पुं । वसन्तकाले । श्रम. ।

पुप्यसाधारणः । पुं । वसन्तसमये ।

पुप्यसारः । पुं । पुष्यद्रवे । कूलेन त्रम, गौंशां
जल आदि, वा मधु । रा.नि.व.१० ।

पुप्यसिता । स्त्री । सितशर्करायाम् । वै.निघ. ।

पुप्यसौरभा । स्त्री । कलिकारिचुपे । विष-
नाशुनिशे । रा.नि.व.४ ।

पुप्यस्वेदः । पुं । पुष्यद्रवे । कूलेन त्रम, वा
मधु । रा.नि.व.१० ।

पुप्यहासा । स्त्री । ऋगुमत्यां प्रियाम् । श.च. ।

पुप्यहीना । स्त्री । उदुम्बरह्वे । श.च. ।
रज.गुन्यायाम् । हे.च. ।

पुप्या (ह्वा) । स्त्री । हृद्यैश्चतपुष्यायाम् ।
शुक्ला । वै.निघ. । रा.नि.व.४ ।

पुप्याख्यम् । स्त्री । पुष्यकाशीवे ।

पुप्याञ्जनम् । स्त्री । कृदिमाञ्जने । गुणाः—
“पुष्याञ्जनं हिमं प्रोक्तं पिच-हिंका प्रदाहनुत् ।
नाशयेद्विषकासाधिं सर्व्वेनेवामथापहम् ॥” रा.नि.
व.१२ । वा.सू.१५अ.मिथङ्गादि.व. ।

पुष्यपाण्डकम् । स्त्री । अश्रे । तण्डुले । पुं ।
पुष्यसुकुमारतण्डुले, शालिधान्वमेदि । भा.पू.१भ.
घा.व. ।

पुष्यपान्तकः । पुं । शालिधान्वमेदि ।

पुष्यपान्ता । स्त्री । धातकीह्वे । वै.निघ. ।

पुष्यपाभिकीर्णः । पुं । दर्वाकरसर्षविशेषे ।
सु.कल्प.४अ. ।

पुष्यपाञ्चुजः । पुं । पुष्यद्रवे । मधु, कूलेन त्रम,
वा मंत्र, गौंशांजल आदि । रा.नि.व.१० ।

पुष्यपाग्भः (कीः) । स्त्री, पुं । सेवत्यादिपुष्योल्याके ।
सेडेजौ आदि कूलेन आनक । यथा—“सेवन्ती
शतपत्री च वामन्ती गुलदावदी । चामला युषिका
चम्या वक्रुष्य कदम्बकः । हृद्यैश्च कितकीपत्रैः
शास्त्रोऽर्को गुहमान्तः । पुष्यार्को इति विख्यातो
नरिवैः रुदितं विवेत् । गुणाः—मण्डलैकप्रयोगिण्ये ।

क्षीवीऽपि पुष्यपायते । रोगानीकन्तु यथापं
 इत्यात् ।” अर्क, चि. ।
पुष्पासवम् । स्त्री । मधुनि । पुष्यमये ।
 कृष्णस्रग् मद् । रा.नि.व.१४ ।
पुष्पिका । स्त्री । दन्तमले । हारा । मूत्रमार्गे ।
 रक्ताकंठचे । र.मा. । लिङ्गमले । द्वि.च. ।
पुष्पिणी । स्त्री । घातकीहचे । तूलके । स्पर्ण-
 दीवक्याम् । वै.निच. ।
पुष्पितः । वि । पुष्यदम्बरुपरिष्टलचण्डयुक्ते ।
 च.६.२५. ।
पुष्पिता । स्त्री । रजस्रवायाम् । रा.नि.व.१८ ।
पुष्पी । स्त्री । स्पर्णकेतकीहचे । रा.नि.व.१९ ।
 योनौ । [वै.निच. ।
पुष्पेन्द्रा । स्त्री । सोवर्णे । माधवीलतायाम् ।
पुष्पेभः । पुं । नागवेशरहचे । वै.निच. ।
पुष्पोज्जवा । स्त्री । पुष्यशर्करायाम् । वै.निच. ।
पुष्यलकः । पुं । कस्तूरीहणे । मे. । गन्धसाज्जरी ।
 थर्टांश ।
पुष्यानुगचूर्णम् । स्त्री । प्रदराधिकारे चूर्णो-
 षधम् । पाठः—“पाठो नाम्नासवीमैत्र्यं शिलीङ्गेदं
 रसाञ्जनम् । अम्बुदके मोचरसं समङ्गां पञ्चदशरं ।
 वाङ्गीकान्तिविपासुस्तं प्लिखं रीधं सगैरिकम् । कटु-
 फलं मरिचं शृङ्गेरं माचीकं रक्तचन्दनम् । कटुङ्ग-
 वासकानन्ता (श्लोणाकवत्सकानन्ता, मेघ.) घातकी-
 मधुकाङ्गुनम् । पुष्यणीह्वय तुल्यानि श्लक्ष्ण-
 चूर्णानि कारयेत् । तानि चोद्रेण संयोज्य पायवे-
 च्छष्टु खाम्बु ना ।... चूर्णं पुष्यानुगं नाम् । हितमात्रेण
 भाषितम् ॥” शिलीङ्गेदः पाषाणभेदः । पांथरकूटि ।
 अम्बुदकीति दाधिष्याल्यं ख्याता, तदभावे पाठा
 द्विगुणा । वाङ्गीकं कुङ्कुमं । माचीकं टिवदाय । र.स.
 र. । अम्बुदकी लक्षणा । च.६. । च.चि.२०.अ. ।
 माचीकस्थाने सद्यैकापि पाठः । आङ्गमादि २
 उ. जाम्बेर अँटिग्न शञ्च, आँमेर अँटिग्न शञ्च,
 पांथरकूटि, रसाञ्जन, मोचरस, वराङ्गांशु,
 पंथकेसर, कूङ्कुम, आँतईच, मूला, बेलकुँटि,
 नोधाकाँठि, गिरिमाँटि, कटुफल, गरिच, कुँटि,
 देवदारु वा किस्मिन्, रज्जुचन्दन, थोंगाँशुल,
 वांसक वा इन्द्रयव, अमन्तुमूल, शईहूल, यष्टिमधु,
 अङ्गुनहान, अत्रोत्क चूर्ण एक एक भाग ।
 मधु ७ चेलुनिङ्गनसह पानं कराईवे ।

पुस्तकशिविका । स्त्री । पुस्तकशिव्याम् । वै.
पुस्तकाख्या । स्त्री । निघ. ।
पुस्तमयः । वि । वस्त्ररचिते । सु.सू.६.अ. ।
पुस्तशिवी । स्त्री । शिवीलताभेदे । See
 शिविः ।
पुस्तुसः । पुं । कुल्लुसरीने ।
पूग(फल)म् । स्त्री । गुवाकफले । रा.नि.व.११ ।
 गुणाः—“कफपित्तहरं रुचं वक्रकोदमलापहम् ।
 कपायमौपन्नाधुरं किञ्चित् पूगफलं सरत् ॥” सु.सू.
 ४६.अ. । “कपायमधुरं भेदि पूगं पित्तकफापहं ।”
 अवि.१७.अ. । “पक्वन्तु वातलं रुचं भेदनं कफ-
 नाशनं । गुल्ममिष्यन्दि मधुरं तीव्रघृक् वक्रिनाशनम् ।
 आदी पूगं विषं घोरं द्वितीये भेदि दुर्जरं ।
 तृतीयादिषु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम् ।” इति
 पूगस्य बालमध्यादिभेदगुणाः । राज.१.५. ।
पूगः । पुं । क्रसुकहचे । रा.नि.व.११ । See
 नकीटः । पनसहचे । श.र. । वृदहचे । त्रुँ९
 गीह । भा. ।
पूगपौठम् । स्त्री । निष्ठीवनपाते । तिका. ।
पूगपुष्पिका । स्त्री । विवाहपुष्पे । तिका. ।
पूगमण्डः । पुं । अचहचे । किंऊ गीह ।
 व.निच. ।
पूगरोटः (कः) । पुं । द्विन्नालहचे । शंतांश
 गीह । तिका. । खड्कुरविशेषे । एकजाति
 थेज्जुर । वै.निच. । “वीट” इत्यपि पाठो दृश्यते ।
पूगलवः । पुं । वल्कीके । उँहैटिणि ।
पूगहृच्छः । पुं । क्रसुकहचे । गुपाँत्रि गीह ।
 रा.नि.व.११ । [त्री । गुवाके ।
पूगी (दन्) । पुं । गुवाकहचे । मद्.व.१ । (गी)
पूगीफलम् । स्त्री । गुवाके । वै.निच. ।
पूजनी । स्त्री । चटकायाम् । चडाँई । भ. ।
पूज्यमानम् । स्त्री । श्वेतवीरके । वै.निच. ।
पूतः । पुं । श्वेतदर्भे । श्वेत कुशं । रा.नि.व.
 ८ । विकडतहचे । वैँहैटि गीह । रा.नि.व.८ ।
 अचहचे । तिलकहचे । शङ्गे । रा.नि.व.११।१३
 १६ । स्त्री । निर्गुषघान्ते । अग. ।
पूतगन्धः । पुं । वर्वरके । कान वावुँहै शीकं ।
 रा.नि.व.१० ।

पूतलणः (दर्भः) । पुं । सितदर्भे । प्लेथ दूशे । रा.नि.व.८ ।

पूतद्रुः । पुं । पलाशहृत्ते । रा.नि.व.१० ।

पूतधान्यम् । स्त्री । तिले । रा.नि.व.१६ । श्वे ।

पूतनः । पुं । गुदकुन्दरीने । वा.उ.२५ ।
See गुदकुन्दः ।

पूतना । स्त्री । गन्धमांसां । अश्वक्रुष्टोमां गी । रा.नि.व.१२ । सल्लवचि हरीतक्याम् । रा.नि.व. ११ । भा.पू. च.द. सि.यो.अ.प्रा.चि.महा-पैशाचहृत्ते । इथं सिन्धुदेशजा हृत्ते शशा च । राज. । बालशहविशेषे ।

पूतनाकेशी । स्त्री । इगन्धजटामांसां । भुतकेशीति लोके । च.द. ।

पूतनी । स्त्री । (Metha arvensis. Syn. M. Sativa.) Marshmint. म्नामव्यात-सुगन्धशकं । पुदिना इति सर्वत्र । अदिना शब्द । प.सु. । गुणः—कामलाहरी अरीचकण्ठी मूर्च्छांती वसिष्ठी । शुक्रहृत्तः किम्बताकरः पायथः उनेज कथ । बालरोगविशेषे । शूटनांशश्च । लक्ष्यं यथा—“स्नानाद्गः स्वपति सुखं दिवा न रात्रौ विस्मिन्नं सञ्जति च काकतुल्यगन्धिः । दृष्टान्तं हृत्पित्तनूरुहः कुमारः लणानुभवति च पूतना-शरीतः ॥” सु.उ.२०५. । लक्ष्ये दिवसे मासि वर्षे वा गृह्णाति पूतना नाम मातृका । तथा गृह्णीत-मात्रेण प्रथमं भवति उत्तरः । गानसुहृत्तयति मन्त्रं न गृह्णाति हृत्पि क्कन्ति कर्षं निरीचते च । च.द. ।

पूतपत्नी । स्त्री । गुलसीहृत्ते । रा.नि.व.१० ।

पूतफलः । पुं । पनसहृत्ते । कौटिल शीघ्र । रा.नि.व.११ ।

पूतहृत्तः । पुं । लडुकरहृत्ते ।

पूता । स्त्री । नीलदूष्यायाम् । रा.नि.व.८ । गुलसीहृत्ते । वै.निघ. ।

पूतिः । स्त्री । गन्धमांसांराष्टे । शंठीश्री । म्पे. वाजो. श्रीमीपालतैले । सि.यो.अ.प्रा.चि.चन्दन.य-तैले । स्त्री । कुट्टये । शरु रूपे । रा.नि.व.८ । दुग्न्धे । च.टी.रा. ।

पूतिकम् । स्त्री । पुरीषे । रा.नि.व.१८ ।

पूति(तौ)कः । पुं । वरञ्जविशेषे । नाटो

करञ्ज । रा.नि.व.८ । च.द.वा.व्या.चि.विश्वदेवे । हि.शाम. चि. हिंसायश्रुते । वै.निघ.२४.अ.सा.चि. पूतिकादिकर्कं, कन्दर्पसारतैले । सु.कुट्ट.चि.८ अ. । भा.५४.कर्मकञ्ज.चि. । वै.निघ.पयहृत्ते । प्रसारण्याम् । सा.कौ.प्रा.ल.सा.रादिः । घृतकरञ्जे । वै.निघ. । गन्धमांसांराष्टे । शंठीश्री । रा.नि.व. १८ । स्त्री । विहायाम् । रा.नि.व.१८ ।

पूतिकजा । स्त्री । गन्धमांसांराष्टे । शंठीश्री । वै.निघ. ।

पूतिकण्टकः । पुं । इद्रुदोहृत्ते । वै.निघ. ।

पूतिकन्या । स्त्री । पूतवायाम् । अदिना शब्द । प.सु. ।

पूति(तौ)करजः (वृजः) । पुं । (Guilandina Bonduc or Caesalpinia bonducella.) करञ्जहृत्तविशेषे । नाटोकरञ्ज शीघ्र । हिं कंठकरेजा । वम्. सागरनीटा । ता. पञ्चाक-कथ । तत्पय्यायाः,—प्रकीर्त्यः पूतिकरजः पूतिकः पूतीकः कलिकारकः कलिमालकः कलहनाशनः कलिमारकः प्रकीर्णः रजनोपुष्य. सुमनाः पूतिकर्षकः पूतिकाहः पूतिवर्णः कैःड्यः कलिमाल्यः । गुणः—“करजः कटुतिक्तोष्णः विपवातासिंहनाशनः । कण्डु विचर्च्चिकाकुटुस्पर्शलक्ष्मीपनाशनः ।” रा.नि. व.८ । तत्पय्यायाः—“श्रीफलसुगन्धवैद्येणु पतं पूतिकरञ्जम् ।” सु.सु. । अथ वीजं—वल्गुम् । तन्मज्ज—ज्वरघ्नं वन्यं क्षिपनेन कण्डुहृत्ते हितं शीघ्रहरं रक्तसावरीधकम् उष्णं नीरसं कुटुञ्जम् । पतनपि तद्गुणं । केचित् । कण्टकौकरञ्जे । कैटोकरञ्जम् । च.द.श्री.चि. ।

पूतिकणः (काः) (र्षिकः) । पुं । पूतिकरञ्ज । नाटोकरञ्जम् । रा.नि.व.८ । कर्षरोगविशेषे, कर्षपाकेन पूतिगन्धकण्ठीने । दाण शीघ्रं वा शंठा । लक्ष्यं—“श्वेदनी बाणयथा श्वेदनी घनं श्वेत् पूति स पूतिकर्षकः ।” सु.उ.२०५. । “कर्षविद्रधिपाकेन कर्षे वा वारिपूर्यात् । पूयं स्वति यत् पूति स त्रयः पूतिकर्षकः ।” भा. ४४. । [वै.निघ. ।

पूतिकर्षी । स्त्री । बाकुच्याम् । दोगन्नाञ्ज ।

पूति(तौ)का । स्त्री । बाकुच्याम् । नाटो-करञ्जम् । वै.निघ. । म.सर्वञ्ज.चि.महापट्टपलकहृत्ते । भै.महाशद्वतैले । उपीदिकायाम् । शूदेशीघ्र ।

अ.टो.म. । जवादिक्कसुरिकायाम् । शोटीणी ।
भैष.वा.व्या.चि.हिमसागरद्वैले ।

पूतिकामचिका । स्त्री । पृथुमधुमचिका-
विशेषे । उंश गांछि । वै.निघ. ।

पूतिकासुखः । पुं । शम्बुके । श.मा. ।

पूतिकाष्ठ(क)म् । स्त्री । देवदारुणि । देव-
दारु । रा.नि.व.१२ । सरलकाष्ठे । श.च. ।

पूतिकाह्नः । पुं । पूतिकारह्ने । वै.निघ. ।

पूतिक्रीटः । पुं । क्रीटविशेषे । पेल्लो
गोका । भैष.कृष्.चि. । "पूतिक्रीटविक्रियनात् ।"

पूतिकेसरः । पुं । गन्धमाज्जरे । खाटाक्षीति
लोके । शोटीणी । चन्दनादितैले प्रयोज्यः ।

पूतिगन्धः । पुं । इहुदीह्वे । रा.नि.व.८ ।
गन्धके । स्त्री । रङ्गधातो । रा.नि.व.१३ । सुगन्ध-
हणे । वै.निघ. ।

पूतिगन्धा । स्त्री । सोमराज्याम् । प्रसारणाम् ।
भादालियेति प्रयोगाद्यन्ते मानकथने । "तः पूति-
गन्धामृतः ।" [च्याम् । रा.नि.व.४ ।

पूतिगन्धिका । स्त्री । पूतिकायाम् । वाङ्-

पूतिघसः । पुं । सुगन्धमाज्जरे । शक गौकूल ।
सु.उ.४६५. । अयं पण्यंरुगुणः । See पण्यंरुगुः ।

पूतितेला । स्त्री । ज्योतिषतिलतायाम् । वन
उच्छे । वडा कृष्टिकौ । र.सा.सं । See पारा
वतपदी । भैष.त्र.कृष्.परपारीन्द्ररुषे ।

पूतिदः । पुं । तद्विडाले । ग्रेको विडाल,
काष्ठे विडाल । वै.निघ. ।

पूतिदला । स्त्री । तेजपत्रे । उच्छेपांठ ।
च.द.वा.व्या.चि.एलातैले ।

पूतिनस्यम् (नासः) । स्त्री, पुं । नासारीग-
भेदे । लघुणं यथा— "दापेर्विदम्भेगंलतासुमुने
संवाधितो यस्य समीरणस्तु । निरेति पूतिमुंख-
नासिकाभ्यां तत् पूतिनस्यं प्रयदन्ति रोगम् ॥"
सु.उ.२२५. । "तालुमूले मलेदुटेर्वावती सुख-
नासिकात् । ज्ञेया च पूतिर्निगच्छेत् पूतिनासं
वदन्ति तम् ॥" वा.उ.१६५. ।

पूतिपत्रः । पुं । पृथुशिवश्रीपाङ्गह्वे । वड
शोर्गा गांछि । रा.नि.व.६ । पौतलोभि । वै.निघ. ।

पूतिपत्रिका । स्त्री । प्रसारणाम् । शक-
जाशनिष्ठा ।

पूतिपर्णः । पुं । करञ्जह्वे । उश्नकत्रक्षं
गांछि । रा.नि.व.६ । इहुदीह्वे । वै.निघ. ।

पूतिपल्लवा । स्त्री । राजसुपय्याम् । शशा-
करवा । प.सु. । [प.सु. ।

पूतिपुष्यः । पुं । इहुदीह्वे । खिशांशुजा ।

पूतिपुष्पिका । स्त्री । मधुनातुलुङ्गह्वे ।
शो-शोवा । प.सु. ।

पूतिफलः (ला) (ली) । पुं, स्त्री । सोम-
राज्याम् । प.सु. । प.सु. ।

पूतिमज्जा । स्त्री । इहुदीह्वे । वै.निघ. ।

पूतिमयूर(रि)का । स्त्री । अजगन्धायाम् ।
रा.नि.व.४ । वन्यतुल्ययाम् । वै.निघ. ।

पूतिमासतः । पुं । कर्कशौ । रा.नि.व.२३ ।
विल्लह्वे । वै.निघ. ।

पूतिमांसम् । स्त्री । दुग्धमांसे, पथ्युपितमांसे ।
गुणाः—सद्यः प्राणहरम् । राज.४५. ।

पूतिमूषिका । स्त्री । छुकुन्द्यां । वै.निघ. ।

पूतिमेदः । पुं । अरिमेदे । विष्ट्यनित्र ।
रा.नि.व.८ । [वै.निघ. ।

पूतियुग्दला । स्त्री । गन्धहणे, रोहिपहणे ।

पूतियोनिः । पुं । उपशु तानामके योनिरोगे ।
च.द. ।

पूतिरक्तः । पुं । नासारीगभेदे । निदा ।

पूतिवर्वरौ । स्त्री । वनतुल्ययाम् । वै.निघ. ।

पूतिवातः । पुं । विल्लह्वे । र.मा. ।

पूतिह्वत्तः । पुं । श्योष्णाकरह्वे । प.सु. ।

पूतिशाकः । पुं । वकह्वे । प.सु. ।

पूतिशारिजा । स्त्री । गन्धखट्टादे । शोटीणी
त्रिका ।

पूती । स्त्री । पूतीकरह्वे । वा.उ.१५. ।

पूतीकच्चयम् । स्त्री । करञ्जह्वे । कत्रक्षं,
नाटाकत्रक्षं । भैष.मीष.चि.हृहृष्कुम्लायतैले ।

पूतीकपत्रम् । स्त्री । करञ्जपत्रे । कत्रक्षं
पांठा । च.द.गुण्य.चि. ।

पूतीकप्रवालः । पुं । करञ्जपत्रवे । काष्ठकि-
करञ्जपत्रवे । सु.सू.११५. ।

पूत्यखडः । पुं । कलुरीह्वे । ने. । गन्धकौट ।
शोलापोका । ने. ।

पूपः । पुं । पिटके । अम. । चूटपनसे ।
आनांश्रन । वै.निघ. ।

पूपस्ता । स्त्री । पिटकविशेषे । बड़ा । हे.च. ।

पूपलिका । स्त्री । पिटकविशेषे । शूनीविशेष ।
सा गुरुः पुटिकरी च । च.चि.२५ । च.सु.२७५. ।

पूपालिका (ली) (पि[लि]का) । स्त्री ।
पिटकविशेषे । विका. । हे.च. । सु.वि.२६५. ।
रावपहतकुमारवत् ।

पूय(न)म् । स्त्री । पुंजडतिष्ठति छेदि । शूँछ ।
श.च. । पूयकरगणः यथा—“तक्रान्तेनैवधान्यादि-
र्योऽयं वगै च्छदाहतः । दोपसंजननी ह्येदी विज्ञेयः
पूयवर्जनः ॥” सु. ।

पूयरक्तः । पुं. स्त्री । नासारीगविशेषे । तद्वच्यं
यथा—“दीर्घैर्दन्धैरघवापि कन्तीर्लघाष्टदेशमि-
हृतस्य तैस्तु । नासा च्छवेत् पूयमसृज्जिसिधं तं
पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥” सु.उ.२२५. ।
“निचयादभिवाताया पूयाच्छुद्धासिका ज्ञवेत् ।
तस्य यरक्तनाश्यातं शिरीदाहसजाकरम् ॥” वा.उ.
१८५. ।

पूयशोणितः । पुं । पूयरक्तरीगे ।

पूय(या)स्तावः । पुं । निवसन्निगतरीगविशेषे ।
छट्ठ शूँछ शूँछ । तद्वच्यं—“पाकः सन्तो
संक्षवेयच पूयं पूयास्ताकी नैकस्यः प्रदिष्टः ।” सु-
उ.२२५. । अदस्य नेवरोगविशेषे । ज.द.३०५. ।

पूयारिः । पुं । निम्नहचे । श.च. ।

पूयालसः । पुं । निवसन्निगतरीगे । लचयं
यथा—“पक्तः शीफः सन्निजः संक्षवेयः सान्द्रं पूयं
पूति पूयालसः सः ।” सु.उ.२२५. ।

पूयासम् । स्त्री । पूये । वै.निघ. ।

पूरः । पुं । नातुलुङ्गहृदे, वीजपूरहृदे, टावा
नेदुङ्ग गींछ । प.सु. । खाद्यद्रव्यभेदे । शूँछ ।
विका. । स्त्री । दाहागुच्छि । रा.नि.व.१२ ।

पूरकः (काह्नः) । पुं । नातुलुङ्गहृदे । “नातु-
लुङ्गं तु पूरकः ।” रा.नि.व.११।२३ । वै.निघ. ।
स्त्री । वीजपूरकफले । सि.यो.मदा.चि. ।

पूरणम् । स्त्री । वसिनेवप्रधतिभिर्नैः कर्णादी
तेलादिपूरणकर्मणि । सु.सु.७५. । सुगन्धस्य ।
नागरसुसायाम् । श.मा. । पूरणार्थं पक्तैले ।
वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे । सु.सु.२२५. । पुं । पुन-

नवायाम् । रस.चि.६५.शिशिसारलोहे । विद्युतेले ।
धरणि. ।

पूर(रि)णी । स्त्री । शब्दलोहचे । अम. ।

पूरान्तम् । स्त्री । हचाम् । (उँडुन । रा.नि.
व.६ ।

पूरि(लि)का । स्त्री । पूरभरितापूये । बड़ा,
दूध्रौ अङ्गुलि । तस्माधनं यथा—“नापायां
पिटिकां शुक्रान् लवणाणं कश्चिद्भूमिः । तथा
पिटिकया पूणां समिता हतपोलिका । ततस्तेलिन
पक्का सा पूरिका कविता दुषेः ॥” गुणाः—
रुचा स्वादो गुरुः क्षिग्धा बला पिनास्रदृषिका ।
चक्षुस्त्रोहरी चीपा पाके वातविनाशिनो । तदेष
दृप्तपकापि चक्षुष्या रसपित्तहृत् ॥” भा.पू.२५. ।

पूरितम् । स्त्री । अन्त । वै.निघ. ।

पूरुषः । पुं । मनुष्ये, पुरुषे । वै.निघ. ।

पूरुणकः । पुं । ताचचूडे । द्वादश । मं. ।

पूरुणकोषा । स्त्री । यवपिटकममल्यद्रव्ये ।
शूँछशूनि । सु.चि.१०५. ।

पूरुणकोष्ठा (ष्ठा) । स्त्री । नागरसुसायाम् ।
रा.नि.व.६ ।

पूरुणगर्भा । स्त्री । पूरपपोषिकायाम् । शूँछ-
श्रिष्टे । वै.निघ. ।

पूरुणचन्द्र(र्णाभ)रसः । पुं । यहरां रसः ।
पाठः—“सुतङ्गन्धवान्मन्वां गुडचौ यद्यौतीये-
मंद्दं घेदेकषसम् । चूट्रं शंशं मौक्तिकं लौहिकं
भस्मीमूतं सुततुल्यं दद्यात् । भूक्तपाण्डुरांसरे
तद्धिमद्योहोबहवा भूधरे तं पृटेत् । चुपडूला
नागवल्मीरसेन द्यादेवं मर्दयित्वाकमाषम् । मध्या-
ज्याभ्यां पूरुणचन्द्रं रसेन्द्रम्..... ॥” रस.चि. । अन्यः
पूषचन्द्रोरसायने—कज्जलिः लोहं अक्षं प्र. ८ तो,
रीष्यमध २ तो, यङ्ग ४ तो, खण्डं तासं कांक्षुच
प्र. १ तो, जातीफलं खवङ्गं तस्य एवा जीरकं
कपूरं मियङ्गुः सुसकं प्र. २ तो, कुमारीविकलै-
रखरसैर्मांवेथिला एरखपत्रैरावेष्टा धान्यराशौ ३
दिनं स्थाप्यम् । बटी चणामा । मेष. ।

पूरुणपर्णी । स्त्री । श्रुतिपण्याम् ।

पूरुणवोजः । पुं । नातुलुङ्गहृदे । रा.नि.व.११ ।

पूरुणिका । स्त्री । नासाच्छिनीपचिणि । विका. ।

पूर्यः (र्वः) । पुं । वृतहचे । वै.निघ. ।

पूर्वकर्म । स्त्री । रीगोत्पत्तेः प्राक् तच्चराधि प्रति यदादौ क्रियते कर्मं तस्मिन् । त्रिविधकर्मो-
द्यकर्मणि । तानि च पूर्वपथात् प्रधानरूपाणि
तीणि । तत्र शक्यतन्ते शस्त्रकर्म, काये खड्गवादि-
शिरकान्तं कर्म, संभोध्यस्य पाचनं च एतन् सौद-
नसं वि । सु.प्र.३.५. ।

पूर्वमासतः । पुं । पूर्वदिग्भववाधौ ।

पूर्वरूपम् । स्त्री । भाव्यामयसूचकं न तु दीप-
विशेषसूचकं चिह्नं । तत्र दिग्दिग् सामान्यविशेष
भेदेन । "पूर्वेष्वपन्तु तदर्थेन विद्याद्वाधिनसामयम् ।
सामान्यं तत दीपार्थां विशेषेण विहितं । विशिष्ट-
भोपधार्तं स्यात् विशेषेण समन्वितम् । पूर्वेष्वपं
विशिष्टं स्यात् व्यक्तं तत्रचणं व्युत्तम् ।" भा. ।
"प्राग् यं येन लक्ष्यते । सविष्णु रामयो दीपविशेष-
यानविहितः । लिङ्गसम्बन्धस्यजाप्याधीनां तद-
वधाययम् ॥" मा.नि. ।

पूर्ववायुः । पुं । पूर्वदिग्भवमादते । पूर्व-
देशोऽत्र । गुणाः— "पूर्वः समधुरः श्लिथो लवण
श्रेव मारुतः । गुरुर्विदाहजननी रश्मिपामि-
वहंनः । क्षतानां विपञ्जुतानां त्रिणिनः स्त्री भालाय वै ।
तेपानिव विशेषेण सदा रोगविबहंनः । वात शया
प्रशस्य शान्तानां कफशोथिषाम् । तेषामिव
विशेषेण ब्रह्मक्षेदविषहंनः ॥" सु.सू.२०५. ।

पूर्वसन्ध्या । स्त्री । प्रातःकालि ।

पूर्वायः (अः) । पुं । राजायाम् । शशै ।
श.चि. ।

पूर्वाह्नः । पु, स्त्री । अशः पूर्वभाग, अथवा
भागः वसन्तावचदगुपकः । सु.प्र.६५. ।

पूर्व्युः (सु) । पुं । अव्य. । पूर्वदिने ।

पूलकः । पुं । कटिभोगे । पौन्द्रेण पण्डो ।

पूपः । पु । पौषे मासि । ब्रह्मदापहवे । ऊँ उ
गाँ । अम. ।

पूपकः । पुं । पारिग्रहवे । ऊँ उ, प्रधांश-
पिशुः । रा.नि.व.८ ।

पूषा । स्त्री । पाठाशाम् । रा.नि.व.६ ।

पृक्षा । स्त्री । पिङ्गनामकशाकं । पिङ्गि-
शारु । प.सु. । हिं पुरी । उन्. फिरिकशाक ।
तत्पुष्पायाः—मदन्ताला विष्णुना ईषो खता लघुः
समुदाता वधुः कीटवर्षा लडापिका लडापिका

लडापिका खतामणत् ब्राह्मणो कटिला देव-
पुस्तिका सतः सालालिका सालानी लघु पञ्च-
गुमिरका सद्गुद्रकान्ता मणत् साला खूका कीटो
वर्षा लडापिका वर्षालडापिका तस्करः चौरकः
चण्डः देवपुत्री । गुणाः— "पृक्षा खादो हिमा
वष्या सिका निखिलदीपतुत् । कृष्टकण्डू विपस्तेद-
दाहासञ्चररक्तघ्नम् ।" भा.पू.३.५. । सु.प्र.३.५.
एलादिः । पृक्षापुष्पे । च.द.वा.व्या.चि. महाराज-
प्रसारणोत्तैले, अष्टादशशतकप्रसारणोत्तैले । खता-
कसूष्याम् । वै.निघ. ।

पृथक्खट्टः । पुं । अचोदशवे । वै.निघ. ।

पृथक्त्वचा । स्त्री । सूक्ष्मायां । र.मा. ।

पृथक्पत्रः । पुं । समवर्णश्चे । वै.निघ. ।

पृथक्पर्षिका (र्षी) । स्त्री । पृथिवर्षीसुपे ।
रा.नि.व.४ । वै.निघ.२.भ.जीर्णञ्च.चि. । सूक्ष्मायां ।
गुर्णा । रा.नि.व.२ ।

पृथगालुः । पुं । पिण्डालो । ह्रूडि आन् ।
शति धोका आन् । प.सु. ।

पृथग्वीजः । पुं । महातकहचि । रा.नि.व.११ ।

पृथगजः । पुं । अर्जुनश्चे । रा.नि.व.८ ।

पृथिका । स्त्री । शतपथाम् । श.ग. ।

पृथिविः (वी) । स्त्री । कृष्णजीरके ।

पृथिवीकन्दः । पुं । भूकन्दे । वै.निघ. ।

पृथिवीगुणाः । पुं । अश्विचर्मनखसंसरीमसु ।
रस,र.ज्व.चि. ।

पृथिवीपतिः । पुं । सप्तमकौषधे । वै. ।

पृथिवीभवम् । स्त्री । श्विकाचारि । नोत्रा ।
वै.निघ. ।

पृथुः । स्त्री । पिष्टुपवाम् । रा.नि.व.६ । कृष्ण-
जीरके । प.सु.भा. । स्यूलकृष्णजीरके । नोत्रा
कृष्ण जीरके । गुणाः—कटुतिकोष्ण वातगुणत्रौ
आधानपरी दीपनी च । पुनर्नवायाम् । निदायाम् ।
धारिण्याम् । रा.नि.व.२३ । तद्वसुधे । रा.नि.व.
२ । अदिक्किने । श.र. ।

पृथुका । पुं, स्त्री । चिपटिके । जिङ्गे । हिं
चूडा । प.सु. । "अरितधान्यानि निम्बपष्टसुश्ल-
ष्टमानि पृथुकायिपिटसंज्ञाः ।" अदण. । "त्रोपयो-
ऽप्यर्षपकास्तु तताले पृथकाः अताः ।" रा.नि.व.
१६ । गुणाः—मत्याः कफविष्टभकराय । वा.गु.

६५. । स्वादवः सिग्धा हृद्या कामवर्द्धनाय । रा. नि.व.१६ । सटुग्धस्य तस्य गुणाः—“सचौरा बहृथा हृष्या वल्वा भिन्नमलाय ते ।” भा. । एकवर्षीयि मिश्री । अर्धवर्षीयि मिश्री । ७ मांसेन शिञ्ज । रा.नि.व.१८ ।

पृथुकान्दकाम् । स्त्री । दणविशेषे । षष्ठ्यर्थे । वै.निघ. । विद्य. ।

पृथुका । स्त्री । बालिकायाम् । द्विद्वयव्याम् । श.च. । अष्टतल्लुलायाम् । छिः । वै.निघ. ।

पृथुकालुकी । स्त्री । रक्तालुमेदे । बाल आत्रु । भा.पू.१५. ।

पृथुकुण्डः । पुं । कौरके । वै.निघ. ।

पृथुकीलः । पुं । राजवदरे । रा.नि.व.११ ।

पृथुगन्धा । स्त्री । गन्धगन्धाम् । वै.निघ. ।

पृथुच्छदः । पुं । शरपवकुशे । रा.नि.व.८ । अचोदहवे । वै.निघ. ।

पृथुपत्रः (कः) । पुं । रकरकीने । रा.नि.व.० ।

पृथुपलाशिका । स्त्री । शय्याम् । रा.नि.व.६ ।

पृथुरीमा (न्) । पुं । मत्स्यमेदे । अकं.चि. ।

पृथुलः । पुं । दमं । गुन्द्रादये । वै.निघ. ।

पृथुला । स्त्री । गुण्डासिनीदये । रा.नि.व.८ । द्विद्वयव्याम् । लटा ।

पृथुवीजः (कः) । पुं । नमरे । मूत्रश्लेष्मनाश । प.सु. । रा.नि.व.१६ । विकडतवले । वै.निघ. ।

पृथुश्विस्वः (स्व) (स्वी) । स्त्री । श्लोनाकमेदे । रा.नि.व.८ । पौतलोत्रे । अक्षिशिख्याम् । वै.निघ. । [अ.]

पृथुशिरा । स्त्री । कृष्णलौकायाम् । सु.सू.१३ ।

पृथुशृङ्गकः । पुं । मेघविशेषे । क्षुश । वै.निघ. ।

पृथुस्त्वान्यः । पुं । वनशकरे । रा.नि.व.१८ ।

पृथुदूरः । पुं । मेघे । हारः ।

पृथ्वी(ध्वी)का । स्त्री । कौरके । मद्.व.२ । द्विद्वयव्याम् । सु.चि.२.अ. । स्थूलैलायाम् । रा.नि.व.२३ । कृष्णवीरकमेदे । शृङ्गपुनर्नवायाम् ।

रा.नि.व.६ । कृष्णवीरके । अ.सू.५.अ. । च.द.र.पि.चि. । अकं.हवे । एलायाम् । अम. । आदित्य-भक्त्यायाम् । इड्.इडि. । वै.निघ. । [व.१० ।

पृथ्वीक्षुरवकाः । पुं । अतमन्दाराके । रा.नि.

पृथ्वीजम् । स्त्री । गण्डवदये । रा.नि.व.६ ।

पृथुः । पुं । हनिनि । हवे । उषाः । सपे । अम. । हयिके । व्याघ्रे । ने. । अग्नौ । चिवहे ।

पृथुः (श्रो) । स्त्री । शत्रिपर्ण्याम् । छांदूनिश । श.र. । सु.चि.१०.अ. । वारिन्ध्याम् । पीना ।

पृथुशिका । स्त्री । जवहंचविशेषे । अ.स. । शत्रिपर्ण्याम् ।

पृथुश्रिपर्णिका (र्णी) । स्त्री । (Hemionites cordifolia. Urtica lagopoides. Syn. Doodia lagopodioides.) खनाम-

ख्यातविक्रमाक रूपे । छांदूनिश । द्वि पीठवन्, पोतवन्, पठौनी । सं.सवरा । कं नवियलकीने । तं कौलाङ्गुलीना । उत. कृत्पवि । तत्पथ्यायाः,— प्रथक्पर्णी चित्रपर्णी अद्वि.वृत्तिका क्रीटु.श्रि. सिंहुपुच्छी सिंहलाङ्गुली कर्लागः धावनिः गुहा तनी पुच्छिका क्रीटु.कमिठपर्णी लाङ्गुला क्रीटु-पुच्छी क्रीटु.पुच्छिका पुच्छिका क्रीटु.कर्मखला पूर्णपर्णी कजमी दोषां गगालक्ष्णा विपर्णी सिंहपुच्छिका दोषपवा अतिगुहा वृष्टिला चित्र-पर्णिका कीकलसिः कलसो कदला कदमबुः चक्रकुल्या चक्रपर्णी शीर्षमाला महागुहा गगाल-विन्ना धमनी सेखला लाङ्गुलिका ब्रह्मपर्णी दोषपर्णी सिंहपथी वृष्टिपर्णी अद्विपर्णी धावनी । सु.चि.८.अ. । गुणाः—“...विदीपत्री हृषीणा मधुरा सरा । हनि दाहज्वरशामरक्तातिसार-दह्वनीः । भा.पू.१५.गु.व. । कटुः उषा कासातो-सारद्वी वातरोगज्वरदाहज्वरयोन्मादद्वी च । रा.नि. व.५ । अ.द.ज्व.चि. । एतदस्वतमैकाहिकज्वरे हितम् । अ.द.ज्व.चि. । सु.घ.३.अ. ।

पृथत् । पुं । हरिषे ।

पृथतः । पुं । अतिविन्दुहरिषविशेषे । तत्पथ्यायो, —रहुः सरलपृष्ठकः । “पृथतशब्दविन्दुः स्याद्-रिषान् किञ्चिदल्पकः ॥” एतन्मांसगुणाः—“खाद् शीतलं धारकं लघु दीपनं रच्यं श्वासज्वरविदीप-

कम् ।” भा. । रीहितमत्स्ये । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.५.अ. । स्त्री । हरिषोमेदे । ने. ।

पृथदाज्यम् । स्त्री । दधिनिशितघृते ।

पृथन्तिः । पुं । जलविन्दो । [द.चि. ।

पृथिपर्णी । स्त्री । शत्रिपर्ण्याम् । चि.क.क.प-

पृथम् । स्त्री । तनुपयाङ्गाने । रा.नि.व.८ । [२० ।

पृष्ठग्रन्थिः । पुं । गङ्गुरीगे । कुंज । रा.नि.च.
 पृष्ठग्रहः । पुं । अक्षय वातव्याधी । लघुषं
 यथा—“कामं पृष्ठीग्रहसंघे रज्जु चित्तस्य यस्य
 च । तस्य पृष्ठग्रहं रोगमूढबीधस्य निदिग्न्तु ॥”
 ज.द.५५५. ।

पृष्ठचक्षुः । पुं । कर्षटे । वै.निघ. ।

पृष्ठदृष्टिः । पुं । भद्रके । रा.नि.व.१२ ।

पृष्ठमर्मी । स्त्री । पृष्ठग्रहगतचतुर्दशमर्मासु ।
 गदयथा—कटीकतदधे, कुकुन्दरे, नितम्बी, पादु-
 चम्बी, हृदयी, चंसफरके, चंभो । सु.शा.६५. ।

पृष्ठसूचम् । स्त्री । नरिषे । वै.निघ. ।

पृष्ठवंशः । पुं । मरुदण्डे, पृष्ठाभ्यनि । श्रीऽउर
 निरुद्धे । रं.च. । मरुदण्डे शिखीः मासनादेश
 भावति । दृ.व.वीध. ।

पृष्ठशृङ्गः । पुं । चारणवामे । रं.च. ।

पृष्ठशृङ्गी (इन्) । पुं । मरिषे । म.र. । गङ्ग-
 न्दं । मे । मंथे । वै.निघ. ।

पृष्ठचित्तिः । पुं । गन्धिरवे । वै.निघ. ।

पृष्ठास्त्रि । स्त्री । कर्दरी । देवदण्ड । रा.नि.
 क.१८ । तानि च ३३ । घ.शा.०५. ।

पृष्ठाः । पुं । चर्म । ऋ. । स्त्री । पृष्ठाभ्य-
 समुद्र । वै.निघ. ।

पृष्ठाः । स्त्री । पृष्ठाभ्यामे । उच. ।

पृष्ठाः (काः) । पुं । दृष्टुषपक्षिणि । पं.टा ।
 म.र. । ऋ. । तन्पृष्ठायाः,—उल्लूकः क्लृपुकः
 वायुमागतिः प्रकालः दिवाभ्यः विक्रमाधिकः
 परिश्रितः दिवाभितः रज्यागे पीचुः चर्षरः
 काकभोगः मरुचारी मिमाधरः कौमिकः
 रूपनामगः रज्यागिकः भीरकः घानुः प्राचा
 रातिः । See प्रमदः ।

पृष्ठाकौ (इन्) । पुं । करिणि । म.र. ।

पृष्ठाकौ } स्त्री । किमुकहृद्ये । दे.उ. ग्राह ।
 पृष्ठाकौ }

पृष्ठाकौ । पुं । निरुद्धे । शिखी । वि.का. ।

पृष्ठाः (काः) । पुं । मुकुन्दहृद्ये । मू.कू.द्व.म.
 ग्राह । किमुकहृद्ये । दे.उ. ग्राह । र.मा. ।
 नाडीचमाले । पेचुके । दृ.व. वि.का. ।

पृष्ठाका । स्त्री । पेचुके । दृ.व. म.र. । किमुके ।

दे.उ. । र.मा. ।

पेचुनी (ली) । स्त्री । पेचुणिका । द.कू.
 भा.र. । वि.का. । किमुके । दे.उ. । र.मा. ।

पेटकाः (टिका, टी) । पुं, स्त्री । (Abu-
 tilon Indicum.) कुवेरात्त्वाम् । पं.टा.नि. ।
 र.मा. । हिं कद्रभी । पार.म.ट.र.उ.ते रैरा । चार.
 म.गु.ल.धीर । ता. ट.ही । मे.प.वा.ल.पि. । ज.द. ।
 “पेटि पाठागुलात् ।” पाटलाह्वे । किमुके ।

पेटुम् । स्त्री । हते । जयते । उषा. ।

पेटुङ्गा (डिका) । स्त्री । पेटिकायाम् । पं.टा.नि. ।
 यमाहुके । वै.निघ. । पाटलाह्वे ।

पेटुम् । स्त्री । जयते । हते ।

पेटुम् । स्त्री । अटविधाभ्यास्यताभे । रा.नि.प.
 २० । अर्धे । मे. । दुग्धे । म.च. ।

पेट्या । स्त्री । अस्त्रिषु पेट्यादर्थे । सा च पचदश-
 गुणैर्जलेः सिञ्चति । न.उ.नि.शेष । “तीये पचदश-
 गुणं सिद्धा र्चयास्त्रिषु पेट्या ।” प.गु. । सि.प-
 मन्विता पेट्या । “पेट्या सि.प.समन्विता ।”
 प.म.२.ख. । तन्पुत्राविषया एकादशगुणं वासिषि
 सिद्धा । च.द.ज.पि. । “निद्रं व्या प्राकृता पेट्या
 तत्कदादिप्रतन्त्रुभिः ।” इति च लघुपम् ।

पेट्यादिः । गुणाः—मलागुणोमनी पेट्या दीपनी
 पाचनी शुभ्रान्नानिदोश्चैत्यकुपिरीमज्जरी च ।
 वा.गु.१५५. । “द्रवाधिका घना सिद्ध्या चतुर्दश-
 गुणं जले । सिद्धा पेट्या सुधर्मैश्च... ।” “पेट्या
 लक्ष्मरा अया सादिषो धानुपेट्या ।” प.म.२.ख. ।
 चाटके । अर्धे । प.गु. । शतपुत्रायाम् । म.च. ।
 सप्तमस्ये । मे. । कपाये । वै.निघ. ।

पेटु(यु)पः । पुं, स्त्री । नवप्रमथावाः गीः सत-
 टिनाभ्यन्तरीपटुस्ये । श्रीऽङ्गा द्वय । “पाठसराच-
 प्रमथान् चौरं पेटुपसुप्यते ।” र.मा. । प्रत्ययहते ।
 वै.निघ. ।

पेटु(रो)जम् । स्त्री । मनामल्लोतोवरविविधे ।
 पेटुशा इति पार.मं । तस्य भग्याद्रुद्रितभेदेन
 विविधम् । गुणाः—अतिकषायं मधुरम् अति-
 दीपनं गुणादिहरं तप्तधीमेन ग्यातज्जन्धीमघ-
 विधिविधं रज्याश । रा.नि.व.१२ ।

पेटुम् । स्त्री । अटकोपे । दे.उ. । रं.च. ।
 मू.प्रा.नि. । वै.निघ. ।

पेली (इन्) । पुं । घंटेके । वै.निघ. ।

पेलुवासः । पुं । कालसरटे । वै.निघ. ।
 पेशः । पुं, स्त्री । स्वपंथाती ।
 पेशकृत् । पुं । कौटविशेषे । कुनैः प्रोक्ता ।
 वै.निघ. । पेशकृत् इति शब्दकल्पद्रुमः ।
 पेशिः । स्त्री । डिन्वे । अम. । आढ्यादि-
 हिदले । वै.निघ. । आसादिशलाटी । आंगूत्र
 आदि । खण्डोक्तवाटं कशलाटी । “हरिताद्रं कस्य
 शमलकान्ता दीर्घाकारा अवयवाः पेशयः उच्यन्ते ।’
 वा.चि.७७. ।
 पेशी (पौ) । स्त्री । जटामांश्याम् । रा.नि.व.
 १२ । नांसपिण्ड्याम् । नांसपेनी । साकल्लेन
 पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि
 शाखास्तु । कौट्टे पट्टपट्टिः, श्रीवां प्रत्युं चतुस्त्रिंश
 चैति । तत्र पादाङ्गुलिपु १५ । पदे १० ।
 पादोपरिकूर्चसन्निविष्टाः १० । गुण्ययोः १० ।
 गुल्फजान्त्वन्तरे २० । नासुनि ५ । ऊरी २० । बहणे
 १० । शतम् एवमेकस्मिन् सकृद्यनि भवन्ति ।
 एतेनेतरसक्त्यिवाह च व्याख्यातौ । पायौ २ । मट्टे
 १ । सेवनी १ । इषणयोः २ । म्फिचोः १० ।
 वल्लिशिरसि २ । उदरे ५ । नाभ्यां १ । वृद्धी-
 सन्निविष्टाः ५ × ५ । पायं योः ६ । वषसि १० ।
 अक्षकांसी प्रति समन्तात् ० । इदयामाश्रययोः
 २ । यज्ञत्प्रोहोष्णुकेषु ६ । शीवायां ४ । हन्तो.
 ८ । काकलकगलयोः २ । तालुनि २ । जिह्वायां
 १ । श्रोत्रयोः २ । घोषायां २ । नेत्रयोः २ ।
 कर्णयोः २ । गण्डयोः ४ । ललाटे ४ । शिरसि
 १ । इत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि । “शिरा
 नायुस्त्रिपञ्चापि सन्धयय शरीरिणां । पेशीभिः
 संज्ञतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥” स्त्रीणाञ्च
 त्रिंशत्तरिकाः । दश तासां सनयोरेकेकस्मिन्
 पञ्च पञ्च, यौक्ते तासां परिहृदिः । अपत्य-
 पये चतस्रः तासां प्रसृतिऽथन्तरतो हे सुखाश्रिते
 वाह्ये च प्रहृते हे । गर्भच्छिद्रसंश्रितास्त्रिः ।
 शुक्रासंभवप्रवेशिन्यस्त्रि एव । सु.शा ५.प. । “यथाद्यं-
 सुषणा शुक्रो वायुः स्रोतांसि दारयेत् । अनुप्रविश्य
 पिश्रितं पेशीर्विमज्जते तदा । स्त्रीणामपि भव-
 न्त्येताः किन्कुक्षिशक्तिचक्राः । गर्भाशये गर्भमःगं
 योनौ च सनयोरेपि ॥” भा. पंचडिम्बे ।
 प्रांशौत्र डिग । अम. ।
 पेशीकोषः । पुं । अण्डे । डिम । अ.टी. ।

पेश्यण्डम् । स्त्री । मांसोलके । वै.निघ. ।
 पेषणः । पुं, स्त्री । विधारक्षु हीहचे । केकैः
 मिष्ट । खल्ले । स्त्री । पोडने । चूर्णने । श.च. ।
 पेषणिः (णो) । स्त्री । पेषणशिलायाम् ।
 पेषिणी (पौ) । स्त्री । जटामांश्याम् ।
 पेहिता । स्त्री । प्रसारण्याम् । शंक्रुभांश्रिशा ।
 वै.निघ. ।
 पैङ्गिः । पुं । च्चपिदिशेषे । च. ।
 पैल(ञ्जु)षः । पुं । कर्णे । हे.च. ।
 पेटरम् । स्त्री । खालीपङ्कमांसादौ । अम. ।
 पैत्तः (त्तिकः) । पुं । तिलरूपे । तिल शीङ् ।
 प.सु. । पित्तसम्भवे रोगे । रा.नि.व.२० ।
 पैत्तिकी । स्त्री । योनिश्चापद्विशेषे । लक्ष्यं
 यथा—“यवाक्षैट्टुपण्डुष्टं पित्तं योनिमुपाश्रितम् ।
 करीति दाहपाकीपा-पुतिगम्भञ्चरान्विताम् ।
 भ्रूणभूरिदुष्णपनोलपोतासितासंभाम् । सा व्यापत्
 पैत्तिकी ॥” वा.च.३३.अ. ।
 पैट्टी । स्त्री । विविधधान्यविकारजाते अन्नमये ।
 केनो नम । एषा मादकले हीनतमा । “पैट्टी
 पुनर्दिविधधान्यविकारजाता ख्याता मृदाधिकतयात्र
 च पूर्वपूर्व्या ।” प्रस्तुतविधयेया—“शक्नुस्त्रीमर्द-
 सिद्धान्तमुष्णोदकसमन्वितं । वङ्गी सन्नापयेत्
 किञ्चित् स्थापयित्वा दिनद्वयं ॥ शेषेऽहनि तु संग्राप्ते
 श्रेयसे तत्र निःक्षिपेत् । शङ्खैरे मरिचच मातुलुङ्गं
 तदैव च ॥ एतेषामेव सन्धानात् पैट्टीमयं
 प्रकीर्त्तितम् ॥” गुणाः—कटूणा तीक्ष्णा मधुरा
 अतिदोषनी च । रा.नि.व.१४ । “पैट्टी सन्दीपनी
 रुचा कफहृदातनाशिनो । पित्तला पाण्डुरीमायां
 कारिणी बहुधा मता ॥” अवि. १८.प. ।
 पैष्टिकम् । स्त्री । पैट्टीमयं । वि.र. ।
 पोगण्डः । पुं । अपीगण्डे । दशवर्षीय
 वानक । ह.वा. ।
 पोटागलः । पुं । नल्ले । नल । रा.नि.व.८ ।
 खान्डे । शंशु । र.भा. । वदरहचे । मन्महेद ।
 से. वैकरञ्जनातीयसर्पविशेषे । अयं राजिलेन
 गीनलां वैपरिलेन वा जातः । सु.कल्प.४.अ. ।
 काशरणे । चिका. ।
 पोटा । स्त्री । स्त्रीपुंसलक्षणायां नाश्याम् ।
 हारा. चुम्बिकायाम् । भा. ।

पोटाङ्गिका । स्त्री । गुञ्जायाम् । वै.निघ. ।
 पोष्टिकः । पुं । विस्रोष्टके । कश्चित् ।
 पोडुः । पुं । कपाखास्थितले । रा.नि.व.१८ ।
 पोतः (कः) । पुं । शिशौ । वैमायिकशिशौ ।
 रा.नि.व.१८ । दशवार्षिककरिणि । छ.च. ।
 पोतकी । स्त्री । उपोष्टिकायाम् । श्रुती,
 श्रुंहे । भा.नि.४भ.गर्भ.वि. । श्यामाकपचिणि ।
 रा.नि.व.१९ ।
 पोताण्डः । पुं । अथस्य सुक्त्रीगर्भेदे । लघुषणं
 —“शनी पक्षी तुरङ्गस्य सुष्ठी यस्य सवेदनी ।
 विकसन्नेन युक्तस्य तस्य पोताण्डमादिशेत् ॥” ज.
 द.५.५. ।
 पोताधानम् । पुं । शिशुमौनपुञ्जे । शांछर
 णोनांनं शीकं । गुणाः—“पोताधानत्वं सर्वेषां
 सुखिणं खड्गं रोचनम् ।” राज.३प. ।
 पोतासः । पुं । कर्पूरविशेषे । जौशमनी
 कर्पूरं । रा.नि.व.१२ ।
 पोतिका । स्त्री । शताह्नाद्युपे । रा.नि.व.४ ।
 मालशारदेशीयोपोष्टिकाविशेषे । सूक्ष्मपोष्टिकायाम् ।
 रा.नि.व.० ।
 पोतम् । स्त्री । वज्रे । शूकरसुन्दाग्रभागे ।
 शेषंश्रुतां । मे. ।
 पोत्रायुधः । पुं । शूकरे । रा.नि.व.१९ ।
 पोत्रिदंन्द्राजम् । स्त्री । शूकरदन्तजरजे । वै.
 निघ. ।
 पोत्री (इन्) । पुं । शूकरे । अम. ।
 पोथकी । स्त्री । बालानां नेत्रवर्त्मशरीरविशेषे ।
 लघुषणं—“कण्ठस्त्रावास्त्रिता गुर्वी रक्तसंप्रसन्निभाः ।
 पिङ्गकाय रज्जाशयः पोथमश् इति संज्ञिताः ॥”
 सु.च.३प. ।
 पोष्टिका । स्त्री । कसन्वीणाके । प.सु. ।
 पोसः (कः) । स्त्री । कटिगोत्रे । शांछर
 णेत्वा । अ.टो.म. ।
 पोखिका (ली) । स्त्री । पिष्टकभेदे । शांछर
 णेत्वा । तिका. । यथा—“कुर्व्यात् समितथावीव
 तन्वी पर्यष्टिका ततः । स्त्रेदयेसमके तान्त्वा पीखिकां
 तां जगुर्मुधाः ।” गुणाः—सण्डकवत् । भा. ।
 पोषः । पुं । पोषणे ।

पोषयितुः । पुं । कीकिले । उणा. ।
 पोष्टा (ष्टु) । पुं । पूतिकरञ्जे । श.च. ।
 (वि) । पोषके ।
 पीगण्डम् । स्त्री । पीगण्डावस्थायाम् । तत्र
 पञ्चाब्दात् दशमाब्दपर्यन्तम् । “कौमारं पञ्चमाब्दान्तं
 पीगण्डं दशमावधि । वैश्रोभापञ्चदशं योवनञ्च
 ततःपरम् ॥” रा.नि.व.१८ ।
 पीण्डरीयः (कः) । पुं, स्त्री । प्रपीण्डरीकवृत्ते ।
 श्रुत्रिशो शांछ. । रा.नि.व.१२ ।
 पीण्डर्यम् । स्त्री । प्रपीण्डरीके । श्रुत्रिशो ।
 पीण्ड (चिद्र) कः । पुं । पुण्ड्रके । श्रुंष्टि
 आथ । र.ना. । अ.ना. । लावचिणि । वै.निघ. ।
 पीतवम् । स्त्री । परिमाणे । अ.टो.म. ।
 पीतिनासिकम् । स्त्री । नासिकारोगे ।
 पीनसे । शौनग त्रोगं । निदा. ।
 पी (त्ति) त्रिकम् । स्त्री । पुत्रिकानामसन्धिका-
 भिराधीनिते हृत्तवर्णमधुनि । श्लोकिकं नशू ।
 जटा. । “अन्नजा सन्धिकाः पिङ्गाः पुत्रिका इति
 कोचिताः । तज्जातं मधु धीमग्निः पीतिकं
 समुदाहृतम् ॥” गुणाः—रुचम् लघुं रक्तपित्त-
 दाहघ्नं हृत्तवर्णञ्च । रा.नि.व.१४ ।
 पीतिकशर्करा । स्त्री । पीतिकमधुकृतशर्करा-
 याम् । गुणाः—तन्मधुदुल्ल्याः । रा.नि.व.१४ ।
 पीनर्णावः । पुं । सन्निपातज्वरभेदे । लघुषणं
 —“लतुस्त्रिष्य यः स्वमङ्गं चिपत्यधस्तात् नितान्त-
 सुच्छृंसिति । तं पीनर्णावजुष्टं विचित्रकण्ठं विजा-
 नीयात् ॥” भद्र.कीतन्त्रम् । [१अ. ।
 पीपिकः । वि । अप्पनिर्माणदत्ते । सु.कल्प-
 पीरम् । स्त्री । सुगन्धणे । शोशुकर्पूत् । अम. ।
 पुं । वीले । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।
 पीरसः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।
 पीरुषम् । स्त्री । शक्रधातो । रा.नि.व.१८ ।
 मेहने । सु.नि.३प. । ऊर्ध्वं विच्छेद्यदोःपरिपुत्रुष-
 परिमाणे । तिका. । इह जगति कृते कर्मणि ।
 “तत् पीरुषं यत्किञ्च कर्म दृष्टम् ।” च.शा.२प. ।
 रोहिपटणे ।
 पीरुषः । पुं । नरे । पुत्रागहचे । चिका. ।
 पीरोगवः । पुं । पाकशालाश्वचे । अम. ।

पौलिः । स्त्री । पौलिकायाम् । पाकावस्थामत-
यवादी । अम ।

पौषः । पुं । वर्षस्य नवमे मासे । अम ।

पौष्कारम् । स्त्री । पुष्करमूले । शूद्रमूल ।
ऊहभेदे । दूङ्गविभवे । रा.नि.व.६ । म.व.१ ।
वि.श्री.य.प्र.वि.वयोदशाङ्गगुली । “पौष्कराति-
विषे ।” सि.यो.कफञ्च.चि.निन्वादिः । “शटीभूनिम्ब-
पौष्करम् ।” पत्रमूले । हृहञ्जीरकायनीदके ।
परम्पुमूले । वै.निघ.श्रास.चि.दशमूलधवाम्वा ।
स्यलपत्रे । वै.निघ. ।

पौष्कारमूलम् } स्त्री । पुष्करमूले । म.व.१ ।
पौष्कारद्वयम् }

पौष्टिकम् । स्त्री । पुष्टिकरौषधे । पुष्टिकरद्रव्य-
नघे । यथा—“चतुर्धा तु तुगाचीरी चन्द्रयरी-
ऽटवगंकः । हीपान्तरवचा विस्त्रं त्वक् पवं नाग
केशरम् । तालीशपतं त्वक्चीरी त्वचा गीह्वर-
रीहिषी । कपिकब्दतीयवह्नीभूफलं पीष्टिकी
गणः ।” अक्ष.चि. । चौरकालि गावाच्चादनवल्ग-
भेदे । दांवादे । गुणाः—आयुष्यत्वं धनचिह्नत्वं
शुचित्वं रूपविराजनत्वञ्च । राज्ज ।

पौष्यम् । स्त्री । पुष्परेषी । वै.निघ. ।

पौष्य(प्य)कम् । स्त्री । पुष्पाञ्जने । रा.नि.व.
१२ । वै.निघ. ।

प्रकरम् । स्त्री । अगुवकाठे । मे. ।

प्रकाशो । स्त्री । अक्षरोगे । निदानम् ।

प्रकाण्डः । पुं । तरोः कृन्वपश्चन्तभागे ।
शुंङि । रा.नि.व.२ ।

प्रकाण्ड(त)रः । पुं । हचे । श.च. ।

प्रकाश(क)म् । स्त्री । कासे । कीमां । हे.च. ।

प्रकाश(क)जाता । पुं । कुकुटे । श.च. ।

प्रकीर्णः । पुं.स्त्री । पूतिकरञ्जे । नांशे कुरक्षे ।
रा.नि.व.६ । चानरे । त्रिका. । [मे. ।

प्रकीर्णकम् । स्त्री । चानरे । अम. । पुं । अर्थे ।

प्रकीर्त्यः (कः) । पुं.स्त्री । पूतिकरञ्जे ।

नांशे कुरक्षे । र.मा. । वा.सू.१५अ. । “वृत्त-
वाहप्रकीर्त्यां ।” रीटाकरञ्जे । त्रिंशे । रा.नि.व.

६१३ । कण्टकीकरञ्जे । “कण्टकीविटपकरञ्जे ।”

सू.सू.२६अ.कफशक्ने । ड. । च.सू.१अ.फलिनौव. ।

प्रकुञ्चः । पु । पले । ८ गो. । प.म.१ख. ।

प्रकुलम् । स्त्री । सुन्दरदेहे । त्रिका. ।

प्रकृतिः । स्त्री । शक्ती । शिन्ने । योनौ ।

त्रिका. । आहारोपघट्टयाणां स्वाभाविके गुणादि-
गुणयोगे । च.चि.१अ. । आकाशादिपञ्चतन्मात्रं
बुद्धिः सूक्ष्मप्रकृतिरहङ्कारशैत्यटमहाभुतसमुदायद्वये
कारणे । च.शा.१अ. । अष्टरूपमखिलस्य जगतः
सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम । महत्तत्त्वाद्ययः सप्त महान-
हङ्कारः पञ्चतन्मात्रञ्चेति । प्रकृतिर्महानहङ्कारः
पञ्च तन्मात्राणीति अष्ट प्रकृतयः । प्रकृतिपुरप-
साधनार्थम्—अनादित्वम् अनन्तत्वम् अलिङ्ग्यत्वं
नित्यत्वं सर्वगतत्वञ्च । वैधर्म्यं यथा—सा च अचेतना
विगुणा बीजधर्मिणी प्रसवधर्मिणी अमध्यस्थ-
धर्मिणी चेति । पुनरप्यु तद्विपरीतधर्मीति ।
तस्या गुणाः—सत्त्वरजस्तमांसिती । भा.पू.१भ. ।
स्वभावे । वातादिभेदेन प्रकृतयः सप्त । “शुक्ल-
शोणितसंयोगे यो दीपस्तूत्कटो भवेत् । प्रकृतिर्जायते
तेन..... ॥” सु.शा.४अ. । “शुक्लाष्टग्याभिणी-
भोज्यचेष्टामांशप्रधानरे । यः स्वादीपीऽधिकस्तेन
प्रकृतिः सप्तधीदिता ॥” तेषु—जागरुकीऽन्वकेशश्च
वातप्रकृतिः । अक्षालपखितादिः पित्तप्रकृतिः ।
श्यामकेशादिः श्लेष्मप्रकृतिः । एवं हिरुपादिदर्शने
द्विप्रकृतिः । वा. ।

प्रकृतिभीजनम् । स्त्री । स्वाभाविकाहार ।
च.सू.१५अ. ।

प्रकृतिवर्णः । वि । गावसवर्णे । च.सू.१८अ. ।

प्रकृतिविघातः । पुं । प्रकृतिवैकृत्यजनको-
पयोगे । स च कटुतिक्तकषायघातोरानानां
द्रव्याणामुपयोगरूपः । यद्वाच्यदपि किञ्चित् श्रेष्-
पुत्रीपप्रत्यनौकभूतं तख्यादिति । च.वि.७अ. ।

प्रकीर्णः । वि । पूतिभावापत्रे । श्रेष्ठां । “प्रकी-
योदकावगाहनान् ।” सु.चि.२३अ. ।

प्रकीर्णः (नम्) । पुं.स्त्री । चीमे । चाख्ये ।

वै.निघ. । वातादीनां सङ्गोभवेत् । ते च बहुधा
तत्र वातस्य प्रकीर्णं वलबद्धिपहादि । पित्तस्य
क्षीणशोकमयादि । कफस्य दिवास्त्रादि । पित्त-
प्रकीर्णमेव पित्तस्येति । ऋतुभेदे वातादिप्रकीर्णो

यथा—“वर्षावायुः कृष्यतेऽन्वः शरत्सु लौनी
वायुः कृष्यते पित्तरीणे । लौघेत् पित्तं शैथिले
श्लेष्मकृञ्जे हेमन्ते वा चोषमानस्रधापि । कीर्णं याति
श्लेष्मरीणे वसन्ते तथाच्छानिः श्लेष्मरीणस्य

चीखे । पित्तं याति कीपिषां शीषकाले दृष्टा
शान्तिः पित्तिकी वार्षिके च ॥” अथ वायुप्रकोपः
—“तथा वातसूक्ष्मरोषस्य रोषात् कपायातिशीता-
न्निशाजागरेषु । व्यवायेऽथ वाहृशमादातिमुक्त्वाध्वनि-
प्रायशी भावणेनातिभोत्वा । सुखैरतिघारतिकैः
कटुभिस्तथा दोलाशकीटकैर्यानमात्रे । रषे वा खरे
ऊक्षरे मन्दरे वा भवेन्माद्यतस्य प्रकोपो नरस्य ।
सुशीते दिने दुर्दिने ज्ञानपीते पराहे निशाजागरे
वासरे च । वर्षासु वे केषलं याति कीपं मरुतो वितो
याति वै सुक्तजीषे । मरुताः कलायाय निषावकाय
महाभायशुभा यवाशामलाः सुः । सदा चामला
कृण्णकायाः प्रदिष्टा हिमाः कङ्कुनीवाररक्ताय
शाल्याः । तथा कीरदूष्य श्यामाक एतैः कृतं
चौदनञ्च यवागुशतं वा । कलिङ्गानि वासुक-
चिकीकपूल्यः पलाशुस्तथा रज्जनं कन्दशाकम् ।
इमान् सेविताल्शमेति प्रकीपं समीरस्य चीकः
सुरासम्भवस्तु । अती यन्नतो रचपीथं मनुष्यैः शुभं
वेष्टसे त्वं सदा रोगशान्तिम् ॥” अथ पित्तप्रकोपः
—“अत्युष्णकटुस्त्रयैर्विदाहैः द्रव्यैः ससिन्धुसुरा-
सेधनेन । घर्भेण कीपेन वा खेदनेन व्यवायेन वा
याति कोपञ्च पित्तम् । कुख्यादृकोयुष्मूलाकंशियु-
श्टीसर्पपाराजिकाशाकनेव । निशाजागरेणापि
युङ्गे अमे वा घनान्ते शरस्तु प्रकीपः प्रदिष्टः ।
अह्नेन वा कीणकाले शरस्तु शुभं वासरे मध्यमे वा
निशीथे । कीषे रसे सुक्तमाले प्रकीपः प्रदिष्टः
कीविदैः स्यात्पित्तकीपः ॥” अथ कफप्रकोपः—
“निशाजागरे वासरे वातिनिद्रासुशीतीदकसेवने
शीतले वा । पयःपानपीयूषेक्षुभित्तिलेस्तु तथा
रज्जनेः कन्दशाकैरद्यापि । अतिस्निग्धसंसेवने
भोजने च प्रदिष्टः कफस्य प्रकोपो यसन्ते । दिनान्ते
प्रभाते निशान्ते नरस्य प्रकीपः प्रदिष्टोऽप्युक्तं
न कीषे । प्रदिष्टो बुधैः कीविदैरेव रोगः
कफोत्पत्तिजन्यो हि कष्टप्रमुक्तः । समीतेऽथवा
शीतकाले निशान्ते नरस्य प्रकीपः प्रदिष्टोऽपि
मुक्तेः । न कीषे प्रदिष्टः सुधी रोगवेगः निदानं
कफस्येति चीकं सुधीभिः ॥” अथ दन्तप्रकोपः
—“यदा विपर्ययासगते च्छती च प्रकोपनं यस्य
यथा प्रदिष्टं । तस्य वमामस्य नरस्य रोगः स्याद्दन्तजी
नाम विकारकारी । यस्मिन् च्छती वातविकार
उक्तस्मिन् यदि श्लेष्मविकोपनानि । संसेवते वा
मनुष्यसादास्य भवेत् प्रकीपः कफपित्तयोश्च ॥
यस्मिन् मरुत्कुप्यति सेवते यः पित्तस्य कोपप्रकाराणि
यानि । विपर्ययो वा च्छनुषाम्यथोश्च स पित्त-

वातप्रभवस्तदा स्यात् ॥” अथ सन्निपातीत्यभिः—
“विपर्ययासगते काले रसे विपरिचरिति । तदा
स्यात् सन्निपाती हि रोगोपद्रवकारकः ॥” इति ।
अति, ५ अ. ।
प्रकोष्ठः । पुं । कूर्परपायिसम्यग्भागे । रा. नि. व.
१८ । कश्चेन्न नोऽह इच्छतन पर्यायः ।
प्रक्रिया । स्त्री । औषधादिक्रियायाम् । चिकि-
त्सायाम् ।
प्रक्लिन्नः । वि । अतिक्रमेदयुक्ते ।
प्रक्लिन्नवर्मा । पुं । नेत्ररोगविशेषे, क्लिन्नवर्म-
रोगे । भा. ।
प्रक्लेशः । पुं । आर्द्रतायाम् । भा. ४ भ. ना. री. दि. ।
“प्रक्लेशमायाति च धूयते च ॥”
प्रक्लिथितः । वि । श्रते । प्रमथ्यास्पेष श्रते ।
वा. चि. २ अ. ।
प्रखरः । पुं । सत्राहे । त्रिका. । ऊकुरे । अथ-
तरे । सि. ।
प्रखण्डः । पुं । कूर्परसम्यग्भागे । कश्चे-
दश्रेते वर्गन पर्यायः । रा. नि. व. १८ ।
प्रगतजातुः (कः) । वि । दूरगतजानौ ।
प्रगन्धः । पुं । पर्यटके । रा. नि. व. ५ ।
प्रग्रहः । पुं । इक्षारवधश्चे । सि. । सु. कल्प. ७
अ. । तुलाएवे । अम. । इति । सुवर्णे । वै. नि. व. ।
कार्ष्णिकारवचे । रा. नि. व. ६ ।
प्रग्राहः । पुं । तुलाएवे । सि. ।
प्रघणः । पुं । तावपात्रे । लीहसुद्धरे । सि. ।
प्रघनः । पुं । सुदृजातिभेदे । वै. नि. घ. ।
प्रचण्डः । पुं । शक्तकरवीरे । सि. । वि. । अत्युष्णे ।
प्रचण्डमूर्त्तिः । पुं । यक्षवर्णवे । श. च. ।
प्रचण्डा । स्त्री । अतदूर्द्ध्वायाम् । रा. नि. व. ८ ।
प्रचयः । पुं । चक्रये । भा. ।
प्रचलः । पुं । मयूरे । वै. नि. घ. । (कः) ।
सौम्यकीटविशेषे । सु. कल्प. ८ अ. ।
प्रचला । स्त्री । सरटे । शिबुशिबि । वै. नि. घ. ।
प्रचलाकः । पुं । सर्पे । मयूरपुच्छे । सि. । सु.
चि. १८ अ. ।
प्रचलाकी (इन्) । पुं । सर्पे । मयूरे । त्रिका. ।
प्रचलाङ्गः । पुं । मयूरशिखायाम् । व. नि. घ. ।

प्रचलितः । पुं । सद्योत्रणविशेषे । वै.निघ. ।
 प्रचारः । पुं । अश्वस्य द्रौमिकाचिरीमे । लचणं
 —“प्रच्छाद्यति यहटिं मांसं पर्यन्तवद्वितम् ।
 प्रचारकाख्यं तं विद्यान्नेत्ररीं कफान्वितम् ।” ज.
 द.२०७. ।
 प्रचेतसी । स्त्री । कटफलहृत्ते । रा.नि.व.८ ।
 प्रचेत्सम् । स्त्री । पीतचन्दने । श.च. । पीतसुद्धे ।
 वै.निघ. ।
 प्रचेत्सकः । पुं । अश्वे । श.मा. ।
 प्रचेलुकः । पुं । मानमेदे । प्रांनि । विका. ।
 प्रचोद(दि)नी । स्त्री । कण्टकार्याम् । अम. ।
 दुराहभायाम् । वै.निघ. ।
 प्रच्छेदनम् । स्त्री । वमने । भैष. ।
 प्रच्छेदिका । स्त्री । वान्ती । हे.च. ।
 प्रच्छादनम् । स्त्री । नेत्रच्छेदे । ज.द.२३. ।
 उचरीयवस्त्रे । हे.च. ।
 प्रच्छानम् । स्त्री । छेदने, रक्तसावे । सु.कल्प.
 १५. । सु.चि.सुद्रो.चि. “प्रच्छानैर्वा जलोकाभिः ।”
 प्रजननम् । स्त्री । गर्भधारणे । योनी । मे. ।
 प्रजल्पः । पुं । अतिभाषणे । वै.निघ. ।
 प्रजा । स्त्री । सन्तती । जने । अम. ।
 प्रजाता । स्त्री । प्रमृतायाम् । अम. ।
 प्रजादा । स्त्री । पुत्रदाविषतायाम् । रा.नि.व.४ ।
 प्रजादानम् । स्त्री । रौप्ये । श.च. ।
 प्रजाहितम् । स्त्री । जले । श.मा. । [१६ ।
 प्रज्ञविप्रियः । पुं । पटिकधान्ये । रा.नि.व.
 प्रज्ञापराधः । पुं । अहितहेवनातिव्यकायादौ ।
 सद्रुक्ते—“धीष्टतिष्मृतिविभटः कर्म यत् क्रूरते-
 ऽगमन् । प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्वदोषप्रकीरनम् ।
 कर्मकालातिपातय मिथ्यारभ्य कर्मणाम् ।
 ज्ञानानां स्वयमर्थानामहितानां निवेद्यम् ।” च. ।
 प्रष्णा(ना)ल(स्त्री)सः । पुं । जीवशाके ।
 वाङ्मूके । प.सु. ।
 प्रष्णालिका (स्त्री) । स्त्री । जलनिर्गमनाग्रे ।
 चारा. । नक्षत्रलिकायाम् । नञ् निवारं नलि ।
 च.द.नसाधिकारे ।
 प्रततिः (ती) । स्त्री । लतायाम् ।

प्रतना (नी) । स्त्री । गोजिज्ञायाम् । गोधिन्न
 शीद । रा.नि.व.४ । वाध्यालकी । वै.निघ. ।
 प्रतमकः । पुं । आसरीगमेदे । उमदर्थान् ।
 लचणं—“ञ्जरमूर्च्छापरितस्य विद्यात् प्रतमकस्तु
 तम् । उदावत्तरकीश्रीर्षक्लिन्नकायनिरीधजः ।
 तमसा वहुतेऽत्यर्थं श्रौतेशाशु प्रशाम्यति । मञ्जत-
 क्तमसीवास्तु विद्यात् प्रतमकं तु तम् ॥” मा.नि. ।
 प्रतरः (सन्धिः) । पुं । शोवीङ्गतसन्धौ । स
 च शोवाष्टदण्डयोः सन्धिः । भा. । सु.शा.५५. ।
 प्रतलः । पुं । संहृतविच्छताङ्गुलिकरे । श्ण्टेत्त्र
 तेलो । रा.नि.व.१८ ।
 प्रतानवान् । पुं । सीमलतामेदे । सु.चि.२८
 च. । See सीमः ।
 प्रतानिका (निनी) । स्त्री । प्रसारणाम् ।
 शंक्रुडाङ्गुलिना । शारिवायाम् । अनखुयम् ।
 रा.नि.व.५।१२ ।
 प्रतापः (वान्) । पुं । शकंहृत्ते । गुह्याके ।
 रा.नि.व.१० ।
 प्रतापतपनः (रसः) । पुं । सन्निपातञ्जरा-
 धिकारे रसः । “गन्धकं द्विदुलं मृतं तालकं लौह-
 टङ्गणे । खपरं साचिकाचारं मञ्जिष्ठां द्विजलं
 समं । रसेन मर्द्दितमिच्छं निर्गुण्डौहस्त्रिगुण्डयोः ।
 अष्टयामस्यचेल्कष्यां निरुच्य सिकताहृद्ये । ततः
 सिद्धं समादाय रक्तिकाप्रात्रंकेष च । सेवेत
 ..... ॥” रस.को. । [अम. ।
 प्रतापसः । पुं । श्रिताके । श्वेत आरुन् ।
 प्रतिकर्म । स्त्री । प्रतिक्रियायाम् । उपाये ।
 सु.कल्प.५५. । प्रसाधने । अम. ।
 प्रतिका । स्त्री । जवापुष्पहृत्ते ।
 प्रतिकीर्णः । चि । मलादिव्याने । च.६. ।
 प्रतिखुरः । पुं । मूद्गममेदे । “निःसृतहस्त-
 पादशिराः कायसङ्गी प्रतिखुरः ।” सु.शा.८५. ।
 प्रतिगन्धा । स्त्री । सीमराज्याम् । रा.नि.व.४ ।
 प्रतिघ्नः । पुं । मूर्च्छायाम् । श.र. ।
 प्रतिघ्नम् । स्त्री । अङ्गे । श.च. ।
 प्रतिच्छाया । स्त्री । जलादशांतपादिषु प्रति-
 फलितशरीरच्छायायाम् । श्रुतिविहित शंतीःवर
 ह्यंश । “प्रतिप्रमाथरंस्थाना जलादशांतपादिषु ।

क्षाया या सा प्रतिष्ठाया या च वर्षप्रमाश्रया ॥”
च.६.०५. ।

प्रतिजिज्ञा (जिज्ञा) । स्त्री । मूलजिज्ञा-
याम् । आनजिज्ञा । रा.नि.व.१८ । त्रिका. ।

प्रतिज्ञा । स्त्री । साध्यवचने । “प्रतिज्ञा नाम
साध्यवचनं, यथा नित्यः पुरुष इति ।” च.वि.
८ प. ।

प्रतिज्ञाहानिः । पुं । पूर्वप्रतिष्ठीतायाः
प्रतिज्ञायाः पर्यनुधीनेन परित्यागे । च.वि.८५. ।

प्रतिशब्दसिद्धान्तः । पुं । सिद्धान्तविशेषे ।
See सिद्धान्तः ।

प्रतिवृत्ती । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । लक्षणं
—“गुदीपस्थोत्थिता सैव प्रतिवृत्ती विधाविता ।
वेगेः पञ्चाश्रयं याति प्रवृत्ती चेह सीच्यते ॥”
मा.नि. । “गृष्णाच्च प्रतिवृत्त्याच्च प्रशस्ताः स्नेह-
वसायः । पित्रेहा स्नेहलवणं पिप्पल्यादिमयान्मुना ।
उर्ध्वेन रामठचारप्रगादसयवा एतम् ॥” सु.नि.
१ प. ।

प्रतिनिका । स्त्री । प्रसारणाम् । शारिवायाम् ।

प्रतिपत्रफलता । स्त्री । चन्द्रकारवेदिकायाम् ।
रा.नि.व.० ।

प्रतिपर्ण(त्र)शिफा । स्त्री । द्रवन्त्याम् ।
दन्तोत्थेन । रा.नि.व.५ ।

प्रतिपिष्टः । त्रि । अष्टिद्वयपिष्टं, उत्पिष्टं ।
हाङ्गे हाङ्गे शैलेतां शृङ्गा । भा.न.३भ. ।

प्रतिवन्सकः । पुं । ह्वये । शीह् ।

प्रतिवला । स्त्री । अतिवलायाम् । चि.क्र.क.
प्रद.चि. ।

प्रतिमर्षः । पुं । शिरीषस्यविशेषे । स चा-
वालं प्रयोज्यः । “अन्तप्रभति बालस्य प्रतिमर्षो
विधीयते ।” रत्नमालासंग्रहः । इपदुत्सिहगात्
खेहो यावदक्तं प्रपयते । नस्ये निपिक्तन्तं विद्यात्
प्रतिमर्षे प्रमाणतः । प्रतिमर्षं नष्टार्थं करोति
न च दीपभाक् ॥” प.प्र.४ख. । तत्र चत्वारः
पट्ट अष्टौ वा विन्द्यः यथावलं शिरीषिरेक-
कं हस्य मात्रा । सु.चि.४०५.भा.७.२५. । स चतु-
द्दशसु काष्ठिप्रपादयः । तद्यथा—“तल्लोत्थितेन
प्रचाक्षितदन्नेन गृहान्निर्गच्छता व्यायामव्यवसाया-
ध्वपरिग्रान्नेन सूक्ष्मसारकवलाज्जनान्ते शुक्लवता
कृद्दितवता दिवास्त्रोत्थितेन सायञ्चेति । तल्लो-

त्थितादौ यथाक्रमं गुणाः—तल्लोत्थितेनासेवितः
प्रतिमर्षः रावाद्युपचितनासासौतीगतं मूलमुपहन्ति
रुमःप्रसादञ्च करोति । प्रचाक्षितदन्नेनासेवितः
दन्तानां हृदवां वदनसौगम्यान्नापादयति ।
गृहान्निर्गच्छता सेवितः नासासौतसः क्लिन्नतथा
रुगोधूसी वा नासाधते । व्यायामनैद्युनात्परिग्रान्नेन
सेवितः यममुपहन्ति । सूक्ष्मसारान्ते वा सेवितः
दृष्टिगुणत्वमपनयति । कवलाज्जनान्ते दृष्टिं
प्रसादयति । अमुक्त्वता सेवितः स्रोतसां विग्रहिं
जडताञ्चापादयति । वान्तेनासेवितः सौतीषितार्थं
द्वेषाणामपोह्य भक्तकाङ्क्षामापादयति । दिवास्त्रो-
त्थितेनासेवितः निद्राशेषं गुणत्वं मूलचापोह्य
चित्तकार्यं जनयति । सायञ्चासेवितः सुखनिद्रा-
प्रबोधञ्चेति । सु.चि.४०५. ।

प्रतिमा (नम्) । स्त्री, स्त्री । करिण्यो दन्त-
द्वयमध्यवर्तिगुण्डभागे । गजदन्तधन्ने । त्रिका. ।

प्रतिमूर्षिका । स्त्री । कुकुन्दार्थ्याम् । वै.नि.घ. ।

प्रतियत्नः । पुं । रचनायाम् । त्रिका. ।

प्रतिरम्भः । पुं । रुन्नापे । निदा. ।

प्रतिलोमः । पुं । विलोमे ।

प्रति(ती)वापः । पुं । कपाये चूर्णोदिप्रवेषे ।
र.चि.३५. । कर्कं । सु.चि.२३५. । धातुमञ्जी-
करणे । गलितस्य धातोः द्रव्यान्तरेणावचूर्णने ।
अ.टी.खा. । पानीयीपधविशेषे । च.द.वि.द्र.चि. ।

प्रतिविस्वदर्शकः । पुं । दर्पणे । वै.नि.घ. ।

प्रतिविषा । स्त्री । अतिविषायायाम् । आं.त.हृ. ।
च.द.अ.सा.चि. । “हृद्भ्रुप्रतिविषासयाः ।”

प्रतिविष्णुवः । पुं । सुतुङ्गन्दहवे । रा.नि.
व.१० । क्षीरिणीभेदे । वै.नि.घ. ।

प्रतिवीजम् । स्त्री । वारनागामहमकृतपारद-
निवन्धनद्रव्ये । “नागामं वाहवेसारे हृदि च हादशे
गुणे । प्रतिवीजनिदं श्रेष्ठं पारदस्य निवन्धनं ॥”
र.चि.३५. ।

प्रतिश्या (स्या) (यः) । स्त्री, पुं । नासारोग-
विशेषे । तस्य निदानम्—“अवश्यायानिलरजोभा-
ष्यातिसप्रजागरेः । शीघ्रालुचोपधानेन पीतेनात्येन
वारिणा । अल्लसुपानरमणच्छर्दिवाप्यहादिभि ।
शुद्धा वातोत्थया दोषा नासायां ल्यागतां गताः ।
जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्धमानं चयप्रदम् । तत्र
वातात् प्रतिश्याये सुखशीयो भ्रशङ्कयः । द्राघोप-

रोधनिलोददलशठगिरीव्याः । कीटका इव
सर्पन्ति सन्तने परितो सुभौ । स्वरसादयिरात्
पाकः शिगिराच्चकफसुतिः । पिशाचृणाञ्चरप्राण-
पिटिकासम्भवममाः । नासायपाकी रथोपमास-
पीतकफसुतिः । कफात्कासोऽयचिः यासो वसदु-
गांश्चगौरवम् । साधुये बद्धने कस्तूः शिम्बगुणधना
सुतिः । सन्धेजी लक्षणेः सन्धेरकप्याट्टिप्रानि-
नान् । दृष्टं नासागिरां प्राप्य प्रतिश्यायं करीय-
स्यक् । चरसः सुमता तामनेवत्वं दानपुरिता ।
सर्व्व एव प्रतिश्याया दृष्टतां यान्दुपेचिताः ।
वा.उ. १८५ । र.र.र.नाल.चि. । "प्रतिश्यायास-
कासके ।" भा.स. १.भ.शे.म.ञ्च.चि. । "प्रतिश्यायी
ऽयचिः कासः ।" वीनसरीने । निदा. ।

प्रतिष्ठा । स्त्री । जनीपादेयथावस्थानि । च.
५.१५. ।

प्रतिष्ठापना । स्त्री । परप्रतिष्ठायाः प्रति-
द्विपरीतायायाः स्थापनायाम् । यथा—चनियः
पुरपः इति । च.वि.८५. ।

प्रतिसमाधानम् । स्त्री । रीगसुक्तकारणे ।
वै.निघ. । [निघ. ।

प्रतिसारः । पुं । त्रपयहो । प्रभातकाले । वै.
प्रतिसारः (एम्) । पुं, स्त्री । लक्षणेः कटु-
चूर्णस्य त्रपयधने । "लक्षणेः कटुचूर्णस्य छयने यद्वयं
बुधेः । प्रतिसारस्ततः प्रोक्तः..... ॥" ज.द.
१२५. । चर्दने । सु.चि.२२५. । दन्ताजिह्वा-
सुखानां चूर्णकस्तावलेरैरट्टुल्या शनैः घर्दये ।
"वेरस्यं सुखदौर्गन्ध्यं सुखशीघ्रं तथा हयाम् ।
अरुचिं दन्तपीडाञ्च निहन्ति प्रतिसारणम् ।" भा. ।

प्रतिसारी (इन्) । वि । सारकद्रव्यमात्रे । वै.
निघ. ।

प्रतिसूर्य्यः (कः) । पुं । उरटे । विका. ।
विद्य. । तन्नामकगोधेरकवायो । सु.कल्प.८५. ।

प्रतिसोमा । स्त्री । महिपवह्नीक्षतायाम् । रा.
नि.व.३. । लघुसोमक्षतायाम् । वै.निघ. ।

प्रति(ती)हासः । पुं । करबोरहवे । दद्रवी
शांछ । रा.नि.व.१० । अम. । गुणकारवीरे । वै.
निघ. ।

प्रतिक्षुत् । स्त्री । द्विहायाम् । शै.ठि । वै.निघ. ।

प्रतीकः । पुं । शरीरावयवे । रा.नि.व.१८ ।
पठीले । भा.पू.१.भ.शा.व. । विलीमे । से. ।

प्रतीकारः । पुं । चिकित्सायाम् । श.मा. ।

प्रतीनाहः । पुं । कर्दरीगे । लक्षणे— "वातेन
शोषितः त्रेषा नीतो लिम्पेचतो भवेत् । रुग्णीरुवं
विधानञ्च स प्रतीनाहसंज्ञकः ॥" वा.उ. १०५. ।
नासारोगमिदं । "उच्छ्वासमानं तु कफः सवातो
रथ्यात् प्रतीनाहमुदाहरत्सन् ।" ना.नि. ।

प्रतुरङ्कः । पुं । लोबकशकं । वै.निघ. ।

प्रतुदः । पुं । यध्रग्नेनकाकादिपक्षिभ्यो । ते
प्रतुय निष्कष्य भक्षयन्तीति प्रतुदसंज्ञा प्राणाः ।
तन्नासगुणाः—उयःखाट्टु गुदपं शिम्बं क्लृप्तं
पित्तदाहरककरञ्च । रा.नि.व.१० । एतदकगुणाः
—"कफपित्तहरी याश्चै यद्विष्णुञ्चको भवेत् ।"
अर्क.चि. ।

प्रतूणी । स्त्री । प्रतितूणीनामरोगमिदं । See
प्रतितूणी ।

प्रतीलो । स्त्री । योवान्दृशीर्णवस्त्रमिदं । सु.
५.१८५. । लक्षणे— "सुभौलो पुष्टिका प्रीका
जानवदपुरम्भका ।" इति भाजुनती.टी. । "कीपो-
नाकारा मन्त्रधारणप्रत्ययनवत् बहुचिद्रा सुभीलो
प्रतीलो वा ।" वा. ।

प्रत्यक्पर्णी । स्त्री । रज्जापामागे । भा.पू.१
भ. । इवन्त्याम् । रा.नि.व.५ ।

प्रत्यक्पुष्पी । स्त्री । अपामार्गसुषे । रा.नि.व.
४ । सु.म.४३५. । च.म.११४५. । वा.पू.१५५.
अर्थादिः । "प्रत्यक्पुष्पी पीतदेलीटकीर्था ।"
सुषिकपर्णान् । दन्तीहवे ।

प्रत्यक्त्रेष्णी । स्त्री । दन्त्याम् । अम. । च.म.१
५. । युतश्रेणीसुषे । रा.नि.व.४ । इवन्तीसुषे ।
रा.नि.व.५ । आतुकर्णान् । इन्तुदांगी । पि-
नूपाकापी । रा.नि.व.३. । कण्ठदन्तीसुषे । र.मा. ।

प्रत्यग्रगन्धा । स्त्री । स्पर्णवृष्टिकायाम् । वै.
निघ. ।

प्रत्यङ्गम् । स्त्री । अद्वावधवेपु । तानि मसको
दरपृष्ठनाभिललाटनासाचिब्रुकवसियोवाः इत्येता
एकेकाः । कर्षनेतनासाभशडांसगपकचसुगपप-
पार्थस्त्रिजातुवाङ्गप्रश्रतयो हे हे विशतिरदुलवः ।
एष प्रत्यङ्गविभागः । तस्य पुनः सद्गानम् ।
यथा—लघः कलाः धातवः मलाः दीपाः यज्ञत्
श्रीहा मुसुसुसः उषुकः इदयम् आभयाः अन्नापि
इहइयं श्रीतासि कष्टराः वातामि कृषाः रञ्जयः

सेव्यः सङ्गाताः सीमन्ताः अस्त्रीणि सन्धयः स्यायवः
पेश्यः मन्मोषि शिराः धमन्यः योगवहानि च ।
विशेषाः पश्चाद्विपु सन्ध्याः । सु.शा.प्र.भ. ।

प्रत्यङ्गिरा । स्त्री । कण्ठकशिरीषहृत् । "पिबति
यः . प्रत्यङ्गिरासम्भवम् ।" च.द. भेष. विप.चि. ।
ईतपुनर्नवायाम् । कुलिकाहृत् ।

प्रत्यञ्जनम् । स्त्री । अञ्जनेन नेत्रप्रसाधने ।
चोत्थे काञ्चन देव्या । च.द. । [निघ. ।

प्रत्यनीकः । वि । प्रतिबुलि असाध्यै । वै.

प्रत्यनुयोगः । पुं । अनुयोगस्यानुयोगे । यथा
—"अनुयोगस्य पुनः को हेतुः इति ।" च.वि.पञ्च. ।

प्रत्ययः । पुं । हेतौ । भा. र.भू. । शब्द । अम. ।
वि । स्यादौ । हे.च. ।

प्रत्यवसानम् । स्त्री । भीजने । र.मा. । रा.
नि.व.२० ।

प्रत्यश्मा (न्) । पुं । गिरिखतिकायाम् ।
गिन्निगोति । विका. ।

प्रत्यष्ठीला । स्त्री । वातव्याधिविशेषे । लक्षणं
यथा—"एतामिव रुजायुक्तं वातविषमं त्वरीधिनी ।
प्रत्यष्ठीलामिति षट्त्वे नठरे तिथ्यगुण्यिवाम् ॥"
ना.नि. । सु.नि. १.प. । "प्रत्यष्ठीलाष्ठीलकयोः
गुणोभ्यन्तरविद्रवी । क्षियाहृद्ग्रादिचूर्णं च शस्यते-
ऽन विशेषतः ॥"

प्रत्यच्चम् । स्त्री । इन्द्रियशान्ति । अम. । तच्च
षड्विधं चाक्षुषादिभेदेन । "प्रत्यच्चं नाम तद्व्यदा
त्मना पचेन्द्रियैश्च स्वयमुपलभ्यते । तत्वात्मप्रत्यक्षाः
सुखदुःखेकाहोपादयः । शब्दादयस्तु इन्द्रिय-
प्रत्यक्षाः ।" च.वि.पञ्च. ।

प्रत्याधानः । पुं । वातव्याधिविशेषे । लक्षणम्
—"विमुक्तपात्रं हृदयं तदेवानामशयोक्षितं । प्रत्या-
धानं विज्ञानीयात्कफव्याकुलित्वागिलम् ॥" मा.नि. ।
सा. चिकित्सा—"प्रत्याधाने समुत्पन्ने कुर्थाहमन-
लहने । दोषनादि प्रशुद्धीत पूर्वैवइलिकर्म च ॥"

प्रत्यानाहः । पुं । आनाहवति । निदा. ।

प्रत्युद्धारः । पुं । वायुजन्यरोगभेदे । वै.निघ. ।

प्रत्यु(त्पू)षः । पुं, स्त्री । प्रमाते । अ.टौ.म. ।

प्रथमकुसुमः । पुं । शकलरुवकाहृत् । वै.निघ. ।

प्रथमनवनौतम् । स्त्री । प्रसवान् शतदिना-
न्तरनातनवनौते । वै.निघ. ।

प्रथितालुकी । स्त्री । रक्तालुभेदे । भा. ।

प्रथुक्तः । पुं । चिपीटके । टिंछे ।

प्रदरः । पुं । (Fluor albus.) सन्नामक-
स्त्रीरक्तादिस्वावरोगे । अंशु, अश्रुदन् । "रजः
प्रदीर्घ्यंते यस्मात् प्रदरस्तेन स स्मृतः ।" निदानादि
यथा—"विदह्यमयाश्रुनादस्त्रीषोडशं प्रपातादतिमैद्यु-
नाञ्च । यानाश्रुशोकादतिकर्षणाञ्च भाराभिवाता-
च्छयनाद्दिवा च । तं स्त्रीषापिच्छानिलसन्निपातैश्चयुः-
प्रकारं प्रदरं वदन्ति ।" इति । लक्षणं यथा—
"अश्रुदरं भवेत्सर्वं सारुमहं सवेदनम् । शयत्
सवनीमासाथं तृणादाहज्वरान्विता । दुर्लभां चोष-
रक्ताञ्च तामसाध्यां विवर्जयेत् ॥" कफाद्यथा—
"आमं पिच्छं पाण्डुपौदकाभं सवति । पित्तात्
पीतनीलयसमुष्णं सवेगं रक्तं सवति । वातात्
रुचम् अरुणं फेगिलमल्पमल्पञ्च सवति । अन्धञ्च—
सचीदसपिंहिरतालवर्णं कृण्यं मञ्जुप्रकाशञ्च सवेत् ।
मा.नि. ।

प्रदरान्तकालौहम् । स्त्री । प्रदराधिकारे लौहे ।

"लौहं ताम्रं हरीतालं वङ्गमसं वराटिका ।
त्रिकटु विफला चिवं विङ्गुलं पटुपक्षकम् ।
चविका पिपली शङ्खं वचाहृत्तुपपाकलम् । शटी
पाठा देवदार एला च हृत्तदारकम् । एतानि
समभागानि संचूर्णं बटिकां कुरु । शर्करामधुसंयुक्तं
घृतेन भावयेत् पुनः । रक्तं शीतं तथा नीलं पीतं
प्रदरदुस्तरम्...।" लोह, तागा, शत्रितान, वध,
अल, कङ्किभ, त्रिकटु, त्रिकला, त्रितामूल,
विङ्गुल, अक्षुजवण, चई, पिपुल, शङ्खभय, वट,
हृत्पुष्प, ब्रूफ, शंठी, आरुनादि, देवदारु,
एलाईच, वीजताङ्कुर वीज, प्रोत्थेक हूर्ण
मगतांग, मधु उ त्रिनि मद्योर्गे घृतेर सहित
भावना दिग्ना वटी करिदेव । र.प.र. ।

प्रदिग्धमांसम् । स्त्री । पक्षमांसव्यञ्जनविशेषे ।

"नासं बहुघृतेभ्यं च सिका चीणाम्बुना सुष्टुः ।
जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्यं तदुच्यते । तदेव
घृततन्नायं प्रदिग्धं सतिशान्तकम् ॥" See
मांसम् ।

प्रदीपनः । पुं । चित्रकाहृत् । वै.निघ. २.भ.अर्थः-

चिराजवज्रभरसे । स्वावरविषभेदे । लक्षणं यथा
—"वर्षती लोहितो यः स्याद्दीप्तमान्दहनप्रभः ।
सहादाहकारः धूर्त्वं कवितः स प्रदीपनः ॥" भा. ।

प्रदीप्ता । स्त्री । लाङ्गलिकायाम् । विवनाङ्ग-
निद्रा । वै.निघ. ।

प्रदेशः । पुं । आरब्धस्वातीनेन सत्यादने ।
“प्रहृतस्वातिकालेन साधनं प्रदेशः । यथा देव-
दत्तस्मानेन शल्यमुद्धृतं तस्याद्यदत्तस्याप्ययनेन
उद्धरिष्यतीति ।” सु.उ.६५५. ।

प्रदेश(शि)नी । स्त्री । तर्जन्मङ्गुली । रा.नि.
व.१८ । अश्वविंशति । सा च अथपञ्चप्रदेशप्रमाणा
सुत्रिका दशाङ्गुला च कर्करीति कथ्यते । सु.उ.
८५. ।

प्रदेशः । पुं । अगुलिपनाभ्यङ्गादौ । सु.उ.१८५. ।

प्रधमनम् । स्त्री । नन्वविंशति । “पङ्कजुला
द्विबद्धा सा नाङ्गी चूर्णं तथा धमन् । तीक्ष्णदोलमितं
वह्निनादैः प्रधमनं हितम् ॥” भा. । “प्राप्तमार्गेषु
यन्मूर्च्छयेते सुखवायुना । प्रधमनं तद्विख्यातम् ।”
ज.द.१२५. । सु.उ.०५.गृह्णां चिकित्सादिनर्थे ।

प्रधानकर्म । स्त्री । रोगीत्यक्तो यत् क्रियते
द्वितीयं कर्म तव । ब्रह्मपाचनरूपपादौ वा । वमन
विरचनवन्निनस्यिरामीचर्दपु वा । आठडोयक्तो
यत् क्रियते कर्म तव वा । सु.उ.५५. ।

प्रनाल(श)कः । पुं । वास्तुकशाकं । कौवमादि ।
वै.निघ. ।

प्रपय्या । स्त्री । हरीतक्याम् । रा.नि.व.११ ।

प्रपदम् । स्त्री । पादायभागे । “पादायं प्रपदं
मत्तम् ।” रा.नि.व.१८ ।

प्रपन्नाङ्गः । पुं । चक्रमर्हृष्वे ।

प्रपा । स्त्री । पानीयमालयायाम् । ऊर्ध्वेन घ्न ।
अम. ।

प्रपाकी (रन्) । पुं । गर्ह्माङ्गहृष्वे ।

प्रपायाम् । स्त्री । उन्नतौष्ठे । “उन्नतौष्ठं प्रपायं
व्यात् ।” ज.द.१५. ।

प्रपायिः (कः) । पुं । करस्याधोभागे, पापि-
तङ्गे । शठेन तेजसा । “करस्याधः प्रपायिः
व्यात् ।” रा.नि.व.१८ । अ.वि.८५. । (कः)
नपिबन्नाल्कफोपिपयन्ते करभागे । अ.३८५. ।

प्रपातः । पुं । भृगौ, प्रपतनस्थाने । सु.कल्य.
५५. ।

प्रपादिकः । पुं । नयूरे । वै.निघ. ।

प्रपानकम् । स्त्री । पाना इति शरवन् इति च

ख्याते नानारसपेयद्रव्ये । ययानपानकादि ।
शान्ति, मन्त्रवत् । भा. । “प्राप्तमार्गं जले स्त्रिभ्रं
महितं हृदपापिना । सिताश्रीताम्बु संयुक्तं कर्पूर-
सरिचान्वितम् । प्रपायकनिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन
निमित्तं, सद्यो रुचिकरं वन्द्यं शीतमिन्द्रियतर्पणम् ।”

प्रपीडनम् । स्त्री । ब्रह्मविदारप-पूयादिशोषप-
साधने । तत्साधन-द्रव्याणि यथा—“द्रव्याणां
पिच्छितानानु तद्भूतानि प्रपीडनं । यवगोधूम-
नापाणां चूर्णानि च समासतः ॥”

प्रपुण्डरीकम् । स्त्री । प्रपौण्डरीके । शू.उ.त्रिंशत् ।
च.वि.४५. ।

प्रपुण्ड्रिः । पुं । चक्रमर्हृष्वे ।

प्रपुना (त्र, न्न) टः) डः, लः) । पुं ।
(Cassia Tora.) चक्रमर्हृ चपे । छा.उ.नन् ।
ते तगरिचर्चु । ता, उपिचगरयी । दा.टी.टी. ।
रा.नि.व.४ ।

प्रपुन्नाटच्छदः । पुं । चपकहृष्वे । वै.निघ. ।
चक्रमर्हृष्वे ।

प्रपुराणष्टतम् । स्त्री । अतिपुरातनहृष्वे । ध्रुव
शृङ्गाण षूत । “लाघारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः
परम् ।” मि.वी.उन्नाद.चि. ।

प्रपुराणधान्यम् । स्त्री । पुराणधान्यके । अति
शृङ्गातन धानं । च.वि.५५. ।

प्रपूरिका । स्त्री । कण्टकायान् । श.च. ।

प्रपीटकः । पुं । अथस्य पादरोगमेदे । लक्षणे
यथा—“प्रपीटकं विज्ञानीयात् यन्निभिः कूर्चसम्भवेः ।
आम्लकाश्लिसडाग्रेः यन्निभियातिकण्टकेः ॥”
ज.द.३६५. ।

प्रपौण्डरी(रङ्ग)कम् । स्त्री । (Root stock
of nymphaea lotus.) मालपर्षीपत्रतुल्यपत्रे
रुखविटपिनि । शू.उ.त्रिंशत् । चिं पुंङ्गु री । सं
पुण्डरीक । ते पुंङ्गु रीकमनुगेविश्रानमु । गुपाः—
मधुरं करिन्चवत्तुयं तिक्तं शीतलं रक्तपित्तप्रघ्नं
क्वददाहलघुपात्रञ्च । रा.नि.व.१२ । अ.द.छागाय-
हृते । तन्नामककन्दविषे । सु.कल्य.२५. । See
कन्दविषम् ।

प्रवलः । वि । दलवति । पुं । पत्रवे । श.भा. ।

प्रवरी । स्त्री । प्रसारणीलतायाम् । वै.निघ. ।

प्रवला । स्त्री । प्रसारण्यम् । रा.नि.व.५ ।

प्रबलाकी (इन्) । पुं । सपें । विद्म ।
 प्रबालः । पुं, स्त्री । स्वनामख्याते रत्नमेदि ।
 प्रेक्षा, प्रज्ञा । अम । तत्पर्यायाः,—विदुमः
 रक्तकम्बः रक्तकन्दलः शङ्खारकमणिः रक्ताङ्गः
 अश्लीधिवल्लभः भौमरत्नं रक्ताकारः सवामनिः ।
 गुणाः—नधुरः अम्लः कफपित्तादिदोषघ्नः स्त्रीवीर्य-
 कान्तिकरः धारणात् साङ्गल्यय । सूक्ष्मः घनः
 शिराहीनः हृत्तः—शुभकरः । गौरः कृष्णरुचः
 श्रेतः वक्रगुणः—अशुभकरः । रा.नि.व.१३
 सारकः शीतलः कषायः स्नादुः बालिकरः चतु-
 व्यय । राज. किशलयै । से । शीघ्रनजारण-
 विधियंथा—जयनीपत्रे शार्ङ्गकृत्वा गजपुटे पचेत् ।
 प्रबालचन्दनम् । स्त्री । रक्तचन्दने ।
 प्रबालफलम् । स्त्री । रक्तचन्दने । भा. ।
 प्रबालिकः । पुं । जीवशाके । रा.नि.व.७ ।
 प्रवेपकः (नः) । पुं । कम्पने ।
 प्रबोध (धि) नी । स्त्री । दुरालभायाम् ।
 रा.नि.व.४ ।
 प्रबोधिका । स्त्री । कुकुश्याम् । कूर्कड़ा ।
 वै.निघ. ।
 प्रभञ्जनः । पुं । वायो ।
 प्रभद्रः (कः) । पुं । निम्बहृत्वे । निग शीछ ।
 रा.नि.व.६ । पारिमद्रहृत्वे । शान्तिना शान्तिना
 शीछ । स्त्री । प्रसारण्याम् । शकडाशनिश्री ।
 रा.नि.व.५ ।
 प्रभवः । पुं । कारणे । जन्महेतो । अम. ।
 जन्मनि । श.र. । [अम. ।
 प्रभाकरः । पुं । अर्कहृत्वे । आकम्प शीछ ।
 प्रभाकरक्षीरम् । स्त्री । अर्कक्षीरे । आकम्प
 आर्ठा । वै.निघ.२भ.कर्णकञ्च.चि. ।
 प्रभाकीटः । पुं । खद्योति । रा.नि.व.१६ ।
 प्रभाञ्जनः । पुं । शोभाञ्जनहृत्वे । गङ्गिना
 शीछ । विका. ।
 प्रभातम् । स्त्री । प्रातःकाले । तत्र द्रष्टव्यं यथा
 —“द्वेषः प्ररीक्षितो मन्वी दैवजीवत चतुर्थकः ।
 प्रभातकाले द्रष्टव्यो नित्यं स्वधियमिच्छता ॥”
 राज.१प. ।
 प्रभाभासः । पुं । काकविशेषे । वै.निघ. ।

प्रभावः । पुं । स्वभावे । सामर्थ्ये । “रसादि-
 सास्ये यत्कस्य विशिष्टं तन्प्रभावजम् । दन्तोरसाद्ये-
 तुल्यापि चिबकस्य विरेचनी । मधूकस्य च सङ्घीका
 हर्षं क्षीरस्य दीपनम् ॥” इत्यादि । “कश्चित्तु
 केषलं द्रव्यं कस्य कुर्यात्प्रभावतः । ज्वरं हन्ति
 शिरोवद्धा सफुदेवीनटा यथा ॥” भा. ।
 प्रभुः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।
 प्रभूततीक्ष्णगन्धा । स्त्री । राजिकायाम् ।
 मृत्विश । वै.निघ. ।
 प्रभृतिः । स्त्री । प्रकटाधीनै । च.घ.१६५. ।
 प्रभेप्रजा । स्त्री । काकीदुन्दरिकायाम् । रा.
 नि.व.११ ।
 प्रभ्रंशशुः । पुं । भ्रंशधुनासनासारीगमेदि ।
 प्रभत्तः । पुं । भासपचिणि । काकविशेषे । स्त्री ।
 लाङ्गलीहृत्वे । वियनाञ्जुनिश्री । वै.निघ. ।
 प्रमथः । पुं । घोटके । श.रा. । स्त्री (या) ।
 हरीतक्याम् । मद्र.व.१ । वीडायाम् ।
 प्रमथनम् । स्त्री । विलोडने । [रा.नि.व.१५ ।
 प्रमथितम् । स्त्री । नवनीते । निर्जलतले ।
 प्रमथ्या । स्त्री । मन्वमेदि । “श्रुतः कयाथो निर्युद्धः
 काथो यूयः कतच यः । कतयूयः प्रमथ्या च
 द्रव्याल्कलीकतात् श्रुता ॥” इति प्रमथ्यालक्षणम् ।
 वा.चि.२५. । अरुण. । “प्रमथ्या प्रोच्यते द्रव्यं
 पलमात्रं सुकल्कितम् । किञ्चिदन्वेग संयुक्तमध-
 वान्यविवर्जितम् । तोये चाटयुषे साध्यं पामसाङ्गः
 पलदधम् ॥” शेषं मन्ववत् । तोडुलामन्दे । शरीतः ।
 गुणाः—“प्रमथ्या मध्यदीपेथी दद्याद्दीपनपाच-
 नम् ॥” वा. ।
 प्रमदः । पुं, स्त्री । हर्षे । धनूरहृत्वे, तत्फलं च ।
 श.च. । त्रि. मत्ते । स्त्री । नाय्याम् । प्रियङ्गी ।
 चि.क्र.क.४पतवकः ।
 प्रमदिनी । स्त्री । घातकीहृत्वे । वै.निघ. ।
 प्रमाणम् । स्त्री । परिमाणे । ने. । द्दृष्टपरिमाणे ।
 तत्र मध्यात्पमहर्द्धेन विधा भवति । ‘च.३.७
 च. । शास्त्रे । से. ।
 प्रमाथी (न्) । त्रि. । सूत्रतीक्ष्णभावात् च्यावक-
 धर्मिणि । “स्त्रीर्वाधि दीपलिरानि प्रमथ्य विहणोति
 यत् । प्रविश्य सीच्याचैच्याच तत् प्रमाथीति
 संज्ञितम् ॥” खरनादः ।

प्रमार्ज्जन्म् । स्त्री । प्रोच्छने । बालाह्नुलिषल्लैः
अचिरञ्जःशल्यादिषु प्रोच्छने । सु.सू.७प्र. ।

प्रमितः । वि । अन्य नातिरिक्ते । वै.निघ. ।

प्रमिताशनम् । स्त्री । अत्यल्पमातमीशने ।
अत्राह्न भोक्षन । च.शा.८प्र. ।

प्रमौलकः । पुं । तन्द्रायाम् । शरीरालल्ले ।
शत्रौरेत्र आवरण । भा.स.१भ. ।

प्रमौला । स्त्री । तन्द्रायाम् । रा.नि.व.२० ।

प्रमौलिका । स्त्री । तन्द्रायाम् । विभूत्यां
मिरीगीगादौ । सिधो.विभूचि.श्रीकण्ठः ।

प्रमुखः । पुं । पुत्राग्रहणे । श.च. ।

प्रमेहः । पुं । रुनामप्यातरीये । नेष्ट्रजोगे ।
निदानं यथा—“यास्यासृश्च स्वप्रसृश्च दधीनि
यास्यौदकानूपरसाः पयसि । नवात्रपानं गुडवैहृतस्य

प्रमेहश्चेतुः कफजस्र सञ्ज्ञम् ॥ मंदय सांस्रच
शरीरजस्र क्षेदं कफो वसिगत. प्रदूष्य । करीति
मेहान् ससुदीर्घंरुण्यं सानेव पिभं परिदूष्य चापि ।
क्षीणेषु दोषैवजस्रस्य धातून् संदूष्य मेहान् कुरुते-
ऽनिलय ॥ साध्याः कफोत्था दश पित्तजाः पट्ट-
याभ्या न साध्यः पवनान्तुत्कः । समक्रियत्वाद्-
त्रिपमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ कफः
सपित्तः पवनस्य दीया मेदीऽस्यगक्राम्, वसाल-
सोकाः । मन्त्रा रसीजः पिशितस्र दूष्याः प्रमेहिन्यो
विंशतिरेव मेहाः ॥ दन्त'दीनां मलाश्लेर्लं प्रायुषं
पाण्डिपादयोः । दाहयिष्णुता देहे लट् स्वाशस्रच
लायते ॥ सामान्यं लक्ष्यं तेषां प्रभूताविल-
सूचता । दोषदूष्यानिशेषेऽपि. तस्य योगविशि-
पतः..... ॥ अविपाकोऽष्टविष्कट्टिनिद्रा कासः
सघोनसः । उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्म-
नाम् ॥ वसिमेहनयोक्तोदौ सुक्तावदरणं ववरः ।
दाहमृष्ट्यामिका सूक्षां विड्मेदः पित्तजन्यनाम् ॥
वातशानाद्गुदायतः कम्पद्गृह्णलोलताः । शूलसु-
त्रिद्रता शोथः कासः चास्य लायते ॥ यथोक्तो-
पद्रवारिष्टमतिप्रसूतमेव च । पिङ्गकापीडितं गाढः
प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥” इत्यादि । मा.नि. ।

प्रमेहपिडु(पीठि)का । स्त्री । प्रमेहोपेचा-
जन्वस्तोटकै । ता दश, यथा—“शराविका
कच्छपिका जालिनी विनतालजी । मसूरिका सर्प-
पिका पुविणी सविदारिका । विद्रधिश्चेति
पिङ्गकाः प्रमेहोपेचया दश ॥” सु.नि.६प्र. । आसां
विशेषाः स्वस्वपर्याये दृश्याः ।

प्रमेहो (इन्) । पुं । नन्दिहले । वि । प्रमेह-
रोगिणि । “किञ्चिन्नाप्यधिकं मूलं तं प्रमेहिन्य-
मादिशेत् ॥” सु.नि.६प्र. । [जटा. ।

प्रमोचनी । स्त्री । मोडुन्वायाम् । शैवीयुक्त ।

प्रमोदः (काः) । पुं । पट्टिकधाम्ये । वै.निघ. ।
शाखिधान्यविशेषे । षेट्ठे शनि । च.सू.२०प्र. ।

प्रमोदसट्टकम् । स्त्री । क्लृतात्रमेदे । यथा—
“सान्द्रे दग्नि मरीचं पिप्लिपुण्ड्रोहवङ्गकर्पूरम् ।
एषां चूर्णं साकं शर्करया मयं गुडवस्त्रेण ॥ शाल-
यिवा चिदेत्तस्मान् पक्वदाडिमबीजकं । प्रमोद-
सट्टकं ह्येतद्वदंमानगुणैः समम् ॥” वै.निघ.द्रव्यगु. ।

प्रमोदिनी । स्त्री । जिह्विन्याम् । भा. ।

प्रमोहः (काः) । पुं । मूर्च्छायाम् । इन्द्रिया-
पट्टले । च.प्र.२प्र. ।

प्रयत्नः । पुं । गुणविशेषे । स चादन इच्छ जन्वा
प्रहतिर्दोषजन्वा निहतिय । च.प्र.१प्र. ।

प्रयन्तम् । पुं । हृतवातुर्गोतादिनासंस्कृतशब्दे ।

प्रयस्तः । ति । सुसंस्कृते । विका. ।

प्रयोगवस्तिः । पुं । रसायने वाजीकुर्मणि च
प्रयोग्यं वक्तौ । स अटविधः । तद्विधिः यथा—
“आदावेकः क्षेहवस्तिः, ततः तयो निरुहवस्य,
ततश्च चत्वारः क्षेहवस्यः काथ्योः । च.सिद्धिः.१च. ।

प्रयोजनम् । स्त्री । कार्यं । प्रयोजनं नाम
यदर्थमारभ्यन् आरम्भा । यथा—“यद्यकालस्यु-
रक्ति तयोऽहमात्मानमायुष्यैरुपचरित्वाभ्यनायुष्यैः
परिहरित्वाभि कथं न मामञ्जालस्युः प्रस-
हेतेति ।” च.वि.८प्र. । हत्ती । सं. ।

प्ररुद्धः । पुं । लडरे । सं. । ति । वडमूले ।
जाति । श.र. ।

प्ररोहः । पुं । अडरे । रा.नि.व.२ । स्त्री ।
दिहल्याम् । शिडेनि ह्येण । प.सु. ।

प्ररोहो (इन्) । पुं । नन्दिहले । भा. ।

प्रलम्बः । पुं । नारीलने । अडरे । तरशाखा-
याम् । वङ्गे । वै.निघ. । छताडुरे । से. । ताला-
डुरे । र.चि.२प्र. । तालरखे । तालेन्र षेट्ठि ।
च.द.हव्याधिकारे । स्त्री । तपुपवौजे । शशांन
वौज । से. । भेष.वाकीःगुडकृपाखे । [निघ. ।

प्रलम्बकाः । पुं । सुगन्धतण्डे । शकं वडु । वै.
प्रलम्बा । स्त्री । दौर्घालाडूफले ।

प्रलम्बाण्डः । वि । लम्बमानकोपे । ई.च. ।
 प्रलयः । पुं । इन्द्रियस्त्रापे । रा.नि.५.२० । अ'ठे ।
 प्रलापः । पुं । अनर्थकवचसि । ना.नि. । भा.
 न.१४.३८.वि. । "प्रलापो बलकद्रुताः" "खड्गे-
 क्लृपितांशतादसम्बद्धं निरर्थकं । अर्थमं यदस्ती
 ह्येते स प्रलापः प्रकीर्णितः ॥" वै.निघ. ।
 प्रलापकः (पौ) (रु) । पुं । तन्नामकसन्नि-
 पातञ्जरे । लक्षणे— "कल्पप्रलापपरितापन-
 शीर्षश्रीङ्गामौदप्रभावपमानपर्योऽप्यधिना । प्रला-
 पप्रथाप्रथिकलप्रसुरप्रवादः चित्रं प्रयाति विदमानपदं
 प्रलापी ॥" वै.निघ. । "खड्गदशमाङ्गमदाः कल्पो
 दशयुर्वसो व्यथा कष्टे । गात्रस्य गुर्वसौह प्रलापि-
 लुटस्य जायते चिद्रूप ॥" भा. आनिकञ्जरे ।
 प्रलापहृत् (न्) । पुं । कुण्डल्याञ्जने । रा.नि.
 ५.१९ । [नि.५.२० ।
 प्रलीनता । स्त्री । प्रलये । इन्द्रियस्त्रापे । रा.
 प्रलेपः (क्तः) । पुं । जीर्णञ्जरे । लक्षणे—
 "प्रक्षिप्यन्निव गन्तव्यि धर्मेण गौरवेण च । सन्द-
 ल्वरविशेषी च सशोधः स्नात् प्रलेपकः ॥" गाव-
 लेपने ।
 प्रलेहः । पुं । मांश-व्यञ्जनविशेषे । ङीर्णम् ।
 पाकराजः ।
 प्रलोभनी । स्त्री । बालुकायाम् । वै.निघ. ।
 प्रलेहे । कीर्णा, दम्बोक्तता । पाकराजः ।
 प्रलम्बः (ल्लम्बः) । पुं । बानरे ।
 प्रलटः । पुं । गोधूमै । वै.निघ. ।
 प्रलणः । पुं । उदरे । नै. ।
 प्रलयाः । पुं, स्त्री । इहे । रा.नि.५.१८ ।
 प्रलरम् । स्त्री । अग्रदकाते । भा. । पुं । सु.ही
 इये । लक्षणे । वै.निघ. । शिबिके ।
 प्रलरसत्त्वः । नि । प्रलटसत्त्वप्ररूपे । "खल्य-
 कायोऽपि यो निजामनुमिनिनासु मङ्गनीवपि
 शोङ्गासु अत्यथो दृश्यते ।" च.वि.८.८. ।
 प्रलरा । स्त्री । पञ्चाग्रहणे । वै.निघ. ।
 प्रलसायी (रु) । पुं । सपे ।
 प्रलहः । पुं । बायो ।
 प्रलतः । पुं, स्त्री । प्रलवशाथी । श्रुत्याः—प्रलतं
 रौच्यवैषम्यं तथ्यहृदाचपकिरुत् । सु.नि.२४.५. ।

प्रवातस्थापनम् । स्त्री । प्रवातरचयेन अलस्य
 शीतोकरणीपाथे । सु.स.४३.५. । प्रवातरचये ।
 प्रवालः । पुं, स्त्री । See प्रवालः ।
 प्रवालकः । पुं । कौशमाके ।
 प्रवालफलम् । स्त्री । See प्रवालफलम् ।
 प्रवासिनी । स्त्री । तिष्यश्विनीमासौ । रा.
 नि.५.१६ ।
 प्रवाहः । पुं । अलक्षीते ।
 प्रवाहनम् । स्त्री । कुन्वने । कर्णधे प्रेऽणम् ।
 सु.मा.१०.५. ।
 प्रवाहिका । स्त्री । शङ्खरीशे । रा.नि.५.२० ।
 अतीसारभेदे । आनांशुरे श्रेणं । निदानलक्षणे
 —"वायुः प्रहृष्टो निधितं बलात्तं मुदस्यसदाद-
 हितामनस्य । प्रवाहतोऽस्यं बहुशो मलात्तं
 प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः । प्रवाहिका
 वासहता सद्यसा पिपात् सदासा सकता कपात् ।
 सदीपिता शोथितसम्भवा च ताः खड्गदशममवा
 मताम् । वासामतीसारवदादिशंश्च खड्गं क्रमवा-
 गविपकताच ॥" भा.नि. । "खुते रक्तो पुरीषे च
 वायुना विड्विर्भितं । प्रवाहिकेति विख्यातं यन्
 जेनामं प्रवर्त्तते ॥" इत्यपि लक्षणे । वा.पि.
 ८.५. ।
 प्रवाह्यै । स्त्री । बालुकायाम् । रा.नि.५.१९ ।
 प्रवाह्यः (क्तः) । पुं । रूपरलीहमागे । प्रवा-
 हिकायाम् । वै.निघ. ।
 प्रवाहोत्था । स्त्री । बालुकायाम् । वै.निघ. ।
 प्रविचारः । नि । प्रलटसत्त्ववधीन्ये । च.
 ५.५.५. ।
 प्रविरम् । स्त्री । पीतचन्दने । श.च. ।
 प्रविलम्बि । स्त्री । सधोमणभेदे । "प्रविलम्बि
 समिधेऽष्टि ।" वा.उ.२६.५. ।
 प्रविलयनम् । स्त्री । द्रवीमाथे । च.प.१३.५. ।
 प्रविषा । स्त्री । अतिविषायात् । अम. ।
 प्रवृत्तिः । स्त्री । प्रवर्त्तने । च.प.१.५. ।
 "प्रवृत्तं खलु चेदा कार्यार्थां सेव प्रिया
 कर्मधमः कार्यसमारभ्य ॥" च.नि.८.५. ।
 प्रवेष्टः । पुं । यथे । त्रिका. ।
 प्रवेष्टौ । स्त्री । आसारणे । अम. ।
 प्रवेत्ताः । पुं । पीतसुहृ । लोभां शूर्णे । ई.च. ।

प्रवेष्टः । पुं । वाह्यौ । रा.नि.व.१८ । वाह्निक-
भासि । श.च. । करिदन्तसासि । छारा ।

प्रव्रजिता । स्त्री । आवस्थाम् । शूङ्गीतौ ।
रा.नि.व.५ । जटासांस्थाम् । मे. ।

प्रशमः । पुं । शान्तौ, विरामे । सा.ज्व.नि. ।

प्रशसनः । त्रि । शान्तिकरे । सु. ।

प्रशस्तः । पुं । करज्योडिपापाणभेदे । वै.निघ. ।

प्रशस्या । स्त्री । पादश्याम् । इक्षुर । वै.निघ. ।

प्रशा(पा,सा)ति[धि]कः । पुं, स्त्री (जा) ।
रक्तनीवारि । च.द.र.पि.वि. । स्थलश्लेषधान्यभेदे ।
संज्ञा । गुणाः—श्यामाकपत् । च.मृ.२७अ. ।
अग्नौहिधान्ये । नक्र क्षान् । र.मा. । देवधान्ये ।
नीवारि । उड्दि क्षान् । भा.पू.१भ.धा.७. । “कीर-
दूपप्रसाधिकः ।”

प्रश्लिः (श्लो) । स्त्री । श्लिपण्यां । टाङ्गुलिना ।
विकीपः । कुम्भिकायाम् । त्रिका. ।

प्रष्टा(ष्टा)रः । पुं । शुद्धरुन्दरीगे । वा.उ.२च. ।

प्रष्टोही । स्त्री । प्रथमगर्भिण्यां गवि । भ. ।

प्रसक्तम् । स्त्री । नूतनधान्ये । वै.निघ. ।

प्रसङ्गः । पुं । प्रसावे । प्रकरणान्तरेण
समापने । सु.उ.६५अ. । सन्ततसेवायां । मैथुने ।
भा.स.कुट्ट.चि. ।

प्रसन्नः । त्रि । सन्तुष्टं । निर्मन्त्रे ।

प्रसन्ना । स्त्री । सद्यविशेषे, सुरामण्डे । सा च
सुरामण्डोपर्यन्तो भागः । रा.नि.व.१४ । “सुरा
मण्डः प्रसन्ना स्यात् ।” प.प्र.३छ. । सा-कौ-
उदावर्ते । गुणाः—“प्रसन्ना कफवाताग्निविषम्बा-
नाहनाग्निनौ । पित्तलान्धरुक्ता रक्षा यवैर्वात-
प्रकीपनी ॥” सु.सु.४६च. । “प्रसन्ना स्यात्सुरामण्डः
तस्यात्कादम्बरी घना । मयसाद्यविभागोऽसौ प्रसन्ना
भीच्यते बुधेः ॥” तोड्.हृद.सु. ।

प्रसन्नान्यः । पुं । अश्लय नेत्ररोगविशेषे ।
लक्ष्यं यथा—शुद्धम् चक्षुषां चक्षुषां चक्षुषां चक्षुषां
योहयः । प्रसन्नान्यः स विज्ञेयो नैव शक्यश्चिकित्सा-
तुम् ।” ज.द.२०अ. ।

प्रसन्नेरा । स्त्री । सद्यविशेषे । च.टी.भ. ।

प्रसरा । स्त्री । प्रसारस्थाम् ।

प्रसवः । पुं । रक्तान्दानवृषे । त्रुङ्गुर्वाणि ।

रा.नि.व.१० । सज्ज्वरी । वै.निघ. । गर्भत्यागे ।
शान्नाय ३७श्री । अम. । तस्य मासः—नवमदशमे-
कादशान्यतमः । ततोऽन्यत्र विकारः । भा. ।
मतान्तरे—“नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते ।
एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥” चर. ।
सुखप्रसवमन्तो यथा—“अस्ति गीदावरीती
जम्बुखानाम राचसौ । तस्याः अरण्यमावेशे विशल्य
गर्भिणी भवेत् ॥” अम. । फले । पुष्ये । मे.

प्रसवकः । पुं । पियालवृक्षे । श.सा. ।

प्रसववन्धनम् । स्त्री । पुष्यशने । अम. ।

प्रसवस्वली । स्त्री । मातरि । नाटकम् ।

प्रसहः । पुं । आरेयतवृक्षे । मोन्नात्

प्रसहभक्षणमीलस्रगपचिपु । “गीखरायत्तरो
त्रहीपिसिंहसंभानराः । वृकोव्याप्रक्षरक्षय य
नाशारभूपिकाः । लोपाकी जम्बुकः ज्ये
वान्नादद्यापवायसी ॥ शशनी नमुष्ठा भा
श्रीलोककुलिङ्गकाः । धूमिकी कुररयति प्रस
स्रगपचिपुः ॥” च.मृ.२०अ. । ते च प्रस
विनिहृत्य भक्षयन्तीति तथोक्ताः । तन्मांसगुणाः
अर्शः प्रमेहीदरामय-नास्यहरम् । रा.नि.व.१०
एतज्जातीयाय गुहाशयसिंहदिमित्तुल्यगुणाः, वि
पेष शीपरीगे हिताः । सु.सु.५६च. । “गुह
नधुराः सिन्धु वातघ्नाः शुक्रवर्धनाः ।” राज.३प

प्रसह्नः । पुं । प्रसहपशौ । “सिन्धुना प्रस

विनिहृत्य निवर्त्तयन्ते । ते कौर्त्तिताः प्रसह्नाः

रा.नि.व.१२ ।

प्रसहा । स्त्री । लतावृक्षिकायाम् । र.म

प्रसातिका । स्त्री । अग्नौही । ज्ञान उड्दिधां

प्रसादः । पुं । प्रसन्नतायाम् । अम. । स्त्रा-
सृज्ज । मे. ।

प्रसादकः । पुं । देवधान्ये । देधानं । वास्तु
वेदो शीक । वै.निघ. ।

प्रसादधातुः । पुं । शुल्बादिद्रवान्तगुण

दायिषु, रसादिशुक्लान्द्रवधातुसमुदायेषु च ।

शा.६अ. ।

प्रसादनाञ्जनम् । स्त्री । नेत्राञ्जनविशेषे ।
“मधुरक्षेष्टसम्पन्नमञ्जनन् प्रसादनम् ।” तोड़ ।

प्रसादमन्त्रः । पुं । मातृश्वरमन्त्रे । यथा—
“ओं ह्रीं ह्रीं ह्रीं शिवाय स्वाहा । रस्तः विप-
रीतमस्तुते ।”

प्रसाधनी । स्त्री । कङ्कतिकायाम् । अम ।
भङ्गायाम् । निम्बि । नै ।

प्रसाधिका । स्त्री । नीवारि । उड्डीधान ।

प्रसारः(णम्) । पुं, स्त्री । विसर्पणे । छे, च ।
आङ्गुष्ठनादि पञ्चविध कर्मान्वयने, करपादादि-
विचारि । सुम् ।

प्रसार(रि)णी । स्त्री । (Poederia foet-
ida.) खनामल्ल्यातलतायाम् । शृङ्ग भाङ्गुनिश ।
हिं माम्बालि, गम्बालि, गम्बप्रसारणी । मं चाँद-
वेलि । कं छेसरणे । तें गोनेनगोरुचेट्टु, सविरैल-
चेट्टु । तत्पर्यायाः,—सूप्रसरा, सारिणी, प्रसरा,
प्रहिता, चारुपर्णी, राजवला, सरा, भद्रपर्णी,
प्रतानिका, प्रतिनिका, प्रवला, राजपर्णी, चन्द्र-
पर्णी, भद्रवला, चन्द्रवली, प्रभद्रा, प्रसारिणी,
बल्या, प्रतानिनी, सरणी, सारणी, भद्रा, बला,
कटभरी । गुणाः—गुरुणा तिका वातघ्नी अर्थः
अयुधुनी मलविटम्बहरी च । रा. नि. व. ५। “प्रसारणो
गुरुर्हया बलसम्भान्गसरा । वीर्योथा वातघ्नत्
तिका वातरक्तकफापहा ॥” भा. । देवधान्ये ।
वै. नि. व. । लज्जालुकायाम् । रा. नि. व. ५ ।

प्रसितम् । स्त्री । पूये । श. च. ।

प्रसृप्तिः । स्त्री । प्रगाढ़निद्रायाम् । नेत्रादीनां
रुपदर्शनायसक्ततायाम् । “शुद्धी नेत्रे प्रसृप्तिः
स्यात् ।” भा. ज्व. नि. । च्छेदरोगविशेषे । लक्षणं यथा
—“वायुनीदीरितः स्त्रेणा लचं प्राघ्य विगुण्यति ।
ततस्त्वग्जायते पाखुः क्रमेण च विचितना । अल्प-
कषुरविह्विता सा प्रसृप्तिः प्रसृप्तिः ॥” वा. उ.
३१ अ. । [घोटक्याम् । अम. ।

प्रस्तः । स्त्री । कदलीवृत्ते । सतायाम् । नै. ।

प्रस्तका । स्त्री । अथायाम् । रा. नि. व. १६ ।

प्रस्ततम् । स्त्री । पुपे । नै. । पुं । पुपे ।

प्रस्तता । स्त्री । चोटक्याम् । कृतप्रसथायाम् ।
पौत्रांशु । अम. ।

प्रस्तिः (का) । स्त्री । उल्लषी । अपल्व ।
(का) प्रसवकारिण्याम् । अम. ।

प्रस्तनम् । स्त्री । पुपे । फले । अम. । पुं ।
अर्कवले । अश्वस्य सुखरीगभेदे । ज. द. २६ अ. ।

प्रस्तनरससम्भवा । स्त्री । पुपशर्करायाम् ।
वै. नि. व. ।

प्रस्तना । पुं । मधुरिकायाम् । गडुडै ।

प्रस्ततम् । स्त्री । पल्लव्ये । प. प्र. १ ख. । पुं ।
अर्काल्लौ । अम. । वि. विगिति । नै. । प्रहृष्टे ।
प्रसारिते । अम. ।

प्रस्तता । स्त्री । नद्यायाम् । “जहा तु प्रस्तता
जया ।” रा. नि. व. १८ ।

प्रस्ततिः । स्त्री । पल्लव्ये । १६ तो. । “पलाभ्यां
प्रस्ततिर्ज्ञेया ।” प. प्र. १ ख. । सुष्टी । सुष्टी ।
रा. नि. व. १८ ।

प्रस्तेकः । पुं । कफजन्यलालादिवाये । च. शा. ८
अ. । संके । नै. ।

प्रस्तेकाः । पुं । चर्मखल्लपुटे । सु. म. ६ अ. ।

प्रस्केन्दनम् । स्त्री । विरेचने । ज्योत्स्ना ।
र. मा. । पुं । अतीसारि । वै. नि. व. ।

प्रस्कन्दिका । स्त्री । संशयग्रहणीरोगे । निदा ।

प्रस्मन्ना । पुं । अश्वस्य रोगविशेषे । लक्षणं—
“गुरु यस्य भवेद्वचः सत्यगतपरिक्रमः । कृद्धीभूतेन
पृष्ठेन यो वाजो याति बद्धवत् ॥” ज. द. ४५ अ. ।
प्रस्तरः । पुं । पापाये । मथी । नै. । पल्लवा-
दिशय्यायाम् । श. र. ।

प्रस्तर(रि)णी । स्त्री । गोलोमिकायाम् ।
श्वेत दूर्की । रा. नि. व. ५ । गोजिह्वायाम् । वै. नि. व. ।

प्रस्तरभेदः । पुं । पापाभेदे । आश्वत्थकृष्ण ।
नै. प्र. सु. कृ. चि. चित्रकण्टकादिचूर्णे ।

प्रस्तरखेदः । पुं । वातादौ खेदविशेषे । शुक-
शमीधान्यपुलकानां वैश्वारपायसोत्कारिकादीनां
वा प्रस्तरं कौपियाविकीचरप्रच्छेदे पञ्चाङ्गुली-
रुतुकार्कपत्रप्रच्छेदे वा स्वथकसर्वनासस्य श्या-
नलीपरि खेदने । च. म. १४ अ. ।

प्रस्तरोद्भूतम् । स्त्री । प्रस्तरजले । वै. नि. व. ।

प्रस्तरोपलः । पुं । चन्द्रकान्तमथौ । प. म. ।

प्रस्तर्थ्यम् । स्त्री । प्रस्तरोदके । वै. नि. व. ।

प्रस्तान्नम् । स्त्री । पुरातनतण्डुले । वै. नि. व. ।

प्रस्तारः । पुं । शय्यायाम् । दृष्यवने । छे. च. ।

प्रक्षारि । स्त्री । गुरुभागगतनेवरीगदिगेषे ।
लक्षणे यदा—“प्रक्षारि यदितनिहार्मं गुरुभागे
विशोर्षं तनु रधिरप्रमं समीपम् ।” गु.उ.४५ ।
प्रस्ता(स्य)म्नीम् । स्त्री । गुरुशक्त नेवरीगदिगेषे ।
लक्षणे यदा—“समन्तात् विच्यतः प्रदावीरकी वा
नांससवयः । सन्निपादेन दोषाणाम् प्रस्तास्यैर्म
तद्रूपते ॥” सु.उ.४ ।

प्रस्यः । पुं । शरावधवपरिमाणे । २.अ. । १२०
ती । ‘शरावाभ्यां भवेत् प्रस्यः ।’ वमनादौ साई
तस्येदगपलपरिमःपे । “वमने च विरेके च तथा
—शोषितमोक्षये । साईवयोदगपल प्रस्यमाह-
रंनोपिषः ॥” प.म.१४. । पाल्या । विका. ।

प्रस्यकुसुमः । पुं । मधुककहवे । शक्र जून्नी ।
रा.नि.व.१० । जन्वीरमेदे ।

प्रस्यपुष्पः । पुं । यतमधुककहवे । सुदपवक्रुण-
मधुकके । अम. । जन्वीरहसे । अ.टी.५. ।

प्रस्यवान् । पुं । पचते । रा.नि.व.२ ।

प्रस्थिका । स्त्री । आनातकहसे । वै.निघ. ।
साधिकायाम् । त्रिदिना । भा. ।

प्रस्तोदनम् । स्त्री । पचने । ह.च. । संपे ।
अम. ।

प्रसवः । पुं । दुग्धे । वै.निघ. ।

प्रसवणम् । स्त्री । सूत्रे । दुग्धे । प्रकथेप खावे ।
वै.निघ. । पुं । घर्मे । विका. ।

प्रसवणजलम् । स्त्री । निर्भरससिले ।
दन्नाद्रु रूत । गुणाः—स्यद्धं मधुरं खडु रीषनं
दोषनकृष । रा.नि.व.१४ ।

प्रसंसिनी । स्त्री । क्षीरोगविशेषे । तद्वक्षणे
यदा—“प्रसंसिनी ससने च क्षीमिता दुग्ध
कायिनी ।” सा.नि. ।

प्रसावः । पुं । सूत्रे । रा.नि.व.१८ ।

प्रसुतद्धि । स्त्री । वन्मगाहितदधनि । वै.
निघ. ।

प्रस्वेदः । पुं । पतिससं । वै.निघ. ।

प्रहनेमिः । पुं । चन्द्रे ।

प्रहरः । पुं । दिवसाटमभागे । अश्रु । अम. ।

प्रहरकुटुम्बी । स्त्री । कुटुम्बिनीसुपे । रा.नि.
व.५ ।

प्रहर्ष(र्वि)णी । स्त्री । हरिद्रायाम् । हारा. ।

प्रहसन्तिका (न्ती) । स्त्री । गुरुयुष्का-
याम् । विका. । मासनीपुष्पहसे । रा.नि.व.१० ।
प्रहस्तः । पुं । संदतविच्यताद्रुनिकरे । चपेटे ।
रा.नि.व.१८ ।

प्रहारः । पुं । आघाते । [भा. ।

प्रहारवल्ली (क्षरी) । स्त्री । नांसरीद्विज्याम् ।

प्रहिः । पुं । कृपे ।

प्रहिता । स्त्री । प्रसारणाम् । शक्रजंशुशिया ।
वै.निघ. ।

प्रहौरजा । स्त्री । कुटुम्बिनीसुपे । रा.नि.व.५ ।

प्रहृष्टकः । पुं । काके । वै.निघ. ।

प्रहृण(ल)कम् । स्त्री । पिटकमेदे । हारा. ।
तत्पर्यायाः,—वाचमं, वाचनकं, वतीपाचनं ।

प्रह्लादः । पुं । कामहृत्पर्ये । भा.म.१.५.अन-
व.ज.नि. । “प्रह्लादं चास्य विद्याय ।”

प्रह्लादिनी (दी) । स्त्री । रत्नलज्जानुकायां ।
वै.निघ. । रा.नि.व.५ ।

प्रक्षालनम् । स्त्री । धावने । क्षीत्रां । सु.ग.०.अ. ।
मा.ज.ने ।

प्रक्षेपः । पुं । कषायादां चूर्णादिविषये । कञ्चे
तस्य साधा कर्तमिता । “प्रक्षेपः पादिकः काप्याम्
च हं कच्छसमी मतः । पीड्याटचतुर्भागे वात-
पिण्डकफासिषु । चोत्रदपाये दातस्य विपरीता तु
शकरा । मावा चोत्रदपादीनां च हं काये च चूर्ण-
वत् । साधिकं हिष्टु-सिम्बूलं जरपाद्यान्
शापिकाः । परिभाषामिसामन्यः प्रक्षेपोऽप्युचिरे
परम् ॥” पातत्र्यष्टतट्ट्यादिषु प्रक्षेपः कच्छसमी
मतः । प.प्र.१४. । प्रक्षेपकालय—“वसतास्यं यदा
दन्वां परिचञ्च पुनः पुनः । यदा पाणिसहो मूत्री
निक्षिपेदीयधनदा ॥” योगरत्नाकरसमुच्चये ।

प्राक्तः । वि । प्रहृतिस्मद्रे । सुखसाध्ये ।
मा.ज.नि. ।

प्राक्ततच्चरः । पुं । वसन्तशरदृङ्गवे चरे ।
“कालप्रहृतिमुद्दिष्य प्रोचते प्राक्ततच्चरः ।” च.चि.
३.अ. । “वर्षाशरदृङ्गनेषु यातास्यैः प्राक्ततः क्रमात् ।”
“प्राक्ततदानिखीङ्गवः ।” सा.नि. ।

प्राक्ततदोषः । पुं । प्रहृतिस्मद्रेयातादो । यथा
—वर्षाशिशिरयोर्वायुकीपः, शीतशरदोः पिचकीपः,
हेमन्तवसन्तयोः कफकीपः । द्रति । अ.म. १०.अ. ।

प्राक्चरणा । स्त्री । योनिरीगविशेषे ।
 तल्लघणं यथा,—“वेद्युनादतिथालायाः पृष्ठजङ्घीर-
 दंघणम् । रुग्णयन् दूषयेद् योनिं वायुः प्राक्-
 चरणा हि सा ॥” च. चि. ३०७. ।
 प्राक्फलः । पुं । पणसङ्घे । लटा. ।
 प्राग्भागः । पुं । कायपूर्वभागि । वै. निघ. ।
 प्राघाटम् । स्त्री । अघनदघनि । शीतला दरे ।
 तिका. । [वायुः ।
 प्राग्वातः । पुं । पूर्वदिग्भववायो । See पूर्व-
 प्राचिवा । स्त्री । श्वेनपचिख्याम् । वै. निघ. ।
 वनमचिकायाम् । ङीष् । अम. म. ।
 प्राची । स्त्री । पानीयामलके । वै. निघ. ।
 प्राचीनपनसः । पुं । विलहवे । तिका. ।
 प्राचीना । स्त्री । पाठायाम् । रा. नि. व. ६ ।
 राहायां । श. च. ।
 प्राचीनाकरकः । पुं । मधुरजम्बीरहवे । रा.
 नि. व. ११ ।
 प्राचीनामलकम् । स्त्री । पानीयामलके ।
 पाणि आम्ना । “प्राचीनामलकं लोके पानीया-
 मलकं ख्यते । प्राचीनामलकं दीर्घवयसिन् चर-
 चाति च ॥” प. मु. । गुणः—गर्दीवहरम् । सु-
 ३६६. ।
 प्राचीवलः । पुं । काकतुण्डाम् । के. उर्. १ ।
 काकजहायां । नदीविषयां । गण्डदूर्वायां ।
 सु. ३. २८५. सुरसादिः । [श. चि. ।
 प्रच्यक्रशेरुः (कः) । पुं । कशेरु । के. उ. ३ ।
 प्राणः । पुं । तन्नाम कर्देहस्यवायो । “वायुर्वो
 वक्रहृत्सरो स प्राणो नाम देहस्य । सोऽन्नं प्रवेश-
 यन्तः प्राणायाम्यवलम्बते । प्रायः कुरुते दुष्टे
 द्विक्रायासादिकाम् यदाम् ।” सु. नि. १५. । जीवने ।
 ‘अग्निः सीमो वायुः सत्त्वं रजसमः पञ्चन्द्रियाणि
 भूतान्मा इति प्राणाः ।” सु. ३. ३५. । वीले ।
 शकटवाले । भा. ।
 प्राणकः । पुं । जीवकीपथो । मे. । गन्धवीले ।
 प्राणधः । पुं । चलवति पुरुषे । वायो । उणा. ।
 प्राणदः । पुं । जीवकृत्तुपे । रा. नि. व. ५. । स्त्री ।
 रक्तधाती । अलि । हे. च. ।
 प्राणदा (प्रदा) । स्त्री । ऋद्धौ । रा. नि. व. ५. ।
 महाराष्ट्रीयुषे । जलविषयाम् । रा. नि. व. ४ ।

वै. निघ. २. सन्धिकञ्च. चि । हरीतक्याम् । रा. नि. व.
 ११ । वा. चि. १५. । “प्राणदा मधुकैः कृता ।”

प्राणदा (गुडिका) । स्त्री । अमृत्ति गुडि-
 कायाम् । पाठः—“त्रिपलं शङ्खैरस्य चतुर्थं मरिचस्य
 च । पिपल्याः कुडुवादेच चव्यायाः पलमेव च ।
 तालीशपवस्य पलं पलाहे केशरस्य च । हे पले
 विपलीमुलादईकर्मच पनयात् । सूखेलाकर्मनेकानु
 कर्षे लग्नालयोः । गुड्यात् पलानि त्रिंशच्च
 चूर्षनेकत्र कारयेत् । अत्रप्रमाया गुडिका प्राणदेति
 च सा कृता । पूर्वं भव्याच्च पथाच्च भोजनस्य
 यथाभलं । मयं मांसरसं युष्मं चीरं तीर्थं पिबेद्दुः ।
 केशरं नागकेशरं, चतुर्थं पलमेकमित्यर्थः ॥” च. द. ।
 कुं. ३०७. मरिच ४प. पिपुल २प. चहे ३प.
 तानीशपल १प. नागेश्वर ४तो. पिपुलमूल
 २प. तेलपल २तो. छोटि एकाच २तो.
 गुडुञ्जक २ तो. बेणौर मूल २तो. पूर्रातन
 गुडु ३०प. । एहे समस्त चूर्णं ७ गुडु एकत्र
 माडिश गुडिका वाक्ये । गा. ॥ ३०. ।
 अशुभान् दूषं वा क्वन । वक्त्रकोष्ठितांश्च कुं. टि
 नां दिशां हरीतकी । पित्रार्णे गुडेर
 पत्रिवर्द्ध चूर्णमशुभं ४७७ टिनि दिवे ।

प्राणनम् । स्त्री । जीवने । लटा. । पुं । गले ।
 श. च. ।

प्राणना । स्त्री । हरीतक्याम् । ऋद्धौ । वै. निघ. ।

प्राणान्तः । पुं । रसाक्षने । उणा. । वायो ।

प्राणान्तो । स्त्री । चिक्यायाम् । चवयो । उणा. ।

प्राणपिण्डः । पुं । तुगन्धुषे । वै. निघ. ।

प्राण(प्रदा)प्रिया । स्त्री । ऋद्धौ । प. मु. ।

प्राणवहस्त्रोतः । स्त्री । प्राणवायुनेतरि स्त्रोतसि ।
 ते च हे तथोर्मूलं चदयं । सु. ३. २५. । “हृदय
 महास्त्रोतयः” च. वि. ५. ५. ।

प्राणवायुः । पुं । हृदयस्थवायो । वै. निघ. ।

प्राणसंयमः । पुं । आसनरीधे । वै. निघ. ।

प्राणसङ्गः । स्त्री । शरीरे । वै. निघ. ।

प्राणहारकम् । स्त्री । वस्त्रनामे । रा. नि. व. ६ ।

प्राणाचार्यः । पुं । चिकित्सके । वै. निघ. ।

प्राणापानौ । पुं द्वि. । अश्विनौकृत्मारयोः ।

प्राणाभिसरः । वि । प्राणायतनेन्द्रियरी-
 निदानायमिज्ञं । च. मु. २८५. ।

प्राणायतनम् । ङी । गान्धादिषु प्राणस्त्रिन्वा-
धारिषु । यत्र ह्य—“नामिरीशो गुहं शकं शीपितं
ग्रहको यथा । मूर्धोमकच्छददधं प्राणसायतनं
ह्यम् ।” एव-ए.त्र.वि. ।

प्राणायामः । पुं । प्राणवायुरीधे । [व.५ ।

प्राणिमाता । ङी । पुत्रदात्रीरूपे । रा.नि.

प्राणिविज्ञा । स्त्री । पादुकायाम् । विज्ञा ।

प्राणी (इन्) । पुं । कनी । नि । प्राणविशिष्टे ।

अन. ।

प्राणेश्वररसः । पुं । सन्निपातश्चरे एव ।

पाठ.—“ग्रहसूतं तथा गन्धं मृताहं विपस्युत्तम् ।

समनं महं वेनासमूचीनीवेभ्यश्चं बुधः । पूरयेत्
कृषिकान्ते च सन्निहय्य विप्रोपथेत् । समसिर्षं नि-

कावस्त्रैर्वेदयित्वा तु शीपयेत् । पुटेत् कृशो प्रमाद्यन्

साहस्योतं समुहरेत् । गृहीत्वा कृषिकामध्यान्महं-

येच दिननलतः । अजाशो जीरकं द्विदु सन्निहा-

टहयेयुत्तम् । गुग्गुलुः पञ्चलवर्षं यस्मादौ यमा-

निका । भरिर्धं विपशो चैव प्रथेकञ्च समागतः ।

एषां कषायेषु पुनः भाषयेत् समवातये । नाग-

बभ्रौदस्युक्तं पञ्चगुह्यं रसेश्चरत् । दद्यान्नवज्वरे

श्रीने कीचं वारि विष्टेदग्र... ..॥” पांशु, गुरुद-

ष्टोत्रक १ टो. निठा ॥ टो. उग्नदुर्गार

त्रसे ० दिन नाङ्गिना काञ्चुपीर मध्ये तन्निश्रा

दुर्गारं नूथं क्रूरु करिशां सुकाहेवे । परे

सेहे दूषी नृत्तिकार सहितं मातृशुक्रु नेदुका

द्यान् निष्ठं ७ उरु करिवे । परे अ

दूषी दूषीपुटे पांशु करिशां, शीतल हईले

दूषी हईते उंयध बाहिर करिशां १ दिन

नाङ्गिवे । परे उंयध दत हईवे, कृष्णजीराणि

समतागे तत हईशां मन्त्रेण कृते अष्टेनाःण

हाथ करिशां, उदु.दा १ वार तावना दिवे ।

काथेर त्रया—कृष्णजीरा, कोशा, हिर, गाङ्गि-

नाति, सोहागा, उगुंउग, पञ्चमवण, ददफान,

दवानी, नन्दिष्ठ, गिप्ल । ए.सा.सं. ।

प्राणैषण्या । स्त्री । जोषमरचणीयायगनेपवा-

याम् । सा च स्रज्जस्य स्रज्यभक्तिरुपा चानुरस्य

च विज्ञात्प्रमनोपवधानादद्या प्राणानुदासनस्य

श्रीशायुहावातिः । अ.प्र ११५. ।

प्रातः । स्त्री । प्रभाते । अम. ।

प्रातःकृत्यम् । स्त्री । प्रातरनुष्ठेयकर्मणि । अ. ।

प्रातःस्नानम् । स्त्री । प्राभातिकावगाहने ।

प्रातरश्नम् } स्त्री, पुं । प्रातर्भोजने । विभा. ।

प्रातराशः } स्त्री, पुं । प्रातर्भोजने । विभा. ।

प्रातर्भोजनम् । स्त्री । प्रातःकालीनभोजने ।

अटा. । विभा. ।

प्रातर्विकल्पर । स्त्री । काले । अ.प्र. ।

प्रातर्विकसति । स्त्री । प्रातःकालीनभोजने ।

अटा. । विभा. ।

प्रातर्विकसति । स्त्री । प्रातःकाले । अ.प्र. ।

प्रातिका । स्त्री । बाह्ये । अ.प्र. ।

प्रातिष्ठा । स्त्री । बाह्ये । अ.प्र. ।

प्रादिशः । पुं । तर्भन्वदुष्टयुतकरविकारे । रा.

नि.प्र.१८ ।

प्राधान्यम् । स्त्री । स्वात्मन्यपारत्न्यादपे सन्नात-

रौपाधिकनामनेदे । यथा—दीपनयेपु यः कीदपि

दीपः स्रङ्गिभुमिः कृषिनी रीगनुपादयेत् तस्यैव

प्राधान्यं स्वतन्त्रता, तदधीनयोः प्रकृषितयोर्दीपयो-

रप्राधान्यं पातेन्यमिति अर्थम् । “स्वात्मन्या-

पारत्न्यात्प्राधान्यात् प्राधान्यादितिम् ।” भा.

पञ्चमि. ।

प्राप्तपञ्चत्वम् । नि । सने ।

प्राप्तिः । स्त्री । प्रशची । “प्राप्तिषु विद्विष-
कफानिषागाम्.” अ.प्र.विरिडे ।

प्राचीधिकः । पुं । अयाकालि ।

प्राष्टतम् । स्त्री । उपशोक्ते । अम. । अ.प्र.

११५. ।

प्रामाथ्यः । पुं । वासकच्छे । अ.प्र. ।

प्रायः । स्त्री । अयः । अ.प्र. ।

प्रायोगिकः । पुं । प्रमनस्युपाने । भा. ।

अंदिक्कषुने । वा.वि.५.५. ।

प्रास्यम् । स्त्री । विने । अम. ।

प्रावटः । पुं । अने । अटा. । अकमिन्त्याम् ।

प्रावरणम् । स्त्री । उणवन्ने । उणवन्ने ।

अ.प्र. ।

प्राहृज्जः । पुं । पुनर्नवायाम् । र.चि.२५. ।
 प्राहृट् । स्त्री । वर्षाकाले । “प्राहृण्मिथुन-
 ककंटी ।” पुनर्नवायाम् । च.द. अश्वतसारलौहि ।
 प्राहृडत्ययः । पुं । शरत्समये । रा.नि.व.२१ ।
 प्राहृतम् । स्त्री । मरुटावरणे । भ. ।
 प्राहृषा । स्त्री । वर्षाकाले । त्रिका. ।
 प्राहृषायषी । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । प.स. ।
 .कपिकच्छी । आर्वाङ्गुषी । अम. ।
 प्राहृषिकाः । पुं । मयूरे । धरणिः ।
 प्राहृषेय्यः । पुं । कदम्बहृषे । र.मा. । कृटज-
 हृषे । कूड्ढि शीहृ । धाराकदम्बे । केनि
 रुदम । रा.नि.व.२ । स्त्री । कपिकच्छी । रा.नि.
 व.१ । रक्तपुनर्नवायाम् । गीर्वाश्रुणा । रा.नि.व.५ ।
 प्राहृष्यः । पुं । कृटजहृषे । कूड्ढि शीहृ ।
 धाराकदम्बे । केनि रुदम । रा.नि.व.२ । विक-
 ष्टकहृषे । रा.नि.व.११ । स्त्री । वैदूर्यमणौ ।
 रा.नि.व.१२ ।
 प्राशः । पुं । अवलहे । प.प्र.१ख. ।
 प्राशनम् । स्त्री । भक्षणे । लहने । अत्रे ।
 रा.नि.व.२० ।
 प्राशितः । वि । भक्षिते । नटा. ।
 प्राष्यः । पुं । कशेरुके । केसुप्र ।
 प्रासादस्तुक्कुटः । पुं । कपोते । त्रिका. ।
 प्रासादस्तुङ्गना । स्त्री । हरिताले । वै.निघ. ।
 प्राहृः । पुं । प्रातःकाले, पूर्वाह्ने । अम. ।
 प्रियंवदा । स्त्री । जातीपुष्पहृषे । वै.निघ. ।
 प्रियः । पुं । जीवके (अभावे गुडूचौ) । रा.नि.
 व.५ । श्वेतसलतायाम् । र.मा. । आराकदम्बे ।
 केनि रुदम । रा.नि.व.२ । ऋषभके (अभावे
 शंशलीचनम्) । हरिताले । प्रियङ्गौ । कदम्बहृषे ।
 असनहृषे । दासचिन्वाम् । वै.निघ. । ऋगविश्वेदे ।
 नटा. । ऋषी (अभावे बला) । मे. । सुदगरहृषे ।
 प्रियकाः । पुं । केलिकदम्बे, मन्दाकदम्बे । प.
 स. । तिन्दुकहृषे । तैन्द शीहृ । र.मा. । पीत-
 शालहृषे । त्रिभ्राशानं । र.मा. । च.सू.२५. ।
 विलेशयस्त्रगविश्वेदे । मे. । छिन्न युग् । स.चि.८. ।
 अयं वाते पयः । प्रियङ्गौ । मनरे । कुडुने । मे. ।
 असनहृषे । रा.नि.व.२ ।

प्रियकाभ्यः । पुं । पीतशालहृषे । वै.निघ. ।
 प्रियकीशस्तः । पुं । पियालहृषे, फलिकाहृषे ।
 प.स. ।
 प्रियङ्क(क)री । स्त्री । हृहृज्जीवत्याम् । रा.
 नि.व.१ । अश्वगन्धायाम् । श्वेतकण्टकायाम् ।
 रा.नि.व.४ ।
 प्रियङ्गुः (ङ्गुः) (कः) । स्त्री, पुं । (Aglaia
 Roxburghiana.) स्नानामख्यातसुगन्धलतायां ।
 थ्रिग्रङ्गु, श्रुक्थ्रिग्रङ्गु । हिं प्रियंग, गन्धमियंग,
 प्रियङ्गु । कं नेपिंखगु । वन्.गङ्गुला । तै प्रकण्णपुचेट्टु ।
 तत्पथ्यायाः,—श्यामा महिलाह्वया खता गोवन्दनी
 गुन्द्रा फलिनी विश्वकुसेना गन्धफला कारन्था
 प्रियकाः कटुः कान्ता कृशाङ्गी कण्णपुथी शीवर्थ-
 मेदिनी गन्धफला प्रियवर्णी प्रियवर्ती फलप्रिया
 गीरी हस्ता कङ्गुः कङ्गुनी भङ्गुरा गौरवर्ती सुभगा
 पथमेदिनी शुभा पीता मङ्गल्या श्रेयसी ।
 गुणाः—शीतला तिक्ता दाहरकविचरी वान्ति-
 भान्तिञ्जरघ्नी सुखलाच्यहरी च । रा.नि.व.१२ ।
 तुवरा वातघ्नी रक्तातियोगदौर्गन्ध्यस्त्रेदगुलाहृष्या-
 विषमोहरी च । भा. । “या किञ्चित्वाण्डुरा श्यामा
 कीटदोषविवर्जिता । सा प्रियङ्गुमता मद्रा
 विपरीता तु निन्दिता ॥” भैष. । च.सू.४५. । च.द.
 पि.ज्व.दुरालभादिः । “पर्पटकप्रियङ्गु श्यामा ।”
 वा.सू.१५. । भा.न.४.गर्भ. । “प्रियङ्गुस्यल-
 सारिवाः ।” धातव्याम् । वै.निघ. उन्मा. चि.
 कल्याणहृषे । कटुक्याम् । कटुकी । धरणि. ।
 वै.निघ.२भ.२.पि.चि.स्त्रीकादिचूर्णे । कण्णसर्पे ।
 मे. । श्यामायाम् । वै.निघ.२.पि.चि.वासादि-
 कषाये । राले । वै.निघ. २.पि.चि. उशीरादिचूर्णे ।
 (कः) स्नानामख्यातवृषण्ये । कांतिनी धानं ।
 कुंयाधान, प्रियङ्गु । सं वरगु । गुणाः—मधुरः
 कषायः रुचः वातपित्तहृषे । रा.नि.व.१६ ।
 प्रियङ्गुः कः चतुर्धा स्यात् कण्णरक्तपीतश्वेतमेदिन ।
 ते च यथोत्तरं गुणाधिकः रुचाः कफनाश । सु.सू.
 ४५. । वै.निघ. २भ.कृदि. एलायचूर्णे । See
 कङ्गुः ।
 प्रियङ्गुस्त्रिधादिवर्गः । पुं । प्रियङ्गुपुष्पाङ्गन-
 युग्मपक्षापन्नज्योयोजनवर्णनन्तानानन्दुमनोचरस-
 समङ्गापुत्रागशीतपाक्यः । अश्वत्थामधुकनमस्कारी-
 नन्दिहृष्य-पलाश-कच्छु-रा-लोध्र-धातकि विलपेशिका-
 कटुङ्गफमलीङ्गदरवांसि च । गुणाः—पक्वातीसाररुः

सन्धानीयः पितृ हितो त्रयरीपण्य । वा.सू.१५५. ।
प्रियज्जीवः (क्वः) । पुं । श्लोषाकहचे । शोभां
शोश् । रा.नि.व.९ । लोप्रहचे । वै.नि.च. ।

प्रियतमः । पुं । मयूरशिखायाम् । श.च. ।

प्रियदर्शनः । पुं । चौरिकाहचे । शीर्नी ।
युकपचिपि । जटा. । पीतशाले । शिशोनी ।
वै.नि.च. ।

प्रियदर्शनो । स्त्री । शारिकापचिपि । वै.नि.च. ।

प्रियदा । स्त्री । स्वर्णनात्याम् । वै.नि.च. ।

प्रियवर्णा (र्णी) । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् ।
जटा. ।

प्रियवल्ली । स्त्री । प्रियङ्गो । रा.नि.व.१२ ।

प्रियवादिनी । स्त्री । शारिकायाम् । वै.नि.च. ।

प्रियवादी (द्वी) । पुं । शारिकानायके ।
चातके । च.पू.१२५. ।

प्रियशा(सा)लः । पुं । निम्बहचे । प.सु. ।
असनहचे । शिशोनी । रा.नि.व.९ ।

प्रियशा(सा)लकः । पुं । असनहचे । रा.
नि.व.९ ।

प्रियसखः । पुं । खदिरहचे । श.च. ।

प्रियसन्देभः । पुं । चम्पकहचे । श.च. ।

प्रिया । स्त्री । भाष्यायाम् । हे.च. । हृदिनामौ-
पथी । वृक्षि । र.सा. । मलिकापुष्पहचे । मलिकी
शूलत्र शोश् । रा.नि.व.१० । वार्धिकीमलिकामेदे ।
रा.नि.व.१० । प्रियङ्गो । रा.नि.व.२३ । पलायाम् ।
श.च. । मदिरायाम् । रा.नि.व.१४ ।

प्रियात्मजः । पुं । स्वनामध्यातै प्रसङ्गजातीय-
पचिमेदे । च.पू.२०५. ।

प्रियाम्बुः । पुं । आपहचे । आप शोश् ।
रा.नि.व.११. । स्त्री । आसफले ।

प्रियालः(क्वः) । पुं । प्रियङ्गो । प.सु. । चारहचे ।
शिशोनी शोश् । तत्पठ्यायाः,—चखटः, ललनः,
चारकः, गङ्गवल्कः, सन्नटः, तापसप्रियः, खेडवीनः,
उपवटः, मोचवीथ्यः, दुसन्नकः । रा.नि.व.११ ।
अपिच “प्रियालस्तु खरकम्पयारीशङ्खलवल्कलः ।
राजादनक्षापसेटः सन्नकद्रुर्षतुण्यटः ॥ चारः
पित्तकफासन्नक्षान्फलं मधुरं गुरु । क्षिब्धं सरं
मरुत्पित्तदाहञ्ज्वरद्वयापहम् । प्रियालमक्का मधुरी
हयः पित्तनिलापहः । हय

विष्टभी आसवर्हनः ।” भा. । स्त्री
फले । भा.म.१भ.ज्व.चि. । “द्रा
प्रियालैः ।”

प्रियाला । स्त्री । द्राचायाम् ।

प्रियाह्वा । स्त्री । कङ्कुपिकायाम्
वा.च.५५. ।

प्रीणनम् । स्त्री । दन्तिकरणे । अम.

प्रीणनः । पुं । खड्गिण्ये । शोश्र

प्रीतिः । स्त्री । वती । अम. ।

प्रीहा (न्) । पुं, स्त्री । शीहायाम् ।

पुष्टम् । स्त्री । दुग्धे । वै.नि.च. ।

प्रेङ्खितम् । स्त्री । कम्पिते । अम. ।

प्रेतग्रहः । पुं । भूतयज्ञविशेषे ।

“प्रेताकृतिक्रियागन्धं भीतमाहारविधिर्पं ।
दक्ष प्रेतेन गृहीतं नरमादिशतु ॥” वा.

प्रेतजिह्वा । स्त्री । सञ्जवादिखण्ड-
निह्वयाम्, अरिष्टलक्षणमेदे । यथा

निशेतना गुर्वी कण्ठकीपचिता भृशं
शुक्लाथवा शत्या प्रेतजिह्वा विसर्पिषी ॥” च

प्रेतदेहः । पुं । सुसूर्वाः शरीरे ।

प्रेतराक्षसी । स्त्री । सुरसायाम् ।

पून्गी । प.सु. ।

प्रेतलक्षणम् । स्त्री । अरिष्टलक्षण्ये । च

प्रेसपातनम् । स्त्री । नेत्रमले । श.च.

प्रेयोपत्यः । पुं । कौक्षपचिपि । वै.नि

प्रेषणम् । स्त्री । प्रेरणे । पीडायाम्

प्रेष्ठा । स्त्री । जहायाम् । श.च. ।

प्रेक्षणम् । स्त्री । चक्षपि । श.र. ।

प्रेक्षणकूटः । पुं । चक्षुर्गोलके ।

पाखी ।

प्रेक्षा । स्त्री । तदशाखायाम् । श.र.

प्रेपः । पुं । उन्मादे । शोश्र

प्रोक्लासनम् । स्त्री । मारणे । हे.च.

प्रोच्छनम् । स्त्री । लीपने । शोश्र

प्रोत्य(फ)लः । पुं । तालहचमेदे ।

तत्पठ्यायाः —

प्रोथः । पुं । प्रपाणोर्ध्वभागि । (श्री) २ना । ज.द. २५. । कथ्याम् । मे. । सिक्कि । लया. ।
प्रोथुनावः । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं यथा—“उत्पिष्य यः स्वमहं चिपत्यधस्तामिताल-सुक्कसिति । तं प्रोथुनावजुष्टं विचित्रकटं विज्ञानीयात् ॥ भा.म. १५. ।
प्रोक्ताचितः । त्रि । रोगमुक्ते । वै.निघ. ।
प्रोपः । पुं । सन्तापे । रा.नि.व.२० ।
प्रोषितप्रिया । स्त्री । कुलकहवे । शीतवर्णा । रा.नि.व.२३ । फलिन्याम् । श्रियद्गी । वार्षिकमन्त्रिकायाम् । रा.नि.व.२३ ।
प्रोष्ठः । पुं । प्रोष्ठोमखे । ष.टी.रा. ।
प्रो(प्रौ)ष्ठपदः । पुं । भाद्रपदमासि । अम. ।
प्रोष्ठौ । स्त्री । (Cyprinus sophore.) चन्द्रगफरीमखे । त्रुंठिगोष्ट । तत्पर्यायाः,—शफरः शफरी सफरी श्वेतकीलः श्वेष्ठः । गुणाः—“प्रोष्ठौ मित्ता कटुः स्वादुः शक्रला कफवातजित् ।” राज.३५. ।
प्रोष्ठः । पुं । गजशरपपर्शुषि । त्रिका. ।
प्रोष्ठौ । स्त्री । दृष्टार्थस्त्रिणि । रा.नि.व.१८ । निम्बद्रवर्षाद्दं पञ्चपञ्चाशद्वर्षपर्यन्तमयस्कायाम् । “आपीडुमी भवेद माया तरुणी त्रिंशसा मया । पञ्चपञ्चाशती प्रौढा भवेद वृद्धा तसःपरम् ॥ तत्सङ्गमदीया यथा—“माया तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणधारिणी । प्रौढा करोति हृदयं वृद्धा मरणदा भवेत् ॥”
प्रुवः । पुं । सद्गतधारिपचिमावे । ते च हंस-सारस कौच-चक्रवाक-कुरर-कादम्ब-कारण्ड-जीय-स्त्रीयक-वक यलाका-पुण्डरीक-प्रव-शरारिसुख-नन्दि-सुख-नन्दूत्क्रीश-शाषाच-मल्लिकाञ्ज गुक्ताञ्ज-पुष्कर-शायि-काकोनालकाम्बुकुटिका-मेघराय-श्वेतशरप-प्रधतयः प्रभाः सद्गतचारिण्य । गुणाः—“रक्तपिसहृताः शीताः सिग्धा हृष्या मरुजितः । सद्यमूत्रपुरीयाय मधुरा रसपाकयोः ॥” सु.व. ४६५. । कौवर्षसुखायाम् । हिं वैवटीमोथा, गुडतञ्जी । भा.म. ४५. सु.री.चि. । च.द.कृदिचि, विप चि. । प्रुवहचे । म.द.५.५ । गम्यहणे । मे. । हंसिन्याम् । विकदतहचे । वै.निघ. । सारस-पचिणि । मे. । च.नू.२०५. । वकहचे । च. । कौचै । पुषुयाकविशेषे । मेके । गजे । अने ।

कपौ । त्रिका. । जलकाके । मे. । गोपालकारञ्जे । सु.चि.११५. ।
प्रुवकाः (गः) । पुं । प्रुवहचे । रा.नि.व.११ । मेके । मे. । (गः) । वानरे । मे. । प्रुवपचिणि । श.च. । शिरोपहचे । रा.नि.व.६ ।
प्रुवगतिः । पुं । मेके । श.च. ।
प्रुवङ्गः । पुं । यानरे । अम. । प्रुवहचे । रा.नि. व.११ । अने । श.च. ।
प्रुवङ्गमः । पुं । वानरे । प.सु. । मेके । अम. ।
प्रुवधाम्यम् । स्त्री । परिपेकहणे । रा.नि.व.८ ।
प्रुवनम् । स्त्री । सन्तरणे । सु.नि.६५. ।
प्रुवत् । पुं । (Thespesia populnea. Syn. Hibiscus populnes, or Ficus infectoria.) Waved-leaf fig tree. पर्कटीहचे । शीकूडगीह । शीकूडगी । र.मा. । हिं पाकडि, पखर, गजदन्तसहीरा । तं गङ्गरयशुब्धि । ता, पीरिश्रावि । सत्पर्यायाः,—पर्कटी, पर्कटी, कन्दरासु, कमण्डलु, कमण्डलु-तरु, सपार्थः, पीतनः, कपीतनः, हृदयरीहः, प्रुवकः, प्रुवङ्गः, महावलः, गर्दभाखः, श्वरीह-शाखः, चीरीहचः, प्रुवा, जटि, श्लोचा । सु.व.३८५. न्यधीधादिः । महाङ्गसमेदेन ही मेदी । सा, गुणाः—कटुः कपायः शीतलः रक्तदीपजित् सुर्क्षांसमप्रलापहरय । क्रस्त्रोऽपि महतीशुणं लभते । रा.नि.व.११ । प्रुवङ्गः श्लेष्म-पित्त-शीय-श्रीघविसर्पत्रय । म.द.व.५ । अथल्यहचे । मे. ।
प्रुवत्ता । स्त्री । प्रुवहचे ।
प्रुवेशः । पुं । गर्भभाण्डहचे ।
प्रुवगः । पुं । मर्कटे । वै.निघ. ।
प्रुवगनम् । स्त्री । द्रवद्रव्यसोर्ध्वगती । ७२नाम ।
प्रुवावी (रुन्) । पुं । पचिणि । वै.निघ. ।
प्रुवाचम् । स्त्री । प्रुवफले । अम. ।
प्रुव(प्रौ)हः (हा) । पुं, स्त्री । आठररोगविशेषे । पिंले । निदानलक्षणे—“वातः प्रोहानमुत्त य कुपितो यस्य तिष्ठति । ग्रनैः परिवृद्धं पार्थ प्रोहा तस्याभिवर्धते ॥” य.नू.१८५. । स चतुर्विधः । “विदाह्यमित्तिरतस्य वानोः प्रदुष्टमत्यर्थमच्छक् कफय । प्रोहाभिहृदिं कुरतः प्रहृदौ प्रोहीत्यनेत-कठरं वदन्ति । तदामपार्थं परिहृदिनेति विशेषतः

वीदति चागुरोऽव । मन्ज्वराग्निः कफपित्त-
लिङ्गेरुपद्रुतः चीषवलीऽतिपाखुः ।” मा.नि. ।
“अमोक्षमोविदाहय वैवर्ष्यं गावगौरवम् । मोक्षी
रक्तोदरत्वञ्च ज्ञेयं रक्तजलचणम् ॥ सञ्वरः स-
पिपासय सदाहो मोहसंयुतः । पीतगालो विशेषेण
झीङ्गा पेतिक उच्यते ॥ झीङ्गा मन्दव्यथः स्खलः
कठिनो गौरवान्वितः । अरोचकयुतः शीतः झीङ्गा
कफज उच्यते ॥ नित्यमानसकोष्ठः स्वात्रिल्योदावर्ष-
पीडितः । वेदनाभिः परीतय झीङ्गा वातिक
उच्यते ॥” भा. [श.च. ।

झीङ्गः । पुं । रक्तरोहितकवचे । ऋजुत्रोष्ण ।
झीङ्गो । स्त्री । शरपुडायाम् । वन नील ।
झीङ्गशतुः । पुं । रोहितकवचे । प.सु. । हवुषा
हचभेदे । रा.नि.व.४ ।

झीङ्गन्नी । स्त्री । हवुषायाम् ।

झीङ्गारिः । पुं । अश्वत्यवचे । श.च. । शर-
पुडायाम् । वै.निघ. ।

झीङ्गोदरम् । स्त्री । उदररीगविशेषे । लघणम्
—“विदाह्यमित्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमस्यथ-
मष्टक् कफय । झीङ्गाभिर्हस्तिं सततं करोति
झीङ्गोदरं तत् प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥” सु.नि.०५. ।
अन्यत्र यथा—“वर्षान्यत्वं महत्त्वञ्च काठिन्यञ्च
विशेषतः । झीङ्गोदरे विमानोयाद्देहं च क्लृप्तं
तथा ॥” ज.द.५२५. ।

झीङ्गा (न्) । पुं । प्रचवचे । पांकूङ्गं शीङ् ।

झुतगतिः । पुं । शशके । शत्रुगोशं । वै.निघ. ।

झुषः । पुं । अग्निदाहे । व्याकरणम् ।

झुष्टः । पुं । अग्निदग्धे । अम. ।

झुत्तिः । पुं । अग्नी । आंशुन ।

झीतः । पुं । कपटे । सु.प्र.५५. । कापङ् ।

झोषः । पुं । दाहे । अम. ।

झ्सा । स्त्री । भचणे । भक्ते । दे.च. ।

झानम् । स्त्री । भचणे । त्रिका. ।

फ

फः । पुं । जृम्भानिस्कारे । विश्व. । भन्नावाते ।
खड् । मे. ।

फञ्जिका । स्त्री । भार्याम् । वाग्भून्शङ्गि ।
प.सु. । सु.प्र.२५५. । दन्तीवचे । वै.निघ. ।
देवताङ्गवचे । दुरालभायाम् । श.च. । आख-
कण्याम् ।

फञ्जिप(पु)तिका । स्त्री । साम्बुपण्याम् । प.
सु. । (पुतिका) । वनस्पतिभेदे । वै.निघ. ।

फञ्जी । स्त्री । भार्याम् । वाग्भून्शङ्गि । रा.नि.
व.६ । च.द.सि.यो.हिक्काश्यास.धि. । एतत्पत्रं
कफघ्नम् । अत्रि. । हृद्ददारकविशेषे । रा.नि.व.३ ।
दन्तिवचे । धोजनवह्न्याम् । वै.निघ. ।

फञ्जीकरः । पुं । फञ्ज्याम् । वै.निघ. ।

फञ्जरादिपञ्चकम् । स्त्री । फञ्जिका जीवनी
पत्रा तर्कादीं बुधुक इति वनजपत्रशाकवर्गे ।
गुणाः—वातहारित्वं याद्विलं दीपनत्वं रुच्यत्वञ्च ।
मेष्ठा कुण्णञ्जरः विपुटय इत्यपि तद्वर्गमध्ये गण्यते ।
वर्गोऽयं दीपनः पाचनः रुच्यः बलवर्धकारय ।
त्रिदोषशमनः पथ्यः साहो हृष्यय । रा.नि.व.७ ।

फटः (टा) । पुं, स्त्री । अहिफणायाम् । अम. ।
वटा. ।

फटकी । स्त्री । कृटिकायाम् । कृष्किट्टि ।
वै.निघ.२भ.चय.चि. अयकेशरिरसे ।

फटिकारो । स्त्री । (Alumen) Alum.
खनामख्यातचारविशेषे । कृष्किट्टि । हिं फिट्ट-
करी । तं पतिकूराम । ता. पतिकारम । दा.
फटकी । गुर्ज. फकरी । वम्. फटकी । गुणाः—
संयाहियो सङ्घीचकरी अपूतिकरी बालविम्ब्याम्
उदरामये नासारक्तसावे च हिता । “फटी च
कटुका सिग्धा कपाया प्रदरापहा । मेघक्लृवमो-
शोषदीपनी हृद्दरज्ञदा ॥” रा.नि.व.१२ ।

फडिङ्गा । स्त्री । भिन्नीकीटे । कृष्किट्टि । श.च. ।

फणः (णा) । पुं, स्त्री । सर्पफणायाम् । अम.
भ. । प्राथमार्गसुभयतः सीतोमार्गप्रतिबद्धे मन्त्र-
हये । सु.प्र.६५. ।

फण(णा)क[ध]रः । पुं । सर्पे । श.र. ।

फणभृत् । पुं । सर्पे । दे.च. ।

फणाभरः (वान्) । पुं । सर्पे । हारः । श.र. ।
 फणाशः । पुं । पनशहचे । कौंठिव गींछ ।
 फणियः । पुं । विषे । र.सा.सं.गदसुरारिरसे ।
 फणिका । स्त्री । कृषीदुम्बरिकायाम् । वै.निघ. ।
 फणिकी(श)सरम् । स्त्री । नागकीसरपुष्प । रा.नि.व.६ ।
 फणिलेखः । पुं । लावपचिपि । वै.निघ. । भारतौपचिपि । जाङ्गदे शींशै । त्रिका. ।
 फणिलम्पकः । पुं । वनसम्पकहचे । वनङ्ग जींशै गींछ । रा.नि.व.१० ।
 फणिलिङ्गा । स्त्री । महासमङ्गायाम् । महा-प्रतावव्याम् । रा.नि.व.४ ।
 फणिलिङ्गिका । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । महाप्रतावव्याम् । वै.निघ. ।
 फणिलज्ज(ज्ज)कः । पुं । च्छद्रपवतुलसीभेदे, गन्धतुलस्याम् । रा.नि.व.१० । वा.सू.१५५ । मधुरजम्बीरे । महुर इति लोके । च.सू.२५.वि.८५ । पलाशहचे । मैथ.ने.री.चि. । मयवकाहचे ।
 फणिलियः । पुं । बायो । श.र. ।
 फणिलेनः । पुं । अहिफेने । आफिम् । रत्ना. ।
 फणिलिङ्गिका । स्त्री । कृषीदुम्बरहचे । र्कारुडूम् । वै.निघ. ।
 फणिलता । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । शींशै गींछ । रा.नि.व.११ ।
 फणिलस्री । स्त्री । नागवल्लीयाम् । शींशै गींछ । रा.नि.व.११ । वै.निघ.२भ.चय.चि.नवरत्नरान-स्यारङ्ग । [वै.निघ. ।
 फणिलम्भारा । स्त्री । कृषीदुम्बरिकायाम् ।
 फणिलम्बी । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । गङ्गा-राश्याम् । रा.नि.व.७ । [निघ. ।
 फणिलहारौ (इन्) । पुं । कपिकच्छौ । वै.निघ. ।
 फणिलहत् । स्त्री । च्छद्रदुरालभायाम् । रा.नि. व.४ ।
 फणी (इन्) । पुं । मयवकाहचे, च्छद्रपवतुलस्यम् । श्वेतचन्दने । च.द.वा.व्या.चि.महासुगन्धतैले । सर्पे । स्त्री (नी) । सर्पिल्याम् । सर्पगङ्गा । सर्पिल्याम् । रा.नि.व.५ ।

फणीयम् । स्त्री । पद्मकाठे । वै.निघ. ।
 फण्डः । पुं । जठरे । ऽपृष्टे ।
 फल्वारी (इन्) । पुं । पचिपि । श.च. ।
 फल्फणः । पुं । सन्निपाते । वै.निघ. ।
 फरङ्गरोगः । पुं । See फिरङ्गरोगः ।
 फरेन्द्रः । पुं । जम्बू हचे । वै.निघ. ।
 फर्फरी । स्त्री । करार्ये । शींशै । वै.निघ. ।
 फलम् । स्त्री । आयुदौ मसिङ्गम् । रुच । "फलपु परिपक्वं यत् गुणवचदुदाहृतम् । विलादयव विज्ञेयमामं तद्धि गुणाधिकम् । फलपु सरत्तं यद् स्यात् गुणवचदुदाहृतम् । द्राचाविलिशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधिकम् । फलतुल्यगुणं सख्यं मज्जानमपि निर्दिशत् ।" भा. । इन्द्रयवे । रा.नि. व.२ । वै.निघ.कृषि.चि.सुखादिः । वा.सू.१५५. वस्यकादिषु । त्रिफलायाम् । मे. । सा.कौ. दूर्वाद्यतले । मैथ. अरिनेदा, तैले । च.द.अर्जौ.चि. । हवणययौ । अम. । स्त्रौरजसि । श.र. । जातीफल । त्रिका. । र.सा.सं. सख्यतीमद्रसे । मैथ.वा.व्या.चि. गन्धद्रव्यकथने । च.द.श्रीनिरी.चि. । मैथ.सु.री.चि. खल्यखदिरव्यां । शस्ये । अम. । ककीलके । कौंकुलां । मे. । फाले । हे.च. । मदनफले । प.सु. । च.द.वमने । च.द.वा.व्या.चि.एकादशशतिकासङ्गा-प्रसारणौतैले । पुं । कुटजहचे । श.र. ।
 फलकाः । पुं । अखिलखले । जटा. । नागकीशर-हचे । श.च. । नितम्बे । स्त्री । प्रसाधनार्थं जल-रक्षणाधारविशेषे । कृष्णौ वर्गादेवारं घर्गाऽक्षे । सु.सू.४५५. ।
 फलकाण्डकः । पुं । पपंठके । ८६२५पांब्ज । वै.निघ. । स्त्री (का) । इन्द्रीधरायाम् । वै.निघ. ।
 फलकार्कशा । स्त्री । वनपदरहचे । संयच. ।
 फलकौ (इन्) । पुं । मल्लविशेषे । चित्तनं, कर्बूदे मांछ । त्रिका. । तत्पथ्यायी, —फलिः फली । गुणाः, —खादुलं गुणलं; किम्बलं वलयुक्तं वर्धनलघु ।
 फलकण्ठः । पुं । करहचचे । वै.निघ. । पानीयामलके । श.च. ।
 फलकीशरः । पुं । नारिकेलहचे । जटा. ।
 फलकोशः (षः) (कः) । पुं । हवणे । शिथे । त्रिका. ।

फलरूपा । स्त्री । महाश्रावणिकायाम् । रा. नि.व.५ ।

फलग्रहिः । पुं । फलितहचे । अ.टी.भ. ।

फलग्राही (इन्) । पुं । हचे । धरणिः ।

फलघृतम् । स्त्री । पक्वघृतविशेषे । तत् योनि-रोगमात्रे हितम् । अत्र मेदानहानेदयोरभावे शतावरी विगुणा, काकोलीचौरकाकोल्याभावे अश्वगन्धा विगुणा । काकोली इति हेगुणार्थ-प्रयोगः । लीवकपर्णमकयोरभावे विदारीकन्दी विगुणी देयः । भा.म.४भ.यो.रो.चि. । पाठः—“मञ्जिष्ठा मधुकं कुठं विफला शर्करा बला । मेदा पयसा काकोली मूलञ्च वाश्वगन्धजम् । अजमीदा हरिद्रे हं हिङ्गु कटुकरीहिणी । उत्यलं कुमुदं द्राचा काकोली चन्दनद्वयम् । एतेषां कार्ष्णिकेभोगैः घृतप्रस्यं विपाचयेत् । शतावरीरसः चीरं घृताद्विद्यं चतुर्गुणम् ।” च.द.योनि.व्या.चि. । अन्यत्र—“सद्वाचरे च विफलां गुडूचीं सपुनर्नवां । शुकनासां हरिद्रं च राक्षं मेदां शतावरीं । कल्कीकृत्य घृत-प्रस्यं पचेत् चीरचतुर्गुणं ॥” च.द.योनि.व्या.चि. । लीवद्वल्लैकवत्साया गोः घृतं ४ श. । शतमूलीरसं १६ श. दुग्धं १६ श. । कल्कार्थं मेदा अभावे (गुडूची) मञ्जिष्ठा यष्टिमधु कुठं विफला शर्करा बला (बेलेण्डा) शुकूमिङ्गुभाण्डः काकोली अश्वगन्धामूलं यमानी हरिद्रा दारुहरिद्रा हिङ्गु कटुकी उत्यलं (नीवञ्जनी) द्राचा चौरकाकोली चन्दनं रक्तचन्दनं एषां प्र.२ती. । अन्यत्—कल्कार्थं—यत्तपीतम्किष्ठीमूलं विफला गुडूची पुनर्नवा (देवंतशूला) चर्मचटकः (चर्मचटक) । हरिद्रा दारुहरिद्रा राक्ष मेदा शतावरी एषां मिलित्वा १ श. । लीवद्वल्लैकवत्साघृतं ४ श. । दुग्धं १६ श. ।

फलचमसम् । स्त्री । वटहचवल्कले । वै.निघ. ।

फलचौरकः । पुं । चौरकनामगन्धद्रव्ये । रा. नि.व.१२ । [श.र. ।

फलञ्जातिः (ती) । स्त्री । नासीफलहचे ।

फलत्रय (त्रिक)म् । स्त्री । विफलायाम् । रा. नि.व.२२ । मिलितद्राघापरुपकाग्रस्यैतिफलत्रये ।

फलत्रिकादिः । पुं । पाण्डौ कपाये । फल-त्रिकाश्रतावासातिक्ताभूमिन्निम्बजः । कायः चौद्र-युवी हन्यात् पाण्डुरीगं सकामलम् ॥ रस.र. ।

फलदः । पुं । हचे । धरणिः ।

फलद्रुमः । पुं । फलितहचे । वै.निघ. ।

फलपञ्चाम्लम् । स्त्री । अम्लफलपञ्चके । नि.व.२२ ।

फलपाकः । पुं । करञ्जहचे । अ.टी. पानीयामलके । श.च. ।

फलपाकान्ता । स्त्री । शोषध्याम्, धान्याद-अम. ।

फलपाकी (इन्) । पुं । गहूभाण्डहचे । र.सा फलपिप्पली । स्त्री । फलबीजे । सु.सू.४३

फलपुच्छः । पुं । कन्दशाकविशेषे, वर्णाल-त्रिका. ।

फलपुष्पा (प्यौ) । स्त्री । पिष्टीखर्जूरी रा.नि.व.११ ।

फलपूरः (काः) । पुं । मातुलुङ्गहचे । प.सु म.द.व.६ । वै.निघ-२भ.भाकलकादिचूर्णे । च. र.पि.चि. ।

फलप्रियः । पुं । श्रोषकाके । रा.नि.व.१८

फलप्रिया । स्त्री । प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२

फलमत्स्या । स्त्री । गृहकन्यायाम् । शू-कूनात्री । वै.निघ. ।

फलमुख्या । स्त्री । अजमीदायाम् । यौगानं । रा.नि.व.६. ।

फलमुण्डः । पुं । नारिकेलहचे । श.र. ।

फलमुद्गरिका । स्त्री । खर्जूरहचनेदे । श.सा

फलयुग्मा । स्त्री । इन्दीवरायाम् । वै.निघ फलराजः । पुं । खर्जुनेति ख्याते फलगा-थर्जुजा । वै.निघ. ।

फलवर्गः । पुं । फलगणे । दाङ्गिनामलकवद-कीलककैम्बुषीवीरशिवितिकाफलकपिलमा-सासातक-करमह-पियाल-लकुच भव्य-पारावत-वे फल-प्राचीनामलक-तिन्दिडीक-नौप-कोशासास्त्री नारङ्गजन्तोत्पत्तिपु । एषां गुणाः—स्वस्त्रपथ्ये-मृग्याः ।

फलवर्तिः (र्त्ती) । स्त्री । मलशोधिन्यां वर्त्ता-भैष.व.शुल.चि. । “घृतायुक्ते गुदे चिन्ता-स्त्राङ्गुष्ठसन्निभा । मलप्रवर्तिनी वर्त्तिः फलवर्ति-सा स्मृता ॥” भा. ।

फलवत्तलः । पुं । तरन्तुलहचे । रा.नि.व.

फलवाटिका । स्त्री । काकीदुम्बिकायाम् ।
फलवान् । ति । फलिते । अम. ।

फलविरचनम् । स्त्री । हरीतक्यादी । तदुक्तं
—“श्रीकाय विद्वद्भानि खञ्जं राशि पदपकम् ।
नारग्वधोऽद्यात्मकं हरीतक्यो विभीषकम् ।
कपिलकौपचिते च यदुपच सुकूलकम् । नीलिका
यकलं पोतु भवेत् फलविरचनम् ॥” वा.पि.६५.
अ.५. ।

फलविपम् । स्त्री । यस्य फले विषं वर्तते । तत्र
हादशविधम्—कुमुदतो-वेणुका करम्भ-मृषाकरम्भ-
कर्कोटकरिणुकखयोतकचमैरोभगन्थासपंघातिगन्ध-
नसारपाकानोति । तद्वचने—“मुक्कशीफः फलविषैः
दासोऽनदेष एव च ॥” सु.कथ.२५. ।

फलवैजः । पुं । खड्गैस्तेतिष्यति फलशाके ।
फलवन्ताकः । पुं । शीषाकमेदे ।

फलवृक्षः (कः) । पुं । पनघहचे । कौण्डिन
शीह । रा.नि.५.११ ।

फलशाकम् । स्त्री । फलप्रधानवृक्षवर्गं । यथा
—“कभाण्ड-कालिङ्ग-कलिङ्ग-चिमंटं पटोलयुग्मच
तथा च तुण्डो । योनाख्यकर्कोटककारवेलं कोपा
वकी मालुफलानि चैव ॥” अ.नि.१६५. । एषां
गुणादिकं पयोशि मग्यम् ।

फलशाखी (नु) । पुं । पीलुहवे ।

फलशाडवः । पुं । दाडिमहचे । रा.नि.५.११ ।
विका. ।

फलशैशिरः । पुं । बदरहचे । रा.नि.५.११ ।

फलश्रेष्ठः । पुं । आसहचे । श.च. ।

फलश्रेष्ठा । स्त्री । विफलायाम् । वै.निघ. ।

फलशाडवः । पुं । दाडिम ।

फलसः । पुं । पपसहचे । अ.टी.भ. ।

फलसम्बन्धः । पुं । उदुम्बरहचे । वै.निघ. ।

फलसम्भारा । स्त्री । कृषोदुम्बिकायाम् ।
वै.निघ. ।

फलश्रेष्ठः । पुं । अशोठहचे । रा.नि.५.११ ।

फला । स्त्री । इन्दीवरायाम् । किन्नरीटासुपे ।
रा.नि.५.४ ।

फलाव्या । स्त्री । काष्ठकदल्याम् । वन दर्पा ।
रा.नि.५.११ ।

फलात्मिका । स्त्री । कारवेल्याम् । रुद्रना,
उच्छे । वै.निघ. ।

फलादनः । पुं । शुकपपिपि । इं.च. । वि ।
फलमचके । [प.सु. ।

फलाधमः । पुं । उकषहचे । नांकात्र शीह ।

फलाध्यक्षः (क्षा) । वि । राजादनहचे ।
विनी । भा. ।

फलानालुः । पुं । पानगार इति प्रसिद्धे
कन्दशाके । प.सु. । हषाग्ने । रा.नि.५.६ ।

फलान्तः । पुं । वंश । प्र.भा. ।

फलान्नम् । स्त्री । फलोपकरणकृतात्रे । गुषाः
—“फलान्नं स्याद्भुषिकरं गुरु फलसमं गुषैः ॥”
वै.निघ. । हषाग्ने । रा.नि.५.११ । [२५. ।

फलास्तु । स्त्री । द्राचादिसिद्धल्ले । या.पि. ।

फलास्तः । पुं । अन्नवेगवे । रा.नि.५.६ । च-
वि.२५.हय्यरसे । स्त्री । अन्नरसविशिष्टफलमाये ।
च.पि.२५. नातुलुङ्गरसदादिमरसादौ, मरुपद्-
कटुरतैले ।

फलास्तपञ्चकम् । स्त्री । जम्बीरनायरद्रास-
वेतसचिञ्जामाहुमुद्रेषु । गौंडां, नांकात्रां, अन्न-
वेतस, तैलुम, ठैवा ।

फलारिष्टः । पुं । अर्शांशिकारे अरिष्टमेदे ।
—“हरीतकीफलमध्यं प्रस्यमानलकस्य च ।
विशाखाया दधिलस्य पाठाविवकमूलयोः । हे हे
पले समापीव्य दिट्टीये साधवेदपां । पादावनेदे
पूने च रसे तणिन् प्रदापयेत् । गुडस्यैका तुषां
वैद्यः संस्थाप्य हृतभाजने । पचस्थितं विवेदेन
यदृष्यर्शाधिकारवान्...॥” अ.वि.२५. ।

फलालुः । पुं । आलुकमेदे । शमीशेवु ।
“फलालुः स्यात् पत्रिकलसया चयफलः धूरः ॥”

फलाशनः । पुं । शुकपपिपि । करसहचे ।

फलासवः । पुं । द्राचा-खञ्जं-रादि-फलोम
पद्-विश्ल्यासवेपु । अ.२.२५. ।

फलास्थिः । पुं । नारिकेलहचे । वै.निघ. ।

फलाक्षी । स्त्री । चीरिणीहचे । वै.निघ. ।

फलिः (ली) (इन्) । पुं । सव्यविशेषे । इन्द्रै
नाह । गुषाः—“फलिः स्याद्गुणैः विश्वः
बलकृष्णकवर्धनः ॥” रा.नि.२५. ।

फलिका। स्त्री । पारिपाश्ले । नियावे ।
वर्षणि । रा.नि.व.१६ । फलित्स्थे ।
फलितः। पुं । हचे । घरणिः । स्त्री । रज-
स्रलायाम् ।
फलिनः। पुं । श्लोषाकहचे । पणसहचे । रा.
नि.व.११ । अरिष्टकहचे । श्लोषा । वै.निघ. ।
फलिनी। स्त्री । प्रयोगे प्रशस्तमफलाया-
सुद्धिदि । च.सू.१५० । सुपल्याम् । तान्मूनी ।
प्रियङ्गौ । रा.नि.व.१२ । लक्षणाकन्दे । रा.नि.व.७
वै.निघ.कल्याणहृते । गन्धप्रियङ्गौ । वा.सू.१५५.
एलादिः । वायमाषायाम् । वै.निघ. २भ.चयचि.
द्रावाहवे । नखरस्रकहचे । मेहेयो । घ.निघ.२भ.
दाह.चि.प्रलेपे । लाङ्गलीहचे । विषलाश्रुनिश्रां ।
भम । वै.निघ.२भ. वा.व्या.चि. विषगर्भतेले ।
श्लोषाकहचे । दुग्धिकायां । शिङ्गरे । र.मा. ।
अग्निशिखायाम् । कटुतुम्ब्याम् । निष्पावीभेदे ।
वर्षणि ।
फली। स्त्री । सुपल्याम् । तान्मूनी । प्रियङ्गु-
हचे । प.सु. । शुकनासायाम् । चर्मरुपा । वै.निघ. ।
आसातकहचे । फलित्स्थे । श.मा. ।
फलीशः। पुं । पारिशपिले । अश्वथविशेषः,
पलाशमिश्रणम् । वै.निघ. ।
फलूपः। पुं । लताविशेषे । उषा. । [श.र. ।
फलियाहिः (ह्रीं हन्) । पुं । फलितहचे ।
फलेन्द्रः। पुं, स्त्री । राजजम्बूहचे । वड़ खान ।
फलनान् खान । भा. ।
फलेपाकी। स्त्री । गन्धसुखे । शंखुलाश्रुनिश्रां
विशेषः । प.सु. ।
फलेपुष्पा। स्त्री । द्रीणपुष्पाम् । घनघमा ।
भा. । [प.सु. ।
फलेरुहा। स्त्री । पाटलहचे । पांरुल गीश् ।
फलेलाङ्गुः। पुं । जीवनहचे । हारा. ।
फलोत्तमा। स्त्री । दुग्धिकायाम् । श्रीङ्गरे ।
र.मा. । कपिलद्राघायाम् । किशकिम् ।
विफलायाम् । रा.नि.व.११ ।
फलोत्पत्तिः। पुं । भावहचे । श.च. ।
फलोनिः। स्त्री । स्त्रीयोनी । वै.निघ. ।
फल्गुः। स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । काक

डुम्बर । र.मा. । "तप्यं हं ह्यं फल्गु गुरु विष्ट
शीतलम् ।" च.सू.२०५. । यज्ञकुम्बु रे । च.स
अ. । पुं । वसन्तर्षो । पित्तशो भोक्षणसन्निपातञ्च
भा. । पटवासचूर्णे । आविद्र । वि । अनर्थ
विका. । [टी.भ
फालुनः (नालः)। पुं । फाल्गुनमासे ।
फालुनी। स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । रा.
व.११ । च.चि.२५. ।
फालुफलम्। स्त्री । काकोदुम्बरिकाफल ।
यो.र.पि.चि.सिद्धतमयोगे ।
फालुमूलम्। स्त्री । काकोदुम्बरिकासूले ।
द.सि.यो.मूर्च्छा.चि.हृत्पचगव्यहृते ।
फालुवाटिका (टी)। स्त्री । काकोदुम्
कायाम् । रा.नि.व.११ ।
फालुहन्तः (न्ता) (कः)। पुं, स्त्री । पी
लोभहचे । श्लोषाकविशेषे । रा.नि.व.८ ।
फाल्यम्। पुं । पुष्ये । पुष्यकलिकायाम् । श.च
फाल्गकिन्। पुं । मत्स्यविशेषे । फल्गु
श.मा. ।
फाः। पुं । सन्नापे ।
फाटकी। स्त्री । स्रग्धां । फर्कित्रि । रा.
व.१३ ।
फाणिः। स्त्री । गुड़ । उषा. । करम्भे ।
फाणितम्। स्त्री । अर्हावर्चितेचरुहे ।
विशेषे । श्लोनाशुड । सु.सू.४४५. । लक्षणम्
"इचो रसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्गादो बहुद्रवः ।
एवेक्षुविकारेषु ख्यातः फाणितश्च यथा ॥" गुष्पाः
"फाणितं गुर्वभियन्दि हं ह्यं कफपित्त
वातपित्तशमान् हन्ति मूत्रवसिद्विशेषणम् ॥" भा.
फाण्डः (कः)। पुं । कपायभेदे । कल्कितद्रव्यप
चतुष्पले उष्णवीथे चित्रा चयकालं शरावा
संख्याय अथ मृदितं वस्त्रपूतच फाण्ड उच्यते
कूटितं लव्य १ पं. ४ पल उक्त्वा ऋणे मृग्णां
वा प्रेक्षरपाद्ये किञ्चु करिञ्जा फ
टाकिञ्जा परे मृत्तित ७ वद्रपूत करिजे
चक्षुद्रव्यस्य पले पलचतुष्टयमित्तुष्णीदकाश्च ए
खावधेत् । "चक्षुद्रव्यपले सम्यक् जलमष्टगुणद्विपेत्
पात्रे चतुष्पलमितं तप्तसु सावधेज्जलम् । सी
पूतो द्रव्यफाण्डः..... ॥" प.प्र.१४. । शार्ङ्ग. १५

“फाष्टः सद्यो धृती प्रेयः स्वल्पदोषवशादिपि ।
पटावशिपिते ऽन्युष्ण-अले का रूपं ये
विश्वव पटपूतं तज्जले फाष्ट इति षुतः । कुङ्-
वच बालग्रीकं कथितं वक्रिसन्निभम् ।” अचि ।

फालः । पुं । कापांसवस्त्रे । नै ।

फालाः । स्त्री । शस्त्रोरबीजे ।

फालखला । स्त्री । भारतोपविधि । त्रिका ।

फाल्गुनः । पुं । अष्टमवर्षे । रा.नि.व.२ ।

तन्नामकमासे । नै ।

फाल्गुनप्रियः । पुं । शङ्खे । भीरु । वै.निच. ।

फाल्गुनानुजः । पुं । वसन्तर्षा । धारा ।

फाल्गुनिकः । पुं । फाल्गुनमासे । अम ।

फिरङ्गः । पुं । नके । पश्चिमदिशि । फिरा ।
श.मा. ।

फिरङ्गः । पुं । खनामकरीगे । भा. ।

फिरङ्गरोगः । पुं । आगन्तुज-संक्रामकरोग-
विशेषे, गन्धरोगे । स फिरङ्गदेशे एव बाहुल्येन
जायते । “फिरङ्गसंक्रमे देशे बाहुल्येनैव यद्ववेत् ।
तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तः...॥” निदानं यथा—
“गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम् ।
फिरङ्गिनोऽङ्गसंघर्षात् फिरङ्गिन्याः प्रसङ्गतः ।
व्याधिरागन्तुजी स्य दोषाणामस्य संक्रमः । भवेत्
एतदेषैर्षा लघुषैर्मिथशां वरः” रूपं यथा—
“फिरङ्गिनिषो श्रेयो वाद्य आयन्तरेषा ।
वहिरन्मयशापि तेषां विज्ञानि च त्रुवे । तत्र
वाद्यः फिरङ्गः स्यात् विस्तीर्णसदृशोऽल्पवक् ।
कुटितो व्रणयद्देशः सुखसाध्योऽपि स षुतः ।
सन्निव्यायन्तरः स स्यात् चामवात इव व्यथा ।
शोथश्च जगन्देश कटसाध्यो बुधेः अतः ॥”
भा.स.४म. ।

फिरङ्गरोटो । स्त्री । रोटिकामेदे । शौडेरुगे ।
सा तु साखलायशा खड्गैरस्य रसेन सधुरिकाजलेन
वा मिथिता गोधमकणिका अधिककालमुत्तमं
समर्द्धिता सूखगोलाकारेण निर्मिता तन्दूरपाकेन
निपादिता भवति । पाकराजः ।

फिरङ्गिणी । स्त्री । तद्देशीयस्त्रियां । फिरिदि
देशे । भा. ।

फुकः । पुं । पश्चिणि । श.च. ।

फुटः । पुं । सर्पकणायाम् । डे.च. ।

फुटफु(सु)सः । पुं । रोगविशेषे । शोषित-
केनप्रभवे वामतो हृदयनाडिकालये खनामख्यात-
यत्ने । “हृदयाहामतोऽध्व फुसुफुसोरु.केनलः ॥”
कुम्भम्, शूकां, कावांगे । सु.भा.४म. । “हृद्-
एकः फुसुसयः” मानि. । तद्विरणं यथा,
फुटफुसय विधा मित्री धाम-दक्षिणमेदतः । पेशां
वचःखलस्यायां समासत्रोऽपुशोर्षकः ॥ अर्धो
विशालो बहुभिः कीपेरिव सधुक्रमः । दुष्टशोषित-
संयुद्धिकोपोऽयं परिकीर्तितः ॥ मरुणास्थिस्यो
गाङ्गे जिह्वामूलात् प्रधादिवा । अध.शाखाहयवती
फुटफुसयमागता ॥ ततः शाखाहयात् तयात्
वधः शाखा विनि.स्यताः । कीपेषु फुटफुसुसुसु
सधुष्मा समुपस्थिताः ॥ नामसुखसमाहृतः पयसः
शासकर्मणः । वासमाद्या तया संज्ञाज्ञान् कोपान्
प्रविशत्यसौ ॥ [निघ. ।

फुल्लतुवरौ । स्त्री । स्फटिकारिकायाम् । वै.

फुल्लफालः । पुं । सर्पवते । त्रिका. ।

फुल्लरीकाः । पुं । सर्पे । चया. ।

फुल्ललोचनः । पुं । हरिणविशेषे । श.च. ।

फेणः (नः) (काः) । पुं । केने । समुद्रकेने ।
प.सु. । त्रिका. । भैष.वा.र.नि. हादशायसे ।
अष्टिने । वाच्ये । वै.निच. । (क.) गोधमधु-
क्तसपिष्टकविशेषे । धांकां । गुणाः—“फेनका
लघुषो रुचा ह्वयाः पित्तानिलापहाः ॥” राज.२प. ।

फेण(न)का । स्त्री । चरिष्टकवते । शौडी-
गाह । वै. निघ. । जलपकतल्ल लघुषे । आट्ट-
शिट्टे । श.च. ।

फेण(न)दुग्धा । स्त्री । दुग्धफेनीरुपे । रा.
निघ.२. ।

फेण(न)मेहः । पुं । प्रमेहमेदे । तत्र रोगो
क्षीकं क्षीकं सफेनं मेहति । सु.नि.६ष. ।

फेन(न)वाहौ । (रु) । पुं । वस्त्रे । श.मा. ।

फेणा (ना) । स्त्री । सातलाहृपे । चर्षुकशां ।
रा.नि.व.४ । श्रेष्ठमेदे । भा. ।

फेणा(ना)ग्रम् । स्त्री । तुदुदे । धारा. ।

फेणा(ना)श्मभस्म । स्त्री । तन्नामकधातुविदे,
शङ्खीविदे । लैटकां विद् । सु.कल्प.२प. ।

फेणि(नि)का (स्त्री, नौ) । स्त्री । पेंकाङ्के-
विशेषे । धांकां । तत्करणविधिः—“सन्निवायां

हताद्यायाऽबर्तीर्दीर्घा समाचरेत् । तासु सन्नि-
हिता दीर्घाः पीठस्यो-रि घार्येत् । येल्लयेहिन-
नेता यथेका पर्यंता भवेत् । तस्यैककया तान्
संघसा एव कर्तयेत् । ततस्तु वेष्टयेत्तुयः सटकेन
च लेपयेत् । प्राणिषुषे हतं सोढं मिश्रितं सटकं
भवेत् । ततः सड्य तां लोम्नां विदधीत प्रयक्
प्रयक् । पुनस्तां वेष्टयेद्वीर्णो यथा स्यात्प्रयक्षा-
कृतिः । ततस्तां सुपचेदान्ये भवेयुश्च पुटाः स्फुटाः ।
सुगन्धया प्रकैरया तदुद्भूतमाचरेत् । सिद्धं या
केनिका नामो मष्टकेन समा गुषैः । ततः किञ्चि
प्रधुरिय विमेषोऽयमुदाहृतः ॥” भा. ।

फेण्णि(नि)ला : । पुं Sapindus trofoli-
atus, or S. Trifoliatius or S. De-
tergens, Rox.) Soapnut tree, रीटा-
करुता । रा.नि.व.२। त्रीर्णां रिं रिता । तं
रुद्रद्रुकयस । बदरहवे । रा.नि.व.११। क्री ।
बदरीफले । भा.म.१। भ.ज्य.चि.महालाचारितेले ।

“फेनिषं मधुकं वसा ।” रीटाफले । वि ।
मदनफल । मे. ।

फेण्णि(ण्ण)लच्छदः । पुं । कीलिहवे ।

गाह् । “दय खय” इति प्रसिद्धे उपभेदे ।

फेण्णि(नि)ला । स्त्री । सीमराज्याम् । वै.नि

फेरः(ण्डः) । पुं । शालाहके । लश्यां
रा.नि.व.१२ ।

फेरवः । पुं । श्याले । रा.नि.व.१२ ।

फेरुः । पुं । श्याले । रा.नि.व.१२ ।

फेलाः(क) । वि । उच्छिष्टे । श.र. ।

फेला(लिः,ली) । स्त्री । मुक्तावगिष्टे ।

म. । जटा. । श.र. ।

फोगः । पुं । शाकविमेषे । वै.निघ. ।

फोण्डालुः । पुं । आलुकविमेषे । फोण्डालु
इति कोडपद्मे प्रसिद्धा । दुपाः—चातत्रेण
कटूयः दीपनय । रा.नि.व.७ ।

ब

बः । पुं । कलसे ।

बकाः । पुं । प्रवक्रासीयविलि । बद्ध आंशो ।
पगलिहवे । बद्धरुमेतन्न गाह् । रा.नि.व.१२ ।

बकादर्यो(रु) । पुं । पारावते । पांशुश्री ।
वै.निघ. ।

बकपुष्पा । स्त्री । शिबलिङ्गान्याम् । वै.निघ. ।

बकुलः । पुं । खामाख्यातद्वे । बडूल गाह् ।

रिं बीवसरी । तत्पथ्यायाः,—केशरः केशरः

सिंहकेशरः बकुलः बरलज्यः सीधुगन्धः सीधुगन्धः

मकुलः सुकुलः स्त्रीमुखमधुः दीपलः मधुपुष्पः

सुरभिः धमरामन्दः स्थिरकृष्णः शारदिकः करकः

विमारदः गुडपुष्पणः धन्वो मदमः मयामीदः

बिरपुष्पः । गुपाः—“बकुलस्तुवरोऽगुष्पः कटुः

पावरी गुरुः । कफपित्तविषयिबह्निदन्तगदा-
पचः ॥” फलगुणाः—बकुलं मधुरं शार्दो दन्तस्थेय-
त्तरं परम् ॥ भा. । स्त्री । कटुकायाम् । रुष्टेकी ।
रा.नि.व.६ ।

बकीण्का । स्त्री । यलाकायाम् । चिकान् ।

बकीण्टः । पुं । बरुपचिवि । चिकान् ।

बटुः । पुं । शिबपंशिशो । रा.नि.व.१२ ।

बडवा । स्त्री । घोटक्याम् । पम. ।

बडवासुती । पुं । अशिशोक्तमारी । श.च. ।

बडिमः । पुं । मखवेधनयस्ये । बडिम इव
हरपायंशुविविधे । सचानतायः तीपकण्ट
प्रयमयवपवमखय । स.सू.८५. “बडिमो चा
कनथ्यो प्रमायेन पङ्क्तौ । म्नातस्तु तयोरे ।
एकी नात्यामती भवेत् । अर्द्धपचाद्भुजं हन्तं शि
कार्यं मुखं तयोः । पदेभन्नाह्निमुखं का
नात्यानतस्य तु । खानतस्यानतं तथ्यात् बडिम
मिष्वरेः । इन्नावसोरनारं स्यात् यावदहार्द्ध
यतः ॥” तन्नातरम् । सु.टी.७. ।

बण्णिवन्तुः । पुं । नीलहवे । श.च. ।

बण्णिवहः । पुं । ऊष्टे । श.च. ।

बदरः(क) । पुं, स्त्री । Fruit of the j
jube. इष्टकोलीहवे, रामबदरे । बद्ध डूल
गाह् । रिं बेरी, बेर, बवेर । तं रीगुचिट्टु, रेष ।
उत्.कुडि । बम्. वीर । ता. रियलि । तत्पथ्यायाः

—सोवीरं सोवीरकः कोलिमातं गृद्धफलः बालिष्टः फलशैशिरः हृदबौलः हृत्तफलः कण्टकी वक्र-कण्टकः सरसः सुफलः स्वच्छः कर्कभूः बदरः कोला कोली कुवली स्वादुफला गृध्रमखी पिच्छिला कुबलः । च द. पि. न्य. नि. शिरोलेपे । सुदकील्याम् । छोट्टि कुल । इ. च. । च. सु. ४५. निरेचने । देवसर्पपत्रे । रा. नि. व. ६ । कोलि-साधारणे । कुलगाह । स साधारणवीर । कं येर । बदरश्च सोवीरकीलकर्कभूभेदनं द्विविधम् । लक्षणगुणाः—“पचमानं समधुरं सोवीरं यदरं मतम् । सोवीरं यदरं शोदं भेदनं गुरु यत्कलम् । इदं च पित्ताद्यास्रचयद्वेषानिवारणम् ॥” इति । सोवीरं लघु सपक्वं मधुरं कीलमुच्यते । कीलन्तु बदरं वाहिं रुच्यमुष्णञ्च वातघ्नम् । कफपित्त-करशायि गुरु सारकमौरितम् ॥” इति । “कर्कभूः सुद्वयदरम्... पक्वं स्यात् उद्वयदरं कषायं मधुरं ममाक् । त्रिगुणं गुरु च तिक्तञ्च वात-पित्तापहं षट्त्तम् ॥” भा. । सा. गुणाः—बदरं मधुरं कषायमज्ञं, परिपक्वं मधुरास्रम्, लघुं रुच्यं कफकरम् श्लोत्साररुज्जमशायिघ्नम् श्रपाचकञ्च । पदरस्य पत्रलेपः ज्वरदाहृन्नः । लक्ष-विस्फोटशमनः । बोजं नेत्ररोगे हितम् । रा. नि. व. ११ । पक्वं मधुरं शैषलं वाहिं प्रयत्नञ्च । अ. पि. १०५. । लघु संघर्षादि रुच्यमुष्णञ्च । शुक्लं भेदि अयिक्तं लघु दृष्ट्वावातघ्नञ्च । म. द. व. ६ । “पुराणं दृष्टप्रथमं यमज्ञं दीपनं लघु ।” राज. ३५. । सेवफलं कथिद्रामनिघण्टुः । शुगलकील्याम् । शैशाकुल । प. म. । तत्पथ्यायाः,—चौष्टा गोपघोष्टा गोप-घोष्टि हृत्तकीलिः बदरीच्छदा शुगलकीलिः वादिरं कर्कभूः । कुकुटोपादये । कार्पासबीजं । मे. । दिग्गमाने । या. कथ्य ६५. । शैशाकुल । बदरतयम् । स्त्री । उद्वयदरं सुद्वयदरं शुगल-कीलिकासु । च. सु. ३५. निरेचने । सोवीर-कील-कर्कभूयु । मा । बदरफली (बसौ) । स्त्री । भूयद्व्याम् । मे. टे. कुल । रा. नि. व. ११ । बदरवोजम् । स्त्री । बदरास्थि । कुलग्न शीति । च. सु. ४५. । बदरा । स्त्री । आदित्यभक्त्यायाम् । हृद्दृष्टिग्रा । रा. नि. व. ४ । कार्पास्याम् । प. सु. । वराहकान्ता-याम् । वराहकान्ता । एलापण्यां । मे. । वाराही-

कन्दे । शतविदायाम् । श्रेष्ठं जूहैकूमफा । वै निघ. । शिष्टकान्तायाम् । वि. य. बदरामलकम् । स्त्री । (Flacourtia ca-
taphracta.) पानीयामलकं । चरा. । बदरास्थि । स्त्री । बदरबीजं । कुलग्न शीति । संघर्षः । बदरास्थिमज्जा । पुं, स्त्री । तन्मज्जायाम् । कुल-शीतिग्न शय्या । गुणाः—गुण्यः शार्ध्वलप्रदञ्च । म. द. व. ६ । बदरिः । स्त्री । बदरीश्वे । म. च. । बदरिका । स्त्री । घोष्टायाम् । शैशाकुल । रा. नि. व. ८ । बदरि(रौ) पत्राकाम् । स्त्री, पुं । गन्धी-नामगन्धद्रव्ये । रा. नि. व. १२ । जटा । बदरपत्रं । बदरौ । स्त्री । बदरह्वे । बड़कुलगाह । म. द. व. ६ । कपिकच्छौ । घोष्टाबदरे । रा. नि. व. ३८ । कार्पास्याम् । रा. नि. व. ४ । बदरौच्छदः (पत्र) । पुं, स्त्री । गन्धीनाम-गन्धद्रव्ये । वै. निघ. । कोलिपत्रे । बदरौच्छदा । स्त्री । हृत्तकीलिह्वे । शैशाकुल । शङ्खगल्याम् । र. मा. । बदरौपस्रवः । पुं, स्त्री । कीलिकीमलपस्रवे । कुलग्न कृति शीति । च. द. पि. न्य. शिरोलेपे । बदरौफला । स्त्री । नीलशेफालिकायां । म. मा. । वदशुदः । पुं । बदरौगवशेवे । लक्षणम्—“यस्यान्तमग्नं रूपलेपिभिर्वा बालाश्लभिर्वा सङ्घैः पृथग्वा । सञ्चोयते तद नलः सदीपः क्रमिण नाश्यामिव सदरो हि । निरुध्यते चास्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छादपि चाल्यमस्य” । इन्द्रामिमध्यं परि-हृत्तिसिद्धि यद्वीदरं विट्समगन्धिकञ्च । प्रच्छद्गन् पङ्गुदी विभाव्यः..... ॥” सु. नि. २५. । अथस्र यथा—“अल्पमस्यं पुरीषन्तु रुच्छादातं प्रसृजति । चाधामज्जुचिर्वी वागी मस्र मय्यगुदं बदेत् ॥” ज. द. प्र. २५. । वदपिक्वी । स्त्री । सुदी । हात्तरं मूर्ध्नी । वदफलः । पुं । करस्रह्वे । वदमूलकः । पुं । चौरमूर्ध्यायाम् । वै. निघ. । वदरसाम् (सः) । पुं । राजावहश्चविशेवे ।

आनविशेषः । तत्पर्यायाः—चक्रलतासः सधावः
सितभासकः वनेज्यः मन्मथानन्दः मन्देच्छाफलः ।
क्रीमलफलगुणाः—चक्रं कटुं पित्तदाहकरञ्च ।
पञ्चस्य गुणाः—खादु मधुरं पुष्टिबोधं-पल्लवप्रदञ्च ।
रा.नि.व.११ ।

वसुवस्वकः । पुं । दारुचिनीति ख्याते मधुरद्रव्ये ।
वै.निघ. ।

वसुविट्कता । स्त्री । वायुमन्त्रोने । नल-
दकृता । वै.निघ. ।

वसुशिखा । स्त्री । लघुने । वै.निघ. । उष-
टायाम् । पुं । मिश्री । मे. ।

वसुसम्यपतिः । पुं । वृषभकोपधो । वै.निघ.
वसुदरः । पुं । वसुगृहे पदररीने । च.सिद्धि-
रच. । See वसुगृहः ।

वधम् । स्त्री । मारणे, हत्यायाम् ।

वधकः । पुं । व्याधौ । स्त्री ।

वधत्रम् । स्त्री । अन्त्रे ।

वधिरः । पुं । एषे । सुगन्धधे । शनिरुश्रूत्र ।
वै.निघ. । वि । वधेन्द्रियरक्षिते । कर्णा ।
वधिरत्ननिदामलपदे यथा—“यदा शब्दवधौ वायुः
त्रोय आहव्य तिष्ठति । यदा त्रीभान्विती वापि
वाधिर्यं तेन जायते ॥” मा.नि. । असाध्यता—
“वाधिर्यंमालहसोत्यं चिरोत्थ च विरलं देह् ॥”
भा. । “अकष्याद्गुणतो वायुः मादो वा सुसुपेक्षितः ।
उच्चैः कच्छान् नृतिं सुक्यान् वधिरत्नं क्रमेण
च ॥” वा.च.१०५. ।

वधुः । स्त्री । नायाम् । शक्यायाम् । दशूत्रशार्द,
निद्धिः । अम. । शारिवायाम् । अनलभून् ।
शय्या । भक्ति । मे. ।

वधुक्कपुष्पः । पुं । असनहवे । शीत शील ।

वधुत्सवप्रसवः । पुं । रक्तफिण्ड्याम् । रा-
नि.व.१० ।

वध्र(क)म् । स्त्री । शीयके । अम. ।

वन्दफलः । पुं । करञ्जहवे । श.धि. ।

वन्दूकाम् । स्त्री । दन्तुजीवपुष्पे । गुणाः—
वन्दूकं श्रेणलं वाहि च । राज.धूप. ।

वन्धः । पुं । शरीरे । ह.च. । प्राधौ ।
नदोवाया । मे. । [मि. ।

वन्धकी । स्त्री । पुंथल्लाम् । अम. । करिण्या ।

वन्धनम् । स्त्री । संयमने । वीथी । अम. ।

वन्धपत्रः । पुं । हिमालयहवे ।

वन्धुः (न्धुः)(काः) । पुं, स्त्री । दन्तुजीवपु-
ष्पे वाङ्मूनि जूलेन शीह । र.मा. । रा.नि.व.१० ।
भा.न.४म.उ.चि. (काः) वीतशाले । निशान्ताम ।
मे. । See वीतशालः ।

वन्धुकपुष्पः (काः) । पुं । वीजकहवे ।
निशान्ताम । रा.नि.व.६ । शोषाकहवे । शोषा-
शीह । अ.द. लषकारौ ।

वन्धुजीवः (काः) । पुं । (Pentapetes
Phoenicea, Wil.) पुष्पवृक्षविशेषे । यस्य पुष्पं
मध्याह्ने विकसति, परान्ते च सूर्योदये गम्यति ।
वाङ्मूनि जूलेन शीह । र.मा. । हिं दुपद-
रिया, नेत्रुलिया । सं वादुशा । कं वंदुरे । तं
नकिनचेदु वेगसिनचेदु । यम् दुपारि । पचा-
गुल्दफरिया । तत्पर्यायाः—रक्तकः रक्तकीवकः
वन्धुः दन्तुलः वन्धुजीवः दन्तुकीवकः वन्धुलिः वन्धुट
पन्धुरः सूर्यभक्तः उष्ट्रपुष्पः चक्रवर्त्तभ. मध्यन्दिनः
रत्नपुष्पः रागपुष्पः माध्याह्निकः । सोऽसितसितपौग-
लोहितपुष्पमेदाशुर्वांधः । गुणाः—स्वरनाशकः
रुचिशासनः सूर्यप्रसादनय । रा.नि.व.१० ।
कफहन् वाघी लघुः वातपित्तघ्नय । मा. । सु.पु.
१२५.संशमने ।

वन्धुरः । पुं । ऋषभके । रा.नि.व.६ । स्त्रीषिके ।
संसे । तिलकहवे । वन्दूकहवे । वधिरः । मे. ।
विद्धुः । ह.च. । वकपक्षिणि । श.र. । सारस-
पक्षिणि । वै.निघ. । वि । उन्नतागते । अम. ।

वन्धुराः । पुं वह । शकृषु । हाडु । मे. ।

वन्धुलः । पुं । दन्तुजीवहवे । श.र. ।

वन्धुवेतसः । पुं । ललवेतसे । वै.निघ. ।

वन्धूकपुष्पः । पुं । दन्तुजीवपुष्पहवे । वै.निघ. ।
वीतशाले । अम. । असनहवे । आग्नि शीह ।
रा.नि.व.२ । स्त्री । तत्पुष्पे । [श.रा.

वन्धूलिः । पुं । दन्तुजीवहवे । वाङ्मूनि ।

वन्ध्या । स्त्री । दन्त्याकर्कोटक्याम् । रा.नि.प.१ ।
अप्रकक्रियाम् । वीथी । मे. । वायुजन्ये स्त्रीयोनि-
रोगविशेषे । तस्यां नारी नटाच वा भवति ।
“वन्ध्या नटाच वा श्रिया ।” भा.न.४म. । स्त्रीहरे ।
वाग्ना । श.प. ।

वन्ध्याकर्कोटकी । स्त्री । विक्रमकर्कोटक्याम् ।
 लिङ्कौकडी, लिङ्काक्त्रोग । हिं वाक्कल-
 खामा, वाभूखसा, वाभूकां करील । मं वंभा-
 कण्ठीली । कं वजेमडुवागलु । वम. वंभाक-
 टौली । रात्पथायाः,—वन्धा देवी नागारातिः
 नागहन्त्री मगोज्ञा पथ्या दिवा पुत्रदा सगन्धा
 फन्दवहो ईशरी श्रीकन्दा सुकन्दा सपदमनी
 विपकन्दकिनी परा कुमारी भूतहन्त्री योनिशरी
 कान्ता भक्तदमनी विपकण्टकिनी । रा.नि.व.३ ।
 सा.कौ.विपाधिकारे । गुणा—खट्वी कफगुत्
 त्रणशोधिनो सर्पदमनो तौष्ठा विसर्पविपन्नो च ।
 भा.पु.ग.व. । तिका कटुः उष्ण कफघ्नो स्यात्
 रादिविपहरी च । रा.नि.व.३ ।
 वन्ध्याकार्पासी । स्त्री । वमकार्पास्याम् ।
 वै.निघ. ।
 वस्त्रम् । स्त्री । सीसके ।
 वञ्जु(ञ्जूरः(लः)(काः) । पुं । वञ्जूरहवे ।
 वावर्णा गीह । उत्. गुडडा ।
 वञ्जु(ञ्जूर[ल]निर्यासः । पुं । वञ्जूर-
 निर्यासि । वावर्णात्र अर्था । वै.निघ. ।
 वञ्जः (ञ्जु) । पुं । नकुले । ढे.उ.न । नि. ।
 च.पु.१०च. । मृधिके । रात्तयाम् । वै.निघ. ।
 वातपित्तोत्थ-सन्निपातज्वरे । निदान-लक्षणै—
 “वातपित्ताधिकी यत्र सन्निपातः प्रकृष्यति ।
 तस्य ज्वरी मृदुच्छन्ना मुखशोषः प्रसीलकः ॥
 बाभ्रानादधितन्द्राद्य कासघासस्यसद्यसाः । सुनिमि-
 र्धु नामास्यं सन्निपात उदाहृतः ॥” भा.ग.१भ. ।
 घातकपिपि । विक्रा. । सुनिषण्णकशके ।
 रा.नि.व.३ । वि । खत्रयो । हे.च. ।
 वभ्रुदेहः । पुं । गकुले ।
 वञ्जुधातुः । पुं । खण्णेरिके । रा.नि.व.१२ ।
 वम्भरासौ । स्त्री । मच्चकायाम् । वमत्र ।
 वै.निघ. ।
 वरम् । स्त्री, पुं । कुटुम्बे । माणिके । वांवा ।
 लघि । खड्गपक् । आद्रके । रा.नि.व.६ । १२ । पुं ।
 सिद्धके । गन्धके । [खगुरुव ।
 वरजम्बूः । स्त्री । राजजम्बूनामफलवृक्षभेदे ।
 वरा । स्त्री । त्रिकलायाम् । गृह्णायाम् ।
 क्तायाम् । श्राभ्रायाम् । हरिद्रायाम् । पाठायाम् ।
 विङ्गः ।

वरी । स्त्री । यतावय्याम् । शलभूली ।
 वर्च्यटः । पुं । स्त्री । (टो) राजमाषे । वर्कजी ।
 वर्च्यणा । स्त्री । नीलमच्चिकायाम् ।
 वर्च्यरथाकः । पुं । भार्याम् । वाग्भूनाजि ।
 वञ्जु(ञ्जूरः(लः)(काः) । पुं । वञ्जूरहवे ।
 वावर्णा गीह । वाडुर, वावुध इति भाषा ।
 उत्. गुडडा । गुणाः—“वञ्जूरसु कषायोष्णः कफ-
 कासामघापहः । आमरकान्तिघारघ्नः पिचाश्यादाह-
 नाभनः ॥” रा.नि.व.८ ।
 वञ्जु(ञ्जूर[ल]निर्यासः । पुं । वञ्जूर-
 निर्यासि । वावर्णात्र अर्था ।
 वर्हम् । स्त्री । मयूरपुच्छे ।
 वर्हिंशिरवा । स्त्री । मयूरशिखायाम् । वै.निघ.
 चर्गं चि गोजिह्वादिकषाये । खडुधातव्या । भा. ।
 वर्हिष्ट(ष्ठम्) । स्त्री । बालके । वागा । वै.
 निघ.अ.सा.चि.पञ्चमूलीबलादिकषाये । अश्वीरे ।
 वलः । स्त्री । खौख्ये । अम. । गटानास्याम् ।
 लाषायाम् । रा.नि.व.२३ । सामर्थ्ये । लक्षणं—
 “रसादिशुक्रपथ्ये न्तं पुष्टधातुनिमित्तकम् । चेटासु
 पाटवं यत्तु बलं तदभिधीयते ॥” सशु.तम् । “तत्तु
 गर्भस्थस्य पठे नासि जायते ॥” सुखशोधः । बलं
 विविधं सप्तमं कालजं युक्तिगतचैति । तत्र सप्तमं
 यच्छरीरसत्वयोः प्राकृतं । कालजम् चतुर्विभागजं
 वयस्कृतम् । युक्तिगतम् आहारचेटाधीगजम् । च.
 न.११च. । शरीरे । रूपे । कांसि । बोलि । विक्रा. ।
 रुधिरि । श.च. । शक्ते । हे.च. । पत्रवे । श.र. ।
 सग्रातं रीपाधिकनामभेदे । “हिलादिकासांश्वयवे-
 बलकालविशेषणमिति ।” सा. नि. ।
 वलः । पुं । काके । अम. । वयपहवे । श.च. ।
 हस्तिनि । धातौ । वै.निघ. । गखोनामगन्धव्ये ।
 रा.नि.व.१२ ।
 वलःखदिरः । पुं । खदिरभेदे । प्रांपडौ-
 थद्वेज ।
 वलकान्दः । पुं । मालाकान्द । रा.नि.व.७ ।
 वलकारम् । स्त्री । अस्थनि । वै.निघ. । वि ।
 बलजगके ।
 वलजम् । स्त्री । फले । नि. । पु । मञ्जुधातौ ।
 वै.निघ. ।
 वलजा । स्त्री । Arabian Jasmine.

आरवीयनक्षिकायाम् । यूषिकायाम् । यूँहे । नी ।
बलदः । पुं । पर्यटके । ८६२र्षोपिडा । रा.नि.
५.४ । जीवके । वै.निघ. । स्त्री । अश्वगन्धायाम् ।
रा.नि.५.४ ।

बलदौनता । स्त्री । रत्नानी । कान्ती ।

बलदेवः । पुं । बायी । नी ।

बलदेवा (वौ) । स्त्री । बायमापीलतायाम् ।
वना लता । नी ।

बलनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नखिविशेष ।
रा.नि.५.१२ ।

बलपाण्डुकरः । पुं । कुन्दवृक्षे । वै.निघ. ।

बलपुच्छकः । पुं । काके । वै.निघ. ।

बलपृष्ठकः । पुं । रोहितमन्त्रे । वै.निघ. ।

बलभद्रः । पुं । छद्रकदम्बवृक्षे । रा.नि.५.२२ ।
लोमहृत्वेः । श.च. । शक्ययमी । रा.निघ.१९ ।
वि । यक्षवति । [५.९ ।

बलभद्ररज्जकः । पुं । धूलिकदम्बे । रा.नि.
बलभद्रा (द्रिका) । स्त्री । चायमाप्यायाम् ।

वर्णावता । रा.नि.५.५ । वनजातायां गवि ।
वै.निघ. । कुमाय्याम् । नी । मापरीटिकायाम् ।

बलमोटा । स्त्री । हृषविशेषे, बलामोटा ।
अग्रुडो शीश । शंवरतीति लोके । शृणाः—कटुः
सिक्ता शीता जयदा कण्ठशोधनी लघुः कफघ्नो
मद्गन्धिः सूक्ष्मरूक्षविपचित्तवातभूतघ्नो च । रा.
नि.५.४ । वै.निघ. ।

बलयम् । स्त्री । गोलकास्थिभेदे । पुं । गलरीग-
भेदे । तद्ब्रह्मणं यथा—“बलास एवायतसुन्नस्य
शोफं करीत्यन्नगतिं निशार्थं । तं सञ्ज्ञेयथाप्रतिवार-
बीर्यं विवर्ज्य गौर्यं बलर्थं बद्धन्ति ॥” भा.नि. ।

बलवती । स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

बलवर्षिणी । स्त्री । जीवके । जटा ।

बलवल्गुभा । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।

बलवसा । स्त्री । गन्धके । भा. ।

बलवान् । पुं । आहारि । कफे । ह्री । शण्डीजे ।
नि । बलवृष्टे ।

बलव्यापत् (त्तिः) । स्त्री । बलवृष्टे । लक्ष्णं
—“गौरवं सञ्ज्ञता गाने सुखम्लानिर्विषयता ।
यन्दा निद्रा वायशोधी बलव्यापत्तिलक्षणम् ॥”
भा.नि.१५.भि. ।

बलसम्भवः । पुं । पट्टिकधान्ये । रा.नि.५.१६ ।

बलहा । (नृ) । पुं । कफे । श.र. ।

बलहः । पुं । शक्यवर्षे ।

बलक्षयः । पुं । बायी । वै.निघ. ।

बला । स्त्री । (*Sida cordifolia*) खनाम-
ख्यातवृक्षविशेषे । ट्वेलोडा । हिं विज्यन्द । सं
वम् । चिकणा । क वैशेगमन भविष्यारा । तं
पाचित्नी, सुसुषुपुलमसु, करिवेपचंद्र । तत्-
पर्यायाः,—वाय्यालकः बलनी समझा शोदनिका
शोदनो भद्रा भद्रोदनो खरककाष्ठिका कल्या-
लिनो भद्रयला मोटा पोटी यलाय्या शीतपाकी
वाटिका वाटो वाय्या वाय्याली मिलया । या
चतुर्धा बलामहायनागिषलानागमलाभेदेन । गुषाः
—अतितिका मधुरा विजातिसारही यलबीर्यदा
पुट्टदा कफरोधशोधनी च । रा.नि.५.४ ।
“बलापत्तयं शीतं मधुरं यलकालिकृतं ।
किंघं याहि समीरासपित्तसचतनाशनम् ॥” भा.स.१.भा.
विज्ञायाम् । जयन्याम् । रा.नि.५.२३ । मद्वा-
समज्ञायाम् । वनजशणवृक्षे । वै.निघ. । स्थूल-
वाय्यालके । विका. ।

बलाका (कौ) । स्त्री । यकपडको । विक्रा. ।
अश्वजातीयसहातचारिपविशेषे । वरुविशेष ।
तत्पर्यायाः,—करायिका विज्ञलिका वकेयका
विषकण्डा विषकण्डिका विषकण्डो यफाडा
दोषकन्धरा घन्नात्तकासुकी श्रेया मेषानन्दा
जलायया । एतद्गुणः प्रवर्मासवत् । सु.सू.४.६.५ ।

बलाटः । पुं । त्रुहविशेषे । शक्तिं भूष । छे.च. ।

बलाव्यः । पुं । सापे । शक्तिं कर्माश । रा.नि.
५.१६ । स्त्री । यलाक्षणे । रा.नि.५.४ ।

बलात्मिका । स्त्री । हस्तिग्रन्थोच्छे । शक्ति-
र्त्तुं । श.र. । शक्तिं कमले । त्राक्षोपश्र । वै.निघ. ।

बलाव्यष्टतम् । स्त्री । हस्तीने चतम् । “एवं
बलानामबलाञ्जनायां क्वाथेन कल्किं च यट्टि-
कायाः । सिद्धं ..... ।” भा. ।

बलाधिष्ठानम् । स्त्री । बलाधाने । “बलाधि-
ष्ठानमायोग्यम् ।” च.सू.१.५. ।

बलापञ्चकम् । स्त्री । बलाविश्लानागयला-
महायलाराजबलायु । वै.निघ. ।

बलामोटा । स्त्री । जयन्ताम् । रा.नि.५.४ ।
त्राष्टायाम् । वै.निघ. । नागदमन्याम् । भा. ।

वलायः । पुं । वरुणहृत् । श.च. ।
वलासम् । - स्त्री । द्विहाईयत् । वल्लक्षणं यथा—
 हृदयस्यो यदा वायुः वल्लं शीघ्रं प्रपद्यते । मुखस्य
 श्लोषं लभते सहसाईस्य लक्षणम् ॥” “ललाटे कियं
 नासायां ग्राससन्धिषु कचयोः । यदा सन्नायते
 खेदी खलाईसु तदादिगीत् ॥”
वलालकः । पुं । पानीयामलके । श.च. ।
वलाशः । पुं । कफे । ई.च. ।
वलासः । पुं । कफे । वज्रासककण्ठगतमुखरीने ।
 निदान-लक्षणम्—“गले च श्लोकं कुरुतः प्रहसौ
 श्भासिनीं श्रासजोपपन्नम् । मर्माच्छिदं दुकर-
 कंनमाइल्लाससंज्ञं निपुणा विकारम् ॥” सु.नि.
 १६५. c
वलासकः । पुं । शुक्लगत-नेत्ररीने । लक्षणं
 यथा—“कास्यामी भयति शिराहवः सितो यी
 विन्दुर्वा स तु नौरुजो वलासकायः ।” सु.च.
 ४५. । [वै.निच. ।
वलासघ्नो । स्त्री । तेषीवत्याम् । तेज्ज्वल ।
वलाहम् । स्त्री । जले । वै.निच. ।
वलाहकः । पुं । तुमके । र.सा.सं. पिपासा-
 ल्वरे । पर्वते । मेघे ।
वलाहकान्दः । पुं । गुडूषोकान्दे ।
वलाह्या । स्त्री । वाय्यालके । वा.उ. २५. ।
वलिः । पुं । गन्धके । र.सा.सं. गदहुरारिरसे ।
 अग्रिमन्त्रहृत् । स्त्री । विषल्याम् । रा.नि.व. १८ ।
 मलहारान्नायल्याम् । गौरीशः । सा त्रिविधा
 अथर्हाङ्गुलान्तरभूता, यथाकर्म प्रवाहयो विषर्जनो
 संवरयो चैति कथ्यते । चतुरङ्गुलायताः सख्या-
 त्तियंनेकाङ्गुलीकृताः । “शतवर्चनिभायापि
 उपर्युपरि संस्थिताः । गजतालुनिभायापि वर्णतः
 संप्रकीर्तिताः ॥” सु.नि. २५. । लीलासंसि ।
वलिवा । स्त्री । पतिवलायाम् । रा.नि.व. ४ ।
वलिचन्दनम् । स्त्री । रज्जुचन्दने । वै.निच. ।
वलिनी । स्त्री । वाय्यालके । श.च. ।
वलिपुष्टः । पुं । काके । अम. ।
वलिप्रियः । पुं । लोभहृत् । श.च. । कदम्ब-
 हृत् । वै.निच. ।
वलिभः । पुं । हस्तपुरुषे । अम. ।
वलिभुक् । पुं । चटके । काके । वट्टे । त्रिका. ।

वलिमान् । वि । नराजन्ववलिपुके । अ.टो.भ. ।
वलिमुखः । पुं । वानरे । अ.टो.र. ।
वलिबलाः (सा) । पुं, स्त्री । गन्धके । वै.निच. ॥
वलिष्ठः । पुं । चट्टे । रा.नि.व. १६ । वि ।
 गलवति ।
वली (इन्) । पुं । विंहे । रा.नि.व. १६ । चट्टे ।
 मेघे । वनशूकरे । कफे । मछिये । कुन्दपुष्प-
 हृत् । घटा. । भापे । ग्रावकलाय । ई.च. ।
 पारिशाश्ले । शल्लकीनिर्घासि । गन्धके । वै.निच. ।
 स्त्री (ली) । वली, मांसाङ्कुरे । अ.टो.भ. ।
वल्लौनः । पुं । हृत्तिके । वै.निच. ।
वल्लौमुखः । पुं । मर्कटे । अम. ।
वल्लौयान् (स) । पुं । गर्दभे । वै.निच. ।
वल्लौवर्द्धः । पुं । हृत् । अम. ।
वल्लौशकाः । पुं । आमातकहृत् । वै.निच. ।
वल्लौत्तमा (त्तरा) । स्त्री । वलायाम् । रा.
 नि.व. ४ । वै.निच. ।
वल्यः । वि । बलकरे । मे. । स्त्री । हृदये ।
 पायार्थस्थिति । पायार्थभागे । वै.निच. । शुक्रे, प्रधान-
 धावो । मे. । पुं । चिरीपहृत् ।
वल्यवर्गः । पुं । बलकरमहाकायायवर्गे । स
 चतुष्कस्य प्रथमो दशकः । यथा—“ऐन्द्रार्थभ्यति-
 रस्यार्थोक्तापयसात्रगन्थास्त्रिरारोह्यौवलातियला
 इति दशमानि वल्यानि भवन्ति ।” त्रार्थानशर्मा,
 आर्वाकृषी, शतमूनी, मांवाणी, छूमिकुशांठ,
 अशुगका, शालपानि, कट्टेकी, गीत बेलोडा,
 श्रेत बेलोडा । च.न. ४५. ।
वल्य्या । स्त्री । शिशुहृत्तुपे । अतिवलायाम् ।
 रा.नि.व. ४ । अश्वगन्धायाम् । प.नु. । वलायान् ।
 वै.निच. २५. सयष्ट-वि.तालीशादिचूर्णे । प्रसारण्या ।
 गङ्गाशुनि । रा.नि.व. ५ । पापाणभेदे । पापत्र-
 कूटा । व. निच. ।
वल्य्याख्यपञ्चमूलम् । स्त्री । यदाश्वगन्धा-
 शिशुहृत्पायाणभेदातिवलास । अश्वत्—हरिद्रा-
 गुडूषोविदारोशादिवासेयशुहृत्पु । वै.निच. ।
वल्गा । पुं । मिश्रज्जापरिमाणे ।
वल्गकाः । पुं । निपापे ।
वल्गवो । स्त्री । शत्रुकीहृत् ।

वहारी। स्त्री। जलायाम्। मेषिकायाम्।
 वहवः। पुं। पापके। त्रिका।
 वह्वजा। स्त्री। लघविर्भवे। ऊन्। सं, वम्-
 नीलु। कं मीदे। गुणाः—मधुरा शोभा पिच
 दाहृदप्राप्ती वातला रुचा कण्ठशोधनौ च। रा-
 नि.व.८।
 वह्वयः। पुं। एकवर्षदेशीयवस्त्रे। वै.निघ.।
 वह्वय (यि)नी। स्त्री। बहुदिनप्रसूतायां गवि।
 अम.डी.भ.।
 वह्वस्तः। पुं। छात्रे। त्रिका।
 वह्वस्तकम्। स्त्री। शाकभारलघवे। वै.निघ.।
 वह्वस्तकर्णः (र्णी (इन्))। पुं। अजकर्णशालहवे।
 शूनोत्र गीह्। रा.नि.व. २।२३।
 वह्वस्तगन्धकः। पुं। अरण्यातुलसीहवे। रा.नि-
 व.४। वै.निघ.२भ.वा.व्या.पि.। [रा.नि.व.
 वह्वस्तगन्धा। स्त्री। अजगन्धायाम्। वनयनांनौ।
 ४। सु.चि.३०भ.। वै.निघ.२भ.वा.व्या.पि.पङ्-
 शीमिःशु.लो। चित्रयमायाम्। शोकूनी,। च.द-
 वह्वणौ.पि.कल्याणगुह्।
 वह्वस्तगन्धाकृतिः। स्त्री। पुनदात्रीलतायाम्।
 वै.निघ.।
 वह्वस्तमोदा। स्त्री। अजगन्धायाम्। वनयमा-
 न्याम्। रा.नि.व.६।
 वह्वस्तारुहम्। स्त्री। छायाछे।
 वह्वस्तान्त्री। स्त्री। अजान्त्रीलतायाम्। रा.नि-
 व.३। सु.चि.२६अ.। च.द.हृप.चि.।
 वह्वस्तारु। स्त्री। छागमूत्रे। भा.म.विद्यविधम-
 चि.। “वह्वस्तारुमिभित्तानि।”
 वह्वस्तः। पुं। इवौ। वै.निघ.। त्रि। स्थूले।
 भा.म.कृत्.चि.।
 वह्वस्तगन्धकृत्। पुं। पक्षिराजशालिधान्ये।
 पक्षिराजधानि। रा.नि.व.१६।
 वह्वस्तत्वक्। पुं। भृङ्गहवे। गह्वरीत्रे। वै.
 निघ.।
 वह्वस्तदलः। पुं। कृष्णशोभाह्वने। राज-
 मणिना। वै.निघ.।
 वह्वस्तवर्त्म। स्त्री। नेत्रवर्त्मगतरीगभेदे। लघुर्ण—
 “वर्त्मोपवीयते यस्य पिङ्गवाभिः समन्ततः। सव-

र्णभिः समाभिय विशादहन्वर्त्म तन् ॥” गु.उ.
 ३५.।
 वह्वस्तारुः। पुं। मेषगद्गाम्। वै.निघ.।
 वह्विः। स्त्री। वह्विर्भवे। वाशिष्ठे। वै.निघ.।
 वह्विःकुटीचरः। पुं। कुलीरके। त्रिका।
 वह्विर्गन्धगण्डः। पुं। गह्वरीगभेदे। स
 विविधः वातजकफजमेदीजभेदान्। लघुर्णं यथा—
 “प्रथमं प्रथमोभिः गह्वगण्डो भवेद्वह्विः। बर्धमानः
 स कालेन सुकवल्गवते निवृत् ॥ कृष्णोऽवधौ वा
 लोदाह्वः स वातात् कृष्णराजिमान्। हृदयानुगमि
 शीर्षं कृष्णं च विरसास्यताम् ॥ इति। स्थिरः सवर्णः
 कण्ठमान् शीतस्पर्शो गुह्यः रुफान्। हृदयानुगमि
 नेर्धं कृष्णं च मधुरास्यताम् ॥ मेदसः ह्येभ्यश्चानि
 हृदयोः सोऽनुविधीयते। देहं हृदयं कुरते गले
 शब्दं स्वरेऽप्यताम् ॥” इति वा.उ.२।२५.।
 वह्विर्भुजा। स्त्री। खानादिना वह्वि.गुह्यौ।
 वा.पि.५५.।
 वह्वुः। त्रि। अधिके। अधिकं। पुकठि। शृष्टे।
 वै.निघ.।
 वह्वुकः। पुं। हरिणविशेषे। वै.निघ.। अर्के।
 दाहृह्। लघुस्त्रातके। कर्बटे। मे.।
 वह्वुकण्टकः। पुं। चद्रगोचरे। यथासुचये।
 शृत्रालु। मियुःशुचये। रा.नि.व.४। कुलपुष्प-
 चये। र.म.। हिनालहवे। रा.नि.व.८। कण्ठक
 ताखहवे। सुधीहवे। मननां शीह्। पा.लाहृप-
 विशेषे। श्रेष्ठ शीहृन्। खर्चं रीहवे। वै.निघ.।
 वह्वुकण्ट(चि)का। स्त्री। अग्निदमनीचये।
 रा.नि.व.४।
 वह्वुकण्टा। स्त्री। कण्ठकायाम्। रा.नि.व.
 ४। कर्कटिकायाम् कौकूड शीह्। वै.निघ.।
 वह्वुकन्दः। पुं। शरणे। ७ज। कटुशरणे।
 शूनो ७ज। स्त्री। कर्बेटारम्। रा.नि.व.७।
 वह्वुकान्या। स्त्री। गृहकन्यायाम्। श्रुत-
 कृशात्री। रा.नि.व.।
 वह्वुकरः। पुं। चष्ट्रे। त्रिका। सुदवदरे।
 त्रि। सम्मानके। अम. स्त्री। सम्मान्नायाम्।
 छि.च.।
 वह्वुकारिणिका। स्त्री। आसुकण्ठायाम्। शृष्णं
 कृष्णं गतौ। रा.नि.व.१।

वह्नुभूयः । पुं । मधुनारिकेलहवे । मिहै-
नात्रिण्येनविदेशे । रा.नि.व.११ ।
वह्नुगन्धः । पुं । कन्दुरी । सूक्ष्मशोणित्वात् ।
रा.नि.व.१२ । स्त्री । लघि । षड्वह्नु । रा.नि.व.
६ । मीतचन्दवे । वै.निघ. ।
वह्नुगन्धदा । स्त्री । बह्नुव्याम् । गृगनादि ।
रा.नि.व.१२ ।
वह्नुगन्धा । स्त्री । कृपवीरके । रा.नि.व.६ ।
अप्यप्रकालिकायाम् । टीपात्रयमि । गलपूयि-
कायाम् । रा.नि.व.१० ।
वह्नुगुह्या(ह्य) । स्त्री । कल्पजायाम् । (ह्य)
सुम्यामलक्याम् । वै.निघ. ।
वह्नुग्रन्थिः । पुं । भागुवह्वे । श.प. ।
वह्नुग्रहः । पुं । सप्तपर्वह्वे । छातिग गाह ।
वै.निघ. ।
वह्नुच्छिन्ना । स्त्री । कन्दग्रह्याम् । रा.नि.व.३ ।
वह्नुतरकाणियः । पुं । रागिषाये । कृपशील-
विदेशे । रा.नि.व.१६ ।
वह्नुतिष्ठा । स्त्री । क्षाममास्यां । रा.नि.व.४ ।
वह्नुत्वः । पुं । गुह्यत्वे । इ.प. । व.निघ. ।
वह्नुत्वक् । पुं । सप्तपर्वह्वे । वै.निघ. ।
वह्नुत्वसाः । पुं । मूलह्वे । श.मा. । इ.प. ।
वह्नुदलः । पुं । रागिनामवेषाये । रा.नि.व.
११ । स्त्री (जा) । पिचीटकमुवे । छेकटका,
रेकठ । वै.निघ. ।
वह्नुदुग्धः । पुं । वृषगोधूमै । प.सु. । गोधूमै ।
रा.नि.व.१६ ।
वह्नुदु(ग्ध)ग्धिका । स्त्री । सुहोह्वे । मनगा
मिङ्ग गाह । श.प. ।
वह्नुधार(का)म् । स्त्री । नीरके । रा.नि.व.१३ ।
वह्नुधूपः । पुं । सप्तपर्वह्वे । शान गाह ।
वै.निघ. ।
वह्नुध्वजाः । पुं । गकरे । वै.निघ. ।
वह्नुनाडिकाः । पुं । देदे । व्याक. ।
वह्नुनादः । पुं । शहे । शोध । रा.नि.व.१२ ।
वह्नुप(पु)टः । पुं । मूलह्वे । वै.निघ. । वा.
ग. १५५ ।

वह्नुपत्रम् । स्त्री । पथपातो । प.सु. । वंशपत-
परिभागे । वै.निघ. । पुं । पक्षाण्डो । रा.नि.व.
७ । सप्तपर्वह्वे । रा.नि.व.१० । पथावह्वे ।
वै.निघ. । सप्तपर्वह्वे ।
वह्नुपथा । स्त्री । विदित्याम् । निवगिणिनी
मता । अन्वयायां । रा.नि.व.३ । नीरपट्ट्याम् ।
तत्पौपुषह्वे । रा.नि.व.५ । १० । सुम्यामलक्याम् ।
घृतकमायाम् । वृहत्याम् । वै.निघ. ।
वह्नुपत्रिका । स्त्री । मद्राशतामण्याम् । सुम्या-
मलक्याम् । सेयिकायाम् । रा.नि.व.५५ ।
वथायां । वै.निघ. ।
वह्नुपथो । स्त्री । सुह्व्या । ताम्बूनी । पौटो-
पथे । वृहती । रा.नि.व.४ । तुलसीह्वे । रा.नि.
व.१० । तत्पौपुषह्वे । वै.निघ. २५. चयरी. चि.
मलादिह्वे । वृहत्यायाम् । वृहत्यायाम् ।
लिङ्गिनीयतायां । अन्वयायां । नीरपट्ट्यायां ।
रा.नि.व.५५ ।
वह्नुपथ्यः । पुं । सप्तपर्वह्वे । रा.नि.व.१२ ।
पथामह्वे । वै.निघ. ।
वह्नुपरिष्ठा । स्त्री । भापुष्याम् । रा.नि.व.३ ।
वह्नुपर्यो । स्त्री । मथितायां । रा.नि.व.६ ।
वह्नुपर्यो (न्) । पुं । बंभे । दाम् । वै.निघ. ।
वह्नुपरायः । पुं । शोभाह्वे ।
वह्नुपात् (द्) । पुं । वृहत्त्वे । प.सु. । रा.
नि.व.११ । भा.न.श.म.पि. ।
वह्नुपादिका । स्त्री । चासुक्ष्मोक्षतायाम् ।
सुमाकाणि । रा.नि.व.३ ।
वह्नुपुच्छिका [च्छो] । स्त्री । सुम्यामलक्याम् ।
भातक्याम् ।
वह्नुपुलः । पुं । सप्तपर्वह्वे । श.प. ।
वह्नुपुत्रा । स्त्री । हृष्यां । वृहती । रा.नि.व.
४ । सुम्यामलक्याम् । वृहत्यायाम् । प.सु. ।
शतावथ्याम् । र.मा. ।
वह्नुपुत्रिका । स्त्री । वृहत्यायाम् । शक-
तूनी । शेष. सल्लविण्ये । च द.मा.पि.
विष्णुतेले । सुम्यामलक्याम् । प.सु. । वृहत्या-
याम् ।
वह्नुपुत्रो । स्त्री । शतावथ्याम् । सुम्यामलक्याम् ।

प.सु.। इच्छाम्। रा.नि.३.७। च.द.यथापि।
वलायद्वे।

वङ्गुपुष्पः। पुं। पाणिभद्रवृत्ते। शोणिकी शोणिकी
रा.नि.३.८। निम्बपिशिरे।

वङ्गुपुष्पिका (प्या)। स्त्री। धावकीवृत्ते।
रा.नि.३.९। भूम्यामलक्याम्।

वङ्गुप्रजाः (जा)। पुं। सुषड्वये। मूढ।
रा.नि.३.१०। यन्मृकुरे। इ.च.। कुष्ठटे। वणतुष्ट।
नृदिदे। मङ्गकन्दे। वै.नि.प.।

वङ्गुमियः। पुं। वषड्वये। प.सु.।

वङ्गुफलः। पुं। वंशधान्ये। प.सु.। विफळग-
वृत्ते। वैशेठ गार्ह। रा.नि.३.। वीषःफलवृत्ते।
रा.नि.३.११। वटवृत्ते। कदम्बवृत्ते। मे.।
खलोले। वृषवृत्ते। वै.नि.प.।

वङ्गुपाला (स्त्री)। स्त्री। माषपर्ण्यं। नाशनी।
रा.नि.३.१२। याकमाश्याम्। उडुकीडिगी।
शविषाडवृत्त्याम्। वृद्धतीविशेष। रा.नि.३.१३।
दासोदुम्बरिकाश्याम्। काकडूप्र। आमलकां।
मे.। गुज्यायां। श्याण्डुश्याम्। अद्रकारवेष्टाम्।
उच्छे गार्ह। माषव्याम्। द्वाकूड। नपुश्याम्।
नृणां गार्ह। वशीर्षादी। रा.नि.३.१४। मृषाश्यां।
तुंहे श्याम। भा.। पारिगादव्ये। वै.नि.प.।

वङ्गुफलिका। स्त्री। भूवदव्याम्। डेमा कूल,
वेतो कूल। रा.नि.३.१५।

वङ्गुफो(ष)नका (या, ना)। स्त्री। समलायां।
गोडशुद्ध शेषे। रा.नि.३.१६। शङ्ख्याम्।
शुषड्वयो। वै.नि.प.।

वङ्गुवलाः। पुं। सिंहे। रा.नि.३.१७।

वङ्गुवल्कः। पुं। म्रियाणवृत्ते। पिशाशां।
रा.नि.३.१८।

वङ्गुधीजः। पुं। वीणप्रवृत्ते। जामोत्र गार्ह।
वै.नि.प.। पाटव्यवृत्ते। आतागार्ह। म.च.।
स्त्री (जा)। गिरिकदपीवृत्ते। वीठे कना।
रा.नि.३.१९।

वङ्गुमज्जरी। स्त्री। तुषल्याम्। रा.नि.३.२०।

वङ्गुसलाः। पुं। शीपके। गीगा। र.मा.।

वङ्गुमूचता। स्त्री। मङ्गुवरीगे। निदा.।

वङ्गुमूर्तिः। स्त्री। वमकार्याश्याम्। म.च.।

वङ्गुमूलाः (का)। पुं। इकटे। उडुका।

र.मा.। चिका। सुखधरे। वनिशत्र। रा.नि.३.
८। मिष्टवृत्ते। रा.नि.३.२०। वमकार्याश्याम्।

वङ्गुमूलकम्। स्त्री। नीरवृत्ते। वेणार
मूण। भा.। शीपके।

वङ्गुमूला। स्त्री। शतावल्याम्। भतजूनी।
रा.नि.३.२१। आमलकवृत्ते। आम्बुका गार्ह।
वै.नि.प.। (जी) माकल्याम्। कम्पनिशत्र।
रा.नि.३.२२।

वङ्गुरन्ध्रिका। स्त्री। गीदाश्याम् (ममावे चर-
गत्या)। रा.नि.३.२३।

वङ्गुरसः। पुं। इषी। वै.नि.प.। स्त्री। मदा-
व्योतिषातीजताश्याम्। वङ्गु लताकुटुम्बी। रा.नि.
३.२४।

वङ्गुरसाहाः। पुं। आमलकविशेषे, राजाबे।
शाम आम। रा.नि.३.२५।

वङ्गुस(डा)श। स्त्री। अक्षयवृत्त्याम्। रा.नि.
३.२६।

वङ्गुरूपः(क)। पुं। सरटे। वङ्गुगी।
मे.। शालनिशांसे। धूना। पत.। दैत्रे। म.र.।
स्त्री (सा)। वमकार्याश्याम्।

वङ्गुरेणुः। पुं। वेतकविशेषे। वै.नि.प.।

वङ्गुरोमा (न)। पुं। मेवे। चारा। वन्-
श्यामी। वानरे। वै.नि.प.।

वङ्गुसम्। स्त्री। श्वेततरिषे। रा.नि.३.२७।
आकाशे। मे.।

वङ्गुसगत्या। स्त्री। सुद्रेदाश्याम्। होष्टि
एगाठ। रा.नि.३.२८।

वङ्गुलच्छदः। पुं। शीमाश्याम्। कान
गुणिना। म.द.३.७। रत्तमिषी। शीम गुणिना।
रा.नि.३.२९।

वङ्गुलवणम्। स्त्री। शीपकवृत्ते। रा.नि.३.३०।

वङ्गुलवर्त्म(न)। स्त्री। नेतवर्त्मगतरीतमेदे।
See वङ्गुलवर्त्म।

वङ्गुलवल्कलः। पुं। पारवृत्ते। पिशाशां
गार्ह। रा.नि.३.३१। भूर्वृत्ते। म.च.।

वङ्गुला। स्त्री। पलाश्याम्। प.सु.। च.द.राज-
यन्त्र.नि.सितीपलाशी। मागवतीलताश्याम्। शीम
लता। यवान्याम्। रा.नि.३.३२। प.सु.। कटुश्याम्।

रुक्मी । पृथुप्रवाहायाम् । महा शंतावरो ।
बहुभुक्ता । मापपक्वाम् । नीलह्वे । मे ।
परिद्रायाम् ।

बहुसाङ्गः । पुं । निपयङ्गी सतायाम् ।
मेघाशिङ्गो । वै.निघ.

बहुसिद्धा । स्त्री । रक्तटी । शरणा, (पूर्व-
यत्पे कागिराविश्वे) । प.सु. ।

बहुसिद्धौ । स्त्री । कुमुद्याम् ।

बहुलीङ्गसङ्करभयम् । स्त्री । खर्चं । वै.निघ. ।

बहुययः । पुं । नीवेरकनातिमेदे । सु.कल्प.
८८. । See वीटः ।

बहुवक्त्रात् । पुं । मियालह्वे । रा.नि.४.११ ।
भृङ्गह्वे । वै.निघ.

बहुयस्वः । पुं । मियालह्वे ।

बहुवर्षी । स्त्री । शतावृष्टिकायां । रा.नि.४.४ ।

बहुवारः (काः) । पुं । (Cordia myxa ;
or C. Latifolia.) भन्वफलह्वे । छागता
गोह, दोहरो । हिं बहुवार, लघीरा । यम्-
भोहर । उत. अत् । पारश. शृगुपिसान् । ता-
मिदि । सत्पय्यायाः,—श्रेलः सेलुः शीतः श्रियातः
श्रियातकः सहालकः पिच्छिलः भूतवचकः ।
गुषाः—नटः र्दिमः सधुरः कपायः स्वादुः
पापकः कृमि-गुलहरः कफकरः आम-रक्तघ्नः
त्रयविस्कोटहरय । रा.नि.४.११ । "महुवारी
विप-फोट तप-वीसपं ह्युतनुत् । सधुरसुवरशिलाः
केश्वय कफपित्तकृत । फलनामसु विष्टमि रुचं
पित्तकफालजित् । तत् पल्लं सधुर विम्वं यं सध
श्रीतलं गुरु ॥" भा. आसव. ।

बहुविषाणः । पुं । शन्नरश्नी । शयत्र ।
वै.निघ.

बहुविस्तीर्या । स्त्री । कुपिकाः । कुहरे ।
श.प. ।

बहुवोजः । पुं । वीनपूरके । सिताफले ।
प्रातां । श.प. । स्त्री । गिरिकदल्याम् ।

बहुवैद्यः । पुं । सङ्खुखीयशाकध्वे । कौटो-
नटै । शाकलिह्वे । मरुववाह्वे । शक्रुमनी ।
रा.नि.४.५.१० । विभीतकह्वे । शटा. स्त्री ।
भूयामावक्ष्याम् । रा.नि.४.५ । दूष्यायाम् ।

बहुमनुः । पुं । पटकपचिणि । श.प. ।

बहुशब्दः । पुं । रत्नखदिरह्वे । रा.नि.४.८ ।
बहुशाखः । पुं । सुहीह्वे । मनगां गोह ।
रा.नि.४.८ ।

बहुशिक्षा । स्त्री । सकाराश्रीध्वे । कौटो-
नाम । रा.नि.४.४ । शलविषय्याम् ।

बहुशूका । स्त्री । शण्यागो । शीतविश्वे ।
रा.नि.४.१६ ।

बहुसन्ततिः । पुं । बंमदी । वेडेङ्ग वीषं ।
श.प. ।

बहुसम्पुटः । पुं । विश्वकन्द्याम सदाकन्द-
शाके । विश्वरुन् । रा.नि.४.७ ।

बहुसारः । पुं । विष्टखदिरह्वे, खदिरह्वे ।
रा.नि.४.८ ।

बहुसिक्थः । वि । बहुसारविष्टि ।

बहुसुता । स्त्री । शतसूयाम् । शतमूनी ।
प.सु. ।

बहुसूः । स्त्री । बराडपश्याम् । शूकरी । श.प.
बहुसूयायां खियाम् । निका. ।

बहुसूतिः । स्त्री । मलयप्यां गवि । श.प. ।
महुसूतानप्रसवित्यां खियाम् ।

बहुसूया । स्त्री । शक्रुकोह्वे । श.प. । शला-
कुषायाम् । मञ्जुवती । वै.निघ. ।

बहुस्रावः । पुं । सुहीह्वे । मनगां गोह ।
वै.निघ । खञ्जालुकायाम् ।

बहुस्वनः । पुं । शङ्खे । वेपके । वै.निघ. ।

बहुचारः । पुं । सख्यपारे, सामान् इति ख्याते
द्रव्ये । वै.निघ. ।

बहुक्षीरः । पुं । सप्तपर्णह्वे । रामातनह्वे ।

बहुङ्गवाः । पुं । विभीतकह्वे । बरेङ्गां गोह ।

बहुपत्यः । पुं । कुङ्कुटे । सूपिके । शूकरे ।
रा.नि.४.१८ । सुसत्ये । भूङ्ख । वै.निघ. ।

बहुषी । स्त्री । मस्याख्याम् । शिष्वा वा शक्रौ
शीर । वै.निघ. ।

बाहुची । स्त्री । शीमराज्याम् । सोमत्रांश,
हाङ्गु । गुषाः—रुषा वातश्या सधुरा गुरुः सदा
कफहरो कश्चिदीपनी पित्तघ्नी च । वै.निघ. ।

बाहुसः । पुं । सक्षे । वै.निघ. ।
बाहुवेयी । पुं । पत्रिगोक्षुमारौ । श.प. ।

वाङ्मिहः । पुं । वाचाङ्गद्वय ।
 वायः । पुं । नोखपुष्यकिष्ठीसुपे । नोख कींजि ।
 रा.नि.व.१० । वा-म् १५.प.पाररववादिः । वै.निघ-
 र्म.सन्निपाद्य.पि. । वा.उ.वापादित्तत् । राममरे ।
 रा.नि.व.८ । सुप्रवरी । प्रोत्किष्ठा । प.मु. ।
 शरपुष्पायां । वन नोख । । मै.प.कृ.चि. प.सु.विश्व-
 तैले ।
 वायपचा (चा) । स्त्री । खडपचि । वींरु
 गांथी । वै.निघ. ।
 वायपुष्पा । स्त्री । शरपुष्पायाम् । वन नोख ।
 रा.नि.व.४ । वै.निघ.२.भ.संशुकी.चि.पुनगंवादि-
 कथाये ।
 वायपुष्पः । पुं । नोखकिष्ठायां । भा. ।
 वायलवपम् । स्त्री । पचलवपे । वै.निघ.
 शीतल्व.पि. ।
 वाया । स्त्री । नोखपुष्य-किष्ठीसुपे । नोख
 कींजि । रा.नि.व.१० । See नोखान्नानः ।
 वापमुखे । स्त्री ।
 वायाङ्गिः । पुं । शरपुष्पायाम् ।
 वायाङ्गा । स्त्री । सुप्रवरी । स्त्री । नोखकमर्ष ।
 नोख मप्र । रा.नि.व.१० ।
 वायाजः (जकः) । पुं । वापवाधी ।
 वायी । स्त्री । गिळकिष्ठायां । वै.निघ. ।
 वायीरजम् । स्त्री । कुलीपथी । कुड़ ।
 रा.नि.व.१२ ।
 वातिह्वनः । पुं । वाचांकी । वे.उ.न.गौह ।
 र.मा. ।
 वादरः । पुं । कापांकीसुपे । रा.नि.व.४ ।
 चपूरे । वै.निघ. ।
 वादरङ्गः । पुं । चयलवपे । वै.निघ. ।
 वादरा (री) । स्त्री । कापांस्याम् । प.मु. ।
 श.र. । नै.प.श.ग. । दे.उ.शि.डी । वै.निघ. ।
 वादिरम् । स्त्री । चद्ररदरभे. । श.उ.शु. ।
 वाधकः । पुं । गर्भनाथाकर स्त्रीरोगमे. । य
 चतुर्वि. । तवभा—'रत्नसात्री तथा पचि-
 यादुरी वायकुमारः । चतुर्विधी वायक मान
 कीवान् मुचिनिभाषितः ॥ व्यथा कस्यां तथा
 नामिरथः पार्थं लभेऽपि च । रत्नसात्री-प्रदीपच
 नापने कलहोत्तमः ॥ मानमेकं इयं वापि

चतुर्विधी भवेत् यदि । रत्नसात्री-प्रदीपच
 तथा भवेत् ॥ भवे इति भवेद्याही वीनी येन
 विद्वेषतः । खालांगुतरलप्य पचिवाचकीरतः ॥
 छरेनी गुरुता छे. रत्नसात्रीभवेत् मद्रु । नामिरसी
 भवेत् शर्म चादुरः स तु नामकः ॥ चतुर्विधा
 चतुर्विधं विमानं वा भवेत् यदि । लमाही
 वापादि च दाहदादुरयोगतः ॥ चयला च
 चयमां च यददवात्परत्तिका । लखनारवीप
 जायते कलहोत्तमः ॥ या लमाही भवेत् सूया
 यदुकाल चतुस्रया । गुरुवागी स्वपरला लख-
 कुमारस्य दूषयात् ॥ र.उ.र. ।
 वाधनम् । स्त्री । वीडायाम् ।
 वाधा । स्त्री । वीडायाम् । प.न. ।
 वाधिर्यम् । स्त्री । वधिरतायाम् । निदागम् ।
 वावलो । स्त्री । बर्भूरुचे । वावगां गौह ।
 वै.निघ.२.भ.प.सा.पि. ।
 वारकीरः । पुं । दूसायां । वींरु । मे. ।
 वार्वटीरः । पुं । यमदे । पठा । दावास्वनि ।
 चदरे । र.प. । व.पे । वै.निघ. ।
 वार्हत (फस)म् । स्त्री । कण्ठकारी-फले ।
 ह.उ.को.पि. । वै.निघ. ।
 वाकः । पुं । शिभी । पचयममर्थीयि वायके ।
 "वाधीइम भवेत् वायवयवपणत चयते ।" के.जे ।
 रा.नि.व.८ । चयपुष्पे । करिपुष्पे । वारिनेने ।
 नं. । कण्ठमे. । श.प. । पुष्पे । श.र. । स्त्री ।
 कीरे । वागां । प.मु. । वै.निघ.२.भ.सी.व.पि.
 कल्याचरते ।
 वालकम् । स्त्री । कीरे । वागां । तनुष्यायाः,
 —'त्रिरेरं कीरेरं कीरेरकं वदितं ददितं छरीचं'
 वैशनाथकं कुलपः चतुर्गामकं वैशनाथा वायं
 वारिच वरं वेशं वेशं वल पिणं लक्षनाप्रियं
 कुलमीशोरं कचासीदे । मुषाः—'वापचं शीतलं
 वचं लव दीपम-वाचनम् । ललासादिचि-वीमर्प-
 द्द्रीगामातोमारसितम् ॥' रा.नि.व.१० । च.र.
 व्यवति.चि.गु.दु.वादिः । चेतनरिचि । रा.नि.व.
 ६ । छमीरे । वे.प.श.शु. । रा.नि.व.१२ ।
 लक्ष्यदिशं । च.दि.प. ।
 वालकप्रिया । स्त्री । कदको.पे । इष्ट-
 वाक्योपतायाम् । श्रुवांगणनी । रा.नि.व.२ ।
 वालकुटजावसेः । पुं । वाक्वीननामक-

वपदीरे । "सुवचर्चं वनसकस्य पलमेकं सुक-
हितम् । अटंभामं जलं दद्यात् सुभोगावशेषितम् ।
पाठां यातिविद्यां चैव गौरकं पित्रसेव य ।
यामाख्यं प्रतप्याय च पातकीं सुसकं ददा ।
पातोक्त्वा च संपूज्यं निविपेत्तप यततः । माता-
गातामभ्युत्तः रत्नकां च सुदाहयम् ..... ॥"
रस.र. ।

वालक्यासिः । पुं । उल्लुचे, धंशकीटे । ईकून ।
जटा ।

वासाशीयो । स्त्री । वृषभशेषे । वै.निघ. ।

वालक्योद्भूतः (कः) । पुं । कपदंके । रुद्रि ।
रा.नि.व.१३ ।

वालक्यभिषो । स्त्री । प्रथमगभिष्याम् । अथन
श्रुति । जटा ।

वालक्यः । पुं । बालपोटाकर-कन्दारि-नव-
यहेपु । यथा—कन्द-कन्दोपचार-प्रशुनिरिदतोपुत-
नाम्नपुतनाश्रोतपुतनामुखसुप्रितिकानैगनेषा इति
पितृयष्टसंज्ञिताः । एत एव पुत्राश्चेतोः कुमारान्
हिंस्युः । सु.उ.२०५. । एते व शरवणख्यस्य
कन्दस्य रघोर्षे कृत्तकीमाग्निभिः खटाः । "पुरा
गुणस्य रघोर्षे निमित्ताः शूलपाणिना । मनुष्य-
विपदाः पद्य सप्त खीविपदाः यथाः । कन्दो
विशाखो मेवाख्यः शयस्यः पितृसंज्ञितः । शकुनिः
पुतना श्रोतपुतना वृष्टिपुतना । सुखसखलिका
तदन्तं रिकतो शूलरैवतो । तेषां यदोष्यनां यत्
प्रतदं रोदनं चरः ॥" वा.उ.१५. ।

वालक(चा)तुर्भद्रिका । स्त्री । बालरीगे
अवलेहद्विगेषे । अ.द. । "वनकथापद्याम्बुतीवृषं
चोद्रेष संयुतम् । मिश्रीज्जरातिसारत्तं कासशास-
कमीहरम् ॥" रस.र. । घनः मुलकः ॥ See
चातुर्भद्रावलीहिका ।

वालचिकित्सा । स्त्री । कोमारभूत्यायाम् ।
निर्वाहिकित्सा । "सर्भोपक्रमविज्ञानं चिकित्सा-
कर्मकथाः । बालागां रोगप्रमनं क्रिया बाल-
चिकित्सितम् ॥ वैद्य.सं.२५. ।

वालजोवनम् । स्त्री । दुग्धे । वै.निघ. ।

वालतनयः । पुं । खदिरहृषे । यम. । गालक-
पुत्रे । अ.टी.भ. ।

वालतन्वम् । स्त्री । कुमारवत्यायाम्, पापी-
विद्यायाम् । तिकान् ।

वालद्वयम् । स्त्री । नवहृषे । अम. ।

वालद्वयकः । पुं । खदिरहृषे । अम. ।

वालधिः । पुं । सङ्ग्रहादुल्ले । अम. ।

वालधिप्रियः । पुं । चामरवग्ने ।

वालनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नखी । वै.निघ. ।

वालपत्रः (कः) । पुं । खदिरहृषे । रा.नि.
व.५. । तिका. । दुरालभायाम् । रा.नि.व.५ ।

वालपत्रा (त्री) । स्त्री । दुरालभायाम् ।
खदिरहृषे । वै.निघ. ।

वालपर्षो । स्त्री । मेषिकायाम् । वेत्ति ।
वै.निघ. ।

वालपुष्पिका (घो) । स्त्री । यूपिकायाम् ।
यूहे । रा.नि.व. १०. । जटा ।

वालभः । पुं । सुदन्तगले । रा.नि.व.१६ ।

वालभद्रकः । पुं । खनित्रविपसेदे । प्र.च. ।

वालभेषजम् } स्त्री । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३
वालभेषज्यम् }

वालभोज्यः । पुं । चणकहृषे । रा.नि.व.१६ ।

वालभल्यः । पुं । मख्यविशेषे । लक्षणं यथा—
गातिखुलो वृषसुखः यत्करोनः दखयान् यशुयुक्तः
दोर्षकावः सन्ध्यायां रात्रिशेषे च सधरपशीलः ।
गुणा—पथ्यः मल्यः हृष्यय । रा.नि.व.१० ।

वालसूलवासम् । स्त्री । चापिणोतकोमलसूलके ।
रुद्रि भूला, वागात्र मूल । गुणाः—कीर्णं तिक्तं
तीक्ष्णं मधुरं कटुरसं कीर्णं तत् सूवदीपनं चासार्ग-
काशगुल्फमेष्वरीगर्भं कण्ठ्यं बल्यं तस्य मख-
विकृतिन्तं तस्य शोषप्रदं । आम तदयाति रुष्यं
नातकफरम् । पक्तं तत् कटुरसं पिपदाषप्रक्षीप-
करज । वैश्वारोषं मुक्तं तत् बलगतं हृद्रोग-
शूलप्रशमयथ । रा.नि.व.७ ।

वालसूलिका । स्त्री । पाषातकाहृषे । आमङ्गा
ग्राह् । वै.निघ. ।

वालसूविदा । स्त्री । कुङ्कुन्तर्याम् । पुद्र-
चूचिकाया । छेष्टि ईकून । अम. । तत्पथ्यायाः
—गिरिका तिकः तिका शैयानकः ।

वालसृग्गा । पुं । इन्द्रियादिप्रगर्भे । "हरिष्य-
कुरङ्गर्षप्रतन्वदुग्धन्तराः राजीमीडिष च सुग्दी
च इत्याद्या बालसंज्ञकाः ॥" अ.क.च. ।

वालरसः । पुं । बालध्वराधिकारे रसः । "गाथं
 ब्रह्म्यं मूलस्य गन्धकस्य च तप्तम् । सुवर्णसाधिक-
 स्त्रादि चर्चभागं प्रयोजयेत् । ततः कञ्जलिका कृत्वा
 लोहपात्रे दृढं भवे । केशराजस्य भद्रस्य निर्गुण्ड्याः
 १३ सप्तम्वम् । ग्रमे शिलामये पात्रे लोहटण्डन
 मर्दयेत् । गृक्षमातपसयोगाद् द्विकं कारयेत्ततः ।
 प्रमाणं सर्वपाकारम् बालानाघष योजयेत् ॥"
 गोत्रां ७ गृक्षक मनानं जायं, पूर्वमांस्कक
 प्रांशोर्द्धं जायं; कञ्जलि करिशां ७७७७,
 डोमराष ७ निमिनांजातां रम नह श्रुतमम
 प्राये लोहमोघांशं रर्दन करिशां, सर्वगथनां
 वी करिषे । रसः ।

वालराजम् । स्त्री । वैदूर्यमयी । शः ।
वालरोगः । पुं । त्रियुतां रोगे । तस्य निदान-
 लक्षणानि— "वायुगन्तुं गुरुभिर्भाव्यः विषमैदीं पक्षे-
 कथा । दोषा दंष्ट्रे प्रकुण्ठन्ति ततः सन् प्रदुष्यति ।
 निम्बाहारविदारिण्या दृष्टा वातादयः क्षिपाः । दूष-
 यन्ति पयसेन चायन्ते व्याघयः शिशोः ॥" सु-गा-
 १०७. "वातदुष्टं शिशुः सन् पिबन् वात-
 गदाशुः । चासत्तः कृशाः स्वादुश्चिन्मूत्र-
 सारताः ॥ स्त्रियो भिन्नमज्ञी बालः कामलापिन्तरीग-
 वान् । दृष्टालुक्पसर्वाः पिबदुष्टं पयः पिबन् ॥
 रुफदुष्टं पिबन् चौर लाह्याः श्लेष्मरोगवान् ।
 मिश्रादंती कष्टः शूनो वक्राचन्दनः शिशुः ॥
 दन्ते दन्तर्जं रूपं सर्वेषु सर्वलक्षणम् । त्वराया
 व्याघयः सर्वं यत्नन्ते महताशु वै । यालानामपि
 ते तदन्तु वीहव्या भिषगुत्तमैः । यालानामिव वै
 रोगा भवन्ति सद्यतां न च । तालुकण्टकमुष्यां-
 स्त्रानाचारय यदातः ॥" यथा— तालुकण्टकसहा-
 पशककुक्कुपकतुण्डिकादिपूतनालमहोपरिकमि-
 कदन्तीं टादयः । परां लक्षणानि स्वस्वपयांय
 मगवांष । निदाः ।

वालवन्तः । पुं । कपोते । कै. निघ. ।
वालवर्तिः । स्त्री । बालनिमित्तवर्त्याम् । सु-
 पि २७. ।
वालवाय(ज)म् । स्त्री । वैदूर्यमयी । विज्ञा. ।
वालवाह्यः । पुं । बन्धुत्वानि । शारा. ।
वालवित्त्वम् । स्त्री । लोमलवित्त्वफले । कृति
 वेण । वै. निघ. २३. च. सा. शि. चञ्चादिकपाये ।
वालवैद्यः । पुं । बालचिकित्सके । निदा. ।

वालव्यजनम् । स्त्री । चामरे । छान्दोग्य. ७
 — "वालव्यजनमोज्यं मषिकादीन् मषीदति ॥
 राण. २५. । "शीत-दाह-यम खेद-मूर्च्छांशो म्
 नागिजः ।" सु. पि. २४५. ।

वालसन्ध्याभः । पुं । अरुणवर्णः ।
वालसूर्यः । पुं । प्रामातृकसूर्यः । बन्धुत्वानि
 वै. निघ. ।

वालसूर्य(का)म् । स्त्री । वैदूर्यमयी । विज्ञा.
वालहाटकः । पुं । अद्रुषुचुर्हवे ।
वाला । स्त्री । मूत्रे लायाः । रा. नि. ५६ । नारि
 केलहले । इरिद्रायाम् । नि. । चामातकहवे ।
 मूष्या । मू. हे । वै. निघ. । पाठायं । नोलकिण्ट्यां
 रा. नि. ६११० । कुमाय्यांम् । कुमांशो । शः ।
 शोवेरे । वायां । श. च. । शेष. शोष. पि. ७६७७७७-
 मूलायतेले । शोडयवर्षास्त्रियाम् । "बालेति
 गीयते नारो यावदप्यापि योद्धम् ।" सा शीभमरत-
 कालयोः मगसा इध्वा च । राण. ।

वालाङ्गी । स्त्री । दुग्धपुत्रायाम् ।
वालाङ्गिः । पुं । मरुपुत्रायाम् । वन. नै. य. ।
 रस. र. विपरीतमङ्गले ।

वालार्कः । पुं । त्रिताकंश्चे । गी. नि. आरुन्-
 गाश् । प्रातःसूर्यः ।

वालाश्म (न्) । स्त्री । बालकायां । ना. न. २७.
 चदर. १५. ।

वालाक्षी । स्त्री । केशपुत्रवन्मती । शः. च. ।
वालिका । स्त्री । पलाशाम् । शः. र. । अमृष्टा
 यान् । प्रांशो । रा. नि. ५५. । कुमाय्यांम् । इत्त-
 कुमांशो । सुपथ्याम् । ऊम्यायाम् । कर्षंमूषदे ।
 शकरायाम् ।

वालिकास्त्रिका । स्त्री । चमृष्टायाम् ।

वालिल(ला)शः । पुं । शिशो । नि. । मूलकपु-
 राने । शः. र. । स्त्री । उपाधाने । शः. मा. ।

वालौकः । पुं । "दन्तरीति" ख्याते पचिमैदौ ।
 तापय्याय-मुषाः, — बालीको बर्षिपुटकी वार्षिक-
 संव स जतः । बालीको तपुः प्रीतो इत्यथ
 कफपिचतुत् ॥"

वालुः (का) । पुं, स्त्री । कर्पूरे । शः. च. । वै.
 निघ. २३. अ. म. चि. शृङ्गादिचूर्णे । पिभंटीकायां ।
 शृणो । जटा. । चिकित्सायाम् । वाङ्का ।

तयर्थायाः—सिद्धताः विक्रया चित्ता वायिका
शर्करा शीतला मूत्राशर्करा प्रवाही मूत्रा ५-
वृणा पानोपयोगिका । गुणा,—तिख्णो रीता
प्रयोगः पतमायिनी च । भा. । तन्नामक्यम् ।
-वाङ्मूत्रावश्च । (का) ऐतयालुके । उणा. । अ.च. ।
वालुकाम् । लो. । ऐनयालुके । अम. । शाक-
विशेष । वै. निच. १ भ. अर्थ. चि. । मालुकान् ।
पानोपयोगिके । वै. निच. अर्थ. चि. पय्यामुद्धे । अं त-
मरिचि ।
वालुकागडः । पुं । मलाविशेषे । वेने-
अङ्गुलं नह । हारा. ।
वालुकात्मिका । स्त्री । शर्करायाम् । छिनि ।
अ.च. ।
वालुकायन्त्रम् । लो. । पोषणकार्ययन्त्रमेदे ।
वाङ्मूत्रावश्च । यथा—“भाष्णे वितस्त्रिगभोरे मध्यं
निहितकूपके । कूपिकाकूपवयं नं वालुकाभिय
पूरिते । भेषजरूपि वासंथ्य वस्त्रिणा यत्र पच्यते ।
वासकायन्त्रम्... .. ।” भा. ।
वालुकाखेदः । पुं । तमनालुकामिः खेदे ।
श्रुद्धयेत् । यथा—“वातत्रोपकते खेदान् कार-
येदृचनिर्मितान् । विषयः खेदो निपिद्धोऽत्र विग
केषजवातशान् । खर्परभटपटस्थितकास्त्रिकसंस्त्रि-
नालुकाखेदः । शमयति वात-रूफामय-मत्तक-
यलाद्वाहीन् ।” भा. ।
वालुकानम् । लो. । सिद्धले । अ.चि. ।
वालुकौ (स्त्री) । स्त्री । सेनककंठिकायाम् ।
त्रिका. । वालुककंठिकायाम् । तनुपव्यायाः—
नद्रफला विषयफला चैवकरंटी चैववदा कोष्ठिका
मूषणा । गुणाः—“वालुकौ मधुरा शीता आधान-
द्रव्यमापदा । पिशासशमनो रूथा कुचते
कासपोषो ॥” शरद्वर्षा सा दीपकरो, ऐसकाजा
पित्तहरा रूथा । अक्षयका पोषकरो, पठा
अतिमधुरा । रा. नि. ७० ।
वालुकोलम् । लो. । इलाया भूम्याम् वालुका
साते सन्नि । अ. वि. ८५ ।
वालुकिा (स्त्री) । त्रि । कर्कश्या । अ.च. ।
वालुकिः । पुं । विषमेदे । उ.च. ।
वालेयः । पुं । गदंभे । त्रिहा. । पाण्ड्यमूलके ।
रा. नि. ७० । मुक्तके । क. द. १२५ । अङ्गारवर्णा ।
नशांकरणा । विष्णु. ।

वालैयशाकाः । पुं । भाग्याम् । वायनशो ।
अम. ।
वालैष्टः (फलः) । पुं । मररहचे । मूल शीह ।
रा. नि. ७१ ।
वालैला । स्त्री । एलायाम् । वै. निच. ।
वालमीचः । पुं । यकोके । छेदंछिनि ।
वाख्यम् । लो. । मालमावे ।
वालवङ्गिरा । स्त्री । इवां वलतायाम् । र्काङ्क
गाह । हारा. ।
वाष्कलम् । लो. । रोष्ये । वै. निच. ।
वाव्यः । पुं । अणुचि । अम. ।
वाव्यकाः । पुं । मारिषशाके । नटे'वाक ।
वै. निच. ।
वाप्यिका । स्त्री । कोरकमेदे । वै. निच. ।
वाहः (ह्र) । पुं, स्त्री । वाही । अ. टी. २. ।
वाहुः । पुं । रज्जे । कचादद्गुलायपयं न्नायवे ।
तनुपव्याया,—सुणः शविष्टः होः दीवः वाहुः
शाखः । त्रिका. ।
वाहुकुण्डः । पुं । शोमण्डी । र्कापां । चिका. ।
वाहुजाः । पुं । अयनासतिले । नै. ।
वाहुपिण्डिका । स्त्री । प्रत्यक्षमेदे । शोउत्र
शुलि । अ. अ. ७५ ।
वाहुमूनम् । लो. । कचे । अणुचि । अम. ।
वाहुलः । पुं । कार्णिके मासि । अम. । अणो ।
वाहुल्यम् । लो. । पुटी । भा. न. अ. ७. वि. ।
वाहुशोपः । पुं । तन्नामकवातव्याधौ । निदान-
लक्षणे—“अंसदेमप्यिता वायुः शोपयेत्समन्वयम् ।
अंसमन्वयशोपः स्याद्वाहुशोपः सवेदमः ॥” भा. नि. ।
वाह्यायामः । पुं । धनुसधमेदे । निदान-
लक्षणे—“महादेतुर्लक्षो वायुः शिराः सजायु-
काखराः । मयाशुवाशिरा वाह्याः संशोथामनये-
द्वष्टः । यत्र तं वदिरायामं प्रवदन्ति भिषवराः ।
तमसाध्यं सुधाः प्राष्टः वधः क्यूळमस्यनम् ।
वाह्यायामेऽन्तरायामे विधेयाद्विगतवृत्तिया ॥” अ ।
वाह्यस्थिः । लो. । वाहनकके । शोउत्र नमि ।
अ. अ. ७५ ।
विंविशिः । स्त्री । प्रवाहिकायाम् । आमा-
शरत्रोश । वा. चि. २५. ।

विट्मू। कौ। विट्कवर्षे। विट् शत्रुप। वै.निघ.
श्रीतम्ब.वि.भारोग्यशागिरसं।

विन्विक्का (स्त्री)। कौ। (Coccinia In-
dica. Syn. Momordica monodel-
pha.) तुण्डिकेत्यां। तेनाकुटा। वि.कृष्णी।
“विन्विक्कलं खाद्म शीतं गुणं विनासनागमिन्।
साधनं लेखनं रूपं विमशाधानकारकम् ॥”
भा.पु.१म.शा.व.।

वीभलः (स्तुः)। पुं। घणान्नके। अङ्गुलवर्षे।
वै.निघ.।

वुक्तः। पुं। परल्लहणे। प.म.। ईदरमन्त्रिका-
याम्। या.म.१५प.।

वुष्ठाः। पुं। क्षाणे। यिका। कौ। अयमांसि।
अम.। स्त्री (का, कौ)। अयमांसि। प.टी.म.सा.।
रक्तं। कल्पद्रुमि रमसः।

वुष्ठा (न्)। पुं। अयमांसि। प.टी.म.। स्त्री।
वर्षोऽधःपायभागे। प.म.१७प.।

वृद्धिः। स्त्री। अनाःकुर्ये। “यद्युदा यवपथं व
पदवं धारणं तथा। ऊदाशीघ्राद्यविज्ञानं तत्त्व-
ज्ञानस्य धीगुणः ॥” राज.।

दुक्षिदात्री। स्त्री। इहोपधी। वै.निघ.।

दुक्षीन्द्रियम्। स्त्री। ज्ञानेन्द्रिये। दद्या—“सतः
कुर्यात्तथा मेवे रक्षना त्वत् प दासिसे। दुक्षी-
न्द्रियम् ... ॥” श.र.।

दुषदः। पुं। धारिदित्कुशाम्। ऊडुकुर्दि।
अम.। अयस्य नेवरीगसेदं। का.द.।

दुषधः। पुं। कुक्षं। वै.निघ.।

दुषधरत्नम्। स्त्री। सरकरामयो। रा.नि.व.१३।

दुषधा। स्त्री। मटामांश्याम्। श.प.।

दुषुन्नः। पुं। मूषजिकायान्। दूनुशिकुड। रा.नि.
म.२। गुदे। वै.निघ.।

दुषुष्ठा। स्त्री। दुषुष्ठायाम्।

दुसुतिः। स्त्री। कौमुद्याह। वै.प.।

दुषुसम्। स्त्री। दुषु। कुक्षः। १३प.।

दुसुसम्। स्त्री। कण्टाकण्डलासारभागे। कौण्टा-
लस्य कृति। अम.।

दुसुम्। स्त्री। बुद्धं। इट्टवे। प.टी.र.।

दुसु (न्)। स्त्री। मृत्ताप्रये। तस्य इयं वक्तव्ये-
प्राकणम्। स.शा.४प.। नाडीप्रये। रा.नि.व.२।

दुसुत्फलः। पुं। विन्विक्कायाम्। विटि-
मद.५.२।

वेटकाः। पुं। मन्वनिर्दं। ग.र.। उट्टे
नाह।

वेष्टचन्दनम्। स्त्री। श्रीसुखचन्दनान्तरे
“मन्वयादिसनोपस्या. पर्वता वेष्टचन्द्रिताः। तस्य
चन्दनं यमु वेष्टवायं कृषिस्थत ॥” तस्याति
दादपित्तज्वरसं विनां एदिमोदल्लयाकुण्डलितमि
त्कामप्रस.। रा.नि.व.१२।

वीकड्डी। स्त्री। अनालोक्षताया। रा.नि.व.

वीटः। पुं। अलम्बुपायाम्। वा.पि.३प.।

वीटहृदा } स्त्री। गीरसमुच्छ्राम्। वै.निघ.।
वीटस्था }

वीधः। पुं। अदीठहवे। ज्ञानि.

वीधनम्। स्त्री। रमस्य सक्तारविशेषे। Sc
शरदः। [मि.

वीधनी। स्त्री। इहोपधी। र.मा.। विपन्यां

वीधिः। पुं। अचल्यहवे। र.मा.। अस्ववैतस्य
हवे। कुक्षुटे। वै.निघ.।

वीधितरुः(द्रुमः, पादपः)। पुं। अथल्य
हवे। मद.५५। अम.।

वीधिहृत्तः। पुं। अथल्यहवे। रा.नि.व.२३

वीधी (न्)। पुं। अस्ववैतस्यहवे।

व्रधः। पुं। अर्कहवे। आरकन् प्राह। अम.
व्रधाम्बरीगे। दाशी। निदानादि—“अन्विभयदि
गुल्मसंसदगात्रियप्रतः। कुरीति अन्विभयो।
दीधी वद्वग्धमिपु। अन्विभयो। सादाकां तं व्रध
मिति निर्दिशत् ॥” वि.रु.व्या.कारम्। “सस्य वापु
मकथितः श्रीकण्ठपरशरन्। वद्वग्धमिपु यो
व्रधस्योपचायने ॥” अ.म.१८प.। श्रीधने। भा.
इपम्बु। अम.।

व्रधकाव्यका। स्त्री। ज्ञानापीपये। ब्राह्मी
रा.नि.व.५।

व्रधकाष्ठम्। स्त्री। तुलकाठे। रा.नि.व.२।

व्रधकुशा। स्त्री। अमनीदायाम्। वनयोज्ञान
ब्राह्मिनी। भा.।

व्रधकीशा। स्त्री। अमनीदायाम्। ब्राह्मिनी
रा.नि.व.६।

ब्रह्मगर्भा । स्त्री । अजगत्यायाम् । वनयमानौ ।
आदित्यभक्तायां । छुड्छुडिशा । रा.नि.व.४ ।
ब्रह्मज्ञो । स्त्री । गृहकन्यायाम् । श्रुतकुमारौ ।
“ब्रह्मज्ञो तु कुमारो स्यात् ।” रा.नि.व.२३ ।
ब्रह्मचर्यम् । स्त्री । अनेष्टुने । भा.उ.वाजी ।
उपस्थनिवृद्धादौ । च.सू.१.५० ।
ब्रह्मचारिणी । स्त्री । ब्राह्मिण्याके । प.सु. ।
कौरुण्यदेने करुणोचयोन्यासा प्रसिद्धये । रा.नि.
व.१० । ब्रह्मयष्टिकायाम् । वाग्नशृणि । र.भा. ।
या.सू.२६५ ।
ब्रह्मचारो (इत्) । पुं । पारिशायत्ये । शृणा
अर्थ । विपत्ते । वै. निघ. ।
ब्रह्मजट । स्त्री । दमनकचुपे । दना । रा.नि.
व.१० । सुब्रह्मणे ।
ब्रह्मजा । स्त्री । ब्राह्म्याम् । रा.नि.व.२३ ।
ब्रह्मणिका । स्त्री । अग्निप्रकृतिकौ । भेदे । सु.
कल्प.८८५ । See कौटः ।
ब्रह्मण्यः । पुं । सुब्रह्मणे । शूङ् । रा.नि.व.८ ।
पारिशायत्ये । शृणा अर्थ । अग्न. ।
ब्रह्मतर्कः । पुं । ब्रह्मदावहवे ।
ब्रह्मतोषम् । स्त्री । पुष्करमूले । कूङ्गविशेष ।
प.सु. । रा.नि.व.६ ।
ब्रह्मत्वक् । पुं । समपर्णहले । छात्रिण शौछ ।
नै.निघ. । ब्राह्मण्यष्टिकायाम् । वाग्न शृणि ।
श.प. ।
ब्रह्मदण्डः । पुं । यमायां । व.निघ. । भाग्याम् ।
ब्रह्मदण्डो । स्त्री । Lamprachoenium
microcephalum.) खनामख्यातद्रुचुपे । सं
ब्रह्मदण्डः । वम्.ब्रह्मदण्डो । तत्पर्यायो, —अज
दण्डो, कण्टपत्रकक्षा । गुथाः—कटुः उष्ण
कफशीयवातघ्नो च । रा.नि.व.५ । अ.ध. । च.द.
व्य.धि. । “ब्रह्मदण्डो ज्ञयाञ्जलिः ।”
ब्रह्मदर्भः (भर्) । पुं, स्त्री । यमायाम् । भा. ।
सैय.अग्निप्रत्योपगमने ।
ब्रह्मदारु । स्त्री । तुलकाष्टे । शृणाशपिप्लु ।
रा.नि.व.६ । पुं । फलोनामचुपे । रा.नि.व.२३ ।
तत्फलं । भा. ।
ब्रह्मनिष्ठः । पुं । पारिशयियत्वे । शृणाश-
पिप्लु । वै.निघ. ।

ब्रह्मन् । स्त्री । नीवे । च.प.१.५० । वेदे । अग्न. ।
ब्रह्मपत्रम् । स्त्री । पलाशपत्रे । शब्दकल्पद्रुमः ।
ब्रह्मपत्रो । स्त्री । वाराणसीनाममहाकन्दशाके ।
शृणाश आशु । रा.नि.व.७ ।
ब्रह्मपर्णी । स्त्री । वृत्रिपर्ण्याम् । रा.नि.व.२३ ।
ब्रह्मपवित्रः । पुं, स्त्री । सिवतंभे । कूर्श ।
रा.नि.व.८ ।
ब्रह्मपादपः । पुं । विशद्वतहवे । रा.नि.व.६ ।
पलाशहले । द्वै.च. ।
ब्रह्मपुत्रः । पुं । विपभेदे । प.सु. । तत्स्वरूपं
—“वर्तः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारतः ।
ब्रह्मपुत्रः स विद्यो जायते मखयाषले । ब्राह्मणः
पादुरक्षेपु चविद्यो लोहितप्रभः । वैश्याः पीतः
सितः शूद्रो विष उक्त्यनुविषः ॥” भा. ।
ब्रह्मपुत्री । स्त्री । भाग्याम् । वाग्नशृणि ।
रा.नि.व.२३ । वाराणसीकन्दे । रा.नि.व.७ ।
ब्रह्मपुष्पः । पुं । फणिशृङ्गचुपे । ज.द. ।
ब्रह्मभद्रा । स्त्री । वायमाणायाम् । वै.निघ. ।
ब्रह्मभूमिजा । स्त्री । सैङ्गोपिप्लुयाम् । रा.
नि.व.६ ।
ब्रह्ममण्डुकी । स्त्री । माण्ड्याम् । वै.निघ. ।
मण्डु.कपर्ण्याम् ।
ब्रह्ममेखलाः (ला) । पुं, स्त्री । सुब्रह्मणे । वै.
निघ. ।
ब्रह्मयष्टिः । स्त्री । भाग्यां । प.सु. । विवराख्य-
वृणभेदे । वेडेन वीणं ।
ब्रह्मरन्ध्रम् । स्त्री । उत्तमाङ्गे गतिश्लोपरिभागे ।
खकटाशु । तत्तम् ।
ब्रह्मरसः । पुं । वातरक्षाधिकारे रसः । पलाश-
बीजधर्मैश्च गीहृतेन समन्वितं । तुल्यं तुल्यं मृतं
यत्नं सिन्धे माखं निषापयेत् । यदेवेन यथाशक्ति
अयं ब्रह्मरसो मृष्टान् ॥” रघ.कौ. ।
ब्रह्मरौतिः । स्त्री । राजरीतो । कांज पिप्लु ।
रा.नि.व.१३ ।
ब्रह्मरूपिणी । स्त्री । वचयाम् । वाग्नशृणि ।
वै.निघ. ।
ब्रह्मवटो । स्त्री । उदराधिकारे ऋषधम् ।
“विष्टुर्दालिसं कृष्टं निम्बलम्बुद्धयो यथा । पूयं
पाठा देवदारु निगा व्याघ्रनखोऽभया । वैश्वं

रोहिणी चैला विहृतपत्नी ककार्थिकम् । जैपालवीज-
चूर्णं च दन्तीमूलं परं पलम् । ब्रह्मदण्डीरसप्रस्थं
पलमात्रं पुरातनं । पूर्वकल्कयुतं पाच्यं सवप्रिमा
सुपाचितम् ॥' मावा बद्धप्रमाणा । रस-र. ।

ब्रह्मवर्षनम् । स्त्री । ताम्बे । ऐ.च. ।

ब्रह्मवौजम् । स्त्री । पलाशनेत्रे । वै.निघ. ।
कृमि-वि-निम्बादिषु । ब्रह्मीशाकवीजे । रु.सा.सं-
कृमि.चि. ।

ब्रह्महृत्सः । पुं । पलाशहृत्सः । रा.नि.व.१० ।
द्वै.गु.वि.च.चि. । पगसिहृत्सः । वै.निघ. । उट्ट-
स्वरहृत्सः । ब्रह्मभूत्र ॥ ६ । रु.मा. ।

ब्रह्मगव्यः । पुं । बर्गहृत्सः । वाञ्छा ॥ ६ ।
कदरे । ऐ.उ.थ.द्वे.द्र. । रु.मा. ।

ब्रह्मसर्पः । पुं । सर्पसर्पः । तत्पठ्याधी,—
इनाइलः अयनाला ।

ब्रह्मसुदुलभा । स्त्री । आदित्यभक्त्यायाम् ।
इड्डहृत्सः ।

ब्रह्मसुवचना । स्त्री । तन्नामकौषधिशिषे ।
या हिरण्यवीरति कथ्यते पवध यस्या पद्मपव-
सद्वयम् । च.चि.१५. । सु.चि.४०.प. । See
शोधिः । आदित्यभक्त्यामिडे । इड्डहृत्सः । गुणः
—'अस्या विना कपायोपारसा रुचा लघः कटु-
निद्रन्ति कफ-पित्तस-श्रम-कासाश्चि-ज्वरान् ।
विस्फोटकशनेच्छास्रबानिरुद्धं मपाच्छता' ॥' भा. ।
ब्राह्माम् । वै.निघ.२.म.संयहृत्सो.चि. ताक्षीयादि-
चूर्णं ।

ब्रह्मसोमा । स्त्री । ब्राह्मणी । अंतहृदहारवे
वै.निघ. ।

ब्रह्मस्थानम् । स्त्री । तूलकाष्ठे । वै.निघ. ।

ब्रह्माय (स)भूः । पुं । घोटके । श.मा. ।

ब्रह्माणौ । स्त्री । रेणुके । रु.मा. । रात्रोती ।
वेदापिठन । रा.नि.व.११ ।

ब्रह्मण्डः । पुं । लघुपिण्डाहमिडे । प.पु. ।

ब्रह्मादनी । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । रा.
नि.व.५. ।

ब्रह्मान्मः । स्त्री । गोमूत्रं । वै.निघ. ।

ब्रह्मा । स्त्री । क्षनादक्ष्यातशाके । से. । च.सु.
४.प. । फलकायाम् । वामनशणि । से. । पद्माल
मन्थे । चि.का. ।

ब्रह्मीष्टतम् । स्त्री । स्वरभद्राधिकारे पकृष्टतम् ।
समूलपत्रसुग्याश्च ब्रह्मीम् प्रचाल्य वारिणा ।
उड्डहृत्सः । चोटमिला रस बर्षेण गानवेत् । रसे
चतुर्गुणे तद्धिन् एतप्रस्थं निपाचयेत् । हरिद्रा
मालतो कुष्ठं हृत्सो.सहरोतकीः । एतेषां पलिकै-
भागैः शिवायि कार्पिकायि तु । विषय्येलाविद
क्रानि सैन्धवं शर्करा वषा । सैन्ध्वेत्तत् समालीष्य
शनेच हृत्सोना पथेत् । एतत्-प्राशितमानेष
वाग्विगुडिः प्रषाद्यते । बुद्धं सारसूतं नाम बल-
वर्णाशिवईनम् ॥' च.द.रस.र. । पाठान्तरं हृत्सो
स्थाने विहतामाह । भैष. । विषय्येलायाने
विषय्योऽय । गन्धहृत्सः ४ श. । ब्रह्मीरसः १६श. ।
कल्काद्यै—हरिद्रा मालतोपुषं कुष्ठं हृत्सो
हरोतकी एषां प्र. १ प., विषय्यो एला विदुः
सैन्धवम् शर्करा वषा एषां प्र. २ ती. । अन्त
अपधाराधिकारे—'ब्रह्मीरसे वचाकुष्ठगुडपुषोभि-
रेव च । पुराण सैन्ध्वसुन्नाद-यष्टापधारतुड-
हृत्सम् ॥' पुरातनहृत्सः ४ श. ब्रह्मीरसः १६ श. ।
कल्काद्यै—वषा कुष्ठं बालकम् (उडादेशान्) एषां
प्र. २ प. ५ ती. २ मा. ७ र. । सा.कौ. । रस.र. ।
च.द. ।

ब्रह्मीरसः । पुं । मुञ्जद्वये ।

ब्रह्मीपनेता (द्व) । पुं । पलाशहृत्सः । शर्वाश
शाह । रा.नि.व.१०. ।

ब्राह्मम् । स्त्री । अद्भुतमूले । अम. ।

ब्राह्मणः । पुं । पारिशाथत्ये । अनाशपिशुंश ।
वै.निघ. ।

ब्राह्मण्यष्टिः (का) । स्त्री । भाग्याम् ।
वामनशणि । रा.नि.व.६ ।

ब्राह्मण्यका । स्त्री । खड्यायां । रा.नि.व.१२ ।
विषोऽलिकाविशेषे । बरव्याम् । सु.कल्प.५.प. ।

ब्राह्मण्यौ । स्त्री । भाग्यां । वामनशणि । प.सु. ।
द्वन्द्वे । दुर्गलभायां । खड्यायां । विश्व. । राश-
रोती । रा.नि.व.१२ । बरव्याम् । बोलात्ता ।
विका. । ऐ.च. । खड्यशोषायाम् विषोऽलिकायाम् ।

ब्राह्मण्यौष्टिः । पुं । वाद्यानां ब्रह्मरोगविशेषे ।
वामनशणि । रस.र.पाल.चि. ।

ब्राह्मण्येष्टम् । स्त्री । तूलकाष्ठे । वै.निघ. ।

ब्राह्मण्यः । पुं । मुञ्जद्वये ।

ब्राह्मपिङ्गा । स्त्री । रौष्ये । वै.निघ. ।

ब्राह्मसुहृत्तः । पुं । अरुणोदयकाले । “ब्राह्म सुहृत्तं चोचिच्छेत् चिन्तयन्निन्दन्निन्दन् ॥”

ब्राह्मिका । स्त्री । भाग्याम् । वामनशक्ति । श्र.र. ।

ब्राह्मो । स्त्री । *Siphonanthus Indica*. *Herpestis monnicria.* खनामध्यातस्य विभवे । शक्तीशक्ति, अथर्वणी । हिं वरभी, ब्रह्मी, अतिसमनी । ते शम्भुनीचिदृ, अपविर्णी । वस्वाम । तु.वो.सो । सं ब्रह्ममाष्ट की । तत्पथ्यायाः, —मत्स्योचो वयस्य सोमवस्वरो सुरसा ब्रह्मचारिणी सरस्वती सौम्या सुरश्रेठा सुवसला कपोतमन्दा कपोतवेगा वैधाको दिव्यतेजा सरोपयो स्वायम्बुविः सौम्यलता सुरेश ब्रह्मकन्यका मण्डुकराता मण्डुकी सुरसा मेधा शीरा भारती वरा परमेष्ठिनी दिव्या शारदा । गुणः— “ब्राह्मो हिमा सरा निक्ता सप्तमेध्या च श्रोतला । धारा मधुरा स्वादुपाकायुष्या रसावली । स्वयी

सुविप्रदा कुष्ठपाण्डु निहासवासक्ति । विप्रशोष-
ररी.....॥” भा.ग.व. । हिमा कपायोः तिक्ता
रक्तपित्तघ्नी बुद्धिप्रज्ञामधाकरी चायुष्करो च ।
रा.नि.व.५ । मृदाज्योतिष्यतोस्तथायाः । रा.नि.व.३ ।
मण्डु कपण्याम् । शृंगकुण्डि । वा.उ.१५ ।
भाग्याम् । वामनशक्ति । रा.नि.व.६ । च.शा.५५ ।
चक्रगन्धायाम्, वनयमाया । रा.नि.व.४ । च.द.
कफज्व.पि. । पद्मगङ्गकस्ये । शौकालमाष्ट ।
विका । हिलनीचिकायाम् । भा.पू. म.शा.व. ।
प्रसारिण्याम् । शृङ्गकुण्डि । वाराहोक्तं ।
सुहाया । चटकायाम् । मेक्याम् । सर्पायाम् ।
वे.नि.घ. ।

ब्राह्मीकान्दः । पुं । वाराहोनाममहाकान्दशक्ति ।
शुभ्रां आन् । रा.नि.व.७ ।

ब्राह्मिका । स्त्री । भाग्याम् । वामनशक्ति ।
ब्रुवञ्जावो । पुं । पवित्रिभेदे । शिञ्जना भाषो ।
वे.नि.घ. ।

भ

भः । पुं । ममरे । एकाक्षरकोपः । भान्नी ।
को । नचवे ।

भक्तिका । स्त्री । भिन्नोकीटे । शिर्षिकिर्पाक ।
वे.नि.घ. ।

भक्कुरः । पुं । मत्स्यभेदे । डांक्रुर्गोश्र ।
गुणः— “भक्कुरो मधुरः शीतो हृष्यः स्निग्धकरी
गुहः । विटमग्ननक्षत्राणि रक्तपित्तहरः प्लुतः ॥”

भक्तम् । स्त्री । चक्र । डां । भन । “सुधीतां-
कण्डुलान् स्त्रोतांकोये पचयन् पचेत् ।” See
चक्रम् । वि । सेवके ।

भक्ताक्षरः । पुं । दशाक्षरदिक्कविमधुमे । - कृदिम-
धुं । श.च. । (कारः) वि । पाचके । छे.च. ।

भक्ताच्छन्दः । पुं । सुधायाम् । आकाहाया ।
च.द.च.गं.पि.नामाश्रमधोये ।

भक्ताजा । स्त्री । अस्मते । वे.नि.घ. ।

भक्तात्मनी । स्त्री । मन्थार्ककर्णिकायाम् ।

भक्ताह्वेपः । पुं । परीचकरीने । चिन्तविला तु
मनसा दृष्टा युत्वा तु भीजनम् । देवमायाति यो
जनुभक्तदेवः भ उच्यते ।”

भक्तमण्डः । पुं । चक्रमण्डे । डांतेरु मण्ड ।
तत्पथ्यायाः—सासरं चाचामं मिलावः पिच्छाः ।
See चक्रमण्डः ।

भक्तविपाकवटो । स्त्री । - चयिमान्यादिनाशके
वटोभेदे । “मावि सं रसमन्वो च हरितामं मनः-
शिक्षा । दृष्टकानो वारिषाहा चित्रकस्य महीपथे ।
पिपली मरिच पथ्या यमानी कुण्डलीरकं । रामडं
कटुकापालो संश्वं सारमोदकं । जातोत्तलं सुव-
चारः समभागं विचूर्णयेत् । आर्द्रकस्य रसेनैव
निर्गुण्ड्याः स्वरसेन च । स्याद्विचूर्णयेनैव ज्योतिष्यत्या
रसंग तु । चित्रकस्य रसेनापि प्रत्येकं विविंभावयेत् ।
पेपयित्वा वटी कार्या सुक्ताकलसमप्रभा । भक्तये-
च्छापमानेष लवङ्गेन सुधीगिता ॥” कञ्जलि २७.
पुर्णमासिक, शक्तिताल, मनहान, (तेपेडी-
मूल, दधीमूल, मूला, चित्तार मूल, शूट,
पिशुल, मन्निच, शरीरकी, बमानी, कृष्णशीरा,
हिङ्गु, गुडकीडलि, शैलक, वनबमानी, खरि-
रुज, यवप्रार, देहामेर अथोत्तर १७. ।
आर्द्रा रस, निगिनापत्ररस, हृद्बृह्दे पातार
रस, लडाकूटकीपातार रस ७ चित्तारस चिन्

मिम उावना म्निन्न वी वरिदेव। अमृशीन
नवमूर्ध्नि ४ गोपी। रस.को.।

भक्तवारि। ली। काशिके।

भक्तिः। ली। सेषायान्। गी।

भक्तिका। ली। पारामशीतयाया। दे.मिघ.।

भक्तोद्भवम्। ली। नादितानमन्। उाउत्तर
रानि। के.मिघ.।

भगम्। ली। चीनी। तत् च गृहमृकदयमन्-
वर्णिस्थानि। "गृहमृकदयोर्मध्ये यो भागः न भवे
युगः।" रा.नि.व.१८। विष्णुः। मीथे। गी।
उपखे। देराव्ये। ज्ञानि। इच्छावा। विष्णुः।

भगन्दरः। पुं। तन्नामकगदशरीरे। भगन्द-
वक्षिप्रदेशदारवागन्दरा इत्युच्यते। उग्रन्द
उग्रं। उत, भरपुर। पपकाः पिडकाः, पकाणु
भगन्दराः इति भगन्दरपिडकयोर्भेदः। गु.। "चपकं
पिडकासायुः पाकपात्रं भगन्दरम्।" वा.उ.२८
प्र.। मिदानादि—"गृह्ये एाद्गु.ले सेष पायसः
पिडकासिक्तम्। मिश्री भगन्दरो श्रेय च च पच-
विशो मतः।" मा.नि.। प्रतपीनकोष्ट्रौषपरि-
क्षाविश्रुत्कावर्ण्यमौषे इति पच यदाकर्म ते
वातविश्रुत्कसन्निपातागन्तुनिमित्ता भवन्ति। गु-
नि.४८.। "दानयान्नास्त्रीकर्मोत्कृष्टगदाएशीन-
वान्। पापुर्भेदुःकाः कथ्याम् पुष्केत्पं भगन्दरे।
घोराः सापचितुं दुःखाः सजे एष भगन्दराः।
तेजसाञ्जिटीशैल्यः सतग्रय भगन्दरः।" गु.।
"इत्यथपठमन-कठिनोन्टकासनेः। प्रमो-
दिदामिदिहैरपरेय निरवितैः। अनिटाइएपावेन
सयी वा साधुगर्भैः। प्रायेण पिडिकापुष्पी
योद्गु.ले एाद्गु.लेइपि वा। पशोर्भेदोऽन-एाद्गु.ले वा
दुटासुद्धमौषधी भवेत्। वक्षिमुष्णाऽयथासुद्धतयात्
गन्तनामकाः भगन्दर न सन्त्ये एादयव्यक्त्या
वतः। भगवन्निर्दायीषु दोषसायेषु सुरिभिः।
वातसुवमकृत्पादैः गुणोर्भेदति कामान्। टीपैः
पचयुतैः सर्वैः रागान् मोडसः गु.तः।" किय
—"पाके पुनरपदिग्धं स्वेदितद्यावगाहृतः।
यत्तविलासंमिष पश्येकम्यग्भगन्दरम्। प्रबाचीनं
पराचीनमन्सुं खवहिसुं चम्। यदान्तं सनेपिन्वा
सुखं यन्त्वे पाठयेत्। वक्षिन्सुं खव नि.श्रेयं ततः
पारिप साधयेत्। वधिदैव भिषक्याधु पारिषेवोष्ट्र-
कन्धरम्॥" वा.उ.२८प्र.। [व्या.वि.।

भगफलम्। ली। चीनिकन्दरीने। च.द.चीनि.।

भगालम्। ली। नरनसके, मधुघकरीया।
कटा.।

भगास्त्रि। ली। धीन्यमि। च.प्रा.०च.।

भग्नम्। ली। तन्नामकरीने। उग्र उग्रं।

"पतनपीटनप्रकारा वेपथ्यालस्यगदंनमप्रभृतिभि
रभिघातपिनेरनेकविधमस्यु। भद्रमुपदिशति।
तसु भद्रजातमनुसायैमाये" इतिधर्मधोप्यते
सन्निमुक्तं काण्डभद्रश्रुति।" गु.नि.१०४.। तस्य
वेदाः—"भद्रं गदासादिभिधं इत्याय काण्डे च
सम्भावपि तव सन्धी। उचितपिष्टटविचर्त्तानि
तियेगते चितमथय भद्रमिति।" मन्त्रिभद्रय
सामान्यलिङ्गं यदा—"प्रसारदाकुचनशनीषा रक्-
स्यर्गविशेषमितदृक्म्। सामान्यतः मन्त्रितस्य
लिङ्गमुत्पिष्टमन्त्रैः श्रयथीः समन्ताम्। विनेपतो
राविभया रक्षा च। विष्टिदके तो च रक्षा च
मिचम्। विश्विते पश्यं रक्ष तोग्रानियेगते
तोग्रशो भवन्ति। चिनेऽतिशुल् विपसं रक्ष चिते
त्वधीदविषटय सन्धेरिति।" काण्डमद्रलक्षं
यदा—"भद्रम् काण्डे रक्षया प्रयाति विनेपतो
गामभिरैव तुष्यम्। काण्डे ततः कर्कटकायकर्म
विश्वितं पिष्टितमस्युपमितम्। काण्डेपु भयं
उत्तिपातिसय गच्छागतं विष्टितं च बरुम्।
दिद्रं रिधा हादशधापि काण्डे सामान्यमन्त्रे किल
तस्य लिङ्गम्॥" कर्कटादिकाण्डमद्रलक्षय यदा
—"समाद्रता गोवदजातिभिन्यया व्यथा इति-
रतीय निद्यम्। संरीक्षामि भवतोष्ट्र शब्दः
स्यर्गसहं स्यन्दनतीदश्याः। सन्तोसवस्थागु ग
गन्धेवाभी मद्रस्य काण्डे खन् विष्टितम्॥" मा-
नि.। तस्य यथास्यानस्यापनं यदा—"चाञ्चनी-
त्योऽनीनासपर्मसुपवस्येः। सन्धीन् शरीरान्
सन्धीन् पलामध्यपलानपि। इत्येतेः स्यापनीपाथैः
सन्धेवत्याय निषणम्। पटैः प्रभूतमपिभिः
वेटयित्वा सुखेकतः। कदम्बोदराशयस्यसर्जाङ्ग-
पलायनेः। वंशीदनेः स पृथमिः तनुमिः सन्धि-
वेष्टिते। सुश्रुतैः सुप्रतिसाधैः दन्डैः प्रकलैरपि।
कुशाद्रयैः समं वन्दं पट्योपरि योजयेत्॥"
इत्यादि। वा.उ.२०च.।

भग्नसन्धिकः। पुं। मन्त्रिभद्रोगविनेये।
ली। चीने। म.च.।

भगनास्त्रिसन्त्यानकारः। पुं। लयने।
ब्रह्मन्। वै.मिघ.।

भङ्गारौ । स्त्री । गोधायाम् । वै.निघ. । दंशे ।
 ऊंभ । चिक्रा ।
 भङ्गः । पुं । छेदभेदादिके । भा.म.१भ.आगनुज्ज.
 चि. । पचापातरीणे । रा.नि.व.२० ।
 भङ्गवासा । स्त्री । हरिद्रायाम् । श.र. ।
 भङ्गा । स्त्री । विनयायाम् । त्रिक्ति । हिं भाङ् ।
 टें जगपरिगुम् । गुणः—“भङ्गा कफहरी तिक्ता
 शक्तिषो पाचने लघुः । तोष्णीया पित्तला
 मोहमन्थान्त्वद्रिदार्ढनी ॥” भा. । शण्वीजे ।
 विह्वलायाम् । श.प. । काश्मीरदेशप्रसिद्धश्च
 विशिषे । भ.म. [वै.निघ. ।
 भङ्गानः । पुं । मयाप्रविशेषे । उांशन गीष्ट ।
 भङ्गारौ । स्त्री । गोधायाम् । वै.निघ. । दंशे ।
 ऊंभ । चिक्रा ।
 भङ्गिः (ङ्गौ) । स्त्री । चाचिपे । वै.निघ. ।
 भङ्गिका । स्त्री । भङ्गायाम् । उां । वै.निघ. ।
 भङ्गिनौ । स्त्री । जिह्वान्याम् । वै.निघ. ।
 भङ्गौलम् । स्त्री । भङ्गाचिपे । रा.नि.व.२ ।
 भङ्गुरा । स्त्री । अतिविषयायाम् । आंउहेऽ ।
 मियङ्गौ । रा.नि.व.११२ । भा.म.१भ.सन्धिवज्ज.
 चि. । भाग्याम् । भङ्गायाम् । त्रिक्ति । वै.निघ. ।
 भङ्गुरम् । स्त्री । भङ्गाचिपे । रा.नि.व.२ ।
 भञ्जनः । पुं । चकं हवे । आङ्गु गीष्ट ।
 रा.नि.व.१० । स्त्री । गिरःकण्ठादिरामर्दने । सु.सू.२०प. ।
 वायुशान्त्रयवेदनाविशेषे । सु.सू.२२प. ।
 विभक्तदारणे । जर्जरौकरणे । सु.सू.१८५ ।
 भञ्जनकाः । पुं । दन्तगतसुखरोगविशेषे । लक्ष्यं
 यथा—“यद्दं वक्तं भवेद्द यस्मिन् दन्तमद्भय
 तीव्रश्च । कफघातज्जतो व्याधिः स भञ्जनक-
 सेचित् ॥” सु.नि.१६व. ।
 भञ्जस्वः । पुं । देवकुलीङ्गवद्गुणे । चिक्रा ।
 भटा । स्त्री । इन्द्रवाक्शोलायाम् । प्रांशंग-
 मर्शा । र.मा. ।
 भटिलम् । स्त्री । शूलपक्तसांसादौ । कावाव ।
 चम ।
 भण्टकाः । पुं । मारिपत्रपे । वै.निघ. ।
 भण्टा । स्त्री । चिह्नोत्के । वाचांकी । वै.निघ. ।
 भण्टाकी । स्त्री । हृदय्याम् । वृत्ती ।

वें ब्राह्मणुर्चट्टु । रा.नि.व.४ । र.मा. । कष्ट-
 कार्याम् । वाचांकी । चम ।
 भण्टः (ण्डः) (का) । स्त्री । मञ्जिहायाम् ।
 श.र. । ‘भण्ट’ इति ख्याते ग्रामभेदे ।
 भण्टकाः । पुं । श्लोषाकह्वे । र.मा. ।
 भण्टकाः । पुं । खञ्जरीटपत्रिणि । श्वक्षम
 शोथी । जटा । [भ.म. ।
 भण्डिरः (लः) । पुं । शिरोपह्वे । भ. ।
 भण्डिरा (रो) । स्त्री । मञ्जिहायाम् । वै.निघ. ।
 भण्डो । स्त्री । मञ्जिहायाम् । रा.नि.व.३
 श्लोचटवैले । च.सू.२७प. । “खदिरकद्रमण्डो ।”
 शिरोपह्वे । वा.सू.१६च.प्रसनादिव. । अतिविह-
 वायाम् । श्वेत तेषुङ्गी । वै.निघ. ।
 भण्डादिशोणे । तगरपादुके । वै.निघ. ।
 भण्डोकाः । पुं । शिरोपह्वे । रा.नि.व.६ ।
 भण्डोतकाः । पुं । सेष्ठायाम् । वै.निघ. ।
 भण्डोतको । स्त्री । मञ्जिहायाम् । भा. ।
 भण्डौरः । पुं । तण्डुलोद्यमकचुपे । भ.म.पू.१भ.
 श.प. । समल्लिलचुपे । शिरोपह्वे । रा.नि.व.४ ।
 भण्डौरतिलका (लतिका) । स्त्री । मञ्जि-
 हायाम् । रा.नि.व.६ ।
 भण्डौरा (रिका, रौ) । स्त्री । मञ्जिहायाम् ।
 रा.नि.व.६ । वै.निघ. । [मञ्जिहायाम् । श.र. ।
 भण्डौलः । पुं । शिरोपह्वे । वै.निघ. । स्त्री ।
 भण्डूकाः । पुं । मयाभेदे । उांशन गीष्ट ।
 गुणः—मधुरः शीतः हृद्यः स्नेहकरः गुबः विष्टभौ
 रक्तमिषहरश्च । भा. । श्लोषाकह्वे । र.मा. ।
 भद्रम् । स्त्री । खर्षे । मे. । लौहे । नीलीतुपले ।
 नीलशुभ्र । पन्दने । वै.निघ. । सुसुक्ते । मे । पुं ।
 ब्रह्मीह्वे । रा.नि.व.८ । महागजे । खञ्जरीट-
 पत्रिणि । वादस्वह्वे । मे. ।
 भद्रकम् । स्त्री । नागरसुत्तायां । श.मा. । वै.
 निघ.२भ.चम.चि. सूर्यप्रभागुण्यां । इन्द्रयवे । सरख-
 देवदासकाष्ठे । पत्रे । वै.निघ. । पुं । देवदास-
 ह्वे । श.र. । [व.४ ।
 भद्रकण्टः (काः) । पुं । गीह्वरचुपे । रा.नि.
 भद्रका । स्त्री । इन्द्रयदे । रा.नि.व.६ ।
 भद्रवापसिका । स्त्री । रक्तकार्पास्याम् ।
 वै.निघ. ।

भद्रकाली । स्त्री । प्रसारणा । शक्रजज्ञिनी । प.सु. । नागरसुखायाम् । वै.निघ. ।

भद्रकाशौ (सौ) । स्त्री । भद्रसुखायाम् । रा.नि.व.६ ।

भद्रकाष्ठम् । स्त्री । काष्ठदेवदारुणि । रा.नि.व.१२ । तैल-देवदारुणि । नभश्री । प.यश्री । वै.निघ. ।

भद्रकाह्वया । स्त्री । भद्रसुखायाम् । जैन-निघांशु । अ.द.च.मा.चि. । "विश्वसिभद्रकाह्वयः ।"

भद्रगन्धिका । स्त्री । प्रसारणायाम् । शक्र-जज्ञिनी । वै.निघ. । सुखायाम् । र.मा. ।

भद्रघनः । पुं । भद्रसुखे । विष्.चि.पिपासायाम् । नागरसुखायाम् । वै.निघ.२४.च.गै.चि. ।

भद्रचन्दनसारिवा । स्त्री । ऊपसारिवा-याम् । वै.निघ. ।

भद्रचूडः । पुं । 'लडाशिशु' इति ख्याते इवे । वै.निघ. ।

भद्रजः (जवः) । पुं । इन्द्रवदे । रा.नि.व.२ ।

भद्रतरुणी । स्त्री । कुमकहले । (कोश-पु.) । रा.नि.व.१० ।

भद्रतिलता । स्त्री । लघातिकायाम् । निगमि-तिता । "भद्रतिलता मद्रतिलता इति तिकाग्रि-वर्द्धनी । ज्वरघ्नो विषहृद वल्ला शोभापमपि नाशयेत् ।"

भद्रदन्तिका (न्ती) । स्त्री । सनामख्यत-दन्ताम् । इलीविशेष । स्यूलदन्ता । वफ् मठी । तत्पथ्यायाः,—केशरुपा मियग्भद्रा कयाभद्रा ज्वराघ्नो जयाद्या पावर्धनी । गुणाः—कटुः उष्ण विरेचिका क्षमित्री कुष्ठघ्नी श्लामदीपमुखरोगघ्नी च । रा.नि.व.६ ।

भद्रदारुः । पुं, स्त्री । देवदारुणि । र.मा. । रा.नि.व.१२ । सरलायां । जंजण दाहं । र.मा. । वा.सु.१५.भद्रदाह्यादिः ।

भद्रदार्वादिः । पुं । वातघ्नकपावमेदे । "भद्र-दारु नतं कुष्ठं दशमूलं वलाहयं । वायुं वीर-नरादिषु विदाह्यादिषु नाशयेत् ॥ वा.सु.१५.च. ।

भद्रनामा । पुं । पञ्चविंशति । छांदात्रिंशत् । गार्थी । वै.निघ. । काष्ठकुष्ठपञ्चिपि । तिका ।

भद्रनामिका । स्त्री । चायमाषायाम् । वगा-गता, वरुणा । प.सु. ।

भद्रपत्रौ । स्त्री । अगनायाम् । अवनमूले ।

भद्रपर्णा (र्णी) । स्त्री । प्रसारणा । शक्र-जज्ञिनी । र.मा. । रा.नि.व.५ । गाभारीहवे । गाभान्न शिशु । रा.नि.व.२ ।

भद्रवचा । स्त्री । इन्द्रवदे । रा.नि.व.२ ।

भद्रव(व)ला । स्त्री । वक्षानामसुषे । रा.नि.व.४ । काकोदुम्बिकायाम् । प्रसारिणा । रा.नि.व.५ । गाभारीहवे । वै.निघ. ।

भद्रमल्लिका (म्लौ) । स्त्री । काष्ठमल्लिकायां । काष्ठमल्लिका । प.सु. । गवाल्याम् । गौत्रिक, दूजे । श.मा. ।

भद्रसुखः । पुं । सुखद्वयमेदे । त्रानभद्र, मद्रगण । तत्पथ्यायाः,—अट् वाचः तैजनः इत्येतेनः सुखः सुखातकः खूदराः सुमेषः । See सुखः ।

भद्रसुस्तः (कः) । पुं । नागरसुखायाम् । नागद्रमूला । प.सु. । अ.द.भा.न.कर्षरी-च.असने । स्त्री । भद्रसुस्तः । नागद्रमूला । तत्पथ्यायाः,—कघ्नीत्या वरादी गुच्छा यन्तिः भद्रकाशौ कशिकः कीट्टा कुकविन्दार्या सुगन्धिः रन्ध्रिषा हिमा वक्ष्या राजकशिकः कच्छीत्या मुष्ठा अर्षोदः कारिदः अश्वीदः शेषः कीमूतः अष्टः नीरदः अश्वं घनः गार्थीयः । गुणाः—कपाय-तितलं शीतल पाचकलं पाहितं पित्तवर-कफ-नाशकलघ । अपि च "सुस्त कटु हिमं शार्दि तित्तं दीपन-पाचनम् । कषायं कफपित्तास-वृट-ज्वरादृषि-जनुजुत् ॥ अन्वपदेशे यस्यातं सुस्तं तत् प्रशस्यते । तवापि सुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरसुस्तकम् ॥" रा.नि.व.६ ।

भद्रयवम् । स्त्री । इन्द्रवदे । अम. ।

भद्रयोगदिवसः । पुं । पुष्पानपवपुशदिवे । च.द.विष.चि. ।

भद्रस्तता । स्त्री । माधवीलतायाम् । रा.नि.व. १० । हरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

भद्रवती । स्त्री । काकोदुम्बिकायाम् । वै. निघ. । भद्रपर्णाम् । जटा. ।

भद्रवत् । स्त्री । देवदारुणि । रा.नि.व. १५ ।

भद्रवर्मा (न) । पुं । नवमल्लिकायाम् । श.च. ।
 भद्रवल्लिका । स्त्री । अनन्तायाम् अनञ्चुम् ।
 र.मा. । प्रसारण्याम् । वै.निघ. ।
 भद्रवल्ली । स्त्री । (Vallis Heynei.
 Syn. V. Dichotoma) श.रदमल्लिकायां ।
 शंभरनामौ, श्रमनामौ । र.मा. । मल्लिकायाम् ।
 कठिमल्लिका । माधवीयतायाम् । यस्या निर्वासः
 प्रराणतप्रः । रा.नि.व.१० ।
 भद्रशिफा । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ ।
 भद्र(द्रा)श्रियम् । स्त्री । श्रुतचन्दमे । र.मा. ।
 श.च. । च.द.वा.भा.स.हाराजप्रसारणेतेते । च
 वि.३.४.५. ।
 भद्रश्रीः । पुं । चन्दनहृदि । यम. । शोषण-
 चन्दने । श्वेतचन्दन । रा.नि.व.१२ ।
 भद्रसारम् । स्त्री । चन्दनसामान्ये । प.म. ।
 भद्रहंसः । पुं । नागरमुक्तायाम् । वै.निघ. ।
 भद्रा । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् । प.म. ।
 लोवलीयायाम् । रा.नि.व.७ । दन्त्यां । रा.नि.व.६ ।
 २३ । शमीहृदि । शमीमिदं । रा.नि.व.८ । कटकने ।
 गाभारीहृदि । रा.नि.व.६ । अनन्तायाम् । अनञ्चु-
 म् । नीण्याम् । नोल गीह । रा.नि.व.४=३ ।
 बलानामसुपे । वेदोष्णां । रा.नि.व.४ । वषा-
 याम् । रा.नि.व.६ । श.पट्टर्ष्यां । रा.नि.व.८ ।
 श्रुतापराजितायाम् । रा.नि.व.३ । कण्ठसारिवा-
 याम् । रा.नि.व.१२ । हरिद्रायाम् । वै.निघ.न्व.
 चि.स.हृदिवादिषुपे । प्रसारण्याम् । रा.मा.याम् ।
 म. । नागपत्नीलतायाम् । सुखायाम् । वै.निघ.
 चन्द्रशरे । म. ।
 भद्राकारणम् । स्त्री । चोरकर्मणि । मूछन ।
 ह.च. ।
 भद्राख्यः । पुं । देवदासहृदि । च.द.उ.दं.चि. ।
 भद्राणौ । स्त्री । कृत्तल्लोचुपे । रा.नि.व.६ ।
 भद्रालपचिका । स्त्री । प्रसारण्याम् । शं-
 काश्रनिश । श.मा. ।
 भद्रालौ । स्त्री । प्रसारण्याम् । श.मा. ।
 भद्रावतो । स्त्री । कटकमहर्षे । रा.नि.व.६ ।
 सद्रास्यः । पुं । चन्दने ।
 भद्राक्षः । पुं । सुक्तके । भा.म.३.भ.प.म.वि. ।

भद्रिका । स्त्री । गुञ्जायाम् । वै.निघ. ।
 भद्रैला । स्त्री । खूलेलायाम् । मोटा एलांठ ।
 र.मा. ।
 भद्रोत्कटः । पुं । भद्रमुक्तायाम् । जांदाश्रिनां
 मूलां । प्रसारण्याम् । शंकाश्रनिश । र.मा. ।
 श.पत्नीफलाद्ये । भेष.श्रीरो.चि. । भा.दा.क.ड. इति
 ख्याते हृदे । च.द. गर्भाधिकारि ।
 भद्रो(द्रो)दनौ । स्त्री । बलानामसुपे ।
 वेङ्केनां । नागबलायाम् । शोभकशाश्रनिश ।
 रा.नि.व.४ । पीतवाय्यालके । शीत वेङ्केनां ।
 रा.नि.व.३ । च.म.४.भ.हं.हृदि ।
 भद्रोदुम्बरिका । स्त्री । काकोदुम्बरिकायाम् ।
 वै.निघ. । सु.चि.६.५. ।
 भन्दिहाम् । स्त्री । कल्पे । लणा ।
 भन्मः । पुं । धृति । तिका । मचिकायाम् । श.र. ।
 भन्मरालिका(लो) । स्त्री । बुधमचिकायां ।
 जांशमाहि । तिका ।
 भयम् । स्त्री, पुं । व्याधौ । रा.नि.व.२० । स्त्री ।
 भोती । कुलप्रपविशेषे । तिका ।
 भयकण्ठकः । पुं । बदरहृदे । कूल गीह ।
 भयङ्करः । पुं । रणश्रेते । रा.नि.व.१६ । वि ।
 भयावहं ।
 भयञ्जरः । पुं । भयगन्धर्वरे । श्रांतकृष्णत्र ।
 तस्य लक्षणं प्रस्ताप. । मा.नि. ।
 भयदा । स्त्री । भूधावाम् । ऊँहै कामनां ।
 भयनाश्रिनी । स्त्री । शायमाणा लतायाम् ।
 वनावतां । रा.नि.व.५ ।
 भयानकः । पुं । व्याधौ । म. । वि । भयङ्करे ।
 भयावहा । स्त्री । रातो । वै.निघ. ।
 भरः । पुं । दिसहस्रपलपरिमाणे । वै.निघ. ।
 भरणी । स्त्री । घोषायां । घोषावतां । म. ।
 भरण्डः । पुं । हृदि । कर्म । लणा ।
 भरण्याह्वा । स्त्री । पर्वण्युपयां । रासद्रुतीति
 लोके । म.प. ।
 भरण्युः । पुं । हृदि । वै.निघ. ।
 भरद्वाजः (काः) । पुं । व्याघ्राठ-नासपवि-
 विग्रहे । डाकृहै शोषी । यम. । श.र. । कृपि-
 विग्रहे । म. ।

भरद्वाजी । स्त्री । दनकापांशुः । रत्ना ।
 भरिणी । स्त्री । हरिद्वे ।
 भरितः । वि । हरिद्वे । पुष्टे ।
 भरुः । पुं । खर्वे । मे ।
 भरुजः । पुं । सुद्रमगाले । हे.च. ।
 भरुटकम् । स्त्री । भस्त्रितमसि । उ'र्वाभांशुः ।
 हे.च. ।
 भरोच्चहः । पुं । धवतरी । क्षी'दशां ग्रीह ।
 वै.निघ. ।
 भर्गः । पुं । पाककरणे । भर्जने । व्याक-
 क्त्वे । भेद-ना-चा.वि.स.हाविष्णुवैले ।
 भर्गपर्वणी । स्त्री । भाग्याम् । वै.निघ. ।
 भर्जनम् । स्त्री । धृष्टी । डां. ।
 भर्त्सपत्रिका । स्त्री । महागोत्याम् । नरानीन ।
 रा.नि.३.४ ।
 भर्म्म । स्त्री । खर्वे । धनुरे । अम. । नामौ ।
 विद्मः । डि.टो ।
 भर्म्मगैरिकम् । स्त्री । खर्वेगैरिके । वै.निघ. ।
 भर्म्मयूथी । स्त्री । खर्वेयूथिषाम् । खर्वे खर्वे ।
 वै.निघ. ।
 भर्लता । स्त्री । प्रसारणान् । वै.निघ. ।
 चाकाशखतायाम् । म.र. ।
 भक्षः । पुं । सन्निपातविशेषे । See भक्षुः ।
 भक्षवत् इति । मद्रु.के. । अम. ।
 भक्षकः । पुं । इन्द्रशिल्प-श्रीवाकहचे । वृद्ध-
 शोभा । श्लो'गांशुः । रा.नि.३.६ । मद्रु.के. । इन्द्रुदी-
 हचे । सन्निपातकहने । सन्निपातविशेषे । See
 भक्षुः । वै.निघ. ।
 भक्षकिसमत्साः । पुं । मन्त्रविशेषे । डां. ।
 नांशुः । गुणाः—“भक्षकौ मधुरः प्रीती हृद्यः द्रो-
 क्तरी गुह्यः” रा.नि.३.५ ।
 भक्षपुच्छी । स्त्री । गौरसत्तखुलायां । गौरसत्त
 छा'द्वि.नां । प.च. ।
 भक्षतः (काः) । पुं । (Semecarpus An-
 acardium) The marking nut tree.
 खनामखनामरवे । उ'र्वाभांशुः । हिं भिक्षावा ।
 सं विष । तै' सिद्धिषु दु' सिद्धिषु । सन्-
 भक्षिय वम्- विवम । ता. अमकीट्ट । दा-

मिषवन् । पारस्य- मिलादुर । तत्पर्यायाः—
 अरुम्बरः शोथस्तु वज्रिनामा वीरवहः त्रयस्तु
 भूतमाश्रयः भक्षतको भक्षिका भक्षो भक्षीका
 अपिमुहो वीरवहः अद्रुला अक'सत्वा 'गर्भा'हितः
 निर्द्व'इतः तपनः अतसः क्रिमिस्तः श्रे'गुणः
 वाताग्निः स्त्रीटवीजकः प्रयत्नोक्तः धगु'षः
 वीजपादपः वज्रिः महातोष्या । गुणाः—कर्म-
 रेतोशनकं कषायं मधुरं कीचं कफघ्नमश्वासनाह-
 विषभ्रं शमीहराभ्रानकमिष्य । तन्मज्जा च
 विषशोपदाहमनः पिषघ्नक्षयो वातारोचकघ्नः
 कान्तिकरय । भक्षतकगुणाः—कटुः तिक्तः कषा-
 योष्णः क्षमिघ्न कफ वातोदरानाह-से'दाशो'वथ ।
 रा.नि.३.११ । भक्षतकतैल मधुरं कषायं तिक्ता-
 नुरसं वातकफकुष्ठमे'दी'मे'ह'हृत्कमिष्टं वमनं विरेच-
 नक । सु.सू.४५५. । रक्तचन्दने । च.र.कल-
 प्रसारणीतेन । भा. ।
 भक्षतकगुडः । पुं । अर्शो'गिने पक्षगुडः ।
 “भक्षतकसहस्रं हि जलदोषे विनाशयेत् पाद-
 श्लेपे रसे तस्मिन् पक्षेद्गुडुलां भिषक् । भक्षतक-
 सङ्घातं हिंस्रं तत्र प्रदापयेत् । सिद्धेऽस्मिन् विषमो
 व्योष्यमानो मुक्तश्चेन्नवम् । कषायं चूर्तितं दद्यात्
 त्वरीलापचकेमरम् ।” उ'र्वाभांशुः २००० खन ४४ शं.
 १०५ १५ शं. । सु.सू. १२१० शं. हिंस्र उ'र्वाभांशुः
 ६०० शत । सिद्धिगा, सिद्धिः, रत्नागो, वृत्ता,
 तैस्फव थ'ता'क'र' हर्ष २ टो. ।
 भक्षतकघृतम् । स्त्री । गुग्गुलुघृतमे'ह । “भक्ष-
 तकाकल्ककषायपकं सपिः विदेत् शर्करया विमि-
 यम् । तद्रक्तगन्धं विनिष्कृतिं पीतं बलासगन्धं
 मधुना समेतम् ॥” सिद्धिगीते शर्वरा दीप्या ।
 रस.र. । अन्तं यथाः—“भक्षतवाग्नां हिषलं
 पञ्चमूलं पलोन्मिहं । साध्यं विदारीगन्धाद्यनागोष्य
 सलिलादुके । पादश्लेपे रसे तस्मिन् पिषलो' नामरं
 वचः । दिद्रु' संश्ववं हिङ्गु यावशुकविडं शटो ।
 पिचकं मधुकं राशं पिशा कर्पसमं भिषक् ।
 प्रसृष्य पथसः हत्वा घृतप्रसृष्टं विपाचयेत् । एतत्
 भक्षतकघृतं कफघ्नमहरं पट्टम् ।” च.चि.५५. ।
 भक्षतकतैलम् । स्त्री । रसायनतैलविशेषे ।
 भक्षतकतैलं ५ शं. । यष्टिमधुचन्दनः २ गी. । दुग्धं
 ३२ शं. अतपार्थं कुर्वान् । च.चि.१५. ।
 भक्षतकपल्लवम् । स्त्री । रसायनविशेषः ।
 च.चि.१५. ।

भस्नातकफलमञ्जा । स्त्री । गोडुस्वायाम् ।
 गौमक, दूषी । वै.निघ. ।
भस्नातकयूपः । पुं । रसायने यूपविशेषः । च.
 चि.१५. ।
भस्नातकसर्पिः । स्त्री । रसायनघृतविशेषः ।
 च.चि.१५. ।
भस्नातकचौरम् । स्त्री । रसायनविशेषः । च.
 चि.१५. ।
भस्नातकास्थि । स्त्री । तन्नामकफलास्थिनि ।
 डेणान्न शूक्ति । रा.नि.व.११ । च.५.४५.दीपनीय-
 गणे । गुणाः—कान्तिटमिकरं गुरु हृष्यम्
 अप्रिदीमिकरं दाहकफघ्नं शीपवातकृमिपित्तासृचि-
 घ्नञ्च । वै.निघ. ।
भस्नातकी । स्त्री । भस्नातकहृत् । अम. ।
भस्निः (स्त्रिका, स्त्री) । स्त्री । भस्नातकहृत् ।
 रा.नि.व.२३ । श.र. । च. ।
भस्नुः । पुं । पिचङ्गभोक्षणसन्निपातज्वरविशेषः ।
 डात्रुकुञ्जरा । लघुचं—“पिचङ्गभाधिकी यस्य
 सन्निपातः प्रकुञ्चति । अन्तर्दाहो वहिः शीतं तस्य
 टणा प्रवर्द्धते । तुयते दक्षिणे पात्रे उरःशीर्षगल-
 यदुः । ह्रीवति क्षीणपिचङ्गं कृच्छ्रान् कीटय
 जायते । विडम्बेदशरीरेद्विद्वाय बर्हन्ने सप्रमोक्षकाः ।
 ऋषिभिर्भङ्गुनामायं सन्निपात उदाहृतः ।” भा. ।
 अफल्गुरिति तन्नाम्नरे नाम ।
भस्नु(सु)क्तः । पुं । श्लोषाकहृत् । ङीर्णांशाह ।
 च.द.असा.चि.कुमादिगुणे । सु.स.२८५. । वा.घ.
 १५५.वीरतरादिः । ऋवे । रा.नि.व.१८ । कीदस्थ-
 नराकपटं । See शडः । कुकुरे । रा.नि.व.१८ ।
भवः । पुं । कारणे । गन्तनि । शिबे । वै.निघ. ।
 संसारे । सप्तायां । तिका । स्त्री । भव्ये । ङीर्णांशाह ।
 रा.नि.व.११ ।
भवदास । स्त्री । देवदासिणि । रा.नि.व.१२ ।
भववीजम् । स्त्री । पारदे । भैष. यदृषो-
 कवाटरसे ।
भवलिङ्गी । स्त्री । शिवलिङ्गिनीलतायां ।
 पञ्चगरिया इति पश्चिमदेशे ख्याता । भा.स.४५.
 योनि.री.चि. । “पोलायो भवलिङ्गीबीजम् ।”
भवा । स्त्री । स्वर्णघीर्णम् ।
भवात्मजा । स्त्री । मनसादेव्यान् । श.मा. ।

भवामीष्टः । पुं । गुग्गुली । रा.नि.व.१२ ।
 महिपाचगुग्गुली । वै.निघ. ।
भविला । पुं । पण्डे । वै.निघ. ।
भव्यः । पुं । पुष्पीदरफलहृत् । ङीर्णांशाह ।
 स्त्री । तत्फलं । प.सु. । पुं । कर्मरङ्गहृत् ।
 निम्बहृत् । स्त्री । तत्फलं । मे. । पुं । कारवेङ्गे ।
 रसविशेषः । श.र. । स्त्री । अस्थनि । मे. ।
भव्यफलम् । स्त्री । बहुवारफलं । ङीर्णांशाह ।
 वै.निघ.र.पि.चि. । तत्पथ्यांथाः,—भवं भावनं
 वक्तृशोधनं लोमफलं पिच्छलवीजम् । गुणाः,—
 “भव्यं खादु कपायामं हृद्यमास्त्रिविधोषणम् ।
 तदेव पक्तं वीपत्रं गुरु याहि विपापहम् ॥”
भव्या । स्त्री । गजपिप्लव्यां । मे. ।
भव्यः (का, षा) । पुं । कुकुरे । (का) ।
 कुकुर्याम् । रा.मा.अम. ।
भवत् । स्त्री । अन्तःकरणे । वै.निघ. ।
भवा (पौ) । स्त्री । स्वर्णघीर्णम् । ङीर्णांशाह
 शिङ्गरे । र.मा. । (पौ) कुकुर्याम् । श.र. ।
भवत् । स्त्री । काष्ठे । जघने । नथमांसि ।
 उषा. । पुं (दृ) । कारच्छवपचिणि । प्रवे । उषा. ।
 योनी । मे. । [वै.निघ. ।
भसरा । स्त्री । मधुमत्तिकायाम् । शालनिर्यांसि ।
भसरालः । पुं । हृन्मत्तिकायाम् । वै.निघ. ।
भसितम् । स्त्री । भयनि । इ.च. ।
भस्त्र(स्त्रा)का (स्त्रा, स्त्री) । स्त्री । चर्महृत् ।
 अंशुपेन्न रींजा । श.र. ।
भस्त्र (न्) । स्त्री । कपिलशिशपायाम् । भूती ।
 हृदि । वै.निघ. ।
भस्त्रकम् । स्त्री । विडङ्गे । प.सु. । भयकरीने ।
 अतिबुभुचायां । स्वर्णे । मे. । भाग्याम् । वै.निघ. ।
भस्त्रकाग्निः । पुं । तन्नामकरीगविशेषः ।
 उग्रकौटिल्लोः । निदानं यथा—“नरे क्षीणकफे
 पि कुपितं सास्त्रागुणं । क्षीणया पाचकस्थानि
 बलमग्नेः प्रयच्छति ॥ तदा जम्बवली दृष्टं रचयेत्
 सानिलोऽनलः । अमिभूय पचत्यन्नं तैल्लादाश
 सुहुमुहुः । पक्वान्नं स ततो धातुन् शोषितादीन्
 पचत्यपि । ततो दीर्घव्यसातडं यत्सुं क्षीपनयेत्
 परम् । सुक्तेऽग्ने लभते शान्तिं नीर्णसावं प्रता-
 म्यति ।” सा.नि. ।

भस्मगन्धा (स्त्रिका) । स्त्री । रेणुकवीजे ।
 भा. । जटा. ।
भस्मगन्धिनो । स्त्री । रेणुकवीजे । अम. ।
भस्मगर्भः । पुं । तिनिशहचे । नादनद्रुफ ।
 रा.नि.व.८ । शिशपाहचे । वै.निघ. ।
भस्मगर्भा । स्त्री । कपिलशिशपायाम् । रा.नि.
 व.८ । रेणुकवीजे । जटा. । तिनिशहचे । रा.नि.
 व.२३ ।
भस्मतुलम् । स्त्री । हिने । मलकपावर्षणे ।
 नूर्णुडिर्वर्षा । मे. ।
भस्ममेहः । पुं । शर्करामेहे । निदा. ।
भस्मरोहो । स्त्री । दग्धाहचे । कोडणे कुम्-
 हीतिष्वाते । रा.नि.व.८ ।
भस्मवर्णः । पुं । मासरचिपि । वै.निघ. ।
भस्मवेधः (कः) । पुं । कर्पूरे । श.र. ।
भस्मशर्करा । स्त्री । चारदर्थ्यः सह दग्धचूर्ण-
 पापायि । “दग्धमानाद्रं काहरसात् शर्करैवान्धोन्व-
 चत्वं भस्मशर्करैर्युच्यते ।” सु.म.११४. ।
भस्मसूतः । पुं । रसचिन्तरे । र.सा.सं.ह.ञ्ज.
 चूडानपरिवे ।
भस्माङ्गः । पुं । कपीते । वै.निघ. ।
भस्माह्वयः । पुं । कर्पूरे । त्रिका. ।
भक्षकः । पुं । गीचुरहचे । वै.निघ. ।
भक्षकण्टकः । पुं । चुरगीचुरके । रा.नि.व.५ ।
भक्षकः । पुं । चुरगीचुरे । रा.नि.व.५ ।
भक्षणम् । स्त्री । भोजने । त्रिका. ।
भक्षणीयम् । त्रि । भक्ष्यव्यमावे । वै.निघ. ।
भक्षपत्रा (त्रौ) । स्त्री । नासवहीलतायाम् ।
 रा.नि.व.११ ।
भक्षवीजः । पुं । चारहचे । शिशालगोह् ।
 रा.नि.व.११ । See बखटः ।
भक्षालावुः । स्त्री । शृङ्खलाव्याम् । रा.नि.व.७ ।
भक्ष्यम् । स्त्री । षटविधाद्रान्यतमे अन्ने । रा.
 नि.व.२० ।
भाक्नु(कू)टः । पुं । मन्थविशेषे । लेटेन्टो-
 नाह् । मे. । गुणाः—“भाक्नुटी मधुरः शीतः हृद्यः
 श्रेयकरो मुहः । आमवातकरो हृद्यो वातविघ्नहरी

भाक्तम् । स्त्री । धान्ये । वै.निघ. ।
भागः । पुं । दासपरिनायविशेषे । च'श. । अम
भाजनम् । स्त्री । चादके । ६५५. । प.म.१४.
भाण्टः । पुं । (खी स्त्री) । ‘भाण्ट’ इति
 ख्याति इचमेदि ।
भाण्टिका । स्त्री । वाचांश्याम् । श.चि. ।
भाण्डम् । स्त्री । पात्रे । गह्व'भाण्डफले । श.च.
 पुं । गह्व'भाण्डफले । श.च. ।
भाण्डकमुष्टिका । स्त्री । हृदयलाघारे
 खाना । त्रिका. ।
भाण्डकारी । स्त्री । मन्त्रिणायाम् । वै.निघ.
भाण्डपुटः । पुं । नापिते । जटा. । श्लेष
 पाकायं पुटमेदे । यथा—“हृदयभाण्डे तूदेः पु
 मध्ये सृप्यां विधारयेत् । शिवाग्निं सुद्वेदे भाण
 तद्भाण्डपुटमुच्यते ॥” [त्रिका.
भाण्डपुष्पः । पुं । सर्पविशेषे । वोंडा गांथ
भाण्डरञ्जनसृत्तिका । स्त्री । रञ्जनमृदि
 दाववि गाणे, श्रृङ्खलांशे । सं.रसकर्पूरशकरणे
भाण्डः । पुं । नापितस्य चुरायाधारे । लौंफु
 शब्दकल्पद्रुमः ।
भाण्डिलः । पुं । नापिते । श.मा. ।
भाण्डौरः । पुं । (Clerodendron infor-
 tunata. Syn. Volkameria infortu-
 nata) चपविशेषे । जाणौर कुलेन गौह् ।
 हिं भाण्ड्. वटहचे । जटा. ।
भाण्डौरलतिका । स्त्री । मन्त्रिणायाम् ।
 रा.नि.व.६ ।
भातम् । स्त्री । प्रभातकाले ।
भाद्रः (पदः, पदा) । पुं, स्त्री । भाद्रमासे ।
 अम. । सु.सू.६४. ।
भाद्रविकः । पुं । चीनधान्ये । चीनां धानं ।
 प.सं. ।
भाद्रुः । पुं । अर्कहचे । अम. । वै.निघ.२म.
 शीतञ्ज.चि. ।
भानुपाकः । पुं । सूर्यरश्मिः लौहस्य पाके
 र.सा.सं. ।
भानुफला । स्त्री । कदलीहचे । रा.नि.व.११ ।

पले । २००० प. । "पवानां विसृष्टस्य भार
एकः प्रकीर्षितः ।" प.प्र. १ख. ।

भारगः । पुं । गहंभे ।

भारङ्गि (खिड) का (झो, खडो) । स्त्री ।
भाग्यं । वाग्मनशां । रा.नि.घ.६ । नकुल, १२५ ।

भारटी । स्त्री । नोलीहसे । वै.निघ. ।

भारखडः । पुं । गृध्रपचिषि । शकूनि ।

भारती । स्त्री । पवित्रिये । डांकी शीरु ।
रा.नि.घ.५ । भा.म. १भ.मलापकज्व.वि. । "भारती
दारुणा ।" वि.क्र.क.की.रो.चि. । भारदाज-
पचिषि । चिका ।

भारथः (यः) । पुं । भारदाजपचिषि । डांकी
पत्नी । ग.च. ।

भारदाजः । पुं । पवित्रिये । डांकी
पत्नी । ग.च. ।

भारदाजी । स्त्री । वनकापांसां । वन-
कापांसां । र.मा. सं.राजकापुत्री । कं काडहृत्ति ।
च.सू.४च.हं.हृत्ति । दि.८५ । गुणाः—हिमा कृष्णा
व्रणगन्धतप्तौ च । रा.नि.घ.५ । पतिवलायां ।
महाभलायाम् । चटकायाम् । ठङ्गां । वै.निघ. ।

भारथः । पुं । भारदाजपचिषि ।

भारदाहः । पुं । गहंभे । वै.निघ. ।

भारदाहिनी (हो) । स्त्री । नोलीहसे ।
रा.नि.घ.४ । वा.ग. १५५ ।

भारवी । स्त्री । तुलसीहसे । वै.निघ. ।

भारवृक्षः । पुं । काचीनामज्जगन्धर्व्यं ।
गोपीचन्दन । दोराक्षेयुडिका । ग.च. ।

भारवृक्षः । पुं । सगविश्वे । शदत्र नृश ।
नासगुणाः—कफजगकं गुरु क्षिप्रं शण्यं हृष्यं
पुष्टिकर किञ्चिदासकर सरस । रा.नि.घ.१० ।

भारिः । पुं । सिंहे । छे.च. ।

भारिकाः । पुं । गहंभे । वै.निघ. ।

भारिटः । पुं । श्यामचटके । रा.नि.घ.१६ ।

भार्गवः । पुं । नोलभङ्गाजे । हृत्तिनि ।
चिका । हीरके । वै.निघ. ।

भार्गवप्रियः । पुं । हीरके । शब्दकल्पद्रुमः ।

भार्गवाग्रणी । स्त्री । भाग्याम् । वै.निघ. ।

भार्गवी । स्त्री । दृक्षायां । र.मा. । अतद्व्या-

याम् । रा.नि.घ.८ । नोलद्व्यायाम् । श.र. ।

भार्गी (झी) । स्त्री । (Clerodendron
siphonanthus or C. serratum.)

स्वनामव्याससुपे । वाग्मनशां । प.मु. । हिं वरडी ।
मं भारडी । ते भयमारङ्गि । नेपा. चूया ।

तत्पर्यायाः,—गहंभयाकः गहंभयाका पद्मा
अङ्गारवल्ली अङ्गारवल्ली वालिययाकः बर्व्यः

वर्दकः यष्टिः व्रजयष्टिः व्रजयष्टिका ग्राकवाहियः
दूर्वां वाहियः ब्राह्मिका सुखधीता गहंभयाखी

अङ्गारवल्ली, ब्राह्मणी ब्राह्मणी ब्राह्मण्यष्टी फञ्जिका
फञ्जी फञ्जीका वानारिः भङ्गा भारडी वातारिः

कासजित् सुदवा भमरेष्टा शकसाता । एषा
अंतनीलपुष्पा रति विधा । गुणाः—"भार्गी तु

कटुतिक्तौष्ण कासशामविनाशिनी । शोफनप-
कूमिद्री च दाहज्वरनिवारिणी ।" रा.नि.घ.६ ।

ईपकटः संयाष्टिषी लपटंशवे वाते च हृता । च. ।

भार्गीगुडः । पुं । यासाधिकारे जीपधम् ।
भार्गीमूलं १०० प. दग्मूलं प्र. १० प. शयपोदली-

पद्मा पुष्टदरीतकी १०० संख्या । काथार्थं—
यारि ११६ श. गे. २२ श. । पुरातनगुडः

(रुभावे गुक्कल्लह) १०० प. । प्रवेपार्थचूर्णं—
विकटु गुडलक् तिमपवम् एला प्र. १५. (दती.)

यवचारः ४ ती. सध ६ प. । वाग्मनशांतित्र मूल
१०० प्र. मशमूल अत्रोत्तर १० प्र. गोष्ठिनीवक

द्वीतकी १०० टो । काथार्थं—चूण ११७ प्र.
गो. २२ प्र. प्रुनातन गुड १०० प्र. । अत्रोत्तर

—लिकट्टे, खड्गवृत्, तेजपत्र, एवाशिठ
अत्रोत्तर हर्ष १५. यवफात्र ४ तो. गधू ७ प्र. ।

भा. । मेव. ।

भार्ग्यादिः । पुं । विपमज्वरे कपायमेदे ।
"भाग्यं चर्पटकपुकरगृह्वैरपयाकपाद्यशमूल-

हतः कपायः । सद्यो निहन्ति विपमज्वर...।"
मेप.ज्व.चि. ।

भार्गीजी । स्त्री । वनकापांसां । श.र. ।

भार्ग्या । स्त्री । पवाम् । श.र. ।

भार्ग्याटिकः । पुं । हरिणविश्वे । मे. ।

भार्ग्याहः । पुं । सगमेदे । मे. । [व. १२ ।

भार्ग्यावृक्षः । पुं । पवाहृत्चन्दनहसे । रा.नि.
भालम् । स्त्री । गण्डस्थले । रा.नि.घ.१८ ।

तेजसि । मे. ।

भालदर्शनम् । स्त्री । सिन्दूरे । श.च. ।

भालविभूषणसंज्ञः । पुं । तिलकचुपे ।
डिनगोष्ठ । रा.नि.व.१० ।

भालाङ्गः । पुं । रोहितमस्ये । विका. ।
श्राकविशेषे । कचुपे । मे. । करपत्रे । कुद्र-
मस्यमेदे । किंशो गोष्ठ ।

भालु(सू,सु,सू)कः । पुं । भल्लुके । अ.टी.भ. ।
श्रमाले । वै.निघ. ।

भावः । पुं । सचायां । भवति सचामनुभावय-
तीति भावः । गुणद्रव्यकर्माणि । च.सू.१अ.च.द.
टी. । पदार्थे । विका. । योनी । धरणि. ।
जनौ । मे. ।

भावनः । पुं, स्त्री । आघातकहृत्वे । औषधस्य
अग्निसम्पटनादिसंस्तारे । वै.निघ. । भव्यफले ।
छान्ता । रा.नि.व.११ । स्त्री । भावनायाम् । मे. ।

भावना । स्त्री । द्रवपदार्थेन पुनः पुनः औषध-
मारणे शीघ्रणे च । परिभाषं—“द्रवेण यावता
सम्यक् चूर्णे सव्यं घृतं भवेत् । भावनायाः प्रमाणन्तु
चूर्णे प्रोक्तम्...॥” शाङ्ग.म.ख.६च. । “द्रवेण
यावता द्रव्यमेकौभूयाद्रैतां व्रजेत् । तावद्यभाषं
निर्द्दिष्टं भिपनिर्भावनाविधौ । भाव्यद्रव्यसमं
काव्यसदृशान्तु तेन हि । आद्रं यावद्धि तद्भाष्यं
समाहं भावनाविधौ ॥” तीङ्. ।

भाषः । पुं । भासपचिणि ।

भासः । पुं । कुक्कुटे । गृध्रे । विघ्नः । मोकुल-
चारिगृध्रविशेषे । सु.सू.७अ. । पानीयकाके ।
श्रीनकोष्ठि । हे.च. । प्रसङ्गजातीयपचिनिशेषे ।
नीलकण्ठगुणः काकसदृशः । सु.सू.४६च. ।

भासन्तः । पुं । काकमेदे, भासपचिणि । मे. ।

भासा । स्त्री । कुमाय्याम् । वै.निघ. ।

भासुरम् । स्त्री । कुष्ठे । कूडे । जटा. । वंश-
पत्रहरिताले । वै.निघ. । पुं । स्फटिके । विका. ।

भासु(स्कर)पुष्पा (प्यिका) । स्त्री । हृदि-
कान्तीलतायां । विशांति गोष्ठ । रा.नि.व.९ ।

भास्करः । पुं । अर्कहृत्वे । अर्कम् गोष्ठ ।
रा.नि.व.१० । उदयभास्करनामकर्पूरविशेषे । वै.
निघ. । स्त्री । स्वर्णे । रा.नि.व.१३ । ताम् ।
धरणि. । प्रयोगा. न्वरान्तरसे ।

त्रांगमणि, हृनि । रस.चि. ।

भास्करलवणम् । स्त्री । गृहण्यधिका
औषधम् । “पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं क
कीरकं । सैन्धवञ्च विङ्गुञ्चैव पत्रं तालीशकेशरम्
एषां द्विपलिकान् भागान् पञ्च शौबर्जलस्य च
सरिचाजाजिग्रुष्टीनामैकेकस्य पलं पलं । त
लाघाईभागेन सासुद्रात् कुड्बहृथं । दाडिमा
कुड्बहृथैव द्वे पले चास्त्रचेतसात् । एतच्चूर्णोक्त
सूचं गन्ध्यामस्यतीपमं । स्वयं भास्करं ना
भास्करेण विनिश्चितं ॥”...रस.र. । मा. ।

भास्करशिफा । स्त्री । अर्कमूले । वै.निघ.
वा.व्या.चि विषगर्भतैले ।

भास्करावर्तः । पुं । स्यावर्णे । हृष्टहृष्ट
सूर्यावर्चकशिरःपीडायाम् ।

भास्करेष्टा । स्त्री । आदित्यभक्त्याम्
हृष्टहृष्टिना । रा.नि.व.४ ।

भास्त्रमूलम् । स्त्री । अर्कमूले । भा.सू.१
श्रीताङ्गसन्निपातञ्च.चि. । [दिवसे

भास्त्ररम् । स्त्री । कुष्ठौषधौ । पुं । सूर्ये
भास्त्रान् । पुं । ताम् । र.चि.३अ. । “तद्य
शङ्ख भास्त्रतः ।” अर्कहृत्वे । अम. ।

भिण्डः (कः) } पुं । भेष्टाचुपे । रा.नि.व.१
भिण्डातिकाः }

भिण्डा (ण्डौ) । स्त्री । भेष्टाचुपे । रा.नि.व.४

भिण्डौतकः । पुं । भेष्टाचुपे । रा.नि.व.४
तत्पथ्यायाः,—भिण्डः भिण्डौ चेतस्यवः चतुस्पद
चतुःपण्डः सुशाकः अक्षपत्रकः करपर्णः हृत्तवीजः
गुणाः—अस्मत्त्वं लणत्वं यादित्वं रविकारित्वञ्च

भित्तिः (का) । स्त्री । गृहगोधायाम्
टिक्टिकी ।

भित्तिखा(पा)तनः । पुं । महामृषिके ।
रा.नि.व.१९ ।

भिदा । स्त्री । धान्यकविशेषे । श.च. ।

भिदिः (रम्) (दुःद्रः) । पुं, स्त्री । वजे
अ.टी.भ. । विका. । रा.नि.व.१३ । चयरोषि
वैलीकषित्नामणिरसे ।

भदुरः । पुं । इस्वङ्गचवत्वे । रा.नि.व.११ ।

भिन्नम् । स्त्री । सद्योऽव्यभिचये । “कुन्तशक्तीषु खङ्गापविषाणादिभिराशयः । इतः किञ्चिच्छुभे षड्भिः भिन्नलक्षणमुच्यते ॥” सु.चि.२५. वा.उ. २६५. वि. भेदविशिष्टे । अम. ।
भिन्नखुरः । पुं । अश्वस्य पादरोगभेदे । लक्षणं यथा—“विन्याद् भिन्नखुरश्चैव यस्यान्यो जायते खुरः ।” अ.द.३९५. ।
भिन्नगात्रिका । स्त्री । कर्कटिकायाम् । कौकुण्ड । श.च. ।
भिन्नदला । स्त्री । मूर्खालयायाम् । रा.नि.व.३ ।
भिन्नभिन्नात्मा (न्) । पुं । चयंकहचे । श.च. ।
भिन्नयोजनी । स्त्री । पापाणभेदकहचे । शौचद्रुष्टा । भा. ।
भिन्नवर्तिः । पुं । अश्वस्य शूलरोगभेदे । लक्षणं यथा—“अतीसारिण संयुक्तं शूलं यस्मीपजायते । भिन्नवर्तिन्तु तं विद्याहुरङ्गं दीनचेष्टितम् ।” अ. द.४३५. ।
भिन्नवल्बालः । पुं । गुच्छकन्दे, तेलसार इति क्वाति कन्दशाके । प.गु. ।
भिन्नविट्काता । स्त्री । पित्तजन्यमलभेद- रोगे । निदानम् ।
भिरिटिकः । पुं । इन्द्रगाली । वै.निघ. ।
भिरिखि(खि)क्ता । स्त्री । अतगुञ्जा- लतायाम् । रा.नि.व.३ । अन्धाह्वल्याम् । वै.निघ. ।
भिन्नः (तरुः) । पुं । लोभहचे । रा.नि.व.६ । “भिन्नोदककपायेण ।” सु.चि.२४५. ।
भिन्नगवौ । स्त्री । यन्त्रायां गवि । वनशीर्षे । नवयोमने । रा.नि.व.१९ ।
भिन्नभूपणा । स्त्री । गुञ्जालतायाम् । कूष्ठेन शीघ्र । रा.नि.व.३ ।
भिन्नी । स्त्री । लोभहचे । रा.नि.व.६ । [व.६ ।
भिन्नोवावरक्तः । पुं । चम्पकरोधे । रा.नि. ।
भिषक् । पुं । वैद्ये, चिकित्सके । रा.नि.व.२० ।
भिषक्प्रिया । स्त्री । गुडूष्णां । रा.नि.व.३ ।
भिषग्भिजतम् । स्त्री । शीपये । विक्र. । च. ।
भिषग्भिजता । स्त्री । कन्दगुडूष्णाम् । वै.निघ. ।
भिषग्भद्रा । स्त्री । भद्रदन्तिकायाम् । पृथ्वी- विदेश्य । रा.नि.व.६ ।

भिषग्वरा । स्त्री । हरीतका । रा.नि.व.११ ।
भिषग्जाता । स्त्री । आटरूपके । वांगर । रा.नि.व.२३ ।
भिष्माण्डम् । स्त्री । पत्रकन्दे । शौचद्रु ।
भिष्मिका (टा) (ष्टा) । स्त्री । दम्बात्रे । अटी.सा. ।
भिष्मटः । पुं । पत्रकन्दे । वै.निघ. ।
भिस्स(स्सि)टा । स्त्री । भिष्मिकायाम् । अम. अ.टी.सा. ।
भिस्सा (स्सा) । स्त्री । अत्रे । अम. ।
भिस्साण्डम् । स्त्री । शाकूके । श्रगर्णेष्टे । भा.पु.१भ.शा.व. ।
भिच्चुः । पुं । श्रावणोत्तपे । शूलीश्री । रा.नि. व.५ । गीचुरे । वै.निघ. । कीकिलाचत्तपे । कूनिशार्थांष्टां । भा. । अविविशये । च.पु.१५. ।
भिच्चुवः । पुं । गीचुरे । रा.नि.व.२३ । “भिच्चुकी गीचुरे ।”
भीः (तिः) । स्त्री । भवे । कर्म्ये ।
भीमः । पुं । अन्नवेतसे । प.गु. ।
भीमनादः । पुं । सिंहे । श.च. ।
भीमरथी । स्त्री । कृष्णसंज्ञका काचिद्रदी । तज्जलं कृष्णाजलतुल्यम् । लोकाणां वयःकाल- भेदे । स च कालः सप्तसप्ततितमवर्षस्य सप्तम- भासिकसप्तमराविरिति । जीभश्री । यथा—“सप्त- सप्ततिके वर्षे सप्तमे मासिःसप्तमी । रात्रिर्भीमरथी नाम नराणां दुरतिक्रमा ।” श.सा. ।
भीमविक्रान्तम् । स्त्री । द्राचामये । वै.निघ. । पुं । सिंहे । विक्र. ।
भीमसेनः । पुं । (Drybalanops cam- phora) Borneo camphor. तन्नामक- कर्पूरे । जोग्मेनी कर्पूर । यथा—“पोतासी भीमसेनस्तदनु सितकरः ।” गुणा.—वातविघ्नः रसे पाके च मधुरः शीतलः हृद्यः बल्यय । भा. । रा.नि.व.१२ ।
भीमा । स्त्री । रीचमाख्यसुगन्धद्रव्ये । श.च. ।
भौरः । स्त्री । शतावथी । प.गु. । भा.स.१भ. सन्धिकम्ब.चि. । च.द.फास चि. । मल्लिकापुष्प- चपे । मल्लिका शूलत्रेण शीघ्र । रा.नि.व.१९ ।

कण्टकादीं । श.च. । काग्याम् । रा.नि.व.१६ ।
 शतपद्यां । श.र. । पुं । व्याघ्रि । रा.नि.व.१६ ।
 श्रगले । श.मा. । इक्षुभेदे । र.सा. । मस्यविशेषे ।
 नं चहिह । कं हेमलग । तस्य लक्षणेम्—“इह
 पक्षी ही गले पुच्छके चित् सर्पाभः स्यात् सर्वतो
 वृक्षतुष्टः । अथः शक्ती मत्स्यकी भीरुक्तः क्षिप्ती
 वृथो दुर्जरी वातकारो ॥” रा.नि.व.१० ।
 भौरुक्ताः । पुं । भल्लुके । शक्तेवी । वै.निघ. ।
 पेषके । श.र. । मस्यविशेषे । कृष्णचो । अथं
 पुष्टकगुणः । भा. । वि । भयशौल ।
 भौरुचेताः (स्) । पुं । हरिणे । वै.निघ. ।
 भौरुपत्रिका (त्री) । स्त्री । शतावर्ष्याम् ।
 शठगृही । प.सु. ।
 भौरुद्वयः । पुं । सने । जटा. ।
 भौलभूषणा । स्त्री । गुञ्जायाम् । रा.नि.व.७ ।
 भौलुकः । पुं । भल्लुके । श.र. ।
 भौषण्यः (णा) । पुं, स्त्री । कपीते । रा.नि.
 व.१६ । स्त्री । सल्लक्यां । न. । कुन्दरौ । कुन्दश
 क्षोणे । रा.नि.व.१२ । इन्नाले । रा.नि.व.६ ।
 भौषम् । स्त्री । अन्ने । प.सु. ।
 भौषगन्धकः । पुं । माषबीलतायाम् । वै.निघ. ।
 भुक्तम् । स्त्री । भक्षणे । तिका. । वि । भक्षिते ।
 अम. ।
 भुक्तशेषः । वि । च्छिष्टे । वै.निघ. ।
 भुक्ता । स्त्री । भूखर्जरीवृक्षे । छोटि वेषुत्र ।
 रा.नि.व.११ । अन्निकायाम् ।
 भुक्तिः । स्त्री । उपभोगे । नले । वै.निघ. ।
 भोजने । श.र. ।
 भुक्तिप्रदः । पुं । सुक्ते । शृणु । रा.नि.व.१६ ।
 भुम्नः । वि । रोगादिना वक्रोक्तने । अम. ।
 भुग्न्दृक् (निलः) । पुं । तन्नामकसन्निपात-
 ज्वरविशेषे । लक्षणं यथा...“ज्वरबलापचयधृति-
 शून्यताशसनमुग्रबिलोचननीह्रितः । प्रलपनश्मस
 वेपथुशोथवान् व्यजति कौबितमाय स भुग्न्दृक् ॥”
 भा.ज्व.चि. । तन्नाम्नरीकलक्षणं भावप्रकाशे
 दृश्यम् ।
 भुग्नौ । स्त्री । भुनागे । शीर्षा । रा.नि.व.११ ।
 भुजः । पुं । वाही । रा.नि.व.१८ । सूर्जपव-

भुजकोटरः । पुं । कचदेशे । हे.च. ।
 भुजगः । पुं । शीपके । मौर्मा । भैप.ध्वजभ
 चि.पुष्पधन्वरसे । र.सा.सं.वधनाकुसुमाकरे । सर्पे
 वार्द्धां गांथ । तिका. ।
 भुजगलता । स्त्री । नागवह्नौलतायाम् । पांथ
 गांष्ट । रा.नि.व.११ ।
 भुजगी । स्त्री । सर्पिण्याम् । रा.नि.व.५ ।
 भुजगीपभोजी (इन्) । पुं । सधूरे । रा.नि
 व.१६ ।
 भुजङ्गः । पुं । शीपके । सर्पे । अम. ।
 भुजङ्गघातिनी । स्त्री । सर्पकटालिकायाम् ।
 रा.नि.व.७ ।
 भुजङ्गजिह्वा । स्त्री । महासमहासुपे ।
 रा.नि.व.४ ।
 भुजङ्गदमनौ । स्त्री । नाकुलीकन्दे । नाग-
 दमन्याम् । वै.निघ. ।
 भुजङ्गदर्शनी । स्त्री । नागदमन्याम्
 नाकुलना । वै.निघ. ।
 भुजङ्गदारणः । पुं । सधूरे । रासायाम् ।
 वै.निघ. ।
 भुजङ्गपुष्पः । पुं । पुत्रागपुष्पे ।
 भुजङ्गभुक् (ज्) । पुं । सधूरे । अम. ।
 भुजङ्गभोजी (इन्) । पुं । रागसर्पे । हे.च. ।
 भुजङ्गमः । पुं । सर्पे । अम. । स्त्री । शीपके ।
 रा.नि.व.११ ।
 भुजङ्गलता । स्त्री । नागवह्न्याम् । पांथ गांष्ट ।
 रा.नि.व.११ ।
 भुजङ्गवह्नी । स्त्री । नागवह्नौलतायाम् । पांथ
 गांष्ट । र.सा.सं. । भैप.चिन्नामण्यरसे ।
 भुजङ्गाख्यः । पुं । नागकेशरहणे । श.मा.
 भुजङ्गान्तकः (श्रनः) । पुं । सधूरे । यत्रे ।
 वै.निघ. । [अम.]
 भुजङ्गाक्षी । स्त्री । सर्पाख्याम् । रासायं
 भुजङ्गी । स्त्री । सर्पिण्याम् । वै.निघ. ।
 भुजमध्यम् । स्त्री । कूर्परे । रा.नि.व.१८ ।
 भुजमस्तकम् । स्त्री । कस्तदेशे । वै.निघ. ।

भुजा । स्त्री । बाही । रा.नि.व.१८ । विका. ।
 भुजावाण्टः । पुं । वृत्तमखे । हे.च. ।
 भुजागमः । पुं । हचे । वै.नि.व. ।
 भुजाङ्कौ । स्त्री । कलायविशेषे । टोण्डर
 कनाय । रसा. । नीलनिर्गुण्डां । शैफालिकायाम् ।
 रा.नि.व.४ । [विका. ।
 भुजादलः । पुं । करे । गौण्डर गौञ्जा ।
 भुजान्तरम् । स्त्री । वचसि । रा.नि.व.१८ ।
 कौङ् । भम. ।
 भुजिथः । पुं । रीगे । उषा. ।
 भुजः । पुं । भूर्जपत्रहृत् । जूर्जवृक्ष । रा.नि.व.६ ।
 भुवनम् । स्त्री । जले । रा.नि.व.१४ । जने ।
 ने. । गमने । जगति ।
 भूः । स्त्री । पुं । शरीरे ।
 भूकः । पुं. स्त्री । क्तिन् । अन्धकारे । से. । ग.सा. ।
 भूकदम्बः । पुं । भूमिकदम्बस्ये । कूक्मिगो ।
 हिं कौटिगुणो, भूकदम्ब । मद्.व.२ । प.सु. ।
 मद्यायावणिकायां । भूङ्गित्री । रा.नि.व.५ । मैय.
 धुद्रो.चि. । यमान्याम् । रा.नि.व.६ ।
 भूकदम्बकः । पुं । यवानोक्षुपे । रा.नि.व.६ ।
 मद्.व.२ ।
 भूकदम्बा (भिव्वा) । स्त्री । गोरवगुण्डां ।
 वै.नि.व. ।
 भूकन्दः । पुं । मद्यायावणिकायाम् । रा.नि.व.
 ५ । गुरणे । उव । मैय.कृष् चि.मद्यामहातकगुडे ।
 भूकवृन्दारः (काः) । पुं । अतभूकाजने । हिं
 छोटालसोडा । तत्पर्यायाः,— सुद्रशे भाम्बकः
 भूशेलुः लघुपिच्छिलः लघुभूतदुमः लघुशीतः
 लघुशीलुः सूक्ष्मलः । गुणाः—संघाही रक्तपित्तहरः
 मधुरः हृमिशूलनः वातकोपनः ईषक्कीतः स्तम्भ-
 मारकथ । रा.नि.व.५ ।
 भूकाकः । पुं । नीलकपीते । सुद्रकले ।
 काक्पक्षी । श.र. ।
 भूकुम्बकाः । पुं । कुलहले । कूक्मिगो । वा.
 ग.१५ प.सु.रसादि. ।
 भूकुम्भी । स्त्री । भूपाटल्याम् । रा.नि.व.५ ।
 भूकुष्माण्डम् । स्त्री । भूमिजुष्माण्डे । ऊँहे
 कूम्डा । मैय.ध्वजभङ्ग.चि. ।

भूकुष्माण्डौ । स्त्री । विदारीकन्दे । ऊँहे
 कूम्डा । रा.नि.व.७ ।
 भूकुशः । पुं । वटहचे । जैवाल । ने. ।
 भूकुशी । स्त्री । अवरुज्जनानके हृत्विशेषे ।
 सोमग्राह । ने. ।
 भूखर्जुं(र्जुं)रिका (रौ) । स्त्री । सुद्रखर्जुरी-
 हचे । छेष्टि थैज्जुरेण ग्राह् । मं लघुसिंधी ।
 कं किरिद्रुलि । तत्पर्यायाः,— भूयुक्ता वसुधा
 खर्जुरिका भूमिखर्जुरी । गुणाः—मधुरा
 शीतला दाहपित्तघ्नौ च । रा.नि.व.११ । See
 खर्जुरी ।
 भूगन्धा । स्त्री । सुरानामगन्धद्रव्ये । गूना-
 गांशी । श.चि. ।
 भूगरम् । स्त्री । विषे । रा.नि.व.६ ।
 भूग्री । स्त्री । फटिकारिकायां । वै.नि.व. ।
 भूचणकः । पुं । (Arachis hypogaea.)
 हचमेदे । टीनात्र वादांग, गाटे कवांग्र । हिं
 मुंफली । तं वरणसमकथ । ता.वाकंदलई ।
 एतत्तैधं कौशाम्बेखगुणम् ।
 भूचम्पकः । पुं । भूमिचम्पकस्ये । ऊँहे
 टां। वै.नि.व. ।
 भूच्छत्रम् । पुं । कृशके । पोंग्रांन छात्रु,
 जूरकूण छात्रु । वै.नि.व. ।
 भूजन्तुः । पुं । भूनागे । शीव । रा.नि.व.१२ ।
 भूजः । पुं । भूर्जपत्रहृत् ।
 भूजस्वुः (स्वुः) । स्त्री । गोधूमे । ग्रम ।
 विकृतहृत् । देहेतिगोह् । से. । भूमिजस्वुहृत् ।
 वमजाम । रा.नि.व.११ ।
 भूतः । पुं । सुखायाम् । रा.नि.व.२३ । देव-
 योनियिशेषे । यालपहे । अ.टी.भ. । लोभे ।
 वै.नि.व. । जन्तो । से. । प्राणिकावे । अ.टी.भ. ।
 स्त्री । चित्वादिपक्षके । अ.टी.भ. ।
 भूतकेशः (शौ) । पुं, स्त्री । १. (Corydalis
 govoniana.) खनामख्यातकृत्स्नविशेषे ।
 गीलीम्यां । थैज्जुर्जुं । हिं सूतकेश । तं वाविलि-
 चिट्ट । तत्पर्यायाः,— गीलीमो भूतकेशी अल्पकेशी
 केशी । प.सु.र.सा. । नीलनिर्गुण्डाम् । वै.नि.व.
 २भ.ज्ज.चि. । शैफालिकायाम् । रा.नि.व.४ ।

पुत्रकीवायाम् । वा.सु.१५५.सुरसादिः । जटा-
नांशाम् । भा.न.१म सकृतादिज्.चि.नाईशरधुपे ।
नश्वमांशान् । सूत्रक कृष्णान्शो । रा.नि.व.१२ ।
इन्द्रवारयाम् । शोधिव शशा । अतगुलसीहवे ।
वै.निघ. ।

भूतकीसरा । स्त्री । सविद्यायाम् । नैति ।
वै.निघ. ।

भूतक्रान्तिः । स्त्री । भूतीत्यादि । भूतसचारे ।
लूजादेश । रा.नि.व.२० ।

भूतगन्वा । स्त्री । सुरानांशाम् । जटा ।

भूतगुणः । पुं । गन्दादी । अ.सु.१५. ।

भूतग्रामः । पुं । प्राणिसमूहे । स चतुर्विधः
स्वदेजाण्डमीडिज्जगरागुनमेदतः । सु.सु.१५. ।

भूतघ्नः । पुं । अंतरहीने । अद्भुतशून । रा.नि.
व.७ । भूतघ्ने । लूङ्गण्ये । रा.नि.व.८ । सप्तप-
हवे । उट्टे । छे.च. ।

भूतघ्नो । स्त्री । प्रभोःशरीके । शूडश्रिद्रो ।
प.सु. । सुश्रीरोमेदे । प.सु. । तुलसीहवे । रा.नि.
व.१० । शद्रपुण्याम् । वै.निघ. ।

भूतजटा । स्त्री । कटानांशान् । नश्वमांशान् ।
सूत्रक कृष्णान्शो । रा.नि.व.१२ ।

भूतखण्डः । पुं । विषमेदे । छांतीदिश विव ।
र.मा. । नश्वलपविषये । रा.नि.व.५. ।

भूतद्रावो (इन्) । पुं । रक्तकरवीरहवे ।
रा.नि.व.१० । अक्कहवे । हे.ते.ता । रा.नि.व.८ ।

भूतद्रुमः । पुं । शोभान्तकहवे । रा.नि.व.११ ।
विभीतकहवे ।

भूतनाशनः । पुं, स्त्री । विद्याधे । श्वेत
मंत्रिना । रा.नि.व.१६ । पुं । भङ्गातकहवे । र.मा. ।
हिन्दुहवे । वै.निघ. । रुद्राचहवे । द्रष्टांशु ।
रा.नि.व.११ ।

भूतपतिः । पुं । हण्डतुलसीहवे । वै.निघ. ।

भूतपत्नी । स्त्री । तुलसीहवे । रा.नि.व.१० ।

भूतपादपः । पुं । भव्यफलहवे । छांती
शीह । वै.निघ. ।

भूत(ति)पुष्पः । पुं । शोभाकहवे । र.मा. ।

भूत(ति)प्रिया । स्त्री । हण्डतुलसीहवे ।
काल कृष्णो । वै.निघ. ।

भूतवन्धः । पुं । पिशाचवन्धे । वै.निघ. ।

भूतभैरवरसः । पुं । अप्याराधिकारे रसः ।
पाठः—“सतप्रतासकौहृच्च शिलागन्धश्च तादृशः ।
रसाङ्गनश्च तुल्यांशं नरमुषेप मर्दयेत् । तदगोष्ठ-
द्विगुणं गन्धं लौहपात्रे चूर्णं पचेत् । पचगुहोन्मितं
मत्स्यम्... । व्योषं मीवञ्चलं हिद्रु नरमुषेप
सर्पिषा । पिवेत् कर्षमितम्... ।” भा.स.२भ. ।

भूतमारो । स्त्री । शोभानामगन्धद्रव्ये, देवदारु-
मेदे । रा.नि.व.१२ ।

भूतयज्ञः । पुं । भूतभ्यो बलिहरणे । हारीत ।

भूतराजः । पुं । स्वनामप्रातचवकहवे ।

भूतलिका । स्त्री । स्वकानामगन्धद्रव्ये । रा.
नि.व.१२ ।

भूतवासः । पुं । विभीतकहवे । रा.नि.व.११ ।

भूतविक्रिया । स्त्री । अप्यारारोगे । रा.नि.
व.२० । See अप्यारः ।

भूतविद्या । स्त्री । अटविषयतन्त्रान्वतमन्त्रो ।
सा देवामुरगन्धर्व्यधरचःपितृपिशाचनगयहायु-
पसृष्टचेतसां शान्तिकर्मवलिङ्गःपादियहोपशम-
नायम् । सु.न.१५. । अपि च—“यष्टभूतपिशा-
चाय शाकिनोडाकिनोयद्याः । एतेषां निघण्टुः
सप्यक् भूतविद्या निगद्यते ॥” वै.सु.२भ. । “लव-
येद ज्ञानविज्ञानवाक्चैटावलपौरुषम् । पुरुषे-
ऽपौरुषं यव तत्र भूतघर्षं ददेत् । भूतस्य रूप-
प्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितः । यस्यानुकारं कुरुते
तेनाविष्टं तमादिशेत् । सोऽष्टादशपिषो देवदान-
वादिभिभेदतः । यद्वन्ति यद्वन्तिपचयीदग्न्योः सुरा-
नरम् । यद्वन्तिदमीहृग्गहादग्नीर्दानवा यद्याः ।
गन्धर्वान् चतुर्दशान् हादग्यां चोरगाः पुनः । पञ्चग्यां
गुरुसम्येकादग्न्योन्नु धनेश्वराः । गृह्णाटपक्षमी-
पूर्णमासोपु द्रव्यराचसाः । हृषी रथ.पिशाचाया
नवहादशपक्षेसु । दशमावासायोरटनवस्योः
पितरोऽपरे । गुरुहहादयः प्रायः कालं सन्ध्यासु
लचयेत् ॥” वा.उ.४५. ।

भूतहृच्चः । पुं । शाखीटहवे । शोऽञ्जा शीह ।
रा.नि.व.८ । शोपाकहवे । से. । अचोटीहवे ।
(ऋः) शोभान्तकहवे । छांती शीह । मा. ।

भूतवेशो (श्या) । स्त्री । अतमेफालिकाहवे ।
प.सु. । निगण्ड्याम् । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

भूतशिखाश्रणी । स्त्री । सुगन्धजटानांशाम् ।

भूतशिखी । स्त्री । सुगन्धशटामांस्याम् । वै. निघ. । [निघ. ।
भूतशिफा । स्त्री । सुगन्धशटामांस्याम् । वै. भूतसञ्चारः । पुं । यहाविशे । भूतोन्मादी । रा.नि.व.२० ।
भूतसारः । पुं । खदिरसारः । रा.नि.व.५ । पृथुशिवश्लोषाकहृत् । रा.नि.व.५ ।
भूतहन्वी । स्त्री । कथ्याकूर्तित्रयाम् । नील-द्रव्यायाम् । रा.नि.व.३५ ।
भूतहरः । पुं । गुग्गुली । रा.नि.व.१२ ।
भूतहा (न्) । पुं । भूर्जहृत् । वै.निघ. ।
भूतहारि (न्) । स्त्री । देवदारुकाष्ठे । रा.नि. व.१२ । पुं । रक्तकरवीरे । वै.निघ. ।
भूतहासः । पुं । सन्निपातञ्जरविशेषे । लघुषं —“शब्दादीनधिगच्छति न खान् विपशान् यदीन्द्रिययामः । हसति प्रथपति प०६६ स र्जयो भूत-हासार्थः ॥” भा.म.१.भ. ।
भूताङ्गुशः । पुं । (Anisomelis mala- barica.) वृक्षविशेषे । हिं गयोजुशान । तें मभेरी, किनरणभेरि । चववाहचे । दर्शेतेता । तत्पुण्यायाः,—चवः चवकः चावकः सुरकः तीष्णः कूरः राओवेदनसंज्ञ. भूतघावी यहास्यः । गुषाः,—कटुदण्यः तीक्ष्णोत्कटगन्धी चवकारी कफ.तप्तः भूतयष्टनाशकश्च । रा.नि.व.८ । वै.निघ.२.भ.का.स. चि.भूताङ्गुशरसे । अपामार्गे । सुकुमारची । शूँटोऽं देसू । राजिकायाम् । रा.नि.व.२३ । तिलकघृते ।
भूताङ्गुशरसः । पुं । काष्ठाधिकारे रसः । शुद्धपारदः १ भ. गन्धः २ भ. तासं ३ भ. गरिचं १० भ. अमभष ४ भ. विपं १ भ अतसर्पं १ भ. अन्नरसेन भावयेत् । अन्य उन्माद्—पारदः लौहभषा रोष्यभषा तासभषा मुक्ताभषा मू. सन । हीरं हरिताल गन्धकं मन.शिला तुल्यं शिलाजतु रसाञ्जनं अरिफेनं टङ्गुशचारः म. पारदचतुर्षांगः, पञ्चलवणं म. पारदचमभागं । भङ्गराजदन्तीवञ्जी-रसैः मद्द्विधा पिण्डितं कृत्वा दिनात् गजपुटे पचेत् । रस.कौ ।
भूतात्मा । पुं । शरीरे । प्राणिन आत्मनि । मे. ।
भूताभिपङ्गः । पुं । विशाचल्लतपरामवे । भूतावेशजन्त्रे । “कामशोकभयाद्वायुः क्रीषात्

विचं तयो मलाः । भूताभिपङ्गात् कुण्डनि भूत-सानान्यलक्षयम् । भूताभिपङ्गाद्दुर्द्वीषो हासरीदन-कल्पनम् ॥” च. । सा.नि. ।
भूतारि । स्त्री । हिङ्गुनि । रा.नि.व.६ ।
भूतालौ । स्त्री । भूपाटव्याः । रा.नि.व.५ । सुगन्धां । तान्भूवी । रा.नि.व.७ ।
भूतावासः । पुं । विभीतकहृत् । रा.नि.व. ३१ । शरीरे । वै.निघ. ।
भूताविष्टः । ति । विशाचयस्ते ।
भूतावेशः । पुं । भूतचघारि ।
भूतावेशा (शी) । स्त्री । निर्गुणोहृत् । निशितां ग्राह् । वै.निघ. । [निघ. ।
भूतावेश्यालता । स्त्री । श्वेततुलसीहृत् । वै. भूतिः । स्त्री । इड्डी । रा.नि.व.५ । रीष्टिपत्रे । भूतये । शंकरुगनिशेष । रा.नि.व.८ । पकमांसि । वै.निघ. ।
भूति(ती)कः । पुं, स्त्री । यमायां । ऐ.च. । च द.अ.सा.धि. धान्यपञ्चके । सू.चि.३०५. भूतिम्बे । ठिरेता । अम. । कटफल । ऐ.च. । काठये । शंकरुग । रा.नि.व.८ । अ.द.हिक्काशास. चि.तेजोवतीहृत् । कर्पूरे । ऐ.च. ।
भूतिपुष्पिका । स्त्री । शुकवेतकहृत् । वै.निघ. ।
भूतिसितम् । स्त्री । रौप्यशती । रा.नि.व.१३ ।
भूतुञ्जो । स्त्री । स्तनामल्यातफलशकविशेषे । अलाहृमेद् । मेठो वाडे । हिं भूतुञ्जी, तेज-सार । गुषाः—कटुदण्यः सन्निपातज्ञी दन्तार्गल-दन्तरोधधनुर्वातादिदोषघ्नी च । रा.नि.व.७ ।
भूटगम् । स्त्री, पुं । अश्वदेशप्रसिद्धगन्धये । शंकरुग, शशकशृङ्गा । स सुगन्धिरीहिषु । कं परिसलदगजाणि । तें चिप्यागडि । तत्पुण्यायाः,—रीष्टिपः भूतिः भूतिकं कुटुम्बकः मालाटपम् समालन्वो ह्वचः अतिक्वकः गुहावीजः सुगन्धः गुच्छालः पुस्तविश्वः वर्षरः अतिगन्धः शङ्करोहः गुच्छरीहः कवेन्दुकः जन्तुकप्रियः । गुषाः—कटुतिक्तं वातसन्नापन्नं भूतयहाविशेषं विपदीष-न्नञ्च । रा.नि.व.८ । च.गू.२०५. । सुरसादद्गुण्य । सू.गू.३६५. । अपि च “भूटणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रेषनं लघु । विदाहि दीपनं रुचमनेवं सुखशोधनम् ॥ अथयं बहुविदकश्च निररक्त-प्रदूषणम् ॥” भाव. ।

भूतिष्टा । स्त्री । कृपतुल्यम् । व.निघ. ।
भूतीदनम् । स्त्री । भोदनविशेषः । यथा—
 “तिललाजादधियवहरिटागुरुभोदनं । भूतीदनम्
 संग्रीहं गुपाः सर्वं पदायवत् ॥” वै.निघ. ।
भूतीन्मादः । पुं । भूतावेशजन्योन्मादे ।
 निदानम् ।
भूत्तमम् । स्त्री । स्वर्णं । इ.च. ।
भूदराश्रया । स्त्री । मृषिककखांम् । वै.निघ. ।
भूदरौ(रोट्)भवा । स्त्री । आशुकर्षोलता-
 यम् । भा. ।
भूदर्या । स्त्री । मृषिककखांम् । वै.निघ. ।
भूदरः (कः) । पुं । शकरे । अम. । प.सु. ।
 वनशकरे ।
भूधरयन्त्रम् । स्त्री । भोषधपाकाद्ययन्त्रविशेषः ।
 लघुयन्त्रम्—“वायुकाभिः समसाहं गत्तं नृपा
 रसान्निताम् । दीप्तिपलेः संशय्यात् यन्त्रं भूधर-
 नानकम् ॥” भा. । “यन्त्रं डमरुवट्ट वाद्य तुल्यं
 विशाखरेप वा । भूगर्भं तन् सनाधाय चौष्टमाकीर्णं
 बहिना ॥ अधः स्थास्यां जलं चिन्ता मृतकं तत्र
 पातयेत् । एतद् भूधरयन्त्रं स्नात् सूतसंस्थान-
 कर्मणि ॥” “जलकच्छपपातालदीलाभधर-
 वायुकाः । वकाया यन्त्रभेदाः स्युः वज्रान्वायाय
 मृषकाः ॥” श.च. ।
भूधान्नी । स्त्री । मृन्मानलकां । ऊँ हे आनना ।
 नं भूयान्दी । कं आर्धनेदि । हिं भद्रान्वावरा ।
 तं नैलवुधिरिकचेट्ट । गुपाः—कषाया अन्ना
 शीता नूत्ररोगदाहघ्नी पित्तनेहघ्नी च । रा.नि.व.५।
भूनागः । पुं । गच्छूपयाम् । शीपकं । रा.नि.
 व.११:१८ । उपरसभेदं । तत्पथ्यायाः,—भूजन्तुः
 चित्तिजः चित्तिजन्तुः चित्तिनागः रक्तजन्तुकः
 रक्ततुण्डकः । गुपाः—रसजारकाः वज्रमारकः
 विषायसः रसायनश्च ।
भूमिन्ध्वः । पुं । (Swertia chirata. Syn.
 gentiana chirayta.) किरातातिलक ।
 छिन्द्रेता । हि चिरायता । तं नैलवसु । नं
 चिराङ्गता । रा.नि.व.८ । गुपाः—तिलकः ज्वरघ्नः
 दीपनः पित्तप्रसादनः हृमिषन्धरोगघ्नः । अन्य सूत्र-
 नमिकगुणम् ।
स्वादिकपायः । पुं । भूमिन्ध्वगुडचौ-

मुसनागरकृतं कपायि । गुपाः—ज्वरे दीपना
 ज्वरादिघ्नश्च । वा.चि.१च. ।
भूनीपः । पुं । भूकदम्बि । शूश्री, वा
 शिना । रा.नि.व.५ ।
भूपतिः । पुं । बृहदीपवे । वै.निघ. । ऋषभ
 रा.नि.व.५ ।
भूपत्रम् । स्त्री । मृषिकाचारि । से
 वै.निघ. ।
भूपदः । पुं । इक्षि । श.च. ।
भूपदो । स्त्री । शतदलमङ्गिकायाम् । प.
 अ तान्गुंश्याम् । वै.निघ. ।
भूपर्षी । स्त्री । भूपिठरिकायाम् । से
 शूश्री । वै.निघ. ।
भूपलाशः । पुं । आम्बोतगुम्बे । शं न
 “आम्बोतकः सुगन्धय भूपलाशो विशल्यलत
 रना ।
भूपाटली । स्त्री । स्रगामख्यातकृष्णच
 टोकापानां । नं भूपाडलि । कं नैलवाद
 तत्पथ्यायाः,—भूकृष्णो भूताली रक्तगुण्यि
 गुपाः—कटुपा पारदं प्रयाज्या च । रा.नि.व
भूपाला (ली) । स्त्री । घोषायाम् । वै.नि
भूपिठारका (रौ) । स्त्री । सीनाह
 ख्यातलतायाम् । व.निघ. ।
भूपुत्री । स्त्री । भूपिठर्याम् । वै.निघ. ।
भूपुष्या । स्त्री । भूमिचन्यकहचं । वै.निघ.
भूपेष्टः । पुं । राजादनौष्ठे । धिर्नी गो
 रा.नि.व.११ ।
भूपलः । पुं । सुहं । हरितसुहं । रा.नि.व.
 नहःसूपिकं ।
भूवदरो । स्त्री । सुट्टवदरीविशेषः । भूर्व
 कालापुत्रप्रान्त प्रविद्धा । नेटो कुल । हिं
 वेर । गुपाः—मधुरान्ना कफनाशदरो
 पथ्या दीपना पाचना किर्चालिकास्रजननी
 रा.नि.व.११ । [व.
भूसुक्ता । स्त्री । भूमिखर्चूरिकायाम् । रा.
भूसृत् । पुं । पर्वत । रा.नि.व.२ ।
भूमण्डली । स्त्री । मल्लिकाहचै । वेन न
 वनस्यतिभेदं । वै.निघ. ।

भूमिखिन्नी । स्त्री । सन्निकायाम् । व.निघ. ।

भूमयी । स्त्री । कृषायाम् ।

भूमिः । स्त्री । जिह्वायाम् । उणा. । चित्ती ।

ऊँहे । सा गुणतः पक्षधा । काचित् खगणभूयिष्ठा,

काचिदम्बुगुणभूयिष्ठा, काचिदाकाशगुणभूयिष्ठा,

काचिदग्निगुणभूयिष्ठा, काचिचानिलगुणभूयिष्ठा ।

तत्र १मा अयमवती स्थिरा गुर्वी श्यामा कृष्णा वा

खलहचक्षुःश्यामा च । २या कृष्णा शीतला

सल्पोदका क्रिग्धशस्त्रणकीमलहचक्षुःश्यामा च ।

३या मृद्वी स्यात् खलवती अत्यन्तरसज्जला

सञ्जतोऽसाराहृषा सहापञ्चवहचक्षुःश्यामा च ।

४था नानावर्णा लघुस्रवती प्रविरलात्सपाण्डु-

हचक्षुःश्यामा च । ५मी रूचा भक्षरासभवर्णा

तनुकृचकोटरास्त्रसहचक्षुःश्यामा च । तवान्गुण-

भूयिष्ठ्यां विरेचनद्रव्याणि, अग्निगुणभूयिष्ठ्यां

वसनद्रव्याणि, आकाशगुणभूयिष्ठ्यां सशमनानि,

लभयगुणभूयिष्ठ्यां सुभयतो भागान् आददोत ।

भूमिः गन्धवर्णरसोपेतत्वात् षड्विधा । षडुसपुक्त-

लाञ्छ स्वभावत एव सञ्ज्ञीभवती च । सु.सू.३७५. ।

भूमि(मौ)कदम्बः । पुं । कदम्बविशेषे,

शूकदम्बे । मं भूमिकदम्बः । कं नैलगडुव ।

तत्पथ्यायाः,—भूनीप. भूमिजः अङ्गवत्तमः लघुपुष्पः

हचपुष्पः विपन्नः व्रणहारकः । गुणाः—कटुश्च-

हृद्यः दीपनः हिमः क्षपायतिकः पित्तघ्नः कौथ-

वर्धकश्च । रा.नि.व.८ । (क) अलम्बुपायाम् ।

भूमिकदम्बिका । स्त्री । सुखीर्ष्यान्. गौरच-

सुष्ठ्याम् । भूषीनी । रा.नि.व.५ ।

भूमिकालिका । स्त्री । गोधूमिकाशाले ।

व.निघ. ।

भूमिकुष्माण्डः । पुं । विदारिकन्दे । ऊँहे-

कूगुष्ठा । प.सु. ।

भूमिखर्ज्जु(र्ज्जु)रिका (री) । स्त्री । चन्द्र-

खर्ज्जुरीश्वरी, भूखर्ज्जुरिकायाम् । छोटि धेङ्गुश्च ।

रा.नि.व.११ । See खर्ज्जुरी ।

भूमिगमः । पुं । लघुः । वै.निघ. ।

भूमिचम्पकः । पुं । (Koemferia rot-

unda.) भूम्यकः । ऊँहेर्ठां । हिं चण्डमूल ।

तत्पथ्यायाः,—वासपुष्पः सन्धिवन्धः दृघनः ।

श.च. । अथ सूत्रं त्रयपाककरम् ।

भूमिच(चा)री । स्त्री । आयुर्कर्मलतायाम् ।

भूयारुणी । रा.नि.व.३ । मार्काण्डिकायाम् ।

कौकण्डाव ।

भूमिच्छत (च)म् । स्त्री । भूयितच्छतकी,

सखेदजशाले । ऊँरुण्डा । वै.निघ. । भा.

पू.१भ.शा.व. ।

भूमिजः । पुं । भूमिजकदम्बे । रा.नि.व.८ ।

भूमिजगुग्गुली । भूनागे । शीव । रा.नि.व.१२ ।

१३ । यवक्षारे । शोत्रा । वै.निघ. । स्त्री । खर्णे ।

गौरसुवर्णशाले । रा.नि.व.७१३ ।

भूमिजगुग्गुली । पुं । आशापुरगुग्गुली ।

भस्त्रिवाण्डुशुण्ड । तत्पथ्यायाः,—दैत्यमिदजः

दुर्गातः आशापुरसम्भवः । भूमिजगुग्गुलीः काशी-

देशे प्रसिद्धः । गुणाः—चौरस्यदः तिक्तकटूश्चः

कफनाशकः भूतघ्नः सौम्यश्च । रा.नि.व.१२ ।

भूमिजम्बूः (जम्बू) । स्त्री । चन्द्रजम्बूविशेषे ।

वनक्षाय, ऊँहेक्षाय । रा.मा. । मं चन्द्रजम्बू । कं

किञ्चनेरिलु । तत्पथ्यायाः,—नादिया साकजम्बूः

नादिया शीतपल्लवा ऋक्षपल्लवा अङ्गवत्तमः ऋक्ष-

भमरेष्टा शिकभञ्जा काष्ठजम्बूः । गुणाः—कषायो

मधुरा शोषापित्तघ्नी हृद्या संधाक्षिपी हृत्कण्ठ-

दीपघ्नी वीर्यपुष्टिका च । रा.नि.व.११ ।

भूमिजम्बूका । स्त्री । नागरजम्बूके । नागरज-

लेवुर्गां । चन्द्रजम्बूके । जम. ।

भूमिदण्डा । स्त्री । सन्निकापुष्पश्वरी । वै.निघ. ।

भूमिधातौ । स्त्री । भूम्यागलकाम् । ऊँहे

आमला ।

भूमिनिम्बः । पुं । भूमिन्वे । त्रिज्ञाता ।

भूमिपिशाचः । पुं । तालवृक्षे । हारा. ।

भूमिपुत्रः । पुं । श्लोषके । वै.निघ. ।

भूमिसण्डः । पुं । आरुणीवकलतायाम् । चण्ड-

पादिका इति लोके । गदनगान्ठी, शंभ्रगान्ठी ।

रा.मा. । [याम् । रा.नि.व.१० ।

भूमिसण्डपभृशणा । स्त्री । माधवीलता-

भूमिसण्डा । स्त्री । शारदसन्निकायाम् । रा.मा. ।

भूमिसहः । पुं । हवे ।

भूमिलगना । स्त्री । यत्तकीकण्ठ्याम् । उद्व-

अपत्राङ्गिता । वै.निघ. ।

भूमिलता । स्त्री । शङ्खुपीलतायाम् । वै.निघ ।
किञ्चुलुकायाम् । कैंठो । मैफ.वीर्यसाम्भे । च.द.
हय.चि. ।

भूमिलवणम् । स्त्री । रत्निकालवणे । गोश्री ।
वै.निघ. ।

भूमिलामः । पुं । ख्यौ ।

भूमिलेपनम् । स्त्री । गोमये । ऐ.च. ।

भूमिवल्लो । स्त्री । मार्कण्डिकावतायाम् । छूँहे
आगना, कौकरागविटभय । भा. । See
मार्कण्डिका । [व.१९ ।

भूमिशयः । पुं । वनचटके । छांतां । रा.नि.

भूमिशयवर्गः । पुं । विलवासि वीथसमृद्धे ।
तद्वयथा,—“अत्रैतः श्यामयितपृष्ठः कालकः
काकलीद्वयः । कुटिका चिल्लको भेकी गोधा
गल्यक-गण्डकौ ॥ कदली नकलः चाविदिति भूमि-
शयाः स्याताः ॥”

भूमिषण्डः । पुं । शारदमल्लिकायाम् । काठ-
भक्षिका । रवा. ।

भूमिसम्युटः । पुं । शरावादी । वै.निघ. ।
काठ.चि. ।

भूमिसरः । पुं । श्यामाकटणे । वै.निघ. ।

भूमि(सौ)सहः । पुं । शाकटके । हिं भूरसह ।
गुणो—शीतलः रक्तपिचत्रः । “भूमिसहो वारदातु-
र्वरदातुः खरच्छदः । भूमिसहस्तु मिश्रिरो
रक्तपिचत्रसादनः ॥” भा. ।

भूमिस्यक् । पुं । नातये । ने. । अन्ते । खञ्जे ।
श.र. ।

भूमिस्फोटः । पुं । भुक्कवाके । छूँहेशां ।

भूम्याहुः(हु)ल्यम् । स्त्री । खनामख्यातचुपे ।
हिं भूँइतखड़ । कासवदा, एलहुड़ि इति द्य-
विशिपे ख्यातम् । गुणाः—वित्ररसं ज्वरकुष्ठाम-
सिभ्रहरश्च । रा.नि.व.४ ।

भूम्यामलकी (स्त्री) स्त्री । भधावशाम् ।
छूँहे आगना । हिं भद्र आंवरा । महा भूम्या-
वली । कं आदनेलि । तत्पथ्यायाः,—बहुपुथी
जहा अथ्यष्टा तालिः तामलकी अशटा भूषफला
सेवामलकी वितुन्नकः भटा अलभटा शिवा
अफला अमला मला भाटा भाटामला भाटिका
अमलजभटा ताली तमालिका तमाली चशटा

दृदपादी वितुन्ना वितुन्निका भूधातो चारटी ॥
विपत्ती बहुपनिका बहुवीर्या अहिभयदा विश्वप
हिमालया अरहा बीरा । गुणाः—कपायास्त्विक
मधुरा हिमा पितासमेष्टदाष्टदण्णाकासकफपाण्डु
भूधावातचतनाशिनो । रा.नि.व.५ । सुपथ्याम् ।
तावशुषी । प.स. । [व.२३

भूम्याहुली । स्त्री । अपरतनितायाम् । रा.नि.

भूम्याहुल्यम् । स्त्री । खनामख्यावहचमेदे ।
हिं सुजौतखड़ । तत्पथ्यायाः,—कुष्ठकेतुः
मार्कण्डेयं मधुवधम् । गुणाः—कटुतिक्तत्वं
ज्वरकुष्ठसिंघामनाशिलञ्च ।

भूम्युदराश्रया । स्त्री । सृष्टिककर्णिलता-
याम् । भूषाकाणिलता । वै.निघ. ।

भूम्युक्ता । स्त्री । भूमिखवर्ज्याम् ।

भूरि । स्त्री । सुवर्णे । अम. ।

भूरिगः (सः) । पुं । गहंभे । रा.नि.व.१९ ।

भूरिगन्धा । स्त्री । सुरानामगन्धव्ये । भूरा
गंशौ । रा.नि.व.२२ ।

भूरिचन्द्रः (विजाः) । पुं । सुवर्णे । रा.नि.व.
१३ ।

भूरिचला । स्त्री । अतिविषायाम् ।

भूरिदुग्धा । स्त्री । द्विकालीवके । दिष्टाति
गच्छ । रा.नि.व.९ ।

भूरिधरः । पुं । गहंभे । रा.नि.व.१९ ।

भूरिनिष्कम् । स्त्री । खर्णे । रा.नि.व.१३ ।

भूरिपत्रः । पुं । जपरदणे । उवत्रज्ञ ।
रा.नि.व.८ ।

भूरिपलितदा । स्त्री । पाण्डुरफलीवके ।

भूरिपुष्पा । स्त्री । प्रताहाचुपे । उवर्णा ।
रा.नि.व.४ ।

भूरिप्रेमा (न्) । पुं । चक्रवाकपविषि । रा.
नि.व.१९ ।

भूरिफली । स्त्री । पाण्डुरफल्यां । रा.नि.व.५ ।

भूरिफेना । स्त्री । चक्रकपायां । र.भा. । सगु-
ह्वने । वै.निघ. ।

भूरिवला । स्त्री । अतिवलायाम् । रा.नि.व.४ ।

भूरिमञ्जरी । स्त्री । अंततुलसीवके । रा.नि.
व.१० ।

भूरिमहो । स्त्री । अश्वघायां । रा.नि.व.४ ।
 भूरिमहो । स्त्री । रवि ।
 भूरिमायः (युः) । पुं । श्रमाले । अम. । स्त्री ।
 (या.युः) । श्रमाल्याम् । रा.नि.व.१६ ।
 भूरिमूलिका । स्त्री । अश्वघायां । वै.निघ. ।
 भूरिरसः । पुं । द्रुवहवे । भा. ।
 भूरिलगना । स्त्री । श्रेतापराकितायाम् ।
 वै.निघ. ।
 भूसण्डौ । स्त्री । हस्तिशृङ्गीहवे । शक्तिशुं ।
 अम. । सपारकञ्जे । आदित्यभक्तायाम् । वै.निघ. ।
 भूसृष्टः । पुं । हवे । श.मा. । अश्वजुनहवे । शाल-
 हवे । वै.निघ. । स्त्री । मौक्तिके ।
 भूसृष्टा । स्त्री । मांशरीरिण्याम् । द्रुव्यायाम् ।
 वै.निघ. । [चि.]
 भूरोहः । पुं । किञ्चुलुके । के.के. । भेष.भग. ।
 भूजः (पत्रः, लवः) । पुं । (Betula bhoj-
 pattra.) The birch. खनामख्यातहवे ।
 शाकपादः, फटक इति हिमाचलदेशे प्रसिद्धः ।
 ड्रुङ्गिण्ये, डोङ्गिण्ये । हिं भूजपत्र । वन्. ।
 भूजपत्रः । तत्पत्न्यायाः, —हृदपत्रः । वल्कद्रुमः ।
 भूजपत्रः सुकर्मो चित्तवक् विन्दुपत्रः रचापत्रः ।
 विचित्रकः भूतपत्रः सद्रुपत्रः सद्रुपत्रिं शैलेन्द्रच्यः ।
 चन्द्रमः हृदपत्रः शिविः स्थिरच्छदः सद्रुलक् दल-
 निर्गोकः पत्रको विद्यादलः पत्रपुष्पकः भुजः ।
 सद्रुपत्रः सद्रुपत्रकः सद्रुच्छदः बहुवल्कलः भूजः ।
 चर्मो । र.मा. । गुणाः—कटुकपाषाण्यः भूत-
 रचाकरः विदीपत्रः पथ्यश्च । रा.नि.व.६ ।
 कर्णरुक्पित्तकरः मेदीविषहरश्च । भा. ।
 भूजं ग्रन्थिः । पुं । तद्वचपत्न्यौ । च.सू.३५.३ ।
 प्रदहः । "ग्रन्थि भूजः ।"
 भूजं पत्रकः । पुं । शाखोटहवे । श्री.७.७. ।
 रा.नि.व.६ ।
 भूर्भूरिका (री) । स्त्री । धूमसाम् । ड.व. ।
 वृषी ।
 भूलगना । स्त्री । श्रुतपुण्यां । रा.नि.व.३ ।
 भूमता । स्त्री । किञ्चुलुके । हिं.च. ।
 भूवदरी । स्त्री । चद्रकोल्याम् । शेषांशुल ।
 हिं भद्रवीर । तत्पत्न्यायाः,—चित्तियदरी वदर-

फली वदरवल्ली वल्लीवदरी बहुकलिका लघुवदरी
 मूलावदरी । गुणाः,—मधुराम्बा स्या दीपनी
 पावनी पथ्या कफवातनाशिनौ रक्तपित्तवर्दिनी च ।
 भूशसो । स्त्री । द्रुवशमीहवे । वै.निघ. ।
 भूशयः । पुं । विलवाचित्तगुमाते, गोभागक-
 लादी । गुणाः—गुरुः उष्णः मधुरः क्षिप्रः
 वातघ्नः शुक्लव्य । रा.मा. ।
 भूश्लुः । पुं । भूकर्वुदारे । ऊ.शै.वृ. ।
 रा.नि.व.११ । [वै.निघ. ।
 भूषणाहम् । स्त्री । स्वर्णे । मौक्तिके । प्रवाल ।
 भूषि(सु)ता । स्त्री । अक्षीलहवे । औ.के. ।
 शिष्ट । वै.निघ. ।
 भूस्ताणः । पुं, स्त्री । गन्धहणे । गन्धमात्रेति
 शका. । शक.शु. । "सौगन्धिकं भूस्ताणकः ।"
 गुणाः—"भूस्ताणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णं रचनं
 लघु । विदाह दीपनं रचमनेत्रं सुखशीघ्रम् ।
 अत्रयं बहुविट्कञ्च पित्तारक्तप्रदूषणम् ॥" भा.म. ।
 ३३.मू.घा.चि. ।
 भूस्यः । पुं । गण्डपथ्याम् । मनुष्ये । वै.निघ. ।
 भूस्यक् । पुं । मातुषे । हिं.च. ।
 भूस्वेदः । पुं । घनाग्रमना स्वेदविशेषः । अशुभ्र-
 वेद । विधि.—ग्रधानस्य प्रमाणेन घनाग्रमस्यो
 भिलां तापयित्वा साकतत्रैदांरभिः संप्रदीपितैः ।
 व्यपीठ्य सर्वानङ्गारान् प्रोत्त्वा चैवोष्णवारिणा ।
 तां शिलामय कुर्वीत कौश्याविकसंस्तराम् ।
 तस्यां स्वभक्तसञ्जातः स्रपन् स्त्रियति ना सुखम् ॥"
 च.सू.१४.५. ।
 भूचित् । पुं । शकरे । तिका. ।
 भूकुटी । स्त्री । मण्डूकजातीयकौटे । सु.क.व्य. ।
 प.५. । See कौटः ।
 भृगु(ङ्ग)जा । स्त्री । भाग्याम् । रा.नि.व.६ ।
 वै.निघ.जी.व.व.चि.लवङ्गादिकपाये, श्वास.चि. ।
 सिंहादिकपाये ।
 भृगुभवा । स्त्री । भाग्याम् । रा.नि.व.६ ।
 भृगुभवा । स्त्री । भाग्याम् । रा.नि.व.६ ।
 भृङ्गम् । स्त्री । लचि । शुद्धशक् । प.सू. । चि. ।
 यो.अ.शं.चि. । शेष.वाल.चि. । "शृङ्गीभङ्गनिशा-
 करः ।" अभके । रा.नि.व.११ । च.द.रा.य.चि. ।
 लवङ्गायचूर्णे ।

भृङ्गः । पुं । भृङ्गराजे । जीमन्नाक्ष । रा. नि. व. ६ । च. द. बाल. रो. चि. । र. सा. स. बुधावतागुह्य । भमरे । र. मा. । प. च. वि. शेष । किष्कि वा जीमन्नाक्ष पाथी । रा. नि. व. २३ । मासगणाः—मधुरं किम्ब' कफ-गुह्यवर्द्धनञ्च । रा. नि. व. १० । भृङ्गरीले । जीमन्नाक्ष । श. र. ।

भृङ्गकः । पुं । धूम्राटपचिपि । भृङ्गराजपचिपि । किष्कि वा जीमन्नाक्ष पाथी । श. र. ।

भृङ्गचुल्लो । स्त्री । भृङ्गाहायाम् । म. भमरमात्रि । कं लघुवर्द्धे । गुणाः—कटुत्या तिक्ता दौषनरोचनी च । रा. नि. व. ७ ।

भृङ्गशम् । स्त्री । चमूकहृत् । र. मा. ।

भृङ्गजा । स्त्री । भाग्याम् । रा. नि. व. ६ ।

भृङ्गपर्णिका । स्त्री । सुश्लोलायाम् । श. च. ।

भृङ्गप्रियः । पुं । धूलीकदम्बे । रा. नि. व. २ ।

भृङ्गप्रिया । स्त्री । माधवीलतायाम् । रा. नि. व. २० । [निघ. ।

भृङ्गबन्धुः । पुं । कुन्दहृत् । कदम्बहृत् । वै. निघ. ।

भृङ्गमारः (रो) । स्त्री । कैविकापुष्पहृत् । रा. नि. व. १० । See कैविका ।

भृङ्गमूलिका । स्त्री । भृङ्गाहायाम् । लग्न-मानो । रा. नि. व. ७ ।

भृङ्गमोही इन् । पुं । चम्पकहृत् । रा. नि. व. १० । स्वर्णचम्पके । वै. निघ. ।

भृङ्गरजः (जा) । पुं । भृङ्गराजे । भा. म. ४ म. कर्णरोचि. । "प्रस्य भृङ्गरजस्य च ।" च. टो. म. ।

भृङ्गरा । स्त्री । भृङ्गराजे । कैशराले । हिं भांरा । भा. २ म. ।

भृङ्गराजः । पुं । (Wedelia calendula- cea. Syn. C. Verbesina.) खनामक्यात-पत्रयाकविशेषे । जीमन्नाक्ष । हिं भाङ्गरा, भेग-रिया । मं पिवसमाका । वै. गुह्यकालगरचेट्टु । वन्. पिवन्भांरा । तत्पर्यायाः—भृङ्गः पण्डः मार्करं मार्कः मार्कव. वागमारः परचः भृङ्गसोदरः कैशरज्ञान. कैशः कुन्तसवर्द्धनः भृङ्गारक एभरजः करञ्जकः भृङ्गरजः भृङ्गारः यज्ञागरः मार्करः भृङ्गाहः पितृप्रियः । गुणाः—कटुतिक्तः रूचः उष्णः वातकफघ्नः कैशः त्वचः क्षान्तिश्चासकास-

शिरीरोगघ्नय । भा. । भमरे । भीमराजपचिपि मे. । अयं प्रतुदः कपायः मधुरः रुची वातजनकय सु. सू. ४६ च. । कैशराले । देशभृङ्गा । नील-राजे । धूम्राटपचिपि । किष्कि । दारुचिनी प्याति सुगन्धद्रव्ये । वै. निघ. ।

भृङ्गरि(री)टः । पुं । लोहे । र. स. र. रसायने

भृङ्गरीलः । पुं । कोटविशेषे । जीमन्नाक्ष-विका. । तत्पर्यायाः—विषस्यवा वरोल लघुपटपदः विषयूकः विषयुद्धी ।

भृङ्गवल्लभः । पुं । धाराकदम्बे । केवलिकदम्ब भृङ्गकदम्बे । दूरभिर्मा । रा. नि. व. २ ।

भृङ्गवल्लभा । स्त्री । भूमिजम्बूहृत् । वनखान रा. नि. व. ११ । तरथीपुष्पहृत् । रा. नि. व. १० ।

भृङ्गवान्तम् । स्त्री । मधुनि ।

भृङ्गवृक्षः । पुं । भृङ्गराजहृत् । जीमन्नाक्ष भा. म. ४ म. सुखगुण्डितिका. वि. । "स्वरसेभृङ्गहृत्वा याम् ।"

भृङ्गसहृत् । पुं । कुम्बपुष्पहृत् । वै. निघ. ।

भृङ्गसोदरः । पुं । कैशराले । केठले विका. । [वै. निघ. ।

भृङ्गा । स्त्री । भृङ्गराजे । त्वचि । दांशुचिनि भृङ्गानन्दा । स्त्री । यूपिकायाम् । श्वेतजूडे रा. नि. व. १० ।

भृङ्गापत्रः । पुं । कर्पूरे ।

भृङ्गाभीष्टः । पुं । चासहृत् । स्त्री । चासमुकुल चासफले । रा. नि. व. ११ ।

भृङ्गारम् । स्त्री । लवङ्गे । स्वर्णे । रा. नि. व. १२ १३ । पुं । भृङ्गराजे । जटा । मालसुखजलपात विशेषे । ग्रीडू । च. सू. १५ च. ।

भृङ्गारकः । पुं । भृङ्गराजहृत् । वै. निघ. ।

भृङ्गारिः । स्त्री । कैविकापुष्पहृत् । भमरमारि हृत् । रा. नि. व. १० । पुं । भृङ्गराले । स्त्री । लवङ्गे । [वै. निघ. ।

भृङ्गारिका (रो) । स्त्री । मितीकीटे । चम.

भृङ्गार्काः । पुं । भृङ्गराजहृत् । वै. निघ. ।

भृङ्गाहः । पुं । भृङ्गराजपुं । जीमन्नाक्ष । लीवके । रा. नि. व. ५ । लवङ्गे । वै. निघ. ।

माक्षी । कं षष्पु शुक्रे । अङ्गवीचील्ल इति कीदृशे ।
गुणाः—कटूषा तिक्ता दीपगरीचमी च । रा.नि.
व.७ ।

भृङ्गिः । पुं । भृङ्गराजे । अतिविषायाम् । वै.
निघ.२भ.५.सा.चि.महारसे ।

भृङ्गिका । स्त्री । इन्द्रगोपकीटे । वै.निघ. ।

भृङ्गिणो । स्त्री । वटीवर्धे । रा.नि.व.११ ।

भृङ्गि(ङ्गै)रितिः । स्त्री । भ्रमात् । त्रिका ।

भृङ्गौ । स्त्री । अतिविषायाम् । आतहेष्ट ।

वटीवर्धे । रा.नि.व.११ । भ्रजायाम् । भाँडु ।

वै.निघ.२भ.५.सा.चि.महारसे । तन्नामक-

मक्षिकायाम् । कुमिरे षोका । इन्द्रगोपकीटे ।

वै.निघ. । पुं । (इन्) । वटवर्धे । रा.नि.व.११ ।

भृङ्गौष्टम् । स्त्री । भृङ्गोमक्षिकाग्रहे ।

कुमिरे षोका । वै.निघ.२भ.५.चि.महारसे ।

भृङ्गौफलः । पुं । आमासकवर्धे । रा.नि.व.११ ।

भृङ्गौरितिः । पुं । भ्रजाम् । वटीवर्धे ।

भृङ्गैष्टः । पुं । आमवर्धे । वै.निघ. ।

भृङ्गैष्टा । स्त्री । घृतकामर्थ्या । रा.नि.व.५ ।

भार्ग्या । रा.नि.व.५ । काकजम्बुवर्धे । रा.नि.

व.११ । तरणोपुष्यवर्धे । रा.नि.व.१० ।

भृञ्जन्ः । पुं । भञ्जन्पदे । भाङ्गनां षोका ।

भृण्टका । स्त्री । श्वेतगुणायाम् ।

भृशङ्खवः । पुं । नासारोगभेदे । लक्षणे—

“तोच्छान्नाशीपयोगार्थं रश्मिसूच्यहणादिभिः । वात-

कीपिभिरसंवां नासिकाससपास्यनि । विवदिते-

ऽनिलः क्रुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत् । निहसः

क्रूरतेऽत्यर्थं अथयुं स भृशङ्खवः ॥” वा.स.१८५ ।

भृशपत्रिका । स्त्री । सहानील्या । रा.नि.व.४ ।

भृषत् । पुं, स्त्री । पापाणे । श्र.२ ।

भृष्टः । वि । भञ्जिते । भाङ्गा । छे.च. ।

भृष्टकुलत्यः । पुं । भञ्जितकुलत्यके । भाङ्गा

कृश्रित कर्णात् । स ज्वरे खरीरुमहरः । सा.की.

ज्व.१च. ।

भृष्टचणकः । पुं । भञ्जितचणके । छोनां

भाङ्गा । कं फुटाभुजा । कं हुककडले । गुणाः—

रुच्यः वातघ्नः रक्तदीपकत् वीर्योष्णः लघुः कफघ्नः

शैत्यापहारकच । रा.नि.व.१६ ।

भृष्टतण्डुलः । पुं । भञ्जिततण्डुले । भाङ्गा

चाडिभ । गुणाः—“सुगन्धिः कफघ्ना रुचः पित्तली

भृष्टतण्डुलः ।” राज.३प. ।

भृष्टरङ्गुलान्नम् । स्त्री । भञ्जिततण्डुलस्यान्ने ।

भाङ्गा चाडिभेन्न भात । भाङ्गाभाङ्गा । शूङ्गि ।

गुणाः—“भृष्टतण्डुलनञ्चान्नं लघुं वरिष्ठमदीपनम् ।”

राज.३प. ।

भृष्टमत्स्यः । पुं । भञ्जितमत्स्ये । भाङ्गा मांसे ।

भृष्टमांसम् । स्त्री । घृतादिभञ्जितमांसे ।

भाङ्गा मांसं । गुणाः—विदाहि रक्तवातादिदोष-

रुचः । रा.नि.व.१० ।

भृष्टमृत् । स्त्री । अप्रिभञ्जनेन दग्धमृत्तिका-

याम् । षोङ्गा माणै । च.स.५च. ।

भृष्टयवः । पुं । भञ्जितयवे, धानायाम् ।

भाङ्गा यव, छाड़ू । चिपिटके । छिंटे । प.सु. ।

भृष्टान्नम् । स्त्री । भृष्टतण्डुले । शूङ्गि । श.च. ।

भेकः । पुं । कृष्णामे । रघुचि.३प. । मण्डके ।

वाण्डु । तत्पर्यायाः,—मण्डकः वर्षाभूः शालूरः

श्व. श्वगः श्वश्वमः दहूरः दहूरः इटिभूः शालूरः

व्यङ्गः शङ्गः मन्दनः गूढवर्धः शान्दः शान्दः

शान्दकः जिह्वमीह्न. नन्दकः कृतालयः रकः

पालमकः मण्ड. इरिः लूकः लुलुकः शालुकः

कटुरवः । तन्मांसगुणाः—सथीनलकरं श्वमहणा-

दाइममहचयकुष्ठच्छर्दि घ्नस । राज. । अपिच

“मण्डकः श्लेष्मसो नातिपित्तसो वनकारकः ॥”

मा. । [भ.दि.]

भेकटः । पुं । मल्लभेदे । डेट्टेको माह ।

भेकानिः (नो) । स्त्री । मल्लभेदे । भाङ्गन

माह । मांसगुणाः—मधुरं शीतलं हृद्यं श्लेष्मकरं

शुक्र च । राज. ।

भेकपर्णी । स्त्री । मण्डकपर्णाम् । शूलकूङ्गि ।

उत्. शालकूङ्गि । सा.की.राकादिलीह । मञ्जरे ति

श्रदाः ।

भेकभुक् । पुं । सपे । त्रिका ।

भेकसूत्रम् । स्त्री । मण्डकसूत्रे । वाण्डेन

शूत्र । र.सा.स.दञ्जमीपने ।

भेकराजः । पुं । सहामेके । भृङ्गराजे । वै.निघ. ।

भेकौ । स्त्री । मण्डकपर्णाम् । शूलकूङ्गि ।

र.सा. । भेकपत्राम् । पम. ।

भेटुलिः । पुं । वाममल्ले । स.सु.०च. ।

भृङ्गः । पुं । भृङ्गराजे । जैमिनी । रा.नि.व.६ । च.ट.वा.ल.रो.चि. । र.सा.स.सु.घा.व.ता.गु.घ्या. । भमरे । र.मा. । प.च.वि.शे.प. । फिडा वा जैमिनी । रा.नि.व.२३ । मा.म.गु.णा.:-मधुरं किम्बं कफ-गुणवर्धनञ्च । रा.नि.व.१० । भृङ्गरोले । जैमिनी । श.र. ।

भृङ्गकः । पुं । धूम्राटपत्रिणि । भृङ्गराजपत्रिणि । फिडा वा जैमिनी । श.र. ।

भृङ्गचुसो । स्त्री । भृङ्गाहायाम् । म.भ.म.र.मा.लि. । कं.उ.पु.व.क्रं. । गु.णा.:-कटु.श्या.ति.का.दी.प.न.रो.च.नी.च. । रा.नि.व.७ ।

भृङ्गशम् । स्त्री । श.गुरु.का.ठि. । र.मा. ।

भृङ्गजा । स्त्री । भा.ग्यां.म्. । रा.नि.व.६ ।

भृङ्गपर्णिका । स्त्री । श.च. । रा.नि.व.६ ।

भृङ्गप्रियः । पुं । धूम्री.क.द.म्ब. । रा.नि.व.२ ।

भृङ्गप्रिया । स्त्री । मा.ध.व.ो.ल.ता.या.म्. । रा.नि.व.२० । [निघ. ।

भृङ्गबन्धुः । पुं । कुन्द.ह.वे. । क.द.म्ब.ह.वे. । वै. ।

भृङ्गमारः (रो) । स्त्री । वै.कि.का.पु.प.ह.वे. । रा.नि.व.१० । See के.वि.का. ।

भृङ्गमूलिका । स्त्री । भृङ्गाहायाम् । ल.ग.द्र.मा.नी. । रा.नि.व.७ ।

भृङ्गमोही (इन्) । पुं । च.म.क.ह.वे. । रा.नि.व.१० । स्व.र्ण.च.म.के. । वै.निघ. ।

भृङ्गरजः (जाः) । पुं । भृङ्गराजे । भा.म.४ म.क.र्ण.रो.चि. । "प्र.म्य.भृङ्गर.ज.स्य.च. ।" श.टो.भ. ।

भृङ्गरा । स्त्री । भृङ्गराजे । के.श.रा.जे. । हिं.भां.रा. । भा.२.भ. ।

भृङ्गराजः । पुं । (Wedelia calendulea. Syn. C. Verbesina.) खनामल्यात-पत्रशाकविशेषे । जैमिनी । हिं.भा.ह.रा. । मे.ग.रि.या. । सं.पि.व.ल.मा.का. । तं.गु.ष्ट.क.ल.ग.र.वे.टु. । व.म्. । पि.व.ल.मां.रा. । त.पु.प.यां.या.:-भृङ्गः प.श.ङ्गः मा.कं.रः. मा.कं.ः. मा.कं.व. । ना.ग.मा.रः. प.र.सः. भृङ्ग.सो.द.रः. के.श.र.ज.नः. के.श.वः. कु.न्त.स.व.र्ध.नः. भृङ्ग.र.क. ए.क.र.जः. क.र.ज.कः. भृङ्ग.र.जः. भृङ्ग.र.ः. भृ.जा.ग.रः. म.कं.रः. भृ.ङ्ग.र.जः. पि.व.ल.मि.यः. । गु.णा.:-कटु.सि.क्तः. र.सः.

शि.रो.रो.ग.घ्न.य. । भा. । भ.म.रे. । भी.म.रा.ज.प.त्रि.णि. । मे. । अ.यं. प्र.गु.दः. क.पा.यः. मधुरः. रु.चो. वा.स.ज.न.क.य. । स.पु.४६.प. । के.श.रा.जे. । के.श.रा.ज. । नो.ल.भृ.ङ्ग.रा.जे. । धूम्रा.ट.प.त्रि.णि. । फि.डे. । दा.रु.चि.मी.ति.व्या.ते. सु.ग.म्ब.द्र.व्ये. । वै.निघ. ।

भृङ्गरि(री)टः । पुं । लो.हि. । र.स.र.र.सा.य.ने. ।

भृङ्गरोलः । पुं । की.ट.वि.शे.पि. । जै.मि.नी. । वि.का. । त.पु.प.यां.या.:-वि.ष.स.डा. व.रो.लः. ल.ण.प.ट.प.दः. वि.प.गु.कः. वि.प.गु.द्वी. ।

भृङ्गवल्गुः । पुं । धा.रा.क.द.म्ब. । के.वि.क.द.म. । मू.क.द.म्ब. । दू.क.शि.मां. । रा.नि.व.२ ।

भृङ्गवल्गुभा । स्त्री । भूमि.ल.म्बु.ह.वे. । व.न.धो.म. । रा.नि.व.११ । व.र.षी.पु.प.ह.वे. । रा.नि.व.१० ।

भृङ्गवान्तम् । स्त्री । म.धु.नि. ।

भृङ्गवल्गुः । पुं । भृङ्गराज.ह.वे. । जै.मि.नी. । भा.म.४.भ.गु.ख.गु.ष्टि.ति.का. । चि. । "स्व.र.से.भं.द्र.व्या.या.म्. ।" ।

भृङ्गसुहृत् । पुं । कु.न्त.पु.प.ह.वे. । वै.निघ. ।

भृङ्गसोदरः । पुं । के.श.रा.जे. । के.श.र.जे. । वि.का. । [वै.निघ. ।

भृङ्गा । स्त्री । भृङ्गराजे. । ल.चि. । पां.क.ठि.नि. ।

भृङ्गानन्दा । स्त्री । धूम्री.का.या.म्. । श.व.ड.डू.हे. । रा.नि.व.१० ।

भृङ्गापत्रः । पुं । क.पू.र. ।

भृङ्गाभीष्टः । पुं । आ.स.ह.वे. । स्त्री । आ.स.सु.कु.ल. । आ.स.फ.ले. । रा.नि.व.११ ।

भृङ्गारम् । स्त्री । ल.व.ङ्गे. । स्व.र्ण. । रा.नि.व.१२ । ११ । पुं । भृङ्गराजे. । ग.टा. । ना.ल.सु.ख.ज.ल.पा.त.वि.शे.पि. । गी.डू. । च.सु.१५.प. ।

भृङ्गारकः । पुं । भृङ्गराज.ह.वे. । वै.निघ. ।

भृङ्गारिः । स्त्री । के.वि.का.पु.प.ह.वे. । भ.म.र.मा.रि.ह.वे. । रा.नि.व.१० । पुं । भृङ्गराजे. । स्त्री । ल.व.ङ्गे. । [वै.निघ. ।

भृङ्गारिका (री) । स्त्री । भि.ती.की.टी. । भ.म. ।

भृङ्गार्कः । पुं । भृङ्गराज.ह.वे. । वै.निघ. ।

भृङ्गाहः । पुं । भृङ्गराज.ह.वे. । जै.मि.नी. ।

मासी । कं चपु शक्ते । अह्वीचीन प्रति कीदृशे ।
गुणाः—कटूषा तिक्ता दीपगरीचनी च । रा.नि.
व.७ ।
भृङ्गिः । पुं । भृङ्गराजे । अतिविषायायाम् । वै.
निघ.२भ.अ.सा.वि.महारसे ।
भृङ्गिकां । स्त्री । इन्द्रगोपकोटे । वै.निघ. ।
भृङ्गिण्यो । स्त्री । वटोद्वचे । रा.नि.व.११ ।
भृङ्गि(ङ्गे)रितिः । स्त्री । शक्याम् । विका. ।
भृङ्गौ । स्त्री । अतिविषायायाम् । आतरेष्ट ।
वटोद्वचे । रा.नि.व.११ । भङ्गायाम् । भाङ् ।
वै.निघ.२भ.अ.सा.वि. गुण्यादिः । तन्नामक-
मचिकायाम् । कुमिरेण पोका । इन्द्रगोपकोटे ।
वै.निघ. । पुं । (इन्) । वटोद्वचे । रा.नि.व.११ ।
भृङ्गौगटहम् । स्त्री । भृङ्गोमचिकाग्रहे ।
कुमिरेण ठाक । वै.निघ.२भ.र.वि.वि.नस्ये ।
भृङ्गौफलः । पुं । आमासकहचे । रा.नि.व.११ ।
भृङ्गौरितिः । पुं । भृङ्गायाम् । वटोद्वचे ।
भृङ्गैष्टः । पुं । आसहचे । वै.निघ. ।
भृङ्गैष्टा । स्त्री । घृतकुमार्यां । रा.नि.व.५ ।
भार्यां । रा.नि.व.६ । काकशम्भूद्वचे । रा.नि.
व.११ । तरणोपुष्यद्वचे । रा.नि.व.१० ।
भृञ्जनः । पुं । भञ्जं नपत्ते । भाषनां धेनां ।
भृङ्गटका । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् ।
भृशङ्खवः । पुं । नासारोगभेदे । लक्षणम्—
“तीक्ष्णप्राणोपथीगार्धरमिस्रस्वल्पपादिभिः । वात-
कोपिमिरन्त्यंवा नासिकातरुणास्थनि । विवदिते-
ऽनिलः श्लुद्धो रुद्धः शृङ्गाटकं व्रजेत् । निवृत्तः
क्षरतिऽत्यर्थं चपथं स भृशङ्खवः ॥” वा.उ.१९५. ।
भृशपत्रिका । स्त्री । महानील्यारं । रा.नि.व.४ ।
भृशत् । पुं, स्त्री । पाषाणे । अ.र. ।
भृष्टः । त्रि । भञ्जिते । भाङ्गां । छि.च. ।
भृष्टकुलत्यः । पुं । भञ्जितकुलत्यके । भाङ्गा
कुर्याति कर्नात्र । स ज्वरे खदोहमहरः । सा.कौ.
ज्व.वि. ।
भृष्टचणकः । पुं । भञ्जितचणके । छेद्यां
भाषा । कं फटाभुञ्जा । कं हुककडले । गुणाः—
रघ्यः वातघ्नः रक्तदोषहृत् वीर्यांशः लघुः कफघ्नः
श्लैष्मापहारकश्च । रा.नि.व.१६ ।
भृष्टतण्डुलः । पुं । भञ्जिततण्डुले । भाङ्गा

‘चाडिश् । गुणाः—“सुगन्धिः कफघ्नः रुचः पित्तली
भृष्टतण्डुलः ।” राज.३प. ।
भृष्टतण्डुलान्नम् । स्त्री । भञ्जिततण्डुलान्ने ।
भाङ्गा चाडिनेत्र भात । चाङ्गभाङ्गा । भृङ्गि ।
गुणाः—“भृष्टतण्डुलान्नान्न लघु भञ्जितदोषनम् ।”
राज.३प. ।
भृष्टमत्स्यः । पुं । भञ्जितमत्स्ये । भाङ्गां माह ।
भृष्टमांसम् । स्त्री । घृतादिभञ्जितमांसे ।
भाङ्गां मांसम् । गुणाः—विदाहि रक्तवातादिदोष-
हृत् । रा.नि.व.१० ।
भृष्टमृत् । स्त्री । अग्निभञ्जितेन दग्धमृत्तिका-
याम् । पोण्डां माणै । च.म.३.अ. ।
भृष्टयवः । पुं । भञ्जितयवे, धानायाम् ।
भाङ्गां यव, छात्रु । चिपिटके । छि.छे. । प.म. ।
भृष्टान्नम् । स्त्री । भृष्टतण्डुले । भृङ्गि । अ.च. ।
भेकः । पुं । कृष्णामे । रस चि.३.प. । मण्डूके ।
वाङ् । तत्पथ्यांवा,—मण्डूकः वर्षाभूः प्राणूरः
प्रथ. प्रथमः प्रवृद्धमः दहृ रः दहृ रः हृष्टिभूः सालूरः
व्यङ्गः शस्तः नन्दनः गृद्धवर्षः अजिष्ठः अजिष्ठः
अलम्बक, जिह्वमीहन, नन्दकः ज्ञातालयः रक्तः
अलिमकः मण्डूकः हृष्टिः लूलकः लुलुकः प्राणूकः
कटुरवः । तन्नांसगुणाः—सद्योमलकरं श्वेतवर्णा-
दाहप्रमत्तचमत्कृष्टच्छिं प्रच । राज. । अविच
“मण्डूकः ज्ञं पत्वा नातिपित्तलो वनकारक. ॥”
भा. । [भ.दि. ।
भेकटः । पुं । मत्स्यभेदे । तेष्टुको माह ।
भेकानिः (नौ) । स्त्री । मत्स्यभेदे । भाङ्गन
माह । मांसगुणाः—मधुरं शीतलं हृद्यं ज्ञेयकरं
गुरु च । राज. ।
भेकापर्या । स्त्री । मण्डूकपर्याम् । ध्रुवकृङ्गि ।
चत्. थावकुङ्गि । सा.कौ.राजादिदीह । माङ्गठेति
वडाः ।
भेकभुक् । पुं । सपे । विका ।
भेकसूत्रम् । स्त्री । मण्डूकसूत्रे । वाङ्ग्रे
भूत् । र.सा.स.वचशीपने ।
भेकराजः । पुं । महामेके । भृङ्गराजे । वै.निघ. ।
भेकी । स्त्री । मण्डूकपर्याम् । ध्रुवकृङ्गि ।
र.मा. । भेकपर्याम् । अम. ।
भेटलिः । पुं । नाममत्स्ये । सु.स.७.प. ।

भेङ्गः । पुं । भेद्ये । तिका ।
 भेङ्गः (काः) । पुं । भेपे । हे.च. । पन्नभोजे ।
 तन्नामकतन्त्रकारे । See तन्त्रकारः ।
 भेङ्गा (खडा) । स्त्री । खनामख्यातचुपे । सं
 भेङ्गु । क वंङ् । गुणः—अक्षरसा चण्डा यादृशो
 अक्षरकारिणो च । रा.नि.व.४ । पन्नभोजे । रा.
 नि.व.१० ।
 भेङ्गी । स्त्री । तेषाम् । लेङ्गी ।
 भेदः । पुं । भेदने । भेदजनवलीङ्गायाम् । विदा-
 र्णनेव व्यथायां । सा.नि. । विरेके । क्षेत्राणां ।
 भेदकः । वि । विरेचके । पु । अक्षरवैतसे ।
 वै.निघ. ।
 भेदनम् । स्त्री । हिङ्गुमि । रा.नि.व.६ । वायु-
 जन्मत्रणवेदनायाम् । स.सू.२२३ । वि । भेदके,
 अत्र 'वडं' वा मलादिक पिच्छितम् भिलाषः
 पातयति, यथा कटुस्त्रादि । आगयावदारणे ।
 च.सू. १८ अ. । पुं । अक्षरवैतसे । प.सु. । रा.नि.
 व.६ । शूकरे । रा.नि.व.२६ । भङ्गातके ।
 भेदन(नि)कः । पु । जीरके । वै.निघ. ।
 भेदनोद्यवर्गः । पुं । भेदकमहाकायायवर्गे ।
 यथा—“सुवहाकीं सुकुकायिमुखोषिमाचिचतकचिर-
 विलग्रादिनीयक्रुत्वादनास्यर्चोःरिख्य इति दश-
 मानि भेदनायानि भवन्ति ।” लेङ्गी, क्षेत्रार्क
 वा दलार्क, अश्रु, विषवाश्रुति, मलौ, छिद्यक,
 कवश, अश्रुवृक्षा, कटुकौ, आषाधिके ।
 च.सू.३५ ।
 भेदाशो (इन्) । पुं । प्रवृत्तपचिद्विभेपे । गुणाः—
 “सर्वदीपकरक्षेपां भेदाशी गलद्रूपकः ।” स.
 सं.७६५ ।
 भेदिज्वराद्भुशः । पुं । ज्वराधिकारे रसः ।
 “रसस्य दिगुणं नभं गन्धतुल्यञ्च टङ्गणं । रसतुल्यं
 त्रिषं घोत्र्यं मरिचं पञ्चधा विधात् । कटुफलं
 दन्तिषीजस प्रत्येकं मरिचान्वितं । ज्वराद्भुशी रसी
 स्त्रेयः चर्षयिष्याममाचकं । वटिकां कारवेदीमान्
 एकगुणाप्रमाधिकाम् ।” रस.३ ।
 भेदिनी । स्त्री । कृष्णजीरके । रा.नि.व.६ ।
 भेदो (इन्) । पुं । अक्षरवैतसे । रा.नि.व.६ ।
 त्रि । भेदकारके । [रोगे] । स.सू.५५ ।

भेरुखडम् । स्त्री । गर्भधारणे । श.र. । वि ।
 भयानके ।
 भेषजम् । स्त्री । औषधे । रा.नि.व.२० । तत्र
 द्विविधं—“स्यस्यौजस्करं किञ्चित् किञ्चिदात्मस्य
 रोगनुत् ।” च.सू. १५ । कृष्णजीरके । लाव-
 पचिणि । जटा ।
 भेषजकल्पः । पुं । औषधयोगनायां । ते च
 कल्पा मदनादयः । वा.कल्प.६५ ।
 भेषजाङ्गम् । स्त्री । औषधानुपाने । श.च. ।
 भैसी । स्त्री । सदाचवाहके । जूठवाङ् ।
 भैरवीवचा । स्त्री । खनामख्यातवचायां । सुप्र-
 वृत् । प.सु. ।
 भैषजम् । स्त्री । औषधे । रा.नि.व.२० ।
 भैषज्यसारः । पुं । उपेन्द्रनिग्रहतस्येह ।
 भोगः । पुं । शालिधान्ये । प.सु. । सम्यक्साहारे ।
 रा.नि.व.२० । अष्टिफणायाम् । सपेशरीरे ।
 पालने । तिका । क्रीडे । रा.नि.व.१८ । सर्पे ।
 देहे । माने । श.र. ।
 भोगगृहम् । स्त्री । वासगृहे । हे.च. ।
 भोगधरः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।
 भोगपिशाचिका । स्त्री । चूषायाम् । शारा ।
 भोगवती । स्त्री । शुकवषायाम् । वै.निघ. ।
 भोगवान् । पुं । सर्पे । स. ।
 भोगवासः । पुं । वासगृहे । शारा ।
 भोगिगन्धिका । स्त्री । सर्पगन्ध्यायां । वै.निघ. ।
 भोगिभुक् । पुं । गरुडे । मयूरे । वै.निघ. ।
 भोगिवल्लभम् । स्त्री । शीखण्डचन्दने । प.सु. ।
 भोगी । स्त्री । सर्पिण्याम् । जर्षकज्ञानिक ।
 रा.नि.व.३ । गो (इन्) पुं । सर्पे । अम. ।
 भोग्यम् । स्त्री । धान्ये । रा.नि.व.१६ ।
 भोग्याहम् । स्त्री । शालिधान्ये । रा.नि.व.१६ ।
 भोजनम् । स्त्री । कठिनद्रव्यस्य गलाधःकरणे ।
 अम. । पादीनाहारि । “पादीनं स्याद्भोजनम् ।”
 रा.नि.व.२० । भोजनान्तकर्मज्ञता—“भुक्ता
 पाणितले हृष्टा चक्षुषोर्विद दीयते । अक्षरेणैव
 तदारि तिमिराणि व्यपीरति । भुक्ताचम्य करं
 वामं दत्त्वा कृद्यी ततः पठेत् । भुक्तं माहेन्द्रहर्षन

प वङ्गिन् । वातापिर्मचितो येन पीतो येन मघो-
दधिः । यन्नाथा खादितं पीतं तदगस्त्यो जदियते ।
सुखासीनः चर्षं तिर्क्षितं यावन्न लभते सुखं । सुखा
पादशतं गत्वा वामपात्रेण संविमेत् । एवञ्चाधोगतं
पात्रं सुखं तिष्ठति लीर्यन्ति ॥” राज.३५ । See
आहारः, पत्रच ।

भोजनकः । पुं । नदीभञ्जातके । प.सु. ।

भोजनपात्रम् । स्त्री । खर्षादिनिर्गिताहार-
पात्रे । पाकराजः ।

भोजनार्हम् । स्त्री । शालिधान्ये । प.सु. ।

भोजनौयम् । स्त्री । भोज्यत्वसाके ।

भोजराजः । पुं । अन्नशास्त्रकारे ।

भोजराजशुक्तः । प । रसप्रधानिधिकारे ।

भोज्यम् । स्त्री । अष्टविधानान्यतमे अन्ने । रा.
नि.व.२० ।

भोज्यसम्भवः । पुं । शरीरस्वरसमातो । श.घ. ।

भोजिः । पुं । उष्ट्रं । त्रिका. ।

भौतिकम् । स्त्री । सुक्तायां । रा.नि.व.१३ ।

भौमजलम् । स्त्री । पृथ्वीजले । काङ्गलानुप-
साधारणभेदेन तैर्वा गुणा. जलशब्दे मर्याः ।

भौमरत्नम् । स्त्री । प्रवालं । अना । रा.नि.
व.१३ ।

भौमसर्पः । पु । पृथ्वीजातसर्प, दृष्टाविपे ।
सु.कल्प.३५. ।

भौमोपधम् । स्त्री । पार्श्वीपधे । “सुगणै रु-
नलाः पञ्च लोहाः सप्तिकताः सुधा । मनःशिला
सपथी लक्ष्मि वैरिकाञ्चने ॥” च.पु.१५. ।

भौज्यन्त्यिः । पु । भुज्यन्त्यौ । “सन्त्यि य भोजः ।”
च.सु.३५. ।

भ्रंशः । पुं । हृत्वादिभ्यः पतने । भा.भागन्तु.
व्व.पि. ।

भ्रमः । पुं । चक्षारुद्धस्यैव ज्ञाने । भा.म.१भ.
व्व.पि. । “रजःपित्तानिखाट्ट भ्रमः ।” वै.निघ.
सूक्तार्.वि. । मूर्च्छायाम् । मान्ती । कुन्दयन्त्रे ।
कुंद । त्रिका. ।

भ्रमणम् । स्त्री । पथ्यन्त्रे । इत्यादिभ्रमणगुणाः
—वातकोपनत्वम् अन्नस्यैव्यकरणं यथाप्रिवर्तन-
त्वम् । राज. ।

भ्रमणी । स्त्री । जलोकायाम् । वै.निघ. ।

भ्रमलुटी । स्त्री । हृत्वादिच्छर्वे । त्रिका. ।

भ्रमरः (कः) । पुं । भृङ्गे । ऋज. । पालभृंपिके ।
ईन्मूर्च्छानां । नी. ।

भ्रमरकोटः । पुं । कुम्भीरकोटे, अग्निप्रकृति-
कोटे । सु.कल्प.८५. ।

भ्रमरच्छलौ । स्त्री । भृङ्गच्छलीसवायाम् ।
रा.नि.व.७. ।

भ्रमरत्वचा । स्त्री । भ्रमरच्छत्रायाम् । भ्रम.
भ्रमरसालो । वै.निघ. ।

भ्रमरप्रियः । पुं । धाराकदम्बे । र.मा. ।

भ्रमरवान्धवा । स्त्री । शुकजातीहृत्वे । वै.
निघ. ।

भ्रमरमारी । स्त्री । समरारिपुष्पहृत्वे । रा.नि.
व.१० ।

भ्रमरा । स्त्री । भृङ्गच्छलीसतायां । रा.नि.व.७. ।

भ्रमरातिथिः । पुं । चम्पकहृत्वे । टीप्रा-
शां. । रा.नि.व.१०. ।

भ्रमरानन्दः । पुं । वज्रलहृत्वे । रत्नाम्नानहृत्वे ।
त्रुञ्जयीणि । स्त्री । अतिगुणकपुष्पहृत्वे । रा.नि.
व.१०. ।

भ्रमरारिः । पुं । पुष्पहृत्वेऽपि । समरमारी
इति नालके प्रसिद्धः । तत्पर्यायाः,—भ्रमरारिः
भृङ्गमारिः भृङ्गारिः मांसपुष्पिका कुम्भारिः भ्रमरी
पठोलता । गुणाः—तिक्तः वात(पित्त)श्लेष्मज्वरापः
शोथकण्डूकुष्ठघ्नपित्तोपघ्नय । रा.नि.व.१०. ।

भ्रमरालम्बः । पुं । मृच्छणे । शकृत्तृण ।
रा.नि.व.८. ।

भ्रमरो । स्त्री । जन्तुकायाम् । पुत्रदात्रायाम् ।
भ्रमर्याम् । गुडलकायाम् । रा.नि.व.२२. । भ्रम-
रारिपुष्पहृत्वे । रा.नि.व.१०. ।

भ्रमरेष्टः । पुं । पृथुशिवस्योपाकहृत्वे । वज्र-
लोणि श्लोणी शां. । रा.नि.व.८. । स्त्री ।
भाग्याम् । रा.नि.व.११. ।

भ्रमरोत्सवा । स्त्री । साधवीलतायाम् । रा.
नि.व.१०. ।

भ्रमिः । स्त्री । मूर्च्छायाम् ।

भ्रमिका । स्त्री । धातकीहृत्वे । वै.निघ. ।

भ्रष्टगुदः । ति । गुदभ्रंशरीगणि । च.दं. ।

भ्रस्वथुः । पुं । नासारीमभेदं । निदा. ।

भ्राजकाः । पुं । तन्नामकपिपे । शिख-
विष्णव । श.च. । तस्य स्थानं लक् । तस्य कर्म
छायाप्रकाशकत्वम् चम्यद्गादिक्रियाणाञ्च पापक
त्वम् । सु.सू.२१५. ।

भ्रान्तः । पुं । पौतपुत्ररहस्ये । रा.नि.व.१० ।

भ्रान्तिः । स्त्री । भने । सा च रज.पिभानि-
लजा भवति । "रज.पिभानिलैर्भानिः ।" शाद्रं.
मू.६५. ।

भ्राम(सि)कः । पुं । सूर्यावर्ते । शमाले ।
सुश्वकप्रकारे । सि । कान्तलीङविशेषे । रा.नि.
व.१२ ।

भ्रामरम् । स्त्री । भ्रमराहवामधुनि । नकुल.१२
५. । वृहन्नागासतलोद्दे । तदुक्तं श्री दिव्याङ्गम-
मोखाभाः पुष्पासवप्रराधणाः । भ्रमरैर्जनितं तेषु
भ्रामरं मधु भण्यते ॥ गुप्ता. —नधुरं पिच्छिलं तप्तं
सुखजाड्यारुचं यत्तवणञ्च । रा.नि.व.१४ । "ग्रीतं
कपायं मधुरं खव स्यात् सन्दोषनं लेनखमेव शलं ।
संशोधनञ्च व्रणशोधनञ्च संशोधनं छद्यतमस्य वन्य ।
विशोधनार्थं कुर्वते च पुष्टिं कांसि चवे वा चतत्रे
च छर्द्दी । द्विकाम्भने शीपणशीनसानां रत्नप्रमहं
सरलातिसारे । रक्तातिसारे च सपित्तरक्ते वखीए
हृत्पायत्रगदंऽपि शक्तम् । निवानये वा यक्षणीगदं
वा त्रिपे प्रशक्तं भ्रमरैर्यतं यत् । भ्रामरं सघन
आड्यभयिष्ठं मधुरञ्च यत् । चौद्रं विश्रपती ज्ञेय

श्रीमलं लप निखनम् । भ्रामरं वृषसंस्थाने विटपे
सारधं भवेत् । रभ्युं तु कीटरे यापि चौद्रं तत्र
प्रमस्यते ॥" अवि. १८ ५. । पुं । प्रभारभेदे ।
हृषूक पाथत्र । सि. ।

भ्रामरशर्करा । स्त्री । भ्रामरमधुकृतशर्करा-
याम् । रणाः—भ्रामरमधुवृत्त्याः । रा.नि.व.१४ ।

भ्रामरी । स्त्री । पुनदाकीलतायां । रा.नि.व.२ ।
नकुल.१२५. ।

भ्रामितः । वि । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

भ्रामिताक्षः । पुं । अथस्य वातव्याधिविशेषे ।
लक्षणं यथा—“वक्रः पयिमकायिम मण्डसैर्यो
विचेष्टते । मन्दसासय दीनय भ्रामिताधी रजी-
गतः ॥” ज.द.५५५. ।

भ्राष्टः । पुं । स्त्री । भवकर्मपात्रे । डाङ्गनाट्यायां ।
अम. ।

भ्राष्ट्रजा । स्त्री । खर्परपीलिकायाम् । वै.निघ. ।

भ्रुकुटिः । स्त्री । भुवि । वै.निघ. ।

भ्रुकुटीमुखः । पुं । दर्वीकरसर्पविशेषे । स.
कल्प.४५. । See सर्पः ।

भ्रूः । स्त्री । भ्रूदेगे । जूरा । वै.निघ. ।

भ्रूणः (काः) । पुं । मालके । गमे । अम. ।
ज्ञीवरे । वावा । रस.र.तिलककष्टे ।

स

सः । पुं । व्रजशिपि । एका. कीपः । विपे । सि. ।

सकरः । पुं । सत्प्रविशेषे । शकुर । "नखानां
सकरः श्रेष्ठो दीपनो वातनाशनः । रुचिप्रदः
शुक्रकारशास्त्ररीशोपदाशनः ॥" अवि. २२५. ।
तन्नामकाप्रिपकृतिकीटे । तु.कल्प.८५. ।

सकारध्वजः । पुं । रसायनाधिकारे श्रीमध
विशेषे । "स्वर्णस्य भागो वद्भञ्ज मोक्तकं कान्त
लोचकं । जातोकोपकले हृष्यं कास्यकं रसभन्दु-
रम् । प्रवालं कस्तुरी चन्द्रममरुचं रभागिकम् । स्वर्णं
सिन्दूरतो भागायलारः कल्पशेषुधः ॥" श्रुवर्ष २७.
वप १७. मूला १७. ळोह १७. ज्ञाशकन
१७. अग्निजो १७. रूपा १७. कौमा १७. रम-

मिचूत १७. अवाव १७. शृगनाडि १७.

रुध्र १७. अय १७. शर्णमिचूत ४७.

र.सा.सं । स्वर्णसिन्दूरे ।

सकारन्दः । पुं । मधुनि । प.सु. । कुन्दपुष्ये ।
रून्मूलनेत्र गीह । पद्मकेसरे । रा.नि.व.१०। स्त्री ।
किञ्चल्लं । रा.नि.व.१०। आसभेदे । कोकिले ।
वै.निघ. । पुष्परसे । भा. ।

सकारन्दजम् । स्त्री । ज्ञीवरे । वावा । प.सु. ।

सकारन्दवती । स्त्री । पाटलपुष्पवन । श.च. ।

सकारन्दवासः । पुं । धूलौकदम्बे । शार्ङ्ग
कर्मय । रा.नि.व.२ ।

सकाराकारः । पुं । काष्ठककारम् ।

मकरो । पुं । सन्निपातम्बरविशेषे । [च.। श.र.।
मकुरः (सः) । पुं । यङ्गलहचे । कीरके । रे.
मकु(कू)लकाः । पुं । दन्तीहचे । च.टी.र.।
 च.स.२०५. ।
मकुष्टः (ष्टः) (काः) । पुं । (Phaseolus
 aconitifolius.) वनसुहृत् । वनभृशं । हिं
 सुष्ट, सीट सुगान्ते । तें वनमद्भचेद्दु । मङ्गलक
 रति मालवदेशे प्रसिद्धः । तत्पथ्यायाः,—मपटः
 मयटः राजसुदगः वनसुदगः कमीलकः अयवः
 परखसुदगः यत्नीसुदगः । गुषाः—कषायः मधुरः
 रक्तपित्तघ्नः खरदाहघ्नः पथ्यः रुचिकृत् विदीप-
 षरथ । रा.नि.व.१६ । “सरकपिचकफनातहन्ता
 भीषाः कषायी मधुरः प्रदिष्टः । याही सुयोती
 गुदकीलगुल्मं मङ्गलकः सर्वगदान् निरुन्ति ॥”
 अन्ति.१५५. । तत्सुपगुणाः—“मकुष्टसुपोऽन्वयलः
 पाचनी दीपनी लघुः । चक्षुषी हृद्घ्नी हृष्यः
 पिचश्लेष्माघरोगनुत् ॥” द्रव्यगुणः ।
मकीरकः । पुं । क्कमिरीने, पुरीषजकृमिविशेषे ।
 च.वि.७५. ।
मकूलः (कः) । पुं । यासजसुरोने । गर्भ-
 नीचनान्ते वातरोगिण्यजसुरान्तिविशेषे । हेतुज
 राशौ । लक्ष्णं—“वायुः प्रकृपितः कुश्यान् रूध्य
 रुधिरं सुताम् । सुताया हृत्तिरोवक्षिशलं मकूल-
 संज्ञकम् ॥” भा.नि. ।
मकुलम् । स्त्री । शिलाजतुनि । श.र. ।
मकोलः । पुं । खटिकायाम् । थङ्गि ।
 “मकोलो वणलेखा च कठिनो कक्षटी खटो”
 विकारः ।
मखप्रभुः । पुं । हृद्योमलतायाम् । वै.निघ. ।
मखान्तम् । स्त्री । पद्मवीजसदृशबीजे । हिं
 मखाना । “मखान्तं पद्मवीजानं पानीयकल-
 मिलापि ।” गुणाः—“मखान्तं पद्मवीजस गुपैस्तुल्यं
 विनिर्दिशेत् ॥” भा. ।
मगधम् । स्त्री । पिप्पलीसूले । वै.निघ.च.रो.
 चि.गृहादिगुण्याम् ।
मगधजा । स्त्री । पिप्पल्याम् । शिशुल गीह ।
 वै.निघ.वि.ज्व.पि. ।
मगधजाफलम् । स्त्री । पिप्पल्याम् । शिशुल ।
 च.द.गुण.पि.भार्गीपट्पलकश्चेत् ।

मगधा । स्त्री । पिप्पल्याम् । प.सु. । वै.निघ. २
 भ.कण्ठकञ्च.पि. ।
मगधोज्जवा । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।
 सि.यी.प्रतिमात्वाचि. ।
मघम् । स्त्री । शीषधे । पुष्पविशेषे । श.र. ।
मघा (घौ) । स्त्री । शीषधविशेषे । धरणिः ।
 धान्यविशेषे । मे. ।
मघोनी । स्त्री । पूर्वदिशि ।
मङ्कुरः । पुं । मकुरे ।
मङ्गलच्छेदा (च्छेदायः) । स्त्री, पुं । इक्ष-
 प्रचहचे । शंकुषु गीह । रा.नि.व.११ ।
मङ्गलप्रदा । स्त्री । हरिद्रायाम् । शमीहचे ।
 वै.निघ. ।
मङ्गला । स्त्री । शुक्लद्रव्यायां । श.र. । हरि-
 द्रायां । रा.नि.व.६ । नीलद्रव्यायां । रा.नि.व.८ ।
 करञ्जभेदे । श.च. । मङ्गलागुणि । रा.नि.व.१२ ।
 चट्टी । हृद्ये । तायमाणायाम् । वै.निघ. ।
मङ्गलागुरु । स्त्री । मङ्गल्यागुणि । स्.नि. ७
 व.१२ ।
मङ्गल्यम् । स्त्री । रघनि । अन्नदघनि । मे. ।
 खणं । सिन्दूरे । रा.नि.व.१३ । कृष्णशुक्रकाष्ठे ।
 प.सु. । शीखण्डचन्दने । श्वेतं चानन । रा.नि.
 व.१२ । पु । विलहचे । र.मा. । मसुरके ।
 रा.नि.व.१६ । जीवकक्षुपे । रा.नि.व.५ । नारि-
 केलहचे । कपिलहचे । रा.नि.व.११ । शीठकर-
 ज्जे । रा.नि.व.६ । अश्वत्थहचे । मे. । जलमधूक-
 हचे । वै.निघ. ।
मङ्गल्यवाः । पुं । मसूरकलाये । भा.पू.१भ.
 धा.व. ।
मङ्गल्यक्षुसुसा । स्त्री । शङ्खपुण्याम् । भा. ।
मङ्गल्यनामधेया । स्त्री । जीवन्तीहचे ।
 जटा. ।
मङ्गल्यपुष्पो । स्त्री । शङ्खपुण्याम् । वै.निघ. ।
मङ्गल्या । स्त्री । चोडानामदेवदारुभेदे ।
 प्रियङ्गो । मङ्गलागुणि । रा.नि.व.१३ । हेमपुण्यां ।
 मसूरे । सूक्ष्मायां । मूर्त्ती । र.मा. । हृद्ये । रा.नि.
 व.५।२३ । शमीहचे । रा.नि.व.८।२३ । अघ-
 पुण्यां । टोत्र कौटकि । गीरोचनायां । हरि-
 द्रायां । दृक्ष्यायां । प.सु. । शुक्लवषायां । रा.नि.

वृत् । नापपण्यां । रा.नि.व.१.२३ । कीवकी-
लतायां । वचायां । षडङी । रा.नि.नि.व.१.५
१.२३ । महामलायां । रा.नि.व.२३ । मद्रिका-
पुत्रहृत् । सुहृपण्यां । वै.निघ. ।

सङ्गल्यागुरु । क्ली । स्वनाम्ना केदारदेशे
प्रसिद्धागुरुणि । गुणाः—श्रीतलं गन्धात्तं योग-
वाहिकञ्च । रा.नि.व.१.२२ ।

सङ्गल्याङ्गा । स्त्री । तायमापावतायाम् ।
रा.नि.व.५ ।

सङ्करः । पुं । मन्वविशेषे । नाशुत्र नाश्च ।
वै.निघ. ।

सङ्क(ङ्कु)णम् । क्ली । जडावासे । छात्रिणी ।
छारा ।

सञ्चः । पुं । सन्ध्यामान्धे । श.र. ।

सञ्जकृत् । क्ली । सञ्जनि । छ.च. ।

सञ्जगतञ्जरः । पुं । तदाश्रितञ्जरविशेषे ।
गङ्गाश्रुतञ्जर । लक्षणं यथा—“तमःप्रवेशं हिक्का
काशः शैत्यं वसिष्ठघातः । प्लक्ष्मीही मध्याह्नः
सन्धेर्दृश्य सञ्जगे । सञ्जगुक्ते क्रिया योक्ता सरणे
तत्र भाषितम् ॥” वै.निघ. ।

सञ्जदमनी । स्त्री । बन्ध्याककौटकात् ।
वै.निघ. ।

सञ्जनम् । क्ली । कानि । कटाः । सञ्जायां ।
श.च. ।

सञ्जफलम् । क्ली । माञ्जुफलमिति प्रसिद्धे
वपिदुधे । भैष.वाजो. ।

सञ्जमिहः । पुं । सञ्जगत मिहरीगविशेषः ।
“मञ्जामं सञ्जमित्यं वा सञ्जमिहो प्रसिद्धति ।”
सा.नि. ।

सञ्जरः । पुं । लणविशेषः । नाशुत्रं तुल ।
मं पवना । कं वृत्ते । गुणाः—सधुरः । घेनुदुग्ध-
करय । रा.नि.व.८ ।

सञ्जसमुद्भवम् । क्ली । गृहो । छ.च. ।

सञ्जा न) । पु, स्त्री । हृत्वाद्देरन्त.सारभागे ।
गुत्रि । चम. । अम्यः शुद्धं हिमागे । स च
लावन्धिमध्यगः तस्य कर्म पुरपम् । “लेहोऽम्यः
यदिरेव न्यात् स सञ्जा कथितो बुधैः ।” भा.
पाददारीव. । “अभिय यत् स्वादिना पक्कं तस्य
सारी भवेद्दहनः । यः कोदवत् पृथग्भूतः स सञ्जस्य-

भिधीयते ॥” इति स्वरपम् । सञ्जस्थानं यथा—
“स्युनाश्रियु विनयेण सञ्जा त्वभ्यन्तरे स्थिताः ।”
भा. । तृतीया मिशेधरा नाम, मेदीहि सञ्ज-
भूतानामुदरस्थसञ्जश्रियु नष्टानु सञ्जा भवति ।
सु.शा.४.५. । अश्रियुसारे । अंतित्रि भांज ।
रा.नि.व.१.८ । गुणाः—“यस्य यन्त्र फलश्रेष्ठ
योश्च भवति यादृशं । तस्य तस्यैव बोध्यं च
सञ्जानमपि निर्दिशन् ॥” सु.श. ४.६. । सञ्ज-
गुणाः—“यत्पुत्रसुत्रे गमेदीमञ्जविबर्द्धनः । सञ्जा
विशेषतोऽप्युच्च वल्लुगन् खेचने हितः ॥” प. ।
वातघ्नी पित्रकफलकरो मांसतुल्यगन्धरपा च ।
सुश्रीरसद्विषसञ्जगुणाः—सधुरा हृष्टयो यन्वा
च । सञ्जकृत्तुगुणो—शैत्यमुत्पद्य । राज. ।

सञ्जा(सु)गतम् । क्ली । काष्ठभद्रनामाश्रि-
भङ्गरीणि । “सञ्जययोऽश्रिसञ्जसनुप्रविश्य सञ्जान-
मुद्रयति ।” सुनि.१.५.प. ।

सञ्जाजः । पुं । मृमिजगुगुणो । रा.नि.व.१.२ ।

सञ्जामिहः । पुं । सञ्जगतमिहः । निदा. ।

सञ्जारजाः । पुं । गङ्गुली । वै.निघ. ।

सञ्जावहस्रोतः । पुं । सञ्जधातुवाहिन्यां
नाद्याम् । तस्य मूलम् चयानि मृच्छयथ । च.नि.
५.५. ।

सञ्जारसः (सारः) । पुं । गृहो । रा.नि.व.
१.८ । सप्तलायाम् । दग्नाविलेप्य । वै.निघ. ।

सञ्जासारम् । क्ली । कातोफले । रा.नि.व.१.२ ।

सञ्जिका । स्त्री । लक्षणाकन्दे । वकन्धियाम् ।
वै.निघ. ।

सञ्जकपयो । स्त्री, क्ली । सुरपथ्याम् ।
सञ्चिपत्तम् (ती) । रा.नि.व.१.० । गुणाः—

तिक्का लथा पिपासा विपद्नी कफवातञ्जरकास-
क्षमिद्रो । वै.निघ. ।

सञ्जकाश्रयः । पुं । मञ्जिजायाम् । मन्कुणे ।
रा.नि.व.१.२ ।

सञ्जरम् । क्ली । सुहायां । श.र. । तिलकहृत्ते ।
श.र. । सङ्घर्षां । त्रिका. ।

सञ्जरिः । पुं । मङ्गुली । चम. ।

सञ्जरो (कः) । स्त्री, पुं । गन्धतुलस्यां । प.म. ।
सुहायां । तिलकहृत्ते । श.र. । तुलस्यां । रा.नि.
व.१.२ । वेवसतायाम् । चशोदहृत्ते । वै.निघ. ।

मञ्जरीनस्त्रः । पुं । वेतसे । देवत । रा.नि. व.८ ।

मञ्ज्वा । स्त्री । हने । छाग्याम् । ऐ.प. ।

मञ्जिः (ञ्जी) । स्त्री । मञ्ज्यां । विका. ।

मञ्जिफला । स्त्री । बदखीश्चे । विका. ।

मञ्जिष्ठः (ष्ठा, ष्टिका) । पुं, स्त्री । (Rubia cordifolia. Syn. R. Manjishtha.)

Indian madder. स्वमानल्लालतायाम् ।

मञ्जिष्ठा । प.सु. । हिं वग्- मञ्जीठ, जिङ्गिनि ।

तं मञ्जिष्ठतीटो, तामवती । ता, मञ्जिष्टी । फा.

रनास । तत्पञ्चोथाः,—रक्तघटिः विकसा जिङ्गिः

जिङ्गी समझा कालभेदिका मञ्जुकपर्णी मञ्जिरी

मञ्जी मञ्जीरी योजनवती मञ्जुका लताघटिः

हेमपुष्पी काण्डोरा काण्डोरी योजनपर्णी काल-

मेवी काला रक्षाङ्गी मञ्जिः मञ्जिनः मणिकका

मञ्जीतकी रसायनी मञ्जीरी वस्वरश्मिरी हरिष्ठी

रक्षा गौरी योजन-षटिका विषा रोहिणी चित्र-

लता चित्रा चित्राङ्गी जननी विजया मञ्जुषा रक्त-

घटिका चतुष्ठी रागाङ्गी रागाष्टा कालमण्डिका

अरुणा ज्वरहनी हवा गामरुमारिका, मञ्जीर-

लतिका वल्लभपुष्पा । गुणः—मधुरा कषाय

उष्ण गुणः द्रवणमेहहरणं पाविषनेवरीगती च ।

चोत्तयोदनी क्षौडी सिङ्गी चेति वङ्गदेशः ।

एताः सर्वा विमोहन गुणोत्तरा घोषाः । रा.नि

व.६ । सू.चि.१० अ. । च द.वि.ज्य.चि.लाद्यादि

हेले । “मञ्जिष्ठा सन्तवावणी” पचाघात-

कामलासु हिंसा मृत्वसोतीविशीधनी च । फल

युक्तद्वीपहरं मूलं चर्मविषण्वाहरं तिलकालक-

प्रस । कश्चिद्व्यगणः ।

मञ्जिष्ठमेहः । स्त्री । विषजन्यप्रमेरुरीमे । अथ

रोगी मञ्जिष्ठोदकप्रकाशं सेहति । सु.नि द.अ. ।

मञ्जिष्ठाद्यष्टतम् । स्त्री । शरीरतण्डुलिकारे

दृते । “मञ्जिष्ठं पन्दनं मूर्ध्नां पिष्टा सर्पिर्दिपा-

चयेत् । सर्वेषामग्निदग्धानामितद्रोपणमिष्यते ॥”

रस.र. ।

मञ्जिष्ठाद्यतैलम् । स्त्री । सुदुरोगाधिकारे

तैलम् । “मञ्जिष्ठा मधुकं लाक्षा मातुलुङ्गं स्यष्टि-

कं । कर्पूरमाघं रेहेतु तैलस्य कृत्तयं पचेत् । आश

पयसाङ्गिगुणं शनैश्च दधिना पचेत् । नीलिकापिड-

काव्यज्ञानभङ्गादेष नामयेत् ॥” तिलतैलं १०श. ।

कल्काद्यै—मञ्जिष्ठा मधुकपुष्पं (मडुल कृष्ण) लाक्षा (गोश) मातुलुङ्गमूलं (ढोवांमूल) स्यष्टिमधु प्र. २ तो. कागदुग्धं १श. । रस.र. ।

मञ्जुगमना । स्त्री । संव्याम् । रा.नि.व.१८ ।

मञ्जुघोषः । पुं । कपोते । वै.निघ. । [१८ ।

मञ्जुघाठकः । पुं । भृकपचिणि । रा.नि.व.

मञ्जुलः । पुं । जलरक्षपचिणि । से. । तितिर-

पचिणि । हरिणभेदे । अञ्जीरहवे । वै.निघ. ।

स्त्री । अञ्जीरे । औष्ठीय । राज. । स्त्री । मञ्जि-

ष्टायाम् ।

मञ्जुषा । स्त्री । मञ्जिष्टायां । रा.नि.व.६ ।

मञ्जु(ड)काः । पुं । मन्वविभेदे । गोपूत्रा ।

जटा. ।

मटः । पुं । मण्डनामक वटकाकारपिष्टकभेदे ।

मणिः (णौ) । पुं, स्त्री । स्फटिकादिरत्नं,

सुकादी । विका. । गुणाः—“मणिरत्नं सर शीतं

कषायं साद्रु खैरुगं । चक्षुषश्च ....।” राज. ।

पञ्जामलक्षणे । से. । शिवाययन्तौ । सि.यो.सूक्त-

चि. । अ शं, भागे । भा.म.श.भ.सूचीकङ्क.चि. ।

मणिमन्थे । ऐ.च. । योम्यभामे । श.र. ।

मणिकण्डः । पुं । चासपचिणि । वै.निघ. ।

मणिकाननम् । स्त्री । साने । कण्डे । श.र. ।

मणिच्छिद्रा । स्त्री । निदायां । प.सु. । रा.

नि.व.५ । मणिसिदायाम् । मञ्ज्यायाम् । वै.निघ. ।

क्षपभकोपधे । से. । [५.१८ ।

मणितारकः । पुं । सारसपचिणि । रा.नि.

मणितुण्डः । पुं । दवायाम् । वै.निघ. ।

मणिपूरम् । स्त्री । आसाग्रयकुण्डे ।

मणिबन्धः । पुं । करमुक्तं । शांठुत्त ऋञ्जी ।

रा.नि.व.१८ । भा.मञ्जीरि चि. ।

मणिभावरः । पुं । सारसपचिणि । वै.निघ. ।

मणिसन्ध्यम् । स्त्री । सैन्धवलवणे । रा.नि.व.६ ।

वै.निघ. भास चि.शिलायवलेहे ।

मणिसन्दिरम् । स्त्री । मुक्ताग्रे । सिपूक ।

वै.निघ. ।

मणिरत्नम् । स्त्री । हीरके । वै.निघ. ।

मणिराम(ज)म् । स्त्री । हिङ्गुले । रा.नि.

व.१९ ।

मणिरामः । पुं । अन्वयनालाकर्करि ।
 मणिवरः । पुं । हीरकमणौ । शौद्रः । मा ।
 मणिवोजः । पुं । दाहिनश्चे । रा.नि.व.११ ।
 जौरके । वै.निघ. ।
 मण्योचकाम् । स्त्री । अन्वयपरोक्षे । छान्ति
 ऋषी । विद्या । पुं । अन्वयान्तमणौ । वै.निघ. ।
 नन्दाण्डपरिचरि । मोह्यश्रीं शोषी । धारा ।
 मण्यवकाम् । स्त्री । पुष्ये । हृ.च. ।
 मण्डपो । स्त्री । चतुर्वीदिकायां । रा.नि.व.७ ।
 मण्डूरम् । स्त्री । मण्डूरैः । मण्डूर । वै.निघ. ।
 मण्डः (काः) । पुं । अटकाकारपिटकविशेषे ।
 हि मांझा । यदा—“अमिता नृहृददायं जट्टनापि
 च मन्त्रयन् । अस्यान्तु अटकाकारं पश्चिमपि
 नोरसम् । एषा-अटका-कर्पूर-नरिवायेरल्लद्वते ।
 नञ्चित्ता सितापाके ततस्तत्र चतुर्वरेत् । अण-
 न्नाकारः संविद्धो मण्ड इत्यभिधेयते ॥” गुणाः—
 “मण्डस्य हं हृषी हृषी इत्यः सुमधुरी गुणः ।
 पितामिदृशो रक्षी दोनाश्रीनां सुपुत्रितः ॥”
 रा.नि.व.१० ।
 मण्डम् । स्त्री । पुं । नारं । पिच्छे । दध्यायच-
 करे । मोड़, मण्डर मोर । स्त्री । नन्दिनि । मे. ।
 मण्डः । पुं । अण्डश्च । प-सु. । दवादि-
 सावितिकृषकरचित्तव्यविशेषे । मण्ड, मोड़ ।
 “सिद्धकैरहिता मण्डः ।” स च अतुहं शगुणाम्-
 चावित. सिद्धः अर्थात् तस्युपरिमापावेचया
 जनविशगुणजनं सिद्धः । “मण्डस्युहं शगुणे ।”
 अ.द.च.वि. । “अर्थात् अतुहं शगुणे तस्युलानां
 अतुपत्तं । विपवेद्यावदेन्द्रः समन्ती मधुरी
 लङ् । नीरे अतुहं शगुणे सिद्धी मण्डसिक्-
 चकः ॥” प.प्र.२ख. । गुणाः—“मण्डुलानां
 सिद्धश्रीनां यदा पापिप्रदीपनी । चादिषी
 लङ्ग्रीता च पाचनी दातलीमनी । धातुनाश्चैव
 नाहुंनं अटुलं देहमया । वपात्रमागरो-
 पितामिसाररुद्रदीपशा ॥” वै.निघ. । अण्डगुण-
 चारिसिद्धे मण्डे । स चाग्निमयं दित. । सि.
 यो.अग्निना.चि. । गुणाः—“हृषीवनी अन्तिविशी-
 चनद प्रापमदः शीपित्तं देहश । अरापहारी
 ककपित्तहना वायुं कट्टेदृगुणी हि मण्डः ॥”
 राज.२प. । मेके । घृत्के । शाकमेदे । ने. ।

मण्डकाः । पुं । मण्ड । ज्ञातीपुण्यश्चे । पिटक-
 विशिधे । हिं मांझा । “वारिणा कीमलादुत्ता
 कमितां साधु मण्डयेत् । अण्डाचारमया नन्दा
 कीर्त्तौ अण्डक् प्रसारयेत् । अधी-अघटयन्तां
 विम्वताम्राधिपद्विष्टः । अटुना अट्टिना साधुः सिद्धी
 मण्डक उच्यते ॥ अण्डेन साव्यखण्डेन मण्डकं
 मण्डयेत् । अथवा सिद्धमानं सतकवटवेन
 वा... ॥” गुणाः—“मण्डकी हं हृषी हृषी इत्यः
 रक्षिकरी भृशं । पाकेऽपि मधुरी वाशी लङ्-
 दीपमवापहः ॥” मा. । स्त्री—नीची ।
 मण्डनः । पुं । मधुमाधवीलतायाम् । वै.निघ.
 २म अण्डुपादिचरै ।
 मण्डपः । पुं । माधवीलतायाम् । वै.निघ. ।
 मण्डपा । स्त्री । निशायां । रा.नि.व.१६ ।
 मण्डपारीहः । पुं । सुखाद्यौ । रा.नि.व.७ ।
 मण्डपौ । स्त्री । अटपवीनोदकां । अण्डपञ्च
 शूरे । रा.नि.व.७ ।
 मण्डयन्तः । पुं । अट्टे । वपा. ।
 मण्डयन्तो । स्त्री । दायांम् ।
 मण्डरी । स्त्री । अण्डिकायाम् । धारा ।
 मण्डल(का)म् । स्त्री । पिटकावन्मण्डलस्युक्तषष्-
 ठीने । छाया दाशं । कीटरीने । शीतपित्तरीने ।
 रा.नि.व.२० । ना.नि. । मण्डोनामगन्धश्चै ।
 अ.च. । पुं । अट्टरीने । सपमेदे । अण्डे त्रप-
 मसमेदे । “मण्डलं वेदनाकारं विदध्यादिति
 अचपं ।” सु.स.१८५. । कु.रि. । विद्या ।
 मण्डलारिशद्विषुम् । ४८ दिनम् । “संस्थाप्य
 मण्डलं पचादकं निष्काशयेत्ततः ।” अ.व.चि. ।
 मण्डलकुष्ठम् । स्त्री । समनशाकुष्ठान्तरं-
 कुठरीगमेदे । तस्यचपम्,—“अतं रक्तं स्थिरं
 लग्नं क्षिप्रमुत्तमसखलं । लक्ष् अन्वीन्-
 संयुक्तं कुठं मण्डलमुच्यते ॥ ना.नि. ।
 मण्डलच्छदा । स्त्री । अण्डगुणनर्वायाम् ।
 वै.निघ. ।
 मण्डलपत्रिका । स्त्री । रक्तगुणनर्वायाम् ।
 रा.नि.व.५ । [सु.काव्य.८.५.]
 मण्डलपुच्छकः । पुं । तन्नामकमापहरीटे ।
 मण्डलशुक्लाभाक् । पुं । आनासक तिद

मखूलसन्धिः । पुं । कखद्वयनेत्रकोमनाङ्गीषु मखलाकारसन्धी । सु.शा.५.प. ।

मखुल्ला । स्त्री । कुमाय्याम् । वृत्कूमात्री । दूर्वायाम् । वै.निघ. ।

मखुलाग्रम् । क्ली । मखुलानिधायं यस्मेति । खनामख्यातपङ्कजस्रस्तविशिषे । लचर्णं यथा— "पङ्कभागे मखुलं वृत्तकुरसंस्थानमेव वा । मखुलाग्रस्य जानोयाव्रमाथन्तु पङ्कजुलम् ॥ सु.सू.८.प. । उल्लयः ।

मखुल्यौ (इन्) । पुं । वटहृत् । रा.नि.व.११ । संपे । त्रिका । गोनससंपे । रा.नि.व.१८ । कृष्णकलासे । से.च. । विङ्गलि । श.सा. । कर्कटे । मौससपजातो । "ऋया मखुलिनी भोगाः मखुलैर्विषिचिताः । प्रांशवो मन्दगमनाः—॥" वा. उ.३.६.श. । वै.निघ. । तद्देदाः—आदर्शमखुलश्च त-मखुलरक्तमखुलचित्रमखुलप्रपत्तरीक्षपुष्पमिलिन्दक-गोनस-वृद्धगोनस-पनस-नहापनस-वेषुपवक-शिशुक-वभु-कपायकलुपवारावतहस्ताभरणचित्रकैशौपदा-येति । तद्वटलक्षणात्—मखुलिदृष्टस्य प्रथमे वेने रक्तं दृष्टं पीतोभवेति । तेन च पीताहता दाहय । द्वितोये श्वययुः । तृतीये दंशपरिकेदादयः । चतुर्थे ज्वरो दाहय । पञ्चमे रज्ज्वशरीरदाहय भवति । वा.उ.३.६.श. । स्त्री (लौ) । दूर्वायां । हारा । घृतकुमाय्याम् । गुडूच्याम् । वै.निघ. ।

मखुला । स्त्री । मेयिकायां प.सु. । मयो हारा । आमलव्याम् । मे. ।

मखुलकः । पुं । मेके । वाङ् । स षटविधः— कृष्ण सार-कृष्णक-हरित-रज-यववर्णान्म-रक्तटी-कोटिका इति । तद्देशे दग्कण्डूः पौतफेणामय । सु.कल्प.८.प. । पृथुशिवशोषाकहने- । वृद्ध-गौणोत्थोर्णांशी । रा.नि.व.८ । पुण् रीकहले । शूण्डविभ्र । वै.निघ. । मखूकपर्णम् । शूण्डकृष्टि, मेघ.प.वि.चि.सुधावतीगुण्याम् । अथस्य खुरतल-प्रदेशे । ज.द. ।

मखुलकता (तापः) । स्त्री, पुं । अथस्य पादरोगावशयं । लचर्णं यथा— "मखूकतापो मखूक्यां वपेनाशस्य जायते । अभिघातसत्तुल्यं न दृष्टकहं मकेन च ॥" ज.द.३.८.प. ।

मखूकपर्णः । पुं । श्लोषाकहचे । अम. । पाटलाहचे । वै.निघ. । शीथके । ने. ।

मखूकपर्णी । स्त्री । (Hydrocotyle Asiatica.) Asiatic Penny wort. खनाम-ख्यातशाके । शोणकृष्टि, शूण्डकृष्टि । हिं खुल खुडि, ब्रह्ममाखूको । वै. मखूकपर्णी । ता. वन्नरीरिरी । वम्. ब्रह्मी । "तत्तपथ्यायाः—मेक-पर्णी मेकी मूलपर्णी मखूकपर्णिका मखूक पर्णिनी ब्रह्ममण्डिका मखूकौ त्वाष्ट्री दिव्या महीवधी । रा.नि.व.२३ । गुणैर्ब्राह्मिसदृशी । गुणाः—कासघ्नी स्वादुपाकरसा हिमा प । राज, ३.प. । मेघ. । मरुभवेव्यां । अस्य पत्रं कृष्टं लपटये च परमहितं । चर्मरोगे नाङ्गीवर्णे च हितम् । दृष्टफलम् । मञ्जिहायां । रा.नि.व.६ । २३ । च.पृ.४.प. । आदित्यभक्त्यायाम् । रा.नि.व. ४.२३ । पृथुशिवशोषाकहचे । वृद्ध-गौणोत्थोर्णांशी । रा.नि.व.८ । शालपर्ण्यां । पाट-लायाम् । वै.निघ. । ब्राह्म्यां । उक्तीं शोक । भा. उ.रसायने । "मखूकपर्णाः खरसः । तदभावे मञ्जिहा यास्यात् ।" ब्राह्मीभेदे । सु.चि.८.प. ।

मखूकसाता । स्त्री । ब्राह्मीचपे । लाक्षी-शोक । रा.नि.व.५ ।

मखूका । स्त्री । मञ्जिहायां । श.सा. । मखू-कपर्ण्यां । शूण्डकृष्टि । प.सु. । आदित्यभक्त्यायां । हृष्टकृष्टि । रा.नि.व.४ ।

मखूकौ । स्त्री । मखूकपर्ण्याम् । शूण्डकृष्टि । र.सा. । आदित्यभक्त्यायां । रा.नि.व.४ । ब्राह्मी-चपे । रा.नि.व.५ । जलशक्तौ । सु.चि.१.प. । अथस्य खुरतलभागे । ज.द.३.प. । मेकपर्ण्यां ।

मखूरम् । क्ली, पुं । लौहमले । गुणुत् । तत्तपथ्यायाः—शिवनं शूलघातनं लोहमलं लोहचूर्णं किटं अयोमलं लोहज कृष्णचूर्णं लोष्ट्रं । प.सु. । अस्य सारणविधिः—"अचाङ्गारेर्धमेत् किटं लोहजं तद्गर्वां जले । सेचयेभसतमस्य सन्वारं पुनः पुनः । चूर्णयित्वा ततः काचं हि गुर्वैस्त्रिफली-रुचैः । अलोथ भर्जयेद्ब्रह्मी मखूर कायते वरम् । यन्नोहे यद्गुणा. प्रोक्ता तन्किटं चापि तद्गुणाः । शतोर्ध्वगतमं किटं स-खामातवाधिकम् । अधमं पट्टिर्वर्षीयं ततो शौनं विषीदमम् ॥" रस. चि.७.प. ।

मखूरवटकः । पुं । पाण्डुरोगे औषधम् । "त्रिफला घृणमर्णं सुसं विङ्गं चञ्चलितको । दाक्षीं लक् माचिकी धातुः यत्किं दीवदास च । एता-

द्विदशान् भागान् चूर्णात् कुर्यात् पृथक्
तथा । मन्त्रं द्विषं चूर्णात् गुरुनहनसत्रिभं ।
सोमवेऽष्टगुणं पक्षा तस्मिन्स्यद्विषत्तः । उदुम्बर-
सनात् इत्या वटकान्नात् यवाग्निना । उपतुष्टीत
तस्मै... ।" च वि. २०७. ।

मतङ्ग(रा)जः । पुं । हस्तिनि । चम ।
मतिः । स्त्री । दुहो । चम । इच्छागाम् । मे ।
शाकविधिः । शब्दकल्पे चत्रयशालः ।
सतिदा ! स्त्री । त्रिपुटीरुपे । रा. नि. व. ४ ।
ज्योतिषतौल्ययान् । रा. नि. व. १ ।
सतिविभ्रंगः । पु । बुद्धिपरीत्ये । श. र. ।
सतिविभ्रान्तिः । पुं । उन्मादरीने । रा.
नि. व. २० :
सत्त्वः । पु । सत्त्वुमी । छांद्रणोदा । श. न. ।
सत्करणम् । कौ । ईक्षे ।
सत्कुणः । पुं । कौटमेष्टे । छांद्रणोदा । रा.
नि. व. २ । नादिदेल । अग्न्युपरुपे । मे ।
नहिषे । वै. निच. । स्त्री । केशरहितस्त्रीयोनी ।
श. र. । [श. मा. ।
सत्कुणारिः । पुं । मण्डके । सडायां । निहि ।
सत्तः । पु । पुद्गरहे । रा. नि. व. १० । कौकिले ।
नहिषे । रा. नि. व. २ । वि । उन्मत्त ।
सत्तजाग्निनी । स्त्री । उन्मत्तव्यथा । चम ।
सत्तकौशः । पु । हस्तिनि । श. मा. ।
सत्तवारणम् । स्त्री । पूगफलकूपे । श. मा. ।
इन्द्रवचसौ । ईन्द्रक्रेन्द्र वेङ्गा । मे । पु ।
सत्तहस्तिनि ।
सत्ता । स्त्री । मये । रा. नि. व. १२ । विजयायान् ।
निहि । वै. निच. ।
सत्ताख्यः । पु । कौकिले । वै. निच. ।
सत्तः (स्यः) । पुं । कलवरमेष्टे । नोश्च ।
तनस्योया, — इद्रोना, क्षय क्षय सोमः वैसा-
रिप. अलङ्कः द्विसौर प्रकृतो प्रकृतो चात्माशौ
सम्पत्तः सूर्यः सन्देशयः कण्ठको प्रकृतो सत्यः
अनिमित्तं ध्यरजिह्वः वारिचरः वल्कलान् गृही
द्व्यातुः कलुषम् । ते बहुविधा मानाजातोयाय ।
यथा—“रौद्रितो नगरो भीरुवान्को वर्करसया ।
द्वामनो रत्नस्योऽयं सद्दिपय चिह्नौचिनः । वातूजः
खलमोहा च ज्ञेया गर्भनिपादयः ।” तेषां विधिषाः

पश्यां सत्या । साधारणतः सत्यतामग
विश्वम् उच्यते गुरु रत्नपित्तजनकं वातह
“निःशब्दा निद्रिता सत्याः सर्वे शक्त्युता ।
वृष्ट्यैश्चकरा वीर्यैश्चनपुटिविह्वलाः । इदं
सत्यनिधिमर्भरतङ्गागवापोमन्त्रे च ये सत्याः
तु जडा, नादेया यद्योसत्त्वचूरामु नादे
चारात्स सत्या गुरवोऽसदाश्च विट
लक्षणास्तथाः । तेनास्यजाः स्वादुजल
अपि ज्ञेया जडानी अपि यवायुतानि
रा. नि. व. १० ।” नादेया मधुरा सत्या
नासताश्चः । रत्नपित्तकरा योषाः
द्विश्वास्तवचंसः । कषायाः गुरवस्तानि पां शय
भाजनाः । सरसहागमस्युताः द्विश्वाः स्र
द्वृताः । महाश्चद्रुपे वलिनः स्वयेऽभ
द्वृताः ॥” तेषामन्यानि जलस्यौष्ट्यकौष्य
शरी । द्विश्वात् स्वादुषाकतास्योवांया
शराः । नादेया गुरवो सत्ये यद्यान् पु
धारिषः । सरसहागमजानानु विजिष्य गिरं
श्रुतगीचरा यन्नासत्त्वामुद्रोदयानजाः ।
दुक्ता शिरीटेऽसमर्थं गुरवन् तु । यधन
ज्ञेया सत्याः सरसिताः स्रताः । उरौ
क्षेपां पूर्वमदं स्रतु स्रतम् ।” सत्यः
महामन्वगुणा. — “तथाप्रसाया गुरव.
वद्वचंसः ।” इन्द्रसत्यान् स्रवः
यद्रोक्षिताः । हागमया स्रव्विषया
द्विबदेना ।” पाण्डुवर्षसस्यगुणाः—
“दोषलाः विश्वा गुरवो भिद्रवचंसः ।”
सत्ययोर्गुणाः—कथिता दोषला सस्या
विष्टभिद्रुर्जाः ।” स्रवणवृकसत्यगुणाः
साडिता सत्याः कफपित्तकराः सराः ॥
सोनगुणा. — “सानुद्रा गुरवो हयाः ।
वातनाशनाः । पित्तहान्ति विरेषेप नांस
लावहाः । सन्वीररसयुक्तसत्यगुणाः
सत्यसु सन्वीररसाको वातनाशनः । सधु
हयो इन्द्रो वद्वचंसः ।” सती
गुणा—“चाद्रंकेः कटुतेजस सयः
दृष्टेत् । स स्वादु. कफवातत. प्रकृतो यत्
सत्याव्यञ्जनगुणा. — “अह्नं शाकसत्या
हयश्च पुष्टिहत् ।” सत्याव्यष्टगुणा. —
वद्वकरो वातश्री रोचनः परः ॥” राज =
सत्सग(घ)ष्टः । पु । सत्याशक्त
व्यञ्जनमेष्टे । माछेर चष्टे । श. च. S

मत्सरः । पुं । मषिकायां । त्रिका ।
 मत्स्यवाचो (धौ) । स्त्री । उषोदिकायाम् ।
 वै.निघ. । [षटा. ।
 मत्स्यगन्धा । स्त्री । जलपिपल्यां । रा.नि.व.४ ।
 मत्स्यगन्धिः । स्त्री । मत्स्यात्स्याम् । शशौ
 भां । (का) । मुकनासायाम् । वै.निघ. ।
 मत्स्यगर्भः । पुं । मत्स्यात् ।
 मत्स्यघण्टः । पुं । व्यञ्जनविशेषे । मांछन्न
 पण्डे । श.च. । See मत्स्यः ।
 मत्स्यखड्का (खड्को) । स्त्री । गुडकृतमिष्ट
 द्रव्यभेदे । मिष्टिनि, नवां । शर्करायां । रा.नि.
 व.१४ । मांछण्ड । "इजो रसो यः संपकी
 घनः किञ्चिद्वान्वितः । सन्दं यत् स्यन्दते तस्मात्
 तन्मास्यण्डो निगद्यते ।" गुणाः—“मत्स्यण्डो
 भेदिनी मत्स्या लघुनि पिचानिलापहा । सधुरा
 रं हृषी हृष्या रक्तदीपापहा क्षुता ॥” भा. ।
 मत्स्यखिका-खखशर्करा-विसलजाता उषरीचरं
 शीतसिन्धुगुदसधुरतरा भक्षनि । सु.गु.५५च. ।
 मत्स्यखण्डफलितम् । स्त्री । खटोशर्करायाम् ।
 वै.निघ. ।
 मत्स्यनाशकः (नाशनः) । पुं । सदारङ्ग-
 पर्वाण । मांछत्रांशो भांशे । कुररपचिणि ।
 त्रिका । श.च. ।
 मत्स्यपित्तम् । स्त्री । नीनपिपे । मांछन्न
 पिष्ट । तद्युतिः—“सत्यादिपिपे संयुक्ता निम्ब-
 द्राघोर्वभानिवं । दिनान्तं शुद्धिमायाति सखं
 गुरुवचो यथा ॥” सा.की. ।
 मत्स्यपित्ता । स्त्री । कटुरीहिण्यां । कण्टिकौ ।
 रा.नि.व.६ ।
 मत्स्यपुटपाकः । पुं । पुटेन मत्स्यपाकभेदे ।
 तस्याधनं दग्धसत्स्यसुखमेव ।
 मत्स्यभिन्ना । स्त्री । कटुव्याम् । कण्टिकौ ।
 रा.नि.व.६ ।
 मत्स्यभेदिनी । स्त्री । कटुकायां । रा.नि.व.६ ।
 मत्स्यरङ्गः (ङ्गः, काः) । पुं । जलकाके ।
 मांछत्रांशे । शारा. ।
 मत्स्यराजः । पुं । रोहितमस्ये । त्रिका ।
 “शुद्धो रोहितः श्रेष्ठः शङ्खलथ विजयतः । सत्या-
 राज इति प्रोक्तः ।” रस चि.२च. ।

मत्स्यर्कः । पुं । शफरीमस्ये । च.शा.८च. ।
 मत्स्यलम् । स्त्री । म-भ्रसंयुक्तव्यञ्जने ।
 मत्स्यविन्ना । स्त्री । कटुकायाम् ।
 मत्स्यवेधनी । स्त्री । मीनरसौ । मांछत्रांशे ।
 षटा. । वडिणे । श.र. ।
 मत्स्यशकलम् । स्त्री । मीनशक्लि । मत्स्य-
 चर्मणि । भा.म.कुष्ठ.चि. । स्त्री । कटुकां ।
 भा.म.१भ.चित्तभम.व्व.चि. । “सद्यैकासरदास-
 मत्स्यशकला ।”
 मत्स्यसद्घातः । पुं । मत्स्यसमूहे ।
 मत्स्यसन्तानिकाः । पुं । मत्स्यव्यञ्जनभेदे ।
 यथा—“दस्येऽङ्गारे सलवणो वैश्वारै रूपकृतः ।
 सार्द्रकः कटुतैलेन मत्स्यसन्तानिको भवेत् ॥”
 श.च. ।
 मत्स्या । स्त्री । कटुव्याम् । वै.निघ. ।
 मत्स्याङ्गी । स्त्री । गण्डद्वैत्याम् । रा.नि.व.८ ।
 हिलमीचिकायां । शिष्टे । त्रिका ।
 मत्स्याखड्म् । स्त्री । मीनाखे । मांछन्न डिम ।
 गुणाः—“मत्स्यकूर्मखगाणानि स्वादुवाचीकराणि
 च । कटुपाकानि रुचानि वातश्लेष्माकराणि च ॥”
 रा.श.३प. ।
 मत्स्याखड्को । स्त्री । शर्कराभेदे । खण्डे षण्डे ।
 मत्स्यादनी । स्त्री । जलपिपल्यां । रा.नि.व.
 ४ । मत्स्योलायाम् । मत्स्यात्स्याम् । शिष्टे ।
 काकसायाम् । गण्डद्वैत्याम् । मत्स्यव्याम् ।
 रा.नि.व.२३ । [त्रिका. ।
 मत्स्याशनः । पुं । मत्स्यरङ्गे । मांछत्रांशे ।
 मत्स्याचकम् । स्त्री । त्राक्ष्याम् । पताङ्गचन्दने ।
 भा.म.४भ.पाल.पि. । “मत्स्याचकं शङ्खुप्यौ ।
 स.शा.१०अ. । पत्तूरे । वा.उ.३८च. ।
 मत्स्याक्षिका । स्त्री । गण्डद्वैत्याम् । वै.निघ. ।
 मत्स्याक्षी । स्त्री । हिलमीचिकायां । शिष्टे-
 भां । हिं सक्लेन्द्रे, सद्धरिया । मं जलत्राक्षौ ।
 र.भा. । त्रिका. । सीमलमाविशेषे । गुणाः—
 शीतला रुखा त्र्यपक्षयशै च । रा.नि.व.५ ।
 “मत्स्याक्षी । याद्विषो शीता कुठपित्तकफालजित् ।
 उदसिका फयाया च स्वादो कटुविपाकनी ॥”
 भा.गु.व. । काकसायां । रा.नि.व.४ । गण्डद्वैत्या-
 यां । रा.नि.व.८ ।

मत्स्यी । स्त्री । जटामांसां । वै.निघ.२भ. वा.व्या.चि.शतायरीतैर्न । स्त्रीमन्त्रजाती । व्याक. ।
मत्स्योदनम् । स्त्री । मोनपक्रमके । गोच्छेदो
पोर्वा ७ । गुणाः—“मत्स्योदनं कफकरं विदाप-
करणं तथा । अग्निमान्द्यकरं प्रोक्तं चतुरैर्मन्त्र-
सचकैः ॥” वै.निघ. ।

मथः (नः) । पुं । अग्निमन्त्रहृत् । शनिशोत्री ।
मद. । र.सा. ।

मथितम् । स्त्री । वक्ष्यतनिर्जलदधि । अम ।
भा.म. । १भ.अ.सा.चि.गङ्गाधरचूर्णे । “चूर्णे
नथितसमेतम् ।” केवलं मथितदधि । “तत्
केवलम् मथितं सुगन्धि वदन्ति ।” प.प्र.३ख. । गुणाः
—“अपातत्रं । र.नि.व.१५ । कफपित्तत्र रीचनं
धातुपुष्टिकरञ्च । राज.३प. ।

मथुरानाथः । पुं । वैशाखतलहरीनामसंय-
यन्कारि ।

मदः । पुं । मदनमौ । मृशनाडि । रा.नि.व.१२ ।
See कस्तुरी । च.द.वा.व्या.चि. अष्टादशशतिका-
प्रसार । तैले । मन्त्रायाम् । “पूयकोद्रव
धुङ्गुरभक्षणादिव मन्त्रता ।” भा.स.१भ.व्य.चि. ।
“मूर्च्छादाही मदच्छपा ।” मा.नि. । मद्ये । इ.च. ।

मदकौटः । पुं । पण्डे । बाँड़ ।

मदकरः । पुं । धुङ्गुरहृत् । स्त्री (रा) । घातको-
हृत् । (री) सुरायाम् । वै.निघ. ।

मदकारि । वि । मादकद्रव्ये । “बुद्धिं लम्पति
यद् द्रव्यं मदकारि तदुच्यते । तमोगुणप्रधानञ्च
यथा मद्यं सुरादिकम् ॥”

मदहृद्द्रुमः । पुं । तालहृत् । वै.निघ. ।

मदगन्धः । पुं । समपण्डित । छातिमर्गाश्च ।
रा.नि.व.१२ । स्त्री । अतसोचुदे । शनिनागाश्च ।
प.स. । मद्ये । रा.नि.व.१५ ।

मदगमनः । पुं । मन्त्रिणे । वै.निघ. ।

मदघ्नी । स्त्री । उपोदिकायाम् । शूँशैर्गाश्च ।
प.सु.३ नागदमन्याम् । रा.नि.व.५ ।

मदद्दुः । पुं । माद इति कीदृशदेशप्रसिद्धि
हृत् । रा.नि.व.२ ।

मदनः (कः) । पुं । स्त्री । (*Randia dume-*
torum, Syn. *Posoqueria dumetorum*
or *R. longispina*.) सुचक्रन्दहृत् ।

स्नानामप्यातहीनगन्धवर्गीयहृत् । मन्त्रनागाश्च ।
हिं मद्रन्फलं, करहर । तै वसनकाङ्गिमिचेट्टु,
मणुचट्टु, मङ्गुचट्टु, उन्मिचचट्टु । उत, पातर ।
ता. मडुचकुर्य । नेपा. नैदल । पञ्जा-
मिणुकीञ्ज । सं. मेणाहल । -कं गेल । तत्-
पर्णियाः—पिचूकः सुचुक्रन्दः कण्टकी अमनः
करहाटकः शल्लः कण्डः रामच्छट्टनकः रामा-
च्छट्टनकः कौटथ्यः धाराकलः तगरः । गुणाः—
कटुतिक्तोष्णः कफवातत्रणघ्नः शोफघ्नः वामनय ।
रा.नि.व.८ । पतत्फलं वामनम् अर्थात् अपक-
पित्तघ्नोपायो जडं नयेत् । मसरे । जटा. ।
अढोहृत् । औटकाङ्गु शीश्च । रा.नि.व.२ ।
वकुलहृत् । धुङ्गुरहृत् । रा.नि.व.१०.२३ । भा-
३ख.जान्यादितैर्न । सिक्त्यकै । रा.नि.व.१३ ।
काकै । शक्यै । कोपासे । मागने । कुटजहृत् ।
रा.नि.व.२३ । कोशातत्राम् । सरलकाठे ।
द्वै.निघ. । कृत्पुष्पहृत् । (कः) दमनकहृत् ।
पोर्ना । र.सा. । च.द.वा.व्या.चि. । “मांसोसुरा-
मदन—” चोरिणीहृत् । कपोते । वै.निघ. ।
मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.३अ. । वसने । तै. ।
मापे । इ.च. । खदिरहृत् । श.च. । [११ ।

मदनकास्तुरवः । पुं । पारावते । रा.नि.व.

मदनकोद्रवः । पुं । हणधानविशेषे । मदन
शोभ । च.द.पाना.वि. । “मदनकोद्रवजम्” ।

मदनपाठकः । पुं । कौकिले । रा.नि.व.१२ ।

मदनफलम् । स्त्री । मदनहृत्फलम् । मन्त्रना-
गाश्च ।

मदनसञ्जरी । स्त्री । जिङ्गिन्याम् । वै.निघ. ।

मदनसृगः । पुं । कस्तुरीसृगे । वै.निघ. ।

मदनमोदकः । पुं । बाजोकरणाधिकारीक्त-
मोदकः । पाठ.—“त्रैलोक्यविजयापनं सर्वोक्तं
घृतमन्त्रितं । विकटं विकला कुटं शटी सैश्व-
धान्यक । शृङ्गो तानीशपतञ्च कटुफलं नागकेशरं ।
यस्यो गी चाजमोदा च यदोमधुकर्मव च । नैथी
नीरकयुग्मञ्च गृहीत्वा मन्त्रितं कियत् । यावत्ये-
तानि चूर्णानि तावदेव तदीयर्षं । तावत्येव
सिता दद्यात् यावत्या याति वन्धनम् । घृतेन
नधुना निशं मोदकं परिकल्पयेत् । तिसृगन्धि-
समायुक्तं कर्पूरेणाधिसवेत् । स्यात्पेद घृतमाण्डे
तु श्रीमन्मदनमोदकम् ॥” लिखट्टु, लिखनी, कूड,

শটী, সৈকলবরণ, ধনিয়া, কাঁড়শুকী, তালীশপত্র, কটফল, নাগেশ্বর, যমানী, বনযমানী, যট্টিমধু মেগি, জীরা, কৃষ্ণজীরা, প্রত্যেক চূর্ণ সমভাগ। ইন্দ্রভক্ত সর্বোজ সিদ্ধিচূর্ণ ঐসমস্তচূর্ণের সমান সর্বসমষ্টি-গমান চিনি। স্নত ও মধু তত দিবে বাহাতে মোদক বাঁকা যায়। অথবা মতামদন মৌদক:—বৈলোক্যবিজয়াপত্র' সর্বোক্তং হৃতমজ্জিত। সমী শিলাতলৈ পবান্ চূর্ণয়েদতিথিরূপম্। অতঃপরোজয়ৈব বিদারিকান্দর্জং রজঃ। মলানি পলযৌথৈয মুলেবল্লললং রজঃ। নীচুৎসায়ী-র্ষাজাদ্রজী বাসরিধীজতঃ। পতংকৌম্বলং যাব-শ্বতাসব্যাদিহ্নং রজঃ। তন্মাঘতুর্গুণং কার্থ্য বৈলোক্যবিজয়ারজঃ। মরসৈশ্চ অতাবথ্যা বিদায়াঃ স্বরসৈ তথ্য। পযস্য চমী তাম্বিন্ মীলয়ন্থ য-স্বয়ম্। মীলযিন্মা সিতাশ্চৈয শ্রদ্ধচুর্ণা-তুর্গুণা। পবেদনহিতৌ বৈথৌ মদ্যমন্ডন যজ্জিমা। ততঃ পাকক্রমং হৃদা ম্ভশা চ্বেবাসিতং তিল। বৃহা-যতাবিতং দয়ামৌদকাযে মিদম্বরঃ। তিকটু বিন্য়ম্বশ্চ সম্ভবং সহনৌযকং। জাতীকৌপফলশ্চৈব বাসকং জীরকহয়। শটী কৃন্দুদলখোটয় মুস্তা মধুরিকা সুরা। মাসঃ তালোমপদশ্চ পলং বারি-ন্দ-নৈব চ। ময়্যিপথে শিমা শ্বেব তথৈব অসপ্পিকা। চবিকা দিবদাক্ষয় সদিয়ঙ্গ লবঙ্গকং সরলঃ মীলজদ্বৈব সম্ভমেতদিচূর্ণয়েম্। অম যঙ্গজনে পুন্সং দ্রব্যং বঙ্গম্বহরথৈ। মজ্জিযিসা ক্লতং চূর্ণ শকচুর্ণম্য পাদিকং। সৈম্বর্ষে ষাডুযায়ৌর্গং দ্বৈয় কটুকমৈব শ। ততঃ সুমিখিতং ক্লমা মৌদকং পটিকম্বয়ৈ। ময়মিজাতকৈ চূর্ণং চূর্ণং ত্রাপযজী তথ্য। লৌটয়মৌদকার্ণমান্ মিহ্মার্থানর্গসিহয়ৈ ॥” ইতি শতাবরৌচুর্ণ, ভূমিকৃষ্ণাওচূর্ণ, বেড়েলার মূলচূর্ণ, গৌরমুচাকুলিয়ার ছাঁচচূর্ণ, গোকুর বীজ চূর্ণ, কুলেখাড়ার বীজচূর্ণ, আলোকুশী-বীজচূর্ণ, প্রত্যেক সমভাগ মিলিত ২ প। স্নতভক্তিত সর্বোজ সিদ্ধিচূর্ণ ৮প. শর্করা ৩২ প। পাকার্থ—শ তমূলীরস, ভূমিকৃষ্ণাওয়স এবং দুগ্ধ প্রত্যেক ৮প. (যতাস্তরে দুগ্ধ ১৬ প.) একত্র গুলিয়া পাক করিবে। পাকসিদ্ধ হইলে নামাইয়া, তাহাতে কৃষ্ণভিলের চূর্ণ ২ প. প্রক্ষেপার্থ ত্রিকটু, শুভ্রকটু, তেজগত্র, এলাইচ, সৈকল, ধনিয়া,

জায়ফল, জয়িতী, বালা, জীরা, কৃষ্ণজীরা, শটী, কুন্দুকথোটা, মূতা, মউরী, মুরামাংসী, জটামাংসী, তালীশগল, তেজপত্র, পচাপাতা, গোটেশা, হরীতকী গুলফা, চই, দেবদারু, প্রিয়ঙ্গু, লবঙ্গ, সরলকাঠ, শৈলজ। ইহাদের মধ্যে যে যে দ্রব্য ভর্জনোচিত, গন্ধযুক্তির জ্ঞতা তাহা ভাজিয়া চূর্ণ করিবে। এই সকল দ্রব্যের চূর্ণ প্রত্যেক সমভাগ মিলিত ২ প. সৈকল ও ত্রিকটুচূর্ণ যে পরিমাণে দিলে স্বাদ হয়, সেই পরিমাণ বিবেচনা করিয়া দিতে হইবে। মোদক প্রস্তুত হইলে, সেই মোদক ত্রিকটু ও ত্রিজাতকচূর্ণে আঘোড়িত করিয়া ভাঙে তুলিয়া লইবে। রস.র।

মদনমৌদনী। স্ত্রী। গণিকারিকায়ান্। বৈ নিঘ।

মদনমৌচনঃ। পু। কণীতপাচিষি।

মদনরিপুঃ। পু। মদনফলি। বৈ.নিঘ।

মদনশলাকা। স্ত্রী। সারিকায়াম্। কানী-দ্যাদকৌপধে। ত্রিকা।। কৌকিলাযা। শ.র।

মদন(শা)সারিকা। স্ত্রী। সারিকায়াম্। শালিক পাথী। জটা।

মদনা। স্ত্রী। কন্দুয্যাম্। ধাতনাম্। সুরা-যাম্। ট.শ. [বৈ.নিঘ।

মদনাক্ষয়ঃ। পু। মিয়। বিকা। নখি।

মদনায় (ক) জঃ। প। কৌদ্রবধান্যে। কোদোধান। প.সু।

মদনায়ুধম্। স্ত্রী। ঘোনী। শ.ব.। কাম-হস্তিচুপে। রা.নি.ব.৪।

মদনালয়ঃ। পু। স্ত্রীঘোনী। পন্ন। বৈ.নিঘ.।

মদনাস্তঃ। প। মদনহবে। রা.নি.ব.৮। স্ত্রী (স)। অশৌটহবে। বৈ.নিঘ.।

মদনৌ। স্ত্রী। মথিকায়ী। যেতি। প.সু.। কন্দুয্যাম্। মৃগনাতি। রা.নি.ব.১২। মর্থ্য। রা. নি.ব.১৪। ধাতকৌহবে। অমিসুক্তকী। নব-মল্লিকা। রা.নি.ব.১০।

মদনৌযহেতুঃ। প। ধাতকৌহবে। ধাই-ফুলের গাঁছ। বা.স.১৫খ.মিয়ত্বাদিব.। “পুন্নাগ-মীতং মদনৌযহেতুঃ।”

मदनीया । स्त्री । मन्त्रिकावृक्षे । वै.निघ. ।
मदनेच्छाफलः । पुं । आम्रवृक्षे । आश्विनी ।
 रा.नि.व.११ ।
मदभञ्जिनौ । स्त्री । शतमूल्याम् । श.च. ।
मदमत्तः । पुं । महाकरज्वरवे । वै.निघ. ।
मदमादिनी । स्त्री । कोङ्कणदेशे गणिकारौ-
 नाममसिद्धे पुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।
मद्यन्तिका (न्ती) । स्त्री । नवमन्त्रिकायां ।
 कर्णमन्त्रिका । र.मा. । विपुलमन्त्रिकायां । प.सु. ।
 भैष. बुद्धरो.चि. महानीलतैले । च.द.र.पि.च. ।
 वा.चि.२५. ।
मदयितु । स्त्री । मद्ये । मे. ।
मदरागः । पुं । कुक्कुटपक्षिणि ।
मदरोगः । पुं । मदात्ययरीगे । रा.नि.व.२० ।
मदव्याधिः । पुं । पानात्ययरीगे । रा.नि.व.
 २० । See मदातङ्क. ।
मदश्याकः । पुं । उषोदिकायाम् । रा.नि.व.७ ।
मदश्रीण्डः । पुं । नातीफलवृक्षे । वै.निघ. ।
मदसारः । पुं । गुलवृक्षे । रा.नि.व.८. ।
मदस्थानम् । स्त्री । सुरापानम्यानि । यिका. ।
मदहस्तिनिकाः (नौ) । पुं । महाकरज्वरवे ।
 उद्गर ऋक्षे । रा.नि.व.८ ।
मदहेतुः । पुं । धातकोवृक्षे । वैद्यकं ।
मदा । स्त्री । धातकोवृक्षे । वै.निघ.श.सा.चि.
 गृह्योपू. , कुटजचूर्णे । श्रद्धणी.चि.पाठादिचूर्णे ।
 कसूयाम् । शृगनीभिः । चि.क्र.क.प्रदर.चि. ।
मदाव्यः । पुं । तालवृक्षे । कदम्बवृक्षे । रा.
 नि.व.८ । आम्रवृक्षे । रा.नि.व.११ । स्त्री ।
 लोहितमिष्याम् । ब्रह्मसिंघे । श.च. ।
मदातङ्कः (त्ययः) । पुं । पानात्ययरीगे ।
 तस्य निदानादिकं यथा—“ये विषस्य गुणाः
 प्रोक्तास्तेऽपि मद्ये प्रतिविताः । तेन सिष्योपयुक्तेन
 भवत्युयो मदात्ययः । क्रिन्तु मयं स्वभावेन यथेवान्नं
 तथा मृतम् । अग्रुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथा
 मृतम् । प्राणाः प्राणश्रतान्नं तदयुक्त्या दिनस्य
 मृतम् । विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ।
 विषिना साचया काले हितैरन्नं यथावत् । प्रहृष्टो
 यः पिबेन्नयं तस्य म्वादयतोपमम् । निम्बे सदन-

संसिद्धे भक्त्यैश्च सह सेवितं । भवेदायुःप्र
 वलाधीपचयाय च । काश्याता मनमस्युष्टि
 विक्रम एव च । विधिवत् न मीयमाने तु मद्ये
 हिता गुणाः ॥ दुष्टिष्मृतिप्रोतिकरः
 पानात्रनिट्टारतिथेनय । संपाठगीतस्वर
 प्रोक्तोऽतिरस्यः प्रथमो मदी हि ॥ अयत्तुमुष्टि
 वाक्विचेष्टः मीयत्तलीलाकृतिरप्रशान्तः । अ
 निट्टाभिहत्तो सुहृद्य मध्येन मनः पुरुषो
 गच्छेद्गम्यात्र गृह्येय मन्वेत् खादिदमस्या
 नष्टसन्नः । त्रयाव गृह्यानि हृदि स्थिता
 त्वतीये पुरुषोऽस्वतन्तः ॥ अगुर्वै तु मदे
 भगदाञ्जिव निक्षिप्य । काश्यांकार्थं वि
 मृतादप्यपरीमृतः । की मदे तादृशं गच्छेदुन्म
 चापरम् । बहुदोषनिवामूढः कान्तारं
 कृती ॥ निर्भक्तमेकान्त एव सयं निवे
 मनुजेन नित्यं । आपादयेत् कष्टतमान् वि
 आपादयेच्च वि शरीरभेदम् ॥ कुर्वे न
 पिपासितेन शोकाभितर्तेन बुभुक्षितेन ।
 भाराध्वपरिचर्तनेन वेगावरीधाभिहृतेन
 अयम्बुभक्षावततोदरेण साजोसुक्तेन तथ
 उष्णामितत न च संव्यमानं करोति मयं वि
 विकारान् । पानात्ययं परमदं पानाजो
 वा । पानविभ्रममुद्यच्च तेषां वक्ष्यामि ल
 हिक्काशासगिरःकम्पपाशं गूलप्रजागरैः ।
 प्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् । तृणाद
 खेदनीहातिसारविभ्रमैः । विद्याहरितवर्ण
 प्रायं मदात्ययम् । हृद्यं रोचकं ह्लासतन्ना
 गोरवैः । विद्याच्छीतपरीतस्य कफशयं मदा
 ज्ञेयस्त्रिदोषजयापि सञ्ज्ञितं मदात्ययः ॥'
 नि. । तत्र सन्निपातजनदात्ययो दशभेदः ।
 “उ.कर्षेण यदालेको मध्येन ही तदा
 उ.कर्षेण यदा ही तु मध्येनैको ।
 एको मध्येन दोषः स्यात् द्वावल्पे न त
 उ.कर्षेणैक एव शात् अल्पेन ही च
 उ.कर्षेण यदा ही तु अल्पेनैकय पञ्चमः
 ऽल्पे न तु मध्ये न ही दोषाविति पठकाः ।
 समसाः स्युरेवं भवति सप्तमः । मध्ये न
 यदा तदा भवति चाष्टमः । अल्पेन सञ्ज्ञे
 तदा तु नवमः अतः । अल्पेनैक
 मध्येनैक इति स्फुटाः । सन्निपातस्य सु
 मेदाः प्रकीर्तिताः ॥” वा.चि.७५. ।
मदाद्या । स्त्री । रक्तमिष्योवृक्षे ।

मदाञ्चरः । पुं । मत्तहसिनि ।
 मदारः । पुं । शरुरे । चगनामौ । वै.निघ. ।
 गजे । विश्व. ।
 मदारमदः । पुं । फलिकमक्षी, राजश्रीवसख्ये ।
 क्वृष्टे ग्राह् । विका. ।
 मदालापौ (रागौ) (इन्) । पुं । कौकिलि ।
 श.भा. ।
 मदाह्नः । पुं । कस्तूर्यां । गृशनाञ्जि । विका. ।
 मदिरः । पुं । रक्तखदिरि । श.च. । मत्तखडने ।
 श.र. ।
 मदिरा । स्त्री । मद्यसामान्ये । रा.नि.व.१४ ।
 तत्पथ्यायाः,—हृषिप्रिया ह्याला परिस्तृता
 वरुणात्मना गन्धोत्तमा प्रसन्ना इरा कादम्बरी
 वंशं मद्यं प्रसन्नं रा माषिष्या कपिशो गन्धसादिनी
 माधवी कचोयं मदः कापिशायनं कपिशिका
 वासुषी सत्ता सीता चपला कामिनीप्रिया
 मदगन्धा माध्वीकं मधु सन्धानं चासवः अमृता
 बीरा मेधावी सदनी सुपतिमा मनोज्ञा विधाता
 मादनी हलो सरकः गुणारिष्टं मधुलिका
 मद्रोत्कटा महानन्दा सीधुः मैरियं वनवल्लभा
 कारणं तत्त्वं मदिरा परिस्तृता कल्पं साधुरसा
 गुण्डा चारहरं मर्द्दिकं मदनो देवस्यै कापिशं
 पद्मिजा । गुणाः—“द्विक्लाश्यासप्रतिश्यायकास-
 वधोयद्वापचौ । वयानाहविबन्धेषु वातघ्नौ मदिरा
 हिता ॥” च.मू.२०५. See मद्यम् । मत्त-
 खडनपचिषि ।
 मदिरासखः (वः) । पुं । चासहवे । ऋटा. ।
 मद्विष्टा । स्त्री । मद्ये । टै.ष. ।
 मद्रोत्कटः । पुं । मत्तगजे । कपोते । वै.निघ. ।
 मद्रोत्कटा । स्त्री । मद्ये । रा.नि.व.१४ ।
 माधवीसुरायाम् । वै.निघ. । अतसीक्षुपे । त्रिग
 ग्राह् । रा.नि.व.१६ । हृहल्यां । च्याकूड । मद. ।
 मद्रोद्रेकः । पुं । महानिल्यः । टर्षाङ्ग । निम ।
 रा.नि.व.९ ।
 मद्रोदया । स्त्री । नाथ्याम् ।
 मद्गुः । पुं । जलकाके । शान्कोषो । च.मू.
 २०५. । इवजातीयपचिविशेषे, मत्पररुहे ।
 ग्राह्याङ्ग । गुणाः—वातघ्नः क्षिग्धः स्रष्टमलः
 हृष्यः रक्तपित्तघ्नः क्षिग्धः राज-३५. ।

मद्गुसूयिकः । पुं । वृक्षमर्कटे, पण्यमगे ।
 सु.प.४६५. ।
 मद्गुरः (वाः) । पुं । मत्प्राभेदे । गोशुत्र
 ग्राह् । तन्मांसगुणाः—मधुरं क्षिग्धं संघाहि शुक्ल-
 करं गुरु च । राज. । श.र. ।
 मद्गुरसौ । स्त्री । शङ्गीमख्ये । शिष्टी ग्राह् ।
 श.र. । See शङ्गीमत्प्राः ।
 मद्यम् । स्त्री । तरलमादकद्रव्यविशेषे । मद् ।
 हिं दाह । मद्यसामान्यगुणाः—मधुरान्नं कफ-
 वातघ्नं बलकरं कान्तिकरञ्च । मद्यं त्रिविधं गोड्डी
 माध्वी पैटी चेति तानि अन्नमयानि । अन्यञ्च
 सौगन्धिकादिद्रव्यान्तरयोगेन त्रिविधं भवति । अन्ये
 तु तेषां हादश भेदानाहुः । तानि सर्वेषु
 गीष्पादिष्वेवान्तर्भवन्तीति न पृथगुक्तम् । रा.नि.
 व.१४ । विशेषाः स्वस्वपर्यायेषु स्यात् । “गोड्डी
 माध्वी तथा पैटी नित्यासाः कथितापरा । इति
 चातुर्विधा ज्ञेयाः सुरासासां प्रभेदकाः । भेदेन
 हादश प्रोक्ताः सुराः सौवीरका रसेः । शीघ्रगोड्डी
 च मत्प्राण्डी गुड्डी न प्रभवास्तयः । नाध्वीकं माध्वकं
 माध्वं मधुना संयुताः सुराः । पैटीष्वरिष्टनातन्
 तण्डुलप्रभवस्तयः । मृष्टीकारससम्भवाः ताल-
 माडसमुहवाः । निर्घासाः सा तु विज्ञेया तासां
 धत्विम गुणगुणान् ॥” अचि.२२५. । नवं मद्यं
 अजातरसप्रसादमनुतिक्रान्तसंघनरं सर्वविकार-
 जनकं वातादिलनकञ्च । “दिङ्गैः स्त्रीभिस्तु न-
 याह्यं यद्यम्यं जीववेन्मृतम् ॥” रा.नि.व.१४ । “नवं
 मद्यसमिधयन्दि गुरु वातादिकोपनं । अमिष्टगन्धं
 विरसमद्दयञ्च विदाहि च ॥” इति नवं मद्यम् ।
 “चिरस्थित जातरसं दीपनं कफघ्नातञ्जित् । रुच्यं
 प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम् ॥” इति
 पुराणं । “तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्यतः ।
 सौक्ष्मादीणाञ्च तैस्त्र्याञ्च विकासिलाञ्च वञ्जिता ।
 समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरुहं समागतम् । विचोभे-
 न्द्रियचेतांसि वीर्यं मद्यतेऽचिरात् ॥” चतुर-
 श्रीतिरिति चरकः । तद्योग्यो नव, धान्यफलमूल-
 सारपुष्पकाण्डपत्रलघो भवत्यासवयोगिनः शर्करा
 चेति । ताभ्यश्चतुरश्रीतिविधा छितकरा प्रासवा
 जायन्ते, यथा—फलजाः पङ्क्तिश्रुतिः, मूलजा
 एकादश, सारजा विंशतिः, पुष्पजा द्वौ, काण्डजाः
 चत्वारः, त्वग्जासत्वारः, शर्कराजासद्वैकः,
 धान्यजाश्च षट् । इति । च.मू.२५५. । तेषांघने

बालादिदामविचार.—“आमवादिषु माषो पुं शक्ति-
शुद्धमप्यमृतम् । खदिरादिः प्रतिपन्नं क्षामसाह
शिक्यकाः ॥ अटारगैवितं हत्वा गटं कायसमी
क्षियम् । प्रपराषो गडो देयः कफघ्नान्तरतो-
ऽप्यथा ॥” इति । “काण्डव्यस्य बाहुग्रादुदकं
स्यस्यैव च । मद्येषाञ्च न मुच्यते रीनवायुत्वं
केवलम् ॥ काण्डव्यं घटसमं कामं दृग्घटं क्षियम् ।
निष्काय्य पादग्रेवल् गटं मासं घटं लक्ष्मम् ।
विमद्य सन्धितं यम तदासममितौरितम् ॥” इत्य-
मुच्यते । “विना ह्यधिकं मथानमासवः प्रोचते
क्षियम् । गडं कावोपधसमं कामं चापि चतुर्दशम् ॥
आमवादिषु माषेषु सावधाय दमाशकः । चीटय
गुणवादीनं प्रथोत्तमं भिषग्भूमिः । चरितेषु च
सर्वेषु श्रेष्ठं पालयत गडम् । चिरस्थायिचरितेषु
द्वितीयं गडमावेषु ॥ अनुकमानारितेषु श्रे-
ष्ठोयं गडाकुलां । चीटं चिरेद्गुणव्याजं मत्तपना
दमाशकः । तद्विशेषु च श्रेष्ठं मद्यस्यैवता
पुष्टिः । आमवारितेषुयैव न गडो लभ्यते तदा
एकदिविगतं हत्वा दापयेद्गुणव्यस्ये ॥” इति
भैषज्ये । “यदा यदा क्लृप्तं विरमं पल्पं
भवेत् । तदा तथा गडं देयं प्रथिक् समुदायतः ॥
यदा यदा भवेदत माषो वृत्ततः गुभः । अगुणे
दग्ममादौ बल्लभवदरादिकम् ॥ सावपाद्यं
प्रदातव्यं नामादौ कदाचन । अनुकल्पे च
प्रदातुं धातकीकुमुमं क्षियम् । सावपाद्येषु मन्थ्य
मधुकुठविष्विस्तं । कुठं न शिरसो पीडा हर्दि-
पुष्परसादिवत् ॥ चरितामवधोर्मासा प्राक्माकृष्ट-
वान्तिता । यदा यदा सुत मद्य माया चान्या तथा
तथा ॥” भट्टशौनकः । [वै.निघ.]

मद्यगन्धः । पु । बहुलहृद्ये । खी । कदम्बहृद्ये ।
मद्यदोहृद्यः । पु । बहुलहृद्ये । वै.निघ. ।
मद्यद्रुमः । पु । कोट्टवर्धशमसिद्धं माहृद्ये ।
रा.नि.व.८ ।

मद्यनित्यः । वि । नित्यं मद्यपानशीले । च. ।
मद्यपङ्कः । पु । नन्दके । नन्दन्र मेशा । ऐ.च. ।
मद्यपाशनम् । खी । विषामाशनकृद्ये ।
वै.निघ. । पानकचकमत्स्यकृद्ये । छान्दि. । ऐ.च. ।
मद्यपुष्पा (प्यी) । खी । धातकीहृद्ये । रा.
नि.व.६ ।
मद्यमण्डः । पु । मद्यफेने, सुरानप्ये । नन्दन्र
मेशा । चम. ।

मद्यवीनिः । खी । मज्जं हृद्ये । भागशीहृ ।
वै.निघ. ।
मद्यवासिनौ । खी । धातकीहृद्ये । भारेकूश
शीहृ । र.मा. ।
मद्यवीजम् । खी । बहुद्रव्यकृतसुरावीजे । बाक
इति लोके । ऐ.च. ।
मद्यश्रेष्ठम् । खी । ट्राचासुरावाम् । वै.निघ.
मद्यसन्धानम् । खी । सुरानिष्ठाग्राव्यं कम्
ग्राहुरादीनां सुधिरसष्टापमे । ऐ.च. ।
मद्यहेतुः । पु । धातकीहृद्ये । वै.निघ. ।
मद्यामोदः । पु । बहुलहृद्ये । रा.नि.प.१०
मद्योत्तमम् । खी । माषोमुरावा । वै.निघ.
मधु । खी । (Mel) Honey. पुष्परत्ने
यद्गु, नडे । प.म. । इति ता. मद्यः मध ।
तेषां । तत्पश्यायाः.—चीटं साक्षिकं माषो
कुमुमास्यं पुष्पास्यं पवित्रं पित्तं पुष्परसा
माषोके मारुतं मधिरावानं भद्रवानं पु-
रुमीहृद्यम् । गुणाः—सधुं कषायानुरमं
शीतमग्निदीपनं वपुः श्लेष्मं सप्त सुकृमारं मे-
ह्यं मथानं प्रीथनं रीपणं वाजीकरणं संय-
युःपसादनं गुणमार्गानुसारि पिचद्रे फर्मेदो
दित्रा दाम कामातिमार-पदि-द्वया-हनि-वि-
प्रशमनं सादि विदोषघ्नं । तसु मन्त्रात् क-
पोक्त्वाभ्याधुयान् कषायभावाच्च वातविघ्नं
सु-मृ.४४५. । अटविधा मधुजातिः, तद्व्यय
साक्षिकं भातर चीटं पौलिकं ह्यवकम्
चीटानकं दालकश्चेति । रा.नि.व.१४ ।
विशेषाः पश्यादेषु श्रेष्ठ्याः । तेषु मत्तपुरातन
विधा । तथोत्तमं मधु म्यो-वकरं नातिश्रेष्ठं
पुरापद्य तत् स्योत्तमं रादि च । परं
तिदीपनं विविधरीग-जाद्य-जिष्टारोगघ्नं
सुहिष्येवर्धनं वीधोवर्धनम् । आमं सत् आम
वातरीगपिकदाहनाशनं वातजननं शीघ्र
पण्डहदान्तरायय भवति । तथा मधु सन्धा
रीपपादिषु साधारण्येन इतिम् । अपिच
मधु सप्तैश्वर्यैः सह सगकानि वा क-
वृकालव्यतं विपवत् तावजनकं भवति ।
कीटादिपुसमन्नं पशुपितं तद्व्यय भियम्
सथोपाधं तटसायमशीगधीयं निर्दोषम् ।
व.१४ । मद्ये । मधुयस्यां । वटिन्मधु ।

२३। च.सू.३५। वै.गिघ.सुदर्शनचूर्णे। क्लि। दुग्धि। विश्व.। मिटरसे। श.र.।

मधुः। पुं। मधुकहवे। मूडेन ग्रीह्। वसन्त-काले। चैत्रमासे। मे.। अशोकहये। ऐ.च.। यष्टिमधुनि। रा.नि.३.६। स्त्री। जीवन्तीहवे। प्रम.।

मधुकाम्। स्त्री। यष्टिमधुनि। तत्र द्विविधं स्थलजानूपमेदिनं यमगादिप्रतिकर्म्मविशेषेण च। च.सू.२५.। यद्रोयष्टिमधुकी। रा.नि.३.६। च.सू. ४५.। वै.निघ.ज्व.चि.महालापादितोले। वा.सू. १५५.शोधनत्र यधनादिक.अथठादिव.न्ययीघादिव.) च.द.पि.ज्व.चि.वायमापादिक.सा.ज्व.चि.सुखाद्यगणे। च.सू.३५.सम्मानोद्ये कण्टरुणये। वै.निघ.ज्व.चि. चन्दनवलातैले। यशदे। मूला। ऐ.च.। पुं। मधुकहवे। मूडेन ग्रीह्। र.मा.घ.मू.३८५.न्ययी-घादी। जीवन्ती। रा.नि.३.५। पक्षिविशेषे। यष्टिमधुहवे। विश्व.।

मधुकच्छदा। स्त्री। मधुरशिक्षायाम्। वै.निघ.।

मधुकण्डः। पुं। कौकिलि। विष्णा.।

मधुकन्दः। पुं। आलुकमिदे। वै.निघ.।

मधुकरः। पुं। मधुरजन्तोरि। अयामागे। वै.निघ.। भङ्गराशहवे। श.मा.। भमरे। प्रम.।

मधुकरप्रियः। पुं। आसहवे। रा.नि.३.११।

मधुकर्कटिका (टौ)। स्त्री। (Citrus acida.) मधुरवोजप्रहवे। मिथिलेवु। हिं मधुकर्कटि, मधुकुटी।-तत्पयोयो,—कुशा मधुखरुरिका। गुणः—शोथला रक्तपित्तहरा गुरुय। तन्मूल विस्त्रिणात्रं कर्म्मशोयश्च। सद-वद्। “मधुकर्कटिका खाद्यी रोचनी शीतला गुरुः। रक्तपित्तघ्नश्चासक्तसङ्घिकाभसापहा ॥” भा.पू.१भ.आस.व.। मधुखरुर्जूरहवे। रा.नि. ५.११।

मधुकसारः। पुं। शुद्धपुण्यहसारे। मूडेनैर आठा। वै.निघ.भुप्रनेवज्व.चि.।

मधु(धू)कासुरा। स्त्री। मधुकमये। मूडेग्रान्न मत्। गुणः—“वातपित्तघ्नं रुचं कपाय विशदं शुभ। अमलं भेदनं सारि मूत्रकृच्छ्रिरोऽर्चिनुत् ॥” अग्निः १८५.।

मधुका। स्त्री। यष्टिमधुनि। प.सु.। लतामिदे। गृह्भ्याम्। मे.। मधुरमित्त्वहवे। वै.निघ.।

हृणकद्ग्न्याम्। ऐ.च.। मधुपर्णीहवे। चौरि-कायाम्।

मधुकादिः। पुं। विषमज्वरे कपायमिदे। “मधुकां चन्दनं सुकां धावी धान्यसुशोरकं। क्षिमी-हवं पटोलघ्नं काथः समधुशर्करः। ज्वरमटविधं रुन्ति... ॥” भेषज्व.चि.।

मधुकादिष्टतम्। स्त्री। कासाधिकारे घ्नम्। गन्धहृतं ४ श.। काथार्थं—यष्टिमधु ८ प. द्राक्षा १६ प.। पाकायं—जलं १६ श. जी. ४ श.। कल्कायं—पियली ८ प.। पाकसिद्धौ अवताय्यं शीते मधुनः शर्करायाश्च म. ८ प. प्रवेष्टयम्। घृत ४ मं.। काथार्थं—यष्टिमधु ८ प.। कांका १७ पं.। पीकार्थं—ज्व १७ मं. ८ प. ४ मं.। कर्कार्थं—पिप्लु ८ पं.। पीक शेष-इष्टेले गर्बू ८ प. शर्करा ८ प. अटकरुण दिवे।

मधुकाश्रयः। पुं। मधुक्छिटे। गग। वै.निघ.।

मधुकाष्ठः। पुं। मधुकहवे। मूडेन ग्रीह्। वै.निघ.।

मधुकुक्कुटिका (टौ)। स्त्री। सातुलुहृहवे, जन्तोरमिदे। महर इति भाषा। तत्पयोयाः,— सातुलुहा सुगन्धा गिरिजा प्रतिपुष्पिका चत्यन्ना दंवद्वी। गुणः—“मधुकुक्कुटिका श्रौता अण खाद्यप्रसादनो। रुच्या स्वादुर्गुदः क्षिग्धा वातपित्त-विनाशिनो” राज.३प.।

मधुकाव्। स्त्री। मधुमलिकायाम्। ऐ.च.।

मधुकीश्टः। पुं। भमरे। चिका.।

मधुकादकम्। स्त्री। यष्टिमधुकसिद्धजले। इष्ट हृणाहरम्। सि.यो.ह.चि.।

मधुकोषः। पुं। चोद्रपटले। भौटांक। श.च.। कामगुक्ते। श.कल्पद्रुमः।

मधुकासः। पुं। मध्याशये। भौटांक। श.च.।

मधुकोडा। स्त्री। छततैलमज्जिते समधु-विट्भेदे। सा,गुरुः पुष्टिकरी च। “विषदधाना शष्कली मधुकोडाः सपिण्डिकाः। स्याः प्रपु-लिकायाश्च गुरवः पौष्टिकाः परम् ॥” च.सू. २०५.।

मधुखरुर्जु(र्जू)रिका (रौ)। स्त्री। मिष्ट-फलखरुर्जुरीहवे। मिथे (धेङ्खुर)ग्रीह्। मं मिष्ट-

मधुरी । गाम्भारीहृत् । रा.नि.व.२ । यष्टिमधुनि ।
भा.म.४भ.कार्णवी.चि.विफलाद्यधृते । मधुरवीज
पूरके । मिष्टे णेव् । रा.नि.व.११ । नीलीहृत् ।
मे. । प्रसारणाम् । वै.निघ. ।

मधुपाका । स्त्री । यद्भुजायां, खर्ज्जा इति
ख्यातायां फलशाकलतायाम् । रा.नि.व.७ ।

मधुपालिका । स्त्री । गाम्भारीहृत् । श.मा. ।

मधुपौलुः । पुं । महापौलुहृत् । आंशुद्रोष्टि ।
रा.नि.व.११ ।

मधुपुप्यः । पुं । मधूकहृत् । मूढेनशीर्ष ।
हं महया । रा.मा. । रा.नि.व.२३ । अशोकहृत् ।
रा.नि.व.१० । शिरीषहृत् । रा.नि.प.६।२३ ।
वज्रलहृत् । रा.नि.व.१० । दन्तीहृत् । रा.नि.
व.२२ ।

मधुपुप्या । स्त्री । दन्तीहृत् । रा.नि.व.६ ।
धातकीहृत् । वै.निघ. । मागदन्तीहृत् । रा.
नि.व.५ ।

मधुपुप्यौ । स्त्री । श्रवाक्पुण्यां । षोडशश्री ।
दन्तीहृत् । पुत्रश्रीवहृत् । वै.निघ. ।

मधुप्रियः । पुं । स्मिजन्तूहृत् । जटा. ।

मधुफलः । पुं । मधुगारिकेलहृत् । रा.नि.व.
११ । विकङ्कतत्रुपे । श.च. । राजादनीहृत् ।
शौर्गो । रा.नि.व. । मधुखर्वरीहृत् । वै.निघ. ।

मधुफला । स्त्री । मधुपाकायाम् । श्वरूका ।
मातुलुहृत् । कपिलद्राचायाम् । वै.निघ. ।
वा.प.१५५. । [नि.व.११ ।

मधुफालिका । स्त्री । मधूखर्वरीकायां । रा.

मधुबहुला । स्त्री । वासन्तीलतायाम् । वांगश्री
शीर्ष । रा.नि.व.१० । शुक्लशूषिकायाम् । वै.निघ. ।

मधुविस्त्री । स्त्री । कुन्दरुलतायाम् ।
रूद्ररुकी । वै.निघ. ।

मधुवीजः । पुं । टाडिसहृत् । वै.निघ. ।

मधुभवा । स्त्री । मधुशर्करायाम् । वै.निघ. ।

मधुमञ्जा । पुं । अशोठहृत् । आंशुद्रोष्टि
शीर्ष । रा.नि.व.११ ।

मधुमतौ । स्त्री । गाम्भारीहृत् । मूर्च्छायां ।
रा.नि.व.१।६ । काशीरदंश्रीयनयां तज्जलमुण्याः
—अपिदोपनं तथा अत्रमाणा-जलसहश्रमृशम् ।
रा.नि.व.१४ ।

मधुमत्तः (त्ता) । पुं, स्त्री । महाकरजहृत् ।
रा.नि.व.२ ।

मधुमल्ली । स्त्री । मालतीलतायाम् । श.मा. ।

मधुमस्तकम् । स्त्री । पिष्टकाग्रविशेषे । लघुचर्ण
—“समिता वेष्टिता मध्ये मधु टस्ना शता धृते ।
मधुमस्तकसृष्टिं तद्व्यं गुणं दुर्जरम् ॥” राज-३
प. । वि. मधुना उपलिप्ते । भा.म.४भ. ।

मधुमत्तिका । स्त्री । मधुकरमत्तिकाविशेषे ।
श्रीमाहि । अम. ।

मधुसाधवकः । पुं । पलाशहृत् । वै.निघ. ।

मधुमाध्वीकम् । स्त्री । मधूकपुष्पमथे । वै.
निघ. । मथे । अ-टी.भ. ।

मधुमानौ । स्त्री । मधुनः अष्टपल्लेषु । सि.यो.
वास.चि.वापाकुपाष् । “पिपलीकुडवचैव मधु-
मानौ प्रदापथेत् ॥”

मधुमारकः । पुं । ममरे । [कम् ।

मधुमालती । स्त्री । मालतीपुष्पहृत् । वैय-

मधुमात्तिका । स्त्री । स्वर्णमात्तिका । भा. ।

मधुमूलम् । स्त्री । रक्तालुके । श्लो आन् ।
श.च. ।

मधुमेहः । पुं । प्रमेहरोगविशेषे । मधुमेहः ।
निदानादि । “सर्वेषु प्रमेहास्तु कालिनाप्रति-
कारिणः । मधुमेहलमायानि तदासाध्या भवन्ति
हि । युक्तिसिन्धान्तलवणान्यतिसावं समश्रतां ।
नवमत्रय पानस्य निद्रामासासुखानि च । त्यक्त-
व्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्वतां । श्लेष्मा पिचस्य
नेदस्य मांसव्यातिप्रवर्तते । तैराहतमतिर्वायुरीश
आदाय गच्छति । यदा वल्लं तदा कृच्छ्री मधुमेहः
प्रवर्तते ॥” च.सू.१७. ।

मधुयष्टिः । स्त्री । इची । श.च. । मधूकहृत् ।
यष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

मधुयष्टिका (यष्टी) । स्त्री । यष्टिमधुनि ।
प.सु. । चि.क्र.क.सीमरी.चि. । मधूकहृत् । इची ।
वै.निघ. ।

मधुयोनिः । स्त्री । कपिलद्राचायाम् । वै.निघ. ।

मधुरम् । स्त्री । वज्रे । रा.नि.व.१३ । मधुरि-
कायां । मूढेनौ । (श्रीतकपायपाने) । बह्नि यष्टि-
मधुनि । रा.नि.व.६ । सिक्थके । गम । रा.नि.
व.१३ । विषे । तिका. ।

मधुरः । पुं । पदसान्त्वने रसे । निष्ठेद्रम । उच भयम्बुगुणभूयिष्ठः परितोवाह्लादवृत्तिमुखाव-
लेषजनकः रसरत्नसंसर्गदीप्तिवर्द्धनय । "यः
परितोपमुखादयति प्रह्लादयति तर्पयति कीलयति
सुखावलेर्ष जनयति स मधुरः, स च विम्बुगुण-
श्रीतघातुवर्द्धनापुर्वलवर्द्धतिहत् कण्ठः सन्धान-
लघु । तद्विपाकः मधुरः । तद्विपाकगुणयत्रैः पाकन्
वातपित्तहरय ।" सु.सू.४२२५ । केशवर्द्धकः,
अतिसंभवात् प्रहृष्टजटादिकक्ष करोति । रा.नि.
व.२० । रत्नश्रीयो । रा.नि.व.७ । मञ्जरवर्ण ।
रा.नि.व.८ । राजामहर्षे । रा.नि.व.११ । रत्नेची ।
गुडे । रा.नि.व.१४ । मातुलुङ्गहृत् । वातामहृत् ।
काकोल्याम् । वै.निघ.२भ.ज्व.चि । अतनिष्पात्रे ।
गोदाग्निम् । राजसाम्ये । वर्द्धेति । रा.नि.व.१६ ।
जीवके । केदायाम् । रा.नि.व.२३ । वन्यवदरे ।
मधुकवर्चे । वै.निघ. । काकोल्यादियथे । च.द.
म.भे.चि. । वि । मधुररघुदुक्ते ।

मधुरकः । पुं । जीवकवर्षे । अम. ।

मधुरकाण्टकः (का) । पुं, स्त्री । मत्स्यविक्रमे ।
तत्पत्न्यायाः,—कञ्जला कञ्जली बनन्ता माध्वी ।
श.र. ।

मधुरककर्कटी । स्त्री । मधुरबीजपूर । निष्ठे
लेव् । रा.नि.व.११ ।

मधुरकुष्माण्डम् । स्त्री । कुष्माण्ड । शंति
द्वन्द्वी । हिं मिठालद्रु । संयष्टः ।

मधुरखड्गूर्वी । स्त्री । मधुखड्गूर्वीहने । रा.
नि.व.११ ।

मधुरगणः । पुं । काकोल्यादिदशद्रव्येषु ।
See काकोल्यादियथः । च.द.नि.घो.ख.भे,
प.चि.चि.तन्वा.चि. । "शर्करामधुमिश्रणि प्रतामि
मधुरैः सष्ट ।" सु.चि.२५. ।

मधुरजस्वीरः । पुं । लज्जीरविशेष । मिठो
जाश्रीत् । सं साखरनिम्बु । कं कित्तिले ।
तत्पत्न्यायाः,—मधुजम्भः मधुजम्भलः रसद्रावी
शर्करकः पित्तद्रावी । गुणाः—मधुरः शीतलः
कफपित्तघ्नः शोफघ्नः तर्पणः हृष्यः अमनः पटि-
कारकय । रा.नि.व.११ ।

मधुरजम्भलः । पुं । मधुरजम्भीरह्वे । रा.
नि.व.११ ।

मधुरजीवकादिः । पुं । जीवन्तीमधुकुक्क-

जीवकादिगणे । "जीव्या मधुकुतया मधुरास-
योऽयं योगी महानिह विराजति जीवकादिः ।"
रा.नि.व.२२ । See जीवकादिः ।

मधुरजीवनोयः । पुं । जीवकाऽंभको मेदि
काकोथी मधुकां सहे जीवन्ती । वेति द्रव्यगणे ।
चरकः ।

मधुरज्वरः । पुं । मन्वरापरनामज्वरविशेष ।
लघुचरं यथा—"ज्वरो दाहो भ्रमो मोहो अती-
सारी वमिष्यथा । अग्नित्रा च मुखं रक्तं तानु
विहा च गच्छति । यौवायं परिदृग्गन्ते स्फीटकाः
सर्पपीपमाः । घृताशनात् अदरोधात् मधुरी
जायते वृषाम् ॥" वै.निघ. ।

मधुरत्वक् (चः) । पुं । धवहृत् । धांअ
गां । रा.नि.व.२ ।

मधुरत्रयम् । स्त्री । समभागघृतमधुशर्करासु ।
"क्षितानाचिकसर्षीपि निमित्तानि यदा तदा ।
मधुरत्रयम्..... । रा.नि.व.२२ ।

मधुरत्रिफला । स्त्री । समभागद्राचागाभासी-
खड्गूर्वेषु । किन्निम्बु, शोभाद्रकम्, चैत्रज्ज
मृगानि । अम. । "द्राचाकार्गर्भखड्गूर्वीफलानि
मिलितानि तु । मधुरा, त्रिफला चैया ।" रा.
नि.व.२२ ।

मधुरफलः । पुं । राजसदरहृत् । नात्रद्वे
कृत्वेत्त शीघ्र । रा.नि.व.११ । तरन्वुजे । वै.निघ. ।

मधुरफला । स्त्री । मधुरबीजपूरकह्वे । मिठो
लेव् । रा.नि.व.११ । चिभिठिकायां । वै.निघ. ।

मधुरविस्वी । स्त्री । कुन्दुरखतायाम् ।
कृन्तुर्कृत् । वै.निघ. ।

मधुरलता । स्त्री । वज्रीयष्टिमृनि । वै.निघ. ।

मधुरवर्गः । पुं । दुग्धादिकुष्माण्डान्द्रव्यगणे ।
दुग्धघृतवसामज्जखलिपटिकयवगोधूमसापयद्राटक-
कसेरकैलासक-(शोभूक्)-ककोरका(कौकूड)-
लाडुकालिन्द (उन्नमूक)कतव(मिर्चीना) मीलीख-
(शिले)विद्यालपुष्करबीजकाश्रयधूमधूकद्राचाराना-
दन(शोनी) तालनारिकेलैक्षुविकारहलाविषलाय-
गुताविदारीवयसा नीचुरक-धीरमोष्टसधूणिका-
कुष्माण्डप्रशतीनि समासेन मधुरीवर्गः । सु.सू.४२२५ ।

मधुरवल्ली । स्त्री । मधुवीमधुकुक्क-
गां । रा.नि.व.११ ।

मधुरवातामः । पुं । (Dulcis.) मिष्ट-
वातामै । गिठीवांदांश्च । संशुः ।

मधुरवीजधूरः । पुं । मिष्टमातुलङ्गहृत्वे ।
मिष्टेयवुं गीह । मं गधुकाकड़ी । कं सखरेनाध-
वले । गुणा—मधुर, शीतलः दाहघ्नः चिदीपघ्नः
रुष्यः हृद्यः गुहः दुर्जनरथः । रा.नि.व.११ ।

मधुरसः । पुं । तालवृत्ते । रा.नि.व.९ । मृ.घ.
३८ म. विपल्यदि. ।

मधुरसा । स्त्री । मूर्त्वायां । भृश्यां । रा.नि.
व.२ । र.मा. वा.म.१ प्र.प.न.आरखधादिः, “वक्रो
निष्वास्तमधुरसा ।” भा.म.१४ सन्ततादिज्व.चि.
महापटतकतेति । “मधुरसादेवाहरोहीतकैः ।”
यष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । द्राचायाम् । नै. ।
गायारीहृत्वे । भा । प्रसारणाम् । शतप्रथायाम् ।
अनुका । वै.निघ. । दुग्धिकायाम् । विक्रये
गीह । नै. ।

मधुरस्कांभः । पुं । यद् विधास्यापगम्य
मधुरवर्गोपद्वयकृतास्यापनविशेषे । च.विमा.८५ ।

मधुरस्रवा । स्त्री । मूर्त्वायाम् । पिच्छीलकूर्ज-
रिकायाम् । रा.नि.व.११ ।

मधुरा । स्त्री । नेश्यां । रा.नि.व.३ काकील्यां ।
हृष्योवत्याम् । रा.नि.व.२ । शतावरी ।
रा.नि.व.७ । महाशिक्ष्यां । कदलीहृत्वे । प.सु. ।
शतप्रथायां । अनुका । भा. । पाच्यशाके । रा.
नि.व.७ । मधुखड्गूरोवने । रा.नि.व.११ । तिख-
वादिनीशाकी । उन्वाशासी । रा.नि.व.१६ ।
मूर्त्वायां । भ.चि.३३ । सातुलङ्गहृत्वे । यष्टि-
मधुनि । मधुरिकायां । गृह्णेत्री । नै. । काञ्जिके ।
चिका । जपमके । मधुरे । महाशियायाम् ।
वै.निघ. ।

मधुराकारः । पुं । इवो । प.सु. ।

मधुराजालुकाम् । स्त्री । मिष्टरसालुमिदे ।
नो आन् । गुणाः—“मधुराजालुकं शीतं मधुरं
वायुकारकं । पाके कटुं च विज्ञेयं कपिदे दाह-
पित्तघ्नम् । शोष-हृत्-कफघ्नम् । शीतमल कन्दम्
शोथलः । अग्निमन्वामलकगकफघ्नम् । पित्तघ्नम्
परम् ।” वै.निघ. ।

मधुरादिफलत्रयम् । स्त्री । मधुरविफला-
याम् । रा.नि.व.२२ ।

मधुरास्त्रफलः । पुं । विद्यालहृत्वे । र.मा. ।

मधुरास्त्रः (कः) । पुं । आसातकहृत्वे । श
च. । दाहिनहृत्वे । नागरहृत्वे । वै.निघ. ।

मधुरास्त्ररसः । पुं । नागरहृत्वे । नात्रशै
नेवुत्र गीह । वै.निघ. । [१६ ।

मधुरालापा । स्त्री । शारिकायां । रा.नि.व.
मधुरालाढुः (नौ) । स्त्री । मिष्टालाव्याम् ।
गिठी वाडे । रा.नि.व.७ ।

मधुरालिका । स्त्री । चतुरमस्यविशेषे ।
भृश्यायां । अक्षिपथ्यापथ्यम् ।

मधुरासवः । पुं । आसं । वै.निघ. ।

मधुरास्यता । स्त्री । सुखनिवतायाम्, सुख्य
मिष्टतायाम् । सा ज्व.नि. ।

मधुरिका । स्त्री । मिथ्याप्लवृत्ते । मोत्रो ।
प.सु. । रा.नि.व.७ । रक्तसर्पणे । रा.नि.व.१६ ।
शताह्वायाम् । अनुका । वै.निघ. ।

मधुरौ । स्त्री । आसहृत्वे । वै.निघ. । मधुरि-
कायां । मोत्रो । च.द.वा.व्या.चि.प्रसारणीतेले ।

मधुरेणुः । पुं । कृष्णकठभोहृत्वे । रा.नि.व.९ ।
See कटभो । शुक्तप्रथपाटलायाम् । वै.निघ. ।

मधुरौषधम् । स्त्री । मधुरगणे । भा.म.३४. ।

मधुलः । पुं । मधूकविशेषे । र.मा. । स्त्री ।
मद्ये । श.च. ।

मधुलग्नः । पुं । रक्तशियुहृत्वे । र.मा. ।

मधुलता । स्त्री । मूर्त्वावृत्ते । रा.नि.व.८ ।
वह्नीयष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

मधुलिका (ली) । स्त्री । स्वनामल्यातहृत्वे ।
मधूधी । र.मा. । च.वि.८५. । कपिलद्राचायाम् ।
पुष्यपरानि । वै.निघ. । शमीधामभेदे । च.प.२७
च. । (लिका) । राजिशायाम् । रा.नि.व.१६ ।

मधुवलः । पुं । कीकिले । श.च. ।

मधुवसिका (स्त्री) । स्त्री । मिष्टमातुलङ्गहृत्वे ।
रा.नि.व.११ । कारवेलेके । रुद्रगां । र.मा. ।
वह्नीयष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । कपिलद्राचायाम् ।
वै.निघ. ।

मधुवारः । पुं । मधूकहृत्वे । गृह्णे गीह ।

मधुवासिनी । स्त्री । लघुघातकीहृत्वे । वै.निघ. ।

मधुविट् । स्त्री । मधूच्छिष्टे । मम । वै.निघ. ।

मधुवीजः । पुं । दाहिनहृत्वे । रा.नि.व.११ ।

मधुवीजपूरः । पुं । मधुरमातुलुङ्गवर्ध । तत्पर्व्यायाः,—मधुकर्षटिका मधुपर्णं मधुकर्ण्टो मधुरवह्नी मधुरककैटो मधुरफला महाफला वर्धमाना । गुणाः,—मधुरः शीतलः रुच्यः पच्यः गुणः दुर्लभः दाहनाशकः त्रिदोषशमनय । रा. नि.व.११ ।

मधुवृक्षः । पुं । मधुकवच । मडेल गीह । वै.निघ. ।

मधुशर्करा । स्त्री । मालखण्डेति प्रसिद्धे शर्वराजातखण्डव्ये । सिताखण्ड, पाटाली । तिलुया । गुणाः—अतिमधुरा चक्षुष्या छर्दिघ्नी कुष्ठवृषकफशासहिष्कारकपित्तघ्नी च । रा.नि.व. १४ । षटविधमधुसुद्वगर्करासु । ताय मधुना-मटविध्यादटविधा भवन्ति । तच्छर्करागुणा अपि तत्तन्मधुगुणतुल्याः ज्ञेयाः । “वह्णं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।” रा.नि.व.१४ । श्रेत नियावे । रा.नि.व.११ ।

मधुशाखः । पुं । मधुकवच । मडेल गीह । श.च. ।

मधुशिशुः । पु । रक्तशीभाजनवर्ध । वान गच्छिनां गीह । गुणाः—“मधुशिशुः सरसित्तः शोफघ्नी दोषनः कटुः ।” सु.सू.४६५. (कः) यत्तशिशुः । रा.नि.व.७ ।

मधुशिता । स्त्री । श्वेतनियावे । रा.नि.व.१६ ।

मधुशु(सु)क्तम् । स्त्री । पिपलीमूलजम्बीररस-हृतसन्धानविशेषे । “जम्बीरस फलरसे पिपली-मूलसंयुते । मधुभाण्डे विनिचिष्य धान्यराशौ निधापयेत् । चरहेप तज्जातंरसे मधुशक्तमुदा-हृतम् ।” शाङ्. ।

मधुशेषः । पुं, स्त्री । सिक्धके । मम । रा.नि. व.१० । च.सू.३५. ।

मधुश्रेणी । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । रा.नि.व.३ ।

मधुश्लासा । स्त्री । लौबलीततायाम् । रा.नि. व.९ ।

मधुष्ठोलः । पुं । मधुकवच । भा. ।

मधुसन्धानम् । स्त्री । मये । वै.निघ. ।

मधुसम्भवम् । स्त्री । सिक्धके । मम । रा.नि.व.१० ।

मधुसिक्थकः । पुं । मधुच्छिष्ट । मम । भा.स.४५.पादम्फोटि. “मधुसिक्थकगैरिका-धृत.....” व्यावरविषमेदे । हे.च. ।

मधुसूदनः । पुं । ममरे । त्रिका. ।

मधुसूदनौ । स्त्री । पाटलीशके । प्रोत्त १ शौर । हे.च. ।

मधुसूते । पुं । मधुच्छिष्टे । मम । वै.निघ. । स्त्री । शीव(तीप)चीनीतिस्थाने पुष्टिकरीपधे । वै.निघ. ।

मधुस्रवः । पुं । मधुकवच । मडेल गीह । भा. । नीरटलतायाम् । शौर कडुत्र । रा.नि. व.३ । स्त्री । सूक्ष्मायां । रा.नि.व.३ । शौर सूक्ष्मायाम् । हंसपयाम् । शोशानिद्रा कटा । रा.मा. । रा.नि.व.५ । पिण्डवर्जूरवच । पिण्डो षेष्टुद्र । रा.नि.व.११ । लौबल्याम् । श.च. । यष्टिमधुनि । कटा. । रक्तज्ज्ञानुकायाम् । वै.निघ. ।

मधुस्रवाः (स) । पुं । मधुकवच । मडेल गीह । कटा. । वा.म.१५।१०५.पटोलादिः । “मधुस्रवीगुडूचीपाठान्वितम् ।”

मधुस्त्रावः । पु । नीरटलतायाम् । रा.नि.व. ३ । मधुकवच । मडेलः गीह । भा. ।

मधुस्त्ररः । पुं । कीकिलि । श.र. ।

मधुहा (न्) । पुं, स्त्री (हा) । प्रसङ्गजातीयपचि-मेदे । च.सू.२०५. ।

मधुक्षरा । स्त्री । शिश्वीमेदे । प.सु. ।

मधुक्षीरः (री) । पुं स्त्री । खड्गूरवच । हारा. ।

मधुक्तम् । स्त्री । गुडपुष्पे, मधुकपुष्पे । मडेल दून । वा.सू.१५५.न्यथोधादिः । “कालोकदम्ब-विरलामधुकं मधुक्तम् ।” च.द.वा.पि.ज्ज.वि.मधु कादिः । “मधुक्तं चन्दनीत्वलम् ।” वा.चि.३५. । यष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । सु.सू.३८५.उत्पलादिः । वै.निघ.५५.चि.मधुक्तवृते ।

मधुक्ता । पुं । (Bassia latifolia.) स्वनाम-ख्यातवर्धे । मडेल गीह । हिं महया, वगमहया । ता. कटश्शुपि । तै पित्रा । वम्. सीसा । तत्पर्व्यायाः,—गुडपुष्पः मधुद्रवः वाचमस्यः

सधुवारः सधुलः सधुहचः रीधधुपः साधवः ।
 वा.सू.१.५५ सारिवादिः । सु.सू.३.८५.नयोधादिः ।
 च द्विविधः स्यलजजलजगेदिन । गुणाः—सधुचैजकः
 सिन्धुः स्यलकरः स्यलः धातुवीपकाय । पुण्य-
 कायः कायहितः । दैलं शिरःश्ले हिमम् । तत्-
 सुरा सधु रा पाविका च कथितम् । “सधूकपुष्यं
 सधुं शीतलं गुरु बंशुषं । बलगुक्तं करं प्रीक्तं
 वातपित्तविनाशनम् । फलं शीतं गुरु खादु शुक्लं
 वातनिघनुत् । अशुभं हनि लयासदा ह्यासचत-
 लवान् ।” भा. । एतत्तलं गाभारीतैलगुणम् अशुभं
 तर्पणं बंशुषं । तत्रगुणाः—“सधुर्कं रक्तपित्तघ्नं
 त्रणशोधनरोपणम् ।” तन्मज्जं तत्फलगुणम् ।
 पकफलं वातपित्तघ्नम् । राज ।
सधूकपर्णसाहस्री । स्त्री । तुलसीहृत् ।
 वै.निघ. ।
सधूकपर्णा । स्त्री । पत्रछायाम् । आंगुलं
 गीह् । वै.निघ. ।
सधूकफाणितम् । स्त्री । सधूकपुष्पीत्यशकं-
 रायाम् । गडुलं श्लेष्मणं चिनि । गुणाः—रक्तं
 वातपित्तघ्नं कफघ्नं सधुर्कं घ्नितदोषकरञ्च । सु.सू.
 ४५५. ।
सधूकशर्करा । स्त्री । सधूकफाणितं ।
सधूकसारः । पुं । सधूकरसे । गडुलेश्च गौर
 प्पाणि । च.द.ज्व.वि.सधूकसारदिः । “सधूक-
 सारसिन्धुः ।”
सधूच्छिष्टम् । स्त्री । (Cera, Alba, Tla-
 va.) Wax. सधुसिद्धकै । मम् । र.सा. । हिं
 नम । तं नैनम । ता. सधुधु । सु.ग.२.५. ।
 गुणाः—तिग्धं चने पित्तघ्नं । द्रव्यगुणालरम् ।
सधूख्य(त्यित)म् । स्त्री । सिद्धकै । मम् ।
 रा.नि.व.१३. । [नि.व.१४. ।
सधूत्पत्रा । स्त्री । सधुक्तशकरायाम् । रा.
सधूत्सवः । पुं । रक्तान्दानत्रचं । अरु कौण्डे ।
 रा.नि.व.१०. ।
सधूत्सुः । पुं । बारिजे गिरिजे च सधूकशुभे ।
 हृद्यदुग्धां, मिश्रितशुभं । तन्पय्यांवाः,—दोष-
 पतकः गौरजाकः सधूत्सुः सत्यपत्रकः । प.गु. ।
 कटा. ।
सधूत्सुवाः । पुं । शयशसधूकशुभे । भा. ।
 शयलसधूकशुभे । श.र. । स्त्री । सयो ।

सधूलिः । स्त्री । मालकाकड़ी इति ख्याती-
 यधी । मालकाकड़ी । प.सु. ।
सधूलिकः । पुं । इची । आसवविशेषे । गुणाः
 —“शुभलसु सधूलिकः ।” च.सू.२७५. ।
सधूलिका । स्त्री । मूर्त्वांवां । प.सु. । रा.नि.
 व.३. । भा.पू.२५. । यष्टिसधुनि । जलयष्टां ।
 भा.पू.२५. । वा.टी.हेमा.वचनकम् । कुधान्यमेदे,
 स्यलगीधुमे । सधुदेपत्रगीधुमे इति भावसिन्धुः ।
 सधुगीधुमीत्यसुरायाम् । गुणाः—सलमूलरोधिनी
 गुरुः श्लेष्मला च । सु.गु.४६५. । सत्त्विकाविशेषे ।
 सु.कल्प.८५. । नर्कटशक्तिरूपे । माकडुशुभं ।
 च.द.मज्ज.वि. ।
सधूलि । स्त्री । आसवश्च । रा.नि.व.११ ।
 मूर्त्वायाम् । सधुकर्कटिकायाम् । रा.नि.व.११ ।
 सु.चि.३५. । सधूकशुभे । जलजसधुयष्टां ।
 सधुदेपत्रगीधुमे । भा. । गुणाः—सधुरा सिन्धु
 शीतला च । च.सू.२७५. । वा.चि.२५. ।
सधूवकाम् (पित्तम्) । स्त्री । सधूच्छिष्टं ।
 वै.निघ. ।
सधुः । पुं । कटिदेशे । मूर्त्वां । शसनधूसवान-
 विशेषे । भा. । स्त्री । सधुनि । “गडुं सधुं विधी-
 तकान् ।” च.चि.१.२५. । वा.उ.३७. । विरासं ।
 विका. ।
सधुगन्धः । पुं । आसवश्च । श.च. ।
सधुजम्बू । स्त्री । सधुजम्बूहृत् ।
सधुदेशभवा । स्त्री । वक्तकशाली । गौलि-
 थांशुविशेष । रा.नि.व.१६. ।
सधुन्दिनः । पुं । यन्तुलीवपुष्पहृत् । वाकूलि-
 युष् । रा.नि.व.१०. । स्त्री । मध्याह्ने ।
सधुपञ्चसूलवाम् । स्त्री । वलापुनर्नैवेरुण-
 शासपर्वीशुभ्रिपर्णीषु । “वलापुनर्नैवेरुणैः सुधि-
 येषर्णीदयेन च । एकव योनिवैनेवत् सधुसं
 पञ्चसूलवन् ॥” रा.नि.व.२२. ।
सधुपाकः । पुं । तैलादीनां नातिशुद्धस्वरपाक-
 विशेषे । च.द. ।
सधुपुष्पः । पुं । जलवेतसे । म.द.व.५. ।
सधुसम् । स्त्री । देहसधुभागे । प.म. । पुं ।
 सगमेदे ।
सधुसकादलम् । स्त्री । अहंशुभकदलीफले ।

गुणाः—इंपकट्टु मधुरं गुल्मप्रिमाव्यकरष । वै-
निघ ।

मध्यमनारायणतैलम् । ली । वातव्याघ्रधि-
कारे तैलम् । पाठः—“विन्नाशमन्वाहहतोचदंष्ट्रा-
श्रीषाकवाद्यालकवारिमद्र” । चुत्राकडिप्लानि-
वलाप्रिमन् मूलानि चैषां चरणोवृतानां । मू-
विदध्यादय पाटलैनां प्रत्यं सवादे विधिनोद्रतागां ।
श्रीरैरपामष्टभिरं व पक्षा पादावगिदेष रमंन तैन
रैलाटलानां सममैव दुग्धमाञ्जं निदध्यादवनापि
गन्धः । एकव मध्यमिचैन् सुधुद्विदेयाटमञ्जं व
शतावरीषां । तैलेन तुल्यं पुनरेव तव राक्षाचगन्धा
निषिदायकृष्ट । पर्षांचतुक्तागुदकीकरापि सिन्धुत्व-
मांशैरजनीदयश्च । शैलेयकं चन्दनपत्ररापि
पलाययटीतगराञ्जपनं । अद्राटवर्मान् वचापलागं
स्योपिथद्वोरकचौरकाव्यं । एतैः सममैद्विपल-
प्रमापेरास्वीद्य सञ्चं विधिना विपक्तं । कर्पूर-
काग्नोरगुगाण्डनानां चूर्णांकृतानां त्रिपलप्रमापम् ।
प्रसवे द्दशैर्मन्थनिवारपाय दद्यात् तुगन्वाय यदनि
कैचित् ॥” सैप । पुलकान्तरे मन्थानारायण-
तैलमुक्तं । चुत्रा कण्टकारी । कडिला पुनर्नवा ।
अतिवला येतवला । मरुणो मद्राजिका । प्रत्येक-
मेपां सपाटमन्थविंशतिपलानि । जलव्याटी टोष्णः
(५१२ ग्र.) । ऊ. १२८ ग्र. । तैलव्यादकदयं (१२
ग्र.) । मिषिः शतगुणा । अन्नं गुडत्वक् । पलाशः
शटी । इदीरः श्रेतपुनर्नवा । स्त्रीसैवर्जं मन्थिपर्व ।
चोरकः चोरहृत्ती । सिद्धं पुतीर्णं कर्पूर-
कुडुनकनूरीषां प्र. १ प. चूषयित्वा प्रचेष्टम् ।
तिक्तैडन ७२ श. । हार्थार्थ—वेनछानि,
अथगका, बृहती, गोकुल, शोणा, श्वेत-
वेडेला, पारिजत्त, कटिदारी, पुनर्नवा,
गौरककाकुनि, गनित्रो, गङ्गाटानिद्रा,
पाङ्गन, इहानेन मूल प्रेतोर २० प. ।
पार्कार्थ—जल (५१२ श.) शै. १२८ श. ।
छाण्डुश्च वा गवाहृत्त ७२ श. । शतमूलीद्रन
७२ श. । कर्कार्थ—राना, अथगका, नडरी,
देवदारु, कुङ्कु, गुगानो, नावाणि, शालपाणि,
ताकुलिश, अण्डरु, नागेश्वर वा कुङ्कु,
सैरुव, जटानांश्री, हरिद्रा, दारुहरिद्रा,
शैलज, रत्नचलन, प्रुङ्गमूल, एला, नङ्गिष्ठा,
वाटिम्बु, तग्नपांशुका, मूला, तेजग्न,

(अभावेः अथगका) मद्धानेना, (अभावे
अनलमूल) लीवर, श्वेतक, (अभावे गुलक
७ वःशलोचन) शक्ति, वृक्ति (अभावे वेडेला
७ गौरककाकुनि) बाना, वट, शटी,
गौटेला, श्वेतपुनर्नवा, चोरहृती, प्रेतोरक
२ प. । गङ्गुवा—कर्पूर, कुङ्कु, गुगनाडि,
प्रेतोरक चूर्ण १ प. प्रेतोरक दिवे । र.स.२ ।
मध्यमनिष्पावा । ली । पकीगनिचतिपणं ।
म.चि.३१३ ।
मध्यमा (सिका) । ली । चुटनान्बुद्धे ।
छेष्टि छाग । र.मा. । इटातंभवां चिथाम् ।
र.नि.व.१८ । म.र. । काकोल्याम् । कर्णिका-
याम् । मे. । अद्राटवर्तोयाद्मी । र.नि.व.१८ ।
मध्यमग्निः । पुं । अर्कावमयितापविग्धे ।
सुटिमिथकाटचतुरशेन योऽग्निः तदिगुनेन वाद्रेन
मध्यमाग्निरुच्यते । “अर्कांकृतानां दाम्यान् मध्य-
माग्निः ।” अर्क.चि. ।
मध्यववः । पुं । पट्टशैतसर्पपरिमाणे । इन्द्र-
कस्यद्वन. ।
मध्यलोकः । पुं । पृथिव्याम् ।
मध्यरात्रि । पुं । अर्द्धरात्रे ।
मध्यवासिनो । ली । धातकीहचो । धादे-
रुमेन गीष्ट । र.मा. ।
मध्यसत्त्वः । ति । पुरुषमेदे । “यः परानात्मनि
उपनिधाय संलभयति आत्मनात्मानं, परेशानि
त्वसभते ।” च.वि.८३. ।
मध्यस्थलम् । ली । कटिदेशे । उहटः ।
मध्या । ली । नामी । वै.निघ. । मध्यमाद्रुर्वा ।
इ.प. । [लक्षणावृचकः ।
मध्याह्नः । पु । दिनमध्याभागे । अथय शीत-
मध्यमः । ली । मधुयुनश्वे । वा.चि.२५. ।
मध्यरिष्टम् । ली । यद्व्यामरिष्टमेदे ।—“नवे-
दिपरिलभजाने कलसेऽगुदधूपिते मध्याह्नकं जलमभं
चूर्णानामानि दापयेत् । कुङ्कुमाञ्जं विड्डानां
विपल्याः कुङ्कुवलाया । चतुर्वर्णांगान् त्वक्षोथ्याः
केशरं मरिचानि च । त्रिवेलात्रकशटीकगुकाति-
विपाशिकाः । हरेण्डगुक्तमोहाविपक्षीसुर्वाचत-
कान् । कार्दिकांसान् स्थितं सासहत ऊर्ध्वं प्रयो

मध्वलः । पुं । अतिपात्रे । मधुवारि । शूनः शूनः
शूनः शूनः शूनः शूनः । श.च. ।

मध्वाधारः । पुं । मधुक्रमे । गोर्ध्वः । वै.नि.घ. ।

मध्वानु(लु)कम् । स्त्री । स्नानासल्यातकन्द-
ग्राहिके । मड्डे आन् । प.सु. । गुणः—रक्तपित्तं
गुरु भाट्ट शीतलं कृन्त्यग्राहकरथ । राज. ।

मध्वावासः । पुं । आसवधे । रा.नि.घ. ११ ।

मध्वासवः । पुं । घातकोपुप्यसधुसंघिते मधुक्-
पुप्यासवे । आसवेविशेषः । तत्प. २. १. १. —

नाशवकाः मधु माश्वीकं । "मध्वासवः स विज्ञेयो
धातकीहायमाचिकात् ।" हलश्लोकः । गुणः—
सपुमेंदीपः सिकुठविषयः तिक्तः कषायः शोफघ्नः
वीष्यः स्वादुः अघातघ्नः । र. ४. ५. ५. पुप्यमर्थः ।

तिक्ताः । अन्तः प्रमेदाधिकारे—“लोघ्नं शर्टीं
पुकरमूलमेलां सूत्र्यं विद्वज्जं विफलां यमागौ ।
चञ्चं मियद्गुं कस्तुर्कं विगलां किराततिहं कटु-
रोद्विषेच । भार्यां नवं चिचकपिप्लोर्गां सूत्रं
सङ्गठातिविषं सपाठं । कलिङ्गकान् कियरनिन्द-
साहाय्यं सपत्वं मरिचं ज्ञायः श्लोकेऽधुमः
कर्षसभानि पक्तां पूते चतुर्भागजलावग्रे ।
रसेऽईभागं मधुनः प्रदाय पवं विधेयो वृत्त-
भाजमस्यः । मन्वाचवीर्यं कफपित्तमेहान् चिचं
विद्वान्मात् विपलप्रयोगात् ॥” च.चि. ६. ५. । अन्तः
य. ६. ५. । “दोषं मधुकुपुप्यायां विद्वान्मात् तवी
ऽर्यतः । पित्तकल्प तवीऽऽद्यं स्यात्तथा भलायकादृक् ।
मश्रिष्ठा विपलं चैव निद्रोषेऽुषां विपाचयेत् ।
श्लोचार्थे तु तच्छीतं मध्वहादृकसंयुतम् । एला
रुपावागमिथन्देन च कृषितं । कुम्भे सासुस्थितं
जातनामसर्वं तं प्रथोजयेत् ॥” च.चि. १. ६. ५. ।

मध्विजा । स्त्री । मधु । हे.च. ।

मनः । पुं । जटान्मनसं । श.च. । क्लो (स्) ।
अन्तःकरणे । “रजसमीतिनिष्ठसत्त्वगुणबहुला
कर्म परमसूत्रं वस्तु । तच्च आलोकं राजसं तामस
चेति” विधा । च.सू. १. ५. । आतिकादिगुणयुक्तं
सालिकं, क्रीपताङ्गादियुक्तं राजसं, क्रीधाव्यतादि
युक्तं तामसमिति भा. ।

मनःशि(सि)लः (ला) । पुं, स्त्री । Real-
gar. स्वनामख्यातखनिजोपरसमेदे । मनहान् ।
तत्प. २. १. १. —कनटो कनटो मनोज्ञा मनोहा
नागजिहिका नैपाधी शिला नैपातिका मनोयुहा

कल्याणिका रोगशिला नागताता रसनेविका
गोला दिव्योपधिः । सा च रमावीर्याञ्जाता ।
भा. । गुणः—“गनःशिला गुरुर्वह्या सरीषा
लेखनी कटुः । तिक्ता क्षिग्धा विपश्चासकासभुत-
कफासयत् । मनःशिला मन्धवलं करीति खलु
भुवं शोधनमकारण । मलातुवन्धं क्षिष्ण सूयरीधं
सशर्करं लुच्छगदञ्च कुर्यात् ॥” भा.पू. १. ५. ५. ।
“जयन्तिकाद्रवे दोलायन्ते गुण्यन्मनःशिला ।
दिग्मेकं त्वजामूत्रं मृद्गराजसरेऽपि वा । अगला-
पततीयेन भाविता समवासरम् । मृद्गवेररसेर्वापि
विगुच्छति मनःशिला ॥” इति युद्धिः । सा.कौ. ।

मनसा । स्त्री । सर्पद्विहतिर दिव्याम् । “कन्या
सा च भगवती कश्यपस्य च मागसे । तेनेवं मनसा
देवी मनसा या च दीव्यति ॥” पुराणम् ।

मनस्तालम् । स्त्री । इतितालिः । र.मा. ।

मनस्वी (स्व) । पुं । मणिसिंहे । शरमे । रा.
नि.व. १. ६. ।

मनाका । स्त्री । इतिन्याम् । उणा. ।

मनीकम् । स्त्री । कञ्जलि । काञ्जल ।

मनीषा । स्त्री । बुद्धौ ।

मनुः । स्त्री । स्वकायाम् । रा.नि.व. १. २. ।

मनुजः (भूः) (प्यः) । पुं । मातुपे । अम. ।

मनोगुप्ता । स्त्री । मनःशिलायाम् । प.सु. ।

मनोजवा । स्त्री । अघिजिह्वासे । जटा. ।

मनोजह्दिः । पुं । कामहृदिपुं । रा.नि.प. ४ ।

मनोज्ञम् । स्त्री । सरलकाष्ठे । मन्त्रज्ञकोष्ठं ।
र.सा. । प.सु. । पुं । कुन्दपुष्पवत् । रा.नि.व. १. ० ।

मनोज्ञा । स्त्री । मनःशिलायाम् । र.मा. ।
श्रावसंकीलतायां । रा.नि.व. २. । स्थूलजीरके । रा.
नि.व. ६. । जातोपुष्पवत् । रा.नि.व. १. ० । मधु ।
रा.नि.व. १. ४. । मन्वाककोटकां । रा.नि.व. ० ।

मनीभवागारः । पुं । यीनी ।

मनीरथः । पुं । इच्छायाम् ।

मनीरसः । पुं । कुन्दश्चे । सुचुकन्दश्च ।
इसपाद्रीलतायाम् । क्लौ । रक्तपत्रे । वै.नि.घ. ।

मनीरसा । स्त्री । गोरीचनयां । रा.नि.व.
१. २. । रक्तयुष्पिकायाम् । शङ्खपुष्पाम् । वै.नि.घ. ।

मनीविभ्रसः । पुं । चित्तविभ्रसे । निदा. ।

मनीहरः । पुं । कुन्दपुष्पवत् । कुन्त शीघ्र ।

रा.नि.व.१०। ह्री। सुवर्षे। रा.नि.व.१३। रक्त-
काचने। कुम्भपुष्पे। वै.निष.।

मनोहरा। स्त्री। स्वर्णशुभिकायां। रा.नि.
व.१०। मातृकुम्भनहवे। रा.नि.व.१०।

मनोहा। स्त्री। मनःशिक्षायां। च.द.मि.यो.
नप.दि.। “मनोहाताचर्जज्ञैव।”

मन्वजिह्वः। पुं। जग्री। ह्र.प.।

मन्वः। पुं। अग्निमन्वहवे। र.मा.। उर्वेपाखी-
द्विवमन्वी। ऐश्वर्यविष्णवे। सि.यो.नदा.धि.।
“मन्वः खड्गं रत्नद्वीका।” शीतवारिगोखितहता-
भ्यक्तः नातिशब्दा नातिमान्ताः मन्वश्चैव मन्वः।
“सन्तुभिः सविपान्त्रैः शीतवारिपरिद्वैतैः।
नाचक्षी नातिमान्त्रय मन्वः.....।” रा.नि.व.२२।
गुणाः—“मन्वः सद्योवल्करः पिपासाग्रमनाग्रः।”
रा.द.३५। फाटभेदं। चतुष्पलमिने तीरे
दुस्तुल्यं पलमितं विद्या सत्याचे मन्वयेत्। “कले
चतुष्पले शीते दुम् इत्यपलं चिपेत्। सत्याचे
मन्वयेनम्यक् तस्माच्च विपलं पिबेत्। सधुष्टीतागुष्टा
दीनि फाटवन्निःचिपेदुष्पः ॥” ना.। शार्ङ्ग.न.३५।
मन्वी षड्विधः—हृतमङ्गदाङ्गिनगुडकृत इत्येकः।
हृतमङ्गुलकृत इति द्वितीयः। द्राक्षाशकरेणु-
रसकृतयेति तृतीयः। मन्वमदष्टे। कम्पने।
विन्दोऽने। नर्दने। विका.। नेत्रमले। धरपि.।
नेवरीने। विथ.। कुम्भे। व्याक.।

मन्वजम्। स्त्री। नवनीति। र.मा.।

मन्वनः। पुं। मन्वनदष्टे। श.र.। अग्निमन्वहवे।
ह्री। कुम्भे। विलोङ्गने। व्याक.।

मन्वनोद्भवम्। स्त्री। नवनीति। वै.निष.।

मन्वरः। पुं। वैशाखमासे। हरिणे। ह्री।
नवनीति। वै.निष.। कुम्भे। मे.। फले। वि.
जडे। श.र.।

मन्वरज्वरः। पुं। ज्वरविशेषे। हिं नतीज्वर।
लक्षणे यथा—“ज्वरी दाहो मनो मोहो ह्यतीसारी
वमिस्तथा। अनिद्रा मुखशीपय तामुनिधे च
गुषति। योशयां परिट्टरने स्फोटकाः सर्प-
पीपनाः। हवाशनात् खं दरीधात् मन्वरो व्यायते
नृपान् ॥” योगरत्नाकरः।

मन्वराधिः। पुं। मन्वकायं। च.जा.०प्र.।

मन्वरुः। पुं। चामरवायो। विका.।

मन्वा। स्त्री। मेघिकायां। रा.नि.व.६।

मन्वानः। पुं, स्त्री। मन्वानस्वधहवे। वड़
भोगांशु। रा.नि.व.६। मन्वददष्टे। विका.।
च.प.। ५५.।

मन्वानकाः। पुं। मन्वविशेषे। दानविरिभय।
नं नारवेदि। वं सारवद्वी। तत्पथ्यायाः—
हरितः दृढमूलः हृषाद्विषः। गुणाः—निःश्वः
धेनुप्रियः दुग्धकरः सधुः चतुर्वोथेय। रा.नि.व.८।

मन्वानभैरवः। पुं। अश्वपितृ रसः। पाठः
—“सतं सतं सतं तामं हिरु पुष्करमूलकं। सैन्धवं
गन्धकं तालं कटुर्हो चर्पथैरसमं। पुनर्वादेव-
दावनिसुन्द्रीतच्छुद्धीयके। तिन्त्रकोमत्तशीत्रावे-
दिनेकं मन्वेदष्टे। नापमात्रं निरुत्तं चोष्टेः रसी
मन्वानभैरवः ॥” अशु. निम्बहावः। रस.चि.६५.।

मन्विरः। पुं। समुद्रे।

मन्वयः। पुं। मन्वी। ह्यु। वै.निष.।

मन्वः। पुं। रोगिणि। रा.नि.व.२०।

मन्वगन्धः। पुं। सतपर्णहर्षे। स्त्री। नये।
वै.निष.।

मन्वगमना। स्त्री। मन्वपिन्यान्। वै.निष.।

मन्वजः। वि। नन्वधाति। च.प.। १२५.।

मन्वटः। पुं। पारिमदहर्षे। म.र.। निम्बहर्षे।
वै.निष.।

मन्वता। स्त्री। दाहये। रा.नि.व.२०।

मन्वरः। पुं। मन्वारहर्षे। मे.। तन्नामकलुता-
दिकीटविपद्नागद्विशेषे। अयामाग्ननोहालदाब्धि-
ध्यामकनैरिकैः। नरे.लाङ्कटनरिषयथाहृष्टत-
माचिकैः ॥ वा.उ.३०५.। सुकुरे।

मन्वरोत्यम्। स्त्री। शिखाजतुनि। वै.निष.।

मन्वसानः। पुं। प्राणे। निद्रायाम्। जग्री।
घणा.।

मन्वसानुः। पुं। स्वप्ने। उषा.।

मन्वा। स्त्री। बलीकरं। यज्ञोक्तं।
वै.निष.।

मन्वाग्निः। पुं। अग्निमान्वरीने। See
अग्निमान्यम्। सुटिनियकाउचतुरग्रहति चकाई-
नग्निविशेषे। चतुरंगेन तैनेव मन्वाग्निः परि-

मन्दारः । पुं । पारिभट्टहृत् । रा.नि.व.८ ।
 अंताके, राजाकंठके । श्वेत आंकम् । प.सु. ।
 रा.नि.व.१० । निम्बहृत् । उल्लिनि । नै. ।
मन्दारफलिका । स्त्री । काकोदुम्बरिकायां ।
 काकण्डूयुग् । वै.निघ. ।
मन्दारी । स्त्री । राजाके । वाय आंकम् ।
 सु.चि.१२५. ।
मन्दारः । पुं । धातकोपग्रहके । वै.निघ. ।
मन्दालकम् । स्त्री । खटिकायाम् । शङ्गी ।
 वै.निघ. ।
मन्दिलुक्कुरः । पुं । मन्वविशेषे । वै.निघ. ।
मन्दिरः । पुं । वायुपशाहागे । हे.च. ।
मन्दिरपशुः । पुं । विडालि । श.च. ।
मन्दि(न्दु)रा । स्त्री । शशासनविशेषे ।
 भा.श्रु. नै. ।
मन्दोष्णः । वि । ईषदुष्ये । श.ग. ।
मन्द्रपुष्यः । पुं । कपाहृत्के । वै.निघ. ।
मन्मथः । पुं । कपिलहृत्के । प.सु. । शान्तहृत्के ।
 वै.निघ. । आन्नातकहृत्के । चि.क्र.क. । श.श्याम् ।
 वै.निघ. ।
मन्मथशठो । स्त्री । कर्पूरशठ्याम् । वै.निघ. ।
मन्मथानन्दः । पुं । महाराजचतुने, वसुदेवा-
 लासहृत्के । रा.नि.व.११ ।
मन्मथालयः । पुं । आसहृत्के । रा.नि.व.११ ।
मन्मथवासाः । पुं । महाराजाके । उांन
 आंग । रा.नि.व.११ ।
मन्मथः । पुं । गङ्गदध्नो । त्रिका. ।
मन्या (का) । स्त्री । शोभापदाक्षिण प्राग ।
 वांछेन्न भिन्न । रा.नि.व.१८ । च.द.ज्ज चि.कवह-
 धारके । "मन्यापदं शिरोगलात् ।"
मन्याचालो । पुं । अश्वस्य वातवाधो । तस्य
 लक्षणम् "सन्ध्यायां शोभायां स्फुरणम् ।" क.द.५५ ।
मन्यास्तम्भः । पुं । तन्नासकवातवाधो ।
 "दिवा सप्रशमनकागविक्रमोर्ध्वनिरीक्षणेः । मन्यास्तम्भं
 प्रकृतये स एव शोभायां युतः ॥" इति निदानम् ।
 "दशमूलीकृतं काचं पञ्चमूल्यापि कश्चित्तं । रुद्र-
 खेदं तथा नह्यं मन्यास्तम्भो प्रयोक्तव्यम् ॥" इति
 चिकित्सा । अथवापि वातवाधो । लक्षणम्,

"मन्मथमसति शोभा सन्ध्या च यत्र वाजिनः ।
 सन्ध्यास्तम्भं विज्ञानीयाद्रीमं तस्य सुदारुणम् ॥"
 क.द.५५. ।
मन्युः । पुं । शीके । अम. । अहहारी । श.र. ।
मन्युमणी । स्त्री । मेकपर्ण्यां । शून्कूङ्गि । मै.प.
 विद्याधराभे । "शिलातले मन्युमणीदल्ल ।"
सन्वाद्यम् । स्त्री । धान्ते । वै.निघ. ।
मप(सु)ष्टः (का) । पुं । वनसुहे । शृंगीनी ।
 अ.टी.म. ।
मयः । पुं । उष्ट्रे । त्रिका. । अश्वतरे । मे. । स्त्री
 (शो) । उष्ट्राम् । चिकित्सायाम् । श.च. ।
मयटः । पुं । पर्णकुटीरे । ह.रा. ।
मयनः । पुं । मदनहृत्के । रा.नि.व.८ । स्त्री ।
 सधृच्छिष्टे ।
मय(यु)ष्टकाः । पुं । वनसुहे । शृंगीनी ।
 अ.टी.म. ।
मयुः । पुं । अश्व । त्रिका. । सुने । नै. ।
मयूरः । पुं । अपामार्गहृत्के । नै. । अजनीदा-
 याम् । त्रांशुमो । भा. । सु.चि.२३. । रुद्रजटा-
 याम् । अम । सारसपक्षिणि । चटकपक्षिणि ।
 फलीहृत्के । व.निघ. । स्वल्पचरपक्षिविशेषे । मयूर ।
 तत्पुष्पायाः,—वर्हिणः वर्हो मौलकणः भुजङ्ग-
 मुक् शिखावलः शिखी कंकी शेषनादानुलाघो
 हकवाङ्गुः कालध्वनिः काष्ठपक्षी शुक्रमुक् कैकावलः
 चिचिभेम्बलः सार्कारकः घनपाण्डः राजसारसः
 वर्षामदः शेषवृद्धत् शुक्लापाङ्गः सर्पामनः शुक्राङ्गः
 कुमारवाही गरुडतः दीनाङ्गः सार्कारकण्डः
 विचित्राङ्गः शिखाधरः शिखाधारः प्रचलाको
 चन्द्रको सितापाङ्गः ध्वजी मेघानदी कलापी
 शिखली चिचपिच्छिकः भुजगभोगी भुजगभोगी ।
 गुथाः—"सुबिम्बः शोभलो हृथो घनः शुक्रवि-
 ईमः । सांघडिकरी बल्यो द्वितीयय मयूरकः ॥"
 अतिः २१. । तन्नासकमक्षणकालः—"हैमन्तकाले
 शिशिरे वसन्ते सैव्यं हि मायूरमुश्लि सांसन् ।
 लयो हि वर्हो विपभोगनाच वर्षागर्भो मयूरि-
 पथः ॥" राज.३.प. । तस्यापङ्गुणाः—रतः-
 चोक्षिषु कालिषु हृदोगेषु च तेषु च । मधुराण्यवि-
 पाकीनि सद्योवसकराणि च ॥" च.सू.२७. ।
मयूरकाः । पुं । अपामार्गवृषे । आंशु ।
 प.सु. । रा.नि.व.३ । च.द.च.पि.च. । सु.सू.३७.प.

अक्रादिः, "चञ्चिचक-सयूरक-वर्षाभसिद्धम् ।"
सु.पि.२३अ. । तुल्यके । ऊँते । विश्वः । अज-
सोदायाम् । सद्.२व. । मेप.स्त्री.वि. । सयूरे ।
विश्वः । See सयूरः । सयूरशिखायाम् । जटा ।
क्री । तुल्याजने । ऊँते । अम. । गन्धके । च.द.
ग्रन्.चि.रामनखुरे । विपमेदे । प.म. ।

सयूरका । क्री । अम्लठायाम् । वै.निघ. ।

सयूरश्रीवकाम् । क्री । तुल्यके । ऊँते ।
रा.नि.व.१३ ।

सयूरचटकः । पुं । कुकुटे । धारा ।

सयूरचूडम् । क्री । स्त्रीमेयकनामदन्वष्टय्ये ।
श्लेष्मिणा । रा.नि.व.१२ ।

सयूरचूडा । स्त्री । सयूरशिखायाम् । वै.निघ. ।

सयूरजङ्घः । पुं । ज्योषाकवृक्षे श्लेषाशांशु ।
रा.नि.व.८ ।

सयूरटभावना । स्त्री । पलचतुष्टयेन भाव-
नायाम् । परिभाषा ।

सयूरतुल्यम् । क्री । तुल्यके । रा.नि.व.१३ ।

सयूरपुच्छम् । क्री । चन्द्रके । श्रुच्छेत्रे षीम् ।
भा.स.१भ.सक्तवादि.ज्.चि. माईश्वरधूपे । "घृत
घवमयूरपुच्छ...."

सयूरविटला । स्त्री । अम्लठायाम् । वै.निघ. ।

सयूर(वि)शिखा(फा) । क्री । म्यनामन्यात-
चुपे । मं सयूरशिखा । कं हीरेयमदुव । तं
सयूरशिखियने चुपविग्प्रम । तत्पथ्यायाः,—
सयूरचूडा वृष्टिचूडा शिखिनो शिखानुः
सुशिखा शिखावला कीकशिखा रुष्टसाहि
समुच्छेदा । गुणाः—सादुरसा मूलकच्छरी दाल-
यदनाग्निने वशोकरणी च रा.नि.व.३ । अपिच
"नीलकण्ठशिखा लघु पित्तं भासिसारजित् ।"
भा. । [वै.निघ. ।

सयूरा । स्त्री । कृणतुल्ययाम् । अजसोदायाम् ।

सयूरारिः । पुं । कञ्जनाग्नि । शिशिगिणौ ।

सयूरान्नासकः । पुं । प्रावृत्काले । वर्षी-
दाल । रा.नि.व.२१ ।

सयूरान्नेपयन्त्रम् । क्री । सुराश्रीतनयन्त्र-
विशेष भाषे । मेप.सप्तसञ्जीवनीसुरा ।

सयूरिका । स्त्री । अम्लठायाम् । रा.नि.व.४ ।

कौटः । अजसोदायाम् । वै.निघ. ।

सयूरी । स्त्री । अजसोदायाम् । सयूरक्रियाम् ।
वै.निघ. ।

सरः । पुं । विषे । मिठी । वै.निघ. ।

सरका । पुं । जनपदीध्वंसकारके रीने । गडक ।
इ.च. ।

सरकतम् । क्री । पञ्चविधमहारवाच्यतमे रवे ।
हरिष्मन्निविशेषे । शीर्षे । तत्पथ्यायाः,—गारुत्मकं
हरिष्मन्निः सरकं राजनीले रौहिण्यं
शोषणं गदडादितं गदडोनीर्षं गदडोनीर्षं
बुधरव' अग्निगर्भं अग्निगर्भं गरुडारि चापनीले
गदडु । प.न. । गुणाः—विषघ्नं शीतलं मधुरं
आमयित्तहरं रुच्यं पुष्टिकरं भूतघ्नच । रा.नि.
द.१३ ।

सरकतपत्नी । स्त्री । पाचोनामपवशाके ।
रा.नि.घ.१० ।

सरक्तम् । क्री । सरकतमणौ । श.र. ।

सरटः । पुं । खडिरविशेषे । वै.निघ. ।

सरणम् । क्री । वरुनाभविषे । रा.नि.घ.६ ।
चलो । श.र. ।

सरन्दः (वाः) । पुं । पुत्रमधुनि । पुत्ररथौ ।
श.र. । [र.मा. ।

सराकाली । स्त्री । हथिकालोदये । विशांठि ।

सरारः । पुं । शस्यरचणस्थाने । दन्नाइ । जटा ।

सरालः (वाः) । पुं । राजहंसं । हंसं । रा.
नि.व.१८ । घाटके । कारखरपल्लिणि । कञ्जले ।
शब्दकल्पे सारस्ततः । वि । सखे । तिका ।
क्री । हंश्याम् ।

सरालिका । स्त्री । समलायाम् । मनमो
भिन्न विशेष । वै.निघ. ।

सरि(री)चम् । क्री । (Piper nigrum.)

Black pepper.) रुनामन्यातवर्षिगुट्ये ।
शौनवस्रिष्ठ । हिं मिरो, कालामरिच । तं मिरी-
चनु । ता. भिखगु । सररिच । कं मेणसु ।
तत्पथ्यायाः,—यदितं ग्रामं कौलं कौलकं वदोर्णं
उपथं ऊपथं मरिष्ठं यवनमिथं यवनैष्टं हसफलं
शाकाहं वेपुर्णं वेपुर्णं वेपुर्णं यवनपत्तनं कटुकं
मिरीचत्तं वारं कफविरोधि नष्टं सर्वहितं कृणं

प्रमाधि उर्णं पितकरं रुचं शामयन्कमिहरश्च ।
 प्राश्रं तयाके मधुरं नाम्बुषं गुह कटु किञ्चितीया
 गुणं त्रेप्रमथिकि अमितलज्ज । भा. । "सरिच कटु-
 तिकीणं" लघु त्रेप्रविनाशन । समीरकमिहरीग-
 हरश्च रुचिकारकम् । कटुणं श्रितसरिचं विपन्नं
 भूतमाशर्गम् । अहृद्यं दृष्टिरोगघ्नं युक्त्या चैव
 रसायनम् ।" रा.नि.व.६ । "कटुणं लघु तत्
 गुणमत्रथं कफघातजित् । नात्युष्णं नातिशीतश्च
 वीर्यती सरिचं सितम् । गुणत्रयसरिचैभ्यश्च चतुष्टय
 विशेषतः ।" सु.पृ.४६४. ककौलि । रा.नि.व.१२ ।
 वा.मू.व्यकादिन. । कतकफले । दुसरिचि ।
 वृष्टानत्रिष्ट । वै.निघ. ।

सरि(री)च (कः) । पुं । मरुवकहृत् ।
 शृङ्गजूलमी । रा.नि.व.१० ।

सरि(री)चपत्रकः । पुं । देवदाहृत् ।
 सरलहृत् । रा.नि.व.१२ ।

सरिचसदृशः । पुं । ककौलहृत् । वै.निघ. ।

सरिचायतैलम् । स्त्री । कुष्ठाधिकारे तैलम् ।
 "सरिचाल-शिलाशुक्राकं पयोऽधारि जटा विहृत् ।
 शृङ्गद्रवशिलाशुक्राशुगुग्दाहृत् । कटुतैलात्
 पचेत् प्रस्थं ह्यवैविपपलाश्वितैः । समीरुचैस्तदभ्य
 द्धान् दृष्टिद्विविनाशनम् । सर्वेष्वपि च कृष्टेषु
 तैलमैतन्नमस्यते ॥" कटुतैलं ४ श. । कल्पाथै—
 सरिचं हरितालं मनःशिला सुषा अर्कदुग्धं
 करवीरमूलं तिहृन्मुचं गोमयरसः इन्द्रवाक्शमीमूल
 कृष्टं हरिद्रादयं देवदाह रक्तचन्दनं प्र. ४ तो. विदं
 ८ तो. गोमूत्रं १६ श. । सत्रिषारं तैलन ४ श. ।
 कर्क—मरिच, हरिद्रा, मनशाल, मूत्रा,
 आकन्देन आठा, करवीर मूल, तेउडैमूल,
 गौमयद्रव, राधांलशशां मूल, कूड, हरिद्रा,
 नाकहरिद्रा, देवदाह, ब्रजकन्दन अत्रोक्त
 ४ तो. विष ८ तो. गौमूत्र १७ श. । इहत्
 यथा—"सरिचं तिहृत्वा दन्ती चौरमाकं शृङ्गदसः ।
 देवदाह हरिद्रे हे मांसी कृष्टं सचन्दनं ।
 विशालाकरवीरश्च हरितालं मनःशिला । पित्रकी
 लारशाखा च विहृत्तं चकमहृत्कं । शिरोयं कृष्टजो
 दिन्नः समपयः सुहास्यता । शम्पाकी नक्त-
 मालीशुद्धी खदिरं पिपली वषा । ज्योतिषतो च
 पलिका विपस्य विपलं भवेत् । आर्कं कटुतैलस्य
 गोमूत्रस्य चतुर्गुणं । स्यात् लोहपात्रे वा जने-
 नैर्दग्निना पचेत् । पत्रा तैलवर्णं स्यात्तन्मस्ययेत् कृष्ट-

कान् व्रयान् ॥" कटुतैलन १७ श. । इत्यर्थ—
 मरिच, तेउडैमूल, दन्तीमूल, आकन्देन
 आठा, गौमयद्रव. देवदाह, हरिद्रा, नाक-
 हरिद्रा शृङ्गानां कूड, ब्रजकन्दन,
 राधांलशशां मूल, श्वेतकरवीर मूल, हरिद्रा, मन-
 शाल, चितार मूल, विषनाशुलिङ्ग मूल,
 विहृत्, चाकनां वीह, शिरीषशाल, कूडचि-
 हान, निमशाल, छातिगहान, मनशार आठा,
 उन्नय, सोनानापात्रा, उन्नयकरवीह,
 मूत्रा, शदिर, पिपुल, वच ७ लताकटुकी
 अत्रोक्त १ प. मिठाविष २ प. गौमूत्र ७४ श. ।
 वै.निघ. ।

सरौचिका । स्त्री । मरुविक्रयाम् । शोणा
 नाशी । अम. ।

सरौचिः (ची) । पुं, स्त्री । पट्ट्थंसिकात्मके
 माने । "पट्ट्थंसोमिर्नरोची स्यात् ।" प.प्र. ।
 ताशीमपत्ते । श्रितमरुवके । वै.निघ. ।

मरुः । पुं । अतुल्यरभूमी । रा.नि.व.२ । गिर्जल-
 भूमी । अम. । मरुवकहृत् । भा. । च.द.सहा-
 सुगन्धतैले ।

मरुजः । पुं । विट्त्वदिर । रा.नि.व.८ । नखी-
 नामगन्धद्रव्यं । श.च. । स्त्री । मरुजारी । रा.नि.
 व.७ । वि. मरुजाते ।

मरुजाता । स्त्री । कपिकच्छूलतायाम् ।
 आनाकुशी । वै.निघ. ।

मरुटा (खटा) । स्त्री । उदललाटस्त्रियाम् ।
 श.र. । हारा. ।

मरुतः । पुं । खटापाटलायाम् । श.च. ।

मरुत् । पुं । वायौ । रा.नि.व.२१ । मरुवक-
 हृत् । भा. । स्त्री । श्विपयं । गौटोवा । मे. ।
 स्त्री । वृकायाम् । श.र. ।

मरुत्वारः । पुं । राजमाये । वर्कणौ । श.च. ।

मरुत्वारः (क्रिया) । पुं, स्त्री । अणवाणयौ ।
 शब्दकल्पद्रुपे ।

मरुत्तकः । पुं । श्रितमरुवकहृत् । भा.न.१.भ.
 चित्तविभक्त.अ.चि. : देवदाहहृत् ।

मरुत्पुत्रौ । स्त्री । वननिर्गुण्डाम् । वै.निघ. ।

मरुत्पियः । पुं । उष्ट्र । वै.च. ।

मरुत्प्लवः । पुं । सिद्धे । त्रिका. ।

मसृदिष्टः (दिश्यः) । पुं । मृगयोः । रा.नि. २.१२ ।

मसृदूर्वा । स्त्री । कापोन्वाम् । रा.नि. ३.७ ।

मसृद्ववः । पुं । वनकापोनि । मुकनिम्बाम् । प्रमखद्विरे । इन्द्रवारुणान् । त्राशोत्तमी । वै.निघ. ।

मसृद्भ(भ)वा । स्त्री । सीरिकायां । दिग्द्वे । र.भा. ।

मसृद्रथः । पुं । चर्ये । विजा. ।

मसृद्रुमः । पुं । विट्खद्विरे । र.भा. ।

मसृद्वर्त्म (न्) । स्त्री । वाकाणि ।

मसृद्वाहः । पुं । धुनि । मेघे ।

मसृद्विपः । पुं । उष्ट्रे । विजा. ।

मसृन्माला । स्त्री । मृङ्गायां । पिङ्गिस्थान । चम. । वेदिकाव्य मसृद्व्यनेदे ।

मसृपुष्पो । स्त्री । ऐमदुष्यां । र.भा. ।

मसृप्रियः । पुं । उष्ट्रे । ऐ.च. । [नि. ३.२ ।

मसृभृः (भूमिः) । स्त्री । निज्जलदेहे । रा.

मसृभृरुहः । पुं । करीरुहर्च । भा. ।

मसृलः । पुं । इक्षवितेहे । प्राति शैव । चार-
खदे । ऐ.च. ।

मसृवः (कः) । पुं । मनासक्यातपु-सीरिका-य-
सृगन्धुषे । मसृवा इति भाषा । मसृश्रादुत्पन्न
ग्राह् । शुकडुमणे । मसृवी दिग्द्वेः ईदहस्य-
मेहेन । तयोः यो ही मेपजकारे ह्यण्ये शिङ्गुजाशो
प्रयुज्यते । तत्पथ्यादाः,—खरपद. मसृप-
कपिभक्तः वसृवीथ्ये शीतपकः सुगः ॥ उमीरपः
लघोरः प्रसृकुसुमः वागस्यपुरमिपवः करिषः ।
रुपाः—कट्टः तित्त उगः इमिउदरः विट्पुत्र-
धानगुल्लः अग्रिमाव्यलदीपद्रव । रा.नि. २.१० ।
“नरदग्रिमद्वी इक्षुलीलीन. पित्तली लपः ।
हथिकादिपिपथी मसृवावदु हहामिप्रमुम् । उट्पः इ-
रसी रक्षदिको रक्ष. मुगन्विचः ।” भा. ।
सदनहर्च । दन्नाग्राह् । र.भा. । जन्वोरमिदे ।
च.टी.म. । नागदन्नीचुपे । नाशिमना । र.भा. ।
व्यात्रे । जटा. ।

मसृसम्भवम् । स्त्री । म्बुदन्मले चादानहलके ।
रा.नि. ३.० ।

कद । रा.नि. ३.३ । सुद्रदुसकभायां । रा.नि. ३.४ ।
प्रमखद्विरे । कापोनि । रा.नि. ३.३३ ।

मसृद्व्या । स्त्री । मसृद्व्यवाद्यमान् । नाकाव
ग्राह् । सुद्रदुसकभायां । रा.नि. ३.३४ ।

मसृकः । पुं । हरिपमेदे । मसृरे । गच्छां ।
उट्पः ।

मसृत्तासी । स्त्री । जावर्तकीलतायाम् ।

मसृद्ववा । स्त्री । दुरादमाविशेषे । प.सु. ।
कापोन्वाम् । सुद्रद्विरे । रा.नि. ३.३५ । पुं ।
वपाने । इन्द्रावजा । रा.नि. ३.४ । [म.र. ।

मसृत्तिः (काः) । पुं । सकरमथ्ये । विजा. ।

मसृकोः । पुं । परीरे । उगा. । मसृटे । म.र. ।

मसृकोः । पुं । उच्यतामी । नादकुशां । ऐ.
निघ. । मसृकपविषि । डाङ्गिणे । म.र. ।

मसृकटः (काः) । पुं । वानरे । प.सु. । मे. ।
अशनीशायाम् । त्राशुनी । नद. ३.२ । विपमेदे ।
ऐ.च. । मसृकटकावणि । नाकरा इति खीके ।
नादकुशां वाग । सु.नि. ०.७. । मसृकपविषि ।
डाङ्गिणे । कपोनामी । विजा. । (का) मसृ-
दिष्टः । मे. । मसृमेदे । म.र. ।

मसृकटजासः । पुं । लूतावनी । नादकुशां
रा.नि. ।

मसृकटित्तुक्तः । पुं । कारकरहचे, कुपीली ।
मुञ्जिना ग्राह् । भा. ।

मसृकटपिप्पली । स्त्री । चवानामिं । आशोर ।
रा.नि. ३.३ ।

मसृकटप्रियः । पुं । A kind of Mimosa.
श्रीर. ३. । र.भा. ।

मसृकटदासः । पुं । कपोनाभिजाते । नादकुशां
वाग । म.र. ।

मसृकटशीर्षम् । स्त्री । सिद्रुली । र.भा. ।

मसृकटाख्यम् । स्त्री । कपिकच्छुकीने ।
आशोरुधेद सोऽ । ऐ.निघ. २.म. ३.५. चि. ५.६. ।
आदिनीदरे ।

मसृकटाख्यः । पुं । राजास । वागडा । भा. ।

मसृकटाख्यम् । स्त्री । नासि । ऐ.च. ।

मसृकटिकाफलम् । स्त्री । कपिकच्छु फले ।

सर्कटी । स्त्री । अपामार्गचुपे । अथ आषाढ् । रा.नि.व.३ । अजनीदाया । वनयुग्मान । रा.नि. व.६ । सर्कटकरञ्जे । सर्कटकरुञ्ज । अ.टी.भ. । कपिकर्षी । रा.नि.व.३ । र.सा सं.भीमरुद्ररसे । सि.यो.उत्था.चि.महापेशाचष्टते । “चारटी सर्कटी वषा ।” वा.उ.६च.महापेशाचष्टते । [श.च ।
सर्कटेन्दुः । पुं । काकतिन्दुके । कुंठिना ।
सर्करः । पुं । भङ्गराजे । श.र. । स्त्री (री) । निष्कसस्त्रियाम् । विश्व. ।
सर्त्तः । पुं । मनुष्ये । [रुवा ।
सर्त्तकदली । स्त्री । कदलीविशेषे । भर्त्तमान
सर्त्तन्द्रमाता । स्त्री । अग्निदमनीचुपे । रा. नि.व.४ ।
सर्द्दकः । पुं । काससर्द्द । चक्रसर्द्द । वै.निघ. ।
सर्द्दनम् । स्त्री । पेषणे । पारदस्य संस्कारविशेषे । See पारदः । गात्रसर्द्दने । गी.टिप्पणी । गुणाः— श्मशरं गिद्राकरं शक्रकरं रक्तमांसलक्ष्मसदाद करं वातकफप्लव । राज. ।
सर्द्दनकम् । स्त्री । वैले । वै.निघ. ।
सर्म्भच्छेदः । पुं । सर्म्भव्याया । हृदयभेदने ।
सर्म्भधाम । स्त्री । सर्म्भस्थाने । भा.म.४भ. । नत्ति.चि. ।
सर्म्भरौ । स्त्री । दासहरिद्रायाम् । नै. । सरल- काष्ठे । वै.निघ. । कर्षणशिराविशेषे । वा.उ.१भ. ।
सर्म्भत्रणः । पुं । नाडीत्रणे । रा.नि.व.२८ ।
सर्म्भसरोधः । पुं । सर्म्भव्यायायाम् । भा.म. ४भ.विष्कोट.चि. ।
सर्म्भस्थानम् । स्त्री । जीवस्थाने । यथाघातेन प्राणसंशयो भवेत् । तानि च स्थानानि शरीरे बह्वनि—“जीवस्थानन्तु सर्म्भं स्याज्जीवागारं तदु- च्यते । सर्म्भस्थानन्तु चोक्तं स्यात् भूमध्यादिखने- कथा । भूमध्यकण्ठगलशक्रकटीकपृष्ठघ्नीवागुदाख- पदपाण्डुगास्त्रिसन्धीन् । दैवाः शरेषणमितानि वदन्ति सर्म्भस्थानानि चाङ्गगतिनाशकराणि...।” रा.नि.व.१८ । एवञ्च सर्म्भोत्तरे सर्म्भशतसुकम् । तेषामेकादश मांसे, अस्त्रिपु ८, सन्धिपु २०, स्नायुपु २०, शिरासु च ४१, इति । तत्र सकृदि- युगले २२, क्षणद्वये २२, उरसि १२, कुक्षी १२, पृष्ठे १४, श्रोत्रोर्ध्वभागे ३० । तानि च

सर्म्भाणि पञ्चधा सवन्ति । तेषु सद्यःप्राणहराणि १८, कासान्तरप्राणहराणि ३२, विप्रल्यानि ३, कैवल्यजनकानि ४४, पीडाकरसर्म्भाणि च ८ भवन्ति । सद्यःप्राणहराणि गृह्णाटकाधिरति- शङ्क-कण्ठशिरा-गुह्य-हृदयवस्त्रिनाभयो भवन्ति । एषां स्थानानि पथ्यायेषु सव्याणि । कासान्तर- प्राणहराणि—इत्थौ सर्म्भे सीमन्त-तल-चिपेन्द्रवसि- हृत्तौ-पाथ्य-सन्धि-कटीकतरुणमितम्बुद्वयानि । एषां स्थानानि पथ्यायेषु सव्याणि । कैवल्यकरसर्म्भाणि —लोहितान्त्राणि ज्ञान्क्वीं-क्वीं-विटप-क्वीं-ककु- न्द्र-सुगरा-कचधरद्वय विधुरद्वय कृकाटिकाद्वयांशस- फलकापाङ्गनीलद्वय-सन्ध्याद्वय-धण्डयासंभवद्वयानि । यजाकराणि—गुल्फद्वय-सन्धिद्वय-क्वीं-शिरांसि भवन्ति । विप्रल्याणि च—उत्तरेषु स्यापनी चेति त्रीणि भवन्ति । भा. ।
सर्म्भिकः । वि । सर्म्भविदि । जटा. ।
सर्म्भ्यादा । स्त्री । सीमाया । “एषा त्रिदीध- सर्म्भ्यादा सीमाय च वधाय च ॥” भा.ज.नि. ।
ससम् । स्त्री । विद्रायाम् । रा.नि.व.१८ । सयला, मैलि इति च लोके । भा.म.४भ. । तत्राहार किङ्कमागः । तदाधारय पक्वाशयः । “तस्मिन्मल ज्ञेयं तिष्ठेत् पक्वाशये च तत् । भलिदितय- सर्म्भेण याल्पानेन नोदितम् ।” भा.श.६भ. । कर्पूरे । श.च. । समुद्रकेने । नखे । वै.निघ. । वातादी । सूत्रे । खेदे । माधव. ।
सलघ्नः । पुं । शान्दलौकन्दे । रा.नि.व.७ । स्त्री (घ्नी) । नागदमन्याम् । रा.नि.व.५ । कटुक्याम् । वै.निघ. ।
सलङ्गी । स्त्री । मस्यभेदे । गोत्रना । गुणाः— “सलङ्गी मधुरा हृद्या वातघ्नी श्लेष्मला गुणः ।” राज.३प. ।
सलजम् । स्त्री । पूथे । श.च. ।
सलद्राघो (इन्) । पुं । कैपालहृत्वे । जङ्गणान् गीह् । वै.निघ. ।
सलहारम् । स्त्री । गुदे । शुश्रूषात्र ।
सलघातुः । पुं । शरीरवाधकरभावेपु । तद्यथा —“शरीरच्छिद्रेषु उभयद्वेषाः प्रथमजन्मानो वहिर्मुखः परिपक्वाय घातवः, प्रकृपिताय वात- पित्तश्च पाथः, ये चान्येऽपि केचित् शरीरे तिष्ठन्ति भावाः शरीरलापघातायोपपद्यन्ते..... ।” च. शा.६भ. । ..

मलपावाः । पुं । दीपपाके, वातादीनां पाक्वावस्थायां पूर्णावस्थायां वा । तत्र चण—“दीप प्रकृतिवैकल्यं लघुता ज्वरदीहयोः । इन्द्रियाणाञ्च वैकल्यं दीपाणां पाकलक्षणम् ॥” वैद्यकम् ।

मलपूः (यूः) । स्त्री । काकीटुम्बरिकायाम् । दादुपुत्र । रा.नि.व.११ । मद.व.प्र. भैष. । च.द.भ.ग.चि. (४ः) वाकुचाम् । गोरोत्राङ्ग । वै.नि.व. ।

मलभुक् । पु । काके । श.र. ।

मलभेदि (न्) । स्त्री । रीधे । स्त्री । कटुकायाम् । ऋषेही । रा.नि.व.७ ।

मलयः । पुं । शाजलीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

मलयजम् । स्त्री, पु । चन्दनसामान्ये । वै.नि.च. २भ.दृग्ग.चि. । र.रुचन्दने । श्रीखण्डचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

मलयतपना । स्त्री । मन्नातकहृत् । वै.नि.च. ।

मलयद्रुमः । पु । नदनहृत् । द्वि.कीयः । [मि. ।

मलया । स्त्री । सोमराज्याम् । विहतायाम् ।

मलयोत्थम् (ज्व)म् । स्त्री । चेतदन्दने । श्वेत्त फन्न । रा.नि.व.१२ ।

मलरोधनम् । स्त्री । विटर्भे । शानाहरोनि । रा.नि.व.२० ।

मलवेगः । पुं । श्वतीसाररीगे । रा.नि.व.२० ।

मन्विनाशिनो । स्त्री । श्रद्धपुत्र्याम् ।

मलशैत्यम् । स्त्री । तन्नामने मशरीगे । भा. ।

मलहन्ता (न्तृ) । पुं । शादलीकन्दे । रा. नि.व.७ । [हैमवायतेदि ।

मलहरः । पुं । जैपालहृत् । भैष.आ.वा.चि. ।

मला । स्त्री । भ्रूयामलक्याम् । ग.च. । आस-हरिद्रायाम् । वै.नि.च. । नाभिनालायाम् । त्रिका. ।

मलाकर्षी (इन्) । पुं । हडिके । शङ्खि, देशत्र । श.भा. ।

मलाका । स्त्री । हस्तिनाम् ।

मलाख्यकिष्टम् । स्त्री । मुक्ताहारस्थान्तर-माने, यतः सूत्रपुरीपायुत्पत्तिर्भवति । मन् । च.मू.२८अ. ।

मलाज्जातकः । पुं । गन्धमाञ्जरी । शंख-गोहृत् । वै.नि.च. ।

मलाधिक्यम् । स्त्री । मलवाहुल्यरूपज्ञे पाजरीगे । भा. ।

मलाण्डः । पुं । तन्नामकहृत्भेदे । “मलाण्डः ऽण्डमलः पूतिरभ्यपर्यय रीमणः । वाननः स्त्रे जननः कफनिर्हरणस्य ॥” भा.- ।

मलापहा । स्त्री । कुलत्वाजने । रा.नि.व.१२ । दाक्षिणात्यनदीविशेषे । तज्जलं गुणैः कृष्णान् तुल्यम्, विशिष्टेषु पथ्यं स्नादुत्तरं कान्तिदत्त । रा.नि.व.१४ । वनकुलस्ये । वै.नि.च. ।

मलायनम् । स्त्री । मलडारि, गदीपस्थादौ च.द.स्त्रस्यहृत् । [रा.नि.व.]

मलारिः । पुं । मलघावनद्रुचे । गोदा

मलावरोधः । पुं । मलविटर्भे ।

मलिनम् । स्त्री । घोलि । श.च. । टङ्गणचा गोशंगा । रा.नि.व.६ । कृष्णगुरुकाठे । नि.व.१२ । सद्य प्रसूताया गोदुग्धे । वङ्ग गशर्दे । मृष्टा । पुं । हृत्ते । वै.नि.च. ।

मलिनमुखः । पुं । श्वरी । कृष्णमुखवा

मलिना (नी) । स्त्री । रगभ्रूलायाम् । नि.व.१८ । शर्करायाम् । इहल्याम् । वै.नि

मलिनाम्बु । स्त्री । मला । दानि । ह्.

मलिठा । स्त्री । सन्नतरजन्मायां । वि

मलोमसम् । स्त्री । पुषकासोहे । रा.नि. १३ । लीहे । मे. । वि । मलयुक्ते ।

मलूकः । पुं । कीटविशेषे । ऊरून् । च

मल्लः । पुं । पावे । मस्यविशेषे । ति । त्रि-लिका । कपोदि । मे. ।

मल्लकः । पुं । दन्ते । ह्.च. । स्त्री । म-हृत् । अम. ।

मल्लखण्डः । पुं । गुडशर्करायाम् । वै.

मल्लजम् । स्त्री । मरिचे । जटा. ।

मल्लतरः । पुं । पिथालहृत् । रा.नि.व.

मल्लवाहः । पुं । ताम्रवर्णहृत्विशेषे, पि-हृत् । रा.नि.व.८ ।

मल्ला । स्त्री । मल्लिकापुष्पहृत् । नाथ्याम् । पद्मवश्याम् ।

मल्लारिष्ठा । स्त्री । पाचीनामसुगन्धपत्र । रा.नि.व.१० ।

मसिः (सौ) । पुं, स्त्री । मसिकावने । श.र. ।
मसिकाः । पुं । मसिगच्छुचरणहंसभेदे । श.म. ।
मसिका (ख्यः) । स्त्री । खनामख्यातपुष्पेषु ।
 वेग, मसिकाकृष्णत्र गीष्ट । प.सु. । म. वेलि-
 नोगरां । वं वसिमसिगे । तौ मसिचेट्टु ।
 तत्पर्यायाः,—दण्डयुग्मं दण्डयुग्मा भूपदो शत-
 भोरः शोतमीरः भद्रवदो गौरौ चन्द्रिका वन-
 चन्द्रिका प्रिया सोम्या नारीटा गिरिजा सिता
 मसो मदयन्तौ मोदिनी । गुणाः—कटुः तिक्ता
 घण्ट्या मुखपाकघ्नी कुठविस्कोटकण्डूविषमण्डी
 च । रा.नि.व.१० । उष्णं लघुहृष्या वातपित्ताम्ब-
 हृग्न्याधि-कुहाहचि-विष-मण्डी च । भा. ।
 मद्रव्यागुदाय । रा.नि.व.१२ । लघणाकन्दे ।
 वचायाम् । यूथिकायाम् । वै.निघ. । मस्यभेदे ।
 मसिकाभाष्ट । सि. ।
मसिकाख्या । स्त्री । विपुरमसिकायाम् ।
 तत्पर्यायाः,—नीदिनी वटपत्नी मोहना । र.मा. ।
 Sec हचमसिका ।
मसिकागन्धम् । स्त्री । मसलागुरुकाठे । रा-
 नि.व.१२ ।
मसिकाक्षयम् । स्त्री । मसिका चाकरमसिका
 चैति हये । च.द.कुठ.चि. ।
मसिकापुष्यः । पुं । मसिकापुष्यहवे । वै.
 निघ. । कुटजहवे । कूडुति गीष्ट । रा.नि.व.६ ।
 करुणनिम्बहवे । करुणां त्वेवृत्त गीष्ट । हे.च. ।
मसिकाक्षः । पुं । अश्वविशेषे । यस्य नेत्रपरितः
 शृङ्गा रेश्वा वस्येने । ताम्रपदवस्तुके हंसै ।
 गुणाः—द्रववत् । सु.गु.४६ प्र. ।
मसिगन्धि । स्त्री । अगुरुकाठे । श.च. ।
मसिनायः । पुं । कल्पमरुतामसगणकारे ।
मसिनौ । स्त्री । अतिसुक्तकपुष्पहव । नव-
 मसिका । रा.नि.व.१० ।
मसिपत्रम् । स्त्री । छत्वाके । वि.का. ।
मसुः । पु । मसुके । श.च. ।
मस्य(स)कः । पुं । तन्नामकच्छुरीमे । औष्ठिग ।
 हिं मया । लक्षणं—“अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य
 गात्रेषु दृश्यते । सायवत् क्षणसुसन्नमनिसान्मशकं
 दिशेत् ॥” सु.नि.१२५. । तन्नामककोटे । मशी,
 ऊंश । हिं मश्चर । तत्पर्यायाः,—घोषः,

रणरण, वज्रतुण्डः, मूषास्यः, सूत्रमचिकः ।
 तदृशलक्षणं—“कण्ठमागु मशकैरीपत् शोथः
 स्यान्मन्दवेदनः ।” स पञ्चभेदः सामुद्रपरिमण्डल-
 चक्षिमशकक्षणपाल्वेतीयभेदेन । सु.कल्प.पञ्च. ।
मशकी (रन्) । पुं । उदुत्तरहवे । हे.च. ।
 यच्छजूशूत्र गीष्ट ।
मशखः । पुं । मशकनामसुद्ररोगभेदे । भा. ।
मशच्छदः । पुं । दण्डविशेषे । वै.निघ. ।
मशहरो । स्त्री । मशकवारणार्थे वस्तुहरे ।
 नृभात्रि । जटा. ।
मशी(षो)लेख्यदलः । पुं । कोइके प्रसिद्धे
 शोतालहवे । ऊट्टुत्त । रा.नि.व.६ ।
मशुनः । पुं । कुकुरे । श.म. ।
मषो । स्त्री । जटानांश्याम् । रा.नि.व.१२ ।
 एलायाम् । तिल हहवे । वै.निघ. ।
मसनम् । स्त्री । सोमराज्याम् । श.च. ।
मसरा । स्त्री । मसरे । मूत्रिणि । जटा. ।
मसारः (कः) । पु । सरकतमणौ । (पादा)
 श.र. ।
मसि(सौ)का । स्त्री । जटानांश्याम् । वै.निघ. ।
 शंफालिकायाम् । श.र. ।
मसिवर्द्धनम् । स्त्री । गन्धरसे, बोले । वि.का. ।
मसौ । स्त्री । शंफालिकावने । श.र. । कञ्जले ।
 वै.निघ. ।
मसोना । स्त्री । खनामख्यातपुष्पे । मूरुन
 गीष्ट, डिमि । श.च. । “मसोना चातमी चिञ्जा
 चुमीमा मसिका तता ।”
मसोनिवा । स्त्री । शंफालिकावने । श.र. ।
मसु(सु)रः । पु । (Vicalens or Er-
 vum lens, Syn. Cicer lens, Lentil.)
 खनामख्यातशिवीघान्ते । मूत्रिणि कुवात्र । मं
 चण्ड । कं चणमि । तौ चिरिशनमलु । मिसुरपपु ।
 हिं मसूर । ता. मिसुरपुरपुर । तत्पर्यायाः,—
 मसुविकः मसुरा त्रीहिकावनः नभोलिकः
 ताम्बूलरागः लासकः रागदालिः मसुव्यः
 पृष्ठवीजकः शूरः कल्याणवीजः गुडवीजः । गुणाः
 —मधुरः शीतलः संघ्राही कफपित्तघ्नः वातरीगकरः
 मूत्रकृच्छरः लघुच । रा.नि.व.१६ । “रुची
 विशीषी मधुरः प्रदिष्टः श्लार्त्तगन्धघृणो-

विज्ञानान् । करोति वातामयवईनय पिनास-
 संहृत्तहरी मसूः ।" अ.वि.१५ अ. मसूरिकायान्
 ५५ प्रवेपी हितः । ताम्बुलपाने । चारा ।
मसुरा । स्त्री । मसूरे । मूत्रद्रि । म. ।
मसूरकः । पुं । मसूरकलाये । रा.नि.व.१६ ।
 मसूरपधाने । शान् वाणिशं । प्र.२ ।
मसूरघृतम् । स्त्री । यद्व्यां घृतम् । "मसूरस्य
 कषादिप विज्वमं पवेदघृतं । हनि कुञ्जामथान्
 ... ।" च.२. । घृत ४ म. दूधद्रव्यांश्च ४ म.
 वेनठं छेदं करु १ म. ।
मसूरयूपः । पुं, स्त्री । मसूरकलाये । मूत्रद्रि
 क्षेत्रे । गुणाः— "मसूरयूपः संघाही वृद्धी
 क्वाटुः प्रवेद्विन् ।" द्रव्यगुण. ।
मसूरविद्वला । स्त्री । श्यामविड्ढति । दान
 टेडेडौ । च.वि.५२. । श्यामालतायाम् । र.मा.
 नि.यो.२. द.वा.पि.न्.वि.निदिग्धिकादि । "मसूर-
 विद्वलाकायः ।" वा.वि.६३. । आमृतकहने ।
 निपशशान् । वै.नि.३. ।
मसूररूपः । पुं । भस्त्रितमसूरकृतयूपे ।
 गुणाः— "मसूररूपः संघाही शीतली मधुरी लघुः ।
 कद्वितान्निद्रिडौ विप्रमञ्जरनाशनः ।" द्रव्य-
 गुण. ।
मसूरा (रौ) । पुं । निपशशान् । विड्ढति ।
 रा.नि.व.६ । मसूरिकारोगे । दमस्य रोगे । म. ।
मसूराभा । स्त्री । मसूरिकारोगे । रा.नि.व.२० ।
मसूरिका । स्त्री । प्रवेद्विड्ढिकाभेदे । लघुषं
 यथा— "मसूरकसंस्थाना र्थ्या र्था तु मसूरिका ।"
 सु.नि.६३. । वसनरोगे । दमस्य रोगे । तस्य
 निदानादि । "कटुलघुपदारविस्डाभ्रशनाशनैः ।
 दुष्टनिपावशाकार्यैः प्रदुष्टपवनौदकैः । क्रूरघृ-
 त्पाहापि टेने दीपमनुडवाः । जनयति शरीरे
 ऽस्मिन् दुष्टरक्तं सङ्गताः । मसूराकृतिसंस्थानाः
 विड्ढकास्ता मसूरिकाः । तासां पूर्वै ज्वरः कण्डू
 गात्रभङ्गोऽरतिर्भनः । त्वचि शोथः सवैष्यो
 नेत्ररोगसद्वैव च ।" इति पूर्वैरुपम् । सा वात-
 पित्तकफसन्निपातरक्तसमघातुना भवति । मा. ।
 "गात्रेऽन्तश्च वक्रं दाहज्वरचान्विताः । मसूर-
 नाशसङ्घर्षासङ्घर्षाः पिष्टिका घनाः ।" वा.उ.३१
 अ. । वातजा यथा— "स्त्रीटाः कृष्णारुपा रूपाः
 तीव्रवेदनयान्विताः । कठिनाशिरपाकाश्च भवन्त्य-

निलसन्महाः ।" पित्तजा यथा— "सुशुष्यिप
 भेदः कासः कम्पोऽरतिर्भनः । शीपलात्
 जिह्वायां वृथा चाश्चिसंयुता । रक्तपीतादि
 स्त्रीटाः सुदाहालीववेदनाः । यद्वशिरपाव
 पित्तकीपमनुडवाः ।" रक्तजा यथा— विड्ढि मे
 मद्दाहलपाश्चि-मुखपाक-नेत्रपाक-ती
 भवन्ति । कफजा यथा— ये तन्निष्पातिमूलक
 मन्वेदनाः चिरपाकाश्च भवन्ति । सन्निपातजा
 —नीलाः चिपिटवडिनीर्षनिजमञ्चा सहा
 पूतिखावाः चिरपाकाः प्रभूताश्च भवन्ति । र
 यथा— लघुमाश्रित्य जलबुद्बुदतुल्याः स्वल्प
 स्त्रीटा भिन्ना जलं खवन्ति । रक्तस्या मत्
 रक्तमाश्रित्य रक्तवर्णाः शीघ्रपाकाः तसु
 भिन्ना रक्तं खवन्ति च । मांसस्था मन्
 मांसमाश्रित्य कठिनाः विन्धा. चिरपाकाः
 लघुः सुल्पः गात्रगूलनिशाङ्गुमुच्छांदा
 कुञ्चलि । नैदस्याः— नैदः समाश्रित्य न
 कारा सद्वः किञ्चिदुन्नता घोरज्वरकराः
 विन्धाः सवेदनाश्च भवन्ति । आभ्यः क
 लीवति । अश्विगाः तदाश्रित्य चूत्रा गा
 रुचाश्चिपटाः किञ्चिदुन्नता भवन्ति । म
 तदाश्रित्य सशसनीहवेदनाश्रित्युक्ताः सक्तैः च
 समरेदीव विहानि कुञ्चलि प्राणांशुश्च
 शुक्रस्थाः पिड्ढकाः पद्माभाः श्विनव्रज्याश्च
 नैनिव्यारति-सम्बोह-दाहोन्मादयुक्ता भव
 अश्विश्च केवलं दृश्यते जीवन्तु न
 श्रिटलघुपमाह । "मसूरिकाभिर्मूत्रो य
 प्रादिन नि.शसेत् । स भृशं लजति
 लघुार्त्ता वायुदृपितः ॥" मसूरिकाहेतुकं
 — "मसूरिकान्ते शोथः स्यात् कूर्परे मपि
 तदांसफलके चापि दुग्धिकित्यः सुदाह
 मसूरिकोत्पादनक्रियामाह— या टोकादा
 लोके उच्यते— यद्योक्तं घनन्तरिक्तशक्ते
 "सा तु गोमनक-नरगावजनसूरिकापुत्रेण म
 "धेनोक्षान्यमसूरिका नरापाच मसूरिका ।
 बाहुमूलाश्च प्रखान्तेन न्येडोववान् । बाहु
 श्रद्धापि रक्तौत्पत्तिकारापि च । तज्जलं र
 स्त्रीटकज्वरसम्भवम् ॥" इति शब्द
 मशब्दयान् । मशत्रि ।

मसूरोहररसः । पुं । मसूर्यधिकारे
 "अथ गृह्यन्त नूतस्य मूर्च्छितस्य सतस्य च ।
 पिपलीचाचीरुद्राचष्टसमाचिकैः । पापरो

वीगः पृथिव्यामिषं दुर्लभः ॥" रस.र.।
सह्या । स्त्री । अतस्याम् । ग्रामिणी । जे.।
सस्कारः । पुं । रक्तैरण्डे । रा.नि.व.८ । वंशे ।
 रभुवशे । रा.नि.व.७ ।
सस्कारौ । स्त्री । देवज्ञकरणके । वै.निघ. । चन्दे ।
सस्तः (काः) । पु. स्त्री । गिरगि । माथा ।
 तत्पथ्यायाः,—उच्यमानं गिरं शिरः शीथे सूडां
 चूडालं वराङ्गं सुण्डं सुण्डकं मीलिः कपालं
 केशभः केशधूमिः । रा.नि.व.१८ । [छि.च. ।
सस्तकस्नेहः । पुं । मक्षिके । माथांशु पि ।
सस्तकाख्यः । पुं । इचाये । अ.च. ।
सस्तकौ । स्त्री । गुहावदरीफलैः । रुमिः
 कीति लोके । शेष.यात्री.चि.।
सस्तकोद्भवम् । स्त्री । मक्षिके । रा.नि.व. ८ ।
सस्तदाहः । पुं । देवदाहने । भा.।
सस्तमूलकम् । स्त्री । शोवायाम् । षण्ड ।
 अ.च. । मलकमिहे । गठिङ् । वै.निघ. ।
सस्तिष्कम् । स्त्री । मलकमिहे । गण्ड ।
 तन्पथ्यायाः,—गोटं गोटं मलकमिहेः मस्तुगुहः
 मस्तुगुहः । रा.नि.व.१८ ।
सस्तु । स्त्री । दधिमस्तुनि । महेःश्रेयं मात ।
 र.स. । रा.नि.व.१५ । भा.म.१.म.ज्व.चि.षाचादि-
 हैले । "वैलाभ्यन्तु चतुर्गुणम् ।" निगुणवारिपुत
 दधिक्रते तन्ने । "उक्तं दधि दिगुणवारिपुतम्
 मस्तु ।" रा.नि.व.१५ । गुण्याः—"उत्थानं
 रुचिपक्तिदं हामिष्टरं यत्नं कपायं सरं सुकृच्छेद
 करं तपोदरगदप्रोहायसां नाशयं । सौत.गतिकरं
 कफानिलहरं विटभायलापहं पाण्डु थासविकार-
 गुभ्रमनं मस्तु प्रशस्तं यत् ॥" रा.नि.व.१५ ।
सस्तुलुङ्गः । पुं । मक्षिके । माथांशु पि ।
 चिका । स.शा.१०५. ।
सहः । स्त्री । तैजसि । मे. । पुं । सहये ।
सहतिस्नान्ता । स्त्री । हहत्याम् । रा.नि.व.४ ।
सहती । स्त्री । हहतीत्तये । वींङ् । रा.नि.
 व.४ । वाचांशुः । तन्नामसहिष्कार्यां—"सर्वाण्यु
 लोह्यकीव सततं या प्रथर्त्तये । महाहिष्कृति सा
 योया सर्वाण्यवप्रकपिनो ॥" मानि. ।
सहत् । स्त्री । हदये । यत शरीरधारकदध-
 धमन्यः स्थायिताः । च.सू.२०अ. ।

सहत्तत्त्वम् । स्त्री । बुद्धितत्त्वापरनामधेयै ।
 प्रकृतेश्वयन्ने तत्त्वे । भा. ।
सहत्तेजाः । पुं । पारदे । वै.निघ. ।
सहत्पत्रः । पुं । मालाकन्दे । वै.निघ. ।
सहत्पुष्या । स्त्री । हृत्विषोपासतायाम् ।
सहत्फला । स्त्री । राजकीपासतायाम् । वै.निघ. ।
 महेंद्रवाटणाम् । माकांशु । रा.नि.व.३ ।
सहद्वलः । पुं । मधुरवातुके । मिठी । वै.निघ. ।
सहद्वारुणी । स्त्री । महेंद्रवारुण्यां । माकांशु ।
 रा.नि.व.३ ।
सहद्वह्वः । पुं । वटवृक्षे । वै.निघ. ।
सहद्वभो । स्त्री । कपिकच्छौ । आनांशु ।
 रा.नि.व.३ ।
सहर्षिः । पुं । कपिकच्छौ । वै.निघ. ।
 आनांशु । शतकण्टकायाम् ।
सहर्षिका । स्त्री । शतकण्टकायाम् । वै.निघ. ।
सहा । स्त्री । गौरत्याम् । गौरशुष्कांशुनिष्ठा ।
 अ.च. ।
सहाकच्छः । पुं । समुद्रे । पर्वते ।
सहाकटभौ । स्त्री । शतकटभौहवे । रा.नि.
 व.८ । See कटभी ।
सहाकण्टकिनी । स्त्री । विशसारके ।
 रुनिगमना । अ.च. । तत्पथ्यायाः,—विदरं
 विशसारकं यस्या ।
सहाकारण । स्त्री । शिवलीहने । शैवे ।
 गौशाप । वै.निघ. ।
सहाकादस्वः । पुं । कलिकदम्बे । फेबि-
 रुम । प.मु. ।
सहाकन्दः । पुं । पलाण्डौ । रक्तरसीनकन्दे,
 राधपलाण्डौ । सुखालौ । चाणक्यमूनि । माला-
 कन्दे । रा.नि.व.७।२३ ।
सहाकपित्यः । पुं । विल्ववृक्षे । प.मु. ।
सहाकपोतः । पुं । दूर्वांशुपर्यविशेषे ।
 स.कल्प.४५. । See सर्पः ।
सहाकरञ्जः । पुं । करञ्जविशेषे । उहृत्
 रुद्रशं । स.सू.२८५. । तत्पथ्यायाः,—पङ्क्या
 हनिवारिणी उदकोषं काकत्तौ विपन्नो मद-

हृत्तिनी शङ्खटा मधुमती रमायनी हृत्तिकरत्रः
हृत्तिरोदणः सुमनाः काकभागी मधुमका ।
"गुणा—सहाकरत्रकलोत्पः कटुशोण्य तिक्तकः ।
कण्डू विषचिकीकृतत्वग्गुणविषप्रणापहः ॥" रा.
नि.व.८ ।

सहाकरत्रकम् । स्त्री । तन्नामकपत्रविषभेदे ।
सु.कण्डू-रश्मः ।

सहाकर्णिकारः । पु । आरग्वधश्चे । रा.
नि.व.८ । [भा.]

सहाकल्याणगुडः । पु । See कल्याण गुडः ।

सहाकपायः । पु । कटुफलवत् । वै.निघ. ।

सहाकान्ता । स्त्री । श्वियाम् ।

सहाकायः । पु । हृत्तिनि । वि । विपुलः ।

सहाकालः । पु । (Citullus colocyn-
this or Yrchosanes Palmata.)

स्वनामल्लतलतायाम् । प. म. । सादाल वा ब्रह्म
नादाल कश्चैत्र शोड् । हि लालइन्द्राशय । तं
पत्रगुडपत्रु, एटपत्र । ता पंथकोमति । वग्
कौश्लम् । तन्पत्रांशः, —उक्तनाम उक्तकालक
काल देवदालिका कारसर्पे. किम्पाकः दाला
दालिका जलद्व. घोषकाकृतिः । एत फलपूर्णं
गारिकिल्लैलपुत्रु नामाश्वत कंचनच रोपयति ।
एतद्गुणवान् वासहाम् । स्त्री (स्त्री) । श्वियाम् ।
विद्योति शोड् । वै.निघ. ।

सहाकिराततिक्तकः । पु । (Euxacum
bicolor) सहकिराततिक्तकं । दडु चिशाडी,
देवी चिशाडी । कथित् निघण्टुः ।

सहाकुमारिका (रो) । स्त्री । महाशंखी-
रश्मः । दडु गोलाप । वै.निघ. ।

सहाकुमुदा (दिक्का) । स्त्री । गाम्भी-
री । रा. नि.व.८ ।

सहाकु(श्वा)म्भो । स्त्री । कटुकलवश्चे । रा.
नि.व.८ ।

सहाकुष्ठम् । स्त्री । हस्तकुष्ठरीमं, महाश्याथी ।
महावाधि । तन्—श्वरगम्, श्याड, रश्म, श्वय-
रश्मकम्, कपालकं, काकणकं, पुण्डरीकं,
दद्रुकुन्दश्चति समाविधम् । तत्र वा नाकणं पिप्पे
नोदुस्वरथंजिह्वकपालकारुणानि श्लेष्मणा पुण्डः
नाकं दद्रुकुष्ठश्चेति । एषा लक्षणाणि पथ्याधि
श्याधि । चुद्रुकुष्ठभेदे । तत्रलक्षणे—त्वकीचभेदाद्वा-

सादादिकम् । रा. नि.व.८ ।

सहाकुण्याः । पुं । दूर्वाकरमपभेदे ।
४ अ. । See मयं । सूधिकविगणे । तद्
पिकं भवति । सु.कण्डू इत्यम् । [

सहाकुण्या । स्त्री । कणापराजिताया
सहाकीशफला । स्त्री । द्वेवदालीलत
देशशोड् । रा. नि.व.० ।

सहाकीशतको । स्त्री । (Laffu-
ptiaca. Syn. L. Pentandra.)

कीशतको । रा. नि.व.० । श्वियोवा ।
हि निम्बम् । तं पुण्डरीक । उक्तं
"सहाकीशतको प्रोक्ता हृत्तिवोया मद्
धामार्गो घोषकश्च हृत्तिपत्रं च स
गुणा—विषया रक्तपित्तानिद्राश्च ।
रश्म-श्या-व. ।

सहाक्लौतनः (निका) । पुं, स्त्री
पत्रांम् । शानपाणि । वै.निघ. ।

सहाश्वद्विरष्टतम् । स्त्री । कुशाधिकारे
पाठः—"श्वद्विरष्टतम् । पत्र शिशपामुन
तुलादीः सत्रं एवैते करञ्जारिद्वैतयोः
कुशतयैव हयः कृमिहरस्तथा । हरिद्रे
गुडौ विफला विह्व । सतर्णय
दृशदो च वारिणः । श्वद्विरष्टतम्
सवतारयेत् । श्वद्विरष्टतम् त्र्यांशं सु
पत्रं । महातिक्तक हर्त्कं य द्योक्तैः
.. " कल्कद्वयाधि तिककृष्टताद
गव्यागुड १७ अं. । कथार्थ—श्वद्विरष्ट
प. श्वद्विरष्टतम् छाल १०० पं.
१०० पं. । कर्णछाल, गिणछाल, .
फेडपपर्णा, कडुछाल, वासकछाल
श्वद्विरष्टतम्, श्वद्विरष्टतम्, शोषान्कल
श्वद्विरष्टतम्, तेडुडी, छतिमछाल अथो
कुल ७६० अं. शे. ८० अं. । अ
१७ अं. । कथार्थ—छतिमछाल,
शोषान्कल, कटुकी, आकनादिगु
वेणार मूत्र, श्वद्विरष्टतम्, पत्रता,
फेडपापडा, श्वद्विरष्टतम्, ब्रह्मचण्ड,
गर्जपिपुल, पत्रकण्ठ, श्वद्विरष्टतम्, श्वद्विरष्टतम्,
शोषान्कल, श्वद्विरष्टतम्, श्वद्विरष्टतम्,
इन्द्रव, वासकछाल, मूर्खामूल, गुल

यष्टिभू, वनोद्भूत एतद्युक्त १ एक पत्र ।
च.वि.७प्र. ।

महागदः । पुं । महारोगे । तक्षामकविषत-
योगे । विश्विषयं सधुर्कं हरिद्रे रता वरुन्दी
लवणय मंगः कटुविषयं च विचूर्णितानि शब्दं
निदधान्मधुसंयुतानि... ।" सु कल्प.५प्र. । अर-
रोगे । रा.नि.व.२० । [प्लाने हने । अति ।

महागदमञ्जोरुहः । पुं । चाखनुरा इति

महागन्ध(वा)म् । स्त्री । कीर्ष । निशीपिन ।
रा.नि.व.६ । कुटुमागुनचन्दने । रा.नि.व.१२ ।
अतिशारोदरामयवहवोद्गरसविषये । पारदगन्ध-
कथीः प्र. २ तो. । कञ्जभौक्षय वर्धन संमयं च
पर्यटोयत् पाच्यन् । अथ जातोक्षयजातोकीप-
खवद्व्यधनिदमताषा प्र. २ तो. तथा पर्यट्या
एकव वर्धन मङ्गिचिवा शीतकं कृत्वा मुक्तिहय
मष्टे गम्याय कदलोपवेणवैष्य कद्दं सेनादिष्य च
रोद्रे जीषयेत् । मुक्ते करोपायो यमगन्धमत्र
पला उदरेत् । पांता २ तो. गन्धक २ तो.
कान्ति करिया ज्वेने सुमिना पपुटावय पाक
करिदे । अशार मद्र कञ्जकन, कृमिबी,
ववद्र, सुदनिम्पाता एतद्युक्त २ तो. दिशा
नर्दनपुर्तक २ पाणि विपुक्कर नयो करिया
कदयोपत्र श्वेथेन पुर्तक कान्ति वेपिना
उकरीदे । परे ८१० पाणि यूटेन आउन
पाक करिदे, श्रुद्धिना वधन गन्धककर गन्ध
कद्रव्य श्वेथेन अगनि कुमिना वदेते, शीतय
श्वेथेन वध करिया वदेते । सा.कौ.भे.प. ।

महागन्धः । पुं । कुटजहृत् । प्लेठ कुडुचि
ग्राह् । रा.नि.व.६ । अलवेतमे । श.च. । स्त्री ।
किंकिापुचये । रा.नि.व.१० । नामधन्यायाम,
महागन्धायाम् । रा.नि.व.४ । कुटजहृत्-म.नि.घ.

महागवयः (गवः) । पुं । हृद्गवयस्ये ।
रा.नि.व.१६ ।

महागुदः । पुं । कफजहनिविशये । "भक्तादा
उदरावेद्या हृदगन्धा महागुदा ।" च.वि.७प्र. ।

महागुल्मः (ख्या) । पुं, स्त्री । मीमवकी-
लतायाम् । रा.नि.व.१५ ।

महागुहकः । पुं । कृषी । वै.नि.घ. ।

महागुहा । स्त्री । वृत्तिपथं उपे । चाकुमिना ।
रा.नि.व.५ ।

महागोधूमः । पुं । हृद्गोधूमे । भा.भा.व. ।
See गोधूमः ।

महागोपा । स्त्री । शर्मिधायाम् । यमलुभ्या ।
केान्त. । [नि.व.१६ ।

महाघोवः (वो) (इन्) । पुं । उष्ट्रे । रा.

महाघूर्णा । स्त्री । द्राचानवे । सुरायाम् ।
श.च. ।

महाघृतम् । स्त्री । एकादशोत्तरशताधिक-
वर्षं कष्टे । शकुल.१३प्र. । गुणा — 'यस्य महाघृतं
भृगेः कफघ्न परनाधिकं । वयं पवित्रं मधुच
विशेषातिमिरापहं । सर्वभूतहरस्यैव घृतमेतत्
प्रमथ्यते ॥" सु.स.४५थ. ।

महाघोषा । स्त्री । कर्कटगद्गा । प.मु. । रा-
नि.व.६ । मद्र.व.१ । कन्दरी । श.च. ।

महाङ्गः । पुं । गोकुलसुप्ते । रा.नि.व.५ ।
रुचिचक्षुः । रा.नि.व.६ । उष्ट्रे । प.मु. ।

महाचुचुः । स्त्री । हृद्गुचुचुपे । वड
तेष्टके । तत्पद्यायाः, — विपारिः सूचुचुका
मूलवचुः दीर्घवचो दिश्वग्या । गुणा — मटुः
कषाय' उष्णः रसायन मलमेदकः गुकशमीदरा-
शोःशोनामकथ । रा.नि.व.४ । See चुचुः ।

महाचूतः । पुं । महाराजामहन । रा.नि.व.११ ।

महाच्छदः । पुं । ईवताइहने । रमा. ।

महाच्छायः । पुं । वटहने । रा.नि.व.११ ।

महाच्छिद्रा । स्त्री । महाभद्रायाः । रा.नि.व.
५ । स्त्री । कायस्थद्वन्द्वपत्रवहायु । तेषां सम
शिरसि ई चाध । च.सा.७प्र. ।

महाजः । पुं । महाकाशे । रा.नि.व.३ ।

महाजङ्घः । पुं । उष्ट्रे ।

महाजटा । स्त्री । रुद्रजटायां । रा.नि.व.३ ।

महाजस्वीरः । पुं । महज्जन्दोरहने । रुद्रगो
लेव् । हिं वडनिमु । अथ लक् टीपनो वावक्षी
च । तैलं वातत्रं । यूपः उदराभयतः रकाविशारे
पामाटी च हित ।

महाजस्तुः (स्वूः) । स्त्री । सनामस्तुत
हृद्गवयजम्बूवे । वड् ज्ञान श्राह् । र.मा. । सं
महागवयजम् । तत्पद्यायाः, — सर्वमाता पिश-
यिया कीकिलिटा महागोकी । र.मा. — उष्ण
सपुरकपाया यमदी मुखत्राघघरी मरकरी

विष्टमकरी शोषतो मतोसारमकरी यासकास-
जफली च। रा.नि.व.११।

महाजवः। पुं। गणवे। गव्य मृगं। रा.नि.
व.१८।

महाजातिः। स्त्री। वासन्तीपुष्यलतायाम्।
जाति कुन्नेर ग्राह्य। रा.नि.व.१०। See
वासन्ती।

महाजालिः (लिका, लो)। स्त्री। पीत-
चीपायां। प.गु.। हेमा। आवर्णकीलतायाम्।
रा.नि.व.३। राजकीयातयां। रा.नि.व.७।

महाज्योतिषमती। स्त्री। खनामज्यातलता
याम्। बड़ जठा कृष्टकीं। हिं वड़ीमात्रकायीं।
तत्पथ्यायाः,—वेधीवतां वपुरसा कनकप्रभा
तीत्या सुवर्णकुली लवणा अग्निगर्भां अग्निदीपा
अग्निफला तेजस्विनी सरलता कद्रुनी शैलसुता
सुतेला सुवेगा वायवी तीना काकाण्डो वायसादनी
गौर्यता शोखता वीर्या ब्राह्मी लवणकिंगुका
पारश्वतपदो पीता पीततैला यस्विनी मेघ्या
संभावती धीरा। गुणाः—तिक्ततरा रुचा
किञ्चित्कटुः वातकफघ्नो दाहकरी दीपनी
मेधाप्रज्ञाकरी च। रा.नि.व.१।

महाज्वराङ्कुशः। प। विषमञ्चराधिकारे
रसः। (१) "मृतं गन्धं विषं तुल्यं धूमवीजं त्रिभिः
समं। चतुर्णां द्विगुणं त्र्योपचूर्णं गुण्णाहयं द्वितम्।
जम्बोरकस्य मञ्जाभिराद्रं कथं रसेर्द्युतम्। सफा-
ज्वरादुग्धः.....।" त्र्योपचूर्णं मिलितसर्वचूर्णा-
पंचया द्विगुणम्। रस.र. रसचि. भा. (२)
—वारदे हिङ्गुल तासं माचिकं तुलमेव च।
ब्रह्मं मृत्तञ्च गन्धञ्च स्वर्परञ्च मञ्जःशिला। तालकं
घनपापाण्य गैरिकं टङ्गुणं समं। दन्तीबीजञ्च
सञ्चाणि चूर्णयित्वा विभावयेत्। जयन्ती विजया
चित्रा तुलसी शण्डपर्णिका। प्रत्येकञ्च रसं दत्त्वा
निर्मले वाग्मभरुहे। चणमातां वटीं कृत्वा
कायागुक्तान् कारयेत्। घनपापाण्यमभक्त्म्।
जीर्णञ्चरे। (३) पात्रा १ तो. शक्रक १ तो.
अर्था २ कच्छनी २ तो. विवर्ण १ तो. धुत्रुरा
बीजकृष्ण ७ तो. त्रिकटुचूर्णं निमित्त १२ तो.।
मात्रा २ वति। अथ, ज्यौत्स्नमञ्जा ७ आदार
वस। (४) पात्रा, हिम्ल, तामा, अर्णमाफ्नी,
डुडु, वध, लोह, शक्रक, थापप, मनशान,
रविजान, अज्र, मित्रिमाफ्नी, मोहाशोर खई

७ दन्तीबीज अत्रेक नमत्रां।
मिक्कि, तेडुन ७ तुनमीपथेर रसे
प्रयोग। पूष्टकायरे त्रुतिना नई।
पात्रा १ तो. शक्रक १ तो. विव
धुत्रुरार बीज ७ तो. शैलागर्कोटा
(कोक) १० तो. चूर्ण एकज नि
अनुपान आदार वस। (५) मांशुर्ज,
थापप अत्रेक ७ तो. धुत्रुरा ७
७ दिन नर्दन। भा.।

महाव्यः। पुं। कदम्बवृत्ते। रा.नि.

महातङ्कः। पुं। मद्याल्यधारे। रा.नि
महात्राधी।

महातक्षः। पुं। सुहीहणे। न.ग
हि.च.।

महाताली। स्त्री। आवर्णकीलताया

महातित्तः। पुं। महानिखे।

रा.नि.व.८। किराततिशके। ३.७
निव.। स्त्री। यवतिक्तालतायाम्। त्रि
रा.नि.व.१। भैष.कन्दर्पसारतैले। प
ग.च.।

महातित्तकष्टतम्। स्त्री। क
ष्टतम्। See तित्तकष्टतम्। च.चि.७

महातीक्ष्णा। स्त्री। भजातकहणे।
व.११।

महातुम्बी। स्त्री। महालायाम्।

महातिजाः। पुं। पारदे। रा.नि.व.

महातिफला। स्त्री। पथ्याविभीत
"पथ्या विभीतकं धातौ मद्यतो तिफला
प.प्र.३ख.।

महादन्तः। पुं। गजदन्ते।

महादन्ता। स्त्री। नागवलायां। रा

महादाहः। स्त्री। देवदासकाठे।
देवदाहः। जटा.।

महादौर्घः। पुं। सरलदेवदारो।

महादुग्धा। स्त्री। वनस्यतिभेदे।

महादूषकाः। पुं। सादकशालिधा
गुणाः—शालिवत्। स.प्र.५६च.।

महादेवमणिः। पुं। महामेदाय

महाद्रावकः । पुं, क्ली । यक्ष्ण्णीहाधिकारे औपपत्तिशेषे । यद् 'तर्णमाचिकं, कार्णमाचिकं, चैत्यं, रसाजर्णं, समुद्रफेनं, सर्जिचारः, समलचारः, एषां प्र. १ तो. । टङ्गणचारः ७ तो. । वृषारदं ३५० तो. । फटिकारी ३५० तो. । यवचारः १४ तो. । क्षारोयं पुष्यकाशीर्णं, धातु-काशीर्णं, इति द्रव्यसंमिश्रित्वा १४ तो. । शभाधि-काशीर्णं १४ तो. । एतत्त च र्णयिन्ना वक्ष्यन्तेषु द्रावकं निष्काशयेत् । शुक्र-सर्वात्मिकं, कांश्या-नामिकं, सैक्यं, त्रमांशुम्, गमूजकेन, गाङ्गिनाति, मञ्जवफ्फारं प्रतोक १ तो. । सोदाशी १ तो. निशांशुम्, फटिकिनी प्र. ७० तो. । यवफ्फारं १४ तो. । कशीम्, पुष्पकशीम्, धातुकशीम्, मिलित १४ तो. । (अभावे द्विरांशुम् १४ तो.) । एकत्र हर्ष १. करिशा वरुण्ये यथाविधि चोमाद्विना नईवे । रत्नमालासंयतः ।

महाद्रुः । पुं । गङ्गाम्याम् । आनांकुनी, शुशानिन् । र.मा. ।

महाद्रुमः । पुं । अथत्वज्ञे । श.च. । ताल-हवे । मधुकरुहरे । वै.निघ. ।

महाद्रोणा (शौ) । स्त्री । द्रोणपुष्पीविरुपे । वङ्ग-यवमिश्रा । मं देवकुंभा । कं देवतुंवे । मत्पथार्थाः,—दिव्यपुष्पा देवकुम्भवा देवद्रोणा देवीकाद्यौ । गुणः—कटु तिक्ता मीथा वात-व्याधिभक्तरी पारदशीधनी च । रा.नि.घ.प्र. । धा.उ.३१५. ।

महाधनम् । स्त्री । सुवर्णं । अर्णं । मिहकि । शिलाग्रद । मं. ।

महाधातुः । पुं । सुवर्णं । श.च. ।

महाधालौ । स्त्री । आसलकीहर्षे । वै.निघ. । वा.व्या.चि. धानविध्वंसनरसे ।

महाध्वगः । पुं । उष्ट्रं ।

महानन्दा । स्त्री । शारामशीतलायाम् । पत्र-शाकविशेषः । रा.नि.घ.१० । मन्ने । रा.नि. घ.१४ ।

महानयः । पुं । उष्ट्रं । वै.निघ. ।

महानत्तः । पुं । देवनले । वङ्ग-नवगीछ । हिं नर्वाट । रा.नि.घ.८ । पारदं । वै.निघ. ।

महानसः । पुं । पाकशालायां । नृश्वेषर । "ममसादिन्देशकृतं शुचिभाण्डं महच्छुचि । सज्ज-लकं गवाक्षाण्यमात्मवर्गनिद्रवितम् । विवाचस्य-संघट्टं सवितानं कृतार्चनम् । परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेत्तपि महानसम् ॥" सु.कल्प.१प्र. ।

महानसाध्यक्षः । पुं । रचयत्यधिकारिपुरुषे । त्रकूनशीवारं अशुभम् । "तत्साध्यक्षं नियुञ्जीत प्राथी वैद्यगुणान्वितम् ॥" तत्पारिकर्मिण्यथ शुचयी दद्यादक्षिणा नीचकेशनखादवयवस्युः ॥ सु.कल्प. १प्र. ।

महानसिकवोढा । वि । राजपाकशालाधि-कृतपुरुषे । सु.कल्प.१प्र. ।

महानागः । पुं । सूरपत्रागश्चे । वै.निघ. ।

महानाडौ । स्त्री । कच्छरायाम् । हूनिशिरा । रा.नि.घ.१८ ।

महानादः । पुं । शक्रे । उष्ट्रं । रा.नि.घ.१८ । गजे । वै. । कर्णे । हिंहे । हं.घ. ।

महानारायणतैलम् । स्त्री । वातत्रयाधी तैलम् । पाठ.—"शतावरी चांशुमती पृश्निपर्णी शटी वचा । एरण्डस्य च मूलानि हहत्याः पूनकस्य च । गवेषुकस्य मूलानि तथा सहचरस्य च । एषां दशपदान् भागान् जलद्रोणे विपाचयेत् । पादावर्षेण पूते च गर्भेर्षेण विधापयेत् । पुनर्नवा वचा दास शताह्ना चन्दनागुर । शैलेयं तगरं कुठमैला मांसी विररा वला । अथाह्ना सैन्धवं राक्षा पलाह्वाणि च योजयेत् । गव्याजपयसः प्रस्त्री ही दावत प्रदापयेत् । शतावरीरसमयं तैलमस्यं विपाचयेत् ॥" तिलतेल ४ प्र. । काद्यर्थं—शतावरी शालपर्णी पृश्निपर्णी (पीठवन) शटी वचा एरण्डमूलं हृष्टीमूलं करञ्जमूलं गवेषुकमूलं भिण्टीमूलं प्र. १० प. पाकार्यजलं ६४ प्र. ई. १६ प्र. । कल्कार्थं—पुनर्नवा वचा देवदाह गुलुफा रक्तचन्दनं अमरु शैलेयं तगरमूलं कुठम् एला जटामांसी शालपर्णी वला अयमस्या सैन्धवं राक्षा च. प्र. ४ ती. । गञ्जदुग्धं क्षामदुग्धं शतावरीरसः प्र. ४ प्र. । तिलतेल ४ प्र. । कर्णार्थं—शक्रे-मूली, शालपर्णी, चांशुमिषा, शटी, वच, एरण्डमूल, बृहतीमूल, करञ्जमूल, गङ्गाशुभ्रमूल एवम् हींमिमूलं प्रतोक १० प. जल ७४ प्र. शै. १७ योज. श. । कर्णार्थं—पुनर्नवा, वच,

देवदारु, सुन्का, ब्रह्मचरान, अण्डरु, टैलज, उगुपाशुका, कड़, एनाईट कुटामा-मो, शीनपानि, खेतवेडेना, अशुगका, सैकस, राया प्रतोक ४ टो, गवाशुध, छागशुध, शतमूलौरम प्रतोक ४ श. भेष. भा.

महानिद्रा । स्त्री । मरुत् । मृत् ।

महानिम्बः । पुं । (Melia azedarach. Syn. Melia sempervirens or Melia azedarach.) The Persian Lilac. खनामख्यातनिम्बमैत्रे । घोड़ानिम्, महानिम्, वननिम् । हिं बकाइन् नं डोराचा निम्बाभा-भांड । तें गङ्गराविचेट्टु, पेह्वेपचेट्टु तुरववेप, कण्डवेप । दा. हिं गौरिनिम् । ता. सर्पाइवेतु वा वैपम् । तत्पर्यायाः,—कैटय्यः पवनैटः पाल्वतः महातिकाः हिमद्रुमः रमण रामण गिरिनिम्बः गुलशालः । कन्दसारतैल, पिप्पल्यादिवर्गं च । गुषा.—शीतलः कपायः कटः तिकः रक्तदाह-वलासन्नः विषमन्त्रप्रश्न । रा.नि.व.८ । लक् चति-विक्षा अतिसिक्ता सादकगुणा, पुष्पं शिःशूल हितं, फल पत्रश्च विषवत् कुष्ठप्रश्न । द्रव्यगुण ।

महानौलः । पुं । नीलधृत्तराजे । रा.नि.व. ४ । नीलकालमणौ । रा.नि.व.१२ । सपभेदे । वै.निघ. । नीलवर्ण-गुग्गुलुभेदे ।

महानौला (लो) । स्त्री । नीलापराजितायां । रा.नि.व.३ । महानौलीचुदे । गुणैः नीलौसमा । रा.नि.व.४ । महाजम्बूद्वय । रा.नि.व.११ ।

महानिमिः । पुं । काके । वै.निघ. ।

महान् । पुं । वाराहमदनहन्त्रे । कालमदनहन्त्रे । रा.नि.व.८ । उट्टे । रा.नि.व.१८ । महापटिक शाली । वै.निघ. ।

महापञ्चमूलम् । स्त्री । विज्ञानिमन्त्रयोग्याक पाटलौगणिकारिकासु । “विलीङ्गमन्त्रः श्लोकाः पाटली टुण्ड कसपा । सर्वान्तु मिलितैरतैः स्यान्महापञ्चमूलकम् ॥” रा.नि.व.२२ । एतत् कपायः तिकापुरसी वातं शस्येदुष्णवीर्यत्वात् । सु.स.४०७. ।

महापञ्चविषम् । स्त्री । शङ्खीविषकालङ्कट सुस्तकवक्ष्यामामस्तु कविपैः समभागकथीमे । “शङ्खी च कालङ्कटश्च सुस्तकी वक्ष्यामकः । सुस्तकश्चेति योमोऽयं महापञ्चविषामिधः ॥” रा.नि.व.१२ ।

महापञ्चाङ्गुलः । पुं । रक्तैरण्डहन्त्रे । रा. व.१८ ।

महापत्रः (काः) । पुं । सानानन्दे । वै.निघ (कः) शाकहन्त्रे । शेषुम गीष्ट । प.स. नाशकन्दे । नाशकट्टु ।

महापत्रा । स्त्री । महाजम्बूद्वये । बड़ क गीष्ट । रा.ता. । नामवलायां । रा.नि.व.४ ।

महापद्मम् । स्त्री । अतपस्यं, पुष्परीके । दशविन्दुशरीरदर्वीकरसपभेदे । सु.कल्प.४.५. See सपः ।

महापद्मकघृतम् । स्त्री । विष्कोटकाधि घृतम् । “पद्मकं विनिशायटिवुट्टिग्रेणुनतामं शिरोपक्रिमिजिह्वाचासिक्चतुल्यकपित्तकैः । नागाश्लोभैश्च कक्कैः सिद्धं जले घृतम् ॥” हृतं श. । पद्मकाष्ठादिवल्कः १ श. वारि १६ श. ए पचन । र.स.र. ।

महापद्मविषयः । पुं । बालविषयरी “विषयस्तु शिशोः प्राग्नाशनः शौण्डिकि पत्रवर्षी महापद्मरीगी दीपयद्योद्भवः ॥ ग्रह हृदयं याति हृदयाच्च गुदं ब्रजेत् ॥” निदर्श. ।

महापनसः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । कल्प.४.७. ।

महापर्णः । पुं । ब्रह्मराचसरीहीतके । शालं । वै.निघ. ।

महापारि(ले)वत । पुं । हीपालरमहाखव हन्त्रे । तत्पर्यायाः,—ब्रह्मपारिवतं खर्षप सामाषिजं खारिकं रक्तैरवतकं हीपजं हीप गुषा—पुटिकत् वन्दी हृषी मधुरः श कफकरी गहरप्रिमान्यकरी महावातञ्ज स र्को बन्ध आग्नेयश्च । वै.निघ. ।

महापाशुपतः । पुं । बकुलहन्त्रे । वै.

महापिडुमन्दः (दः) । पुं । पञ्चतनि निन्दमृदगहृदयवहन्त्रे । बकाइनि इति ल गृहानिम् । यामनिम् एव पञ्चतमत्रत्वेन पञ्च इत्युच्यते इति केचित् । एतस्य त्ववेव य सि.यो.अर्ग.चि.लवणीसमाद्यचूर्णं, श्रीक “लवणीसमबद्धकलिद्रव्याम् चिरविल्लसह मन्दयुतान् .”

महापिण्डौतकः । पुं । महामदन

वङ्ग मन्त्रानां ग्राह्यं, कदापि मन्त्रानां । संघोरमेनाहल ।
वन्त् नैल । गुणः—कटुति करसः छद्मः कफ-
जटोगपकाप्रयमोधनश्च । रा.नि.व.८ ।

महापिण्डोत्तः । पुं । हृत्विशेषे । अत
पिण्डोत्तरो । संघोरः । कं श्रोत्रयमाह्वयन्तु ।
तत्पर्व्यायाः,—पिण्डोत्तः अतपिण्डोत्तकः कर-
घाटः सुरः शस्त्रकोपतः शरः । गुणा,—
कपाथीय, त्रिदोषघ्नः चर्मरोगघ्न रक्तदोषघ्न ।
रा.नि.व.८ ।

सहापोलुः । पुं । हृत्पौलुश्च । वङ्ग शीत-
ग्राह्य । तत्पर्व्यायाः,—हृत्पौलुः सधुपौलुः
रा.नि.व.८ । महाफल महाघ्नः । तत्फलगुणा,—
सधुपौलुः विषघ्न रुग्णघ्न आग्न रोगोपघ्न ।
रा.नि.व.११ ।

सहापुटम् । स्त्री । औषधवाकार्यं पृष्ठविशेष ।
लघुषुम्—गन्धरि विन्धन कृष्णं द्विहले चतुर-
स्रके । वनीपलसहस्रस्य परितं पनरोपधम् ॥ कोडे
रुद्धं प्रयत्नेन गीविशेषर धारयेत् ॥ वनीपलसह
सार्द्धं कीटिभोपरि निःक्षिपेत् ॥ बहिः विनिक्षिपेत्
तत्र महापुटमिति स्मृतम् ॥ भा. ।

महापुरुषः । पुं । महासेदाम् । वै.निघ. ।

महापुरुषदन्ता (न्तिका, न्तो) । स्त्री ।
महाशतावर्था । रा.नि.व.४ । वा.उ.३.८. विन्ध-
कान्तायो, शतावर्था वा । च.द.सि.यो.उष्मा.चि-
महापुरुषाचष्टे । महापुरुषदन्ता च वयस्या
नाकुलीहयम् । सेदाम् । रा.नि.व.५ ।

महापुष्पः । पुं । कन्दवत् । रून्ध ग्राह्य । कृष्ण-
सुक्ते । कलि मृगं । रक्तकाचन । लवङ्गहृत् ।
वै.निघ. । स्त्री (ष्पा) । अपराजितायाम् । श.च. ।
महाकाशातक्याम् । धूम्रम् । वै.निघ. ।

महापृष्ठः । पुं । उष्ट्रं । प.सु. ।

सहापैशाचिकघृतम् । स्त्री । उष्मादाधि-
कार ट्टफणघृतम् । पाठः—“जटिला घृतना
केशो चारटा सकंटी वा । तामाया जया वीरा
को.क. कटुरोहिणी । कायस्या शूकरो हवा
साति स्तुवा पशुहया । महापुरुषदन्तो च वयस्या
साहलोदयः । कटभारा हंसकाली मिरा चैव च
तैर्घृतम् । सिद्धं चातुर्वकीन्मादयहापसारनाश
नम्....॥” जटिला (जटामांसी), घृतना
(हरीतकी), केशी (भृत्केशः), चारटी (स्वल्पघ्न

कुम्भाडुः ब्रह्मी वा), सकंटी (गुल्मिन्दी), जया
(जयन्ती), वीरा (वीरकाशीनां पृथिवर्षी वा),
वीरकः (वीरहृत्वी), कायस्या (सिन्धुवारः, शूकरी
(वाराहीकन्दः तदभावे चर्मकारालक), हवा
(सधुरिका), न तु जोरक, निधौति (जतुल्लर्णात्),
पतिहृत्वा (शतपुष्पा), पलङ्गया (सुगन्धुः),
महापुरुषदन्तो (गतावर्तो). वयस्या (ब्रह्मी गुडुचो
वा), साहलोदय (राजाहयं) [तयोः एका गन्धराह्वा
तदभावे भागवर्धं], कटभारा (मन्त्राजिका कटभी
वा), हयिकाली (विद्यानि), मिरा (शालपर्णी) ।
घृतपस्यो प्रत्येकमेषां २ तो. ई. मा. ३ र. । जलं
घृतासतुर्गुणं । अथ महश्चन्द्रः पूजावचनः स्वल्प
स्याभावान् । गवायुत ४ भ. । कर्कार्थं—
जटामांसी, हरीतकी, जूतकेश, श्वपुष्प,
कूटाङ्गुना वा जूकी, आनाङ्गीर वीज, वट,
बलाङ्गुल, जयश्री, शीतकान्तानी वा काकोनी
किंवा चारुनिना, चोरहनी, कटुकी,
जयश्री वा निशिता वा छोटे एनाच, चारुश्री-
कन्द (चागरकवायक), गडुनी, शुक्ला,
शुग्गुञ्ज, शतावरी वा अथराजिता वा
शुनक्ष, शान्ती, शक्रशान्ती (अभावे शान्ती २
ज.), शक्राङ्गुलिना, विद्याश्री, शान्तीनि
गिणित १ भ. इन १७ भ. । रस र. । ति.घा.
वि.१४५ ।

महाप्रहारवसो । स्त्री । मांसरोहिण्याम् ।
वै.निघ. ।

महाप्राणः (सः) । पुं । द्रोणकाके । दौङ्-
काक । रा.नि.व.१० ।

महाफलः । पुं । विन्धवत् । र.मा. । नारिकेल-
हृत् । तालहरे । पोस्तुहृत् । वै.निघ. । स्त्री ।
हृत्फलं ।

सहाफला । स्त्री । गीर्वाणां । नागवलायां । रा.
नि.व.४ । सहैन्द्रवारणीयतायाम् । वङ्ग शंकावा ।
रा.नि.व.३ । राजगन्धुहृत् । वनवाजपूरकं ।
सधुरनातुलुङ्गं । गिष्टं नेवु, रुग्णा नेवु ।
रा.नि.व.११ । महाकोशातक्याम् । मा.पू.१भ.श.श.
व. । कटुतन्त्राम् । ति.घा.उ. । वै.निघ. ।

सहाफिण्या । स्त्री । समुद्रफेणं । श.च. । द्विहृत् ।

महावस्तुः । पुं । विलिख्यद्यगविशेषे । सु.सु.
४६५ ।

सहावर्वेरिका । स्त्री । भाग्याम् । के.निघ. ।
सहावल्लम् । स्त्री । शीघ्रघातो । र.मा. । पुं ।
 वज्रं । रा.नि.व.० । तमालहृदये ध्वजवन्धे ।
 धान्तां ग्राह्यं । रा.नि.व. २ ।

सहावला । स्त्री । अतिबलायां, पोतवाद्यालके ।
 शीतशुष्प वेष्टेया । रा.नि.व.३ । अति-
 वाद्यालके । प.सु. । पेटकायात् । पेटोति ।
 पिपल्याम् । नीलीहृदये । घामनहृदये । धांश्रुं
 ग्राह्यं । वै.निघ. ।

सहावीजः । पुं । पारदं । वै.निघ. ।

सहाभद्रा । स्त्री । गान्धारीमूले । रा.नि.व.६ ।

सहाभरी । स्त्री । (Cuscuta zerumbet.)
 इवाविशेदे । यथा लोहं कुण्डिपत्र इति
 नामान्तरम् । मृदाउद्गी वट । एषा द्विधा ।
 गुणः—“सुगन्धाप्युग्रगन्धा च विन्ध्या कककासमुत् ।
 सुस्वरत्वकरी रन्ध्या हल्कण्डमुखशोधनो ॥” अथवा
 सुदुग्धस्यः सुगन्धा हीनगन्धा च । भा. ।

सहाभसातकः (गुडः) । पुं । कृष्णधकारि
 शीघ्रघ्नम् । पाठ.—“निम्बं गोपाकस्या कट्टो दायको
 विकला घनम् । पर्यटो वन्धुजानन्ता वचा
 खट्विरचन्दनम् । पाठा गुट्टो शटी भार्गो वासा
 भुनिस्वयसकम् । श्यामैश्वरायवी मन्थो विष्टेन्द्र
 विषानलम् । हस्तिकर्षांश्वसादे का पटीलं रजनी-
 ध्वम् । कण्ठारवधवनाप्रकणविशोषटाफलम् ।
 भकन्दं लघुपर्णं च जिह्वी पलाटमूवली । विषकृ-
 संना च वैश्वे शरपुटाद्य कश्चुको । एषां विषलि-
 वान् भागान् जलश्रीं विपावयेत् । अलभागा-
 वशिष्ठेण कषायसववारयेत् । भोजितकण्डहनापि
 तीपि हित्वाश्लेषोऽप्यसि । चतुर्भागावशिष्टेण कषाय
 सववारयेत् । तं कषायो समादाय वल्गुपर्णं
 च कारयेत् । गुडस्य तु तुष्टा ताभ्या कषायाभ्यां
 पचेद्भिषक् । सहातकसहस्राणां सहातं तत्र
 दापयेत् । विकटुविकलासुसहैश्ववानाम्बलम्बनम्
 दौघकस्य पक्ष्मैव चातुजांत पलागिकम् ।
 संचूर्णं प्रविशेदव गन्धकश्च चतुश्चलम् । ... ॥”
 निदद्रुत्, श्वेत शाना, अतिविद्या, कट्टुकी,
 बलाडुमूल, त्रिकला, मूत्रा, फेड्रपर्पटी,
 नोनराज्ञी, छत्रान्ता, बट, श्वेतिरकाष्ट,
 श्वेतचन्दन, आकनादि, शूट, शटी, वामनशर्षा
 वा कष्टिकारीमूल, वादनकशाव, तिरैता,

द्रुष्टिभूयस्त्र छात्र, शोणवता, दाशालश
 मूल, मूलीमूल, विडम्, ईश्वरव, विष, ७
 इतिकर्ष-पगोशेन छात्र, उग्रक, योडा
 छात्र, पञ्जता, श्रिता, दाशश्रिता, पि-
 नोन्नावेन शर्षा, छातिनछात्र, १०००
 वा केकेव'वता, श्वेत कुंठ, उग्र, शिना
 नक्षित्री, चाकुन्दावीज, जाममूवी, शि-
 र्कटुकन, श्वरशूष्णां ७ शिरीशहाल ८.
 २प । क्वाथार्थ—इत्य ७४ श. शो. ८
 डेवा ७०००, इत्य ७४ श. शो. १७
 भूरातन उड १२१० श. उल्लातकाष्टि-
 (डेवात गुटी) १००० एकरु पाक करि
 प्रकषेप—शिरकटु, त्रिकला, मूत्रा, वि-
 चितार मूल, शरुचन्दन, कुड, शैलकव, व
 प्रथेक १ प. । उडुदरु, त्रेडपत्र, एष
 नाशधन प्रथेक १ प. प्रक ४ प. ।
 उग्रकक्षाणं, छुष्ट । भावप्रकाशनेते
 हृदये एहै जवापुत्रि देष्टो ह्य । द
 दिवनाशुनिशामूल, दासा, उग्रकन्दक, श्वर
 मूलीमूल, शिवाववीज, शीमराष्ट, श्वेत
 शीरुडुमूल ७ शोणवीज । मैद । भा.

सहाभोता । स्त्री । लज्जानुकायाम् ।

सहाभोरः । पुं । गोपालिकाव्यकीटे ।

सहाभूतम् । स्त्री । चित्तनेजोमद्वयो
 तद्गुणा.—“शब्द. चोद्विचित्रं चापि ह्रिता
 विविक्तता । श्रियतः श्रियता एते गुण
 न्यग्रन्तमिन्द्रियचापि लघुता स्पन्दनं तनोः ।
 सञ्चयरीरस्य वाधोरिते गुणाः... । एवं नै
 पाक. सन्तापस्तीकता तथा । वर्षां भाजिपु
 शीथे वङ्गुणाः .. । रसी रसेन्द्रियं शैथं
 गुरुता तथा । सनेद्रयसमूहस्य गुरुं वारियु
 गन्धो घ्राणन्द्रियचापि काष्ठिन्यं गौरवं
 वसुधारागुणः एते... ।” भा.पू.१४ ।

सहाभृङ्गः । पुं । नीलभृङ्गराजे ।
 राज्ञ । रा.नि.व.४ ।

सहाभ्रवटिका । स्त्री । राजघ्नक
 रमः । पाठ—“असकं पुष्टिनं तामं लो
 पारदं । कुलटा टडपचारः विकला
 पलम् । गरुडश्च तथा माघचतुर्कं चैव
 इदवापाणपात्र च भयोभयः सूचयितं ।

भावयेदेषां रसैः प्रत्येकशः पलैः । देवराजाशना-
ख्यस्य कैशराजाख्यकस्य च । सोनराजस्य भृङ्गाज्य-
राजस्य विफलस्य च । पारिमद्राग्निमयस्य
हृददारकतुम्बुरीः । मण्डूकपर्णीनिर्गुण्डीपृथिकीन्म-
नकस्य च । योषसुन्दरकसाट्कस्य कसेषु तु ।
रसैश्च तानपेखांश्च दक्षीणैर्भाषितं मियत् । द्रवैः
किञ्चित् स्थितं चूर्णं मरिचस्य पलञ्चिपेत् । ततश्चैव
वटीं कुर्यात् चतुष्पैर्लैः करकिका ॥” रस.र. ।
महामण्डूकः । पुं । मण्डूकविशेषे, पीत-
मण्डूके । श्लो.भा.व.६ । रा.नि.व.१८ ।
महामत्ता । स्त्री । महाकरञ्जवृक्षे । उद्भृ-
तद्रव्यं शीघ्रं । रा.नि.व.८ ।
महासधुफलता । स्त्री । पीतवर्णात्वावृश्विषे ।
वै.नि.व. । [व.१८ ।
महामनस् (नाः) । पुं । महासिंहे । रा.नि.
महामांसम् । स्त्री । नरादिमांसं ।
महामांसी । स्त्री । रुदनोह्वले । वै.नि.व. ।
महामार्जारगन्धिका । स्त्री । वनमुद्गे ।
सुधागौ । वै.नि.व. ।
महासापः । पुं । राजसापे । भा.पू.१भ.धा.व. ।
महासुखः । पुं । कुम्भीरे । हे.च. ।
महासुण्डम् । स्त्री । बोलमानगन्धद्रव्ये । रा.
नि.व.१६ ।
महासुण्डिति(नि)का (ण्डी) । स्त्री ।
महाश्रावणिकायां । श्लो.व.पू.१० । रा.नि.व.५ ।
रस.र.मा.व.चि. ।
महासुनिः । पुं । तुम्बुरुवृक्षे । रा.नि.व.१५ ।
स्त्री । शीतले । श.र. । घन्याके । श.ग. । जटा. ।
महासूर्दा (हेन्) । स्त्री । चड्डी । वृद्धी । वै.
नि.व. ।
महासूलः । पुं । राजपलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।
महासूपिकः । पुं । हृदयसूपिके । तत्पर्यायाः,
—सूपी विज्ञेशवाहनः महाङ्गः प्रसूनारौ सुफलः
मिथिपातनः । रा.नि.व.१८ ।
महासृगः । पुं । महासिंहे । रा.नि.व.१८ ।
गजे । हे.च. । श.र.नि. ।
महासृगाङ्गः । पुं । यक्षाधिपतिरसः ।
पाठः—“यद्वयत्तं चतुर्त्तं स्वर्णं जम्बीरं मर्हद्विहिनं ।

तेषां दिगुणितं सुप्तं विमिश्रित्य च गन्धकं । उद्भृ-
तं गन्धकं च स्रजं जम्बीरकैरसैः । नये यामनु
तद्रीलं वस्त्रं रुद्धा विपाचयेत् । दोलायन्ते
सारणाले यामादुक्ष्यं शीपयेत् । ततोऽपि कृष्णये
पान्ने किञ्चिन्नवणपूरिते । तत्पुष्टं काचकृत्यन्ते
गोलके वस्त्रवेष्टिते । स्थितं तु सवर्षैर्भाष्यं
पूरयित्वा तु वक्ष्येत् । चूर्णां दिनं पचेत् सिद्धौ
रसो महासृगाङ्गकः ॥” नावा २ रतिः ; अनूपानं
मधुमिष्यती । रस.कौ. ।

महामिदः । पुं । महामिदायाम् । र.ना ।
निम्बहवे । वै.नि.व. ।

महामिदा । स्त्री । स्वनामख्यातकन्दशके ।
महामिदा इति सम्भवः । तं महामिदयनेनेद्रु ।
तत्पर्यायाः,—वसुच्छिद्रा वीवनी पांशुरागिणी
महामिदः पुरीहवा सुरमिदा दिव्या देवगन्था
देवमणिः देवेष्टः महाच्छिद्रा हवाहारं । सा
लताजाता सुपाण्डुरा च । “महामिदाभिधः कन्दो
लताजातः सुपाण्डुरः” इति । एतदभावे
शारिवा ग्राह्या । गुणाः—हिमा रुचा कफ-शूल-
हृदिकन्तु दाहपित्तघ्नी च । रा.नि.व.५ । महामिदा
सुनामिदति च विधा । मेटात्रयलक्षणम्—“महा-
मिदाभिधः कन्दो सौरङ्गादौ प्रजायते । महामिदा
सुनामिदा स्यादित्युक्तं सुनीश्वरेः । यत्काष्ठं कनिभः
कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः । महामिदाभिधो त्रयो
मिदात्रयलक्षणसुच्यते । यत्काष्ठं कन्दो निदी-
धातुमिव सवेत् । यः स सिदेति विज्ञेयः..... ।
मिदायुगं युव खादु हव्यं सम्यक्पापहन् । हं हव्यं
शीतलं पिक्वरकावातञ्जरप्रपुत् ॥” भा.पू.१भ. ।

महामोदः । पुं । ऊन्दपुष्पचुपे । रुन्ध शीघ्रं ।
रा.नि.व.१० ।

महामोहः । पु । जुषुकन्दहवे । (ही इन्) ।
श्च तदुत्तरके । वै.नि.व. ।

महास्तम् । स्त्री । तिमिङ्गीके । जटा. ।

महायसलपत्रकाः । पु । काञ्चनहवे । वै.
नि.व. । [नि.व. ।

महायावनासः । पुं । देवधान्यहवे । वै.

महायोगेश्वरी । स्त्री । नागदन्तान् ।
नागदन्ता । भा. ।

महायोनिः । स्त्री । योनिरीगविश्वे । लक्षणे
—“दृष्टी विष्टभ्य योनाम्” गर्भकीटश्च सावतः ।

हरते विदतां मन्वा वातिकीमिव दृष्टिताम् ।
उत्तमसांसां तामाष्टुः महाधीनिं महागजाम् ॥”
वा.च.२३५ ।

महारक्तम् । ली । प्रथमे । वै.निघ. ।

महारक्तम् । ली । धूम्ररुफले । षन ।
सुवर्णे । रा.नि.व.१३ ।

महारजनम् । ली । कुमुदपुष्पे । षन ।
सुवर्णे । ली ।

महारतिवज्रभमोदकः । पुं । बाधोकरपा-
धिवारि शोधकम् । लघावोश्चूर्णे ५ प. घृतं ४
प. शकैरा १६ प. जतावरीरसः ३२ प. दुग्ध ३२
प. विशधारमसन्नुकायो वा ३२ प. दानदुग्ध ३२
प. ३६ प. — पामलक खोरकं हण्डोरकं मुसकं
लक्ष् पला त्रिजयत गारवैसरं वातरोशीत्रं
अण्डादूर्ध्वं त्रि. ३, गौरचतुष्टया ताप्यादुरः
केसरानः शशाटकं विकटु धान्यकम् । दधं वद्रं
हरीतकी त्रावा काकीली खोरकाकीली पिण्डो-
खड्गं कौकिल्याधकीर्णं कटुकी घटिमधु कुठं
लवणं मैश्ववं यमानो वनयमानो क्रीमनी
मज्जमित्थी एषां चूर्णे प्र. २ ती. । मधु २ प.
मृगमदकपूरचूर्णेन वासुधम् । मेष. ।

महारत्नम् । ली । गुणादिनवरत्ने पु । भौतिक-
धीरकवेदुक्षेपद्रवरागीनिदुग्धरासकरक्तप्रशालयोश्च
रत्ने पु ।

महारसम् । ली । राटलवणे । रा.नि.व.६ ।

महारवः । पु । महे । वै.निघ. ।

महारसम् । ली । कादिके । शशा. । कान्त-
लीङ् । हिद्रुले । स्वर्णमासिके । अमके ।
रोक्षमासिके । पु पारदे । रा.नि.व.१३ । इक्षी ।
प.नु । खड्गुरहवे । कर्दरी । ली. । ली ।
अथ द्रवे । वै.निघ. ।

महारसाष्टकम् । ली । पारदासकहिद्रुल
वेक्रान्तसर्वसर्पिकपट्यमासिकशुद्धकान्तलीङ्गेषु ।
“दरु. पारद. शशः वेक्रान्तं कान्तमसकम् ।
सर्पिकं विमलार्थेति स्युर्वेनेदो महारसा. ।”
रा.नि.व.२२ । वैचिन्तु शश्याने सौमं पठनि ।

महाराजः । पु । नवे । इ.च. ।

महाराजचूतः । पु । आनन्दचरित्रे । से
महाराजावा । कं महाराजमावु । रा.नि.व.११ ।
तत्पथीयाः—महाराजफलः महाराजासकः

स्युलामः मन्त्रधानन्दः कटः नीलः कमिष्यकः
राशुपुष्यः श्यामशः वामः कामकटः कामाशुपुष्यः
महाचूतः । See राज्ञामः ।

महाराजद्रुमः । पुं । आरव्यथश्चे । दड
कोणावु । रा.नि.व.२६ ।

महाराजफलः । पुं । महाराजचूतश्चे । रा.
नि.व.११ ।

महाराजासकः । पुं । महाराजचूतश्चे ।
रा.नि.व.११ ।

महाराष्ट्री । स्त्री । इलविषल्यां । नाराटोति
राजवपुषः । काङ्गु, शान्दश्री । पियलक ।
होतुमु । पयिर्मगा । इति सं. वं । मेष.सु.गी.
वि.सुखरीगहररसे । अश्रितव्य.धि. । गुणाः—
कटुः तीक्ष्ण कषाय मुखशोधनो त्रपकीटादि-
शोथघ्नो रक्तशोथघ्नो च । रा.नि.व.२ । वातरूपघ्नो ।
राज्ञ. । [रा.नि.व.६]

महारिष्टः । पुं । महानिर्व्व । दोङ्गानिम् ।

महारूपः । पुं । रादे । इडन, धूमा । वै.निघ. ।

महारोगः । पुं । महाव्याधौ । वै.न्यकम् ।
उक्तादादिरोगेषु । यथा—उत्सादः लक्ष्मीयः
राशयजा शयः नधुवेद्यः भगन्दरः उदरः
अमरी चेति । नारदश्रुतिः ।

महावेः । पुं । महासोमलतायाम् । वै.निघ. ।
सावपचिपि । विघ. ।

महावेः । पुं । महाशकै । महा आता । म.च. ।

महाद्रु(क)म् । ली । गृध्याम् । वै.निघ.२.म.
दुर्जलस्य.धि. । स्युः शार्द्रके, दनाटके । दन आता ।
गुणाः—“महाद्रुः टीपनं दादि रथं वातकफा-
पहम् ।” रा.श.१५ ।

महाहर्मम् । ली । शीखल्यचन्दने । ऐयउ छन्दन ।
रा.नि.व.१२ ।

महालिकटभौ । स्त्री । श्रेतकिनिहीहवे ।
रा.नि.व.२ ।

महासोभ्रः । पुं । शबरलीङ्गे । शोभिला
कोश । र.मा. । [१६]

महासोमः (लः) । पुं । काके । रा.नि.व.

महालीहम् । ली । कान्तलीङ्गे । रा.नि.व.१३ ।

महावपः । पुं । महामेदे । म.च. ।

महावभुः । पुं । विलेशयज्ञनुभेदे ।
 महावरा । स्त्री । सूत्रायाम् । दूर्वायाम् । श.र.।
 महावरोहः । पुं । प्रचहच, रुसप्रचहवे ।
 गार्क्युं ग्राह् । रा.नि.व.११ । [निघ.।
 महावर्षाभूः । स्त्री । श्रुतपुनर्नवायाम् । वै.
 महावल्कः । पुं । जातीफलहवे । वै.निघ.।
 महावल्गो । स्त्री । माधवीलतायाम् । श.च.।
 शंतालायाम् । कटुवह्निकायाम् । कृष्णी ।
 रा.नि.व.१ ।
 महावसः । पुं । शिष्टमारे । छे.च.।
 महावसु । स्त्री । रीष्ये । वै.निघ.।
 महावातव्याधिः । पुं । वातरक्तौ स एक
 एव । सतानरे उचानावगादभेदेन द्विविधः ।
 सु.चि.प्र.५.।
 महावार्त्ताकिनी । स्त्री । महावार्त्ताकुण्डे ।
 वन वेणुन । वै.निघ.।
 महावास्तु । स्त्री । महावतने । भा.म.कुठचि.।
 महावास्तुपरिग्रहः । त्रि । व्यापकतया
 प्रशस्तस्थानयाहृणि । भा.गु.थ.वि.।
 महाविलम् । स्त्री । अन्तःकरणे । व.निघ.।
 चाकाग्निं । षटा.।
 महाविषः । पुं । तन्नामकक्रन्दविषे । सु.कल्प.
 २५.। कालसर्पे । त्रिका.। त्रिसुखसर्पभेदे ।
 महाविहङ्गः । पुं । गरुडे । च.द.।
 महावीजः । पुं । पियालहवे । पेश्यांशु ।
 स्त्री । विटपे । तप्तु सुकवडुषधीरन्तरम् । छे.च.।
 महावीरः । पुं । एकवीरहवे । रा.नि.व.८.।
 करवीरपुष्पहवे । रुद्रवी ग्राह् । रा.नि.व.१०.।
 सिंह । शुक्राशे । मे.। कोकिले । छे.च.। स्त्री
 (रा) । चीरकाशौल्याम् । र.मा.।
 महावीर्यः । पुं । वाराहोक्त्ये । एकवीरहवे ।
 रा.नि.व.७.८.। स्त्री (र्या) । महाशतावध्याम् ।
 रा.नि.व.७.४.। गरुदूर्वायाम् । वनकार्पास्याम् ।
 श.र.। संज्ञायाम् । त्रिका.।
 महावृषा (प्या) । स्त्री । सुश्रुतीभेदे । कान्
 भा.गु.श्री.। वै.निघ.।
 महावृहती । स्त्री । महावार्त्तायाम् । वन
 वेणुन । त्रिका.।

महावृहत् । पुं । जु.श्रीहवे । गिळ् ग्राह् ।
 र.मा.। सेहृष्टभेदे । करञ्जहके । सु.च.२९.अ.।
 घालहवे । सहापीलुभेदे । वै.निघ.।
 महाविगवती । स्त्री । तन्नामकमहीपथी ।
 सु.चि.३०.अ.। See श्रौषधः । [निदा.।
 महाव्याधिः । पुं । कुठादिमहारीगेषु ।
 महान्नणम् । स्त्री । दृष्टवणे । नागी या ।
 शन्दकस्ये वाराहोतलम् ।
 महान्नोहिः । पुं । ज्ञोहिविगवे । षट्कधान्ये ।
 षेठे धान । वै.निघ.।
 महाशङ्खः । पुं । नरकपाले, ललाटे । मे.।
 कर्णमेवयोर्मध्यगतास्थानि । तल्लम् । हृत्शङ्खे ।
 महाशठः । पुं । धीतधुसूरहवे । रा.नि.व.१०.।
 महाशयः । पुं । स्नानाम्ब्यातहचविगवे । प.
 सु.। शण्वीजे । वै.निघ.।
 महाशयपुप्यिका (प्यो) । स्त्री । शय-
 पुथीनामहृत्पथिग्रेषु । आंजूनी शृण्वेत् ग्राह्, श्वेत
 अत्रया शय । सं साक्षीकिमिहिला । थं पाटरो-
 किलिहिला । हिं फुष्फुष्या । तत्पथ्यायाः,—
 हृत्पथी श्रुतपुप्यिका श्रुतपुथी महाशयतघट्टी
 महाशयता महासिता । गुष्या,—कपाया उष्या
 रसनियामिका मोहनसुभनादौ शका । रा.
 नि.व.४.।
 महाशय्या । स्त्री । चारण्यशयं । वै.निघ.।
 महाशयता (वरी) । स्त्री । हृत्सतावर्याम्,
 सहस्रमूलोशतावर्याम् । हिं कङ्कहीवृष ।
 तत्पथ्यायाः,—शतवीर्या सहस्रवीर्या सुरसा
 महापुरुषदन्तिका वीरा तुरङ्गिनी बहुपथिका
 बहुपथिका ऊईकण्टी फणितिहा महावीर्या
 महाशयता भूवीर्या हेवः ऋष्यभोका सरोदरी ।
 गुष्याः—'महाशयतावरी संध्या हया हया रसायनी ।
 शीतवीर्या निहन्त्यश्रौषहणीनयनामयान् ॥' भा.।
 हिना हया मधुटा तिका रसायनी पित्तघ्नी
 वातकफघ्नी च । रा.नि.व.४.।
 महाशफरः । पुं । पार्श्वतमीने । शीका ग्राह् ।
 तं शोकानोदिष्टमस्थसु । तन्नांसयथाः,—'महा-
 शफरसंज्ञप्तु त्रिकः पित्तकफापहः । शिशिरी
 नधुरी रथी वातसाधारणः स्युतः ॥' भा.।
 महाशरः । पुं । स्थूलशरे । जगिणशर ।
 रा.नि.व.८.।

महाशक्तः । पुं । महाचिह्नमन्त्रे । ज्योति-
छिः। धारा ।

महाशाकम् । स्त्री । अष्टाशकविंशये ।

महाशास्त्रा । स्त्री । नागबन्नावाम् । रा.नि.व.५।

महाशास्त्रिः । पुं, स्त्री । सुगन्धशास्त्री । रा.
नि.व.११ । शास्त्रिणाशकविंशये । ज्योतिषानि ।
प.म. । वा.प.१५० । गुणाः—“महाशास्त्रिर्गुरुर्ह्येषा
चक्षुषा बलवर्धनी ।” अति.१५५ ।

महाशिवी । स्त्री । कलाशकविंशये । अष्टो-
त्थमम् । रा.नि.व.० ।

महाशिराः । पुं । मन्त्रमेदं । वै.निघ. ।
दर्शिकरसर्पमेदं । गोपिरकजातिमेदं । सु-
कन्ध. ४.८५ ।

महाशीला । स्त्री । महापद्मांम् । श.घ. ।
बनशक्तिविशेषं । वै.निघ. ।

महाशक्तिः । स्त्री । सुमायुते । त्रिभुजः ।
रा.नि.व.११ ।

महाशुद्धी । स्त्री । हनिशुद्धीनाममहाशुद्धे ।
अष्टि.५.६६ । रा.नि.व.५ ।

महाशुद्ध(श्च)म् । स्त्री । शौचपातोः । रा.नि.
व.११ ।

महाशुद्धः । पुं । सुस्वरस्ये । वै.निघ. ।

महाशौण्डि । स्त्री । शतकित्तिरीहये ।
कटभोहये । रा.नि.व.११ ।

महाशौपरः । पुं । दन्तवेदगत सुगरीममेदं ।
“दन्ताश्लेषनि वेदंश्लेषान् चाश्लेषोर्ध्वे । यस्मिन्
स सर्वश्रीलाधिगंशौपरिर्दशकः ॥” सा.नि. ।

महाश्यामा । स्त्री । हृदयारकी । सु.ग.३८५ ।
श्यामादिः । श्यामान्तायाम् । प.म. । कृष्ण-
शिरसाहये । दशम शि.३.५६ । रा.नि.व.११ ।

महाशयः । पुं । अशौचहये । आशु.१.५६ ।
श्राद्धं । वै.निघ. ।

महाश्रावणिका (श) । स्त्री । मनामव्यात
महाशुभे । दृष्टं श्रमकृष्टि । श्रावणम् ।
तन्पथ्यायाः—श्रीशनी कदम्बशुभे विक्रमा शौच
पूजा पञ्चदश गद्दीकदम्बः सुताश्या महा-
सुन्दरिका महासुन्दरिका महासुन्दरी सासा
श्रविरा शौचनी भक्त्यः अलम्बुया इडा ।

गुणाः—दृशा शिखा शौचनी मेरुधृत् रवायगो
ष । रा.नि.व.५ । शरीः । वा.प.१.५.१.५.५ ।
श्रीतन्मनीयाम् । अ.वि.३.५ ।

महाश्यामः । पुं । श्यामीमेदं । अशानि
श्रीश । तस्य मन्त्रम्—“उत्तु यमानपातो यः
शुद्धवद्गुणितो नरः । उभोः यस्मिन्ति संगुणमभ-
रंभ इवानिमम् । प्रमदशामविशालः सजो विभान्-
भौचमः । विहताश्यामशो वदमूचमर्षो विगीर्ण-
याक् । शीघ्रप्रवसितं चास्य दृष्टारिभ्रायते धमम् ।
महाश्यामीमष्टमम् विप्रमेव विप्रमेव ॥” सा.नि. ।

महाश्वेतघण्टी । स्त्री । महाश्वेतघण्टी ।
वै.निघ. ।

महाश्वेता । स्त्री । मध्याकर्षण्टव्याम् । सु.ग.
३०५ । श्वेतवदार्णाम् । प.म. । हृद्यभूमि-
कृष्णादिः । अम. । चार्ष्णीयायाम् । श्वेतवदार्णाम् ।
श्वेतकटभीज्ये । रा.नि.व.११ । श्वेतापराश्रितायां ।
र.मा. । शीलापराश्रितायाम् । सु.ग. ३५५ ।
श्वेतारण्यमेदं । श्वेतारण्यम् । मधुमयरायाम् ।
विकारः ।

महापट्टिकः । पुं । पट्टिकपायमेदं । सु.ग.
३१५ ।

महासंवित्तिकाफलम् । स्त्री । साविम-
दंशौचमेरुफलं । वै.निघ. ।

महासफरः । पुं । साश्वेतमन्त्रे । शालां शाह ।
अष्टमशौचमन्त्रे । गुणाः—शिलाः रज्यः सुपुरः
शौचमः विधककणः वासुधित्तय । भा. ।

महासमज्ञा । स्त्री । सनामव्यातशुभविशेषे ।
वाद्यालकमेदं । हिं कमाहिया, शिरिदिष्टिरा ।
यम् । शौरिककृष्णभेदु । गुणाः—मधुराश्या
दितोपश्री ज्येदापरी च । रा.नि.व.५ ।

महासर्जः । पुं । अश्वमेदं । र.मा. । पनक-
हये । शौचमेदं । रा.नि.व.११ ।

महासर्पः । पुं । दर्शिकरसर्पविशेषे । सु-
कन्ध. ५५ ।

महासहः । पुं । कुलकहये, कीदृशदेशखान्ते
पुत्रहये । रा.नि.व.१० । शक्तिकृष्णाम्, कुरखिके ।
भा. । स्त्री (हा) । सापयणाम् । नाहकि ।
प.म. । सु.वि.८५ । वा.प.२५० । अश्वानहये ।
शौचि । रा.नि.व.११ । अ.वि.८५ । महाशान-

तरुणीपुष्पहृत्ते । कौटिल्ये । रा.नि.व.१० ।
महावलायाम् । अतिवलायाम् । वै.निघ. ।

महासारः । पुं । विट्खदिरहृत्ते । रा.नि.व.८ ।

महासिंहः । पुं । शरभापरणामसिंहे । रा.
नि.व.१२ ।

महासोता । स्त्री । महाशणपुष्पोत्तुपे । श्वेत
वर्ण भृशं । रा.नि.व.४ ।

महासिद्धिकारः । पुं । कृष्णवगालुके । वै.
निघ. ।

महासुखम् । स्त्री । मैथुने । विका. ।

महासुगन्धषट्कम् । स्त्री । चन्दन-कसूरी-
कर्पूर-कण्ठायुक्त-मूत्रा-कुडुनेषु । वै.निघ. ।

महासुगन्धा (म्बः) । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् ।
रा.नि.व.७ ।

महासुगन्धितैलम् । स्त्री । मेदीरीगे तैलम् ।
तिलतैलं ४ ग्र. । कल्पायं—चन्दनं कुडुमं वीरण-
मुलं म्रियङ्गुः एला गीरीचमा कपित्थिलम् अगुच
शमनाभिः कर्पूरं जयिनी ज्योतिफलं ककीलं
पूरुफलं लवङ्गं मलुका जटानांसी कृष्टं रेणुकं
तगरं सुतं नखो सृक्का गन्धबोजः नागदमनी
यन्त्रिपर्णी चोरकः शैलजम् एलवालुकं सरलकाष्ठं
सप्तपर्णलक् लाचा भूधानी गन्धहयं धातकीपुष्पं
प्रपीष्टरीक शटी प्र. २ तो. । पत्राध्वजलं १६ ग्र. ।
तिनैतल ४ अं. । कर्कार्थं—रज्जुचमन, कूङ्ग,
वेपथु गू, थ्रियडू, एलाईच, गोरौटना,
शिवांसम, अण्डक, मृगनाभि, कर्पूर,
जयिनी, जात्रकन, ककौन, उपांरि, नवश,
नन्का, जटानांसी, कूङ्ग, रेणुक, तगर,
नांगरभूता, नथी, पिङ्गि, गन्धबोज, नांगरना,
गैठेला, चोरपुष्पी, शैलज, एलवालुक,
सुरनकाष्ठ, छातिनछान, नाका, छूई आंगना,
गन्धक, धाईकूल, पूञ्जिना, शटी अत्रोत्क
२ तो. । जन १७ अं. । भा. [११

महासूक्ष्मा । स्त्री । बालुकायाम् । रा.नि.व.

महासोमः । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२६५. ।

महासु (सौ) धिरः । पुं । दन्तवेष्टगतरोग-
विशेषे । तत्र दन्तचालनतालुदारणदन्तसं-
पूर्तिलसुखदौर्गन्धादिकं भवति । लक्षणं यथा—
“दन्तायलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यन्ते । दन्त-

नांशानि पचन्ते सुखञ्च परिवाप्यते ।” भा.म.
४म.सुखरी.चि. । अत्र समरावात्परणं भवतीति
भोजः । “महासौधिर इत्येवं समरावात्परिहृत्यसन् ।
ससन्निपातञ्जवरवान् सपुष्पसधिरसुतिः । महासुधिर
इत्युक्तौ विशीर्णद्विजन्मनः ॥” वा.उ.२१अ. ।

महास्कन्धा । स्त्री । जम्बूहृत्ते । जांग गीष्ट ।
रा.नि.व.११ । [च. ।

महास्रायुः । स्त्री । रक्तवहसहानाश्याम् । हि.

महास्रहः । पुं । कृद्दिचिकित्सायाम् क्रेष्टः ।
श्रुत ४ अं. । कर्कार्थं—नांश, जीवक (शुभक),
जीवली, वेष्टेला, कर्णकारी, श्रुतवर्ण,
वाननशक्ति, शालपांरि, वट, उष्ट, पिप्लु,
मन्त्रिष्ठ अत्रोत्क ५० तो. पृथिव्यं गांठ १ अं.
अन्नवर्णं यथानांठ अंशं करिषेव । वा.चि.६अ. ।
भूरिके हवत्तान् हततैलवसामञ्जसु । च.सू.१अ. ।

महाहृत्विः । स्त्री । गन्धहृत्ते । प्र.चि. ।

महाहृत्तिका । स्त्री । तन्नामकादिकारोगविशेषे ।
लक्षणं यथा—“सर्भाष्युषोऽयन्तीव सततं या
प्रवर्तते । महाहृत्तिका सा यथा सर्वगात्र-
प्रकाशयती ॥” निदा. ।

महाहृत्तिगन्धा । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । रा.
नि.व.७ ।

महाहृत्स्वा । स्त्री । शुकशिव्याम् । आंवांकी
प.सु. ।

महाहृत्त्वा । स्त्री । चवकारके हृत्तभेदे ।
भूतनाम् । तत्पुष्पायगुणाः,—“भैमी महाहृत्त्वा
त्रया चवणी सप्तवारिणी । वीथीणाचिधिर-
कर्णरगहन्ती महयोगतः ॥”

महाहृत्तारः । पुं । साधन इति ख्याते द्रव्ये ।
वै.निघ. ।

महाहृत्तीरा । स्त्री । महिय्याम् । वै.निघ. ।

महिः । स्त्री । शधिव्याम् ।

महिका । स्त्री । हिमे । अम. ।

महिच्छका । पुं । मृषिके । वै.निघ. ।

महिरः । पुं । स्ये ।

महिला । स्त्री । रेणुकायाम् । रेणुकरवीज ।
रा.नि.व.६ । म्रियङ्गौ । अम. । मदमत्तायाम्
स्त्रियाम् ।

महिलाहृत्तया । स्त्री । म्रियङ्गुलतायाम् । अम.

सहिपः । पुं । स्वनामख्यातगहायनशासीयपग-
विशेषे नश्ये । हि भंस । ते दुम्रपोतु ।
तत्पर्यायाः,—लुलापः वाहदियन् कासरः
सेरिभः धीरकन्धः पृथग्द्रो कन्धग्रहः यमवाहनः
विपञ्जरन् चंशभीयः रजस्रस्रः काखीतनयः
लादिकः कृणग्रहः पथारिः अनूयः रकाचः
दंशभीयः क्रीषो कलुपः सचः विपानो बली गवली ।
स च यान्वाएण्मेटेन विविधः । तद्योयन्यमांसम्
द्रूपतपु दोपनं हलदच । याम्यमांसं धिग्धं
निद्राकरं पितृहर । रा.नि.घ.१० ।

सहिपकन्दः । पुं । चोत्तालुके । रा.नि.व.० ।
तत्पर्यायाः,—गुभालुः लुलापकन्दः गुरुकन्दः
सहिपीकन्दः । गुणाः—कटुः रुच्यः सुखनाशहरः
वातघ्नेमानवापहः ।

सहिप(पी)प्रिया । स्त्री । श्लोहवृक्षे । रा.
नि.व.८ ।

सहिपमत्स्यः । पुं । मत्साविशेषे । तत्र दण-
गुणाः—हृणः दोषकायः वनवान् महागल्फ्य ।
तन्नासं दोपनं वनशीर्थकरच । रा.नि.व.१० ।

सहिपमस्तकः । पुं । शालिधानविशेषे ।
शालिधान । भा.पु.१भा.घ.व. गुणाः—शालियन् ।

सहिपवल्ली । स्त्री । स्वनामख्यातशोमवल्लीसम-
लताविशेषे । हि हिट्टिटो । सं सहिपवेलि ।
कं याम्यवलि । तत्पर्यायाः,—शोम्या प्रतिषीष्या
अन्तवहिका खण्डशाखा । गुणाः—रसवीथी
विपाकेषु शोमवल्लीसमा । रा.नि.व.३ ।

सहिनासुरसम्भवः । पुं । भूमिजगुण्डो ।
रा.नि.व.१२ ।

सहिपाचः (कः) । पुं । स्वनामख्यातगुण्डु-
विशेषे । सहिवाकृ सुगुणव । गुण्डुली । प.सु. ।
रा.नि.व.१२ । “सङ्गाह्ननवर्षन्तु सहिपाच इति
कृतः ।” भा.सु.४म. । मगन्दरे । च.द.कुट.चि. ।

सहिपी । स्त्री । सहिपस्त्रियाम् । तत्पर्यायाः
—सन्दगमना महाचोरा पयस्विनी लुलापकान्ता
कलुषा तुरङ्गद्वेषिणी । औषधद्रव्ये । नि. ।

सहिपीकन्दः । पुं । स्वनामख्यातमहाकन्द-
विशेषे । नश्यीकन्त । यस्मिं गच्छे इति अनुपदेशे
प्रसिद्धः । गुणाः—कटूणः कफनातरीगघ्नः रीचनः
सुखजाघ्नश्च । रा.नि.व.० ।

सहिपीष्टतम् । स्त्री । सहिपदुग्धोत्पद्यते ।

डेडवा वि । गुणाः—“सवातपित्तगमनं सुमीतं
नासिधं घृतम् । मधुरं गुरु विटभि घृतं वेद-
गुणायकम् ॥” अति.८प. ।

सहिपीतक्रम् । स्त्री । सहिपीधोले । नश्ये
पेषाव । गुणाः—“नासिधं कफकृत् किञ्चिदघनं
शोककरं वृषा । शतं प्रीदार्यायस्पीदोविऽतो-
सारिणामपि ॥” अति.८प. ।

सहिपीदधि । स्त्री । सहिपीदुग्धोत्पद्यते ।
नश्येत्त्र नश्ये । गुणाः—“घन नासिधमुद्दिष्टं मधुरं
रक्तदोषकृत् । कफशोकहरं स्त्र्यं पिथकृदात-
कोपनम् ॥” अति.८प. ।

सहिपीदुग्धम् । स्त्री । सहिपीचोरे । नश्येत्त्र
दुग्धं मेवा दुध । कं याम्य दहानु । गुणाः—
गोल्पं विपाके गुरु शीतलं वज्रदं पुटिदं हृष्यं
पिथदाहासघ्नश्च । रा.नि.व.१५ । “सिन्धुं
मरुच्छीतकरं च तन्द्रानिदाकरं हृष्यतमं चमघ्नं ।
पलप्रदं पुटिकरं कफम्य सद्योवनं मासिपुष्यते
पयः ॥” अति.८प. ।

सहिपीमूत्रम् । स्त्री । सहिपीजले । नश्येत्त्र
मूत्र । गुणाः—“सरं सतिक्तं कटुकं कपायं प्रमेदि
वातस्य श्रमं करोति । पिथप्रकीपं कुशते सदा
च कृत्वाःशाण्डूरयुलनाशनम् ॥” अति.८प. ।

सही । स्त्री । गाभारीहचे । कटुपयां । विका ।
हिलमीचिकायाम् । शिक । तिका । गवि ।
कटा । मालवदेशप्रसिद्धावाम् नयाम् । तत्रल-
गुणाः—“महीजलन्तु सुखादु वल्यं पिथहरं गुरु ॥”

सहीकदम्बः । पुं । भूकदम्बे । सु.वि.१०प. ।

सहीजम् । स्त्री । चाट्टके । रा.नि.व.८ । पुं ।
हवे । वै.नि.व. ।

सहीद्रवः । पुं । धूली । धूनां ।

सहीपदः । पुं । किञ्चुलके । कै.छो । वै.नि.व. ।

सहीरूटः (रूहः) । पुं । हर्षे । शाकहवे ।

सहीलता । स्त्री । गण्डूपयाम् । कै.छो ।
अम. ।

सहीसहः । पुं । शाकहवे । गै.छन शाह ।
रा.नि.व.८ ।

सहीन्द्रकदली । स्त्री । कदलीहृषविशेषे ।
यूना कर्मा । गुणाः—उष्या वाताहृदरपित्तघ्नी
च । रा.नि.व.११ ।

महेन्द्रलोहम् । स्त्री । अगुरकाठ । वै.निघ. ।
महेन्द्रवारणी । स्त्री । महाकाललतायाम् ।
 वडु मांदाग । नं वडिलदन्द्रवारणी । कं हरिय-
 चानेके । तत्पथ्यायाः,—विचफला चित्रवल्ली
 महाफला महेन्द्री चपुषा चपुषी आमरचा
 विशाला दीर्घवल्ली हस्तफला हस्तवारणी महत्-
 फला महदारणी सौम्या गजचिर्मिटा चित्रदेवी
 धनुःश्रेणी स्थाणुकर्णी मरुसथाया । गुणा,—
 गुणैरिन्द्रवारणीसमा । "रसे वीर्ये विपाके च
 किञ्चिद्दीपगुणाधिका ।" रा.नि.व.३ । इन्द्र-
 वारण्याम् । शोधनशक्तिः । वै.निघ. ।
महेन्द्रायौ । स्त्री । इन्द्रचिर्मय्याम् । श.र. ।
महेन्द्रौ । स्त्री । महेन्द्रवारणीलतायाम् । वडु
 मांदाग । रा.नि.व.३ ।
महेर(र)णा (रुहा) । स्त्री । सप्तकीहवे ।
 अम.अ.टी.भ. ।
महेलिका (ला) । स्त्री । स्यूलेलायाम् । वै.
 निघ. । नाथ्याम् ।
महेश्वन्धुः । पुं । श्रीफलहवे । वेणुश्रीह ।
 श.च. ।
महेश्वरः । पुं । श्वेतमन्दारे । विश्वकौप-
 प्रथेति । स्त्री । स्वर्णे । रघु.कौ.श्वरान्तकरसे ।
महेश्वरी । स्त्री । यवविज्ञासतायाम् । रा.नि.
 व.३ । राजरीती । पिडुजविदेश्य । रा.नि.व.
 १३ । अपराजितायाम् । श.प. । काश्ये । ई.च. ।
महेरण्डः । पुं । स्यूलेरण्डे । रा.नि.व.८ ।
महेला । स्त्री । स्यूलेलायां । रा.नि.व.६ ।
महोदिका (टो) । स्त्री । हस्तचुपे ।
 वाङ्गुणु शीह । रा.नि.व.४ । वाचांको । वै.निघ. ।
महोत्पलम् । स्त्री । कमले । रक्तपत्रे । पुं ।
 सारसपत्रिणि । अम. ।
महोदधिवटौ । स्त्री । अक्षीर्णाधिकारे
 शीपधम् । पाठः—“एकैकं विपश्चतस्रं मासो टङ्गं
 द्विकं द्विकं । ज्ञानाधिकं विपश्चट्कं तथा दम्भं
 कपटं । देवपुत्रं वाणिसं सञ्जे संमत्वं यमताः ।
 महोदधिवटौ नाम्ना नटमभिं प्रदीपयेत् ॥”
 रघु.र. । निर्ठाविव ७ नननिम्नत्र एक एकजाग,
 जयकण्ठ ७ मोशंगान्न यहे अण्डक २ इहे
 जाग, पिशुल ७ तिन जाग, शूठ ७ कडिलग

अण्डक ७ छत्र जाग, एवम् नवत्र ८ शीठ
 जाग, अकण्ठ ज्वनमश् गर्जन ।
महो(ह्यौ)दनी । स्त्री । शतावथ्याम् । शठ-
 शूनी । वै.निघ. ।
महोदया । स्त्री । नामवलायाम् । रा.नि.व.४ ।
महोदरम् । स्त्री । पिण्डीतगरे । वै.निघ. ।
 स्त्री (री) । महाशवावथ्यां । भा. ।
महोद्रेकः । पुं । महानिखे । वै.निघ. ।
महोन्नतः । पुं । तालहवे । भा. । नारिकेल-
 हवे । धाराकदम्बे । वै.निघ. ।
महोन्मदः । पुं । मस्त्विशेषे । कबूरे शीह ।
 श.र. । मदे ।
महोरगम् । स्त्री । समरपादिके । प.सु. । पुं ।
 महासर्पे ।
महोच्चः । पुं । महाहवे । अम. ।
महोजसौ । स्त्री । तिनोवत्याम् । तेजवत् ।
 वै.निघ. ।
महोपधम् । स्त्री । शृण्णाम् । रा.नि.व.६ ।
 भा.त्रिपुरभैरवरसे । च.द.ञ्च.वि.अष्टादशान्ते
 कपाये । “भूमिभ्यदारुदशमूलमहोपधम् ... ।”
 भूय्याह्वये । रा.नि.व.४ । वकनाभविषे । श्वेत-
 रसीने । वाराहीकन्दे । जगुने । रा.नि.व.७ ।
 अतिविषायां । अम. । पिपल्याम् । श.च. ।
महोपधिः (धौ) । स्त्री । लज्जालुकाचुपे ।
 श.प. । श्वेतकण्ठकार्याम् । रा.नि.व.४ । प्राचीचुपे ।
 रा.नि.व.५ । अतिविषायां । कटुकां । रा.नि.व.
 ६ । त्रिका । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ । हिल-
 नीचिकायाम् । शिष्टे । त्रिका । नीलदूर्वायाम् ।
 रा.नि.व.८ । अपराजितायाम् । आदित्यभक्तायाम् ।
 इष्टहृष्टियां । लगुने । वै.निघ. । महाहानीय-
 द्रशमण्डे । तद्वयथा—“पृथिवीर्षी श्यामासता
 भङ्गराशः शतावरी । गुडूची सहदेवा च
 महोपधिगणः स्युतः ॥” अपिच,—सहदेवी तथा
 व्याघ्री वला चातिवला तथा । शङ्खुपुष्पी तथा
 सिद्धो अष्टमी च सुवर्चला । महोपधुष्टकं प्रीक्तं
 महाहाने निर्दोशयेत् ॥”
मच्छवीर्यः । पुं । प्रियालहवे । रा.नि.व.११ ।
मच्छिका (ची) । स्त्री । मधुमच्छिकायाम् ।
 गौगाहि । कौटविशेषे । गाहि । हिं मफडी ।

तदपर्यायाः,—नदीका भक्षः नाचिका गन्धलीगुपा
पत्रिका पुत्रिका चन्दात्पत्रा वननीया पल्लवा
वल्पा नौदमपिका । चिका । भा ।
ना पट्टिषा कान्तारिका हया पिन्निका
मधुचिका काशयो प्यात्रिका वेति । तामिदं
दाहनीमी भवतः । प्यात्रिकाकाषायीभ्यान्तदेव
निदृश्याय नीपट्टवा भवति । सु.कल्प.८५ ।

मत्तिकासलम् । ही । मिश्रकै । दन ।
रा.नि.३.१३ ।

मत्तिकावान्तम् । ही । मधुनि ।

मत्तिकाविट् । नी । मत्तिकासले । मत्तिका
दिष्टो । वै.नि.३. ।

मांश्वत्यः । पुं । च्चै ।

मांसम् । ही । शरीरे रक्तवहतीयघाती ।
गर्भ । तत्पर्यायाः,—पिहितं तरुं पशुं पलं
लभं पानिपं पशुं ज्ञान्दल कोरम् । रा.नि.३.
१८ । तत्रु रान्त्यन्नाटभिमोः भवति । सुखनीयः ।
तत्पर्ययं यदा—“नीपितं स्नायिना पञ्च वाहुना
च घनोहृतं । तदेव मांसं जानीयात्... ।” विषय
तच्छब्दं । भा । गुपाः—“वर्जं मांसं वातविध्वंसि
हृत्वं कल्पे रचं हृत्वं तत्र मांसं । देहस्याना-
द्यानस्यं स्मरतेः मुदी नानावपतां याति
हृन्म् ।” इति साधारणदेशमांसगुणाः । रा.
नि.३.१० । नासरसमाचनं यदा—घने मांससि
वक्तव्ये प्रथ्ये क्वचि मांसस्य दादमपलं दत्ता
पशुम् । तदनु तदुक्ते रसे कर्तव्ये मांसस्य
पदुपलं प्राणीयं प्रपनावनेव दातव्यम् । पञ्चतरे
रसे कर्तव्ये प्रथ्ये क्वचि मांसस्य पलं दत्त्वा
पशुनासं विद्या प्रत्यादेशिपथितवदे पला अतुगप
प्यात्रं वर्जं च हानयित्वा दूषः वायुः । “उच्यते
दिगुलं मांसं कर्तव्ये दिगुलं ययः । पादुलं संकृतं
हृत्प्रः पडुहो दूष उच्यते । पत्यानि दादमपथ्ये
वनेऽय तदुदे तु पदं । मांसस्य वटकं कृत्र्यात्
पलकञ्चदरे रसे ॥” प.२.२४ । प्यात्रमांसं
यदा—तत्र पुतिगुलं प्राधितविषसंप्रहतदिरथविद-
कोः रं हृत्प्रत्यानासमन्त्रवारिषां नांशानि यम-
त्यापि दीपकराणि च भवति । “वातस्य वृद्धस्य
हृत्प्रस्य मोमिटी विप्राप्रिदस्य च तस्य प्यात्रु ।
प्यात्रं हगाष्टिः पिमित्तनु तस्य दिगन्धि गुल्ब
चिरन्धितश्च ।” रा.नि.३.१० । “तत्र च प्राधितं
लुप्तं हृत्वं वासं विप्रेहृतम् । जमीपरहृतं प्यात्रं

मदितं मांसमुत्सृजेत् ॥” राज.३२ । उपादेश-
मांसं यदा—“श्वियदनुपाष्टेपु पुनांको विहृदनेपु
महाशरीरेषु पशुशरीराः अत्यशरीरेषु महा-
शरीराः प्रधानतयाः । एवमेकघातीयानां महा-
शरीरेभ्यः हृत्प्रशरीरा प्रधानतयाः ॥” सु.२.२६५ ।
पुनः पूज्यभागो वीप्रितोऽधीमागश्च गुणः । पक्षिप
उरीधीधं विदिष्य गुण । सु.२.२६५ । “गुरमञ्ज्या-
वहमुको ये चोपचितमेदसः । एकदेष्टेऽपि पूज्यादे
रुगापां पक्षिणां परम् । तैश्चमिदमांसगुणाः—
“मांसं यत्तैलसंविद्धं बोधोपं पित्तलं कटु ।
अप्रिसन्दीपनं चयं वृष्टिदुत् पुष्टिलहुर ॥” वृत्-
मिदमांसगुणाः—“मांसानु वृत्तमसिद्धं वृष्टिदं
पुष्टिलहुर । प्रीपनं सखंधातुनां विद्वेषामुख-
मीपियाम् ।” गुणमांसगुणलक्षणे—“परिगुलं
प्यिरं प्यिषं हृत्पलं प्रीगनं गुह । पित्तलं
वृत्तनिधाप्रिनामोऽयुक्त्वद्वयम् । मांसं बहुचने
पञ्चं सिद्धीयान्मुना सुहः । औरुवायैः समावुक्तं
परिगुलं तदुच्यते ॥” ६. प्रदिश्वमांसलक्षणेगुणाः—
“तदेव घनतकायं प्रदिश्वं स विजातकम् ।
प्रदिश्वं वृत्तमांसायिवदनं कल्पितजित् ।” राज.
३५ । पुं । कीटे । श.र. ।

मांसकाच्छपः । पुं । तामुगतमुहरीमे । See
कच्छपः ।

मांसकाशी । नी । बरग्यादिकीटे । ब्रह्मगृही ।
हृत् । वा.उ. ।

मांसकारि । ही । रक्ते । हे.च. ।

मांसकौसकः । पुं । तन्नामकमुहरीमेदे ।
अशोनेदे वा । लक्षणे यदा—“अनांश्विवां नेदुस्य
कामूला मांसकौसकाः । पिच्छलासववा घीनी
तद्वच्च हृत्प्रसन्निभाः । तैर्मांसुदिकया हलि नेदु-
पुंस्तभगाचदम् ॥” वा.उ.३.३५ ।

मांसकेशी (इन्) । पुं । पादरीगमेदुक्ते च्चै ।
“केशकाराणि नांशानि यत्र न्युत्सलजानि च ।
नांसकेशीति तं विद्यात्... ।” ज.द.३.२५ ।

मांसकीयः । पुं । मांसगवने । वा.उ.३.२५ ।

मांसखुरः । पुं । पादरीगविशेषवृत्ते च्चै ।
लक्षणे यदा—“वृत्तमांसखुरयं च यी मांसखुरो
इयः ।” ज.द.३.२५ ।

मांसगज्वरः । पुं । ज्वरविशेषे । तहचगम् ।
—“पिच्छिकीदितं हृत्पा वृत्तमुदपुरीपता ।

उभान्दर्शनविषयो ज्ञानिः स्यान्मांसगज्वरे ॥”
चिकित्सा त्रीष्णविरचनार्दि । निदा ।

मांसग्रन्थिः । पुं । मांसजयन्त्रिरोगे । खच-
णम्—“मांसलैट्टैपितं मांसमाहारैश्च यिमावहेत् ।
त्रिभूतं सहात्तं कठिनं शिरानङ्गं कफाकृतिम् ॥”
वा.ज.२६५ ।

मांसच्छेदा । स्त्री । मांसरोहिष्याम् । तत्-
पर्यायाः,—मांसरोही मांसी रसायनो सुखीना
लोमकरिणी । रा.नि.व.१२ ।

मांसजम् । स्त्री । मेदीधातो । छे.च. ।

मांसजातिः । स्त्री । स्रग्-विकिर-प्रसृष्ट-प्रसृष्ट-
विक्षिप्त-सहास्य-जलचर-मत्स्याद्यासु मांसजातिषु
श्रष्टविधासु । पं.सु. ।

मांसजालम् । स्त्री । जालवन्मांसि । मांस-
सिद्धिं वा ज्ञानं । “षलारि मांसजालानि, तानि
मणिवन्धुवृक्षसंश्रितानि परस्परसन्निभद्धानि परस्पर-
संश्रितानि परस्परगवाचितानि चेति तैर्मवाचित-
मिदं शूरोरम्... ।” सु.शा.५५ ।

मांसतानः । पुं । कण्डगत सुखरोगमेदं ।
लक्ष्यं यथा—“प्रतानवान् यः शययुः सुकष्टो
ग्लोपरोधं कुरुते क्रमेण । स मांसतानः कथितो-
ऽवखन्तो प्राणप्रणसम्बन्धतो विकारः ॥” सु.नि.
१६५ ।

मांसतेजः । स्त्री । मेदीधातो । छे.च. ।

मांसदलनः । पुं । प्रीहृद्भवे, रक्तरोहितक-
हवे । श.च. ।

मांसद्रावौ (इज्) । पुं । अन्नचेतसः । टैथरुज ।
रा.नि.व.६ ।

मांसधरा । स्त्री । तन्नामकप्रथमकलायाम् ।
“यस्यां मांसं शिरासायुधमनीकोतसां -प्रताना
भवन्ति ।” स्थूलापरनासधममलधि । या त्रीहि-
हयप्रमाणा भवति । सु.शा.४५ ।

मांसपचनम् । स्त्री । मांसपाके । सु. ।

मांसं पाकः । पुं । शूकरोगनिर्णये । लक्ष्य-
—“शीघ्र्यन्ते । यत्र मांसानि यत्र सर्व्वाच वेदनाः ।
विद्याच मांसपाकन्तु सर्व्वादीषकृतं भिषक् ॥” सु-
नि.१४५ ।

मांसपुष्टि(वि) का । स्त्री । भस्मरारिपुष्पहृत् ।
भस्मरारी इति मालवे प्रसिद्धा । रा.नि.व.१० ।

मांसपेशी । स्त्री । मांसवर्णं । मांसल्येव

मेदः । सु.ग.२५ । “बुद्बुदः सहराचिण मांसपेशी
भवेत्ततः । हिसमाहान् भवेत् पेशी रक्तमांसचित्ता
दृदा । वीजस्य वाङ्मुराः पेश्यः पञ्चविंशतिराततः ॥”
सुखबोधः । मांसपेशीराह—“यद्यथं सुप्रथा सुको-
वायुः खीतांसि दारयेत् । अनुप्रविश्य पिशितं
पेशीर्बिभजते तथा ॥” मांसपेश्यः शरीरे पञ्चशत-
संख्यकाः । तासां चतुःशतानि शाखासु । कीर्ते
षट्पष्टिः । यीवायां ऊर्द्धगाधतुम्बिन्शत् । स्त्रीषान्तु
विंशत्यधिकपञ्चशतानि । ताश्च गर्भाशयगर्भमार्ग-
योनिक्षेत्रेषु विद्यन्ति । पेशीनाञ्च कर्माणि—दृष्टिनां
शिरा-सायुस्थि-पञ्चसन्धयः पेश्य हवाः सधवा
भवन्ति । शाखासु तस्यंत्वा यथा—पादाङ्गुलीषु
१५ । पादाग्रे १० । पादोपरिकूर्बं सन्निविष्टाः १० ।
गुल्फतलयोः १० । गुल्फजानुनीरन्तरे २० । जानुनि
५ । ऊरी २० । वङ्गणे १० । एवमेकत्र सङ्ख्यनि
१०० । एतेनेतरसकथिवाह व्याख्यातौ । कीर्तेषु
यथा—गुर्दे ३ । श्रेफसि ६ । सेवयां १ । हयपथीः
२ । स्त्रियोः १० । वसिसुर्गनि २ । उदरे ५ ।
नाभौ १ । पृष्ठीर्होभयतः पञ्च पञ्च दीर्घाः । १० ।
पाश्र्वयोः ६ । वचसि १० । अचक्षांसौ प्रति
सनन्तात् ७ । हृदि २ । यकृति २ । ग्रीह्नि २ ।
उरुके २ । यीर्गे ३ । यथा—यीवायां ४ । हन्वीः
८ । कण्ठमथौ १ । गले १ । तालुनि २ । जिह्वार्या
१ । भीडयोः २ । नासायां २ । नेत्रयोः २ । गण्डयोः
४ । कर्णयोः २ । ललाटे ४ । शिरसि १ ।
स्त्रीणां अधिका विंशतिः । यथा—गर्भाशये ३ ।
शुक्राक्षेपप्रवेशिनां ३ । योनावभ्यन्तरे सुम्ब्रित्ति
प्रसृते २ । योनिकर्णिके २ । सनयोः १० । इति ।
भा. । सु.शा.५५ ।

मांसफलः । पुं । तरन्मुजवभाम् । तत्रभूज्वर
वृत्ता । रा.नि.व.७ ।

मांसफला । स्त्री । वार्षाकाम् । रा.नि.व.७ ।

मांसमाषा । स्त्री । माषवर्णाम् ।

मांसरक्ता । स्त्री । रोहिष्याम् । मांसरक्तोद्दिगी ।
वै.निघ. ।

मांसरज्जुः । स्त्री । मांसनिचसन्नाद्यौ । ताः
चतस्रः । “सहस्री मांसरज्ज्वयतनः पृष्ठवंशसुम-
यतः पेशीनिवन्धनाद्यैर्वाष्ट्ये चाभ्यन्तरे च ह्ये ।”
सु.शा.५५ ।

मांसरसः । पुं । मांसयुषे । मांसरसं शोणं ।
गुणा,—“रसो मांसस्य चक्षुषी हृद्दयः प्राणवर्धनः ।

त्रयो वातविकारप्रः सूत्रोक्तःसरवर्धनः । भय-
विद्धिष्टसन्धीनां ज्ञानानां त्रिपिनां हितः ॥” राज.
२५. । तत्याकविधिः—मांसं १ प. जलं १६ प.
श. ४ प. । यवागुक्कर्मणि—मांसं ४ प. जलं ६४
प. शि. १६ प. । “प्रस्रिध्मसि पलं साध्वं मांसं
पादस्थिते रसः । कंसाम् कुडवं मांसं पक्वा
पादावशेषिते । तेन क्वायेन विपचेत् यवागुप्तीक-
कर्मसु ॥” नलः ।

मांसरुहा । स्त्री । मांसरीहिष्याम् । रा.नि.
व.१२ ।

मांसरोहा (ह्ये) । स्त्री । मांसरीहिष्याम् ।
रा.नि.व.१२ ।

मांसरोहिका । स्त्री । मांसरीहिषीभेदे ।
रा.नि.व.१२ ।

मांसरोहिणी । स्त्री । खनामख्यातसुगन्धद्रव्ये ।
नाशत्रोहिणि । तत्पथ्यायाः,—पत्रिरुहा ह्या
चर्मकपा वसा विकपा मांसरोही । अपिच “मांस-
रीहिष्यधिरुहा ह्या चर्मकरो वसा । प्रहारवद्धी
विकपा वीरवचपि कथ्यते । म्यान्मांसरीहिणी ह्या
सुरा दीपवयापहा ॥” सा द्विधा परं तुल्यगुणा ।
गुणाः—गीता कपाया हनिनी कण्ठशीघनी
रुचा वातदीपहरी च । रा.नि.व.१२ ।

मांसलः । पुं । मापनामग्निस्वीधान् । मांस-
कर्मार्थे । रा.नि.व.१६ ।

मांसलफला । स्त्री । वातांको । रा.नि.व.७ ।
तरन्मुजे । वै.निघ. ।

मांसलिसम् । स्त्री । अस्थनि । वै.निघ. ।

मांसवर्गः । पुं । जलशयान्पुंश्यास्यक्रयमुगक-
शफजाडलेषु । विशेषात्तत्पथ्यायि श्य्याः । सु.सु.
४६५. ।

मांसवहस्रोतः । स्त्री । मांसनायकनास्याम् ।
तस्य मूलं कायुः तक् च । अ.वि.५५. ।

मांसवारुणी । स्त्री । चरिणादिमांसकृत-
वारुणीमये । तत्करणविधिः—एषां मांसन्तु कण्ठगः
हत्वा पूर्वद्रवे न्यसेत् । संस्थाप्य मण्डलं पश्चादकै
निष्ठाशयेत्ततः । एवं सञ्चित मांसस्य वारुणीकरण
क्रिया । पूर्वद्रव्यः तक्कादि । मण्डलं ४८ दिनानि ।
रावपः ।

मांसमूत्राटकम् । स्त्री । मांसकृतखाद्यभेदे ।
तत्प्रस्तुतविधियंथाः,—“गुडमांसं तन्मूत्राय कर्षितं

स्येदितं जले । लवङ्गहिद्रुलवणमरिचाट्टक-
संयुतम् । एलाजीरकधन्वाकनिम्बुरसमन्वितं ।
घृते सुगन्धे तद् भट्टं मांसमूत्राटमुच्यते ॥ मांसं
मूत्राटकं रुच्यं दृग्दृष्यं चलकृद्गुणः । वातपित्तहरं
वृष्यं रुफणं वीर्यवर्धनम् ॥” भा. ।

मांससङ्कोचः । पुं । मांसस्य घटितभावि । भा.
स.भ.विम्बोटी.चि. । “दृष्ट्यासमांससदीपः ।”

मांससङ्घातः । पुं । तानुरीमविशेषः । तत्र
तानुमध्ये श्रेण्या दृष्टः अवेदनी मांसघटाती
जायते । “दृष्टं मांसं श्रेण्या नीरुजत्र तानुनाःस्यं
मांससङ्घातमाहः ।” भा.स.भ.सु.सु.रो.चि. ।

मांससमुद्भवा । स्त्री । वसायाम् । वै.निघ. ।

मांससर्पिः । पुं । राजशकणि घृतम् । विवि-
धस्य प्रसङ्गमांसं १२०० श. जलं १२८ श. शि. १६
श. । घृतं ४ श. । कल्पायै जीवनीयगणः प्रत्येकं
१ प. । एकत्र पाच्यम् । वा.चि.५५. ।

मांससारः । पुं । मेदोधाती । रा.नि.व.१८ ।

मांसस्नेहः । पुं । मेदोधाती । रा.नि.व.१८ ।
वसायाम् । वै.निघ. ।

मांसहामा । स्त्री । चर्मणि । श.र. ।

मांसाङ्कुरः । पुं । अङ्कुरवन्मांसेषु, अर्शोवली ।
सा.नि. ।

मांसारिः । पुं । अश्ववितसे । वै.निघ. ।

मांसार्वुदम् । स्त्री । गुरुरीमविशेषः । “मांस-
दीपेण शानोयादशुद्धं मांससम्भवम् ।” सु.नि.१३
अ. । अर्जुदविशेषः । मांसमन्वितं अन् । लवणं
—“अवेदनं लिम्बमनस्यवर्षमपाकसग्नीपसम-
चाच्यम् । प्रदुष्टमांसस्य नरस्य वादुसेतइवेन्मांस-
परायणस्य । मांसार्वुदं त्वेत्तदसाध्यमुक्तम् ।” सु.नि.
११५. ।

मांसावद(दा)रणम् । स्त्री । मांसभेदे ।
वा.उ.१७५. ।

मांसिका । स्त्री । जटामांस्याम् । चि.क्र.क.
न्वोरो.चि. ।

मांसिनी । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ ।

मांसो । स्त्री । सुरामांस्याम् । च.द.यच्च.चि.
चन्दनादितैले । वाधाशकं । दे.दे.वो । र.सा. ।
जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । सु.सु.१५५. । च.द.
त्र.चि. अङ्गारकतैले । वा.सु.१५५. एलादिः ।

मांसरोहिणीमेदे । रा.नि.व.१२ । रुदत्वाम् । काकीन्याम् । मे ।

मांसिष्टा । स्त्री । चलगुलायाम् । रा.नि.व.४ ।

मांसोदकम् । स्त्री । मांसरसे ।

मांसीदनम् । स्त्री । मांससिद्धीदने । मांशमत्र णीनां । गुणाः—“मांसीदनं घातुहृदिकरं त्रिभ्यं गुरु शूतम् ।” वै.निघ. । च. ।

मांस्याह्वया । स्त्री । जटामांसां । सु.चि.२५. ।

माकन्दः । पुं । आसहचे । भा. ।

माकन्द्ये । स्त्री । खनासख्यातपयशाकहवे । हिंसाद्रानी, माङ्गनी । संसाधिनो । कंसागिनी तत्पर्यायाः,—बहुमूलो सादिनी गन्धमूलिका । गुणाः—कटु तिक्ता सधुरा किञ्चिदातला दीपनी रुचा पथ्या वर्षासु न सिताधिका च । रा.नि. व.७ । आमलकीहृदे । मे. । पीतचन्दने । इन्द्रिचन्दन । श.सा. । [र.मा. ।

माकारा । स्त्री । मरुवकहवे । मरुशंखल ग्रीष् ।

माङ्गलिः । पुं । कृष्णसर्पेण गोनसां वैपरीत्येन वा नाति सर्पे । सु.का.प.४५. ।

मागधम् । स्त्री । पिपलीमूले । सीरुचैललवणे । वै.निघ. । पुं । स्थूलजीरके । प.सु. । जीरके । रा.नि.व.६ । गुळजीरके । मे. । [व्या.चि. ।

मागधिका । स्त्री । पिपल्याम् । वै.निघ.वा. ।

मागधिमूलम् । स्त्री । पिपलीमूले । प्र. बाह्यशालगुडं दृश्यम् ।

मागधौ । स्त्री । पिपल्याम् । प.सु. । रा.नि.व. ६।२३ । मैप.रुतसञ्जीवनां । शर्करायां । जटा. । एस्त्रेलायां । धूधिकायां । श्रेत यूँदे । रा.नि.व. १० । जीरके । रा.नि.व.२३ । शतप्रुष्याधिशेषे । वै.निघ. । शालिधान्यधिशेषे । सा च काफवातला । अति.१५५. ।

मागधौजटा । स्त्री । पिपलीमूले । वै.निघ. ।

मागधौत्रिका । स्त्री । पिपलीमूले । सञ्ज- व्व.चि.त्रिसुवनकीर्तिरसे ।

मागधेया । स्त्री । खण्डीवल्याम् । वै.निघ. ।

माघमा । स्त्री । कर्कटे । वै.निघ. ।

माघवतो } स्त्री । पूर्वादिभि । रा.नि.व.२१ ।
माघोनौ }

माघ्यम् । स्त्री । कुन्दपुष्पे । कूँत कूल । र.मा. ।

माङ्गल्यम् । स्त्री । खण्णे । कपिल्यफले । दधनि । नारिकेले । जीवके । स्थूलपत्रे । मसूरके । मधुके । रा.नि.व.२३ । पिपलीमूले । रीठाकरङ्गे । ऋषभके । हरिष्णुङ्गे । वै.निघ. ।

माङ्गल्यः । पुं । विल्लहचे । र.मा. ।

माङ्गल्यकाया । स्त्री । दूर्वायाम् । हरिद्रा- याम् । ऋद्धौ । माघपर्ण्याम् । गोरीपनायाम् । इरीषक्याम् । वै.निघ. ।

माङ्गल्यकुसुमा । स्त्री । शङ्खुपुष्पाम् । वै.निघ. ।

माङ्गल्यप्रवरा । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ. ।

माङ्गल्या । स्त्री । गोरीपनायाम् । शमीहवे । जीवल्याम् । वै.निघ. ।

माङ्गल्यागुरुः । पुं । अगुरुमेदे । केदारदेशे प्रसिद्धः । गुणाः—शीतगुणः स सुगन्धिसौगवाहः अष्टय । रा.नि.व.१२ । [व.५ ।

माङ्गल्यार्हा । स्त्री । वायमाणायाम् । रा.नि. ।

माचलः । पुं । रोगे ।

माचिका । स्त्री । आघातकहचे । मोक्षशा इति पश्चिमदेशप्रसिद्धहवे । तत्पर्यायाः,—प्रस्थिका अस्वष्टा वाग्मालिका अम्बिका मधुरविदला केशी सहस्रा धालमूलिका । गुणाः—“...पक्वा रुचे पाके कपाया शीतला लघुः । पक्वातीसारपित्तस- कफकण्ठामघापहा ।” भा. । पाठायाम् । आङ्- नादि । च.चि.८५. । सचिकायाम् । त्रिका. ।

माची । स्त्री । काकमाचीसुपे । उडुर्कैडेनी । वै.निघ. ।

माची(टौ)कम् । स्त्री । देवदारुणि । रघ. २.प्रद.चि.पुथ्यानुगचूर्णे ।

माचीपत्रम् । स्त्री । सुरपर्णनामपत्रशाके । रा.नि.व.१० ।

माजलः । पुं । चासनामकपचितिशेषे । श.च. ।

माञ्जरिकः । पुं । अपामार्गसुपे । रा.नि.व.४ ।

माटासकः । पुं । तरन्वू.लघुदशलताफलमेदे । “सेटुमाटासकौ. समौ ॥”

माटौ । स्त्री । पर्णदलशिरायाम् । आंनरत्र शिञ्ज । वै.निघ. ।

माठः । पुं । सुनिपथकशाके । उडुनि शोक । वै.निघ. ।

माङ्गः (द्रुमः) । पुं । स्वनाम्ना कौडण्देश-
प्रसिद्धे हस्तविशेषे । वम्, भेभीमाङ् । सं माङ् । कं
वेनी । कौटण्णि जिक्तुं डु । तत्पठ्यायाः,—
माङ्गाद्रुमः दीर्घः ध्वजप्रचः वितानकः मयद्रुमः ।
गुणाः—मिशिरः कषायः रूच्यः पित्तदाहकरः
तृषाघ्नः मोहजनकः वातघ्नः श्रेणनः यमघ्नय ।
रा.नि.व.२ । नारिकेलहवे । वै.निघ. ।

माङ्गिः (डौ) । स्त्री । पद्माद्रु । दन्त-
भागे । अ.टी.भ. । पर्णमिरायाम् । ई.घ. । दन्त-
मिरायां । श.र. ।

माणः (कः) । पुं । (Arum Indicum.)
स्वनाम्न्याति कन्दविशेषे । नांशुद्रु । प.सु. । हिं
वम्, मानकन्द । तत्पठ्यायाः,—प्यलपप्र.
विशोर्णपर्यः माणः हृष्टहृष्ट. ऊतपयः । गुणा.—
“माणकः स्यान्मृदापवः कथ्यते तद्गुणा अघ ।
माणकः गोयष्टन्नीतः पित्तरक्तहरी लघः ।”
भा.पु.१भ.शा.व. ।

माणकघृतम् । स्त्री । गोये घृतम् । “माणक-
कापककाभ्यां घृतमस्य विषाचयेत्... ।” घृत ४
श. । काषायं—माणः १२७० श. जलं ६४ श. श. १६
श. माणककः १ श. भा ।

माणतुण्डिकः । पुं । अलक्षरपल्लविशेषः ।
च.ग.२०९. ।

माणमण्डः । पुं । माणकचूर्णसाधिते मण्डभेदे ।
“पुराणं माणकं पिशा द्विगुणोक्तमण्डलम् ।
साधितं चोरसोयाभ्यामभ्यर्त्तु पायसन्तु तम् ॥
इति यातीदरं शीघ्रं यष्टर्णां पाण्डुतामपि ।
सिद्धी भिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरल्य ॥”
भेष. ।

माणवकः । पुं । मत्तवर्षीयवालकः । रा.नि.व.
१८ । दौवान्तरखड्गूर्जिकायाम् । वै.निघ. ।
ननुष्ये । हारभेदे । विका. । कुम्भितपुर्ये । नै. ।
वटी । ई.घ. । गोणके । च.म.१५५. ।

माणिका । स्त्री । पलाटकमाने । प.प्र.१ख. ।
श.सा. ।

माणिक्यम् । स्त्री । स्वनाम्न्यातरकवर्णरत्न
विशेषः । नागिन्दु । तत्पठ्यायाः,—गोणरत्नं रत्नराट्
रविरत्नकं तरणिरत्नं शङ्करो रत्नमाणिक्यं तरुणं
रत्ननामकं रामगुक् पद्मरामः रत्नं गोणीवल्कः
सौमथिकं लोहितकं कुरुविन्दं कुरुविल्लः लक्ष्मीपुथः

अरुणीपथः । गुणा.—मधुरं हित्यं वातपित्तघ्नं
रसायनञ्च । रा.नि.व.१३ । “गर्भं द्रष्टुञ्च माणिक्यं
जयत्या, भौतिककलाया । विद्रुमं चारुवर्णेण ताट्यं
गोदृग्धतमाया । पद्मरागन्तु स्यान्नेः कुलत्वकाय-
संगुतेः । तण्डुलीयरमेवञ्च नीलं नीलीरमेन च ।
रीचनाभिय गोमेदं वैदुष्यं निकृष्टाजलैः ।
खदयेद् दालिकायानो जयत्याः स्वरसेन च ।
नपिमुक्ताप्रयानादि यामेके शोधितं भवेत् ।
चूर्णदिके तथा तैले काष्ठिके याममादकम् ।
दीनायनीये मत्सिमान् खदयेत्तानकं यरम् । अनेन
गुडिमायाति मय्यं गुरु वचो यथा ॥” इति
शोधनसारणे । सा.को. । तदर्थं स्यान्नेदोत्रामभेदो
यथा—“मिष्टलेतु भवेत्तत्र पद्मरागमनुषमं ।
शोभं काणपुरीडूतं कुरुविन्दमिति ग्रातं ।
अशोकपत्रवच्छायससुं सौमथिकं विद्रुः । तुष्यं
च्छायथा नीलं नीलगन्धि प्रकीर्षितं ग उत्तमं
सिंहनीडूतं निकृष्टं तुसुरीडूतं । मध्यमं मध्यमं
त्रयं माणिक्यं देवभेदतः ॥” [भा. ।

माणिक्यकटुली । स्त्री । कदलीविशेषः ।

माणिक्या । स्त्री । श्लेष्माम् । हिन्दुकि ।

माणिक्यमन्त्रम् । स्त्री । सैश्वर्यवर्णम् । च.
टी.का. । रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.अभिन्यासञ्च.
वि. । सामुद्रलक्षणम् । वै.निघ. ।

माण्डविकः । पुं । तद्वै गजमध्यमाथे । “के.क-
नाकारदेष्टु भवेत्माण्डविको ह्यः ।” ज.द.६५. ।

माण्डव्यः । पुं । पीतमण्डुकी । वै.निघ. ।

माण्डुकीम् । स्त्री । वद्रधातौ । रा.नि.व.१३ ।
अहिर्निने । भेष.अभयवृष्टिहरसे ।

माण्डुकी । स्त्री । प्राणीचुपे । वै.निघ. ।

मातङ्गः । पुं । अथत्यहवे । अ.टी. । इतिनि ।
अम. । उदुस्वरहत्त । वै.निघ. ।

मातङ्गकण्ठा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.
निघ.२भ.वा.व्या.पचवध-चि. ।

मातङ्गपिप्पली । स्त्री । गजपिप्पल्याम् ।

मातङ्गमकरः । पुं । महासन्धिविशेषः ।
इतिगद्वे । रा.नि.व.१८ ।

मातरः । पुं । कसौ । वै.निघ. ।

माता । स्त्री । जनन्याम् । अम. । चासुकर्णे-
लतायां । गुर्वादायि वलां । इन्द्रबाहयो लताभ्याम् ।
श्रीशिवशर्मा । रा.नि.व.३ । अट्टामांस्याम् । रा.

नि.व.१२। मद्वायावधिकायाम्। रा.नि.व.३।
वृत्तकुमार्याम्। वै.निघ.। गवि। नै.।

माताङ्गा। स्त्री। नागवलायाम्। वै.निघ.।

मातुलः (कः)। पुं। धूमूरुपे। धूजुत्रा
शीघ्र। मदनहवे। कलायविशेषे। नै.। रा.नि.व.
१०। त्रिका।

मातुलद्रुमः। पुं। धूमूरुहवे। शाश्वलीहवे।
भिमूलशीघ्र। वै.निघ.।

मातुलपुत्रकः। पुं। धूमूरुफले। श्वेत
धूमूरुनाशफल। अम.।

मातुलपुप्यम्। स्त्री। धूमूरुपुप्ये। वै.निघ.।

मातुलानौ। स्त्री। मियद्रुलतायाम्। श.च.।
शण्डीजे। छ.च.। भद्रायाम्। गिह्नि। कलाये।
नट्रे। नै.।

मातुलाहिः। पुं। सपेविश्वे। नांशुशा नाश,
रुडेतिशा नाश। अम.।

मातुली। स्त्री। शण्डीजे। भद्रायाम्। श.च.।

मातुलुङ्गः (कः)। पुं। (Citrus medica)
कीलङ्गहवे। टैवा नेवुर शीघ्र। हि वीजीरा।
मं माहुलिङ्ग। कं माषला। तै मादोफलयुचेष्टु।
उत्. कलंवा। तत्पर्यायाः,—फलपूरः फलपूरकः
वीजपूरः वीजपूर्णः रुचकः शफलः लुकुपः पूरः
पूरकः अन्वु केशरः कीलङ्गः। प.सु। सु.स.३।
५। च.द.ज्व.चि.। “अरुचौ मातुलुङ्गस्य
केशरम्।” च.स.४५। गुणा—“लान्मातुलुङ्गः
कफवातघ्नना घ्नना हृमीषां जठरामयनः। स
द्रूपितरक्तविकारपित्तसन्दीपनः शूलविकारघ्नारौ।”
तत्फलगुणाः—“शासकासाहचिहरं तृणान्न कण्ड
शोधनं। दीपनं लघु रुच्यञ्च मातुलुङ्गमुदाहृतम् ॥”
अम्लकटुश्च शासकासन्न पाचकं -कण्डशोधन
दीपनं लघु हृद्यं रुचिकञ्च। तच्च फलं बालं
वातपित्तकफरक्तकरम्। मध्यं फलं ताडशनिव।
पक्वं फलं बर्णकरं हृद्यं पुष्टिकरं बलकर शूलहरम्
अजीर्णनाशनं विषम-वात-कफ-शासामिमान्यहरं
कासारोचकशोफघ्नञ्च। लक् तिका दुर्जरा
हृमिकफवातघ्नी च। तत्करहं स्वादु शीतं गुरु
क्षिप्तं वातपित्तहरञ्च। तन्नाभ्युत्थं शूलपित्तहर-
मरीचकघ्नञ्च। तत्कीसरं दीपनं लघु संघाहि
गुञ्जारीघ्नञ्च। तद्दहकीसरं पित्तमारुतघ्न हृद्यं
वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलदहञ्च। स्वरसः अरुचौ

शासकासयीश्च हितः। तथा गूले अजीर्णं मन्दाग्नी
वातकफे च हितः। तत्कटाहः कफहृत् दुर्जरश्च।
तत्पुष्पं तिक्तम्। वीजं गन्धघ्नम्। अति.१०५.।
तत्कीसरं वातघ्नम् उदररीगदं दीप्यसम्बन्ध।
वीजम् तिक्तं कफाशःशोयहरञ्च। रा.नि.व.११।
तन्मांस हृद्यं शीतलं गुरु वातपित्तनिघ्नं। केशरः
लघुः संघाहो शूलगुणोदरघ्नश्च। च.द.पि.ज्व.
चि.कण्डतालुशोषलेपे। “केशर मातुलुङ्गस्य।”
च.द.वातघ्नो षज्व.चि.। “मातुलुङ्गकफ-केशरी
घृतः।” वीजम् उष्णं हृमिघ्नं भवातघ्नं गभर्दं गुरु
च। पुष्पं वातलं घाहि लघु रक्तपित्तहर
शूलाजीर्णविषमामिमान्यो हितम्। तद्रसः अरुचि-
शासकासेषु हितः अतिमधुरः हृद्यश्च। म.द.व.६।

मातुलुङ्गशिफा। स्त्री। मातुलुङ्गमूले।
शौलश वेवुर मूल। च.द.कफज्व.चि.।
“मातुलुङ्गशिफाविश्व...।”

मातुलुङ्गा (ङ्गिका,ङ्गी)। स्त्री। जम्बीर-
मेदं। शत्रवती वेवुरं हिं शालारा। रा.नि.व.
११। भा.म.३भ.सू.घा.चि.। सि.यो.विम चि-
प्रमोत्तिकायञ्चने।

माटकः। पुं। चयमके। प.सु.। स्तो (का)।
चयमके। आटकपके। वै.निघ.।

माटकाकुन्दः। पुं। शिशोर्गुदजत्रणविशेषे।
वा.ज.अ.। See गुदकुन्दः।

माटकावहः। पुं। परिकीटं। श्रेणो श्रेणोका।
“माटकावहकौटजः।” प्रयोगः। च.द.ग.ग.चि.।

माटनन्दनः (न्दौ,इन्)। पु। मद्वाकरञ्जं।
वै.निघ.। गुष्कररञ्जहवे। रा.नि.व.९।

माटनिन्दकः। पु। प्रतुदजातीयपचिणि।
सु.म.४६अ.।

माटमण्डलम्। स्त्री। नेत्रयोर्मध्यभागे। तच्च
आसन्नरणी न पश्यति। स्मृतिः।

माटवाहकः। पुं। कीटमेदं। श्राफुञ्जो
वा श्रेणो श्रेणोका।

माटवाहिनौ। स्त्री। वयगुलापचिणि। रा.
नि.व.१९।

माटसिंहौ। स्त्री। वासकहवे। श.र.।

मात्रा। स्त्री। अनपाद्यपरिमाणे। च.स.१५.।
भोजनादिपरिमाणे। कालपरिमाणे। अम.।
द्रव्यविशेषे नावाभाह पुष्कलावताः—“आद्रं स्यात्-

पत्ना सावा कुडवय्य प्रमापतः । सधुतैलपुसादिय
पुक्कट्ये चतुयलम् ॥” विश्वामित्रः—“सुहृत्सुगु-
वाहीकविष्वक्कारिण्यमागरेः । कुमाग्राट्ट कनिष्ठायां
कुडवयाट्टमिः पतिः ॥” “सर्विः-स्रगु-अल-
चीट-तेल चौरासवादिपु । अष्टौ पत्नानि कुडुवो
नारिकेले च श्रव्यते ॥” सा.को. । तथाच भेदः ।
“गुडरासठगण्ठीनां सांसकृपाण्योरपि । गुट्ट्या
सुगुभीर्यैव प्रव्यः पीडुगभिः पतिः ॥” भीजः—
“यद्युपै गुट्टिकायाश्च कर्षाया गुणरोगिणाम् ।
चौरसिद्धजमोदास्रवेतसेता न केयलाः ॥ क्रीट्ट-
गोपांदिरीगेषु जटायुर्दिगुषो मतः । प्रमेधादिपु
रोगेषु सावातोऽः प्रशस्यते ॥”

साट्टकः । पुं । अस्मिन् । आदिन् । प.सु. ।
हरिपमेई । वै.निघ. । दान्तरूपविधि । श.सा. ।
श्री (का) । मद्रायाम् । निहि. । डा.३. । वै.निघ. ।

साट्टनम् । स्त्री । लवङ्गे । रा.नि.व.२३ । पुं ।
मदनहवे । वि. । मदनमके ।

साट्टनी । स्त्री । माधव्याम् । रा.नि.व.० ।
विजयाद्याम् । निहि. । भा. ।

साट्टिनी । स्त्री । शक्रामने । निहि. । वै.निघ. ।

साट्टी । स्त्री । ह्यगतिविषयायाम् । रान
आउट्टेठ । रा.नि.व.६ । भा.चि. २।२२८. ।
वा.उ.२२. ।

साधवः । पुं । ह्यगमद्रे । प.सु. । रा.नि.व.१६ ।
देशास्रमानं । विका. । सधुक्कहधं । वसन्तकान् ।
कीरकहधे । स्त्री । सधुक्कमेई । वै.निघ. । च.द.
साका.चि. ।

साधवकः । पुं । सधुक्कमर्थं । श्लोडूयन्न दत्त ।

साधवकारः । प । सन्निविययन्तकारे ।
रसकौमुदीकारे च ।

साधवट्टमः । पुं । आसहधे । रा.नि.व.११ ।

साधवप्रियम् । स्त्री । पीतचन्दने । श्रुतिचन्तन ।
रा.नि.व.१२ । [भ. ।

साधविका । स्त्री । साधवीलतायाम् । अ.टी.

साधवी । स्त्री । साधवीलतायां । रा.नि.व.१० ।
गताद्यानुपे । रा.नि.व.५ । वासन्तीपुष्यहवे । रा.
नि.व.१०।२० । शतपत्रे । रा.नि.व.२३ । सधु
शर्करायाम् । रा.नि.व.१०।२३ । तुलसीहवे ।
वाराहीकन्दे । दुग्धकेनिकायाम्, दुग्धपापादि ।
माध्वीसुरायाम् । वै.निघ. । मथे । विका. ।

साधवीमूलम् । स्त्री । साधवीलतामूलं ।
रस.रसनरी.चि. । “घोमिन साधवीमूलं पीतं
स्त्रीमध्यकार्यकृत् ॥”

साधवीलता । स्त्री । सनामज्यातन्त्रतायाम् ।
नामदी कूटनेत्र गीष्ट । गुणविन्द, साधवी, रन्-
गीचे, इति महाराष्ट्रकण्ठाट्टेभ्योः प्रसिद्धा । तं
साधवतीम्, प्लु.ल.गुरिदिन् । तत्पथ्यायाः—
अतिमृगः अतिमृगकः पुमृकः वासन्तीलता
साधवीलता चन्द्रवती सुगन्धा भमरीत्सवा
भद्रप्रिया भद्रलता भूमिमन्त्रपन्पणा वसन्तद्वती
लतामाधवी । गुणाः—कटुका तिक्ता रुपावा
मदगन्धयुजा पिचकास्रवण्णी टाडुगोपद्रो च ।
रा.नि.व.१० । अविच—“साधवी स्यात्तु वासन्ती
पुमृको मुष्टकोऽपि च । अतिमुकी विमुक्तय
कामुकी भमरीत्सवः ॥ साधवी सधुरा शीता
खट्टी दीपवद्यो च ॥” भा. ।

साधवेटा । स्त्री । वाराहीनाममृगकन्दनाके ।
वै.निघ. ।

साधवोचितम् । स्त्री । वहीर्ण । दृढ्याग
रुद । रा.नि.व.१२ ।

साधवोद्भवः । पुं । राजाट्टनीहधे । शीर्णो
गीष्ट । रा.नि.व.११ ।

साधुतैलिकः । पुं । तत्रासकवसिषिधो । सु.
चि.२८८. ।

साधुरम् । स्त्री । सत्तिकापुष्यं । विका. ।

साधुरी । स्त्री । अजमोदायाम् । रा.नि.व.१ ।
द्राचासर्वे । सधुरतायाम् । वै.निघ. ।

साधुक्कारः । पुं । सधुक्कहधमारे । उडूव-
गीष्ट । मज्जा-वा.म.१५२.गिरीविरचने ।

साधुकी । स्त्री । सधुक्कपुष्यजातमथे । “सधुक्क-
पुष्यजाता या साधुकी सा निगद्यते ॥” गुणाः—
साधुकी सादिनी यथा पुष्टिक्तं कामवर्द्धिनी ।

साध्वकम् । स्त्री । साध्वीके । वै.निघ. ।

साध्वस्त्रः । पुं । बहुरसालास्रवर्धे । शान
आदन्त्र गीष्ट । रा.नि.व.११ ।

साध्वी । स्त्री । सधुक्कमर्थे । रा.नि.व.११ ।
सधुरकण्ठकमल्ये । श.र. । पुष्यरसादिमधुक्तं
मथे । “पुष्यवादिमधुसारमया तु साध्वी ॥”
गुणाः—सधुरा हया वातविचष्टन् नाल्युषा पापु-

कामलागुन्नाशंनेहनी च । रा.नि.व.१४ । पुण्य-
रसे । मधुशर्करायाम् । वै.निघ. । मये । त्रिका. ।
माध्वीकम् । क्ली । मध्वासवे । च.द.साक्षा-
चि. । मधूकपुष्पकृतमये । अम. । मये । रा.नि.
व.१४ । द्राक्षाकृतमये । द्राक्षाभादा, श्रोत्रि ।
गुणाः—“माध्वीकं शीतलास्रं मधुरमपि तथा
संक्रमाद्योक्तञ्च हन्यात् पितामथार्णःशसनमपि
तथा चातिसारं प्रमेहान् । श्लानाक्षीपमहं ज्वर-
यति सकलं दीपयत्यग्निमान्यम् तथाहातामवातं
वगनमपि तथा हृन्ति सर्वांश्च रोगान् ॥” अचि. ।
१८५. । पुं । नियावे । शिम् । प.सु. । त्रिका. ।
माध्वीकफलः । पुं । मधुनारिकेलहृत्वे । रा.
नि.व.११ ।
माध्वीका । स्त्री । श्वेतनियावे । श्वेत शिम् ।
रा.नि.व.१६ ।
माध्वीमधुरा । स्त्री । मधुखञ्जूरिकायाम् ।
शिथीत्थञ्जूर । रा.नि.व.११ ।
माध्वीशकरा । स्त्री । मधुशर्करायाम् ।
मधुश्च चिनि । ता अष्टविधा मधूनामष्टविधत्वात् ।
गुणा अपि तच्चन्धुतुल्या भवन्ति । रा.नि.व.१४ ।
माध्वीसिता । स्त्री । मधुशर्करायाम् । मधुश्च
चिनि । रा.नि.व.१४ ।
मानम् । क्ली । परिमाणे । श्रित्तिगोत्रं, उज्ज्वन ।
“नानावेचितमाचार्या मेषानामां प्रकल्पनम् ।
मेनिरे यद्यतो मानमुच्यते पारिभाषिकम् ॥” तच्च
द्विविधं कालिद्रमागधमेदेन । तयोर्द्वितीयं श्रुतम् ।
“कालिद्रान्नामगधं श्रुतम् ॥” इति । तद्व्यथा,—
तसरेणुस्तु विज्ञेय क्रिंशता परमाणुभिः ।
वसरेणोस्तु पर्यायनाम्ना बंशो निगद्यते ॥
यद्बंशोभिर्मरीचिः स्यात् परसरीचस्तु संपपः ।
पट्टसंपर्पयैवस्वेको गुञ्जेका च यदैस्त्रिभिः ।
गुञ्जामिर्दशभिः प्रीको मापको ब्रह्मणा पुरा ॥
हेमय मापकयैव पर्यायस्य कौर्चितः ॥ मापस्तु
पञ्चभिः पङ्क्तिमथवा सप्तभिरष्टभिः । दशभि-
र्द्वादशभिश्च रक्तिभिः षड्विधो मतः ॥ चरकस्य तु
सापस्तु दशगुञ्जामिरेव च । चरकस्य तु चाङ्गेन
सुदृढस्य तु मापकः ॥ सायैश्चतुर्भिः श्राणः स्याद्वरणं
तन्निगद्यते । टडः स एव कथितसङ्घयं कोल
उच्यते ॥ छुद्रको षट्कयैव द्रुचणः स निगद्यते ।
कोलद्वयश्च कर्षः स्यात् स प्रीकः पाणिमापिकः ॥
पवः पित्तुः पाणितलं किञ्चित् पाणिय

तिन्दुकं । विङ्गलपदकञ्चैव तथा षोडशिका
मता ॥ करमथो हंसपदं सुवर्णं कवङ्गयश्च ।
उङ्गुस्वरय पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते ॥ स्यात्
कर्षाभ्यामहंपलं शक्तिमष्टमिका तथा । शक्तिभ्याश्च
पलं त्रयं सुष्टिमात्रचतुर्धिका ॥ प्रकृचः षोडशो
विल्लं पलमेवाव कौत्संते ॥ पलाभ्यां प्रकृतिः ज्ञेया
प्रकृतश्च निगद्यते । प्रकृतिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुङ्गवी-
ऽहंशरावकः ॥ अष्टमानश्च स त्रयः कुङ्गवायाश्च
साणिका । शरावोऽष्टपलं तद्वज्रं यमवविचक्षणे ॥
शरावाभ्यां भवेत् प्रख्यत्प्रस्थैस्त्रयादकम् ।
माननं वंसपावे च चतुःपट्टिपञ्च तत् ॥
चतुर्भिरादकैर्द्रोणः कलसो लल्लोष्मोष्ण ।
उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्याय सञ्जितः ॥
द्रोणःभ्यां संप्रकुम्भे च चतुःपट्टिशरावकः ।
सर्पाभ्याश्च भवेद् द्रोणी वासो गोषी च सा कृता ॥
द्रोणचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मद्विभिः ।
चतुःसहस्रपलिका पत्रव्यधिका च सा ॥ पदानां
द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्तितः ॥ “तुलापल-
शतंश्रीया सञ्चैव विनिययः । माषट्टाक्षविल्लानि
कुङ्गवः प्रस्थ आदकः । राशिर्द्रोणी खारिरिति
यथोत्तरचतुर्गुणाः । गुञ्जामिदमानमारभ्य यावन्
स्यात् कुङ्गवस्थितिः । द्रवाद्रंशकद्रव्याणां तावन्माः
घनं मतम् । प्रस्थामिदमानमारभ्य दिगुणस्तु
द्रवाद्रंशोः । मानं तथा तुलायाश्च दिगुणं न क्वचित्
स्य तत् ॥” प.प्र.१४. ।

मानकम् । क्ली । शरावे । > मेत्र । वै.निघ. ।
ज्व.सि.चन्दनायतैले । पुं । माणके । गोत्रकट्ट ।
र.मा. । सालाकन्दे । वै.निघ. ।

मानकच्यारः । पु । माणकदण्डपत्रचरि ।
गोत्रकट्टीत्र श्रात्र । मेष. ।

मानतः । पुं । पर्यटके । श्रेण्पाञ्जलि ।
वै.निघ. ।

मानद्रुमः । पुं । शाल्मलीहृत्वे । वा.स.१५च.
प्रियद्रुमादिव. । “मानद्रुमी मोचरसः ।”

मानधानिका । स्त्री । तपुष्पाम् । शशां,
कौंकुड । श.मा. ।

मानभाण्डम् । क्ली । परिमाणभाण्डं । गोत्रेन्द्र-
जोड । च.स.१५थ. ।

मानमृताफलः । पुं । पटोलहृत्वे । वै.निघ. ।

मानवः । पुं । मनुष्ये । अम. ।

मानवकोत्तरः । पुं । शिथी । रा.नि.व.१८ ।

मानमेम् । स्त्री । मनसि । त्रिका ।
मानमल्लैव्यम् । स्त्री । चिकित्सकस्यैव्यं ।
 नन्दः । रा. वि. २६५ ।
मानमञ्जरः । पुं । यदादी मनसि जायते,
 वैचिकीदी । लक्षणा—“वैचिकीमरतिर्मानम
 नापत्तपम् ।” च. वि. ३५ ।
मानसान्त्यः (मौकाः) । पुं । संज्ञे । रा.
 नि. ३१८ ।
मानषी । स्त्री । दुर्गुण्याम् । क्लेशश्ले ।
मानिकम् (का) । स्त्री । स्त्री । चटपत्तनिने
 नाने । ६५ तै. । १० अ. । सि. यो. ३६ मु. ३५ नाने ।
 “कृत्रवाभ्यां मानिका ।” प. प्र. २. ५ । मयं ।
 प्र. २. । (को) वसन्ति चेतयोः प्राधान्यतरे । च
 २. वसन्ताधिकारे ।
मानिनौ । स्त्री । लक्षणांस्त्री । रा. नि. ३० ।
 शि. ३ ।
मानिसन्धम् । स्त्री । सैथयलवर्त । मय. ३६
 चि. । “मानिसन्धं तुल्याम् ।”
मानो (इन्) । पुं । सिद्धे । रा. नि. २ ।
 स्त्री (स्त्री) । प्र. २. ५ । मय. ।
मानुषी । स्त्री । शेषधर्मिणीपत्न्यां ।
 चिकित्सांस्त्री । तद्वया, —पादुरी मानुषी देवी
 चिकित्सा विविधा मता । एतन्मताया देवी म्यान्
 देवदेवात्मिकास्त्री । मानुषी पट्टम्सा मया
 मयीहीसादि संस्कारा । कन्ये चान्यदे मीर्के
 मानुषी तत्र मृजिता । प्र. ३. । शार्दांम् ।
 शौजाय । प. म. ।
मानुषोद्धि । स्त्री । मानुषीदुग्धजातदधि ।
 नन्दः । अ. २६ । गु. पा. —विपाके मधुरं
 बन्धुम् च मधु मन्मथं च दुग्धं यददीपयत् ।
 रा. नि. ३. १५ ।
मानुषीक्षीरम् । स्त्री । मानुषीक्षीरदुग्धे ।
 नन्दः । अ. २६ । मधुरं स्वपाथे एतन् मधु च दुग्धं
 हीपन् पथ पाचनं शीतलम् । रा. नि. ३. १५ ।
 मन्मथं च दुग्धं सारं मन्मथं निवृत्तापयत् ।
 पिच्छं रत्नं च मन्मथं नागीपथः सैह्यमैव
 मन्मथं ॥” च. वि. ५५ ।
मान्यम् । स्त्री । शाल्ये । रा. नि. ३. २० ।
 चीने । च. ।
सास्त्रिका । स्त्री । चतुर्थायाम् । रा. नि. ३. २ ।

सायादः । पुं । कृषीरे । त्रिका ।
साया(चि)फलम् । स्त्री । फलविशेषे ।
सायिकम् । पुं । सायिकम्, सायिकम् ।
 तत्पर्यायाः,—सायि सायिकं सायिकं छिद्र-
 फलम् । गु. पा. —कटुणं वातघ्नं कैशकता-
 करं वैचिक्यमदीपकरम् । रा. नि. ३. ६ ।
सायौ । स्त्री । दिनमीचिकायां । शि. ३. १० ।
 र. मा. ।
सायुः । पुं । पित्ते । रा. नि. ३. २१ । त्रिका ।
 प्रथिसुन्दरम् । “म सोमसायुः ।” भा. ज. वि. ।
सायूरा । स्त्री । कावीदुम्बरीनायाम् । वै. नि. ३. ।
सायूराटिपत्तञ्जन्म् । स्त्री । मयूरपत्त-
 वम्बेयादिञ्जने । गु. पा. —“सायूरा वसन्ता
 वैसा वाता दीपयथापः ।” रा. नि. ३. ६ । भा. ।
सायूरी । स्त्री । अन्नमीदायाम् । दन्तमयी ।
सारः । पुं । सत्ये । म. । पु. म. २६ । प्र. ३. ।
सारकः । पुं । मीनपत्रिणि । शि. ३. २० ।
 वि. सि. ३. । वै. नि. ३. । स्त्री । शि. ३. १० । रा. नि.
 ३. ३ ।
सारकवर्गः । पुं । रसमङ्कलञ्जयि । यदा—
 “एतन्मथविषकनीचुराः कटुत्वमो दन्तिका प्रातिः ।
 मयां चो मरुत्ता कन्या पाणान्मितीकन्म् ।
 विपत्तित्तववती लज्जा देवतामो मया ।
 मरुत्तानीवकान्मितीचकन्तादित्ति । माना-
 कंचन्तरेवा रविमन्ता काकसायिका चार्कः ।
 विपत्तान्ता वायमन्तरी वयो कन्या मन्ती चैव ।
 कोपातकी मयन्ती वाराणो रविमन्तिका रथा ।
 मन्तायो यमपिचा ररिटे रे पुनर्नवारितम् ।
 मन्तृकाकन्ते एतावरी कञ्चुकी चैव कन्ता ।
 तिलभक्तपर्णिके टुका मन्ता एरीतकी तुलसी ।
 मोक्षरकासुपर्णिके कन्टो कन्डवर्णता च । मयन्ती
 छिद्रं गुट्ठी मियुः गिरिकर्णिका महाराष्ट्री ।
 नाकं वमैवमरुतीमोमन्ताः देवतर्पणीः मन्तः ।
 एतन्तरी व्यापरी विपत्तमन्तात्तन्तवारपिचा ।
 मन्तवाटोमं वा मन्तादमायिका वापि टुम् ।
 मन्तोरपन्तरी च युक्तिर्विचिद्रपुष्पीञ्जम् ॥”
 र. मा. मं. ।
सारङ्गा । स्त्री । सिदायाम् । रा. नि. ३. ३ ।
सारजातकः । पुं । साङ्गरे । वै. नि. ३. ।
सारटम् । स्त्री । इन्द्रम् । वै. नि. ३. ।

मारणम् । स्त्री । अभिचारभेदे । धालादिजारणे ।
मारारिनारीरजः । स्त्री । गन्धके । भा.
 ज्.वि.कल्पतरौ ।
मारिशः (षः) । पुं । पवशाकविशेषे ।
 नट्टे' वा कौण्टिनट्टे'त्र भांक् । हि नवडा । उत्.
 नेछटा शग । तत्पथ्यायाः,—कन्धरः वाप्यः
 मार्यः मार्यकः । स द्विविधः श्रेतरक्तभेदेन । गुणाः
 —“मारिषो मधुरः शीतो विष्टश्चो पित्ततृणः ।
 वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तगुडिपमात्रिजित् ॥ रक्तमार्यो
 गृह्णाति सघारो मधुरः सरः । शोषलः कटुकः
 पाके खल्वदीप चदीरितः ॥” भा.पू.१भ.शा.व. ।
मारौचः । पुं । कडोहवृक्षे । रा.नि.व.१२ ।
मारौचपत्रकः । पुं । सरखवृक्षे । ठांश्रिनेत्र
 शृङ्ग । रा.नि.व.१२ । [सजंतरी । वै.निघ. ।
मारौचपत्रका । स्त्री । सरखद्वेषदारी ।
मारौचवल्ली । स्त्री । मरिचवृक्षे । वै.निघ. ।
मारौच(च)षः । पुं । मारिपशाके । हि. ।
मारुण्डः । पुं । सर्पाण्डे । मे. ।
मारुतः । पुं । वायौ । रा.नि.व.२१ ।
मारुता । स्त्री । सृङ्गायां । शिष्टिः । वै.निघ. ।
मारुतापहः । पुं । वरुणवृक्षे । रा.नि.व.६ ।
मार्कः । पुं । भङ्गराजे । र.मा. ।
मार्कटपिप्लो । स्त्री । कापिपप्ल्याम् ।
 आंशः । रा.नि.व.४ ।
मार्कण्डिका (खड्डी) । स्त्री । भूम्याङ्गुल्ये ।
 कौण्टिन । हिं मूत्रखलसावल्ली भूमिप्रसरण
 शीला । वन्. भू'इतरवङ् । तत्पथ्यायाः,—
 भूमिचरी । गुणाः—“मार्कण्डिका कुष्ठहरी
 जलघ्नःकाथमीधनी । विपदुर्गन्धकासघ्नी गुणोदर-
 विनाशिनो ॥” सद्दरेचनी च । भा.पू. । वै.निघ.
 २भ.अ.ठा.चि.शुखादिचूर्णे । [४ ।
मार्कण्डौयम् । स्त्री । भूम्याङ्गुल्ये । रा.नि.व.
मार्कवः । पुं । भङ्गराजे । जौगत्रांज । र.मा. ।
 हिं भंगरा । मं गवगसूत्र । कं भंगरेश्या । वम्.
 नाका । तत्पथ्यायाः,—भङ्गराजः भङ्गः पत्तङ्गः
 मार्कः मार्कः नागमारः परवः सङ्घोदरः
 भङ्गरजः भङ्गरः भङ्गराजः मर्करः भङ्गाहः
 एकरजः अङ्गारकः वरजकः अत्रागरः पित्तप्रियः
 केशरज्जनः कुल्लवर्हनः । मार्कवः नालपोतमहा-

भदेन विधा । गुणाः—चक्षुष्यः तिक्तः उष्णः
 केशरज्जनः कफशोथशिवविपन्नः रसायनच । रा.नि.
 व.४ । च.द.ज्वरातिहा,चि.ज्योपादाचूर्णे । “निम्ब-
 भनिम्बमाकं वम्.” च.द.आ.वा.चि.सिधलायाम् ।
मार्गः । पुं । गुदे । मूलश्रात्र । तिका. । कस्तू-
 र्याम् । गृह्णाति । मे. । रक्षापामार्गं । रच.चि.
 नागसिन्दरे । मेघ.कर्णरो.चि.अपामार्गचारतैले ।
 (कः) मार्गशीर्षमासे । प्र.मा. ।
मार्गवाहिनी । स्त्री । सुद्रनाद्याम् । वै.निघ. ।
मार्गविशोधनम् । स्त्री । मूत्रपुरीषसङ्गे सति
 तन्मार्गशोधनकर्त्तव्ये । सु.स.७४. ।
मार्जनम् । स्त्री । शुद्धकरणे । प्र.र. । पुं ।
 लोभवृक्षे । प.सु. । श्रुतलोभे । सुभूतिः । रक्तरीधे ।
 खानी । स्त्री (नी) । स्याज्जन्त्याम् । शौंठे ।
मार्जारः । पुं । रक्तचिचकक्षुपे । रा.नि.व.६ ।
 पूतिमारिवायाम् । वै.निघ. । विडाले । चम. ।
 खडाशे । शौंठे । छे.च. । (कः) मयूरे । तिका. ।
मार्जारकण्डः । पुं । मयूरे । श.र. ।
मार्जारगन्धा (न्धिका) । स्त्री । सुद्रपथ्याम् ।
 गृह्णाति । प.सु. । रा.नि.व.३ ।
मार्जारपादः । पुं । पञ्चभेदे । यथाश्ल
 पादं कूर्चे च खर्वर्षभित्रवर्णा रेखा भवेत् । स च
 मर्चुरसङ्गलकारः । न.द.३.अ. ।
मार्जारिका । स्त्री । कस्तूर्याम् । वै.निघ. ।
मार्जारी (स्त्री) । स्त्री । गन्धमार्जारे ।
 शौंठे । तत्पथ्यायाः,—पूतिककः पूतिका
 गन्धवेलिका । तद्वृक्षगुणाः—वामनी चक्षुष्य
 वातघ्नी कान्तिकारी कफनाशिनो च । मदन-
 पाणः । कस्तूर्याम् । गृह्णाति । रा.नि.व.१२।२३ ।
मार्जारीयः । पुं । विडाले । मे. ।
मार्जालः । पुं । विडाले । द्वि.कोषः ।
मार्जिता । स्त्री । दधिगतौ । प.सु. ।
 शिखरिण्याम् । वै.निघ. ।
मार्त्तण्डः । पुं । चर्कवृक्षे । प्र.म. । गृह्णरे ।
 मे. । खर्णसाचिके । वै.निघ. ।
मार्त्तण्डसूलम् । स्त्री । चर्कसूल । वै.निघ. ।
 २भ.ज्व.चि.निर्मुण्डोषुषे ।
मार्त्तण्डवल्लभा । स्त्री । आदित्यभक्त्यायाम् ।
 छण्डश्रिं । रा.नि.व.४ ।

मार्त्तिकः । वि । मृत्तये । च.वि.१५.चामलक-
छते । पुं । शरावे । विका. ।

मार्द्वम् । स्त्री । मृदुतायाम् ।

मार्द्वाकम् । स्त्री । द्राचारसजात-अक्षमये ।
“मार्द्वाकमविदाहितान्मधुरान्वयतन्मघा । रक्षापिचे-
ऽपि सततं घृष्टेनं प्रतिविध्यते । मधुरं तद्धि ऋष्यच
क्षयायातुरसं लघु । लघुपाकि सरं शोषविषमञ्जर-
नाशनम् ॥” स.सू.४५.च.सद्यव. ।

मार्द्वाकमयम् । स्त्री । द्राचाकृतमये ।
“मर्द्वाकामिः कृतं मयं मार्द्वाकमिति चोच्यते ।
मृद्वीकानां सुपक्वानां यः स्वयं गात्रितः पटात् ॥
रसमेव हि तन्नायं कपायरहितेन यत् । मार्द्वाकं
कापिगं भीमविक्रान्तं कापिशायनम् ॥” तोड. इद-
शानकः ।

मार्द्वाकशुक्लम् । स्त्री । मार्द्वाकरसेन सतेजिन
कन्दशाकफलैशायने अन्ने । प.प्र.२ख. ।

मार्षः । पुं । मारिषशाके । नट्टे' भांरु ।
भा.पु.१भ.शा.व. ।

मार्षकाः । पुं । मधुरवान्शुके । मिठां ८३८० ।
मारिषशाके । नट्टे' भांरु । रा.नि.व.० ।

मार्ष्टिः । स्त्री । तैलमहने । वै.निघ. ।

मालकम् । स्त्री । म्यलपत्रे । जटा. ।
प्रपीष्टरीके । हृत्पतुलन्याम् ।

मालकः । पुं । निम्बुश्चे । महानिम्बे । पस. ।

माल(ला)कन्दः । पुं । स्वनामव्यातनहा-
कन्दशाके । सं दावपियगद् । कं करियगोत्रि ।
गुणाः—सुतोष्णः गृह्णन्नापः दीपनः गुन्धरः
वातघ्नो मधुरः । रा.नि.३.० ।

मालती । स्त्री । (*Aganosma calicina*.
Syn. *Echites caryophyllata*.) स्वनाम
व्यातं पत्रशाके । नानलोमठा, गुरुगोत्रि ।
र.सा. । सु.प्र.३६५. । गुणाः—“मालती कफ
पित्ताम्यश्लेष्मकृमिकृद्विजित् । चक्षुषं कुसुमं तस्याः
पत्रं तत्कफपित्तजित् ॥” राज.५.प. । पीतजाती-
हृत् । शीत छांठीद्वेज गार्ष्टि । येतजात्याम् ।
जातीकुसुमश्चे । तन्पत्र्यांशः,—जातिः जातो
मुननाः । रा.नि.व.१० । पाठायाम् । आंद्नादि ।
वै.निघ. । युवलां । ज्योत्स्नायाम् । भारतीयनदी-
विशेषे । हृ.च. ।

मालतीजातः । पुं । टङ्गचरि । र.सा.सं. ।

मालतीतीरजः । पुं । टङ्गचि । ८५६शां ।
हृ.च. ।

मालतीतीरसम्भवम् । स्त्री । टङ्गये ।
८५६शां । रा.नि.व.१० ।

मालतीपत्रिका (त्रो) । स्त्री । जातीकीशे ।
अग्निशो । रा.नि.व.१२ ।

मालतीपुष्पम् । स्त्री । जातीपुष्पे । सि.शो.
पानीयकव्यामृष्टे । स्वनामकपुष्पे । वै.निघ. ।

मालतीफलम् । स्त्री । जातीफलै । अग्निशो ।
रा.नि.व.१२ ।

मालतीमूलम् । स्त्री । मालतीशिकायाम् ।
नागजोनिदङ् । इदं जङ्गमविषहरम् । नकुल.
११५. ।

मालतण्डुलम् । स्त्री । तण्डुलमाम् । तण्डुलविशेषे ।
नागजोनि । वै.निघ. ।

मालयः । पुं । चन्दनहृत् । वै.निघ. । स्त्री ।
श्रीखण्डचन्दने । विका. । पत्रकनानुगम्यभाटे ।
अग्निदण्डि । रा.नि.व.१२ ।

मालवा । स्त्री । उपोदक्याम् । वृद्धं शुंरे ।
भा.पु.१भ.शा.व. ।

मालवि(वौ)का । स्त्री । विभक्ति । तेलुङ्गी ।
रा.नि.व.६ । वा.चि.२५. ।

मालविटपौ (द्रु) । पुं । कुभीहृत् । वै.निघ. ।

मालवौ । स्त्री । पाठाधाम् । आंद्नादि ।
रा.नि.व.६ ।

मालसौ । स्त्री । केशपुटहृत् । प्र.२. ।

माला । स्त्री । वयोदृश्यायाम् । रा.नि.व.८ ।
भयामलक्याम् । वै.निघ. । प्रकायाम् ।

मालाकण्डः (काः) । पुं । अपादागंचुपे ।
रा.नि.व.४ ।

मालागुणा । स्त्री । असाध्यहृत्ताविशेषे ।
सु.कल्प.८५. ।

मालाग्रन्थिः । स्त्री । माळादूर्वायाम्, वनौ-
दूर्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

मालाटण (क)म् । पुं, स्त्री । भूदण्डे । गुरु-
शङ् । रा.नि.व.८ । आन्युद्देशप्रसिद्धसुगन्धरीहृत्प-
ट्टणं । वै.निघ. ।

मालादूर्वा । स्त्री । मालाकारदूर्वाविशेषे ।

माणादूर्वा, गौणश्रीदूर्वा । स वेलिहरियाली ।
कं वलिगवकी । वमः वेलिदूर्वा । तत्पथ्यायाः,
—वलिदूर्वा माखायन्तिः यन्त्रिला यन्त्रिदूर्वा
यन्त्रिमूला मूलयन्त्रिः वेहनो रोहत्पन्था पन्थवली
शियाख्या । गुणाः—सधुरा तिका शिशिरा पिचन्नी
कफवानिहणाहरौ च । रा.नि.व.८ ।

मालाफलम् } क्ली, पुं । रुद्राचि । वै.निघ. ।
मालामयिः }

मालारिष्टा । स्त्री । पाचीनामसुगन्धपत्रे । रा.
नि.व.१० ।

मान्दालिका (स्त्री) । स्त्री । सृङ्गानामगन्ध-
द्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

मालाश्रितमा । स्त्री । तुलसीवृक्षे । वै.निघ. ।

मालिकः । पुं । पवित्रश्रेष्ठे । ने. । रञ्जके ।
श.र. । स्त्री (का) । द्राचामये । वै.निघ. ।
मन्त्रिकाविशेषे । छल्लमन्त्रिका । मये । छारा ।
समलायाम् । ने. । अतस्थान् । मन्त्रिना । श.च. ।

मालिनौ । स्त्री । अग्निशिखावृक्षे । दुरालभा-
याम् । श.च. ।

मालुः । पुं । पत्रवहुलतामेदे ।

मालुकः । पुं । कृष्णार्जके । काल वासुदे ।
इषक्त्तराजसंसे । वै.निघ. ।

मालुकाच्छदः (पत्रः) । पुं । अश्वत्थक-
वृक्षे । वै.निघ. ।

मालुधानः । पुं । मातुलादिशर्पे । मानुश्री
मांश । अम. । स्त्री (नी) । सतामेदे । वै.निघ. ।

मालुकः । पुं । कृष्णार्जके । कृष्णार्ज शृङ्ग
डुगणौ । रा.नि.व.१० ।

मालूरः । पुं । विल्ववृक्षे । प.सु. । कपिलवृक्षे ।
कृष्णं ग्राह । रा.नि.व.११ ।

मालूरमूलम् । क्ली । विल्वमूले । भा.म.१भ.
लिङ्गकञ्च. चि. । “मालूरमूलामथमधुभुता ।”

मालिया । स्त्री । स्थूलेलायाम् । प.सु. ।

माख्यम् । क्ली । पुष्ये । पुष्यमालायाम् । ने. ।

माख्यकः । पुं । मदगवृक्षे । वै.निघ. ।

माख्यपुष्यः । पुं । शष्पवृक्षे । अणु ग्राह ।
रा.नि.व.४ ।

माख्यपुष्यिका । स्त्री । शष्पपुष्याम् । वन
अणु । रा.नि.व.४ ।

माख्या । स्त्री । दृष्यमेदे । वै.निघ. ।

मापः (कः) । पुं । सुदुरीमविशेषे । उच्छ्रित्तिल ।

तिलकान् उन्नतान्मापानाहुः । “मापानानिव

चोन्नतान् ।” बा.उ.११५. A sort of kidney

bean. (phaseolus radiatus or P.

Roxburghii.) स्वनामख्यात श्रीहमेदे ।

मायकमात्र । प.सु. । हिं उरीद, तं मिश्रमल,

दृष्यथान्यविशेषसु । तत्पर्यायाः,—बीजरजः नली

कृष्णवन्दः धान्यधारः कृपाकरः सांसलः बलाव्यः

पिवाः पित्तभीजनः । गुणाः—स्निग्धः नलकरः

श्रीपणः स्त्रीपकरः वीर्योष्णः रक्तपित्तप्रकीपकरः

वातघ्नः गुरुः बलकरः रोचनः खादुः त्रसामुखवतां

नित्यं सेवनीयम् । रा.नि.व.१६ । “मापी गुरुः

खादुपाकः स्निग्धो रुच्योऽनिलापहः । उष्णः

सन्तर्पणो बल्यः शुक्रलो वृंहणः परः । भिन्नमूल-

मलजन्यमेदःपित्तकफप्रदः । गुदकीलादितथास-

पकिश्लानि नाशयेत् । कफपित्तकरा माषा...॥”

भा.पु.१भ.धा.व. । “स्निग्धोऽथ हृष्यी मधुरश्च

वत्यो मरुत्कफानां परिहृहृष्यथ । पाकेऽन्नकीचो

विदितो हिमय माषोऽथ हृष्यः कथितो नरेण ॥”

अचि. १५च. । नापयूपगुणाः—“घनं सवातं

कफकन्दापयुष्य पित्तहन् । अन्नपर्युषितं तच्च

तैलपाने च शस्यते ॥” अचि.१३च. । “नापयुषी

गुरुहृष्य ईषत्वधनपित्तहन् । अनल्पकं कफं कृष्णं

मलाद्धौष्टं विवर्धयेत् ॥” द्रव्यगु. । परिमाणमेदे ।

मांषा । तत्पर्यायाः,—मासः हेमः धामसः । स

मागधमाने सुशुतमने च ५ पञ्चरत्निकात्मकः ।

चरकसते ६५ गुञ्जात्मकः । कालिङ्गमाने

सुशुतमने ५७ गुञ्जापरिमाणम् । भा. । चरके

नैद्यकान्तरे च १० गुञ्जात्मकमानम् । १२ गुञ्जात्म-

कीऽप्यस्ति । १२ धान्यात्मकः १८ माषात्मकीऽपि

दृश्यते । अतएव स द्राघिकः पडिधः पञ्चगुञ्जा-

त्मकः पञ्चज्ञात्मकः सप्तगुञ्जात्मकः अष्टगुञ्जात्मकः

दशगुञ्जात्मकः द्वादशगुञ्जात्मकश्चेति । तत्र पञ्च-

गुञ्जात्मको यः स नाम्ना कालिङ्ग, सौशुतश्च

पञ्चगुञ्जात्मकीऽपि कालिङ्ग इति केचित् । दश-

रत्निकासापः चरकसम्प्रतो गौडसापक इत्युच्यते ।

स एव सर्वत्र व्यवहार्यः । तया—“नापस्तु पञ्चभिः

पड्भिसाया सप्तभिरष्टभिः । दशभिर्द्वादशभिश्च

रत्नीभिः पडिधी मतः । अत्र कालिङ्गसापश्च पञ्च-

गुञ्जः स सौशुतः । दशगुञ्जस्तु मापः स्यात् मापकः

स च चारकः । सप्तगुञ्जस्तु केऽप्याहुः मानकं मान-

कीविद्याः । दशरथिकमानस्य गौडमापचर्येऽयम् ।
 दशरथिकमापे च यद्यप्यसौ भिषग्दाम् ॥”
 प्रयोगानामरूपे । “दशगुणायुषं मापं प्रदन्ति
 चिकित्सकाः ।” तत्र चोक्तमादिभिरेव माप-
 कादिप्रतिपत्तौ समाधानमप्यम् । “मापेऽपि
 धान्यैर्मापकः परिकीर्तितः । कपायादिनिर्लेपु
 द्रव्यमागविधावपि । तस्योऽपि दशभिर्मापैः
 परिकीर्तितः । चत्वारिंशत्सोऽपि मापं मूष-
 यमादिषु । यमनादिषु योग्यं मापकं चत्वारिंशः ।
 श्रीहरवादिषुपि दशरथिकमापकः । यमने च
 विरैके च तथा शीघ्रितापीपते ।” मापौ
 मापकलायः । कृपावियः ।

मापकलायः । प । मापरी । नापद्वयम् ।
 अर्थात् ।

मापतेलम् । स्त्री । यतश्चाथो तैलम् । “माप-
 कायि यलाकायि राधाया दशगुणैः । यवकी-
 र्णकानां दशगुणं भवेत् पृथक् । प्रसि च
 तिलतेलस्य धीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् । रायान-
 नानामिथुल्यगताहोरात्रसुकैः । जीवगोयपथादीर्षः
 पंचदशसर्गैर्भवत् । जापेऽप्यः पञ्चमात्र
 विभक्तयेन कीर्तितः ।” त्रिजट्टेऽय ४ शं ।
 अर्थार्थ—मौषुकाय, वेङ्कटा, राधा,
 मधुसू, यव, दूध, कुसुम, हृद्यमात्रं अष्टौ
 १७ पं. छत्र १७ शं. शं. ४ शं. । अर्थार्थ—
 राधा, आमाङ्गुदीर्घ, तैलक, उदर, नद,
 नशादेन, रुक्मि, रुक्मि, काकोवी, श्रीर-
 काकोवी, वेङ्कटा, लिङ्गु अष्टौ २० ।
 ह्योपदेशप्रथोप्रथमि यथासाध्यं दातव्यम् । इदं
 मन्त्रमापतेलम् । सा. की. । मं. १५५ मापतेलम् ।
 अर्थं यथा—“मापप्रसं समावाद्य पच्यन्त्यक्
 कलाटकी । पादत्रेण रते तस्मिन् धीरं दत्त्वा
 चतुर्गुणं । प्रस्यञ्च तिलतेलस्य कन्क दद्यात्समिधत् ।
 कीवनीयानि दान्यदीं प्रतप्यां सत्स्यवान् ।
 राधान्मृगामणुर्षं यलाचीयं तिककृत् ।.....
 ऊर्ध्वगुणदद्यात् ॥” मापद्वयम् १७ पं. छत्र १७
 शं. शं. ४ शं. । त्रिजट्टेऽय ४ शं. छत्र १७ शं. ।
 अर्थार्थ—जीवक, दशरथ, नद, नशादेन,
 रुक्मि, रुक्मि, काकोवी, श्रीरकाकोवी,
 उदर, तैलक, राधा, आमाङ्गुदीर्घ,
 रुक्मि, वेङ्कटा, लिङ्गु, गोङ्गुदीर्घ

अष्टौ २० । सा. की. । मं. । महावाप-
 तैः यथा—“मापकादीं दत्त्वा यलाचै
 दशगुणत । पलायि दशगुणं त्रिजट्टेऽयः
 पंचम् । पुनः शीघ्रं यथायि च चतुर्गुणं पिते ।
 प्रस्यञ्च तिलतेलस्य पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
 चान्दनीयस्युक्तं प्रतापान्मन्त्रयम् । कीवनीयानि
 मण्डिता चत्वारिंशत्कवटुकम् । मूषोदमिषदी
 सन्तः राधा मणुक्त सैत्यम् । दशद्वयं यथा-
 वाङ्मिथ्या यथा प्रथे । एतेरक्षयः कर्षः
 नाथोऽपि दद्यात् ।” त्रिजट्टेऽय ४ शं. ।
 अर्थार्थ—मापद्वयम् ४ शं. मधुसू ७० शं.
 हृद्यमात्रं ७० पं. अष्टौ ७४ शं. छत्रे पाद
 द्वात्रिंशत् १७ शं. नाभादेने । छत्र १७ शं. ।
 अर्थार्थ—आमाङ्गुदीर्घ, अष्टौ, उदर,
 तैलक, रुक्मि, मायादेन, जीवनीयं,
 रुक्मि, छत्रे छिन्नां नू, रुक्मि, लिङ्गु,
 पिप्लव, राधा, रुक्मि, तैलक, वेदना,
 उदर, रुक्मि, अर्थार्थ, वट, शो अष्टौ
 २० । रुक्मि । मं. ।

मापपत्रिका । स्त्री । मापपर्णा । रा. नि. व. १ ।

मापव(च)र्णा (र्णा) । स्त्री । (Teramnus
 labialis. Syn. Glysine debilis. Rox.)
 मनामन्नातलतायाम् । माषाणी । किं माषीणी,
 माषवर्षी । मं रागद्वेदी । चं राक्षीर्षु,
 कात्र । तन्पथ्यायाः—चतुर्गुणं सिद्धुर्षी
 इत्युक्तिः । इत्युक्तिः काष्ठीनी महायज्ञ
 चत्वारिंशत् कृत्वा पापुः पदिना चोमग-
 पर्णो पापुः मीमना पापुः मीमा पापुः
 चत्वारिंशत् माषमाषा संमाषा मृद्व्या कन्वार्थ
 वचनं । माषोपर्णा विगारिणी चत्वारिंशत्
 पृथक् । इत्युक्तिः सुप्रभा यथा सिद्धि
 विद्याविद्या । पा. म. १५५ । यथा—“मापपर्णा
 रं तिग्ना ह्या दास्यन्वरापरा । उक्तविकरी
 यन्वा शीतला पुष्टिवर्दी ।” रा. नि. व. १ ।
 “मापपर्णा हिमा तिक्ता रक्षा मूकपलाशकृत्
 मधुरा यास्विनी शोथवातपित्तञ्ज्वरासृजिन् ॥”
 मा. प्र. ।

मापयोनिः । पु । माप इति क्वाते स्या-
 दन्व । शौण्ड । कै. नि. व. ।

मापरा । स्त्री । चतुर्गुणं । प. म. ।

मापरोटिका । स्त्री । मापविद्वक्त्ररुचि-

कायाम् । तत्पर्यायाः,—भूर्भरौ । गुणाः—
 वातशरी कफपित्तघ्नी च ।
माषवटो । स्त्री । माषकृतवटकभेदे । तन्साधन-
 विधिर्बधा,—नापाषां पिटिका हिङ्गुलवष्पाद्रक-
 संस्कृता । तथा विरचिता वस्त्रं वटिकाः साधु-
 शोषिताः । भर्जितास्तमैले ता अथवास्त्र-
 प्रयोगतः । वटकस्य गुणैर्गुणैः ज्ञातव्या रुचिदा
 ह्यम् ॥” भा. ।
माषसूपः । पुं । मृष्टमाषकृतयुगे । भांछां मांश-
 र्णनाशेन्द्रयुग्मं । गुणाः—“माषसूपस्य कुम्भापः
 त्रिभूषो हृष्योऽनिलापहः । उखः सन्तपणी बन्धः
 सखाद् रुचिकारकः ॥” द्रव्यगु. ।
माषादः । पुं । कच्छपे । श्र.र. ।
माषान्नम् । स्त्री । माषकृतान्ने । गुणाः—
 “माषान्नं दुर्ज्वरमोक्तं मांसहृदिकरं गुणं । वात-
 नाशकरं हृद्यम्..... ॥” वै.निघ. ।
माषिकाः । पुं । जीवशाके । वै.निघ. ।
माषेण्डरी । स्त्री । माषपिष्टविक्रता । च.द.
 यल.चि. ।
मासः (का) । पुं । पचहये । अम. । माष-
 परिमाणे । माषां अ.टो.भ. ।
मासकाः । पुं, स्त्री । तन्नामकचन्द्ररीगविशेषे ।
 श्लोऽङ्गि । सचरणं—“अवेदनं स्थिरचैव यद्वि-
 गावे प्रदश्यते । माषवत् कृणुसुखन्नमनिलान्माष-
 क्रानु तत् ॥” मा.नि. ।
मासन्नः । पुं । हरिणविशेषे । वै.निघ. ।
 दालुहृपक्षिणि । श्र.र. ।
मासहयोद्भवः (वा) । पुं, स्त्री । पटिक
 धान्ये । गौरपटिके । रा.नि.व.१६ ।
मासनम् । स्त्री । शीघ्रविशेषे । गौ.म-
 त्रिज्ञं श्र.च. ।
मासमानम् । स्त्री । माषपरिमाणे । > माषा ।
मासरः । पुं । काञ्जिके । वै.निघ. । मत्त-
 सुगुणसमृद्धे । अम. ।
मासवर्तिका । स्त्री । सर्पवीनामपचिकिशेषे ।
 श्र.मा. ।
मासु(सु)रो । स्त्री । भेदनयोग्यहृदिपचनख-
 शखादीनां तनुधाराविशेषे । सु.सु.८२. । सस्यौ
 हे.च. ।

माहा । स्त्री । स्त्री-गवि ।
माहिषः (घो) । पुं, स्त्री । महिषे । कोपा-
 न्तरम् ।
माहिषघृतम् । स्त्री । महिषीचीरजातघृते ।
 उग्रगाशुत । घृतमित् तोच्चकमन्त्रकादिरोगेषु
 हितम् । सि.यो.अधिमा.चि. । वातघ्नोपाहं बलकारं
 वर्णकरम् अशोषहृषीहरं दीपनं चतुष्यच ।
 रा.नि.व.१५ ।
माहिषदधि । स्त्री । महिषीदुग्धकृतदधनि ।
 भू.स्येन्द्र दधे । गुणाः—मधुरं सिन्धुं रक्तपित्तघ्नं
 घ्नंमूल बलशोषितवर्द्धनं हृद्यं अमघ्नं शोषमञ्च ।
 रा.नि.व.१५ ।
माहिषनवनीतम् । स्त्री । महिषीदुग्धजात-
 नवनीते । महिषे ननि । गुणाः—कषायं मधुरं
 शीत हृद्यं बल्यं शाहि पित्तघ्नं पुष्टिदह । रा-
 नि.व.१५ । “माहिषीनवनीतेन सनपीडास्थिरा
 भवेत् ॥” रस.र.सन्नरी.चि. ।
माहिषमूलम् । स्त्री । महिषमूले । भू.स्येन्द्र
 मू. । गुणाः—ऊटु उष्णम् आनाहशोषगुणरीमघ्नं
 कुष्ठकण्टूतिशूलोटररोगघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ ।
माहिषवहारी (सिका) । स्त्री । कृष्णहृ-
 दारके । (सिका) श्वेतहृददारके । वै.निघ. ।
माहिषवहारी । स्त्री । लघुसीमलतायाम् ।
 वै.निघ. ।
माहिषाक्षः । पुं । महिषाक्षगुग्गुली । वै.निघ. ।
माहिन्द्री । स्त्री । इन्द्रवारुणीलनायाम् ।
 त्राथानशशां । रा.नि.व.३ । गाम्याम् ।
माहियः । पुं । प्रवालं । वै.निघ. ।
माहिश्वरधूपः । पु. । न्वरे हिते धूपे । ज्वरे
 भापत्राविशेष । “हिङ्गुलं देवकाउच्च शीघ्रेष्टं
 घृतमेव च । गव्यास्तीनि तथा ध्यामं निर्मांल्यङ्गु-
 रोहिणी । सर्पपं निखपतापि पिच्छाहिः श्चुकनाथा ।
 माञ्जौरविष्टा गोयङ्गं मदस्य फलानि च ।
 हे वचस्यो वचा चैव कार्पासाश्चि तुषालया ।
 ह्यागोमागुविट् चैव हस्तिदन्तस्यैव च । पतस्यत्र्यै
 समाहृत्य ह्यागमूलेषु भावयेत् । उट्टुखले तु सङ्घु-
 ख्यापयेन्मूलेषु घटे ॥” हिशूल, मेवशीरु, नरप-
 काष्ठं, गवाघृत, शोशाङ्ग, शंखुङ्ग, शिवनिशीला,
 कृष्णकी, श्वेत मन्त्रिषा, निमशांता, मधुशूण्ड,
 गोपत्रेण शोलांश, विडम्बविष्ठा, गोशुभ्र,

भद्रनाथग, गृहती, रुद्रिदात्री, वरु, लीपास-
वीरु, रुव, छागविष्ठा, भृगावविष्ठा, ७ रुद्रिनख
प्रत्येक मन्त्रांग । छागमूत्र्य जावना निवे ।
भेद । "रुद्रमटा गीमद्रं विद्यामविष्टीणाम्
निकीकः । मदनकल भूतकीर्ती धंशन्म रुद्र-
निद्रोल्मम् ॥ रुद्र-यव-मयूरपक्ष-खगलकलीमानि
सर्वथाः सवथाः । विद्रुगवाच्यिरोषाः समभागाः
छागमूत्र्यविष्ठाः । धूपनविधिना श्रमयन्ती मन्त्रान्
ज्वरान् नियतम् ॥" छटागन्ना, गौभृष्ट, रिङ्गाग-
विष्ठा, नापेन्न धोद्योग, मद्रनाथग, छटागन्नी,
दुदागन्नी, दशरुद्र, निवनिर्झाया (गुल्पादि),
रुद्र, रुव, मयूरगुच्छ, छागद्रोम, नद्रिया, वरु,
दिर, गौदाङ्ग, रुद्रिष्ठ प्रत्येक मन्त्रांग ;
छागमूत्र्ये गेवग रुद्रिष्टा धूप निवे । भा ।

माह्वेत्तरी । स्त्री । रुद्रिनोहवे । रुद्रिष्ठिता
वर्ता । रा.नि.१३ ।

माचम् । स्त्री । श्रीवर्गल्लवदे । प.सु. ।

माचि(ची)कम् । स्त्री । धातुमाचिके ।
द्रोण्य ७ दर्शनादिक । तन्पण्यायाः,—पोतकं
धातुमाचिकं तादिष्टं ताद्य ताद्यकं चावीतं
पोतमाचिकं चापमं मधुधातुः चोद्रधातुः माचिक-
धातु कदमः चजनामा चजनामकम् । र.मा. ।
तद्य दिशिर्धं स्वर्धमाचिकं रोष्यमाचिकश्चेति ।
"माचिकं द्विविधमोक्तं हेमाद्रं तारमाचिकम् ।
मित्रवर्धविद्रुपवाद्रसबौध्यादिकं प्रचक्ष ॥" र.सा.
३. । ऋषिष,—"लिखनी माचिकी धातुः सुवर्ष-
रगतयुतिः । जराजिन् पापुरीमद्रः चयकृत्-
ज्वरापहः ॥ मधुरीष्व कट्टु पाके विचिद्रुष्यो
ऽखतोपमः ॥" भा. । च.द.र.वि.चि. । "माचिकेन
हत्य च ।" तैलवर्षमधुविर्षये । तद्य कपिल-
वर्षातिष्ठुल्ल-वममचिकामिः नानापुष्येभ्यः समा-
ह्वनीयादितम् । "नानापुष्यरसाहाराः कपिल्ला
वदमाचिका । याः प्युष्यासामिद्वयध्रं मधु
माचिकन्वचने ॥" गुपाः—तैलवर्षं मधुरं रुचं
सुपु त्रासहरच । रा.नि.१४ । ऋषिष —
"माचिकं मधुषु चेतं नैतामग्रहरं मधु ।
कान्दार्थ-वत्त-यास कास-चयविनाशनम् ॥" भा.।
सानुद्रलवदे ।

माचि(ची)कजम् । स्त्री । विरुचके । मय ।
रा.नि.१३ ।

माचिकधातुः । पुं । धातुमाचिके । वि.यो-

पागु.वि. । काच.चि.मगु.रवटके । "समैसाचिक-
धातुना ।" स्वर्धमाचिके । रा.नि.१३ ।

माचिकपाकः (फलः) । पुं । मधुनादिर्वल-
वसे । रा.नि.१३ ।

माचि(ची)कशर्करा । स्त्री । मधुशर्करा
याम्, माचिकमधुशर्करायायाम् । गुपाः—
माचिकमधुगुल्पाः । रा.नि.१४ ।

माचिकत्र्येष्टा । स्त्री । रुद्रमाचिके । प.सु. ।

माचिकान्तम् । स्त्री । माधवोमये । वे.निघ. ।

माचिकात्रयम् । स्त्री । विरुचके । रा.नि.
१३ । [प. ।

माचिकी । स्त्री । सुवर्धमाचिके । मद्रु.१६

मितङ्गमः । पुं । रुद्रिणि ।

मिताशनः । वि । परिमिताहारे, परिमित-
भीक्ष्णि । च. ।

मितम् । स्त्री । ऋतिविशयायाम् । वे.निघ. ।

मितपञ्चकम् । स्त्री । रुद्र मधु-गुद्रा-टद्रप-
गुग्गुली । यथाच—"मधु सपिमया गुद्रा टद्रपं
गुग्गुलुषया । मितपञ्चकमेतत्तु गदितं धातुमिलये ॥"
र.सा.३. ।

मिथ्याचारः । पुं । शास्त्रीकविधिष्यटाचारे ।
स.नि.५५ ।

मिथ्यामतिः । स्त्री । मते ।

मिथ्यायुक्तः । वि । ऋविधिप्रयुक्ते । भा.न.च.
सा.चि. ।

मिथ्यायोगः । पु । दवादीनां विरहयोरेषु ।
विषमस्थानामिघातागुचि-भूतसंयमोदिरप-विरह-
योरेषु । यथा—वेधधारपादिः शारीरमिथ्यायोगः,
पदपञ्चनादिः बाह्यमिथ्यायोगः, दुर्गन्धाद्यति-
द्रापादिः ग्राह्यमिथ्यायोगः, क्षुण्णतादिमिथ्यानाम-
तिप्रवण मन्त्रमिथ्यायोगः । इत्यादि । च.च.१६५ ।

मिथ्याविहारः । पु । वलवदियहादौ । सा.नि. ।

मिथ्याहारः । पुं । अनुषिताहारे, साम्ना-
विपरीताहारे, दुग्धमीमादौ । स.नि.५५ ।

मिथ्योपचारः । पुं । प्रवातादिसेवनटवानु-
षिताचरणे । "मिथ्योपचाराक"लेगान् ।" भा. ।

मिन्मिनः । पुं । यातव्याधिविज्ञेये । अष्टकठारी
वा र्थीनां । निदानम् यथा—"जाहल्य वाः
सकफः धमनोः शब्द

क्रियकान् सूकमिन्मिन्मगद्दान् ॥” स.नि.१५.।
मिरा । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । रा.नि.व.३ ।
मिलपत्रः । पुं । अयनकहचै । वै.निघ.।
मिथिः (शौ, शिका) । स्त्री । मधुरिकायाम् ।
 मोत्रो । घ.द.वा.व्या.चि.। शतप्रथायाम् । उव्का ।
 ष.टो.म.। वा.सू.१५.न.। जटामांस्याम् । श.र.।
 वै.निघ.महाशाख्यणखंटे । कासमेदे, मघादमे ।
 कृत्विटभय । गुणः—मधुरशीतः पित्तदाह-
 चयप्रय । रा.नि.व.८ । मेथिकायाम् । वै.निघ.।
मिथः । पु । सन्निपाते । कौ । चाणक्यमूलके ।
 रा.नि.व.७ । रक्ते । वै.निघ.।
मिथकम् । कौ । शौरजलवणे । रा.नि.व.६ ।
 यमदे । सूतके । वै.निघ.। वङ्गमेदे । भा.।
मिथक्सेचः । पुं । गुणै शौरधम् । पाठः—
 “विद्यतां विफलां दन्तीं दशमूलं पत्नीन्मृतं । जने
 चतुर्गणे पक्ता चतुर्भांगस्थितं रसं । सर्पिरेरण्डजं
 तैलं चौरखैकम साधयेत् । स सिद्धी मिथकक्षैः
 सधीदः कफगुन्मनुम् । कफवातविषमेषु कण्ड-
 झीर्षीदरेषु च । प्रदीप्यो मिथकक्षैः योनिगुलेषु
 चाधिकम् ॥” उडेड्डी, खिफला, मरीचून्,
 मशमूल अण्डाङ्क १ प्र. क्व १७ अं. भं. ४
 अं.। वृड २ अं. एरण्डाङ्क २ अं. इत्थं ४ अं.।
 च.वि.५.न.।
मिथजः । पुं । खेसरे जीवे । रा.नि.व.१९ ।
 प्लव ।
मिथ्युप्या । स्त्री । मेथिकायां । रा.नि.व.६ ।
मिथ्यवनफला । स्त्री । वाचांश्यां । वेणुन ।
 रा.नि.व.० ।
मिथ्यवर्णः । पुं । पुस्तकेचो । श्रुंङ्गि शेकु ।
 रा.नि.व.१४ । कौ । कृष्णागरुणि । रा.नि.व.१२ ।
मिथ्यवर्णफला । स्त्री । वाचांश्याम् । वेणुन ।
मिथ्यशब्दः । पुं । खेसरे जन्तो ।
मिथ्या । स्त्री । कसूर्याम् । गृगनाडि ।
मिथ्रीतुल्यम् । कौ । खपरे । थाप्र ।
 वै.निघ.।
मिथ्रेया । स्त्री । मधुरिकानामसृपे । मोत्रो
 गाए । (Foeniculum valgar. F. Pan-
 morium.) वनमधुफायाम् । वन उव्का ।
 हिं सौबा, बरिसौफ । सं वनसडफ । कं कास-

व्वसिरी । तें पेद्दजिलकुरर । ता. सीहिकिरे ।
 गुणाः—मधुरा त्रिग्वा कटुः कफघ्नी वात-
 पिषीत्यदोपघ्नी श्लेष्ममित्री च । रा.नि.व.११ ।
 मधूदकेन तच्छुद्धिः । [संयः ।
मिथ्रोदनम् । कौ । खेचरिकायाम् । थिफूङ्गि ।
मिथिः (सिः) (शौ, सौ) । स्त्री । मधुरि-
 कायां । श.च.। शताश्यां । उव्का । रा.नि.
 व.४ । जटामांस्याम् । श.र.। अजसोदायाम् ।
 ब्राह्मणौ । सि. उश्रीव्याम् । उश्रीव्यौ । रा.नि.व.८
मिथिका । स्त्री । मधुरिकायां । शताश्याम् ।
 श.र.।
मिथः । ति । मधुररसे । भा.।
मिथनिस्वः । पुं । निस्वचमेदे । मिथे निम् ।
 वै.निघ.।
मिथनिस्वूः । स्त्री । मधुरजन्वीरे । मधुनिस्वुके ।
 मिथे लेव् । गुणाः—”मिथनिस्वुफलं खादु
 गुद मारुतपित्तगुत् । गररीगधिपध्वंसि कफोत्
 क्षेपि च रक्तघ्नम् । शोषारुचिहृष्याच्छिंहरं मल्यच
 हृषणम् ॥” भा.।
मिथपाकः । पुं । मिटात्रे । मधुररसविपक्-
 फलादी । मोत्रवर्ता । पाकराजः ।
मिथरसः । पुं । खादुपाकरसे द्रव्ये । तद्गुणौ
 —श्लेष्मकृद् वातपित्तघ्नी । सु.।
मिथान्नम् । कौ । मधुरान्ने, परमान्नादौ । प्लवा.।
मिथिवा । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।
 नौघारे । श.र.।
मिथिरः । पुं । चर्कहले । चम.। वै.निघ.२
 भ.चय.वि.वैलीकाचिन्तामणिरसे । कौ । ताम् ।
 वै.निघ.।
मीनः । पुं । मत्स्यसामान्ये । अम.।
मीनकम् । कौ । नयनाङ्गनविशिषे । उषा.।
मीनकाक्षः (नाक्षः) । पुं । शुककरवीरे ।
 वै.निघ.।
मीनगोधिका । स्त्री । वाप्याम् । गृत्वावत्र ।
मीनघातो (इन्) । पुं । वकपचिषि । रा.
 नि.व.१९ ।
मीननेत्रा । स्त्री । गण्डदूष्यायां । रा.नि.व.८ ।
मीनपित्तम् । कौ । कटुक्याम् । वै.निघ.।
 मत्स्यपित्ते ।

मीनरः । पुं । सारके । शंभ्र । विका ।
 मीनरङ्गः (ङ्गः) । पुं । मन्थरदपचिपि ।
 नाङ्गनाडी शीथी । विका । जलकाके । वै.निघ. ।
 मीनाण्डौ । स्त्री । शर्करायां । रा.नि.व.१४ ।
 मौनाम्बोणः । पुं । श्वन्नरोटपचिपि । वै.
 निघ. । दृष्टं राखे । मं. ।
 मीनाचौ । स्त्री । ब्रह्मीश्राकचुपे । रा.नि.व.
 ५ । दण्डुर्वायां । रा.नि.व.८ । शर्करायाम् ।
 वै.निघ. । सीमलतायाम् ।
 मीरः । पुं । पानीवे । उषा. ।
 मौलकः । पुं । रोहितमन्थे । वै.निघ. ।
 सीलनम् । स्त्री । निममुट्टे । निटा. । व्याक. ।
 मौवा (न्) । स्त्री । उदरक्रीमी । श्रीकरे । सारे ।
 उषा ।
 मीशानः । पुं । मशारन्वधहवे । वै.निघ. ।
 मुकान्दः (काः) । पुं । पछान्दो । चटो म. ।
 पटिकत्रीचिचिदिपे । कुषान्मेट । भा. । प.सू.
 ४६८. । गुणाः कटुवत् । च.सू.२०५. ।
 मुकलः । पुं । चारन्वधे । वै.निघ. ।
 मुकुन्दः (न्दुः) । पुं । इन्दुरो । दून्मूकस्थजे ।
 चम. च.टी.म. । शंतेकरवीरे । उषोदिकायाम् ।
 रत्नमेहे । पारदे । छे.च. । स्त्री । गाभारीहवे ।
 शानाडगाह । रा.नि.व.८ ।
 मुकुरः । पुं । मल्लिकापुष्पहवे । विघ. । बकुल-
 हवे । चादमीं । मं. । उदरहवे । श.र. ।
 मुकुलः । पुं, स्त्री । ईपदिकसितकण्डिकायाम् ।
 म्ल्यकलिकायाम् । चम. । लैपाहहवे । 'पिसा'
 इति खाने फलहवे । पान्नि । शरीरे । धरवि. ।
 मुकुटः (काः) । पुं । बलहृह । सुशानो । र.
 ना. । च.द.व.चि. । "कुल्ल्यान् समुद्रकान् ।"
 गुणाः—शोथलः शारी कफपित्तज्वरघ्नय । राज. ।
 मुकुलः । पुं । बकुलहवे ।
 मुकुलकाः । पुं । टनीचुपे । नयो गाह ।
 र.ना. । वा.चि.६५. । [वै.निघ. ।
 मुक्तचण्डा । स्त्री । विशायाम् । छे.जुन ।
 मुक्तचक्षुः । पुं । सिंहे । श.मा. ।
 मुक्तपालिवतः । पुं । वैपखवर्जुरीहवे । वै.निघ. ।
 मुक्तवन्धना (न्वा) । स्त्री । मल्लिकाहवे ।

वापिकीमत्रिकाभेदे । रा.नि.व.१० । Sec
 वापिका ।
 मुक्त(ता)माता । स्त्री । गती । द्विष्ट ।
 वै.निघ. ।
 मुक्तरसा । स्त्री । राखायाम् । र.ना. ।
 मुक्तवर्चाः (सु) । पुं । मुक्तवर्षातिष्ठाने
 उपविशेपे । दूखदुर्ग्री, दूखदर्वी । गुणाः—
 "मुक्तवर्षांसया यटा बालिहय विरेचनी । काम-
 श्रामगरघ्नी च ज्वरघ्न कफशतनुत् ॥ चम्य वै
 न्वरमः शोथः कफोत्सारी च वामनः ।
 पायुनेपात्रलोत्सारी कल्कीवाटिषु शक्यते ।
 मुक्त(ता)वामः । पुं । गती । द्विष्ट ।
 श.च. ।
 मुक्तयङ्गः । पुं । रोहीतकमन्थे । वै.निघ. ।
 मुक्तमारः । पुं । कदलीहवे । वै.निघ. ।
 मुक्ता । स्त्री । नीलिके । प.सू. । दूला, नडि ।
 हिं मति । तत्पथ्यायाः,—नीलिके गतिजं
 गतिशेजं गतिमपिः शौनिकं नीलिकेयं चारी
 दुबलं मीत्या तारं तारा तौतिकं भौतिकं चम्यः शानं
 चम्यः शानं शोथलं नीरधं नषव' इन्दुरव' सुजो
 मुक्ताफलं मुक्तिका विन्दुफलं शशिप्रभ मूर्च्छं हिमं
 हिमवत् सुषांशुभं सुषांशुव' लष' शशिभिः
 हेमवत् भूरहं । तद्वीनिः यथा—'शक्तिः शरी
 गजकीडः फलो मन्थय दृष्टः । वेपुरते
 सनाय्यातामज्ञैर्नीलिकेयोनयः ॥' भा.प.१.म ।
 गुणाः—सारका शोथला कपाया स्वादुः निखनी
 चक्षुषा च । राज. । चपिष,—'मुक्ता कपाया
 मारी च वनपुटिप्रदायिनो । इष्या निवदिशा
 राजयन्त्री विपनाशिनो । स्त्रोणां कानिरतिकरो
 धारयान् यष्टपापनुत् ॥' सा. । राखायाम् ।
 र.ना. । च.म. ४५. दयःश्यापने ।
 मुक्तागारम् । स्त्री । गती । द्विष्ट । श.च. ।
 मुक्तापुष्पः । पुं । कुन्दपुष्पचुपे । दून् गीह ।
 रा.नि.व.१० ।
 मुक्ताप्रसूः । पुं । गती । र.सू. ।
 मुक्ताफलम् । स्त्री । कर्पूरे । लवलीफले । से. ।
 नीलिके । भा. ।
 मुक्ताभा । स्त्री । हचनधिकार्यां । रा.नि.व.१० ।
 मुक्तामती । स्त्री । गती ।
 मुक्तायोनिः । स्त्री । गती । मुक्ताजन्मस्थाने ।

सुक्ताशुक्तिः । स्त्री । सुक्तायोनिगुक्ती, सुक्तागृहे ।
गुक्तांशु विभूक । सं कीर्तीर्षीय । सं सुक्तिनसिपु ।
गुप्ताः—“कट्टः विन्धा यास-उद्रीगृहारिणी ।
शूलप्रममगी रुच्या मधुरा दीपनी परा ॥”
रा.नि.व.१२ ।

सुक्तास्फोटः (टा) । पुं, स्त्री । सुक्तागृहे ।
विभूक । अम ।

सुक्तिष्वा । स्त्री । मोक्तिके ।

सुक्तिप्रदः । पुं । शरिद्रसुक्ते । शत्रि भृशं ।
वे.निघ. ।

सुक्तिमुक्तः । पुं । शिलारसे । र.मा. ।

सुखम् । स्त्री । वदनविचरे । भा. । वदने ।
ग्रथं । रा.नि.व.१८ । तसु गर्भेष्टस्य पञ्चभिः
मासैर्भवति । सुखबोधः । “बोहो च दन्तमुनानि
दन्ता जिह्वा च तालु च । गली सुखादि सकलं
समाङ्गं सुखमुच्यते ॥” भा । जीरके । पचिचञ्डी ।
दे.निघ. । पु । उडुके । उट्टेना । श.च. ।

सुखगन्धवाः । पुं । पलाखी । रा.नि.व.७ ।

सुखचीरः । पुं । जिहायागम् ।

सुखचीरी । स्त्री, पुं (इग्) । पलाखी । श.चि. ।
जिहायागम् । श.मा. ।

सुखजः । पुं । दन्ते । वे.निघ. ।

सुखद्रूपः (यः) । पुं । पलाखी । रा.नि.व.७ ।

सुखद्रूपिका । स्त्री । सुखगतवृद्धरोगमेदे ।
वशम् उष्णम् । लघुं यथा—“शालीकण्डक-
प्रख्या कफमारुतशोथितः । जादन्ते पिङ्गका युना
वक्त्रे या सुखद्रूपिकाः ॥” सु.नि.१३३ ।

सुखद्रूपी (इग्) । पुं । लघने । रश्मि ।
वे.निघ. ।

सुखधावनम् । स्त्री । सुखस्य प्रचालने ।
भूथक्षांशम् । वा.चि.५३. । Sec सुप्रप्रचालनम् ।

सुखधौता । स्त्री । भार्याम् । वाभूनशो ।
श.च. ।

सुखपत्रः । पुं । तदाख्यशाकमेदे । तुन्दरचे ।

सुखपाकः । पुं । अथस्य सुखरोगे । ज.द.
२८५. । सुखरोगमेदे । निदानलक्षणे यथा—
“करोति वदनस्थान्त्राणान् सर्व्वसरोऽनिलः ।
सञ्चारिणोऽरुणान् रुषान् श्रीष्टी ताम्बी चललचो ।
जिह्वा शीतासदा शुष्वां स्फुटिता कण्टकाचिता ।

विहणोति च कृच्छ्रेण सुखपाको सुखस्य च ।
अथः प्रतिहसो वायुरशीगुन्धककादिभिः । यालुर्द्धं
वक्त्रदीर्घस्य कुञ्जदुर्द्धं गदन्तु सः । सुखस्य पिचजे
पाके दाहोपी तिलकयक्तवा । चारीचित्ततसमा
व्रणान्नाहच रत्ताजे । कफजे मधुराखलं कण्डूसत्-
पिच्छिष्ठा व्रणाः । अन्तःकपोलमात्रित्य श्वावपाण्डु
कफीऽपुंदम् । कुश्यांस्पाटितं छिन्नं सुदितच
विश्रुते । सुखपाके भवेत्शास्त्रेः सर्व्वः सञ्जाहति-
मलेः ॥” वा.उ.२१५. ।

सुखपूरणम् । स्त्री । गण्डुर्षं । च. ।

सुखप्रसेकः । पुं । श्रेषणसुखवाची । भा. ।

सुखप्रचालनम् । स्त्री । शीतोदकेन सुख-
धावने । गुणः—“नीलिकां सुखशीपच- पिङ्गकां
व्यङ्गमेव च । रक्तपिचकतान् रोगान् सद्य एव
विनाशयेत् ॥” सु.चि.२४५. ।

सुखप्रियः । पुं । नागरहृदये । भा । स्त्री ।
कर्कटिकायाम् । कौकुर्षु । वे.निघ. ।

सुखभङ्गः । पुं । श्रेषणशो । शान्ता शञ्जिना ।

सुखभूपणम् । स्त्री । तासूली । निदा. ।

सुखमण्डलकः । पुं । तिलकचपे । तिनशो ।
रा.नि.व.१० ।

सुखमाधुर्य्यम् । स्त्री । श्रेषणसुखरोगे ।
भूथमिष्टि । भा. ।

सुखमुग्ध(ति)का । स्त्री । वानरोगमेदे ।
लक्षणं यथा—“यस्माद्गः सुखिपरपापिपादवक्त्रः
वह्नाग्नी कल्पशिराहवोदरी यः । सोऽग्नी भवति
च सुखमुग्धगन्धिः स ज्ञेयः शिग्रथ वक्तमुग्ध-
कासः ॥” सु.उ.२७५. ।

सुखमोदः । पुं । शीमाजनहचे । शञ्जिना
शो । रा.नि.व.७ ।

सुखरः । पुं । शङ्खे । कान्ते । रा.नि.व.१८ ।

सुखरोगः । पुं । श्रीष्टादिरोगे । श्रीष्टवदन्-
मूलदन्तजिह्वातालुगलदुपं समाङ्गं सुखम्, तत्रस्यी
थी रोगः स सुखरोग इत्युच्यते । सुखरोगसंख्या
—श्रीष्टयोरष्टी, एकादशति वासटः । दन्तमूले
पौङ्ग, दन्तेषु श्रुटी, जिहायां पञ्च, तालुनि नव,
कण्ठे अष्टादश, सर्व्वेषु तस्य इति समपटिसुख-
रोगाः साकल्येन भवन्ति । “बोहो च दन्तमूलानि
दन्ता जिह्वा च तालु च । गली सुखानि सकलं
समाङ्गं सुखमुच्यते । सुरटाश्रीष्टयौदन्तमूले तु दश

सुखशीघ्री (इन्) । पुं । कक्षीरहृत्वे । रा.नि. व.११ । खदिरै ।

सुखशीपः । पुं । गक्कान्ततायाम् । निदा ।

सुखसम्भवम् । स्त्री । पुष्करमूले । वै.निघ. ।

सुखसिञ्चनमन्त्रः । पुं । पीतविपय सुखसिञ्चनार्थं जलस्य मन्त्रपूतकरणमन्त्रे । जलपत्रां । "सो हर हर नीलकण्ठ पद्मं प्रावय प्रावय हुङ्कारेण विषं यस यस क्लीङ्कारेण हर हर होङ्कारेण अमृतं प्रावय प्रावय हर हर नास्ति विषम् उच्छिरे ।" अति.इ.स्थान.५६५. ।

सुखसुरम् । स्त्री । तालसुरायाम् । ताड़ौ । तिका । अधराहृत्वे ।

सुखसूची । स्त्री । आसातकहृत्वे । वै.निघ. ।

सुखसावः । पुं । क्षालायाम् । रा.नि.व.१८ । बालकुरीगमेदे । निदा ।

सुखामयः । पुं । सुखरोगे । भा. ।

सुखामोदः (दा) । पुं, स्त्री । सप्तकीहृत्वे । रा.नि.व.११ । कण्ठशिशौ । वै.निघ. ।

सुखाजकः । पुं । अजकहृत्वे । शूद्रशूद्रगौ गीह् । रा.नि.व.१० ।

सुखालुः । पुं । खनामख्यावकान्दश्राकविशेषे । मिष्टे आन् । गुणाः—मिष्टः शीतः पित्तघ्नः रुच्यः वातलः दाहशीघ्रहृत्कारण्य । रा.नि.व.७ ।

सुखासवः । पुं । सुखसादि । शूद्र ।

सुखास्तः । पुं । ककंटे । कौकुट्वां । तिका ।

सुखिकः । पुं । सुककहृत्वे । वै.निघ. ।

सुख्यधातुः । पुं । खण्णे ।

सुख्यन्तवणम् । स्त्री । सैन्धवलवणे ।

सुगूहः । पुं । हरिणविशेषे । वै.निघ. । दाह्युहपचिषि । गुरि.प्र. ।

सुचकाः । पुं । लाद्यायाम् । व.निघ. ।

सुच(सु)कुन्दः । पुं । (Pterospermum suber folium.) खन(मत्वातहृत्वे । गूह्रकुन्द कुन्देण गीह् । र.मा. । बौद्धस्यपि सुचकुन्द इति ख्यायः । हिं मीकचन्द । तै लीलगु । उत्. वप्रवौ । वा. टट्टी । तत्पथ्यायाः,—चण्डहृत्तः चित्रकः प्रतिविशुकः बहुपुतः सुदगः हरिमल्लभः सुपुपः अर्घ्यार्हः लक्षणकः रक्तप्रसवः । गुणाः—

कटुः तिक्तः कफकासघ्नः कण्ठदीपहरः लग्दीप-श्रीकण्ठः शीथैश्वरविनाशकः त्रणपासात्रय । रा.नि. व.१० । पुष्यगुणाः—“सुचुकुन्दं शिरोऽर्किसिद्धम् । राज्ञ ५५. । कण्ठकमदने । सु.चि.१८५. ।

सुचिसिन्दः (का) । पुं । सुचुकुन्दहृत्वे । तिलकावर्णे । (क.) राजादनहृत्वे । वै.निघ. ।

सुचुकाः । पुं । पिचुके, मदनहृत्वे । कै.निघ. । प.सु. ।

सुचुटौ । स्त्री । अङ्गुलिनीटने । आङ्गुलि-शृङ्गानि । श.र. । सुष्टौ । गूटौ । इ.च. ।

सुञ्जकः । पुं । रुक्कहृत्वे । रा.नि.व.११ । हृषणे ।

सुञ्जः । पुं । (Saccharum munga.) खनामख्यावहृत्विशेषे । सुञ्जहृत्विभि भागी-रघोवीर प्रसिद्धः । मूत्र । तै संजगच्छि, अग्नि-सृष्टिः । स द्विविधः मद्सुञ्ज-सुञ्जमेदेन । तत्र पर्यायाः,—इक्षुकाण्डः सुञ्जानकः नीञ्जीहृत्वाखाः प्रसृष्टः विजनाहृत्तः वागीरकः शीरी दर्भाहृत्तः दूरसूतः इदहृत्तः इदहृत्तः बहुप्रसवः रञ्जनः प्रदुमङ्गः समिल्लः । गुणाः.—शीतवीर्योऽसधुररसः जफपित्तघ्नः गहरचाटिरचाप पावनः शूतघ्नय । रा.नि.व.८ । “सुञ्जहृत्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा । दाहहृत्वापिसर्पसमूहकच्छाचिरीगजित् । दीपवधहरं हृष्यं मेखलास्यमुच्यते ॥” भा. । श.र.हृत्वे । प.सु. ।

सुञ्जवाः (जालम्) । पुं, स्त्री । चण्डस्य कृमि-लम्बाचिरीमे । “एकेण सुञ्जमाख्यातं बहुभिर्मुञ्ज-लायकं । कृमिभिः पटलान्वाख्यं विद्यान्ने चण्डजाहृत्त-मिति । मद्यमं तैलवर्षामं द्वितीयं कृष्टिकाप्रभं । रक्षाभञ्ज हृत्तीयञ्च पतुषु तैलसुचते । प्रथमं पटलं सार्धं द्वितीयञ्च तथा भवेत् । हृत्तीयं कृच्छ्रसार्धं दाहवर्षं तैव सिध्यति ॥” क.द. ३०५. ।

सुञ्जलणम् । स्त्री । मूत्रे । मूत्र । रा.नि.व.८ ।

सुञ्जनकाः । पुं । सुञ्जे । मूत्रे । रा.नि.व.८ ।

सुञ्जमणिः । पुं । पुष्यरागमणौ । भा. ।

सुञ्ज(ञ्जा)रम् । स्त्री । शालूककन्दे । श.म. । शृणाले । वै.निघ. ।

सुञ्जवलयः । पुं । प्रसाधनार्थं जलरक्षणाधार-विशेषे । सु.म. ३५५. ।

सुञ्जवान् । पुं । सीमलताभेदे । सु.चि. २६५. ।

मुञ्जातः (कः) । पुं । खनानरसिद्धे औत्तरा-
पथिककन्दविशेषे । ऋक्सुक्लये । एतदभावे
तालमन्त्रा वाद्या । वम्-मुजाराकन्द । गुणाः—
अतिस्वादुः हृद्यः पित्तानिलघ्नय । राज- । मुञ्जात-
पुष्पगुणाः—“मुञ्जातकं परं स्वादु हृद्यं पित्ता-
निलापहं ।” राज-३प. । सि.यो.अपस्था.चि महा-
चैतसद्यते । अश्वगन्धाद्यते । सु.ए.२६अ.कफघ्नने ।
वनशूरणे ।

मुञ्जातकफलम् । स्त्री । मुञ्जातकबीजे । च.
द.हृद्य.चि.गोधूमाद्यद्यते । एतदभावे तालमन्त्रकं
देयम् ।

मुग्धः । पुं । स्वासहवे । मन्त्रके । रा.नि.व.
१८ । स्त्री । मुग्धलोहे । रा.नि.व.१३ । वीक्षे ।
रा.नि.व.६ ।

मुग्धक(ज)म् । स्त्री । मुग्धलोहे । रा.नि.व.
१३ । पुं (क) । नापिते । हे.च. । माघवी-
लतायाम् ।

मुग्धकिङ्कः । पुं, स्त्री । मुग्धलोहमेदे । मण्डुर-
लोहे । र.सा.सं. ।

मुग्धचणकाः । पुं । हृद्यचणके । वड़ छोना ।
प.सु. । कलाये । रा.नि.व.१६ ।

मुग्धजम् । स्त्री । तीक्ष्णाश्वे । शैम्पा१२ ।

मुग्धनम् । स्त्री । वपने, केशच्छेदने । भाषा
शूडान । हे.च. ।

मुग्धनकः । पुं । अंतवटवृक्षे । वै.निघ. ।

मुग्धन(नि)का । स्त्री । (नका) निःशुकसू ल-
शालिषान्ये, मुग्धशाली । वोट्रो शान । रा.नि.
व.१६ । (निका) मुग्धिकायाम् । शूडीत्री ।
रा.नि.व.५ ।

मुग्धफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.र. ।

मुग्धलोहम् । स्त्री । लोहविशेषे । तत्र चटु-
किङ्कठोरमिते विधा । रा.नि.व.१३ ।

मुग्धशालिः । पुं । खनामलयातनि.शुक-
शालिषान्ये । शूकशूक शान, वोट्रो शान ।
नं नि.शुकशालि । कं वीक्षन्तु । वम्. वीक्षके
भात । तत्पर्यायो,—निःशुकः अशुकः । गुणाः—
विदोपन्नः मधुराक्री बलप्रद. रुच्यः दीपनः
पथ्यः सुखगायत्रवाहरथ । रा.नि.व.१६ ।

मुग्धा (ख्या) । स्त्री । महायावणिकायाम् ।

वड़ शूककुङ्गि । शूडीत्री । रा.नि.व.५ । मे. ।
शाङ्गधरे महामीलकखरसे ।

मुग्धायसम् । स्त्री । मुग्धलोहे । रा.नि.व.१३ ।

मुग्धिका । स्त्री । गोरचमुग्धान् । शूडीत्री ।
रा.नि.व.२३ ।

मुग्धितम् । स्त्री । लोहे । रा.नि.व.१३ ।

मुग्धितिका (निका, नो) । स्त्री ।
(Sphaeranthus Indicus. Syn. S.
Hirtus.) सुखीर्याम् । शूडीत्री, वड़ शूककुङ्गि ।
हि मुग्धी, गोरचमुग्धी । तं वीक्षरपुत्रेदु ।
वम्. ता. कीडक । तत्पर्यायाः,—अलम्बूपा
त्रावणा त्रावणो पलङ्गपा कदम्बपुष्पा भूतश्री
कुम्भला अरुणा मुग्धिका मुग्धिरिका । च.द.
सि.यो.र.पि.चि.खण्डखायलोहे । “हृत्पमुग्धि-
तिकावलाः ।” गुणाः—“मुग्धितिका कटुः पाके
वीर्याणा मधुरा लघुः । मेधा गण्डापचोक्ष्ण-
कृमिघ्नोन्निपाणुवृत् । श्लोपदारुचपथारुश्रीह-
मेदीगुदात्तिष्ठत् । महामुग्धी तु तच्च ख्या गुणैरुक्ता
महर्षिभिः ॥” भा. ।

मुग्धिनो । स्त्री । कसूरौघने । वै.निघ. ।

मुग्धी (इन्) । पुं । मृगमेदे । तन्मांसगुणाः—
“मुग्धी तु ज्वरकासास्रचयथासापहो हिनः ।”

मुग्धो । स्त्री । मुग्धिकायाम् । शूडीत्री ।
हिं गोरचमुग्धी । प.सु. । जटा. । (पपंटीरसे ।
वै.निघ.२भ.चय.चि.नवरवराजमृगाङ्गे । रस.र-
क्तनरी.चि.) । “मुग्धीमूलं दशपलं ।”

मुग्धौरिका (रौ) । स्त्री । मुग्धिकायाम् ।
शूडीत्री । अलम्बूपायाम् । प.सु. ।

मुग्धोहचानुकारकः । पुं । मुषुकन्दश्चे ।
प.सु. । See मुषुकन्दः ।

मुत् (दा) । स्त्री । हृद्यौषधौ । रा.नि.व.५ ।

मुत्तौली । स्त्री । मूटिकायाम् । वा.कल्प.१च. ।

मुद्दिरः । पुं । भेके । उषा. । [११]

मुद्दिरफलः । पुं । विकण्टकवृक्षे । रा.नि.व.

मुद्दौ । स्त्री । ऋक्षगाभारीवृक्षे । ज्योत्स्नायाम् ।
वै.निघ. ।

मुद्गः । पुं । (Phaseolus mungo.) खनाम
खातशमीषान्यमेदे । सुप्त इति लोके । शूध ।
हिं चारिसु । सं सुत । कं हेचवेर । तं पेशुत् ।

पक्षा सूजि । तत्पथ्यायाः—सुपथः षष्ठीः रवीशमः भुक्तिप्रदः हयानन्दः सुफलः वाजिभोजनः हरिनामा । तद्देदा यथा—“हृणमुद्गा महासुद्गा गौरा हरितपीतकाः । श्वेता रक्तान् निर्दिष्टा लघवः पूर्वपूर्वतः । प्रधाना हरिताक्षव वन्सुद्गाम् सुद्ववत् ॥” राज.३प. । सा. गुणाः—“कफाप-मधुरी रुचः शीतः पाके कटुलघुः । विप्रदः त्र्योषपित्तघ्नः सुदः स्योत्तमो मतः ॥” च.सु. २७५. । “सुद्गी रूषो लघुर्गोही कफपित्तहरी हिमः । स्वादुरखानिलो नेत्रो ज्वरघ्नो वनमक्षया । हृणमुद्गी महासुद्गी हरितः पीतकक्षया । श्वेतो रक्तय वेपान्त्तु पूर्वः पूर्वो लघुः क्षुतः । सुयुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः । चरकादिभिरप्युक्त एष एव गुणाधिकः ॥” भा.पू. १म भा.व. । “शीतः कफाधी मधुरो लघुः स्यात् पैत्तासभृदीपहरः सरय । विपाकतीक्ष्णो कटुक-प्रधानो मुद्गस्तयान्यः कथिनीस्तिरस्यः ॥” अवि. १५५. । रक्तपित्तं पथ्यः । सि.यो.र.पि.चि ढख्खाद्यसौहि । जलवायसि । हे.च. ।

सुन्नदला । स्त्री । सुन्नपर्णाम् । भृंगीनी । चि.क.क.प्रद.चि. ।

सुन्नपर्णी । स्त्री । (Phaseolus Trilobus or P. Aconitifolius.) वगमुद्गे । भृंगीनी । हिं माउमुगानी । सं राणमुग । कं काहेसर । तें पिहणेसरचेट्टु । तत्पथ्यायाः,—काकसुद्गा सहा निम्बिपर्णिका त्रिम्बिपर्णी शिखी छुट्टसछा साज्जोरगन्धिका रिङ्गिनी क्रस्ता सुपपर्णी कुरङ्गिका कोथिला वनजा वनसुद्गा श्वेतीहवा वन्या थारण्य-सुद्गा सुन्नदला करङ्गिका । सु.घ.१८५.काको-ल्यादिः । वा.सू.१५५.जीवत्यादिः । “मेदे हि मुद्गमापपर्णो च । सा द्विधा सामान्या साज्जोर-गन्धा चेति । प.सु. । गुणाः—“सुन्नपर्णी हिमा रक्षा तिका स्वादुश्च शुक्रला । चक्षुष्या क्षतप्रोथती यास्त्रिषो ज्वरदाहनुत् । दीपवयहरी लघुी यश्चक्षुर्गोस्तिहारजित् ॥” भा. । तद्व्यूषगुणाः—“आरण्यसुन्नयुषस्तु हयो धातुविवर्धनः । रक्तपित्त-ज्वरतापपित्तहृच्छविनाशनः ॥” द्रव्यगु. ।

सुन्नभुक् (भोजो) । पु । घोठके । लिका । रा.गि.व.१८ ।

सुन्नमोदकः । पुं । पक्वान्मदे । यत्तित्त । भृंगेन मांड । गुणाः—लघुः थाही विदीपघ्नः

चक्षुष्यः स्वादुः ज्वरघ्नः वल्यः शीतलः रुच्यय । तस्माधनविधिः यथा—“सुद्धानां धूमसो सस्यक् गोलयेन्निसंलाम्नुना । कटाहस्यस्यतस्योर्ध्वं भर्भरं ख्यापयेत्ततः । धूमसोन्तु द्रवीभूतां प्रचिपेत् भर्भरी-परि । पतन्ति विन्दवस्तस्मात् तान् सुपहान् समुद्धेत् । सितापाकेन संयोज्य कुर्यात् युक्तेन मोदकान् ॥” भा. ।

सुन्नयूषः । पुं, स्त्री । चतुर्भागास्य साधितसुन्नरसे । भृंगेन र्कोन । तत्प्रस्तुतविधिथया,—“सुद्धानां हिदलं तीये शतमहार्डकोमिते । पादस्थं महितं पूतं दाडिमस्य पलेन तत् ॥ युक्तं सैन्धव-विद्याह-धाम्यकैः पादकान्तिः । कषाजौरकयोयूषं शनैस्तेनापचर्यते ॥ संसृतो मुद्गयूषोऽयं पित्तघ्नपा-हरी मतः । सुद्धानामुत्तमो यूषो दीपनः शीतलो लघुः । द्रव्योऽय जनु तट दाह-कफ-पित्त-ज्वरासजित् ॥” भा. । प.सु. । स च पित्तपानायये वातपित्तज्वरे च हितः । सि.यो.पाना.चि. । च.द. ज्व.चि. । गुणाः—पित्तज्वरघ्नः लघुः सन्तापहरः भरोचकघ्नः रक्तप्रसादनः, सैन्धवयुक्तः सर्बैरोगघ्नय । रा.नि.व.१६ । “शीतलं मधुरं सौहृद्यं पित्तविकार-जित् । तच्च वातहरं प्रोक्तं ज्वराणां शमनं परम् ॥” अवि. १३५. । “सुन्नयूषो लघुर्गोही कफपित्तहरी हिमः । स्वादुर्मेवोऽनिलहरः कुष्मापः शुक्रवर्धनः । रक्तपित्तज्वरहरस्तुवरस्तसिकारकः । सन्निपातज्वर-हरो खानिनाशकरः क्षृतः ॥” द्रव्यगु. ।

सुन्नरः । पुं । खनामख्याते पुष्पवृक्षविशेषे । शंकराक्ष । तत्पथ्यायाः,—गन्धसारः सप्तपवः शक्तिगन्धः गन्धराजः प्रियः ललेष्टः सरीष्टः । गुणाः—मधुरः शीतः सरभिः सुखदः पित्तप्रकोप-घ्नय । रा.नि.व.१० । मल्लिकावले । मस्यविशेषे । मांशुत मांशु । कर्मारङ्गवृक्षे । कांगत्राङ्ग । रा.नि.व.११ । स्त्री । मल्लिकापुष्पमेदे । मे. ।

सुन्नरकः । पुं । कर्मारङ्गवृक्षे । कांगत्राङ्ग । शीष्ट । रा.नि.व.११ ।

सुन्नरफलः । पु । कर्मारङ्गवृक्षे । स्त्री । तत्फलं । वै.निघ. ।

सुन्नलम् । स्त्री । रोहिपत्थे । रा.नि.व.८ ।

सुन्नवटकः । पुं । सुन्नकृतवटकै । भृंगेन वडो । गुणाः—सौहृदी वटो गुरु रच्यो वातपित्तासदी मतः । शंफालः पुट्टिवलकत्तु शुक्रलो बलदोऽल्प-तट ॥” वै.निघ. ।

सुहृष्टः (कः) । पुं । वनसुहृष्टे । शुश्रीषी । श.
२. १. अम. ।

सुहामलकयूपः । पुं । सुहामलककृतं यूपमेदं ।
गुणाः—“सुहामलकयूपस्तु यादौ पितृकफे हितः ।”
स.ग. ४६ अ. । “सुहामलकयूपस्तु भेदो पित्तानिला
पहः । तद्द्राघमनः शीतो मूर्च्छाशमनदापहः ॥”

सुहार्द्रवटकः । पुं । वटकविशेषे । आर्द्रावट् ।
‘सुहृदिटोविरचितान् वटकास्तु लपाचितान् ।
हृलेन चूर्णयेत् सम्यक् तस्मिन् यत् विनिचयेत् ।
अष्टं हिङ्गुद्रैर्कं चूर्णं मरिचं कीरकं तथा ।
निम्बुरसं यवान् च युक्त्वा सञ्चं विमिश्रयेत् ।
सुहृदिटौ पचेत्सम्यक् स्वात्स्यामङ्गारकीपरि ।
तस्यास्तु गोलकं कुर्यात् तन्मध्यं पूरणञ्चयेत् । तैले
तान् गोलकान् पक्त्वा कथितायां निमज्जयेत् ॥”

गुणाः—“सुहार्द्रवटका रूक्षा लघवी बलकारकाः ।
दीपनाक्षपणाः पथ्याग्निदीपेषु प्रपूजिताः ॥” भा. ।

सुहोत्रुस्वः । पुं । किञ्चिद्द्रुहृष्टसुहृते । सु.चि.
२३ अ. ।

सुदु(द्रि)णी । स्त्री । लाचायाम् । रा.नि.व.६ ।

सुद्राशङ्कम् । स्त्री । स्नानामक्यातखनिशपदायं ।
शुश्रीषी । गुणी—सङ्घीचनम् भावरकञ्च ।

सुद्रिका । स्त्री । केदनायं भेदनायञ्च दशाहुल
शक्तविशेषे । सा च प्रदेशिन्यथपञ्चप्रदेशप्रमाणा
कर्षरीति कथयते । सु.स. ८ अ. ।

सुनिः । पुं । दमनकचुपे । दाना । रा.नि.व.
१० । वकहचे । मेघ.कुट.चि. । “सुनिगुह्यासुह्री
पयः ।” पलाशहचे । प्रियालहचे । नदनहचे ।

सुनिका । स्त्री । ब्राह्मीचुपे । वै.नि.घ. ।

सुनिखर्जु(र्जु)रिका । स्त्री । अष्टपिण्डी
खर्जुरे । रा.नि.व. ११ ।

सुनिच्छदः । पुं । समपर्णहचे । रा.नि.व. १२ ।

सुनितरुः । पुं । रक्तवकहचे । वान वकङ्कलेन
शीछ । र.सा. ।

सुनिद्रुः (मः) । पुं । श्लेषाकहचे । प.सु. ।
पृथुश्लेष्मश्लेषापाकहचे । वड् षोर्वांशीछ । रा.नि.
व.८ । अगसाहचे । वकङ्कलेन शीछ । रा.नि.
व. १० ।

सुनिधान्यम् । स्त्री । नौवारधान्ये । उडि-
धान । रा.नि.व. १६ ।

सुनिनिर्मितः । पुं । डिङ्गिगुणलहचे ।
उडिङ्गिशी । गुणाः—“डिङ्गिगो रुचिकरुद्रो
पितृश्रंभापहः क्षृतः । सुशीतो वातलो रुची
मृगलयाशरीहरः ॥” भा.पू. भ.शा.व. ।

सुनिपत्रः । पुं । दमनकहचे । दाना । वै.नि.घ. ।

सुनिपादपः । पुं । वकहचे । प.सु. ।

सुनिपित्तलम् । स्त्री । ताम्बे । वि.का. ।

सुनिपुत्रः (कः) । पुं । दमनकहचे । दाना ।
भा. । (कः) खड्गनवचिषि । वि.का. ।

सुनिपुष्पम् । पुं । स्त्री । अगस्तिसुपे । वकङ्कल ।
शब्द.कल्प. ।

सुनिपूगः । पुं । पूगहचभेदे । त्रामुश्री ।
वि.का. ।

सुनिप्रियः । पुं । पत्तिलजशाली । रा.नि.व.
१६ । पिङ्गुखर्जूरहचे । प्रियालहचे । वै.नि.घ. ।
स्त्री (या) । तिलवासिनीशाली । रा.नि.व. १६ ।

सुनिफलः । पुं । अगस्तिसुपे । वक-
ङ्कलेन षोर्वा । वै.नि.घ. ।

सुनिभक्त(च्य)म् । स्त्री । देवधान्ये, नौवार-
धान्ये । उडिधान । वै.नि.घ. ।

सुनिभेषजम् । स्त्री । शरीतक्याम् । खड्गे ।
वकहचे । मे. ।

सुनिभोजनम् । स्त्री । श्यामाकधान्ये ।
श्यामाधान । नौवारे । वै.नि.घ. ।

सुनिवरः । पुं । पुण्डरीकहचे । शूङ्गित्री ।
वै.नि.घ.काठ.चि.पठंटीरसे ।

सुनिवल्लभः । पुं । प्रियालहचे । पेशशील ।
वै.नि.घ. ।

सुनिवहः । पुं । अगस्तिसुपे । प.सु. ।

सुनिशस्त्रम् । स्त्री । श्वेतदधे । वै.नि.घ. ।

सुनिस(स्र)तः । पुं । दमनकहचे । भा. ।

सुनिह्वयः । पुं । समष्टिलचुपे । रा.नि.व. ४ ।

सुनोन्द्रः । पुं । अगस्तिसुपे । लोभहचे । वै.
नि.घ. । [प.सु. ।

सुनोष्टम् । स्त्री । नौवारधान्ये । उडिधान ।

सुसूर्पा । स्त्री । नरयेच्यायाम् ।

सुसूषुः । वि । नरयोन्मुखे ।

सुरगण्डः । पुं । वरुणः । वर्षकः । जटा ।
सुरङ्गिका । स्त्री । मूर्त्तियाम् । वै.निघ. ।
सुर(च)ङ्गी । स्त्री । कृष्णशिशो । वै.निघ. ।
 रक्तप्रयगीमाञ्जनहृत् । सु.सु.३६.प.शिरोरो.वि. ।
 अथ सुरङ्गीति छल्लणपाठः, तेन स एवार्थः । सु.
 चि.३.प. । काकमाच्यम् ।
सुरजफलः । पुं । पनसहजे । त्रिका. ।
सुरसः । पुं । मन्त्रविशेषे । गण्डेयना भाँह ।
 गुणाः—हृद्यो हृष्यमान्यज्ञोपकरथ । सु.सु.३६.प.
सुरा (मांसो) । स्त्री । गुञ्जैरङ्गे खनामखात
 गन्धव्ये । मूर्त्तियाम् । नं सुरा । नं सुरे ।
 तत्पर्यायाः,—ताल्पपर्णी देव्या गन्धकूटी गन्धिभो
 भूतगन्धा । सि.यो.च द.यच्चा चन्दनादिवैले । भा.
 म.१.भ. चित्तविभनञ्च चि. । गुणाः—कटुः तिक्ता
 शीता कषाया कफपित्तहृत् शंसरक्ताविषदाहृन्म-
 द्दणान्नी च । रा.नि.व.१२ । “सुरा तिक्ता हिमा
 खादी खर्षी पित्तानिहाःपदा । ज्वराद्यभूतरचोष्ठी
 कुष्ठवातविनाशिनो ॥” भा.पू.२.भ. । “किञ्चित्
 पीता सुरा प्रज्ञा नांघी पित्तजटाहृतिः ।” सैप. ।
सुभिष्यौ । स्त्री । अक्षरचानिकायाम् । श.च. ।
सुसुरः । पुं । तुषारो । द्रुवेत्र आञ्जन । मे. ।
सुस्रटौ । स्त्री । श्वेतजङ्घी । श्वेत कश्चुक्षान ।
 हे.च. ।
सुश(ष)लिका (सौ) । स्त्री । (Curculigo
 orchioides or hypoxis orchioi-
 des.) तालमूलानामकन्दशके । उज्ज्वली ।
 हिं सुपलो, कालीसुपली, शिया । तं निलतलि
 गड्डयि, नेलताङ्गि । रा.नि.व.७ । र.सा.स. ।
 शान्त्याम् । वा.उ.३.२.प. । गुणाः—ध्रुवभङ्ग
 अर्षि प्रनेहे च हिता । See तालमूली ।
 गृहगोधिकायाम् । श.र. ।
सुश(ष)लौकान्दः । पुं । तालमूल्याम् ।
 वै.निघ. ।
सुषकः । पुं । सूपिके । वै.निघ. ।
सुषा(पौ) । स्त्री । सर्षपादिगालनपान्ने । श्रुति ।
 अ.टी.रा. ।
सुष्कः । पुं । अणुकीये । रा.नि.व.१८ । सुष्कक-
 हवे । वण्टीभांङ्गल । मे. । मांसले । हे.च. ।
सुष्ककाः । पुं । (Schrebera swietenioi-

des.) घण्टापाटलहृत् । पलाशवत् पर्श्वतहृत् ।
 वण्टीभांङ्गल । हिं मीपा । नं मीखे । नं मीख-
 दलाइ । तं मीक्षुपुचेट्टु, सुष्कवृत्तुचेट्टु । तत्-
 पर्यायाः,—सुष्ककः मीचः सुष्कः मीचकः मीचकः
 सुष्ककः गौलिकः नेहन. पाटली विपापहः जटालः
 वनवासी सुतीक्ष्णकः चारुहृत् चारुश्रेष्ठः । भा. ।
 वा.सु.१.५.प. । गुणाः—“सुष्ककः कटुकोऽहृत्
 रीचनः पाचनः परः । श्लेष्मण्णोदराशोथो विधा
 तुन्वगुणात्त्वतः ॥” रा.नि.व.११ ।
सुष्ककाद्विर्गः । पुं । सुष्ककशुक्रवरादीभि-
 पलाशधवशिशपा इति गण्ये । गुणाः—गुष्कसेहा-
 यरीपाखुमेदाऽर्शःकफगुक्लतः । वा.सु.१.५.प. ।
 अविच,—“सुष्कक-पलाश धव-चित्रक-मदन हृत्तक-
 शिशपा-वज्र हृत्तास्त्रिकला चैति । सुष्ककादि-
 र्गण्योश्चैव मेदाःशः शुक्रदोषहृत् । मेदाःशः-
 पाखुरोग्नः शर्कराप्सररीनाशन. ॥” सु.सु.३८.प. ।
सुष्कारः । पुं । महाशुकोपमसुष्ये । कृष्णः ।
 हे.च. ।
सुष्कशून्य । पुं । पण्ड । शोका । श.सा. ।
सुष्टः । वि । महिंते । मूर्त्तानि जेजुश्री ।
सुष्टिः । पुं, स्त्री । अन्ननखसुष्टी । मूर्त्ती ।
 भा.म.३.भ.कपर्दी.चि. । “अन्ननखसुष्टिसुष्ये
 यटीपथकशषवि ।” सु.सु.३६.प. । सहवपिष्ठि-
 ताङ्गुलिकरे । “सुष्टिर्भवेत् संहवपिष्ठिताङ्गुला वा-
 कुञ्चितोऽयं प्रसृतिः प्रकोर्षितः ।” रा.नि.व.१८ ।
 पने । ८ तो । प.प्र.१.ख. । च्छो । घण्टा-
 पाटलहृत् । र.सा. । र.सा.सं. श्लचि.अग्नि-
 सुखरु ।
सुष्टिका । पुं । बलिदानशोम्बोपकरणविशेषे ।
 वा.कुमारतन्त्रम् ।
सुष्टिम्यः । पुं । बालके । त्रिका. ।
सुष्टिप्रमाणवदरम् । स्त्री । सेवफले । मे.७
 फल । भा. ।
सुष्टियोगः । पुं । “उद्भूत्य सुष्टिनाक्ताय सगुप्तं
 यन्निधापयेत् । तं सुष्टियोगमित्वाहर्षिविबुधा भिप-
 गीश्वराः ॥” इति परिभाषान्तरम् ।
सुष्ठकाः । पुं । रानसर्पे । र.मा. ।
सुसलौ । स्त्री । तालमूल्याम् । प.सु.महा-
 भद्रातकगुडं । गृहगोधार्या । टि.टि.टि. । अम. ।
सुस्तः । पुं, स्त्री । सुस्तके । हारा । सु.का.व.२.अ. ।

ष.द.विद्य.ज्य.वि.कभिज्ञादिः । "कभिज्ञ" कटुकं सुतम् ।" च.ग.४५. । कन्दविपमेदं । प.सु. ।
सुस्ताकः । । ङ. ली । (Cyperus rotundus. Syn. Hexastachyos. Roxb.) मनाम-
 प्यातगन्धद्वये । नूट । सिं गोघा । तं तुमुस ।
 सकुण्डुविद । ता. । कीरय । तत्पथ्याया,—
 दुःखिन्दः मेघनामा सुता चम्पुयाएः चम्पुयम्
 तद्वितान् चलाङ्कः पारिवाएः सनविनुः तोयद
 योगधरः भट्टं भट्टमुसकं भट्टा योभटा ।
 गुयाः—विष्णुकपाथं शीतं पावथं पिपल्वरप्रं
 यादि च । रा.नि.५६ । "सुसुपट्टेन यत्नातं सुसकं
 तत् प्रसृत्यते ।" तवापि तु नागरमुसं परम् ।
 भः । "सिमुसं नूतनं पृष्टं नभ्यान् परसं सिद्धः ।"
 मेघ. । (C. Pertenuis. Syn. Mariscus
 cyperus.) नागरमुसकं । तच्छब्दियंदा—
 "सुसकन्नु सनाकं चम्पुयादि विदिनीपितं ।
 पचपसवतीयेन भन्ने सुसुपट्टेन । प्राज्ञश्रीमाङ्गन-
 कर्षिभौषधेति श्रुत्यते ॥" मेघ.वा.व्या.वि. ।
 पुं । व्यावरविपमेदं । र.मा. ।
सुस्ताकादिः । । पु । विषमन्त्रे कथावर्द्धे ।
 "सुतामलकरुषुषीविद्यीपधकयकारिकाकायः ।
 पीतं सकणाचूर्णं समधुर्विषमन्त्रं चनि ॥"
 मेघ.ज्य.वि. । [च द वा.व्या.वि मर्याप्रसारवीयेन ।
सुस्ताद्ययम् । । ली । नागरमुसकैर्धर्मिसुसुतयोः ।
सुस्ता । । ली । भट्टमुसयान् । चम. । वा.गु.१५
 च. । "सुतावचायि ।"
सुस्ताकतिः । । ली । शर्का । ऐ.नि.७. ।
सुस्तादः । । पु । शर्करे । ङटा. ।
सुस्ताद्यगणः । । पु । मुनाशटादगन्धव्ययं ।
 तद्गुणतकथायः सन्निपातज्वरे विधोकरसन्निपाते च
 हितः । "सुसुपट्टकीगोरटे ५६दासमहीपधम् ।
 तिफला धन्वयासञ्च नीलो नमिल्लभं विशम् ॥
 किराततिक्तं पाठा चला कटुकरोहियो । सधुक्तं
 पिपलीमुलं मुनाथोगण उच्यते ॥" च.द.मा.ज्य.
 चि. । अथं मुनाशटादगन्ध इति संयहान्त्रे ।
 चविच,— "मुना-हरिटा दानहरिटा एरीतः ।
 मसुदा विभीतक-कठहंसमवीषपाठा-कटुरोहिषो
 शाङ्गं टातिविपा-त्राविष्-भद्रातकानि चिचक-
 चेति । एष सुस्तादिशोनाया गणः त्रिंशत्पुटनः ।
 योनिदीपहरः सन्वशीघनः पाचनस्रया ॥"
 सु.ग.३८५. ।

सुस्ताभम् । । ली । नागरमुसयान् । र.मा. ।
 तत्पथ्यायाः,— "एतन्नटं परं यन् परिपिमयम् ।
 Sec. मुसकः ।
सुस्तंतिः । । पु । घट्टिदायि । सु.ग.५५. ।
सुस्तकः । । ङ. । नृपकतये । च.ग.५. ।
सूः (रु) । । ली । मूर्ध्यायाम् ।
सूकः । । ङ. । तन्नामकथातरोमधिर्द्धे । (२)यां ।
 निदानपृच्छे— "वाप्य वापुः सुक्यो धमनीः
 गन्धवादिनीः । नरान् करीन्वपनान् सूकविष्कि-
 मग्नदान् ॥" ए.धि.१५. । कर्त्तं ।
सूडम् । । ली । मूर्ध्यायाम् । ति. ङट्टे । ऐ.च. ।
सूडगर्भः । । पु । गर्भजरोमि । श्रुड्यांवादि
 ट्रोश । "तमेरु कदापिद्विद्वन्मन्त्रमागतमप्य-
 पचमनुषानमनिवप्यमानमवानेगुणस्योहितं गौ
 सूडगर्भमित्थापथी ।" सु.च.निधि.—कोलः
 प्रतिपूरः योजकः परिष इति केषिन् । सुसुतम्
 पत्विषमाए । सु.गि.८५. । सु.जा. । पथां विन्पाः
 मन्वपथ्यां गम्याः । तथ निदानं यथा—
 "भयाभिघाताक्षीको नपानानागन्दिरेवपात् । गर्भं
 पतति रक्तस्य सगर्भं दग्धं भवेत् ॥ गर्भोऽधिघात-
 विपमाननोऽपि तायोः पक्तं दृग्मादिव फलं पतति
 खनेन । सूड करोति पथन खलु सूडगर्भं ग्लच
 योनिशठरादिषु सूडगर्भम् ॥" ना.नि. ।
सूडिः । । ली । मूर्ध्यायाम् । रा.नि.२०० ।
सूडम् । । ली । बाह्यरुज सारहीनमलद्रवे ।
 प्रगाथि । अथ्यां, सू. । रा.नि.३.१८ । "गिराभि-
 नञ्जल शीतं वली सुसुतमापुयात् ।" शाङ्ग.६५. ।
 मा.सुसुतयाः— "सुसुतं चादिपने प्रयेथं चास्वापने
 निरुद्धवली विरेषमेऽधीमागहरये च ।" च.ग.१
 च. । "सूडं वीक्ष्यो गन्ववत् विरुहात्पृक् खव ।
 रुक्तं किमुदरागाएशोयागोविपकुरुनुत् ॥" राज-
 १५. । तद्य टग— "योष्यागमेदसहिषमजाशुगर्भ-
 नरनारीसूतमेर्द्धन । विरेषाः तत्तथ्याः सग्याः ।
 "गन्मन्त्रीदरागाह्यातविन्दर्द्धनादिषु । सूव-
 प्रयोगसाथ्ये पु सोमूतदन्वयेदुधः ॥" रा.नि.३.१५ ।
 "पञ्जागवीगतं सूत पाने अथं भियत्वर । चाविकं
 नादिपसाय" तैम्पाके विधीयते ॥" अति.२५. ।
 चप्रगुतायाः प्रगुतायाच सूतमुपा.— "चप्रगुताया
 धनं सूडं प्रगुताया द्रव्यं ख । न किं गुणविधिपः
 स्वात्मता पाकवीर्ययोः ॥" अति.२५. । सु.गु.
 ३८५ गिरी.वि. । सूतपरीचा— "वातेन पाखुरं

मूलं रक्तं नोल्लस्य पित्ततः । रक्तमेव भवेद्रक्तान्
धवत्तं फेनिलक्षणात् ॥” भा. ।

मूलस्रक्छम् । क्ली । मूलरोधरीगे । मूलस्य
क्षत्रेण सहता दु खेन ग्रहन्ती । वि.र. । तद्वाट-
विध—वासादिभेदेन चत्वारि, शल्यजपुरोधन-
शुक्रजायसीजलाच चत्वारोति । तस्य निदानं—
‘व्यायामतीक्ष्णोपधर्चनमद्यमसङ्गनियदुतश्रयानात् ।
चानुपमत्वाध्यशनादजीर्णात् सुर्मूलक्षत्रापि वृथां
तदाटो ॥’ लक्षणे—‘प्रथमलाः स्वैः कुपिता
निदानैः सुखेऽथवा कोपपुत्रेण वक्षी । मूलस्य मागे
परिपीडयन्ति यदा तदा मूलयतीष्ट कृच्छात् ॥’
मूलक्षत्रमत्वाघातवीर्यं विशेषः—तत्र प्रथमे
क्षत्रत्वमतिशयितम् ईषद्विषयः । द्वितीये विषमो
वक्ष्यान् कृच्छ्रवसत्यमिति । वि.र. ।

मूलकोशः । पुं । मूत्राशये । ज.द.२५. ।

मूलमय्यिः । पुं । मूत्राघातरीगविशेषे । लक्षणे
यथा—‘जनैस्ति सुखे हृत्तः स्थिरीऽस्य स्रक्सा
भवेत् । अगरीतुल्यकरयन्मिर्मय्यिः स उच्यते ॥’
भा.नि. । अग्राथं पिनादि कृच्छ्रति चन तु
ररन्वेति भेदः । वि.र. ।

मूलग्रहः । पुं । अक्षय मूलसङ्घरीगे । लक्षणे
यथा—‘सौकं सौकं सफेण कृच्छ्रान्मूलं करोति
यः । तस्य वातसमुत्पन्नं विद्यान्मूलस्य बुधः ।
दाहीच्छ्रासपुत्रः पिनाम्बुलीरोगः प्रजायते । वाजिनः
पीतमूलस्य अथवा रक्तमूलस्यः । काफले मूलरीगे
तु सान्द्रमूलं सपिच्छिद्यम् ॥’ ज.द.५०अ. ।

मूलजठरः । पुं । मूत्राघातभेदे । तस्य लक्षणे
—‘मूलस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्चं हतुषः । अपानः
क्षुपितो वायुचदरं पूरयेद्गुणम् । नाभिरधस्तादाभानं
जगयेचोन्नवेदनम् । तन्मूलजठरं विद्यादधीक्षि-
तिरोधजम् ॥’ भा.नि. ।

मूलदशकम् । क्ली । दशविधमूलेषु हस्ति-
नाद्रगवाजमहिषघोटकगर्दभमातृपीमातृपश्यानेषु ।
‘रूवाणि हस्तिहृषीद्रगवाजकानां शेषाश्च-
राप्रभकसातृपमातृपीणाम् । यत्नेन यत्तिलितानि
दृग्ति तानि शास्त्रेषु मूलदशकाहम्..... ॥’
रा.नि.व.२९ ।

मूलदोषः । पुं । मूलरोधरीगे । उदकमेहादी ।
अथान्येषां दोषा । रा.नि.व.२० ।

मूलनिरोधः । पुं । मूलरोधरीगे । निदा. ।

मूलपञ्चकम् । क्ली । पञ्चविधमूलेषु । ‘गवा-
नजानां शेषीणां महिषीणाञ्च मिथितम् । मूलेषु
गर्दभोनाञ्च तन्मतं मूलपञ्चकम् ॥’ रा.नि.व.२२ ।

मूलपतनः । पुं । गन्धमाजारे । शंकरेशोकम् ।
रा.नि.व.१२ ।

मूलपयः । पुं । योनी । वै.निघ. । उपस्थे ।

मूलपरौक्षा । क्ली । मूलस्य मातादिदोषवाहुल्य-
निशये । लक्षणे यथा,—‘मातेन पाण्डुरं मूलं
रक्तं नोल्लस्य पित्ततः । रक्तमेव भवेद्रक्तान् धवलं
फेनिलं कफात् ॥’

मूलपुटम् । क्ली । वक्षी, नाभेरधीभागे ।
‘नाभेरधी मूलपुटी वस्त्रमूत्राशयोऽपि च ।’
ह.घ. ।

मूलफला । क्ली । कर्कश्याम् । कौकूट ।
रा.नि.व.७ । वपुषे । श.भा. ।

मूलबीजकाः । पुं । असनहृत्ते । वै.निघ. ।

मूलरोधः । पुं । मूलक्षत्ररीगे, मूलसङ्घे । रा.
नि.व.२० ।

मूललम् । क्ली । वपुषे । श.भा. । वि । वस्ति-
शोधने । श.च. । क्ली । चिर्मटिकायाम् । दृष्टी ।
रा.नि.व.७ । कर्कटिकायां । तिका. ।

मूलवर्गः । पुं । मूलदशकेषु ।

मूलवहनाडो । क्ली । या आमाशयाश्चो
मूलं नयति । ‘पक्षाशयगताक्षप नाथी मूलवहासु
याः । तर्पयन्ति सदा मूलं चरितः सागरं यथा ।
मूत्रालान्नीपलभ्यन्ते सुखान्यासां स्रक्सशः । नाडौभि-
रुपनोतस्य मूलस्यामाशयान्तरात् ॥’ सु.नि.३५. ।

मूलहृदिः । क्ली । मूलजनिव-हृद्वरीगे । लक्षणे—
मूलसन्धारणशीलस्य मूलहृदिर्भवति सा गच्छती-
ऽस्य पूर्णां दृतिरिव सुभति मूलक्षत्रवेदनां हृषणथीः
शोकं कोषथीः करोति च । भा.नि. ।

मूलशुक्रम् । क्ली । मूत्राघातरीगविशेषे । लक्षणे
‘मूलितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुत्सवम् ।
खानासुतं मूलयतः प्राक् पचादा प्रवर्त्तते ।
मधीदकप्रतीकारं मूलशुक्रं तदुच्यते ॥’ भा.नि. ।

मूलशोधनिका । क्ली । चिर्मटिकायाम् ।
वनकर्कटीविशेषे । वै.निघ. ।

मूलशीलपम् । क्ली । शेषजन्ममूलरीगे । भा. ।

मूल(लोत्)सङ्घः । पुं । मूत्राघातभेदे । तस्य

लक्षणं—“बन्दी वाप्ययवा नालि मषी वा यव
दंष्ट्रिनः । मूर्धं प्रवृत्तं सञ्जीव सरक्तं वा प्रवाहृतः ।
सवेच्छनेरत्यमस्यं सरक्तं वाप नौरुशम् । विगुण्य-
निलकी व्याधिः स मूर्च्छासंज्ञितः ॥” मा.नि. ।

मूर्च्छासादः । पुं । मूर्च्छाघातभेदे । लक्षणं—
“पित्तं कफो हासपि वा संवृत्त्येतिनिर्गन् चेतु ।
कृच्छान्मृतं तदा पीतं रक्तं श्रुतं घनं सवेत् ।
सदाहं रीचनाशदचूर्णनर्णं भवेत्त तत् । मूर्धं
समस्तवर्णं वा मूर्च्छादं ब्रह्मि तम् ॥” मा.नि. ।

मूर्च्छाक्षयः । पुं । मूर्च्छाघातभेदे । “हृच्छ
कान्तदेहस्य बलिस्त्यौ विरुमाहता । मूर्च्छाघं
सरुदाहं जनयेतां तदाशयम् ॥” मा.नि. ।

मूर्च्छाघातः । पुं । तयोदग्गविषमूर्च्छाघातरीगे ।
निदानादि—“वायुर्नो कृपितं दीपिं मूर्च्छाघाताश्रयो-
दग्ग । प्राथो मूर्च्छाघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादयः ॥”
यथा—वातकुण्डलिका शरीला वातवनिः मूर्च्छा-
तोतः मूर्च्छाघातः मूर्च्छाघातः मूर्च्छाघातः
मूर्च्छाघातः मूर्च्छाघातः मूर्च्छाघातः
मूर्च्छाघातः इति । मा.नि. । सुच्यते दादग्ग
उत्ताः । एषां लक्षणानि स्वस्वपर्यायं द्रष्टव्यानि ।

मूर्च्छातिसारः । पुं । मूर्च्छाघातरीगे । सीम-
रीगे । वरभूज ।

मूर्च्छातोतः । पुं । मूर्च्छाघातभेदे । तस्य लक्षणं
—“चिरं धारयती मूर्च्छा त्वरया न प्रवर्तते । निह-
मानस्य मन्दं वा मूर्च्छातोतः च उच्यते ॥” मा.नि. ।

मूर्च्छाधिवक्ष्यम् । स्त्री । शी भ्रजन्मूर्च्छाघातरीगे ।
मूर्च्छाघातः । भा. ।

मूर्च्छाशयः । पुं । नामैरधी-वसिस्थाने ।
“वसिभ्रजन्मूर्च्छाघातः ॥” रा.त्रि.व.१८ ।

मूर्च्छाघात(क)म् । स्त्री । “गीःजाविमहिषाघातां
खरोदककिरिणां तथा । मूर्च्छाघातकमिति ख्यातं
सर्वेशास्त्रेषु सकतम् ॥” प.प्र.ः१३ । भा.स.४भ.
वाल.चि. ।

मूर्च्छाविका । स्त्री । सन्नकोद्वेदं । वै.निघ. ।

मूर्च्छावृण्यता । स्त्री । पित्तजन्मूर्च्छाघातरीगे । भा. ।

मूर्च्छाखः । पुं । वनदुन्दे । नापि । दावकनाश्रि ।
विका । स्त्री (खां) । मूर्च्छाघातम् । वै.निघ. ।

मूर्च्छानम् (ना) । स्त्री । पारदस्य
संस्कारविशेषे । रस.चि.३च. । See पारदः ।

मूर्च्छा । स्त्री । सर्वथा ज्ञानगत्यायां, रुपादि-

रजानि । सा पित्ततमीजाता । भा-
चि. । “मूर्च्छां दाही मदस्यया ।” र
मूर्च्छा श्रेण । तत्पद्यायाः,—कग्नलं
सम्बोहः मूर्च्छानं मूर्च्छायः । निदानं
क्षुदीयस्य विरुदाहारसंविनः । वेग
घातात् हीनसत्त्वस्य वा पुनः । करण
वाद्ये प्राभ्यन्तरेषु च । निविग्नो यदा
मूर्च्छलि मानवाः । संज्ञादन्नासु नाही
तासुनिलादिभिः । तमीःस्तुपैति सद्य
दुःखव्यपीडकम् । सुखदुःखव्यपीडाच न
काठवत् । मीहीमूर्च्छाति तामाहः प
प्रकीर्तिता । वातादिभिः शोणितेन
विषेप च । पट्टस्वप्नतासु पित्तानु प्रभु-
दत्तपीडा मूर्च्छानं मानिः संज्ञानाशो
सर्वथा पूर्णरूपाणि यदाश्रतं विभाव
मा.नि. ।

मूर्च्छालः । पुं । मूर्च्छाघातः । च
मूर्च्छितः । पुं । मूर्च्छाघातः । च
मूर्च्छितः (मत्) । स्त्री, स्त्री । शरीरे
व.१८ । तचायाम् । वै.निघ. ।

मूर्च्छकणी (परि) । स्त्री । हृत्वे ।

मूर्च्छखोलः । पुं । कालवासायाम् ।
शेदे । विका ।

मूर्च्छजः । पुं, स्त्री । केशि । रा.नि.व.
(जा) । बालके । वाना । भा.स.१भ.चि
चि. । “मुरामूर्च्छजमिषाद्... ॥”

मूर्च्छपुष्पः । पुं । शिरीषवृक्षे । श.स

मूर्च्छरसः । पुं । चद्रफेने । भा.
श.च. ।

मूर्च्छवेष्टनम् । स्त्री । उगीपि ।
इ.च. ।

मूर्च्छा (न्) । पुं । मन्त्रके । रा.नि.

मूर्च्छा । स्त्री । (Sansevieria Ze
Syn. S. Roxburghiana.) Bo
hemp. रुनामख्यातदुपे । ध-
कदलीसदृशस्वल्पविटपा दुषट्ट, हृष
लोके । सु.स.३पा.३२च.पित्तशमने ।
मूर्च्छर, शृष्ठी, व्रीडाञ्जक । वि
धं गीनसकण । तं चागचिदु, सग,

मीरवेण, सुहरवि । ता, मरुल । तत्पथ्यायाः,—
देवी मधुरसा मीरटा तेजनीसवा मधुलिका
धनुःश्रेणी गोकर्णी वीलुपर्णी कामकरी हृद्भविका
धनुर्गणा धनुर्माता धनुःशाखा सुवा मूर्वी
मधुश्रेणी श्रेणी धनुः सरङ्गिका दैतश्रेणी प्रथक्-
त्वचा मधुसवा अतिरसा पोतुपर्णिका दिव्यलता
ज्वलिनी गीपवली । गुणाः—“सरा गुरुः
स्वादुस्तिका पितासनेहगुद् । विदीपवणाहृद्ग
कण्ड कुष्ठज्वरापहा ॥” भा. । मूलं राजयज्जहरम् ।
मूलाभावे पिप्पलीमूलं । सि.यो. कफजसंशमने ।
मूलम् । क्ली । पिप्पलीमूलं । पुष्करमूलं । कूङ्-
विटम् । रा.नि.व.६ । वै.निघ.वा.व्या.प्रत्युष्ठीला.
चि. । वा.उ.५५. । तसमूलं । । रा.नि.व.२ ।
हेतो । भा. । कारणे । च.सु.१५. ।
मूलकम् । क्ली, पुं । (Raphauns sati-
vus.) Radish. खनामह्यातमूलशाकविशेषे ।
गुणा । हिं दा. मूलो । सं कं ता. मूलं । तं
मूलं गिचेद् । तत्पथ्यायाः,—राजालूकः महाकन्दः
कण्डकन्दकं हृत्तिदलं हृत्तिदलकं नीलकण्डं
मालां दीर्घपत्रकं दीर्घमूलकं चत्वारं कन्दमूलं
सितं शङ्खमूलं हरित्पत्रं खिरं दीर्घकन्दकं
कुञ्जरचारमूलं । मूलकं पत्रविधं—चाणक्य-रुद्र-
पिण्ड-वाल-गज-रसेदन । विशेषासक्तस्यथ्यै
दृश्याः । भावसिन्धुण मूलकस्य हिमेदः कृतः शालं
महर्षेति । कृति गुणा ७ पाका गुणा । सा.
गुणाः—“मूलके कटुकमपि शोषणं संवर्धयति
सिन्धुधीयत्वात् ।” सु.सु.४०.प. । तीक्ष्णम् उष्णं
कटुम् यापि दोषघ्नम् अर्शागुल्लहृद्गोहरं गुरु
रुच्यं वातघ्नम् । रा.नि.व.७ । स्वयं यासाचिपीनस-
घ्नम् । गुकं तत् शोषघ्नं लघु विदीपघ्नम् । तत्पथ्यं
पित्तश्रेणम् । फलं वातघ्नम् । म.द.व.७ । लघु
तत्—कटु उष्णं लघु पाचनं रुच्यं विदीपघ्नं
स्वयं ज्वरहासघ्नं नासारीगघ्नं कण्डरोगघ्नं नेत्रा-
मयहरम् । महत्त्वं रुचोष्णं गुरु विदीपजनकं ।
अस्मिन् तत् विदीपघ्नम् । तपेण गुणाः...
तीक्ष्णं लघु उष्णवीर्यं कटु कटुविपाकं सरं वात-
कफहृत्तिगुल्लहृत्तिशरीरोगहरम् । सु.सु.४५.प. ।
तथ्यवगुणाः... “पाचनं लघु रुचोष्णम् ॥” “पत्रं
मूलकं नवम् । अस्मिन् विदीपघ्नसिद्धं
कफपित्तघ्नम् ॥” भा.पु.१.भा.शा.व. “मूलकं गुरु
विदग्नि तीक्ष्णनासं विदीपघ्नम् । तदेव अस्मिन्
अस्मिन् कफघ्नपापिचिन् ॥” “मालमूलकपत्रौ तु

रीचनी वृद्धिदीपनी ।” राज.३.प. । तत्कृतयुग्
गुणाः—“मूलकयुगे हरति लालास्रावं गलशर्द्धं
ज्वरि । मेदारीचकपीनसकासकफव्याधिनाशन-
थापि ॥” द्रव्यग. । लशीरे । रा.नि.व.१२ ।
शियु.मूले । विपमेदे । हे.च. ।
मूलकाच्छटः । पुं । कृष्णशयी । कान
मखिना । वै.निघ. ।
मूलकापर्णी । क्ली । श्रीभाजनवचं । मखिना
ग्राह । र.मा. ।
मूलकपोता । स्त्री । मालमूलके । कृति
गुणा । वा.चि.६.प. ।
मूलकपोतिका । स्त्री । अतिमालमूलके ।
अति कृति गुणा । योग र.मधुज्वरे । गुणाः—
कटुगिरसा उष्णधीर्या लघुपाका । प्रभावय
सर्वदीपघ्नता रुचिजनकता च । “सर्वदीपहरा
लघु कण्डा मूलकपोतिका ।” सु.सु.४६.प. ।
चाणक्यमूलके । वै.निघ. ।
मूलकशोजम् । क्ली । मूलकशस्ये । गुलात्र
विधि । भा. ।
मूलकमूला । स्त्री । चोरीशहवे । प.सु. ।
चीरकाकोल्यात् । वै.निघ. ।
मूलकर्कटी । स्त्री । कृष्णोदुम्बरे । वै.निघ. ।
मूलकविषम् । क्ली । कन्दविपमेदे । सु.क.प.
२.प. । See कन्दविपं ।
मूलकशाकः । पुं । मूलकपत्रे ।
मूलकक्षारः । पुं । शुष्कमूलकक्षारे । च.द.
शनि.चि. । [६.८ ।
मूलग्रन्थिः । स्त्री । वृद्धिदूर्क्षायाम् । रा.नि.
मूलजः । वि । यो मूलादुत्पद्यते । यथा पद्मादि-
कम् । हे.च. । क्ली । आद्रंके । आंता ।
रा.नि.व.६ ।
मूलजिह्वा । स्त्री । एकाजिह्वाधोवर्तिजिह्वा
मूलं । रा.नि.व.१८ ।
मूलपर्णी । स्त्री । मण्डूकपर्ण्याम् । शूङ्गकूडि ।
प.सु. ।
मूलपुष्कारम् । क्ली । पुष्करमूलं । कूङ्कलं ।
रा.नि.व.६ ।
मूलपोती । स्त्री । मालवे प्रसिद्धायां पोतिका-
याम् । सं मालविरलि । कं तीव्रद्वसले ।

तद्व्यपदेशः,—चुडवन्ती पोतिका चुडवीतिका
चुडोपदकनामी वन्तीयाकटपोतिका । गुणा.—
विदोषघ्नी हृष्या बह्या लघुः कानिपुटिकरो मध्या
लडरानलदोषनी च । रा.नि.व.० । आराम
वन्तिकायाम् । रा.नि.व.२३ ।

सूलफलः (ला) । पुं. स्त्री । पनम्बुवे । वै.
निघ. ।

सूलफलदः । पुं । पनम्बुवे । दौर्भाग्यं शीघ्रं ।
रा.नि.व.११ ।

सूलरसः । पुं । मोरटलतायां । र.मा. ।

सूलविरचनम् । स्त्री । बहतादिप्रिकाटव-
यं हविरचने । सट्टकं—“सतला शक्तिनो दन्ती
द्रवन्ती गिरिकर्षिका । बहत्यानोदकीर्णां च
प्रकीर्णां चौरिषीं तया । हगलाग्नी गवाक्षी च
ऊषाक्षी गिरिकर्षिका । समूरविदला चैव
भवेन्मूलविरचनम् ॥” वा.चि.६५. ।

सूलविषम् । स्त्री । त्वावरविषाद्यकरवीरादौ ।
गुणाः—उद्वेदनं मोहकरं प्रलासजनकञ्च ।
भा.स.४म विप.वि. । क्रीतकाचमारगुञ्जासुगन्ध-
गमंरककरघाटविद्युच्छिखाविजयानीति चटो
मूलविषाणि । “उद्वेदनं मूलविषेः प्रलापो मोह
पञ्च च ।” सु.कल्प.२५. । [व.१ ।

सूलवीरम् । स्त्री । पुष्करमुद्गं । दू.डु. म.द.

सूलह्वलः । पुं । शास्त्रविषये । भिन्नेन शीघ्रं
रा.नि.व.८ ।

सूलशाकः । पुं । मूलप्रधानशाकैः । गरवादी ।
ते च शूरपुण्याः । राज.३५. ।

सूलगो(सा)धनः । पुं । पुण्डरीकहृत्वे ।
शु.उत्तिशं । वै.निघ. ।

सूला (लौ) । स्त्री । रङ्गगोषिकायां । दिका ।
प्रतापश्यां । रा.नि.व.४ ।

सूलाधारः । पुं । गुल्मविद्रयोर्मध्यं बहुलिङ्गय-
न्तित्वान्ने । तन्त्रम् ।

सूलाह्वम् । स्त्री । मूलके । नृत्तां । रा.नि.व.० ।

सूलिका । स्त्री । मूलके । मूलसमूहः । मूलोपधी ।
रस.र.रसशीघ्रने । चौरिकायाम् । वै.निघ. ।

सूलिकासूलम् । स्त्री । चौरिकामूलं । वै.
निघ. २म.सर्वज्ञ.वि. ।

सूलिनौवर्गः । पुं । प्रथोमे प्रशस्तमूलानामु-

दितां योऽयमर्थः । “हस्तदन्ती (नागदन्ती) ये
वन्ती (श्रीतवचा) ज्यामा तित्थधीगुहा । मम
यं तस्यामा च प्रत्यक्षं ग्री मन्वाद्यपि । ज्योति.
च विन्ती च शूरपुथी विषाणिका । अदम
द्रवन्ती च चौरिषी चाद्य योऽयम् ॥” एषु शूरप-
क्षेमवन्ती दिन्ती च दृष्टान्ते । अन्ता ज्योतिप्रतो
गोर्धदिरचने । मिटा ११ विरेचने योज्याः ।
सू.१५. । श्यामा श्यामाविह्वल । ऋषोऽङ्गा
दारके । अंतनामा अंतपरान्तिवा । प्रत्यक्ष-
स्यकपर्णी । गवाक्षी गोडुम्बा । ज्योति
लतापटकी । शूरपुथी चण्डरवा । विषा
क्षेपश्री ।

सूलैरम् । स्त्री, पुं । जटामांश्याम् । उ.

सूश(प)ली । स्त्री । तालमूल्याम् । वै.नि

सूपकः । पुं । तपसुषिके । तेजसावर्तं स्या
श.र. ।

सूप (पि) ककर्षी (पर्णिका) । स्त्री ।
आसुकर्षीलतायाम् । नृवादाणि । द्रवत्या
रा.नि.व.३५ ।

सूपकमारी । स्त्री । युतश्चोम्लताया
रा.नि.व.५ ।

सूपकयुग्मम् । स्त्री । जलदीर्घसूपकयो
वै.निघ.श्रीतञ्ज.वि.तापयतिश्रीतारिरेषु ।

सूपकशतुः । पुं । पिडादि । वै.निघ. ।

सूपकञ्च(श्या)वणी । स्त्री । सूपिककर्ष्या
नृवादाणि । वै.निघ. ।

सूप(पि)का । स्त्री । आसुकर्ष्याम् । ई
दाणि । र.मा. । सूपिकायाम् । श.र. ।

सूपकाह्वया (ह्वा) । स्त्री । सूपिकमाय
हेन्दुप्रशाशौ । आसुकर्ष्याम् । नृवादा
दन्तीहृत्वे । वै.निघ. ।

सूपा । स्त्री । मोचुरहृत्वे । वै.निघ. । देव
हृत्वे । सूपिकायाम् । धातुद्रावणपादावशिष्ये ।

सूपाक(प)र्णी । स्त्री । (Salvinia cu-
lata.) आसुकर्ष्याम् । नृवादाणि । श.र.

सूपातुत्यम् । स्त्री । नीलतुत्यके ।
डु.उत्तिशं । ई.च. ।

सूपिकः । पुं । विवेकशयनानुविशेषे । ई
तन्मांसगुणाः—गर्हितं मास्यकरं युग्मं दुग्मं

रा.नि.व.१७। “किञ्चि बलकरः शुक्रवर्तनोऽमधुरी खड्गः दुर्नामकमिदीपनी वातहारी च सूपिकः॥” अत्रि.२०अ.। ते अष्टादशधा यथा—पालनः पुसकः कण्ठः हंसिरः चिकिरन्तथा । कुकुन्दरीऽलस- येव कपायदगनीऽपि च । कुलिङ्गचावितयैव चमूलः कपिलकथा । कीकिलीऽरुणसंज्ञय मध- कण्ठकथोन्दुरः । येनेन मरुता साहं कपिलेनाखुना तथा । सूपिकय उषीताख्यस्येवाष्टादश अताः ॥ सु.कल्प ६५.। “लाखनसपणः पुत्री हंसिरचिकिरी- ऽजिरः । कपायदनाः कुण्ठकः कीकिलः कपिली- ऽसितः । अरुणः शबलः श्वेतः कपोतः पलिती- न्दुरः । कुकुन्दरी रसालाख्यः दगाष्टी इति सूपिकाः॥” वा.उ.३८प. । तेषां साधारण विपलघणानि यथाः—“शुक्रं पतति यत्तैयां शुक्रघट्टः सृशन्ति यः । नखदन्नादिभिस्रग्निन् गात्रे र्शकं प्रदुष्यति ॥ जायन्तेः ग्रन्थयः शोफाः कर्णिका मण्डलानि च । पिङ्गकीपचयशोया विषयाः किटिमानि च ॥ पल्लभेदी यजसीया ल्वरी सूच्यं च दाहया । दौर्लभ्यमरुचिः शोषी वेपथु शोमद्वर्षथम् ॥” सु.कल्प.६५.।

सूपिकाक(प)णी । स्त्री । आखुकर्णीयतायाम् । ईन्द्रकर्णी वटा । अम. ।

सूपिकतैलम् । स्त्री । शीतकन्दे तैलम् । तिलतैलं ४ अ. सूपिकमांसं १ अ. खण्डशः काला तैले प्रकृत्यं, गांसं द्रवोभूते तैलेष्टिडिः भवति । रा.की. ।

सूपिकारुहा । स्त्री । सूपिकलोचि । सु.कल्प. १५. ।

सूपिका । स्त्री । कण्ठदन्तीरुपे । काल दष्टी । र.मा. । आखुपर्णाम् । ईन्द्रकर्णी शानि । प- सु. । गीचरके । वै.निघ. । निर्विपजलीकायाम् । निविश जौंरु शिरेष्व । “सूपिकाकति-वर्णा निरुगन्था च सूपिका” सु.म् १३५. ।

सूपिकाद्यतैलम् । स्त्री । गुदमंशे तैलम् । पाठः—“सूपिकामांसकृद्धं दग्मूलं पलीगितं । चितक द्विपलत्राय कायशाटगुणैऽप्यसि । पादाव- र्धपद्धर्तव्यं तैलं पाच्यं पयः समं । जीवनीयेस्तु तत्पाटेः पचेन्मृदशिना भिषक् । अभ्यङ्गाभ्राशयलाशु गुदमंशं सुदारुणम् ॥” काथ—सूपिकमांसं ४ अ. मशभुव प्रुट)क १ अ. ठिठाभुव २ अ. । कण्ठ—जीवनोयगण मिलित टैलवन्न सिकि ।

सूपिकापतिः । पुं । विहाटि । विडान । रा.नि.व.१८ ।

सूपिकारावुः । पुं । चर्वहते ।

सूपिकारिः । पुं । सूपिकनौपधविशेषे । अन्दिरमारी इति पश्चिमदेशे ख्यातः । गुणाः— “सूपिकारिस्तु कटुको नेत्रायास्तुविपापहः । ब्रण- शीप-नेत्ररीमं नाशयेदिति च व्युत्तम् ॥” वै.निघ. ।

सूपिकाश्रयः । पुं । आखुकर्णाम् । ईन्द्रकर्णी शानि । द्रवल्यां । रा.नि.व.५ ।

सूपी (का) । स्त्री । सूपिके । बृहदुन्दुरे । शर्पेश्वर ईन्द्र । रा.नि.व.१८ ।

सूपीकः । पुं । सूपिके । श.र. ।

सूपीककर्णी । स्त्री । आखुकर्णाम् । ईन्द्र- कर्णी । श.र. ।

सृगः । पुं । पशुमात्रे । ते च हरिणादयः । ते तु द्रुतविलम्बितव्रगतिभेदेन विधा, यथात्रयस्थान- भेदेनापि विदुस्त्रलजलाद्रयलेन विविधाः भवन्ति । पशय ते प्रसङ्ग प्रतुद-विकिर-भेदेन विभेदाः, स्वभावतोऽपि षधी भेदाकपासुक्ताः । एवं सृगजातयो गदधा । तेषां लचपादिकं स्वरुपर्याये गम्यम् । अशहरिणादयः स्वयं द्रुतगमनाद्रुतसंज्ञकाः । तथा तदुदितमांसस्य पर्यं बल्यं लघु वीर्यमदप्रदञ्च । तथा गजखण्डसृगादयः स्वभावतो विष्वितगतयः इति तथासंज्ञाः । तदुल्यं मांसञ्च विच्छिद्यं कफ- कासघातघ्नं गुर च । सारससंभवलाखाचक्रकोला- दयो जलज्ववनात् स्ववसंज्ञकाः । तन्मांसं गुरुण्यं बलदञ्च । “यव स्थिता ये गतितोऽपि देगादन्वय याता सृगपचिमुष्याः । खलीवितस्थानविवर्तनेन नासिऽपि तेषां गुणपर्यथाः स्तुः॥” रा.नि.व.१७ । सृगनाभो । मागशीर्षे मासि । अ.टी.भ. ।

सृगखुरी । स्त्री । हरिणखुरे । वै.निघ. ।

सृगगन्धा । स्त्री । सुद्रपर्णाम् । वै.निघ. ।

सृगगामिनौ । स्त्री । विडङ्गायाम् । विडङ्ग । रा.नि.व.६ ।

सृगघर्मजम् । स्त्री । जवादिगन्धद्रव्यं, गन्ध- राजे । रा.नि.व.१२ ।

सृगचिर्मिटा । स्त्री । मधुचिर्मिटिकायाम् । मधु- कृष्टि । वै.निघ. ।

सृगचेटकः । पुं । गन्धमाञ्जारे । बाटीश । श.मा. ।

सृगजरसः । पुं । रक्तपिप्ताधिकारे रसः ।
 “मृतं मूलं मृतं तीक्ष्णं तुल्यं वामाद्रवैर्दिनं । नर्दितं
 मांसमात्रं भक्षयेन्मृगं रसं ॥” रस.र. ।
सृगजङ्घुः । पुं । हरिणपालके । वै.निघ. ।
सृगजा । स्त्री । कस्तुर्यां । मृगनाभि । वै.निघ. ।
सृगजृम्भः । पुं । अश्वस्य वातव्याधिकिशेषे ।
 लक्षणं यथा—“सृगरीग्री यदा बाजी वृश्नावान्
 जायते सुहः । सृगजृम्भं तदा तस्य व्याधिं समुप-
 लक्षयेत् ॥” ज.द.५५५. ।
सृगदंशकः । पुं । कृकुरे । अम. ।
सृगधूर्त्तकः । पुं । मृगाले । रा.नि.व.१८ ।
सृगनाभिः (जा) । पुं, स्त्री । कस्तुर्याम् ।
 मृगनाभि । रा.नि.व.१२ । See कस्तुरी ।
सृगनाभ्याव्यवलेहः । पुं । स्वरभेदे हितः ।
 सृगनाभिः मन्त्रेण लवङ्गं बंशलोचना समा. घृत-
 मधुभ्यां लिङ्गः । मृगनाभि, छोटि एलाटि, मवन्न,
 वंशलोचना, मगजोत्थं द्रव्यं ७ मधुस्रं महितं
 अवलेहं करिष्वे । भा. ।
सृगपतिः । पुं । सिंह । रा.नि.व.१८ ।
सृगपालिका । स्त्री । कस्तुरीसृगे । वै.निघ. ।
सृगप्रियम् । स्त्री । भृत्तण्डाखण्डे, पञ्चतण्डे ।
 गुणाः—मूल्यं रुच्यं पुष्टिकरं पण्डितञ्च । रा.नि.
 व.८ । स्त्री (या) । जलकदल्याम् । प.सु. ।
सृगप्रियकः । पुं । तदाखण्डिकेभ्यश्चतुर्भेदे ।
सृगभक्षा । स्त्री । कटासांसां । रा.नि.व.१२ ।
 इन्द्रवारुण्याम् । श्राथानशर्मा । वै.निघ. ।
सृगजभोनी । स्त्री । विशालायाम् । श्राथान-
 शर्मा । सु.चि.१७७ ।
सृगमदः (दा) । पुं, स्त्री । कस्तुर्याम् ।
 मृगनाभि । रा.नि.व.१२ ।
सृगमदवासा । स्त्री । कस्तुरीमञ्जिकायाम् ।
 रा.नि.व.१० ।
सृगमाटकः (का) । पुं, स्त्री । कस्तुरीसृगे ।
 लम्बोदरसृगे । च.सू.५५. । गुणाः—“श्रीता-
 मृक्पित्तशमनी विज्या सृगमाटका ।” सु.घ.
 ४६५. ।
सृगमालारसः । पुं । प्रमेहाधिकारे रसः ।
 “मारुतं तपुषं श्रीधं सुदग्धं सृगमालारसं । कापांस

धीनमञ्जा च तुल्यमहोपवीजकम् । पेषयेन्महि-
 पीयत्रैः दिनेकं बटकीकृतं । मापद्वयं सदा खादे-
 न्मृगमालाप्रसृष्टमिन् । अक्षपाठाभयादावर्षोत्तपाय-
 ननुपानकम् ॥” रस.र. ।
सृगयुः । पुं । मृगाले । मे. ।
सृगरसा । स्त्री । महावलायाम् । रा.नि.व.४ ।
सृगराजः (ट्) । पुं । सिंह । श.रे. ।
सृगराटिका । स्त्री । कीवल्याम् । रा.नि.व.७ ।
सृगरिपुः । पुं । सिंह । रा.नि.व.१८ ।
सृगरोगः । पुं । सृगज्वरे । गज.वै. ।
 भृशुपद्रवजनके साहातिकारो रोगविशेषे । लक्षणं
 —“नासासन्धानसंयुक्ता जायन्ते भृशुपद्रवाः ।
 नित्यं घासाभिलाषो च हीयते बलमांसयोः ॥ सृग-
 रोगः स विख्यातो व्याधिः कष्टधिकिस्मितः ।
 पक्षासाभ्यन्तरे वाद्य परलोकाभ्ययाति च ॥ बहुदुःखो
 भवेदशो सृगरोगप्रपौडितः । यावदुच्छसते जन्तु-
 स्तावत् कुर्व्यात् प्रतिक्रियाम् ॥” ज.द.२६५. ।
 “सन्नासो चैव यः पूर्वं पुनः स्वस्थो भृशमवेत् ।
 प्रस्त्रिनाहस्य तस्याय सृगरोगं समादिशेत् ॥” ज.
 द.५५५. । [अ. ।
सृगलखिका । स्त्री । फलविशेषे । च.सू.२५ ।
सृगलोमजम् । स्त्री । राङ्गवे । प्रश्नोत्तरं
 कापडं । अम. ।
सृगवस्रभः । पुं । कुन्दुवृक्षे । रा.नि.व.८ ।
सृगशृङ्गम् । स्त्री । Hart's horn. हरिण-
 शृङ्गे । श्रिणेत्रं शिः । एतन्नम्यं हृदयो विक-
 शलादौ शस्तम् ।
सृगक्षीरम् । स्त्री । मृगोदुग्धे । व्याक. ।
सृगा । स्त्री । महावलायाम् । रा.नि.व.४ ।
सृगाङ्कः । पुं । कर्पूरे । अम. ।
सृगाङ्क(ङ्ग)जः । पुं । कस्तुर्याम् । र.सा.सं.
 ४६५. ७५. ७५. ७५. ।
सृगाङ्कसुकुटार्हः । पुं । देवकर्म । रा.नि.
 व.२२ ।
सृगाङ्करसः । पुं । राजपिप्ताधिकारे रसः ।
 “स्राश्रसेन समं हेम मौक्तिकं दिगुणधवेत् । गन्ध-
 कस्तु समको न रसपादस्तु टङ्गणः । सर्वं तद्गोलका-
 द्भूत्वा कान्तिकेन विशेषयेत् । भाङ्गे लवणपूर्णेऽथ
 पचेयामचतुष्टयं । सृगाङ्कसंज्ञकी त्रयी रोगराज-

निहन्तः । रसस्य भक्षानां हेम भक्षीकृत्य प्रयोजयेत् । गुह्याचतुष्टयस्य मरिचैः सेवयेद्भि-
पक् । पिपलीदशकैर्वापि नधना लीहयेदुषः ।
पयं तुल्यनासिन प्रायशोऽस्य प्रयोजयेत् ॥”
पात्रा १ तो. शर्बत्तत्र १ तो. मूर्च्छात्तत्र
२ तो. शर्कृत २ तो. मोहांगा २ गावा
एकत्र कौञ्जिगृह पेषण करिषा गोलक
करिषे । शुक्र इहेले मूवात्तत्रे पुत्रिया
नवणयत्ने प्राक् करिषे । मेघ । खलं यथा—
“रसमस्य हेममया तुल्यं गुह्याद्यर्थं इयं । पूर्व्ववदत-
पानेन स्याद्धीश्वद्वयामहः । छागदुग्धातुपानेन
दशरत्नादिमात्रया ॥” रस.चि.६५ ।

सृगाङ्गजा । स्त्री । सृगनामौ । र.सा.सं.हृ-
ज्वरचूडामणिरसे । मधुचिर्मटिकायाम् । इन्द्र-
वारणीलतायाम् । वै.निघ. ।

सृगाजिनम् । स्त्री । हृन्सृगवर्षाणि । वै.निघ. ।

सृगायुजः (जा) । पुं, स्त्री । कस्तूर्याम् ।
गृगनाभि । रा.नि.व.१२ ।

सृगात् (दनः) । पुं । सिंहे । तरवी ।
तेनो, नेवुडे, घोडा वाष । रा.नि.व.१६ ।

सृगादनी । स्त्री । नटात्रलायाम् । गौरस्य-
चातुर्विधा । रा.नि.व.४ । इन्द्रवारणीलतायाम् ।
त्राथानशर्मा । रा.नि.व.३ । सु.चि.२५ । भा.न.
४म.कृन्द.प.चि. । “सृगादस्याय सूत्राणि ।”
गौरचौसूत्रे । गौरस्युक्तौचिन्नात्र मूल । ऊष्ठ.चि.
कन्दपंचारतैले ।

सृगान्तकः । पुं । चित्रकव्याघ्र । रा.नि.व.१६ ।

सृगारातिः । पुं । कुकुरे । श.मा. ।

सृगारिः । पुं । रक्तशिथौ । रा.नि.व.७ । धिरे ।
व्याघ्र । कुकुरे । रा.नि.व.१६ ।

सृगाची । स्त्री । सदाशिव्याम् । ब्रष्टाकवाश ।
प.सु. । महेंद्रवारणीलतायां । सादाश । अश्व-
फलायां । वै.निघ. । विशालायाम् । त्राथानशर्मा ।

सृगौ । स्त्री । जस्तुरिकायाम् । वै.निघ. ।
पृथिवर्षसितीदरवरटाटकमेदे । रा.नि.व.१२ ।
सृगन्धियां । दुग्धगणाः—छागोदुग्धगुणतुल्यम् ।
भा. । अपघाररीगे ।

सृगेन्द्रः । पुं । सिंह । चम. ।

सृगेन्द्रकुटिलोद्भूतम् । स्त्री । सिंहदंशन-

जन्मविषे । र.सा.सं.रसप्रयोगे ।

सृगेन्द्रचटकः । पुं । सृगवादावशेनपचिषि ।
वाङ् पाथी । नटा. ।

सृगेन्द्रापी । स्त्री । वकहचे । रा.नि.व.४ ।
वासशहचे ।

सृगे(गे)वर्षात् । स्त्री । श्रितेन्द्रवारणीलतायां ।
श्रेत त्राथानशर्मा । तत्पर्यायाः,—सृगादनी
सृगाची सृगेवर्षा श्रितप्रया बहुफली कपिलाची
पथ्या चित्रफला चित्रवल्ली चित्रा विचित्रा
सृगचिर्मिटा लत्रचिर्मिटा मरुजा कुशिमो देवी
काटफला । प.सु. । सु.च.३६५ । गुणाः—फलं
दुर्ज्वरं गुह्यं सन्धासिकरं रक्तपित्तहरम् । रा.नि.
व.७ । श्रितहरिणमेदे, गुह्याश्वजातीयस्ये ।
सु.च.४६५ । महेंद्रवारणीलतायाम् । वडु
त्राथानशर्मा । हिं वडोइन्द्रवारणी । भा.न.४म.
शक्तुनिघहचि. ।

सृगेष्टः । पुं । सुहरप्रयहचे । शर्करात्र फूलत्र
गाह् । रा.नि.व.१० ।

सृगेन्ध्या । स्त्री । मधुचिर्मटिकायाम् । मधु-
जूषे । रा.नि.व.७ ।

सृङ्खणम् । स्त्री । दुग्धघरे । तैले । व्याक. ।

सृङ्खणः । पुं । बालके । लघा. ।

सृङ्गौकः । पुं । हरिणे । व्याक. ।

सृष्टालम् । स्त्री, पुं । ऊशरे । शर्करात्रेणी ।
रा.नि.व.१२ । च.द.मधुकादी । अवि.२स्या-२५ ।
मैप. । वीरणमूले । वेणीर मृग । प.सु. ।
घनवन्दनादिपाचने । सि.श्री.वा.पि.स्व.चि. ।
“पाठोदोषसृष्टालैस्तु ।” च.द.वा.पि.ज.चि. ।
“परुपकं सृष्टालघ ।” च.द.वा.चा.एलादितैले ।
कमलकीमलदले । शंभोर उंठि । सं कमलतंतु ।
तं तामरतुंङ्, तामरतोये । तत्पर्यायाः,—
विशं विसं कीरकं कीमलं कीमलकं तनुरं पन्नतनुः
पन्नतलं सृष्टालिनी विचिनी नलिनीरसं ।
सु.चि.१६५ । गुणाः—शीतलं तिक्तं कापायं
पित्तदाहघ्नं सूत्रहृच्छं रक्तवान्निघ्नम् । च.द.वा.
व्या.अश्वगन्धायतैले ।

सृष्टालकारुठः । पुं । जलचरपचिविशेषे ।
च.सु.२०५ ।

सृष्टालसूतम् । स्त्री । पत्रकन्दे । श.र. । भा.
पृ.१म. ।

सृणालाद्येतैलम् । स्त्री । वातरक्तै तैलम् । तिलतैलं ४ भ. । कल्कः—सृणालम् उद्वलं पद्मकन्दः पनना झोवेरं कुडुमं चन्दनघयं किरात- तिकं पन्नवीजं कशेरुकं पटोलपत्रं कटुकीं दुरालभा शरमुलं क्षेयपर्णीं वासामूलं प्र. ४ती. दुग्धं ८श. तैलं ४ भ. । मृगलि, उं२पत्र, शान्कू, अनशुभ्र, वागी, कुडुम, चन्दनघय, चिरेडती, पत्रवीर, केकुत्र, पटोलपत्र, कटुकी, छत्रामुडी, शंशुभ्र, क्लृप्तपिपडा, वागकच्छान् अट्टोक ४ डो. द्रुक् ४ भ. । भा. ।

सृणालिनी । स्त्री । कमलदण्ड । सृणालि । रा.नि.व.१० । पद्मिनी । जट. ।

सृणाली । स्त्री । सृणालि । पुं (इन्) । लाम- ज्जै, वीरपमूले । रा.नि.व.१० ।

सृणमसः । पुं । पापाणि । त्रिका. ।

सृतकम् । स्त्री । शदे । द्वि.च. ।

सृतकान्तकः । पुं । शगालि । हारा. ।

सृतजीवः । पुं । तिलकचुपे । त्रिग शीह । रा.नि.व.१० ।

सृतजीवनी । स्त्री । } दग्धिकायाम् ।
सृतजीवी (इन्) । पुं । } धिक्क्रे । द्वि.निच. ।

सृतमत्तः । पुं । शगालि । त्रिका. ।

सृतवत्सा । स्त्री । सृतसन्तिकायाम् । लघुषं यथा—“शर्मवन्मानमां वा पचात्यासाञ्च वत्स रात् । चियते द्विचिवर्षाडा यसाः सा सृत- वत्सका ॥” प्रयोगा.सृतवत्सा.चि. ।

सृतसञ्जीवनरसः । पुं । अतीसारधिकारि रसः । पाठः—“शुद्धसूतं समद्रुमं सतपादं विषं चिपेत् । सञ्जीवस्य सृतसामं मयं धुलुरजैर्द्रवः । सर्पाद्याय द्रवैशमं कषायेषाच भावयेत् । धावी चातिविपातुसाशुखीवालकजीरकं । यमानी धातकी शुखी पाठा मष्या कषान्विता । कुटजस्य लघा बीजडमित्यं दाडिमं तिलाः । प्रत्येकं कर्षमात्रं न्दात् कल्कितं कथितं गर्भैः । कल्काञ्जुमुषं तीयं क्वाथ्यं पादावर्षितं । अनेन त्रिदिनं भास्य पूर्वोक्तं नर्धितं रसं । दद्यात्तदालुकायन्ते चणं सृष्टयिना पचेत् । सृतसञ्जीवनी नाम्ना रसी गुञ्जाचतुष्टयं । दातव्यमनुपानेन चासाध्यमपि साधयेत् । नागरान्तिवियांमुस्ता देवदारुचकाकथाः । यमानी वालकं धान्यं कुटजस्य लघाभया ।

धातकीन्द्रयाविश्रपाठासोचरसं समं । चूर्णितं मधुना निचामनुपानं सुखावहम् ॥” रस.र. । रस.चि. ।

सृतसञ्जीवनौ (सुरा) । स्त्री । वाजीकरषा- धिकारे । नूतनगुडः १०० प. वज्रूलत्तंक् चदर- लक् पूगफलं प्र. १६ प. जीत्रं ४ प. आद्रं २ प. चारि १५४ भ. । छणिकायां प्रथमं गुडं गालयित्वा यथा आद्रं कं यज्जुलत्तं यथाक्रमं सन्निशय तदनु पुनं लोषत्रं प्रचिप्य छणिकायामुख- मवस्य च २० दिनं स्याद्यम् । तत् छणिकाया यथाशोतनयन्ते संस्थाप्य मन्दतापेन यदा ईपतमं भवेत् तदा ताव पूगम् एतवानुक्तं देवदारु लवङ्गं पद्मशाठं धीरथमूलं रत्नचन्दनं गुलुफा यमानी मरिचं कोरकद्वयं जटामांसी प्रटी लक् ग्रातीफलम् एला दुस्ता मेघिका चन्दनं शेषशर्दी च प्र. ४ ती. एकत कुडयिना यत्नसञ्च प्रचिप्य तन्मुममवस्य च यथाविधि सुरामाशोतयेत् । गूठनं शुद्ध १०० प. वावनाञ्जल, कुण्डल, सुपारि अटोका १७ प. लोषिका ४ प. आना २ प. चारि १५४ भ. । ईडिते अग्रे शुद्ध शुयिना, त्रांशय पत्र आदा ७ वावनाञ्जल यथाक्रमे दिश ईश, सुपारि ७ लोषि दिश पात्रेण मुखं वक् करिष्य २० दिनं राधिवे । २० दिनेन पत्रं चोशयिष्ये त्रिशा मन् यन् तापे तत्र रह्येले, त्रांशते सुपारि, एलवाङ्कू, मेवदाक, लवङ्, पत्रकांठ, वेणाङ्कू, ब्रुकचन्दन, सुन्फा, यमानी, मरिच, जीश, कुण्डलीश, जटामांसी, शती, शुद्धसू, जाम्बयन, एलाईश, मूला, मेति, चन्दन, मेडाशिडे अटोका ४ डो. एकत्र कुटिशा अक्रेप मिवे ७ वज्रसूत्रं वक् करिष्य द्रुगं निशान करिवे । मेघ. ।

सृतसूतः । पुं । रसविन्दुरे । र.सा.सं.चूडा- मणिरसं ।

सृतामदम् । स्त्री । तुल्ये । श.च. ।

सृता(त्ता)ल[क्]म् । स्त्री । गोपीचन्दने । सौराष्ट्रसृत्तिकायाम् । पम. । रा.नि.व.१९ । भा. । आद्रकां । अत्रहर कलात्रि । अ.टी.म. ।

सृतीत्यापनरसः । पुं । सन्निपातञ्चरे रसः । पाठः—“शुद्धसूतं द्विधा गर्भं शिला तु विपद्दिह्युलं । सृतकान्ताच्च तामाशुवालकं साचिकं समम् ।

अमृतसमजन्वीरचाशरीणां रसेन च । निर्मुण्डो-
दक्षिणश्रीय द्रवैर्मथै दिनवयम् । यज्ञा तु मूर्धरे
पाथ दिमान् तं समुद्धरेत् । पिमकस्य कपायेष
भासयेत् प्रहरदयम् । माषमानं प्रदातव्यं हिङ्गु-
व्योवाद्र कद्रवैः..... ॥” रघु.कौ ।

मृत् (दा, द्) । स्त्री । रत्तिकामान् । रा.
मि.व.२ । अम. । सौराष्ट्ररत्तिकायाम् । रा.नि.
व.१२ । सि.यो.र.पि.प. । च.प.४५. ।

मृत्कपालम् । स्त्री । भट्टखर्दरे । ऽर्णाङ्गामि,
डाङ्गां धांश्रं । च.म.श्रीचित्त्यापने ।

मृत्कांस्यम् । स्त्री । शरावे । त्रिका. ।

मृत्किरा । स्त्री । घुर्घुरिकायाम् । घूर्घूर्त्से
ऽर्णाङ्ग । त्रिका. ।

मृत्खलिनी । स्त्री । अर्धकपायाम् । अ.च. ।

मृत्तिका (त्तिः) । स्त्री । मृदि । भाषि ।
रा.नि.व.३ । सा पञ्चधा—“अथैकमृत्तिकाधुमेरिकं
पेटकं पट्ट ।” इति । र.सा.सं.स्यर्णोपने ।
सौराष्ट्रमृदि । अभावे कृष्णपट्टपपट्टी । च.द.सि.
यो.र.पि.पि.स्तग्नयोगे । “प्रियङ्गुमृत्तिकाधने ।”

मृत्तिकालवणम् । स्त्री । चाररत्तिकायाम् ।
गोत्रा, धात्रीभाषि । वै.निघ. ।

मृत्पाण्डुः । पुं । रत्तिकामधुपञ्जव्याणुरोगे ।
निदा. । [मालवि.]

मृत्विण्डुः । पुं, स्त्री । लोष्ट्रे । डेणा । रघु.र.

मृत्फाली । स्त्री । कुठ्ठीपथे । कूङ् । हारा. ।

मृत्वा । स्त्री । व्याधी । रा.नि.व.२० ।

मृत्सुः । पुं । व्याधी । रा.नि.व.२० । ज्वरे ।
गरुधे । स च एकोत्तरशतं शरीरे निवसति ।
ततः कः कालसंयुक्तः शेषा आगन्तवः । आगन्तव
शोधनपद्मीमादिभिः साध्याः । कालकृतस्तु
असाध्य एव । “एकोत्तरं शतं मृत्युरग्निन् काये
प्रतिष्ठितः । ततः कः कालसंयुक्तः शेषा आगन्तवः
ण ताः ।” शैष. ।

मृत्सुञ्जयरसः । पुं । रक्षोऽयं नवज्वरे हिमः ।
पाठो द्रव्या—“रसं गन्धं शिलां ताक्षं माचिकं ताम-
संघं च । समभागान्तु संमृष्ट्य रसाईविपदन्तिजैः ।
चित्तकस्य रसेमैव मर्दयेवाससंपुटे । निचिप्य
नङ्गना दग्धा यावद्भ्रमो भविष्यति । सेपनच
विषयेव भागाङ्गं तव निचिपेत् । मर्दयेत् सम्यगे-
तानि..... ॥” रघु.कौ ।

मृत्सुनाशकः । पुं । पारदे ।

मृत्सुपुष्पः । पुं । इक्षी । प.सु. । देवनले ।
स्त्री (पा) । कदलीहवे । वै.निघ. ।

मृत्सुफलः । पुं । मृदाकालवलायाम् । माङ्गाव
वर्ता । स्त्री (ला) । कदलीहवे । मे. ।

मृत्सुबीजः । पुं । वंशे । वींश । त्रिका. ।

मृत्सुमृत्युः । पुं । रोगे । रा.नि.व.२० ।

मृत्सुवस्त्रनः । पुं । दण्डकाके । विलहवे । मे. ।

मृत्सुसूतिः । स्त्री । कर्षठस्त्रियाम् । भाषि
कौकडा । वै.निघ. ।

मृत्सः । त्रि । पिक्किले । सु.नि.६५. ।

मृत्सा (त्सा) । स्त्री । सौराष्ट्ररत्तिकायाम् ।
र.मा. । प्रशस्तमृत्तिकायाम् । रा.नि.व.२ ।

मृत्सजः । त्रि । त्रिन्द्रियसुखे । सु.पु.११५. ।
स्त्री । श्रीशक्ति ।

मृत्तचारम् । स्त्री । मूलके । भृगा । रा.नि.व.० ।

मृत्दङ्कुरः । पुं । हरितकपोते । शशीत
पांथी, हरिभ्रात । र.च. ।

मृत्दङ्गः । पुं । यज्ञे । अ सा. । वाद्ययन्त्रभेदे ।
गाथोशांश्र, ऽथोण ।

मृत्दङ्गफलः । पुं । पनसवृत्ते । कौटोण गौह ।
अ.र. । च.कल्प.६५. ।

मृत्दङ्गफलिनौ । स्त्री । कीयातकाम् ।
पोषा । रा.नि.व.३ । [र.मा.]

मृत्दङ्गी । स्त्री । कीयातकां । श्वेत पोषा ।

मृत्दाकरः । पुं । बीजे । वञ्जे । अ.मा. ।

मृत्दाक्षया । स्त्री । सौराष्ट्ररत्तिकायाम् । र.च. ।

मृत्दितम् । स्त्री । मृत्तुरोगलक्षणाविशेषे । “मृदितं
पीडितं यच्च संरत्नं वायुकोपतः ।” सु.नि.१४५. ।

मृत्दिगौ । स्त्री । मृत्त्रायाम् । गोपीचन्दन ।
वै.निघ. ।

मृदुः । स्त्री । मृदुकन्यायाम् । शूतकृमाशौ ।
रा.नि.व.३ । मृधजातिप्रत्ययत्वे । श्वेत जाति
कूलेन गौह । वि । कोमले । शीयाकामगुण-

भूयिष्ठे । सु. इन्द्रणभूमिपानविशेषे । अत धूमनाङ्ग
१२ अङ्गुलिः, धूमद्रव्यश्च सञ्ज रसो द्युः । भा. ।

मृदुकण्टकाः । पुं । श्रैतभिरुष्टायाम् । श्वेत
शौजे । वै.निघ. ।

मृदुकण्ठफला । स्त्री । कर्कटीलतायाम् ।
 कौकृष्णं गीह । प.सु. ।
 मृदुकर्म । स्त्री । कठिनस्य मृदुकरणे । सु.चि.
 १५ । [ष.११ ।
 मृदुक्षणायसम् । स्त्री । सीसधातो । रा.नि.
 मृदुकोष्ठः । वि । खलौषधविरेचनयोग्ये
 कोमलकीर्णे ।
 मृदुखुरः । पुं । अथस्य पादरोगविशेषे । लक्षणं
 —“मृदुखुरश्च विख्यातो मृदुर्यस्य खुरो भवेत् ।”
 का.द.२८५. ।
 मृदुगमना । स्त्री । संव्याम् । रा.नि.व.१८ ।
 मृदुग्रन्थिः । पुं । मञ्जरवणे । रा.नि.व.८ ।
 मृदुचूर्नी (इन्) । पुं । भूर्जहृत्वे । रा.नि.व.८ ।
 मृदुच्छदः । पुं । कोदण्डदेशप्रसिद्धे फीण्डाली ।
 रा.नि.व.७ । नले । नग गीह । रा.नि.व.८ ।
 श्रोतालहृत्वे । रा.नि.व.८ । रक्तलज्जालुके ।
 वै.निघ. । भूर्जहृत्वे । इ.च. । पारण्याचीटे ।
 मटा । ककुत्सुने । कूर्मशिपा । रा.नि.व.४ ।
 शिखिनीहृत्वे । पिण्डीखज्जुंरोहृत्वे । रा.नि.व.८ ।
 मृदुच्छदा । स्त्री । भूमिखज्जुंरोहृत्वे ।
 मृदुताले । पुं । श्रोताले । रा.नि.व.८ ।
 मृदुत्वक् (चः) । पुं । भूर्जहृत्वे । अम. ।
 मृदुदर्भः । पुं । यककुशे । वै.निघ. ।
 मृदुन्नकम् । स्त्री । स्रग्णे । श.च. ।
 मृदुपत्रः । पुं । नले । नग गीह । रा.नि.व.
 ८ । भूर्जहृत्वे । रा.नि.व.८ । शाकविशेषे ।
 रज्जुठिली । वै.निघ. । स्त्री । कोमलपर्णे ।
 मृदुपत्रा (त्रौ) । स्त्री । विल्लीशाके । रक्त-
 चित्रोशाके । रा.नि.व.७ ।
 मृदुपर्णिका (वर्णा) । पुं । वीतसे । वै.वर्धने ।
 वेणुङ्ग दौर्भा । रा.नि.व.७ ।
 मृदुपुष्पः (काः) । पुं । गिरीपत्रे । शिब्रोव
 गीह । र.सा. । रा.नि.व.८ ।
 मृदुफलम् । स्त्री । पद्मफलम् । वा.टी.अरुण. ।
 मृदुफलः । पुं । विकडवहृत्वे । वैशेष्ठि गीह ।
 रा.नि.व.८ । विकण्ठकहृत्वे । मधुनारिकेलहृत्वे ।
 रा.नि.व.११ । पद्मफलहृत्वे । वै.निघ. । [वै.निघ. ।
 ट

मृदुलम् । स्त्री । अञ्जीरफले । जम्बि । श.च.
 ति । कोमले । स्त्री (ला) । सुसिमानौखज्जुंरोहृत्वे
 अलमगानी श्रेष्ठम् । भा. ।
 मृदुमता । स्त्री । गृहीहृत्वे । रा.नि.व.८ ।
 मृदुलोमकः (वान्) । पुं । अशके । इ.च.
 मृदुसारम् । स्त्री । नूतकाहृत्वे । पुं । पारिण
 श्रव्ये । रा.नि.व.८ ।
 मृदुत्पलम् । स्त्री । नीलपत्रे । श.च. ।
 मृद्गः । पुं । मन्मभेदे । उषा. ।
 मृद्गिलः । पुं । रोहिताकारमन्मभेदे । निष्ठुण
 नाह । तन्मांसगुणाः —“मृद्गिलस्तु गुणैर्जैयः प्रा
 रोहितमन्मभत् ॥”
 मृद्वङ्गम् । स्त्री । वडधातो । र.सा. । तिका-
 पुं । वनवास्तुके । वै.निघ. ।
 मृद्दी (का) । स्त्री । द्राचासंतायाम् । अम.
 वा.चि.१५, पटोलादी । “मृद्दीकामुस्तवंशकाः ।
 च.द.ज्व.चि. । “मृद्दीकामिषस्योमूलस्यञ्चिव
 नागरेः ।” च.द.पि.ज्व.चि. । “मृद्दीका मधु
 निम्बम् ।”
 मृद्दीकादिः । पुं । द्राचादिनिष्ठकपाये
 “मृद्दीका मधुकं निम्बं कटुकारोहिणी समा
 अदग्नायस्थितं पाकमेतत्पिचञ्चरापहम् ॥”
 द.पि.ज्व.चि. ।
 मृद्दीकादिकपायः । पुं । मृद्दीपगकपाये
 “मृद्दीकामधुकमधुपर्णीमेदाविदारोकाकोलीचीर-
 काकोलीजीवकश्रीवक्तोशालपर्णः ।” च.द.४५.
 मृद्दीकासवः । पुं । द्राचासवे ।
 मृदुमरुः । पुं । प्रसरे । पीथश्च ।
 मृदाध्यायी (इन्) । पुं । वके । रा.नि.व.१८
 मृदालकाः । पुं । आमहृत्वे । श.च. ।
 मृष्टम् । स्त्री । मरिचे । रा.नि.व.६ ।
 मृष्टेरुकाः । वि । मिटाग्रभक्तके ।
 मेकः । पुं । छागे । रा.नि.व.१८ ।
 मेखला । स्त्री । पृथ्विपर्णान् । वा.टी.निश
 रा.नि.व.४ । गिरिनिवर्त्ते । तिका. ।
 मेघः । पुं । सुखे । भूता । प.सु. । रा.नि.
 ६ । वै.निघ.२५, अ.सा.चि.पाठादिः । तण्डुली
 शाके । कौटानिष्ठिशा शाक । र.सा. । अशके

मेघकफः । पुं । करकायाम् । हारा ।
 मेघचिन्तकः } पुं । चातकपक्षिणि । श.घ. ।
 मेघजीवकः }
 मेघजीवनः । पुं । चातके । रा.नि.व. ।
 ताजहवे । चापपक्षिणि ।
 मेघनादः । पुं । तण्डुलीयराके । प.सु. । रक्त-
 तण्डुलीयके । मेघनादरसे । रस-र.सनरी.चि. ।
 पलाशहवे । श.र. । वै.निघ.२भ.अन्तकञ्च.चि. ।
 नृतसज्जीवन्यां । मयूरे । विडाले । क्रागे । चिका. ।
 बरुणहवे । मेघ-कुष्ठ.चि. । 'मेघनादाग्निलाङ्गला' ।
 मेघनादानुलासकः (लासी) । पुं ।
 मयूरे । रा.नि.व.१६ । अम. ।
 मेघनामा । पुं । तुलके । अम. । तण्डुलीय-
 शाके । वै.निघ. ।
 मेघनीलकः । पुं । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।
 मेघपुष्पः । पुं, स्त्री । अगमङ्गे । रा.नि.व.२३ ।
 तुलके । अमे । नदीजले । मे. । जले । अम. ।
 मेघपुष्पी । स्त्री । वेतसे । जले । अम. ।
 करकायाम् ।
 मेघप्रसवः । पुं । जले । रा.नि.व.१४ ।
 मेघफलः । पुं । विकडतफलहवे । देवैरिगाँह ।
 रा.नि.व.११ ।
 मेघभूतिः । पुं । बव्ने । श.र. ।
 मेघर(रा)वः । पुं । सहासिचरजलपक्षिणि ।
 गुणाः—प्रववत् । च घ.२०अ. । चि.क्र.क.वांल-
 चि. । मयूरे ।
 मेघवर्षा । स्त्री । मूनिशम्बूहवे । नदीजम्बू-
 हवे । वै.निघ. । नीलोहवे । श.च. ।
 मेघसारः । पुं । चीनकपूरे । रा.नि.व.१२ ।
 मेघसुहृत् । पुं । मयूरे । ऐ.च. ।
 मेघस्कन्दौ (इन्) । पुं । महासिंहे । वड-
 निश् । रा.नि.व.१६ । [नि.व.११ ।
 मेघस्तनितोद्भवः । पुं । विकण्टकहवे । रा. ।
 मेघस्वनाङ्कुरः । पुं । वैट्टर्मणौ । प.सु. ।
 मेघाख्यम् । स्त्री । तुलके । र.मा. ।
 मेघागमः । पुं । धाराकदम्बे । देविकुम्भम् ।
 रा.नि.व.६ । वर्षाकाले । श.र. ।

मेघागमप्रियः । पुं । धाराकदम्बे । वै.निघ. ।
 मेघानन्दः (न्दा) । पुं, स्त्री । मयूरे । बला-
 कायाम् । रा.नि.व.१६।२३ ।
 मेघानन्दौ (इन्) । पुं । मयूरे । रा.नि.व.१६ ।
 मेघान्तः । पुं । शरकाले । रा.नि.व.२१ ।
 मेघाभः । पुं । धाराकदम्बहवे ।
 मेघाभा । स्त्री । मूजम्बूहवे । खाम गौह ।
 वै.निघ. ।
 मेघास्थि । स्त्री । करकायां । शिवा । तिका. ।
 मेघाह्वः । पुं । अशके । उशीरे । वै.निघ.२भ.
 धितभससन्निपातचि. । मुष्पायाम् ।
 मेघकः । पुं । सुष्ककहवे । पीतशाले । कुन्द-
 खोटी । वै.निघ. । पिच्छचन्द्रके । मे. । विधित-
 वर्णे । कृष्णपीतरक्तवर्णे । मा.नि.प्रतिसा.चि. ।
 मन्दविषयधिकजातो । सु.कल्प.८अ. । धूमे ।
 शोभाजने । श.र. । रुचकण्ठे । भा. । स्त्री ।
 सौवीराजने । उर्ध्वी । प.सु. । श्योतीऽजने । मे. ।
 सौवर्चलवणे । विडलवणे । वै.निघ. ।
 मेघका । स्त्री । वनकापाश्याम् । वन कर्णाम ।
 वै.निघ. ।
 मेघकाञ्चनम् । स्त्री । कृष्णाजने । काल-
 अञ्जन । वै.निघ. ।
 मेघकाभिधा । स्त्री । बसादनीलतायाम् ।
 गांठागशांरुद्धौ । रा.नि.व.१६ ।
 मेढुला । स्त्री । आमलक्याम् । श.च. ।
 मेढः (ढः) । पुं । मेघे । मेघां । प.सु. ।
 मेढिका । स्त्री । ब्रह्मनिपयङ्गाम् । कूप-
 मेढाभिच्छे । वै.निघ. ।
 मेद्रः । पुं । शिन्ने । रा.नि.व.१८ । स गर्भस्थस्य
 सतभिर्मांसैर्भवति । सुखवीधः ।
 मेद्रमृङ्गौ । स्त्री । मेषयङ्गां । प.सु. ।
 मेद्रास्थि । स्त्री । लिङ्गास्थनि । च.शा.७अ. ।
 मेण्डः (काः) । पुं । मेघे । श.र. ।
 मेथा । स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ ।
 मेथिः (का, थ्री) । स्त्री । Trigonella
 Foenum graecum.) Fenugreek.
 खनामख्यातगन्धार्थे । मेथि । हिं सं मेथी । कं
 मेथयं । तं मेथु.लु । ता. विन्डयम् । सा द्विधा

मेधो वनमेधोति । तत्पर्यायाः,—मेधिनी दीपनी
बहुपत्निका देवनी गन्धफला गन्धबोजा ज्योतिः
बह्वरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा कैरवी कुञ्चिका
बहुपर्णी पीतबीजा । गुणाः—कटु, लघ्ना रक्त-
पित्तकरी शरीरकङ्गी वातघ्नी दीपनी च ।
रा.नि.व.६ । अन्या—“ततः सत्वगुणा वन्या
वाजिनां सा तु पूजिता ॥” भा. । “मेधिका
वातशमनी वैजिका वातला मता ॥” अचि.१.६९. ।
मेधिनी । स्त्री । मेधिकायाम् । प्रेठि ।
रा.नि.व.६ ।

मेधोमोदकः । पुं । बाजीकरणाध्याये । पाठः
—“चिकटुनिकलामुसुजोरकहृदधाम्यकं । कटुफलं
पीकरं शङ्खो यमानो सेम्बवं विङ् । तालीशकेशरं
पवं लगेला च फलं तथा । यावन्त्येतानि चूर्णानि
तावदेव च मेधिका । संचूर्ण्य गण्डकडार्यं
पुरातनगुण्डे न तु । छतेन मधुना मिश्रं खादेंदप्रिबलं
प्रति ॥” रस.र. ।

मेदः । स्त्री । शरीरस्थचतुर्धधाती । मांसजकृद्दि ।
मांससारभूतधाती । प्रेमनाशू । तत्पर्यायाः,—
वषा वषा मांससारः मांसघ्ने हः । तत्सखपादि
—“यन्मांसं खाग्निना पक्वं तन्मेद इति कथ्यते ॥”
गुणाः—“तदतीव गुरु क्षिप्रम्वलकार्यतिहृणम् ।
मेदो हि सत्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।
श्रतपशोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्त्रिभो भवेत् ॥” भा. ।
पुं । अलम्बुपायाम् । रा.नि.व.५ ।

मेदःसारः । वि । मेदस्त्रिनि । बलवर्धनेत
केशलोमनखदन्तौष्ठसूत्रपुरीषेषु विशेषतः स्नेहः
मेदःसाराणां । सा सारता वित्तेश्येसुखोपभोग-
प्रदानान्याज्ज्वं सुकमारोपचारतामाचष्टे । च.
वि.८.५. । स्त्री (रा) । मेदायाम् । प्रेष्ठा ।
रा.नि.व.५ ।

मेदकः । पुं । जगलसुराया घनतरसुरायाम् ।
“मेदकी जगलाहनः ॥” प.प्र.३.ख. । च.शा.८.अ. ।

मेदकोद्भवा । स्त्री । मेदायां । र.मा. ।

मेदगज्वरः । पुं । तदाश्रितज्वरे । लक्षणेम्
—“भृशं खेदन्ध्या मूर्च्छां प्रलापन्कूर्द्धिरैव च ।
दीर्गम्यारोचकी न्दानिर्मेदस्थे चासङ्गता ॥”
मा.नि. ।

मेदजः । पुं । भूमिजगुग्मलो । रा.नि.व.१.२ ।

गुणाः—“मेदपुच्छोद्भवं हृष्यमीरभसदर्थं गुणैः ॥
स.स.४.६.५. ।

मेदभवः । पुं । मेदधाती । वै.निघ. ।

मेदसन्निभा । स्त्री । दुग्धफणिकायाम् ।

मेदसमुद्भवम् । स्त्री । अस्थिनि । स्त्री (वा
वसायां) । वै.निघ. ।

मेदसमुद्भूता । स्त्री । मेदधाती । वै.निघ.

मेदस्कम् । स्त्री । मांसि ।

मेदस्कृत् । स्त्री । मांसि । छ.च. ।

मेदा । स्त्री । खनामख्यातखताजातशुक्क
विशेषे । सा च मध्यदेशजाता लघुमेदा इति गौ
देशे प्रसिद्धा । तै ज्योतिष्यतीचेष्टु, शङ्खपुष्पचे
तत्पर्यायाः,—मेद.सारा मेदिनी मेदोव
मेदोद्भवा जीवनी श्रेष्ठा मनिच्छिद्रा दिभावरी व
खल्पपर्णिका स्नेहवती मधुरा निग्धा मेधा द्र
साध्वी शल्यदा बहुरन्मुका पुरुपदन्तिका । गु
मधुरा श्रौता पित्तदाहकासघ्नी राजयज्जन्तय
वातला च । “मेदापि शुक्लकन्दः स्यात् मेदोवा
निव खवेत् ॥” रा.नि.व.५. । See महामेदा
मेदाह्वयम् । स्त्री । मेदायां महामेदाया
वा.सु.१.५.अ.जीवन्त्यादिः । “जीवन्तो वाकी
मेदे हं सुदमावपर्यो च ॥”

मेदिनी । स्त्री । मेदायां । अजनीदाया
गाभारीहवे । रा.नि.व.५.६.६. । पृथिव्याम् ।

मेदुरः । पुं । सल्लकीनिर्घोसि । वै.निघ. । वि
अतिद्विग्धे । अम. । स्त्री (रा) । वाकील्या
कौट्वा । रा.नि.व.७. ।

मेदोगण्डः । पुं । गलरोगमेदे । निदा. ।

मेदोगतज्वरः । पुं । तदाश्रितज्वरे । मा.वि
See मेदगज्वरः ।

मेदोगला । स्त्री । लज्जालुकामेदे । वै.नि

मेदोग्रन्थिः । स्त्री । मेदसः यथौ । लक्षणे
“प्रहृष्टं मेदुरेमेदो नीतं मांसिऽथवा लचि । वाशु
कुवते यन्त्रिं भृशं द्विग्धं सदुसलम् । श्रेष्ठतु-
क्तं देहचयहृद्विचयीदयम् । स विभिन्नी
मेदसासासितसितं खवेत् ॥” वा.उ.२.६.५. ।

मेदोजम् । स्त्री । अस्थिधाती । शङ् । रा.
व.१.८. । [इत्वा तथा दाहे । अ.द.१.४

मेदोद्भवा । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ ।
 मेदोधरा । स्त्री । देह्वे हतीयकलायाम् । “मेदो-
 षि सञ्चभूतानामुदरस्थमन्वस्थिषु च महत्सु च
 मज्जा भवति ।” सु.शा.४.५. ।
 मेदोरोगः । पुं । तद्वह्निरोगे । निदा. ।
 मेदोरोहृष्टिणी । स्त्री । गलरोगविशेषे । निदा. ।
 मेदोऽर्बुदः । पुं । ओष्ठरोगमेदे । स्त्री ।
 मेदोमाञ्जुदे । निदा. । See सोदीयत्यिः ।
 मेदोवती । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ ।
 मेदोवृद्धिः । स्त्री । देहस्थौल्ये । अष्टवह्नी ।
 निदा. ।
 मेद्यः । वि । वैदीयन्त्ये । सु.नि.६.५. ।
 मेधा । स्त्री । मेदायां । रा.नि.व.५ । धारणावत्यं
 बुद्धौ । अम. । सन्नकीर्तये । वै.निघ. ।
 मेधाकरी । स्त्री । शठप्रथाम् । वै.निघ. ।
 ब्राह्मीरुपे । वै.संयहः ।
 मेधाकृतम् । स्त्री । शिवावरीरुपे । उ७नि
 शोक । रा.नि.व.४ । ब्राह्मीरुपे । वै.निघ. ।
 मेधाजननम् । स्त्री । कृत्स्नसर्पे । वै.निघ. ।
 मेधायुः । स्त्री । ब्राह्मीरुपे । वै.निघ. ।
 मेधावती (विनी) । स्त्री । महाज्योतिष्मती-
 खतायां । रा.नि.व.३ । शारिकायां । शार्ङ्गिण
 गांथी । वै.निघ. ।
 मेधावी (इन्) । पुं । यकपचिचि । शारि
 कायां । विकान् । स्त्री । ज्वे । रा.नि.व.१४ ।
 मेधिः । पुं । धान्यमर्द्धनस्थाने पशुवन्धनार्थकस्त-
 दावणि । भ. ।
 मेधिका । स्त्री । तन्नामकह्वे । मेधौ गीह ।
 वै.निघ. ।
 मेध्यः । पुं । खदिरह्वे । बर्करे । हांशेन ।
 रा.नि.व.८.१६ । यवे । प.सु. । स्त्री (ध्या) । रक्त-
 वचायां, अत्रवचायाम् । प.सु. । रा.नि.व.६।२१ ।
 महाज्योतिष्मतीखतायाम् । शठप्रथाम् । रा.नि.
 व.३।२३ । ब्राह्म्याम् । रा.नि.व.५।२३ । शमी
 ह्वे । रा.नि.व.८ । केसकीह्वे । कुरुश्री गीह ।
 रा.नि.व.१० । गीरीचमायाम् । रा.नि.व.१२ ।
 अपरराजितायाम् । इची । शर्करायां । रा.नि.व.२३ ।
 मण्डूक्याम् । रा.नि.व.५ ।

मेनादः । पुं । विहाले । खाने । मयूरे ।
 मेन्धिका (न्वी) । स्त्री । मेददीति ख्याते ह्वे ।
 मेधौ गीह । कीपान्तरम् ।
 मेरुकाः । पुं । सूषिके । वै.निघ. । यक्षधूपे ।
 धूना । श.च. ।
 मेरुपादत्रम् । स्त्री । रौप्ये । वै.निघ. ।
 मेरुवालवणम् । स्त्री । सृत्तिकालवणे । रा.
 नि.व.६ ।
 मेला । स्त्री । महानील्याम् । रा.नि.व.४ ।
 कृष्णघने । दे.प. ।
 मेलान्धुः । स्त्री । मलाधारि । जटा. ।
 मेघः (काः) । पुं । पशुविशेषे । डेडङ्गा ।
 तत्पर्यायाः,—मेदूः उरपः उरपः ऊर्पायुः इथिः
 एडः एडकः एलकः पृथुदः बहुरीमा मेडुः मेडुः
 शङ्गिणः अविः लीमगः वली रोमगः फेडकः
 मेयटः हुलुः मेहः सम्कालः । प.सु. । एरके ।
 नैगमे धे यहे । भा.रु.४.भ.नैगमे पचि. । “कीमार-
 यन्ते मेपाय प्रचमुले निवेदयेत् ।” मांसगुणाः—
 मधुरं शीतलं गुरु विष्टमि हृद्यञ्च । रा.नि.व.१६ ।
 पिच्छोष्णकरं कृत्स्नशार्ङ्गकेन सृष्टं व्याज्यञ्च । राज. ।
 अथविहीमस्य मेपस्य मांसं विचिन्तु लघु । नीव-
 शाके । रा.नि.व.७ । मेपराशौ ।
 मेघकस्वलः । पुं । मेपलीमकस्वले । अम. ।
 मेघकुसुमः । पुं । चक्रमर्द्धे । टाकन्ता ।
 वै.निघ. । वै.निघ. ।
 मेघपुष्पा । स्त्री । मेपशृङ्गाम् । मेघाभिः ।
 मेघसूत्रम् । स्त्री । मेधीसूत्रे । See
 अवीसूत्रम् ।
 मेपलीचनः । पुं । चक्रमर्द्धे ह्वे । भा. ।
 मेपवसौ । स्त्री । मेपशृङ्गाम् । भा. ।
 मेघविषाणिका । स्त्री । मेपशृङ्गाम् । मेघा-
 भिः । र.मा. । वै.निघ. २.भ.चय.चि.शिवगुटी ।
 मेघशृङ्गम् । स्त्री । मेपस्य शृङ्गे । डेडङ्गा
 भिः । रावणकृतकमारतन्त्रं ।
 मेघशृङ्गः । पुं । स्वनामख्याततिलशार्ङ्गकगर्भीयो-
 पशुविशेषे । मेघाभिः । प.सु. । कर्कटशृङ्गे ।
 स च पुत्रज्जीवसदृशतद्विशेषः । वै.निघ. ।
 सु.स. २.८.५. । पुत्रज्जीवमेदे । सु.नि. २.५. ।

मेपशृङ्गी । स्त्री । अजशृङ्गां । ढमङ्गिणि० ।
कौदङ्गांशुः । तत्पठ्यांशाः,—नन्दीहचः मेप-
विपानिका मेपवह्नी चक्षुः चक्षुर्वहलं मेदशृङ्गी
शृङ्गद्रुमा वहलचक्षुः विपानी अजशृङ्गिका ।
रा.नि.३.१६ । सु.सू.२.३६६अ. । See अजशृङ्गी ।

मेपा । स्त्री । सूत्रोलायाम् । श.च. ।

मेपाख्यः । पुं । बालग्रहविशेषे, नेगर्मेपे । वा.
७.३अ. ।

मेपान्तो । स्त्री । अज्ञान्तीलतायाम् । छांग्व-
दंठे । रा.नि.व.३ ।

मेपालुः । पुं । वर्वरावनस्पती । श.च. ।

मेपाह्वयः । पुं । चक्रमहच्चपे । रा.नि.व.४ ।

मेपाक्षिक्तुसुमः । पुं । चक्रमहच्चपे । र.मा. ।

मेपिका । स्त्री । मेपवग्राम् । श.र. ।

मेपी (इन्) । पुं । तिनिग्रहचे । टिनिभ,
नामन । रा.नि.व.६ । लटासांभ्यां । रा.नि.व.१२ ।

मेपवग्राम् । तत्पठ्यांशाः,—नालकिनी चविः
अविला एडका मेपिका मूरुरो रुजा वेपी ।
त्रिकाः । मेपशृङ्गान् । ढमङ्गिणि० । मेप.वा.नी. ।

मेहः । पुं । प्रमेहरोगे । रा.नि.४.२० । अङ्गीरे ।
सूत्रे । हे.च. । मेपे । श.च. ।

मेहकुलान्तकारसः । पुं । वसामेहे श्रीवधम् ।
पाठः—“सतं वङ्गं सतञ्चाम्” शङ्खपारदगन्धकं ।
भूनिम्बं पिप्पलीमूलं त्रिकटु त्रिफला त्रिवृत् ।
रसाञ्जनं विडङ्गाद्दं विल्वगोक्षुरदाटिसम् । प्रत्येकं
तोलकं ग्राह्यं शङ्खमस्रमन्तोः पलम् । गोपाल-
ककटोमूलस्वरसेवटिकां क्रुच ।.....अतुपानं
प्रयोक्तव्यं क्षामोदुग्धमधोऽयवा..... ॥” मेप. ।

मेहज्ञी । स्त्री । हरिद्रायाम् । प.सु. ।

मेहनम् । स्त्री । लिङ्गे । रा.नि.व.१८ । भूवन्थे ।
वा.७.६अ. । पुं । सुष्ककहचे । षष्ठेऽर्थाङ्गम् ।
रा.नि.व.११ । [हे.नि.च. ।

मेहनाग्निनी । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् ।

मेहसुन्नरवटी । स्त्री । प्रमेहनाशकवटिकाभेदे ।
पाठः,—रसाञ्जनं विडं दाव विल्वगोक्षुरदाङ्गिमाः ।
भूनिम्बपिप्पलीमूलं त्रिकटुत्रिफलात्रिवृत् ॥ प्रत्येकं
तोलकं देयं खौहचूर्णैस्तु तत्समम् । पलैकं
शुश्रूषुं दत्त्वा छतनेन वटिकां क्रुच ॥ नापेका
निमित्ता चेयं मेहसुन्नरसंज्ञिनी ”

मेहहररसः । पुं । प्रमेहाधिकारे .रसः ।
पाठः—“गन्धेन सूतं हिरण्यं प्रयत्न्य विमह्यत
गोक्षुरनीर्युक्तं । शष्पाच्च कृत्वाथ सुतप्तताम्बुचक्रञ्च
तस्तीपरि विन्वसेच ॥ चक्रं, विल्वञ्च ततः प्रयत्न्य
सूपोदरे आपय टङ्गणेन । संयष्ट्य चक्रं च मिधाय
गोलं विःसृज्य कान्धेहविमुक्तिरेति ॥” रस.चि.६अ. ।

मैत्रम् । स्त्री । स्रेहे । मलमूलत्वान् । राज. ।

मैत्रकर्म (न्) । स्त्री । मलमूलत्वान् ।

मैत्रौ । स्त्री । मित्रतायाम् । अत्रुराधायाम् ।
सर्वेप्राणिष्वान्त्वुद्धौ । च.सू.१अ. ।

मैत्रौपरः । चि. । मैत्रीप्रधाने । च.पू.चक्रद.टी. ।

मैथुनम् । स्त्री । स्त्रीपुरुषसङ्गमे । तत्पठ्यांशाः,—
सुरतं सुरतं अभिमाणितं धर्पितं सम्प्रयोगः अनारतं
अव्रह्मचर्येकं उपसृष्टं त्रिभद्रं रतिक्रिया सम्प्रेमं
क्रीडारत्नं महाद्रव्यं व्यवयः । यास्यधर्मः २
निधुवनं रत रमणं यतिः योगमिथुनं सन्धो-
शङ्कारः प्रसक्तिः रतिलर्चं सौहार्दं पयक्रिया प्रसङ्गः
स्त्रीसंसर्गः यातं स्त्रीसङ्गमः सभोचकः । विवाहे ।
स्त्रीविशेषमेधुने तत्कालनिर्णयो यथा—“निदाज्ञ-
शरदोर्वाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः । हेमन्ते शिशिरे
योग्या न हृदा कापि ग्रस्यते ॥” मैथुननिषेधो
यथा—“नर्त्तौ च योऽशुशुभ्र्यात् ससत्वाः परतो न
च । अयुक्तानो नरः स्त्रीभिः संवोगं कर्तुमर्हति ॥”
सामान्यतो मैथुनकालनिर्णयः—“तिमिस्त्रिभिरस्त्री-
भिर्य संवेत प्रमदां नरः । सर्वैव्युतुपु शीर्षोपु
पचान्नासात् व्रजेद्वृषः ॥” परिमित्तत्त्व गुणाः—
“अतिमेघागुरारोत्युष्टीन्द्रियघोषवलेः । अचिका-
नन्दञ्जरसो भवन्ति स्त्रीषु संयुताः ॥” अतिमैथुन-
दीपाः—“व्यवायी धात्वपचयं क्रुचते रत्यपत्यदः ।
स्वानिकम्पोरुदोर्ञ्जल्य धालिन्द्रियवलययः ।
चयद्वुपदंशाय्या जायन्तेऽतिव्यवायतः । अति-
व्यवायाज्जायन्ते कासश्चासञ्जरादयः ॥” मैथुना-
करणगुणाः—“असेवनाम्बोहमेदीशत्यिरत्रेय मारद-
वम् ।” राज.५प. ।

मैरियः । पुं, स्त्री । सुराविशेषे । तत्र धातकी-
पुष्पगुडधान्याल्लसन्धानेन कृतम् । “मैरियं धातकी
पुष्पगुडधान्याल्लसंहितम् ॥” प.म.३अ. । यदा
सुरासवयोः प्रत्येकं निष्पादितयोरेकीकृत्य पुनः
सन्धानम् । तत्र च मधु द्यम् । “आसवस्य सुराघाय
इयोरेकद भाजने । सन्धानं तद्विजानीया

“मैरेयं धातकौपुयगुडधान्यान्मसाधितम् । सचातु
जातकाशानोमकुडीषणनागरम् ॥” वाचस्पतिः ।
गुणाः—“तीक्ष्णः कषायो मदकृत् दुर्नासकफगुण-
घ्नः । कृमिमेदोऽनिलक्षरी मैरेयो मधुरी गुहः ॥”

स.घ.४प्र.५. इचवमये । धान्यासवे । आसवे ।
शम. ।

मैरेयासु । स्त्री । काञ्चिकभेदे । टैम्लेप्रश्नप्र. ।
च.द.विद्वधि. चि. ।

मैरेयो । स्त्री । सुराविशेषे । तत्प्रभृतविधिर्यथा,
—“मालूरमूलं बदरी शर्करा च तथैव च ।
एयामेकच समानात् मैरेयो मदिरा मता ॥”
गुणाः—“मैरेयो वातहृद् बल्या ज्वरघ्नी वज्रि-
दोषनो ।”

मैला । स्त्री । नोलीहृत्वे । वै.निघ. ।

सोचपुण्या । स्त्री । बन्धायाम् ।

सोघा । स्त्री । विडहायाम् । रा.नि.व.६. च.
शा.८प. । बदर्थान् । दूनुगोह । मद । पाटल-
हृत्वे । से. ।

सोचम् । स्त्री । शान्त्वलीवेटे । नोचरुम् । च.
द.सि.यो.शरणी.चि.बालचारुनीहृत्ते । सोचाकले ।
नोचा । चम. । मैष.पाटदारी.चि. ।

सोचः (कः) । पुं । शोभाजनहृत्वे । रा.नि.व.
७. सुककहृत्वे । षष्ठी।शुक्रुत् । रा.नि.व.११ ।
सोचरसे । च.द.बाल चि. । वै.निघ.५भ.शरणी.
चि.शेषनादिचूर्णे । कदलीहृत्वे । इ.च. ।

सोचका (कौ) । स्त्री । शान्त्वलीहृत्वे । मिश्रुल
गोह । सुचि.३श. ।

सोचनम् । स्त्री । सोचणे । विखावणे । भा.स.
कृष्.चि. । स्त्री (नी) । कष्टकायाम् । लटा. ।

सोचना । स्त्री । सन्देशे । जंजाभि ।

सोचनिर्यासः । पुं । सोचरसे । रा.नि.व.८ ।

सोचपुण्या । स्त्री । बन्धायाम् स्त्रियाम् । दोक्षा
रेव्रे । रा.नि.व.१८. कदलीहृत्वे ।

सोचरसः । पुं । रुनामल्लातसारश्वर्गीयद्रव्य-
भेदे. शान्त्वलीवेटे । नोचरुम्, मिश्रुत्वरं शोभि ।
तत्प्रथयायाः,—सोचनिर्यासः सोचसत् सोचसुत्
सोचाकः सोचाशः शान्त्वलीनिर्यासः पिच्छलसारः
सुरसः शान्त्वलीवेटः पिच्छः शान्त्वलिः शान्त्वली-
वेटकः । र.सा. । स.घं.३८श.प्रियङ्गादिः । गुणाः

—कषायः कफवातघ्नः योमेन ; रसायनः
बलपुष्टिवर्णवीर्यप्रज्ञायुर्देहसिद्धिकरः याही च ।
रा.नि.व.८. । या.सू.१५श.प्रियङ्गादि. । “मान-
दुमोसोचरसः ।”

सोचसारः । पुं । सोचरसे । रा.नि.व.८ ।

सोचस्रवः (स्रावः, वी (स्त्), सुत्) । पुं ।
सोचरसे । रा.नि.व.८. वै.निघ. ।

सोचा । स्त्री । शाकलिवृत्ते । मिश्रुल गोह ।
रा.नि.व.८. बदलीहृत्वे । भा. । रा.नि.व.११ ।
नोलीहृत्वे । नोच गोह । रा.नि.व.४. शहकौ-
हृत्वे । वा.सू.१५श.रोभादिः । “सैलबालुपरिपे-
वसोचाः ।”

सोचाख्यः । पुं । शाकलीहृत्वे ।

सोचाटः । पुं । कृष्णजीरके । शम. । कदली
हृत्वे । कदल्यस्थानि शोभा । से. । चन्दनहृत्वे ।
वै.निघ. । [वै.संघटः ।

सोचाफलम् । स्त्री । कदल्याम् । दक्षा ।

सोचारसः । पुं । कदलीस्रवमले । “सोचा-
रसेन स्रितं ।” भा.म.४म.सप्त.रि.चि.श्रीतसा-
धिकारे ।

सोचास्रावः । पुं । सोचरसे । वै.निघ. ।

सोचाह्वः । पुं । शान्त्वलीवेटके । नोचरुम् ।
सि.यो.रकाशः-चि. । “समद्वीपलसोचाह्वतिरीट
तिलचन्दनैः ।” वै.निघ. ।

सोचिका । स्त्री । मन्त्रभेदे । वै.निघ. ।
तन्नासगुणाः,—सोचिका वातहृद् बल्या रुथा
हृथा दोषाघ्नोनां हिता ।

सोचिनी । स्त्री । कष्टकायाम् । वै.निघ. ।

सोचिलिन्दा । स्त्री । राजादनहृत्वे । वै.निघ. ।

सोची । स्त्री । हिलसोचिकायाम् । शिक्के ।
र.सा. । See सोचा ।

सोच्छिकायन्दम् । स्त्री । सुराश्रीतनयन्ते ।
नन्दन्र भाति । मैष.सतसञ्जीवनोसुरा. ।

सोटनम् । स्त्री । आचये । निदा. ।

सोटा । स्त्री । ऋक्षबलाचुपे । शोष्णि च्चेनडा ।
रा.नि.व.४. जयन्याम् । चुम्नि । चूका शोष्णि ।
वै.निघ. ।

सोणः । पुं । “गुणकले । वै.निघ. । नक्ते ।
नचिकायाम् । संपंकरणे । से. ।

मोयः । पुं । सुप्तके । क्रीपान्तरम् ।

मोदः । पुं । आसहचे । सुरभिगन्धे । वै.निघ. ।

मोदकः । पुं । गुड़ः । यवासशर्करायाम् । रा. नि.व.१४ । लड्डुके । वाडू । मे. । गुड़शर्करादि-पार्केन अस्य पूर्णवैधौ पपासं तिष्ठति । सुखमोघः । मोदकाद्योषधमावादि यथा—“मोदकी वटकः पिण्डो तन्मावा चूर्णधन्मता । मोदकेषु दिग्विपी गुड़ः सिता चतुर्गुणा । पक्केन वटकाः कार्या गुडेन सितयायवा । परं हि वक्रिष्यकोल्लघिमामं भजन्ति ते । चूर्णावलेहगुड़िकाकल्कानामनुपाम-कम् । वातपित्तकफातडे हितं प्रकपलमाहरेत् ॥” गोपुरः ।

मोदकी । स्त्री । मूर्धायाम् । वै.निघ.२भ. वा. व्या. चि.पड़मीतिगुग्गुलौ । जिद्रिन्याम् ।

मोददायिनी । स्त्री । जातीगुग्गुचे । खड्गौ-कूटनत्र गीह । सु. ।

मोदनम् । क्ली. । सिक्थके । रा.नि.व.११ । पुं । मदनहचे । मग्ननां गीह । (श्रीभाग्यगुग्गो-मोदके ।)

मोदनी । स्त्री । यूधिकायाम् । त्र्यंशुं ह्ये । वृत्तमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० । उषोदिका-याम् । श्रूहे गीह । प.सु. ।

मोदमोदिनी । स्त्री । जम्बूहचे । काम गीह । रा.नि.व.११ ।

मोदयन्ती । स्त्री । विपुरमल्लिकायाम् । नव मल्लिका, काठमल्लिका । तत्पथ्यायाः,—खरखरा वणश्या भूपदी मोदयन्तिका । प.सु. । सु.चि. २५भ. । “विष्टा च सर्वं सष्ट मोदयन्त्या ।”

मोदा । स्त्री । शान्तालिहचे । शिमूल गीह । रा.भा. । अजमीदायां । वनयवानी । मद.द.२ । रा.नि.व.६ ।

मोदाख्यः । पुं । आसहचे । रा.नि.व.११ ।

मोदाव्या । स्त्री । अजमीदायाम्, वनयमा-न्याम् । रा.नि.व.६ ।

मोदिनी । स्त्री । यूधिकायाम् । मल्लिकापुष्प-हचे । मल्लिका गीह । तत्पथ्यायाः,—वटपत्री कुमारिका वृत्तमल्लिका । गुणाः,—कटुः उष्ण

गुर्गनाभि । वै.निघ. । अजमीदायां । रा.नि.व.६ । मदिरायां । रा.नि.व.१४ ।

मोरट(क)म् । क्ली. । प्रसवात् सप्तराचादनन्तरं यत् चीरं तन्मोरटमुच्यते । रा.भा. । रा.नि.व.१४ । “मधुरौ हृदयो ह्यौ तद्वत् पीयूषमोरटी ।” सु. सु.४५च. । (कम्) इत्तमूल । भा.म.ख.४भ. मसूरि.चि. । हस्तिकर्णपलाशे । सु.सु.२८च. । अ.द.वीरसरादौ । अडोडपुष्यं । आँटकाँटुत्र मूल । मे. ।

मोरटः (कः) । पुं । खताकराह इति प्रसिद्धे हृषभेदे । प.सु. । चीरमोरटे वा । लडाकराँटु, म्नीत्रकराँटु । तत्पथ्यायाः,—गीतद्रुः सुदलः चीरकः चीरमोरटः चीरपुष्यः कर्णपुष्यः धोलुपवः मधुसवः घनमूलः दीर्घमूलः पुष्यः चीरबहुलः । गुणाः—सकपायमधुरः हृद्यः शल्यः पित्तदाहञ्जर-घ्नय । रा.नि.व.१ । अडोडहचे । आँटकाँटु गीह । सु.सु.२८च. । खदिरभेदे । त्र्यंशुं धनित्र । वै.निघ. ।

मोरटा । स्त्री । मूर्धायाम् । गुर्गा । प.सु. । रा.नि.व.१ । सु.सु.२८च. । वा.सु.१५च. वरुणादिः । शाखोटकहचे । केण्डा गीह । सु.सु.२८च. ।

मोरणम् । क्ली. । तद्विन्यासि । चीरनिर्वासि । दुग्धकूर्धिकायाम् । वै.निघ. ।

मोर्वः । पुं । मूर्धायाम् । वै.निघ. ।

मोहः । पुं । विपरीतज्ञाने । भा.अध.अम.वि. चि. । भा. । म.ख.४भ.विष्फोट.चि. । मूर्धायाम् । मानि. ।

मोहकारी (इन्) । पुं । माह इति कीदृशे ख्याते हचविशेदे । रा.नि.व.८ ।

मोहनः । पुं । धुत्तरहचे । रा.नि.व.१० । कृष्णसुक्कहचे । चित्तविभ्रमे । वै.निघ. । क्ली. । सुरते । छि.च. ।

मोहनभोगः । पुं । लसिकायाम् । हिं ह्यालुया । See लसिका ।

मोहनवल्ली । स्त्री । वन्दाके । वा.उ.५च. ।

मोहना (नी) । स्त्री । विपुरमल्लिकायाम् । रवा. । वृत्तमल्लिकायाम् । रा.नि.व.१० ।

र.मा.। सु.चि.२८५.। हृत्तमन्त्रिकायाम् ।
 रा.नि.व.१० । शतदलमन्त्रिकायाम् । प.सु.।
 कटुफले । षट्पत्रपापाणभेदे । भङ्गायाम् । गिक्लि ।
 मयविशेषे । छपीदिकायाम् । शूरे । वै.निघ.।
मोक्षः (कः) । पुं । पाटलहृत् । श्रीरुनशीछ ।
 मे. । (कः) मुक्कहृत्, पलाशवपुर्व्वतहृत् ।
 चणैःश्रीरुन । भा.।
मौक्तुलिः (स्त्रीः) । पुं । द्रोणकाके ।
 शौण्डिका । वै.निघ.। काकि । ऐ.च.।
मौक्तिकम् । स्त्री । अत्रे । वै.निघ.। मुक्तायाम् ।
 भूख । हिं मोती । गुणाः—मौक्तिकं शीतलं
 हृद्यं चक्षुष्यं बलपुष्टिकम् । भा.पू.१भ.रत्नवर्गः ।
 शोधनादिकं साणिक्यशब्दे दृश्यम् । तस्य लोपः
 शोफादिपरः । वा.उ.३०प.। See मुक्ता ।
मौक्तिकतण्डुलः । पुं । धवलयथाधनात् ।
 देवतु कनार । रा.नि.व.१६ ।
मौक्तिकप्रसवा । स्त्री । मुक्ताशकौ । भूखार
 सिंभू । रा.नि.व.१३ ।
मौक्तिकयोनी । पुं । शक्तिशब्दादि मौक्तिक-
 जनके । “शक्तिशब्दगजमीडः फणी मत्स्यश्च ददेरः ।
 वेपुर्देते समाख्यातासम्पन्नौ मौक्तिकयोनयः ।”
मौक्तिकशुक्तिः । स्त्री । मुक्ताशकौ । भूखार
 सिंभू । रा.नि.व.१३ ।
मौक्तिकसम्पुटः । पुं । मुक्ताशकौ । प.सु.।
मौक्तिकसम्भवम् । स्त्री । मुक्ताशकौ । वै.निघ.।
मौक्तिकस्थानम् । स्त्री । शक्तिशूकरशब्दसर्प-
 भेकमत्स्यविपुलजेषु । वैद्यकम् ।-
मौक्तिकः । पुं । प्रचहृत् । वै.निघ.।
मौक्खिहणाख्यः । पुं । मुञ्जहृत् । भूख ।
 रा.नि.व.८ ।
मौञ्जीपत्रा (त्री) । स्त्री । बलजाया । उन् ।
 रा.नि.व.८ । मुञ्जहृत् । वै.निघ.।
मौख्यम् । स्त्री । मोहि । ऐ.च.।
मौहदलम् । स्त्री । मुञ्जदाल्याम् । भूखार
 दास । वा.चि.६प.। [विक्रा.।
मौहलिः । पुं । द्रोणकाके । वै.निघ.। काकि ।

मौनम् । स्त्री । मुक्तायाम् । अम.।
मौर्व्वी । स्त्री । मेषशृङ्गाम् । अजशृङ्गाम् ।
 र.मा.। तीक्ष्णं इति प्रसिद्धौषधी । प.सु.।
मौलकः । वि । मूलाकरने (लवणे) । शनिङ्क
 ज्वण । च.वि.८प.।
मौलिः । पुं, स्त्री । मलके । रा.नि.व.१८ ।
 केशपात्रे । अम.। पुं । कडीलहृत् । विक्रा.।
 अशोकहृत् । मे.।
मौलिकाजाली । स्त्री । चौरिकायाम् ।
मौषली । स्त्री । सुषल्याम् । तान्मौ ।
 वै.निघ.२भ.गुडूच्यादिमौदके ।
मौर्त्तिकः । पुं । ज्योतिर्विदि । अम.।
मूचणम् । स्त्री । तैलघृताद्यथङ् । ठेन
 शृङ्गि शंश । रा.नि.व.१५ । तैले । ऐ.च.।
मूतानम् । स्त्री । कैवर्त्तमुक्तके । अ.च.।
मूताना । स्त्री । रजस्रवायाम् । रा.नि.व.१८ ।
मूच्छम् । स्त्री । हिङ्गुले । रा.नि.व.१३ । सा.
 कौ.विपुरभैरवरसे । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि.श्वत-
 सञ्जीवनीरसे । ताव । र.सा.सं.श्वतसञ्जीवनीरसे ।
मूच्छकान्दः । पुं । श्वतरसीने । रा.नि.व.७ ।
मूच्छदाकम् । स्त्री । चोषधीनीति ख्याति
 द्रव्ये । उतापठिनि । वै.निघ.।
मूच्छफलम् । स्त्री । काफोतिखाति फलविशेषे ।
 गुणा, —यत्न निद्रातन्द्राकफनाशकं श्वासकाश-
 क्षरातिसाराशैवभेदकश्चरच ।
मूच्छभोजनः । पुं । हृणमीधुने । गोधूने ।
 शम् । रा.नि.व.१६ । विक्रा.। स्त्री । अर्द्धपक्व-
 गोधूने । यावके । अ.र.।
मूच्छसुखम् । स्त्री । तामधाती । तामा ।
 रा.नि.व.१२ ।
मूच्छान्तिका । स्त्री । पारसिकाफलविशेषे ।
 गुणाः—रुच्य रचनच ।
मूच्छाशः । पुं । मूच्छभोजने । गोधूम । वै.
 निघ.। [र.मा.।
मूच्छास्यम् । स्त्री । तामधाती । तामा ।

य

यज्ञवृत् । स्त्री । दक्षिणकुचेरधःस्थशरीरावयव-
विशेषे, कालखण्डाभिधरज्ञकपिताधारि । यक्रु२ ।
हिं जिगार । तत्पर्व्यायाः,—करणा कालकं
कालखण्डं कालखण्डं कालकं महासायुः ।
रा.नि.व.१८ । तच्च रक्तजम् । “गर्भस्थस्य यज्ञत्-
प्लोहानौ शोणितौ ।” सु.शा.४५. । तत्स्वर्षपं
यथा—“अधो दक्षिणतथापि हृदयाद्वयाकृतस्थितिः ।
तसु रक्तकपितस्य स्थानं शोणितजं मतम् ।
प्लोहामयस्य हृत्वादि समस्त यज्ञदास्ये । किन्तु
स्थितिकयोर्ज्ञेया वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥” भा ।
यज्ञदात्मिका । स्त्री । तैलपायिकायाम् ।
तेजाःपौक । श.च. ।
यज्ञहाव्युदरम् । स्त्री । उदररोगभेदे । लचणं
यथा—“वामे च पात्रे परिहृद्विरिति विशेषतः
सोढति चातुरीऽव । मन्वज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गे
रुपद्रवो ह्रीनमलोऽतिपाण्डुः । सव्ये तरष्मिन् यज्ञति
प्रदुष्टे ज्ञेयं यज्ञहाव्युदरं तदेव ॥” सु.नि.७५. ।
यज्ञहैरौ (इन्) । पुं । रक्तरीहीतकहचे । गाल
रोगे, व्रश्ना । श.च. ।
यजा । स्त्री । ऋणतुलसीहवे । वै.निघ. ।
यज्ञज्ञाता (ह) । पुं । महासोमलतायाम् ।
वै.निघ. ।
यज्ञधूपः । पुं । सज्जं हवे । धूनात्र गीह,
गाल । रा.नि.व.८ ।
यज्ञनेता (ह) । पुं । महासोमलतायाम् । वै.
निघ. ।
यज्ञपशुः । पुं । वोटके । श.भा. । [भा. ।
यज्ञपादपः । पुं । विकङ्कतहचे । वैशेति गीह ।
यज्ञफलः । पुं । उदुम्बरहचे । यच्छुभ्रु गीह ।
यज्ञसूषणः । पुं । सितदर्भे । श्रेष्ठ कूश ।
रा.नि.व.८ ।
यज्ञयोग्यः । पुं । उदुम्बरहचे । रा.नि.व.११ ।
यज्ञवस्त्रौ । स्त्री । सोमलतायाम् । रा.नि.व.३ ।
यज्ञहृत् । पुं । वटहचे । नदोवटे । रा.नि.व.
११ । विकङ्कतहचे । वैशेति गीह । भा. ।
यज्ञश्रेष्ठा । स्त्री । सोमलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

यज्ञसाधनी । स्त्री । सोमलतायां । वै.निघ. ।
यज्ञसारः । पुं । यज्ञोदुम्बरहचे । रा.नि.व.११ ।
यज्ञसूत्रम् । स्त्री । यज्ञोपधीते ।
यज्ञाङ्गः । पुं । उदुम्बरहचे । यच्छुभ्रु गीह ।
र.भा. । खदिरहचे । रा.नि.व.८ । भाग्याम् ।
वाग्मशणे । श.च. ।
यज्ञाङ्गा । स्त्री । सोमलतायाम् । रा.नि.व.३ ।
यज्ञिकः । पुं । पलाशहचे । जटा. ।
यज्ञि(ज्ञी)यः । पुं । विकङ्कतहचे । वैशेति
गीह । रा.नि.व.१ । उदुम्बरहचे । यच्छुभ्रु गीह ।
रा.नि.व.११ ।
यज्ञियपत्रकः । पुं । सितदर्भे । श्रेष्ठ कूश ।
रा.नि.व.८ । “घातकपत्रकः” इत्यपि पाठः
पुस्तकान्तरे दृश्यते ।
यज्ञोयत्रह्नपादपः । पुं । विकङ्कतहचे ।
वैशेति गीह । रा.नि.व.८ ।
यज्ञेष्टम् । स्त्री । शीर्षरोहिण्यहचे । रा.नि.व.८ ।
यज्ञोदुम्बरः । पुं । (Fycus glomerata.)
उदुम्बरहचे । यच्छुभ्रु गीह । हिं -गुलार,
उमर । वै मयङ्गीचेष्टु । ता. षट् । तत्पर्व्यायाः,
—चौरहचः कन्तुहचः सदाफलः हेमदुग्धः
क्षिमिफलः यज्ञाङ्गः श्रौतवल्कलः । गुणाः—हिमः
रुचः शुकः पित्तकफरक्तघ्नः सधुरः तुवरः वण्यः
त्रणशोधनः रोपण्य । भा. । See उदुम्बरः ।
यतिः । पुं । अगस्तिहचे । वै.निघ. । जितेन्द्रिये ।
शम. ।
यतु(तू)का । स्त्री । वास्तुकचपे । वेरुतां
शक्तिरुत्पाद । श.र. ।
यत्नसाध्यः । वि । यत्नेनारीग्याहं ।
यथेष्टचारौ (इन्) । पुं । पविष्णि । श.च. ।
वि. । स्त्रं च्छाचारिणि ।
यन्त्रम् । स्त्री । शल्यानामाहरणीपायभूतस्कि-
कादी । तच्च एकीचरयत् । तदुक्तं—“हस्तमेव
प्रधानतमं यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणं यथाह-
साहते यन्त्राणामग्रहन्तिरेव तदधीगत्यायन्त्रकर्म-
णाम् ॥” तानि च पट्टप्रकाराणि—खसिक-सन्द-श-

चतुर्विंशतिः स्वस्तिकानि, द्वे सन्दंशयन्ते, द्वे एव तालयस्ते, त्रिंशतिर्नाद्याः, अष्टाविंशतिः श्लोकाः, पञ्चविंशतिरुपयन्ताणीति तानि प्रायशो कौहानि भवन्ति तत्प्रतिरूपकानि वा तदुल्लोमैः । तत्र नाना-प्रकाराणां व्याख्यानानां ऋगपचिषां मुखेसु खानि यन्तार्या प्रायशः सट्शानि तस्मात् तत्साहचर्यादा-गनादुपदेशादन्यसन्दर्शनाद् युक्तितय कारयेत् । “समाहितानि यन्त्राणि खरद्वन्द्वमुखानि च । सुट्टानि सुरूपानि सुथङ्गाणि च कारयेत् ॥” सु. सु. ७७. । यन्त्राणां चतुर्विंशतिः निर्घातन-पूरणादि । सु. ७७. । एषां विशेष. स्वस्वपथ्यादि द्रव्यः । शोषधाराकपात्रविशेषे । तत्र साधारणतः पङ्क्तिविधं, शान्तिवादीलाखेदनवियाधरयन्त्राणीति । तेषां लक्षणं तत्राप्यर्थे स्यात् । पारदवस्त्रनीपाय-विशेषे । तदुक्तं—“यन्त्राणि पारदो यन्त्राण्युदा-यन्त्रमिदं स्मृतम् ।” वै. नि. १. ।

यन्त्रगृहम् । क्लो । तैलनिष्पीडनयन्त्रगृहे । चानिषथ । ६. च. ।

यन्त्रगोलः । पुं । कलायमेदे । मष्ट्रे । श. च. ।

यन्त्रणम् । क्लो । वस्त्रे । रवणे । से. ।

यन्त्रणवासः । क्लो । चत्वारिंशत्सप्तशतकै । चांकिवात्र वद्ध वा वा. वि. ८७. । वा. वि. ८७. । अष्टाङ्गसंयुते च । “अथ यन्त्रणवाससा ।”

यन्त्रणा । क्लो । षोडश्यां । व्याक. ।

यन्त्रापीडः । पुं । सन्निपातञ्चरभेदे । लक्षणं—“यैन सुहृन् रवेगाद् यन्त्रेषुवापीडते गात्रम् । रक्तं पोतय भवेत् यन्त्रापीडः स विज्ञेयः ॥” भा. न. १४. ।

यसः । पुं । इन्द्रियनिषेधे । काके । डट्टे । कडपल्लि । से. । कौनाशे । तिका ।

यसकम् । क्लो । युगले । हस्तवैले । च. सु. २७. । वा. वि. ८७. ।

यसकवस्त्रः । पुं । यसननामन्नपयस्यभेदे । लक्षणम्—“वथते मण्डलाकारो यसकवस्त्रधीनु यः । वस्त्रं यसकनामानं मियज्ञो वर्णयन्ति तम् ॥” सु. ग. १८७. ।

यसकौटः । पुं । मूकौटविशेषे । शूद्रपूत्रे । पोत्रां । तिका ।

यसचिन्ता । क्लो । चल्कचिन्तायाम् । वागी । उल्लङ्घ । र. मा. संयु. ६. रसाध्याये ।

यसजः । द्वि । युस्यजाते । यस्यज् मुखानि । पुं । काके । से. । दोषान्विते घोटके । “एकेनाङ्गेन ह्येनेन भिन्नं च विशेषतः । यसजं वाजिनं विद्यात्..... ॥” ज. द. ३७. ।

यसदग्निः । पुं । ऋषिदिशिषे । च. ।

यसदूतकः । पुं । काके । श. र. ।

यसदूतिका । क्लो । तिलिङ्गीहवे । श्रम. ।

यसद्रुमः । पुं । शाकलिवह्वे । रा. नि. व. ८२३. ।

यसप्रियः । पुं । बटहवे । श. र. ।

यसमरथः । पुं । महिषे । वै. नि. च. ।

यसलम् । क्लो । युग्मे । ६. च. ।

यसलच्छेदः । पुं । काञ्चनारहवे । वृंङ्का-कांशुन गांहे । रा. नि. व. १०. ।

यसलपत्रकः । पुं । अग्गन्तकहवे । कौवि-दारहवे । रा. नि. व. ८. ।

यसला (लो) । पुं । हिङ्गाभेदे । तिका । लक्षणं—“विशेष यसलवेदेर्गैर्हिङ्गा सम्प्रवर्तते । कम्पयन्ती शिरोगीर्धं यसला तां निनिर्दिशेत् ॥” मा. नि. ।

यसवाहकः । पुं । महिषे । तिका ।

यसहृत्तः । पुं । शाकलिवह्वे । रा. नि. व. ८. ।

यसा(वा)निका(नी) । क्लो । (Ligusticum ajwan or Carum copticum. Syn. Ammicopticum) Ajava seeds. स्वनामख्यातपण्डुरार्थं । पोत्रान् । हिं वन्-अज-वाहन । सं लंवा । कं लंङु । तैं शोमनी । ता-अमग । तत्पथ्यायाः,—अजमीदा न्नद्धर्मा चैवयमानिका मूत्रिकः यवनिका यवनी यवानो दीप्यः दीपकः दीपनी दीपनीयः यवजः यवसाहः यवसाहया यवायनः उयगन्ता वातादिः सूकदन्तकः श्लक्ष्णो लया तीव्रगन्ता । सा चतुर्धा—यसानोवनग्रमान् पारसीकखोरासानोभेदेन । गणाः—लेखनी (दिदृष्टधातुमलान् विशेष्योक्तं खयेत्) पाचनी रुथा तोष्णीया कटुका लघुः दीपनी तिका पिचला शुक्रश्लक्ष्णो वातश्लेष्मोदरानाह-गुल्मीहृत्तमिषी च । भा. पू. १४. । तच्छाक्यणः—यवानोशाकसाग्रेयं रुच्यं दातककफं कटुतिक्तमुष्णं पिचलं लघुं श्लक्ष्णं । भा. पू. शा. व. । “यसानो कटुतिक्तौषा वाताग्नेः शैलनाशिनी । श्लक्ष्णधान-

कमिच्छद्दिमहं नी दीपनी परा ॥” रा.नि.व.६ ।
(Hyoscyamus niger.) Henbane.
खोरासानीयमान्यां । हिं वज्रवत् । तं कुरासानी-
वमम् । गुणाः—स्वरूपव्याधि चग्नाः ।

यमानोतैलम् । क्ली । यमानोसम्भव-तैले ।
गुणाः,—“यमानोतैलमाग्नेयं श्लाघेपातिलान्त-
कृतं । आधानाजोर्षदुर्नामयश्चोदीपनाशनम् ॥”
यमानोद्वयम् । क्ली । यमान्यां वनयमान्याश्च ।
वै.निघ.२भ.अभिप्राय-चि. ।

यसिका । क्ली । हिक्काभेदे, या द्विवारमायाति ।
यज्ञवाश्कि । मानि. ।

यसुना । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषः । तज्जल-
गुणाः—पित्तदाहवमनयमघ्नं स्नादु वातजननं
पाचनम् अग्निदीप्तिकरं रुचिजनकं बलकरञ्च ।
रा.नि.व.१४ ।

यसुः । पुं । घोटके । मे. ।

यवः (कः) । पुं । (Hordeum hexasti-
chum.) Barley. खनामक्यातशूकधान्यभेदे ।
रव । हिं नं यव, युज । कं सु'ड, जयवे । तं
गोधूमलु यवलनेदुधान्यम् वालिवियम् । ता.
वालिपरिसु । तत्पर्यायाः,—शितशूकः शीतशूकः
चित्तशूकः हृद्यप्रियः यवकः श्वेतशूकः प्रवेष्टः
नेध्याः दिव्यः अचतः कशुकी धान्यराजः तीक्ष्णशूकः
तुरगप्रियः तुरङ्गप्रियः शक्तुः हृवेष्टः पवित्रधान्यम् ।
गुणाः—“रुचः शीतो गुरुः स्नादुः कपायो मधुरो
यवः । हृद्यो शाही कफघ्नश्च स्यात् पित्तथासकास-
नुत् ॥” कपायो मधुरः सुश्रीतलः प्रमेहजित् तिक्तः
कफघ्नश्च । तथा अशूकसुष्टः यवः बलदः हृद्यः
बहुवीर्यपुष्टिकरश्च । रा.नि.व.१६ । वर्षदशोपरि-
स्थिता यवाः पुराण्याः । तद्गुणाः—“पुराणा
नोरसा रुचा न तथा गुणकारिणः । नवा
हृताः..... ॥” भा. । इन्द्रयवे । वै.निघ.२भ.
अश्विः चि.अग्निदीपनीवद्याम् । पष्टिकतखुले ।
अन्नं । भा.ज्व.चि. । चतुर्धान्यमाने । ४ धानं ।
पटुसर्पमाने । ७ मन्त्रिषां । श.च. । कालिङ्गे अष्ट-
सर्षपमिते माने । ८ मन्त्रिषां । “यवोऽष्टसर्षपैः ।”
प.प.१ख. ।

यवकः । पुं । शूकधान्यविशेषः, यवे । च.सु.५अ. ।

यवकाण्टकः । पुं । पर्यटके । श्रेष्ठाणां वृद्धां ।
वै.निघ. ।

यवकलशः । पुं । इन्द्रयवे । वै.निघ. ।

यवकाञ्चिकम् । क्ली । यवसहितकाञ्चिके ।
यदेवन्न कौञ्चि । See यवाञ्चम् ।

यवगाण्डः । पुं । सुखत्रये । वयमर्कोऽङ्ग ।
श.र. ।

यवगोधूमसम्भवम् । क्ली । तन्मिश्रकाञ्चिके ।
वै.निघ. ।

यवचिञ्चा (त्रा) । स्त्री । चौरिण्याम् ।
शिकरुहे । रा.नि.व.५ ।

यवजः । पुं । यवचारि । र.मा. । च.द.ग.ग.चि. ।
यमानोत्तपे । रा.नि.व.६ । गोधूमसुपे । वै.निघ. ।

यवजोद्भवम् । क्ली । तवचीरे ।

यवतिक्ता । स्त्री । श्वेतवृक्षायाम् । शङ्खिनी
यवेची इति लोके । श्वेतवृक्षां । तत्पर्यायाः,—
महातिक्ता दृढपादविषपिणी नाकुली नेवमीना
शङ्खिनी तण्डुली पवतण्डुली अक्षपोडा सूक्ष्मपुष्पी
स्थूलपुष्पी यशस्विनी माहेश्वरी तिक्तफला यावो
तिक्ता । गुणाः—तिक्ता पक्वा रुचा दीपनी
कमिच्छद्विषामदीपनी रीचनी च । रा.नि.व.३ ।
तण्डुलीयशके । शशाण्डुल्याम् । मारिपे ।
रा.नि.व.२३ ।

यवतैलम् । क्ली । यवचूर्णादिधाधित-तैलविशेषः ।
तत्प्रस्तुतविधिर्घथा—“यवचूर्णादङ्कुरुवं मञ्जिष्ठा-
प्लेन तु । तैलप्रस्रं शतगुणे काञ्चिके साधितं
जयेत् ॥” ज्वरं दाहं महाविगमज्ञानाच्च
प्रहर्षणम् ॥”

यवनः । पुं । सिद्धके । मिर्गान्नम् । रा.नि.व.
१२ । गोधूमे । रा.नि.व.१६ । गज्वरे । रा.नि.व.७ ।

यवनकः । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

यवनहृष्टः । पुं । गुग्गुली । शुग्गुल ।
रा.नि.व.१२ ।

यवनप्रियम् । क्ली । मरिचे । छे.च. ।

यवनभोजनः । पुं, क्ली । मरिचे । चि.क्र.क.
प्र.द.चि. । “यवनभोजनधान्यशतावरो ।”

यवनालः । पुं । यावनालहवे । कानिज्जनात्रि ।
प.सु. । देवधान्ये । देशानं । छे.च. । यावनाल-
सामान्ये । जनात्रि । रा.नि.व.१६ । यवदण्डे ।

यवनालजः । पुं । यवचारि । छे.च. ।

यवनेष्टम् । स्त्री । यज्ञने । शीङ्गल । रा.नि.व. ७ । मरिचे । रा.नि.व.६ । सीसके । जीर्ण । रा.नि.व.१३ । तालीशपत्रे । वै.निघ. । पुं । रक्त-रसोने । राजपलाखी । पलाखी । रा.नि.व.७ । निम्बहवे । निम् शीङ्ग । रा.नि.व.८ ।

यवनेष्टा । स्त्री । खर्कुरीहवे । रा.नि.व.११ । गखरङ्गव्याम् । मेरुनी । वै.निघ ।

यवपटोलः । पुं । ज्वरे कपायमेदे । यव-शृणोत् । गुणाः—हृषादाहृषः पिचज्वरघ्नोऽयं कपायः सममागयवपटोलपत्रकृतः । च.द.पि.ज्व. चि. । “पटोलयवनिःक्तायो मधुना मधुरीकृतः ।”

यवपल्लः । पुं । यवपलाले । यवशा इति लीके । यत्नेत्र णीशंल । सु.चि.६५ ।

यवप्रख्या । स्त्री । चन्द्ररीगमेदे । यवाकांशे पिङ्गवाविशेष । लक्षणे—“यवाकारा सुकठिना शयिता मांससंघता । पिङ्गका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्यति सोऽप्येति ॥” सु.नि.१२५ ।

यवफलः (ला) । पुं, स्त्री (ला) । वंश । रा. नि.व.७ । भा.स.४भ.रेवतीयच.चि. । पलाखी । इन्द्रयवे । व.निघ. । ग्लचहवे । श.च. । कृटनहवे । रा.नि.व.८ । स्त्री । वेणुबीजे । जटासांस्यां । मे. ।

यवफलाङ्कुरः । पुं । वंशाङ्कुरे । वीशेत्र कौण्ड । रा.नि.व.७ ।

यवभस्म । स्त्री । यवचारि । यत्नेत्र शृङ्ग । च.द.सि.यो.शरीच.चि. । “कृष्णाविडङ्गयवभस्म ॥”

यवभोज्यम् । स्त्री । यवाहारि । नकुल.११५ ।

यवमण्डः । पुं । यवकृतमण्डे । वायुमण्ड इत्यप्युच्यते । यत्नेत्र मण्ड । गुणाः—“वायुमण्डो यवैश्च दैर्मुनिभिः परिकीर्तितः । वायुमण्डो लङ्घ-यांश्चि श्लानाहविदीपयुत् । नवन्वरेऽपि पथीऽथं पटोलमगधान्वितः ॥” वै.निघ. ।

यवमद्यम् । स्त्री । यवकृतमद्ये । यत्नेत्र मद्य । गुणाः—गुरु विष्टभदायकम् । रा.नि.व.१४ ।

यवयवागुका । स्त्री । यवकृतयवाग्वाम् । यत्नेत्र यण्डे । प.सु. ।

यवयवागू । स्त्री । यवसिद्धयवाग्वाम् । यत्नेत्र यण्डे । प.सु. ।

यवरोटिका । स्त्री । यवचूर्णकृतरोटिकायाम् । यत्नेत्र ऋटि । गुणाः—“यवजा रोटिका रुचा

मधुरा विशदा लघुः । मलयकानिषकरी वत्या हन्ति कफामयान् ॥” ना. ।

यवसल्लः । पुं । पचिविशेदे । अयं मधुरलघु-शीतकपायः । सु.४६५ ।

यवलासः । पुं । यवचारि । श.र. ।

यववर्णाभः । पुं । सविपमण्डूकजातीयकौटे । तद्दृष्टे दंशकण्डूः पीतफेणामय । सु.कल्प.८५ ।

यवविक्रान्तिः । स्त्री । प्रनेहहिते यवकृतापूर्वादी । यत्नेत्र शिंशु श्रुति आदि । वा.चि.१२५ ।

यवशक्तुः । पुं । शटयवकृतचूर्णे । यत्नेत्र छांजू । गुणाः—“यवानां शक्तुर्वी रुचा खिखना वक्रि-दीपनाः । वातलाः कफरोगघ्ना वातवर्चोऽनु-लोमनाः ॥” राज.३५ ।

यवशर्करा । स्त्री । सिद्धयवकृतशर्करायाम् । ग्यानां, शिखरीशं । गुणाः—पिचयमहृषाघ्नी हया रेचनी विदाहृमूर्च्छांश्रानिघ्नी च । च. ।

यवशाकः । पुं, स्त्री । चिह्नीशाके, गौरवास्तुके । “प्रायसो यवमर्ष्ये स्याद्यवशाकमतः स्युत् ॥” भा.पू.१भ.शा.व. । गुणाः—मधुरः रुचः विष्टमो शीतवीर्यो मलमेदनच । च.सु.२७५ ।

यवशूकः । पुं । यवचारि । विका. । सि.यो.शरीच.चि. । “यवशूकविसिन्धितामि ॥” च.द. हिकाशास.चि. । द्रव्याण्डु.यहृष्योदीपघ्नीहानाहृगल-यहान् । कासं कफजमर्शसि यवशूकी व्यपी-रति ॥” राज.३५ ।

यवशूकजः । पुं । यवचारि । रा.नि.व.६ ।

यवश्वेता । स्त्री । यवशर्करायाम् । यत्नेत्र छांजू । वै.निघ. ।

यवसम् । स्त्री । लघे । घासे । अम. । नकुल. ११५ ।

यवसाह्वः । पुं । यमानीक्षुपे । रा.नि.व.६ ।

यवसाह्वया । स्त्री । यमान्याम् । भा.पू. । पारसीकयमान्याम् । वै.निघ. ।

यवसुरम् (रा) । स्त्री, स्त्री । यवमद्ये । गुणाः—“सुरा समष्टा रुधीणा यवानां वातपित्तला । गुर्वी कीर्यति विष्टभ... ॥” च.सु.२७५ ।

यवसौवीरम् । स्त्री । यवकाञ्जिके । वै.निघ. ।

यवक्षारः । पुं । यवभक्षजचारि । यवशृङ्ग । हिं यवचार, सान्जी, मीरा । वै यवाचारसु ।

तत्पथ्यायाः,—यवायजः यवलासः यवशूकं यवनासकः यवनालजः यवजः यवशूकजः यवासः यवापत्यः वावशूकः पाकां सारकः रेषकः चारः तिथिः लोत्वारसः । गुणाः—कटुणः कफवातोदरघ्नः आमग्लाम्गरोविपन्नः सरय । रा.नि.व.६ । “यवचारो लघुः द्विगुः सुसुष्मी वज्रिदीपनः । निहन्ति शूलवातामज्ञे पाशासम्यलामयान् । पाण्डु-शौर्यहृषीगुणानाहृष्टीहृष्टदामयान् ॥” भा. ।

यवच्छोदः । पुं । यवचूर्णे । यवना । ह्र.च. ।

यवागूः । स्त्री । उचिनात्रचतुर्गुणतश्चुलूचूर्णकृत-पद्मववारिपक्षायां बहुसिक्छायाम् उचिणकायाम् । यस्ति, भा.उ.भा. उचि । तत्पथ्यायाः,—उचिणका यवाया विलिपी विलेपनी तरला । तेन द्रवसिक्छ समन्वितत्वं यवागूलम् । ‘यवागूवहुसिक्छा स्यात् ।’ सा विधा मण्डपेयानिलिपीभेदात् । तत्र सिक्छक-रहितो मण्डः, ससिक्छा देया, विरलद्रवा च विलेपीति । तदुक्तं—‘यवागूमुचिताङ्गकाञ्चतुर्भाग-कृता वदेत् । सिक्छकैरहितो मण्डः पेया सिक्छसमन्विता । यवागूवहुसिक्छा न्याहिलिपी विरलद्रवा ॥’ काथसिद्धयवाग्वं काथ्यसिद्धयवाग्वं कालि-शोद्यः, वारिणः प्रथ्यः, पादावशेषो याद्यः । “काथ्यसिद्धयवाग्वं कालि चष्यं सावधिला जलं ततः । पादावशेषे तेनाद्य यवाग्व्याद्युपकल्पयेत् । यूपय रचकाथैव कथ्ये नानेन साधयेत् ॥” प.प्र.२ख. । “यवागूः पद्मणे तीये सिद्धा स्यात् कसरा घना । तण्डुलैस्तु द्रमापैथ तिलैर्वा साधिता हि सा । यवागूग्राहिणी वत्या तर्पणी वातनाशिनौ ॥” प.प्र.२ख. । गुणाः—‘यवागूवर्ज्यरहणाग्री लघ्वी वक्षिर्विशोधनो । अतोसारं ज्वरे दाहि हित्वा वज्रिप्रदीपनी ॥’ राज.३प. । “यवागूः पद्मणे तीये ससिद्धा विरलद्रवा । यवागूग्राहिणी हणाज्वरघ्नी वक्षिशोधनी । पित्तघ्नोपज्वरे देया मध्याह्ने सा प्रकीर्णिता । वातज्वरेऽपराह्णे सा नोधूमजलनिर्मिता ॥” द्रव्यगुणः । यवागूमदाय-याद्री निपिद्धा—“मदायये मयानिल्ये यौथे पित्तकफाधिके । कर्हगे रक्तपित्ते च यवागूरहित्वा ज्वरे ॥” च.द.ज्व.वि. ।

यवाग्रम् । स्त्री । यवतुप । यवेर्र डूय, आशुडा । वै.निघ.२भ.पाण्डु.वि.पञ्चकोलधृते ।

यवाग्रजः । पुं । यवचारे । यवघ्नं वा नोत्रा । च.द.अ.च.वि. । यमानीतुपे । रा.नि.व.६ । स्त्री । काञ्जिके । वै.निघ. ।

यवान(क)म् । स्त्री, पुं । यमान्याम् । वै.निघ. । यवानिका (नी) । स्त्री । यमानीतुपे । रा. नि.व.६ । यमान्याम् । भा.पु.१भ. । पारसीकयमा न्याम् । वै.निघ. ।

यवानीकः । पुं । यमानीभेदे । वा.चि.६च. ।

यवानीशाकम् । स्त्री । यमानीदले । यमानीर शीक । हिं जवाइन । See यमानी ।

यवानम् । स्त्री । यवकृतमङ्गं । यवेर्र डोउ । वै.निघ. ।

यवापत्यम् । स्त्री । यवचारे । रा.नि.व.६ ।

यवान्तम् । स्त्री । यवकाञ्जिके । यवेर्र कीञ्जि । गुणाः—‘आतं यवान्तं कटुकं विपाके वातापहं श्लेष्महरं सरकं । पित्तप्रकोपं कुक्षते सभेदि विदू-पर्णं पित्तगदाञ्जनीय ॥’ अति.११च. ।

यवान्तजम् । स्त्री । यवात्रे, शीबोरकाञ्जिके । रा.नि.व.१५ ।

यवासः (कः) । पुं । (Alhagi mauro- rum. Syn. Hedysarum Alhagi)

The camel's thorn. यासचुपे । द्रुताजडा । तं पित्ररेगट्टुलर्गोडि । तत्पथ्यायाः,—कण्टकी बालपत्रः खदिरः अल्पकः यासः यासकः बहु-कण्टकः चुट्टेडुदी रीदनीका विपन्नः कण्टकालुकः निपथिका गाम्बारी अनन्ता । गुणाः—मधुरसिक्तः बल्यः दाहहृणाघ्नः शीतपित्त-कफच्छर्दि विसर्परोगनाशकः । रा.नि.व.४ । सि.दी. पितातिसारवि, कलिहारी । च.द.पि.शु.अन्व.चि. कण्टकाद्यादिः । च.द.ज्व.वि.वासायधृते ।

यवासशर्करा । स्त्री । यवासकृतशर्करायाम् । तवराज, स्याना, सीरखला इति लोके । गुणाः—अतिमधुरा पित्तघ्नी यमघ्नी हृष्या सरा मूर्च्छादाहृषमघ्नी च । रा.नि.व.१४ । मधुर-कषया तिकापुरसा श्लेष्महरौ सरा खेति । सु.म. ५५अ.इ.चुव. । अपिच—नाय्यायापन्नसत्तायाः दुर्ज्वलस्य तथा शिशोः रचनायै प्रयोज्यं चौरस्य स्थविरस्य च ॥ [दुरालभायाम् । वै.निघ. ।

यवासा । स्त्री । गुण्डासिनीहृषी । रा.नि.व.८ ।

यवाहः । पुं । यवचारे । सु.चि.२०अ.अलस-चि. । यमान्याम् । स्त्री (घ्ना) । दुरालभायाम् । वै.निघ.२भ.उन्मा.चि. । यमान्याम् । यवचारे । वै.निघ. ।

यवोत्थम् । क्ली । काञ्जिके । सौवीरकाञ्जिके ।
रा.नि.व.१५ ।

यवोद्भवः । पुं । यवचारे । रा.नि.व.६ ।

यवोद्भवा । स्त्री । यवासश्कर्करायाम् ।

यवोद्भूता । स्त्री । यवशर्करायाम् । वै.नि.च. ।

यव्यम् । क्ली । यववेचे । रा.नि.व.२ ।

यशदम् । क्ली । (Zinkum.) Zink धातु-
विशेषे । मूला । यशदं यद्भ्रसदृशं रीतिहेतुय
तन्मतं । गुणाः—“यशदं तुषरं तिक्तं शीतलं
कफपिघ्नहृत् । चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं श्वासघ-
नाशयेत् ॥” भा.पू.१३.ध.व. ।

यशस्करौ । स्त्री । हृद्यञ्जीवन्तीलतायाम् । रा.
नि.व.३ । शङ्खिन्याम् । वै.नि.च. । ऋडौ ।

यशस्या । स्त्री । ऋडौ । शक्ति ठवधि ।
रा.नि.व.५ । जीवन्तीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

यशस्विनी । स्त्री । यवतिकाजलतायाम् । महा-
ज्योतिषमतोलतायाम् । रा.नि.व.३ । वनकापांश्याम् ।
श.र. ।

यशोदः । पुं । पारदः । रा.नि.व.१३ ।

यष्टिः । पुं, स्त्री । भाग्यान् । वाग्नशष्ठी ।
रा.नि.व.६ । वै.नि.च.मधुरज्व.चि.मधुकादि ।
यष्टिमधुके । नै. ।

यष्टि(ष्टौ)कः । पु, क्ली । यष्टिमधुनि । रा.
नि.व.६ । च.सू.५५. । ट्टिष्टिभे । तिष्ठिर शोथी ।
श.र. । स्त्री । भाग्यान् । वाग्नशष्ठी । प.सु. ।
मञ्जिष्ठायाम् । सि.यो.पट्टकरञ्जतैले । यष्टिमधुनि ।
श.र. ।

यष्टिकाभ्रामणम् । क्ली । जलज्य शीतलो-
करणोपाये । सु.सू.५५. ।

यष्टि(ष्टौ)पुष्पः । पुं । पुचञ्जोवहवे । भा. ।

यष्टि(ष्टौ)मधु (कम्) । क्ली । (Glycy-
rhiza glabra.) स्नानाम्हातमधुरकाष्ठे । यष्टि-
मधु । ह.ला. । हिं केठोमधु । सुलष्टौ । तै मिष्ट-
मूलविशेषम् । तत्पुण्यायाः—क्रीतकं मधुकं
मधुयष्टिका यष्टिः यष्टीकं यष्टिका यष्ट्राष्टं
यष्ट्राष्टा यष्ट्राष्टका यष्ट्राष्टिका मधुवल्ली मधुसला
मधुकं मधुयष्टिकं यष्टिमधुका यष्टी यष्टिमधु ।
जलजस्थलजमेदेन हिषा । “यानम् स्थलजस्यैव
प्रत्येकं द्विविधं यत् ॥” च.सू.१५. । गुणाः—

मधुरं किञ्चित्तु चक्षुष्यं शीतलं विचित्रं
शीपल्लवात्रयापहम् । रा.नि.व.६ । सन्त्यु तैस्य
मूलस्य प्राशस्य', किन्तु विरेचनं प्रति फलमेव
प्रशस्यम् । च.सू.१५.टी. । क्षिप्रं शिथिलकारकञ्च
केचित् । अपिच,—“यष्टीमधु तथा यष्टी मधुकं
क्रीतकं तथा । अन्ये क्रीतनकं तच्च भवेत्तौये
मधूलिका ॥ यष्टी हिमा गुरु स्यादौ चक्षुष्या
बलवर्धकम् । सुक्षिप्रं शक्नोति कैश्या स्वर्था
पिचानिलासमिन् । त्रयश्रीयविपुः क्षिप्रं ह्यग्नानि-
चयापहः ॥” भा. ।

यष्टिमधुका । स्त्री । यष्टिमधुनि । पम ।

यष्टिलता । स्त्री । ममरारिपुष्यहवे भसं-
नारीति मालवदेगे प्रसिद्धा । रा.नि.व.१० ।

यष्टौ । स्त्री । यष्टिमधुनि । प.सु. । रा.नि.व.६ ।
र.सु.र. लनरी. चि. । वा.सू.१५.अ. सारिवादिः ।
“यष्टी परूपकं हृन्ति ।” च.द.ज्व.चि.शिरीषे ।
“यष्टीमदरकाञ्जिकम् ।” मेघ.हृत्क्षुदिरवटो ।

यष्टीकार्थः । पुं । तन्नामककथयव्यनाकृतौ ।
‘तदाकारः यथितनासिद्धाश्रिताततः सूक्ष्मपाविद्य’
सु.सू.१६.च. ।

यष्ट्याहम् । क्ली । यष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ ।
वा.सू.हरिद्रादिव. । सि.यो.र.पि.चि.मुक्तादि ।
चपम्या.चि.कुपाण्डकहृते ।

यच्छकट्टमः । पुं । कर्पूरादिहृतमश्वानुकेपने ।
स च समभागकर्पूरागुरुकसूरीककीलात्मकः ।
“कर्पूरागुरुकसूरीककीलेयैश्चधूपकः । चन्दनागुरु-
क्षुरङ्गनामिकाचन्द्रचन्दनसमांशसम्भूतम् । त्रय-
पूजनपरिकर्णोवरं यत्कट्टं नमिसं प्रचचने ॥” रा.
नि.व.२२ ।

यच्छग्रहः । पुं । यचोन्मादे । रा.नि.व.५५ ।

यच्छतरः । पुं । वठहवे । रा.नि.व.११ ।

यच्छद्गुः । पुं । गज्जनतैलहवे ।

यच्छद्गुतैलम् । क्ली । गज्जनतैले । गुणाः—
“यच्छद्गुतैलं क्षतहृत् कुष्ठामधविनाशनम् । कफघ्नं
लेखनं कण्डूघ्नं जन्तुविषापहम् ॥” भा. ।

यच्छधूपः । पुं । सज्जंरसे । धुना । प.सु. । रा.
नि.व.१२ । सज्जंतरो । सखलनिर्थाष्टे । तार्पिनि
ठैल । हे.च. । यच्छकट्टं मे । रा.नि.व.२२ ।

यच्छरसः । पुं । पुष्पमये । तिका । [रा.नि.व.११]

यच्छ(जा)वासः । पुं । यष्टहवे । मद.व.५ ।

यक्षासलकम् । स्त्री । पिच्छीखन्जूरकफल ।
श.भा.।

यक्षीदुम्बरकम् । स्त्री । अश्वत्थफल । तिका ।

यक्षीन्नादः । पुं । यचाविश्रुते चन्नादविशेषे ।
लक्षणे—“तामाचः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गम्भीरो
द्रुतगतिरल्पधाक् सद्दिशः । तेजस्वी वदति च किं
ददामि कथं.... ॥” भा.।

यक्ष्मघ्नी । स्त्री । द्राक्षायाम् । श.भा.।

यक्ष्मा (अन्) । पुं । तन्नामकरीमे । यक्ष्माट्द्रांशु ।
तत्पथ्यायाः,—राजयक्षा राजनयक्षा शोषः चयः
नक्षं नक्षा रोगराजः रोगाघीशः गदाग्रयोः
रूपानयः शक्तिरीयः उषा । यक्ष्यते पूज्यते इति ।
तद्दिदानं—“वेगरीधान् चयाचैव साहसादिप-
माशनात् । विदीपो जायते यक्षा गदी हेतु-
चतुष्टयात् ॥” तन्निरुक्तिः—“वैद्यो व्याधिमता
यक्षात् व्याधिर्देन यक्ष्यते ।” भा. । See
राजयक्ष्म ।

याचनकाः । पुं । रत्नैरण्डहर्षे । रा.नि.व.८ ।

याजः । पुं । चन्द्रे । निरुण्डधुनांशु । हे.च. ।

याज(स्त्रि)कः । पुं । पलाशहर्षे । रा.नि.व.१० ।
कुशले । कुश । श.र. । रक्तखदिरहर्षे ।
रा.नि.व.८ । अश्वत्थहर्षे । रा.नि.व.११ ।

याजुषः (षोदरः) । पुं । तिचिरपक्षिपि ।
वै.निघ. ।

यातना । स्त्री । अतितोत्रवेदनायाम् । अम. ।

यातयासः । पुं । हर्षे । रा.नि.व.१८ । त्रि ।
कीर्णे । अम. । उचिभक्ते । मे. ।

यातुकः । पुं । पत्रशाकविशेषे । गुणाः—
पीलुपर्णवत् । च.सू.२०७. । स्त्री (का) । मयूर-
मिच्छायाम् । वै.निघ. ।

यातुन्नः । पुं । गुग्गुली । रा.नि.व.१२ ।

यादः । स्त्री । जलजनी । अम. ।

यादोनिवासः । पुं । जले । हे.च. ।

यानम् । स्त्री । गमने । हस्तादिभिर्भ्रमणे ।
गुणाः—“हस्तग्रथदीक्षाद्यैर्भ्रमणं वातकीपनं ।
स्थिरीकरणमन्नानां बल्यं वज्रिवर्द्धनम् । राज.
२५. ।

यापनवस्तिः । पुं । निरुहवस्तिभेदे । “क्षीत्रान्य-
चौरतेषामां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् । ह्युषासैस्ववा-

चांशो वनिः स्याद् यापनः परः ॥” भा. ।

याप्यः । त्रि । दुःखसाध्यं । तन्नक्षयम्—“याप-
नीयन्तु तं विद्यान् क्रिया धारयते हि यम् ।
क्रियायान्ति निवृत्तायां सद्यो यथ विनश्यति ॥” भा. ।
याप्यत्वमसाध्यत्वञ्च विधा प्रकृतित उपेक्षणाच्चैति ।
“याप्याः केचित् प्रकृतैव केचियाप्या उपेक्षया ।”
सारधन्द्रिका ।

याभः । पुं । मधुने ।

याभः । पुं । दिवाटमांसे, प्रहरे ।

याभसोषः । पुं । कुकुटे । श.भा. । स्त्री (पा) ।
घटिकायन्त्रे । घट्टि । तिका. ।

याभनादी (इन्) । पुं । कुकुटे । वै.निघ. ।

याभाद्धम् । स्त्री । महाराद्धे ।

यामिनी । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ ।
राक्षी ।

यामिनौचरः । पुं । गुग्गुली । पेषके । वै.
निघ. ।

यामिनौपतिः । पुं । कर्पूरे । मे. । चन्द्रे ।
श.र. ।

यासुन(निय)म् । स्त्री । सीतोऽन्नने । उषा. ।
सीतोराघने । रा.नि.व.१३ ।

यासुनेष्टकम् । स्त्री । शोषधातौ । जटा. ।

याम्यम् । स्त्री । चन्दने । मे. । वै.निघ.चयरी.
चि.चन्दनादितेले ।

याम्यज्वरः । पुं । प्रहर्षहीनमध्यवातादिजनितं
सन्निपातज्वरे । लक्षणं—“हृदयं दृच्छते चास्य
यक्तुंभीहान्मफुक्कुसाः । पचन्तेऽप्यर्थमूर्धाषः पूय-
श्रीषितनिर्गमः । शोषं दन्त्यं स्युः तत्रार्थं तदि-
शेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यो नाम्ना
प्रकौर्त्तितः ॥” भा.स.१७. ।

याम्यद्विरभवा । स्त्री । तमालपत्रायाम् । वै.
निघ. ।

याम्यद्रुमः । पुं । शान्तिहर्षे । वै.निघ. ।

याम्या । स्त्री । राक्षी ।

याम्योद्भूतः । पुं । कोडणे प्रसिद्धे शीतल-
हर्षे । रा.नि.व.६ । [वै.निघ. ।

यावः । पुं । अलकके । अम. । लाक्षायाम् ।

यावकः । पुं । कुलत्वे

युगप(पा)त्रः (काः) । पुं । रक्तकाञ्चनहर्षे ।
प.सु. । अम. । अयमन्तके । लोभे । वै.निघ. ।
युगपत्रिका । स्त्री । शिशपाहर्षे । सपेपहर्षे ।
त्रिका ।

युगपात्रिका । स्त्री । शिशपाहर्षे । त्रिका ।
युगभृङ्गराजः । पुं । भृङ्गराजे केशराजे च ।
संयष्टः ।

युगलाक्षः । पुं । वर्वरकहर्षे । रावलां शीघ्र ।
रा.नि.व.८ ।

युगाक्षिगन्धा । स्त्री । हृद्ददारकलतायाम् ।
बीजठण्डिफण्ड । प.सु. ।

युग्मला । स्त्री । सुगन्धहर्षे, रोहिण्यहर्षे । वै.
निघ. ।

युग्मम् । स्त्री । युगले ।

युग्मकण्डका । स्त्री । बदरीहर्षे । ऊर्ण
शीघ्र । मद्र.व.६ ।

युग्मपत्रः (काः) । पुं । रक्तकाञ्चनहर्षे ।
र.मा. । भृङ्गहर्षे । समपहर्षे । वै.निघ. ।

युग्मपत्रिका । स्त्री । शिशपाहर्षे । श.र. ।

युग्मपण्यः । पुं । रक्तकाञ्चनहर्षे । रा.नि.व.
१० । समपहर्षे । रा.नि.व.१२ । स्त्री (षां) ।
हथिकालीसुषे । श.चि. ।

युग्मफला । स्त्री । इन्दीवरालतायाम् । रा.
नि.व.३ । हथिकालीलतायाम् । विष्ठाति शीघ्र ।
रा.नि.व.६ ।

युग्मफलिनी । स्त्री । दुग्धिकायां । शिरुहे ।
प.सु. ।

युग्माञ्जनम् । स्त्री । पञ्चमद्वये । एकं लोती-
ऽञ्जनम् अपरं सौवीरमिति । अरण्यः । वा.सु.१५
अ.प्रथमभाद्रिकादिक् ।

युग्या । स्त्री । चङ्गी । शक्ति । हृद्दी । वृद्धि ।
वै.निघ. ।

युजो । पुं, वि. । अश्विनौज्ज्वारो । त्रिका ।

यु(सु)ञ्जातकः । पुं । हर्षविशेषे । गुणः—
“सत्यः शीतो गुरुः तिग्मश्चर्षणो हृद्दण्डात्मकः ।
वातपित्तघ्नः स्वादुः हृद्यो युञ्जातकः परं ॥”
च.सु.२७अ. ।

युतम् (काम्) । स्त्री । हस्तवतुष्टये । सर्षपे ।

युद्धसारः । पुं । अथ । श.ष. ।

युधिष्ठिरराजः । पुं । कटपचिणि । कौन्द
पाथो । त्रिका ।

युयुः । पुं । घोटके । हला ।

युयुक्बुरः । पुं । शुद्रव्याघ्रे । श.ष. ।

युवगण्डः । पुं । पीगण्डे । त्रिका । यूमी
गण्डस्यत्रये । वयमूर्द्धोङ्गा । श.र. ।

युवती । स्त्री । दृष्टार्त्तवायां क्रियि । रा.नि.व.
१८ । प्रियङ्गी । च.चि.१अ.त्राक्षरसायने । सर्ष-
पूषिकायाम् । वै.निघ. । हरिद्रायां । श.ष. ।

युवतीष्टा । स्त्री । सर्षपूषिकायाम् । ह्युष्टम
शूहे । रा.नि.व.१० ।

युवा (न्) । पुं । पीहृशमारभ्य पञ्चामृत्यन्त-
वयस्के । युवा । रा.नि.व.१८ ।

युवानपिङ्का । स्त्री । यौवनहतासुखत्रयं ।
वयमूर्द्धोङ्गा । “युवानपिङ्का युनां विशां या
सुखरूपिका ।” सा.नि. । मैष.शुद्रो.चि. ।

युवावस्यः । पुं । युनि । रा.नि.व.१८ ।

यूः । स्त्री । सुद्रादिद्विदलधाम्यकृतग्रये । दाईलेत्र
शूष । छे.च. ।

यूकः । पुं । वकप्रुपहर्षे । प.सु. । मत्कुण्ठे ।
ऊर्णम् । गटाः तत्पर्यायाः,—केशकीटः स्विदनः
पटपदा पटपदी पालिः पानी बालक्रानिः यूकः
बहुपादा कृपा केशाग्रया । “तिलप्रमाणसंस्थान-
वर्थाः केशान्वराग्रयाः । बहुपादाय सूत्राय
यूका लिचाय नामतः ॥” सा.नि. । कृष्णोदुम्बरे ।
यमान्यां । वै.निघ. ।

यूकारण्डः । पुं । लिप्यायां । मिथि । वै.निघ. ।

यूकारो । स्त्री । छात्रलिकायाम् । विष-
नाशलित्रा । वै.निघ. ।

यूकावासः । पुं । शाखोटहर्षे । शोण्डां
शीघ्र । रा.नि.व.६ ।

यूयपः । पुं । सुनिपपकशक्ते । वै.निघ. ।

यूया । स्त्री । पाठयां । आर्दनामि । वै.निघ. ।

यूधिका । स्त्री । (Jasminum auricu-
latum.) खनामव्यातगुणसुषे । ऊर्ध्वे । हिं
यूधी, खर्षयूधी । सं पांडुरोज्ज्व । कं विलिपनीले ।
त पर्याया —

प्रसन्नो शिखरिणो वासन्तो वासपुष्पी बाल-
पुष्टिका बहुगन्धा भङ्गानन्दा । यूथिका शैतस्वर्ण-
भेदेन विधा । गुणाः—यूथिकायुगलं सादु
श्रीतलं शर्कराभ्रं पिचदाहृत्शार्फं सर्वलन्दोपन्नञ्च ।
“सितपीतनीलमेचकनाम्नः क्रुसुमेन यूथिकाः
कथिताः । तिक्तहिमपिचकफामयञ्जरत्नः ब्रथादि-
दोषहराः । इति साधारणगुणाः । सर्वसां
यूथिकानान्तु रसवीर्यादिसाम्यता, स्वर्णयूथिकायान्तु
सुरूपता सुगन्धता च विशेषतो वर्तन्ते । रा.नि.
व.१० । “यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकरसं लघु ।
मधुरं तुवरं ह्रवं पिचन्नं कफनातलम् । ब्रथास्त-
सुखदन्ताभिः शरीरोगविधापहम् ॥” भा. पाठ्यायां ।
आकृनामि । रा.नि.व.६ । अस्त्रानके । मे. ।

यूथिकापत्रः । पुं । तालीशपत्रे । कै.निघ. ।

यूथिकामुक्कुलानना । स्त्री । कर्णव्यधनायै-
सूचीभेदे । “व्यधने कर्णपात्नीनां यूथिका
मुक्कुलानना ।”

यूथी । स्त्री । यूथिकायाम् । श.र. । गुळ-
यूथिकायाम् । स्वर्णयूथिकायाम् । कै.निघ. ।

यूनी । स्त्री । हरिद्राधाम् । युषव्याम् ।

यूपः (काः) । पुं । शुचिहवे । म.द.व. ।

यूपद्गुः (मः) । पुं । खदिरहवे । चिका. ।
रत्नखदिरै । रा.नि.व.८ ।

यूपलक्ष्यः । पुं । पचिणि । श.भा. ।

यूपः । पुं, स्त्री । मुद्गादिरसे । डान्, कणाशानिन्न
रौम । “अष्टसुद्गलानान्तु पलैकेन विपाचितः ।
प्रतापनोत्तविदलः तनुयूपः कृताकृतः । हृद्यवैद्याः
पलं द्रव्यं याहृथन्ति जलादुके । भेषजस्याति-
बाहुल्यात्कदाचिद्दुचितम्भवेत् । पेया मण्डादियोगेण
भेषजं यत्कौतितम् । तत्तथैव प्रयोक्तव्यमवचिनं
भवेत् यथा ॥” . गीङ्गानान्दोद्भूतनलात् ।
चतुर्भागास्तु साधितनिषीदितवैदलादिसम्भूतवारि-
युष उच्यते । “वैदलान् विमुषान् भृष्टान्
चतुर्भागास्तु साधितान् । निषीद्य तौयमेतेषां
संस्कृतं युष उच्यते ॥” प.सु. । “...युषः किञ्चिदनः
धृतः ।” गुणाः—“यूथी यथाः धृतः कण्डः
सद्युपाकः कफापहः ।” प.प्र.२ख. । हिदलादि-
रन्धनद्रवे । “रन्धनद्रवी युष ।” इति । सा.कौ. ।
मांसरसे । यूथी बहुविधः वैदलादीनां वैचित्र्यात् ।
विशेषाः स्वस्वपथ्याये मग्नाः । पुं । ब्रह्मदारु-
हृत् । श.र. ।

योक्कम् । स्त्री । यूकाहन्ते । सि.घो.हनि.चि. ।

योगः । पुं । औषधे । द्रव्ये । उपाये । तिका. ।
योग वाक्चं युज्यते स योगः । स.उ.६५अ. ।
“यदौषधन्तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते । तत्रान्यैव स
योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिययः ॥” प.प्र.१ख. ।
वपुस्त्वयं । मे. ।

योगचिन्तामणिः । पुं । चिकित्सासंय-
विशेषे श्रीहर्षसुरिकृते ।

योगजम् । स्त्री । अयुरणि । काष्ठागुरणि ।
अशुक्र काष्ठं । भा. ।

योगतरङ्गिनी । स्त्री । वैद्यकचिकित्सासंय-
विशेषे विमलभट्टकृते ।

योगनाविकाः । पुं । मस्यविशेषे । हारा. ।

योगरङ्गः । पुं । नागररङ्गहवे । रा.नि.व.११ ।

योगरत्नाकरः । पुं । चिकित्साग्रन्थविशेषे ।

योगराजयुग्मुसुः । पुं । ज्वरसम्प्राधिकारि,
शामवाते च औषधम् । पाठः—“चित्तकं पिपली-
मूलं यमानीं कारवौन्तथा । विङ्गान्मनोदाच
जीरकं सुरदारु च । चञ्चेली सैन्धवं राक्षां तथा
गीचुरधाम्यकं । त्रिफलां मुस्तकं व्योषं लघुश्रीरं
यथायजं । तालीशपत्रं पत्रञ्च शशाचूर्णानि कारयेत् ।
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रानु ग्रगुलुं ।
सम्यगं सर्पिषा गाढं चिन्धे भास्ते निधापयेत् ।
ततो मात्रां प्रयुञ्जीत यथेष्टाहारवानपि । योगराज-
रति ख्यातः..... ॥” चिंतामून, पिपुलुमून,
यमान, कृष्णजोश, विङ्ग, वनयमान, जीरा,
देवफांरु, छई, एगार्हेठ, टेम्कव, कुङ्, ब्राया,
गोम्फर, धनिशा, आमणा, हरोडको, बदेश्फा,
भूता, लुटे, पिपुल, मरिठ, गुडुङ्कु, वेर्णात्र
मून, ववफांरु, तालीशपत्र, तेषुपत्र प्रत्येक
मन्डांशु हर्षं मगष्टि करिवे; सेई हर्ष-
मगष्टिन्न मयान शोषित गृह्णांशुगुणुगुण ।
गुणुगुण सुतेन्न मरिठ नाङ्गिनां पत्रे तार्शान्
मरिठ हर्ष मिशांशेदेव । गाळा ॥ ० त्तो. ।
रस.र. । भा. ।

योगवाची (इन्) । पुं । सर्जिकाचारि ।
पारदे । मधुनि । ह.च. । चारि । वै.निघ. ।

योगशतकम् । स्त्री । चिकित्सासंय-
विशेषे लक्ष्मीदासकृते ।

योगसारः (काः) । पुं । नागररङ्गहवे ।

श्रीनिहारस्य संवत् । कृष्णे । कईमायैः ॥ ॥
 रत्नगोऽनिलः ॥ निरुणय्याश्रयद्वारं । पीडयन्
 गुभंसंस्थिति । निरुणयद्वेनोऽसौ । गुभंयायु
 विपयते ॥ वदं । सम्बद्धदयां गोशयस्य । गभिसंस्थिति
 सु गि. व. प्र. । योनिस्वरणं । विद्यायां धिसंन
 सुदावणम् ॥
 योन्वर्णः । की । योनिर्द्वारेणे । गतिकामः ।
 'Sūc' कन्दः ।
 योधा (पिः) । की । हरिद्रायाम् । गार्थाम् ।
 योषिषो । की । योषिषाम् । ऐवटिस्ये ।
 योषिष्या । की । हरिद्रायाम् । भा. ।
 योषिव् (तः) । की । हरिद्रायाम् । गार्थाम् ।
 यौगन्धरात्रम् । की । यागुनासुक्तान् ।

जनान्तरं भात । गुणाः— 'यौगन्धरं । युक्तं चतु
 कासश्चासप्रहसिक्तम् ।' वै. निघ. ।
 यौतवम् । की । योषिषाम् । अमः ।
 यौवनम् । की । यौवनवस्त्रायाम् । तस्य । यौव
 दशाद्देसुचते । 'केशोरसाप्लवग्नात् । यौवनत्
 तवः परम् ।' रा. नि. व. १८ ।
 यौवनः । पुं । यावनात् । जनान् । पु. सु. ।
 यौवनकाष्ठकः । पुं. की । यौवनकाष्ठकः ।
 यौवनकोष्ठा । पु. मा. ।
 यौवनपिडका । की । युवकाले सुखप्राप्त
 पिडकायाम् । त्रयमकोष्ठा । लो. लो. — 'शालुकी-
 काष्ठकप्रत्या । कफमाहृतयोषिविः । चायन्ते पिडका
 युनां वक्रो या सुखदृषिकाः ।' सु. नि. १२१.]

रः । पुं । प्रयो । लोषो ।
 रक्तः । पुं । रक्तं कालमणो । वै. निघ. ।
 रक्तणः । पुं । कीकिलावक्ष्ये । कुन्वेषां प्रा
 । शीघ्र । रा. नि. व. ३० ।
 रक्षासा । की । शुद्धरोगविशेषे । शुद्धरोगसंदि
 : या । लक्षणं— 'क्राण्डनिता या । पिडका शरीरे
 : संसावदीना रक्तोत्थते सा ।' अ. स. नि. प्र. १ ।
 रक्त(क)म् । की । विदुलीया । रा. नि. क. १२ ।
 रक्तम । म. अ. चि. वि. पु. र. व. र. स. । 'सुमपिरक्तक
 माट्टं कसदिवाम् ।' ता. म. ११ । रा. नि. ४. १३५ । त्र. ३ ।
 रक्षाती । र. मा. १ । रक्तचन्द्रसमेवे । वा. व. क. मा. फा. ३ ।
 रक्तद्वि. । प. स. । क. सु. मे. । प्र. प्र. का. ३० । रा. नि. व. ३० ।
 रक्तः । पु. । रा. नि. व. १० । प्राचीनामलके ।
 म. । रक्तखदिरः । की. नि. । रक्तपत्रे । वै. निघ. ।
 शरीरस्य सप्तधात्वयसहितोपधातो । त्र. ३. । चिं
 लङ् । खन । यत्प्रार्थायाः— 'सपिरे अथक् लीरितं
 चसं । चसं । श्रीचितं । चसं । रीरिर् । रीरिर् । रक्तकं
 कीलात् । चसं । रीरिर् । चसं । रसजं । रस्य
 रसजः । चादिष्टः । प्राणदे । गोसहासिः । प्र्यामं
 शोर् । लोहं चमेजं । रसमया । रा. नि. व. १८ ।
 रक्तप्रसमाह । रसुद्ध । हृदयं । याकिं । प्रमात्र
 मानतेरितः । रजितः पाविगासु. ३. पिचिनासु. ३.]

रक्तताम् । रक्तं । सञ्जरीरक्षे । जीवयोर्षीर
 सुचमम् । निम्बं गुणं चले खोद् । विदधं
 पिचवत्तवत् । 'शार्ङ्ग. पू. ६८ ।' रक्तस्थानम् यथा—
 'यक्तं प्रोक्ष्य रक्तस्य मुखे स्थानम् । तस्य कर्म
 च यौवनम् ।' भा. । 'तवस्थसंवे श्रीपितृस्थाना-
 नामनुयहं करोति । स. स. २१५. । तव' च
 विसताडवसारागचलनत्रिलया । इति सुप्रदिष्टसुप्रव-
 गुणाः । सन्ति । अथ रक्तस्य लक्षणं— 'सुधुं । सुधुं
 किञ्चिद्गीतोऽयमसंयतं । पत्रेन्द्रगोपहेमाशिशु-
 खीहितलोहितं । लोहितममममः । गुणं तनीलेनेप
 चं स्थितिः ।' त्र. ३. ३०५. । तस्य । य. ३०५. ।
 सति श्रीरक्तस्य खोलादिवहो । रोगो जायते । हठं
 च । रक्तान्नेवताशिरामुष्णतादयो जायन्ते । त्रीषु
 च । तस्यिन् सुच्छादयो भवन्ति । रक्तं वातदृपितं
 फेगिलाक्ष्णपरपुनसुतं । पिचद्रूपिते प्रीतदृरित-
 नोन्नयावासादुविसीषं । कफद्रूपिते शीतलवहस-
 विग्नादि च भवति । द्वितीयदृष्टं संसृष्टं द्वितीय-
 दृष्टं प्रतिगन्धं भवति । भा. । पुं । लो. लो. फे.
 प. सु. । कृष्णमवृत्ते । हिल्लवहने । रा. नि. व. ७८ ।
 रक्तशिरो । रक्तपुनर्नवायाम् । प्रयो कहं च ।
 रक्तरेणुः । रक्तशरीरीतके । मण्यविशेषे । वै. निघ. ।
 रक्तपस्यः कमेदे । चक्षुषिपर्वे चिकमेदे । सैर्द्वियं-
 वशिकमेदे । भा. कल्या. व. ३. १०५. । रक्तपस्यः ।
 रजिते । त्र. ३. ३०८ । प. ३. ३०८ ।

रक्तकः । पुं । लोहितवर्णः । मे । बभ्रुकीबह्वर्णः ।
वाङ्मि गीह । प.सु. । रक्तभिर्यटा । मे.
रक्तशिशुह्वरे । द्वाय गङ्गिनी गीह । प.सु. ।
रक्तेरष्टह्वरे । वै.निघ.२भ.भिन्नक.व.चि. । पद्म-
पद्मह्वरे । वरुम् । रा.नि.व.१२ । स्त्री । हिङ्गुलि ।

रक्ताकद्रुः । पुं । धूनके । वै.निघ. ।

रक्ताकयटा । स्त्री । विकडतह्वरे । वै.निघ. ।

रक्ताकदली । स्त्री । लोहितकदल्याम् । टिपी
रथा । वै.निघ. ।

रक्तकन्दः (कः) । पुं । राजपषाण्यं । वड
पेग्राह । रक्तपिण्डालुके । नाम आन् । रा.नि.
व.७ । प्रवालं । वै.निघ. ।

रक्तकन्दलः । पुं । रक्तप्रवालद्रुमे । तिका ।

रक्तकमलम् । स्त्री । रक्तवर्णपत्रं । रा.नि.व.१० ।

रक्तकम्वलम् । स्त्री । रक्तवर्णकङ्कारे । व्रु-
रुपम् । तत्पर्यायाः,—कीकनटं अल्पवर्णं अलि-
प्रियं अलीपितं कृष्णकन्दं रक्तवर्णं रक्ताभ्रीवं
अरुणकमलं चारुनालकं शोषपत्रं रक्तोत्पलं
अरविन्दं रक्तवारिकं । तद्गुणाः—कटुतिक्तं मधुरं
शिशिरं रक्तदीपहरं पित्तकफवातशमनं सन्तपणं
वृष्यम् ।

रक्तकरवीरकः । पुं । रक्तप्रुषकरवीरह्वरे ।
वाङ्मि गीह । नं रक्तकरवीर । कं केंग-
लिने । हिं लालकनेल । तत्पर्यायाः,—
रक्तप्रभवः गणेशकुसुमः चण्डीकुसुमः कूरः
भतद्रावी रविप्रियः । श्वेतरक्तभेदेनायं द्विविधः ।
“करवीरः श्वेतपुष्पः श्वेतकुन्दोऽश्मारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डीतो लगुङ्गसथा ॥
करवीरह्वरं तित्तकपायं कटुकञ्च तत् । नथलाव-
हान्ने तकीपुङ्गुव्रणायपुङ्गम् ॥ वीर्योष्णं त्तिमिकण्डुं
भक्षितं विषवन्मत्तम् ॥” भा. । गुणाः—कटुः
तीक्ष्णः शोषकः तन्दीपनप्रकण्डू कुष्ठघ्नः विषघ्नश्च ।
रा.नि.व.१० ।

रक्ताका । स्त्री । पानीयामलकं । वै.निघ. ।

रक्तकाञ्चनः । पुं । Bauhinia varia-
gata or B. Purpurea.) Mountain
ebony. काञ्चनारह्वरे । व्रुन्दोक्षम । हिं कच्-
नार । प.सु. । See काञ्चनः ।

रक्ताकाण्डा । स्त्री । रक्तपुनर्वनायाम् ।
व्रुणुश्लो वा शीशुश्लो । रा.नि.व.५ ।

रक्ताकाष्ठम् । स्त्री । पद्मपद्मह्वरे । वरु-
कण्ठि । रा.नि.व.१२ ।

रक्ताकुसुदम् । स्त्री । रक्तकौरवे । वाङ्मि
कृष्ण, वाङ्मिनि । जटा. ।

रक्ताकुसुण्डकः । पुं । रक्तभिर्यटाम् । वाङ्मि
शैंगि । गुणाः—तिक्तो बष्पु चण्डः शोषघ्नः
व्वरघ्नः, तथा वातरीगं कफं रक्तरीगं पित्तम्
आधानं गुलं द्याहं कासञ्च नाशयेत् । वै.निघ. ।

रक्ताकुसुमः । पुं । पारिभद्रह्वरे । शीशु-
वान्नात्र गीह । रा.नि.व.८ । धन्वनह्वरे । शिशु-
गीह । रा.नि.व.८ । रक्तकाञ्चने । स्त्री (मा) ।
दाङ्गिह्वरे । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

रक्तहामिजा । स्त्री । लाचायाम् । वाङ्मि ।

रक्तकेशरः । पुं । पारिभद्रह्वरे । रा.नि.व.८ ।
पुत्रागह्वरे । र.मा. ।

रक्तकौरवम् । स्त्री । रक्तकुसुदं । जटा. ।

रक्तकीकनदम् । स्त्री । रक्तोत्पले । व्रु-
णम् । जटा. । [नकुल.१०.प. ।

रक्तकीपः । पुं । शोषितप्रकीपे । रक्तविकारे ।

रक्तखदिरः । पुं । रक्तवर्णखदिरह्वरे । व्रु-
रुर्ण श्विन्न गीह । तत्पर्यायाः,—रक्तसारः
ससारः आशसारकः बहुश्लेष्मकः याञ्जिकः
कुष्ठनीदनः यूपद्रुमः अखदिरः । गुणाः—कटुः
तिक्तः कपायः गुरुः आसवातघ्नः वातरक्तहरः
व्रणभूतव्वरघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।

रक्ताखाण्डवः । पुं । हैपलवर्जुरीह्वरे । वै.निघ. ।

रक्तगतञ्जरः । पुं । रक्तघातुगतञ्जरे । लक्ष-
णं यथा—“रक्तानिहोवनं दाहो मोहश्चर्दंनविषमी ।
प्रधायः पिङ्गका लघ्ना रक्तप्राप्ते व्वरे वृषाम् ॥”
सा.नि. ।

रक्तगन्ध(न्धि)कम् । स्त्री । बोलनामगन्धद्रव्यं ।
बोल । शूनधान्नापी । रा.नि.व.६ ।

रक्तगन्धा । स्त्री । श्वग्न्धायाम् । वै.निघ. ।
स्वर्णैयुधिकायाम् ।

रक्तगर्भा । स्त्री । नखरञ्जनीह्वरे । मेहे-
गीह । वै.निघ. ।

रक्तगुञ्जा । स्त्री । रक्तवर्णगुञ्जाम् । See गुञ्जा ।

रक्तगुल्मः । पुं । आर्क्षवजन्यगुल्मः । निदान लक्षणे यथा—“नवप्रवृत्ताहितभोजना या या चामगर्भे विरुज्जितौ वा । वायुर्हि तस्याः परिरुद्ध रक्तं करोति गुणं सदर्जं सदाह । पैतृस्य लिङ्गे ग समानलिङ्गं विशेषणं चाप्यपरं निधीध । यः स्पन्दते पिण्डिषएव नाहैः चिरात्शूलः समगर्भलिङ्गः । स रौधिरः ज्जीभव एव गुणो मासे व्यतीते दग्धे चिकित्स्यः ॥ भा. ।

रक्तगौरवाम् । स्त्री । स्वर्णगैरिके । वै.निघ. ।

रक्तग्रन्थिः । पुं । रक्तसञ्जालौ । गान् वञ्जावतौ । रक्तजन्यग्रन्थिरीगे । लक्षणं—“सवत्यशसं रधिरं प्रदृष्टमसाध्यमेतद्विधिरात्मकं स्यात् ।” स. नि. ११५. । मूत्रपयि नाम मूत्राघातविशेषे । “रक्तं वातकफाद्दृष्टं बलिदारि सदान्णम् ॥ यस्मिं कुश्यात् स कृच्छ्रेण सजेन्मूलं सदाहतम् । अस्मरौसमग्रलत्नं रक्तग्रन्थिं प्रषस्यते ॥” मा. नि. टो. ।

रक्तघौवः । पुं । कपोते । ग्रीशत्रा । वै.निघ. ।

रक्तघ्नः । पुं । रौहितकहवे । ब्रौंदां, ब्रघ्ननां गीह । कटा. । स्त्री (घ्नी) । यन्विट्त्वाम् । ग्रीशत्रा पूर्वतः । श.च. ।

रक्तचन्दनम् । स्त्री । (Pterocarpus santalinus.) Red sandal wood. खनाम-ख्यातसुगन्धिकाह । ब्रूञ्चनन । दा. हिं लाल-चन्दन । तै एर्रगन्धपुचेदु । ता. सेनुशाण्डनम् । फा. सण्डले सुरख । आ. सण्डले अयर् । तन्पथ्यायाः, —तिलपथे पत्राङ्गं रञ्जनं कृचन्दनं कुसुमं रक्ताङ्गं ताम्रहृद. ताम्रसारं ताम्रसारकं चन्दनं लोहितं ताम्राङ्गं खोहितचन्दनं रक्तसारं रक्ताङ्गं चुद्रचन्दनं तिलपर्णिका पत्राङ्गं पत्राङ्गं रक्तबीजं । तन्निधा—“पाकणमुच्यते नूनं रक्तचन्दनं मध्यमम् । आरक्तमधमं विद्धि रक्तचन्दनकं निधा ॥” शैय. । गुणाः—शीतलं तिक्तं कफपित्त-कासञ्चरन्धानिक्तनिधिमिहृत्पाहरम् । रा.नि.व. १२ । एतच्चन्दनं कषायपानयोः प्रयीज्यं । तथा कषायक्षेपयोश्च याच्यम् । वा.च. १५५. गुडूच्यादिः । “घानवाररक्तचन्दनम् ।”

रक्तचित्तकः । पुं । (Plumbago rosea or Coccinea, Syn. P. Rosea.) रक्तवर्ण-

दण्डपत्रचिदकचुपे । ब्रूञ्जिता । सं रक्तचित्रक । क कैपिनचिचमूल । तै एर्रचिद । ता. शिध-पुचिविर । तत्पथ्यायाः,—उपश्लुधः कालः अत्यालः कालमूलः अतिदीर्घः माज्जारः अग्निः दाहकः पाचकः चित्वाङ्गः महाङ्गः । गुणाः—स्वीक्यकरः रुच्यः कृष्टनः रसनियामकः लौहबेधकः रसायनः चित्तकालराद्गुणाख्या । रा.नि.व. ६ ।

रक्तचिह्निका । स्त्री । मधुरवासुके । मिठा वेतो । वै.निघ. ।

रक्तचूर्ण(क)म् । स्त्री । सिन्दुरे । लोहितचूर्ण-मावे । पुं । कम्पिलके । कम्पलांशुडि । रा.नि. व. १३ ।

रक्तजलमिः । पुं । रक्तजन्यजलमिरीगे । लक्षणं —“रक्तवाहिरास्थानरक्तजा जननीऽणवः । अपादा हततासाद्य सौभाग्या केचिददर्शनाः । केशादा रोमविध्वंसा रोमहीना उडुवराः । घट् ते कुष्ठे ककम्पाणः सहस्रोरसमातरः ॥” मा.नि. ।

रक्तजन्तुकः । पुं । भूनागे । शौष । रा.नि.व. १३ । लोहितप्राथिमादे ।

रक्तजिह्वः । पुं । सिंहे । श.मा. ।

रक्तभावुकः । पुं । (Tamarix dioica.) खनामख्यातहवे । गान् शोडे । हिं छालभाड । श.चि. ।

रक्तभिरट्टो । स्त्री । रक्तपुष्पभिरट्टीचुपे । तत्पथ्यायाः,—कुरुधकः शोणभिरट्टिका शोण-भिरट्टी । अम. । See रक्तकुरुधकः ।

रक्ततरम् । स्त्री । स्वर्णगैरिके । वै.निघ. ।

रक्ततुण्डः (कः) । पुं । सारसपक्षिणि । शुकपक्षिणि । रा.नि.व. १८ । (कः) भूनागे । रा. नि.व. १३ ।

रक्तलणम् । स्त्री । लणविशेषे । वै.निघ. । स्त्री (णा) । गीमूविकाहणे । रा.नि.व. ८ ।

रक्तत्रिहृत् । स्त्री । रक्तमूलविहृति । गान् तेडेडु । सं लोहिङ्गी तियर । कं कैपिनेय तियडे । तत्पथ्यायाः,—कालिन्दी विपुटा तामपुषिज्ञा कुलधर्वा मधुरी अहता साक-नासिका । गुणाः—तिक्ता कटुणा रेषनी दहणी-मलविट्महरी च । रा.नि.व. ६ ।

रक्तदला । स्त्री । चिचिन्निकाया । नखिकायाम् ।

रा. नि. व. ३ । नलिकोनिमिगन्धर्व्यं । रा. नि. व. ३ ।
रक्तद्वयम् । पुं । रक्तबीजासिनहर्षे । शिशोः ।
रक्तद्वयम् । पुं । रक्तबीजासिनहर्षे । शिशोः ।
रक्तधरा । स्त्री । सासाध्यन्तरे द्वितीयायाम् ।
रक्तधातुः । पुं । गैरि कषाती । शिशोः ।
रक्तानासुः । पुं । जीवकाकुपे । सु. नि. व. ३ ।
रक्तानासुः । पुं । जीवकाकुपे । सु. नि. व. ३ ।
रक्तानाशकः । पुं । कृत्तमहर्षे ।
रक्तानासिकः । पुं । कृत्तमहर्षे ।
रक्तनिर्यासः । पुं । रक्तबीजासिनहर्षे । रा. नि. व. ३ ।
रक्तनिरः । पुं । सारसपक्षिपि । कपोते । वै. नि. व. ३ ।
रक्तनिरत्वम् । स्त्री । रक्तधिकारकनैवरी ।
रक्तपत्रः । पुं । कौष्ठावो । रा. नि. व. ३ ।
रक्तपत्रा (तिका) । स्त्री । रक्तपुनर्ववायाम् ।
रक्तपदः । पुं । युक्तपक्षिपि । ईशे ।
रक्तपदी । स्त्री । सुदृहचविशेषे । सुदृहच ।
रक्तपदी । स्त्री । सुदृहचविशेषे । सुदृहच ।
रक्तपद्मः । पुं । स्त्री । रक्तकमले । ततुप्ययुगाः ।
रक्तपत्रा (तिका) । स्त्री । रक्तपुनर्ववायाम् ।
रक्तपत्रा । पुं । युक्तपक्षिपि । ईशे ।
रक्तपत्रवः (का) । पुं । युक्तपक्षिपि । ईशे ।
रक्तपाः । स्त्री । कौष्ठावो । रा. नि. व. ३ ।

रक्तपाका (को) । स्त्री । कौष्ठावो । रा. नि. व. ३ ।
रक्तपाची । स्त्री । कौष्ठावो । रा. नि. व. ३ ।
रक्तपादः । पुं । युक्तपक्षिपि । ईशे ।
रक्तपायिनो । स्त्री । कौष्ठावो । रा. नि. व. ३ ।
रक्तपायो (रु) । पुं । युक्तपक्षिपि । ईशे ।
रक्तपारदम् । स्त्री । पुं । हिन्दुलि ।
रक्तप्राणः । पुं । गैरि कषाती । शिशोः ।
रक्तपिण्डम् । स्त्री । कौष्ठावो । रा. नि. व. ३ ।
रक्तपिण्डका । पुं । कौष्ठावो । रा. नि. व. ३ ।
रक्तपिण्डालुः । पुं । रक्तवर्णपिण्डालो ।
रक्तपित्तम् । स्त्री । तन्नामकरीगमे । निदानम् —
 “रक्तपित्तमशोकाश्वयंतिविते । तीक्ष्णोष्ण-
 चोरसर्वकुर्यात् । कटुभिरेव च । पित्तं विदग्धं
 स्रग्धैर्विदग्धायुः शोषितम् । ततोऽप्रवर्तते
 रक्तसूत्रं चापी दिशोपिन्वी । ऊर्ध्वं नासाधिकर्णोन्नि-
 मेदुशीनिगुदेरधः । कृपितं रौमज्जपैयं संमत्सत्
 प्रवर्तते ॥” इति निदानम् । “सदनं शीतकामितं
 कण्ठघनायनं वनिः । स्त्रीस्रग्धैयं निःशोषी
 भवत्यस्मिन् सविष्यति ॥” पूर्व्वरूपम् । “चातिकोदि-
 त्वचये — सान्द्रं सपाण्डुनास्रं हृत्पिण्डं च
 कफान्वितं । श्वाधारणं सफेनवं ततुं रूचय
 वातिकम् । रक्तपित्तं कपायामं हृत्पिण्डं रूचय
 मेचकागारधुमासमन्ननामश्च पित्तकम् । संघट्टलिङ्गं
 संसर्गात् विलिङ्गं सान्निपातिकम् । कफ-
 संघट्टसर्वीगं प्रदनासुगम् । दिनागं कफवाताभ्या-
 मुमाभ्यासनुवर्धते । ऊर्ध्वं साश्वन्धी धायमसीधं
 युगप्रदत्त । एकमागं वलुवती नातिवेगं नदीवितं ।
 रक्तपित्तं सुपे काले साधं शान्तिपदवत् । स्यं-
 द्रीकसुगं सुखं हिदीर्षं वायुस्रुतिप्रत्यावदीधन-
 माथः साधुः साधुः साधुः ।

प्रथममपर्यागम् ऊर्ध्वे रचनं अधीगे च धमनं
शसन् । पुं । धारीतपत्रिणि । सा. ।

रक्तपित्तह्रा । स्त्री । यन्विद्व्यायाम् । शैटे
मूर्त्तौ । श.च. ।

रक्तपित्तान्तवारसः । पुं । रक्तपित्ताधिकारे
रसः । पाठः—“रुताभं रुतवीर्याद्य मासिकं
रसतास्रकं । गन्धकञ्च भवेत्तन्मां यद्विद्राचास्रताद्रवेः ।
दिनेकं मर्दयेत् खने सिन्धोद्रवमन्वितम् ॥”
माता मापमात । र.सा.मं. ।

रक्तपौष्टिकादर्शनम् । स्त्री । रक्तत्रिविकारे ।
निदा ।

रक्तपौतफला । स्त्री । मधुरविश्विकायाम् ।
वै.निघ. ।

रक्तपुनर्नवा । स्त्री । रुनासङ्घातपत्रशाकचुपे ।
शःसाश्रुतां मं रक्तघट्टुखि । कं कौमिग वेत्तङ्गा-
कमु । तत्पथ्यायाः,—कूरा मण्डलशशिका
रक्तकाष्ठा वपुकेतुः स्त्रीधृता रक्तपत्रिका देशाही
रक्तवर्षाभूः शोफघ्नो रक्तप्रयिका विकस्तरा निपथी
प्राह्वयग्या सारिणी वर्षाभयः । गुणा.—तिक्ता
सारपी शीघ्रघ्नो रक्तभद्रघ्नो पाण्डुपिक्तौ च ।
रा.नि.व.५ ।

रक्तपुष्पः । पुं । रक्तनकाहने । वाण वृष ऊर्ध्वज
शीङ् । र.सा. । रक्तकरवीरहने । जटा. ।
रीरितकहने । श.सा. । दाडिमहने । प.सु. ।
रक्तकाचनहने । मन्मूकहने । पद्मागहने ।
रा.नि.व.१० । पर्पटकैः शान्दकीहने । पलागहने ।
पारिमदहने । जवाहने । रक्ताक्षे । वै.निघ. ।

रक्तपुष्पकः । पुं । पलाशहने । रीरितकहने ।
मन्दारहने । जटा. । पर्पटकैः । रा.नि.व.५ ।
शान्दकीहने । रक्तार्द्रहने । रा.नि.व.८ ।

रक्तपुष्पा । स्त्री । शान्दकीहने । जटा. । कनक-
कटलाहने । टाण्णिकुशा शीङ् । प.सु. । नाग-
दमन्याम् । नागदना । रा.नि.व.५ ।

रक्तपुष्पिका । स्त्री । मृपाट्याम् । रक्त-
पुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । उज्जानुकायाम् ।
श.च. । पाटलीहने । प्राक्कल शीङ् । रा.नि.व.
१० । मङ्गिठायाम् । लङ्गलिकायाम् । रक्त-
शङ्कपुष्पम् । शान्दकीहने । वै.निघ. ।

रक्तपुष्पा । स्त्री । धातकीहने । र.सा. । पाटली
हने । जटा. । जवापुष्पत्रवे । रा.नि.व.१० ।

श्रावर्त्तकीलतायाम् । रा.नि.व.३ । नागदमन्याम् ।
रक्ताक्षे । रक्तपुनर्नवायाम् । वै.निघ. । कीङ्कण-
देशीयशरणीपुष्पहने । उद्रकाण्डोपुष्पहने । रा.
नि.व.१० ।

रक्तपूरकाम् । स्त्री । वृषाक्षे । तैत्तुय ।
रा.नि.व.६ ।

रक्तपूष्पकः । पुं । रक्तापामार्गे । वै.निघ. ।

रक्तपोस्तः । पुं । (Papaver Rhoeas.)
Red poppy. रक्तलसतसहने । वाण शीङ् ।
दिं लाकपसा । वै.पर्यागसगसलाचेट्टु । ता-
शिंगपु. पीककाचेडि । कीपान्तरम् ।

रक्तप्रतिश्यायः । पुं । दुष्टरक्तजप्रतिश्यायरीगे ।
लक्ष्यम्—“रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तसावः प्रवर्त्तते ।
तासाञ्च भवेज्जन्तुः उरीवातप्रपीडितः । दुर्गन्धो
प्लासवदगो गन्धानपि न वेत्ति सः ॥” सा.नि. ।

रक्तपट्टितः । पुं । पित्तनरीगे । सा. ।

रक्तप्रसवः । पुं । रक्तकरवीरे । सुचुकन्दहने ।
मूद्गूरुत्त शीङ् । रक्तास्थाने । इच्छु वांजि ।
रा.नि.व.१० ।

रक्तफलाः । पुं । षट्ठहने । रा.नि.व.११ ।
शाखकोहने । रा.नि.व.८ । रक्तापामार्गे । स्त्री
(ला) । विन्वीलनायाम् । तैत्तुय । प.सु. ।
श्वश्वल्लयाम् । शौण्डीम् । रा.नि.व.८ । वाचाक-
हने । षट्ठहने । वै.निघ. ।

रक्तफिनजः । पुं । कुक्कुटे, वासपात्रं स्वकीन्नि ।
इ.च. । [सु.कल्प.८५. ।

रक्तवभुः । पुं । प्राणघाति-महाशयिकविशेषे ।
रक्तबाल(सु)कम् (का) । स्त्री । सिन्दूरे ।
हारा । विका. ।

रक्तविन्दुः । पुं । रक्तापामार्गे । रा.नि.व.४ ।

रक्तविन्दुच्छेदा । स्त्री । पुतदाव्याम् । शर-
कष्टकायाम् । वै.निघ. ।

रक्तबोजः । पुं । दाडिमहने । रा.नि.व.११ ।
राठाकरञ्जे । त्रिंशे । रक्तवीशासनहने । आसन
शीङ् । रक्तकुल्लये । वै.निघ. ।

रक्तबोजका । स्त्री । तटोटीहने । तद्रुई शीङ् ।
रा.नि.व.८ ।

रक्तभस्मा । स्त्री । रसविन्दुरादिकरुणे । एतत्-
साधनप्रणाली र.सा.सगई सत्या ।

रक्तमञ्जरः । पुं । वसुधैवकुतूहलम् । चिका ।
निम्नहृद्ये । वै.निघ. ।

रक्तमञ्जरी । स्त्री । रक्तकरवीरे । वै.निघ. ।

रक्तमण्डलः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु.कल्प.
४५. ।

रक्तमण्डलिका । स्त्री । रक्तमण्डलानुकायाम् ।
दानं लज्जावती । वै.निघ. ।

रक्तमण्डुकः । पुं । रक्तवर्णमण्डूकजातीयकीटः ।
वेदंष्टस्य दंशकण्डू भवति पीतकेनागमय वक्रात् ।
सु.कल्प.८५. ।

रक्तमत्स्यः । पुं । रक्तवर्णमत्स्यविशेषे । दानं
नाह । तद्वचस्पगुणः—“यो रक्ताद्भी नातिदीर्घं
न चालो नातिम्यलो रक्तमत्स्यः स चीकः । शीतो
रुच्यः पुटिकहीपनोऽसौ नायं धचे किञ्च दीप-
त्रयस्य ॥” रा.नि.व.१० ।

रक्तमरिचम् । स्त्री । मरिचभेदे । यक्षाग्रशिष्टे ।
हिं लालमरिच । वै.निघ. ।

रक्तमाढका । स्त्री । रसधातो । वै.निघ. ।

रक्तमाद्री । स्त्री । स्त्रीणां वाधकरीगविशेषे ।

रक्तमिल्लतकः । पुं । रक्ताद्यान-पुष्पवृक्षे ।
त्रुण्डोऽपि । रा.नि.व.१० ।

रक्तमुखः । पुं । रोहितमुख्ये । पटिकधाम्ये ।
वै.निघ. ।

रक्तमूलता । स्त्री । रक्तप्रसावरीये । निदा ।

रक्तमूर्द्धा (न) । पुं । सारसपक्षिण्ये । वै.निघ. ।

रक्तमूलकः । पुं । देवसर्पपक्षुषे । रा.नि.व.८ ।

रक्तमूला (लौ) । स्त्री । लज्जालुकालतायाम् ।
रा.नि.व.५ ।

रक्तामृतम् । स्त्री । गैरिके । शिद्रिमात्रे । वै.निघ. ।

रक्तमेघः । पुं । रक्तसाविप्रमेघरीये । लक्ष्यं
—“निस्सम्यं सलवणं रक्ताभ रक्तमेघिनः ॥” भा. ।

रक्तमोक्षायाम् । स्त्री । जलौकावचारणे ।
द्वौक धरान । शोषितवाङ्मूलात् बहुविधरीग
जनकत्वाच्च सावण्यतीव प्रयोजनं भवति प्रयोजने
च सञ्जाते जलौकासावुकाभिरुपायैः शिरामोक्षैश्च
तन्सावण्यं क्रियते । परन्तु कृशातिव्यवाधिलीवा
दीनां न शिरामोक्षः कार्यः, जलौकावचारणन्तु
शक्तम् । विपदुष्टं वातादिदुष्टं वा गोमृद्भ्रजलौका
सावभिः शक्त । भा. ।

रक्तयष्टिः (ष्टी) । स्त्री । लज्जालुकायाम् ।
मञ्जिषायाम् । प.सु. ।

रक्तयष्टिका । स्त्री । मञ्जिषायाम् । रा.नि.व.६ ।

रक्तयावनालः । पुं । तुषारयावनालः । दायं
ऊनात् । रा.नि.व.१६ ।

रक्तयोनिः । पुं । योनिश्चापदिशेषे । लक्ष्यम्
—“रक्तयोन्वाद्याद्यगतिस्तुते ॥” आ.उ.३३५. ।

रक्तरङ्गा । स्त्री । नरदोतिव्याते वृक्षे । वै.निघ. ।

रक्तरजः । स्त्री । सिन्दूरे । वै.निघ. ।

रक्तरसः । पुं । रक्तासनवृक्षे । वै.निघ. ।

रक्तरसा । स्त्री । राशायाम् । वै.निघ. ।

रक्तरसोनः । पुं । लोहितरसोने । दायं
त्रुणम् । सं लोहितवाधोत्तरमण्ड । कं केषिनवेद्गुह्नि ।
मृद्भ्रजके । शोषकः । सत्पथ्याः—मृदाकन्दः
पृथुपवः स्यात्कन्दः यवनेष्टः । गुषाः—मधुरः
कटुः बलकरः । पत्रं तिक्तम् । अस्थि सलवण्यम् ।
रा.नि.व.० । पत्रं मधुरं चारं नातो मधुरपित्तलः
कपाय इति । म.द.व.० ।

रक्तराजालुकम् । स्त्री । रक्तवर्णानुकभेदे ।
एगन्न किञ्चिदुष्णम् आग्नेयं वातकफहरणं । द्रव्य-
गुणः ।

रक्तराजिः (जी) । स्त्री । सर्पपिकानामवायव्य-
कीटविशेषे । सु.कल्प.८५. ।

रक्तरैणुः । पुं । सिन्दूरे । भा. । पलाशकलि-
कायां । मे. । पुत्रागहय । रा.नि.व.१० ।

रक्तरैणुका । स्त्री । पलाशकलिकायाम् ।
पलाशकूङ्गि । श.भा. ।

रक्तरैवतकः । पुं । दीपान्तरखड्गरीवृक्षे । रा.
नि.व.११ ।

रक्तरौहितकः । पुं । (Rheum wightii.)
त्रुण्डोऽपि । हिं रक्तरौहिडा ।

रक्तलशुनः । पुं । रक्तरसोने । दानं त्रुणम् ।
रा.नि.व.० ।

रक्तला । स्त्री । काकादल्यां । कूटं शीघ्रं ।
मूर्खालतायाम् । रा.नि.व.३ ।

रक्तलोचनः । पुं । कपोले । इ.प. । भा. ।

रक्तलोभः । पुं । रक्तवर्णलोभवृक्षे ।

रक्तावटी । स्त्री । मधुरिकायां । रम्य । चिका ।

रक्तवटो । स्त्री । मधुरिकायाम् । वगुल ।
जटा ।

रक्तवर्गः । पुं । दाडिमकिंशुकलाचापरिट्टा-
यादपरिट्टाकुम्भप्रुष्यसिहावस्यकेषु । “दाडिमं
किंशुकं लाचा मसुकस्य निशादयम् । कुम्भप्रुष्यं
मञ्जिना इत्येते रक्तवर्गकः ॥” रा.नि.व.२२ ।

रक्तवर्णः । पुं । इन्द्रगोपकौटे । गोलं प्यासाट्ट
प्रांति । रा.नि.व.१६ । गोमेदमणो । प्रभाले ।
कम्पिकके । वै.निघ. ।

रक्तवर्त्तकः । पुं । विक्किरपक्षिविशेषे । गोल
वट्टेण । च.सू.२७अ. ।

रक्तवर्त्ती । पुं । कुकुटे । वै.निघ. ।

रक्तवर्त्तनः । पुं । वाचांकी । श.प. ।

रक्तवर्षाभूः । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । शीमा-
श्रुंषा । रा.नि.व.३५ ।

रक्तवल्गो । स्त्री । पीतपुष्पदण्डोत्पले । र.मा. ।
मञ्जिहायां । मलुकायाम् । वै.निघ. ।

रक्तवातः । पुं । वातरक्तनामरोगविशेषे । यो
रोगः रक्तवस्त्रमालङ्कारणादुत्पद्यते । निकृतिर्य
यद्यात् पक्षरागसहितं सशक्तं सधियेदानाद्भवति ।
“रक्तवस्त्रमालाणामां हारो स्याद्रक्तवातवान् । सवस्त्रां
महिषीं दद्यात् पक्षरागसमन्विताम् ॥” वाग्भ-
विपाकः । नारिकेलमूलं छागोदुग्धं न पीतं
वातरक्तं नश्यति । पुराणम् । See वातरक्तः ।

रक्तवारिजम् । स्त्री । कीकनदे । ब्रह्मपत्र ।
रा.नि.व.१० ।

रक्तवास्तुकाः । पुं । शोषवालुकशकाः । गोल
वेटो शीरु । वै.निघ. ।

रक्तविकारः । पुं । रक्तजरीगे । निहा. ।

रक्तविद्रधिः । पुं । रक्तशयविद्रघी । लघणं
—“क्षयस्तोटाहतः श्यावः सौमदाहृदजाकारः ।
पित्तविद्रधिलिङ्गसु रक्तविद्रधिव्यत्ये ॥” सा.नि. ।

रक्तविट्टमः । पुं । प्रभाले ।

रक्तवृन्तकः । पुं । पुनर्नवायाम् । वै.निघ. ।

रक्तवृन्तः । स्त्री । श्रेकालिकाश्चे । मिडेलि
गाह । प.प. ।

रक्तयमनम् । स्त्री । कापिलके । रुमला उंङि ।
वै.निघ. ।

रक्तशालिः । पुं, स्त्री । (*Oriza sativa.*)

रक्तधान्ये । मादधानि मिडि छाडेल । प.सु. । तें
एरानिवर्नैगलधान्यमु । तत्पथ्यायाः—ताम्रशालिः
शोणशालिः लोहितः । गुणाः—सुमधुरः लघुः
त्रिभ्यः मलकरः सचिह्नदीपनः मुखजाद्यहरः
पथ्यथ । सर्व्वरोगघ्नः रूच्यः पित्तदाहघातरक्तघ्नथ ।
रा.नि.व.१६ । विदोपघ्नः चक्षुष्यः शक्तालः मूललः
दण्डाघ्नः मल्यः स्वथ्यः हृद्यथ । राज. । विदोपघ्नो
चक्षुष्या मूलरोगघ्ना । अग्नि-१३अ. । वा.सू.६अ. ।
“रक्तो मद्यान् सकलसः ।” च.द.ज्ज.चि. । “पेयां
वा रक्तशालीनां पाथ्यं वसिश्शिरोरुनि ।” तन्मण्ड-
गुणाः—रक्तशाल्युत्सवं मण्डं मधुरं वाडि प्रोत्तलं ।
प्रमेहानशर्यो हन्ति वातलं पित्तघ्नचरम् ॥” अग्नि.
१२अ. ।

रक्तशालुकाः (का) । पुं, स्त्री । रक्तकमल-
कन्दे । ब्रह्मपत्रेण र्गैङ्ग । वै.निघ. ।

रक्तशाल्यलिः । पुं । रक्तपुष्पमाललिहवे ।
ब्रह्मशिशून् । वै.निघ. ।

रक्तशासनम् । स्त्री । सिन्दूरे । हारा. ।

रक्तशिशुः । पुं । रक्तश्रीमाञ्जनहवे । गोल
मञ्जिनां गीह । नं रक्तसेगुया । कं कौपिनियतुगि ।
तत्पथ्यायाः,—क्षणजीरकः गर्भपातकः रक्तघ्नः
मधुरः मृदुलरुदः सुगन्धः कीशरी विहः रग्मारिः ।
गुणाः—सहावीर्यः मधुरः सारकः रसायनः
श्रीफाफानधातघ्नः पित्तघ्नं पचथ । रा.नि.व.७ ।

रक्तशिश्वी । स्त्री । शिम्बीभेदे । गोल शिम् ।

रक्तशोर्षकः । पुं । लणखोव्याम् । प.सु. ।
सारसपक्षिणि । च.सू.२७अ. ।

रक्तशृङ्गिकम् । स्त्री । विषे । रा.नि.व.६ ।

रक्तश्रेखरः । पुं । पुष्पागहवे । र.मा. ।

रक्तश्रोखण्डकम् । स्त्री । रक्तचन्दने । वै.
निघ. २भ.वा.व्या.चि.महाराष्ट्रादे ।

रक्तश्लेतः । पुं । तदर्थमहाविषयधिकभेदे । सु-
कल्प पच. ।

रक्तश्लोविसन्निपातः । पुं । खनामख्यात-
सन्निपातविशेषे । तस्य लघणं—“रक्तश्लोवी ज्वर-
वनिद्रयानो हृत्शलासिसाररिह्णाफानभसपद्वपुश्रास-
सञ्जापथाशः । श्यामा रक्ताधिकतररसा मण्ड-
लोत्थानरुपा रक्तश्लोवी निगदित इह प्राणहन्ता
प्रसिद्धः ॥” निदा. ।

रक्तसंज्ञम् । स्त्री । कुडुमे । विका ।
रक्तसङ्कोचपिशुनम् । स्त्री । कुडुमे । विका ।
रक्तसंवरणम् । स्त्री । कृपाञ्जने । वै.निघ. ।
रक्तसन्दंशिका । स्त्री । गलीकायाम् ।
 खौक । रा.नि.व.१८ ।
रक्तसन्ध्यकम् । स्त्री । रक्तकहारे । ब्रह्म-
 कृष्ण भ्रम. । रक्तोत्पन्ने । वै.निघ. ।
रक्तसरोरुहम् । स्त्री । रक्तपत्रे । भ्रम. ।
रक्तसर्पपः । पुं । (Brassica nigra.)
 रक्तसर्पसर्पे । त्रिदे वा ब्रह्मत्रिधा । हि कानि
 राह, माकृष्टाराह. रं नहरी । कं मासिराह ।
 ते भवन्ती । ता. कडपी । तत्पर्यायाः.—राजी
 धासुरी रक्तिका रक्तसर्पः तोष्यास्या मधुनिका
 चवः चयकः सुतकः । गुषा.—कट्टः तिलः
 चयः वातघ्नः श्लेष्मण्यघ्नः दाहपित्तकारः कफ-
 गुम्भलमिन्नघ्नय । रा.नि.व.१६ । तपोलगुषा,—
 तीक्ष्णं शिशिरं केश्यं कण्डूघ्नं लग्दीपनाग्नि
 वातादिदीपनायकञ्च । पत्रगुषा,—कट्टु खाटु
 उष्णं अग्निदीपनं क्रिमिधातुरूपकण्डामघ्नरव ।
रक्तस्रहा (ख्यः) । स्त्री, पुं । रक्तान्नपुष्प
 हवे । ब्रह्मशृण्णसौमि शौह । रा.नि.व.१० ।
रक्तसारम् । स्त्री । रक्तचन्दने । प.सु. । रा.
 नि.व.१२ । रस.र.च.द.ते.ह.चि.द.योधादिपचके ।
 पत्रघ्नचन्दने । वरुनकाष्ठे । प.सु. । पुं । अम्ब-
 वेतसे । रा.नि.व.६ । रक्तवदिरहवे । रा.नि.व.८ ।
 सु.चि.८४. । रक्तवीजासनहन । रा.नि.व.८ ।
 रक्तप्रियपायाम् । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।
रक्तसूः । स्त्री । शरीरस्वरसधाती । द्रमधातु
 रा.नि.व.१८ ।
रक्तसौगन्धिकम् । स्त्री । रक्तकहारपुष्पं ।
 कटा. ।
रक्तस्यञ्ज्वरः । पुं । रक्तगतञ्ज्वरविशुद्धे । लक्षणे
 —“रक्तनिवृत्तं दाहो मीहन्द्दहंनविभसो ।
 प्रलापः पित्तका वषा रक्तघाते ज्वरे वृणाम् ॥”
 सा.नि. ।
रक्तसावः । पुं । अम्बवेतसे । कटा. । त्रि-
 सुभित्तरोने । मिटा. । अत्रथ रक्तजन्यनेत्ररोने
 लक्षणे यथा—“रक्तमित्यन्दिनीऽद्यस्य नेत्रं भवति
 क्षीरितं । सर्त्रं विभागमर्षं वा ग्रावसदाहपीहि

तम् । रक्तसावोऽयथा मय्य वाजिनो मीषगाहवेत् ।
 रक्तसावामिधानम् नेत्रोर्गं तसादिगित् ॥” अ.द.
 २०५. ।
रक्तस्रुतिः । स्त्री । रक्तसावे । व्याक. ।
रक्तस्रुरः । पुं । मझातके । उशशा । वै.निघ. ।
 वि । रक्तघट्टमामि ।
रक्ता । स्त्री । यत्रायाम् । कुंठ । रा.नि.व.३ । सु.
 चि.२०५. । सु.वाल्.५.प. । लाचायां । सन्निघायां ।
 रा.नि.व.१३ । शिल्पीभेदे । प.सु. । उष्ट्रकाण्ठी-
 नामस्यहने । रा.नि.व.१० । लघुपात्रन्दे ।
 वषायाम् । वै.निघ. । रक्तवर्णवतपयाम् । वाग
 र्कम्पुहे । सु.वाल्.८५. । कृष्णप्रायसूयाविशुद्धे ।
 कर्णशिरान्दि । वा.उ.१.५. ।
रक्ताका(ङ्कु)रः । पुं, स्त्री । प्रवालद्रुमे । पत्रात्र
 शौह । रा.नि.व.१३ ।
रक्ताक्तम् । स्त्री । रक्तचन्दने । कटा. । [निघ. ।
रक्ताख्यातः (कः) । पुं । रक्तापासामं । वै.
रक्ताङ्गम् । स्त्री । रक्तचन्दने । प.सु. । कुडुमे ।
 से. । पुं । कम्पिलके । रुमनां कुंठि । प.सु. ।
 प्रयान्तरो । रा.नि.व.१३ । म्त्कुणे ।
 हारिणोर्भ । रा.नि.व.१८ ।
रक्ताङ्गो । स्त्री । कटुकायां । दण्डुलो । रा.नि.
 व.६ । सन्निघायाम् । भा. । जीवत्याम् । से. ।
 नन्कायाम् । वै.निघ. ।
रक्ताञ्जना । स्त्री । रक्ताञ्जनायाम् । ब्रह्म-
 ञ्जनिश । च.द.चारतेने ।
रक्ताङ्कुरी । स्त्री । रक्तपुष्पाङ्कुराम् । लाय
 वृक्षे । गुषाः—दद्या वन्या पित्ततापादिहरी च ।
 रा.नि.व.१६ ।
रक्ताण्डः । पुं । अयस्य अष्टरोगभेदे । अ.द.
 ५०५. । See अष्टकन्दः ।
रक्तातिसारः । पुं । सरक्तातिसाररोगे । तस्य
 सम्प्रति.—“पित्तहनि यदात्यर्थं द्रव्याण्यशक्ति
 पैत्तिके । तदापनायने ऽभीक्ष्णं रक्तातिसार
 उच्यते ॥” सा.नि. ।
रक्ताधारः । पुं । चर्कषि । रा.नि.व.१८ ।
रक्तापराजिता । स्त्री । रक्तपुष्पापराजितायाम् ।
रक्तापहम् (हा) । स्त्री, स्त्री । योसनाम-
 गत्यद्रव्ये । दूनशीत्राणि । रा.नि.व.६ ।

रत्नापासागः । पुं । रुनामल्यातस्ये । जालि
आपाङ् । हिं लासिचिरचिरा । सं रत्नलटजीरा ।
क यडाभाघाङ् । तैं केमिगुत्तरणे । ततपथायाः,
—श्रीरीहत्तफलः सुद्रापामार्गः आघट्टकः दुग्धिनिका
रत्नविट् कल्पपत्रिका । गुषा—श्रीतः कट्टः
कफनातलः त्रणकट्टु विपन्नः संशाही वाक्त्रिय ।
रा.नि.व.४ । पातविट्थी कफलम् श्रीतलः ।
भा.पु.२भ. ।
रत्नाज(क)म् । स्त्री । रत्नशमने । के.निघ. ।
रत्नाभः (भा) । पुं, स्त्री । रत्नजपायाम् ।
जाय ज्वा । प्रष्टगोपजीटं । के.निघ. ।
रत्नाभिस्यन्दः । पुं । सर्वगतनेत्ररोगनिर्दे ।
यथा—“रत्नायु राजो दूषीक-गल्लमण्डकदशमम् ।
रत्नस्यन्देन नशरं सपित्तस्यन्दलक्षणम् ।” वा.उ.
१५५. ।
रत्नाभ्रम् । स्त्री । रत्नवर्षाधिके । जालि अज्ज ।
रा.नि.व.१३ ।
रत्नाभोजम् । स्त्री । कौकनटे । इलुकगल ।
रा.नि.व.१० ।
रत्नाम्नः । पुं । कौयामहवे । जलपाहे ।
रा.नि.व.११ ।
रत्नाम्नातवाः । पुं । रत्नभिक्षीरुषे । जालि-
रत्नाम्नानः । स्त्री । रत्नभिक्षीरुषे । हिं लासि-
कट्टसरेया । सं वाचभाङ् । कं वण्डमिडु ।
तत्पर्यायाः—रत्नपस्य. रत्नसहः रागप्रसवः
रामालिङ्गनकारकः अपरिस्वामः कुस्यकः नूधूत्-
सवप्रसवः सुभगः भमरानन्दः । गुषा—उष्णः
कट्टः वातामयशोफनः स्वरत्नः आगानस्यलाकाश-
शाघनः बर्णय । रा.नि.व.१० ।
रत्नारिः । पुं । महाराष्ट्रीरुषे । प.सु. ।
रत्नार्वी । पुं । अट्टपार्थहते । जालि आदन्त
शीङ् । तत्पर्यायाः—विशोरः पदापुषी कृपिका
आदित्यपृषिका द्विअपृषिका । गुषा—“अर्कहय-
शङ्खातकुडकरुडयत्रणान् । निहासि गोपगुनाशो
यकनशो मोदरुभीन् ॥” म.द.व.१ । रा.नि.व.१० ।
रत्नात्तः । स्त्री । शोणितामये । रा.नि.व.२० ।
रत्नाग्ने (न्) । स्त्री । निवरीगमिटे । लक्षणे यथा
—“पनाभं मृदु रत्नाग्ने यन्नासं चीयते त्रिते ।”
भा.नि. ।

रत्नावृद्धः । पुं । शुक्ररीगे । रत्नजन्यावृद्धरीगे ।
See अर्द्धदः ।
रत्नार्थः । स्त्री । रत्नजन्यगदजरीगे । लक्षणे—
“तनु चादणवर्णैश्च किन्निगसास्त्रगर्भसाम् । कस्यु-
गुदरुलक्ष दोर्भ्येव्यं यदि चाधिकम् । तत्रागुवन्धी
वातस्य हेतुर्देहि च रुचणम् । शिथिलं श्रेतपीतस्य
विट् विन्धं गुस् शीतलम् । यदागर्भं घनञ्चास्यक्
तन्ममत्यास्यु पिच्छिकम् । गुदं सपिच्छं क्षिमितं
गुद विन्धश्च कारणम् । श्लेषागुवन्धी विज्ञेयतव
रत्नार्थंसां बुधेः ॥” भा.नि. ।
रत्ना(लता) । स्त्री । नक्षिठाय । सु.कल्प.पृष. ।
रत्नालुः । पुं । (*Dioscorea sativa.*)
Common Yam. रत्नपिच्छालुके । जालि पिं७
आन् । हिं रत्नाव. रज्ज्या, रत्नालु । ता.
यामस्रोत्रं । तत्पर्यायाः—रत्नकन्दः रत्नपिच्छकः
रत्नपिच्छालुः लोहितः लोहितालु । गुषा—
श्रीयलः मधुरः अम्लः भ्रमपित्तदाहघ्नः हृद्यः
बलपुष्टिकारः मरुच । रा.नि.व.७ । शाशिधान्य-
विशेषे । प.सु. । [३५.]
रत्नावसेचनम् । स्त्री । रत्नमीचये । च.चि.
रत्नाश्वमारपुष्पम् । स्त्री । रत्नकारवीरपुष्पे,
त्रलुकनवी शूल । सि.यो विषमज्वरे । “रत्नाश्व-
मारपुष्पच ” [कृते शतके ।
रत्नाश्वारिः । पुं । रत्नकारवीरहवे । रावण-
रत्नाश्रावः । पुं । रत्नजनेवसन्धिरोगे । लक्षणे
यथा—“रत्नाश्रावः शोणितोव्यः सरत्तं कीणं
नास्यं ससवेनातिसान्द्रम् ।” सु.उ.२५. ।
रत्नास्यः । पुं । महिषे । पारावते । चकीरे ।
के. सारसपचिषि । रा.नि.व.१८ । रोहितमस्ये ।
रत्नाञ्जी । स्त्री । गुग्गुली । के.निघ.२भ.पसा.चि. ।
रत्तिः । पुं । अट्टसर्पमाने । च.कल्प.१५५. ।
रत्तिवा । स्त्री । गुषायाम् । कूट । र.मा ।
रा.नि.व.३ । राजिकायाम् । रा.नि.व.१६ ।
रत्तिच्छणः । पुं । कपोते । पाश्र्वात् ।
रत्तिच्छुः । पुं । रत्नदखेचो । काङ्गवा आर्द्र ।
तत्पर्यायाः—सूजापचः शोणः उक्कटः मधुरः
इलुसूलः लोहितः लोहितेषु । गुषाः—पाके
मधुर. श्रीयलः मृदुः पित्तदाहघ्नः हृद्यः तेषी-
यलवर्द्धनय । रा.नि.व.१४ ।

रक्तोक्षुशर्करा । स्त्री । रक्तोक्षुशर्करायाम् ।
 गुणाः—विचण्नी । रा.नि.व.१४ ।
रक्तोरण्डः । पुं । रक्तवर्णैरण्डवत् । ज्ञान
 भेदेऽर्थः । तत्पठ्यायाः,—व्याघ्रः व्याघ्रवत्
 हस्तिकर्णः, वृषः ऊरुवृकः नागकर्णः, चञ्चु उमान-
 पत्रकः कार्पण्यः पाचन विन्धः रक्तकाः चिरवायुः
 क्रस्त्रैरण्डः । अयं प्रायेण श्वेतवद्गुणः । विशेषस्तु
 श्लोथप्रः लघुः शरीरकण्ठः कफथासप्रः स्वरप्रः
 रक्तपाण्डुभ्रान्तिनाशनश्च । रा.नि.व.८ । “रक्तो-
 क्षुशर्करा रसे कटुलवः शूलः । तिभी
 वातकफथासकासकृम्यशत्रुघ्नः । रजदीपपाण्डु-
 रुजाभान्दरोचकनाशनः । प्रायस्तस्यै गुणाशय
 श्वेतवच्च समीरिताः ॥” वै.नि.व. ।
रक्तोर्वीशः । पुं । इन्द्रवारुणोत्तयायाम् । रा.
 नि.व.३ ।
रक्तोच्चटा । स्त्री । श्वेतगङ्गायाम् । भा. ।
रक्तोत्पलम् । स्त्री । लघुरक्तपत्रं । फीकगर्द ।
 प.सु. । रा.नि.व.१० । सु.सु.३८५ । गेरिके ।
 पुं. स्त्री (ला) । शान्तालीवले । रा.नि.व.८ ।
रक्तोदरः । पुं । रोहितमख्यं । महाविप-मध्य-
 विप-वशिकविशेषे । “जनैतेषां सर्पकीयान् प्रट्टं
 देहेभ्यो वा घातितानां विषं । एभिर्दंटे सर्पवेग-
 प्रहन्तिः स्कोटोत्पत्ति भौनि दाही स्वरथ ॥
 खिभ्यः कृणु शोषितचापि तोत्रं तप्यात्
 प्राणैस्तप्यते शीघ्रमेव ॥” सु.कल्प.८५ ।
रक्तोपलम् । स्त्री । गिरिशक्तिकायाम् । शारा. ।
रक्तोदनम् । स्त्री । रक्तशाल्वादिभक्ते । अलक्तक
 रञ्जितभक्ते । च.द.वाल.चि. ।
रघुनाथः । पुं । वैद्यविलासनामयस्यकारे ।
रङ्गुः । पुं । नग्यारङ्ग । वै.नि.व. । शयलपृष्ठ-
 हरिणविशेषे । रा.नि.व.१८ ।
रङ्गम् । स्त्री । वरुणाती । श्रु. । प.सु. । रा.
 नि.व.१३ । पुं । टङ्गये । मोशिंगी । रा.नि.व.
 ६ । खदिरसारि । रा.नि.व.८ ।
रङ्गकम् । स्त्री । रक्ते ।
रङ्गकाष्ठम् । स्त्री । पत्रङ्गे । वृकमकाष्ठं ।
 रा.नि.व.१२ ।
रङ्गजम् । स्त्री । सिन्दुरे । र.मा. ।
रङ्गदः । पुं । खदिरसारि । रा.नि.व.८ । टङ्ग-
 चारि । रा.नि.व.६ ।

रङ्गदल्लिका । स्त्री । नागवह्नीन्दतायाम् ।
 व.नि.व. । [भा. ।
रङ्गटा । स्त्री । स्फटिकायाम् । फट्टिकि ।
रङ्गदायकम् । स्त्री । कडु.ठे । रा.नि.व.१२ ।
रङ्गदृढा । स्त्री । स्फटिकायाम् । रा.नि.व.१२ ।
रङ्गपत्रो । स्त्री । नीलोत्तरे । नील गाह् ।
 रा.नि.व.४ ।
रङ्गपुष्पो । स्त्री । नीलोत्तरे । रा.नि.व.४ ।
 जवाहचे । वै.नि.व. ।
रङ्गवोजम् । स्त्री । कृष्णे । विका. ।
रङ्गमार्णवम् । स्त्री । मार्णिकवने । रा.नि.
 व.१३ ।
रङ्गमाता (टका) । स्त्री । लाचायाम् ।
 चाश । रा.नि.व.६२३ । विका. ।
रङ्गसता । स्त्री । (Helicteres Isora.)
 आवसंकोलतायाम् । आ.ए.मो.डा । हि मरीर
 फलो मेन्दु, कपासो । तै गुवादर. वम्-
 मेरादग्नि केवान् । तत्पठ्यायाः,—कल्याणो
 हंसपत्रो रंभनी स्वपं.पत्रिका । गुणाः—श्यामाद्य-
 यक्तुशीघ्रीदर-वहगुदाकीर्णविषमज्वर-पाण्डुकामला
 शूलघ्नो । कैचित् ।
रङ्गलासिनो । स्त्री । शिफालिकाहचे ।
 नि.उ.लि. कुलेत्र गाह् । श.च. ।
रङ्गवोजम् । स्त्री । रौप्ये ।
रङ्गसदृशम् । स्त्री । यगदे । मृता । भा. ।
रङ्गचारः । पुं । टङ्गणचारि । मोशिंगी
 श्वे । वै.नि.व. ।
रङ्गा । स्त्री । जवाहचे । जवा शीह् । वै.नि.व. ।
रङ्गाङ्गा । स्त्री । फट्टिकारिकायाम् । फट्टिकि ।
 रा.नि.व.१३ ।
रङ्गारिः । पुं । करवीरहचे । करवी शीह् ।
 र.मा. ।
रङ्गिण्यो । स्त्री । शतसूत्रायाम् । जटा. । कैवाचि-
 कायाम् के.उ.ट्टे.पू.ता । रा.नि.व.६ । हरिद्रा-
 याम् । वै.नि.व. ।
रङ्गिष्ठालुकम् । स्त्री । खनामख्यते आलो ।
 श्रा.अ. । विका. ।
रजः । पुं । पर्यटके । फे.ए.पी.डा । भा.म.१

भ.चित्तभग.ज्व.चि. "पयारेवतरामर्तनकरथः ।"
भा.म.१भ.ज्वरे कास.चि. "कलिद्रुद्रफल रजः ।"
वै.निघ.द्रुर्जलज्व.चि.शानोदयरसं । कौ। स्त्रीकु-
सुमे। श.र. ।

रजः(सु) । पुं । कौ । स्त्रीपुष्ये । प्रसरदत्तः ।
श.र. । "पाचिताः पितृतापेन रसाद्या धातवः
कृमात् । शुक्लं यान्ति सादेन तथा स्त्रीणां रजो
भवेत् ॥" शां.६थ. । रूपणं । उद्रेके । कालुष्ये ।
सतिभमे । "रजोदृष्टमुद्रेकः कालुष्यं सति-
विषमः ।" रा.नि.व.२१ । परागे । मे. ।

रजःशयः । पुं । कुङ्कुरे । श.भा. ।

रजःसारम् । कौ । कर्पूरे । नकुल.१२थ. ।

रजःसारधिः । पु । वाथी ।

रजतम् । कौ । रौप्ये । अम. । रूपे । नि.ज्व.
चि.ज्वरकुञ्जरपारोन्दरस । हसिदने । ह.च. ।
युक्तवर्णे । रक्तवर्णे । रत्ने ।

रजतेप्रभः । पुं । सीमलतायाम् । न्यामवता ।
सुचि.२६थ. ।

रजतोपमम् । कौ । रौप्यमाचिके । वै.निघ. ।

रजनकः । पुं । कम्पिके । कर्मणां छि ।
वा.म.१५थ.श्यामादिः । "शिलेरिरजनकान्द्र-
रुहाः करजाः ।" [अ. टी. ।

रजानः । स्त्री । वास्तुके । राती । हरिद्राशाम् ।

रजनिपुष्पम् । कौ । हरिद्रापुष्पे । श्वेतमूलन ।
रम.र.नागार्जुनचूर्णे ।

रजनौ । स्त्री । हरिद्राशाम् । रा.नि.व.६ । सि.
यी.पाण्डु.चि. । सु.सु.१८थ.श्रीपत्रके । यतुका-
लतायाम् । रा.नि.व.३ । नीलिन्याम् । नील ।
मे. । दाहहरिद्राशाम् । वास्तुके । वै.निघ. ।
रा.ग्राम् । अम. ।

रजनोगन्धा । स्त्री । (Polianthes tu-
berosa.) Tuberosa. खनामक्यातपुष्पहत्वे ।
रजनोगन्ध । हिं गुलशम् । भूरिम. ।

रजनोजलम् । कौ । नोदारे । हारा. ।

रजनोहयम् । कौ । हरिद्राशये, हरिद्रादारु-
द्रयो । च.द.प्रियमज्वरे ।

रजनापुष्यः । पुं । पूतिकरश्चे । रा.नि.व.६ ।

रजनाहासा । स्त्री । शकालिकापुष्पभृचे ।
श.र. ।

रजसात्तुः । पुं । मनसि, हृदये । उषा. ।

रजस्वर्णः । पुं । पीतधुसुरके । वै.निघ. ।

रजस्वलाः । पुं । महिषे । दिका. । पारदे ।

वै.निघ. । स्त्री ला । कातरजस्वायाम् लिपि ।
रा.नि.व.१८ । तत्स्वरूपं यथा— "दादशाहकरा-
दूर्हमापचाश्वत्थमाः स्त्रियः । मासि मासि भगदारा
प्रकृत्यैवाचंभं सवेत् । आचंभसान्द्रिवसादृतः पीडश-
रातयः । गर्भेयदृष्योय्यस्तु स एव समयः अतः ॥"
रजःस्वलाकृत्यं— "आचंभसान्द्रिवसादृष्टिसात्रा-
चारिणो । शयीत दग्भंश्वयार्थं पश्येदपि पतिं न
च ॥" इत्यादि । भ. । अतुधानानानरसादी
पतिमेव पश्येत् ।

रज्जुः । पु । कैशदेण्याम् । दामनि । मृष्टि ।
सासरज्ज्वाम् । "पृष्टवमसोभयत महथो सास-
रज्जवः । अतसो सासपशौनां बन्धन तत्
प्रयोजनम् ॥" भा. ।

रञ्जकः । पु । कम्पिके । कर्मणां छि ।
रा.नि.व.१३ । भद्रातकहत्वे । वै.निघ. । तन्नामक-
जडराशौ । तस्य स्थानं यज्ञश्रीप्रामेय्यम् । स
एवाहाररसं रञ्जयति । सु.सु.२१थ. । कौ ।
हिङ्गुले, हिङ्गुलविगंघे । रा.नि.व.१३ । कौ (का) ।
नखरञ्जिन्याम् । मेहेदि गीह् । वै.निघ. ।

रञ्जनम् । कौ । रक्तचन्दनभेदे । रक्त कर्ण ।
र.सा. । रक्तचन्दने । मद.व.१ । हिङ्गुले । रा.नि.
व.१३ । स्वर्णे । जातीफल । वै.निघ. । पारद-
रञ्जनद्रव्ये । तारकर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।
"केवलं निर्मलं ताम् वापितं रञ्जनं तु । शुद्धते
चिगुणं जीर्णं लाचारसनिभं रसम् ॥" रस.चि.३
थ. । पुं । सुञ्जलये । भूञ्ज । रा.नि.व.८ ।
कम्पिके । कर्मणां छि । वै.निघ. ।

रञ्जनकः । पुं । कटफलहत्वे । रा.नि.व.६ ।

रञ्जकेशो । स्त्री । नोलोहत्वे । वै.निघ. ।

रञ्जनगाणः । पुं । रञ्जनद्रव्यवर्गे । "चतुर्विधा
हरिद्रा स्यात् पत्रहं रक्तचन्दनं । नीलौकुसुम्भ-
मन्निहालाचामहृत्किंशुकम् ॥" रा.नि.व.६ ।

रञ्जमट्टः (मः) । पु । अच्युक्तहत्वे । आर्द्र-
कूलेन गीह् । श.चि. । धूनकहत्वे । वै.निघ. ।

रञ्ज(ञ्ज)नो । स्त्री । गुळारोचनिकायाम् ।
श.च. । नागवर्णांशतायाम् । वै.निघ. । नील्याम् ।
रा.नि.व.४ । गन्तुकालतायाम् । रा.नि.व.३ ।

नञ्जिहायाम् । शंफालिकायाम् । नै । हरिद्रायाम् ।
 रा.नि.व.६ । पपेय्याम् । रा.नि.व.१३ ।
 रञ्जनीपुष्पः । पुं । प्रतिकरञ्जे । नाटोऽरञ्ज ।
 रा.नि.व.९ ।
 रणः । पुं । दुस्वामिवे । इडा । वै.निघ. ।
 रणघण्टासमाकृतिः । पुं । महाराण्ये ।
 वै.निघ. ।
 रणपत्नी (इन्) । पुं । रणरक्षे । स्थान पाथी ।
 वै.निघ. ।
 रणप्रियम् । स्त्री । समीरे । रा.नि.व.१२ । पुं ।
 श्येनपक्षिणि । रा.नि.व.१९ ।
 रणसुष्टिः । पुं । विषसुष्टिचुपे । कुचिला इति
 भाषा । रा.नि.व.४ ।
 रणमूर्धजा । स्त्री । कर्कटशङ्खाम् । रा.नि.
 व.६ ।
 रणरणः । पुं । धमरे । मशके । मर्शा । त्रिका. ।
 (कः) चत्कण्ठायाम् । ई.च. ।
 रणालङ्करणः । पुं । कण्ठपक्षिणि । कैरु
 गाथी । रा.नि.व.१९ ।
 रण्डकः । पुं । अफलहवे । त्रौडो गीह ।
 श.च. ।
 रण्डा । स्त्री । मृपिककण्ठाम् । अम. । प्र.हृष्टत्
 सोमनाथरसे ।
 रतम् । स्त्री । मीथुने । अम. । गुह्ये । नै. ।
 रतकोलः । पुं । कुङ्कुरे । ई.च. ।
 रतज्वरः । पुं । काकिके । त्रिका. ।
 रतनारीचः । पुं । कुङ्कुरे । वै.निघ. ।
 रतनिधिः । पुं । खञ्जनपक्षिणि । श.र. ।
 रतन्नणः । पुं । कुङ्कुरे । त्रिका. । नै. ।
 रतशायो (इन्) । पुं । कुङ्कुरे । ई.च. ।
 रताङ्गी । स्त्री । कुम्भकटिकायाम् । त्रिका. ।
 रतान्दुकाः । पुं । कुङ्कुरे । ई.च. ।
 रतामर्हः । पुं । कुङ्कुरे । श.मा. ।
 रतिः । स्त्री । शीलाम् । सुरते । गुह्यदेशे । नै. ।
 रतिकुञ्जरम् । स्त्री । भगे । त्रिका. ।
 रतिक्त्रिया । स्त्री । मीथुने ।
 रतिगृहम् । स्त्री । भगे । त्रिका. ।

रतिवर्था । स्त्री । स्त्रीसेवायाम् । वा.उ.४०.च. ।
 रतिमन्दिरम् । स्त्री । योगी । जटा. ।
 रतिरथः । पुं । नखे ।
 रतिलक्षणम् । स्त्री । रतिक्रियायाम् ।
 रतिवह्नभभोदकः । पुं । बाजोकरणाधिकारे
 श्लेषम् । पाठः—'शक्ताशनस्य वीजानि
 चूर्णितानि पलायकं । कुङ्कुरं हविषश्चैव रहण्डप्रस्थं
 प्रगृह्य च । शतपुवीरसप्रस्थं प्रस्थं शक्ताशनस्य च ।
 गव्यमाजं पयः प्रस्थं दत्त्वा प्रस्थद्वयं पचेत् ।
 धावीद्विजीरकं मुसं त्वरीलापवकेशरं । श्यामगुग्गु
 चातिवला तालाङ्कुरकेशरकं । शङ्खाटकं त्रिकटुकं
 धन्याक चिवक तथा । पथ्या द्राचा च काकोली
 खर्जूरं क्षुरकं तथा । कटुका मधुकं कुष्ठ लवङ्गं
 सारसेन्धवं । यमानिका चाजमीदा जीवन्ती
 गजपिपली । प्रत्येकं कर्षमेकञ्च चूर्णितानि शुभानि
 च । मधुनः कुङ्कुवादे च पाकशेषं तथा चिपेत् ।
 स्रगाखजं सकर्पूरं यथास्वामं विनिचिपेत् ।
 रतिवह्नभनामार्यं सेव्यमानी रसायनः ॥' सिद्धि-
 बीजचूर्णे ८ प. (मतान्तरे ५ प.) छत ४ प.
 शर्करा २ श. शतावरीरसः गव्यदुग्धं छागदुग्धं
 प्र. ४ श. । प्रचेपः—आमलकी जीरकं लणजीरकं
 सुप्ता लक् एला तेजपत्रं नागकेशरं कपिकच्छुबीजं
 (आनाङ्गुलीत्र वीज) गोरचतण्डुला । (श्रीशुभ्र-
 चाङ्गुलिश्री) तालास्थिभस्यं कमेरुकं शङ्खाटकं
 त्रिकटु धान्यक चिवकं (मतान्तरे अमं वङ्गच)
 हरासको द्राचा काकोली क्षीरकाकोली
 पिण्डखर्जूरं कोकिलाचमोजं कटुकां मूष्टिमधु
 कुष्ठ लवङ्गं सेन्धवं यमानी वनयमानी जीवन्ती
 गजपिपली प्र. २ तो. मधु २ प. । रस.र. सैप. ।
 रतिसत्वरा । स्त्री । प्रकायाम् । पिङ्गि शंकरु ।
 श.च. ।
 रतिसाधनम् । स्त्री । शिञ्जे । वै.निघ. ।
 रतौ । स्त्री । रत्नगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।
 रताद्वहः । पुं । कोकिले । श.मा. ।
 रत्नम् । स्त्री । क्षीरके । रा.नि.व.१३ । सु.तादी ।
 रत्नाने नव—रत्नं गारुत्मन् (पान्ना) पुथ्यरागः
 साण्डिय पन्नरागः शृङ्गनीलः सरकतः गोमदः
 (वैदूर्यं) मोक्षिकं विद्रुमशोत विण्डुषमर्कुरे ।
 तन्निर्गतः—'धनाधिनी जनाः सर्वं रत्नके-
 ऽधिन्नतीव यत् । ततो रत्नमिति प्रीरुम्.....॥'

भा.पू. १भ. २व. ३. रत्नसाधारणगुणाः—“रत्नानि भवितानि सुसंपुराणि सराणि च। चतुर्थाणि च प्रोक्तानि विपदानि हृतानि च। मङ्गलानि मनोज्ञानि रत्नदीपहराणि च।” इति। सायिक्यं तस्यैः सुजातममलं सुजातफलं शीतगोः, साहयस्य तु विदुषी निगदिताः सौम्यस्य गारुत्मसम्। देव्यस्य च पुष्परागमसुराचार्यस्य वचं ग्रनेः, नीलं निर्मलमन्वद्योनिर्गतिते गोमेदुदेदुर्त्यंके ॥” भा.। तस्य धारणं प्रीतिवर्धनम्। सु.पि. २४५.। “घनं नाह्वल्यमायुष्यं भामद्यसमसूदनं। र्घर्षणं काम्य-नीजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥” राज. ३५.।

रत्नकन्दलः। पुं। प्रबाले। पत्नी। श.र.।
रत्नगर्भपोष्टलिरसः। पुं। यज्ञाधिकारे रसः। पाठः—“रत्नं वचं ह्येव तारं नामं लोहस्य ताम-कम्। तुल्यांशं मरिचं देयं सुकाविद्रमसायिकं। शूठं तुल्यं च तुल्यांशं सम्राजं चित्तकद्रवैः (चाद्रं कद्रवैः) (शूठं तुल्यं तुल्यांशं भेष.)। मर्दयित्वा विचूर्याय तेन पृथ्यां वराटिकाः। टङ्गं रविदुग्धेन सुखं शिवा निरीधयेत्। यदाहं ता निरुध्याय सम्यगणगुटे पक्वेत्। आदाय चूर्णयेत् सख्यं निर्गुण्यं सम भावेयेत्। आद्रं कथं रसैः सत चित्रकस्य च विंशतिः (चित्रकस्यैकविंशतिः)। द्रव्यभाजं ततयाय देवं गुञ्जाचतुष्टयम् ॥” र.सा. सं.। भेष.।

रत्नगिरिरसः। पुं। स्वराधिकारे रसः। पाठः—“एताभस्वर्णताम्राणि गन्धसाहोश्लोचकं। लोहाङ्गं मत्तवैक्रान्तं मद्दं वैद्वद्भजेन्द्रवैः। पर्पटीरस-वत् पाथ्यं चूर्णितं भाषयेत् पृथक्। शिशुवासक-निर्गुण्यं गुह्यं शुभ्राग्निभद्रजैः। सुदीमुष्णीकथनीभि-सुंमिश्राद्योपु तिक्तकैः। कन्यासाय द्रव्यभाज्यं विभिन्नारं पृथक् पृथक्। ततो लघुपुटे पाथ्यं साद्रशोतं समुत्तरेत्। नापी टप्तः कपाधान्ययुक्त-यामिनवज्वरे ॥” रोग, अज, अर्ग, उत्रि, शंकर-श्रोत्रोत्तरु नमानि; मोह अर्क भाग; वैक्रान्त मोहेश्वर अर्क भाग; तीमन्नाज्वरस्य नाडिशा पर्पटीवत् पारु करिवे। अत्रे अस्मिन्नाग्निं रसे भावना दिशां यूपुटे पारु करिवे। र.स.धि.।

रत्नजातिः। स्त्री। शं त-रत्न-नील-पीतवर्णैः प्राण्य चतुर्विध-वैश्याद्देयु।
रत्ननायकाः। पुं। सायिक्ये। रा.नि.व.१२।
रत्ननिधिः। पुं। सञ्जमपचिधि। तिका.।

रत्नमाला। स्त्री। वैद्यकचिकित्साशास्त्रभेदे।
रत्नमुख्यम्। स्त्री। हीरके। ऐ.च.।
रत्नराट्। पुं। सायिक्ये। रा.नि.व.१३।
रत्नाङ्गः। पुं। प्रबाले। रा.नि.व.११।
रत्नावली। स्त्री। राधाभाषवृत्तद्रव्याभिधाने।
रत्निः। पुं, स्त्री। यद्गुणद्विज्ज्ञे। मुद्रैम् दाठ। चम.।
रत्यङ्गम्। स्त्री। योनी। श.र.।
रथः। पुं। तिनिस्रहसे। रा.नि.व.२। वेतस-हसे। चम.। कायैः विधः। शकटे। शीङ्गि। रथसमणगुणाः—वातकीपनं शरीरदायकं चरं बल्यम् अभिवर्धनघ। राज.।
रथचरणः। पुं। चक्रवाकपचिधि। श.र.।
रथद्वः। पुं। तिनिस्रहसे। वेतसहसे। चम.।
रथपर्यायः। पुं। वेतलतायाम्। श.च.। तिनिस्रहसे। रा.नि.व.२।
रथहृत्तः। पुं। हृदौ। सूक्ति ७वधि। वै.निघ.। तिनिस्रहसे। चम.।
रथाङ्गः। पुं। चक्रवाकपचिधि। चम.।
रथाङ्गाद्ययनामकाः। पुं। चक्रवाके। चम.।
रथाङ्गो। स्त्री। चङ्गी। रा.नि.व.५।
रथाभ्रः। पुं। वेतसहसे। चम.।
रथाभ्रपुष्पः। पुं। वेतसहसे। चम.।
रथावर्त्ता। स्त्री। स्थलपशिन्याम्। वै.निघ.।
रथिकः (का)। पुं, स्त्री। तिनिस्रहसे। नाम्न ग्रीह। रा.नि.व.२।
रथी (रन्)। पुं। चक्रवाके। वै.निघ.।
रथ्यः। पुं। चयै। चम.।
रदः (नः)। पुं। दन्ते। रा.नि.व.१८।
रदच्छदः। पुं। शीठे। रा.नि.व.१८।
रदद्वः। पुं। अथशास्त्रीटहसे। आगुञ्जाङ्गु।
रदनच्छदः। पुं। शीठे। रा.नि.व.१८।
रदनौ (रन्)। पुं। चक्षिनि। हसा.।
रदायुधः। पुं। युक्ते।
रदौ (रन्)। पुं। चक्षिनि।
रदितम्। स्त्री। सम्यदभेदे। सु.कल्प.५५.।
रन्तिदेवः। पुं। कुम्भुरे। श.र.।

रम्यनम् । स्त्री । पाककरणं । ब्राह्मी । व्याक. ।
रन्ध्रितः । वि । पाचिते । स्त्री । कृतस्त्रमद्रथे ।
 ब्राह्मीकनिम् । तस्य पातान्तरे स्थापनविधिः—
 भक्तं स्वपात्रे स्थाप्य न पातान्तरे, हृत काहायं
 पात्रे, मासं तद्रस्य ऐन राजते खीरं काहजे वा,
 पयादिशाकं काहायंलोचने पकात्रं पिटकादि
 काशने काहजे वा, प्रतधीरं यन्मथे दासं वा ।
 पानीयं पायसं तर्कं यथाय एव, काषणे म्नाटिके
 वा रामबाहवादीन् स्थापयेत् एवं मति तद्रस्य
 रोगहरं भवेत् । पाकराशः ।

रन्ध्रम् । स्त्री । दूषणे । विद्रे । मं. । शरीरे
 रन्ध्रमि नेत्रयवचनाघना इ हि रन्ध्रं भयतः ।
 तथा सुखमेहनपाद्यनामिकैकमिति नव । दगमच
 नलके । स्त्रीपात्रे गोपि सनगभंमार्गेणु । म च
 चद्रम उदरगदरे । क.द.२५. ।

रन्ध्रकाण्डः (कः) । पुं । ज्वालापर्युरकहसे ।
 रा.नि.५.८. । [५.८.]

रन्ध्रपत्रः । पुं । नले । नन ग्राह । रा.नि.

रन्ध्रचन्द्रः । पुं । उन्दुरो । ऐन्द्र । विका. ।

रन्ध्रवंशः । पुं । द्विद्वंश । ऐन्दुका रीम,
 वैश्विनो रीम । तत्पथ्यायाः,—तत्सुमारः
 काषकाप्रयः मन्तरः वादनोयः गुपिराजः ।
 गुणाः—कपायः सितः शीतलः गुणप्रय । रा.
 नि.५.८. ।

रन्ध्रो (इन्) । पुं । देवमले । वै.निघ. ।

रभसः । पुं । वैशे । पौश्यापर्यन्तविषारे । चरुपः ।

रमः । पुं । रत्नाश्रीकहसे । मं. ।

रमठम् । स्त्री । द्विद्वनि । रिष्ठ. । उपा. ।

रमठध्वनिः । पुं । द्विद्वनि । रिष्ठ. । ग.च. ।
 नेद्युने ।

रमणम् । स्त्री । पटीलमूर्धे । मे. । लवने । ई.
 च. । लवने । श.र. । प. । गर्दभे । ई.च. ।
 हृषये । श.च. । महारिष्टहसे । षोडशानिम् ।
 कंठ्यनिम् । रा.नि.५.८. ।

रमणा (णो) । स्त्री । श्रियद्वो । नाथ्याम् ।

रमतिः । पुं । काके । श.र. ।

रमाप्रियम् । स्त्री । पत्ने । श.च. । पुं ।
 दासचोगीतिस्थाने मितलवि । वै.निघ. ।

रमाविष्टः । पुं । शोवासचन्दने । रा.नि.५.१२. ।

रम्भा । स्त्री । कदलीहसे । कना ग्राह ।
 रा.नि.५.११. ।

रस्य(क)म् । स्त्री । पटीलमूर्धे । मे. । विका. ।
 सु.ग.१८५.श्यामादिः । प्रधानधामो । जटा. । पुं ।
 मन्त्रमन्त्रहसे । टीर्णा ग्राह । मे. । यद्वहसे ।
 वदङ्गुणत्र ग्राह । ग.च. । वि. । यमकरे । जटा. ।

रस्यकः । पुं । मरुनिम्ने । वै.निघ. ।

रस्यकचीरः । पुं । मरुनिम्ने । षोडशानिम् ।
 रा.नि.५.८. ।

रस्यपुष्पः । पुं । शाकलीहसे । शिबूला ग्राह ।
 रा.नि.५.८. ।

रस्यफलः । पुं । कारम्बरहसे । कृत्तिकाग्राह ।
 रा.नि.५.८. ।

रस्या । स्त्री । स्थलपरिचर्याम् । रा.नि.५.५. ।
 रामो । मे. । मर्दन्त्यादयोपतायाम् । नादान ।
 रा.नि.५.९. । लघुपाकन्दे । वै.निघ. ।

रस्यामली । स्त्री । मृधाग्राम् । कूटै-
 क्षान्ता । रा.नि.५.५. ।

रराटो । स्त्री । ललाटे । उरापम् ।

रसकः । पुं । कम्बु । चम. । इषहरे । मय-
 विग्ने । च.टो.रा. । परुषि । सुभृतिः ।

रवणम् । स्त्री । काशे । पुं । उद्रे । ई.च. ।
 कोकिले । उपा. ।

रवयः । पुं । कोकिले । उपा. ।

रविः । पुं । चर्कहसे । आदन्त ग्राह ।
 रा.नि.५.१०. । तामे । पञ्चाशतरसे । चञ्चोरपि-
 नित्योदितरसे ।

रविकान्तः । पुं । सूर्यकान्तमथो । रा.नि.
 ५.१२. । सूर्याश्वमेधुपे । हृङ्गुङ्गि । वै.निघ. ।

रविकोर्णः । पुं । चर्कहसे । वै.निघ. ।

रविग्रहः । पुं । चद्रम्य चद्रविग्ने । तदाकृष्ट-
 लचकं यथा—“उदन्तितासः खिग्रय संग्रहोतद्रुद्य
 यः । कम्पमानय यो वाञ्छी स रविग्रहोदितः ।”
 क.द. ।

रविजप्रियः । पुं । नीलकान्तमथो । वै.निघ. ।

रविजलम् । स्त्री । चर्कमूलरसे । आदन्त-
 नेत्रत्र द्रव । वै.संघ.पञ्चाशतरसे ।

रविद्रुमम् । स्त्री । अर्कचैरे । आकन्दद्रुमांशु । र.सा.सं.वैलीकचिन्तामणिरसे ।

रविद्रुमः । पुं । सदापुण्यचे । आकन्द ग्रीह । रा.नि.व.२३ ।

रविनाथः । पुं । अश्वत्थचे । वाञ्छलि ग्रीह । स्त्री । पद्मे । श.च. ।

रविनामकम् । स्त्री । ताम्बे । ताम्बे । वै.निघ. ।

रविपत्रः । पुं । आदित्यपत्ररूपे । आकन्द ग्रीह । रा.नि.व.४ ।

रविप्रियम् । पुं । रक्तकमले । ताम्बे । रा.नि. व.१०।१३ । पुं । आदित्यपत्रे । आकन्द ग्रीह । रक्तकरवीरे । रा.नि.व.४।१० । लज्जुषठचे । श.मा. । नीलशङ्कराजे । वै.निघ. ।

रविप्रिया (प्रोता) । स्त्री । सूर्यावर्तंरूपे । हृष्टहृष्टिग्री । र.मा. ।

रविभक्ता । स्त्री । सूर्यावर्तंरूपे । हृष्टहृष्टिग्री । र.सा.सं. रसमारणे ।

रविमूलम् । स्त्री । अर्कमूले । आकन्दमूल । र.सा.सं.ज्वरचूडामणौ ।

रविरत्न(क्त)म् । स्त्री । माणिक्ये । माणिक्ये । रा.नि.व.१३ । [१३]

रविलोहम् । स्त्री । ताम्बे । ताम्बे । रा.नि.व. ।

रविवल्लभः । पुं । शङ्कराश्वचे । वै.निघ. ।

रविवक्षी । स्त्री । आदित्यभक्तायां । हृष्टहृष्टिग्री । त्राह्मोत्तरे । वै.निघ. ।

रविसंज्ञकम् । स्त्री । ताम्बे । श.च. ।

रविसुन्दररसः । पुं । सव्यज्वराधिकारे रसः । "दिभागमालेन हतव मासं रसस्य गन्धश्च समानमावम् । विषस्य समं दिगुणश्च ताम्बे चिसम-वारश्च खरासपे हि । विमर्षं विश्वस्य-रसेन चूर्णे गुञ्जेकदत्तं सिसया समेतम्....." रस कौ. । (समीनमायु । विषं समञ्च दिगुणश्च ताम्बे) इति भा. पाठः ।

रविस्पर्शा । स्त्री । झस्मेपगृह्णाम् । भूज्ज्वेणामिण्डे । वै.निघ. ।

रवौन्दम् । स्त्री । पद्मे । धरणिः ।

रवीष्टः । पुं । नागरहृष्टचे । रा.नि.व.११ ।

स्त्री (ष्ट) । आदित्यभक्तायाम् । हृष्टहृष्टिग्री । रा.नि.व.४ ।

रशः । पुं । वंशे । यष्टणी, चि.जातीफलवाटी ।

रशना । स्त्री । जिह्वायाम् । श.र. ।

रशौलः । पुं । कर्मरहृष्टचे । काशरत्नांशु ग्रीह । प.सु. ।

रश्मिः । पुं । पञ्चषि । किरणे । नै. ।

रश्मिजातम् । स्त्री । रौप्ये । वै.निघ. ।

रश्मिपतिः । पुं । आदित्यपत्ररूपे । रा.नि.व.४ ।

रसम् । स्त्री । बोले । निशीद्वन । रसाञ्जने । रा.नि.व.६ । प.सु. । पुं । हृष्टहृष्टे । र.मा. ।

पारदे । रा.नि.व.१३ । शिलारसे । प.सु. ।

मिन्दूरे । हृष्टरसे । रोगे । वै.निघ. । विषे । रागे । गुणे । मांसद्रवे । अम. । जले । खादे । विका. ।

शुके । अम. । किराततिक्तके । द्राक्षायां । वै.निघ. । शरीरस्वसप्तधातुषु प्रथमधातौ । व्रजधातु ।

तत्पठ्यायाः,—रसिका खेदनाता वपुः सवः चर्मोन्मत्तः चर्मसारः रक्तसारः अश्वमाहका आहार-सम्भवः तैजःसम्भवः अपिसम्भवः पङ्कसारसम्भवः अपिष्यः

अष्टकरः धातुघन. मूलमसापरः धातुपः भोग्य-सम्भवः । रा.नि.व.८ । रससङ्घर्षे—स आहारसार-भूतः । "आहारस्य रसः सारः" शार्ङ्ग.पू.६.५. ।

"सव्यकूपकस्य भुक्तस्य सारी निगदिती रसः ।" गुणाः—सितः शीतः खादुः स्निग्धश्चलश्चि । तत्कर्म—स धमनीगत्वा सव्यान् धातून् पुण्याति । तदगु श्रोतस्निग्धोषकलादिगुणैः शरीरं व्याप्नोति । तस्य स्थानम्—"सर्वदेहघरसापि स्थानं हृदयमिव च । रसस्तु हृदयं याति समानमन्तरेरितः । स तु व्यानेन विहितः सव्यान् धातून् विवर्तयेत् ॥" भा. । खरसे क्षाधि वा । हृषदि सभिन्नद्रवद्रव्ये । रा.नि.व.२० । सि.श्री.ज्ज.चि. । तस्माधनं यथा

—"कुण्डवं चूर्णितं द्रव्यज्जिघत्स दिगुणे जले । अहीरावात् स्थितं तस्माद्भवेत्वा रस उच्यते ॥ आदाय गुणं द्रव्यं वा खरसानामसम्भवे । जलेऽष्ट-गुणिते साध्यं पादशेषश्च शृण्वते । निःश्रीपित्तसाधि-सिद्धं पलमात्रं रसम्पिबेत् । सितामधुगुण्डुचारात् जीरकं लवणनया । हृतं तैलञ्च चूर्णादीन् कोष-माधान् रसे चिपेत् ॥" शार्ङ्ग.१.५. । रसनेन्द्रिय-याह्यवस्तुनि, मधुरादौ । मिष्टीनि व्रज । स च कालसहायभूमिविद्यदन्तिलानलसम्पन्नैश्च परिष्ठा-मान्तरं प्राप्य पट्टप्रकारी भवति । ते च पट्टसाः

द्रव्यमाश्रित्य तिष्ठन्ति—“रसाः स्वाहस्रलवणतिलो-
पकफपायकाः । पट् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वं
यलावहाः ॥” गुणाः—“तवाद्या मारुतं हन्ति
वयसिक्तादयः कफम् । कपायतिक्तमधुराः पिचमन्ये
तु कुर्वन्ते ॥” भा.। तस्य प्रथिव्यस्य गुणभूयिणी
मधुरः, वीयाश्रिगुणभूयिणीः स्रः, प्रथिव्यश्रिगुण-
भूयिणी लवणः, वायुश्रिगुणभूयिणः कटुकः, वायु-
कामगुणभूयिणः तिक्तः, चिन्त्यनिलगुणभूयिणः
कपायः । स्रः ४२५. । रसमेदविकल्पाय विपटिः ।
स्र. ६५५. । समपचाश्रितिः । च. द. द्रव्यगुणे
श्रिवदासः । “मधुरः कपायसिक्तास्त्रकच चारः कटुः
पटुसनामधेयम् । हयं हयं वातकफप्रकीपनं हयं
तथा पिचकरं वदन्ति ॥ चारः कपायः पवनप्रकीपी
मधुरोऽथ तिक्तः कफकीपनप । कटुस्त्रको पिच-
विकारकारिणो कटुस्त्रको वातगमो प्रदिष्टो ॥
पिचस्य गाम्भी मधुरः सतिक्तः कटुः कपायः श्रमनः
कफस्य । अन्वीन्यसंसाधनं वदन्ति परस्परं
दीपयिहृदिमनः ॥ मधुरकटुकाश्वीन्यस्य प्रकट-
विधाधिनो, लवणश्रिगुणोऽन्नकः प्रीको विशंपरसा-
नुयः । अविहृतसदा तिलैर्युक्तः कपायसो लव-
भवति सुतरां स्वादुः श्रेष्ठो गुणं करोति तथा ।
कटुतिक्तकपायाश्च कोपयन्ति समीरणं । कटु-
लवणः पिच स्वाहस्रलवणाः कफम् ॥” अथ ये
रसा यद्दीपविरहास्तदाद—“समीरये तु नी देयाः
कटुतिक्तकपायकाः । पिचं कटुस्त्रलवणाः स्वाहस्र
लवणाः कफे ॥” अथ ये रसा यद्दीपहराः—
“स्वाहस्रलवणान् वाते तिक्तस्त्रादुकपायकान् ।
पिचं कफे तिक्त-कटु-कपायान् योजयेत्प्रसान् ॥
मधुरास्त्रो चारकटुको तिक्त-कपायको चैव ता-
दन्वीन्यरसश्रिरोधिनी भवेताम् ॥” अथ मधुररस-
कीर्यम्—“यः स्वादुः श्रमश्रीपहारिणलक्ष्मीर्धर्मदः
पुष्टिदः, प्रज्ञादो रसेन करोति तदनु श्रेष्ठप्रशदि-
वतः । पिचानां दहनः श्रमोपशमनी हथो मरापा
हितः । चोपानां चितपाणु-नेवहस्र-संशर्मा
भवेन्नाधुरः ॥” अथ तिक्तारसकीर्यम्—“वसिक्तो
मधुराश्रयोऽस्यसमः कुहादिदीपापहः, भानः
सर्व्वरुजापहो भवति रथो न संश्र्दमः ।
जिह्वास्तीटकनाशनीऽथ भवति चापचतानां हितो,
वकीलसकरः प्रकटकवितो निन्धादिकास्त्रादकत् ॥’

कफाय कटुको दस्तुत् मदारौटुकः ॥” अस्त्रर-
कीर्यम्—“जिह्वास्त्रे जनयति तथा नेत-
निर्गोमनस, वीभस्यं वा जनयति सदा वास-
रोगापहारी । कष्टुकुहचतरजकरी नो हितः
श्रीफिनः च्यादस्रः प्रीको नागतममश्रीऽकृष्णकीपं
तनीति ॥” अथ कपायरसकीर्यम्—“जिह्वा कष्ट-
यसति नितरां वादकयातिमारे, श्रेष्ठभाधेदप-
शमकरः यासकाशापहर्ता । शिशाशुभं धरति
नितरां शोधनः स्वाहस्रानां, प्रीकथायं समधिकरुणः
श्रेष्ठकपायमामा ॥” अथ चाररसकीर्यम्—
“चारः लं द जनयति सुखे चादुहथो विदापो
गुलशेभारधिकरुदवामुवहच्छोपणय । पाना-
चाजनयति पुनर्वैऽसुसुचपः स्यात्, श्रेष्ठः प्रीको
रसवरमदान् सर्व्वतो योग्यभूतः ॥” अथि. ६५. ।

रसकाः । पुं । निष्काशमसि । इ. च. । लो ।
स्फटिकायाम् । कृष्णिकिद्रि । र. सा. सं. अक्षररसे ।
मासरसे । च. द. गुण. चि. । खपरीगुलके । वै. निघ. ।
रम. अथचि. नवरवराजसगादे । “खपरीगुलकं
तुल्यादन्यथात् रसकं स्युतम् । ये गुणानुत्यके
प्रोक्तास्ते गुणा रसके स्युताः ॥” भा. पु. १. म-
उपरसक. ।

रसकर्पूरम् । लो । (Perchloride of
mercury.) स्त्रनामव्यातधातो । रसकर्पूरम् ।
पारदस्य श्रेष्ठमशीकरणे । अद्रिकाकारः ।
एतकाधनप्रपाशो—“पिटं पाशुपटुं प्रमादनमसं
बद्धानुना नैकशः, गुतं धातुगतं खटोकाश्रितं तं
संगुटे रोधयेत् । अन्तःस्थं लवणस्य तस्य च तले
प्रञ्चाल्य शरिं दृढं, घसं याद्यमथेत्तुक्रन्दधवलं
भयोपरिस्थं श्रमेः । तद्वह्नितयं लवणस्रुपितं
प्रातः प्रयुक्तं भजेत् ॥” र. सा. सं. । गुणाः—फिर-
रोगघ्नं दीपनं पृष्टिकरं वसवीयकारकं कुष्ठघ्नं
ब्रणघ्नच । द्रव्यगुणः । मतात्तरं यथा—शुद्धगुतं समं
कुर्व्यात् प्रत्येकं शैरिकं सुधीः । इटिका खटिका
तदन्तु स्फटिका सिन्धुजन्म च । वन्नीकं चारस्रवणं
भाउरस्रकश्चिका । सर्व्वोष्येतानि संचूर्ण्यं वाससा
चापि शोधयेत् ॥ एभिर्गुणैर्युतं स्यात् यावद्दयानं
विमह्वयेत् । तद्युष्मसिद्धं गुतं स्वावीमथो
परिचिपेत् ॥ तस्याः स्याद्या सुखे स्वावीमप

तदयम् रचेद् यदादहर्निशं ॥ शनैश्चट्टघाटयेत्
यन्मूर्ध्निस्खालीगतं रसे । कर्पूरवत् सविमलं
रुह्योयात् गुणवत्तरं ॥ तदेव कसुमचन्दनकस्तुरी-
कुडुनेयुं खादन् । हरति किरङ्गं व्याधिं सीपद्रवं
सपदि । विदधाति वक्रिदीप्तिमुष्टिं वीर्यविपुलं ।
रमयति रमणोशतकं रसकूर्पूरस्य सेवकः
सततम् ॥”

रसकल्पलता । स्त्री । वैद्यकरसग्रन्थे ।

रसका । स्त्री । चन्द्रकृष्णभेदे । लक्षणे—
“कण्ठनिता या पिङ्गका शरीरे संसावहीना
रसकीयते सा ॥” सु. ।

रसकेशरम् । स्त्री । कर्पूरे । हारा ।

रसकेशरी (इन्) । पुं । अरीचके रसः । पाठः
—“रसगन्धौ समौ यज्ञौ दन्तीकायै न सह्येत् ।
देवपुत्रं वापनितं रसपादं तथाहृतम् । सापनाचनु
तकोव्यं नागरेण गुडं न वा ॥” .... रस.कौ. ।

रसक्रिया । स्त्री । द्रव्यस्य घनीभूतसारकाररे ।
पीकं घात्रां ज्वोत्रं मात्रकुरणं । “क्वायादीनां
पुनः पाकात् घनभावे रसक्रिया । सात्रा
रसक्रियायाथ लिङ्गात् पाणितलं बुधः ॥” सु.घ.
३६५. । सु.चि.२१५. ।

रसखर्परः । पुं । खर्परधासौ । (कासलक्ष्मी-
विलासि) ।

रसगतज्वरः । पुं । रसधातुगज्वरे । लक्षणं
—“गुणता दृश्यते क्लेशः सदनें कर्षीचकी ।
रसस्य तु ज्वरे लिङ्गं दैम्यं चाम्बोपजायते ॥”
मा.नि. ।

रसगन्धः (का) । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३ ।
गन्धरसे । घोलि । विका. । स्त्री । रसाञ्जने ।
रा.नि.व.६ । [सं.]

रसगन्धकसम्भूतम् । स्त्री । हिङ्गुले । र.सा.

रसगर्भम् । स्त्री । रसाञ्जने । भा.म.४५.नेतरौ.
वि. । हिङ्गुलविशेषे । रा.नि.व.११ ।

रसगुडिका । स्त्री । कासाधिकारि रसः । पाठः
—“रसभागी भवेद्वैकी गन्धकी द्विगुणी भवेत् ।
त्रिभागा विपुलो पथा चतुर्भागा विभीतका ।
पञ्चभागा त्वामला च षड्भागा समभागिका ।
भागौ सन्धिमिदं चूर्णं भाव्यं बन्धोलशद्रवैः ।
एकविंशतिवारं मधुना गुडिका कृता । विभीतक-
प्रमायेन प्राप्तरेकान्तु मध्यमेत् ॥” र.सा.सं. ।

रसघा । स्त्री । तिलगुञ्जाकरञ्जे ।

रसघ्नः । पुं । टडूषे । पोशणी । रा.नि.व.६ ।

रसचन्द्रिकावटी । स्त्री । शिरीषेने हिता ।
पाठः—“वैश्वीश्याविशयावीकं वीजमुन्मत्तकस्य च ।
जघटकारोवीजनकञ्च ऐजलं वीजमेव च । वीजञ्च
वृद्धदारस्य समौ गन्धकपारदौ । आर्द्रकैर्गटिका
कायां कलायपरिमाणतः । एषा तोयानुपानेन
प्रातः खाद्या हिताश्रिता... ॥” र.सा.सं. ।

रसचूडामणिः । पुं । ज्वराधिकारि रसः ।
पाठः—“सूतभय विषं तासं जयपालं सगन्धकं ।
हेमतेलेन समर्द्धं ततो लघुपुटं दहेत् । भावयेत्
कालकद्रावैरजामह्विसीनलैः । पित्तैः प्रयक्त्वत-
नितं विषधूमिनं शोधयेत् । समवारं त्रिवारं वा
पथादार्द्रेण भावयेत् । रसचूडामणिः सिद्धः
साचात् श्रीभैरवो महान् ॥” नावा १ र. ।
आर्द्रकमित्यु रसाभ्यां सैव्यः । र.स.वि. ।

रसजः । पुं । गुडं । रा.नि.व.१४ । सुराकटि ।
हे.च. । स्त्री । रक्तौ । श.च. । रसाञ्जने । वै.नि.घ. ।
संयद्घो.चि.पाठाच् ।

रसजातम् । स्त्री । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

रसज्ञा । स्त्री । जिह्वायाम् । रा.नि.व.१८ ।

रसज्येष्ठः । पुं । मधुररसे । हे.च. ।

रसतालकम् । स्त्री । रसगन्धतालादिकृत-यन्त्र-
पक्षीपथभेदे । यथा,—“रसे गन्धतालकञ्च
रक्तज्येष्ठिसमागतं, समर्द्धं सिकतायन्त्रे पचेद्
यामचतुष्टयम् ॥ पीताभं नायते पाकाद् रसतालक-
संज्ञितम् । ज्वरघ्न दीपनं वक्रैर्वीर्यसाधनमुत्तमं ॥
हन्यष्टादश कुष्ठानि द्विविधं वातशोषितं । बल्य-
नायुक्करं मेष्यं परमेतद् रसायनम् ॥” भै. ।

रसतालेश्वरः । पुं । कुठाधिकारि रसः । र.
सा.सं. ।

रसतेजः (सु) । स्त्री । रक्तौ । हे.च. ।

रसदा । स्त्री । श्वेतनिर्गुण्ड्याम् । श्वेत
निभिन्ना । वै.नि.घ. ।

रसदालिका । स्त्री । पुष्पकेचौ । शूङ्गी
श्राथ् । करुणशालिनामैचौ । रा.नि.व.१४ ।

रसद्रावौ (इन्) । पुं । मधुरजस्वीरे । मिश्रेण् ।
रा.नि.व.११ ।

रसधातुः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

रसनम् । स्त्री । आत्मादने । रा.नि.घ.२० । खपरे । पुं । कफे । तस्य स्थानं कण्ठः, कर्म च रसनम् । भा. । स्त्री (ना, नौ) । जिह्वायां । रा.नि.घ.१८ । रात्रायाम् । रा.नि.घ.६ । वै.निघ.ज्ज. वि.भर्कादिः । “भर्कान्ताकिरातामरतररसना ।” प्रसारणाम् । सपंगम्यायाम् ।

रसनाथः । पुं । पारदे । रा.नि.घ.११ ।

रसनापदम् । स्त्री । नितम्बे । रा.नि.घ.१८ ।

रसनाभम् । स्त्री । रसाञ्जने । रा.नि.घ.११ ।

रसनायकः । पुं । पारदे । श.र. । [त्रिका. ।

रसनालिट् (ह्रः) । पुं । कुक्षुरे । इ.च. ।

रसनिगडः । पुं । रसनिगाङ्, रसनियामक-ग्रहलक्ष्मीपथे । पाठः—“सुखलक्ष्मण्यं क्षीरं ब्रह्मवीजं च गुरुः । सैश्वर्यं द्विगुणं मयं निगङ्गायं सहीनमः ॥” ब्रह्मवीजं पलाशबीजं, ब्रह्मीशाक बीजं वा । द्विगुणमिति रसापेक्षया मिलितं सख्यं द्विगुणम् । र.सा.सं. ।

रसनिर्यासः । पुं । रात्रिर्ह्रस्वे । शीलं गीह् । वै.निघ. ।

रसनेत्रिका । स्त्री । मनःशिलायाम् । इ.च. ।

रसनेष्टः । पुं । इक्षौ । प.सु. ।

रसनेन्द्रियम् । स्त्री । जिह्वायाम् । च.शा.७५. ।

रसपर्पटिका (टो) । स्त्री । यद्व्यायधिकारे श्लेषधम् । पाठः—“यान्त्रपि विधातव्या गुडिका च क्षुधावती । तस्य प्रोक्तविधी शुद्धी समानौ रसगन्धकौ । सम्यक् कञ्जलाभो तु क्रुष्यान्वावे ददाग्रमे । ततो वादरवस्त्रिस्त्यस्योदपात्रे द्रवीकृतं । गोनयोपरि विन्यक्तकदलीपवपातनात् । क्रुष्यात् पर्पटिकाकाररसस्य रक्तिहयं क्रमात् । रक्तिषादशकं यावत् प्रयोगः प्रहरार्धतः ॥” ..... र.सा.सं. । “सद्यं रसे जयन्त्या पयादेरखसभृति । आद्रं करसे च त्वं पत्रकरसे काकमाथाय । मयसुदितानुपूर्व्या मर्दनगुणं करेण शङ्कीयात् । प्रसन्नभाजनमध्ये गुहिरियं पारदस्त्रीका । शुक्लपुच्छसमन्वायी नवनीतसमद्युतिः । मद्यः कठिनः क्षिप्यः श्रेष्ठो गन्धक उच्यते । जला मद्रं गन्धकमविक्रुष्यलः दुद्रनखुलाकारं । तद्गुणराशरसैरनन्तरं भावयेत् पात्रे । तदनु च गुणं क्रुष्यात् धूलिसमानञ्च समथा रौद्रे । तदनु च गुणं चूर्णं जला विन्यस्य क्षौद्रिकामथ्यं । निर्धंसम्

विलाप्य तैलसमं । पात्रस्थितभृङ्गराजरसमथ्यं टालयेन्निपुणः । तस्मिन् प्रविष्टमात्र कठिनत्वं याति गन्धकचूर्णं । पुनरपि रौद्रे गुणं क्षीतकरजसा समानतां नीतं । शुद्धे सूते शोधितगन्धकचूर्णेन तुल्यता कार्या । तावन्मर्दनमनयोर्वायव्य कर्णोऽपि दृश्यते सूते । पश्चात् कञ्जलसदृशं चूर्णं लोहीन्धितं यत्रेन । निधूमनदरकाष्टाङ्गारं न्यस्य विलाप्य तैलसमं । सद्यो गोमयनिहिते कदलदले टालयेन्मृदुनि । लोहीन्धितमवशिष्टं कठिनं तत्र शङ्कीतयं । पश्चात् पर्पटिकायां पर्पटिका कौर्ण्यति श्लोकः ॥” प्राग्ज्ञानोपनिषद्—व्यापिदोदावविशुद्ध नोहपात्रे पात्राके यथाक्रमेण ज्ञेयीपात्रा, एतदुपात्रा, आदोर रस, कारुनाटोर पात्रोर रस उ चितापात्रोर रसे डुवाइया, निग्रत नाङ्गिया रोजे शुकाइया वहेवे । गरुक-शुद्धि—एरुप शुकरुच्छात नवनीतात, मरुग, कठिन उ उन्नत गरुकके तदुत्प्रेर ताय थउ थउ करिया जिनराङ्-रसे १ भावना मिया शुकाहेवे ; एवं धूलिवं चूर्ण करिबे । परे ए चूर्ण नोहपात्रे कुलकाठेर आदारे गलाइया गलाइया जिनराङ्गरसे टालिबे । कठिन हहेले तुमिया शुद्ध उ चूर्ण करिबे । एहिरुपे शुकरुपरम उ शुकरुकरु समभागे लइया यथाविधि मर्दन करतः निश्चये कञ्जलि करिबे । परे ए कञ्जलि नोहपात्रे कुलकाठेर आदारे गलाइया, तैलववं हहेले गोमयवेष्टित कलापात्रेर उपर टालिया गोमयवेष्टित कलापात्रोर पुट्टलि द्वारा टालिया धरिया पर्पटि प्रसुत करिबे । पर्पटोर वर्ण चन्दकेर ताम्र हहेले ठिक पाक हहेयाहे ज्ञानिबे । मात्रा २ रति हहेते एक एक रति करिया दश रति पर्याउ दिबे । परे ए निग्रमे क्रमे ह्रास करिया आनिबे । भैप. ।

रसपाकजः । पुं । गुह् । रा.नि.घ.१४ ।

रसपाकजः । पुं । गुह् ।

रसपारिजातकः । पुं । वैद्यकरसधन्मदे ।

रसपूर्तिका । स्त्री । ज्योतिषायाम् । लता-फट्की । भैप.ज्ज.वि.पानीयवटी । पूतिकायाम् ।

रसप्रदीपः । पुं । रसचन्द्रकृते वैद्यकरसयन्त्रे ।
रसफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.२३ ।
 आमलकीवृक्षे । वै.निघ. ।
रसवन्धकारः । पुं । सीमलतायाम् । वै.निघ. ।
रसभवम् । क्ली । रक्ते । रा.नि.व.१८ ।
रसभस्म । क्ली । पारदभस्मणि । शांभुलघ्नम् ।
 तन्त्रकारणम्—“दिवदाहो संसपादौ यमविचा
 पुनर्नवा । एभिः सृष्टौ विष्टद्वयः पुटनान्मियते
 मृ.व. ॥” र.सा.सं. रससिद्धौ ।
रसभावः । पुं । रसधर्मो, स्निग्धतादौ । यथा—
 “मधुरो लघुपात्री च स्निग्धभावान्नयो रसाः ।
 शतमूलपुरीपायो प्रायो मीचि सुखा मताः । कटु-
 तिक्तकषायान्त् रुचभावात्तयो रसाः । दुःखा
 विमोक्षे दृश्यन्ते वातविष्णुहरतसाम् । मधुरः
 श्मश्लः प्रायो जीर्णाच्छालियवाहते । सुहाहोधूमतः
 चोदान् सिताय जाड्वामिपात् । प्राथोऽजः
 पित्रजननी दाडिमामलकाहते । अपथ्यो लघुणः
 प्रायः षडुष्ण्यत् सैन्धवात् । तिक्तः कटुय भूयिष्ठ
 हृथी वातप्रकोपनः । न पटोलकषायण्डीवैवाय-
 लयुगाश्रवाः ॥” राज.४५. ।
रसमञ्जरी । क्ली । शान्तिनाथकृतसयन्त्रे ।
रसमञ्जरीभाष्यम् । क्ली । शिवविनामणि-
 कृत-रसमञ्जरीभाष्ये ।
रसमणिः । पुं । हरिहरकृतसयन्त्रे ।
रसमण्डुरम् । क्ली । परिणामश्ले चोपधम् ।
 पाठः—“कृद्धं पय्याचूर्णं द्विपलं गन्धामलीह-
 किद्धं । गृह्यरसस्यार्धपलं भृङ्गस्य कीशराजस्य ।
 प्रस्थीवातस्य दत्त्वा पात्रे शौष्ठे च द्रव्यसंघट्टे ।
 यत्नं हतमधुयुक्तं सृष्टितं स्वाप्यच्च भाजने विभ्ये ॥”
 रस.२. । भृङ्गराजकीशराजयोः प्रत्येकं रसप्रस्थम् ।
रसमर्दनम् । क्ली । पारदस्य चूर्णिकरणे
 मारणे वा । See पारदः ।
रसमाणिक्यम् । क्ली । कुष्ठाधिकारे औपधम् ।
 पाठा—“तालक वंशपत्राण्यं कुष्ठाण्डसलिले
 चिपेत् । समधा वा त्रिधा वापि दधाम्नेन च सा
 पुनः । शोधयित्वा पुनः गृह्यं चूर्णयेत्तच्छुलाकृति ।
 ततः शरावर्कं पात्रे स्थापयेत् कुशली भिपक् ।
 बद्धीपवकच्छेन सन्धिलेपस्य कारयेत् । अरुणाम-
 मधः पादा तावज्जाला प्रदीयते । साङ्गशीतं
 समुत्तव्य माणिक्याभौ भवेद्रसः ॥” माता २.२.

दृतेन भामरेण वा मधुना सेव्यम् । र.सा.सं. ।
रसमारकद्रव्यम् । क्ली । See मारकवर्गः ।
रसमारणम् । क्ली । मारणद्रव्यैः पारदस्य
 मर्दने । र.सा.सं. ।
रसमुक्तावलिः । स्त्री । रसयन्त्रविशेषे ।
रसमूर्च्छनम् । क्ली । पारदस्य मूर्च्छाकरणे
 See पारदः ।
रसमैत्रौ । स्त्री । मधुराम्, लघुपाम्, कटु-
 तिक्तं, षट्फलवणं, तिक्तलवणश्चेति सोष्यते ।
रसरञ्जनम् । क्ली । पारदस्य रक्तयापादने ।
 “गन्धकेन हतं नागं नारथेऽन्तर्जोदरे । एतस्य
 दिगुणे ज्योष लापामो जायते रसः ॥” रस.चि.
 ३५. । [रसयन्त्रे ।
रसरत्नसमुच्चयः । पुं । अग्निनीकुमारकृते
रसरत्नाकारः । पुं । तिलनाथकृते रसयन्त्रे ।
रसरत्नः । पुं । पारदे । रसाद्यने । धाङ्क-
 रगःक्षम । रा.नि.व.१३ ।
रसराजरसः । पुं । वातव्याधी रसः । पाठः
 —“पलैकं गृह्यत्स्य ज्योमसलस्य कारिकं । तदर्हं
 काश्चनं द्रव्यं कन्यारसविमर्दितम् । लोहं द्रव्यं सतं
 वद्रं वालिगन्धां लघुहृत्कं । जातोकीर्षं तथा
 चीरकाकोलीच तदर्धतः । काकमाचोरसैः पिष्टा
 पञ्चगन्धामिता वटी । चीरच शर्करातीक्ष्णमगुपानं
 प्रकल्पयेत् ॥” रसमिन्त्र ८. ३०. अज २. ३०.
 वर्ग १. ३०. हृत्कृमाङ्गीरसे मर्दिन । पत्रे
 लोह, श्लोष, वद्र, अशंगका, लवण, सैन्धवौ,
 क्षीरलाकोली प्रेतोत्कार ॥०. ३०. काकमाचो-
 रसे गाडिबे । वटी ५ रत्ति, अजुपान हृत्क
 ७ टिनित्र छन । भेद. ।
रसराजशिरोमणिः । पुं । परशरामकृते
 रसयन्त्रे । पाठः—“पलं गृह्यत्स्य सृतस्य पलं ताव-
 मयसया । अश्वं नागं पलं वद्रं पलं गन्धकतालकं ।
 पलं गृह्यविषं चूर्णं सर्वमेकक कारयेत् । मर्दयेत्
 काकमाच्यय श्राद्धं कस्य रसेन च । नास्यवापह-
 मायूर-च्छाग-माष्टिपनिचकैः । मर्दयेत्त्रिभ्रमिन्न
 तिक्तोरेस्सुभिक्षया । सिद्धोऽयं रसराजेन्द्रः
 धन्वन्तरिसुसंस्कृतः ॥” माता १. २. अजुपानं
 तुलसीपत्ररसः । शुकपीत्रा, ताम्रा, लोह, अज,
 गौम, वद्र, शङ्कर, हरितीतल, विष प्रेतोत्कार

१ प्र. काकनाडीत्रय, आशारं त्रय, प्रकृषित
० विन्दुस्थापे प्रथक् प्रथक् जावना विक्षी वी
रुद्रिरे। माया १ इति । अष्टपानं जूनमौ-
पाठारं त्रय । र.स.सं ।

रमल्लना । स्त्री । जिह्वायाम् ।

रसले(लो)हः । पुं । पारट्टे । रा.नि.व.१२ ।

रसवती । स्त्री । पाकशालायाम् । ब्रह्मशास्त्रे ।
पम ।

रसवर्णकः । पुं । दाहिसुपुष्पादिद्रव्यस्य ।
दाहिसुपुष्पस्यैकपुष्पलाक्षावम्बुकपुष्परिट्टाकुम्भ-
पुष्पमिश्रिताम् । "दाहिसं किंशुकं लाक्षावम्बुकश्च
निग्राहयन् । कुम्भपुष्पं मश्रिता इत्यसौ रस-
वर्णकः ॥" रा.नि.व.२२ ।

रसवहञ्जितः । स्त्री । रसनायकधमन्याम् ।
छदयं मूलं । धमन्यस्य दश । च.वि.५५ ।

रसविरोधः । पुं । तिक्रमधुरी लवणमधुरी
कटुमधुराविलेखेत्पविरुद्धरसतायाम् । सु.प्र. ।

रसवैथ्येक्षत् । पु । सोमलतायाम् । वै.नि.घ. ।

रसवेधकम् । स्त्री । सूर्ये । वै.नि.घ. ।

रसगङ्गा । पुं । रसदन्वमेदं ।

रसगव्दसरणिनिघण्टुः । पुं । वैद्यकनिघण्टु
विशेषे ।

रसगार्हलः । पुं । मृत्तिकापचारं रसः । पाठः
— "अर्धं ताम्रं तथा लोहं राजपट्टं रसकषा ।
गन्धट्टसरोचश्च यवचारं समांशकं । तथा
तासकश्चैव त्रिकलायाश्च तोलकं । तोलकश्चास्य
सर्वं पट्टुष्ठा-प्रमिता वटी । योससुन्दरकस्यापि
नागवग्ना रमेन च । भावयेत् समघा इति
ज्वरकामाद्रसंयुक्तम् ॥" र.स.सं. ।

रसशेषः । पुं । शीर्षेऽपि चाहारं कदाचिदा-
हारसारी रसशेषः । सि.यो.पञ्चोर्ध्व.चि. ।

रसशेषाजीर्णम् । स्त्री । रसशेषजन्माजीर्ण-
रोगमेदं । See पत्रिसाध्यं ।

रसशीर्णितसन्धवम् । स्त्री । नासधाती ।
वै.नि.घ. ।

रसशीर्धनम् । स्त्री । टट्टे । सोशांशं
सं.च. । पारदस्य शीसकादिदीपमेकरणे ।
प्राशशाधनं । तस्य शीर्धनं बहुविधं रसेन्द्रसार-

"आधौ रसायने चैव विविधा सा प्रकीर्तिता । या
गृहिः कथिता व्याधौ सा नेटा हि रसायने ।
रसायने तु या गृहिः सा व्याधावपि कीर्तिता ॥"
इति । रसग्रहणपरिमाणम् १०० प. ५० प. २५ प.
१० प. १ प. ४ वा २ तो. शोधनार्थम् औषधप्रयोगेषु
यथासामं यास्यम् । "वृषारिका चिचकरकसर्पेः
कृतेः कषायेहं हतीविशिष्टैः । फलत्रिकेषापि
विमर्द्धितौ रसौ दिनत्रयेः सर्वमलैर्बिभृज्यते ॥ एवं
कद्वयितः सूतः पण्डो भवति निश्चितम्..... ॥"
"गुडसूतस्य गृहीयाद्द्विपन्नागचतुष्टयम् । गुडगन्धस्य
भागैर्कं तावत् कृत्विसगन्धकम् । यद्यथा पारदस्याङ्गं
गुडगन्धकमेव हि । तयोः कञ्चविकां कुर्वाद्द्वि-
मेकं विमर्द्धयेत् । स्यक्तिकां वाससा साङ्गं
कृष्टवेदतियवतः । तथा वारवयं सम्यक्काचकृषीम्-
लेपयेत् । स्यक्तिकां शीपयिन्ना तु कृष्यां कञ्चलि-
काङ्घ्रियेत् । तां कृषीन्वास्तुकायन्ते स्यापयित्वा
रसस्य चैत् ॥" भा. ।

रससंरक्षणम् । स्त्री । रसस्य शोधनमूर्च्छन-
वन्धनमारण्यपे कर्मचतुष्टये । र.स.सं. ।

रससंस्कारः । पुं । वैद्यकरसयन्त्रमेदं ।

रससङ्केतकालिका । स्त्री । शतद्वयशोकात्मक-
रसयन्त्रे ।

रससङ्ग्रहसिद्धान्तः । पुं । वैद्यकरसयन्त्र-
विशेषे ।

रससन्धवम् । स्त्री । रक्ते । वै.नि.घ. ।

रससारः । पुं । वैद्यकरसयन्त्रविशेषे । मधुनि ।
नकुल.१२५ ।

रससिन्दूरम् । स्त्री । रसगन्धकयोः सिन्दूरी-
करणे । ब्रह्मसिन्दूर । र.चि.२५. भा. ।

रससुधाकारः । पुं । वैद्यकरसयन्त्रविशेषे ।

रससुधानिधिः । पुं । रसयन्त्रमेदं भोजराज-
यक्रकते ।

रससूः । पुं । रसधाती । ब्रह्म. वै.नि.घ. ।

रसस्यञ्चरः । पुं । रसगतञ्चरः ।

रसस्थानम् । स्त्री । हिङ्गुलि । श.च. । रसस्य
चाधारं । [चरणे ।

रससावः । पुं । पद्मवैतसे । वै.नि.घ. । रस-

रसा । स्त्री । नेदायां । प.सु. । रावायां । रा. "

रसानिका ।" कर्णकञ्च.चि. । "कटुकारसामिः ।"
शिलारसे । द्राचायाम् । काकील्याम् । श.र. ।
पाठार्था । शङ्खकीहृत् । जिह्वायां । कटुधान्ये ।
सि. । आसहृत् । वै.निघ. ।

रसाखनः । पुं । कुकुटे । श.च. ।

रसाग्रजम् । स्त्री । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

रसाग्रम् । स्त्री । रसाञ्जने । पारदे । वै.निघ. ।

रसाङ्गा । स्त्री । जिह्वायाम् । अलिजिह्विकायाम् ।
आनञ्जिव ।

रसाङ्गकः । पुं । श्रोत्रेणामक-सुगन्धकाष्ठे । रा.
नि.व.१२ ।

रसाञ्जानम् । स्त्री । आखादाञ्जाने । "सुञ्जानस्य
नरस्यान्नं मधुरमश्वतीन् रसान् । रसना यत्र
जानाति रसाञ्जानं तदुच्यते ।" वै.निघ. ।

रसाञ्जनम् । स्त्री । षतुर्विधाञ्जनान्यसमे स्नानाम
ख्यातरसजघातो । द्रमञ्जिन । प.सु. । हि रशीत् ।
तत्पर्यायाः,—रसगर्भे रसनाभे रसरानः रसायजं
रशोद्भवं तास्यै तास्यैऽलं कतकं बाल भेषज्यं
दार्वीकाघोद्भवं बथोद्भवं अग्निसारं । मतान्तरे
तद्विषिधं सोतोऽञ्जनं कृष्णपापाष्णाकृति धातुद्वयम् ।
अन्यत् दाहहरिद्राकाथिनं कृत्विमं पीतलोहितम् ।
सु.सु.३८३.अ.अञ्जनादिः । प्रियङ्गादिः । गुणाः,—
कटुतिक्तमधुरं शीतलं चक्षुष्यं रक्तपित्तविषक्वर्द्धि-
द्विकामुष्णपित्तारनाशि च । तन्तुद्वि.—"नोलाञ्जनं
चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभावितां । दिनेकमातपे धुञ्जं
भवेत् कार्येषु योजयेत् ॥" र.सा.सं. । "दार्वी-
कायसमं चीरम् पादं पक्वा यदा घनं । तदा
रसाञ्जनाख्यं तत् नेत्रयोः परमं हितम् । गुणाः—
"रसाञ्जनं कटुं श्लेष्मणिविनाशकारणम् । लघुं
रसायनं तिक्तं हृदिनं व्रणदीपकम् ॥" भा. ।

रसाञ्जनादिचूर्णम् । स्त्री । च्वरातिसारि
श्रीषधम् । पाठः—"रसाञ्जनं सतिविषं कृटजस्य
फलस्य च । धातकीं शङ्खवेरुचं पिपेत् तण्डुल-
वारिणा ॥" शुद्धद्रमञ्जिन, आलुश्रेष्ठ, शैल्यव,
धातेश्लेष, शृङ्गे श्लेष्मण्य चूर्णं मरुतांग । र.स.र. ।

रसाख्यः । पुं । आघातकहृत् । रा.नि.व.११ ।

रसाख्या । स्त्री । राक्षयाः । रा.नि.व.६ ।

रसादानम् । स्त्री । रसश्रीषणे । हे.च. । रस
यहृत् ।

रसाधिकः । पुं । टङ्गणचारे । रा.नि.व.६ ।

रसाधिका । स्त्री । काकीलीद्राचायाम् । रा.
नि.व.११ । वेदानां आश्रुत् ।

रसाधिकारः । पुं । हरिहरकृते वैद्यकरस-
ग्रन्थे । [मा.नि. ।

रसानुगः । वि । रसद्रवके । रसानुसारिणि ।

रसाभुवनम् । स्त्री । बोलनामगन्धद्रव्ये । रा.
नि.व.६ ।

रसाभ्रगुडिका । स्त्री । रसायनाधिकारे
श्रीषधम् । पाठः—"सहृदेवा बला चैव त्वर्यावर्त्ता-
ऽथ मारिपः । अपामार्गोऽन्यता चेति सस्यक्
सम्पादयेद्विषक् । एषां पलाशि चत्वारि प्रथेकं
कुट्टयेत्ततः । अथ ऊर्ध्वं तद्वत्ता मण्डुरं यत्
पुरातनं । गोमूत्रेण पचेत्तावत् यावत् गोमूत्र-
श्रीषणम् । तस्माद्गुडस्य तत्रूषे कुर्यात् पल-
चतुष्टयम् । त्रिकटु विफला सुक्ता गुडूषो चिवकं
विहत् । दन्ती विङ्गमेकैकं कर्पूरं पातु चूर्णयेत् ।
एकपत्नीकृतस्याथ वसकाथस्य यत्पलम् । वायुत्राश-
स्त्रिरातस्य वारिपर्णी रसाभ्रतम् । आतपे श्रीषयेत्
तीक्ष्णे दिननेकं सुरचया । शूरणस्य रसेः पिष्टा
तत्र टङ्गणकस्य च । दत्त्वाष्टौ मापकांस्तत्र
पुटपाकेन पाचयेत् । च्छण्डये सहृदे पात्रे च्छुना
गोमयाग्रना । रसाहादशमासांश्च कर्पूरं गन्धकतः
पृथक् । रसे मण्डूकपर्ण्यां वृक्षिं ली कञ्जलीकृती ।
घृतस्य मधुनयापि पृथक् पलचतुष्टयम् । तन्मन्व-
नकतः कृत्वा सिग्धे भास्त्रे निघापयेत् । ततोऽष्टौ
मासकान् खादेद्गृह वा हादगैव च । कथं वापि
तथा कुर्यात् यथा दीपयत्तावत् ॥" र.स.र. ।

रसाभ्रवटी । स्त्री । सहृण्यधिकारे श्रीषधम् ।
पाठः—"शुद्धसूतस्य कर्पूरकं कर्पूरकं गन्धकस्य च ।
दयोः कञ्जलिकां कृत्वा तुल्यं व्योम प्रदापयेत् ।
केशराजस्य शृङ्गस्य निर्गुण्डाशिवकस्य च । शीष-
सुन्दरमण्डूकीजयन्तीन्द्राशनस्य च । श्वेतापराजिता
याश्च खरसं पर्णसमभवं । रसतुल्यं प्रदातव्यं चूर्णञ्च
सरिषोद्भवं । देयं रसाङ्गभागिनं चूर्णं टङ्गणसम्भवं ।
संमर्थं वटिकां कुर्यात् कलायसङ्ग्रहो बुधः ॥"
र.सा.सं. ।

रसाचूतरसः । पुं । रक्तपित्ताधिकारे रसः ।
पाठः—"रसस्य दिगुं गन्धं माचिकञ्च शिलाजतु ।
गुडूषो चन्द्रेण द्राचा मधुपुष्पञ्च धान्यकम् ॥

कुटजस्य त्वं वीर्यं धातकी, निम्बपत्रकम् ।
यद्येनधुसमायुक्तं मधुशर्करयान्वितम् । विधिना
नर्दंशिला तु कर्षमादन्तु भवेत् ॥” र.सा.सं।

रसान्धम् । स्त्री । हचान्ते । रा.नि.व.६ । पुष्प-
नासककाष्ठिके । रा.नि.व.१५ । पुं । अन्धवेतसे ।
रा.नि.व.६ । स्त्री (स्ता) । पलाशीयतायां । रा.
नि.व.१ ।

रसान्ध(य)काः । पुं । लणविशेषे । श.च. ।

रसायनम् । स्त्री । विषे । रा.नि.व.६ ।
कटिदंशे । रा.नि.व.१८ । तस्मिन् । ई.च. ।
जराव्याधिनाशकोपधे । से. । “स्वस्थस्योन्नतं यत्तु
तद्व्यं तद्रसायनम् ।” तेन च दीर्घाद्युदादिनामः ।
च.चि.१थ. । अपिच “यन्जराव्याधिविष्व सि मेपकं
तद्रसायनम् ।” तत्फलं यथा—वयःस्थापनमायु-
र्नेधावलकरं रोगापहरणसमर्थं च । सु.स.१थ. ।
लक्षणं—“दृष्टस्योन्द्रियदन्तानां हृद्दीकरणमेव च ।
बली-पण्डित-शालिव्यवर्षमेऽपि च या क्रिया ।
पूर्ववैद्यप्रणीतं हि तद्रसायनमुच्यते ॥” दैवक-
संपदः २ थ. । अपिच,—“दीर्घमायुः सृष्टिं
मेधामारोग्यं तरुणं वयः । देहेन्द्रियं बलं कान्तिं
नरोविन्देद् रसायनात् ॥ तन्न द्विविधं कुटी-
प्रावेशिकम्, वातातपिकञ्च । वा.उ.३२थ. ।
वंशपदहरितालि । वै.निघ. । पुं । विडङ्गचुपे । से. ।

रसायनतन्त्रम् । स्त्री । रसायनाधिकारे ।
“रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधावलकरं
रोगापहरणसमर्थं च ।” सु.स.१थ. ।

रसायनफला । स्त्री । हरीतकीवृक्षे । विका. ।

रसायनवरः । पुं । शङ्करसिने । स्त्री (र) ।
कङ्कधान्ये । काकजङ्गायाम् । वै.निघ. ।

रसायनश्रेष्ठः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१३ ।

रसायनामृतलौहम् । स्त्री । ज्वरासिसारे
लौहम् । पाठः—“कर्षं गन्धकमहंपारदसुमे
कुथ्याच्छुभां कञ्जलिम्, व्राचं वृषणञ्च
पञ्चलवणात् साद्वेच कर्षं प्रयक् । साद्वैचं द्विपलं
विचूर्ण्यं सकलं शक्नाशनाग्निप्रयेत् ॥” भावा
शाणमितम् । धनुःकाष्ठिकम् । र.स.र. । अत्यत्
गुणे—विफला २ श. क्वाथार्थलं १६ श. श्रे. ४
ग्र. । लन्वीररसः (गौंजागेषुन्न) १६ प.
शर्करा १६ प. एकम पत्रा घनीभूते तत्र विफलां
विकटुं सुखां विडङ्गं जीरकं कृष्णजीरकं

यमानोदयं भूमिन् विहत् दन्तीमूलं मिम्वलचं
सैन्धवम् अथं प्र. चूर्णं २ तो. लोहं २ प. घृतं
४ प. प्रचिप्य समालोच्य च म्यायम् । मेघ. ।

रसायनी । स्त्री । गुडूचीलतायाम् । फाक-
साचीसुपे । गीरचदुग्धायाम् । रा.नि.व.१४५ ।
नांसरीदृषीमेदे । रा.नि.व.१२ । करञ्जमेदे ।
मशकद्वय । रा.नि.व.८ । कर्णस्योटीकायां ।
कापछिङ्गा । प.सु. । शकमिन्त्रायाम् । आर्वाङ्गी ।
शुक्रविहतायां । शङ्खप्रण्यां । नाच्याम् । कन्द-
गुडूच्यां । मञ्जिषायां । वै.निघ. ।

रसालम् । स्त्री । बोलि । भा. । सिद्धके ।
मिनात्रमे । से. ।

रसालः (क्तः) । पुं । आद्यवृक्षे । रा.नि.व.
११२१ । इची । प.सु. । पुण्ड्रकेची । रा.नि.व.
१४२३ । पणसवृक्षे । कौठिले शीघ्रे । श.र. ।
कुन्दुरी । कुम्भकू लृण । रा.नि.व.८ । गोधूमे ।
रा.नि.व.१६१३ । अन्नवेतसे । सिद्धके । मिनात्रमे ।
वै.निघ. ।

रसालशर्करा । स्त्री । रसालिचुरसहवशर्करा-
याम् । गुषाः—द्विधा कान्तिकरौ च । रा.नि.
व.१४ ।

रसालसा । स्त्री । पुण्ड्रकेची । गोधूमे । कुन्दु-
द्वये । नाच्यां । श.च. ।

रसाला । स्त्री । दधिनिश्चितशक्ती । शिखरि-
चीति लोके । प.सु. । तस्माधनविधिः—“वज्र-
वहाय गलितं दधि द्विप्रत्यमानकम् । तस्मिन्
घृतं साचिकञ्च प्रत्येकञ्च पलम्लम् । निचिप्य
शर्करां तस्मिन् मानिकादितयं तथा । नागकेशर-
मिलातकूपवन्वामलसंज्ञकम् । अर्धकपर्षिपेदिर्घां
नरिचद्विपले तथा । सञ्जैमैवीहृतं तद्यु भाण्डे
कर्पूरवासिते । शङ्कीला चैव वज्रं च सुखंशुदाय
गालयेत् । हस्तिनालोच्य यत्नेन सा रसालाभिधा
कृता । गुणैस्तुल्या मञ्जिकायाः शिखरिण्याः
सूता वृषेः ॥” वै.निघ. । दूल्यायाम् । विदार्याम् ।
पुण्ड्रकेची । रसनायाम् । से. । द्राचायाम् ।

रसालाम्बः । पुं । सहाराजाम् । रा.नि.व.२१ ।

रसालिका । स्त्री । सप्तलायाम् । गांठना ।
वै.निघ. ।

रसालिहा । स्त्री । शनिप्रण्याम् । कांशुशिर्षा ।
श.च. ।

रसाली (इन्) । पुं । कृष्यपणकचपे । प.सु. ।
 लो (ली) । करडशालिनामेवी । पूंङि ईक् ।
 रा.नि.व.१४ ।

रसालीला । स्त्री । गिह्नायाम् ।

रसालीलुः । पुं । करडशालिनामेवी । रा.नि.
 व.१४ ।

रसाविष्टः । पुं । शीवेष्टनामक-समम्भद्रव्ये । रा.
 नि.व.१२ । [नि.व.३ ।

रसाश्वासा । स्त्री । पलाशीलतायाम् । रा.

रसाष्टकम् । स्त्री । नष्टारसाष्टके । पारददर-
 दाभक-कान्तलीह विमल-नाचिक-वैकान्त यष्टेपु ।
 वै.निघ. ।

रसास्त्रादी (इन्) । पुं । मन्त्रे ।

रसाह्नः । पुं । लघणक्षीयाम् । र.ना. । स्त्री
 (श्री) । लायताशयाम् । रा.ना.याम् । वै.निघ. ।

रसिकाः । पुं । हस्तिनि । अश्वे । सारसतः ।
 सारसपविधि । रा.नि.व.१२ । गोधूने । वै.निघ. ।
 स्त्री (का) । रसासाधा । इ.सु.रसे । नि. । शरीरस्थ-
 रसधात्री । रा.नि.व.१८ । रसनायाम् । विश्व. ।
 शारिकापविधि । वै.निघ. । ति । प्रससरसवति ।
 वा.चि.५५. ।

रसिकालुः । पुं । मौलालो । वै.निघ. ।

रसुनः । पुं । लघने । श.च. ।

रसेन्द्रः । पुं । पारदे । सि.घो.कनि.वि. ।
 राजनापचपे । वरवृत्ते । प.सु. ।

रसेन्द्रगुडिका । स्त्री । क्रासे यज्जणि वा
 रसविशेषः । पाठः—“क्रमाथ्याः विफलाचूर्णैः
 चिन्नकस्य रसेः क्रमात् । शीघ्रघिला पुनाराजी-
 मृदुपुमहरिद्रया । पक्केटकारलीमिशालम्बूपक-
 रसेन च (श्रीशपवरसेन च इति २यः पाठः) ।
 मृदुराजशरसेनापि (मृदुरवेरसेनापि । २यः पाठः) ।
 शीघ्रघिला पुनः पुनः । प्रचालयेत् पुनः पथात्
 क्षामयेदसने घने । कपेदयं रसेन्द्रस्य भावयेद्विज-
 यादयेः । गिलायां खल्लयेथापि यावत् पिण्डल-
 नागतम् । जलकषांकाकषांघोरसाभ्यां भावयेत्
 पुनः । घीमशिकपल्लं यद्मन्त्रं मरिचटङ्गणम् ।
 माचिकच शिलिश्रीधमभकं तालकान्तरा । एतास्तु
 निमित्तान्संज्ञान् भावयेदाद्रकद्रवैः ॥” मावा २
 रसिः । पौत्रा ४तो. शृतकुमारौरस, जिफलाचूर्ण,

चितारस, मर्षगूर्ण, रूश, हरिद्राचूर्ण, ईष्टकचूर्ण,
 अलघुवारस (वा बोर्णोपत्ररस), तीमराचरस
 (वा आदार रस) द्वारा यथाक्रमे पृथक्
 माडिया कापडे छांकिवे । परे ज्योतीगातार
 रस, काण्डिहार रस ७ काकमाठार रसे
 पृथक् भावना दिवे ७ सुकईवे । परे ३
 पारा ८ तो. तुमराजसमशुक्रगर्भक ८ तो.
 मरिच, पूर्वमाचिक, सोहागार थै, तुंते,
 हरिताल ७ अत्र प्रतोक ४ तो. आदार
 रसे माडिया बटी करिबे । मात्रा २ रति ।
 मेप. । र.स.२ । दिवीया हृदकज्ञा—“कर्म
 यद्मरसेन्द्रस्य मन्त्रकसाधकस्य च । तामस्य
 हरितालस्य लीहस्य च विषस्य च । मगःशिलायाः
 चारायां बीजं ध्रुवरकस्य च । मरिचस्य च
 सर्वेषां समं घृण्णकाल्यवेत् । जयन्ती विवर्कं माथं
 खल्लकषांथ मष्टुकी । गन्नाशमं मृदुराज-
 उग्रराजाद्र सिन्धुकम् । एतेषां खरसेनापि
 कर्ममात्रेण नर्हयेत् ॥” मात्रा कलायमिना ।
 अनु. चार्दकरसः । पौत्रा, गुरुक, अत्र, तामी,
 हरिताल, मोह, विष, मनहान, यवफार,
 नाचिकार, सोहागार थै, शुक्रधुतुरार बीज,
 मरिच प्रतोक चूर्ण २ तो. ज्योती, छिद्रक,
 माण, येँटकोल, धूलकुडि, गिकि, तीमराज,
 केशुष्ठे, आदा ७ निशिकापाता इहादेर
 प्रतोकैर २ तोना रसे पृथक् भावना
 दिवा कलायपरिमाण बटी करिबे । अल्लगान
 आदार रस । र.सा.सं. । र.स.२. । सा.कौ. ।
 र.स.कौ. । मेप. । अन्या खन्वसंज्ञा यथा—“कर्म
 यद्मरसेन्द्रस्य खरसेन जयार्दयोः । शिलायां
 खल्लयेनाथत् यावत् पिण्डमन्त्रवेत् । जलकषां-
 काकसाधोरसाभ्यां भावयेत् पुनः । सीमशिक-
 पल्लैर्मृदुरसेन सुभाविताम् । चूर्णितं रससंयुक्त-
 मजाघोरपलहये । खल्लितं घनपिण्डन्तु युक्तीं
 खिन्नकलायवत्..... ॥” शुक्ररस २ तो.
 ज्योतीपत्ररसे ७ आर्द्रकरसे माडिया घन ७
 पिण्ड करिबे । परे काण्डिहार ७
 शुक्रकामाहरसेर भावना दिवे ; तपरे ३
 पौत्राके तीमराजस्ये भावित गुरुक १
 पलेर सहित माडिया कञ्जनि वरिन्ना, २ प.
 झांग्रुष्ठे माडिया चिन्नकसाधक वटिका
 करिबे । सा.कौ. । मेप. । र.स.कौ. ।

रसेन्द्रचिन्तामणिः । पुं । रामचन्द्रकृते
प्राचीनरसग्रन्थे ।

रसेन्द्रविधकम् । क्ली । स्वर्णे । वै.निघ. ।

रसेक्षुः । पुं । पुष्कलेक्षौ । रत्नेक्षौ । रा.नि.व.
१४ ।

रसोत्तमः । पुं । सुदृढपि । रा.नि.व.१६ ।
पारदं । रा.नि.व.१३ । च.द.नणश्रीयचि. ।
रसाञ्जने । क्ली । घृते । रस.र.शा.त्रण.चि. । वि ।
शं हरसे ।

रसोदरम् । क्ली । हिङ्गुले । रा.नि.व.१३ ।

रसोद्भवम् । क्ली । हिङ्गुले, तद्विशेषे । रसाञ्जने ।
रा.नि.व.१३ ।

रसोद्भूतम् । क्ली । रसाञ्जने । रा.नि.व.१३ ।

रसोन् (कः) । पुं । (Allium sativum.)

Garlic. खनामल्लातकन्दयाकी । रश्मि । हिं
लम् । नं पांडुराणस्यु । कं विलियधेक्षुलि ।
तं तल्लुलि । ता. ध्रुवपाण्डु । तत्पयोयाः,—
रसुनः सक्षीपधं गृह्यन्तं अरिष्टः सहाकन्दः
कटुकन्दः राहृच्छष्टः राहृत्तुष्टः क्नेच्छकन्दः
भूतन्नः उयगन्धः यवनेष्टः । स द्विधा श्वेतखीहित-
नेदात् । सा. गुणाः—अक्षररसोन्ः पित्ततमी
गुरुण्यः कफघातघ्नय । रा.नि.व.७ । श्वेतगुणाः—

“रसोन् उच्यः कटुपिच्छिलय विग्धी गुरुः
स्वादुरसोऽपिग्ल्यः । हृष्यय मेधाक्षरवर्षचक्षु-
भंग्रास्थिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः ॥ हृद्रोगगोर्णञ्जर-
कुचिशूलविषम्बुआरुचिकृच्छशोफगुत् । दुर्नाम-
कुष्ठामिलसादन्नुकफामयान् हन्ति महारसोन्ः ॥
इति रत्नरसोन्विशेषगुणाः । रा.नि.व.७ ।
तदुत्पत्तिलक्षणं—“यदाश्वत्तं वैनतियो नष्टार
सरसतमात् । तदा ततोऽपतद्विन्दुः स रसोनी-
ऽभवद्भवि । पक्षमिय रसेर्षुको रसेनाह्नेन
वर्जितः । तस्माद्रसोन् इत्युक्तो द्रव्याणां
गुणवेदिभिः । कटुकशापि मूलेषु विक्तः पत्रेषु
संस्थितः । नालं कपाथ उद्दिष्टो नालाथे लवणः
सूतः । वीजेषु मधुरः प्रोक्तो रससदृशवेदिभिः ॥
मयं मांसं तथाम्लञ्च हितं लसुनसेविनाम् ।
व्यायाममातपं रोपनतिनोरप्यथो गृह्णत् । रसोन्-
मन्त्रन् पुरपत्थजेदं तन्निरन्तरम् ॥” भा. ।
“शोलघ्नैरगुनं शीते वसन्तेऽपि कफोत्थयः ।

रसोन्पिण्डः । पुं । क्रमस्तभाधिकारे औपधं ।

पाठः—“रसोन्स्य पलशतं तिलस्य कुडुबन्धः ।
हिङ्गु विकटुकद्वारी द्वी पञ्च लवणानि च ।
शतपुया तथा कुनम्पिपलीमूलचिचका । अजमोदा
यमानो च धान्यकक्षैव बुद्धिमन् । प्रत्येकानु
पलक्षैपां श्लक्ष्णानि कारयेत् । घृतभाण्डे
तथाचे तत् स्थापयेद्दिनमोडुग । प्रक्षिप्य तैलमापिच
प्रम्यादं काञ्जिकस्य च । खाद्वैक्यप्रमाणञ्च तीर्थं
मयन्निवेदनु ॥”...इत्यादि । चारी यवचार-
सञ्ज्ञिचारी । यमान्वा भागद्वयं । केषिदजमोदां
फोफान्दीनेव गृह्णन्ति । मानो पलाटकं । रसोन्
तिलञ्च निलुपङ्गला पिष्टा चूर्णादिना मिश्रयेत् ।
अथ भाण्डे कृत्वा आयुधान्यराभी स्थापयेत् ।
शुद्धमिक्षु प्रश्न १०० पं. निष्ठवतिल ७२ तौ.
हिं, खिकटू, यवफार, गाँठनार, पक्षवर्ण,
शुल्क, पिप्लुमूल, चित्तारमूल, ब्राह्मनी,
यमानो, धने' अत्रेत्तक चूर्ण १ पं. (किरवा
यमानो २ पं.) तिनटैतल ८ पं. कौञ्जि ८ पं.
नमस्त एकञ्च करिग्रा घृतभाण्डे धानेर
ग्राहिते १७ दिन राधिवे । अक्षुपान श्रेयं
उच्ये क्खम् । सा.कौ. । हृष्यया—“रसोन्स्य
शतं पुण्यं तदहं निलुपात् तिलान् । पाने
नव्यस्य तक्रस्य पिष्टेर्द्व्यैः समद्विपेत् । विकटु
धान्यकं चय्यं चिचकङ्गमपिपली । अजमोदा
त्वमेला च श्लक्ष्णकच पलायिकम् । शर्करायाः
पलान्यष्टी पलायं मरिचस्य च । कृथानान्याय
चत्वारि नष्टनय गृह्णस्य च । आद्रकस्य च
चत्वारि सपिपोऽष्टी पलानि च । तिलतैलस्य
तावन्ति गृह्णस्यपि च विशतिः । सिद्धार्थकस्य
चत्वारि राजिकायास्तथैव च । कर्पप्रमाणं दातव्यं
हिङ्गु लवणपचकम् । एकौक्य दृष्टे भाण्डे
धान्यस्यै निधापयेत् । दादमाहास्तमुदुत्य प्रातः
खाद्वैयथावल्...॥” अतः सुरासीवीरकादीनि ।
पात्रं १६ श. । रश्मि १०० पं. निष्ठवतिल
६० पं. गाँठनार धोत्र १२८ पं. खिकटू,
धनिग्रा, हई, चित्तार मूल, गंजपिप्लु,
वनयमानो, गुडुक्, एला, पिप्लुमूल अत्रेत्तक
१ पं. शर्करा ८ पं. मरिच १ पं. कृषाक्षीरा
८ पं. नधु ८ पं. आर्द्रक ८ पं. घृत ८ पं.
तिनटैतल ८ पं. कौञ्जि २० पं. श्वेत गरिषा

प्रतोक २ त्वा. एकत्र शुक करतः
घृतकुण्डे राधिका, धातेन. यथा १२ गिन
राधिका. रस.र. वातव्याधी खल्व यथा—
यद्वासीनं १॥० प. हिङ्गु जीरकं सचललक्षणं
यच्छो पिपली नरिचम् पयो प्र. १ मा. सर्वं
विशेषा स्यापथत् । सा.कौ ।

रसोनाष्टकम् । क्ली । वातश्याधधिकारे शोष-
धम् । "रसोनपककन्दस्य गुलिका निम्बुपीकताः ।
पाठयित्वा च मधुस्यं दूरीकृत्यात्तदुत्तुम् ।
निम्बयगन्धनाशय दग्धा सनीय रक्षयेत् । ततः
प्रचात्य संशोष्य शिलायान्परिपयेत् । कल्कस्य
पञ्चमभागं चूर्णनीयां विनिःक्षिपेत् । सोषणं
यमानोश्च भञ्जितं हिङ्गुसैन्धवम् । कटुविकञ्जीरकश्च
समभागानि चूर्णयेत् । तिलतैलञ्च कल्कस्य
तुल्यांश तत्र मिश्रयेत् । खादेत्कर्ममितम्यातः किंवा
दोषादपेक्षया । श्वपानमम्लज्वलितं वारि च
शतमन्वहम् ॥" भा.स.२२. ।

रसोपलम् । क्ली । शौकिके । निका. ।

रसोदनः । पुं । मांसरसेन सहीदने । स च
अमादिश्वरे हितः । "असोपवासानिलके हितो
निश्च रसोदनः । सपत्रासयमरुते ज्वरे वाताधिके
तथा । दोषाधिं भोजयेत्वाशो नरं मांसरसो-
दनम् ॥" च.द.ज्व.चि. ।

रस्यम् । क्ली । मांसधामो । पचसदधि । वै.निघ. ।
रक्ते । श.च. ।

रस्या (हस्या) । स्त्री । रात्रायाम् । रा.नि.
४.६ । या.सू.१५.प. । पाठायाम् । रा.नि.४.४ ।

रक्षगन्धः (काः) । पुं । श्रितालौ । गुग्गुले ।
वै.निघ. ।

रक्षणा (शौ)रकाः । पुं । सूत्रकृष्णरीगे । श.र. ।

रक्षणिः (शौ) । स्त्री । वायमापालतायाम् ।
रा.नि.४.५ ।

रक्षा । स्त्री । जतुनि । जौ । सं. । मधुनि ।
श.र. । गीरोचमायाम् । वै.निघ. ।

रक्षापत्रः । पुं । भूर्जं हवे । रा.नि.४.६ । क्ली ।
भूर्जंत्वचि । श्रितसर्पे । वै.निघ. ।

रक्षावीजः । पुं । रीठाकरञ्जे । वै.निघ. ।

रक्षारिणुत्तरः । पुं । शुकगीमयमस्यचूर्णं
प्रदंषे । भा.स.४४.मसूरिका.दि.श्रीतलाधिकारे ।
"रक्षारिणुत्तरो हितः ॥"

रक्षिताफलम् । क्ली । सर्वपे । वै.निघ. ।

रक्षोघ्नम् । क्ली । काञ्जिके । हे.च. । हिङ्गु नि ।
रा.नि.४.५ । पुं । भङ्गातकहवे । चिका. ।
श्रितसर्पहवे । रा.नि.४.१६ । भैष.सुद्रो.चि. ।
नागररुहवे । मद.व.६ । स्त्री (श्री) । षचायाम् ।
प.४. ।

रक्षोभूतः । पुं । श्रितसर्पहवे । प.सु. ।

रक्षोहा (न्) । पुं । महिषाचगुग्गुनी । रा.नि.
व.१२ ।

राः । पुं, स्त्री । वाचने । श.र. । अम. ।

राका । स्त्री । दृष्टरजकायां कन्यायां । श.रा. ।
पूर्वमायां । कञ्चूरीगे । मे. ।

रागः । पुं । शरीचके शीगविशेषे, रागपाङ्गवे ।
च.सू.१८५. । "सितारुचकसिन्धुः सहस्राक्षपद-
पकैः । जम्बुफलरस्युक्तीगगोराजिकयान्तिः ॥"
सि.यो.शरीच.चि. । अलकके । सिन्दूरे । वै.निघ. ।

रागखा(घा)ङ्ग[खड]वः । पुं । खाद्यद्रव्यभेदे ।
आग्नेय नोन्नतः । तत्करणकमः—"आमनासं
त्वचाहीनं हिलिषां खडितं ततः । साष्टमान्ये
ननामस्त खडपाकेऽथ युजितः । सुपकञ्च समुसायै
मरीचैर्लक्ष्मुवासितं स्थापितं शिखरद्वारं राग-
खाण्डवर्तजितः । पुष्टिदो वलदः पित्तघातात्तारुचि-
नाशनः । शिखीगुरुसर्पणश्च सुखाद्रागखाण्डवः ॥"
द्रव्यगुणः । वा.चि.१२.५. । दाडिमद्राचारसयुक्त-
सुद्रयुपे । "स तु दाडिमघडीकायुक्तः स्याद्राग-
पाङ्गवः ।" गुणः—"रुचिक्लृप्तवृषाकश्च दोषाणा-
मविरोधकम् ।" राज.३५. ।

रागचूर्णः । पुं । खदिरहवे । मे. । फलचूर्णे ।
श.र. । लाचारवे । रा.नि.४.६ ।

रागदः । पुं । वैरणोचुपे । रा.नि.४.४ ।
लाचारवे ।

रागदासिः । पुं । मरुते । रा.नि.व.१६ ।

रागदृष्टिक् । पुं । साणिके । रा.नि.व.१३ ।

रागपुष्पः । पुं । बन्धुवपुष्पवृत्ते । वान्निनि
ग्रीह । रक्षाज्ञाने । रा.नि.४.१० ।

रागपुष्पौ । स्त्री । जोडपुष्पहवे । ज्वरा ग्रीह ।
रा.नि.व.१० ।

रागप्रसवः । पुं । बन्धुजीवहवे । रक्षाज्ञानपुष्प-
हवे । शुकबीजे । रा.नि.व.१० ।

रागयुक् (ज्) । पुं । साचिके ।
रागलता । स्त्री । उपत्ये ।
रागपाङ्कजः । पुं । दाङ्गिमद्राचारसयुक्तमुद्गयुवे ।
 स तु दाङ्गितवह्वीकायुक्तः स्यादरागपाङ्कजः ।”
 तदगुणाः,—“रुचिकृत्तसुपाकय दीपाणामविरोध-
 क्तम् ॥” राज.१५. ।
रागसारा । स्त्री । मनःशिलायाम् । वै.निघ. ।
रागसूत्रम् । स्त्री । पट्टवस्त्रे । मे. । [नि.व.६ ।
रागाङ्गी (ज्या) । स्त्री । मञ्जिष्टायाम् । रा.
रागौ (रन्) । पुं । दण्डधान्यविशेषे । सं नाचणे ।
 कं रश्मिगुचने । तत्पथ्यायाः—लाञ्छनः लाञ्छनी
 बहुतरकनिशः गुच्छकनिशः । गुणाः—तिक्तो
 मधुरः कपायः शीतः पित्तान्नघ्नः बलदयः । रा.नि.
 च.१६ । अशोकहृत्वे । वै.निघ. । [१० ।
रागौ (तक्षः) । पुं । अशोकहृत्वे । रा.नि.व.
रामौष्टम् । स्त्री । सुगन्धरोहिण्ये । वै.निघ. ।
राघवः । पुं । तिमिङ्गिलमख्ये । मे. । इष्टदाकार-
 मख्यमेदे । त्राववटवाश्रान् ।
राङ्गलः । पुं । तदकण्ठके । गी.छत्र कौटि ।
 छाराः ।
राङ्गवम् । स्त्री । पद्मलीनजातवस्त्रादी ।
 “राङ्गवं म्गलीमजम् ॥” अम. ।
राङ्गणम् । स्त्री । रङ्गणपुष्पे । त्रय्यण कूल ।
 गुणाः—रक्तपित्तघ्नम् । राज.भू.प. ।
राजकम् । स्त्री । कृष्णामृगुष्णि । वै.निघ. ।
राजकादम्बः । पुं । कदम्बविशेषे । जटा. ।
राजकान्या । स्त्री । कंबुकै । कविकाप्रणहचे ।
 रा.नि.व.१० । वै.निघ.जीर्णज्व.चि.कलिङ्गादिः ।
राजकर्काटो । स्त्री । चीनकर्कट्यां । रा.नि.व.७ ।
राजकशेरुः (काः) । पुं । भद्रसुखायां । रा.
 नि.व.६ । [वै.निघ. ।
राजकार्मः । पुं । आलस्ये । शौच ग्राह ।
राजकाष्ठम् । स्त्री । पत्तनचन्दने । वरुण
 काष्ठं । वै.निघ. ।
राजकुलकाः । पुं । पटीललतायां । पंटीज
 ग्राह । प.स. ।
राज-प्राङ्गः । पुं । वार्ताकौ । वेणुन

राजकोलः । पुं । राजभद्ररहवे । नात्रकूल
 कूल । रा.नि.व.११ ।
राजकोपातकी । स्त्री । पीतघीप्रायाम् ।
 सिङ्गी । प.स. । चिं विधातदद । तोरद । मद ।
 तत्पथ्यायाः,—रुचिपर्णिका पीतपुष्पिका धामार्गवः
 कीमकला महाजाली सपीतकः । गुणाः—श्रीतला
 मधुरा कफवातला पित्तघ्नी दीपनी त्रासञ्जरकास-
 कृमिघ्नी च । भा.सू.१म.या.व. ।
राजखर्जूरी । स्त्री । पिण्डखर्जूरे । वडु पिण्ड
 थैजुत्र । तत्पथ्यायां—राजपिण्डो वृषभिया ।
 गुणाः—गौल्या स्वादे हिमा गुदः पित्तदाहघ्नी
 त्रासमघ्नी वीर्यकरी च । रा.नि.व.११ ।
राजगिरा (रिः,री) । स्त्री । शाकविशेषे ।
 त्रिङ्गुली । तत्पथ्यायाः,—राजाद्रिः राज-
 गिरा कनिका । लघुस्थूलमेदेन द्विधा । गुणाः—रुचा
 पित्तघ्नी शीतला च । स्पृष्टा अतिशीतला
 अतिरुचा च । रा.नि.व.७ । इष्टजन्तुहृत्वे ।
 वै.निघ. ।
राजश्रीवः । पुं । मख्यविशेषे । क्यूरे ग्राह ।
 तत्पथ्यायां,—फलकी चिचफला राजश्रीवः
 मदाग्दः । विकारः ।
राजघासः । पुं । दण्डमेदे । कागाकर्पूरुः
 कागघानि । गुणाः,—“राजघासदणपतिः सपित्त-
 निलदाहनुत् । इरेद रक्तागिसारच रक्तपित्त-
 सद्यदरम् । अर्थासि पङ्कविधान्येव सूत्रकृच्छ्र
 दारणम् ॥”
राजचम्पकम् । स्त्री । पुत्रागपुष्पे । प्रुनां
 कूल । स.सू.३८८-एखादि. ।
राजचिङ्गकम् । स्त्री । शिप्रे । श.च. ।
राजजम्बुः (जम्बू) । स्त्री । महाजम्बू हृत्वे ।
 वडु छात्र ग्राह । र.मा. । चिं फलेन्द्रा । तें
 राचनेरङ्गिचेदु । गुणाः—“राजजम्बु फलं स्वादु
 विष्टमि गुरु रीचनम् ॥” भा. । पिण्डोखर्जूरे ।
 पिण्ड थैजुत्र । मे. ।
राजजम्बु । पुं । खनामख्यतरीने । यक्षा
 रोगं, क्रम रोगं । निदानम्—“वेगरीधात्
 चयाचैव साहसादिपनाशनात् । विटोपी जायते
 यक्षा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥” अस्य निरुक्तिः—
 “वैदी व्याधिमता यथाह्याधिर्वेनेन युज्यते । स

शब्दमयी यथादभूत्प्रेय किलामयः । तस्मात् राज-
यज्ञेति प्रवदन्ति जनोविषयः । क्रियालयकरत्वात्पु-
त्रय इत्युच्यते बुधेः । संशोपणादलादीनां शोप-
द्वयमिधीयते ॥” सम्प्राप्तिः—“रूपप्रभागदर्शितु
रुद्धेपु रसवर्त्मसु । अतिव्यवायिनो वानि चीणि
रेतस्यगन्तराः । चीयन्ते धातवः सर्वे ततः शयति
नानयः ॥” पूर्व्वकर्म—“आसाङ्गसादकफसंसव-
तात्तुशोषवम्यप्रिसादमदपीनसकासनिद्राः । शोपे
भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः शक्तेचणो भवति
मांसपरी रिरंसुः । स्वप्नेपु काकायकशङ्कानोल-
कण्टम्राक्षसंघ कपयः क्लृप्तासकाय । तं
वाहयन्ति स नदीर्विजलाय पश्येत् शकाक्षरुन्
पथनधमदवादिताय ॥” इति । तिरुपचयलक्षणं
—“संपाशांमितामथ सन्नापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्वाङ्गयैव लक्षणं राजयथायः ॥”
एकादशरूपस्य यथा—“स्वरभेदोऽनिखाच्छूलं
सङ्कोचवासपादयोः । ज्वरो दाहोऽसिसारश्च
पित्ताद्रक्तस्य चागमः । शिरसः परिपूर्णत्वमक्ल-
च्छन्द एव च । कासः बाष्पस्य चोद्धंसी विभ्रयः
कफकीपतः । एकादशभिरितैर्वा पङ्क्तिर्वापि
सम्बन्धितः । कासासिसारपाशांस्त्रिरभेदारुचि-
ज्वरैः । विभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्व्वरकासास्यग-
मयैः । नञ्जाक्कीपादितं... । महाश्विनं चीयनाथ-
मतीसारनिपीडितं । श्वन्सुकुदीदरश्चैव यन्निष्णं
परिवर्जं येत् । ज्वरात्तुयश्चरितं बलवन्तं क्रिया-
सङ्घं । उपकमेदात्मवर्तं दोषाग्निमज्जं नरम् ॥”
गानि ।

राजजीरकम् । क्ली । C.Tribocularis.)
जीरकभेदे । वम्. ऊरुवृष्टज । कोषान्तरम् ।
राजतरु(रु)णौ । स्त्री । पुष्यविशेषे, महा-
तरुणोपुष्यहय । बड़ (भेडैतौ) मं राजतरुणौ ।
कं द्वित्येवैवङ् । तत्पठ्यायाः,—महासहा
वर्धपुष्यः अस्त्रागः अस्त्रातकः सुपुष्यः सुवर्धपुष्यः ।
गुणाः—कषयाया कफकारी चक्षुष्या हृद्या सुगन्धिश्च ।
रा.गि.व.१० ।

राजतरुः । पुं । कर्णिकारहृत्वे । छोटि
शोभायु । रा.नि.व.२ । आरम्बधहृत्वे । बड़
शोभायु । वै.निघ. ।

राजतालः । पुं । गुवाकहृत्वे । त्रिका. ।
भारिकेखहृत्वे । वै.निघ. ।

राजतालीखरः । पुं । कृष्णधिकारे रसः ।

पाठः—“नागस्य भयं श्राथेकं तीलकं गन्धकस्य
च । द्विमिष्कं शृङ्गतालस्य सनुद्धृतं गवां जलेः ।
विपचेत् पीड्यशुष्कैः पात्रे तासमये शनैः । चर्म
द्विषस्य जम्बोरकुमारीवज्जकन्दकैः । रसैर्भङ्गस्य
चाभोभिर्दुग्धं बल्लहयं भजेत् ॥” र.सा.खं. ।

राजतिमिश्रः । पुं । चिलानि, सुखाग्रि ।
राजतिसिषः । पुं । तदभुङ् । हारा. । त्रिका. ।
See कालिन्दः ।

राजदन्तः । पुं । दशनानामग्रस्यदन्तपट्टये ।
त्रिका. ।

राजद्रुमः । पुं । विरमालि, आरम्बधहृत्वे ।
शोभायु ग्राह । द्विं वनवहृत्वा । मैप सु.री.वि. ।
सि.यी.च.द.कफारीचकाचि. । “राजद्रुमाम्बु मधु-
ना ।” भा.स.५.भ.सुख.री.चि. । ‘यद्यत्राङ्गराजद्रुम-
चन्दनैश्च ।’

राजधत्तु(स्तू)रकाः । पुं । बृहद्भुक्तुरके । रा.
नि.व.१० । पीतधुक्तुरहृत्वे । कनकधुक्तुरा ।
वै.निघ. ।

राजधान्यम् । क्ली । राजाननामकशालिधान्यं,
वृषान्नं । राजजोषं देशमखिक धाश्रुविशेष्य ।
श्यामाके । श्यामाधान । रा.गि.व.६ ।

राजधु(त्तु)स्तूरकाः । पुं । बृहद्भुक्तुरके ।
पीतधुक्तुरहृत्वे । रा.नि.व.१० ।

राजधूर्त्तः । पुं । पीतधुक्तुरे । वै.निघ. ।
बृहद्भुक्तुरहृत्वे । तत्पठ्यायाः,—महाशठः निष्कण-
पुष्पिकः भान्तः पीतधुक्तुरकहृत्तः । रा.नि.व.१० ।

राजनगः । पुं । राजगिरिश्याके । वै.निघ. ।

राजनामा (नू) । पुं । पटोलि । रा.नि.व.३ ।

राजनिश्चूकः । पुं । निम्बूविशेषे । काशशो
नेहू । वै.निघ. ।

राजनौलम् । क्ली । सरकतमणौ । श.र. ।

राजनौलिका । स्त्री । महानील्याम् । बड़
नौग । रा.नि.व.४ ।

राजन्यः (न्या) । पुं, स्त्री । राजादनहृत्वे ।
श्रौत्रिणी ग्राह । नटा. । भा. ।

राजन्यावर्त्तः (क्तः) । पुं । राजावर्त्तमणौ ।
रा.नि.व.१३ ।

राजपटोलः । पुं । मधुरपटोलि । र.भा. ।

राजपटोलिका (ली) । स्त्री । मधुरपटो-
ल्याम् । रा.नि.व.३ ।

राजपट्टः । पुं, स्त्री । कान्तपावाजे । दूषूक
प्रापत्र । विका. । र.सा.सं.हृद्य.दामधिरमं ।

राजपट्टिका । स्त्री । चातकपत्रिणि । घारा. ।

राजपत्नी । स्त्री । पितृनि । वै.निघ. ।

राजपर्णी । स्त्री । प्रसारण्यां सतायाम् ।
शकुन्तलिन्यां । रा.नि.व.५ ।

राजपलायुः । पुं । रक्तपलायुः । छोटि
पेशकम् । मं कं रक्तकान्दा, खीद्वीकर्मि,
कैपिनउमि, यावउमि । तत्पठ्यायाः,—यवनेटः
राजप्रियः राजेष्टः महाशूलः दोषपवः रोकः
महाकन्दः शपकन्दः शपप्रियः शपाहवः श्वेष्टः
रक्तकन्दः । गुणाः—शोथलः पित्तघ्नः कफघ्नः
दोषघ्नः मण्डनिद्राकरय । तवाच—“यस्यने
शपपलायुः सवच चारतोऽस्यशुटी रचिमदः ।
कण्ठशोषशमनोऽतिदीपनः शं पापिभशमनोऽति-
हृद्य. ॥” रा.नि.व.० । मण्डनिद्राकरय ।

राजपिण्डा । स्त्री । पिच्छस्रज्जूरिकायाम् ।

राजपीलुः । पुं । मद्यपीलुश्चे । रा.नि.व.११ ।

राजपुत्रः (कः) । पुं । चोरिकाहवः । मद्य-
राजपुत्रश्चे । भा. । रा.नि.व.११ ।

राजपुत्रिका । स्त्री । शरारिपयिणि । शंशुल
प्राथी । “शरारि-राटि-राट्टिच श्वाशुची राज-
पुत्रिका ।” जटा. । गुरुशुद्धिकायाम् । पितृनि ।
वै.निघ. ।

राजपुत्रो । स्त्री । कटुवृत्तयाम् । तिरुवाडे ।
रा.नि.व.१२३ । रेपुकायाम् । द्रेपूक वीच ।
रा.नि.व.१२३ । जातोप्यश्चे । चादनो कूटनत्र
शह । रा.नि.व.१०२३ । राजरोतो । वेडी-
पित्तल । रा.नि.व.१२३ । कुन्दव्याम् । छू.छो ।
रा.नि.व.१२ । वनमल्लिकायाम् । वै.निघ. ।
मालव्यान् । जटा. ।

राजपुष्पः । पुं । नामकेशरश्चे । नाशेयत्र
शह । ज.च. । तत्पठ्यायाः,—चाभ्येयः केशरः
नामकेशरः कनकाह्वयः महोषध राजपुष्पः
फलकः खरघातनः ।

राजपुष्पी । स्त्री । कौडपद्मे कर्षोस्योनावा
व्याति पुष्पश्चे । रा.नि.व.१० । वनमल्लिकायाम् ।

जातोप्यश्चे । वै.निघ. ।

राजपूज्यम् । स्त्री । शर्णे । वै.निघ. ।

राजप्रियः । पुं । राजपलायुः । रा.नि.व.० ।
कश्योप्यश्चे । वै.निघ. । स्त्री (या) । कौडप-
द्मे व्याति कश्योप्यश्चे । रा.नि.व.१० ।
विशवासिनोशातो । रक्तकशातो । रा.नि.व.१६ ।

राजफणिवृक्षकः । पुं । नामरद्रश्चे । श.सा. ।

राजफलः । पुं । राजासश्चे । राजादनोश्चे ।
थिनी शाह । रा.नि.व.११ । स्त्री । पटोमि ।
विका. । स्त्री (या) । राजजन्तूश्चे । वृष सान
शाह । रा.नि.व.११ ।

राजफल्युः । पुं । कृषोदुम्बरश्चे । काकडूगुर
शाह । वै.निघ. ।

राजवदरम् । स्त्री । रक्तामलकै । लवणे । मे. ।
पु । उषमवदरश्चे । नात्रकूले, पाटेशे
श्रुद्धि वृष ३ शिष्टे दूम् । मं राजवीर । कं
रायपरतय । तत्पठ्यायाः,—शपवदरः शपवदः
राजकीलः राजवज्रमः प्रुकोल. तन्वीजः
मधुरफलः । गुणाः—मधुरः शीतः दाहपित्तवातघ्नः
हृष्यः कीर्णशुक्रः शोषघ्नश्चे । रा.नि.व.११ ।
राजवला । स्त्री । प्रसारण्याम् । शकुन्तलिन्यां ।
रा.नि.व.५ ।

राजभक्तम् । स्त्री । शपवीश्याने पानादो च ।
शक्षीर श्रुत्र । तत्पठ्यायाः—“शपभक्ताहलिं नक्षं
सविषयश्चेति चे । तथैव ते विनश्यन्ति सचिका-
नायसादयः । पुत्रभुक् तिन चाश्रेन भूयं शटशटा-
यते । मयूरकण्ठप्रतिमो जायते चापि दुःसहः ।
दुष्टाग्रं विपसंगदं सियन्ते शोषशोषकाः ।
प्रपत्तो विश्वज्यथु विठो मुचयि मर्कटः ॥” सु-
कन्द.१५. ।

राजभट्टिका । स्त्री । शपुवीमचिणि । जटा. ।
“शोभलोर् पदकीरो शपुवी राजभट्टिका ।

राजभद्रकः । पुं । पारिभद्रकश्चे । निम्बश्चे ।
कुठे । दूफ । कुन्दकं । रा.नि.व.२३ । राजाके ।
श्वेत् श्वादन । रा.नि.व.१२ ।

राजभावा । स्त्री । विश्वासिनोशातो । रा.
नि.व.१६ ।

राजभोगः । पुं । शालिघानविशेषे । श्वाश्लोश
धान । रावणः ।

राजभोग्यम् । स्त्री । गातीकीये । खीशफन ।
 पुं । प्रियाखण्डे । श.प. । वि । राजभोगादे ।

राजसखटुकः । पुं । मशामखूके । बड़ वेड, लोणीवेड । रा.नि.व.१२ ।

राजसान्द्यम् । स्त्री । पटोले । वै.निघ. ।

राजसायः । पुं । (Vigna catiang. Syn. Dolichos sinensis.) मायमिशे ।
 वरवणे । हिं खीयिया, रसे, बोड़ा । मं नील
 सरीदा । कं नीलखटु । तत्पथ्यायाः,—वक्षैटः
 मरुत्करः खिजमनः नीलसायः वृषसायः वृषोचितः
 सितसायः । गुषाः—कफपित्तहरः रुच्यः वातलः
 मलकरथ । रा.नि.व.१६ । "राजसायः सरी
 रुच्यः कफघ्नकान्द्रपित्तकृत् । स स्नादुर्वातलो रुच्यः
 कषायो विषदो गुषः ॥" प.सू.२७५. । स
 श्वेतसंज्ञकस्यस्येदं विविधः । एषु यो मरुत् स
 एव गुषाधिको ज्ञेयः । भा.सू.१५,भा.व. ।
 तत्पुत्रगुषाः—"राजसायभवः स्युः स्नादुरुचः
 कषायकः । यादौ गुरुवाताकरः सन्तकदृग्धि
 कारकः ॥" द्रव्यगुणः ।

राजसुम्नः । पुं । मङ्गलके । ज्ञान भूग । ऐ.च. ।

राजसृगाङ्गः । पुं । राजसृगाधिकारि रसः ।
 पाठ.—"रसमथा तयो भागा भागेकं रसमभाकं ।
 स्वतामस्य भागेकं मित्रागन्धकतालकं । प्रति
 भागद्वय शुद्धमेकीकृत्य विष्णुंयेत् । वराटिका
 तेन पुष्यां चाजचोरिष टङ्गण । पिष्टा तेग सुखं
 कदा सङ्गाष्टं तं निरीधयेत् । युक्तं गजपुटे
 पार्थं च षयेत् साङ्गशीतलं । द्रवपिपलिकैः सोद्रेः
 मरिचैर्वा हृतान्वितैः ॥" भाषा ४ गुञ्जा ।
 रस ७ तो. अर्ष १ तो. तात्र १ तो. शुद्ध
 मनहाग, गृक्षक, हरितीग अत्रोत्तर २ तो.
 एरुल चूर्ण करिशा बड़ बड़ कड़िर डितर
 पुरिशा हागङ्गके मोहांगा माङ्गिना तद्वाना
 कड़िर मूष वरु करतः मुड्डांशे करु करिशा
 गङ्गपुटे पांरु करिषे । शीतल हरेले
 लुनिशा १०जे गिपुल वा मरिच १०जे, वा
 १०जेग महित हृत ७ मधु अर्पणाने नेव ।
 मांदा ४ रति । र.सा.सं. ।

राजयक्ष्मा । पुं । See राजगम्भा ।

राजयोग्यम् । स्त्री । यन्दने । वै.निघ. ।

राजरङ्गम् । स्त्री । रजते । श.र. ।

राजराजिका । स्त्री । राजसर्षपे । ग्रहे
 मन्त्रिणां । रा.नि.व.१६ ।

राजराजेश्वररसः । पुं । कुष्ठाधिकारि रसः ।
 पाठः—"विफला खादिरं सारसद्यसा मागुजीफलं ।
 धातपे मर्दयेत् सूतं गन्धकं स्वतामकं । सुष्ठु-
 नदितं सालं यावत्तत्र विधीयते । शृङ्गराजद्वयं
 दत्त्वा दिनमात्रं विमर्दयेत् । प्रत्येकं सूतसुखं
 स्यात्पूर्णाङ्गस्य विमर्दयेत् । मध्वाज्याभां औषधात्
 कषायां भक्षयेत्ततः..." र.सा.सं. ।

राजरोतिः । स्त्री । पित्राद्यविशेषे । वेङ्ग-
 पिठण । तत्पथ्यायाः,—वाकतुषी राजपुत्री
 महेश्वरी ब्रह्मरोतिः ब्रह्माथी कपिला पितृणां ।
 गुषाः—तिला जीता खवणदत्ता शीघनी पाण्डु-
 यातमिमिश्रीपित्तघ्नी च । रा.नि.व.१२ ।

राजलक्ष्मीः । स्त्री । कदलीवले । रणांगीह ।
 रा.नि.व.११ ।

राजवर्तः । पुं । राजवर्तमणौ । हिं राहटी ।
 भा.म.कण्ठी.चि. । "नीतकं राजवर्तम् ।"

राजवल्लभः । पुं । रामान्ते । बांग धान ।
 राजवदरे । राजादनीवले । रीणीं ग्राह । रा.नि.
 व.११ । नारायणदासकृत द्रव्यगुणस्यविशेषे ।
 यदृष्ट्या रसः । पाठः—'जातीफललवङ्गाद्दलमेला-
 टद्गरामसं । लीरकं तेषापत्रस यमागीविश्वसेन्धवं ।
 लौहमध' तामस्य रसगन्धकमैत्र च । मरिचं
 विहता हृष्यं प्रत्येकं तोलकीमित्तं । धातीरसे
 वटोः कृत्यात् द्विगुञ्जाफलतानतः । इत्ति शूल तथा
 गु । । । । । ॥' र ।

राजवल्लो । स्त्री । कारवल्लके । उच्छे ।
 हिं करला । र.सा. ।

राजवासनः । पुं । शृङ्गराजपचिणि ।

राजवाहः । पुं । चीटकी । श.च. ।

राजवृक्षः । पुं । आरज्वपहधे । प.सु. । च.र. ।
 मू.क.चि.परिणामयुले । र.सा.सं. । उ.सू.२६५. ।
 सु.चि.१० । प्रियाखण्डे । नि. । लडास्याचिहने ।
 लक्ष्मीनीष्ट । श.च. । सा.धीनिरी.चि. । "पथ्या-
 पपटराजहचकटुका ।" श्लोकाकहवे । सा.की.र.
 चि.वचमखु.रे । [गीह] श.ना. ।

राजश्याः । पुं । पाट प्रति ख्यातहवे । पाटि

राजश्याकः । पुं । वास्तुश्याके । वेतो
 भांक । प.सु. । रा.नि.व.७ ।

राजशाकिनी । स्त्री । राजमिरिनांमपवशाकि ।
ब्रह्म शीर, वेतो शीर । गुणाः—रथा
पितृनी शीतया च । रा.नि.५० ।

राजशालि । पुं । राजभोग्याविधानविधि ।
ब्रह्मभोग्ये देहस्थिर धाना । प.सु. ।

राजशिवी । स्त्री । शिवशिव्याम् । निषादे ।
वै.निघ. ।

राजशुका । पुं । पवित्रिणे । मग्नना पांथी ।
हिं राजशुका । रा.नि.५.१२ ।

राजशुकजम् । स्त्री । शिवशिव्याम् । देहस्थिर
धानाविशेषम् । प.सु. ।

राजशुङ्गः । पुं । महुरमन्त्रे । र.च. ।

राजसफरः । पुं । इन्द्रियमन्त्रे । हारा. ।

राजसर्पः । पुं । सर्पविशेषे । ब्रह्म शीर ।
विद्या. । र.च. ।

राजसर्पपः । पुं । राजिकायां, हायवर्षसर्पे ।
श्रिगिरिवा, काग मद्रिवा । हिं राट ।
तत्पर्यायाः,—राजिका कणिका मूरी सुष्ठकः
व्यटकः कटुकः चयः इताभिजननः लुधाभिजननः
कथा तीक्ष्णता राजी कथासर्पपाश्या । गुणाः—
तिक्तः कटुकः चयः वातशूलघ्नः पित्तदाहजनकः
गुरुकण्ठ कुष्ठघ्नघ्नश्च । रा.नि.५.१६ ।

राजसारसः । पुं । मयूरे । म.मा. ।

राजसी । स्त्री । शिवशिव्याम् । वै.निघ. ।

राजसुपवी । स्त्री । काववेहमेद । श्रिगिरिवा ।
प.सु. ।

राजसैरियका । पुं । नीलकिण्या । यम्,
निवाकीरया । वै.निघ. ।

राजस्कान्धः । पुं । शीटके । विद्या. ।

राजस्वर्णः । पुं । राजधुसुरहच । रुनरु-
धुसुरा । रा.नि.५.१० ।

राजहंसः । पुं । लीहितचक्षु चरन्त्येवहंस ।
ब्राह्मणम् । यम. । कदम्बहच । नै. ।

राजहर्षणम् । स्त्री । तगरपुत्र्ये । रा.नि.५.१० ।

राजहासः (कः) । पुं । मन्त्रविशेषे । कांला
नाह । तत्पर्यायाः,—कातः कातलः राजिवः ।
श.र. । See कातलः ।

राजचवः (कः) । पुं । राजवर्षे । श्रिगिरि वा

काग मद्रिवा । रा.नि.५.१६ । तच्छाकगुणाः—
“विदीपशमनं लघु । शक्ति शक्तं विरुधेय सङ्घ-
र्षाविकारिणाम् ॥” च.म.२०५. । छिन्ध्याम् ।
है.८८७ । वै.निघ. । दुग्धिकायाम् । च.स.४५. ।
वृ.हृ. ।

राजा (न्) । पुं । छिन्धिगोत्रे । है.८८७ ।
वै.निघ. ।

राजाग्रः । पुं । राजमिरिशाकि । वै.निघ. ।

राजातनः । पुं । पीतमालहरे । पेश्याशान ।
रा.नि.५.११ ।

राजात्यावत्तकः । पुं । राजावर्षे ।

राजादनः । पुं । चीरिणीहरे । क्रीरिणी ।
किंशुकहच । पलाशहच । प.सु. । पीतमालहरे ।
रा.नि.५.११ । स्त्री । पीतमालहरे । सु.स.३८
च.प.सु.कादिः । किंशुकपुत्रे । नै. । चीरिका-
फलं । शिर्षाफल । प.सु. ।

राजादनफलः । पुं । चीरिणीहरे । शिर्षी
गाह् । वै.निघ. ।

राजादनी । स्त्री । (Mimusops hex-
andra.) खनामल्यातस्नादुकलहचविशेषे ।
खिरथी इति नीजरे प्रसिद्धा । शिर्षी,
श्रीश्रुषुङ्गा । हिं चीरी । रायथी, रवेण इति
महाराष्ट्रादी । वम्. वै.नी । ता, पत्र । तत्पर्यायाः,
—राजफलः राजवर्षः कपोटः चीरहचः चीरी
वृषट्टमः निव्वदीनः मधुफलः माधुवीर्यः
गुच्छफलः मूषटः शीफलः इट्कन्धः चीरपुच्छः ।
गुणाः—मधुरा पितृघ्नी गुणः तप्ये हृद्या
श्लेष्मिकरी विग्धा मेहघ्नी च । रा.नि.५.११ ।
फलं गुणं विग्धं स्नादु कपायश्च । सु.स.४६५. ।
मधुरं स्नादु च । च.चि.१०५. । अपिच,—राजादनः
फलाध्यक्षी राजन्या चीरिकापि च । चीरिकायाः
फलं हृद्यं बल्यं विग्धं हिमं गुणः लघ्यामूर्च्छां
मदं चान्ति चय-टीपमयास्त्राजत् ॥ भः । तिष्ठ-
वांसनीशाली । रा.नि.५.१६ ।

राजाद्रिः । पुं । राजमिरिशाकपुत्रे । वै.निघ. ।

राजानम् । स्त्री । कर्णाटदेशे प्रसिद्धे शक्ति-
धामभेदे । ब्राह्मभोग्ये, देहस्थिर धानाविशेषम् ।
तत्पर्यायाः,—शुभान्नं राजादे दीर्घशुक्रकं धान्य-
त्रेष्ठं राजधान्यं राजीष्टं दीर्घशुक्रकं । गुणाः—
विदीपघ्नं सुस्निग्धं मधुरं लघु दीपनं पथहत्

पथं कान्तिदं वीर्यवर्द्धनञ्च । तच्च विविधं
सगुणञ्चैतत्कक्षाभेदेन, उत्तरीचरं रसाधिकञ्च ।
वैविध्याच्च तच्छुद्धा चरितयोग्यवीर्यताः सामान्यतो
भवन्ति । गुणैश्च पूर्वपूर्वोत्तराः । स. सू. । रा.
नि.व.१६ ।

राजास्त्रः । पुं । चास्त्रविशेषः । सं राजावा ।
सं रायमञ्चु । तं राचमामिङ्गिचैद् । भा. ।
तत्पर्यायाः,—राजफलः, अरामः कीकिलानन्दः
कीकिलीस्ववः कामेष्टः श्रवणमः कामाहः
राजपुत्रकः । गुणाः—कीमखाः राजानाः—
कट्टन्नाः पितृदाहकराय । सुपकाशे—खादु-
माधुय्याः बलपुष्टिवीर्यप्रदाय । तत्फलं विविधं
पालमध्यपक्षीदेन । त्रिवेण राजानेषु रसाधिक्य-
साम्यं वर्धते । गुणाधिक्यस्तु उत्तरीचरं श्रेयम् ।
किञ्च एषां बालफलं कफघातारक्त्यासपित्तजनकं ।
मध्य फलं तादृशमेव गुणसम्पन्नं दीपवद्भुलं पर-
कषायाम्नञ्च । पत्रफलं मधुरं विदीपनं दण्डादाह-
श्रमघासारोचकघ्नं गुद हिमञ्च । रा.नि.व.१० ।

राजास्त्रातकः । पुं । राजास्त्रातकहृत् । वै.नि.व. ।

राजास्त्रः । पुं । अस्त्रवैतसे । रा.नि.व.६ ।

राजासः । पुं । अतर्का । श्रेष्ठ आकम् ।
र.भा. । सं सन्दार । सं सन्दारयके । गुणाः—
कट्ट-तिक्कीयः कफ मेदी-विपन्नः वात-कृत् वणनः
शोथकण्डुविसर्पणः । रा.नि.व.१० ।

राजासुम् । स्त्री । अगुदकाठे । मे । कर्पूरे ।
कृष्णामुरकाठे । वै.नि.व. । शालिधान्यविशेषः ।
ब्राह्मणशर्मा । रा.नि.व.१६ । स्त्री (ह्री) ।
जम्बूहृत् । जाम्बूशर्मा । रा.नि.व.११ ।

राजालासुः । स्त्री । खादुतुन्त्या । मिठी लाडे ।
तत्पर्यायाः,—गुम्कः मधुतुम्बी मिष्टतुम्बी
बलाहनी मधुरालावूनी भस्त्रालासुः प्राकालासुः ।
गुणाः—गुदः हृष्या कफविघ्नो च । मद. ।

राजालुकाः । पुं । सहाकन्दे । रण्डन । पारा. ।

राजावर्तः । पुं । खनामव्याते उपरयमेदे ।
स्फटिकजाती । छिं रेवटी । तत्पर्यायाः,—
आवर्तः आवर्तमण्यः नृपावर्तः राजाल्यावर्तकः ।
गुणाः—सुदुः शोथलः कट्टः क्षिग्धः पित्तघ्नः
शोभाघञ्जनकश्च । लक्षणे...“निगरितमसितं
सस्यं नीलं गुरु निर्मलं बहुव्यायम् । मित्रिकच्छ-
समं शीघ्रं राजावर्तं वदन्ति आत्यमघिमम् ॥”
रा.नि.व.१२ ।

राजासिः । पुं । हिमुखसर्पे । ब्राह्मणशर्मा ।
तत्पर्यायाः,...विमुखासिः विलवासी विपायुधः ।
विका. ।

राजासुम् । स्त्री । कर्षिकारफले । कनिका
फलं वा ठीनेनरं कर्षवी फलं । वा.पु.१५५. ।
स्त्री (ह्री) । राजादनीहृत् । अतर्काहृत् । वै.नि.व. ।

राजिका । स्त्री । (Brassica juncea,
Syn. Sinapis juncea or Brassica
nigra.) अत्रराजिकायाम् । गौरसर्पे । श्रेष्ठ
ब्राह्मणशर्मा । राजसर्पे । काण नरिषा, ब्राह्मण
ब्राह्मणशर्मा । मे. । रक्तसर्पे । ब्राह्मणशर्मा, —
राजी आसुरी रजिका रक्तसर्पेयः तोष्णगन्धा
सधूलिका क्षयः क्षयकः क्षयकः । रा.नि.व.१६ ।
गुणाः—“राजिका कफविघ्नो शोथोत्था
रक्तपित्तघ्नः । किञ्चिद्वाग्निदा कण्डूकुष्ठकीट-
जनोन् हरेत् । अतितोष्णा विगेषेण मधुरक्यापि
राजिका ॥” भा. । राजिकातैलगुणाः—तीक्ष्णं
घातादिदीपनं शोथलं कट्टं पुंस्तन्नं केश्यं त्वग्दीप-
नाशनञ्च । रा.नि.व.१५ । तत्पर्यायाः—कट्टं
कृमिवातकफघ्नं कण्डूरोगघ्नं खादु दीपमञ्च ।
रा.नि.व.१० । पक्षरोगघ्नो माने । “तामिः
पशुमिथ राजिका ॥” प.प्र. । कण्डूघ्नो
किदारः । मे. । सुदुरोगमेदे । शोमाणि । मा.नि. ।

राजिकाफलः । पुं । गौरसर्पे । श्रेष्ठ नरिषा ।
रा.नि.व.१६ ।

राजिकाह्रा । स्त्री । तन्नामकसुदुरोगमेदे ।
शोमाणि । लक्षणे यथा...“वसुधैव कुटुम्बकम्
पिटिकाः सर्वज्ञी घनाः । राजिकावर्षसंस्थान-
प्रमाणा राजिकाह्रायाः ॥” वा.पु.१५५. ।

राजिचित्रः । पुं । राजिमच्छर्पविशेषः । सु.
कल्प.४५. ।

राजिफला । स्त्री । चीनकर्कटीलतायाम्
रा.नि.व.० ।

राजिभः । पुं । दुग्धभसर्पे । टौडामाण ।
वै.नि.व. ।

राजिमत्फला । स्त्री । मधुकोपातक्याम् ।
शिष्टे धुन्नुत् । भा.पु.१५, भा.व. ।

राजि(कौ)मान् । पुं । भीमसर्पमेदे । लक्षणे
...“राजीमन्तस्तु राजिमिः । क्षिग्धा विशिष्य-
वर्षांशिकर्ष्यगुरुं विचित्रिताः ॥” तेज दृष्टस्य

प्रथमे वेगे रक्तं दुष्टं पाण्डुतां गच्छति । द्वितीये
पनिगामगुरुत्वं । तृतीये रोगविहं दादयः । चतुर्थे
मल्लकगुरुत्वादयः । पञ्चमे नाभभङ्गादयः । षष्ठ्योः
दर्शान्कारवत् । वा.उ.२६५ ।

राजितः । पुं । उन्मु मर्षे । टोङ्गा नाभ ।
पुन । पटोले । सर्पजातिविशेषे । तद्देदा यथा...
पुष्टरीकराजिचिन्ताद्, खराजिचिन्तराजिकर्षक
व्यपशीपकसंस्पृकथे तद्वत्तुदभेपुष्यपदावगोधूमक
किष्कसादायेति । वा. ।

राजिलफला । स्त्री । एलायकभर्दे । वै.निघ. ।
राज्ञी । स्त्री । रक्तमर्षे । त्रिशेनद्रिया ।
रा.नि.व.१६ । वै.निघ.२म.दुर्जखञ्च.पि.मुष्ट्यादि-
कल्के । वाङ्म्याम् । शोभद्राय । तिलपटोले ।
मन्त्रविशेषे । वै.निघ. ।

राज्ञीफलः । पुं । पटोलेयतायाम् । भा.म.१
भा.पिपसम.व्य.पि. । "राज्ञीफलैः चतुर्णाः ।"
तिलपटोले । त्रिशेनद्रिया । वै.निघ. ।

राज्ञीमती । स्त्री । विद्वनाशरीरश्रीपट्टम
विशेषे । यथा—“राज्ञीमतीदुष्टनिचिता शालि-
नूकामराजिभिः ।” वा.उ.१४५ ।

राज्ञीलः । पुं । राजवर्षे । त्रिशेनद्रिया ।
वै.निघ. ।

राज्ञीचम् । स्त्री । पत्रो । प.सु. । रा.नि.व.१० ।
तन्मूलं नूकरदंष्ट्रे स्थितम् । पुं । हरिपमेदं ।
हस्तिनि । पिक्वा । सारसपक्षिणि । पन. ।
नाद्विषमन्त्रविशेषे । वै. ।

राज्ञीन्द्रः । पुं । राजगिरामाके । वै.निघ. ।

राज्ञेयः । पुं । पटोले । भा.पू.१म.गा.क. ।

राज्ञेष्टम् । स्त्री । यथाश्रे, रामाश्रे । त्रिष्वजग
देश्चरिष्टे धाञ्चिनेम । रा.नि.व.१६ । पुं ।
राजपलाशौ । रा.नि.व.७ । स्त्री (दा) । कदली-
हर्षे । रा.नि.व.११ । पिच्छीखञ्जरे । वै.निघ. ।

राज्ञीवेलनसंज्ञकः । पुं । चवके, भूसाङ्ग-
हर्षे । श्लेष्ठे । रा.नि.व.८ ।

राज्यता । स्त्री । पितरानिकादपिलपमिचिस-
एफालाम्खण्डादिहते व्यजगदिने । त्रिशेन ।
“राज्यतामिरीपिका पाचन्या तान्नु भक्षयेत् ।”
भा. ।

राज्ञी । स्त्री । नील्याम् । नीय शीर्ष । रा.नि.
व.४ । कान् । वै.प. । धात्रीपुष्पहर्षे । पित्तले

राजवर्षे । राजमन्त्रिया, त्रिशे । रा.नि.व.१६ ।

राष्टः (ठः) । पुं । मदनहर्षे । नयना शीर्ष ।
रा.नि.व.८ । रा.सा.मं. उदावर्षलिपे । वा.उ.१०५ ।

राष्टिः (डिः) । पुं । मरारिपक्षिणि । शत्राल
शायी । पन. ।

रांठपुष्पम् । स्त्री । मदनपुष्पे । वा.उ.२५ ।

रात्रिः । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । वै.
निघ.२म.यदपो.पि. । रजश्याम् ।

रात्रिका । पुं । उद्भूमकाख्ये अग्निद्रिकाख्ये
वा हयिकमेष्टे । “मिरीपुष्पं चकरन्नवीलं
काग्रीरुलं कुटननाशिलाय । एयोऽगदो रात्रिक-
हृदिदाना संकान्तिकारी कविता जिनैः ॥” वा.
उ.२०५ ।

रात्रिजन्तम् । स्त्री । कुम्भटिकायाम् । म.ना. ।

रात्रिजागरः । पुं । कुन्दे । वै.प. ।

रात्रिजागरदः । पुं । मशके । रा.नि.व.१८ ।

रात्रिनामिका । स्त्री । हरिद्रायाम् ।

रात्रिपुष्पम् । स्त्री । उपले । उन्निद्रण,
देना इत्य । रा.नि.व.१० ।

रात्रिपुष्पिका । स्त्री । श्लज्जामोहर्षे । श्वेत
जातौ शीर्ष । वै.निघ. ।

रात्रिविद्योगी (इन्) । पुं । चक्रवाके । वै.
निघ. ।

रात्रिविद्येयगामी (इन्) । पुं । चक्रवाक-
पक्षिणि । रा.नि.व.१८ ।

रात्रिवेदः (दौ(इन्)) । पुं । कुन्दे । पिक्वा ।

रात्रिहासः । पुं । श्रौतोपले । म.र. ।

रात्रान्धः । वि । तद्रामकद्विष्टरीयमुक्ते,
काकादौ । त्राञ्चिकायां ।

राधवङ्कः । पुं । करकायाम् ।

राधः । वि । पक्के । वै.प. । स्त्री । धनतरमुक्ते,
धनतरमुक्ते वा । त्रिणा ।

राधा । स्त्री । विद्याभान्तायां । पारुलव्या । मै. ।

राधासाधवः । पुं । देवरदावलीकारे ।

रामम् । स्त्री । तमावर्षे । उद्भृगु । रा.
नि.व.६ । कुष्ठे । दूङ् । रा.नि.व.१२ । वाचके ।
मै. । पुं । चमोकरुचे । पशौ । वि.प. । धीटरी ।
मै. । श्लज्जवर्षे । रूपवर्षे ।

रामकः । पुं । जलापामां । वै.निघ. ।
 रामकान्दः । पुं । अमीठके । प.मु. ।
 रामकपूर्वकः । पुं । कचूषे । शकृत्पुं, त्रिनकपूर्व । अ.र. ।
 रामकारणः । पुं । रामशरे । रा.नि.व.८ ।
 रामकोशा(घा)तकी । स्त्री । मद्याक- कोशातक्याम् । वै.निघ. ।
 रामगुवाकः । पुं । रामगुहवे । राम शूपात्रि ।
 रामचन्द्रः । पुं । रघुप्रदोषकारे । रसेन्द्र- विनामधिकारे ।
 रामच्छेदनकः । पुं । मदनहवे । भा. ।
 रामजननी । स्त्री । रेणुकायाम् ।
 रामठम् । स्त्री । हिङ्गुमि । शि१ । र.मा. । रा. नि.व.६ । मदनफले । च.द.वमनाधिकारे । पु. । पत्नीटहवे । र.मा. । जलापामां । वै.निघ. ।
 रामठी । स्त्री । गाड़ीहिङ्गी । रा.नि.व.६ ।
 रामणः । पुं । पर्व्वसनिवहवे, कौटुम्बिन्वे । तिन्दुकहवे । रा.नि.व.६ ।
 रामतक्षणी । स्त्री । तक्षणीपुष्पहवे । शैलेतो शूयत्र शीघ्र । रा.नि.व.१० ।
 रामदूतिका (तौ) । स्त्री । नागदन्त्याम् । नाशनीना । र.मा. । नागपुण्याम् । भा. । तुलसी- विग्रहे । तत्पठ्यायाः,—पर्व्वपुष्पी विशल्या नागदन्तिका काण्ठी कथिक्कका एषपर्व्वी भरण्यासा । अ.च. ।
 रामपूराः । पुं । गुवाकहपविग्रहे । तत्पठ्यायाः, कामीनः मूनिपुगः सुवेरटः । चिका. ।
 रामभद्रा । स्त्री । गाभारीहवे । वै.निघ. ।
 रामलवणम् । स्त्री । शाकभरिखवणे । भांखन्न- लवण । र.मा. ।
 रामवह्निभम् । स्त्री । लवि । षुङ्गपुष्प । रा.नि.व.६ ।
 रामवाणः । पुं । रामशरे । रा.नि.व.८ ।
 रामवाणरसः । पुं । अजीर्णाधिकारे रसः । पाठः—“पारदाश्लक्षयद्रगन्धं भाग्युग्मरिचिन मिश्रितं । घातिकाकलमथाईमानिकं तिनिकी- फलरसेन मर्दितं । रागमाधमगुपानयोगतः सद्य एव कठराग्निदीपनः ॥” शीर्षा, विष, नवन्न,

शकृत् अतोत्क १ तो, मरिच २ तो. जाशरुग ॥० तो. कौठां ठेठुंगेयन्न रसे लावना । वृत्ति भांशमाया । र.सा.सं. । रस- वि.भा. ।
 रामशरः । पुं । रामनामप्याशशरहवे, सुष- भेदे । रामशपु, सरगोल इति माखवदेशे प्रसिद्धः । रामशर । हिं रामशर, अरपत । तत्पठ्यायाः,— रामकाण्डः रामेपुः अर्धदण्डः दीर्घः वृषभियः । भा. । गुणाः—रसे अन्नकपायः पिपाकत् वात- कफघ्नय । एतयूखे ईषदुष् रचिद्विष । रा.नि.व.८ ।
 रामशीतला । स्त्री । आरामशीतलायाम् । पञ्चशीरुविशेष । रा.नि.व.१० ।
 रामशे (से) नः (काः) । पुं । मूनिवे । छिन्नत । रा.नि.व.६ । भा.म.१भ.चिचभमञ्ज.वि. ।
 रामा । स्त्री । गृहकन्यायाम् । वृत्तकूमात्री । रा.नि.व.६ । हिङ्गुमि । वै. नि. हिङ्गुले । अ.र. । अशीकहवे । सातलायां । तमाकपर्वे । ताय- साण्यायाम् । रा.नि.व.१२ । गीरीषयायां । रा.नि. व.१२ । यासायाम् । गैरिके । अ.च. । श्रेत- कण्टकायाम् । रा.नि.व.४ । आरामशीतलायां । रा.नि.व.१० ।
 रामाटरूपः । पुं । वासाभेदे । राम वांशक । भेद.ल.चि दान्वादी ।
 रामाप्रियः । पु. । लचि, दारुचीनीति प्रसिद्धे वल्कले । वै.निघ. ।
 रामालिङ्गनकामः । पुं । रक्षाज्ञानपुष्पहवे । ब्रह्मर्षीणि । रा.नि.व.१० ।
 रामावस्त्रीजोषमः । पुं । चक्रवाके । रा. नि.व.६ ।
 रामावामाङ्घ्रिघातकः । पुं । अशीकहवे । रा.नि.व.१० ।
 रामेपुः । पुं । रामशरे । रा.नि.व.८ ।
 रामोदुम्बरिकाफलम् । स्त्री । अजीरफले । वै.निघ. ।
 रायणम् । स्त्री । पीडायाम् । अ.र. ।
 रालः । पुं । (*Mimosa rubicaulis.*) सञ्ज्ञतरी । धूनात्र शाह । हिं खिलि । तें सधर्जरसु, सञ्ज्ञ । पञ्जा. राल चर्तु । रा.नि. व.६ । सञ्ज्ञरसे । धूनां । तत्पठ्यायाः,—साणः सालनिश्यासः सावरसः लसगः द्वेवः शीतसः

बहुधूपः सज्जनिर्व्याघः सज्जरसः सुरभीः यक्षधूपः
सुरधूपः अश्विबल्लभः कलः कलकलः कलकलजः
कलकलीद्वयः । गुणाः—श्रीतलः तिग्मः कषायः
तिक्तः संघाहो वातपित्तघ्नः स्फीटकण्डूतित्रणप्रय ।
पानलेपनगुणो—श्रीतलः प्रदरघ्नश्च । रा.नि.व.
१२ । अपिच—“राली चाहो हिमकिलः कषायी
ग्राहकी हरेत् । दीपासस्त्रे दशोसपञ्चरत्रणविपा-
दिकाः । यद्दभयाग्निदग्धाय गृह्णातिसारनाशनः ॥”
भा. ।

रालकाय्यः । पुं । शालहृद्ये । रा.नि.व.९ ।
रालतैलम् । स्त्री । सालहृद्यमव-तैले । शर्ङ्गल-
तेजने । गुणाः—तैलं सञ्जरसीङ्गुतं विस्फीट-
त्रपनाशनम् । कुटपामाक्रिमिद्धरं वातघ्ने पानपा-
पहम् ।”

रालनिर्व्यासः । पुं । सालहृद्ये ।
रालिका । स्त्री । धूनके । धूना । वै.निघ.
२भ.अ.सा.पद्याप्ये ।
रावणः । पुं । हृद्यविशेषः । वन्. टंभुरणी । वै.
निघ. । अहंमकाशनामद्वैत्यकथयकारे ।

राशिः । पुं । द्रोणपरिनिते माने । प.प्र.१ख. ।
धान्यादिद्रूपे । चडौ । हर्षौ । मात्रायाम् ।
अ.वि.१अ. ।

रापभी । स्त्री । कपिकच्छाम् । आनाङ्गनी ।
वै.निघ. । गह्वंभ्याम् । श.र. ।

राष्ट्रकम् । स्त्री । वैदूर्यमयी । प.सु. ।

राष्ट्रिका । स्त्री । कण्डूकार्याम् । प.सु. ।
हृदयां । रा.नि.व.४ । र.मा. ।

राष्ट्री । स्त्री । महाराष्ट्रीलतायाम् । कौण्डि ।
प.सु. । रा.नि.व.२३ ।

रासः । पुं । गृहलके । गार्गां । स्त्रीलायाम् ।
विका. ।

रासना । स्त्री । रास्नायां । वै.निघ.कास.चि.
त्रिकटुकादिचूर्णे ।

रासभः । पुं । गह्वंभे । गार्गां । अम. । (भी)
स्त्री । गह्वंभस्त्रियां । श.र. । [अ. ।

रासभवन्दिनी । स्त्री । मल्लिकापुष्पहृद्ये । श.
रास्ना । स्त्री । (Vanda Roxburghii.
Syn. Cymbidium tessaloides.)

खनामख्याततलकजीपथी केदारदेशः प्रसिद्धे । त्रया ।

हिं रास्ना । ते किरन्निचक्र । अन्नरदानर ।
तत्पथ्यायाः,—द्रीपगन्धिका सपंगन्था पलदपा
सुगन्धमूला सुगन्था सुरसा गन्धनाकुली नकुलेटा
नाकुली भुशङ्गाथी ह्रवाकी सुवहा अथसो रसना
रसा रसाव्या रस्या रास्त्रिका अतिरसा सुक्तरसा
रक्तरसा । सा विधा—“रास्ना तु विविधा प्रोक्ता
-मूलपववर्षेत्तथा । अथो मूलदलो अथो
द्वयरासा च मध्यमा ॥” रा.नि.व.६ । सु.सु.१०अ.
अकादिः । वा.सु.१अ.निदृश्ये अकादिः । “भागो
रास्ना हृदिकाली प्रकीर्त्या ।” च.द.ज्ज.चि. ।
“रास्ना हृचादनी दाह ।” अतकण्डूकार्याम् ।
रा.नि.व.४ ।

रास्नागुगुलुः । पुं । वातव्याधी औषधम् ।
पाठः—“रास्नायानु पलधकं कषायं पच च
गुग्गुलीः । सपिपा वटकं कृत्वा खाद्विद्वनि च
अध्रमीम् ॥” र.स.र. । अन्यः कषंरीति—“रास्ना-
हृदैरख-सुराह-विश्रं तुल्यं पुरेपाय विमयं
खादेत् ॥” भा. ।

रास्नातैलम् । स्त्री । वातव्याधी तैलम् ।
पाठः—“रास्नाश्रीपयट्टाहृद्यफोमहृचराश्रताः ।
श्रीषाकदासम्याका ह्यगन्धात्रिकण्डकाः । एषां
दशपनान् भामान् कषायमुपकल्पयेत् । ततस्तेन
कषायेषु सञ्जगन्धेय कार्पिकैः । दध्युरप्याल-
सायान्मूलकैश्चरुभिः शुभैः । पृथक् प्रस्थीन्वितैः
साह तैलप्रस्यं विपाचयेत् ॥” च.चि.२अ.प. ।

रास्नादशमूलम् । स्त्री । वातव्याध्यादौ कषाये ।
पाठाः—“दशमूलाहृतेरख-रासा नागर-दाहभिः ।
ह्लाथी रुवुकतैलेन साभं इत्यनिलं गुरुम् ॥”
र.स.र. ।

रास्नादिः । पुं । रास्नाहृचादनीदेवदारुसर-
लेखबालुककतकषाये । सं चोदशकंरागुक्ती वातज्वरे
हितः । च.द.ज्ज.चि. । “रास्नाहृचादनीदारुसरलं
सेखबालुकम् । कषायः शर्कराचोदयुक्तो वात-
ज्वरापहः ।” प्रयोग-वात-ज्ज.चि. । हृचादनी
वन्दाकः (वाग्भटी) ।

रास्नादिलीङ्गम् । स्त्री । रासयक्षाधिकारे,
यासकासे च लोडम् । पाठः—“रास्नाश्रगन्थाकपर्पूर-
भेकपर्णीशिलाहृद्यैः । विकचयसमायुक्तैर्लाहं यक्षा-
नाकं मतम् ॥” र.सा.सं. । (रास्नातालीशकपर्पूर
इति रसको.पाठभेदः ।)

रास्नाद्यं (घृतं तैलञ्च) । स्त्री । वातघ्नौषधम् ।

पाठः—'राक्षाश्रमन्वाकपिकच्छुभुमिज्जुपाण्डुगोकच्छ-
 पश्राणपथी । द्विद्वारपरैरच्छमलाश्रितापुगमंवाग्ना
 विधिनीदृशानाम् । प्रत्येकमः पद्यपलं गृहीत्वा
 पचेदुडैःवां हृतपादमेव । शताशरीरसं पूतं दक्षान्
 पलपोद्गमं । हृतमस्य' विपक्ष्य' तैलमंरच्छमेव
 वा । दत्ताष्टवर्मकच्छस्य गृगुणोर्वा पलाटकं ।
 चिन्नं हृतस्य तैलं वा दद्याद् वातगदातुरे..... ।'
 रस.र. ।

राक्षापञ्चकः । पुं । ऋषभभाषिकारे कषायः ।
 पाठः—'राक्षां गृह्यचोमंरच्छ' देवदाह मद्योपपम् ।
 विवेत् सन्वाङ्गके वाते सांमं सत्यस्थिमञ्जने ।'
 चव मेदाचंमंरच्छतेलं प्रथिपनि हजाः । रस.र. ।

राक्षासप्तकम् । स्त्री । ऋषभभाषिकारे
 पाषणम् । पाठः... 'राक्षाश्रितारम्भ-देवदाह-
 विकस्यकैरुत्पुनर्गमाना । काथं विवेभ्रागरचूर्णमिथं
 कञ्जीवपृष्ठविकषपाय'श्लो ॥' रस.र. ।

राक्षिका । स्त्री । रामायणम् । भा. । पद्मविन्दु-
 तैलं । "राक्षिकासैश्वयध ।"

राहुच्छतम् । स्त्री । चार्दके ; याना ।
 रा.नि.व.६ ।

राहुरत्नम् । स्त्री । गोमंदिने रत्न । रा.नि.३-१२ ।

राहुच्छिष्टः । पुं । लघुमे । रत्नम । विक्र. ।

राहुत्सष्टः । पुं । रथोमे । घात. ।

राजम् । स्त्री । पर्वतोफर्द । चम. ।

राजसः । पुं । रीषीतकहवे । द्रोणं । वै.निघ. ।
 दिगाधर-पिंषभाषिमर्दं ।

राजसभोजनम् । स्त्री । मंसि । राजसयष्टे ।
 वा.च. ।

राजसौकन्दः । पुं । चण्डालकन्दे । वै.निघ. ।
 सं. । सुरामाण्डाम् । रस.र.ममेद.पि. । दंष्टायाम् ।
 छे.च. ।

राजसौकन्दः । पुं । चण्डालकन्दे । वै.निघ. ।

राजा (प्या) । स्त्री । लाच्यायान् । दां । चम. ।

रिङ्गणम् । स्त्री । यत्तुने । चम. ।

रिङ्गणो । स्त्री । मुद्गपर्णीलतायाम् ।
 गुणानो । रा.नि.व.३ । वै.निघ.नूमायाम् । ८९७ठे
 मूला । कण्डकाथीम् । वै.निघ.घाम.पि.वासोदि-
 कषायं ।

रिठा (करञ्जः) । स्त्री, पुं । रीठाकरञ्जे ।

श्लोठां शीह । कौ.रिक्ती । गुर्ल.परिठा । वै.निघ. ।

रिपुः । पुं । चोरनामगन्धद्रव्ये । गर्देषेणा ।
 रा.नि.व.१२ । क्रोधादौ । शरीररिपुपट्टके ।

रिपुघातिनी । स्त्री । गुच्चाविशेषे । हिं
 क्रुषार । "क्रुषिका यद्गुनिस्त्रीषां क्रुषिका रिपु-
 घातिनी ।" श.च. ।

रिवुः । पुं । रक्तैरच्छे । वै.निघ. ।

रिमदे । पुं । चरिमिदे । शनिन्नविशेष ।
 रा.नि.व.८ ।

रिरो । स्त्री । पिणले । छे.च. । [श.र. ।

रिश्यः (प्यः) । पुं । हरिणविशेषे । पिका. ।

रिष्टः । पुं । रीठाकरञ्जे । त्रिंठा । रक्तशिशुहृषे ।
 मे. । श्रेतरथोने । रा.नि.व.० ।

रिष्टका । पुं । रक्तशिशुहृषे । श.र. । चवि.
 २५. ।

रिचा । स्त्री । निघायां । शूकायां । निकि,
 उकूनेत्र हानां । छे.च. ।

रीठा (करञ्जः) । स्त्री, पुं । (*Sapindus*
mukorossi or *S. Trifoliatius*, Syn.S.
Sctergens or *S. Emerginta*). The
 soapnut tree. श्वनामल्यातोषरदंशोय-
 करञ्जहृषे । वडु त्रिंठा । छि रीठा । तं रीठा-
 करञ्जमनेषदु । कुङ्कुमयलु वम्.रिया । ता.
 पोमान कीटह । तन्पथीयाः,—गर्भपातकः
 गुच्छकः गुच्छपुष्पकः गुच्छकलः रीठा चरिष्टः
 मद्रव्यः कुम्भोजः प्रकीर्ष्यां सोमवत्कः फेनिसः ।
 गुषाः—विक्त उयः कटुः विरग्धः वातघ्नः कफघ्नः
 कुठकमृषः विषविन्कीटघ्नश्च । See चरिष्टकः ।

रीटका । पुं । श्रुवास्थानि । शीठेन्न ङीङ्गा,
 मेरुदण्ड । छे.च. ।

रोतिः (ती) । स्त्री । पिणले । रा.नि.व.१२ ।
 लोणकित्ते । मधुर । मे. । दन्धमर्षादिमने ।
 धारयिः. [१२ ।

रोतिक(ज)म् । स्त्री । पुष्याजने । रा.नि.व.

रोतिका । स्त्री । पिणले । पुष्याजने । श.च. ।

रोति(का)कुसुम(पुष्य)म् । स्त्री । पुष्याजने ।
 रा.नि.व.१० ।

रोतिहेतुः । पुं । यशदे । मूलां । भा. ।

रक् । स्त्री । कञ्जीवयो । रूडु । मे. । भा.न.१५.

तन्निष्कृतिः । "मरिच-कषपपन्था-वषा-मरु ।"
व्याधी । रा.नि.व.२० ।

रुक्का । स्त्री । सुराविशेषे । "रुक्का सा ह्यवसारा
या ।" प.म.३७ ।

रुक्प्रतिक्रिया । स्त्री । रोगोपगमनोपाये,
चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० ।

रुक्मम् । स्त्री । गोप्यलोके । विदरोति लोके ।
र.भा. । पुनुरे । प.सु. । सुवर्णे । रा.नि.व.१२ ।
पुं । नागदेशरुक्मे । रा.नि.व.६ ।

रुक्मलोहम् । स्त्री । सोप्यलोके । विदरो ।
सि.धी. र. वि. वि. खट्वस्योद्यमोहे । "पल्लवादेशके
जोयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ।"

रुक्मवन्तो । स्त्री । शालिधान्यविशेषे ।
दैन्यखिद्य धाञ्जलेम् । गुणाः—“रुक्मवन्तो
सुष्ठु-रुचि-वस-पुष्टिकरा मदा ।” प.वि.१६५ ।

रुक्मिणी । स्त्री । सूर्यचौरिण्याम् । शेषाभि-
रुक्ते । रा.नि.व.५ ।

रुक्मस्रं (न्) । स्त्री । मने । कश्चिन् ।

रुग्णः । वि । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

रुग्दाहः । पुं । तन्नामकमन्निपातञ्जरविशेषे ।
सुवपम्—“प्रत्यापपरितापनप्रयत्नसोऽसाध्यप्रमः,
परिभ्रमपवेदनाद्यवितसः २३मत्याहनुः । निरन्तर-
हृषाकारः २३मकासदि. ३। ३५; सकटतरसाधनी
भवति हृन्ति रुग्दाहकः ॥” दे.निघ. । भा ।

रुग्मम् । स्त्री । स्वर्णे । शब्दायाम् ।

रुच(क्त)म् । स्त्री । सञ्ज्ञि-कारे । माक्षिनाजे ।
सौवर्ण-लक्षणे । नृशुभलक्षणम् । मं. । भा.पु.२३.
अमंरुचि-विद्वद्वादिषुषं । दे.निघ.यष्टधी-चि रच-
वादिषुषं । सू.लके । नृणां । गोरोचनायाम् ।
विद्वद्दे । दे.च. । लक्षणे । भारा. । टमनाष्टि ।

रुचकाः । पुं । वीजपूरहवे । मातुमुद्रहवे ।
रा.नि.व.११ । धीतेरुच्ये । अ.द. १२५ । चर्पदे ।
दर्ने । कपीने । मे. ।

रुचिः (च) । स्त्री । लुहायाम् । पद-मं. ।
उद्गमनामवाकात् सुखमीयादिनां मुखस्य
प्रकृतत्वे च । ट्रोष्ठां । गोरोचनायाम् । रा.नि.
व.१२ । लुहायाम् । दे.च. ।

रुचिवारः । पुं । नागररुहवं । नाग्रप्र लेङ् ।
दे.निघ. ।

रुचितः । वि । मिष्टवसुनि । उपा. ।

रुचिप्रदा । स्त्री । मधुरविश्याम् । कृन्दशको
दे.निघ. । [भा.]

रुचिफलम् । स्त्री । जम्बतफले । नाशपाति ।

रुचिरम् । स्त्री । सूतके । नृणां । रा.नि.व.० ।
कुरुमे । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ । रोष्ये । रा.नि.
व.१२ । पुं । शिशु-उषेः । मृत्विनां ग्राह । वि ।
मधुरे । स्त्री । गोरोचनायाम् । रा.नि.व.१२ ।
पालकाय(व्य)नामगजरेयककारजनयाम् ।

रुचिरफला । स्त्री । कुरुती । दे.निघ. ।

रुचिराञ्जनः । पुं । शोभाजनहवे । शङ्खिनां
ग्राह । रा.नि.व.० ।

रुचिरासुतः । पुं । पालकाय(व्य)नामगज-
रेयककारे । विकार ।

रुचियम् । स्त्री । विद्यालक्षणे । सोवर्णलक्षणे ।
कोरकमेदे । दे.निघ. । मि । मधुरे । उपा. ।

रुच्यम् । स्त्री । सोवर्णलक्षणे । नृशुभ लक्षणम् ।
रा.नि.व.६ । पुं । कतकहवे । निर्धनी ग्राह ।
रा.नि.व.११ । शालिधान्यमेदे । रा.नि.व.१६ ।

रुच्यकन्दः । पुं । शूरये । उग । रा.नि.व.० ।
कोरके । शालिधान्ये । दे.निघ. ।

रुच्या । स्त्री । मानितायाम् । नाजिर्तापात् ।
प.सु. । कृष्णश्रीरुके । रा.नि.व.११ ।

रुजा । स्त्री । मेघिकायाम् । मेति । दे.च. ।
कठं । कृष्णं । रा.नि.व.१२ । व्याधी । रा.नि.व.
२० । भङ्गे । मे. । व्यथायाम् ।

रुजाकारम् । स्त्री । कर्पूररुफले । दानशायी ।
श.च. । पुं । हिमालहवे । हैडाल ग्राह । वा.घ.
१५५. वदपादिः । "मष्टुलपत्रवदमंशुजाकारः ।"
टीके । दे.च. ।

रुजाप(स)हः । पुं । धन्वहरवे । क्षीमनां
ग्राह । रा.नि.व.८ ।

रुज्या । स्त्री । शालिन्दरीने । टाङ्क ।

रुग्णशालिः । पुं । रुग्णशाली । शान्तिशानि
छाउग । रा.नि.व.१६ ।

रुग्णशालिः । पुं । रुग्णशाली । शान्तिशानि ।
रा.नि.व.१६ ।

रुग्णकम् । स्त्री । अगुहकाठे । दे.निघ. ।

रुद्रो । स्त्री । कुन्दुरी । कुंभकृत् । रा.नि.व.८ ।
रुद्रयः । पुं । कुकुरे । उषा ।

रुद्रन्तिका (न्ती) । स्त्री । खनामज्यातमघा-
चुपं । रुद्रन्तीति लक्षणादो प्रसिद्धा । सं कं
चलुगणि, रुद्रन्ती । तत्पठ्यायाः,—खवत्तोया
सञ्जीवनी अरुतरवा रोमाचिका सङ्गामासी
चणपवी सुधासाधी । लक्षणं—“चणपवसमं पत्रं
चुपधं व तपाविधः । त्रैश्विरे जलपिन्दुमासन्तीति
रुद्रन्तिका ॥” गुणाः—कटुतिक्तौषा अथर्वी
कृमिघ्नो रक्तपिधघ्नो मेहघ्नो वरान्याधिहरत्वान्
रसायनी च । रा.नि.व.३ ।

रुद्रगुदः । पुं । निवृत्तगुदनामरुद्ररोगभेदे ।
लक्षणम्—“वेगसम्भारणाशुभरपानोऽपानसंशयम् ।
अणूकरोति वायान्तर्मांसमस्य ततः शकृन् ।
क्षुशान्तिमंश्चति व्याधिरथ रुद्रगुदो मतः ।” वा.
उ.३१८ ।

रुद्रः । पुं । महादेव । आदित्यपत्नये ।
आकम्प गाह् । रा.नि.व.३ ।

रुद्रकाः । पुं । सङ्घातकृत् । वै.नि.व. ।

रुद्रजः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१२ ।

रुद्रजटा । स्त्री । लताविशेष, देवरोजतायाम् ।
जटाधारी । खटोमङ्गा । तत्पठ्यायाः,—रुद्रजटा
रुद्रा ऋषी रीडा सोम्या सुगमपवा सु म्या
सुवहा सुववा सुरभिः धना देवरोजता शिवाद्वा
पत्रवक्षो सङ्गजटा जटा जटावक्षो गटावरुद्रा
देवपुकरा । भा.म.१४, सलतादिः अ.पि.मा.हृथर-
धुम् । “रुद्रजटा गीमङ्गं ।” गुणाः—कटुरसा
यामजाघट्टागहरो भृशविद्रावयो रक्षीनिवर्धया
च । रा.नि.व.३ । मधुरिकायाम् । दोशो ।
अ.टो.४. ।

रुद्रदासः । पुं । सेखदेवदासी । मन्वज्जी
मन्वदास । वै.नि.व. ।

रुद्रनिर्मात्यम् । स्त्री । शिवनिर्मात्ये, गुप्तादौ ।
भा.म.१४, सलतादिः अ.पि.मा.हृथरधुम् । “वृश-
तम् वृशनिर्मात्यम् ।”

रुद्रपत्नी । स्त्री । अतसीचुपे । मनिना गाह् ।
र.ना. ।

रुद्रपपटो । स्त्री । कासाधिकारे चोपधम् ।
पाठः—“गुडस्यं दिधा गन्धं द्रवेः पुनः पुनः पचेत् ।
वाताहिराद्रकं भङ्गो कानतापो विकथिका ।

दिगैकं सदैधेत् खल्ले पाचयेत् पपटो यथा । धयोः
पाठं सतं ताम् छटा रुद्रगिना पचेत् । रुद्रवर्षे
भवेद यावत् तावद्दार्श्यां प्रचालयेत् । प्रक्षिपेत्
कादलीपवेऽथवा विग्धगुटे पुनः । आच्छाय तेन
योगेन ततथोदेय गोमयं । देयं विचूर्णयेत् पथात्
चूर्णपादं विपं विपेत्.....॥” भावा २२ । र.स.
२ । पाठोऽयं न लगति ।

रुद्रप्रियः । पुं । वज्रलहचे । रा.नि.व.८ ।
रावणकृते अष्टमगतके । स्त्री (या) । हरीतव्याम् ।
म २ ।

रुद्रभट्टः । पुं । वैद्यजीवनयन्त्रकारे । सन्निपात-
कथिकाकारे । [वि. ।

रुद्रमात्यः । पुं । विलहचे । वै.नि.व.२४, ४५.

रुद्ररेताः (तस्) । पुं । पारदे । वै.नि.व. ।

रुद्रलता । स्त्री । रुद्रजटायाम् । ऊषाधारी ।
रा.नि.व.३ । सुक्तवर्षाणि । मूलाङ्गुलि वा वर्षी ।

रुद्रा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । ऊषाधारी ।
रा.नि.व.३ । मलिकानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

रुद्राणो । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ ।

रुद्राघः । पुं । खनामज्यातहचे । कृष्णाक
गाह् । तत्पठ्यायाः,... रुद्राघः द्रुपमेतः अमरः
पुष्यधामरः । स्त्री । तत्फलं । तत्पठ्यायाः,...
शिवार्चं सर्वार्चं नोखकथयां हराचं भूतनाशनं
पावनं शिवधियं । गुणाः... अमृतम् वासतं
कफनाशनं शिरीवेदनाशनं रुचं सतयहविषनाश-
नञ् । रा.नि.व.११ ।

रुधिरम् । स्त्री । कुन्दुरी । रा.नि.व.१२ । च.सु.
४५. । रक्तधातो । व्रज्ज । रा.नि.व.१८ । र.स.
की मय-वासरक्तवि.पादगायसे । गैरिके । शिबि-
नामि । रा.नि.व.१३ ।

रुधिरचरा । स्त्री । लोहितचरानाम धीनि-
व्यापदि ।

रुधिराख्यम् । स्त्री । रुद्रनीलगुण्यमणिभेदे ।
पुराणम् ।

रुधिराशयः । पुं । यकृति । प्रोक्ति च ।

रुपिका । स्त्री । आदित्यपुत्रिकायां । आकम्प
र.ना. । अरुणाकंलुपे । व्रज्ज आकम्प । प.सु. ।
अंताके । भेदनाङ्गीतण्वि. । सु.वि.१०८, ।

रुमा । स्त्री । तन्नामचारमसुदे । स्त्री ।

रुमाभवम् । स्त्री । रुमानदीमघलवदे, शास्त्र-
लक्षणे । वै.निघ. ।

रुसुः । पुं । कुलचर-चक्रनिघंटे । सांख्यशास्त्र-
नद विषयं अग्निमान्द्यनामनघ । रा.नि.व.१० ।
"रुसुमासं सुसधुरं कषायानुसुं पुरातम् । यात
पिनीपशमनं गुद गुरुप्रयत्नम् ।" सु.स.४६५ ।
वनरीतीतके । वै.निघ. ।

रुसुमाणः । पुं । चरुलक्षणे । वै.निघ. ।

रुसुः (सु) । पुं । परलक्षणे । प.सु. । रत्ने
रुसु । रा.नि.व.१८ । च.सु.वा.व्या.दि.रत्नीनपिपु ।

रुसु(सु)कः । पुं । परलक्षणे । प.सु. । रत्ने
रुसु । रा.नि.व.१८ । च.द.वा.न्य.चि.सापवलादिः ।

रुसुकः । पुं । परलक्षणे । र.मा. ।

रुसुवौजम् । स्त्री । परलक्षणे । भेष.शातरु.चि. ।

रुसुकरः । पुं । भस्मातुलकक्षणे । उडना ग्रीह ।
वै.निघ. ।

रुसुकम् । स्त्री । क्षित्री । म.च. ।

रुसुदर्भः । पुं । हरितकन्दे । रा.नि.व.८ ।

रुसु । स्त्री । दूर्वायाम् । र.मा. । च.प.३५ ।
मान्द्रीद्विषाम् । नकुल-१६५ । सहायमहायाम् ।
लज्जायुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

रुसु (सु) । पुं । हथि ।

रुसुः । पुं । धामनलक्षणे । वै.निघ. । वि । मुञ्ज-
द्रव्ये । उपा. ।

रुसुदधि । स्त्री । निःशुद्धधनि । वै.निघ. ।

रुसुपत्रः । पुं । शापीलक्षणे । रा.नि.व.८ ।

रुसुकम् । स्त्री । विषलीमूले । वै.निघ. ।

रुसुमल्लिका । स्त्री । चटौलक्षणे । श्रीरुसु
ग्रीह । वै.निघ. ।

रुसुम् । स्त्री । लक्षणे । व्यक्तीभूतपूर्वकपे । "तदेव
व्यक्ता यातं रुसुमिच्छमिधीयते ।" मा.नि. ।

रुसुकम् । स्त्री । रौप्यधातौ । रा.नि.व.१३ ।

रुसुनाशनः । पुं । पेषके । म.र. ।

रुसुगण्डः (शिखः) । पुं । चर्च । वै.निघ. ।

रुसु(पि)का । स्त्री । मङ्गाकक्षणे । दक्ष
काकन् । र.मा. । सु.ग.४३५ । वा.उ.३८५ ।
शं.ता. । पि.१०५ । र.स.८.५.८ । श्रीपद.दि. ।

रुसुसलम् । स्त्री । रौप्यमाचिके । च. ।

रुसुमाचिकम् । स्त्री । तारमाचिके ।
द्रोणामाचिक । प.सु. ।

रुसुयोजनम् । स्त्री । रौप्यमाचिके । वै.निघ. ।

रुसुसुस्तको । स्त्री । (Listacia lenti-
scus) Mastic tree. सनामक्यासहस्यविशेषे,
गुहायटीलक्षणे । उडादमरी । सिं.रत्नमुलकी ।
भेष. । वाजा.पि. ।

रुसुकः । पुं । परलक्षणे । म.मा. ।

रुसुकः । पुं । वामाक्षणे । शानक ग्रीह ।
मटा. ।

रुसुणम् । स्त्री । रत्नीगुणे । रा.नि.व.२१ ।

रुसुपिका । स्त्री । चर्चलक्षणे । च. ।

रुसुः । पुं । धन्वनलक्षणे । शानना ग्रीह ।
रा.नि.व.८ । प्रियङ्गु नामलक्षणायां । रा.नि.व.१६ ।
हथे । उ.च. ।

रुसुगन्धः (कः) । पुं । मुग्गुली । रा.नि.व.१२ ।
स्त्री (श्या) । सर्पगन्धायाम् । अशुद्रायां । प.सु. ।

रुसुगुणकर्म । स्त्री । चर्च.समाह्वयकरत्ने चर्च
वर्धने च । सु. ।

रुसुणात्मिका । स्त्री । कृष्णचर्चलक्षणे ।
दा.द.होना । प्रदानामिच्छीधान्ये । उ.उ. ।
रा.नि.व.१६ ।

रुसुदर्भः । पुं । हरिदर्भं, मरपदर्भं वा ।
रा.नि.व.८ ।

रुसुपत्रः । पुं । शापीलक्षणे । रा.नि.व.८ ।

रुसुप्रियः । पुं । चपमौषधे । श्व.उ. ।
रा.नि.व.५ ।

रुसुखादुफलः । पुं । धन्वनलक्षणे । रा.नि.व.८ ।

रुसु । स्त्री । दन्तिलक्षणे । रा.नि.व.८ ।

रुसुः । पुं । विरेचने । मं. । मा.पावादि. ।
मं. । वि.का. ।

रुसुणः । पुं । चर्च । उपा. ।

रुसु । स्त्री । चर्च । उडने च । चि. ।
आभावे । छानि. ।

रुसुकम् । स्त्री । कटु, चर्चिकाविशेषे । रा.
नि.व.१३ । पुं । शैपालक्षणे । प.सु. । यक्षचारे ।
त्रिका । तिलकलक्षणे । उडनाग्रीह । रा.नि.व.१० ।
मल्लिः देपाद्ये यत्नमेदे । गि.का.श्री ।

रेचनः । पुं । शूलारवधहृत् । वड़ शोभांशु
गाँह । रा.नि.व.६ । तन्नामकधूमपानमेदे । भा. ।
वि. विरेचकद्रव्ये । क्ली । मूलमेदने । र.मा. ।

रेचनकाः । पुं । कम्पिलकी । रा.नि.व.१३ ।

रेचना (नी) । स्त्री । कम्पिलके । रमणांशुंछि ।
श.र. । रा.नि.व.१३ । कालाङ्गना । रा.नि.
व.४ । दन्तिहृत् । रा.नि.व.६ । शकत्रिभति ।
श्रेष्ठ उड्डेङ्गी । मे. । तिलकपुष्पे । वै निघ. ।
सर्पपत्रिकायाम् । शोभांशुषी ।

रेचनीयः । वि । विरेचके ।

रेचो । स्त्री । कम्पिलके । रा.नि.व.११ ।
शरीरहृत् । आँकैण्ड गाँह । रा.नि.व.६ ।

रेणुः (काः) । पुं । सर्पपत्रके । क्लृप्पापङ्गा ।
रा.नि.व.५ । भा.यद्वेषी-चि-ट्राचासवे । पांगो ।
धुषी । रेणुकाकाम् । श्रेणुंशु गाँह । रा.नि.व.
६ । सु-चि-३०५. । चि.क्र.क. १सवक-२५. ।
तञ्जासि.—“रेणुको सुदृढतयो यो भद्रः स सगता
सता । शूलो मरिचसशागः गन्धकभीषि गङ्गितः ।
पानुपदेमसभूतः मङ्गलयासिमोभवः । मिश्रिते
मथ्यमः प्रोक्तो जाड्यसन्धमो मतः ॥” भेष. ।

रेणुकाम् । स्त्री । तन्नामकफणविषमेदे । सु-कल्प.
२५. । रेणुकबीजे । च.द.यश-चि.चन्द्यादितेले ।

रेणुकदम्बकः । पुं । धूषीकदम्बे । रा.नि.व.६ ।

रेणुका । स्त्री । (Hyduocarpus wigh-
tianum. or Piper aurantiacum.
Syn. H. Inebrians.) मरिचाह्विसुगन्ध-
द्रव्ये । श्रेणुंशु । प.सु. । चिं सभालुकाबीज ।
वम. वेणुकबीज, कोनी । ता. येदो । तत्पर्व्यायाः,
दिशा हरेणुः हरेणुका काला कोनी कविला
भद्रगन्धिका चभीटा हतान्ता वरमुकरी वरमुक्ती
वरा हरनादिनी नन्दिनी मरिचभा राजपुत्रो हिमा
रेणुः पाणुपवो पाणुपवी सुगन्धिका मिश्ररा
शान्ता हृत्ता हन्ता ऐमगन्धिनो धर्मिणी कविलोमा
ऐमवतो । गुप्ताः—कटुः शोभा कष्टुमिन्त्रो
लप्पादाहविषधी सुगन्धमल्लकारी च । रा.नि-
व.६ । अपिच—“रेणुका कटुका पाके तिकाण्डा
कटुलेशः । पिचला दीपनी मञ्जा पाचनी
गर्भपातिनी ॥ वलास वास-श्रेणु-वट्ट-कण्डू-विप-
दाहशुन् ॥ भा. ।

रेणुरूपितः । पुं । गद्गरी । त्रिका. ।

रेणुवासः । पुं । भमरे । त्रिका. । [श.र. ।

रेणुसारः (काः) । पुं । कर्पूरे । त्रिका. ।

रेतः । स्त्री । पारदे । मे. । यकधामो । रा.नि.
व.२८. जले ।

रेतजा । स्त्री । बालुकायाम् । वानि । भा. ।

रेतनम् । स्त्री । शुक्रे । श.च. ।

रेतादीपः । पुं । शुकदीपे ।

रेत्वम् । स्त्री । पिचले । अ.टी-नीलकण्ठः ।

रेत्रम् । स्त्री । शुक्रे । पारदे । मे. । पिभूषे ।
पटवासपुष्पे । आशौर ।

रेवटम् । स्त्री । दक्षिणावर्त्तशङ्के । शिणुतेले ।
कदलीफल । अजयपालः । पुं । शुक्रे । बालुली ।
विषवैद्ये । अजयपालः । रामपुरी । त्रिका. ।
४३. । दीप ।

रेवतः । पुं । बन्वीरहृत् । जाम्बीर । कटा. ।
पारवधहृत् । श.र. । (कः) हीपान्तरखर्कुरे ।
रा.नि.व.११ ।

रेवतिका (तो) । स्त्री । वटपत्रपायापभेदे ।
वड़ पांशुत्रकृत् । ऐ.निघ. । रावण. ६म शतके ।
बालरोगभेदे । लक्षण्याया—“रक्ताक्षी हृत्-
मलोःतिपाणुदेहः श्यावी वा च्चरसुखपाकवेदनाचं
रेवता व्यथिततनुय कर्पनासं सङ्गाति ध्रुवमभि-
धीइतः कुमारः ॥” सु-च.२०५. । तन्नाम-
नपवे । मे. ।

रेवतीभवः । पुं । शनेश्वरहृत् । ऐ.च. ।

रेवा । स्त्री । नीलोहवे ।

रेवतः । पुं । सोमलताभेदे । सु-चि.२६५. ।
See सोम । पारवधहृत्वे । मे. । स्त्री । हीपा
न्तरखर्कुरिकायाम् । रा.नि.व.११ ।

रेवतकाः । पुं । पारिवतहृत्वे ।

रोकम् । स्त्री । खिट्टे । अम. ।

रोगः । पु. अलङ्कले । आनुत् । रा.नि.व.६ ।
कुडीपत्रे । कूड़ । मे. । व्याधौ । रा.नि.व.२० ।
तत्पर्व्यायाः—दक् रजा उपघातः उपघातः
व्याधिः गदः अमः आमः आमयः अपाटवः आतडः
भयः भद्रः अर्भिः तमोविकारः न्यामिः चयः
अनाञ्जवः चतुर्भयः सान्यं चालस्यं विकरः
विकारः विक्रतिः दीपिकः शरीरजः । “रोगस्य
दीपवैषम्यं दीपसाम्यमरोगता ।”

रोगकाष्ठम् । स्त्री । पलाङ्गचन्दने । वरुम
काष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

रोगघ्न(ह)स् । स्त्री । शीपघ्ने । श.घ. । वि ।
रोगघ्ने ।

रोगघ्नः । पुं । वैद्ये । रा.नि.व.२० ।

रोगपतिः । पुं । क्वरे । वै.नि.घ. ।

रोगप्रे(त्रे)ष्ठः । पुं । क्वरे । रा.नि.व.२० ।

रोगभूः । स्त्री । शरीरे । श.घ. ।

रोगमार्गः । पुं । शास्त्रादिरोगवर्त्मनि । च
त्रिविधः आखाः, मर्मास्थिसन्धयः, कीटाश्चेति ।
तत्र आखा रक्तादिधातवस्तुक् च बाह्यरोगमार्गः ।
मर्मास्थिसन्धिव्यानानि मध्यमरोगमार्गः । कीटा
आभ्यन्तररोगमार्गः । च.सू.११५. ।

रोगसुरारिः । पुं । नवञ्चरे रसः । पाठः—
“रसमलिफणिलीहृद्योपतान्नाणि तुल्यान्यथ रभदल-
भागो नाग एव प्रदितः । भवति गदसुरारिश्चास्य
युष्माद्रंवारः..... ॥” शीघ्रं, शंकर, विष,
दोह, जिह्वटू, तामो श्रेतोःक ममडांशः,
जौम अरुडांशः । वृषे २ व्रति । अश्वथानि
आमोत्रं शम । रस.कौ. ।

रोगराजः (ट) । पुं । राजप्रकृति । यज्ञा
श्रेणं । रा.नि.व.२० ।

रोगलक्षणम् । स्त्री । रोगव्यञ्जकचिह्ने । रा.
नि.व.२० ।

रोगविज्ञानम् । स्त्री । वेन वेन रोगाणाम् ।
ज्ञानं भवति । तत्र विविधं—“दशनस्पर्शनप्रश्न-
व्याधिर्ज्ञानं विधा मत्तम् । दर्शनान्मूत्रनिघ्नान्यः
स्पर्शनान्नाडिकादिभिः । प्रश्नैर्दूतादिष्वचनादिति
त्रेषा समुच्चते ॥” शेष. ।

रोगविनिश्चयः । पुं । नाशवक्तुं क्वनिनि-
यायकस्य ।

रोगशान्तकः । पुं । चिकित्सके । श.घ. ।

रोगशिला । स्त्री । मनःशिलायाम् । मनश्चाल ।
रा.नि.व.१२ ।

रोगशिल्पो (रुन्) । पुं । खण्डुलीहृत्वे ।
शौणान्शुर्गाह । गटा. ।

रोगहम् । स्त्री । शीपघ्ने ।

रोगहरद्रव्यम् । स्त्री । मधुरादिरोगनाशक-
द्रव्ये । श्लो.शनीशकश्रवा । धन्वन्तरिः ।

रोगहारो (रुन्) । पुं । वैद्ये । रा.नि.व.२० ।

रोगहेतुः । पुं । रोगनिदाने । रा.नि.व.२० ।

रोगाधौशः । पुं । राजप्रकृति । रा.नि.व.२० ।

रोगासनः । पुं । क्वरे । वै.नि.घ. ।

रोगाह्वयम् । स्त्री । कुट्टोपघ्ने । दूष् । वै.नि.घ. ।

रोगितरुः । पुं । अशोकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

रोगिवल्लभम् । स्त्री । शीपघ्नप्रतिपादो । श.घ. ।

रोगो (धन्) । वि । रोगयुक्ते । अम । रोगि-
परोचा—“दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षित्य रोगिणम् ।
आयुरादि दृष्ट्वा स्वर्शास्त्रीवार्तः प्रश्नतोऽपरम् ॥”
वा. । नैव-निघ्नान्मूत्रादि परीचाः स्वप्नशब्दे
संख्याः ।

रोगोदकम् । स्त्री । मखिनदुर्गन्धादिपुक्ते रोग-
जनकजले । See जलम् ।

रोग्यम् । स्त्री । रोगहिते । रोगशीघ्ये । अपत्ये ।
श.घ. ।

रोचकः । पुं । राजपलाण्डो । छेष्टि प्रेश्राह ।
रा.नि.व.७ । सातुलुहृत्वे । रुधायाम् । ह.घ. ।
कदल्याम् । श.र. । यन्त्रिपर्ययिर्गघे । भटेत्तर
इति नेपाले । भा. । विक । रुचिकारद्रव्ये ।

रोचकस्यम् । स्त्री । स्वप्नहृत्वे, विट्स्वैत्वत्वे ।
वै.नि.घ.ज्व.चि.षट्मवलातैले ।

रोचनः । पुं । पलाण्डो । अतश्चिद्यौ । त्रैभु
नखिना । रा.नि.व.७ । करञ्जहृत्वे । करञ्जं गाह ।

अङ्गीलहृत्वे । आटकाङ्ग गाह । रा.नि.व.९ ।
दाङ्गिमहृत्वे । रा.नि.व.११।२३ । निम्बहृत्वे ।

अस्वीरहृत्वे । सातुलुहृत्वे । रा.नि.व.२३ । अघ्नने ।
रा.नि.व.२० । कूटशास्त्रलीहृत्वे । अम । चारम्बघ-
हृत्वे । शौणान्शुर्गाह । रा.नि.व.११ । स्त्री ।

गीरीषनायाम् । भा. । अंशरोचनायाम् । सु.चि.
कदर.चि. । कृष्णशास्त्रलीहृत्वे । रक्तकहारि । मे. ।

रोचनकः । पुं । अस्वीरहृत्वे । रा.नि.व.११ ।

रोचनफलः । पुं । सातुलुहृत्वे । वीजपूरे ।
रा.नि.व.११ । स्त्री (षा) । चिर्मटिकायाम् ।
कूष्ठी । रा.नि.व.७ ।

रोचनिवा । स्त्री । अंशरोचनायाम् । रा.नि.
व.६ । गुष्णारीषन्वाम् । रुम्बगांशुंङ्गि । हारा. ।

रोचनी । स्त्री । दन्तिहृत्वे । रा.नि.व.६ ।
आमलकीहृत्वे । रा.नि.व.११ । गीरीषनायाम् ।

रा.नि.व.१२ । अतविशति । गृह्यारोचन्याम् ।
यम् । मनःशिक्षायाम् । हे.च. । चुत्तायाम् ।
कूर्वाणाम् । भा.पु.१म.शा.व. ।

रोचो । स्त्री । पवशाकविशेषे, हृद्यनोषिका-
याम् । शि.शु. । श.र. ।

रोटिका । स्त्री । गधमनापादिलतपिष्टकविशेषे ।
शुभे । हन्साधनविधिः—“गुल्मीधूमचूर्णे न
किञ्चित्पुष्टाच पोलिका । तत्रके खेटवेत्तुल्ला
भूयोऽहारेऽपि यां पचेत् । सिद्धं पा रोटिका प्रोक्ता
गुणानसाः प्रचफहे ॥ रोटिका वल्लङ्गुत्था हंशयो
धातुवर्जनी । यातसो कफदह्नुर्वी दोमाग्नीर्न
प्रक्षिता ॥” भा. ।

रोदनम् । स्त्री । बालरीमे । क्रन्दने । मे. ।

रोदनिका (नी) । स्त्री । यासचुपे । द्रव्यार्थे ।
रा.नि.व.४ । यम्. ।

रोदिका । स्त्री । लज्जालुकायाम् । वञ्जावती ।
कोषान्तरम् ।

रोदिनी । स्त्री । रक्तदुरालभायाम् । वै.नि.च. ।

रोधनम् । स्त्री । वायुजन्मप्रपवेदनायाम् । सु-
सु.२२५. ।

रोधनी । स्त्री । लज्जायो । वञ्जावती ।
वै.नि.च. ।

रोध्र(क)म् । स्त्री । लोभकारि । लोभकारि ।
वा.सु.१५५. अश्वघादिव. । “रोध्रं चातकि-
विलपेशि” । पुं । लोभहर्ष । लोभ गीह ।
प.सु. । वा.सु.१५५.रोध्रादिः । “रोध्रशावरकरीभ-
पलाशाः ॥”

रोध्रपुष्पः (कः) । पुं । तन्नामकशालिषान्य-
मेदं । गुणाः शालिवत् । सु.सु.४६५. । मण्डलिसर्प-
विशेषे । सु.कल्प.४५. । सधूकश्वे । मूडेव गीह ।
रा.नि.व.११ । [६ ।

रोध्रपुष्पिणी । स्त्री । घातकीहर्षे । रा.नि.व.

रोध्रयुग्मम् । स्त्री । लोभहर्षे । एकः शावरः,
अन्यः पट्टिकारोध्रश्च । वा.सु.१५५. । “न्यथोष-
पिपलसदाफलरोध्रयुग्मम् ॥”

रोध्रशूकः । पुं । रोध्रपुष्पाकारशूकशाली ।
वा.सु.६५. ।

रोध्रादिगणः । पुं । रोध्रशावरकरोध्रपलाश-
जिह्वीशरलकट्फलयुक्ता कृत्विताम्ब-पादलो-गत-

श्रीकेश्यालुपरिप्लवनीचासु । गुणाः—नेदःकफहरः
धोनिदीपहरः स्तम्भी वर्णः विपद्य । वा.सु.१५५. ।

रोपः । पुं । रोपणे । मे । स्त्री । छिद्रे । हे.च. ।

रोपणः । पुं । पारदे । सूधामनहर्षे । वै.नि.च. ।
चतादिपूरणे । अन्नभेदे । भा. ।

रोपणचूर्णम् । स्त्री । नेत्ररोपणाञ्जनविशेषे ।
यथा—“शिलायां रसकं पिष्टा सव्यभाद्राव्य कारिष्या ।
वृक्षीयात् तज्जलं सखं लक्ष्मीचूर्णमधोगतम् ।
युक्तं तत्र नखं सख्यं पर्पटीसन्निभं भवेत् ।
विचूर्णं भावयेत् सव्यक् विवले त्रिकसारसेः ।
कपूर्वस्य रजस्तव दग्गमाग्निं निचिपेत् ॥” भा. ।

रोपणाञ्जनम् । स्त्री । कपायत्रेहसंयुक्ताञ्जने ।
तीक्ष्ण. । तिलद्रव्यैरञ्जने । च.द.अञ्जनाधिकारे ।

रोपणोर्वर्त्तिः । पुं । कुसुमाभिधनेवाञ्जनवर्त्ति-
मेदं । यथा—“अशीतिलपुष्पाणि पट्टिः पिप्यलि-
तक्षुलाः । नातीपुष्पाणि पञ्चाशन्नारिचानि च
धीहृश । सूक्ष्मं पिष्टास्य ना वर्त्तिः कृता कुसुमिका-
भिधा । तिसिरावज्जैनयक्षाणां नाग्नीनी .... ॥”
भा. नेत्ररी. ।

रोप्यशालिः । पुं । छिन्न पुनरुत्थे शाली ।
रोगशालि । गुणौ—रुचः सत्ववृद्धकारकश्च ।
रा.नि.व.१६ ।

रोप्यातिरोप्यः । पुं । रोप्यशाली । रोगशालि
शालि धान । गुणाः—लघुः आशुपाकः अदाही
दोषघ्न. बल्यः मूत्रवर्धनश्च । राज. ।

रोमम् । स्त्री । पत्रे । तेजःपत्रे । मद.व.३ ।
जले । श.च. ।

रोमः (कः) । पुं । महानिम्बे । वै.नि.च. ।

रोम (न) । स्त्री । समालपत्रे । तेजःपत्रे ।
मद.व.३ । लोमि । रोगशालि । रा.नि.व.१८ ।
तत्पथ्यायाः,—लोम अङ्गलं त्वग्लं चर्मज्ञं तनुरदं
तनुरदं तनुरदं । तच्च गर्भस्य पथे नासि सञ्जायते ।

रोमकम् । स्त्री । शाभरलवणे । संभावतीनदी
जातलवणे इति । र.सा.सं.टीका । अश्वत्थवर्ण ।
हिं शाक्यारि । गुणाः—तीक्ष्णम् अल्पुष्णं कटुतिक्तं
दीपनं दाहशीघ्रकरं शक्तिपित्तक्षीपनञ्च । रा.नि.
व.६ । कान्तलोहमेदं । रा.नि.व.१३ ।

रोमकन्दः । पुं । पिष्टशाली । रत्नाली । रोगी
आयु । रा.नि.व.७ ।

रोमकार्णः । पुं । शशके । वै.निघ. ।
रोमकाख्यम् । स्त्री । शाभरलवणे, सप्तिका-
 लवणे । कान्तलौहे । वै.निघ. ।
रोमकूपः । पुं । रोमविवरे ।
रोमकेशरम् । स्त्री । चामरे । त्रिका. ।
रोमगुच्छ(क)म् । स्त्री । चामरे । हे.च. ।
 जटा. ।
रोमतक्षरी । स्त्री । अरोमन्वियाम् । रस-र-
 च्छरी.चि. ।
रोमद्वीपः । पुं । कनौ । वै.निघ. । रक्तमि-
 त्त-सुक्तमिभेदे । "केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा
 चण्डक्षराः । यद् ते कुष्ठे ककशाणः सद्यसोरस-
 नांतरः ॥" मा.नि. ।
रोमन्यः । पुं । पर्यानां वर्णितचर्वणे । छां०उ-
 काठि । अम. । [निघ. ।
रोमफला । स्त्री । डिण्डिणे । छां०उ. । वै.
रोमभूमिः । स्त्री । चर्मणि । रा.नि.व.१८ ।
रोमलता । स्त्री । रोमराज्याम् । श.च. ।
रोम(क)लवणम् । स्त्री । शाभरलवणे ।
 सौवर्णलवणे । र.मा. ।
रोमवल्ली । स्त्री । कपिकच्छी । आर्वाकूची ।
 रा.नि.व.३ ।
रोमविकारः । पुं । रोमाच्च । हला. ।
रोमशम् । स्त्री । पत्रे । उज्ज्वलम् । म.द.व.३ ।
 पुं । पिण्डालुनामकन्दशाके । रा.नि.व.७ । सेपे ।
 उज्ज्वलम् । श.च. । कीदृशदेशप्रसिद्धे कुम्भीहवे ।
 रा.नि.व.६ । मन्दविषहृत्कमेदे । सु.कल्प.८५ ।
 शकरे । रा.नि.व.१६ ।
रोमशपत्रा । स्त्री । देवताङ्गुलि । मन्नांताङ्गुलि ।
रोमशफलः । पुं । डिण्डिशहवे । छां०उ. ।
 भा.पू.१म.शा.व. । [निघ. ।
रोमशसूलिका । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै.
रोमशा । स्त्री । कीदृशे कुचहीति च्याति
 दन्धानामहवे । रा.नि.व.६ । कर्कटिकायाम् ।
 वींकुफु । विका. । अलगहनामसविषजलौकामेदे ।
 अलगहर्द्वौक । सु.पू.१३५ । मांसरोहिण्याम् ।
 वै.निघ. ।
रोमशातनम् । स्त्री । रोमणाम् उद्धंसने । वै.

निघ. । तदीयपं सुहीचौरण भद्रातकचं चः ।
 सु.चि.१अ. । [भा. ।
रोमशुकम् । स्त्री । स्त्रीण्यके । गर्गटेणा ।
रोमहरणम् । स्त्री । हरितालि । र.चा.सं. ।
रोमहर्षः (कः) । पुं । रोमाचे । मा.नि. ।
 "रोमहर्षोऽहचिलमः ।" विभीतकाहवे । वै.निघ. ।
रोमहर्षणम् । स्त्री । रोमाच्च । अम. । पुं ।
 विभीतकाहवे । से. ।
रोमाख्यम् । स्त्री । शाभरलवणे । वै.निघ. ।
रोमाञ्जः । पुं । रोमहर्षे । अम. ।
रोमाञ्चिका । स्त्री । रुदनौनाममहाचुपे ।
 रा.नि.व.५ ।
रोमान्ती । स्त्री । चूद्रमसुरिकारोगभेदे । हाम् ।
 "रोमकूपीमृत्तिसमा रागिण्यः कफविषजाः ।
 कासाराचकसंयुक्ता रोमान्ती च्वरपूञ्जिकाः ॥"
 मा.नि. ॥ भेष-समूहि.चि. ।
रोमाली । स्त्री । रोमराजिकायाम् । वय-
 सन्वी । श.मा. ।
रोमालुः । पुं । पिण्डाली । रा.नि.व.७ ।
 कपिकच्छी । आर्वाकूची । रा.नि.व.३ ।
रोमालुविटपी (द्रु) । पुं । कीदृशदेश-
 प्रसिद्धकम्भीहवे । रा.नि.व.६ ।
रोमावर्त्तः । पुं । तन्नामकमर्कस्यानि शिरा-
 सन्धिसन्निपातरूपे । सु.शा.६अ. ।
रोमावली । स्त्री । नामेरुहं रोमराज्याम् ।
 हे.च. ।
रोमाश्रयफला । स्त्री । किञ्चिद्रीटाचुपे ।
 रा.नि.व.४ ।
रोमेश्वरः । पुं । वैयाघ्रवयस्यकारे ।
रोलः । पुं । आर्द्रशुष्कां । फलविशेषे, पानीया-
 मलके । श.च. । तालीश्रपत्रे । कथितम् ।
रोलम्बः । पुं । अमरे । त्रिका. ।
रोषणः । पुं । परुषकं हवे । रुमनां गीह ।
 पागदे । निशधीपले । से. । ऊधरभूमौ । हे.च. ।
रोषिणी । स्त्री । लज्जालुकायाम् । लज्जावती
 जटा । वै.निघ. ।
रोहः । पुं । अङ्गुरे । हे.च. । [व्याक. ।
रोहणम् । स्त्री । शुकं । रा.नि.व.१८ । जन्मनि ।

रोहिणद्रुमः । पं । चन्दनवृक्षे । मलयगुह्ये ।
 वै.निघ. ।
 रोह्यर्वा । स्त्री । वसिष्ठोद्या । रा.नि.व.८ ।
 रोहन्तः । प । हृद्ये । तद्विग्रहं । उपा. ।
 रोहन्तो । स्त्री । लतामात्रे । लताविग्रहे ।
 उपा. ।
 रोहिः । प । हनी । बोधे । उपा. ।
 रोहिकः । प । पनरोहिणामयमे । वन रोह ।
 गणान् रोहिकी द्विगः यत्करः वातात्मकः
 त्रैपकरय । अति २२२८ ।
 रोहिकामियः । प । मपाकरणे । वै.निघ. ।
 रोहिणः । पु । कटकलश्चे । रमा. । भूहमे ।
 श्वेदुष्ये । रा.नि.व.२२ । च.चि.२५० ।
 लघोपमय । वटे श्वेह । रा.नि.व.८ । रम-
 रोहीतये । इच्छाद्राज्ञे । रा.नि.व.८ ।
 रोहिणिका(गा) । स्त्री । शरीरे पठलचि ।
 "रोहिणमाया यस्यापयस्वुद-द्रोपद-गलमन्त्राधि-
 त्तामा ।" सु.भा.४५५ । अष्टगते जिह्वामूलगत
 वा रोमविग्रहे । उदाहरिते द्रोणे । निदानं—
 "वातविभक्तका यथा गुणपत्तं कृपितान्वयः ।
 जिह्वामुनिवृत्तितन्ने विदहन्तः समुच्चिताः ।
 अनवनि भग्ने शोचं वेदमाथ पृथग्निधाः । तं
 शोचकारिण रोमं रोहिणिकेति निर्दिशन् ।
 विरातं परसं तस्य अन्नाभेरिति शोचितम् ॥"
 अ.८.२८५ । ताः पत्रं वातविण्णककमिपात-
 र-रुमेदन् । "तथाशालकाधिनिद्रवययालक-
 ए-उमत्तःगिलाङ्ग-पविशियन्तोच-नरत्तमांसुतान-
 विदारिण्य । सम्राजिः—"गन्धकित्तः विभक्तको
 य मुचिंशो पृथकमभाप तयेव शोचतम् । मद्रु-
 मार्यं यत्पविना, दुगान् सन्नि यान् नामउरा
 तु रोहिणाः ॥" कु.नि.१६५ । अथयः कुलरागमद ।
 अ.८.२८५ । कटकलमिरीधे । शीशिभोद्ये ।
 रमा. । मधुनाथम् । रा.नि.व.८ । अ.८.मि.यो.
 ज्यरातोमर्.वि.व.क.रादिः । 'रोहिणो मन्त्रविषयो ।'
 कटुवगम् । ऊर्ध्वे । रा.नि.व.२२ । अ.८-
 ४५८ । मेव कृत्रिमि पचति.पुन । भा.ज.पि.
 भाषादिहन्. । माभारोहये । शीमन् श्वेह । रा.
 नि.व.८ २२ । कटकल । सु.पु.२५५.अथाधादिः ।
 मांसरोहिणोभेद । मांसरोहिणि । रा.नि.व.१२ ।
 यन्दाह । वान्तरा । इरातयाम् । सुहसतसया

लक्षणे श्रियम् । प्रतिष्ठानदेशोहवा च । हरिदा-
 याम् । रा.नि.व.२२ । स्त्रीमध्याम् । च.चि.२५० ।
 तन्नामकशिरायाम् । वा.चि.०५० । अक्षयपरपचि-
 विग्रहे । अ.८.२०५० ।
 रोहिणोफलम् । स्त्री । कटकले । गाभारो-
 फले । सु.चि.१५० ।
 रोहिण्येयः । प । मरकतमयो । रा.नि.व.१२ ।
 रोहिण्याद्यष्टतम् । स्त्री । गुन्धे घृतम् । पाठः
 "रोहिणो कटुका निम्बमधुकं विफलात्वयः ।
 काण्डिका तायमाया च पटीलविग्रहे पने । विपलच
 मसुराणां चाश्रमटगुपेऽश्विनि । घृताच्छेप घृतसमं
 सदिपय चतुष्पलं । विधेत् संमूर्धित तैम गुग्गु-
 मायति वैशिकः ॥" च.चि.५५५ ।
 रोहित् । पुं । रोहितमन्त्रे । शीलवृत्तचन्दने ।
 तिका. । मूर्धे । वर्धमेद । स्त्री । लतामेदं । नि.
 रोहितम् । स्त्री । कुसुमपुष्पे । रणे । कुडुमे ।
 रोहि(हो)तः (का) । पु । (Amoora
 Rohitaka, Syn. Andersonia Rohi-
 taka.) दाहियपुष्पक-सुगामाकातश्वे । रोहि-
 णीति लोके । उदाहरणं, प्रथमं, उदाहरणं । तं
 सुसुसोदुग्धेदृ । तनपथायाः,—रोहि रोहि
 शीतसुः दाहियपुष्पः रक्तः रक्तपुष्पः मांसदलनः
 यक्षद्वैरो चमत्तदः रोहिणः रोहितः रोहितयः
 राशितकः सदाभुगः कुमाकलिः कूटमाकलिः
 माकलिकः विरोचनः । रमा. । भा.ज.पि.
 मदापत्तकतये । "मधुरसादिवाहरीदोतयेः । स
 यं सो रक्तय । तदुपयः—कटुभिष्यो कपायो
 शीतलो हमित्तपुष्पोहनेयामवदौ च । रा.नि.व.८ ।
 "रा रतको यहनशोचुगुहोदरः कृतः ।"
 राज. । कयटः । रोहातकाद्यष्टतम् । उरिणविग्रहे ।
 से । कुसुमपुष्पे । स्यामप्यातमस्यविग्रहे ।
 इहे श्वेह । तं परसोदु । त-पथायाः,—रोहित्
 रोहिण्य सुकुराजः । तपचण यथा—"कपाः
 मल्लो य तर्कचिन्तु मन्मो यः यं हीड्यो रोहितो
 उषवकः ।" तस्यासुगुणाः—श्वेदुग यत्कर
 वातघ्नं चिन्तं वीर्यकरय । रा.नि.व.१० । रक्तोदरी
 रक्तसुगुणां रतावी रक्तपचतिः । कृमपयो भस्मर्थो
 रोहितः कथितो वृधे । रोहितः सर्वमस्यानां
 यरो ह्योऽर्द्धे शोचिन्तु । कपावातुरसः सादुः
 वातघ्नी नातिविभक्तम् । अर्द्धेज्जुगतान् रोगान्
 हन्याद रोहितपुष्पकम् ॥ भा. । "रोहितो

हं ह्ययस्यैव विपत्नी दुर्जरो घनः । चरिणां
विपत्नीनामतीक्ष्णो न दास्यते ॥” अति-२५ ।
इति वनरीक्षितगुणाः ।

रौहिता । क्ली । मञ्जिष्ठायाम् । वै.निघ. ।

रौहितियः । पुं । रौहितकवचे । रत्नकीयः ।

रौहिष(स)म् । क्ली । (Andropogon

schoenanthus. Syn. A. Martini)

The geranium grass. गन्धर्वे, कचूषे ।

ज्ञानकर्तृश्रेण । हिं अग्निसाधाय, निरचियागन्ध,

रसघास । वम्, रौहिषे । उन्, पाल खरि ।

तत्पर्यायाः,—कचूषं रौहिषं देवजम् सौगन्धिकं

तथा । भूतिकं ध्याम पौरुष श्रामकं धूपगन्धिकम् ॥

गुणाः—रौहिषं तुवरं तिक्तं कटुपाकं व्यपीहितं ।

हृत्कण्ठव्याधिपित्तस्रग्लकासकफज्वरान् ॥ भा. ।

रा.नि.व.८ । सि.श्री., च-द-भ ध्या.चि.पञ्चगव्यष्टये ।

भा.ज्व.चि. । “रक्तौहिषवन्धवासकयासाः ।”

पु । रौहितकवचे । रक्तचित्तके । ल-द- ।

रौहो (इन्) । पुं । रौहितकवचे । श्रेण,

ब्रह्मना शाह् । र.सा. सु.चि.२०५. महाकरञ्ज ।

वै.निघ. । अश्वत्थवर्चे । तटवचे । मी. ।

रौहीतकलौहम् । क्ली । श्लेष्माधिकारे ऋहम् ।

पाठः—“रौहीतकसमायुक्तं विकवद्ययुतन्वयः ।

श्लेष्मानं हन्ति..... ॥” र.सा.८ ।

रौद्रः । पुं । चातपे । मी. । तत्पर्यायाः,—घग्नेः

प्रकाशः द्योतः चातपः । गुणाः,—चातपः

स्नेदमूर्च्छानपिचटणालसशमान् । दाहविवर्धतां

कुर्यात् ॥ भा. । हेमलता । हे.ष ।

रौद्ररसः । पु । अर्बुदाधिकारे रसः । पाठः

—“शुद्धमृतं समं गेयं मयै यामपतुष्टयं । नाग-

वह्नीरसैशुक्तं सघनादपुनर्नवः । गोमूत्रपिप्यलीशुक्तं

मयै सदा पुटेत्तत्र । चौटैः...॥” १.र. लिहेत् ।

र.सा.८ ।

रौद्रो । क्ली । रुद्रजटालतायाम् । रा.नि.व.३ ।

रौप्यम् । क्ली । रजतधातौ । क्ली । हिं चादि ।

गुणाः—“रौप्यं शीतं कपाधानं स्नादुपाकरसं

सरं । वयसः स्यापनं सिग्धं लेखनं वातपित्त-

जित् । प्रमेहादिकरीमांश नाशयत्यपिरान्

ध्रुवम् । तारं शरीरस्थ करोति तामे विदं घनं

यच्छति शुक्रनाशम् । वीर्यं मलं हन्ति तनीयं

पुष्टिं महागदान् पीपयति क्षुद्रम् ॥” “गुरु

सिग्धं सुदु श्रेतं दाहे छेदे घनघनं । वर्षाब्धे

चन्द्रवत् खच्छं रौप्यं नवगुणं शुभम् । कटिनं

हृदिसं रुचं रक्तं पीतदला लघु । दाहच्छेदघनेर्नटं

रुप्यं दुष्टं प्रकोषितम् ॥” भा.पु.१स.धा.५ ।

भयं यथा—“इति कवलिपुत्रनिर्मितकञ्जसममन्त-

पिष्टं रूप्यदलं । सिकतायन्त्रे वा गजपुटादप्य

भवति गाढाश्री । हिभागगन्धकैकभागरसाभ्यां

कञ्जलिकां क्वा लक्ष्मीरादिरसेप्यपवं सिद्धा

गजपुटे पचेत् ॥” सा.कौ. । शोधयन्त्यास्य स्वर्णवत् ।

तथा—“नागेन टङ्गणेनेव द्रावितं शुद्धिमिच्छति ।

रजतं दीपनिर्मितं किं वा चारान्नपाचितम् ॥”

येन केनचिदस्तरसेनेकभागेन हरिताले प्रहरं

सम्यग् विभागरौप्यपवापि बिलिष्य सूषापुटे

निरुध्य त्रिशत्करीषेः चतुर्दश पुष्टानि देयानि ।

भा. । रौप्यधातुमले ।

रौप्यमलम् । क्ली । रौप्यमाचिके । वै.निघ. ।

र.भ.पाण्डु.चि.चिफलादिहिं ।

रौप्यमाचिकम् । क्ली । स्वनामव्यातीपधातौ ।

द्रोणामाचिकम् । See तारमाचिकम् ।

रौम(क)म् । क्ली । रौमकलवणे, शाभरलवणे ।

अटीः रमा. ।

रौमलवणम् । क्ली । शाभरलवणे । र.सा. ।

रौहिट् । पुं । रौहिषवणे । अ.टी.भ. ।

रौहिणः । पुं । रक्तवन्दने । चन्द्रवर्चे । चि.का. ।

रौहिण्यम् । क्ली । सरकतमणौ । रा.नि.व.११ ।

रौहिष(विष)म् । क्ली । लघुणे, रौहिषवणे ।

पु । रौहितसन्धे । रुगादिशेषे । अम. । क्ली (सो) ।

दूर्वायाम् । स्यात् । लघ्ना. ।

रौहो (इन्) । पुं । रौहितकवचे ।

रौचम् । क्ली । रुचतायाम् । स. ।

रौच्यम् । क्ली । वायुगुणभूयिष्ठले, सेहराहिवे ।

रुक्मता । स. ।

